

Ε *Ιστορία της* Ευρώπης

SERGE BERSTEIN
PIERRE MILZA

1

ΑΠΟ ΤΗ
ΡΩΜΑΪΚΗ
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΣΤΑ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ
ΚΡΑΤΗ
5ος-18ος ΑΙΩΝΑΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

SERGE BERSTEIN
PIERRE MILZA

Ιστορία της Ευρώπης

1

ΑΠΟ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΣΤΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΚΡΑΤΗ

5ος-18ος ΑΙΩΝΑΣ

Μετάφραση και σημειώσεις
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Επιμέλεια
ANNY ΣΠΥΡΑΚΟΥ
ΚΩΣΤΑΣ ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ

Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση
ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Τίτλος πρωτοτύπου: *Histoire de l'Europe. De l'Empire romain à l'Europe, Ve-XIVe siècle*
Histoire de l'Europe. États et identité européenne, XIVe siècle-1815

© Hatier, Παρίσι, 1994

© για την ελληνική γλώσσα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Η μετάφραση έγινε από τη γαλλική γλώσσα.

Πρώτη έκδοση: Δεκέμβριος 1997

ISBN 960-221-142-3

Διορθώσεις, θεώρηση κειμένου: Δήμητρα Τουλάτου
Στοιχειοθεσία, σελιδοποίηση, φιλιμ: Αγγέλα Ζαχαριάδου
Σύνταξη ευρετηρίου: Α. Κ. Δημητρακόπουλος
Επεξεργασία χαρτών: Βιβλιοσυνεργατική
Μοντάζ: Εύη Κώτσου

Κεντρική διάθεση: Σόλωνος 133, 106 77 Αθήνα, τηλ. 3806305, 3821813, fax 3838173
Βιβλιοπωλείο στη Στοά του Βιβλίου: Πεισμαξόγλου 5 / Σταδίου 44, 105 64 Αθήνα,
τηλ. 3311719

Περιεχόμενα

Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση	15
Πρόλογος	23

Μέρος πρώτο
5ος-14ος αιώνας
ΑΠΟ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

1 Μεταναστεύσεις και βαρβαρικά βασίλεια στη Δύση (5ος-8ος αιώνας).....	31
Το πρώτο κύμα (4ος-5ος αιώνας)	32
Το δεύτερο κύμα και το τέλος της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (476).....	37
Η ίδρυση των βαρβαρικών βασιλείων.....	39
Μεροβίγγειοι και Πεπινίδες	42
Το τρίτο κύμα μεταναστών (6ος-7ος αιώνας)	43
Μια οπισθοδρόμηση σε ευρωπαϊκή κλίμακα;	45
Κρίση και ανανέωση της χριστιανικής Εκκλησίας	48
Η πολιτιστική παράδοση την εποχή των βαρβαρικών μοναρχιών	51
2 Η βυζαντινή Ευρώπη από τον Ιουστινιανό Α΄ ώς το απόγειο της μακεδονικής δυναστείας (6ος-11ος αιώνας)	55
Αιρέσεις και θρησκευτικές διαμάχες	56
Ο Ιουστινιανός και η ανάκτηση της Δύσης	57
Οι διάδοχοι του Ιουστινιανού.....	60
Ο χρυσός αιώνας του Βυζαντίου.....	62
Η αναδίπλωση του 7ου αιώνα.....	63
Η ειconoμαχία	66
Η μακεδονική δυναστεία.....	70
Η ανάκτηση των βυζαντινών εδαφών	71
Η Ανατολή εναντίον της Δύσης	74
Το απόγειο του βυζαντινού πολιτισμού	76
3 Η καρολίγγεια αυτοκρατορία.....	79
Πεπίνος Γ΄ ο Βραχύς, βασιλιάς των Φράγκων.....	80
Ο Καρλομάγνος και η φραγκική επέκταση	83
Η ανασύσταση της αυτοκρατορίας της Δύσης	87

Διακυβέρνηση και διοίκηση της αυτοκρατορίας.....	90
Η διανομή της αυτοκρατορίας.....	92
Οι νέες εισβολές.....	94
Ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας.....	97
Οικονομία και κοινωνία την καρολίγγεια εποχή.....	100
Μια πολιτιστική αναζωογόνηση.....	104
4 Η φεουδαρχική Ευρώπη (10ος-12ος αιώνας).....	108
Γέννηση και ανάπτυξη της φεουδαρχίας.....	109
Χωροδεσπότες και χωροδεσποτείες.....	113
Η κατάσταση των αγροτών.....	116
Η Εκκλησία στη φεουδαρχική κοινωνία.....	119
Ο αυτοκράτορας εναντίον του πάπα.....	125
Η φεουδαρχική μοναρχία στη Γαλλία και την Αγγλία.....	134
5 Ανάπτυξη και επέκταση της Δύσης (11ος-12ος αιώνας).....	141
Δημογραφική αύξηση και εκχέρσωση.....	142
Η ανάπτυξη του διεθνούς μεγαλεμπορίου.....	146
Η ανάπτυξη των πόλεων της Δύσης.....	150
Χριστιανική αντιπίθεση στη δυτική Μεσόγειο.....	156
Οι σταυροφορίες του 12ου αιώνα.....	157
Η Δύση εναντίον του Βυζαντίου: Η Δ΄ Σταυροφορία.....	161
Το τέλος των σταυροφοριών και η δυτική αναδίπλωση στην Ανατολή.....	165
Στην περιφέρεια της χριστιανικής Ευρώπης: γερμανική επέκταση και ίδρυση νέων κρατών.....	166
6 Η Ευρώπη στο απόγειο του κλασικού Μεσαίωνα (τέλη του 12ου-αρχές του 14ου αιώνα).....	169
Καπετίδες και Πλανταγενέτες.....	170
Ο πάπας και ο αυτοκράτορας.....	179
Παρακμή και κατακερματισμός της γερμανικής αυτοκρατορίας.....	182
Στην περιφέρεια της χριστιανικής Δύσης.....	185
Και το Βυζάντιο;.....	194
Η Εκκλησία: κοσμική και αμφισβητούμενη εξουσία.....	196
7 Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός από τον 11ο έως τον 12ο αιώνα.....	200
Σχολές και πανεπιστήμια.....	202
Φιλοσοφία και θεολογία.....	206
Κοσμική και αστική λογοτεχνία.....	210
Από τον ρομανικό ρυθμό στον γοτθικό.....	215

Μέρος δεύτερο
14ος-15ος αιώνας
Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

8	<i>Οι μάστιγες του τέλους του Μεσαίωνα</i>	223
	Η πανώλη και ο λιμός	224
	Ο πόλεμος	225
	Η κατάρρευση του αγροτικού κόσμου	227
	Οι αγροτικές εξεγέρσεις	229
	Η πόλη μέσα στην κρίση	231
	Η προσαρμολή των πόλεων στην κρίση	233
9	<i>Η κρίση του πνεύματος και της διανόησης στο τέλος του Μεσαίωνα</i>	238
	Ο θάνατος πανταχού παρών	239
	Η κρίση της Εκκλησίας	241
	Η παποσύνη της Αβινιόν	243
	Το μεγάλο σχίσμα	245
	Εθνικές Εκκλησίες και αιρέσεις	248
	Σκλήρωση της διανόησης και της τέχνης	251
	Το άνοιγμα νέων δρόμων	252
10	<i>Πολιτικές αναστατώσεις και γέννηση του έθνους-κράτους</i>	255
	Στην ανατολή: εξαφάνιση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας	257
	Στο κέντρο: εξαφάνιση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και υποχώρηση του γερμανισμού	260
	Στο βορρά: η σκανδιναβική ένωση αντιμέτωπη με τη Χάνσα	263
	Στο νότο: ιταλική πολιτική αναρχία και ισπανική εδραίωση	264
	Στη δύση: η Γαλλία και η Αγγλία στον Εκατονταετή Πόλεμο	268
	Η δύσκολη γέννηση του έθνους-κράτους	277
11	<i>Μια θεμελιώδης καμπή: οι Μεγάλες Ανακαλύψεις</i>	280
	Η ευρωπαϊκή ανόρθωση του τέλους του 15ου αιώνα	281
	Η Ευρώπη ανοίγεται στον κόσμο	284
	Η Ευρώπη δεσπόζει στον κόσμο: η γέννηση των αυτοκρατοριών	287
	Το άνοιγμα του κόσμου συγκλονίζει την Ευρώπη	291
12	<i>1492-1560: Η οικονομική άνθηση της Ευρώπης και η γέννηση του καπιταλισμού</i>	294
	Οι οικονομικές δομές παραμένουν παραδοσιακές	295
	Οι παράγοντες της ανάπτυξης	296
	Προς μια κρατική νομισματική οικονομία	299
	Η αύξηση της παραγωγής	301
	Πρώτες δομές ενός ευρωπαϊκού οικονομικού χώρου	303

Η εποχή των μεγαλεμπόρων και η γέννηση του καπιταλισμού στην Ευρώπη	307
--	-----

Μέρος τρίτο
1492-1660
Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

<i>13 Η επανάσταση των πνευματικών αξιών στην Ευρώπη του 16ου αιώνα.....</i>	313
Ο ουμανισμός	314
Διάδοση και διαφοροποιήσεις του ουμανισμού	317
Η χρυσή εποχή της ιταλικής Αναγέννησης.....	321
Η διάδοση της Αναγέννησης	323
Οι απαρχές της Μεταρρύθμισης	326
Οι προτεσταντισμοί	328
Η ρωμαιοκαθολική Μεταρρύθμιση	334
<i>14 Ο Κάρολος Κουίντος και η τελευταία προσπάθεια ενοποίησης της χριστιανικής Ευρώπης</i>	337
Η ιταλική κατάκτηση και οι πόλεμοι της Ιταλίας	338
Προς μια Ευρώπη των Αψβούργων.....	339
Οι φιλοδοξίες του Καρόλου Κουίντου	343
Η αποτυχία του Καρόλου Κουίντου	346
<i>15 1560-1660: Η εποχή των ταραχών.....</i>	350
Η αναστροφή της συγκυρίας	351
Φτώχεια και εξεγέρσεις	353
Η κρίση του ουμανισμού.....	355
Το μπαρόκ	356
Η διάδοση του μπαρόκ.....	358
Η εδραίωση του επιστημονικού πνεύματος	361
Η Ευρώπη των επιστημόνων στα μέσα του 17ου αιώνα	363
<i>16 Τα ηγεμονικά εγχειρήματα των Αψβούργων</i>	366
Ισχύς και φιλοδοξίες του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας	367
Η εξέγερση των Κάτω Χωρών	371
Η άνοδος της αγγλικής ισχύος	373
Το βασίλειο της Γαλλίας ξεφεύγει από τον Φίλιππο Β΄	375
Οι δυσχέρειες των Αψβούργων της Βιέννης	378
Οι φιλοδοξίες του Φερδινάνδου Β΄	380
Ο Τριακονταετής Πόλεμος	381
Η Δανία και η Σουηδία εναντίον του Φερδινάνδου Β΄	382
Η Γαλλία βγαίνει από τα παρασκήνια	385
Οι Συνθήκες της Βεσφαλίας και των Πυρηνάων	386

Μέρος τέταρτο
1660-1789
ΚΛΑΣΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑΣ

<i>17 Η Ευρώπη στα μέσα του 17ου αιώνα</i>	393
Στη δύση: κρίση των εθνικών μοναρχιών	394
Στο κέντρο: παρακμή των Αψβούργων	398
Στο βορρά: σουηδική ηγεμονία	400
Στην ανατολή: η Ρωσία και η Πολωνία προαναγγέλλουν νέες ευρωπαϊκές ανισορροπίες.....	401
 <i>18 1660-1715: Η Ευρώπη συνασπισμένη εναντίον του Λουδοβίκου ΙΔ΄</i>	 404
Η εγκαθίδρυση του προτύπου της απόλυτης μοναρχίας	405
Η οικονομική απολυταρχία	408
Η θρησκευτική απολυταρχία.....	410
Ο κλασικισμός, έκφραση του μοναρχικού ιδεώδους του Λουδοβίκου ΙΔ΄	412
Η ευρωπαϊκή πολιτική του Λουδοβίκου ΙΔ΄ και ο πόλεμος της μεταβίβασης των δικαιωμάτων	414
Ο πόλεμος της Ολλανδίας	416
Ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ αντιμέτωπος με τη Συμμαχία του Άουγκσμπουργκ	417
Η Διαδοχή της Ισπανίας	420
Το τέλος της σουηδικής υπεροχής στη βόρεια Ευρώπη	423
 <i>19 1689-1815: Η γέννηση ενός προτύπου ήπιας μοναρχίας στην Αγγλία</i>	 426
Ο μύθος του βρετανικού συντάγματος	427
Η διακυβέρνηση των Ουίγων και το βρετανικό στέμμα	430
Το υπουργικό συμβούλιο	431
Το κοινοβούλιο.....	432
Η απόπειρα αυταρχικής αντίδρασης του Γεωργίου Γ΄ (1760-1783)	433
Ο Πιτ ο Νεότερος και η πορεία προς τον κοινοβουλευτισμό.....	435
 <i>20 Οικονομική ανάπτυξη και κοινωνικοί μετασχηματισμοί της Ευρώπης του 18ου αιώνα</i>	 437
Η αύξηση του ευρωπαϊκού πληθυσμού	438
Η αγροτική επανάσταση	439
Η ανάπτυξη του μεγάλου θαλάσσιου εμπορίου	441
Η βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία	443
Η διάδοση της βιομηχανικής επανάστασης στη Γαλλία	447
Ο νέος ρόλος της αστικής τάξης στη δυτική Ευρώπη.....	448
Η ανομοιογένεια της ευρωπαϊκής αριστοκρατίας.....	450
Οι λαϊκές τάξεις	451

21 1715-1789: Οι αντιθέσεις της Ευρώπης του Διαφωτισμού.....	454
Ο θρίαμβος του επιστημονικού πνεύματος	455
Το φιλοσοφικό κίνημα	458
Η φιλοσοφία, μαγιά της επανάστασης	460
Η εποχή των «ευαίσθητων ψυχών»	463
Η «νέα καλαισθησία»	465
Γαλλική Ευρώπη και εθνικές αντιδράσεις	467
Η αγγλική Ευρώπη την εποχή της ευρωπαϊκής ισορροπίας	470
Η Διαδοχή της Αυστρίας	473
Η αγγλογαλλική αντιπαλότητα και ο Επταετής Πόλεμος	474
Οι διανομές της Πολωνίας	474

Μέρος πέμπτο

1789-1815

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΙΓΙΔΑ ΚΑΙ Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

22 1789-1804: Η Ευρώπη μπροστά στη Γαλλική Επανάσταση	481
Μια επανάσταση της ανεπτυγμένης Ευρώπης.....	482
Η επανάσταση του Διαφωτισμού	484
Η οικοδόμηση ενός νέου κόσμου	487
Η Γαλλική Επανάσταση και η Ευρώπη	489
Η Γαλλία επιλέγει τον πόλεμο	492
Από τον προπαγανδιστικό στον κατακτητικό πόλεμο	494
Η Ευρώπη των ηγεμόνων εναντίον της Ευρώπης των εθνών.....	496
Η Υπατεία και η κωδικοποίηση των νέων αρχών	501
23 Η ναπολεόντεια Ευρώπη.....	505
Οι ναπολεόντειοι πόλεμοι	506
Η εποχή των μεγάλων νικηφόρων εκστρατειών (1805-1809)	507
Η ναπολεόντεια Ευρώπη στο απόγειό της	508
Το ηπειρωτικό σύστημα	513
Ο Ναπολέων εκσυγχρονιστής της Ευρώπης	515
Ο ηπειρωτικός αποκλεισμός και τα αποτελέσματά του	518
Η αφύπνιση των εθνικοτήτων	520
Η κατάρρευση της ναπολεόντειας Ευρώπης	523
Συμπεράσματα	527
Σημειώσεις του μεταφραστή	529
Ευρετήριο	537

Πίνακας χαρτών και διαγραμμάτων

Βαρβαρικές επιδρομές και μεταναστεύσεις τον 5ο αιώνα.....	36
Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από τον 9ο ως τον 12ο αιώνα.....	72
Η αυτοκρατορία του Καρλομάγνου.....	86
Η διανομή του Βερντέν (843).....	98
Η εξάπλωση του κιστερικιανού τάγματος στην Ευρώπη.....	124
Η γερμανική Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.....	128
Κτήσεις των Καπετιδών και των Πλανταγενετών (13ος αιώνας).....	138
Το ευρωπαϊκό εμπόριο του 13ου αιώνα.....	148
Η εξάπλωση της χριστιανοσύνης τον 11ο και 12ο αιώνα.....	162
Οι επεκτάσεις των βασιλικών εδαφών τον 13ο αιώνα.....	172
Η Ευρώπη στο τέλος του 13ου αιώνα.....	192
Το ευρωπαϊκό εμπόριο τον 15ο αιώνα.....	236
Τα ευρωπαϊκά κράτη στα τέλη του Μεσαίωνα.....	270
Η Γαλλία το 1420.....	274
Η εισαγωγή πολύτιμων μετάλλων στη Σεβίλη μεταξύ 1503 και 1610.....	300
Ο ουμανισμός τον 15ο αιώνα.....	318
Η διάδοση της Μεταρρύθμισης τον 16ο αιώνα.....	330
Η αυτοκρατορία του Καρόλου Κουίντου στις αρχές του 16ου αιώνα.....	340
Οι βασιλικές οικογένειες στη Γαλλία τον 16ο αιώνα (απλοποιημένα γενεαλογικά δένδρα).....	379
Η Ευρώπη στα μέσα του 17ου αιώνα.....	389
Η Ευρώπη στις παραμονές της Γαλλικής Επανάστασης.....	476
Η Ευρώπη κατά τη Γαλλική Επανάσταση.....	498
Η επέκταση της Γαλλίας (1791-1799).....	501
Η ναπολεόντεια Ευρώπη (1811).....	510

Σημείωση του μεταφραστή

Τα ξένα ονόματα και τοπωνύμια αποδίδονται στα ελληνικά, κατά κανόνα σύμφωνα με την εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος-Larousse-Britannica*. Στο Ευρετήριο παρατίθεται σε παρένθεση η αυθεντική γραφή τους. Οι τίτλοι των επίσημων κειμένων καθώς και ξένων επιστημονικών, λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών έργων αποδίδονται στα ελληνικά, σύμφωνα με την ίδια εγκυκλοπαίδεια, και ακολουθεί κάθε φορά ο τίτλος του πρωτοτύπου.

Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση

Ευρώπη, μια έννοια φορτωμένη στις μέρες μας με πολυποίκιλα συμφοραζόμενα. Στην πολιτική ζωή οι κήρυκες του εκσυγχρονισμού το διαλαλούν από καιρό πως έφτασε η ώρα για «να γίνουμε Ευρωπαίοι»: άλλοι, βιαστικότεροι, έχουν ήδη χαράξει τα σύνορα της Ευρώπης κατά μήκος του Έβρου και στήνουν αυτάρεσκα σχετικές πινακίδες. Κι ωστόσο δεν έχουν περάσει δύο αιώνες από τότε που κάποια στελέχη του αγγλικού φιλελληνικού κοιμιτάτου βάφτιζαν τους Έλληνες «Ασιάτες» κι έστελναν στην επαναστατημένη Ελλάδα βετεράνους του αγγλικού στρατού των Ινδιών, θεωρώντας τους καταλληλότερους να χειριστούν την ανατολίτικη ψυχοσύνθεση των πρώην ραγιαδών.

Η σύγχυση αυτή φαντάζει λίγο αδικαιολόγητη. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα, θα μας έλεγαν μερικοί, δεν είναι παρά θέμα φυσικής γεωγραφίας. Δεν μας δίδαξαν στο Δημοτικό σχολείο πως η Ευρώπη είναι μια από τις πέντε ηπείρους του κόσμου; Οι γεωγράφοι δεν καθόρισαν με κάθε αυστηρότητα τα ανατολικά της σύνορα κατά μήκος της οροσειράς των Ουραλίων, της Κασπίας, του Καυκάσου, της Μαύρης Θάλασσας και των Στενών που την ενώνουν με το Αιγαίο; Αν δεχτούμε αυτή την άποψη, το έργο ενός ιστοριογράφου της Ευρώπης μοιάζει εύκολο: αρκεί να συνδυάσει τις εμπειρίες των επιμέρους λαών που έζησαν κατά το παρελθόν μέσα στα δεδομένα όρια, και θα έχει διασφαλίσει την πληρότητα και αντικειμενικότητα του έργου του.

Στην πράξη θα διαπιστώσουμε γρήγορα ότι πρόκειται για μια άποψη υπερβολικά απλουστευτική. Πρώτα πρώτα ανακαλύπτουμε πως οι λαοί, τα κράτη και οι αυτοκρατορίες είχαν πάντοτε την τάση να απλώνονται στο χώρο αφηρώντας τις νοητικές κατασκευές των γεωγράφων. Εδώ και δυο χιλιάδες χρόνια μια ολόκληρη ακολουθία κρατικών σχηματισμών που επηρέασαν ζωτικά την εξέλιξη των ιστορικών κοινωνιών αναπτύχθηκαν ακριβώς στο μεταίχμιο της Ευρώπης με την Ασία: το κράτος του Αλεξάνδρου, η ρωμαϊκή και βυζαντινή μοναρχία, η μογγολική επικράτεια του Τζένγκις Χαν, οι αυτοκρατορίες των τσάρων της Μόσχας και των Οθωμανών σουλτάνων, και βέβαια τα σύγχρονα κράτη της Ρωσίας και της Τουρκίας που τις διαδέχτηκαν. Πρωτεύουσα τριών αυτοκρατοριών και διεθνής μεγαλούπολη για την εποχή της, η Κωνσταντινούπολη ιδρύθηκε τον 4ο μ.Χ. αιώνα στο σταυροδρόμι των δύο ηπείρων με τη φιλοδοξία να γεφυρώσει στους κόλπους της «τα εώα και τα εσπέρια», όπως θα έλεγαν οι Βυζαντινοί χρονογράφοι. Με ποιο δικαίωμα θ' αποφασίζαμε εμείς εκ των υστέρων να ταξινομήσουμε το Βυζάντιο σε μια απ' τις δύο ηπείρους; Και πόσο μπορούμε να κατα-

λάβουμε τη φυσιογνωμία της δικής μας πατρίδας, αν βγάλουμε από το λογαριασμό τις υποθήκες που άφησαν στην πολιτική και κοινωνική της εξέλιξη οι ανατολικές καταβολές του βυζαντινού και του οθωμανικού συστήματος ή η μαζική παρουσία Ελλήνων στη Μικρασία, την Κύπρο, την Αίγυπτο;

Είναι άλλωστε ολοφάνερο πως και τα σύγχρονα κράτη της δυτικής Ευρώπης δεν αποτελούν κλειστά ανθρωποσύνολα, ούτε αναπτύχθηκαν ξεμοναχιασμένα από τον υπόλοιπο κόσμο. Ενώ στο ιδεολογικό επίπεδο διαφέντευαν ζηλότυπα το ευρωπαϊκό τους στίγμα, στήριξαν από τον 16ο αιώνα και πέρα την πολιτική τους δύναμη στην εκμετάλλευση των αποικιακών αυτοκρατοριών τους. Οι συγκρούσεις και οι συμμαχίες των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων δεν απέβλεπαν μονάχα στην κυριότητα της Βοημίας, του Βελγίου ή της Βοσνίας αλλά και στον έλεγχο του Καναδά, των Ινδιών και της Αφρικής. Η οικονομική τους ευρωστία συνδέθηκε με τη μονοπώληση του διεθνούς εμπορίου στον Ατλαντικό και Ινδικό Ωκεανό. Ακόμα και πρόσφατα οι ιδιαίτερες επαφές τους με τις χώρες των παλιών τους υπερπόντιων κτήσεων –της Γαλλίας με τη Δυτική Αφρική, της Αγγλίας με τις χώρες της Κοινοπολιτείας– ήταν ένας από τους παράγοντες που καθυστέρησαν την οικονομική τους σύγκλιση. Τέλος, στο πεδίο του πολιτισμού θα ήταν σήμερα απατηλό να μιλάμε για «ευρωπαϊκό τρόπο ζωής» χωρίς να επικαλεστούμε τον αντίστοιχο «αμερικανικό»: κι ως μην ξεχνάμε ακόμα ότι δίπλα στην «Ευρώπη των πατρίδων» και των «εθνικών κρατών» υπάρχει σήμερα και μια «Ευρώπη των ξένων μεταναστών» που διεκδικεί την καταγραφή της ιδιαίτερης συμβολής της.

Στην πραγματικότητα η ίδια η οριοθεσία της Ευρώπης ως αυτόνομης «ηπείρου» γεωγραφικά αποκομμένης από την Ασία ή την Αφρική δεν είναι τόσο αθώα όσο φαίνεται, αλλά υπακούει σε νοητικές κατηγορίες που απηχούν μια συγκεκριμένη παιδευτική παράδοση. Αν κοιτάξουμε το χάρτη του πλανήτη προσπαθώντας να ξεχάσουμε τους ανθρωπίνους πληθυσμούς που φιλοξενεί, θα δυσκολευτούμε να εξηγήσουμε γιατί η δυτικότερη χερσόνησος της Ευρασίας, αντίθετα με την Ινδία, την Αραβία ή την Ινδοκίνα, είναι η μόνη στην οποία οι γεωγράφοι αναγνώρισαν μια τέτοια αυτοτέλεια. Για να απαντήσουμε θα πρέπει να εμβαθύνουμε περισσότερο στην ίδια την ιστορία των γεωγραφικών εννοιών. Κι αυτό γιατί οι γεωγράφοι του 18ου αιώνα, υιοθετώντας την άποψη ότι τα Ουράλια και ο Καύκασος αποτελούν το σύνορο δυο διαφορετικών ηπείρων, πάσχιζαν να εκλογικεύσουν μια σύλληψη που γεννήθηκε, όπως κι ο ίδιος ο όρος «Ευρώπη», στο περιβάλλον της κλασικής Αρχαιότητας.

* * *

Αν πιστέψουμε τη γνώμη που θέλει τη λέξη «Ευρώπη» να σημαίνει στην αρχή απλούστατα «στεριά», φαίνεται ότι οι πρώτοι Έλληνες που τη χρησιμοποίησαν δεν γύρευαν να την αντιδιαστείλουν τόσο με τη μακρινή Ασία ή την Αφρική όσο με την «αμφίρροτη» Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου. Στον λεγόμενο Ομηρικό Ύμνο για τον Απόλλωνα Πύθιο (7ος-6ος αιώνας π.Χ.), όπου βρίσκεται με την παλιότερη μνεία του όρου «Ευρώπη», παρουσιάζεται ο θεός να θεμελιώ-

νει το ιερό των Δελφών με στόχο να προσελκύσει «όσους κρατούν την πλούσια Πελοπόννησο, όσους κατέχουν την Ευρώπη και τα θαλασσοζώσα νησιά»: έχουμε με άλλα λόγια μια «Ευρώπη» που δεν μοιάζει να διαφέρει και πολύ από αυτό που θα ονομάσουν στην Τουρκοκρατία «Ρούμελη» και στη συνέχεια «Χέρσο» ή «Στερεά» Ελλάδα.

Στους περισσότερους αρχαίους συγγραφείς η χρήση του όρου «Ευρώπη» μας παραπέμπει σίγουρα σε γεωγραφικές αντιλήψεις πιο εξελιγμένες από την προηγούμενη. Αλλά και ο Ηρόδοτος ή ο Στράβωνας, όταν χωρίζαν τον τότε γνωστό κόσμο σε τρεις μεγάλες στεριές –Ευρώπη, Ασία και Λιβύη, δηλαδή Αφρική– πάντα έβλεπαν τα πράγματα από τη σκοπιά ενός κατοίκου της λεκάνης του Αιγαίου. Για τον Έλληνα έμπορο και θαλασσοπόρο της αρχαϊκής εποχής, η «Ευρώπη» ταυτιζόταν πάνω κάτω με την ελληνική χερσόνησο· η Ασία ήταν η Λυδία, η Φρυγία και οι άλλες χώρες της απέναντι Μικράς Ασίας, και η «Λιβύη» μια θολή προέκταση της Αιγύπτου. Ήξερε ότι για να περάσει από τη μία στην άλλη έπρεπε να διασχίσει το πέλαγος, κι αυτό του έφτανε· για τα εδάφη που βρίσκονταν πέρα από τις ακτές τους δεν γνώριζε τίποτα. Με τον καιρό η διείσδυση των Ελλήνων αποίκων στον Εύξεινο Πόντο, ο πολλαπλασιασμός των ειδήσεων για την Περσία, την Ινδία και τη Σκυθία, οι φημολογίες για την ύπαρξη του Ατλαντικού και Ινδικού Ωκεανού παρότρυναν τους γεωγράφους να χαράξουν σαφέστερα τα σύνορα των τριών ηπείρων. Έτσι άρχισαν οι συζητήσεις για τα όρια Ευρώπης και Ασίας, θέμα που απασχόλησε και τον Ηρόδοτο. Μια κι ο Ουράλης ήταν ακόμα άγνωστος, οι κυριότεροι υποψήφιοι για το ρόλο ήταν οι ποταμοί Τάναης (Δον) και Φάσης (Ριόν) και οι εκβολές τους στις ακτές του Ευξεινίου. Ωστόσο υπήρχαν κάποιοι που επέμεναν ότι ακόμα και η Θράκη αποτελούσε μια τέταρτη ήπειρο, ξεχωριστή από την Ευρώπη.

Πέρα από τη συνεισφορά του στην οριοθέτηση της Ευρώπης και της Ασίας, ο Ηρόδοτος είναι επίσης ο πρώτος που είδε σ' αυτόν το διαχωρισμό τα στοιχεία μιας σύγκρουσης δυο αντίπαλων κόσμων. Ζώντας στον παλμό των Περσικών Πολέμων, τους φαντάστηκε ως έσχατη κατάληξη μιας προπατορικής βεντέτας μεταξύ Ευρώπης και Ασίας, που είχε τις μυθολογικές της καταβολές στην αρπαγή της Μήδειας από την Κολχίδα, της Ευρώπης από την Τύρο και της Ελένης από τη Σπάρτη. Στο πλαίσιο αυτό οι Πέρσες μονάρχες γίνονταν η ενσάρκωση της τιμής και των συμφερόντων όλων των άλλων λαών της Ασίας, στους οποίους αντιτασσόταν «η Ευρώπη και το Ελληνικόν». Δεν θα πρέπει να υποτιμάμε την ουσιαστική επιρροή που ασκεί ως σήμερα η ηροδότεια θεωρία, ξεκομμένη φυσικά απ' τις ιστορικές της προϋποθέσεις, στον τρόπο με τον οποίο μας έμαθαν να κωδικοποιούμε το ιστορικό παρελθόν μας.

Ακόμη πιο σχηματικά πλησίασε το θέμα ο κορυφαίος ειδικός της αρχαιότητας στις θεωρητικές κατασκευές, ο φιλόσοφος Αριστοτέλης. Στον γεωγραφικό διαχωρισμό Ευρώπης και Ασίας ο Σταγειρίτης αντιστοιχούσε μια διάκριση στην ψυχροσύνθεση των λαών: οι Ευρωπαίοι κατά τη γνώμη του ήταν άνθρωποι θαρραλέοι, τους έλειπε ωστόσο η εξυπνάδα, κι αυτό εξηγούσε την καθυστέρηση

των πολιτικών τους θεσμών: οι Ασιάτες διακρίνονταν για την εξυπνάδα τους, υστερούσαν ωστόσο σε θάρρος. Σύμφωνα με την αριστοτέλεια αντίληψη της «μεσότητας» μόνο οι Έλληνες, που ζούσαν στο μεταίχμιο των δύο ηπείρων, συνδύαζαν την παλικάριά και την εξυπνάδα κι επομένως ήταν άξιοι να ορίζουν τις τύχες τους και να χειραγωγούν τους βαρβάρους. Είναι αρκετά διδακτικό να συγκριθεί ο ελληνοκεντρισμός του Αριστοτέλη με τις εξίσου επιπόλαιες και «λογικοφανεείς» θεωρήσεις για την ευρωπαϊκή «φυλετική ανωτερότητα» που έπλασαν οι Ευρωπαίοι ανθρωπολόγοι του περασμένου αιώνα.

* * *

Στην πραγματικότητα οι διεθνείς εξελίξεις στα χρόνια της ύστερης Αρχαιότητας δεν ευνοούσαν καθόλου την ανάδειξη ενός ιδιαίτερου «ευρωπαϊκού», «ασιατικού» ή «αφρικανικού» πολιτισμού στις χώρες της μεσογειακής λεκάνης. Οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τα ελληνιστικά βασίλεια, η ίδρυση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας έδωσαν στενά τις τρεις στεριές και στην ουσία κατέληξαν στη δημιουργία ενός πολυεθνικού και υπερτοπικού πολιτιστικού συνόλου, το οποίο κάπως απλουστευτικά αποκαλούμε σήμερα «ελληνορωμαϊκό πολιτισμό»*. Στο πλαίσιο αυτό η πολιτική κυριαρχία των «Ευρωπαίων» ηγετών στη Συρία, τη Μεσοποταμία, την Παλαιστίνη, την Αίγυπτο και την Καρχηδόνα δεν ήταν λιγότερο σημαντική από τη διάχυση των προτύπων, τεχνικών και συνθημάτων που καλλιεργήθηκαν προηγουμένως στις χώρες αυτές προς τις «βάρβαρες» επαρχίες της Ιλλυρίας, της Ισπανίας, της Γαλατίας, της Βρετανίας. Όταν ο Ιλλυριός Διοκλητιανός εγκαταστάθηκε στην ελληνική Νικομήδεια και αξίωσε από τους υπηκόους του να προσκυνούν τη ρωμαϊκή εξουσία με το τελετουργικό της περσικής αυλής, τι νόημα είχε η διάκριση ανάμεσα σε «φιλελεύθερη» Ευρώπη και «δεσποτική» Ανατολή; Οι γεωγράφοι της εποχής, ο Στράβωνας και ο Πτολεμαίος, διατήρησαν στο έργο τους την ηροδότεια διάκριση των τριών «ηπείρων», αλλά απέφυγαν να την εφοδιάσουν με οποιοδήποτε πολιτιστικό περιεχόμενο. Για τους Ρωμαίους μονάρχες η Ασία ήταν μια μικρή επαρχία στην περιοχή της Περγάμου και η Ευρώπη δεν αποτελούσε ούτε κατά διάνοια διοικητική μονάδα: η κύρια πολιτιστική διαίρεση της αυτοκρατορίας, η γραμμή ανάμεσα στην ελληνόφωνη Ανατολή και τη λατινόφωνη Δύση, διέσχισε απ' άκρη σ' άκρη τα Βαλκάνια κι έκοβε στη μέση τις ακτές της Αφρικής. Το στερεότυπο του «ευγενούς αγρίου», που ο Αριστοτέλης απέδιδε γενικά στους Ευρωπαίους «βαρβάρους», οι Ρωμαίοι το περιορίσαν στους λαούς που κατοικούσαν έξω από τα οχυρωμένα τους σύνορα, πίσω από τον Ρήνο και τον Δούναβη, και ιδίως στις αυτόνομες γερμανικές φυλές της κεντρικής Ευρώπης.

Η σημασία της ρωμαϊκής κατάκτησης για την κατοπινή εξέλιξη της Ευρώπης

* Οι ελληνορωμαϊκές καταβολές του ευρωπαϊκού πολιτισμού αποτελούν το θέμα του πρώτου τόμου της πρωτότυπης γαλλικής έκδοσης με τίτλο *Histoire de l'Europe. L'Héritage classique*. Τούτος ο τόμος δεν συμπεριλαμβάνεται στην ελληνική έκδοση, καθώς αυτή εντάσσεται σε μια σειρά Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας.

βρίσκεται, όπως είπαμε, στην παγίωση και τη διάδοση στα δυτικότερα και βορειότερα μέρη της θεσμών και κωδίκων που είχαν διαμορφωθεί στα παράλια της Μεσογείου. Ο ρόλος αυτός υπήρξε ευδιάκριτος σε τρεις προπάντων τομείς:

(α) Η ρωμαϊκή κυριαρχία κατέστρεψε μια για πάντα τη φυλετική οργάνωση της Γαλατίας, της Ισπανίας και των παραδουνάβιων χωρών και στη θέση της δημιούργησε έναν αστικό πολιτισμό με οργανωμένες πόλεις, φορολογικούς μηχανισμούς, εμπορικές δροσοληψίες, ταξική διαστρωμάτωση, γραπτό δίκαιο, νέες παραγωγικές τεχνικές και καταναλωτικές συνήθειες. Ακόμα και όταν οι θύελλες των αρχών του Μεσαίωνα οδήγησαν στη μερική οπισθοδρόμηση αυτής της κοινωνίας, η ανάμνηση της «χρυσής» εποχής διατηρήθηκε, και μαζί της η πίστη στην κατευθυντήρια αποστολή μιας ενιαίας αυτοκρατορικής εξουσίας.

(β) Η ρωμαϊκή κατάκτηση οδήγησε στον γλωσσικό εκλατινισμό όλης σχεδόν της Ιταλικής και Ιβηρικής Χερσονήσου, της Γαλατίας και πολλών τμημάτων της Βαλκανικής. Μολονότι η «κοινή» αυτή Λατινική σιγά σιγά διασπάστηκε, δημιουργώντας τις επιμέρους «νεολατινικές» γλώσσες (ιταλικά, ισπανικά, γαλλικά, ρουμανικά), η μεταξύ τους συγγένεια, καθώς και η καθιερωμένη χρήση των λατινικών στα γραπτά κείμενα και στους κόλπους της καθολικής Εκκλησίας ακόμη και πέρα απ' το χώρο της αρχικής τους εξάπλωσης (για παράδειγμα στην Αυστρία, στη Γερμανία, στην Ουγγαρία), διατήρησαν για αιώνες την αίσθηση ενός κοινού γλωσσικού δεσμού ανάμεσα στους περισσότερους λαούς της δυτικής Ευρώπης.

(γ) Η ίδια η χριστιανική θρησκεία δύσκολα θα δοκίμαζε την εξάπλωση που γνωρίζουμε χωρίς τους θεσμούς του ρωμαϊκού κράτους. Η διάλυση των βαρβαρικών φυλετικών κοινωνιών, η αστικοποίηση, το εμπόριο και η αυξημένη γεωγραφική κινητικότητα είχαν κάνει τους ανθρώπους δεκτικότερους στην έλξη των ποικίλων ανατολικών λατρειών· η διάδοση των γραμμμάτων και του φιλοσοφικού στοχασμού ευνοούσε την κυκλοφορία ιερών βιβλίων και τις δογματικές συζητήσεις· και οι διώξεις που εξαπέλυσαν κατά των χριστιανών οι πρώτοι αυτοκράτορες αντισταθμίστηκαν με το παραπάνω από την εύνοια του Κωνσταντίνου και των διαδόχων του, που χάρισε στην καινούργια θρησκεία περισσότερους οπαδούς απ' όσους οι τρεις πρόηγοί τους μαζί. Ρώμη και Κωνσταντινούπολη θα μείνουν για αιώνες οι δίδυμες πρωτεύουσες του χριστιανισμού, ακόμα και όταν το κράτος που τις ανέδειξε θα έχει οριστικά ξεπέσει.

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός στην κλασική του εκδοχή ανήκει περισσότερο στους «Ευρωπαίους» απ' ό,τι στους «Ανατολίτες». Η Αντιόχεια, η Αλεξάνδρεια, η Έφεσος αποτελούν ως τον 7ο αιώνα ζωτικές του εστίες, το ίδιο σημαντικές με τη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη. Η επέκταση των Αράβων περιόρισε σταδιακά το ρόλο του χριστιανισμού στην ανατολική Μεσόγειο, αλλά η θρησκεία που τον διαδέχτηκε, ο ισλαμισμός, ξεκίνησε κι αυτή από συγγενικές αφετηρίες. Οι επιστημονικές ασχολίες των Ελλήνων σοφών –η γεωμετρία του Ευκλείδη, η ιατρική του Γαληνού, η κοσμογραφία του Πτολεμαίου, ο εγκυκλοπαιδισμός του Αριστοτέλη– μοιάζουν για έ-

να διάστημα να ενδιαφέρουν περισσότερο τους Άραβες της Δαμασκού και του Καΐρου από τους Βυζαντινούς τους ομόλογους· και η Δύση της Αναγέννησης θα δανειστεί ένα μέρος της αρχαιογνωσίας της από το Χαλιφάτο της Ισπανίας. Η ελληνορωμαϊκή κληρονομιά δεν απαρτίζει από μόνη της το καθοριστικό συστατικό της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

* * *

Δεν χωράει αμφιβολία ότι αν η λέξη «Ευρώπη» ξεναβρίσκει τη δημοτικότητα της προς τα τέλη του Μεσαίωνα στους κύκλους των λογίων της δυτικής χριστιανοσύνης, αυτό απηχεί την αυξημένη ενασχόληση με τα κλασικά γράμματα και τη συνειδητή αναβίωση όρων που χαρακτήριζαν την εγκύκλια παιδεία της Αρχαιότητας. Είναι κάτι που το βλέπουμε και στις απόπειρες ονοματοδοσίας των καινούργιων εθνικών κρατών: η λόγια παράδοση καταπιείσθηκε ν' αντιτάξει την Germania, την Gallia, την Helvetia του Καίσαρα και του Τάκιτου στους Deutschen, τους Français και τους Schweizer που αναδύονταν από την πραγματικότητα του Μεσαίωνα. Υπήρχαν ωστόσο συγκεκριμένοι παράγοντες που θα εμπνεύσουν σταδιακά στους Δυτικούς μια νέα αίσθηση ξεχωριστής ταυτότητας και την αντίληψη ότι συναπαρτίζουν έναν ευρωπαϊκό πολιτισμό αλλιώς απ' αυτόν που κυριαρχούσε στην Ανατολή. Το πρώτο βήμα είχε γίνει από τον Καρλομάγνο, όταν καλλιέργησε την ιδέα της αναβίωσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας με κύριο φορέα το ρηγάτο των Φράγκων. Το Σχίσμα των Εκκλησιών, οι εκστρατείες των Σταυροφόρων και τέλος η οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων αποξένωσαν οριστικά τη δυτική Ευρώπη από τους δεσμούς της με το Βυζάντιο και γέννησαν στους ηγέτες της την πεποίθηση ότι αποτελούσε κατά βάθος μια αυθύπαρκτη ενότητα με συνδετικά στοιχεία τον καθολικισμό και τη λατινική γλωσσική παράδοση: τα επιτεύγματα της Αναγέννησης και οι πρώτες Ανακαλύψεις έσπειραν τη γλυκιά υποψία πως αυτή η Ευρώπη ήταν ταγμένη να εξουσιάσει τον κόσμο. Επομένως η όποια «ευρωπαϊκή» συνείδηση φανερώνεται τότε στη Δύση βασίζεται σε μια πρόσληψη της Ευρώπης με περιεχόμενο προπάντων πολιτιστικό και όχι γεωγραφικό. Οι «εκφυλισμένοι» Έλληνες, οι «άξεστοι» Ρώσοι και οι «αντίχριστοι» Αγαρηνοί δεν είχαν παρά θέση περιθωριακή σ' αυτή την ομήγυρη, όταν δεν αποκλείονταν και ρητά απ' τους κόλπους της.

* * *

Κάθε ιστορική σύνθεση βλέπει ως ένα σημείο τα πράγματα από τη σκοπιά του παρόντος· και όταν το θέμα αυτής της σύνθεσης είναι μια έννοια φορτισμένη εδώ κι αιώνες με τόσους πολιτικούς συνειρμούς, όταν το παρόν αποτελεί το θέατρο πολιτικών ζυμώσεων που επιδιώκουν τη δημιουργία ενός πολυεθνικού πανευρωπαϊκού σχηματισμού με πρωτόφαντη έκταση και δικαιοδοσίες, τότε η συγγραφή μιας ιστορίας της Ευρώπης είναι εν μέρει και πράξη πολιτική. Το βιβλίο που παρουσιάζουμε δεν ξεφεύγει απ' τον κανόνα. Η προσπάθεια των συγγραφέων να τονίσουν τα κοινά οράματα και κεκτημένα των ευρωπαϊκών λαών είναι ο-

λοφάνερη κι εντάσσεται στους προγραμματικούς τους στόχους. Το βιβλίο εκτείνεται περισσότερο στα συμβάντα των δυο τελευταίων αιώνων, που διαμόρφωσαν μια Ευρώπη με δομές και ανησυχίες περισσότερο οικείες για τον σύγχρονο αναγνώστη. Η έμφαση στο γαλλικό και κατά δεύτερο λόγο στο γερμανικό παράδειγμα δεν απορρέει μόνο από την καταγωγή των συγγραφέων αλλά και από τον ιδιαίτερο ρόλο αυτών των χωρών στην προώθηση πολιτικών εξελίξεων που ερμηνεύονται σήμερα ως πρόδρομα μηνύματα της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Και οι στενότερα πολιτικές θεωρήσεις δεν μπορούν παρά να χρωματίζονται από την τρέχουσα επικαιρότητα: αναμετρώντας τα πρόσφατα γεγονότα του 1989-1991, οι συγγραφείς χειροκροτούν το θρίαμβο του πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού, και στην πρόσφατη ιστορία των κομμουνιστικών συστημάτων στην ανατολική Ευρώπη βλέπουν μόνο μια πρόσκαιρη παρέκκλιση από τη φυσική ροή των γεγονότων, που σαρώθηκε από τη «λαίλαπα της ιστορίας» χάρη στο αναπόφευκτο ξύπνημα της λεγόμενης «κοινωνίας των πολιτών». Φυσικά δεν είναι ούτε η πρώτη ούτε κι η τελευταία προσπάθεια τελεολογικής ερμηνείας της ιστορίας που συμβαίνει να εναρμονίζεται με μια επίσημη ιδεολογία.

Οι εμπειρίες των τελευταίων ετών έδειξαν πως υφίσταται στην Ελλάδα μια κατηγορία αναγνώστων για την οποία το κύριο ενδιαφέρον ενός βιβλίου ευρωπαϊκής ιστορίας είναι ο αριθμός των σελίδων που αφιερώνει στα πράγματα της Ελλάδας. Από την άποψη αυτή το βιβλίο κινείται αναγκαστικά μέσα στο πλαίσιο των περιορισμών που επιβάλλει η βασική του θεώρηση. Δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον «πολιτιστικό» ορισμό της Ευρώπης, έτσι όπως αναπτύχθηκε παραπάνω, οι συγγραφείς αναπόφευκτα περιορίζουν το χώρο που μπορούν να διαθέσουν στην ιστορία των Βαλκανίων. Ο βυζαντινός πολιτισμός αντιμετωπίζεται θετικά ως αξιόλογη εκδήλωση του ανθρώπινου πνεύματος, αλλά η κύρια συνεισφορά του εντοπίζεται «σε ό,τι σήμερα ονομάζουμε ανατολική Ευρώπη», κι επομένως συσχετίζεται μόνο έμμεσα με τη δεσπόζουσα εκδοχή του «ευρωπαϊκού πολιτισμού». Η διαπίστωση αυτή είναι απόλυτα αναμενόμενη, και ίσως θα 'ταν χρήσιμο μ' αυτή την ευκαιρία, αντί να διεκδικούμε τάχα μια ανέφικτη «ισότιμη παρουσίαση» των φορέων της ευρωπαϊκής ιστορίας, να σκεφτούμε κατά πόσο η ίδια η λογική μιας ευρωπαϊκής «κοινής κληρονομιάς» με έκταση «από τον Ατλαντικό ως τα Ουράλια», βασισμένη καθώς είναι σ' έναν αυθαίρετο συμφυρμό «γεωγραφικών» και «πολιτιστικών» κριτηρίων, τείνει να διαιωνίσει τις «κρίσεις ταυτότητας» των λαών που βρισκουν τον εαυτό τους εξορισμένο στην «ευρωπαϊκή περιφέρεια».

ΜΙΧΑΗΛΣ ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ

Πρόλογος

Παράδοξη Ευρώπη! Ανυπόστατη ως οντότητα την ώρα που στις ακτές τής Μεσογείου ανθεί ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός. Μέχρι το τέλος της Αρχαιότητας ο πολιτισμός αυτός, που θα αποτελέσει ένα από τα θεμέλια της ευρωπαϊκής ταυτότητας, δεν αφορά ωστόσο παρά μέρος του ευρωπαϊκού χώρου. Αν είναι δύσκολο να χρονολογήσει κανείς την αφετηρία της ύπαρξης της Ευρώπης, μπορεί ανεπιφύλακτα να υποστηρίξει ότι η καταρρέουσα Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία υπήρξε το χωνευτήρι της. Σε πλήρη παρακμή, ο ρωμαϊκός πολιτισμός μοιάζει να δύει κάτω από το πλήγμα των μεγάλων μεταναστεύσεων των λαών, που ονομάστηκαν «βαρβαρικές εισβολές».

Παράδοξη Ευρώπη διότι στην αυγή αυτή του Μεσαίωνα γεννιέται διαιρεμένη. Ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή προμηνυόταν, επιβεβλημένη από τις συνθήκες, η διάσταση μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Η καταστροφή της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας τον 5ο αιώνα από τους Βαρβάρους, βάθυνε ακόμη περισσότερο το χάσμα. Διότι, και τούτο θα πρέπει να τονιστεί, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μέλλει να συνεχιστεί στην Ανατολή για μία χιλιετία, να γνωρίσει πολλές χρυσές εποχές και να μην παραιτηθεί παρά αργά και με δυσκολία από τις οικουμενικές φιλοδοξίες της. Η αλήθεια είναι ότι η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία υιοθετεί γνωρίσματα και τρόπους που την απομακρύνουν όλο και περισσότερο από το παραδοσιακό πρότυπο, δεδομένου ότι γίνεται μια ελληνική αυτοκρατορία, διαβρωμένη από ανατολικές επιρροές. Μια χριστιανική αυτοκρατορία που αυτοανακηρύσσεται «ορθόδοξη» και η οποία διαρρηγγύνει άλλωστε οριστικά τους δεσμούς της με τη χριστιανοσύνη της Δύσης τον 11ο αιώνα.

Η Δύση, από την πλευρά της, δεν εμφανίζει ουσιαστική πολιτική ενότητα. Πράγματι, στην Ευρώπη που γεννιέται, η ρωμαϊκή ενότητα υποκαθίσταται από τον πολιτικό κατακερματισμό: τα βαρβαρικά φύλα που εισβάλλουν στη Δύση εγκαθιδρύουν, μετά από ατέρμονες συγκρούσεις, κράτη τα σύνορα των οποίων βρίσκονται για μεγάλο διάστημα σε διαρκή μετατόπιση. Είναι ωστόσο αλήθεια ότι, στο τέλος μιας χιλιετίας πολιτικών αναταραχών και αδιάκοπων πολέμων με συχνές πολλαπλές αναζωπυρώσεις, η εγκατάσταση των λαών ολοκληρώθηκε. Οι ακαθόριστες αυτές συγκρούσεις έφεραν στο φως πολυάριθμα κράτη με θεσμούς που προέρχονται από τη ρωμαϊκή κληρονομιά.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ενόσω αυτά τα κράτη έπαιρναν μορφή, τα πιο ισχυρά επιχείρησαν να διεκδικήσουν για λογαριασμό τους τον αυτοκρατορικό μύθο, είναι όμως εξίσου σαφές ότι επρόκειτο για ένα ιδεώδες απρόσιτο στους

Βαρβάρους βασιλιάδες, που ήταν μεν ικανοί να καταλάβουν ένα τμήμα της Ευρώπης, όχι όμως και να την υποβάλουν σε κοινό νόμο, όπως στο παρελθόν είχε κατορθώσει η Ρώμη. Μολονότι οι απόπειρες του Καρλομάγνου ή του Όθωνα δεν είναι αμελητέες, η γρήγορη αποτυχία τους δείχνει τα όρια του εγχειρηματός τους. Όσο για τον τίτλο του αυτοκράτορα μοιάζει κάπως φαιδρός όταν φέρεται από άρχοντες των μικρών γερμανικών πριγκιπάτων ή από κάποιους ηγεμόνες του 13ου αιώνα, κληρονόμους της καταστροφής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους.

Παράδοξη Ευρώπη τέλος, αυτή που από τον 12ο αιώνα βλέπει τις «κοινές», τις «δημόδεις» ρομανικές διαλέκτους να παραμερίζουν τη μία, καθολική γλώσσα που ήταν τα λατινικά, ενώ το ανατολικό τμήμα της ηπείρου εκφράζεται στα ελληνικά. Με την ανάπτυξη των κοινών γλωσσών, η Ευρώπη ολοκληρώνει τον κατακερματισμό της καθώς οι οντότητες που ξεπροβάλλουν έρχονται να επιβαρύνουν με νέους διαχωρισμούς εκείνες που είχαν ήδη προκύψει από την πολιτική κατάτμηση.

Άραγε λοιπόν δικαιούται κανείς να μιλά για ευρωπαϊκή οντότητα ήδη από εκείνη την εποχή, τη στιγμή που ενότητα δεν υπάρχει ούτε στο πολιτικό ούτε στο θρησκευτικό ούτε και στο πολιτιστικό πεδίο και ενώ τα πράγματα μοιάζουν να εξελίσσονται προς τη διάσπαση και τον κατακερματισμό;

Εκεί ακριβώς βρισκείται η καρδιά του ευρωπαϊκού παράδοξου. Την ώρα που η Ευρώπη δεν είναι παρά το θέατρο της διαρκούς αντιπαράθεσης μιας σειράς από απομονωμένες και διαφορετικές μεταξύ τους ενότητες, από τους κόλπους αυτού του κατακερματισμού βλέπει κανείς να αναδύεται μια ευρωπαϊκή ταυτότητα, σε βαθμό μάλιστα που να μπορεί να μιλήσει, χωρίς υπερβολή, για γέννηση της Ευρώπης το Μεσαίωνα.

Τι καθορίζει αυτή την ταυτότητα; Κατ' αρχάς η κληρονομιά που δεν θα πάψει να σημαδεύει την Ευρώπη, ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός. Πολιτιστικά η Ευρώπη είναι τέκνο της ελληνικής σκέψης, όπως αυτή διαδόθηκε από τους Ρωμαίους, η δε εκ νέου ανακάλυψη του Αριστοτέλη από τους Ευρωπαίους αποτελεί σημείο καμπής για τη δυτική σκέψη. Πολιτικά και νομοθετικά η Ευρώπη έλκει τις αρχές οργάνωσής της από τη Ρώμη. Μετά την εξάλειψη της δυτικής ρωμαϊκής οντότητας, η συγκρότηση των μεγάλων μοναρχιών της Δύσης συντελείται με βάση την έννοια του κράτους, όπως αυτή διατυπώνεται από τους νομομαθείς, ενώ στην Ανατολή το πρότυπο είναι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ο βλαστός αυτός της Ρώμης. Τέλος, και ίσως το σημαντικότερο, η ανάμνηση της ρωμαϊκής ενότητας καταδιώκει τους Ευρωπαίους ηγεμόνες και οι διαδοχικές απόπειρες για εγκαθίδρυση μιας αυτοκρατορίας υπενθυμίζουν τη γονιμότητα του αυτοκρατορικού ενωτικού παράγοντα στην ευρωπαϊκή συνείδηση. Για να απλουστεύσουμε τα πράγματα, ας πούμε ότι η υπό διαμόρφωση Ευρώπη θεωρούσε πάντα τον εαυτό της ως μια ενότητα κατ' εικόνα του ρωμαϊκού προτύπου και ότι η πληθώρα των κρατών γινόταν έτσι αντιληπτή ως ένα μεταβατικό στάδιο που η παλινόρθωση της αυτοκρα-

τορίας θα κατόρθωνε να ξεπεράσει. Αναμφίβολα πρόκειται για μύθο, η δύναμη του οποίου στάθηκε ωστόσο ισχυρό κίνητρο για τους ηγεμόνες.

Πέρα από την κληρονομιά της Αρχαιότητας, η ευρωπαϊκή ταυτότητα κατά το Μεσαίωνα καθορίζεται από ένα στοιχείο που ξεπερνά τα σύνορα των υπό συγκρότηση κρατών: τη χριστιανική θρησκεία. Στη Δύση, η υποκατάσταση της χαμένης αυτοκρατορίας από την Εκκλησία, ως αρχή οργάνωσης της κοινωνίας, ο εκχριστιανισμός των βαρβαρικών φύλων, η οικονομική και πολιτική ισχύς των μοναστηριών και των επισκόπων, κάνουν την Εκκλησία όχι μόνο το συνεκτικό πνευματικό στοιχείο των λαών και των κρατών, αλλά και έναν πρωταγωνιστή στις κοσμικές διαμάχες που τα φέρνουν σε αντιπαράθεση. Σ' αυτό το παιχνίδι η Εκκλησία μερικές φορές παραμερίζει την κύρια αποστολή της, τη διάδοση του ευαγγελικού κηρύγματος και την καθοδήγηση των ανθρώπων στο δρόμο της σωτηρίας. Γι' αυτό και πληθαίνουν οι επανειλημμένες μεταρρυθμιστικές απόπειρες, τόσο από την παπική πλευρά όσο και από τα μοναχικά τάγματα, που ζητούν να επαναφέρουν την Εκκλησία στον προορισμό της. Για τους ίδιους λόγους αναπτύσσονται και οι αιρέσεις που περιοδικά τη σπαράσσουν.

Συγχρόνως όμως, και παρά τις αδυναμίες της, μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας η Εκκλησία αποτελεί το ενωτικό στοιχείο που λίγο-πολύ συνειδητά ονειρεύεται η Ευρώπη και το οποίο διαφύλαξε, παρά την πολιτική διάσπαση, την ενότητα του χριστιανικού λαού. Οι διαρκείς απόπειρες για την αποκατάσταση της χριστιανικής ενότητας μετά τον 11ο αιώνα και το θεοκρατικό σχέδιο της παποσύνης του 13ου αιώνα, που αποσκοπεί στην υποταγή των ηγεμόνων στη Ρώμη, εκφράζουν με τον τρόπο τους τη χριστιανική αυτή διάσταση της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Τέλος είναι απαραίτητο να αναφερθούμε στα λίγο-πολύ ορατά συστατικά αυτής της ταυτότητας, επακόλουθο των οποίων είναι η ομοιότητα των εξελίξεων και ο πολλαπλασιασμός των διακρατικών ανταλλαγών. Ως προς το πρώτο σημείο, και πέρα από παραλλαγές στη λεπτομέρεια, ο ιστορικός δεν μπορεί παρά να εντυπωσιάζεται από το γεγονός ότι η Ευρώπη, στις διάφορες συνιστώσες της, γνωρίζει στη διάρκεια του Μεσαίωνα όμοια φαινόμενα που ξεπερνούν τα σύνορα των κυφορούμενων κρατών: εισβολές Βαρβάρων, αρχικά συρρίκνωση και στη συνέχεια διεύρυνση των ανταλλαγών σε συνάρτηση με τις πολιτικές διακυμάνσεις, οικονομική ζωή σε μεγάλο βαθμό επικεντρωμένη στο σύστημα της χωροδεσποτικής ζωάρκειας, εκτεταμένες εκχερσώσεις, φεουδαρχία, ρόλος της Εκκλησίας... Με αυτή την οπτική, υπάρχει πράγματι μια ευρωπαϊκή οντότητα που μοιάζει να διαφεύγει εν πολλοίς από την ελεύθερη βούληση των ανθρώπων και να ανταποκρίνεται σε βαθύτερες τάσεις της ιστορίας.

Ωστόσο η συγκέντρωση της προσοχής μας στα πολιτικά φαινόμενα δεν θα πρέπει να συγκαλύψει το γεγονός ότι υπάρχει επίσης, για ορισμένα τουλάχιστον μέλη της μεσαιωνικής κοινωνίας, μια βιωμένη ευρωπαϊκή πραγματικότητα που υπερβαίνει τα σύνορα. Μήπως άλλωστε δεν βλέπουμε να διαγράφεται μια Ευρώπη των εμπόρων και των τραπεζιτών, που ασκεί τις δραστηριότητές

της στα λιμάνια και τις εμποροπανηγύρεις, μια Ευρώπη των μοναστηριών και των θρησκευτικών ταγμάτων, μια Ευρώπη των πανεπιστημιακών και των λογίων που ανταλλάσσουν επιχειρήματα για τις σχέσεις της πίστης και του ορθού λόγου ή ακόμη μια Ευρώπη των προσκυνητών σε διαρκή μετακίνηση;

Δεν θα πρέπει λοιπόν να μας ξεγελά ο πολιτικός κατακερματισμός της. Πέρα από τους διαχωρισμούς, πέρα από τους πολέμους και το διαμελισμό, η Ευρώπη γεννιέται εκείνα τα χρόνια των διαιρέσεων με τη μορφή μιας οντότητας που είναι παρούσα στις συνειδήσεις, με τη μορφή μιας ταυτότητας με περίπλοκο αλλά βαθιά ριζωμένο περιεχόμενο, με τη μορφή τέλος δικτύων στα οποία ενσωματώνονται τα δυναμικά στοιχεία της μεσαιωνικής κοινωνίας. Με αυτή ακριβώς τη διαλεκτική ένταση ανάμεσα στη φαινομενική πολυδιάσπαση και το διαρκές αίθημα μιας υποβόσκουσας ενότητας συνεχίζεται στο εξής η ιστορία της.

* * *

Στα τέλη του 13ου αιώνα, η εδαφική συγκρότηση της Ευρώπης μοιάζει να έχει κατ' ουσίαν επιτευχθεί. Οι αιώνες των μεγάλων μεταναστεύσεων που κατέληξαν στη σταθεροποίηση των λαών στην ήπειρο έχουν πλέον παρέλθει. Η εγκατάσταση των πληθυσμών είναι οριστική, χωρίς μελλοντικές μεταβολές. Στις παρυφές ωστόσο της ηπείρου μαίνεται ακόμη μια αναμέτρηση που αφήνει ρευστά τα ανατολικά όρια αυτής της εγκατάστασης των λαών. Ανάμεσα στο γερμανισμό και τον σλαβικό κόσμο ο αγώνας για την κυριαρχία της ανατολικής Ευρώπης εξακολουθεί ενώ στη νοτιοανατολική Ευρώπη, στην αυγή του 14ου αιώνα, είναι σε πλήρη εξέλιξη η τελευταία «μεγάλη εισβολή», η προέλαση των Τούρκων.

Τούτη η Ευρώπη, τα χαρακτηριστικά της οποίας αρχίζουν πλέον να διαγράφονται, διαμορφώνει, κάτω από την επιρροή των μεγάλων μεσογειακών πολιτισμών και με τη συνεισφορά των πιο αναπτυγμένων λαών, μια δική της ταυτότητα. Ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός, όπως γεννήθηκε στην Ελλάδα των πόλεων για να διαδοθεί με τις ρωμαϊκές κατακτήσεις στις περιοχές που ενσωμάτωσε η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, αποτελεί το κοινό θεμέλιο πάνω στο οποίο οικοδομεί το πεπρωμένο της η Ευρώπη. Σ' αυτόν βρίσκει τις πηγές των πολιτικών της αντιλήψεων, τα θεμέλια μιας στοιχειώδους ακόμη τεχνικής, τους αισθητικούς κανόνες, τη φιλοσοφική σκέψη και, αναμφίβολα, την πρώτη απόπειρα εγκαθίδρυσης μιας οικουμενικής αυτοκρατορίας που επιδιώκει να εξαπλωθεί ως τα όρια του τότε γνωστού κόσμου. Το βέβαιο είναι ωστόσο ότι η ευρωπαϊκή αυτή ταυτότητα βασίζεται λιγότερο στον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό, που άλλωστε δεν εξαπλώθηκε σ' ολόκληρη την ήπειρο, απ' ό,τι στο χριστιανισμό, που αποτέλεσε τον ουσιαστικό ενοποιητικό παράγοντα μετά την κατάρρευση της ρωμαϊκής πολιτικής οντότητας. Πρόκειται βέβαια για έναν παράγοντα σχετικής ενοποίησης, αν λάβουμε υπόψη μας ότι αυτή η κοινή πίστη προέρχεται από δύο διαφορετικές πηγές.

Η δυτική Ευρώπη και η Σκανδιναβία βρίσκονται υπό τη θρησκευτική επιρροή της Ρώμης, η οποία, με όχημα το γερμανισμό, έφτασε στην Ουγγαρία και

την Πολωνία. Αντίθετα η ανατολική Ευρώπη και ο σλαβικός κόσμος των Βαλκανίων δέχθηκαν από το Βυζάντιο τη θρησκεία τους όπως και τον πολιτισμό τους. Έτσι γεννήθηκαν δύο «Ευρώπες» που οι τύχες τους για πολύ καιρό θα αποκλίνουν.

Αυτό δεν έχει σημασία. Πέρα από τα άφθονα σημεία διαφοράς, η αρχή της ενότητας καταδιώκει το πνεύμα των Ευρωπαίων. Γεννημένη από το ρωμαϊκό παράδειγμα, η ιδέα της αυτοκρατορίας διατρέχει τον μεσαιωνικό κατακερματισμό. Ενισχυμένη δε από τη συνειδητοποίηση της ενοποιητικής δύναμης της χριστιανικής πίστης, παρέχει την ευκαιρία σε απόπειρες υλοποίησης όπου οι προθέσεις ξεπερνούν την πραγματικότητα. Αυτοκρατορία του Καρλομάγνου ή Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία γερμανικής εθνικότητας – το ίχνος της χαμένης ενότητας παραμένει και εμπνέει την πολιτική των κρατών. Ακόμα και στον 16ο αιώνα, ο Κάρολος Ε΄ των Αψβούργων –ο Κάρολος Κουίντος–, κάτοχος του αυτοκρατορικού αξιώματος, θα ακολουθήσει το τρελό όνειρο της ενότητας της χριστιανικής Ευρώπης μέχρι του σημείου να εξαντλήσει τις δυνάμεις της αυτοκρατορίας του σε ένα ουτοπιστικό εγχείρημα. Από τη Μαδρίτη ως τη Βιέννη, οι διάδοχοί του θα υιοθετήσουν τα σχέδιά του και θα επιχειρήσουν να τα υλοποιήσουν κάτω από νέους όρους.

Χωρίς το όνειρο της χαμένης ενότητας να σβήσει εντελώς, τον 14ο αιώνα μια άλλη πραγματικότητα έρχεται σιγά σιγά να επιβληθεί: εκείνη των εθνικών οντοτήτων. Με τη βοήθεια της κατάτμησης σε μικρές φυσικές ενότητες, το έθνος-κράτος επιβάλλεται προοδευτικά ως πραγματικότητα που βιώνεται προτού αποτελέσει αντικείμενο θεωρητικής επεξεργασίας. Το κράτος αυτό σχηματίζεται ή κυριαρχείται από ένα λαό ο οποίος, χάρι στη γλώσσα του, την ταυτότητά του με έναν ηγεμόνα, τις συνήθειες ή τις παραδόσεις του, αποκτά συνείδηση ότι ανήκει σε μια συγκεκριμένη κοινότητα, ξεχωριστή από τις γειτονικές. Πιο προχωρημένη στη δυτική Ευρώπη, η σύσταση αυτών των εθνών-κρατών εξαπλώνεται προοδευτικά στο σύνολο της ηπείρου. Ωστόσο η εδραίωση της εθνικής ταυτότητας επιτυγχάνεται συχνά μέσα από την αντιπαράθεση με τα γειτονικά έθνη. Σε αντίθεση με την εσωτερική ειρήνη που είχε κατορθώσει να διατηρήσει η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στο απόγειό της, οι σχέσεις ανάμεσα στα γειτονικά έθνη διέπονται από τον ανταγωνισμό και τη διαμάχη για την κατάκτηση της ηγεμονίας, καθώς τα ισχυρότερα ανάμεσά τους παλεύουν να επεκτείνουν την κυριαρχία τους στο σύνολο της ηπείρου.

Μήπως αυτό σημαίνει ότι εξέλιπε πλέον η αρχή της ενότητας της ηπείρου; Πολιτικά δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία. Ο Φίλιππος Β΄ ή ο Ναπολέον δεν θα συλλάβουν την πολιτική τους ως απόπειρα αποκατάστασης της χαμένης ενότητας αλλά ως υποταγή των εθνών στην Ισπανία ή τη Γαλλία. Ωστόσο την αρχή της ενότητας την ξαναβρίσκουμε στο επίπεδο της πολιτισμικής οργάνωσης, με την ανθρωπολογική έννοια του όρου, καθώς τα σύνορα υποχωρούν για να επικρατήσουν τα χαρακτηριστικά ενός κοινού πολιτισμού. Ευρώπη των ανθρωπίνων, Ευρώπη των εμπόρων, Ευρώπη των καλλιτεχνών, Ευρώπη των φιλοσό-

φων, Ευρώπη των λογίων, μια ολόκληρη διεθνική οντότητα συγκροτείται αθόρυβα, με το αργό και αόρατο βήμα των γενεών και των αιώνων, βάζοντας τα θεμέλια μιας ταυτότητας που κρύβεται πίσω από τις παρελάσεις των κατακτητών και τις κλαγγές της μάχης. Στην αυγή πλέον του 19ου αιώνα αυτή η Ευρώπη υπάρχει και ανοίγει τις πόρτες του μέλλοντος.

Μέρος πρώτο

5ος-14ος αιώνας

ΑΠΟ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Μεταναστεύσεις και βαρβαρικά βασίλεια στη Δύση (5ος-8ος αιώνας)

- ♦ Συμπιεσμένοι στα σύνορα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, οι Βάρβαροι σχηματίζουν δύο ομάδες τελείως διαφορετικές: από τη μια τους γερμανικούς λαούς που κατεβαίνουν από τη Σκανδιναβία και καταλαμβάνουν το κεντρικό τμήμα της Ευρώπης από την άλλη τους νομάδες που προέρχονται από τις στέπες της κεντρικής Ασίας και εγκαθίστανται στις ανατολικές περιοχές της ηπείρου. Από τον 5ο αιώνα, η προώθηση αυτών των νομάδων πυροδοτεί τις μεγάλες γερμανικές εισβολές που το 476 θα καταστρέψουν την αυτοκρατορία της Δύσης.
- ♦ Στα ερείπια της αυτοκρατορίας εγκαθιδρύονται τα βαρβαρικά βασίλεια (βασίλειο των Οστρογότθων υπό τον Θεοδώριχο Α΄ στην Ιταλία, φραγκικό βασίλειο του Κλόβι Α΄ στη Γαλατία...) Μετά το θάνατο του Κλόβι Α΄ η διανομή του βασιλείου του δημιουργεί αντίπαλα πριγκιπάτα ενώ στην πραγματικότητα την εξουσία νέμονται οι ισχυρότεροι αριστοκράτες, οι μαγιορδόμοι των ανακτόρων, και ειδικότερα οι διάδοχοι του Πεπίνου του Λαντέν που ιδρύουν τη δυναστεία των Πεπινιδών.
- ♦ Τον 6ο και τον 7ο αιώνα νέα κύματα λαών εφορμούν στην Ευρώπη: Λομβαρδοί στην Ιταλία, Άβαροι και Βούλγαροι στην πεδιάδα του Δούναβη, Άραβες και Βέρβεροι μουσουλμάνοι κατακτούν την Ισπανία, εισβάλλουν στη Γαλατία και λυμαίνονται με ναυτικές επιδρομές τις ακτές της δυτικής Μεσογείου. Οι εισβολές αυτές διαταράσσουν τις εμπορικές συναλλαγές και επισύρουν την παρακμή των πόλεων. Οι ρωμαϊκοί θεσμοί, βασισμένοι στην ιδέα του κράτους, εξαφανίζονται προς όφελος μιας κληρονομικής βασιλείας, που στο εξής αποτελεί προσωπική ιδιοκτησία του ηγεμόνα.
- ♦ Στη διάρκεια αυτής της ταραγμένης περιόδου η Εκκλησία υποκα-

θιστά το εξασθενημένο κράτος και πραγματικοί αρχηγοί των κοινοτήτων γίνονται οι επίσκοποι. Οι βασιλιάδες τούς αποδέχονται, αλλά παίρνουν στα χέρια τους το διορισμό των επισκόπων εγκαθιστώντας πιστούς τους στα προσοδοφόρα αυτά αξιώματα. Το αποτέλεσμα είναι μια υποχώρηση του θρησκευτικού αισθήματος. Η ανανέωση έρχεται από το μοναχισμό που αναπτύσσεται στη Δύση από τον Ιρλανδό μοναχό άγιο Κολουμβάνο και κυρίως από τον Βενέδικτο από τη Νουρσία, συντάκτη ενός κανόνα που ο ευαγγελιστής των Βαρθάρων πάπας Γρηγόριος Α΄ ο Μέγας διαδίδει σ' ολόκληρη τη Δύση. Όσο για την ελληνορωμαϊκή πολιτιστική παράδοση, συνεχίζεται στην Ιταλία από κοσμικούς λόγιους όπως ο Βοήθιος και ο Κασσιόδωρος. Αλλού, τα κατάλοιπά της διασώζονται από την Εκκλησία καθώς τα μοναστήρια γίνονται οι κατ' εξοχήν φορείς της γνώσης και οι θεματοφύλακες της τέχνης και της διανόησης.

Παραδοσιακά οι γαλλόφωνοι ιστορικοί χρησιμοποιούσαν τον όρο «μεγάλες Πεισβολές» για να προσδιορίσουν τις μετακινήσεις των πληθυσμών που αποκαλούνται «Βάρβαροι» και που τον 5ο αιώνα υποκατέστησαν τη ρωμαϊκή κυριαρχία στο δυτικό τμήμα της Ευρώπης και της μεσογειακής λεκάνης. Σήμερα η έκφραση αυτή τείνει να εγκαταλειφθεί και να καθιερωθεί ο όρος «μετανάστευση των λαών», κατά το παράδειγμα των γερμανόφωνων ιστορικών. Αυτές οι μεταναστεύσεις –η ιδιαίτερη σημασία των οποίων έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι συνέπεσαν με την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας– δεν αντιπροσωπεύουν παρά μια αποφασιστική στιγμή στο τεράστιο μεταναστευτικό ρεύμα που, κατευθυνόμενο από την ανατολή στη δύση και από το βορρά στο νότο, επηρέασε την Ευρώπη από τον 2ο π.Χ. ως τον 13ο μ.Χ. αιώνα

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΚΥΜΑ (4ος-5ος αιώνας)

Οι Έλληνες και στη συνέχεια οι Ρωμαίοι αποκαλούσαν Βαρβάρους όλους τους λαούς που ήταν ξένοι στον πολιτισμό τους. Για τους ιστορικούς της εποχής, η ονομασία αυτή δεν έχει άλλη χρησιμότητα παρά να συγκαλύψει μια βαθιά άγνοια των λαών που ζούσαν πέρα από το limes, τη μεθόριο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: άνθρωποι των στεπών ή των δασών, συγκεντρωμένοι σε φυλές και σε ασταθείς συνομοσπονδίες. Δύο κυρίως ομάδες μοιράζονται τα εδάφη της Ευρώπης που δεν υπάγονται στη ρωμαϊκή κυριαρχία: δύο ομάδες πολύ διαφορετικές ως προς τον τρόπο ζωής και τον πολιτισμό τους: οι γερμανικοί λαοί και οι νομάδες που ήρθαν από τις στέπες της κεντρικής Ασίας και που κατέχουν το ανατολικό τμήμα της ηπείρου.

Οι γερμανικοί λαοί των βορειοανατολικών περιοχών φαίνεται ότι προέρχο-

νται από τη μεσημβρινή Σκανδιναβία. Αφού οι Κέλτες¹ εμπόδισαν για μεγάλο διάστημα τη διάβασή τους, περνούν αρχικά στις νότιες ακτές της Βαλτικής. Έτσι τον 1ο και 2ο μ.Χ. αιώνα βλέπουμε να εγκαθίστανται ανάμεσα στον Βισπούλα και τον Όντερ λαοί οργανωμένοι σε ισχυρές συνομοσπονδίες οι οποίες, όπως φαίνεται, διακρίνονται από τον εθνικό χαρακτήρα, τη γλώσσα και τον τρόπο ζωής τους: οι Γότθοι, νομάδες ποιμένες της στέπας, οι Βουργούνδιοι, οι Βάνδαλοι κ.ά.

Μετακινούμενοι με βραδύ ρυθμό προς νότο, φτάνουν στις πεδιάδες του Δούναβη όπου έρχονται σε επαφή με άλλους λαούς που ανήκουν στη λευκή φυλή και στον ινδοευρωπαϊκό πολιτισμό όπως και εκείνοι: τους Σαρμάτες και τους Αλανούς². Διδάσκονται απ' αυτούς τη χρήση του αναβόλεα, του καλυμμένου με μεταλλικές πλάκες θώρακα και της λόγχης στην έφιππη μάχη. Την ίδια εποχή εγκαθίστανται μεταξύ του Έλβα και του Ρήνου οι γερμανικοί λαοί του δυτικού κλάδου: οι Φρίζιοι στις ακτές της Βόρειας Θάλασσας, οι Σουηβοί γύρω από τον Έλβα. Οι πιο ισχυροί συγκροτούν τρεις συνομοσπονδίες λαών: στο βορρά μεταξύ των ποταμών Έλβα και Βέξερ συγκεντρώνονται οι Σάξονες, στο κέντρο οι Φράγκοι κατά μήκος των όχθων του Ρήνου· στο νότο οι Αλαμαννοί στην περιοχή του άνω Ρήνου και των παραποτάμων του. Η πίεση που ασκείται από τους πληθυσμούς αυτούς στα σύνορα του Ρήνου είναι αδιάκοπη από την εποχή του Αυγούστου: και μερικές φορές ο φραγμός υποχωρεί. Έτσι το 258 ένα μέρος των Αλαμαννών διαβαίνει τον Ρήνο και καταφέρνει να καταλάβει τη Ραιτία³ ενώ οι Φράγκοι εισβάλλουν στη Γαλατία και δεν απωθούνται παρά με τίμημα τη ρήξη της ρωμαϊκής ενότητας και τη δημιουργία της εφήμερης «αυτοκρατορίας των Γαλατών».

Γύρω στα 250, οι γερμανικοί πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας και στις εκβολές του Δούναβη συγκροτούν μια εκτεταμένη αυτοκρατορία, ελάχιστα ομολογουμένως οργανωμένη: την αυτοκρατορία των Γόθων. Η δύναμή τους βασίζεται στο βαρύ ιππικό με το οποίο εισβάλλουν στα ρωμαϊκά εδάφη. Το 250, κοντά στις εκβολές του Δούναβη, σκοτώνεται πολεμώντας τους ο αυτοκράτορας Δέκιος και ο δρόμος προς τα Βαλκάνια ανοίγει ενώ ο Βαλεριανός δεν κατορθώνει να αντισταθεί στην προέλασή τους. Ήδη όμως αποτελούν δύο ξεχωριστές πολιτικές οντότητες: τους Οστρογότθους, εγκατεστημένους βόρεια από την Κριμαία και τους Βησιγότθους που κατέχουν τα εδάφη ανάμεσα στον Δνείστερο και τον Δούναβη.

Τον 4ο αιώνα, ο επίσκοπος Ουλφίλας άρχισε τον εκχριστιανισμό των Γόθων, και δημιούργησε για τις ανάγκες του κηρύγματός του μια λόγια γραπτή γοθτική γλώσσα στην οποία μετέφρασε την Καινή Διαθήκη. Αλλά ο Ουλφίλας ήταν οπαδός του Αρείου με συνέπεια, όταν οι Γότθοι ασπάστηκαν μαζικά το χριστιανισμό, να επιλέξουν τον αρειανισμό, γεγονός με βαρύτερες συνέπειες για το μέλλον των σχέσεων των Ρωμαίων με τους Βαρβάρους.

Μια δεύτερη ομάδα Βαρβάρων αποτελούσαν εκείνοι που προέρχονταν από την κεντρική Ασία. Το 374-375 η πολύ ασταθής ισορροπία που είχε επιτευχθεί

στις παρυφές της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ανατρέπεται ξαφνικά από την εισβολή των Ούννων στην ανατολική Ουκρανία, όπου καταστρέφουν το γοθδικό βασίλειο του Ερμανάριχου. Από εκεί φτάνουν στην ουγγρική πεδιάδα, εγκαθίστανται με τρόπο μόνιμο και σταθερό και αρχίζουν τις επιδρομές στο ρωμαϊκό έδαφος. Οι τουρκόφωνοι κατά πάσα πιθανότητα Ούννοι είναι έφιπποι νομάδες κεντροασιατικής καταγωγής, που η φήμη της αγριότητάς τους (παραμορφώνουν το κρανίο των παιδιών τους και σκοτώνουν τους γέροντες) δεν αργεί να σκορπίσει τον τρόμο στους άλλους βαρβαρικούς λαούς. Μετά το 425 συγκροτούν μια αυτοκρατορία γύρω από τον μέσο Δούναβη, η οποία διαθέτει ένα υποτυπώδες κράτος και επιβάλλει την κυριαρχία της σε ορισμένους γερμανικούς λαούς μικρότερης σημασίας.

Μεταξύ 434 και 453, η ουννική αυτοκρατορία διοικείται από τον Αττίλα, προσωπικότητα πολύ ευφύστερη και λιγότερο άγρια απ' ό,τι μας διδάσκει η καθιερωμένη ιστορική παράδοση. Μέχρι το 450 ο Αττίλας εισβάλλει επανειλημμένα στα εδάφη της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ισοπεδώνοντας τις πόλεις των Βαλκανίων, ρημάζοντας την ύπαιθρο και αποκομίζοντας ανυπολόγιστης αξίας λάφυρα. Στη συνέχεια, μην μπορώντας να φτάσει στην Κωνσταντινούπολη, ρίχνεται στη Δύση, διαβαίνει τον Ρήνο στα περικόρημα της Μαγεντίας, λεηλατεί το ανατολικό τμήμα της Γαλατίας, αλλά αναγκάζεται να οπισθοχωρήσει μπρος στην Ορλεάνη και ηττάται στα Καταλαυνικά Πεδία της Καμπανίας (Ιούνιος του 451) από τους συνασπισμένους Ρωμαίους και Βαρβάρους οι οποίοι διοικούνται από τον Ρωμαίο στρατηγό (magister militum) Αέτιο. Τον επόμενο χρόνο μια νέα καταστρεπτική επιδρομή στην πεδιάδα του Πάδου καταλήγει στη συνάντηση του βασιλιά των Ούννων και του πάπα Λέοντα Α΄ του Μεγάλου στον ποταμό Μίντιο. Λίγο αργότερα, στην επιστροφή του από την Παννονία⁴, ο Αττίλας πεθαίνει. Η αυτοκρατορία του σύντομα διαμελίζεται καθώς οι γιοι του μάχονται μεταξύ τους για τη διαδοχή του και οι Γερμανοί δορυφόροι της εξεγείρονται. Σε μερικές δεκαετίες οι Ούννοι εξαφανίζονται από την ιστορία, όχι όμως από τη μνήμη των Ευρωπαίων που επί αιώνες θα εξακολουθούν να επικαλούνται έντρομοι την ανάμνηση της «μάστιγας του Θεού» και των αιμοδιψών ορδών του. Στο μεταξύ ένας άλλος λαός ιππέων, οι Ιρανοί που ήρθαν από τον Καύκασο και που οι Ρωμαίοι ονόμασαν Αλανούς, διάβηκαν με τη σειρά τους τον Ρήνο (γύρω στο 406) και λεηλάτησαν τη Γαλατία –όπου ο Αέτιος τους χρησιμοποίησε ως μισθοφόρους εναντίον των Ούννων– προτού κατέβουν στην Ισπανία και κατόπιν στην Αφρική όπου συγχωνεύτηκαν με τους Βανδάλους.

Η προώθηση αυτή των Ούννων προς ανατολάς και προς νότον έθεσε σε κίνηση το μηχανισμό των μεγάλων γερμανικών μεταναστεύσεων. Τρομοκρατημένοι από τη φήμη που προηγείται της προέλασης των Ούννων, αδιάκοπα βαλλόμενοι στα μετόπισθόν τους και σε διαρκή αναζήτηση νέων τόπων για εγκατάσταση, οι Βάρβαροι διαβαίνουν τα σύνορα πατώντας πλέον στα εδάφη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Συχνά συνάπτουν συμμαχική συνθήκη (foedus) με τις αυτοκρατορικές αρχές ή τους τοπικούς αντιπροσώπους τους, η οποία τους επιτρέπει να ε-

γκατασταθούν, τους παραχωρεί ένα τμήμα των εδαφών, αναγνωρίζει τα έθιμά τους και σε αντάλλαγμα αξιώνει τη συμμετοχή τους στην κοινή άμυνα.

Οι πρώτοι που τρέπονται σε φυγή μπροστά στην επίθεση των Ούννων είναι οι Βησιγότθοι του Δούναβη. Μόλις περνούν τον ποταμό παίρνουν την άδεια από τους Ρωμαίους να εγκατασταθούν στη Θράκη. Ωστόσο μετά από επανειλημμένες εξεγέρσεις εναντίον των αρχών που τους φιλοξενούν και αφού έφτασαν κάποια στιγμή να απειλήσουν την Κωνσταντινούπολη, μετακινούνται δυτικά και καταλαμβάνουν την Ιλλυρία. Εκεί, γύρω στο 400, ο βασιλιάς τους Αλάριχος Α΄ συγκροτεί στρατό και εισβάλλει για πρώτη φορά στη βόρεια Ιταλία. Αρχικά πρόκειται για σύντομες επιδρομές: ο στρατός του Αλάριχου Α΄ ενσκήπτει στις βόρειες ακτές της Αδριατικής, λεηλατεί μερικές πόλεις και στη συνέχεια αποτραβιέται στις ιλλυρικές βάσεις του. Σιγά σιγά όμως, ενόσω η αυτοκρατορική εξουσία αποδεικνύεται ανίσχυρη, η εγκατάσταση των Βησιγόθων γίνεται μόνιμη. Ο Βάνδαλος Σηλίχων που ο Θεοδοσίος Α΄ ο Μέγας είχε τοποθετήσει στο πλευρό του διαδόχου του Ονώριου για να τον βοηθήσει στην άμυνα της Δύσης, συγκρατεί για κάποιο διάστημα το κύμα των Βαρβάρων. Όταν όμως ο Ονώριος φροντίζει να τον δολοφονήσουν το 408, τίποτα δεν αντιστέκεται πια στην κάθοδο των Βησιγόθων προς τη Ρώμη.

Τρία χρόνια αργότερα, στη διάρκεια του θέρους, ο Αλάριχος Α΄ πολιορκεί την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Τελικά την καταλαμβάνει το 410 και τη λεηλατεί, αποφεύγοντας όμως τις καταστροφές και τις σφαγές. Το ηθικό πλήγμα δεν είναι λιγότερο δυσβάσταχτο για τους κατοίκους της πόλης. Από εκεί ο Αλάριχος κατευθύνεται προς νότον, με στόχο την κατάκτηση των σιτοβολώνων της Ρώμης, δηλαδή τη Σικελία και την Αφρική, και λίγο αργότερα βρίσκει το θάνατο στην Καλαβρία.

Ο πεθερός και διάδοχός του Αταούλφος παραιτείται σύντομα από τη ναυτική εκστρατεία που σχεδίαζε ο Αλάριχος Α΄. Αφού παντρεύτηκε την Γκάλλα Πλακίντια, αδελφή του Ονώριου, ο οποίος αναμφίβολα εξαγόρασε έτσι την αναχώρησή του, εγκαταλείπει την Ιταλία, διασχίζει τη νότια Γαλατία, περνά στην Καταλωνία και τελικώς εγκαθίσταται στην Τουλούζη που γίνεται η πρωτεύουσα του πρώτου γερμανικού βασιλείου σε ρωμαϊκό έδαφος. Σύντομα το νέο βασίλειο περιλαμβάνει την Ακουιτανία και το μεγαλύτερο μέρος της Ιβηρικής Χερσονήσου. Το 416, ο διάδοχος του Αταούλφου Βάλια εγκαινιάζει μια νέα μορφή συνθήκης με τη Ρώμη, σύμφωνα με την οποία στα ίδια εδάφη συνυπάρχουν η θεωρητική εξουσία του αυτοκράτορα με την πραγματική εξουσία που ασκεί ο Βάρβαρος βασιλιάς. Έτσι μέχρι τις αρχές του επόμενου αιώνα οι Βησιγότθοι βασιλιάδες κυβερνούν από την Τουλούζη με τη σύμπραξη Ρωμαίων συγκλητικών μια μεγάλη επικράτεια που διαθέτει πραγματικούς κρατικούς θεσμούς.

Η μεγάλη αναταραχή έρχεται το 405-406 όταν, υπό την πίεση των Ούννων, άλλοι γερμανικοί λαοί ξεχύνονται στη Γαλατία. Είναι αλήθεια ότι μέχρι τότε αυτές οι «μεγάλες εισβολές» δεν έχουν πλήξει υπερβολικά τον πληθυσμό. Τα βαρβαρικά φύλα δεν ήταν ιδιαίτερα πολυάριθμα. Οι κάτοικοι της αυτοκρατο-

ρίας ήταν συνηθισμένοι να βλέπουν τις ομάδες των Βαρβάρων να εξελίσσονται σε ομόσπονδες οργανώσεις από τη μέσα πλευρά της μεθορίου. Ο ίδιος ο στρατός των Ρωμαίων ήταν σε μεγάλο βαθμό επανδρωμένος από Βαρβάρους και συχνά διοικούνταν από στρατηγούς που ανήκαν στα ίδια φύλα με τους εισβολείς. Άλλωστε πολλοί ήταν οι Βάρβαροι που ζούσαν από καιρό σε επαφή με τον ρωμαϊκό κόσμο.

Το ίδιο ίσχυε και για τους Βουργούνδιους. Συγγενείς με τους Γότθους, αρχικά εγκατεστημένοι μεταξύ Όντερ και Βιστούλα και στη συνέχεια στη Σουηβία, περνούν τον Ρήνο το 406 και παίρνουν την άδεια να εγκατασταθούν ως ομόσπονδοι στην περιοχή του Σπάγιερ και της Μαγεντίας όπου σύντομα ασπάζονται τη χριστιανική θρησκεία υπό την αιρετική μορφή του αρειανισμού. Το 436 ο στρατηγός Αέτιος καταστρέφει το πρώτο αυτό βουργουνδιακό βασίλειο χρησιμοποιώντας βοηθητικά στρατεύματα επανδρωμένα με Ούννους και εγκαθιστά τους επιζώντες νοτιότερα (στην Ελβετία και τη Σαβοΐα) για να εξασφαλίσει το πλευρό της ρωμαϊκής Γαλατίας από την προέλαση των Αλαμαννών. Εκεί επανασυγκροτείται ένα κράτος που υιοθετεί τον ρωμαϊκό πολιτισμό και θα παίξει σημαντικό ρόλο στη διάρκεια των τελευταίων ετών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Καταγόμενοι από τις ίδιες περιοχές με τους Βουργούνδιους, οι Βάνδαλοι, που διαβαίνουν κι αυτοί τον Ρήνο το 406, περνούν σε αλληπάλληλα κύματα στην Ευρώπη επιδιδόμενοι συστηματικά σε λεηλασίες και καταστροφές. Το 409 βρίσκονται στην Ισπανία στο πλευρό των Σουηβών και των Αλανών. Το 418 όμως συγκρούονται με τον βασιλιά των Βησιγόθων Βάλια ο οποίος, ενεργώντας στο όνομα του Ρωμαίου αυτοκράτορα, συντρίβει το στρατό τους και εξολοθρεύει μέρος του βανδαλικού πληθυσμού. Ενώ στο βορειοδυτικό τμήμα της Ισπανίας ιδρύεται ένα μικρό σουηβικό κράτος, οι επιζώντες συγκεντρώνονται γύρω από την Καρθαγένη και από εκεί, υπό τον βασιλιά τους Γονδέριχο, περνούν στην Αφρική το 429. Κατακτούν την επαρχία αυτή και καταλαμβάνουν την Καρχηδόνα όπου ο Γονδέριχος εγκαθιστά την πρωτεύουσα του βασιλείου. Από εκεί ορμώμενοι οι Βάνδαλοι, που εξελίσσονται σε ναυτικούς και πειρατές, κάνουν συνεχείς επιδρομές στη Σικελία, την Κορσική, τη Σαρδηνία και τις Βαλεαρίδες. Το 455 ο Γονδέριχος αποβιβάζεται στην Όστια, καταλαμβάνει τη Ρώμη και τη λεηλατεί, αρπάζοντας ακόμη και την επίπλωση των αυτοκρατορικών ανακτόρων και σέρνοντας στην αιχμαλωσία τη χήρα του Ρωμαίου αυτοκράτορα Βαλεντιανού Γ' και τις δύο κόρες του. Μέχρι το θάνατο του Γονδέριχου το 477 οι λεηλασίες εξακολουθούν και επεκτείνονται στην Αίγυπτο, την Ιλλυρία και την Ελλάδα.

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΥΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ (476)

Η ταχεία εξασθένηση της αυτοκρατορίας των Ούννων που ακολουθεί το θάνατο του Αττίλα απελευθερώνει τα υποτελή βαρβαρικά φύλα. Μετά από έ-

ναν αιώνα απουσίας, οι Οστρογότθοι επανεμφανίζονται στην ιστορία. Ξαναρχίζοντας τη μετανάστευση προς τα δυτικά, φτάνουν στην Παννονία, συνάπτουν συμφωνία γειτονίας με την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και στη συνέχεια, υπό την ηγεσία του Θεοδώριχου Α΄, που ανέβηκε στο θρόνο το 473, εγκαθίστανται στη Μακεδονία απ' όπου θα ξεκινήσουν σύντομα για την κατάληψη της Ιταλίας.

Οι Φράγκοι είναι ήδη γνωστοί στους Ρωμαίους από τον 3ο αιώνα, μετά τις δύο καταστρεπτικές εκστρατείες τους στη Γαλατία (258 και 276). Την εποχή εκείνη διακρίνονται ήδη δύο ομάδες φυλών που σύντομα θα εγκατασταθούν στο Βέλγιο (οι Σάλιοι) και στις όχθες του Ρήνου (οι Ρηπουάριοι) για να προωθηθούν στη συνέχεια προς τον Μοξέλα και τον Σκάλδη. Συγχρόνως τροφοδοτούν τον ρωμαϊκό στρατό με βοηθητικά στρατεύματα καθώς και με στρατηγούς. Το 410 ο αυτοκράτορας Ονώριος τους αναγνωρίζει ως ομόσπονδους, αλλά ως το 480 περίπου βρίσκονται υπό επιτήρηση, και η προώθησή τους ανακόπτεται αρχικά από το νικητή του Ατίλα Αέτιο και στη συνέχεια από τον Βουργούνδιο βασιλιά Γκούντομπαντ, ενώ στη Δύση συγκρούονται με το «ρωμαϊκό» βασίλειο της Σουασόν που κυβερνάται από τον Αιγίδιο τον Γαλάτη και κατόπιν από το γιο του Σνάγκριο.

Άλλοι μικρότερης σημασίας λαοί εμφανίζονται με τη σειρά τους βόρεια από τον Δούναβη για να πάρουν τη θέση των Ούννων: οι Ρόγοι, οι Σκύθες και οι Έρουλοι, οι επιδρομές των οποίων στην Ιλλυρία και τη βόρεια Ιταλία γίνονται όλο και συχνότερες. Οι Αλαμαννοί, που είχαν λάβει πολύ ενεργά μέρος στις επιδρομές του 3ου αιώνα και είχαν εγκατασταθεί στη δεξιά όχθη του Ρήνου, διαβαίνουν με τη σειρά τους τον ποταμό και εγκαθίστανται στην Αλσατία και στο Παλατινάτο. Οι Φράγκοι θα τους σταματήσουν το 496 στη μάχη του Τολμπιάν.

Ούτε τα βρετανικά νησιά γλυτώνουν από τις μεταναστεύσεις και τις επιδρομές που τώρα πλήττουν το σύνολο της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Πρώτοι λυμαίνονται τη χώρα οι Πίκτοι της Σκωτίας, προμηνύοντας την άφιξη των γερμανικών φυλών από την περιοχή που βρίσκεται στις εκβολές του Ρήνου και νότια από τη Γιουτλάνδη. Οι Άγγλοι, οι Σάξονες και οι Γιούτες⁶ μπαίνουν στη Βρετανία (που επονομάζεται Αγγλία) και επιβάλλουν εύκολα την κυριαρχία τους στα μικρά κελτικά βασίλεια και σ' ό,τι απομένει από τη ρωμαϊκή εξουσία, καταλαμβάνοντας αρχικά τις παράλιες ζώνες και προχωρώντας στη συνέχεια στην ενδοχώρα όπου ιδρύουν στα τέλη του 5ου αιώνα μικρά ανεξάρτητα βασίλεια.

Στο μεσοδιάστημα η Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία έχει επισήμως πάψει να υφίσταται. Στο μεγαλύτερο μέρος του 5ου αιώνα οι αυτοκράτορες διαδέχονται ο ένας τον άλλο με μεγάλη συχνότητα, αλλά στην πράξη η εξουσία ανήκει στους Βαρβάρους στρατηγούς που διοικούν το στρατό της Ιταλίας. Τον Ρικίμερο (456-472), γιο ενός Σουηβού και μιας Βησιγότθου, διαδέχεται ο Σκίρος Οδόακρος, ο οποίος για να ισχυροποιήσει την εξουσία του μοιράζει στους στρατιώτες του το ένα τρίτο των εδαφών της Ιταλίας. Ο Οδόακρος είναι εκείνος που, μετά την κατάληψη της Ραβέννας, καθαιρεί το 476 τον Ρωμύλο Αυγουστί-

λο, τελευταίο αυτοκράτορα του δυτικού ρωμαϊκού κράτους. Στην Κωνσταντινούπολη ο αυτοκράτορας της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας Ζήνων, ασταθής κι αυτός στο θρόνο και ανίκανος να αντιδράσει στα σχέδια του Οδόακρου, αναγκάζεται να αποδεχτεί το τετελεσμένο γεγονός.

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΩΝ ΒΑΡΒΑΡΙΚΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ

Τις τελευταίες δεκαετίες του 5ου αιώνα και στις αρχές του επομένου ιδρύονται πάνω στα ερείπια της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας βαρβαρικά βασίλεια που διαποτίζονται σιγά σιγά από τον πολιτισμό των ηττημένων: τα δύο σημαντικότερα είναι το οστρογοθικό βασίλειο του Θεοδώριχου Α' και το φραγκικό βασίλειο του Κλόβι Α'. Η ύπαρξη και των δύο θα είναι εφήμερη.

Για μεγάλο διάστημα υποτελείς των Ούννων, οι Οστρογόθοι ανέκτησαν ό-πως είδαμε την ανεξαρτησία τους με το θάνατο του Αττίλα. Το 489 ο αρχηγός τους Θεοδώριχος Α' –που διαπαιδαγωγήθηκε στην Κωνσταντινούπολη σύμφωνα με τα ελληνορωμαϊκά πρότυπα– προτείνει στον Ζήωνα να διώξει από την Ιταλία τον αφετεριστή Οδόακρο. Με τη συγκατάθεση του αυτοκράτορα της Ανατολής εισβάλλει στην ιταλική χερσόνησο, συντρίβει τον Οδόακρο κοντά στη Βερόνα, τον πολιορκεί στη Ραβέννα και τελικά τον δολοφονεί το 493.

Κύριος της Ιταλίας, ο Θεοδώριχος Α' φροντίζει να διατηρήσει μια επίφαση υποταγής στην αυτοκρατορία της Ανατολής. Αλληλογραφεί με σεβασμό με τον αυτοκράτορα, κόβει χρυσά νομίσματα με την εικόνα του, σέβεται τα προνόμια των συγκλητικών, τρέφει και ψυχαγωγεί τον ρωμαϊκό λαό και αποκαθιστά ορισμένα μνημεία της Ρώμης. Διατηρεί την αυτοκρατορική διοίκηση, τους νόμους και τα ρωμαϊκά δικαστήρια και διανέμει αξιώματα. Οργανώνει στη Ραβέννα μια πραγματική αυλή στο πρότυπο της Κωνσταντινούπολης και ευνοεί την ανανέωση του ρωμαϊκού πολιτισμού που εκπροσωπούν ο φιλόσοφος Βοήθιος και ο ποιητής Κασσιόδωρος. Η θέση του μεταξύ των Βαρβάρων της Δύσης είναι πολύ ισχυρή: ξεχωρίζει ως ο διάδοχος κατ' ουσίαν των αυγούστων στο τμήμα τούτο της πρώην Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και με αυτή την ιδιότητα ασκεί ένα πραγματικό προτεκτοράτο πάνω στους Γερμανούς βασιλιάδες, που είναι όλοι οπαδοί του Αρείου όπως και ο ίδιος, με εξαίρεση τους Φράγκους πρίγκιπες. Στις αρχές του 6ου αιώνα αναχαιτίζει την προέλαση των Φράγκων στην Προβηγκία, αποκτά τον έλεγχο της περιοχής που περιλαμβάνεται ανάμεσα στους ποταμούς Ντυράνς και Ντρομ και επιβάλλει ένα πραγματικό προτεκτοράτο στο βησιγοθικό βασίλειο της Ισπανίας. Κύριος επίσης της Δαλματίας, της Παννονίας, της Ραιτίας και του Νωρικού⁷, δεν του απομένει παρά να καταλάβει τη Γαλατία ώστε να μπορέσει να διεκδικήσει την παλινόρθωση του αυτοκρατορικού θρόνου της Δύσης.

Στη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της βασιλείας του, ο Θεοδώριχος Α' δεν εκδήλωσε πολύ μαχητικά τον αρειανισμό του. Ανεκτικός απέναντι στους

παπικούς χριστιανούς, τους αφήνει να ασκούν τη θρησκεία τους στις εκκλησίες υπό την καθοδήγηση των επισκόπων τους. Αλλά η θρησκευτική διαμάχη ανάμεσα στην πλειονότητα των Ιταλών που είχαν παραμείνει πιστοί στην ορθοδοξία του χριστιανικού δόγματος και στον πάπα και σε μια μειονότητα αρειανών Οστρογόθων θα υπονομεύσει το καθεστώς του. Πράγματι το 523 ο αυτοκράτορας της Ανατολής Ιουστίνος και ο πάπας κηρύσσουν τον αγώνα εναντίον του αρειανισμού. Ο Θεοδώριχος Α΄ αντιδρά και δεν αργεί να περιπέσει σε μια πραγματική παράκρουση καταδίωξης. Καταγγέλλοντας τις μηχανορραφίες της Κωνσταντινούπολης, κλείνει πολλές παπικές εκκλησίες, συλλαμβάνει τον πάπα Ιωάννη Α΄ ο οποίος πεθαίνει στη φυλακή, καταδιώκει τους εκπροσώπους της συγκλητικής τάξης και εκτελεί δύο από τους διασημότερους: τον Σύμμαχο και τον φίλο του Βοήθιο. Όταν πεθαίνει το 526 αφήνει μια δύσκολη διαδοχή και μια κατάσταση από την οποία θα επωφεληθεί ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Ιουστινιανός Α΄ για να επιχειρήσει την ανάκτηση της Ιταλίας.

Στη διάρκεια των τελευταίων είκοσι ετών του 5ου αιώνα ο Κλόβις Α΄, ένας Σάλιος Φράγκος αρχηγός, γιος του βασιλιά της Τουρναί Χιλδέριχου Α΄, επιχειρεί να θέσει υπό την εξουσία του τα φραγκικά φύλα που είναι εγκατεστημένα βόρεια από τον Αίγληα. Αφού νικήσει στη Σουασόν τον Γαλατορωμαίο στρατηγό Συάγριο, διεξάγει εκστρατείες εναντίον των Βουργουνδίων, των Θουριγίων, των Αλαμαννών και των Βησιγόθων, τους οποίους συντρίβει στο Βουγιέ το 507, και γίνεται κύριος του μεγαλύτερου μέρους της Γαλατίας και των εδαφών που βρίσκονται δυτικά και ανατολικά του Ρήνου. Με την ευκαιρία ενός από τους πολέμους του, ο Κλόβις Α΄, ο οποίος έχει παντρευτεί μια μη αρειανή Βουργούνδια πριγκίπισσα, ασπάζεται κι αυτός τον παπικό χριστιανισμό και βαπτίζεται στη Ρενς από τον Άγιο Ρεμί. Γεγονός κεφαλαιώδους σημασίας και με ευρύτερες πολιτικές συνέπειες, δεδομένου ότι ο αρχηγός των Φράγκων αντιλαμβάνεται το συμφέρον που είχε να προσεταιριστεί τους Γαλατορωμαίους επισκόπους. Καθώς οι Φράγκοι ασπάζονται σύσσωμοι τη θρησκεία του ηγεμόνα τους, ο Κλόβις Α΄ διαθέτει πλέον ισχυρούς προστάτες εναντίον της κυριαρχίας των άλλων Γερμανών βασιλιάδων οι οποίοι είναι όλοι αρειανοί. Βέβαιος για την υποστήριξη του παπικού κλήρου, ο Κλόβις Α΄ μπορεί επίσης να υπολογίζει στη γαλατορωμαϊκή αριστοκρατία και στον αυτοκράτορα της Ανατολής ο οποίος, βλέποντας στους Φράγκους τους πιθανούς αντιπάλους του Θεοδώριχου Α΄, στέλνει στον βασιλιά τους τα διάσημα του υπάτου συνοδευόμενα από τον ερυθρό μανδύα.

Κύριος της Γαλατίας ως τα Πυρηναία, με εξαίρεση τη Βρετάνη, τη Σεπτιμάνια (η σημερινή Λανγκεντόκ) και την περιοχή που κατέχουν οι Βουργούνδιοι, ο Κλόβις Α΄ ορίζει πρωτεύουσά του το Παρίσι. Καθώς οι θρησκευτικοί δεσμοί βοηθούν, η συγχώνευση Φράγκων και Ρωμαίων της επαρχίας φαίνεται να συντελέστηκε εδώ πολύ ταχύτερα απ' ό,τι στα άλλα βαρβαρικά βασίλεια. Ο Φράγκος βασιλιάς αναλαμβάνει για λογαριασμό του τη ρωμαϊκή διοίκηση που είχε αποκατασταθεί από τον Συάγριο, διατηρεί το νόμισμα με την αναπαράσταση του

Βυζαντινού αυτοκράτορα και προσδίδει μεγάλο κύρος στους σκριβες⁸ και στα ρωμαϊκά δικαστήρια. Τα παλαιά γερμανικά έθιμα διατυπώνονται γραπτώς.

Παρ' όλα αυτά το βασίλειο του Κλόβι Α' παραμένει ένα βαρβαρικό βασίλειο όπου η πολιτική ζωή στηρίζεται στην απόλυτη δικαιοδοσία του βασιλιά-πολέμαρχου και του οποίου η τύχη ορίζεται κυρίως από τη βούλησή του. Έτσι, όταν ο Κλόβις Α' πεθαίνει το 511, η διανομή αυτού του προσωπικού του αγαθού γίνεται κατά τη γερμανική συνήθεια ανάμεσα στους τέσσερις γιους του: τον Τιερύ, τον Κλοδομίρο, τον Χιλδεβέρτο και τον Κλοθάριο (ή Λοθάριο). Η υποτιθέμενη ενότητα διατηρείται μόνο στο όνομα που δόθηκε σ' αυτό το σύνολο: Regnum Francorum, το βασίλειο των Φράγκων.

Ο πρεσβύτερος Τιερύ λαμβάνει το ανατολικό τμήμα των φραγκικών εδαφών, με πρωτεύουσα είτε τη Ρενς είτε το Μετς, και τις λεκάνες του Ρήνου και του Μάιν. Ο Κλοδομίρος, ως βασιλιάς της Ορλεάνης, ελέγχει τη ζώνη που περιλαμβάνεται ανάμεσα στον Λίγηρα και τον Γκαρόν. Ο Χιλδεβέρτος, εγκατεστημένος στο Παρίσι, κυριαρχεί στην πεδιάδα του Σηκουάνα και τη Νορμανδία. Τέλος ο Κλοθάριος βασιλεύει με έδρα τη Σουασόν στην περιοχή που αντιστοιχεί στο βόρειο τμήμα της παλιάς επαρχίας του Βελγίου. Η ιδιαίτερα πολύπλοκη ιστορία των τεσσάρων αυτών βασιλείων, μέχρι τη συνένωσή τους από τον Κλοθάριο Α' το 588, συμπίπτει με την εδαφική επέκταση του «βασιλείου των Φράγκων». Οι απόγονοι του Κλόβι Α', που ισχυρίζονται ότι κατάγονται από ένα θρυλικό πρόγονο, τον Μεροβαίο (εξ ου μεροβιγγιανή δυναστεία), προσαρτούν τη χώρα των Βουργουνδίων, επεκτείνουν το προτεκτοράτο τους στη Θουριγγία, τη Σαξονία και τη Βαβαρία, ενώ κατά την ανάκτηση της Ιταλίας από τους Βυζαντινούς διεξάγουν αποδοτικές εκστρατείες στη Βενετία και τη νότια ιταλική χερσόνησο.

Μετά την ήττα τους από τους Φράγκους και το θάνατο του βασιλιά τους Αλάριχου Β' στο Βουγιέ, οι Βησιγόθοι αναγκάζονται να αναδιπλωθούν στην Ισπανία όπου πρωτεύουσά τους είναι πρώτα η Βαρκελώνη και κατόπιν το Τολέδο. Αρχικά υποτελείς στους Οστρογόθους της Ραβέννας και στη συνέχεια ανεξάρτητοι, οι Βησιγόθοι ηγεμόνες αναπτύσσουν ένα λαμπρό πολιτισμό, αλλά βρίσκονται αντιμέτωποι με πολλά εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα: πολέμους εναντίον των Σουηβών, των ανυπότακτων Βάσκων και των Βυζαντινών που βρέθηκαν στην Ιβηρική Χερσόνησο όταν μια από τις αντίπαλες πλευρές τους κάλεσε στη διάρκεια μιας διαμάχης για τη διαδοχή θρησκευτική αντιπαλότητα ανάμεσα στους αρειανούς Βησιγόθους και τους παπικούς Ισπανορωμαίους μέχρι τον προσηλυτισμό του βασιλιά Ρεκαρέδου Α' στον παπικό χριστιανισμό (586): αντίσταση των αρχηγών της παλιάς αριστοκρατίας και εξεγέρσεις των Βησιγόθων δουκών. Εξασθενημένο από τις διαμάχες ανάμεσα στις αντίπαλες αριστοκρατικές πατριές, το βησιγοθικό βασίλειο δεν θα μπορέσει να αντισταθεί στην εισβολή των μουσουλμάνων που έρχονται από το Μαρόκο στις αρχές του 7ου αιώνα.

ΜΕΡΟΒΙΓΓΕΙΟΙ ΚΑΙ ΠΕΠΙΝΙΔΕΣ

Μετά το θάνατο του Κλοθάριου Α΄ (563), ο οποίος είχε προς στιγμήν αποκαταστήσει την ενότητα του Regnum Francorum, ιδρύονται τρία μακρόβια φραγκικά βασίλεια: η Αυστρασία ανατολικά των ποταμών Σομ και Μεύση, η Νευστρία ανάμεσα στον Σομ και τον Λίγηρα και η Βουργουνδία που περιλαμβάνει τις περιοχές του Σον και του Ροδανού, καθώς και την Ελβετία και τις δυτικές Άλπεις. Στο νότο η Ακουιτανία, που δεν είχε περιληφθεί στη διανομή και την οποία διοικούσαν αποστάτες δούκες, αποτελούσε κυρίως έδαφος προς λεηλασία για τους Βαρβάρους βασιλιάδες.

Επί σχεδόν δύο αιώνες τα διάφορα αυτά βασίλεια διαφεντεύουν μονάρχες διεφθαρμένοι, αιμοδιψείς και πολύ συχνά ανίκανοι, με αποτέλεσμα να φτάσουν στο αποκορύφωμά τους οι αδελφοκτόνοι πόλεμοι και οι άγριες θανατώσεις (όπως αυτή της βασίλισσας Μπρούνχιλντ την οποία η αντίπαλός της Φρεντεγκόντ έδεσε στην ουρά του αλόγου της). Σ' αυτή τη σειρά των ζοφερών προσωπογραφιών, εξαίρεση αποτελούν ο Γκοντράν, βασιλιάς της Βουργουνδίας από το 561 ως το 593, νικητής των Λομβαρδών, των Βησιγόθων και των Βάσκων, και κυρίως ο Δαγοβέρτος Α΄ που, μεταξύ των ετών 629 και 639, συνενώνει υπό την εξουσία του τα τρία φραγκικά βασίλεια τα οποία κυβερνά, όπως φαίνεται, με φρόνηση (σύμφωνα τουλάχιστον με το θρύλο που γεννήθηκε στο μοναστήρι του Σαιν-Ντενί του οποίου υπήρξε ευεργέτης) με τη βοήθεια του συμβούλου του Ελουά, επισκόπου της Νουαγιόν.

Στη διάρκεια αυτών των αδιάκοπων συγκρούσεων ανάμεσα σε αντιτιθέμενους αδελφούς και άλλους εστεμμένους αντίζηλους και προκειμένου να κατατροπώσουν τους αντιπάλους τους, οι εκάστοτε βασιλείς επιχειρούσαν να διαφθείρουν τους πιστούς τους, τονώνοντας ταυτόχρονα τη νομιμοφροσύνη των δικών τους πολεμιστών. Πολλαπλασίασαν λοιπόν τις παραχωρήσεις εδαφών με αποτέλεσμα να χρεοκοπήσουν αυξάνοντας την ίδια ώρα την ισχύ μιας αριστοκρατίας η οποία, σε αντάλλαγμα για την προστασία που προσέφερε, έθετε υπό την άμεση εξάρτησή της όλους όσοι έδιναν όρκο πίστης (recommendatio) στον δεσπότη και εξασφάλιζαν τρόφιμα, ιματισμό ή εδάφη. Αδιάκοποι πόλεμοι μάστιζαν τις διάφορες αριστοκρατικές πατρίες που συστάθηκαν με αυτό τον τρόπο, οι οποίοι εξασθένησαν ακόμα περισσότερο την εξουσία των μοναρχών.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, τα φραγκικά βασίλεια με δυσκολία κατορθώνουν να αντισταθούν στην πίεση των εξωτερικών εχθρών τους. Στα τέλη του 8ου αιώνα η Ακουιτανία χάνεται: το ένα τμήμα της καταλαμβάνεται από τους Βάσκους, το υπόλοιπο συνενώνεται με το Τουλουζαίν και τη Σεπτιμανία υπό την εξουσία ανεξάρτητων Φράγκων δουκών. Η Αρμορική καταλαμβάνεται από κελτικούς πληθυσμούς που οι Αγγλοσάξονες διώχνουν από την Αγγλία: είναι οι Βρετόνοι, οι οποίοι δίνουν το όνομά τους στην περιοχή. Στις αρχές του 8ου αιώνα τα μεροβιγγειανά εδάφη περιορίζονται στις περιοχές ανάμεσα στον Ρήνο και τον Λίγηρα.

Η αύξηση της ισχύος της φραγκικής αριστοκρατίας συνοδεύεται από εκείνη των μαγιорδόμων¹⁰, των μεγάλων αυτών αρχόντων οι οποίοι, ως επικεφαλής της διοίκησης, κατέχουν την ουσιαστική εξουσία μέσα στο βασίλειο. Οι πιο επιφοβοί είναι οι Πεπινίδες, από το όνομα του προγόνου τους Πεπίνου του Λαντέν ο οποίος, από την εποχή του Κλοθάριου Β΄ και του γιου του Δαγοβέρτου Α΄, διατηρεί επί είκοσι χρόνια τα καθήκοντα του μαγιорδόμου στα ανάκτορα της Αυστρασίας. Η δύναμη των Πεπινιδών προέρχεται από το τεράστιο μέγεθος και τον πλούτο των γαιοκτησιών που κατέχουν ανάμεσα στους ποταμούς Ρήνο και Μεύση (στη σημερινή Βραβάντη), που τους επιτρέπουν να συντηρούν πολυάριθμο στρατό και πιστούς. Μια πρώτη προσπάθεια παραγκωνισμού του Μεροβίγγειου βασιλιά αποτυγχάνει το 655, από το 680 όμως ο Πεπίνος ο επονομαζόμενος του Ερστάλ ρίχνεται στην κατάκτηση της εξουσίας. Αφού νίκησε στο Τετρώ (κοντά στη Λαν) τον μαγιорδόμο της Νευστρίας, κληροδοτεί το 714 στον νόθο γιο του Κάρολο (που σύντομα επονομάστηκε Μαρτέλος) τη διοίκηση των τριών ανακτόρων της Αυστρασίας, της Νευστρίας και της Βουργουνδίας. Η συντριβή των Αράβων στο Πουατιέ από τον Κάρολο Μαρτέλο τού δίνει στα μάτια των συγχρόνων του το ρόλο του υπερασπιστή της χριστιανοσύνης εναντίον του ισλάμ. Αφού κατόρθωσε να πατάξει την εξέγερση της νευστριακής αριστοκρατίας, να γίνει κύριος της Ακουιτανίας και κάτοχος της ουσιαστικής εξουσίας στα τρία φραγκικά βασίλεια, ο Κάρολος Μαρτέλος πεθαίνει το 741 έχοντας ανοίξει το δρόμο για την αλλαγή της δυναστείας που θα πραγματοποιηθεί κάτω από το σκήπτρο του διαδόχου του Πεπίνου Γ΄ του Βραχύ.

ΤΟ ΤΡΙΤΟ ΚΥΜΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ (6ος-7ος αιώνας)

Η εγκατάσταση των γοθικών και φραγκικών βασιλείων στη δυτική Ευρώπη συμπίπτει χρονικά με ένα τρίτο κύμα εισβολών. Πρώτοι οι προερχόμενοι από την Παννονία Λομβαρδοί διασπούν το 568 τη ρωμαϊκή άμυνα στο Φρίουλι και εισβάλλουν στη Βενετία υπό την ηγεσία του βασιλιά τους Αλβοίνου. Σκανδιναβικής καταγωγής κατά πάσα πιθανότητα κι αυτοί, εμφανίστηκαν από τον 1ο αιώνα στο κατώτερο τμήμα του ρου του Έλβα και τον επόμενο αιώνα στον μέσο Δούναβη, για να μην ξαναγίνει λόγος γι' αυτούς για τα επόμενα 300 χρόνια. Την εποχή της πτώσης της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας καταλαμβάνουν την Παννονία όπου μετατρέπονται σε ημινομάδες ιππείς και ασπάζονται τον αρειανικό χριστιανισμό. Στη συνέχεια επανδρώνουν τα βοηθητικά στρατεύματα των Βυζαντινών στην επιχείρηση της ανάκτησης της Ιταλίας. Εκεί ανακαλύπτουν τον πλούτο αλλά και την αδυναμία μιας χώρας που η παρακμή της οστρογοθικής ισχύος την ετοιμάζει να περάσει σε πιο επιτήδεια χέρια.

Υφιστάμενοι και οι ίδιοι την πίεση ενός άλλου λαού της στέπας, των Αβάρων, οι Λομβαρδοί τους παραχωρούν τα εδάφη τους στην Παννονία και παίρνουν σύσσωμοι το δρόμο για την ιταλική χερσόνησο. Πρόκειται για τη μαζική

μετανάστευση ενός ολόκληρου λαού, ο οποίος, υπό την κάλυψη μιας στρατιωτικής προφυλακής, σε λιγότερο από δύο χρόνια καταλαμβάνει τη Βενετία –της οποίας οι κάτοικοι καταφεύγουν στις παράκτιες νησίδες, σημείο εκκίνησης της χιλιόχρονης ενετικής εποποιίας– και ολόκληρη την πεδιάδα του Πάδου, μαζί με το Μιλάνο. Γύρω στο 640 καταλαμβάνουν τη Γένοβα και ένα χρόνο αργότερα τη Ραβέννα, ενώ γύρω από το Σπολέτο και το Μπενεβέντο συγκροτούνται λομβαρδικά δουκάτα ανεξάρτητα από το βασίλειο που εγκατέστησε ο Αλβόϊνος στο βορρά.

Δεδομένου ότι οι νεοφερμένοι δεν είχαν στο παρελθόν παρά ελάχιστη επαφή με τη ρωμαϊκή κοινωνία, η λομβαρδική κατάκτηση υπήρξε αρχικά καταστροφική για την Ιταλία. Μόνο κατά τη βασιλεία του Αγιλούφου (590-616) οι Λομβαρδοί, που είχαν πλέον ασπαστεί τον παπικό χριστιανισμό, άρχισαν να συγκροτούν το κράτος τους, να οργανώνουν στοιχειώδη διοικητική γραφειοκρατία με τη βοήθεια των μελών της ρωμαϊκής αριστοκρατίας που επέζησαν και να διαμορφώνουν τον δικό τους πολιτισμό. Περί το 626 η πρωτεύουσα εγκαθίσταται στην Παβία, που τον 8ο αιώνα γίνεται αναμφίβολα η λαμπρότερη πνευματική εστία της δυτικής Ευρώπης, ενώ γύρω από τα βασιλικά ανάκτορα της Μόντσα αναπτύσσεται ένα ακόμη σημαντικό κέντρο γραμμάτων και τεχνών. Καθώς οι κατακτητές ήταν ολιγάριθμοι, ο εκρωμαϊσμός τους υπήρξε ταχύς και η γλώσσα των εισβολέων έσβησε γρήγορα προς όφελος των λατινικών και των παραγώγων τους. Παράλληλα οι Λομβαρδοί βασιλιάδες καταγίνονταν με την προστασία των μοναστηριών και των λογίων, όπως του «εθνικού» ιστορικού των Λομβαρδών Παύλου του Διακόνου που στα τέλη του αιώνα θα βρεθεί στην καρολίγγεια αυλή της Αιξ-λα-Σαπέλ. Κατά τα λοιπά, οι διάδοχοι του Αλβόϊνου ανέπτυξαν πρωτότυπους θεσμούς, συγκεκριμένα στον τομέα του δικαίου, της τοπικής διοίκησης (το αξίωμα του δούκα είναι κληρονομικό) και της στρατιωτικής οργάνωσης, που θα συνεχιστούν στην Ιταλία ως τον 11ο αιώνα.

Οι Άβαροι, που έφτασαν στην Παννονία στα ίχνη των Λομβαρδών, ήταν στην πλειονότητά τους Τούρκοι καταγόμενοι από τα Αλτάια Όρη. Την πρώτη εμφάνισή τους την έκαναν στα μέσα του 8ου αιώνα όταν εγκαταστάθηκαν μόνιμα στον Κάτω Δούναβη. Επί δύο αιώνες, ορμώμενοι από την ογγρική πεδιάδα, επιχειρούν αλλεπάλληλες καταστρεπτικές επιδρομές στη βόρεια Ιταλία, τη Βαβαρία και κυρίως τα Βαλκάνια όπου υποσκάπτουν τις βυζαντινές δομές, ανοίγοντας έτσι το δρόμο στη σλαβική εγκατάσταση. Ακολουθούνται από έναν άλλο λαό ιππέων τουρκικής καταγωγής, τους Βουλγάρους, οι οποίοι διαβαίνουν τον Δούναβη περί το 680 και εγκαθίστανται στη Μοισία¹¹ όπου ιδρύουν ένα ισχυρό κράτος, αντίπαλο του Βυζαντίου.

Τέλος από το απώτατο νότιο άκρο της ηπείρου στις αρχές του 8ου αιώνα, καταφθάνουν οι μουσουλμάνοι κατακτητές: οι Άραβες και οι Βέρβεροι. Το 711 ο Ταρίκ ιμπν Ζιγιάντ, ένας πολέμαρχος βερβερικής καταγωγής, πατάει στην Ισπανία από το στενό του Γιβραλτάρ, καλεσμένος πιθανόν από κάποιον Βσιγότθο πρίγκιπα για να διώξει τον αντίπαλό του. Το ίδιο έτος τα στρατεύματά

του κυριεύουν την Κόρδοβα και το Τολέδο, ενώ ο Άραβας κυβερνήτης της επαρχίας της Αφρικής, που πέρασε κι αυτός στην Ισπανία, καταλαμβάνει τη Μέριδα και τη Σεβίλη και τις θέτει υπό την κυριαρχία του Ομεΐάδη χαλίφη της Δαμασκού. Μέσα σε λίγα χρόνια ελέγχει το μεγαλύτερο μέρος της Ιβηρικής Χερσονήσου ως τη γραμμή Κοΐμπρα-Σαραγόσα-Σαλαμάνκα, πέρα από την οποία έχουν καταφύγει πολλοί Βησιγότθοι αριστοκράτες που οργανώνουν την αντίσταση στη Γαλικία και στην Αστουρία.

Οι πρώτες δεκαετίες της μουσουλμανικής εγκατάστασης στα ιβηρικά εδάφη είναι δύσκολες. Με πολύ κόπο συγκρατούν οι κυβερνήτες τις αναταραχές των Βερβέρων και καταστέλλουν τις εσωτερικές διαμάχες των Αράβων αρχηγών. Ο Αμπντ αλ-Ραχμάν, ο οποίος διασώζεται από το σφαγιασμό της δυναστείας των Ομεΐαδών από τους Αμπασίδες, ανακηρύσσεται τελικώς εμίρης της Κόρδοβας από τους Σύριους στρατιώτες που έχουν σταλεί εκεί προς ενίσχυση. Στο μεταξύ οι Άραβες είχαν ήδη αρχίσει να διεισδύουν στη Γαλατία, όπου οι προφυλακές τους ηττήθηκαν στο Πουατιέ το 732 από τον Κάρολο Μαρτέλο, και να εξαπολύουν από τις ακτές της Ισπανίας και της βόρειας Αφρικής επιδρομές εναντίον της Προβηγκίας, των ιταλικών ακτών και των μεγάλων νήσων της δυτικής Μεσογείου: της Σαρδηνίας, της Σικελίας και της Κορσικής.

ΜΙΑ ΟΠΙΣΘΟΔΡΟΜΗΣΗ ΣΕ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΛΙΜΑΚΑ;

Η κλασική εικόνα της Ευρώπης του Πρώιμου Μεσαίωνα (από το έτος 500 ως το έτος 1000), όπως διαδόθηκε από μια ιστοριογραφία που υιοθέτησε ακραίους χαρακτηρισμούς καθώς και από γενιές ολόκληρες σχολικών εγχειριδίων, είναι αυτή μιας ηπείρου που πέρασε από τον περιλάμπρο πολιτισμό των άστων, τον οποίο εξάπλωσαν οι Ρωμαίοι, στους σκοτεινούς χρόνους της επιστροφής στη βαρβαρότητα και στις αρχαϊκές μεθόδους παραγωγής και ανταλλαγών. Ωστόσο και παρ' όλο που η εικόνα αυτή δεν είναι στο σύνολό της ανακριβής, θα πρέπει να γίνουν αρκετές διαφοροποιήσεις και διαβαθμίσεις δεδομένου ότι πάσχει από πολλές εξαιρέσεις.

Σε αδρές γραμμές κανείς δεν αμφισβητεί την οπισθοδρόμηση. Ωστόσο η κατάρρευση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας δεν επέφερε από τη μια μέρα στην άλλη την καταστροφή της εμπορευματικής οικονομίας. Οι δρόμοι είναι ακόμα ανοιχτοί και γεμάτοι από Σύρους και Εβραίους εμπόρους. Η ναυσιπλοΐα στη Μεσόγειο παροδικά μόνο παρεμποδίζεται από τις πειρατικές επιδρομές. Επομένως τον 6ο αιώνα οι μακρινές ανταλλαγές συνεχίζονται. Ο πάπυρος της Αιγύπτου, το σικελικό και το αφρικανικό σιτάρι, το ελαιόλαδο της Ισπανίας, τα μπαχαρικά της Ινδίας και της Κίνας, τα βυζαντινά μεταξωτά φτάνουν στα λιμάνια της δυτικής Μεσογείου και από εκεί διανέμονται ως το βορρά της Γαλατίας, στην Αγγλία και την Ιρλανδία. Αντιστρόφως, οι Σάξονες σκλάβοι που προορίζονται για τις ισπανικές, ιταλικές ή ανατολικές αγορές περνούν από το

Βερντέν, τα όπλα και τα γυαλικά των ρηνανικών χωρών ακολουθούν τις γαλατορωμαϊκές οδούς. Το βυζαντινό χρήμα και οι τοπικές απομιμήσεις του (το χρυσό νόμισμα) κυκλοφορούν παντού στη βαρβαρική Δύση.

Μόνο κατά τον 7ο αιώνα το δίκτυο του διεθνούς εμπορίου πέφτει σχεδόν σε λήθαργο, αφενός διότι οι Δυτικοί δεν έχουν χρυσό για να εξοφλήσουν τις αγορές τους και αφετέρου διότι οι αδιάκοποι πόλεμοι και η αραβική πειρατεία καθιστούν τις χερσαίες και θαλάσσιες οδούς ανασφαλείς. Αυτή η υποχώρηση των ανταλλαγών παρατείνει την τάση που είναι αντιληπτή σε μερικές περιοχές από την εποχή της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας¹² για αυτόνομη οργάνωση σε τοπικές μικροκοινωνίες γύρω από τα μεγάλα γαιοκτήματα, ενώ οι Βάρβαροι έχουν γενικά υιοθετήσει και προσαρμόσει το ρωμαϊκό σύστημα villa. Είτε ο ιδιοκτήτης της είναι μέλος της παλιάς επαρχιακής αριστοκρατίας είτε απόγονος των Βαρβάρων κατακτητών, η έπαυλη περιλαμβάνει στο κέντρο την καλλιεργησιμη ζώνη, που περιβάλλει την κατοικία του ιδιοκτήτη, τις καλύβες των σκλάβων ή των χωρικών και τα αναγκαία κτίσματα για την εκμετάλλευση – το *ager* –, όλα δε αυτά περιστοιχίζονται από ακαλλιεργητες γαίες και δάση που προορίζονται για τη συγκομιδή καρπών, το κυνήγι και την ξύλευση – το *saltus*. Δίπλα σ' αυτές τις μεγάλες γαιοκτησίες υπάρχουν οι μικρές εκμεταλλεύσεις που καλλιεργούνται από τους ελεύθερους χωρικούς – τα *manere*.

Η μόνιμη ανασφάλεια και η μείωση των εμπορικών δραστηριοτήτων προκάλεσαν την παρακμή των πόλεων, που υπήρξε πολύ άνιση, ανάλογα με την περιοχή. Στη Μεγάλη Βρετανία οι πόλεις εξαφανίζονται σχεδόν τελείως με την αγγλοσαξονική κατάκτηση και τον πολύ έντονο εκγερμανισμό της χώρας. Στη Γαλατία τα περισσότερα αστικά συγκροτήματα επιβιώνουν αλλά με μια μορφή εξαιρετικά περιορισμένη καθώς οι κάτοικοι εγκαταλείπουν το μεγαλύτερο τμήμα της πόλης για να καταφύγουν σ' έναν οχυρωμένο πυρήνα της. Στο Ωτέν, για παράδειγμα, το έξι χιλιομέτρων περιμετρικό τείχος περιορίζεται σε 1.000 μέτρα. Στη Λουτέτια, που άλλοτε εκτεινόταν σημαντικά στην αριστερή όχθη του Σηκουάνα, ο πληθυσμός αναδιπλώνεται στην Ιλ-ντε-λα-Σιτέ¹³. Στη Νιμ η πόλη περιορίζεται για κάποιο διάστημα στις αρένες. Το ίδιο συμβαίνει στις ρηνανικές χώρες και σ' αυτές του Δούναβη. Αντιθέτως, οι περισσότερες πόλεις της Ισπανίας και της Ιταλίας διατηρούν, αν όχι τις δραστηριότητες της ρωμαϊκής εποχής, τουλάχιστον τη σημασία τους. Άλλοτε πάλι βλέπει κανείς να γεννιούνται ή να αναπτύσσονται στη Δύση πόλεις των οποίων η εξέλιξη συνδέεται με την επιλογή των Βαρβάρων βασιλιάδων να εγκαθιστούν εκεί τις πρωτεύουσές τους: τη Ρενς, τη Σουασόν, την Ορλεάνη και το Παρίσι στη Γαλατία, τη Βαρκελώνη, τη Μέριδα, τη Σεβίλη και κυρίως το Τολέδο στην Ισπανία, την Παβία και τη Ραβέννα στη βόρεια Ιταλία.

Η μεροβιγγιανή κοινωνία, όπως κι εκείνη των γοθθικών βασιλείων, αποτελεί προέκταση της ρωμαϊκής κοινωνίας της Ύστερης Αυτοκρατορίας, δεδομένου ότι η εγκατάσταση των Βαρβάρων απλώς επιτάχυνε την τάση των πλέον αδυνάτων να αποζητούν την προστασία των ισχυροτέρων. Οι Βάρβαροι βασι-

λιάδες στηρίζονται στην επαρχιακή αριστοκρατία που επέζησε της κατάρρευσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας για να επανδρώσουν τη διοίκησή τους, και ο πλούτος και η μόρφωσή της της επιτρέπουν να μονοπωλήσει τα καθήκοντα των κομήτων (comites) και το επισκοπικό αξίωμα. Σιγά σιγά τείνει να συγχωνευτεί με τη γερμανική αριστοκρατία, που προέρχεται από την τάξη των πολεμιστών για να αποτελέσει μια νέα τάξη αξιωματούχων ευγενών, η οποία μοιράζει το χρόνο της ανάμεσα στη ζωή του γαιοκτήμονα και την αυλή.

Παρ' όλο που ο χριστιανισμός και οι γερμανικοί νόμοι προσπάθησαν να περιορίσουν τις αυθαιρεσίες των αρχόντων και να ευνοήσουν την απελευθέρωση, η δουλεία δεν καταργήθηκε με την πτώση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, δεδομένου ότι τροφοδοτείται ακριβώς από τις πολεμικές εκστρατείες και το εμπόριο. Απλώς η κατάσταση των δούλων πλησίασε εκείνη των Ρωμαίων ελεύθερων παροίκων (coloni) της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Δίπλα στους σκλάβους, ο αριθμός των οποίων συνεχώς μειώνεται, υπάρχει μία τάξη ελεύθερων χωρικών που περιλαμβάνει μικροϊδιοκτήτες και καλλιεργητές οι οποίοι, προσδεδεμένοι σε μια εκμετάλλευση μικρών διαστάσεων που αποτελεί μέρος των γαιών του χωροδεσπότη, υπόκεινται σε καταβολές εισφορών και αναγκαστική εργασία σε αντάλλαγμα της γης και της προστασίας που τους προσφέρεται.

Φαίνεται ότι η λιγότερο επιτυχής συγχώνευση ανάμεσα στον ρωμαϊκό πολιτισμό και εκείνον των Βαρβάρων αφορούσε το επίπεδο των θεσμών. Είναι γεγονός ότι οι πρώτες γερμανικές μοναρχίες έδειξαν μεγάλο σεβασμό απέναντι στην αυτοκρατορική κληρονομιά. Πολύ σύντομα όμως φάνηκαν τα όρια της ρωμαϊκής επίδρασης, και συγκεκριμένα στο ζήτημα της βασιλικής διαδοχής. Η ρωμαϊκή έννοια της *res publica*, ενός κράτους υπεράνω του ατόμου, αντικαταστάθηκε από εκείνη μιας μοναρχίας απόλυτης, κληρονομικής και πατρογονικής. Στη φραγκική Γαλατία ο ηγεμόνας είναι ένας πολέμαρχος, η εξουσία του οποίου δεν κάνει καμιά διάκριση ανάμεσα στο κράτος, στο άτομό του και στα αγαθά τού καθενός, και επομένως με το θάνατό του το βασίλειο διανέμεται ανάμεσα στα παιδιά του όπως ορίζει ο σαλικός νόμος.

Ο βασιλιάς εξασφαλίζει τη συντήρηση του ίδιου και της αυλής του μετακινούμενος από τη μια *villa* στην άλλη, συνοδευόμενος από την προσωπική φρουρά του και από τους πιστούς του που διαχειρίζονται το ανάκτορο: κρατικούς λειτουργούς και υψηλούς αξιωματούχους ανάμεσα στους οποίους δεν υπάρχει ακόμα πολύ ξεκάθαρη διάκριση. Οι σημαντικότεροι την εποχή των Μεροβιγγέιων είναι ο ρεφερενδάριος, αρχηγός των σκριβών και συγχρόνως νοτάριος (γραμματέας), ο αρχιθαλαμηπόλος στον οποίο ανατίθεται η φύλαξη του θησαυρού, ο διαχειριστής του οίκου και ο κόμης του στάβλου (κοντόσταβλος), που είναι αντίστοιχα υπεύθυνοι για τους υπηρέτες και τους στάβλους, και οι μαρεσάλοι που ασχολούνται με το ιππικό και τον οπλισμό. Επικεφαλής αυτού του προσωπικού είναι ο μαγιορδόμος, του οποίου ο ρόλος τον 7ο αιώνα δεν θα πάψει να αυξάνει σε βάρος εκείνου του ηγεμόνα.

Στο τοπικό επίπεδο η ρωμαϊκή παρουσία εξασφαλίζεται από ένα πρόσωπο που εμφανίστηκε κατά την Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία: τον κόμητα. Ο κόμης ασκεί μέσα στα όρια της πόλης όλες τις βασιλικές εξουσίες. Προεδρεύει στο δικαστήριο των ελεύθερων ανθρώπων, συγκροτεί και διοικεί το στρατό, συλλέγει τους φόρους κ.λπ. Κάθε ελεύθερος άνθρωπος υπόκειται σε στράτευση. Πρέπει να εξοπλιστεί και να εξασφαλίσει τη συντήρησή του με δικά του έξοδα. Το ρωμαϊκό φορολογικό σύστημα επιβιώνει μέχρι τα τέλη του βου αιώνα αλλά, δεδομένου ότι οι Φράγκοι αρνούνται την καταβολή του κεφαλικού φόρου, η εισπραξη τακτικών φόρων καταργείται από εκείνη την εποχή και οι ηγεμόνες είναι πλέον αναγκασμένοι να αρκούνται στο εισόδημα των γαιών τους, τους φόρους πάνω στις μεταφορές και τα διάφορα διόδια.

ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Στη διάρκεια της αδιάκοπης αναταραχής και των πολέμων που χαρακτηρίζουν την εποχή των μεγάλων μεταναστεύσεων, η Εκκλησία εξασφαλίζει, έναντι των Βαυβάρων, τη συνέχεια της αποδιαθρωμένης κρατικής διοίκησης. Κεφαλή της πόλης, ο επίσκοπος αναγκάζεται να φροντίζει για τη διατροφή του πληθυσμού, να ιδρύει νοσοκομεία και ξενώνες για τους ασθενέστερους, να συντηρεί τα σχολεία και συχνά να αποδίδει δικαιοσύνη. Γίνεται έτσι πραγματικός, όχι μόνο πνευματικός αλλά και κοσμικός, ηγέτης της κοινωνίας των άστων. Συχνά μάλιστα, χάρη στην προσωπική περιουσία του και σ' αυτή του καθεδρικού ναού του οποίου έχει την ευθύνη και σύμφωνα με τις παραδόσεις της κοινωνικής τάξης από την οποία προέρχεται, παίρνει πρωτοβουλίες σε ζητήματα κατασκευής νέων κτιρίων και εξωραϊσμού της πόλης. Κύριος σκοπός της εκείνη την εποχή είναι να αποτελεί το κέντρο της θρησκευτικής ζωής, με τα κοιμητήρια και τις νεκροπόλεις της, τους πολυάριθμους ναούς της, το καθεδρικό συγκρότημά της, που περιλαμβάνει τουλάχιστον τρεις εκκλησίες εκ των οποίων ένα βαπτιστήριο, και να ασκεί έλεγχο στις αγροτικές ενορίες. Η επιρροή του επισκοπικού σώματος είναι τέτοια ώστε οι Βάρβαροι βασιλιάδες προσπαθούν με κάθε μέσο να προσεταιριστούν τους εκπροσώπους του. Στη φραγκική Γαλατία, ο χριστιανός βασιλιάς κατακλύζει τους ναούς με ελεημοσύνες και παραχωρεί στα εκκλησιαστικά τιμάρια το προνόμιο της φορολογικής απαλλαγής.

Ωστόσο η Εκκλησία υποβαθμίζεται τον 6ο αιώνα, ακόμη και στη Γαλατία όπου η θρησκευτική ενότητα διατηρήθηκε χάρη στον πρώιμο προσηλυτισμό των Φράγκων στον παπικό χριστιανισμό. Πράγματι, ο Κλόβις Α' και οι διάδοχοί του, επιδιώκοντας να εξασφαλίσουν την υποστήριξη του επισκοπικού σώματος και συγχρόνως να προσφέρουν στους πιστούς τους προσοδοφόρα αξιώματα, αποκτούν τη συνήθεια να διορίζουν οι ίδιοι τους επισκόπους, τους οποίους και επιλέγουν από το κοσμικό περιβάλλον τους. Οι εθνικές σύνοδοι που συγκέντρωναν τους ιεράρχες γύρω από τον ηγεμόνα και διατηρούσαν στους κόλπους

τής Εκκλησίας διοικητική και πειθαρχική ενότητα παύουν να συγκαλούνται. Πολλές επισκοπικές έδρες, και συγκεκριμένα στη νότια Γαλατία, παραμένουν κενές, ενώ οι πλούσιοι γαιοκτήμονες κτίζουν εκκλησίες στα εδάφη τους, ιδιοποιούμενοι το δικαίωμα του διορισμού των ιερέων.

Η παρακμή αυτή του επισκοπικού θεσμού συνοδεύεται από αισθητή πτώση του μορφωτικού επιπέδου και από υποχώρηση του θρησκευτικού αισθήματος. Πολλά σχολεία κλείνουν κι εκείνα που απομένουν παρέχουν χαμηλή εκπαίδευση. Ο κόσμος δεν διαβάζει πια και η γλώσσα, στερημένη από τον γραπτό λόγο, απομακρύνεται γρήγορα από τα κλασικά λατινικά. Οι ιερείς, συχνά αγράμματοι, αγνοούν ακόμη και τη σημασία των τυπικών φράσεων της λειτουργίας την οποία απαγγέλλουν από στήθους. Ενόσω η ύπαιθρος επί μεγάλο διάστημα μένει έξω από τις διαδικασίες εκχριστιανισμού και ταυτόχρονα η ειδωλολατρία ανακτά έδαφος στις πόλεις, οι πιστοί επιδίδονται όλο και περισσότερο στη λατρεία των λειψάνων, εγγιζοντας τα όρια της δεισιδαιμονίας: προσκυνούν ένα κομμάτι υφάσματος που υποτίθεται ότι έχει έρθει σε επαφή με το σώμα ενός αγίου· κουβαλούν επάνω τους σαν φυλακτό λίγη σκόνη που έβρισαν από έναν τάφο. Η ανάπτυξη αυτής της αφελούς ευλάβειας γεννά ένα πραγματικό εμπόριο όπου αφθονούν οι τσαρλατάνοι.

Ενδείξεις μιας ανανέωσης εμφανίζονται ωστόσο από τον 6ο αιώνα. Ο μοναχισμός, έως τότε διαδεδομένος κυρίως στην Ανατολή, γνωρίζει τον 6ο και 7ο αιώνα μεγάλη ανάπτυξη στο δυτικό τμήμα της πρώην Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, στην κοινοβιακή του βασικώς μορφή. Αφού αρχικά εμφυτευθεί στις ακτές της Προβηγκίας, όπου το 410 και το 418 ιδρύονται τα μοναστήρια των νήσων Λερέν και του Σαιν-Βικτόρ της Μασσαλίας, το κίνημα φτάνει στην Ιταλία και τη Γαλατία, καθώς και στην Ιρλανδία που μέλλει να γίνει ένα από τα κύρια κέντρα διάδοσης του μοναχισμού, κάνοντας έτσι την εισοδό της στην ευρωπαϊκή ιστορία. Η κελτική αυτή χώρα, συγκλονισμένη από τις διαμάχες ανάμεσα στις πατριές, δέχεται τον 5ο αιώνα το κήρυγμα του Ευαγγελίου από τον Βρετόνο άγιο Πατρίκιο ο οποίος, προτού χειροτονηθεί και διοριστεί επίσκοπος Ιρλανδίας από τον Άγιο Γερμανό της Ωξέρ το 432, συνελήφθη στη διάρκεια μιας εκστρατείας των Ιρλανδών στη χώρα του και πέρασε έξι χρόνια ως αιχμάλωτός τους. Με το θάνατό του το 461 ο εκχριστιανισμός της νήσου έχει ολοκληρωθεί και η μοναστική ζωή γνωρίζει εντυπωσιακή ανάπτυξη. Έτσι η Ιρλανδία θα αποτελέσει την αφητηρία ενός σημαντικού ιεραποστολικού έργου στην ηπειρωτική Ευρώπη, βασικός παράγων του οποίου υπήρξε ο Άγιος Κολουμβάνος.

Γεννημένος το 540, χειροτονημένος νεότατος και έχοντας καρεί μοναχός στο Μπάνγκορ, ο Άγιος Κολουμβάνος αναχώρησε από την Ιρλανδία το 590 για τη Γαλατία, όπου ίδρυσε ένα μοναστήρι στο Λυξέιγ-λε-Μπαιν και συνέχισε με την εγκατάσταση μονών στο Ρεμιρμόν, στη Ζυμιέζ, στο Σαιντ-Ομέρ, στη Φονταίν, την Κουτάνς, το Ζουάρ κ.α. Ο κανόνας που επέβαλε στους μοναχούς ήταν εξαιρετικά αυστηρός, συνδυάζοντας τη διαρκή νηστεία και τη σωματική αυτοταπείνωση. Δεν γνώρισε μεγάλη επιτυχία. Σε ψυχρές σχέσεις με τους επισκόπους του

φραγκικού βασιλείου, των οποίων την εξουσία δεν αναγνώριζε, αναγκάστηκε το 610 να αυτοεξοριστεί στην Ελβετία και κατόπιν στην Ιταλία όπου ίδρυσε το 614^ο το μοναστήρι του Μπόμπιο, το οποίο έμελλε να γίνει το θρησκευτικό κέντρο της Λομβαρδίας και να αποκτήσει μεγάλη πνευματική ακτινοβολία.

Ακόμη πιο σημαντική ήταν η επίδραση του Αγίου Βενέδικτου. Γεννημένος στη Νόρτσα της Ιταλίας γύρω στο 480, γιος οικογένειας ευγενών, ανατράφηκε στη Ρώμη όπου έλαβε κλασική παιδεία. Στα τελευταία χρόνια του 5ου αιώνα αποφάσισε να απαρνηθεί τον κόσμο και τα αγαθά του για να ζήσει κοντά στο Σουμπιάκο ως ερημίτης, τρόπο ζωής που εγκατέλειψε για κάποιο διάστημα όταν οι μοναχοί του Βικοβάρο (στο Λάτιο) ζήτησαν τη βοήθειά του για να επιφέρουν μεταρρυθμίσεις στο μοναστήρι τους. Αφού απέτυχε σ' αυτή την προσπάθειά του, ο Βενέδικτος έφτασε περί το 529 στο Μόντε Κασίνο για να ιδρύσει εκεί το μεγάλο μοναστήρι που διηύθυνε ως το θάνατό του και το οποίο θα αποτελούσε το πρότυπο όλων των μοναστηριών των βενεδικτίνων. Συνταγμένος σε κοινά λατινικά, ο κανόνας που φέρει το όνομά του επιβάλλει στους μοναχούς υποχρεώσεις λιγότερο καταναγκαστικές από αυτές του Κολουμβάνου. Οι μοναχοί πρέπει να δώσουν όρκο εγκράτειας και πενίας, να υποταχτούν στο νόμο της σιωπής και να μοιράζουν τις ώρες της ημέρας ανάμεσα στην προσευχή, τη χειρωνακτική εργασία για τις ανάγκες του μοναστηριού και την περισυλλογή. Θεσμοθετημένος από τον πάπα Γρηγόριο Α' τον Μέγα, ο κανόνας των βενεδικτίνων επιβλήθηκε προοδευτικά, σε μια εποχή όπου τα μοναστήρια προσείλκυαν σε όλες τις περιοχές της παλιάς Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μεγάλο αριθμό πιστών που επιθυμούσαν να διάγουν ευσεβή ζωή στους κόλπους μιας κοινότητας απομονωμένης από τον ασεβή κόσμο.

Η διάσωση της χριστιανικής πνευματικότητας και της ελληνορωμαϊκής πολιτιστικής παράδοσης από τους μοναχούς πραγματοποιήθηκε με την παρότρυνση του πάπα Γρηγορίου Α' του Μεγάλου (540-604), παράλληλα με την εξάπλωση του χριστιανισμού στη Δύση που ευνοήθηκε από την αύξηση της ποντιφικής εξουσίας. Γόνος μιας οικογένειας πατρικίων της Ρώμης με στέρεη κλασική παιδεία και πραιτώρ της πόλης το 572, επέλεξε κι αυτός να πουλήσει τα υπάρχοντά του και να αφιερωθεί στη μοναχική ζωή, εγκαθιστώντας στο μέγαρό του στον Καίλιο λόφο μια κοινότητα βενεδικτίνων. Το 590, με το θάνατο του πάπα Πελαγίου Β', η Ρώμη βρίσκεται σε τραγική κατάσταση: ρημαγμένη από την υπερχείλιση του Τίβερη, μαστιζείται από μια επιδημία πανώλης ενώ ταυτόχρονα απειλείται από νέους εισβολείς, τους αρειανούς Λομβαρδούς. Ο Γρηγόριος εκλέγεται πάπας με λαϊκή ομοφωνία, αποδεχόμενος το ποντιφικό αξίωμα προκειμένου να σώσει την πόλη. Αναδιοργανώνει το ανάκτορο του Λατερανού από το οποίο αποκλείει τους κοσμικούς και αναμορφώνει τον λειτουργικό ψαλμό που θα ονομαστεί γρηγοριανός. Αρνείται στον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης το δικαίωμα να αποκαλείται «οικουμενικός» και, μολονότι αποκαλεί τον εαυτό του «υπηρετή των υπηρετών του Θεού», εδραιώνει τα πρωτεία της Ρώμης αποστέλ-

λοντας κληρικούς στις επαρχίες της Δύσης και διακηρύσσοντας το ρόλο του ως θεματοφύλακα του αληθινού δόγματος.

Κυρίως όμως ο Γρηγόριος Α΄ ο Μέγας είναι ο απόστολος της κηρύγματος του Ευαγγελίου και του εκχριστιανισμού των Βαρβάρων. Στη βησιγοτθική Ισπανία ο βασιλιάς Ήκαρέδος Α΄ αποκήρυξε τον αρειανισμό από το 587 υπό την επίδραση του επισκόπου Λεάνδρου της Σεβίλης. Στην Ιταλία ο Λομβαρδός βασιλιάς Αγιλούλφος, σύζυγος μιας μη αρειανής Βαβαρής πριγκίπισσας, ασπάζεται το χριστιανισμό κατά το δόγμα της Ρώμης το 603 και βαπτίζει το γιο του. Στην Αγγλία ο Γρηγόριος στέλνει μια ομάδα μοναχών υπό τον Αυγουστίνο να κηρύξει το Ευαγγέλιο στους Αγγλοσάξονες που παραμένουν ειδωλολάτρες. Ο Αυγουστίνος ιδρύει μια εκκλησία στο Καντέρμπουρυ, πρωτεύουσα του βασιλείου του Κεντ. Είναι το ξεκίνημα ενός εκχριστιανισμού που θα συνεχιστεί σ' ολόκληρη τη διάρκεια του 7ου αιώνα. Πολυάριθμα αβαεία κτίζονται που ταυτόχρονα γίνονται κέντρα διάσωσης του αρχαίου πολιτισμού.

Ο εκχριστιανισμός αυτός είναι τόσο επιτυχής ώστε στο εξής να είναι οι Αγγλοσάξονες μοναχοί που, σε συναγωνισμό με τους Ιρλανδούς, έρχονται να κηρύξουν το Ευαγγέλιο στην ηπειρωτική Ευρώπη. Ο πιο δραστήριος από αυτούς τους ιεραποστόλους που διέσχισαν τη Μάγγη ήταν ο Βύνφριντ, ο οποίος ανακηρύχθηκε άγιος με το όνομα Βονιφάτιος για το μεγάλο εκχριστιανικό έργο που έφερε εις πέρας από το 715 μεταξύ των πέραν του Ρήνου βαρβαρικών φυλών. Υποστηριζόμενος από τους μαγιορδόμους της Αυστρασίας, ίδρυσε μοναστήρια, εγκατέστησε επισκοπές εξαρτώμενες από την αρχιεπισκοπή του στη Μαγεντία και αναμόρφωσε τη φραγκική Εκκλησία, προτού βρει μαρτυρικό θάνατο το 775 στη Φριζία στη διάρκεια μιας τελευταίας ιεραποστολής σε ειδωλολατρικά εδάφη.

Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΒΑΡΒΑΡΙΚΩΝ ΜΟΝΑΡΧΙΩΝ

Με τον τρόπο που οι μεγάλες μεταναστεύσεις δεν ανέτρεψαν από τη μια μέρα στην άλλη τις οικονομικές δραστηριότητες και την κοινωνία της ρωμαϊκής Δύσης, έτσι δεν έφεραν ξαφνικά και το τέλος σε χίλια και παραπάνω χρόνια ελληνορωμαϊκού πολιτισμού. Μπορεί από τη μια πλευρά οι γερμανικές διάλεκτοι να κέρδισαν κάπως έδαφος δυτικά από την παλιά ρωμαϊκή μεθόριο, αλλά στις περισσότερες περιοχές οι Βάρβαροι ήταν πολύ λίγοι για να εμποδίσουν τα λατινικά και τις «κοινές» γλώσσες που προέρχονταν απ' αυτά να επιβληθούν στο σύνολο των πληθυσμών – εάν υποθεθεί ότι επιδίωξαν κάτι τέτοιο. Ακόμα και οι βαρβαρικοί νόμοι, όπως ο κώδικας του Ευάριχου Α΄ και ο σαλικός νόμος, επηρεασμένοι άλλωστε από το ρωμαϊκό δίκαιο, θα συνταχθούν στη γλώσσα των ηττημένων.

Από την άλλη, δεν υπέστησαν όλες οι περιοχές της πρώην Δυτικής Ρωμαϊ-

κής Αυτοκρατορίας εξίσου έντονα και εξίσου μακροχρόνια τις συνέπειες των βαρβαρικών εισβολών και των μεταναστεύσεων. Στην Ιταλία, όπου οι επαφές με την Ανατολή διατηρήθηκαν (και στη συνέχεια μάλιστα ενισχύθηκαν πρόσκαιρα με τις ανακτήσεις του Ιουστινιανού Α΄) και όπου ο χριστιανισμός είχε οικειοποιηθεί ένα σημαντικό μέρος της πνευματικής κληρονομιάς της Αρχαιότητας, κοσμικοί λόγιοι όπως ο Βοήθιος και ο Κασσιόδωρος ανέλαβαν τον 6ο αιώνα να διασώσουν τα ρωμαϊκά γράμματα. Ο Βοήθιος, γιος ενός Ρωμαίου υπάτου, που σπούδασε στην Αθήνα και χρημάτισε ανώτερος αξιωματούχος του Θεοδώριχου Α΄, υπήρξε ο τελευταίος που μετέφρασε φιλοσοφικά έργα από τα ελληνικά στα λατινικά, συντάσσοντας, από τα βάθη της φυλακής όπου τον είχε ρίξει ο Οστρογότθος ηγεμόνας, την πραγματεία του *Περί παραμυθίας της φιλοσοφίας* (*De consolatione philosophiae*) σε ένα μίγμα στίχων και πεζού λόγου. Στο έργο αυτό, καθώς και στις πραγματείες του πάνω στην αριθμητική και τη θεωρία της μουσικής ή στις μεταφράσεις των έργων του Αριστοτέλη, θέλησε να συλλέξει για τις μελλοντικές γενιές όλη τη γνώση της αρχαίας επιστήμης και σκέψης. Ο Κασσιόδωρος, επίσης προστατευόμενος του Θεοδώριχου Α΄ που πήρε το αξίωμα του επάρχου του πραιτορίου (*praefectus praetorio*), αποσύρθηκε το 540 σε ένα είδος μοναστικής ακαδημίας την οποία ίδρυσε στο Βιβάριουμ της Καλαβρίας, όχι τόσο για να ζήσει αυτή καθαυτήν την κοινοβιακή ζωή αλλά για να αφιερωθεί στη μελέτη των γραμμάτων, απελευθερωμένος από τις υλικές ανάγκες, περιτριγυρισμένος από βιβλία, από τα οποία ο ίδιος και οι σύντροφοί του έκαναν επιμελημένες αντιγραφές. Στις *Εισηγήσεις ιερών και θύραθεν γραμμάτων* (*Institutiones divinarum et saecularium lectionum*) κατάρτισε ένα πρόγραμμα σπουδών σε δύο κύκλους –την τριττύα (*trivium*) και την τετρακτύα (*quadrivium*)–, του οποίου οι αρχές κατάταξης διατηρήθηκαν σ’ όλο το Μεσαίωνα.

Στη διάρκεια του 5ου και του 6ου αιώνα τα βησιγοθικά βασίλεια στάθηκαν επίσης κέντρα διάσωσης και ανανέωσης της αρχαίας πολιτιστικής παράδοσης. Το ρόλο αυτό έπαιξαν διαδοχικά η Τουλούζη και στη συνέχεια το Τολέδο, προτού ανθήσει στη Σεβίλη στο σταυροδρόμι του 6ου και του 7ου αιώνα μια ισπανορωμαϊκή κουλτούρα, ανοιχτή στις ξένες επιρροές και ειδικότερα στη βυζαντινή. Κυριότερος εκπρόσωπός της είναι ο Ισίδωρος, που διαδέχτηκε τον αδελφό του Λέανδρο ως αρχιεπίσκοπος της πόλης το 604 και ο οποίος επανέφερε τις σπουδές στην Ιβηρική Χερσόνησο. Τα θεολογικά, ερμηνευτικά, γεωγραφικά και ιστορικά συγγράμματά του (*Μέγα χρονικόν, Ιστορία των Γότθων, των Βανδάλων και των Σουηβών*), εκείνα σχετικά με τη χριστιανική αριθμολογία και την επιστήμη του λόγου και κυρίως οι *Ετυμολογίες* του (*Originum seu etymologiae libri*) δεν εισάγουν τίποτε το πραγματικά νέο, αλλά συνιστούν μια αληθινή εγκυκλοπαίδεια μεσαιωνικής γνώσης, συνταγμένη με εξαιρετική φροντίδα και διατυπωμένη με μεγάλη διαύγεια.

Στη Γαλατία ο κλασικός πολιτισμός επιβίωσε των γερμανικών εισβολών, κυρίως δε στο νότο όπου η αφομοίωση της ρωμαϊκής παράδοσης ήταν κατά πολύ προωμότερη και βαθύτερη. Παρ’ όλο που ο Γρηγόριος των Τουρόνων, γόνος οι-

κογένειας συγκλητικών της Ωβέρνης, δεν είναι σε θέση να συναγωνιστεί σε πολυμαθεία και γνώση των λατινικών τον Κασσιόδωρο ή τον Ισίδωρο της Σεβίλης, η *Ιστορία των Φράγκων* (*Historia Francorum*), τη συγγραφή της οποίας άρχισε το 575, και *Τα επτά βιβλία των θαυμάτων* φανερώνουν πνεύμα οξύ και ερευνητικό καθώς και μεγάλη πνευματική εντιμότητα. Τον 6ο αιώνα η επέκταση του βασιλείου των Φράγκων στο νότο δεν επέφερε εκβαρβαρισμό ολόκληρης της Γαλατίας αλλά αντιθέτως την πολιτιστική ανάκτηση του βορρά. Την εποχή του Χιλπέριχου Α' (539-584), που συνέθετε ο ίδιος ποιήματα στα λατινικά, το Πουατιέ εμφανιζόταν ως το πολιτιστικό κέντρο της Γαλατίας. Μετά από αίτημα της βασίλισσας Ραδεγόνδης, ιδρύτριας του μοναστηριού της Νορτ-Νταμ, εγκαταστάθηκε εκεί ο Ιταλός ποιητής Φορτουάτος, ο οποίος έγινε επίσκοπος και συνέταξε μία σειρά από έργα: βίους αγίων –είδος συγγράμματος του συρμού στη φραγκική Γαλατία–, ένα μακρύ ποίημα για τον Άγιο Μαρτίνο της Τουρ και ύμνους για την επίσημη υποδοχή του πραγματικού Σταυρού που στάλθηκε από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα Ιουστίνο Β'.

Τον 7ο αιώνα ο πολλαπλασιασμός των πολέμων στη μεσημβρινή Γαλατία και η ανάπτυξη στο υπόλοιπο φραγκικό βασίλειο μιας νέας αριστοκρατίας που παραμελεί τις φιλολογικές μελέτες προκαλούν μια θεαματική υποχώρηση των κλασικών σπουδών. Τη σκυτάλη της διάδοσης της ρωμαϊκής παράδοσης θα πάρουν τότε η Αγγλία και η Ιρλανδία. Η ποντιφική αποστολή που επιφορτίστηκε το 669 να ολοκληρώσει την οργάνωση της αγγλοσαξονικής Εκκλησίας διευθυνόταν από τον Θεόδωρο τον Ταρσέα και τον Αδριανό, οι οποίοι είχαν και οι δύο γνωρίσει τα ελληνικά και λατινικά γράμματα στις βυζαντινές σχολές της Αθήνας και της Καρχηδόνας. Με την παρότρυνσή τους, οι σχολές στοιχειώδους εκπαίδευσης των αβαιών των βασιλείων του Κεντ, του Γουέσεξ και της Νορθουμβρίας¹⁴, όπου οι νεοφώτιστοι λαμβάνουν ήδη τις βασικές γνώσεις των λατινικών, υιοθέτησαν ένα πρόγραμμα πιο προχωρημένων σπουδών, που μεταξύ άλλων περιελάμβανε την εις βάθος εξέταση της μη χριστιανικής γραμματείας. Νέα μοναστήρια ιδρυμένα την εποχή εκείνη, όπως αυτά του Γιάρμουθ και του Τζάρουου στη Νορθουμβρία, έγιναν ισχυρές εστίες πνευματικής ζωής όπου οι μοναχοί συνέλεξαν και αντέγραψαν αρχαία κείμενα. Ο Βέδας ο Αιδέσιμος (673-735) δίδαξε επί πενήντα έτη στο Τζάρουου όπου συνέταξε έργα σχετικά με τη γραμματική, την επιστήμη και την ιστορία (μεταξύ των οποίων την *Εκκλησιαστική ιστορία του έθνους των Άγγλων* / *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*), τα οποία καθιστούν τον δάσκαλο αυτό τον πρώτο μεγάλο λόγιο του Μεσαίωνα. Παράλληλα αναπτύχθηκε στο Γιορκ το μεγαλύτερο κέντρο διδασκαλίας του λατινικού χριστιανισμού, ενώ τα τελευταία χρόνια του 7ου αιώνα κατασκευάζονται στα ιρλανδικά και αγγλικά αβαεία τα πρώτα αριστουργήματα της βρετανικής μικρογραφίας όπως η συλλογή ψαλμών του Καντέρμπουρου.

Την εποχή εκείνη η ανανέωση των κλασικών γραμμάτων έχει φτάσει στην ηπειρωτική Ευρώπη μέσω της Γαλατίας όπου την εισήγαγαν οι μοναχοί του Αγίου Κολουμβάνου και οι Αγγλοσάξονες λόγιοι. Στα μέσα του 7ου αιώνα, στο

τμήμα αυτό της Δύσης οι μόνοι θεματοφύλακες του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού έχουν απομείνει οι μοναχοί. Στα scriptoria των αβειών αντιγράφουν ιερά και εθνικά έργα, τα οποία διακοσμούν με μικρογραφίες εμπνευσμένες εξίσου από αρχαία πρότυπα, από τη νησιωτική παράδοση της Βόρειας Θάλασσας καθώς και από τη βαρβαρική, αντιπαραθέτοντας στυλιζαρισμένα ζώα και γεωμετρικά σχέδια.

Η επιβίωση και η ανανέωση της αρχαίας παράδοσης είναι επίσης έκδηλες και στον τομέα των τεχνών. Οι γερμανικοί πληθυσμοί έφεραν ασφαλώς μαζί τους καινούργιες τεχνικές και νέα έμπνευση, αλλά αυτές αφορούν βασικά τις «ήσσονες» τέχνες: κοσμήματα και αντικείμενα χρυσοχοΐας μικρών διαστάσεων, όπου κυριαρχούν τα γεωμετρικά σχέδια και οι αναπαραστάσεις ζώων. Αυτή η εισαγόμενη τέχνη, πολύ διαφορετική από τη ρωμαϊκή αισθητική, θα ανθήσει κυρίως στη Γαλατία όπου, επηρεασμένη από τις τοπικές παραδόσεις, θα δώσει δημιουργίες πρωτότυπες και πιο ευμεγέθεις στις οποίες εμφανίζεται μια στυλιζαρισμένη ανθρώπινη μορφή.

Αντίθετα στον τομέα της αρχιτεκτονικής και της μνημειακής διακόσμησης θα επικρατήσει η ρωμαϊκή παράδοση, τόσο στα βασίλεια των μεσογειακών χερσονήσων όσο και στη φραγκική Γαλατία. Από τα θρησκευτικά κτίσματα και τα μεροβιγγειανά ανάκτορα ελάχιστα διασώζονται, δεδομένου ότι τα περισσότερα καταστράφηκαν. Αυτό που μας διδάσκουν η αρχαιολογία και τα σπάνια κτίσματα που επέζησαν από τις καταστροφές και το χρόνο, είναι ότι ο 6ος και ο 7ος αιώνας συμπίπτουν με μια αληθινή αναγέννηση της ρωμαϊκής οικοδομικής και διακοσμητικής τεχνικής. Οι πρίγκιπες και οι επίσκοποι κτίζουν σχεδόν παντού εκκλησίες στο πρότυπο των αρχαίων βασιλικών, με την πρόσοψη συχνά περιστοιχισμένη από κωδωνοστάσια, όπως στα γαλατικά κτίσματα. Η τοιχοποιία αποτελείται από μικρές πέτρες και οριζόντιες στρώσεις τούβλων. Η εσωτερική διακόσμηση περιλαμβάνει ψηφιδωτά, μαρμάρινα κιονόκρανα σμιλεμένα στα εργαστήρια των Πυρηναίων, περιστύλια με ζωγραφικές αναπαραστάσεις βιβλικών μορφών, γύψινες επενδύσεις κ.λπ. Επιτύμβιες στήλες και σαρκοφάγοι κοσμούνται με γλυπτά όπου αναγνωρίζονται εξίσου οι επιδράσεις της κλασικής παράδοσης, της Ανατολής και της βαρβαρικής αισθητικής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η βυζαντινή Ευρώπη από τον Ιουστινιανό Α΄ ώς το απόγειο της μακεδονικής δυναστείας (6ος-11ος αιώνας)

- ♦ Ενώ στη Δύση η Αυτοκρατορία καταρρέει, στην Ανατολή διατηρείται γύρω από το Βυζάντιο. Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Α΄, μεγάλος νομοθέτης που σκοπεύει στην αποκατάσταση της ενότητας του χριστιανικού κόσμου, επιχειρεί να εδραιώσει την εξουσία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στη Δύση, με την κατάκτηση τον 6ο αιώνα της Αφρικής, της Ιταλίας, τμήματος της Ισπανίας, της Σαρδηνίας και της Κορσικής. Ο βυζαντινός πολιτισμός φθάνει στο απόγειό του. Οι διάδοχοι όμως του Ιουστινιανού Α΄ κληρονομούν ένα κράτος εξαντλημένο που απειλείται από την προέλαση των Βαρβάρων και αναγκάζονται να παραιτηθούν από την άμυνα της Δύσης.
- ♦ Από τον 7ο αιώνα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αναδιπλώνεται στη Μικρά Ασία, την Ελλάδα και τη Θράκη. Γίνεται έτσι μια πραγματική ελληνική αυτοκρατορία, ενώ ταυτόχρονα εγκαταλείπει την Ιταλία στους Λομβαρδούς, τη δυτική Ασία στους Άραβες, ένα μέρος των Βαλκανίων στους Σλάβους. Στη διάρκεια του 8ου και του 9ου αιώνα η αυτοκρατορία συγκλονίζεται από μια βαθιά θρησκευτική κρίση, την εικονομαχία. Την περίοδο αυτή επέρχεται και η πρώτη ρήξη με την παπσούνη και, στο πλαίσιο του θρησκευτικού ανταγωνισμού ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη, δύο Έλληνες μοναχοί, ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος, κηρύσσουν το Ευαγγέλιο στους σλαβικούς λαούς και δημιουργούν ένα αλφάβητο προσαρμοσμένο στη γλώσσα τους.
- ♦ Από τον 9ο ως τον 11ο αιώνα το Βυζάντιο γνωρίζει μια ιδιαίτερα λαμπρή περίοδο υπό τη μακεδονική δυναστεία. Η αυτοκρατορική εξουσία ενισχύεται, η δημόσια διοίκηση αναδιοργανώνεται, η οικο-

νομική ζωή και το εμπόριο αναπτύσσονται. Ο εκσυγχρονισμός του στρατού και του στόλου επιτρέπει την απομάκρυνση των Αράβων από τη Συρία και τη Μεσοποταμία, την ήττα των πριγκίπων του Κιέβου και την προσάρτηση του βουλγαρικού κράτους.

♦ Την εποχή των Μακεδόνων βαθαίνει εξάλλου το χάσμα ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση. Το 1054 επέρχεται ένα σχίσμα ανάμεσα στη χριστιανοσύνη της Δύσης, που υπάγεται στον πάπα, και σ' αυτήν της Ανατολής, που είναι συσπειρωμένη γύρω από τον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Την περίοδο εκείνη η ελληνική αυτοκρατορία γνωρίζει μια νέα χρυσή εποχή στους τομείς της θεολογίας, της φιλοσοφίας, της ιστορίας, της αρχιτεκτονικής, της διακόσμησης των εκκλησιών. Η ακτινοβολία και η επίδραση του βυζαντινού πολιτισμού φτάνουν στα Βαλκάνια, τον Καύκασο, την Ουκρανία, έως και στην ίδια την Ιταλία.

Ενώ η αυτοκρατορία της Δύσης κατέρρευσε, η Ανατολική κατόρθωσε να επιβιώσει από τις βαρβαρικές μεταναστεύσεις και να συγκροτηθεί σε μεγάλη μεσογειακή δύναμη γύρω από την πρωτεύουσα που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος Α΄ ο Μέγας: την Κωνσταντινούπολη ή Βυζάντιο. Στην Αφρική κατείχε την Κυρηναϊκή και την Αίγυπτο, στην Ασία την Παλαιστίνη, τη Συρία και τη Μικρά Ασία, στην Ευρώπη την Ελλάδα και τη βαλκανική χερσόνησο ως τον Δούναβη. Οι αυτοκράτορες της Ανατολής θεωρούσαν τους εαυτούς τους κληρονόμους ολόκληρης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να διατηρήσουν τους πολιτικούς δεσμούς με τους Βαρβάρους αρχηγούς και αργότερα με τους βασιλιάδες της Δύσης, συνεχίζοντας να τους απονέμουν επίσημους τίτλους (πατρικίου, υπάτου), οι οποίοι σε τίποτα βέβαια δεν άλλαξαν την επιβεβλημένη από τα πράγματα ανεξαρτησία αυτών των ηγεμόνων-πολεμιστών.

ΑΙΡΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΔΙΑΜΑΧΕΣ

Εγκαθιστώντας την πρωτεύουσα του κράτους του στο αρχαίο Βυζάντιο, ο Κωνσταντίνος Α΄ ο Μέγας την κατέστησε αυτόματα και το κέντρο της χριστιανικής αυτοκρατορίας. Η Κωνσταντινούπολη θα παραμείνει βαθιά σημαδεμένη από αυτή τη βούληση και θα επωμισθεί το ρόλο του θεματοφύλακα της οικουμενικής ορθοδοξίας. Ήδη από την εποχή της βασιλείας του Κωνσταντίνου Α΄, ο ίδιος ο αυτοκράτορας παρενέβη στον αγώνα εναντίον του αρειανισμού με τη σύγκληση της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου στη Νίκαια. Μετά το θάνατο του Θεοδοσίου Α΄ του Μεγάλου το 395 κι ενώ οι δύο αυτοκρατορίες απομακρύνονται η μια από την άλλη, στην Ανατολή κυριαρχούν ακόμη οι θρησκευτικές αντιπαραθέσεις, συντηρούμενες από τις θεολογικές σχολές που έχουν ιδρυθεί στις έδρες των δύο

αντιμαχόμενων πατριαρχείων, της Αντιοχείας και της Αλεξανδρείας. Από την εποχή του Θεοδοσίου Α΄ έρχεται να προστεθεί το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, που οφείλει τα πρωτεία του στην εγκατάστασή του στην πρωτεύουσα.

Οι αποκλίσεις αφορούν πρώτιστα το μυστήριο της Αγίας Τριάδας και ειδικότερα τη διπλή, ανθρώπινη και θεία, φύση του Χριστού. Στην Αντιόχεια ο κλήρος αρνείται τη συνένωση των δύο φύσεων και πρεσβεύει ότι ο Ιησούς είναι αποκλειστικώς άνθρωπος, άποψη που υιοθετεί το 428 και ο πατριάρχης Κωνσταντινούπολεως Νεστόριος. Μετά την καταδίκη τους το 431 από την Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου, οι νεστοριανοί θα διατηρήσουν την επιρροή τους μόνο στη Συρία και αργότερα στη μη βυζαντινή Ασία. Σε πλήρη αντίθεση μαζί τους, οι μονοφυσίτες, συγκεντρωμένοι γύρω από τον πατριάρχη Αλεξανδρείας Κύριλλο Α΄, υποστηρίζουν την απόλυτη υπεροχή της θείας φύσης του Χριστού. Η απάντηση στη νέα αυτή αίτηση, που θα βρει οπαδούς στις ανατολικές κυρίως επαρχίες της αυτοκρατορίας, έρχεται από τη Ρώμη όπου ο πάπας Λέων Α΄ υιοθετεί μια ερμηνεία που θα γίνει επίσημη στη διάρκεια της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας το 451: ο Χριστός έχει δύο φύσεις, θεία και ανθρώπινη, οι οποίες συνυπάρχουν στο πρόσωπό του χωρίς να συγχέονται¹⁵. Αν αναλογισθεί κανείς ότι η Σύνοδος αυτή είναι σύγχρονη με τη μάχη στα Καταλανικά Πεδία, αντιλαμβάνεται πόσο διαφορετικά είναι την εποχή αυτή τα προβλήματα του Βυζαντίου από εκείνα της Δύσης.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι ο αυτοκράτορας αγνοεί την ύπαρξη των Βαρβάρων. Απλώς τους εκτρέπει σκόπιμα προς τη Δύση. Ο Αρχάδιος, γιος του Θεοδοσίου Α΄, ο οποίος βασιλεύει από το 395, αδιαφορεί γι' αυτό το τμήμα της αυτοκρατορικής κληρονομιάς. Μόνο με την άνοδο στο θρόνο του Λέοντα Α΄ του Θρακός το 457 και στη συνέχεια του Ζήνωνα (474-499) βλέπουμε τον αυτοκράτορα να παραμερίζει τις θρησκευτικές διαμάχες και να αρχίζει να αναμιγνύεται στις υποθέσεις της Δύσης. Είναι όμως πολύ αργά για να εμποδίσει τον Οδόακρο να θέσει οριστικό τέλος το 476 στην εικονική υπόσταση της αυτοκρατορικής Ρώμης.

Από το 499 ως το 518 βασίλευσε ο μονοφυσίτης Αναστάσιος ο Δίκωρος, ο οποίος αφιέρωσε πολλά από αυτά τα χρόνια για να καταστείλει τις στάσεις που προκάλεσε η θρησκευτική πολιτική του. Με το θάνατό του ωστόσο άφησε την αυτοκρατορία ειρηνευμένη και σε ευημερία. Η αυτοκρατορική εξουσία πέφτει τότε στα χέρια του Μακεδόνα Ιουστινίου Α΄, ενός χωρικού που έγινε στρατιώτης, και ο οποίος, με την άνοδό του στο θρόνο, ορίζει αμέσως διάδοχο τον ανιψιό του Ιουστινιανό. Φροντίζει για τη μόρφωσή του και το 527 τον ονομάζει συναυτοκράτορα. Λίγο αργότερα ο Ιουστινιανός διαδέχεται τον Ιουστίνο στο θρόνο.

Ο ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ

Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του ο Ιουστινιανός Α΄ ασχολείται με τις εξστρατείες εναντίον των Περσών του Χοσρόη Α΄ και με την αντιμετώπιση

των εσωτερικών προβλημάτων. Σύμμαχος του πάπα, εργάζεται για τη διατήρηση της ενότητας του χριστιανισμού, καταδιώκοντας τους αιρετικούς χριστιανούς της Αιγύπτου και της Συρίας, τους νεστοριανούς, τους Εβραίους και ακόμη και τους Έλληνες φιλόσοφους που παρέμεναν πιστοί στις αρχαίες λατρείες. Στην Κωνσταντινούπολη οι θρησκευτικές διαμάχες και οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί τροφοδοτούν φατρίες που μεταφέρονται στον ιππόδρομο με την έντονη αντιπαράθεση μεταξύ Πράσινων (μονοφυσιτών που υποστηρίζονται από τα λαϊκά στρώματα) και Βένετων. Το 532 η διαμάχη μετατρέπεται σε εξέγερση υποχρεώνοντας τον Ιουστινιανό Α΄ να καταφύγει στο παλάτι του. Πρόκειται για τη στάση του Νίκα (από την κραυγή των στασιαστών), η οποία πιθανόν να οδηγούσε σε φυγή τον αυτοκράτορα αν η ενεργητική αυτοκράτειρα Θεοδώρα, μια πρώην χορεύτρια, δεν τον παρότρυνε να αντισταθεί. Η Θεοδώρα τονώνει το ηθικό της αυλής και αφήνει στους στρατηγούς Ναρσή και Βελισάριο τη φροντίδα να πνίξουν στο αίμα τη λαϊκή στάση.

Ηγεμόνας *θείω δικαίωματι*, που αναπαρίσταται με φωτιστέφανο όπως οι άγιοι και μπροστά στον οποίο όλοι οι υπήκοοι πρέπει να γονατίζουν, ο Ιουστινιανός επιδιώκει να προσδέσει τις πηγές της εξουσίας του στη ρωμαϊκή νομοθετική παράδοση. Αναθέτει λοιπόν σε μια επιτροπή νομομαθών και αξιωματούχων να κωδικοποιήσουν τους παλαιούς νόμους –πρόκειται για τον Ιουστινιάνειο Κώδικα (*Codes Iustinianus*), που συγκεντρώνει όλους τους νόμους από την εποχή του Αδριανού–, το νομοθετικό έργο του ίδιου του Ιουστινιανού (τις *Νεαρές / Novellae*) και τα κείμενα των μεγάλων Ρωμαίων νομομαθών (τον *Πανδέκτη / Digestae*). Απ' όλα αυτά αντλούνται οι *Εισηγήσεις (Institutiones)*, ένα απλοποιημένο εγχειρίδιο για τους σπουδαστές. Αυτό το *corpus juris civilis*¹⁶ αποτελεί τη βάση των γνώσεών μας για το ρωμαϊκό δίκαιο.

Παράλληλα με αυτό το νομοθετικό έργο, που δεν αποτελεί απλώς ένα απάνθισμα –ο κώδικας χειραφετεί σε μεγάλο βαθμό τους δούλους, καταργεί τους νόμους που περιόριζαν την απελευθέρωσή τους, δίνει περισσότερα δικαιώματα στη σύζυγο και καθιστά ηπιότερη την ποινική νομοθεσία–, ο Ιουστινιανός ακολούθησε μια πολιτική αναμόρφωσης της δημόσιας διοίκησης, εξαλείφοντας το αργυρώνητο των αξιωμάτων και απαιτώντας από τους κρατικούς λειτουργούς την παροχή όρκου στο Ευαγγέλιο κατά την ανάληψη των καθηκόντων τους. Αναδιοργάνωσε το στρατό και αγωνίστηκε εναντίον των μεγάλων γαιοκτημόνων που είχαν ιδιοποιηθεί την περιουσία του κράτους και είχαν δημιουργήσει τεράστιες ιδιοκτησίες τις οποίες κυβερνούσαν ως απόλυτοι άρχοντες. Από την άλλη μεριά, στην προσπάθειά του να αποκαταστήσει την ενότητα της χριστιανότητας και να προσεταιριστεί την εύνοια της Εκκλησίας, ακολουθεί σκληρή πολιτική εναντίον των ειδολωλατρών, πολλαπλασιάζει την κατασκευή εκκλησιών και μοναστηριών και κηρύσσει τη μαζική καταδίωξη των μονοφυσιτών, με μοναδικό αποτέλεσμα την όξυνση των αποσχιστικών τάσεων στην Αίγυπτο, τη Συρία και τη Μεσοποταμία.

Το εγχείρημα ωστόσο που θα σφραγίσει τη βασιλεία του, αφού από το 532 οι

αναταραχές πλέον κοπάσουν, είναι η απόπειρα της παλινόρθωσης της παλαιάς Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στην πλήρη ακμή της. Για να αντεπεξέλθει στο εγχείρημα αυτό, που προϋποθέτει την ανάκτηση των επαρχιών της Δύσης, ο αυτοκράτορας διαθέτει πολυάριθμο και αναδιοργανωμένο στρατό υπό τη διοίκηση δύο αξίων στρατηγών: του Ναρσή και του Βελισάριου. Ο στόλος δεν έχει όμοιο του στη Μεσόγειο και επιτρέπει την εξαπόλυση και τον ανεφοδιασμό μακρινών εκστρατειών. Με αυτή τη στρατιωτική μηχανή στη διάθεσή του και επωφελούμενος από τη σχετική (και πολύ πρόσκαιρη) ηρεμία που επικρατεί στα περσικά σύνορα, καθώς και από τις δυναστικές διαμάχες που εξασθενούν τα βαρβαρικά βασίλεια, από το 533 και εξής ο Ιουστινιανός μπορεί να αρχίσει τις επιθέσεις του εναντίον των παλαιών ρωμαϊκών εδαφών της Δύσης. Ξεκινά από την Αφρική όπου, μετά τις νίκες του Βελισάριου, το βασίλειο των Βανδάλων διαλύεται και αποκαθίσταται η ρωμαϊκή διοίκηση κατά το βυζαντινό πρότυπο, και στη συνέχεια στρέφεται στη Δαλματία και την Ιταλία. Το 535 ο Βελισάριος αναλαμβάνει την κατάκτηση της Σικελίας και της νότιας Ιταλίας. Η Νεάπολη και η Ρώμη καταλαμβάνονται το 536, ενώ μια επιδρομή στα αδριατικά παράλια επιτρέπει στους Βυζαντινούς να γίνουν κύριοι της Λομβαρδίας ως το Μιλάνο. Τέλος η Ραβέννα πέφτει το 540. Θα πρέπει ωστόσο να περιμένουμε ως το 552 για να θέσει τέλος ο Ναρσής στη γοιθική αντίσταση σ' ολόκληρη τη χερσόνησο, όταν φτάνει σε ενίσχυση με ένα στρατό αποτελούμενο κυρίως από βαρβαρικά σώματα (Ούννους και Λομβαρδούς) μετά από μια αντεπίθεση του Οστρογότθου βασιλιά Τωτίλα, που για ένα διάστημα μάλιστα ανακαταλαμβάνει τη Ρώμη. Λίγο νωρίτερα βυζαντινά στρατεύματα αποβιβάζονται μετά από πρόσκληση κάποιου Βησιγότθου πρίγκιπα στην Ισπανία και καταλαμβάνουν το νοτιοανατολικό τμήμα της Βαιτικής¹⁷ μέχρι την Κόρδοβα. Τέλος η Σαρδηνία και η Κορσική ξαναγίνονται αυτοκρατορικές κτήσεις.

Το εγχείρημα της παλινόρθωσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας που ανέλαβε ο Ιουστινιανός Α' φαίνεται λοιπόν να στέφεται από επιτυχία. Ανακτάται ένα μέρος της ρωμαϊκής Δύσης και μάλιστα η Ιταλία και η Ρώμη, η καρδιά της παλαιάς αυτοκρατορικής ισχύος. Τα προνόμια όσων απομένουν από την παλαιά άρχουσα τάξη αποκαθίστανται. Κατά το δεύτερο ήμισυ του 6ου αιώνα η ρακομανα βασιλεύει στην αυτοκρατορία από τον Ευφράτη ως τα σύνορα των Άλπεων και τις παρυφές των ερήμων της παλιάς επαρχίας της Αφρικής. Αλλά οι εκστρατείες του Βελισάριου και του Ναρσή εξάντλησαν το θησαυροφυλάκιο και ο αυτοκράτορας υποχρεώνεται να επιτρέψει στους εισπράκτορες των φόρων να κάνουν συστηματικά χρήση βίας. Παράλληλα άφησαν ελεύθερο το πεδίο για τους πιθανούς εισβολείς. Παρά την «απέραντη ειρήνη» που συνάφθηκε το 532, οι στρατιές του Χοσρόη Α' λεηλάτησαν τη Συρία –καταλαμβάνοντας την Αντιόχεια και σφάζοντας τους κατοίκους της–, την Κομμαγηνή¹⁸, τη βυζαντινή Μεσοποταμία, την Αρμενία και την παλιά επαρχία της Κολχίδας. Ο Ιουστινιανός κατόρθωσε βεβαίως να περιορίσει τις ζημιές και να επιτύχει την επιστροφή

των κατεχόμενων εδαφών καθώς και τη σύναψη πεντηκονταετούς ειρήνης το 561, αλλά με πολύ βαριά οικονομικά ανταλλάγματα.

Κυρίως όμως, αφοσιωμένος στην ιδέα της ανασύστασης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ο Ιουστινιανός παραμέλησε τον κίνδυνο που αποτελούσε η προώθηση των Σλάβων στα βόρεια σύνορα. Τα ως τότε ειρηνικά σλαβικά φύλα που είχαν έρθει από τη λεκάνη του κάτω Δνείστερου άρχισαν να μεταστρέφονται όταν πλαισιώθηκαν και οργανώθηκαν από τους Βουλγάρους. Από τότε άρχισαν επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη, αρχικά κατά τη βασιλεία του Ιουστίνου Α΄ και στη συνέχεια την εποχή του διαδόχου του Ιουστινιανού Α΄. Το 547, το 551 και το 552 ερημώνουν την Ελλάδα ως την Πελοπόννησο και τις ακτές της Ηπείρου, απειλούν τη Θεσσαλονίκη, ακόμα κι αυτή την Κωνσταντινούπολη, ενώ ανατολικότερα οι Ούννοι επιτίθενται στα λιμάνια της Κριμαίας, λεηλατούν τη Θράκη και προσπαθούν κι αυτοί να προσβάλουν την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Όλες αυτές οι επιθέσεις αποκρούονται, αλλά η βυζαντινή Ευρώπη απομένει ρηγμαμένη και έχοντας χάσει τον πληθυσμό της: για να συμπληρωθούν τα κενά είναι αναγκασμένη να προσφερθεί στην πρώτη σλαβική εποικισή της.

ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

Ο Ιουστινιανός Α΄ πεθαίνει το 565 αφήνοντας στους διαδόχους του μια αυτοκρατορία εξαντλημένη από τους εισπράκτορες των φόρων, διαιρεμένη ανάμεσα σε μια Δύση προσκολλημένη στους κανόνες της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας που ανέχεται με δυσφορία την εξουσία του μακρινού Βυζαντινού αυτοκράτορα και μια Ανατολή όπου ανθούν οι αιρέσεις. Μια αυτοκρατορία τέλος απειλούμενη από την προέλαση των Βαρβάρων σ' όλα της τα σύνορα: Βησιγότθοι στην Ισπανία, Μαυριτανοί στην Αφρική, Άβαροι και Σλάβοι στα Βαλκάνια, Πέρσες στην Ασία.

Η βαριά αυτή κληρονομιά δεν επέτρεψε στους επιγόνους του να συνεχίσουν τα μεγαλεπήβολα σχέδια της παλινόρθωσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Σε διαρκή άμυνα, ο Ιουστίνος Β΄, στη συνέχεια ο Τιβέριος Β΄-Κωνσταντίνος και ο Μαυρίκιος κατέβαλαν κάθε προσπάθεια ως τα πρώτα χρόνια του 7ου αιώνα να διατηρήσουν την αυτοκρατορία στα όρια που είχε θέσει ο Ιουστινιανός. Τις μεγαλύτερες δυσκολίες τις συνάντησαν στην Ανατολή, στους πολέμους εναντίον των Περσών.

Το αντίτιμο της δραστήριας πολιτικής τους στα σύνορα του Ευφράτη ήταν η μεγάλη παθητικότητα στο μέτωπο της Δύσης. Για να αντιμετωπίσει τους Γέπιδες¹⁹ που είχαν καταλάβει το Σίρμιο, ο Ιουστίνος Β΄ (565-578) στρέφει εναντίον τους τους εξ ανατολών γείτονές τους, τους Αβάρους, και τους εκ δυσμών Λομβαρδούς. Οι πρώτοι εγκαθίστανται στο Σίρμιο, ζητούν οικονομικά ανταλλάγματα από τον αυτοκράτορα και λεηλατούν τη Θράκη και τη Δαλματία. Οι δεύτεροι, επωφελούμενοι από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η αυτοκρατορία, εισβάλ-

λουν στη βόρεια Ιταλία και σε ένα μέρος της ιταλικής χερσονήσου. Έτσι από τις κατακτήσεις του Ιουστινιανού, οι Βυζαντινοί διατηρούν μόνο τη Βενετία, την Ίστρια, τη Ραβέννα, τη Ρώμη, τη Νεάπολη και την Καλαβρία. Ο Μαυρίκιος (582-602), απορροφημένος από τις εκστρατείες του εναντίον των Περσών, εμπιστεύεται την άμυνα και τη διοίκηση της Αφρικής και της Ιταλίας σε δύο εξάρχους, είδος αντιβασιλέων περιβλημένων με όλες τις πολιτικές και στρατιωτικές εξουσίες, και αντιπαράθετε στους Λομβαρδούς τους Φράγκους της Αυστρασίας. Με τον τρόπο αυτό θέτει τις βάσεις της διαδικασίας που θα καταλήξει στην εγκατάσταση των Φράγκων στην ιταλική χερσόνησο.

Ενώ το 625 οι Έλληνες εκδιώκονται από την Ισπανία από τους Βησιγόθους βασιλιάδες και έναν αιώνα αργότερα αναγκάζονται να εκκενώσουν τη βόρεια Αφρική μπρος στην προέλαση των Αράβων κατακτητών, θα κατορθώσουν να κρατηθούν στις τελευταίες ιταλικές θέσεις τους ως τα μέσα του 8ου αιώνα. Με μεγάλη βέβαια δυσκολία, δεδομένου ότι στη λομβαρδική πίεση προστίθεται η αντίσταση του ιταλικού πληθυσμού στην εξουσία του εξάρχου της Ραβέννας. Οι κάτοικοι της χερσονήσου δεν ανέχονται την υποταγή σε ξένους ούτε τον εξελληνισμό που επιβάλλουν ο Ιουστινιανός Α΄ και οι διάδοχοί του. Το επακόλουθο είναι συχνές εξεγέρσεις από τις οποίες επωφελούνται οι Λομβαρδοί βασιλιάδες για να καταλάβουν εδάφη στο εσωτερικό της χερσονήσου, ενώ οι Βυζαντινοί διατηρούν τις θέσεις τους στα παράλια. Μερικοί μάλιστα φιλόδοξοι έξαρχοι θα στηριχθούν στη δυσαρέσκεια και το αίσθημα των Ιταλών για να αποστατήσουν και να αυτοανακηρυχθούν αυτοκράτορες. Τελικά, μετά την πτώση της Μπολόνια το 728 και της Ραβέννας το 751, το Βυζάντιο στη βόρεια Ιταλία κατέχει μόνο τη Βενετία.

Στο μεταξύ στην Κωνσταντινούπολη και στις ανατολικές επαρχίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οι αντιθέσεις για τη φορολογική και θρησκευτική πολιτική των αυτοκρατόρων οξύνονται. Το 602 ξεσπά μια σοβαρή κρίση που φέρνει διαδοχικά στην εξουσία έναν ημιβάρβαρο αξιωματικό της στρατιάς του Δούναβη, τον Φωκά (602-610), στη συνέχεια δε το γιο του εξάρχου της Καρχηδόνας Ηράκλειο (610-641). Μέσα σε λίγα χρόνια ο Ηράκλειος κατορθώνει να αποκαταστήσει την κλονισμένη παρουσία του Βυζαντίου στα διάφορα μέτωπα που απειλούνταν από τους Βαρβάρους. Ξεκινά ένα νικηφόρο πόλεμο εναντίον των Περσών που είχαν καταλάβει την Αντιόχεια, την Ιερουσαλήμι και την Αλεξάνδρεια και αναγκάζει τους αντιπάλους του να παραδώσουν όλα αυτά τα εδάφη. Το 629, επικυρώνοντας μια μακρόχρονη εξέλιξη, ο Ηράκλειος εγκαταλείπει τη ρωμαϊκή ονομασία της θέσης του και υιοθετεί τον ελληνικό τίτλο βασιλεύς με τον οποίο έως τότε χαρακτηρίζαν στα ελληνικά τον Πέρση βασιλιά. Από την εποχή εκείνη η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είναι ένα ελληνικό βασίλειο όπου η χρήση της λατινικής γλώσσας παύει οριστικά.

Ο ΧΡΥΣΟΣ ΑΙΩΝΑΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Παρά τις εσωτερικές δυσκολίες και τις βαρβαρικές εισβολές η μακρά βασιλεία του Ιουστινιανού Α΄ συμπίπτει με μια περίοδο μεγάλης οικονομικής ευημερίας και λαμπρών επιτευγμάτων στον τομέα των τεχνών και των γραμμάτων. Από τον βυζαντινό αυτό πολιτισμό που βρίσκεται στη συμβολή της ρωμαϊκής παράδοσης, του ελληνισμού και των παραδόσεων της Ανατολής, δεν θα αναφερθούμε εδώ παρά στις πιο «ευρωπαϊκές» όψεις του.

Κατ' αρχάς η πρωτεύουσα: η Κωνσταντινούπολη, η καρδιά της αυτοκρατορίας που κατέχει πράγματι κεντρική θέση, σε ίση περίπου απόσταση από τη μεθόριο του Δούναβη και τα ανατολικά σύνορα της Μικράς Ασίας. Κτισμένη το 330 από τον Κωνσταντίνο Α΄ σε απομίμηση της Ρώμης, προστατεύεται από την εποχή του Θεοδοσίου Α΄ του Μεγάλου από τριπλό τείχος που την καθιστά απρόσθητη. Η πόλη συνοψίζει κατά κάποιον τρόπο ολόκληρη την αυτοκρατορία, με την έννοια ότι εκεί βρίσκονται το πολιτικό κέντρο, με το αυτοκρατορικό παλάτι, η σύγκλητος, ο ιππόδρομος, χώρος αντιπαράθεσης των πολιτικών φατριών μέσω των ομάδων των αμαξοδρόμων, των Πράσινων και των Βένετων, καθώς και το οικονομικό κέντρο με τις λιμενικές εγκαταστάσεις του στον Κεράτιο Κόλπο και τον Βόσπορο, τα καταστήματά του όπου οι έμποροι διαπραγματεύονται τα προϊόντα που έρχονται απ' όλα τα μέρη της αυτοκρατορίας και τις μακρινές περιοχές της Δύσης και της Ανατολής, τα υφαντήρια και τα εργαστήρια των τεχνιτών που κατεργάζονται τα πολύτιμα μέταλλα. Είναι τέλος το θρησκευτικό κέντρο, με το πανεπιστήμιο και τον καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας. Κτισμένο στη θέση μιας εκκλησίας που καταστράφηκε στη διάρκεια της στάσης του 532, το τεράστιο αυτό οικοδόμημα έχει περίμετρο 300 μέτρα, ύψος 50 μέτρα και στεφανώνεται από έναν τρούλο με διάμετρο 31 μέτρα. Είναι έργο του μαθηματικού Ισίδωρου από τη Μίλητο και του αρχιτέκτονα Ανθέμιου από τις Τράλλεις. Ολοκληρώθηκε το 539 και φέρει πλούσια διακόσμηση από πολύχρωμα μάρμαρα (που ήρθαν από τη Μικρά Ασία, την Ελλάδα, τη Νουμιδία, την Ιταλία) και χρυσοποίκιλα ψηφιδωτά. Στην Κωνσταντινούπολη κτίζονται και άλλοι σημαντικοί ναοί όπως αυτός της Αγίας Ειρήνης με τους δύο τρούλους και κυρίως ο ναός των Αγίων Αποστόλων, που θα καταστραφεί τελείως κατά την άλωση της πόλης από τους Τούρκους το 1453, η Αγία Σοφία ωστόσο, με τον απαράμιλλο πλούτο και διαστάσεις της, συμβολίζει όλη την ισχύ της αυτοκρατορίας και του χριστιανισμού της Ανατολής.

Η στρατιωτική ανάκτηση της Ιταλίας και η εγκατάσταση στη Ραβέννα μιας πραγματικής αυλής γύρω από τον έξαρχο είχαν ως αποτέλεσμα τη διάδοση της βυζαντινής τέχνης και του πολιτισμού στη χερσόνησο. Στη Ραβέννα, που είχε γίνει η δεύτερη πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, η βυζαντινή επιρροή είχε ήδη εκδηλωθεί την περίοδο των βαρβαρικών βασιλείων, και κυρίως την εποχή του Θεοδώριχου Α΄. Στη διάρκεια όμως της βασιλείας του Ιουστινιανού Α΄, η πόλη στολίζεται με μεγαλόπρεπους ναούς, όπως οι εκκλησίες του Αγίου Βιταλίου,

του Αγίου Απολλιναρίου του Παλαιού και του Αγίου Απολλιναρίου του Νέου. Τον καθαρά βυζαντινό χαρακτήρα των μνημείων αυτών μαρτυρούν η χρήση των τούβλων και η ξυλοδεσμία που επιτρέπουν την ανύψωση των τοίχων και το άνοιγμα μεγάλων παραθύρων, ο νάρθηκας και η πολυγωνική αψίδα, καθώς και η πλήρης απουσία εξωτερικού διάκοσμου σε αντίθεση με το πλούσιο εσωτερικό. Ψηφιδωτά από μικρούς γυάλινους κύβους χρωματισμένους με οξείδια μετάλλου κοσμούν τα κλίτη, τις αψίδες και τους τρούλους και συνθέτουν πολυποίκιλα διακοσμητικά σύνολα, στα οποία εναλλάσσονται γεωμετρικά σχέδια, σκηνές της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης καθώς και αναπαραστάσεις από την αυτοκρατορική αυλή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το περίφημο ψηφιδωτό της εκκλησίας του Αγίου Βιταλίου όπου εμφανίζονται ο Ιουστινιανός Α΄ και η Θεοδώρα με επίσημη ενδυμασία, περιστοιχισμένοι από τον επίσκοπο Μαξιμιανό και άλλα πρόσωπα της ακολουθίας τους.

Άλλο γνώρισμα της ιταλικής τέχνης της βυζαντινής εποχής είναι η απουσία αγαλμάτων, πράγμα που έρχεται σε μεγάλη αντίθεση με τη ρωμαϊκή παράδοση και προφανώς οφείλεται στην απαγόρευση εκ μέρους της Εκκλησίας κάθε αναπαράστασης που μπορεί να θυμίσει τους ειδωλολατρικούς πολιτισμούς, ελληνικό ή ρωμαϊκό. Η γλυπτική δεν εξαφανίζεται, αλλά περιορίζεται στα ανάγλυφα των σαρκοφάγων, στις δαντέλες και τα σκαλίσματα που κοσμούν τα τέμπλα και τους άμβωνες, καθώς και στην επεξεργασία του μετάλλου και του ελεφαντοστού που χαρακτηρίζει τις «ελάσσονες» τέχνες. Για λόγους επίσης θρησκευτικούς, σχετιζόμενους με την επιρροή των μονοφυσιτών –και όχι από αδεξιότητα των αγιογράφων όπως κατά καιρούς θεωρήθηκε– η μορφή του Χριστού, ηθελημένα αποθεωμένη και όχι ανθρωπίνη, έλαβε στη βυζαντινή τέχνη μια απρόσωπη και ασκητική όψη, σηματοδοτώντας μια σαφή ρήξη με την κλασική τεχνοτροπία.

Η ΑΝΑΔΙΠΛΩΣΗ ΤΟΥ 7ου ΑΙΩΝΑ

Σ' όλη τη διάρκεια του 7ου αιώνα ο Ηράκλειος (που πεθαίνει το 641) και οι διάδοχοί του είναι αναγκασμένοι να αντιμετωπίσουν τη γενικευμένη επίθεση των γειτόνικών λαών με μια σειρά πολέμων από τους οποίους η αυτοκρατορία εξέρχεται εδαφικά συρρικνωμένη και πολιτιστικά μεταμορφωμένη.

Εάν η ανακτημένη και ευημερούσα –όπως αποδεικνύει η αρχαιολογία– Αφρική παραμένει πολιτικά στη βυζαντινή σφαίρα επιρροής, η θρησκευτική πολιτική των αυτοκρατόρων προκαλεί τη σθεναρή αντίσταση του πληθυσμού. Ο Ηράκλειος και οι διάδοχοί του επιδιώκουν πράγματι να επιβάλουν ένα δόγμα συμφιλίωσης ανάμεσα στο μονοφυσιτισμό και την ορθοδοξία, το οποίο διατυπώθηκε από την Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας. Δεν γίνεται πια λόγος για μία και μοναδική φύση του Χριστού αλλά για μία μόνο *θέληση*, από όπου η ονομασία *μονοθελητισμός* που δόθηκε σ' αυτή τη νέα ερμηνεία η οποία επιβλήθηκε το 638 με αυτοκρατορικό διάταγμα (την *Έκθεση*). Από τότε ο αφρικα-

νικός κλήρος θα προσεγγίσει τη Ρώμη και το 646 ο έξαρχος της Καρχηδόνας θα τεθεί επικεφαλής της εξέγερσης. Το ίδιο συμβαίνει στην Ιταλία όπου ο έξαρχος της Ραβέννας στασιάζει ως το 652. Προκειμένου να πατάξει την ποντιφική αντίσταση, ο αυτοκράτορας Κώνστας Β΄ απάγει τον πάπα Μαρτίνο Α΄, τον δικάζει για εσχάτη προδοσία και τον εξορίζει στη Χερσώνα. Στη συνέχεια, στην προσπάθειά του να απαλλάξει την ιταλική χερσόνησο από τη λομβαρδική κατοχή, ο Κώνστας μεταβαίνει στη Ρώμη και κατόπιν εγκαθίσταται στη Σικελία όπου δολοφονείται το 668. Είναι η τελευταία απόπειρα να αποκατασταθεί η βυζαντινή εξουσία στο σύνολο της Ιταλίας, η οποία και καταλήγει σε διπλή αποτυχία: οι Λομβαρδοί παραμένουν κύριοι της χερσονήσου, ενώ τα ιταλικά εδάφη έχουν πληρώσει πολύ ακριβά τη συντήρηση του βυζαντινού στρατού. Έτσι η Ιταλία απομακρύνεται από το Βυζάντιο, όπως προηγουμένως και η Αφρική.

Αλλά ο πιο σκληρός αγώνας για τον βασιλέα είναι αυτός που διεξάγεται στα ανατολικά και στα βόρεια σύνορα. Δύο φορές σε διάστημα μικρότερο από είκοσι έτη η αυτοκρατορία ακρωτηριάζεται, χάνοντας τις πλουσιότερες ανατολικές επαρχίες. Μεταξύ 612 και 617 οι Πέρσες του Χοσρόη Β΄ εισβάλλουν στη Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο. Ο Ηράκλειος τις ανακαταλαμβάνει με λαμπρές εκστρατείες, που τον οδηγούν το 627 μέχρι την Κτησιφώντα στον Τίγρη, πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας των Σασσανιδών. Από το 634 όμως οι Άραβες ξεκινούν επιθέσεις στα ανακτημένα εδάφη. Μέσα σε λίγα χρόνια καταλαμβάνουν τη Συρία, την Παλαιστίνη, την Αίγυπτο και τη Μεσοποταμία. Μετά το θάνατο του Ηράκλειου θα συνεχίσουν την προέλασή τους στην Αρμενία, την ανατολική Μικρά Ασία, τα νησιά του Αιγαίου, τις ακτές της Μικράς Ασίας, τη Ρόδο, την Κύπρο και σε λίγο στην Αφρική. Το 674 πολιορκούν την Κωνσταντινούπολη όπου επί μια τετραετία ο στόλος τους επανεμφανίζεται κάθε χρόνο. Η πόλη χρωστά τη σωτηρία της στα απόρρητα τριπλά τείχη της και κυρίως στην αποτελεσματικότητα των βυζαντινών πλοίων που είναι εξοπλισμένα με το περιβόητο «υγρόν πυρ», ένα εμπρηστικό υγρό που εκτοξεύεται πάνω στα εχθρικά πλοία από «σίφωνες». Το όπλο αυτό επιφέρει την καταστροφή του στόλου του χαλίφη, αναγκάζοντάς τον να υπογράψει ειρήνη με επιβολή οικονομικών όρων σε βάρος του. Η αυτοκρατορία έχει σωθεί, αλλά έχει εδαφικά περιοριστεί και εξασθενήσει. Στο εξής και μέχρι τον 8ο αιώνα η κατάσταση παραμένει λίγο ως πολύ σταθερή.

Οι βυζαντινές στρατιές χρειάστηκε να αναχαιτίσουν εξίσου επίφοβους αντιπάλους και στα βόρεια του Βοσπόρου. Αρχικά τους Αβάρους, οι οποίοι το 626 κατόρθωσαν να φτάσουν ως την Κωνσταντινούπολη απ' όπου τους απώθησε ο πατριάρχης Σέργιος Α΄. Κατόπιν τους Σλάβους και στη συνέχεια τους Βουλγάρους. Οι πρώτοι εισβάλλουν μαζικά στη Μακεδονία και τη βόρεια Ελλάδα, πλήττοντας στις επιδρομές τους έως και τη Θεσσαλία και τα νησιά και υποχρεώνοντας τον Κώνστα Β΄ και τον Ιουστινιανό Β΄ τον Ρινόμητο να εξαπολύσουν εναντίον τους επιθέσεις που ανακόπτουν την ορμή τους. Συλλαμβάνονται μάλιστα πολλοί αιχμάλωτοι που στέλνονται ευθύς στη Μικρά Ασία ως μισθοφόροι της αυτοκρατορίας. Οι Βούλγαροι, κάτω από τη διοίκηση του Ασπα-

ροσύ, επιχειρούν μια νέα πορεία προς δυσμάς το 660. Ιδρύουν στη Δοβρουτσά ένα βασίλειο το οποίο σύντομα εκσλαβίζεται και αναγκάζουν τους Βυζαντινούς να εγκαταλείψουν τα σύνορα του Δούναβη. Στα τέλη του αιώνα η βυζαντινή εξουσία έχει ήδη εκδιωχθεί από ένα τμήμα της βαλκανικής Ευρώπης, ενώ απειλείται το σύνολο των εδαφών της στην περιοχή αυτή.

Οι Ηρακλείδες παραδίδουν λοιπόν στους διαδόχους τους, τους αυτοκράτορες που ανήκουν στη δυναστεία των Ισαύρων, μια αυτοκρατορία ακρωτηριασμένη. Παραδόξως η αυτοκρατορία αυτή είναι πιο ομοιογενής, καλύτερα οργανωμένη και κατά συνέπεια πιο εύκολα υπερασπίσιμη από εκείνη του Ιουστινιανού Α΄. Η απώλεια των πλούσιων ανατολικών επαρχιών γίνεται φυσικά έντονα αισθητή στην Κωνσταντινούπολη όπου θα πρέπει να βρεθούν υποκατάστατα για το αιγυπτιακό σιτάρι, το αφρικανικό ελαιόλαδο και τα συριακά υφάσματα: πράγμα που επιτυγχάνεται χάρη κυρίως στην ανάπτυξη της καλλιέργειας των δημητριακών στη Θράκη και τη Μικρά Ασία. Αλλά η αποκοπή από την Ανατολή δεν έχει μόνο αρνητικές επιπτώσεις, δεδομένου ότι οι περιοχές αυτές είχαν αποδειχθεί ιδιαίτερα αντιδραστικές στη θρησκευτική πολιτική του Βυζαντίου. Η αναδίπλωση στη Μικρά Ασία, την Ελλάδα και τη Θράκη έθεσε την πρωτεύουσα στο κέντρο ενός συνόλου πιο συμπαγούς και πιο δυσπρόσβλητου.

Η άμυνα θα εξασφαλιστεί ακόμη καλύτερα καθώς οι Ηρακλείδες θα έχουν τη φρόνηση να παραιτηθούν από το οικουμενικό όνειρο της ιουστινιάνειας δυναστείας και να προσαρμόσουν το κράτος τους στη γεωπολιτική πραγματικότητα της εποχής. Οι προθέσεις αυτές βρίσκουν την υλοποίησή τους σε μια διοικητική μεταρρύθμιση σύμφωνα με την οποία οι παλιές επαρχίες –πολύ μικρές και πολυάριθμες– αντικαθίστανται από τα θέματα, στρατιωτικές περιφέρειες υπό τη διοίκηση ενός στρατηγού που περιβάλλεται με πλήρη εξουσία. Παράλληλα αναδιοργανώνεται και η κεντρική διοίκηση. Ο παντοδύναμος ύπαρχος του πραιτορίου (praefectus praetorio) χάνει τις ουσιαστικότερες αρμοδιότητές του προς όφελος των αξιωματούχων των ανακτόρων, προσωπικούς υπηρέτες του βασιλέως, στους οποίους ανατίθενται οι σημαντικές κρατικές υπηρεσίες. Τέλος ο ρόλος των μισθοφόρων στο στρατό περιορίζεται υπέρ των στρατιωτών. Πρόκειται για χωρικούς-στρατιώτες στους οποίους παραχωρούνται γαίες σε αντάλλαγμα της στρατιωτικής υπηρεσίας.

Αυτή η απόπειρα εσωτερικής ανάκαμψης που αναλαμβάνουν οι πρώτοι Ηρακλείδες δεν μπόρεσε να εμποδίσει ούτε την αναμφισβήτητη ύφεση που γνωρίζει ο βυζαντινός πολιτισμός τον 7ο αιώνα μετά την απώλεια της Αντιόχειας και της Αλεξάνδρειας, ούτε την πολιτική αναρχία που ενδημεί στην αυτοκρατορία μετά το θάνατο του Ιουστινιανού Β΄ το 711. Επί έξι χρόνια, ενώ οι Άραβες ξαναρχίζουν τις επιθέσεις τους καταλαμβάνοντας την Πέργαμο, ερημώνοντας τη μικρασιατική Γαλατία και προετοιμάζοντας μια νέα επίθεση εναντίον της πρωτεύουσας, η εξουσία στην Κωνσταντινούπολη περνά από χέρι σε χέρι και το 717 ο στρατηγός του θέματος της Ανατολίας, ιδρυτής της δυναστείας των συριακής καταγωγής Ισαύρων, στέφεται αυτοκράτορας στην Αγία Σοφία με το όνομα Λέων Γ΄.

Η ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑ

Ενώ βασιλεύουν οι δυναστείες των Ισαύρων και των Αμόριανών και για διάστημα μεγαλύτερο από έναν αιώνα, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία συνταράσσεται από μια βαθύτατη θρησκευτική κρίση: τη διαμάχη για τις εικόνες, η οποία κλονίζει την ενότητά της και θέτει σε κίνδυνο την ύπαρξή της σε μια στιγμή που οι εξωτερικοί εχθροί της εξαπολύουν νέες και ιδιαίτερα απειλητικές επιθέσεις στα σύνορά της.

Η πρώτη επίθεση έρχεται από τους Άραβες. Αμέσως μετά τη στέψη του, ο Λέων Γ΄ αναγκάζεται να αντιμετωπίσει την επίθεση των στρατευμάτων του χαλίφη στην ίδια την Κωνσταντινούπολη. Όπως και το 678, οι Άραβες απωθούνται χάρη στο υγρόν πυρ και τη συμμαχία με τον Βούλγαρο χάνο. Η νίκη αυτή δεν απαλλάσσει τη Μικρά Ασία από τις μουσουλμανικές επιδρομές, αλλά ο σημαντικότερος κίνδυνος έχει αντιμετωπιστεί και από το 746 στην επίθεση περνά το Βυζάντιο. Ο Κωνσταντίνος Ε΄ ο Κοπρώνυμος ανακαταλαμβάνει την Ισαυρία και διεξάγει εκστρατείες στην Αρμενία, τη Συρία και τη Μεσοποταμία. Τους πολυάριθμους αιχμαλώτους του τους εγκαθιστά στη Θράκη. Θα πρέπει να έρθουν οι αρχές του 9ου αιώνα για να αποτελέσουν και πάλι οι Άραβες σοβαρή απειλή: το 806 καταλαμβάνουν τα Τύανα της Καππαδοκίας, στη συνέχεια υποστηρίζουν την ανταρσία του Θωμά του Σλάβου και των Ελλήνων και Κανκασίων μισθοφόρων του εναντίον του Μιχαήλ Β΄ του Τραυλού, καταλαμβάνουν την Κρήτη (816) και το Παλέρμο (831) και κατόπιν ολοκλήρω τη Σικελία, τον Τάραντα και το Μπάρι. Στη Μικρά Ασία υπόκεινται σε βαριές ήττες, αλλά η συχνότητα των επιδρομών τους θα προκαλέσει τεράστιες καταστροφές στις καλλιέργειες και σημαντικές μεταναστεύσεις.

Στο βορρά, όπου τα σλαβικά φύλα εξελληνίστηκαν σιγά σιγά και έπαιψαν να αποτελούν απειλή, ο πιο επίφοβος αντίπαλος στις αρχές του 9ου αιώνα εξακολουθεί να είναι το βουλγαρικό βασίλειο. Ο χάνος, σύμμαχος του Λέοντα Γ΄ αλλά υποκείμενος στην επίδραση μιας ισχυρής ομάδας της αυλής του που διάκειται εχθρικά απέναντι στο Βυζάντιο, κηρύσσει τον πόλεμο εναντίον του Κωνσταντίνου Ε΄ και το 763 υφίσταται μια βαριά ήττα στην Αγχίαλο, στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Το βουλγαρικό βασίλειο όμως δεν έχει εξουδετερωθεί. Από τις αρχές του 9ου αιώνα ο χάνος Κρούμμος ξεκινά νέες εκστρατείες, συντρίβει το 811 τον βυζαντινό στρατό και φτιάχνει ένα κύπελλο από το κρανίο του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α΄. Στη συνέχεια επιτίθεται στις βυζαντινές επαρχίες της Θράκης και πολιορκεί την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο ο διάδοχός του Ομουρτάγ είναι πολύ απασχολημένος με τον πόλεμο εναντίον του Λοθάριου Α΄ για να ενδιαφερθεί για το Βυζάντιο, με το οποίο υπογράφει συνθήκη ειρήνης. Η μεγάλη καμπή στη βουλγαρική ιστορία τοποθετείται στα 865, όταν βαπτίζεται ο βασιλιάς Βόρις Α΄ παρασύροντας ολόκληρο το λαό του να ασπασθεί τον ελληνικό χριστιανισμό, πράγμα όμως που δεν οδηγεί στην προσέγγιση των Βουλγάρων με την αυτοκρατορία. Στο εξής το βουλγαρικό βασίλειο, πλαισιωμένο από

έναν κλήρο αφοσιωμένο στο στέμμα, είναι σε θέση να αμφισβητήσει την ηγεμονία του Βυζαντίου στη βαλκανική χερσόνησο.

Παρά τους εξωτερικούς κινδύνους, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία διατηρεί στον 8ο αιώνα μια κάποια ευημερία που οφείλεται στην ανακατάληψη των ερημωμένων περιοχών της Μικράς Ασίας, όπου εγκαθίστανται σλαβικοί πληθυσμοί. Αντίθετα το εμπόριο φθίνει λόγω των πειρατικών επιδρομών των Αράβων στη Μεσόγειο. Ο ρόλος της Κωνσταντινούπολης ως μεσάζοντα ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση περνά στη Βενετία, βυζαντινό λιμάνι στο σταυροδρόμι των αλπικών οδών και των θαλάσσιων μεσογειακών γραμμών, που αποκτά σχεδόν πλήρη αυτονομία τον 9ο αιώνα. Η μεταρρύθμιση της διοίκησης των επαρχιών συνεχίζεται επί Λέοντα Γ', ο οποίος εκδίδει το 726 ένα νέο νομοθετικό κώδικα, την *Εκλογή*. Πρόκειται για ένα πρακτικό εγχειρίδιο βασισμένο στον Ιουστινιάνειο Κώδικα που αποσκοπεί στη διευκόλυνση του έργου των δικαστών, εισάγοντας παράλληλα και ορισμένες διατάξεις ηπιότερες σε σχέση με τη νομοθεσία του Ιουστινιανού Α', σε θέματα κυρίως που σχετίζονται με τα δικαιώματα των γυναικών και των παιδιών.

Αλλά το κρίσιμο ζήτημα της εποχής των Ισαύρων είναι η εικονομαχία. Η ευλάβεια προς τις εικόνες που αναπαριστούσαν τον Χριστό, την Παναγία και τους αγίους –των οποίων αρχικός προορισμός ήταν να διευκολύνουν την κατήχηση των αγραμμάτων– ήταν μεγάλη στο Βυζάντιο και είχε ευνοηθεί από τους μοναχούς. Αυτή η λατρεία απεθνήσκειν άλλωστε λιγότερο στα θεία πρόσωπα που αναπαριστάνονταν απ' ό,τι στις ίδιες τις εικόνες, στις οποίες αποδίδονταν θαυματουργές ιδιότητες. Κάθε φορά που οι εχθροί πολιορκούσαν την Κωνσταντινούπολη ο ίδιος ο πατριάρχης περιέφερε στα τείχη τις εικόνες οι οποίες υποτίθεται ότι απωθούσαν τους πολιορκητές. Στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας που βρισκόνταν κάτω από την εβραϊκή και τη μουσουλμανική επίδραση (τόσο η μια όσο και η άλλη απαγόρευαν την αναπαράσταση θείων προσώπων), αυτή η δημοφιλής και επιδεικτική λατρεία θύμιζε τις ειδωλολατρικές πρακτικές και σκανδάλιζε βαθιά τα ανώτερα στρώματα, πόσο μάλλον που η μονοφυσιτική αίρεση, αφιερωμένη στην αναζήτηση μιας καθαρής πνευματικότητας, παρέμενε ισχυρή.

Στην πραγματικότητα με την εικονομαχία συγκρούονται δύο αντιλήψεις περί θρησκείας και, πέρα από τις καθαρά πνευματικές όψεις της διαμάχης, δύο πολιτιστικές παραδόσεις, δύο γεωγραφικοί χώροι και δύο κοινωνικές ομάδες. Στην πλευρά των εικονολατρών ή εικονόδουλων βρίσκονται όσοι είναι προσκολλημένοι στις αρχέγονες δοξασίες και σε μια θρησκεία που απευθύνεται στις αισθήσεις. Απαντούν κυρίως ανάμεσα στις γυναίκες, τους μοναχούς, τους εκπροσώπους των λαϊκών τάξεων, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην πρωτεύουσα. Στην πλευρά των εικονοκλαστών είναι οι ανατολικές επαρχίες αλλά και η αριστοκρατία, ο ανώτερος κλήρος και το περιβάλλον του αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη και σε μερικές ελληνικές πόλεις.

Ο ίδιος ο Λέων Γ', καταγόμενος από τη Συρία και υπό την επήρεια των επισκόπων της βυζαντινής Μικράς Ασίας (ίσως μάλιστα παρασυρμένος από μια

ηφαιστειακή έκρηξη και ένα σεισμό, στα οποία ο αυτοκράτορας αναγνώρισε τα σημάδια της θείας οργής), ξεκινά μια εκστρατεία πειθούς για να κάνει το λαό να απομακρυνθεί από τις εικόνες. Όταν όμως το 726 δίνει την εντολή να αφαιρεθούν οι πρώτες εικόνες²⁰ στην Κωνσταντινούπολη απειλείται εξέγερση, προτού ακολουθήσουν λαϊκοί ξεσηκωμοί σ' ολόκληρη σχεδόν την αυτοκρατορία υποκνημένοι από τους μοναχούς.

Από τη Ρώμη ο πάπας Γρηγόριος Β΄ διαμαρτύρεται για την εικονοκλαστική πολιτική του Λέοντα Γ΄ και τον καταγγέλλει ως αιρετικό, χωρίς όμως να έρθει σε ρήξη μαζί του. Σε απάντηση ο Λέων Γ΄ αποσπά από τη δικαιοδοσία της Ρώμης τις βυζαντινές επισκοπές της Καλαβρίας, της Σικελίας, της Κρήτης και της Ιλλυρίας που τελούσαν ακόμη υπό την πνευματική δικαιοδοσία του πάπα και τις προσαρτά στον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Στέλνει μάλιστα και μια μοίρα του στόλου να συλλάβει τον ποντίφικα, η οποία όμως διαλύεται από την τρικυμία. Ο πατριάρχης Γερμανός Α΄, που το 730 αρνείται να εγκρίνει ένα διάταγμα εναντίον των εικόνων, εκθρονίζεται.

Την εποχή του Κωνσταντίνου Ε΄ του Κοπρώνυμου, γιου και διαδόχου του Λέοντα Γ΄, η καταδίωξη των εικονολατρών γενικεύεται και παίρνει άγρια μορφή. Στηριζόμενος στις ανατολικές επαρχίες, το στρατό και πολλούς επισκόπους, ο «αυτοκράτορας-θεολόγος», συγγραφέας πολλών δογματικών πραγματειών, είναι αποφασισμένος να ξεριζώσει αυτή τη δεισιδαιμονία που θεωρεί αιρετική. Πληθυσμοί ολόκληροι που έχουν έρθει από τη Συρία ή την Αρμενία, επαρχίες εικονόφιλες, εκτοπίζονται στη Θράκη και αλλού. Οι εικόνες των εκκλησιών θρυμματίζονται, οι αγιογραφίες ξύνονται, τα εικονολατρικά βιβλία καίγονται. Τα άγια λείψανα καταστρέφονται και μερικές φορές οι ίδιες οι εκκλησίες χάνουν τον ιερό τους χαρακτήρα και μετατρέπονται σε στρατώνες ή στάβλους. Οι ανώτατοι αξιωματούχοι των δυτικών επαρχιών καταδιώκονται. Κυρίως όμως πλήττονται οι μοναχοί, που φυλακίζονται κατά χιλιάδες, βασανίζονται, ακρωτηριάζονται και τελικά θανατώνονται.

Κατά τη βασιλεία του Λέοντα Δ΄ του Χαζάρου (775-780), του Κωνσταντίνου ΣΤ΄ (780-795) και κυρίως της αυτοκράτειρας Ειρήνης (792-797), μιας Αθηναίας που ασκούσε μυστικά τη λατρεία των εικόνων, ο αγώνας εναντίον τους σταματά. Το 787, πραγματική κυρία της εξουσίας (αργότερα θα υποβάλει το γιο της Κωνσταντίνο στην ποινή της τύφλωσης για να την ασκήσει μόνη της)²¹, η Ειρήνη θα συγκαλέσει, με την έγκριση του πάπα και την υποστήριξη ενός πατριάρχη αφοσιωμένου σ' αυτήν, την Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια η οποία, παρά την αντίθεση του στρατού, επαναφέρει τη λατρεία των εικόνων πάνω σε νέες θεολογικές βάσεις και εξαγγέλλει την επιστροφή στα μοναστήρια και τις εκκλησίες της περιουσίας που τους είχε κατασχεθεί. Η απόφαση αυτή ξεσηκώνει θύελλα αντιδράσεων, που με τη συνδρομή της εξωτερικής απειλής και την αντιδημοτικότητα της αυτοκράτειρας οδηγεί στην απομάκρυνση της Ειρήνης το 802 και την ανάληψη της εξουσίας από τον Νικηφόρο Α΄, έναν υψηλό αξιωματούχο ο οποίος αμέσως κηρύσσει και πάλι τον πόλεμο εναντίον των μοναστηριών.

Με τη δυναστεία των Αμοριανών (ο ιδρυτής της Μιχαήλ Β΄ που έγινε αυτοκράτορας το 802 καταγόταν από το Αμόριο της Φρυγίας) η καταδίωξη των εικονολατρών γίνεται όλο και πιο συστηματική, ειδικά κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Θεόφιλου (829-842). Και πάλι οι μοναχοί καταδιώκονται και βασανίζονται. Ωστόσο λίγο μετά το θάνατο του Θεόφιλου, η χήρα του Θεοδώρα, που ασκεί την αντιβασιλεία μέχρις ότου ο Μιχαήλ Γ΄ ο Μέθυσος ενηλικιωθεί, θα θέσει τέλος στις αδιάκοπες διαμάχες με τη βοήθεια του αδελφού της καίσαρα Βάρδα διακηρύσσοντας την επίσημη αναστήλωση των εικόνων, γεγονός που σηματοδοτεί την αρχή μιας πραγματικής αναγέννησης του βυζαντινού κράτους καθώς και του ελληνικού πολιτισμού.

Η βασιλεία του Μιχαήλ Γ΄ και της μητέρας του διακρίνεται για δύο γεγονότα σταθμούς στη θρησκευτική ιστορία της Ευρώπης. Το πρώτο αφορά τις σχέσεις μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Ρώμης. Το 858, με προτροπή του Βάρδα, ο αυτοκράτορας καθαιρεί τον πατριάρχη Ιγνάτιο Α΄, που κρίνεται υπερβολικά ανεξάρτητος και ευνοϊκά διακείμενος απέναντι στους *ζηλωτές* (απέναντι δηλαδή στους αδιάλλακτους, ιδίως στους μοναχούς που είχαν περισσότερο υποφέρει από τους διωγμούς της εικονομαχίας). Τον αντικαθιστά με τον μεγαλύτερο σοφό της εποχής, τον Φώτιο Α΄ τον Μέγα. Ο πάπας Νικόλαος Α΄ –υποστηριζόμενος από μια σύνοδο που συνήλθε στο Λατεράνο (863)– καθαιρεί με τη σειρά του τον Φώτιο και ζητάει την επαναφορά του Ιγνατίου Α΄. Οι Βυζαντινοί επίσκοποι ανταπαντούν καταδικάζοντας το δυτικό δόγμα αναφορικά με τη φύση του Αγίου Πνεύματος. Έτσι η πολιτική διαμάχη εξελίσσεται σ' ένα σχίσμα που υπογραμμίζει την απομάκρυνση των δύο πόλων του χριστιανισμού και προαναγγέλλει τη μεγάλη ρήξη του 11ου αιώνα.

Η υπόθεση αυτή συμπίπτει με την αρχή της επέκτασης της ελληνικής Εκκλησίας στα Βαλκάνια και την ανατολική Ευρώπη. Είναι η στιγμή που δύο αδελφοί, οι μοναχοί Κύριλλος και Μεθόδιος, αναλαμβάνουν μετά από πρόσκληση του Μοραβίου πρίγκιπα Ραστισλάβου την κήρυξη του Ευαγγελίου στους βαλκανικούς πληθυσμούς. Βεβαίως η επιλογή του πρίγκιπα να εκχριστιανισθεί ο λαός του υπό την αιγίδα της ανατολικής Εκκλησίας υπόκειται σε πολιτικές σκοπιμότητες. Σε διαρκή αντιπαράθεση με το φραγκικό βασίλειο, δεν είναι διατεθειμένος να δει το βασίλειό του να εκχριστιανίζεται από ιεραποστόλους γερμανικής προέλευσης, οι οποίοι θα εδραίωναν έτσι στη Μοραβία τη φραγκική επιρροή. Όπως και να έχουν τα πράγματα, ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος θα ενισχύσουν τη βυζαντινή επιρροή, μεταφράζοντας τη Βίβλο στη σλαβική διάλεκτο που μιλούν οι Μοραβοί, δημιουργούν μάλιστα γι' αυτό το σκοπό μια νέα γραφή, τη γλαγολιτική²²– και τελώντας τη λειτουργία στη γλώσσα αυτή, πράγμα που εξασφαλίζει στο κήρυμά τους ταχεία ανταπόκριση.

Ωστόσο η νίκη αυτή του Βυζαντίου είναι βραχύβια. Η φραγκική επιρροή είναι ήδη τόσο ισχυρή ώστε για να εξασφαλίσουν τη διαιώνιση του έργου τους οι δύο μοναχοί αναγκάζονται να ζητήσουν την υποστήριξη του πάπα, πράγμα που δεν εμποδίζει την εγκατάσταση του φραγκικού κλήρου στη Μοραβία λίγα χρό-

να αργότερα, την απομάκρυνση των μαθητών του Κύριλλου και του Μεθόδιου και την προσάρτηση της Μοραβίας στη δικαιοδοσία της Ρώμης. Ωστόσο η ακτινοβολία της ελληνικής Εκκλησίας έχει αρχίσει να εδραιώνεται στα εδάφη που κατοικούνται από τους Σλάβους του νότου. Συγχρόνως οι πρώτοι Βυζαντινοί ιεραπόστολοι κάνουν την εμφάνισή τους στον ρωσικό πληθυσμό, η ύπαρξη του οποίου αποκαλύπτεται αιφνιδίως στην αυτοκρατορία με την επίθεσή τους κατά της βασιλεύουσας το 860.

Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ

Το 867 μια νέα δυναστεία καταλαμβάνει το θρόνο με τον Βασίλειο Α΄, ο οποίος έχει διαδοχικά δολοφονήσει τον Βάρδα και τον ευεργέτη του Μιχαήλ Γ΄ τον Μέθυσο. Ο Βασίλειος, γιος ενός χωρικού αρμενικής καταγωγής εγκατεστημένου στη Μακεδονία –εξ ου η προσωνυμία του Μακεδών, η οποία κατ' επέκταση δόθηκε σ' ολόκληρη τη δυναστεία–, ήταν αγροίκος, ακαλλιέργητος και αδίστακτος δολοπλόκος. Από την αρχή ωστόσο της βασιλείας του επέδειξε εξαιρετικές διοικητικές ικανότητες καθώς και σπάνια ηγετικά προσόντα ως στρατιωτικός, εγκαινιάζοντας μια μακρά περίοδο ευημερίας, εδαφικής επέκτασης και πολιτιστικής ακτινοβολίας.

Η ιστορία της μακεδονικής δυναστείας (867-1057) και αυτής των Δουκών η οποία, με αφετηρία τη βασιλεία του Ισαάκιου Α΄ Κομνηνού, προεκτείνει τη δράση των Μακεδόνων μέχρι το 1081, είναι μια μακρά σειρά λαμπρών βασιλειών διακοπτόμενη από δολοφονίες και σφετερισμούς, που εδώ δεν θα αναφέρουμε παρά με συνοπτικό τρόπο. Θα συγκρατήσουμε μερικά γενικά στοιχεία, απαραίτητα για την κατανόηση της περιόδου και της δημιουργίας αυτού που υπό μια ευρεία έννοια αποκαλείται σήμερα «Ανατολική Ευρώπη».

Παραθέτουμε κατ' αρχάς τα ονόματα ορισμένων μεγάλων ηγεμόνων: Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός (886-912), ρήτορας, ποιητής και θεολόγος, μαθητής του πατριάρχη Φωτίου Α΄ του Μεγάλου αλλά και μεγάλος νομοθέτης· Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός (920-944), καλός στρατηγός και καλός διπλωμάτης· Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος (αυτοκράτορας από το 945 έως το 959, μετά από 33 έτη τυπικής βασιλείας), επίσης πολυμαθέστατος ιστορικός, γεωγράφος και εγκυκλοπαιδιστής· Νικηφόρος Β΄ Φωκός (963-969), Ιωάννης Α΄ Τσιμισκής (969-976) και κυρίως Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος (976-1025), νικητής των Βουλγάρων και ίσως ο μεγαλύτερος Βυζαντινός αυτοκράτορας.

Στη συνέχεια, λίγα λόγια για τη σημασία του έργου που επιτυγχάνεται στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας χάρη στην κανονικότητα της δυναστικής διαδοχής και στην ενίσχυση της κρατικής εξουσίας. Η απόλυτη εξουσία του αυτοκράτορα και υπερασπιστή της θρησκευτικής ορθοδοξίας εδραιώνεται όλο και περισσότερο, κύρος που συμβολίζει το αυστηρά κωδικοποιημένο πρωτόκολλο. Παράλληλα οι Μακεδόνες αυτοκράτορες ανησυχούν για τον κίνδυνο που συνι-

στά, τόσο για την κοινωνική ισορροπία όσο και για τη διαιώνιση της ίδιας της εξουσίας τους, η αύξηση της μεγάλης κοσμικής και εκκλησιαστικής περιουσίας σε βάρος των ελεύθερων χωρικών. Έτσι από το 922 εκδίδονται μια σειρά από διατάγματα με σκοπό να περιορίσουν τη συγκέντρωση των γαιών στα χέρια των ευποροτέρων.

Η ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας συνοδεύεται από νέες προόδους στο διοικητικό σύστημα. Ο αριθμός των θεμάτων αυξάνει. Το βυζαντινό κράτος διαθέτει στο εξής έναν πραγματικό προϋπολογισμό που καταρτίζεται από μια αυτόνομη υπηρεσία, καθώς και ένα πραγματικό «υπουργείο οικονομικών», ο επικεφαλής του οποίου ελέγχει όλες τις πηγές των φορολογικών εσόδων, της περιουσίας του αυτοκράτορα συμπεριλαμβανομένης.

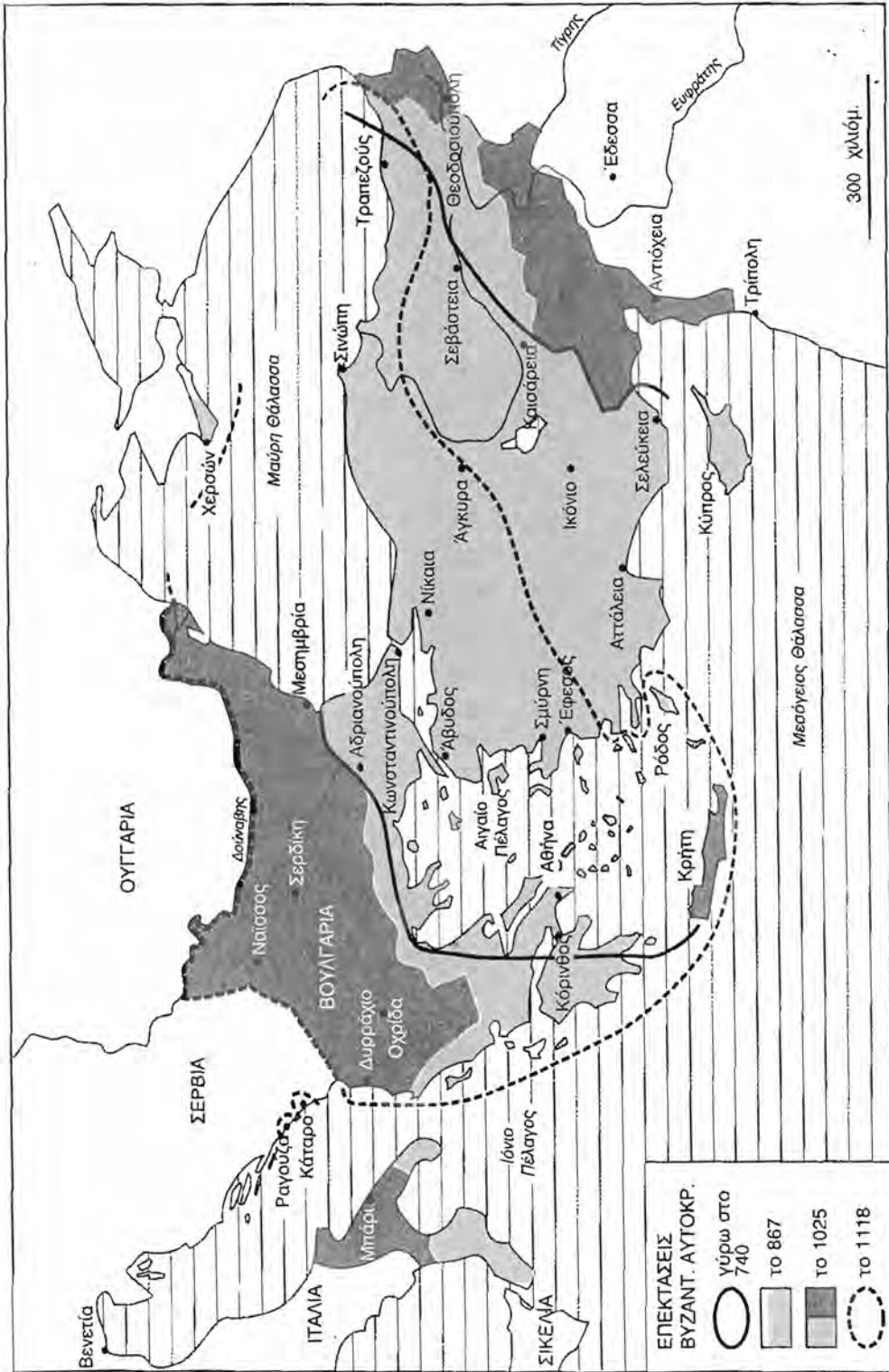
Όλα αυτά δεν μπορεί παρά να ευνοήσουν την οικονομική δραστηριότητα, που άλλωστε τονώνεται από την επανεδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στη Μεσόγειο καθώς και από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι Φράγκοι και Άραβες ανταγωνιστές της. Τονώνεται επίσης από τη δημογραφική αύξηση που φαίνεται να χαρακτηρίζει το ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας τον 11ο αιώνα, προκαλώντας την άνθηση ορισμένων πόλεων όπως η Θεσσαλονίκη, η Κόρινθος, η Θήβα, η Σπάρτη, η Πάτρα κ.ά. Η βιοτεχνία αναπτύσσεται, ιδίως στις πόλεις, είτε πρόκειται για τη μεταλλουργία (άροτρα, άγκυρες πλοίων, χειρουργικά εργαλεία, όπλα και διάφορα εργαλεία) είτε για την κεραμική, την υαλουργία ή την υφαντουργία. Για να εξασφαλιστεί η καλή ποιότητα της παραγωγής και ιδιαίτερα της μετάξης –στην οποία ειδικεύονται και διαπρέπουν οι Βυζαντινοτεχνίτες–, το κράτος ελέγχει από κοντά τις συντεχνίες και διορίζει τους υπευθύνους τους.

Το εμπόριο είναι κι αυτό εξαιρετικά ζωηρό. Καθώς η Κωνσταντινούπολη βρίσκεται στο σταυροδρόμι των μεγάλων χερσαίων και ναυτικών οδών που συνδέουν τη βόρεια Ευρώπη και τη μεσογειακή λεκάνη με την Εγγύς Ανατολή και την Ασία, ελέγχει τις ανταλλαγές προς ανατολάς και προς βορράν μέχρι τη Ρωσία και τη Σκανδιναβία. Στα δυτικά η ηγεμονία της αυτοκρατορίας στο θαλάσσιο εμπόριο αρχίζει να υποσκελίζεται από την άνοδο της ισχύος των ιταλικών λιμένων. Ως το τέλος ωστόσο του 10ου αιώνα τα πιο δραστήρια από αυτά τα λιμάνια εξακολουθούν να υπάγονται κατευθείαν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, είτε πρόκειται για το Μπάρι είτε για το Αμάφι είτε τέλος για τη Βενετία.

Η ΑΝΑΚΤΗΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΔΑΦΩΝ

Μια νέα αναδιοργάνωση του στρατού (ο οποίος πλέον αποτελείται από τα σώματα της αυτοκρατορικής φρουράς όπου υπηρετούν Έλληνες και Βάρβαροι μισθοφόροι και από περιφερειακές μονάδες, στρατωνισμένες σε κάθε θέμα της αυτοκρατορίας, στους στρατιώτες των οποίων παρέχεται εξοπλισμός) θα επιτρέψει στους Βυζαντινούς κατ' αρχάς να συγκρατήσουν την πίεση που Άρα-

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ 9^ο ΩΣ ΤΟΝ 12^ο ΑΙΩΝΑ

βες και Βούλγαροι ασκούν στα σύνορά τους και κατόπιν να περάσουν στην επίθεση σε όλα τα μέτωπα. Για να φέρουν εις πέρας την τεράστια επιχείρηση της ανάκτησης με την οποία καταγίνονται, οι αυτοκράτορες από το 920 διαθέτουν εκτός από το στρατό και έναν ισχυρό στόλο, κατανεμημένο στα ναυτικά θέματα, η δύναμη του οποίου ανέρχεται, σύμφωνα με τις ενδείξεις, τουλάχιστον στους 50.000 άνδρες.

Η εκστρατεία εναντίον των Αράβων, οι οποίοι στη διάρκεια των δύο πρώτων δεκαετιών του 9ου αιώνα έκαναν όλο και συχνότερες επιδρομές στη Μεσόγειο και το 904 κατέστρεψαν και λεηλάτησαν τη Θεσσαλονίκη, λαμβάνει χώρα στη Μεσοποταμία και τη Συρία κάτω από την ηγεσία του στρατηγού Ιωάννη Κουρκούα. Συνεχίζεται στην Αρμενία ενώ ανακαταλαμβάνεται η Κρήτη και στη συνέχεια η Κύπρος γύρω στα 960. Το 968 μετά την Αντιόχεια ελευθερώνεται η Δαμασκός από τον Ιωάννη Α΄ Τσιμισκή, ως προοίμιο της σταυροφορίας για την απελευθέρωση της Ιερουσαλήμ, που έναν αιώνα αργότερα διεξάγουν οι Δυτικοί.

Στην Ευρώπη η κατάσταση είναι πιο περίπλοκη. Η αυτοκρατορία είναι πραγματι αναγκασμένη να αντιμετωπίσει τους Άραβες, αλλά πρέπει ταυτόχρονα να λάβει υπόψη της τις φιλοδοξίες του Όθωνα Α΄ και των ομώνυμων διαδόχων του²³ καθώς και τις παπικές βλέψεις για ανεξαρτησία. Ως προς την Ιταλία, ο Βασίλειος Α΄ και οι διάδοχοί του ανακαταλαμβάνουν ένα τμήμα των εδαφών που είχαν απολεσθεί στο νότο της χερσονήσου και στην Αδριατική. Ωστόσο οι σημαντικότερες πολεμικές επιχειρήσεις διεξάγονται και πάλι στο βουλγαρικό μέτωπο.

Η άνοδος στο θρόνο του Συμεών (893-927), του σημαντικότερου Βούλγαρου ηγεμόνα, και οι πρώτες επιχειρήσεις του εναντίον του Βυζαντίου λαμβάνουν χώρα επί Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού. Επί είκοσι χρόνια ο Συμεών κατακτά διαρκώς νέα εδάφη στη Βαλκανική όπου σύντομα κυριαρχεί, πολιορκεί την Κωνσταντινούπολη το 913, καταλαμβάνει την Αδριανούπολη και το 918 προελαύνει μέχρι τον κόλπο της Κορίνθου. Η ισχύς του είναι τόσο μεγάλη ώστε ο πατριάρχης Νικόλαος Α΄ ο Μυστικός, που ασκεί την αντιβασιλεία έως την ενηλικίωση του Κωνσταντίνου Ζ΄, αναγκάζεται να τον αναγνωρίσει ως βασιλέα των Βουλγάρων και να δεχθεί να τον στέψει²⁴. Αλλά ο Συμεών, μονάρχης ενός χριστιανικού βασιλείου, δεν αρκείται σ' αυτό: επιδιώκει το ίδιο το στέμμα του αυτοκράτορα των Ρωμαίων. Για να εξουδετερώσουν αυτό τον ιδιαίτερα επικίνδυνο αντίπαλο, οι Βυζαντινοί αφενός θα στρέψουν εναντίον του τους Ούγγρους, αφετέρου θα προκαλέσουν τη σύγκρουσή του με τους Κροάτες και τους Σέρβους, υπάγοντας οριστικά τους δύο αυτούς λαούς στην αυτοκρατορική τροχιά. Το βουλγαρικό βασίλειο θα εξαντληθεί έτσι σε ατέρμονους πολέμους ενώ μετά το θάνατο του Συμεών το 927 θα σπαραχθεί από εσωτερικές κρίσεις που θα οδηγήσουν τον διάδοχό του Πέτρο Α΄ να συνάψει συνθήκη φιλίας με το Βυζάντιο. Από τότε η αυτοκρατορία γνωρίζει μια περίοδο ανάπαυλας στα βόρεια σύνορά της. Σ' αυτό συμβάλλει και το γεγονός ότι οι Ρώσοι, μετά από μια νέα απόπειρα κατάληψης της

Κωνσταντινούπολης το 941, επιλέγουν το εμπόριο αντί του πολέμου στις σχέσεις τους με το Βυζάντιο.

Όχι όμως για πολύ. Περίπου τριάντα χρόνια αργότερα ο Ιωάννης Α΄ Τσιμισκής μάχεται εναντίον του πρίγκιπα του Κιέβου Σβιατοσλάβου Α΄ ο οποίος, αφού διέλυσε τα βασίλεια των Χαζάρων²⁵ και των Βουλγάρων, βρήκε στο δρόμο του τους Έλληνες. Ο Σβιατοσλάβος ηττάται, αναγκάζεται να συνάψει συνθήκη με το Βυζάντιο (971) και να υποχωρήσει στο βορρά (όπου λίγο αργότερα θα σκοτωθεί σε μάχη με τους νομάδες Πετσενέγκους²⁶), ενώ ο Τσιμισκής, επωφελούμενος από την εσωτερική κρίση στη Βουλγαρία (εξέγερση της αριστοκρατίας της γης και στάση των Βογόμιλων, θρησκευτικής αίρεσης με μανιχαϊστικές απόψεις), προσαρτά τη χώρα το 972.

Η τελευταία πράξη παίζεται την εποχή του Βασιλείου Β΄. Στη διάρκεια των δύσκολων χρόνων που συμπίπτουν με την αρχή της βασιλείας του, γύρω από την Αχρίδα, στην Πίνδο ιδρύεται μια νέα «βουλγαρική αυτοκρατορία», που περιλαμβάνει την παλαιά Βουλγαρία, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και την Αλβανία. Όπως και ο Συμεών, ο τσάρος Σαμουήλ που βασιλεύει σ' αυτό το σύνολο των εδαφών ακολουθεί επιθετική πολιτική: προσαρτά τα σλαβικά πριγκιπάτα, συμμάχους του Βυζαντίου στα Βαλκάνια, και κάνει επιδρομές στην ηπειρωτική Ελλάδα. Όταν λοιπόν ρυθμίζονται τα προβλήματα που έχουν προκαλέσει η εσωτερική αναρχία και ο αραβικός κίνδυνος, ο Βασίλειος Β΄ αποφασίζει να τελειώνει με τη Βουλγαρία. Εισβάλλει στη Μακεδονία, νικά τον Σαμουήλ στα Σκόπια το 1004 και αφιερώνει μια δεκαετία στον πόλεμο εναντίον του αντιπάλου αυτού που έχει καταστεί ο κύριος εχθρός του Βυζαντίου, προτού περικυκλώσει το στρατό του στην περιοχή του Στρυμόνα το 1014 και σφαγιάσει ένα μέρος των στρατιωτών του Σαμουήλ ο οποίος καταφέρνει να διαφύγει²⁷. Κατά τις αφηγήσεις των χρονικογράφων, ο Βασίλειος συλλαμβάνει περίπου 15.000 αιχμαλώτους, τους οποίους και τυφλώνει, όλους εκτός από έναν σε κάθε εκατό, που χάνει μόνο το ένα του μάτι και επιφορτίζεται να οδηγήσει του υπόλοιπους στον Σαμουήλ. Γεγονός που λέγεται ότι προκάλεσε το θάνατο του τσάρου μετά από καρδιακή προσβολή. Το φρικτό αυτό επεισόδιο, που έδωσε στον Βασίλειο Β΄ την προσωνυμία *Βουλγαροκτόνος*, σηματοδοτεί το τέλος της βουλγαρικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια. Τέσσερα χρόνια μετά την εξολόθρευση του στρατού του τσάρου Σαμουήλ, η Βουλγαρία γίνεται αναπόσπαστο τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Η ΑΝΑΤΟΛΗ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ

Όταν το 1025 πεθαίνει ο Βασίλειος Β΄ η Βυζαντινή Αυτοκρατορία βρίσκεται στο απόγειό της. Η θέση του Βυζαντίου είναι ισχυρή στη νότια Ιταλία και τη Μεσόγειο. Οι Σλάβοι των Βαλκανίων είναι υπήκοοι της αυτοκρατορίας. Τα βυζαντινά σύνορα ξαναφτάνουν στον Ευφράτη και, πάνω απ' όλα, ολόκληρος

ο σλαβικός κόσμος αναγνωρίζει την πνευματική ηγεμονία της Κωνσταντινούπολης, που σφραγίζει την ανατολική Ευρώπη με μια επιρροή που θα επιζηήσει ακόμη και της ίδιας της αυτοκρατορίας.

Το αντίτιμο αυτής της επιρροής είναι το όλο και μεγαλύτερο χάσμα που ανοίγεται ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση. Οι επαφές μεταξύ των δύο κόσμων περιορίζονται στο εμπόριο, που άλλωστε βρίσκεται στα χέρια Ενετών, Σύρων, Βαράγκων²⁸ και άλλων μεσαζόντων, ενώ οι πολιτικές και θρησκευτικές σχέσεις βρίσκονται σε συνεχή επιδείνωση. Ο πάπας, φυσικός μεσολαβητής ανάμεσα στα δύο τμήματα της πρώην Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, από τις αρχές του 8ου αιώνα επιλέγει να στηριχθεί στους Φράγκους. Η αυτοκρατορική στέψη του Καρλομάγνου το 800 καθώς και οι αναρίθμητες ρήξεις ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη, ιδιαίτερα ενδεικτικές της διαφοράς των δύο νοοτροπιών, καθιερώνουν την απομάκρυνση των αυτοκρατοριών που μοιράζονται την Ευρώπη.

Η αμοιβαία αδιαφορία και περιφρόνηση εκδηλώνονται απροκάλυπτα μετά τη στέψη του αυτοκράτορα Όθωνα Α΄ της Γερμανίας. Το 968 ο Όθων στέλνει στον Νικηφόρο Β΄ Φωκά έναν πρεσβευτή, τον επίσκοπο της Κρεμόνας Λουιπράνδο, για να ρυθμίσει την τύχη των βυζαντινών κτήσεων στην Ιταλία που έπεσαν στα χέρια του νέου αυτοκράτορα της Δύσης και να προτείνει στον βασιλέα το γάμο του γιου του, μελλοντικού Όθωνα Β΄, με μια από τις αδελφές του μετέπειτα αυτοκράτορα, του νεαρού Βασιλείου Β΄. Η εξέλιξη της πρεσβευτικής αποστολής δείχνει καθαρά τη βαθιά περιφρόνηση που η κάθε πλευρά τρέφει για την άλλη. Ο Βυζαντινός ηγεμόνας αμφισβητεί όλο υπεροψία τον αυτοκρατορικό τίτλο του Όθωνα και δηλώνει: «Ο πάπας είναι ανάγωγος· αγνοεί ότι ο άγιος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος μετέφερε εδώ το σκήπτρο, τη σύγκλητο και ολόκληρο τον ρωμαϊκό στρατό, αφήνοντας στη Ρώμη μόνο ευτελείς υποτελείς...» Ο πρεσβευτής ανταπαντά: «Γνωρίζουμε πολύ καλά ότι ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ήρθε εδώ. Αφού όμως αλλάξατε γλώσσα, ήθη και ενδυμασία, ο Παναγιώτατος Πάπας θεώρησε ότι εξίσου σας απαρέσκει ο χαρακτηρισμός Ρωμαίοι». Και καθώς τέλος ο Νικηφόρος Φωκάς δηλώνει με αλαζονεία ότι ο Όθων δεν είναι ούτε αυτοκράτορας ούτε Ρωμαίος αλλά ίσα-ίσα ένας Βάρβαρος βασιλιάς με τον οποίο θα ήταν αδύνατο να παντρευτεί μια αυτοκρατορική πριγκίπισσα, ο Λουιπράνδος αφήνει να ξεσπάσει η οργή του: «Εμείς, Λομβαρδοί, Σάξονες, Φράγκοι, Λοθαρινοί, Βαβαροί, Σουηβοί, Βουργούνδιοι, περιφρονούμε τους Ρωμαίους σε τέτοιο βαθμό που για να προσβάλουμε τους εχθρούς μας τους αποκαλούμε Ρωμαίους, καθώς η ονομασία αυτή περικλείει όλα τα ελαττώματα»²⁹.

Απομάκρυνση τουλάχιστον πολιτική αλλά επίσης, όλο και σαφέστερα, απομάκρυνση θρησκευτική. Από καιρό χώριζαν την Ανατολή και τη Δύση αποκλίσεις πάνω στην ερμηνεία των ιερών κειμένων και διαφορές στο τελετουργικό. Σ' αυτά έρχονταν να προστεθούν σημαντικά ζητήματα πρωτοκαθεδρίας, στα οποία εμπλέκονταν η αυθεντία και το κύρος του Βυζαντινού αυτοκράτορα δεδομένου ότι αυτός διόριζε τους πατριάρχες. Ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπο-

λης θεωρούσε τον εαυτό του ισότιμο του πάπα ενώ ο πάπας με τη σειρά του εννοούσε να επιβάλλει τα πρωτεία του ως διάδοχος του Αγίου Πέτρου.

Από σύγκρουση σε σύγκρουση τα πράγματα έφτασαν στα μέσα του 11ου αιώνα στην πλήρη και οριστική ρήξη. Το 1054 ο πάπας Λέων Θ΄ αφορίζει τον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης Μιχαήλ Α΄ Κηρουλάριο, ο οποίος αναθεματίζει με τη σειρά του τον πάπα και ξεσηκώνει τον πληθυσμό της βυζαντινής πρωτεύουσας. Από τότε ένα σχίσμα που ποτέ δεν αποκαταστάθηκε διχάζει τη χριστιανοσύνη: η λατινικού δόγματος ρωμαιοκαθολική Εκκλησία αναγνωρίζει την αυθεντία του πάπα στα πνευματικά ζητήματα, ενώ η ελληνορθόδοξη Εκκλησία υπάγεται στο πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.

ΤΟ ΑΠΟΓΕΙΟ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Η εσωτερική και εξωτερική πολιτική ανάκαμψη που χαρακτηρίζει την περίοδο της μακεδονικής δυναστείας συνοδεύεται από μια νέα χρυσή εποχή στις τέχνες και τα γράμματα, η οποία σφραγίζεται ταυτόχρονα από το σεβασμό της αρχαίας παράδοσης και από τη συναίσθηση της ιδιαιτερότητας του πολιτισμού τους που έχουν οι Έλληνες της αυτοκρατορίας της Ανατολής.

Οι τέχνες και τα γράμματα ευνοήθηκαν από το κλίμα που επικρατούσε στην αυλή κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Λέοντα ΣΤ΄ και του Κωνσταντίνου Ζ΄. Ο πρώτος υπήρξε μαικήνας αλλά συγχρόνως και λόγιος, με πάθος για τον πολιτισμό και τη φιλοσοφία. Ο γιος του τον ξεπέρασε: πολύγλωσσος και βαθιά μορφωμένος, καλλιτέχνης και ποιητής, εμπνευστής μιας ομάδας λογίων με την οποία συγκρότησε ένα ευρύ εγκυκλοπαιδικό έργο από το οποίο δεν απομένουν παρά μόνο μερικά αποσπάσματα, μας άφησε κυρίως δύο βιβλία για τη διοίκηση (*Περί θεμάτων / De thematibus*) και την εθιμοτυπία (*Περί βασιλείου τάξεως / De caeremoniis aulae byzantinae*), που αποτελούν μια πρώτη τάξης πηγή για τη γνωριμία με τους θεσμούς και την κοινωνία του Βυζαντίου.

Τα δύο μεγάλα ονόματα στους τομείς της θεολογίας και της φιλοσοφίας είναι αυτά του πατριάρχη Φωτίου Α΄ (περ. 820-893) και του Μιχαήλ Ψελλού (1018-περ.1096). Καταγόμενος από μεγάλη βυζαντινή οικογένεια, ο Φώτιος, που ο αυτοκράτορας διόρισε πατριάρχη το 858 σε αντικατάσταση του Ιγνατίου Α΄, δεν είναι γνωστός μόνο για τις διαμάχες του με την Αγία Έδρα και για το ρόλο που έπαιξε στη μακρά διαδικασία που τον 11ο αιώνα οδήγησε στην οριστική ρήξη με τη Ρώμη. Ο μεγάλος αυτός λόγιος άφησε έργα εξαιρετικής ευρυμάθειας – η *Μυριόβιβλος* ή *Βιβλιοθήκη* του είναι μια συλλογή των βιβλίων, ανεύρετων στην πλειονότητά τους σήμερα, που διαβάστηκαν από τα μέλη του περιβάλλοντός του – και θεολογικά έργα που συνιστούν ένα σημαντικό μέρος του ιδεολογικού εξοπλισμού της ελληνικής Εκκλησίας στην αντιπαράθεσή της με τη Ρώμη: *Περί τής του Αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας, Κατά των Λατίνων* κ.ά.

Ο Μιχαήλ Ψελλός είναι ταπεινότερης καταγωγής: μικροαστός που έφτασε

στα ανώτατα αξιώματα, με μεγάλη μόρφωση κι αυτός, αλλά περισσότερο διαποτισμένος από την «εθνική» γραμματεία και ρητορική, διακρίθηκε στη διαμόρφωση ενός νέου ύφους στον πεζό λόγο εμπνευσμένου από τα κλασικά πρότυπα, καθώς και στην αναζήτηση μιας φιλοσοφίας που απέβλεπε στην ενοποίηση της γνώσης κατά το πλατωνικό πρότυπο. Έτσι στο έργο του *Διδακτικόν ποικίλον* θα επιχειρήσει τη σύνθεση της ιστορίας, της φιλοσοφίας, των φυσικών επιστημών και της θεολογίας. Στη διάρκεια της βασιλείας των Κομνηνών, η επιστροφή αυτή στον Πλάτωνα θα θέσει για τους μαθητές του Ψελλού τις βάσεις της ορθολογικής ερμηνείας του δόγματος, η οποία στο Βυζάντιο θα αντιμετωπισθεί με δυσμέμεια ενώ στη Δύση θα συμβάλει στη γέννηση του σχολαστικισμού.

Δίπλα σ' αυτούς τους δύο μεγάλους δασκάλους της βυζαντινής σκέψης και μέσα από ένα τεράστιο υλικό, θα πρέπει να μνημονευτούν ορισμένα απανθίσματα όπως το *Λεξικόν Σούδα*³⁰ και η *Παλατιανή ανθολογία* του Κωνσταντίνου Κεφαλά (περ. 900), βίοι αγίων όπως το *Μηνολόγιον* του Συμεών του Μεταφραστή, μελέτες ιστορίας όπως η *Ιστορική διήγησις του βίου του Βασιλείου Α'* που συντάχτηκε από τον ίδιο τον Κωνσταντίνο Ζ', ή τα *Τέσσερα βιβλία βασιλειών* του Ιωσήφ Γενέσιου. Η ιστορική φιλολογία γνωρίζει στιγμές δόξας ενώ βασιλεύουν οι τελευταίοι αυτοκράτορες της μακεδονικής δυναστείας (είναι η εποχή του Μιχαήλ Ψελλού) και αργότερα οι Κομνηνοί, χωρίς να παραγνωρίζουμε την τεράστια προσφορά της περιόδου αυτής στον τομέα της ανθολόγησης, της κωδικοποίησης και της διδασκαλίας του δικαίου. Η επάνοδος της ευημερίας και της πολιτικής σταθερότητας ευνόησαν εξίσου τους διάφορους καλλιτεχνικούς τομείς. Η διακόσμηση των ανακτόρων και των αριστοκρατικών επαύλεων εμπνέεται από τα κλασικά και ελληνιστικά πρότυπα που ο περιρρέων ανθρωπισμός επανέφερε στην επικαιρότητα και αναμυγνύει στα αρχαία θέματα και σχήματα τις επιρροές της Ανατολής, με την οποία το Βυζάντιο επανασυνδέθηκε την εποχή της ανάκτησής της από τους Μακεδόνες. Συγχρόνως η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική βρίσκει σημείο ισορροπίας και την ολοκλήρωσή της στο ναό σε σχήμα ελληνικού σταυρού όπου τα δύο ισομεγέθη και κάθετα μεταξύ τους κλίτη καλύπτονται στο σημείο της ένωσής τους από ένα μεγάλο τρούλο και στις τέσσερις γωνίες από μικρότερους. Η τοιχοποιία από τούβλα και μερικές φορές από πέτρες μικρών διαστάσεων είναι λιτή και κοσμείται από τυφλά τόξα, κόγχες και μικρούς κίονες. Οι διαστάσεις παραμένουν ταπεινές, αλλά η εσωτερική διακόσμηση διατηρεί τη μεγαλοπρέπεια της ιουστινιάνειας περιόδου, με τα πολύτιμα μάρμαρα, τις τοιχογραφίες και τα πολύχρωμα ψηφιδωτά της.

Με το τέλος της εικονομαχίας οι εικόνες ξαναβρήκαν τη θέση τους στην εκκλησία, υπακούοντας ωστόσο σ' έναν αυστηρό κώδικα και στη λογική της διδασκαλίας του δόγματος μάλλον παρά της Αγίας Γραφής. Τα καθαρά περιγραφικά στοιχεία, οι περιττές λεπτομέρειες καθώς και ό,τι μπορεί να χαρακτηριστεί ανεκδοτικό και ανθρωπινό κατά κανόνα απαλείφονται. Η ιεράρχηση στη διάταξη των αναπαραστάσεων είναι πολύ αυστηρή: στον κεντρικό τρούλο ο Χριστός Παντοκράτωρ, περιτριγυρισμένος από αγγέλους και προφήτες, και στην

αψίδα η Παναγία προσευχόμενη ή φέροντας τον Ιησού βρέφος. Τα κλίτη προορίζονται για τις σκηνές της ζωής του Χριστού, τα κατώτερα μέρη των αψίδων για τους μεγάλους ιερείς της Παλαιάς Διαθήκης και τους πρώτους πατέρες της Εκκλησίας.

Η ακτινοβολία του βυζαντινού πολιτισμού ξεπερνά κατά πολύ τα όρια του ελληνικού κόσμου και τα σύνορα της αυτοκρατορίας. Στα Βαλκάνια, Σέρβοι και Βούλγαροι εμπνέονται από τη βυζαντινή θρησκευτική τέχνη, η επιρροή της οποίας είναι εξίσου αισθητή στις χώρες του Καυκάσου και ακόμα περισσότερο στο πριγκιπάτο του Κιέβου, απ' όπου θα εκκολαφθεί το ρωσικό κράτος. Εκεί όμως που η επίδραση των Ελλήνων καλλιτεχνών υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική είναι στην Ιταλία, είτε πρόκειται για το αβαείο του Μόντε Κασίνο, όπου ο αβάς Ντεζιντέριους έφερε Βυζαντινούς τεχνίτες για να διακοσμήσουν με ψηφιδωτά το μοναστήρι του, είτε για τη Σικελία ή ακόμα τη Βενετία όπου η βασιλική του Αγίου Μάρκου ξανακτίστηκε τον 11ο αιώνα με βάση το πρότυπο του ναού των Αγίων Αποστόλων της Κωνσταντινούπολης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η καρολίγγεια αυτοκρατορία

- ♦ Γιος του Καρόλου Μαρτέλου, ο Πεπίνος Γ΄ ο Βραχύς ανακηρύσσεται το 751 βασιλιάς των Φράγκων με την υποστήριξη του πάπα που αναζητεί ένα σύμμαχο εναντίον των Λομβαρδών. Οι Λομβαρδοί ηττώνται από τον νέο βασιλιά που αναγνωρίζει στο πρόσωπο του πάπα τον νόμιμο διάδοχο των Ρωμαίων αυτοκρατόρων στη Δύση.
- ♦ Ο εγγονός τού Πεπίνου Καρλομάγνος ανεβαίνει στο θρόνο το 771 και ρίχνεται αμέσως σε μια σειρά κατακτήσεων: συντρίβει τους Λομβαρδούς και ανακηρύσσεται βασιλιάς τους, καταλαμβάνει τη Βαβαρία και τη Σαξονία, νικά τους Φριζίους, υποτάσσει τους Αβάρους και δημιουργεί τις «μαρκιωνίες» για να προστατέψει την αυτοκρατορία στις πύλες της Ισπανίας, της Βρετάνης και της Νορμανδίας. Εγκατεστημένος στην Αιξ-λα-Σαπέλ, είναι ο προστάτης του πάπα στη Ρώμη και το 800 στέφεται απ' αυτόν «αυτοκράτορας των Ρωμαίων».
- ♦ Η αυτοκρατορία του Καρλομάγνου παραμένει ωστόσο ένα κακοδιοικημένο βαρβαρικό βασίλειο όπου ο κάθε λαός διατηρεί τα έθιμά του. Η κεντρική διοίκηση βρίσκεται στα σπάργανα, ο στρατός δεν είναι μόνιμος, η φορολογία αποφέρει λίγα. Η διοίκηση των κομητειών βρίσκεται στα χέρια της τοπικής αριστοκρατίας.
- ♦ Μετά το θάνατο του Καρλομάγνου (814), ο γιος του Λουδοβίκος Α΄ ο Ευσεβής που τον διαδέχεται επιχειρεί να συνενώσει την Αυτοκρατορία του. Αλλά οι εξεγέρσεις των γιων του και, μετά το θάνατό του το 840, οι πόλεμοι που φέρνουν αντιμέτωπους τους διαδόχους του εξασθενούν την καρολίγγεια αυτοκρατορία. Πολύ περισσότερο μάλιστα που στη διάρκεια του 9ου και του 10ου αιώνα η Ευρώπη πλήττεται από νέες εισβολές: Σαρακηνοί στη δυτική Μεσόγειο και την Ιταλία, Μαγυάροι από την Παννονία και κυρίως Βίκινγκς στην Αγγλία και τη Γαλατία. Η καρολίγγεια αυτοκρατορία διαμελίζεται και τρεις νέες οντότητες γεννώνται με τη διανομή του Βερντέν το 843.

♦ *Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, το διεθνές εμπόριο παραμένει σε μικρή κλίμακα, αλλά επικρατεί έτσι κι αλλιώς σχετική αυτάρκεια στο πλαίσιο των μεγάλων γαιοκτησιών. Η ανάγκη προστασίας οδηγεί στην ανάπτυξη δεσμών υποτέλειας μεταξύ των ελεύθερων ανθρώπων, οι οποίοι μετατρέπουν τους τοπικούς διοικητές σε πραγματικούς δυνάστες. Στη διάρκεια της βασιλείας του Καρλομάγνου και του Λουδοβίκου Α' του Ευσεβούς η πολιτιστική ζωή γνωρίζει μια σχετική αναζωογόνηση με τη δημιουργία σχολείων, την αναμόρφωση του κλήρου και την αναβίωση μιας επίσημης ανακτορικής και εκκλησιαστικής τέχνης. Συγχρόνως αναπτύσσονται οι «κοινές γλώσσες», και ιδίως οι ρομανικές διάλεκτοι, εις βάρος των λατινικών.*

Όταν το 737 πεθαίνει ο Μεροβίγγειος Τιερού Δ', ο μαγιορδόμος της Αυστρασίας, Νευστρίας και Βουργουνδίας Κάρολος Μαρτέλος δεν θεωρεί σκόπιμο να αναζητήσει διάδοχο στη βασιλεύουσα δυναστεία. Συμπεριφέρεται ο ίδιος ως ηγεμόνας, νομοθετεί, δημεύει την περιουσία της Εκκλησίας, παρέχει σαν βασιλιάς την έγγραφη προστασία του στον Άγιο Βονιφάτιο στον οποίο η Αγία Έδρα έχει αναθέσει τον εκχριστιανισμό των ειδωλολατρών της Γερμανίας. Το κύρος που διαθέτει στη χριστιανοσύνη είναι τόσο μεγάλο ώστε ο πάπας Γρηγόριος Γ' (που οι σχέσεις του με τον Βυζαντινό αυτοκράτορα έχουν ψυχρανθεί) τον καλεί σε βοήθεια ως το μοναδικό του στήριγμα εναντίον των λομβαρδικών εισβολών. Βεβαίως ο Κάρολος Μαρτέλος αρνείται κατηγορηματικά να επέμβει εναντίον των Λομβαρδών, που είναι σύμμαχοί του στις επιχειρήσεις του εναντίον των μουσουλμάνων της Προβηγκίας. Ωστόσο το αίτημα του πάπα δείχνει καθαρά τη θέση που κατέχει πλέον στην Ευρώπη ο εκ των πραγμάτων κύριος του «φραγκικού βασιλείου».

ΠΕΠΙΝΟΣ Γ' Ο ΒΡΑΧΥΣ, ΒΑΣΙΛΙΑΣ ΤΩΝ ΦΡΑΓΚΩΝ

Μετά το θάνατο του Καρόλου Μαρτέλου το 741, το βασίλειο μοιράζεται στους δύο γιους του, τον Καρλομάνο και τον Πεπίνο (που αποκαλείται ο Βραχύς προφανώς επειδή είναι μικρόσωμος). Ο πρώτος κληρονομεί τα καθήκοντα του μαγιορδόμου της Αυστρασίας που περιλαμβάνει πια και τη Θουριγγία και την Αλαμαννία¹¹, ο δεύτερος αναλαμβάνει ως μαγιορδόμος της Νευστρίας και της Βουργουνδίας, στην οποία προστίθεται η Προβηγκία. Επί μια δεκαετία περίπου κυβερνούν με σύνεση, ενεργώντας πάντα ως πραγματικοί ηγεμόνες. Αναγκάζονται να αντιμετωπίσουν μια σειρά εξεγέρσεων, και ιδίως τον ξεσηκωμό των δουκών της Ακουιτανίας, της Βαβαρίας και της Αλαμαννίας, οι οποίοι θεωρούν την εξουσία τους παράνομη και προσπαθούν να ανεξαρτητοποιηθούν. Προκειμένου να ασκούν ανενόχλητοι την εξουσία, οι δύο

μαγιορδόμοι τοποθετούν στο θρόνο, που από το 737 έχει μείνει κενός, ένα Μεροβίγγειο, τον Χιλδέριχο Γ'. Ο σκιάδης αυτός βασιλιάς τούς επιτρέπει να κυβερνούν όπως αυτοί κρίνουν. Μάλιστα στα διατάγματα που εκδίδουν αναφέρονται στο «βασίλειό τους». Ακολουθώντας το παράδειγμα του πατέρα τους ενισχύουν με κάθε τρόπο το αποστολικό έργο του Αγίου Βονιφάτιου στη Θουριγγία, την Έση και τη Βαβαρία. Στις συμβουλές ακριβώς του Αγίου Βονιφάτιου οφείλεται η αναδιοργάνωση της φραγκικής Εκκλησίας και η διευθέτηση των προβλημάτων που προκάλεσε η δήμευση της εκκλησιαστικής περιουσίας από τον Κάρολο Μαγέλο.

Το 747 ο Καρλομάνος αποφασίζει να μονάσει και μπαίνει στη μονή του Μόντε Κασίνο ως απλός μοναχός, αφήνοντας τον αδελφό του να νέμεται το σύνολο της εξουσίας. Κύριος του φραγκικού βασιλείου, ο Πεπίνος έχει μόνο τον τίτλο του μαγιορδόμου του Χιλδέριχου Γ'. Πλην όμως, από το 749 και στο εξής, αγγελιαφόροι αναχωρούν τακτικά για τη Ρώμη με σκοπό να πείσουν τον νέο πάπα Ζαχαρία να δεχτεί την αλλαγή της δυναστείας. Η συγκυρία είναι πολύ ευνοϊκή για τον Πεπίνο, δεδομένου ότι οι ιεραπόστολοι –προς τους οποίους δεν υπήρξε ποτέ φειδώλος σε παροχές και ιδίως προς τον Βονιφάτιο– τον θεωρούν πραγματικό βασιλιά. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι ο πάπας, που έχει διακόψει τις σχέσεις με τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Λέοντα Γ' εξαιτίας της οικονομικής, δεν έχει πού να προσφύγει για να αντιμετωπίσει τις επιδρομές των Λομβαρδών. Πρόκειται για ένα γεγονός με βαρύτατες επιπτώσεις διότι για πρώτη φορά ο διάδοχος των Αποστόλων καλεί σε βοήθεια έναν ηγεμόνα που δεν είναι απόγονος του Κωνσταντίνου Α' του Μεγάλου.

Η άφιξη της φραγκικής πρεσβείας στη Ρώμη συμπίπτει με την άνοδο στο θρόνο του Λομβαρδού ηγεμόνα Αϊστόλφου, ο οποίος φαίνεται αποφασισμένος να συνεχίσει την επιθετική πολιτική που ο προκάτοχός του Λουιπράνδος (εκείνος που το 752 θα διώξει οριστικά τους Βυζαντινούς από τη Ραβέννα) είχε πρόσκαιρα εγκαταλείψει. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι το γεγονός αυτό επέδρασε σημαντικά στην απάντηση που έδωσε ο πάπας Ζαχαρίας στην ερώτηση των απεσταλμένων του Πεπίνου: «...ως προς τους βασιλιάδες στη Γαλλία που εκείνη τη στιγμή δεν ασκούσαν τη βασιλική εξουσία, εάν αυτό ήταν σωστό ή όχι». Ο Ζαχαρίας απάντησε ότι «...θα ήταν προτιμότερο να αποκαλείται βασιλιάς εκείνος που ασκεί μάλλον παρά εκείνος που δεν ασκεί τη βασιλική εξουσία».

Ενώ λοιπόν ο τελευταίος Μεροβίγγειος εξαφανίζεται σ' ένα μοναστήρι, ο Πεπίνος, ενισχυμένος από τη συναίνεση του ποντίφικα, ανακηρύσσεται βασιλιάς των Φράγκων το Νοέμβριο του 751 και δέχεται όπως φαίνεται το χρίσμα από τα χέρια του Αγίου Βονιφάτιου. Έτσι ο βασιλιάς των Φράγκων γίνεται ο εκλεκτός του Θεού όπως στη βιβλική εποχή. Αυτό όμως που για την ιστορία της Ευρώπης αναμφίβολα είναι πολύ πιο σημαντικό από την άνοδο στον γαλλικό θρόνο της νέας δυναστείας, της καρολίγγειας, είναι η αλλαγή της στάσης του πάπα: μπρος στην αδυναμία τού αυτοκράτορα του Βυζαντίου, ενεργεί σαν

να είναι ο κληρονόμος των Ρωμαίων αυτοκρατόρων στη Δύση και διανέμει τα βασιλικά στέμματα εν ονόματι του Θεού.

Καθώς ο Λομβαρδός Αϊστόλφος έχει ήδη πατήσει στο Λάτιο και απειλεί την πρωτεύουσα της χριστιανοσύνης, ο πάπας Στέφανος Β΄ που διαδέχθηκε τον Ζαχαρία στρέφεται ταυτόχρονα στον Βυζαντινό αυτοκράτορα και στον νέο βασιλιά των Φράγκων. Από την Κωνσταντινούπολη παίρνει εντολή να μηνύσει στον Αϊστόλφο να εκκενώσει αμέσως τα εδάφη που κατέλαβε. Από τη Γαλατία φτάνουν δύο απεσταλμένοι για να οδηγήσουν τον πάπα στον Πεπίνο Γ΄. Κατά τη διαδρομή ο Στέφανος Β΄ σταματά στην Παβία όπου δέχεται την κατηγορηματική άρνηση του Λομβαρδού βασιλιά στο αυτοκρατορικό τελεσίγραφο. Στη συνέχεια παίρνει το δρόμο για τη φραγκική πρωτεύουσα, καταλύει για λίγο διάστημα στις γαίες του Πεπίνου Γ΄ στο Ποντιόν και τελικά εγκαθίσταται στο μοναστήρι του Σαιν-Ντενί. Εκεί χρίζει ο ίδιος τον νέο βασιλιά³², ο οποίος με τον τίτλο του πατρικίου των Ρωμαίων γίνεται ο προστάτης των χριστιανών και της παποσύνης (754). Σε αντάλλαγμα ο Πεπίνος Γ΄ δεσμεύεται να «αποκαταστήσει» στον πάπα το πρώην βυζαντινό εξαρχάτο της Ραβέννας.

Πράγματι, για να στηρίξει τις βλέψεις του ο Στέφανος Β΄ κατασκευάζει ένα έγγραφο που θα διαδραματίσει ρόλο μοναδικό: τη «Δωρεά του Κωνσταντίνου». Αυτό το πλαστό αριστούργημα της ποντιφικής καγκελαρίας, που κατασκευάστηκε εκ των υστέρων για την περίπτωση, εμφανίζεται ως μια πράξη του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Α΄ του Μεγάλου η οποία απευθύνεται στον πάπα Σιλβέστρο Α΄, σε αναγνώριση της διδασκαλίας που τον οδήγησε να ασπαστεί τη χριστιανική πίστη. Με το έγγραφο αυτό θεμελιώνεται το σύνολο των ποντιφικών διεκδικήσεων. Ο Κωνσταντίνος παραχωρεί στον πάπα τα πρωτεία στις τέσσερις έδρες, της Αντιοχείας, της Αλεξανδρείας, της Κωνσταντινουπόλεως (που ωστόσο χρονολογείται από την εποχή του Θεοδοσίου Α΄ του Μεγάλου!³³) και των Ιεροσολύμων. Του δωρίζει το ανάκτορο του Λατερανού και την εκκλησία του Βατικανού. Του επιτρέπει να φέρει τα αυτοκρατορικά διάσημα, να διορίζει αξιωματούχους, πατρικίους και υπάτους. Τέλος του παραχωρεί την κυριαρχία στη Ρώμη, την Ιταλία και ολόκληρη τη Δύση. Ο λόγος που ο ίδιος εγκαθιστά την πρωτεύουσά του στο Βυζάντιο είναι για να μην περιορίσει την εξουσία της Εκκλησίας στη Δύση. Αυτό σημαίνει ότι, εν όψει της ρήξης που επήλθε στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η οποία στη συνέχεια ταυτίζεται με τη χριστιανική αυτοκρατορία, κληρονόμος της αυτοκρατορικής εξουσίας στη Δύση είναι ο πάπας.

Εκτελώντας τη συμφωνία που συνομολογήθηκε με τον Στέφανο Β΄, ο Πεπίνος Γ΄ ο Βραχύς οδηγεί το 755 το στρατό του στην Ιταλία. Κατατροπώνει τους Λομβαρδούς και αποπέμπει τους πρεσβευτές του αυτοκράτορα που του ζητούν να αποκαταστήσει τη βυζαντινή εξουσία στα ανακτηθέντα εδάφη. Έπειτα δε από μια νέα κάθοδο στην ιταλική χερσόνησο το 756, επιβάλλει στον Αϊστόλφο να παραδώσει στον πάπα ορισμένες πόλεις του παλιού εξαρχάτου της Ραβέννας και της Πεντάπολης (της σημερινής Ρομάνια). Με το θάνατο του Αϊστόλφου, ο Πεπίνος Γ΄ επανέρχεται για να επιβάλει στον λομβαρδικό θρόνο τον υποψήφιο

της εκλογής τού Στεφάνου Β΄, τον Ντιντιέ, ο οποίος υπόσχεται να παραχωρήσει στον πάπα και νέα εδάφη: τη μαρκιωνία της Ανκόνας και την Εμίλια, οι οποίες, μαζί με το Δουκάτο της Ρώμης που βρίσκεται ήδη υπό παπική κατοχή, απαρτίζουν το σύνολο που αποκαλείται παπικά κράτη.

Επιδιαιτητής της κατάστασης στην Ιταλία –όπου οι εχθροπραξίες ανάμεσα στον πάπα και τον Λομβαρδό βασιλιά δεν θα αργήσουν να ξαναρχίσουν– και επίσημος προστάτης του πάπα της Ρώμης, ο ελέω Θεού βασιλιάς των Φράγκων Πεπίνος Γ΄ βρίσκεται γύρω στα 756 στο απόγειο της δύναμής του. Στο ίδιο του το βασίλειο ολοκλήρωσε το έργο τού Καρόλου Μαρτέλου. Έδιωξε με τη βοήθεια των Βησιγόθων τους μουσουλμάνους από τη Σεπτιμανία: κατάφερε να εξουδετερώσει τους δούκες της Ακουιτανίας, πάντα έτοιμους να απαλλαγούν από την κηδεμονία των Φράγκων βασιλιάδων του βορρά. Οι Σάξονες γίνονται και πάλι υποτελείς και οι σχέσεις με τον δούκα της Βαβαρίας παραμένουν καλές. Όταν ο πρώτος Καρολίδης πεθαίνει το 768, το φραγκικό βασίλειο, το τελευταίο από τα μεγάλα βαρβαρικά βασίλεια, βρίσκεται στο αποκορύφωμα της ισχύος του.

Ο ΚΑΡΛΟΜΑΓΝΟΣ ΚΑΙ Η ΦΡΑΓΚΙΚΗ ΕΠΕΚΤΑΣΗ

Προτού πεθάνει, πιστός στα έθιμα των Φράγκων, ο Πεπίνος Γ΄ διένειμε το βασίλειό του στους δύο γιους του: τον Κάρολο³⁴ που εδρεύει στη Νουαγιόν και τον Καρλομάνο που είναι εγκατεστημένος στη Σουασόν. Η διανομή μοιάζει τόσο λίγο στις συνθήκες κατατιμήσεις του βασιλείου των Φράγκων ώστε ακόμα και οι σύγχρονοί του μπερδεύονται. Τα εδάφη που βρίσκονται σε άμεση γεινίαση χωρίζονται έτσι ώστε το βασίλειο του Καρόλου να σχηματίζει μια μεγάλη ημισέληνο γύρω από εκείνο του Καρλομάνου, που εκτείνεται από τη Σουασόν ως τη Μεσόγειο και από την Τουλούζη ως τις Άλπεις. Αυτή η συνύπαρξη των δύο βασιλείων, και μάλιστα έτσι διαπλεγμένων, φαίνεται ότι υπήρξε πηγή ασυμφωνίας για τους δύο αδελφούς, ως το 771 που ο Καρλομάνος πεθαίνει αφήνοντας στον Κάρολο το σύνολο της κληρονομιάς του Πεπίνου Γ΄.

Ο νέος βασιλιάς, όπως περιγράφεται στο απόγειο της δόξας του από τον βιογράφο του Εϊνάρδο χωρίς ιδιαίτερη επιείκεια, είναι ένας άνθρωπος «με φαρδείς και δυνατούς ώμους, μεγάλο ανάστημα, όχι υπερβολικό», με λαιμό «πολύ κοντό», κοιλιά «που προεξέχει πολύ», αλλά με βήμα σταθερό και αρενωπό παράστημα. Είναι κυρίως ένα άτομο προικισμένο με μεγάλη ενεργητικότητα και μεθοδική αντίληψη, που δίνει προσοχή στη λεπτομέρεια και διαθέτει ορθή κρίση. Διαβάζει λατινικά χωρίς να δυσκολεύεται ιδιαίτερα, καταλαβαίνει λίγα ελληνικά και, πνεύμα ερευνητικό, ενδιαφέρεται για τις επιστήμες και τις τέχνες. Έμαθε να γράφει αργά και παρέμεινε αδέξιος σ' αυτό τον τομέα. Ενδιαφέρεται για τα θεολογικά ζητήματα. Πάνω απ' όλα όμως είναι ένας στρατηλάτης σε διαρκή εκστρατεία, η βασιλεία του οποίου θα συμπίπτει με τη μέγιστη επέκταση του βασιλείου

των Φράγκων: ένα βασίλειο που, με εξαίρεση τη σαξονική Αγγλία και τη μουσουλμανική Ισπανία, πρακτικά ταυτίζεται με τη Δύση.

Αφού αποκατέστησε τη βασιλική εξουσία που για μια ακόμα φορά αμφισβητήθηκε από τους δούκες της Ακουιτανίας, ο Καρλομάγνος ρίχνεται σε μια σειρά κατακτήσεων με τον διπλό στόχο να εξασφαλίσει τα σύνορα του βασιλείου και να επεκτείνει τα όρια της χριστιανοσύνης. Οι πρώτοι που πλήττονται από αυτή την πολιτική είναι οι Λομβαρδοί. Το 773 ο βασιλιάς τους Ντιντιέ, που στο μεταξύ έχει αθετήσει όλες του τις δεσμεύσεις, εισβάλλει στα παπικά εδάφη και μπαίνει στη Ρώμη όπου ο πάπας αναγκάζεται να υποταγεί. Ο Καρλομάγνος ανταποκρίνεται τότε στην πρόσκληση του νέου ποντίφικα, του δραστήριου Αδριανού Α΄, αποπέμπει τη σύζυγό του, κόρη του Λομβαρδού βασιλιά, διαβαίνει τις Άλπεις και καταλαμβάνει την Παβία και τη Βερόνα. Ο Ντιντιέ εξορίζεται, ο γιος του διαφεύγει στο Βυζάντιο και ο Φράγκος ηγεμόνας στέφεται το σιδερένιο στέμμα των βασιλέων της Λομβαρδίας. Κύριος πλέον της βόρειας Ιταλίας, εμπιστεύεται τη διακυβέρνηση στο γιο του Πεπίνο και εγκαθιστά μια νέα φραγκική αριστοκρατία.

Η κατάκτηση και η καθυπόταξη των εδαφών που βρίσκονται βόρεια και ανατολικά από τη Γαλατία θα απαιτήσουν περισσότερο χρόνο και προσπάθεια, κατά κύριο λόγο επειδή ο Φράγκος βασιλιάς δεν διαθέτει μόνιμο στρατό. Πράγματι, αν και κατ' αρχήν όλοι οι ελεύθεροι άνθρωποι υπόκεινται σε στράτευση, η υποχρέωση στην ουσία δεν αφορά παρά τους ιδιοκτήτες γης – τους μόνους που είναι σε θέση να πληρώσουν και να συντηρήσουν τον ακριβό εξοπλισμό του έφιππου πολεμιστή. Αυτοί όμως δεν μπορούν να απομακρυνθούν από τη γη τους περισσότερο από δύο ή τρεις μήνες. Τους συγκεντρώνουν λοιπόν κοντά στο σημείο εκκίνησης της εκστρατείας για μια σύντομη επιδρομή στο εχθρικό έδαφος, επιχείρηση που επαναλαμβάνεται μόλις ο αντίπαλος ανασυγκροτήσει τις δυνάμεις του και γίνει και πάλι απειλητικός.

Απέναντι στη Βαβαρία, χώρα από καιρό εκχριστιανισμένη της οποίας όμως οι δούκες εκδηλώνουν σθεναρά τη διάθεσή τους να παραμείνουν ανεξάρτητοι, ο Καρλομάγνος αρχικά δείχνει υπομονή. Καθώς όμως ο δούκας Τασίλιος αρνείται να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του ως υποτελής, αποφασίζει τελικά να επέμβει: εκστρατεύει εναντίον της Βαβαρίας το 787, το επόμενο έτος καταδικάζει σε θάνατο τον δούκα, του οποίου στη συνέχεια μειώνει την ποινή σε εγκλεισμό σε μοναστήρι, και προσαρτά το δουκάτο στο φραγκικό κράτος, διατηρώντας ωστόσο τη διοικητική και θρησκευτική αυτονομία της περιοχής.

Στους Σάξονες, ειδωλολατρικά γερμανικά φύλα των οποίων οι Φράγκοι υφίστανται από καιρό τις καταστρεπτικές επιδρομές, ο Καρλομάγνος θα φερθεί με περισσότερη σκληρότητα. Από το 772 και για διάστημα περίπου τριάντα ετών, διεξάγει επανειλημμένες εκστρατείες εναντίον τους, στις οποίες συχνά τίθεται ο ίδιος επικεφαλής και διαχειμάζει μάλιστα επιτόπου ώστε να μπορεί να επιτεθεί μόλις μπει η άνοιξη. Το έργο του δυσχεραίνει ιδιαίτερα το γεγονός ότι τα σαξονικά φύλα διαθέτουν αποφασισμένους και άξιους αρχηγούς που αρνού-

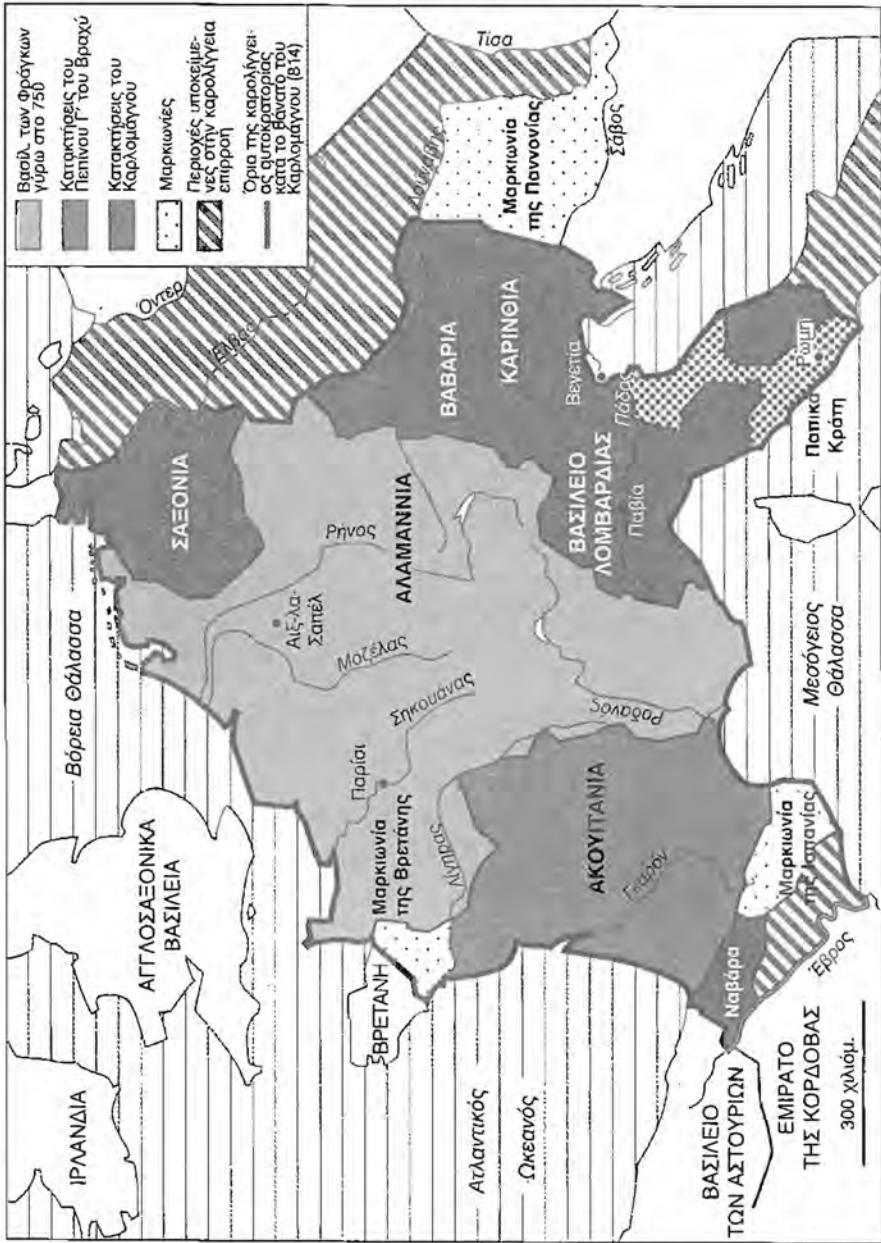
νται το χριστιανισμό και ανθίστανται απεγνωσμένα στην κυριαρχία των Καρολιδών. Ο πιο επίφοβος απ' αυτούς ο Βιδουχίνδος, συντρίβει το 782 ένα φραγκικό στρατό, αλλά τρία χρόνια αργότερα ηττάται και αναγκάζεται να δώσει όρκο πίστης στο Ατινύ, βασιλική κατοικία στις Αρδένες, όπου και βαπτίζεται. Στη συνέχεια τα σαξονικά εδάφη υποβάλλονται στη φραγκική κατοχή και σε βίαιο εκχριστιανισμό που στηρίζεται στην τρομοκρατία: η άρνηση βάπτισης, η βεβήλωση εκκλησίας, ακόμα και το πταίσμα εις βάρος της θρησκείας τιμωρούνται με θάνατο. Το αποτέλεσμα είναι μια μαζική στάση που το 793 οδηγεί σε καταστροφές εκκλησιών και σφαγές Φράγκων στρατιωτών και ιεραποστόλων. Ο Καρλομάγνος αναγκάζεται να καθυποτάξει εκ νέου τη χώρα, όπου επιβάλλει ένα εξαιρετικά αυστηρό καθεστώς εκτοπίζοντας φύλα ολόκληρα στο εσωτερικό του βασιλείου και αντικαθιστώντας τα με Φράγκους. Μ' αυτό το τίμημα, αλλά και χάρη στα κατευναστικά μέτρα που υιοθετήθηκαν τα τελευταία χρόνια του αιώνα, η Σαξονία ειρηνεύει. Από δω και στο εξής τα ανατολικά σύνορα του Regnum Francorum βρίσκονται στον Έλβα.

Ανάμεσα στις εκβολές του Ρήνου και του Βέξερ, στη Φριζία, άλλα συγγενικά με τους Σάξονες ειδωλολατρικά φύλα απειλούσαν από καιρό τα φραγκικά σύνορα. Αρνούμενοι τον εκχριστιανισμό τους, οι Φριζίοι το 754 είχαν συλλάβει και υποβάλει σε μαρτυρικό θάνατο τον Άγιο Βονιφάτιο. Η κηδεμονία των Φράγκων στο έδαφός τους ήταν τελείως θεωρητική και το 784 είχαν προσχωρήσει στη σαξονική εξέγερση. Αυτή ήταν και η τελευταία εκδήλωση της ανεξαρτησίας τους. Συντρίβονται το 785 και αναγκάζονται να καταθέσουν τα όπλα. Η χώρα τους διαιρείται σε κομητείες και αρχίζει η επιχείρηση του συστηματικού εκχριστιανισμού τους.

Πέρα από τις γερμανικές χώρες βρίσκονται οι περιοχές όπου είναι εγκατεστημένα σλαβικά φύλα και οι νομάδες Άβαροι. Ο Καρλομάγνος αρκείται να κρατήσει τους Σλάβους σε απόσταση, χωρίς να προσπαθήσει να τους ενσωματώσει στο βασίλειό του. Μόνο οι Οβοδρίτες⁵⁵ στο βορρά προσαρτώνται και επιφορτίζονται με τη φύλαξη των συνόρων, ενώ οι Καρίνθιοι στο νότο εκχριστιανίζονται. Όσο για του Αβάρους, που είναι εγκατεστημένοι ανάμεσα στον Δούναβη και τον Τίσα, δεν είναι πια ισχυροί όπως την εποχή που απειλούσαν την Κωνσταντινούπολη, συνεχίζουν ωστόσο να εξαπολύουν επιδρομές λεηλασίας υπό την ηγεσία του χαγάνου τους και να στοιβάζουν τα λάφυρά τους σ' ένα οχυρωμένο στρατόπεδο, το ρινγκ. Το 791, και ξανά το 796, ο φραγκικός στρατός διεισδύει στην ίδια την καρδιά της χώρας τους, καταλαμβάνει το ρινγκ και τα πλούτη του και συντρίβει έτσι τη δύναμη του χαγάνου. Ακολουθεί ο προσοδοτικός εκχριστιανισμός και η υποδούλωση του αβαρικού πληθυσμού, ο δε χαγάνος θα μεταβεί αυτοπροσώπως το 811 στο ανάκτορο της Αιξ-λα-Σατέλ να δώσει στον αυτοκράτορα όρκο πίστης και υποταγής.

Η δράση του Καρλομάγνου εναντίον των μουσουλμάνων της Ισπανίας, των Σαρακηνών ή Μαυριτανών, οι επιδρομές των οποίων συνεχίζονται στη νότια Γαλατία και τη νότια Ιταλία, είναι λιγότερο επιτυχής. Το 778, μετά από πρόσκληση

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΡΛΟΜΑΓΝΟΥ

του κυβερνήτη της Βαρκελώνης που έχει στασιάσει εναντίον του εμίρη της Κόρδοβας, μπαίνει με δύο στρατιές στην Ιβηρική Χερσόνησο, πολιορκεί ανεπιτυχώς τη Σαραγόσα, για να αποσυρθεί τελικά όταν του αναγγέλλουν κάποια εξέγερση στη Σαξονία. Στη διάρκεια της υποχώρησης, μια φραγκική οπισθοφυλακή υπό τη διοίκηση του Ρολάνδου, δούκα της μαρκιωνίας της Βρετάνης, σφαγιάζεται στον αυχένα του Ρονσεβώ από Βάσκους ορεισίβιους. Ωστόσο στη διάρκεια των δύο επόμενων δεκαετιών ο Καρλομάγνος κατορθώνει να καταλάβει τις σημαντικότερες πόλεις της Καταλωνίας –τη Χερόνα το 795, τη Βαρκελώνη το 801, την Τορτόσα το 811– και να εγκαταστήσει ανάμεσα στα Πυρηναία και τον Έβρο μια ζώνη ελεγχόμενη από τους Φράγκους: τη μαρκιωνία της Ισπανίας. Κατά τον ίδιο τρόπο οι πολυάριθμες εκστρατείες εναντίον των Βρετόνων, που εξακολουθούν να αρνούνται την υποταγή της Αρμορικής στο φραγκικό βασίλειο, καταλήγουν προς το τέλος του αιώνα στην ενίσχυση της μαρκιωνίας της Βρετάνης.

Τέλος στη δύση της βασιλείας του, ο Καρλομάγνος αναγκάζεται να οργανώσει την άμυνα των ακτών του βασιλείου του εναντίον των επιδρομών εκείνων που αρχίζουν να αποκαλούν Νορμαννούς –ονομασία που μετεξελίχθηκε σε Νορμανδούς–, οι οποίοι για την ακρίβεια δεν κατάγονται από τη Νορβηγία αλλά από τη Δανία. Από το 799 οι επιδρομές τους στις ακτές της βόρειας και της δυτικής Γαλατίας επαναλαμβάνονται ετησίως. Στην προσπάθειά του να τους εμποδίσει, ο Καρλομάγνος δημιουργεί βόρεια από τον Έλβα τη μαρκιωνία της Νορμανδίας, αλλά τα ναυτικά μέσα που διαθέτει το φραγκικό βασίλειο είναι ανεπαρκή για να αποφευχθεί η τακτική λεηλασία της χώρας από τους Σκανδιναβούς. Με το διαμελισμό της αυτοκρατορίας ο νορμανδικός κίνδυνος θα γίνει ένα από τα κύρια προβλήματα των διαδόχων του Καρλομάγνου.

Η ΑΝΑΣΥΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ

Στα στερνά χρόνια του 8ου αιώνα ο Καρλομάγνος βρίσκεται στην κεφαλή μιας τεράστιας αυτοκρατορίας που εκτείνεται από τον Έλβα ως τον Έβρο, περιλαμβάνοντας επομένως το μεγαλύτερο μέρος της Δύσης. Το κέντρο βάρους της φραγκικής εξουσίας, που άλλοτε ο Κλόβις Α΄ είχε τοποθετήσει στην Ιλ-ντε-Φρανς, βρίσκεται πλέον μεταξύ Μούση και Ρήνου, στην περιοχή απ' όπου κατάγεται η καρολίγγεια οικογένεια. Εκεί θα εγκατασταθεί ο Καρλομάγνος, σε προσωρινή βάση αρχικά και στη συνέχεια μόνιμα από το 806, μετατρέποντας την Αιξ-λα-Σαπέλ σε πολιτική και πολιτιστική πρωτεύουσα του βασιλείου. Κύριος επίσης και της Ρώμης, της θρησκευτικής πρωτεύουσάς του της οποίας είναι προστάτης όπως είναι προστάτης και του πάπα, ο βασιλιάς των Φράγκων εμφανίζεται ως ο αδιαφιλονίκητος αρχηγός της χριστιανοσύνης, κύριος της Δύσης και πραγματικός διάδοχος του Κωνσταντίνου Α΄ του Μεγάλου. Δεν του λείπει πια παρά ο τίτλος για να αναγνωριστεί ως κληρονόμος των Αυγούστων.

Η άνοδος στον παπικό θρόνο του Λέοντα Γ΄ (795-816) του επιτρέπει να ανα-

λάβει επισήμως και αυτό το ρόλο. Ιερέας ταπεινής καταγωγής που εκλέγεται αναπάντεχα ποντίφιξ μετά το θάνατο του Αδριανού Α΄, ο Λέων Γ΄ είναι ανήμπορος να προβάλλει στον βασιλιά των Φράγκων την ελάχιστη αντίσταση. Με την άνοδό του στο θρόνο του Αγίου Πέτρου, αναγνωρίζει αμέσως το προτεκτοράτο του Καρλομάγνου. Σε αντάλλαγμα εκείνος τον κατακλύζει με πνευματικής φύσης συμβουλές, καλώντας τον να ζήσει μέσα στην τιμιότητα, ακολουθώντας τους κανόνες της Εκκλησίας και αφήνοντας στον Φράγκο ηγεμόνα τη μέριμνα της προστασίας της Αγίας Έδρας και της διάδοσης της χριστιανικής πίστης. Με άλλα λόγια, όπως κάποτε ο Κωνσταντίνος Α΄, ο Καρλομάγνος θεωρεί τον εαυτό του «επίσκοπο των εκτός»³⁶, παραχωρώντας στον ποντίφικα μόνο τα πνευματικά καθήκοντα. Ο Λέων Γ΄ είναι ανίκανος να αντιληφθεί τη δέσμευση που αντιπροσωπεύει γι' αυτόν τούτο το σχέδιο. Αντιμετωπίζει πολλές δυσκολίες στην ίδια τη Ρώμη όπου η εκλογή του διόλου δεν ενθουσίασε την τοπική αριστοκρατία, με αποκορύφωμα τη συνωμοσία που πλέκεται γύρω του: τον Απρίλιο του 799 δέχεται επίθεση στην πλατεία Σαν Λορέντζο ιν Λουτσίνα, ξυλοκοπείται και ρίχνεται στη φυλακή. Όταν οι απεσταλμένοι του Καρλομάγνου τον απελευθερώνουν, απευθύνεται σ' αυτόν ως τον μόνο δυνατό προστάτη του και μεταβαίνει στη Σαξονία για να εκλιπαρήσει τη βοήθεια και την προστασία του. Φαίνεται έτσι καθαρά ότι ο Καρλομάγνος έχει γίνει ο επιδιαιτητής του δυτικού κόσμου. Η κατάρρευση της παποσύνης, η μείωση του κύρους της αυτοκρατορίας της Ανατολής –την εποχή εκείνη στο Βυζάντιο ο Κωνσταντίνος ΣΤ΄ εκθρονίζεται– καθιστούν τη φραγκική μοναρχία μόνη εγγυήτρια του χριστιανικού κόσμου και τον Καρλομάγνο φυσικό διάδοχο του Κωνσταντίνου Α΄.

Με αυτή την ιδιότητα του προστάτη της χριστιανοσύνης της Δύσης, ο Φράγκος βασιλιάς παίρνει το δρόμο για τη Ρώμη όπου, ως πατρίκιος της πόλης, καλείται να κρίνει τη διαφορά που φέρνει τον πάπα –ο οποίος κατηγορείται από τους υπηκόους του για ψευδορκία και μοιχεία– αντιμέτωπο με την τοπική αριστοκρατία. Παίρνοντας το ρόλο του στα σοβαρά, διεξάγει ο ίδιος τις ανακρίσεις και στις 23 Δεκεμβρίου του 800 αξιώνει από τον πάπα να δώσει όγκο κάθαρσης μπροστά σε μια σύνοδο αρχιερέων και αξιωματούχων και κηρύσσει τον Λέοντα Γ΄ απαλλαγμένο από κάθε υποψία. Δύο μέρες αργότερα ανακηρύσσεται από το λαό «αυτοκράτορας των Ρωμαίων» στη βασιλική του Αγίου Πέτρου και στέφεται από τον πάπα.

Αυτή η αυτοκρατορική στέψη, η οποία καθόλου δεν επιβλήθηκε στον βασιλιά των Φράγκων όπως θα υποστηρίξουν οι επίσημοι χρονικογράφοι του φραγκικού βασιλείου, αλλά αντίθετα προετοιμαζόταν από πολύ καιρό από τους κληρικούς που αφθονούσαν στην αυλή του Καρλομάγνου, επισφραγίζει μια κατάσταση που εκ των πραγμάτων από καιρό ίσχυε στη Δύση. Πολλά χρόνια προτού ο Καρλομάγνος ξεκινήσει για την Ιταλία ανταποκρινόμενος στην πρόσκληση του Λέοντα Γ΄, η πέννα των λογίων του ανακτόρου της Αιξ-λα-Σαπέλ (όπως για παράδειγμα του Αλκουίνου) δημιούργησε την έννοια του *imperium christianum*, μιας χριστιανικής αυτοκρατορίας που κληροδοτείται από τη Βυζαντινή Αυτο-

κρατορία, αν όχι από τη δύση της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: μιας αυτοκρατορίας της οποίας η μοναδική και πανίσχυρη κεφαλή, ο εκλεκτός του Θεού και τοποτηρητής του Χριστού, έχει ως αποστολή να υποστηρίξει και να εξαπλώνει τη χριστιανική πίστη. Η προσωρινή εξασθένηση της αυτοκρατορικής εξουσίας στο Βυζάντιο δεν ήταν δυνατόν παρά να διευκολύνει και να επιταχύνει τα πράγματα. Είναι δε χαρακτηριστική η σύμπτωση ότι την παραμονή της στέψης του από τον πάπα ο Καρλομάγνος έλαβε τα κλειδιά και το λάβαρο του Παναγίου Τάφου που του έστειλε ο πατριάρχης των Ιεροσολύμων.

Μέχρι ποιο σημείο όμως ο βασιλιάς των Φράγκων είναι διατεθειμένος να διαδραματίσει ένα νέο ρόλο; Έχει πραγματικά αντιληφθεί την ιστορικών διαστάσεων αλλαγή που επέφεραν στη βασιλεία του τα γεγονότα των Χριστουγέννων του 800; Οραματίστηκε άραγε μια ακόμα πληρέστερη αποκατάσταση του ρωμαϊκού κόσμου, συνενώνοντας στο πρόσωπό του τα δύο στέμματα της Ανατολής και της Δύσης; Δεν αποκλείεται ο Καρλομάγνος, χήρος για τέταρτη φορά, να σκέφτηκε να παντρευτεί την αυτοκράτειρα Ειρήνη και να έστειλε προς τούτο πρεσβευτές στην Κωνσταντινούπολη. Εάν αυτό πράγματι συνέβη, το σχέδιο δεν πρόλαβε να υλοποιηθεί, δεδομένου ότι ο Νικηφόρος Β΄ Φωκάς ανέτρεψε την αυτοκράτειρα και κατέλαβε την αυτοκρατορική εξουσία στην Ανατολή (802). Ως εκ τούτου ο Καρλομάγνος παρέμεινε «γαληνότατος σύγουστος, στεμμένος από τον Θεό, μεγάλος και ειρηνικός αυτοκράτορας και κυβερνήτης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ελέω Θεού βασιλιάς των Φράγκων και των Λομβαρδών». Τα πάντα αφήνουν να υποτεθεί ότι στον τίτλο του αυτοκράτορα είδε μια ακόμη τιμή, ένα είδος αποθέωσης της «σταδιοδρομίας» του, λιγότερο ίσως πραγματικής από το σιδερένιο στέμμα των Λομβαρδών βασιλιάδων. Οι σύγχρονοί του μαρτυρούν ότι, αν και αποφάσισε την ανέγερση στην Αιξ-λα-Σαπέλ ενός *Ιερού Παλατίου* κατ' εικόνα του βυζαντινού, ο Καρλομάγνος δεν άλλαξε τις συνθήκες του και τον τρόπο της ζωής του ούτε μετέβαλε τις βάσεις της πολιτικής του. Άλλωστε οι σχετικές με τη διαδοχή του ρυθμίσεις που εξήγγειλε το 806 αποδεικνύουν ότι ο Καρλομάγνος θεωρεί τον τίτλο του μόνο ως προσωπική τιμή και την αυτοκρατορία ως ένα εφήμερο επίτευγμα προορισμένο να εξαφανιστεί μαζί του. Σύμφωνα με το παλαιό φραγκικό έθιμο προβλέπει τη διανομή των εδαφών του μεταξύ των τριών γιων του, με τον καθένα να κυβερνά το βασίλειό του σε σύμπνοια με τους αδελφούς του. Για τον αυτοκρατορικό τίτλο δεν τίθεται ζήτημα.

Αν η αυτοκρατορία επέζησε του ιδρυτή της, αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην τύχη. Το 810 πεθαίνει ο δεύτερος γιος του Καρλομάγνου Πεπίνος και το 811 ο πρωτότοκος Κάρολος. Κατόπιν τούτου οι Φράγκοι ευγενείς πιέζουν τον Καρλομάγνο να εξασφαλίσει τη διαδοχή του. Μπροστά στην επιμονή των αξιωματούχων και των κληρικών της αυλής, ο Καρλομάγνος στέφει αυτοκράτορα τον νεότερο γιο του, τον Λουδοβίκο Α΄—που θα αποκληθεί Ευσεβής ή Πράος—, παραχωρώντας συγχρόνως στο γιο τού Πεπίνου Βερνάρδο τον τίτλο του βασιλιά της Ιταλίας. Το αυτοκρατορικό στέμμα επιζεί λοιπόν του πρώτου κατόχου του (ο οποίος πεθαίνει τον Ιανουάριο του 814) και μαζί του η ιδέα της οικομε-

νικής αυτοκρατορίας. Σε τι βάσεις ωστόσο μπορούσε να υλοποιηθεί αυτή η ιδέα από τη στιγμή που εξέλιπε η ισχυρή προσωπικότητα που την είχε ενσαρκώσει υπό τις πολύ ιδιαίτερες και πολύ πρόσκαιρες συνθήκες της ηγεμονίας του βασιλείου των Φράγκων;

ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Αν και περισσότερο συνεκτικό και καλύτερα οργανωμένο από εκείνο των Μεροβιγγείων, το «καρολίγγειο κράτος» απέχει πολύ από το να αναπαράγει το ρωμαϊκό πρότυπο. Μάταια οι κληρικοί προσπαθούν να φέρουν ξανά στην επιφάνεια τη ρωμαϊκή έννοια της *respublica*, συνδέοντάς την με την έννοια της χριστιανισμής: η *respublica christiana* επιχειρεί να συσχετίσει την ιδέα του δημόσιου αγαθού με εκείνη της προάσπισης της θρησκείας. Η καρολίγγεια μοναρχία διατηρεί τα χαρακτηριστικά της φραγκικής κληρονομιάς, και ειδικότερα τον προσωπικό δεσμό ανάμεσα στον ηγεμόνα και τους υποτελείς του. Ο όρκος πίστης στον ηγεμόνα, που θεσμοθετείται το 780 και του οποίου την επανάληψη ο Καρλομάγνος αξιώνει πολλές φορές, φανερώνει καθαρά τον επαμφοτερισμό του καρολίγγειου κρατικού οικοδομήματος: από τη μια πλευρά καθιερώνεται ο δεσμός ατόμου προς άτομο ανάμεσα στον βασιλιά και τους υποτελείς του, από την άλλη η γενική υποχρέωση πίστης (στην οποία υπόκεινται όλοι οι ελεύθεροι άνθρωποι πάνω από δώδεκα ετών) απέναντι σ' αυτόν που ενσαρκώνει το νόμο και άρα το δημόσιο συμφέρον.

Σ' αυτή τη δίχως τόλμη βούληση για επίτευξη της κρατικής ενότητας απαντά το ενδιαφέρον που έδειξαν οι αυτοκράτορες να ενοποιήσουν τη νομοθεσία. Κάθε χρόνο, με την ευκαιρία της συγκέντρωσης των ελεύθερων ανθρώπων στο Πεδίο του Μαΐου³⁷ που προηγείται της εκκίνησης των εκστρατειών και την οποία αποκαλούν «μεγάλη σύνοδος», ο Καρλομάγνος υποβάλλει τις αποφάσεις του στην έγκριση των υψηλών αξιωματούχων του βασιλείου –κοσμικών και θρησκευτικών– και στη συνέχεια τις κοινοποιεί και τις καταγράφει κεφάλαιο προς κεφάλαιο (*capitula*). Τα καπιτουλάρια αυτά είχαν ισχύ νόμου και εφαρμόζονταν σ' ολόκληρο το βασίλειο. Στην πραγματικότητα επρόκειτο κυρίως για κανονιστικές διατάξεις. Άλλο δείγμα του επαμφοτερισμού του συστήματος είναι ότι κάθε λαός στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας διατηρούσε το δίκαιο και τους νόμους του: οι Ρωμαίοι, οι Φράγκοι, οι Βησιγότθοι της Σεπτιμανίας, οι Βουργούνδιοι, οι Λομβαρδοί, ακόμα και οι Σάξονες και οι Φρίζιοι, των οποίων οι νόμοι συντάχθηκαν κατόπιν εντολής του Καρλομάγνου. Αυτή η διατήρηση των ιδιαίτερων νόμων αποτέλεσε ένα από τα κύρια εμπόδια για την ενοποίηση της αυτοκρατορίας.

Ωστόσο κατά τη βασιλεία του Καρλομάγνου και του Λουδοβίκου Α' του Ευσεβούς, η πρακτική της άσκησης της εξουσίας εξελίχθηκε προς την κατεύθυνση της αποδοτικότερης διακυβέρνησης. Η αυλή που άλλοτε ήταν περιφερόμενη εγκαταστάθηκε στην Αιξ-λα-Σαπέλ και συγκρότησε μια πρώτη μορφή κεντρικής

διοίκησης. Αναμφίβολα η διάκριση ανάμεσα σε δημόσια και ιδιωτικά καθήκοντα που ανατίθενται στους υψηλούς αξιωματούχους παραμένει ασαφής, τα πρώτα ωστόσο αυξάνονται όλο και περισσότερο εις βάρος των δεύτερων. Παράλληλα ο αριθμός των αξιωματούχων αυξάνει (διαχειριστής του οίκου, κοντόσταβλος, κόμης του ανακτόρου, αρχιθαλαμηπόλος κ.ά.) και εδραιώνεται ο ρόλος του κλήρσου της αυλής (της *capella*), στον οποίο ανήκει η αρμοδιότητα των εκκλησιαστικών δημοσιεύσεων, της αποστολής της επίσημης αλληλογραφίας και η δημοσίευση των βασιλικών διπλωμάτων.

Προκειμένου να ασκήσει την εξουσία του επί των υπηκόων και υποτελών του, ο ηγεμόνας, βάσει των βασιλικών του δικαιωμάτων, διαθέτει κατ' αρχάς ένοπλες δυνάμεις. Όπως είδαμε, όλοι οι ελεύθεροι άνθρωποι οφείλουν να εκτίσουν στρατιωτική υπηρεσία με έξοδά τους, στην πράξη όμως καλούνται –εκ περιτροπής ή με κριτήριο τη γειτνίαση με το σημείο εκκίνησης της εκστρατείας– μόνο όσοι είναι σε θέση να συντηρήσουν τον ακριβό στρατιωτικό εξοπλισμό. Οι περισσότεροι ανάμεσά τους είναι οι πεζοί (6.000 ως 10.000 σε καθεμία από τις τέσσερις στρατιές που μάχονται το 811 στον Έλβα, τον Δούναβη, τον Έβρο και τη Βρετάνη), αλλά αυτοί που έχουν αποφασιστικό ρόλο είναι οι βαριά οπλισμένοι ιππείς (2.500 ως 3.000 ανά στρατιά, από τους οποίους 800 με πανοπλία). Δεν υπάρχει λοιπόν μόνιμος στρατός ούτε και τακτική χρηματοδότηση των δαπανών. Η άμεση ρωμαϊκή φορολογία που έχει γίνει εθιμική και διατηρείται κάτω από διάφορες μορφές, όπως φαίνεται, αποφέρει λίγα. Τα δικαστικά πρόστιμα, τα διόδια, ο φόρος άσκησης εμπορικής δραστηριότητας σε δημόσιους χώρους κ.λπ. δεν αποφέρουν αμελητέα έσοδα, αλλά η κύρια οικονομική πηγή του ηγεμόνα είναι τα εισοδήματα από τις γαίες του, που επί Καρλομάγνου συνεχώς αυξάνουν ως συνέπεια των κατακτήσεων, ενώ αντίθετα μειώνονται την εποχή των διαδόχων του λόγω των παραχωρήσεων στους υποτελείς τους, αρχικά με τη μορφή της ψιλής κυριότητας, αργότερα δε με πλήρη κυριότητα.

Η τοπική διοίκηση, που εγγυάται την τήρηση της εσωτερικής τάξης και την εφαρμογή των αυτοκρατορικών αποφάσεων, αποτέλεσε αντίκειμενο ιδιαίτερης φροντίδας. Η βασική μονάδα είναι η κομητεία που διαιρείται σε *ragi* ή σε *gau*. Στην αυτοκρατορία υπάρχουν περίπου 300 κομητείες, καθεμιά διοικούμενη από έναν κόμητα (*comes* ή *graf*), που διορισμένος από τον βασιλιά διοικεί την περιφέρεια, προεδρεύει στο βασιλικό δικαστήριο (το *mallus*) όπου παρακάθηνται οι «αγαθοί άνδρες» (*bonni homines*), συγκαλεί και τίθεται επικεφαλής του στρατού. Οι κόμητες και οι υποτακτικοί τους αμείβονται από τα έσοδα των αυτοκρατορικών γαιών, όπως και οι αξιωματούχοι των μεγάλων επαρχιακών διοικήσεων που έχουν δημιουργηθεί σε ορισμένες ανασφαλείς ή συνοριακές περιοχές (τις *μαρκωνίες / marches*): έπαρχοι (*praefecti*), δούκες (*douces*) ή μαργράβοι (*markgrafen*) στους οποίους έχουν εκχωρηθεί όλες οι εξουσίες.

Όλα αυτά τα αξιώματα αφορούν έναν πολύ περιορισμένο αριθμό: χίλια περίπου άτομα, ενώ η διοίκηση μιας μόνο ρωμαϊκής πόλης μερικές φορές ξεπερνούσε αυτό τον αριθμό. Η αυτοκρατορία διοικείται επομένως κατά τρόπο ανε-

παρκή. Σ' αυτό προστίθεται το γεγονός ότι συχνά ο βασιλιάς αναθέτει το αξίωμα του κόμητα στους εκπροσώπους της τοπικής αριστοκρατίας που διαθέτουν σημαντικές εκτάσεις γης, πολυάριθμη πελατεία και έχουν την τάση να μεταβιβάξουν τα αξιώματα στους γιους τους, να γίνονται δηλαδή μικροί κληρονομικοί δυνάστες. Για να τους επιτηρεί και για να εμποδίσει να συσταθούν έτσι τοπικές δυναστείες που θα διαφεύγουν από την τροχιά της κεντρικής εξουσίας, ο Καρλομάγνος ενισχύει το θεσμό των βασιλικών απεσταλμένων (*missi dominici*), τους οποίους επιλέγει μεταξύ των πιστών του για να ταξιδεύουν ανά δύο ή τρεις (συνήθως πρόκειται για έναν κόμητα και έναν επίσκοπο) και να επιθεωρούν τα αγροκτήματα και τις κομητείες, να ερευνούν για ενδεχόμενες καταχρήσεις, να προεδρεύουν στα δικαστήρια και να προτείνουν ποινές. Αυτοί είναι που εξασφαλίζουν στην αυτοκρατορία μια ελάχιστη συνοχή.

Η ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Με το θάνατο του Καρλομάγνου τον Ιανουάριο του 814, τίθενται σε εφαρμογή οι διευθετήσεις που είχε κάνει ο ίδιος τον προηγούμενο χρόνο: ο μοναδικός γιος του Λουδοβίκος –που θα αποκαλέσουν Ευσεβή– γίνεται αυτοκράτορας της Δύσης. Ο Λουδοβίκος Α΄ είναι ένα άτομο πολύ διαφορετικό από τον πατέρα του. Παρορμητικός και εμπασής, πολύ θρησκος, επηρεάζεται εύκολα από το περιβάλλον του, και ιδίως από τους Ακουιτανούς κληρικούς (δεδομένου ότι χρημάτισε βασιλιάς της Ακουιτανίας επί Καρλομάγνου) οι οποίοι τον ακολούθησαν στην Αιξ-λα-Σαπέλ. Η πρώτη του φροντίδα μόλις ανεβαίνει στον αυτοκρατορικό θρόνο είναι να αναμορφώσει τον τρόπο ζωής των ανακτόρων. Οι κόρες του Καρλομάγνου κλείνονται σε μοναστήρια και οι κληρικοί καλούνται να πειθαρχούν στους κανόνες της Εκκλησίας. Ωστόσο χάρη στην εκπαίδευση που έλαβε απ' αυτούς τους κληρικούς, ο Λουδοβίκος Α΄ αντιλαμβάνεται τον αυτοκρατορικό τίτλο κατά διαφορετικό τρόπο από τον Καρλομάγνο: πολύ πλησιέστερα στο ρωμαϊκό πρότυπο. Έτσι αφαιρεί από τους επίσημους τίτλους του εκείνους του βασιλιά των Φράγκων και του βασιλιά των Λομβαρδών για να κρατήσει μόνο τον τίτλο του «αυτοκράτορα αυγούστου». Αυτό βέβαια δεν εμποδίζει τη διατήρηση μέσα στους κόλπους της ενοποιημένης χριστιανικής αυτοκρατορίας βασιλείων που χαιρούν σημαντικής αυτονομίας: είναι όμως σαφές ότι πρόκειται για βασιλεία που δεν μπορούν να υπάρξουν παρά ως επαρχίες της αυτοκρατορίας. Το 817, όταν ο Λουδοβίκος Α΄ ο Ευσεβής ρυθμίζει τη διαδοχή του προβλέπει κατ' αρχάς τη στέψη του πρωτότοκου γιου του Λοθάριου ως αυτοκράτορα ο οποίος θα ασκεί την εξουσία από κοινού με τον πατέρα του, όσο βρίσκεται ακόμη στη ζωή. Οι άλλοι δυο γιοι του παίρνουν ο μιν Πεπίνος το στέμμα της Ακουιτανίας, ο δε Λουδοβίκος αυτό της Βαβαρίας (ενώ ο Βερνάρδος διατηρεί το βασίλειο της Ιταλίας), αλλά –κι αυτό είναι μια επαναστατική καινοτομία σε σχέση με τη φραγκική πρακτική– όλοι θα κυβερνούν κά-

τω από την εξουσία του παρόντα και μελλοντικού αυτοκράτορα, μοναδικού ηγεμόνα του χριστιανικού λαού.

Η ενοποίηση που επιτυγχάνεται κατ' αυτό τον τρόπο εκπληρώνει τις προσδοκίες των κληρικών. Μερικοί απ' αυτούς, ενθουσιασμένοι από τη στάση του νέου αυτοκράτορα ο οποίος ενσαρκώνει την ενότητα του χριστιανικού κόσμου της Δύσης καλύτερα από τον Καρλομάγνο, προχωρούν ακόμα περισσότερο. Μήπως ο αρχιεπίσκοπος της Λυόν Αγοβάρδος δεν ζητάει τον πλήρη «εκφραγισμό» με την εφαρμογή της νομοθεσίας των Σάλων Φράγκων σε ολόκληρη την αυτοκρατορία; Χωρίς να πάει τόσο μακριά, ο Λουδοβίκος Α΄ ο Ευσεβής επιχειρεί τη νομοθετική ενοποίηση των κρατών της αυτοκρατορίας. Όσο για το συνεκτικό στοιχείο της πολιτικής τους ενότητας, το ρόλο αυτό τον παίζει η θρησκεία. Αυτό τον οδηγεί στη μεταβολή της πολιτικής του έναντι του πάπα: αφού αρχικά αναγνώρισε την πλήρη ανεξαρτησία των κρατών του, στη συνέχεια επανήλθε στο πρόγραμμα του πατέρα του, το οποίο μάλιστα επεξέτεινε ώσπου το 824 να μετατρέψει τελικά το παπικό κράτος σε φραγκικό προτεκτοράτο. Στο μεταξύ οι εκκλησιαστικοί σύμβουλοι του Λουδοβίκου Α΄ –οι Ισπανοί Βενέδικτος του Αινιανού και Αγοβάρδος, ο αβάς της Κορμπι Αδαλχάρδος και ο αδελφός του Ουαλά– τον έστειλαν στη Ρώμη να στεφεί και να χρισθεί αυτοκράτορας από τον Πασχάλη Α΄ (823), σαν ο αυτοκρατορικός τίτλος να ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με τη διπλή αυτή τελετή και να μην μπορούσε να απονεμηθεί παρά μόνο στην Ιταλία και από τον ίδιο τον ποντίφικα.

Μια τέτοια ενωτική βούληση δεν μπορούσε παρά να προσκρούσει στην αντίσταση όσων έβλεπαν τα συμφέροντά τους να ζημιώνονται. Πρώτος πήρε τα όπλα εναντίον του θείου του ο ανιμικός τού αυτοκράτορα και βασιλιάς της Ιταλίας Βερνάρδος, παρακινημένος από δυσαρεστημένους ευγενείς και ορισμένους επισκόπους. Η εξέγερση καταπνίγηκε γρήγορα και οι υποκινητές τιμωρήθηκαν παραδειγματικά, αρχίζοντας από τον ίδιο τον Βερνάρδο που τυφλώθηκε (818). Το βασίλειο της Ιταλίας καταργήθηκε και οι δεσμοί ανάμεσα στα διάφορα τμήματα της αυτοκρατορίας ενισχύθηκαν, μέτρα σε αντάλλαγμα των οποίων ο Λουδοβίκος, κατά προτροπή των εκκλησιαστικών του συμβούλων, αναγκάστηκε το 822 να ζητήσει δημόσια συγγνώμη στο Ατινύ.

Το 830 στασιάζουν οι ίδιοι οι γιοι του αυτοκράτορα. Λίγα χρόνια νωρίτερα ο Λουδοβίκος Α΄ είχε παντρευτεί σε δεύτερο γάμο μια Βαβαρή πριγκίπισσα, την Ιουδήθ, που του έδωσε έναν ακόμη γιο –τον μετέπειτα Κάρολο Β΄ τον Φαλακρό– και η οποία κατόρθωσε να πείσει το σύζυγό της να αναθεωρήσει τη διανομή τού 817. Έτσι στον νεαρό πρίγκιπα παραχωρήθηκε μια περιοχή που περιελάμβανε τις αλαμαννικές χώρες, τη Ραιτία, την Αλσατία και ένα τμήμα της Βουργουνδίας. Συγχρόνως η επιρροή του Λοθάριου Α΄ στον πατέρα του, που μέχρι τότε ήταν πολύ ισχυρή, καθώς κι αυτή των εκκλησιαστικών συμβούλων του Λουδοβίκου Α΄ που ευνοούσαν την ενότητα της αυτοκρατορίας, επισκιάστηκαν από τη φατρία της Ιουδήθ και του ευνοούμενού της κόμητα της Σελπιμανίας Βερνάρδου, ενώ οι άλλοι δύο γιοι τού Λουδοβίκου Α΄, ο Πεπίνος Α΄ και ο Λου-

δοβίκος Β΄ ο Γερμανικός προσπαθούσαν να αυξήσουν το μερίδιό τους. Οι τρεις γιοι του Λουδοβίκου Α΄ του Ευσεβούς στασιάζουν εναντίον του πατέρα τους δύο φορές (το 830 και το 833) αναγκάζοντάς τον αρχικά μεν να στείλει την Ιουδήθ σε μοναστήρι (απ' όπου ανακαλείται σύντομα και τα δικαιώματά της αποκαθίστανται), στη συνέχεια δε να παραιτηθεί, να ζητήσει δημόσια συγγνώμη και να αποτραβηχτεί κι ο ίδιος σε μοναστήρι, αφήνοντας το αυτοκρατορικό στέμμα στον Λοθάριο Α΄. Όχι για πολύ, δεδομένου ότι οι αξιώσεις του πρωτότοκου γιου του Λουδοβίκου Α΄ ξεσήκωσαν εναντίον του τους δύο αδελφούς του. Το 835 μια επισκοπική σύνοδος αποκαθιστά στον Λουδοβίκο Α΄ τον αυτοκρατορικό τίτλο, πράγμα ωστόσο που δεν θέτει τέλος στις οικογενειακές μηχανορραφίες και συγκρούσεις. Όταν ο Λουδοβίκος Α΄ πεθαίνει το 840, η αυτοκρατορία μοιάζει έτοιμη να βυθιστεί στην αναρχία και τον εμφύλιο πόλεμο.

ΟΙ ΝΕΕΣ ΕΙΣΒΟΛΕΣ

Στη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών η κατάσταση θα γίνει ακόμα πιο ανησυχητική, δεδομένου ότι οι αδιάκοποι πόλεμοι ανάμεσα στους διαδόχους του Καρλομάγνου και του Λουδοβίκου Α΄ του Ευσεβούς συμπίπτουν με νέα κύματα εισβολών και επιδρομών στα χριστιανικά εδάφη από τη Σκανδιναβία, την Ουγγαρία και τις περιοχές που ελέγχονται από τους μουσουλμάνους.

Στο νότο οι Καρολίδες πρέπει να αντιμετωπίσουν την πίεση των Σαρακηνών. Στην ξηρά το μουσουλμανικό ιππικό αποκρούστηκε οριστικά τον 8ο αιώνα, αλλά τα παράλια παραμένουν εξαιρετικά ευάλωτα. Στη δυτική Μεσόγειο οι Άραβες, εκκινώντας από διάφορες λίγο ως πολύ ανεξάρτητες μεταξύ τους βάσεις της Ισπανίας ή της Αφρικής, κυριεύουν τις Βαλεαρίδες, την Κορσική και κατόπιν τη Σικελία (την οποία κατακτούν πλήρως το 902). Από εκεί καταλαμβάνουν ορισμένες περιοχές της νότιας Ιταλίας (Μπάρι, Τάραντας) και της Προβηγκίας (Λα Γκαρντ-Φρενέ) και πληθαίνουν τις επιδρομές τους στις ακτές της ιταλικής χερσονήσου και στη νότια Γαλατία. Το 842 λεηλατούν την Αρλ, το 846 επιτίθενται στη Ρώμη που ανθίσταται και λεηλατούν τη βασιλική του Αγίου Πέτρου. Το 932 καταλαμβάνουν τη Γένοβα. Προχωρούν στην ηπειρωτική χώρα και φτάνουν ως τους αυχένες των Άλπεων ερημώνοντας τα μοναστήρια και αρπάζοντας ανθρώπους για τα σκλαβοπάζαρα. Παντού όπου επικρέμαται η απειλή των Σαρακηνών οι κάτοικοι εγκαταλείπουν τα πεδινά παράλια για να καταφύγουν στα υψώματα. Στα τέλη του 10ου αιώνα έχουν ανακαταληφθεί τα περισσότερα μουσουλμανικά οχυρά, ωστόσο η ανασφάλεια βασιλεύει για καιρό στις ακτές της Μεσογείου.

Στα ανατολικά ο κίνδυνος έρχεται από την Παννονία όπου, μετά την εκτόπιση των Αβάρων, έχει εγκατασταθεί ένας λαός της στέπας, οι Μαγυάροι. Καταγόμενοι από τις νοτιοανατολικές κλιτύς των Αλτάιων, ωθήθηκαν από την ορμή των Τούρκων (με τους οποίους αναμίχθηκαν) και από τους Πετσενέγκους. Σ' ό-

λη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 10ου αιώνα εξαπολύουν από την Παννονία καταστρεπτικές επιδρομές σε μεγάλο τμήμα της δυτικής Ευρώπης, φτάνοντας στις εκβολές του Βέξερ, τη νοτιοδυτική Γαλατία και τη μεσημβρινή Ιταλία, λεηλατώντας τα μοναστήρια και αποσπώντας λύτρα από τις πόλεις. Αφού για μεγάλο διάστημα αντιμετώπισαν με επιτυχία το καρολίγγειο ιππικό, συντρίβονται τελικά το 955 στη μάχη του Λέχφελτ από τον βασιλιά της Γερμανίας Όθωνα Α΄ και απωθούνται στην Παννονία όπου εγκαθίστανται οριστικά. Το 996 ο βασιλιάς τους Βάικ ασπάζεται το χριστιανισμό, παντρεύεται μια κόρη του δούκα της Βαβαρίας Ερρίκου Β΄ του Φίλερι και, με το όνομα Στέφανος Α΄, δέχεται από τα χέρια του πάπα Σιλβέστρου Β΄ το στέμμα που θα χρησιμοποιείται στο εξής κατά τη στέψη των Μαγυάρων βασιλιάδων: πρόκειται για το στέμμα του Αγίου Στεφάνου, δεδομένου ότι ο πρώτος που το έφερε ανακηρύχθηκε άγιος το 1083.

Τέλος από τη βόρεια Ευρώπη φτάνουν οι Βίκινγκς. Ήδη από τον 1ο π.Χ. αιώνα η Γαλατία, η Ισπανία και η βόρεια Ιταλία είχαν λεηλατηθεί από ομάδες που κατέβαιναν από τη Σκανδιναβία: τους Κίμβρους και τους Τεύτονες. Τους Σκανδιναβούς τους ξαναβρίσκουμε αναμειγμένους με τα γερμανικά φύλα στη διάρκεια των μεγάλων μεταναστεύσεων του 5ου και του 6ου αιώνα. Στη συνέχεια όμως και ως τον 8ο αιώνα, ο σκανδιναβικός κόσμος παραμένει απομονωμένος, διατηρώντας σχέσεις μόνο με τους γειτονικούς λαούς, τους Φριζίους, τους Αγγλοσάξονες και τους Κέλτες της Ιρλανδίας. Την εποχή εκείνη, αυτοί που σύντομα θα αποκληθούν Νορμανδοί αναπτύσσουν λαμπρό πολιτισμό. Παρά τους ρούνους (που βρίσκουμε χαραγμένους σε πολλές επιτύμβιες πλάκες και οι οποίοι προέρχονται από το αρχαίο ρουνικό αλφάβητο που χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί) και παρά τις *σάγκα*, που χρονολογούνται από τον 12ο και τον 13ο αιώνα, η ιστορία τους είναι ελάχιστα γνωστή. Το μόνο που ξέρουμε είναι ότι τις πρωτόγονες σκανδιναβικές κοινωνίες διηθύνε μια αριστοκρατία που αποτελούσαν οι αρχηγοί των πατριών, μεγάλοι γαιοκτήμονες οι οποίοι προήδρευαν στη συνέλευση των ελεύθερων ανθρώπων και τους διοικούσαν στον πόλεμο. Πιο ψηλά στην ιεραρχία βρίσκονταν οι *γιαρλ*, τοπικοί κληρονομικοί αρχηγοί, και οι βασιλιάδες, με ρόλο αντίστοιχο των Γερμανών ομολόγων τους. Ελάχιστα επίσης μας είναι γνωστά σε σχέση με τη θρησκεία τους.

Εξίσου ανεπαρκείς είναι οι πληροφορίες μας και για τους λόγους που ώθησαν αυτούς τους λαούς των πολεμιστών και των ναυτικών να ξεκινήσουν για τις μακρινές εκστρατείες που θα τους οδηγήσουν παντού στην Ευρώπη, ως και στην ίδια την Αμερική: η έλξη των λαφύρων αναμφίβολα, γιατί όμως εκείνη ακριβώς τη στιγμή; Ο σχετικός υπερπληθυσμός επίσης, που επέσυρε κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις. Ποια όμως υπήρξε η αφετηρία αυτής της ανατροπής της δημογραφικής συγκυρίας; Ίσως μια κλιματική αλλαγή, μια άνοδος της θερμοκρασίας που επέτρεψε την καλλιέργεια περιοχών οι οποίες μέχρι τότε ήταν άγονες. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, γεγονός είναι ότι από τα τέλη του 8ου αιώνα ως τα μέσα του 9ου οι σκανδιναβικοί λαοί εισέρχονται στην ιστορία κατά τον βιαιότερο τρόπο. Οι πρόοδοι της ναυτικής τεχνικής και της ναυσιπλοΐας

τους επιτρέπουν να ριψοκινδυνεύουν στις ανοιχτές θάλασσες. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούν πλοία με ευρύ κύτος που συνδυάζουν το ιστίο με τα κουπιά και μεταφέρουν 40 με 100 ή ακόμη και 200 άνδρες – τα spekkja, η πλώρη και η πρύμνη των οποίων φέρουν το κεφάλι ενός δράκοντα (το drakar). Χάρη δε στις αστρονομικές γνώσεις τους είναι σε θέση να ταξιδεύουν στην ανοιχτή θάλασσα, χωρίς να αναζητούν τις ακτές. Έτσι Σουηδοί, Νορβηγοί και Δανοί εγκαταλείπουν τα γνώριμα παράλια για άλλους, καινούργιους ορίζοντες, άλλοτε ως έμποροι ή εξερευνητές, άλλοτε ως άρπαγες πολεμιστές που στο πέρασμά τους σκορπίζουν την καταστροφή και τον τρόμο.

Οι Σουηδοί ανήκουν γενικά στην πρώτη κατηγορία. Αποκαλούμενοι Βάραγκοι από τους Βυζαντινούς, τους συναντά κανείς στις ανατολικές ακτές της Βαλτικής από τον 7ο αιώνα. Από εκεί αναπλέουν τους ποταμούς και τις λίμνες της ρωσικής πεδιάδας, μεταφέρουν τα πλοία τους στους παραποτάμους ως τον Δνειότερο και τη Μαύρη Θάλασσα και φτάνουν ως την Κασπία, ανταλλάσσοντας σκλάβους και γούνες με προϊόντα της Ανατολής, υπηρετώντας επίσης ως μισθοφόροι στον βυζαντινό στρατό αλλά και για λογαριασμό των σλαβικών πόλεων που απαντούν στη διαδομή τους: του Νόβγκοροντ, του Σμολένσκ και κυρίως του Κιέβου. Κατά πάσα πιθανότητα, ένας από του αρχηγούς τους, ο Όλεγκ, είναι που ιδρύει τον 9ο αιώνα το πριγκιπάτο του Κιέβου, πρόδρομο του ρωσικού κράτους. Τον 10ο αιώνα, και ενώ οι δεσμοί τους με τη Σουηδία αρχίζουν να ατονούν, ασπάζονται το χριστιανισμό μέσω του Βυζαντίου.

Οι Νορβηγοί είναι κυρίως υπερπόντιοι θαλασσοπόροι και εποικιστές παρθένων εδαφών. Εμφανίζονται τον 8ο αιώνα στις ακτές της Αγγλίας και εγκαθίστανται στις νήσους Σέτλαντ και Όρκνυ, καθώς και στην Ιρλανδία όπου ιδρύουν μικρά παράλια πριγκιπάτα. Λίγο αργότερα φτάνουν στην Ισλανδία, άγνωστη στους αρχαίους, όπου και εγκαθίστανται το 860, κατόπιν στη Γροιλανδία, την οποία εποικίζουν έναν αιώνα αργότερα και τέλος στις καναδικές ακτές που ανακαλύφθηκαν από τον Λέιφ Έρικσον τον Τυχερό περί το 1000 για να ξεχαστούν στη συνέχεια.

Εκείνοι όμως με τους οποίους κυρίως θα απασχοληθεί η Ευρώπη του 9ου και 10ου αιώνα είναι οι Δανοί υπό τη γενική και λανθασμένη ονομασία «Νορμανδοί». Επίφοβοι και ληστροικοί πολεμιστές, εμφανίζονται στην Αγγλία και τη Γαλατία στο πρώτο ήμισυ του 9ου αιώνα, λεηλατώντας και καίγοντας τα μοναστήρια και τις πόλεις –το Κουεντοβίχ το 842, τη Νάντη το 843, το Μπορντώ το 844, το Αμβούργο το 845 κ.ά.–, εγκαθιστώντας τα στρατόπεδά τους στις εκβολές των ποταμών και επιχειρώντας από τη βάση αυτή συστηματικές επιδρομές στο εσωτερικό. Επιβάλλουν στις τοπικές αρχές και τους ηγεμόνες βαρείς φόρους (Danegeld) και στη συνέχεια την παραχώρηση εδαφών. Οι επιδρομές τους αρχικά περιορίζονται στις παράλιες περιοχές της Βόρειας Θάλασσας και της Μάγχης, αλλά σύντομα επεκτείνονται στο εσωτερικό –στο Καμπραί, τη Σανς, ακόμα και στο Κλερμόν στην Ωβέρνη!–, στις ακτές του Ατλαντικού και ύστερα στη Μεσόγειο.

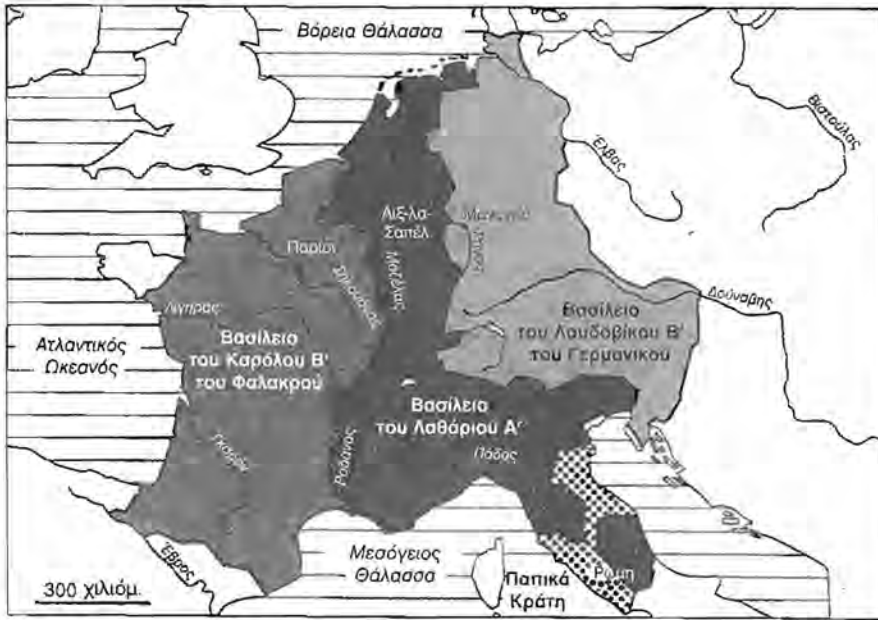
Σιγά σιγά οι καταστρεπτικές επιδρομές αντικαθίστανται από παρατεταμένο εποικισμό. Στην Αγγλία ένας δανικός στρατός εγκαθίσταται το 876 στη Νορθουμβρία και σύντομα ένα πραγματικό βασίλειο ιδρύεται στην περιοχή του Γιόρκ. Εξαφανίζεται το 954, αλλά στα τέλη του 10ου αιώνα νέοι Δανοί κατακτητές καταλαμβάνουν την Αγγλία: ο Χάραλ Α΄ ο Κυανόδους, ο Σβέιν Α΄ ο Διχαλογένης και ο Κανούτος Β΄ ο Μέγας, οι οποίοι βασιλεύουν σε μια εκτεταμένη αυτοκρατορία που περιλαμβάνει και το μεγαλύτερο μέρος της Σκανδιναβίας. Στα φραγκικά εδάφη το μόνο νορμανδικό κράτος που δεν είχε εφήμερη ζωή είναι εκείνο που συγκροτήθηκε το 911 από τον Ρολό ο οποίος, ως αρχηγός μιας ομάδας Βίκινγκς καταγόμενης από τις νήσους Όρκνυ, αποκτά με τη συνθήκη του Σαιν-Κλαιρ-συρ Επτι (911) που υπέγραψε ο Κάρολος Γ΄ ο Απλός την περιοχή του κάτω Σηκουάνα, η οποία θα ονομαστεί Νορμανδία, παρ' όλο που οι έποικοι θα υιοθετήσουν σύντομα τη γλώσσα, τη θρησκεία και τους θεσμούς της καρολίγγειας Γαλατίας.

Ο ΔΙΑΜΕΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Όταν ο Λουδοβίκος Α΄ ο Ευσεβής πεθαίνει το 840, οι τρεις επιζώντες γιοι του, ο Λοθάριος Α΄, ο Λουδοβίκος Β΄ και ο Κάρολος Β΄, αρχίζουν αμέσως τους μεταξύ τους αγώνες για να επιτύχουν την πιο ευνοϊκή για τον καθένα διανομή και για να εξασφαλίσουν το καλύτερο δυνατόν μερίδιο. Ο Λοθάριος Α΄, έχοντας υπέρ αυτού τον τίτλο του αυτοκράτορα και ασφαλώς οχυρωμένος στην Ιταλία, συγκεντρώνει αρκετούς πιστούς και κληρικούς που ακόμη θέλγονται από την ενωτική ιδέα. Ο Κάρολος Β΄ που κυβερνά το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας και ο Λουδοβίκος Β΄ του οποίου τα εδάφη βρίσκονται κυρίως στη Γερμανία συμμαχούν για να εξουδετερώσουν τις αυτοκρατορικές βλέψεις του πρωτοτόκου, στηριζόμενοι στις ιδιαιτερότητες των τόπων που ελέγχουν. Νικούν τον Λοθάριο Α΄ στο Φοντεναί-αν-Πιιζαί το 841, αλλά δεν καταφέρνουν να επωφεληθούν από τη νίκη τους. Κατόπιν τούτου αποφασίζουν να θέσουν τις βάσεις μιας μονιμότερης συμφωνίας ώστε να συντρίψουν οριστικά τον εχθρό αδελφό τους. Συνέρχονται στο Στρασβούργο στις 14 Φεβρουαρίου 842 και ορκίζονται αμοιβαία βοήθεια και συνδρομή εναντίον του Λοθάριου Α΄ προκειμένου δε να γίνουν καλά αντιληπτοί από τα στρατεύματά τους, ο Λουδοβίκος Β΄ ορκίζεται στα γερμανικά και ο Κάρολος Β΄ στα ρομανικά, από τα οποία προέρχονται τα γαλλικά. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι «Όρκοι του Στρασβούργου» αναγνωρίζουν για πρώτη φορά την ύπαρξη δύο διαφορετικών λαών μέσα στην αυτοκρατορία.

Το επόμενο έτος (843) ο Λοθάριος Α΄, πεπεισμένος ότι δεν θα μπορέσει να διαλύσει τη συμμαχία των δύο αδελφών του και, ακόμα λιγότερο, να εξαντλήσει στις δυνάμεις τους, αποφασίζει να διαπραγματευτεί μαζί τους σε ισότιμη βάση. Η συνθήκη του Βερντέν, η οποία διαγράφει το χάρτη της δυτικής Ευρώ-

Η ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΒΕΡΝΤΕΝ (843)

της για πολλούς αιώνες, διαιρεί την καρολίγγεια αυτοκρατορία σε τρία τμήματα, με ίδιο πάνω κάτω πληθυσμό και ανάλογους γεωργικούς πόρους. Ο Κάρολος Β΄ (που αργότερα επονομάστηκε ο Φαλακρός) παίρνει το Δυτικό Φραγκικό Βασίλειο (Francia Occidentalis), την περιοχή των λαών που μιλούν τη ρομανική γλώσσα· στον Λουδοβίκο Β΄ (τον Γερμανικό) περιέχονται οι γερμανόφωνες περιοχές ανατολικά του Ρήνου: το Ανατολικό Φραγκικό Βασίλειο (Francia Orientalis). Όσο για τον Λοθάριο Α΄, το Μέσο Φραγκικό Βασίλειο (Francia Media) περιλαμβάνει μεν το λίκνο της καρολίγγειας οικογένειας ανάμεσα από τον Μεύση και τον Ρήνο, αλλά συγκαταλέγει εδάφη πολύ πιο ανόμοια και δεν στηρίζεται σε γλωσσική βάση όπως τα άλλα δύο κράτη.

Η ενότητα της αυτοκρατορίας διασπάται. Μάταια οι τρεις αδελφοί ανταποκρίνονται στις εκκλήσεις του κλήρου, υποσχόμενοι να διατηρήσουν ομόνοια ανάμεσά τους ώστε να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους που απειλούν τον χριστιανικό κόσμο – πράγματι περιοδικές συναντήσεις λαμβάνουν χώρα επανειλημμένως για το σκοπό αυτό στην Τιονβίλ το 844 και στο Μέρσεν το 847 και το 851. Οι υποσχέσεις όμως αυτές δεν θα διαρκέσουν πολύ μπροστά στη λογική των εδαφικών διανομών και των πολύ περισσότερο συγκεκριμένων δεσμεύσεων που λαμβάνονται μπροστά στους «πιστούς» του κάθε ηγεμόνα. Με το θάνατο του Λοθάριου Α΄ το 855 η κατάτμηση συνεχίζεται. Η Λοθαριγγία (ονομασία που θα εξελιχθεί σε Λορραίνη) διανέμεται ανάμεσα στους τρεις γιους του: ο πρωτότοκος

Λουδοβίκος Β΄ ο Νεαρός λαμβάνει την Ιταλία και τον αυτοκρατορικό τίτλο, ο Λοθάριος Β΄ τη Φριζία και την Αυστρασία και ο Κάρολος την Προβηγκία.

Πολύ γρήγορα η ασυμφωνία γίνεται καθεστώς ανάμεσα στους δύο επιζώντες αδελφούς του Λουδοβίκου Α΄ του Ευσεβούς και τους τρεις ανιψιούς τους, υποδαυλιζόμενη από τις φιλοδοξίες και την πλεονεξία του καθενός. Ο Λουδοβίκος Β΄ ο Γερμανικός μάλιστα εισβάλλει το 855 στο βασίλειο του Καρόλου Β΄ του Φαλακρού, όπου βρίσκει την υποστήριξη μιας ομάδας ευγενών και τελικά αποτυγχάνει χάρη μόνο στη σθεναρή αντίσταση του κλήρου του Μέσου Φραγκικού Βασιλείου, υπό την ηγεσία του αρχιεπισκόπου της Ρενς Χικμάρ. Για μια ακόμη φορά η Εκκλησία ορθώνεται για να διαφυλάξει ό,τι μπορεί από την ενότητα της χριστιανικής αυτοκρατορίας. Επιβάλλει μάλιστα στους δύο αδελφούς μια νέα διακήρυξη ειρήνης το 860. Όπως την εποχή του Λουδοβίκου Α΄ του Ευσεβούς, έτσι και τώρα η Εκκλησία ασκεί αποτελεσματικά την επιρροή της. Ενσαρκώνει την ενότητα απέναντι στην κατάτμηση της εξουσίας, την αναρχία και τις καταστροφικές επιδρομές των Νορμανδών και των Σαρακηνών. Ο πάπας Νικόλαος Α΄ καταβάλλει κάθε προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση: επεμβαίνει στις εκκλησιαστικές υποθέσεις του κάθε βασιλείου χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τις διαμαρτυρίες των Καρολίγγειων και παρέχει την υποστήριξη του στον Λουδοβίκο Β΄ τον Νεαρό στον λυσσώδη αγώνα που διεξάγει στη νότια Ιταλία εναντίον των μουσουλμάνων.

Η βασιλεία του Λουδοβίκου Β΄ του Νεαρού σηματοδοτεί μια πρόσκαιρη ανάπαυλα στη διαδικασία της αποσύνθεσης της καρολίγγειας αυτοκρατορίας. Οι ακατάβλητες εκστρατείες του εναντίον των Σαρακηνών τον κάνουν να φαντάζει ως ο προστάτης της χριστιανοσύνης και δίνουν για τελευταία φορά κάποιο νόημα στον αυτοκρατορικό τίτλο. Ενόσω οι δύο θείοι του μοιράζονται τη Λοθαριγγία καταλαμβάνει το Μπάρι, μεγάλη μουσουλμανική βάση στην Ιταλία, και έτσι για κάποιο διάστημα ο σαρακηνός κλοιός στη χερσόνησο χαλαρώνει. Ονειρεύεται τότε όχι μόνο να επιβάλει την εξουσία του σ' ολόκληρη τη δυτική αυτοκρατορία, αλλά και να κάνει τον «πολύ αγαπητό πνευματικό του αδελφό Βασίλειο Α΄ τον Μακεδόνα» που βασιλεύει στην Κωνσταντινούπολη να αναγνωρίσει τα πρωτεία της αυτοκρατορίας «της Ρώμης» έναντι εκείνης του Βυζαντίου. Ωστόσο το όνειρο καταρρέει το 875 με την επίθεση των μουσουλμάνων στην ίδια τη Ρώμη—όπου ο πάπας Ιωάννης Η΄ αναγκάζεται να πληρώσει ο ίδιος το φόρο για να αποφευχθεί ο κίνδυνος—καθώς και με το θάνατο του Λουδοβίκου Β΄ του Νεαρού.

Από τότε το αυτοκρατορικό στέμμα θα περάσει από κεφαλή σε κεφαλή, ανάλογα με τα αποτελέσματα των διαπραγματεύσεων με τον πάπα: αρχικά στον Κάρολο Β΄ τον Φαλακρό και στη συνέχεια, με κενό τριών ετών, στο γιο του Λουδοβίκου Β΄ του Γερμανικού, Κάρολο Γ΄ τον Παχύ (από το 881 ως το 888), ο οποίος γρήγορα αποδεικνύεται ανίκανος και καθαιρείται από τους ευγενείς της Γερμανίας με πρωτοβουλία του Αρνούλφου, νόθου γιου του Καρλομάνου. Αυτός θα είναι ο τελευταίος Καρολίγγειος που θα στεφεί αυτοκράτορας στη Ρώμη μετά από δύο καθόδους στην Ιταλία το 894 και το 895. Μετά απ' αυτό, έχοντας

απολέσει κάθε έννοια, το στέμμα φέρεται από μικρούς πρίγκιπες: τον Λαμβέρτο του Σπολέτο, τον Λουδοβίκο Γ΄ τον Τυφλό της Προβηγκίας, τον Βερεγγάριο του Φριούλι κ.ά., μέχρις ότου περάσει το 962 στον Όθωνα Α΄ της Γερμανίας.

Τον 10ο αιώνα συναντάμε και πάλι τους μακρινούς απογόνους των Πεπινιδών στους θρόνους βασιλείων λιγότερο ή περισσότερο εκτεταμένων και λιγότερο ή περισσότερο διαλυμένων από τα ταυτόχρονα πλήγματα των Νορμανδών ή των Σαρακηνών επιδρομών και των τοπικών αρχόντων – μεγάλων γαιοκτημόνων και στρατιωτικών αρχηγών. Από τα ερείπια του κρατικού οικοδομήματος που προέκυψε από τη συμμαχία του θρόνου του Αγίου Πέτρου και της φραγκικής εξουσίας γεννιώνται έτσι η Γαλλία, η Γερμανία και η Ιταλία. Η καρολίγγεια αυτοκρατορία έσβησε. Αρχίζει η ιστορία της φεουδαρχικής Ευρώπης.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΝ ΚΑΡΟΛΙΓΓΕΙΑ ΕΠΟΧΗ

Όπως και στα χρόνια των Μεροβιγγείων, την καρολίγγεια εποχή η οικονομία παραμένει κατά βάση γεωργική. Λίγες διαφορές υπάρχουν άλλωστε ως προς το σημείο αυτό ανάμεσα στον 7ο και τον 8ο αιώνα. Οι αγροτικές τεχνικές είναι σε γενικές γραμμές οι ίδιες. Η λαίμαριά δεν επιτρέπει στα υποζύγια, που εξάλλου δεν είναι ιδιαίτερα εύρωστα, να καταβάλλουν σημαντικές προσπάθειες. Το άροτρο με το σιδερένιο νύι που χρησιμοποιείται για τη βαθιά άροση είναι πολύ λίγο διαδεδομένο επειδή ο σίδηρος είναι ακριβός και προορίζεται για την κατασκευή των όπλων. Η παραδοσιακή άροση απλώς χαράσσει το έδαφος που προηγούμενως πρέπει να σκάβεται με την αξίνη. Η ανυπαρξία λιπασμάτων και η ανεπάρκεια της κοπριάς (τα ζώα τρέφονται κυρίως σε ανοιχτό χώρο) αναγκάζουν τους χωρικούς να αφήνουν σε αγρανάπαυση ένα τμήμα των χωραφιών τους κάθε χρόνο. Έτσι η απόδοση παραμένει μικρή (δύο, καμιά φορά τρεις σπόροι για καθένα που σπέρνεται) και επομένως η ύπαρξη και η εκμετάλλευση των δασών γίνεται απαραίτητη για την επιβίωση των αγροτικών κοινοτήτων. Σ' αυτό οφείλονται η περιορισμένη εκχέρσωση παρθένων εδαφών και, κατά τόπους και στο πλαίσιο του αραιοκατοικημένου ευρωπαϊκού χώρου, το φαινόμενο του σχετικού υπερπληθυσμού που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή.

Το αγροτικό σύστημα βασίζεται περισσότερο από ποτέ άλλοτε στη μεγάλη γαιοκτησία. Χάρη στα κατάστιχα (τα *πολύπτυχα*) που τήρησαν οι μισθωτές των αγρών των φεούδων και ειδικότερα ο αβάς του Σαιν-Ζερμαίν-ντε-Πρε Ιρμυόν στις αρχές του 9ου αιώνα, παρατηρούμε το φαινόμενο αυτό μεταξύ Σηκουάνα και Ρήνου στην πιο προηγμένη μορφή του. Και σε τούτο τον τομέα δεν υπάρχει μεγάλη αλλαγή από την προηγούμενη περίοδο, εκτός από την καλύτερη λειτουργία του συστήματος και αναμφίβολα την αύξηση της έκτασης των γαιών που κατέχει ο ηγεμόνας, οι μεγάλοι λαϊκοί χωροδεσπότες και τα μοναστήρια. Κατά τα λοιπά ο ιδιοκτήτης εξακολουθεί να καταλαμβάνει κέντρο του κτήματος όπου η αυλή (*curtis*) συγκεντρώνει κατοικία και κτίρια εκμετάλλευσης (τα οποία και α-

ξιοποιεί άμεσα) και να καλλιεργεί τους αγρούς μέσω ενοικιαστών που είναι αναγκασμένοι να εξοφλούν τις οφειλές τους σε χρήμα, είδος και αναγκαστική εργασία. Αυτοί οι αγροί, που αρχικά αποτελούνταν από χωράφια σχεδόν ίσης έκτασης που προορίζονταν να συντηρήσουν μια οικογένεια χωρικών, εξελίχθηκαν πολύ κατά τον 9ο και 10ο αιώνα λόγω των πωλήσεων και των κληρονομικών διανομών. Η έκτασή τους στην περιοχή του Παρισιού κυμαίνεται μεταξύ 1 και 15 εκταρίων, στη Φλάνδρα και τη Φριζία ανάμεσα σε 15 και 40 εκτάρια.

Σε αδρές γραμμές η μεγάλη γαιοκτησία της καρολίγγειας περιόδου είναι αυτάρκης. Τα περισσότερα αγροτικά οικοδομικά συγκροτήματα (villae) διαθέτουν ακόμη και δικούς τους τεχνίτες, που κατασκευάζουν ενδύματα, κεραμικά, βρέλια και αγροτικά εργαλεία. Ελάχιστα κτήματα μπορούν να προσφέρουν στον υδιοκτήτη τους –λαϊκό ή κληρικό– τα μέσα να αγοράσει προϊόντα πολυτελείας από το ευρύτερο εμπόριο. Πόσο μάλλον που ορισμένες αγορές δεν μπορούν να αποφευχθούν: ο σίδηρος για τα εργαλεία και τα όπλα, το αλάτι για τη συντήρηση του κρέατος, το κρασί στις περιοχές όπου δεν καλλιεργείται η άμπελος κ.λπ. Επομένως η αυτάρχεια δεν είναι πλήρης: το εσωτερικό εμπόριο εξακολουθεί να υπάρχει και μάλιστα φαίνεται ότι γνώρισε κάποια ανάκαμψη στη διάρκεια της βασιλείας του Καρλομάγνου και του Λουδοβίκου Α΄ του Ευσεβούς. Οι αστικές και αγροτικές αγορές πολλαπλασιάζονται. Οι χωρικοί έρχονται στη γειτονική πόλη να ανταλλάξουν μερικά προϊόντα της οικιακής ζωτροφίας με εκείνα της αστικής βιοτεχνίας ή να αγοράσουν υφάσματα και διάφορα αντικείμενα από τους πλανόδιους εμπόρους. Από τη μια περιοχή στην άλλη, οι χωρικοί ανταλλάσσουν δημητριακά και κρασί, καπνιστά ή αποξηραμένα ψάρια και μέταλλα. Τέλος διαπιστώνεται η επαναδραστηριοποίηση του «διεθνούς» εμπορίου, μέχρι την εποχή των νορμανδικών και σαρακηνών επιδρομών, οι οποίες παρενοχλούν και καμιά φορά παραλύουν τις ανταλλαγές ανάμεσα στις απομακρυσμένες περιοχές της αυτοκρατορίας καθώς και ανάμεσα στον καρολίγγειο κόσμο και την ανατολική ή βαρβαρική περιφέρειά του.

Ορισμένα εισαγόμενα προϊόντα, όπως ο αιγυπτιακός πάπυρος, τα εξωτικά φρούτα και το ελαιόλαδο, έχουν σχεδόν εξαφανιστεί από τις δυτικές αγορές και έχουν αντικατασταθεί από τοπικά προϊόντα όπως το βούτυρο, το κερί και η περγαμνή. Αντίθετα εξακολουθεί η εισαγωγή μπαχαρικών για το καρύκευμα των φαγητών, αρωμάτων και πολύτιμων υφασμάτων για την περιβολή των ευγενών και για τα τελετουργικά εκκλησιαστικά ενδύματα. Η μουσουλμανική πειρατεία μετατοπίζει ανατολικότερα τις μεγάλες γραμμές του θαλάσσιου εμπορίου ευνοώντας τα λιμάνια της Αδριατικής και ειδικότερα τη Βενετία όπου καταφτάνουν τα μπαχαρικά της Αλεξάνδρειας, τα μεταξωτά της Κωνσταντινούπολης, η ξυλεία και οι σκλάβοι από ολόκληρη την Ευρώπη και τέλος το αλάτι και τα ψάρια της Αδριατικής.

Στη βόρεια Γαλατία αναπτύχθηκαν καινούργια λιμάνια στις εκβολές των μεγάλων ποταμών, μέσω των οποίων ταξιδεύουν τα γερμανικά σιτηρά, το κρασί, οι σκλάβοι, η ξυλεία και τα σκανδιναβικά γουναρικά. Το Ντούρστεντε και το

Κουεντοβίκ στις εκβολές του Κανς, το Ντόρστατ στον Κάτω Ρήνο, αρχίζουν να εμπορεύονται με τις χώρες του βορρά και της Βαλτικής. Η Γάνδη στο σημείο όπου ο Λυς χύνεται στον Σκάλδη και η Μπρυξ στο βάθος των εκβολών του Ζβάν αναπτύσσουν έντονη εμπορική δραστηριότητα στις ζώνες γύρω από τα λιμάνια τους (portus), δηλαδή στις αμμώδεις περιοχές όπου εκφορτώνουν και στοιβάζουν τα εμπορεύματα που καταφθάνουν από τις ποτάμιες οδούς: από τις ζώνες αυτές ξεκινά και η επέκταση και ο πλουτισμός των πόλεων αυτών. Οι Σάξονες και Φριζίιοι έμποροι αναπλέουν τον Σηκουάνα και τον Ρήνο και φτάνουν ως το Παρίσι και στην εμποροπανήγυρη του Σαιν-Ντενί ή ως το Στρασβούργο, τη Βασιλεία και την Κωνσταντία. Τέλος στις ανατολικές εσχατιές της Ευρώπης, οι Βάραγχοι, χάρη στους μεγάλους ποταμούς της ρωσικής πεδιάδας, επικοινωνούν άμεσα με τις χώρες της Μαύρης Θάλασσας ανταλλάσσοντας ξυλεία, σκλάβους και γουναρικά με προϊόντα της Ανατολής, τα οποία μεταφέρουν από την ίδια οδό ως τη νήσο Γκότλαντ στη Βαλτική. Εκεί έρχονται να τα αγοράσουν οι Φράγχοι και οι Φριζίιοι έμποροι για να τα μεταπωλήσουν σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία της Δύσης.

Κατ' αρχήν οι αγορές που πραγματοποιούνταν στις ανατολικές χώρες δεν μπορούσαν με κανένα τρόπο να αντισταθμιστούν από τις εξαγωγές της δυτικής αυτοκρατορίας. Δεδομένου ότι τα αποθέματα χρυσού της Δύσης είχαν ήδη εξαντληθεί από τον 8ο αιώνα ή παρέμεναν αδρανή στα θησαυροφυλάκια των εκκλησιών με τη μορφή πολύτιμων αντικειμένων, δύσκολα μπορούμε να φαντασθούμε πώς γίνονταν οι διεθνείς πληρωμές. Φαίνεται ότι παρά τις πολλές απαγορεύσεις της Εκκλησίας και της βασιλικής εξουσίας, παρανόμως γίνονταν επικερδείς πωλήσεις όπλων και σκλάβων, περιορίζοντας έτσι το έλλειμμα σε πολύτιμο μέταλλο. Όμως ήταν κυρίως η καρολίγγεια πολιτική που έθεσε στη διάθεση της Δύσης ένα μέσο για τις διεθνείς πληρωμές με την αποκατάσταση και τη σταθεροποίηση του αργυρού νομίσματος (το αργυρό δηνάριο ανατιμήθηκε από τον Καρλομάγνο κατά 25%).

Η κοινωνική εξέλιξη που παρατηρείται κατά την καρολίγγεια περίοδο συνεχίζεται. Στη βάση της πυραμίδας βρίσκονται οι σκλάβοι, όλο και λιγότεροι και ενσωματωμένοι πλέον στη χριστιανική κοινωνία (έχουν το δικαίωμα να μετέχουν σε όλα τα μυστήρια). Η μοίρα τους πλησιάζει εκείνη των ελεύθερων παροίκων (coloni), των οποίων η κατάσταση υποβαθμίζεται και η νομική τους υπόσταση ως ελεύθερων ανθρώπων τείνει να εξαλειφθεί. Από την εποχή του Καρλομάγνου υπάρχουν πάροικοι στους υποτελείς αγρούς και σκλάβοι στους ελεύθερους. Με άλλα λόγια, το πέρασμα από το καθεστώς της δουλείας και της παροικίας σε μια ενδιάμεση κατάσταση ημιελευθερίας που αποκαλείται δουλοπαροικία πραγματοποιήθηκε κατά τρόπο μη αισθητό. Οι ελεύθεροι μικροϊδιοκτήτες –των οποίων η γη είναι μια ελεύθερη από δεσμούς υποτέλειας και κληρονομικά μεταβιβαζόμενη γαιοκτησία (al-ôd)– δεν εξαφανίζονται, αλλά ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά γι' αυτούς.

Κυρίως όμως κατά την καρολίγγεια περίοδο τίθενται οι βάσεις του συστήμα-

τος που σύντομα θα αποκληθεί φεουδαρχία και το οποίο στην πραγματικότητα αποτελεί την κατάληξη μιας μακράς εξέλιξης που ανάγεται στην εποχή της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και στην πρακτική της τής ρωμαϊκής πατρωνίας (patrocinium). Είδαμε ήδη με ποιο τρόπο κατά τη μεροβίγγεια εποχή η εξασθένηση της κρατικής εξουσίας και η επακόλουθη ανασφάλεια είχε οδηγήσει ορισμένους ελεύθερους ανθρώπους να τεθούν κάτω από την προστασία ενός ισχυρότερου και πώς οι ισχυροί αυτοί άνδρες είχαν αποκτήσει τη συνήθεια να συγκεντρώνουν γύρω τους ομάδες πιστών, τις υπηρεσίες των οποίων αντέμειβαν με παραχωρήσεις γης: τη χαριστική προνομιστική παροχή (beneficium). Έτσι αναπτύχθηκε η πρακτική του όρκου πίστης (recommendatio), με τον οποίο, και σε αντάλλαγμα της παροχής, ο προστατευόμενος (vassalus) αναλάμβανε εφ' όρου ζωής να ακολουθεί τον άρχοντά του στον πόλεμο. Κατά τη βασιλεία των Καρολιδών την εξέλιξη αυτή επιταχύνουν πολλά γεγονότα. Κατ' αρχάς οι ανάγκες του πολέμου και η αύξηση του κόστους του στρατιωτικού εξοπλισμού υποχρεώνουν τους ηγεμόνες να προβούν σε μεγαλύτερες παραχωρήσεις προς τους υποτελείς τους, με συνέπεια να φτωχύνουν προς όφελος των τελευταίων και να αυξήσουν αντίστοιχα την ισχύ τους. Στη συνέχεια, παρά τους ελέγχους που πραγματοποιούνται από τους βασιλικούς απεσταλμένους (missi dominici), οι πράκτορες της βασιλικής εξουσίας –κόμητες, τοποτηρητές, δούκες κ.ά.– όλο και συχνότερα μεταβιβάζουν το αξίωμά τους στους απογόνους τους. Παράλληλα επιχειρούν να καταστήσουν κληρονομικούς τους τιμητικούς τίτλους (honores), οι οποίοι κατ' αρχήν τους απονέμονται εφ' όρου ζωής, συγχέοντάς τους με τα προσωπικά τους αγαθά. Τέλος ο ίδιος ο Καρλομάγνος συμβάλλει στη γενίκευση του συστήματος του όρκου πίστης, συνδέοντας με μια αλυσίδα όρκων όλους τους ελεύθερους ανθρώπους, από τους βασιλικούς υποτελείς που ορκίζονταν πίστη στον ηγεμόνα ως τους πιο ταπεινούς κοινούς υποτελείς.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι αυτοί οι θεσμοί υποτελείας διαδόθηκαν κυρίως στον γερμανικό κόσμο και ειδικότερα μεταξύ Ρήνου και Λίγηρα. Στη νότια Γαλατία και στη βόρεια Ιταλία παρέμειναν σε εμβρυακή κατάσταση. Υπήρχε φυσικά ο όρκος πίστης, αλλά δεν συνδεόταν με προνομιακές παροχές, με εξαίρεση τους αντιπροσώπους του ηγεμόνα. Αντίθετα τον 9ο αιώνα αναπτύχθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη η ισχύς και η επιρροή των μεγάλων γαιοκτημόνων, οι οποίοι εξελίχθηκαν σε κληρονομικούς τοπικούς διοικητές. Διαθέτοντας μεγάλα κτήματα και πολυάριθμους υποτελείς, στρατολογώντας πολεμιστές ανάμεσα στους «ανθρώπους» τους και τους χωρικούς τους και ιδιοποιούμενοι σιγά σιγά τις βασιλικές εξουσίες, έφτασαν να ασκούν στην περιοχή τους σχεδόν απεριόριστη εξουσία. Καθώς στην εποχή των διαδόχων του Καρλομάγνου η αυτοκρατορική εξουσία άρχισε να εξασθενεί και οι πληθυσμοί με τη σειρά τους άρχισαν να μην υπακούουν πια στον ηγεμόνα αλλά στον κόμητα ή τον δούκα που ήταν ο άμεσος κύριός τους.

ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΖΩΟΓΟΝΗΣΗ

Η βασιλεία του Καρλομάγνου και στη συνέχεια εκείνη του Λουδοβίκου Α΄ του Ευσεβούς συμπίπτουν με μια άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών που οι ιστορικοί ονόμασαν, ίσως κατά τρόπο κάπως καταχρηστικό, «καρολίγγεια αναγέννηση». Όργανα, αν όχι πρωτεργάτες αυτής της πολιτιστικής αναζωογόνησης, είναι φυσικά οι κληρικοί, αποκλειστικοί φορείς της γνώσης και της τεχνικής της μετάδοσής της την εποχή εκείνη. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο οι εκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις και οι προσπάθειες για τη βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου των ιεραρχών και των μοναχών υπήρξαν καθοριστικές: η πρωτοβουλία ωστόσο ανήκε στον Καρολίγγειο ηγεμόνα.

Η εκκλησιαστική μεταρρύθμιση συνεπαγόταν κατ' αρχάς καλύτερη κατανομή της περιουσίας, η οποία παρέμενε σημαντική, παρά τις αφαιμάξεις που υπέστη την εποχή του Καρόλου Μαρτέλου. Η ευμάρεια των επισκόπων και των αβάδων, που στην πλειονότητά τους προέρχονταν από την υψηλή αριστοκρατία, ερχόταν σε αντίθεση με τη δυσπραγία των μοναχών και του κατώτερου κλήρου. Για να τους απαλλάξει από την ένδεια ο Καρλομάγνος θεσμοθέτησε τη δεκάτη (κάθε παραγωγός έπρεπε να παραδίδει στην Εκκλησία το δέκατο της συγκομιδής του) και ο Λουδοβίκος Α΄ ο Ευσεβής αποφάσισε να χωρίσει την περιουσία των αβαείων σε δύο μέρη: το ένα για την αποκλειστική χρήση του αβά και το άλλο για τη συντήρηση της κοινότητας και του μοναστηριού. Προκειμένου δε να αποκατασταθεί η πειθαρχία, που είχε πολύ χαλαρώσει την εποχή των Μεροβιγγείων, επιβλήθηκε μια σειρά από μεταρρυθμιστικά μέτρα: αντικατάσταση των μητροπόλεων, που είχαν εκλείψει, από τις αρχιεπισκοπές, επέκταση της επισκοπικής εξουσίας σ' ολόκληρο τον κλήρο της επισκοπής, αποβολή των ανήθικων αρχιερέων και αντικατάστασή τους με καλύτερα εκπαιδευμένο προσωπικό ανεπίληπτης ηθικής, συγκέντρωση των ιερών των πόλεων σε κοινότητες κληρικών και υπαγωγή τους στην κοινοβιακή ζωή, υποταγή όλων των μοναστηριών του βασιλείου στον κανονισμό των βενεδικτίνων, σύμφωνα με την αυστηρή προσαρμογή που εφαρμόσε ο Βενέδικτος του Αινιανού κ.ά.

Η εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων αυτών, καθώς και εκείνων που αποσκοπούσαν στη βελτίωση του επιπέδου των διοικητικών υπαλλήλων, προϋπέθετε την ανάπτυξη της εκπαίδευσης των κληρικών και κατά συνέπεια την αναζωογόνηση της πολιτιστικής παράδοσης. Έργο ιδιαίτερα φιλόδοξο, δεδομένου ότι, με τὸ τέλος της μεροβιγγείας περιόδου, ὅλη ἡ πρόοδος που εἶχε συντελεσθεῖ προηγουμένως στον τομέα αυτό, καθώς και σε πολλούς άλλους, έμοιαζε να έχει ανατραπεί σε ένα σημαντικό τμήμα της φραγκικής Γαλατίας. Για την ανύψωση του πνευματικού επιπέδου των κληρικών χρειάστηκε να προσκληθούν λόγιοι που κατάγονταν από περιοχές όπου είχαν διατηρηθεί αξιόλογες εστίες καλλιέργειας των λατινικών γραμμάτων. Διάσημοι διδάσκαλοι συνέρρευσαν στο αυτοκρατορικό ανάκτορο της Αιξ-λα-Σαπέλ, πραγματικό κέντρο εκπαίδευσης των κληρικών και διάδοσης της αναζωογονημένης πλέον παράδοσης: από τη

βόρεια Ιταλία, οι γραμματιστές Πέτρος της Πίζας και Παυλίνος της Ακυληίας και ο ιστορικός Παύλος ο Διάκονος, από την Ισπανία (ο θεολόγος Θεοδούλφος που χρίσθηκε επίσκοπος της Ορλεάνης), και κυρίως από τα αγγλοσαξονικά μοναστήρια όπως ο καθηγητής της επισκοπικής σχολής της Υόρκης Αλκουίνος, τον οποίο ο Καρλομάγνος θα διορίσει αββά της μονής του Αγίου Μαρτίνου της Τουρ και θα τον επιφορτίσει με την οργάνωση της εκπαίδευσης.

Έτσι ιδρύθηκαν σε ολόκληρη τη Γαλατία ενοριακές, επισκοπικές και μοναστικές σχολές. Ένα διάταγμα του 789 απαιτούσε για τη στοιχειώδη εκπαίδευση «να διδάσκονται σε κάθε επισκοπή, σε κάθε μοναστήρι οι ψαλμοί, οι νότες της μουσικής, το άσμα, ο υπολογισμός του πασχαλίου, η γραμματική και να διορθώνονται με επιμέλεια τα βιβλία». Πιο απαιτητικό, το πρόγραμμα που κατάρτισε ο Αλκουίνος προέβλεπε έναν κύκλο σπουδών σε δύο επίπεδα: την τριπτύα (trivium) που περιελάμβανε τη μάθηση της γραμματικής, της ρητορικής και της διαλεκτικής, και στη συνέχεια την τετρακτύα (quadrivium) που αποσκοπούσε στην εγκυκλοπαιδική μόρφωση, με την εκμάθηση της γεωμετρίας, της αριθμητικής, της αστρονομίας και της θεωρίας της μουσικής. Ως επιστέγασμα, η ανακτορική σχολή (Academia palatina) αποτελούσε ένα είδος ακαδημίας όπου δίδασκαν οι διερχόμενοι λόγιοι και όπου ολοκλήρωναν την εκπαίδευσή τους οι μέλλοντες εκκλησιαστικοί.

Αυτό το τεράστιο παιδαγωγικό έργο ολοκληρώθηκε με δύο μεγάλης σημασίας μεταρρυθμίσεις. Από τη μια πλευρά, με την εξομοίωση της θείας λειτουργίας με την υιοθέτηση το 786 του γρηγοριανού λειτουργικού που επέτρεψε την εισαγωγή της ρωμαϊκής λειτουργίας σ' ολόκληρο το βασίλειο και την εξάλειψη των αντίστοιχων τοπικών. Η εξέλιξη αυτή μαζί με την επινόηση της πολυφωνίας προετοίμασε το έδαφος για τη μουσική επανάσταση. Από την άλλη, με την τελειοποίηση από τους σκρίβες του αβαιείου της Κορμπι μιας μικρογράμματος γραφής, που αποκαλούμε καρολίγγεια και η οποία προέρχεται από μια αντίστοιχη αγγλοσαξονική γραφή, επίτευγμα που θα διευκολύνει το έργο της αντιγραφής των χειρογράφων. Καθώς οι Ιταλοί και οι Άγγλοι λόγιοι έχουν φέρει μαζί τους πολυάριθμα παλαιά κείμενα, η επανάσταση αυτή στο επίπεδο της γραφής συνοδεύεται από ένα τεράστιο έργο αναπαράγωγής.

Βεβαίως τα αποτελέσματα αυτής της πολιτιστικής «αναγέννησης» θα πρέπει να τεθούν στις ρθές τους διαστάσεις. Η πρώτη γενιά λογίων που έδωσε την ώθηση για τη νέα αυτή άνθηση κατά τη βασιλεία του Καρλομάγνου παρήγαγε λίγα πραγματικά πρωτότυπα έργα: τα «σχολικά εγχειρίδια» του Αλκουίνου, *Το χρονικό των Λομβαρδών* (*De gentis Longobardorum*) του Παύλου του Διακόνου, τα ποιήματα του Θεοδούλφου, την αυλική ποίηση του Αγγιλβέρτου, τα *Χρονικά* που συντάσσονταν στα μοναστήρια. Όλα προέρχονται από κληρικούς, με εξαίρεση την κλασική βιογραφία του Καρλομάγνου από τον Εϊνάρδο (περ. 770-840) (*Η ζωή του Καρλομάγνου / Vita Karoli Magni*) (λόγιο, επιστήμονα αλλά και αρχιτέκτονα που έλαβε μέρος στην επίβλεψη των έργων του ανακτόρου της Αιξ-λα-Σαπέλ). Κύριος ρόλος τους υπήρξε η διάσωση της αρχαίας γραμματείας και

η διαμόρφωση των πνευματικών εργαλείων που έκαναν δυνατή την πολιτιστική άνθηση του 9ου αιώνα.

Πράγματι, με τη δεύτερη γενιά η αναζωογόνηση των γραμμάτων και των τεχνών εδραιώνεται και εξαπλώνεται σε όλο και περισσότερα αβαεία και εκκλησιαστικά κολέγια. Η θρησκευτική ποίηση, τονωμένη από τη μουσική ανανέωση, εκπροσωπείται από τον Στράβωνα Βάλαφριντ, τον Ιρλανδό Σεδούλιο Σκώτο και τον Σάξονα μοναχό Γκότσαλκ. Ο Ιωνάς της Ορλεάνης, ο Αγοβάρδος της Λυόν, ο Αδαλχάρδος της Κορμπι συντάσσουν και κυκλοφορούν πραγματείες πάνω στους πολιτικούς θεσμούς, στις σχέσεις των εγκοσμίων με τα πνευματικά κ.λπ. Παράλληλα ο Ιωάννης Σκώτος Εριγένης, που δίδαξε θεολογία στο ανάκτορο του Καρόλου Β΄ του Φαλακρού, συντάσσει πολλά έργα με πλατωνικό χαρακτήρα και αριστοτέλεια διαλεκτική που τείνουν προς ένα είδος πανθεισμού, αν όχι αγνωστικισμού, λόγω για τον οποίο αντιμετώπιστηκαν με υποψία από την Εκκλησία της Ρώμης. Τέλος, για να παραμείνουμε στις πιο αντιπροσωπευτικές μορφές, ο Νιτάρ, αβάς του Σαιν-Ρικιέ και συμπολεμιστής του Καρόλου Β΄ του Φαλακρού στη μάχη του Φοντεναί-αν-Πιιζαί (841), γράφει κατά παραγγελία του ηγεμόνα του την *Ιστορία της διαμάχης ανάμεσα στους γιους του Λουδοβίκου του Ενσεβούς έως το έτος 843 (De dissensionibus filiorum Ludovici pii ad annum usque 843)*, χρονικό που διακρίνεται για τη γνησιότητα των πηγών του, χάρη στην οποία διασώθηκε το κείμενο των Όρκων του Στρασβούργου.

Παραδόξως η νέα αυτή άνθηση των λατινικών γραμμάτων έρχεται τη στιγμή που αρχίζουν να εδραιώνονται οι γλώσσες που αποκαλούνται «κοινές» (rusticae): ρομανικές γλώσσες που σύντομα στη Γαλατία χωρίζονται σε γλώσσα οίλ (langue d'oïl) βόρεια από τον Λίγηρα και σε γλώσσα οκ (langue d'oc) στο νότο, πλησιέστερη στα λατινικά, τα ιταλικά και τα καταλανικά, καθώς και σε γλώσσες που προέρχονται από μια κοινή γερμανική ρίζα. Σ' αυτές τις γλώσσες, και από την επαφή τους με το λαό, γεννιούνται καινούργιες μορφές λογοτεχνίας με τις οποίες αρχίζουν να εκφράζονται οι εθνικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, που αργότερα θα ενσαρκωθούν στο «έθνος». Ο Καρλομάγνος βάζει να μεταφέρουν στη φραγκική γλώσσα τα πανάρχαια επικά γερμανικά ποιήματα, τίποτα όμως δεν απομένει απ' αυτά. Επικά άσματα (chansons de geste) όπως το περίφημο *Άσμα του Ρολάνδου (Chanson de Roland)* μεταδίδονται προφορικά από γενιά σε γενιά. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις επρόκειτο για μια ολόκληρη λαϊκή προφορική κουλτούρα από την οποία τίποτε, ή σχεδόν τίποτε, δεν έφτασε στις μέρες μας.

Η «καρολίγγεια αναγέννηση» εκδηλώθηκε και στον τομέα των τεχνών. Η αποκατάσταση της βασιλικής και στη συνέχεια της αυτοκρατορικής ισχύος έφερε ξανά στο φως την επίσημη τέχνη, που γνωρίζει μεγάλη άνθηση με τις μεγαλειώδεις κατασκευές των ανακτόρων της Αιξ-λα-Σαπέλ, του Κιερζύ-συρ-Ουάζ και του Ινγκελχάμι, από τα οποία δυστυχώς δεν απομένουν παρά ερείπια. Η μοναστηριακή αρχιτεκτονική υπέστη μετατροπές όπως μαρτυρούν τα νέα κτιριακά συγκροτήματα του Σαιν-Γκαλ ή της Φούλντα, τα οποία είναι διατεταγμένα γύρω από ένα αίθριο και εφάπτονται με τη μία και μοναδική εκκλησία. Η ανάπτυξη

των εκκλησιαστικών κολεγιών στις επισκοπικές πόλεις που διέθεταν επισκοπή οδήγησε στην ανέγερση νέων κτιρίων που στέγαζαν την κοινοβιακή ζωή των κληρικών.

Μια στατιστική μελέτη που δημοσιεύτηκε το 1965 δείχνει την εξαιρετική άνθηση που γνώρισε η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην καρολίγγεια εποχή: στην περίοδο μεταξύ 768 και 855 κτίστηκαν 27 νέοι καθεδρικοί ναοί και 417 μοναστήρια. Στην αρχιτεκτονική σύλληψη και το διάκοσμο διακρίνει κανείς το συγκεκριμένο ποικίλων επιρροών, πάνω στις οποίες ωστόσο κυριαρχεί η βυζαντινή, φερεμένη από τις ιταλικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Η επιρροή αυτή εντοπίζεται τόσο στο παρεκκλήσιο των ανακτόρων της Αϊξ-λα-Σαπέλ, που εμπνέεται άμεσα από τον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας και από το ναό του Παναγίου Τάφου στην Ιερουσαλήμ, όσο και στο ορατόριο³⁸ που κτίστηκε από τον επίσκοπο Θεοδόυλφο στο Ζερμινύ-ντε-Πρε (κοντά στην Ορλεάνη). Η μεγάλη εξωτερική αυστηρότητα έρχεται σε αντίθεση με τη μεγαλοπρέπεια του εσωτερικού διακόσμου όπου εναλλάσσονται τα γύψινα ανάγλυφα, οι μεγάλες ζωγραφικές συνθέσεις (όπως στον καθεδρικό ναό του Γκράουμπυντεν, στον Σαιν-Ζερμαίν της Ωξέρ και στον Σαιν-Πιερ-λεξ-Εγκλίξ στη Βιέν) και τα ψηφιδωτά (αψίδα του Ζερμινύ-ντε-Πρε, Σάντα Τσεσίλια και Σαν Πραξέντο στη Ρώμη). Η γλυπτική επανεμφανίζεται στις εκκλησίες, όχι μόνο στο διάκοσμο των κιονοκράνων αλλά επίσης στην επιφάνεια των διαχωριστικών μεταξύ ιερού και κυρίου μέρους των ναών.

Την εποχή των Καρολιδών μεγάλη ανάπτυξη γνώρισε και η επεξεργασία του ελεφαντοστού (η οποία σημαδεύτηκε και αυτή από τη βυζαντινή επιρροή) καθώς και εκείνη των πολύτιμων λίθων και των μετάλλων με τα οποία στολίζονταν λειψανοθήκες και δισκοπότερα και κατασκευάζονταν κοσμήματα και άλλα διακοσμητικά αντικείμενα. Το ίδιο ισχύει και για την τέχνη της μικρογραφίας, η οποία ανανεώθηκε τελείως χάρη στον αληθινό πολιτισμικό συγκεκριισμό που επιχειρήθηκε στην «ανακτορική σχολή», ένα εργαστήριο του ανακτόρου της Αϊξ-λα-Σαπέλ από το οποίο βγήκαν αριστουργήματα όπως το Ευαγγελιάριο του Γκοντελσκάλκ ή εκείνο του ναού του Σαιν-Μεντάρ της Σουασόν. Σε όλους τους τομείς – αρχιτεκτονική και εξωτερική και εσωτερική διακόσμηση των εκκλησιών, επεξεργασία του μετάλλου και του ελεφαντοστού, μικρογραφική διακόσμηση χειρογράφων, ψαλτηρίων και Ευαγγελίων, κοσμηματοποιία και χρυσοχοΐα – οι τεχνίτες της καρολίγγειας περιόδου είχαν την ευκαιρία να εμποτισθούν από τις πιο διαφορετικές παραδόσεις – ρωμαϊκή, βυζαντινή, ανατολική, φραγκική κ.λπ. – όχι για να αντιγράψουν δουλικά τα πρότυπα που τους προσφέρονταν, αλλά για να δημιουργήσουν έργα πρωτότυπα από τεχνική και πλαστική άποψη, από τα οποία εμπνεύστηκε ολόκληρη η μετά το έτος 1000 δυτική μεσαιωνική τέχνη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η φεουδαρχική Ευρώπη (10ος-12ος αιώνας)

♦ Από τον 11ο αιώνα το φεουδαρχικό σύστημα επικρατεί. Η κοινωνία οργανώνεται γύρω από τον πύργο και τον χωροδεσπότη που προστατεύει τους υποτελείς του. Οι δεσμοί υποτέλειας παίρνουν συγκεκριμένη μορφή: ο χωροδεσπότης παραχωρεί ένα φέουδο στον υποτελή του ο οποίος σε αντάλλαγμα είναι υποχρεωμένος να τον βοηθήσει και να τον συμβουλευτεί. Ωστόσο η θεσμοθέτηση μιας αριστοκρατίας επαγγελματιών πολεμιστών, των ιπποτών, κάνει αυτή τη φεουδαρχική ιεραρχία δυσδιάκριτη. Η ζωή λοιπόν αυτών των ευγενών, που την ύπαρξή τους δικαιολογούν οι πόλεμοι μεταξύ χωροδεσποτών, εκτυλίσσεται γύρω από τον πύργο ο οποίος είναι κτισμένος κατά τρόπο που να αντιστέκεται σε πολιορκίες και παρατεταμένες επιθέσεις. Ο δε χωροδεσπότης έχει τη δυνατότητα να διάγει βίαιη και αργόσχολη ζωή χάρη στο γεγονός ότι τρέφεται από τους χωρικούς του φέουδου του. Οι χωρικοί αυτοί συχνά περιέρχονται στην κατάσταση της δουλοπαροικίας και, σε αντάλλαγμα για τη χρήση της γης, πληρώνουν τον χωροδεσπότη τους σε χρήμα και σε είδος, παρέχοντας επίσης και εργασία.

♦ Κάτοχος τεράστιων εκτάσεων, ακόμη και η ίδια η Εκκλησία έχει μπει στο δρόμο της φεουδαρχίας, ενώ με την αυξανόμενη παρέμβαση των κοσμικών στοιχείων στο διορισμό των επισκόπων και των ηγουμένων των αβειών η πειθαρχία και τα ήθη έχουν χαλαρώσει. Παρ' όλα αυτά η Εκκλησία επιχειρεί να αμβλύνει τη σκληρότητα της φεουδαρχικής κοινωνίας με θεσμούς όπως η Ειρήνη του Θεού ή η Εκεχειρία του Θεού. Τον 10ο και τον 11ο αιώνα μάλιστα εκδηλώνεται ένα μεταρρυθμιστικό κίνημα της Εκκλησίας, με κύριο χαρακτηριστικό την ίδρυση των μοναστικών ταγμάτων του Κληνύ, της Σαρτρέζ και του Σιτώ. Τέλος, τον 11ο αιώνα η παποσύνη αναλαμβάνει την ανανέ-

ωση της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, αποφασισμένη να την απαλλάξει από την επιρροή των λαϊκών (γρηγοριανή μεταρρύθμιση).

♦ *Αυτή η χειραφέτηση της παποσύνης θα οδηγήσει σε μια μακρά διαμάχη με την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία κατά τον 11ο και 12ο αιώνα. Κάτοχοι του αυτοκρατορικού αξιώματος, ο Όθων Α΄ και οι διάδοχοί του προσπαθούν να περιορίσουν την ανεξαρτησία των ισχυρών Γερμανών βαρώνων και να αναχαιτίσουν τους Σλάβους και τους Ούγγρους, αμφισβητώντας συγχρόνως στους εκάστοτε πάπες τα πρωτεία στη «χριστιανική αυτοκρατορία».*

♦ *Στο μεταξύ αναδύονται δύο κράτη που διαφεύγουν από την αυτοκρατορική επιρροή: η Γαλλία και η Αγγλία. Στη διασπασμένη σε πολυάριθμα πριγκιπάτα Γαλλία, η δυναστεία των Καπετιδών επιβάλλει την εξουσία της από τον 11ο αιώνα, ενώ η κατάκτηση της Αγγλίας από τον δούκα Γουλιέλμο της Νορμανδίας του δίνει τη δυνατότητα να συγκροτήσει ένα ισχυρό βασίλειο.*

Το φεουδαρχικό σύστημα, που από τον 11ο αιώνα συνιστά το ιδιοποιό στοιχείο της μεσαιωνικής κοινωνίας στη Δύση, συνδυάζει όπως είδαμε χαρακτηριστικά που παρατηρούνται πολύ νωρίτερα από το έτος 1000. Τότε είναι όμως που παίρνουν την οριστική μορφή τους, αν και με σημαντικές χρονικές αποκλίσεις από τη μια περιοχή της χριστιανοσύνης στην άλλη. Από τότε επίσης χρησιμοποιούμε τον όρο *φεουδαρχία* για να χαρακτηρίσουμε το σύνολο των σχέσεων ανθρώπου προς άνθρωπο οι οποίες διέπουν το κοινωνικό σώμα, αρχίζοντας από εκείνες που διατηρούν οι ηγεμόνες με τους μεγάλους κοσμικούς ή εκκλησιαστικούς χωροδεσπότες (των οποίων μάλιστα η ισχύς ανταγωνίζεται τη δική τους) και καταλήγοντας στους μικρότερους υποτελείς που κατέχουν στο δικό τους, περιορισμένο, επίπεδο μια διοικητική εξουσία (το *bannum*) την οποία ασκούν στο πλαίσιο της «χωροδεσποτείας» τους.

ΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΦΕΟΥΔΑΡΧΙΑΣ

Ο διαμελισμός της αυτοκρατορίας της Δύσης, ο κατακερματισμός των βασιλείων σε μεγάλα πριγκιπάτα, οι διαρκείς παρενοχλήσεις από τους Σαρακηνούς και τους Νορμανδούς άρπαγες, στη συνέχεια δε η βραδεία δημογραφική άνοδος που αρχίζει να εκδηλώνεται τον 10ο αιώνα ενώ ξαναρχίζει η εμπορική δραστηριότητα (στην Αδριατική, τη Βόρεια Θάλασσα, τη Βαλτική και κατά μήκος των ηπειρωτικών δρόμων που διέρχονται από την Καμπανία και τη Γερμανία), καθώς και το γεγονός ότι σταδιακά οι πόλεις βγαίνουν από το λήθαργό τους – όλ' αυτά συντελούν στην εξέλιξη του καρολίγγειου συστήματος των μεγάλων γαιοκτησιών ή εκμεταλλεύσεων. Το μέρος της ιδιοκτησίας του που ο χω-

ροδεσπότης διατηρεί για δική του εκμετάλλευση μειώνεται, είτε διότι παραχωρείται έναντι ενοικίου σε χωρικούς είτε διότι κατακερματίζεται κατά τις κληρονομικές διανομές. Η άμεση εκμετάλλευση έχει υποχωρήσει προς όφελος της μισθωτής εργασίας. Οι πυκνοκατοικημένοι οικισμοί διασπώνται. Στο μεγαλύτερο τμήμα της Δύσης προοδευτικά επικρατεί το σύστημα της πυροδοδεσποτείας, όπου ο κυρίαρχος χωροδεσπότης δικάζει τους εγκατεστημένους στις γαίες του χωρικούς, τους στρατολογεί και εξασφαλίζει την ασφάλειά τους καθώς και εκείνη του άμεσου περιβάλλοντός του (οικογένειας, υπηρετών, πολεμιστών) χάρη στον οχυρωμένο πύργο που χτίζει.

Στο τέλος λοιπόν μιας μακράς διαδικασίας, τα φαινόμενα της χωροδεσποτείας και της φεουδαρχίας αναδύονται σε έναν κόσμο που, μολονότι συνταράσσεται από την πολιτική αναρχία, χαρακτηριστικό του δεν είναι απλώς η συρρίκνωση. Είναι γεγονός ότι Βίκινγκς και μουσουλμάνοι προκάλεσαν πολλές καταστροφές και η αγροτική ζωή σε πολλές περιοχές διαταράχθηκε από τις βιαιοπραγίες τους. Πολλές άλλες όμως αγροτικές περιοχές γλύτωσαν από τις λεηλασίες κι εκείνες που υπέφεραν περισσότερο θεράπευσαν γρήγορα τις πληγές τους. Από το δεύτερο ήμισυ του 10ου αιώνα καθίστανται ωστόσο εμφανείς οι ενδείξεις μιας σχετικής δημογραφικής ανάκαμψης, ακολουθούμενης από εκχερσώσεις (στο Μακοναί, στην Ωβέρνη κ.α.), αποξηράνσεις ελαδών περιοχών (στη Φλάνδρα) και επανακαλλιέργεια εδαφών που είχαν αφεθεί για αγρανάπαυση (στη βόρεια Ισπανία, το Λάτιο). Η φεουδαρχία εμφανίζεται έτσι ως προσαρμογή της δυτικής κοινωνίας σε μια μακροχρόνια εξέλιξη και όχι ως αποτέλεσμα μιας απλής αναδίπλωσης που εκδηλώνεται υπό συνθήκες κατάστασης πολιορκίας, συνυφασμένες με τις «νέες εισβολές» του 9ου και του 10ου αιώνα. Είναι αλήθεια ότι η βία και η ανασφάλεια είναι διάχυτες ενόσω η Ευρώπη διαμορφώνει τους φεουδαρχικούς θεσμούς. Είναι μάλιστα πανταχού παρούσες και παρουσιάζουν τάση μάλλον αυξητική. Ωστόσο οι άρπαγες Σαρακηνοί και Νορμανδοί είναι μερικώς μόνο υπεύθυνοι για τη γενίκευση του φαινομένου. Η «προστασία» που υποτίθεται ότι ο χωροδεσπότης εξασφαλίζει στους υποτελικούς του κατά κανόνα τους επιβάλλεται δια της βίας και δεν τους προφυλάσσει από τις δικές του βιαιοπραγίες εναντίον τους παρά μόνο στο βαθμό που αυτός διαθέτει τα μέσα και τη στρατιωτική ικανότητα να τους γλυτώσει από την απληστία των γειτόνων του. Έτσι οι ιστορικοί του Μεσαίωνα υπογραμμίζουν σήμερα ότι «φεουδαρχική» ανασφάλεια που μαρτυρεί η πυκνότητα των πύργων σε ορισμένες περιοχές όπως το Μπιτερούα ή η Προβηγκία αρχίζει όταν τελειώνουν οι μεγάλες εισβολές.

Οι τελευταίοι μετασηματισμοί του συστήματος της υποτελείας σε φεουδαρχικό σύστημα λαμβάνουν χώρα τον 10ο αιώνα στην περιοχή ανάμεσα στον Ρήνο και τον Λίγηρα, στην καρδιά της χώρας των Φράγκων και στο επίκεντρο της εξουσίας των Καρολιδών. Δίπλα στις λέξεις «χαριστική προνομιακή παροχή» εμφανίζεται τότε η λέξη *φέουδο* (*feodum* από το παλαιογερμανικό *feohu* που σημαίνει ένα πολύτιμο αντικείμενο με ζωγραφιστούς μαγικούς χαρακτήρες, του ο-

ποίου η προσφορά δημιουργούσε δεσμούς φιλίας). Συνδυάζοντας πλέον τιμητικούς τίτλους (honores) και προνομιακές παροχές (beneficia), το φέουδο καθίσταται το ουσιαστικό αντικείμενο του όρκου πίστης (recommendatio) με τον οποίο γίνεται κανείς «άνθρωπος» (homo) ενός άλλου ανθρώπου στη διάρκεια μιας τελετής που αποκαλείται και η ίδια homagium. Τον 12ο αιώνα το τελετουργικό έχει σχεδόν οριστικοποιηθεί. Ο μέλλον υποτελής (vassalus) παρουσιάζεται ασκεπής, γονατίζει, βάζει τα χέρια του σ' αυτά του κυρίου (χειρονομία που συμβολίζει την προσφορά του εαυτού του και κατά πάσα πιθανότητα ανατρέχει στην πρακτική της ανάμιξης αίματος των αρχαίων γερμανικών συντεχνιών). Στη συνέχεια, μετά την ανταλλαγή του «ασπασμού της ειρήνης» με τον χωροδεσπότη (άλλο σημάδι αμοιβαίας φιλίας και πίστης που συνηθιζόταν κυρίως στη Γαλλία και τη νορμανδική Αγγλία), ο υποτελής ορκίζεται πάνω σε ιερά βιβλία ή μια λειψανοθήκη, προσδίδοντας στη δέσμευση πίστης θρησκευτικό και ιερό χαρακτήρα. Τέλος ο κύριος παραδίδει στον υποτελή ένα αντικείμενο που συμβολίζει το αγαθό που του παραχωρείται ως φέουδο: ένα σβώλο χώματος, το κλαδί ενός δέντρου κ.ά. – αυτό είναι το χρίσμα, η λεγόμενη «περιβολή» (investitura). Από τη στιγμή αυτή μπαίνει σε ισχύ το συμβόλαιο που με τρόπο ακατάλυτο συνδέει τον υποτελή με τον κύριό του, μαζί με τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα που αυτό συνεπάγεται για τον καθένα.

Ο πρώτος, άρχοντας πλέον στο φέουδό του, είναι κατ' αρχάς υποχρεωμένος να παρέχει στρατιωτική συνδρομή: στρατιωτική υπηρεσία (hostis) για τη μόνιμη εξασφάλιση της ασφάλειας της περιοχής του χωροδεσπότη, υπηρεσία στην έφιππη αποστολή κατά τις εξωτερικές επιθετικές επιχειρήσεις, υπηρεσία συνοδείας, φύλαξη του πύργου (stadium) κ.ά. Είναι επίσης υποχρεωμένος να παρέχει δικαστική βοήθεια (ο υποτελής χρησιμεύει ως εγγυητής του κυρίου του) καθώς και οικονομική συνδρομή (auxilium) στις ακόλουθες τέσσερις περιπτώσεις (που σιγά σιγά ισχύουν μόνο στη Γαλλία και την Αγγλία): για την πληρωμή των λύτρων όταν ο χωροδεσπότης αιχμαλωτίζεται, όταν παντρεύει την πρωτότοκη κόρη του, όταν χρίζει ιππότη τον πρωτότοκο γιο του και όταν φεύγει σε σταυροφορία. Η υποχρέωση συμβουλής (consilium) συνίσταται στην αυλική υπηρεσία (με την ευκαιρία μεγάλων θρησκευτικών εορτών ή σημαντικών γεγονότων της ζωής του χωροδεσπότη και της οικογένειάς του), ενώ η υπηρεσία συνηγορίας συνεπάγεται τη συμμετοχή του στις συνεδριάσεις του δικαστηρίου. Τέλος, όταν ο γιος του υποτελούς κληρονομεί το φέουδο, υποχρεούται να πληρώσει στον χωροδεσπότη το δικαίωμα αντικατάστασης (relevium). Από την πλευρά του, ο κύριος οφείλει να προστατεύει τον υποτελή του όταν δέχεται επίθεση, να τον κρίνει δίκαια και να συμβάλλει στη συντήρησή του, είτε τρέφοντάς τον στο τραπέζι του είτε παραχωρώντας του ένα φέουδο.

Παράλληλα με αυτή τη θεσμική εξέλιξη των δεσμών ανθρώπου προς άνθρωπο επιταχύνθηκε η υποκατάσταση της παλαιάς καρολίγγειας αριστοκρατίας (η οποία προήλθε από τη βραδεία συγχώνευση της παλαιάς συγκλητικής αριστοκρατίας και της αφρόκρεμας των Βαρβάρων πολεμιστών) από μια νέα τάξη ε-

παγγελματιών πολεμιστών (milites). Η εμφάνισή τους συνδέεται με μεταβολές των τεχνικών και των αντιλήψεων που τείνουν να προσδώσουν στο βαρύ ιππικό αποφασιστικό ρόλο στη μάχη και να καταστήσουν τους ιππότες (caballarii) ελίτ της κοινωνίας: κι αυτό χωρίς να υπάρξει, όπως έχει επανειλημμένα τονισθεί, λύση της συνέχειας ανάμεσα στους παλαιούς ευγενείς και τη νέα αριστοκρατία των όπλων. Με την πάροδο του χρόνου οι οικογενειακές δομές αυτής της ομάδας εξελίχθηκαν υπέρ της πατρογονικής διαδοχής, καθώς η κληρονομιά του φέουδου (που, ως το υπενθυμίσουμε, παλαιότερα παραχωρούνταν μόνο εφ' όρου ζωής), η άσκηση του δικαιώματος εξόρισης (ban) και κυρίως η έξαρση της πολεμικής αποστολής ευνοούν τη μεταβίβαση της ιδιότητας του ευγενούς στα άρρενα τέκνα.

Η εξάπλωση του ιπποτισμού δεν πραγματοποιήθηκε σ' όλες τις περιοχές της χριστιανικής Ευρώπης κατά τον ίδιο τρόπο ούτε με τον ίδιο ρυθμό. Στη Γαλλία, καρδιά της παλαιάς καρολίγγειας αυτοκρατορίας, επήλθε νωρίς η ταύτιση ανάμεσα στον έφιππο, βαριά οπλισμένο πολεμιστή και τον χωροδεσπότη, κάτοχο του κληρονομικού φέουδου, ο οποίος ασκεί έστω και στο περιορισμένο επίπεδό του ένα μέρος των προνομίων που μέχρι τότε ανήκαν στη δημόσια εξουσία (δικαιοσύνη, επιβολή φόρων, επιβολή αναγκαστικής εργασίας για συντήρηση των δρόμων, φρουρηση κ.ά.). Η εισαγωγή του αναβολέα επέτρεψε την αύξηση του βάρους του οπλισμού του ιππέα –σιδηρόπλεκτος θώρακας, περικεφαλαία, ασπίδα, σπάθη και πέλεκυς– και τη διεξαγωγή μιας διαφορετικού τύπου μάχης που αποσκοπούσε στο να ρίξει τον αντίπαλο από το άλογό του ή να τον θέσει εκτός μάχης με τη βοήθεια της μακράς λόγχης, κάτι που απαιτούσε μεγάλη μυϊκή δύναμη και δεξιότητες καλλιεργημένη από πολύ νεαρή ηλικία. Εξ ου και η τάση η αριστοκρατία των όπλων να συγκροτείται σε μια κλειστή κάστα, σε δικαιωματικούς ευγενείς που έχαιραν ειδικού νομικού καθεστώτος και είχαν κληρονομικά μεταβιβαζόμενα δικαιώματα.

Αλλού ο μετασχηματισμός υπήρξε βραδύτερος και μερικές φορές παρέμεινε ατελής. Στις γερμανικές χώρες η διάκριση ανάμεσα σε ιππότες και ευγενείς διατηρείται ως τον 13ο αιώνα, δεδομένου ότι υπήρχαν και ιππότες δουλοπαρικής προέλευσης (ministeriales). Στην Ισπανία οι διαρκείς πόλεμοι την εποχή της Ανάκτησης (Reconquista)⁹⁹, από τον 8ο ως τον 12ο αιώνα, και η ανάγκη στρατολόγησης νέων επαγγελματιών πολεμιστών εμπόδισαν το μετασχηματισμό των ευγενών σε κάστα. Στην Αγγλία η αριστοκρατία των όπλων παραμένει επίσης προσιτή στους ελεύθερους ανθρώπους που κατέχουν κάποιες γαίες. Υπάρχουν λοιπόν και διαφοροποιήσεις στη διαδικασία «φεουδαρχοποίησης» της κοινωνίας κατά περιοχές ή ακόμη και κατά «έθνη». Διαδικασία που αποδείχθηκε ανάμεσα στον Λίγηρα και τον Ρήνο όπου είχαν επιβληθεί νωρίτερα οι μέθοδοι διακυβέρνησης των Καρολιδών – παροχή εκτεταμένων εξουσιών στους κόμητες, ενθάρρυνση των θεσμών του όρκου πίστης και της υποτέλειας, συγκρότηση μιας ανακτορικής αριστοκρατίας κ.ά. Αντίθετα η φεουδαρχία εισέδουσε πιο αργά και λιγότερο ριζικά στις χώρες όπου πλούτος και δύναμη παρέμεναν συγκε-

ντρωμένα στις πόλεις, εκεί όπου οι ρωμαϊκές παραδόσεις ήταν γερά ριζωμένες και όπου υπήρχαν σημαντικοί πυρήνες γαιών που ανήκαν σε ελεύθερους καλλιεργητές έξω από δεσμούς υποτελείας (τα *al-ods*). Στη νότια Γαλλία, την Ισπανία και κυρίως την Ιταλία όπου η επιρροή του Βυζαντίου είχε έρθει να προστεθεί στη ρωμαϊκή, η φεουδαρχία προσέκρουσε στη σθεναρή αντίσταση των κατόικων. Στη βόρεια και κεντρική Ιταλία η σύνδεση του φέουδου με τη στρατιωτική υπηρεσία εμφανίζεται ελάχιστα, σε βαθμό που η φεουδαρχική αριστοκρατία να μη συνιστά μια κάστα πολεμιστών. Το φέουδο τείνει να γίνει ιδιωτική κτήση που μπορεί να εκποιηθεί. Στις γερμανόφωνες εξάλλου χώρες όπου οι καρολίγγιοι αυτοκρατορικοί θεσμοί διήρκεσαν περισσότερο και όπου πήραν νέα πνοή με την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η επικράτηση της φεουδαρχίας καθυστέρησε. Το ίδιο ισχύει για τη Σαξονία, τη Φριζία και κυρίως την Αγγλία και τη νότια Ιταλία όπου το φεουδαρχικό σύστημα που επιβλήθηκε από τους Νορμανδούς κατακτητές ήρθε να επικαλύψει κατά κάπως τεχνητό τρόπο κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς που προέρχονταν από μια τελείως διαφορετική παράδοση.

ΧΩΡΟΔΕΣΠΟΤΕΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΔΕΣΠΟΤΕΙΕΣ

Όσο σημαντικές κι αν είναι οι διαφορές που διακρίνουν τους φεουδαρχικούς θεσμούς και τη φυσιογνωμία της χωροδεσποτικής κοινωνικής τάξης στα τέσσερα άκρα της δυτικής χριστιανοσύνης, οι ευγενείς και οι ιππότες που αποτελούν την πολεμική αριστοκρατία χαρακτηρίζονται από ταυτόσημη κοινωνική λειτουργία, τρόπο ζωής και νοοτροπία.

Οι *milites* είναι πρώτα απ' όλα πολεμιστές. Ωστόσο είδαμε ότι η τέχνη του πολέμου έχει υποστεί ουσιαστικές μεταβολές από την εποχή του Καρλομάγνου. Το ιππικό έχει τελειοποιηθεί και έγινε περισσότερο από ποτέ το όπλο που κρίνει τη μάχη. Ακολουθώντας το παράδειγμα του ιππέα της στέπας, ο δυτικός ιππέας υιοθέτησε τον αναβολέα και ένα νέο τύπο ιπποσκευής. Καλά στηριγμένος στο άλογό του, μπορεί πλέον να χρησιμοποιήσει τη μακρά λόγχη για να ρίξει τον αντίπαλό του χάρη στην ορμή που του δίνει το βαρύ πολεμικό άλογο. Από την άλλη πλευρά, ο ιππέας δεν πολεμά μόνος. Αποτελεί μέρος μιας ομάδας περίπου τριάντα ανδρών που επελαύνουν μαζί σχηματίζοντας μια πυκνή γραμμή. Εξελίσσονται επίσης τα αμυντικά όπλα για την αντιμετώπιση της εχθρικής επίθεσης. Ο πολεμιστής φέρει βαρύ σιδηρόπλεκτο θώρακα, κωνική περικεφαλαία που προστατεύει το πρόσωπο και ξύλινη ασπίδα ενισχυμένη στο κέντρο της με μεταλλικό οπλισμό.

Αυτός ο νέος τύπος έφιππης μάχης απαιτεί, εκτός από ακριβό εξοπλισμό που καθιστά αναγκαία την κατοχή ενός φέουδου, σωματικές ικανότητες και εκπαίδευση που ξεκινά από πολύ νωρίς. Πράγματι, ο νέος που πρόκειται να ακολουθήσει το επάγγελμα πολεμιστή μαθαίνει ιππασία σε ηλικία επτά ετών. Όταν

φτάνει τα δώδεκα πηγαίνει να ζήσει στον πύργο του χωροδεσπότη του οποίου είναι υποτελής ο πατέρας του. Εκεί ασκείται στην ομαδική έφοδο μαζί με άλλα συνομήλικα αγόρια που αργότερα θα γίνουν οι σύντροφοί του στη μάχη. Σύντομα θα γίνει σκουτάριος, θα φέρει δηλαδή την ασπίδα του χωροδεσπότη του στο πεδίο της μάχης. Τέλος, γύρω στα δεκαοκτώ, στη διάρκεια μιας επίσημης τελετής που ονομάζεται χειροτονία δέχεται από τον ανάδοχό του, που είναι πάντα ένας ιππότης, ολόκληρο τον εξοπλισμό του. Μετά την παράδοση των όπλων ο ανάδοχός του τον χτυπά στον αυχένα με το εσωτερικό του χεριού του. Στη συνέχεια ο νέος ιππότης κάνει μια επίδειξη της δύναμης και της δεξιότητάς του διαπερνώντας με τη λόγχη του ενόσω καλπάζει ανδρείκελα που αναπαριστούν εχθρούς. Από τη στιγμή εκείνη είναι έτοιμος να λάβει το φέουδο που θα του παραχωρηθεί και να ζήσει ως χωροδεσπότης στον δικό του πύργο.

Στην πράξη το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του ιππότη εκτυλίσσεται στο γνώριμο πλαίσιο της μικρής περιοχής που γειτονεύει με τον πύργο και περιλαμβάνει έναν ορισμένο αριθμό χωριών. Τον 9ο αιώνα οι πρώτοι οχυρωμένοι πύργοι, τα κάστρα, προσφέρουν καταφύγιο στον πληθυσμό στη διάρκεια των σκανδιναβικών, μουσουλμανικών ή συγγρικών επιδρομών. Την εποχή εκείνη το κάστρο αποτελείται από έναν ξύλινο κεντρικό πύργο κτισμένο σ' ένα λοφίσκο, που μερικές φορές είναι τεχνητός, και περιτριγυρισμένο από έναν προστατευτικό φράκτη. Είναι λοιπόν εξαιρετικά τρωτός, δεδομένου ότι ο επιτιθέμενος μπορεί άνετα να περάσει το πρώτο εμπόδιο και να βάλει φωτιά στον κεντρικό πύργο. Ξανακτίεται βεβαίως εξίσου γρήγορα με τη βοήθεια των χωρικών της περιοχής που επιτάσσονται για την κοπή και τη μεταφορά των δέντρων του δάσους. Προοδευτικά, τα επισφαλή αυτά κτίσματα παραχωρούν τη θέση τους σε επιβλητικές πέτρινες κατασκευές που, με διάφορες μορφές, εξαπλώνονται σ' ολόκληρη την Ευρώπη ως και στους Αγίους Τόπους.

Στις αρχές του 12ου αιώνα το κάστρο έχει καταστεί ένα σύνολο διαδοχικών οχυρώσεων που πληθαίνουν τα εμπόδια σε ενδεχόμενη επίθεση. Κατ' αρχάς οι επιτιθέμενοι είναι αναγκασμένοι να αναρριχηθούν ατάλπτοι στις απότομες πλαγιές του υψώματος όπου ορθώνεται ο πύργος. Πέφτουν τότε στον πρώτο οχυρό περίβολο που σχηματίζεται από μια βαθιά τάφρο γεμάτη νερό, σκαμμένη στη βάση ενός παχιού τείχους γεμάτου πυργίσκους, το άνω μέρος των οποίων διατρέχεται από το δρόμο των επάλξεων. Το μοναδικό άνοιγμα του πρώτου περιβόλου διαθέτει τριπλή προστασία: τη βαριά ξύλινη ποδιά της κινητής γέφυρας που ανυψούται και εφάπτεται στο τείχος με τη βοήθεια αλυσίδων, της οποίας προηγείται ένα τεράστιο μεταλλικό κιγκλίδωμα που με τη σειρά του ακολουθείται από μια σιδηρόφρακτη θύρα. Οι αμυνόμενοι ρίχνουν βέλη (και αργότερα χοντρά βέλη βαλλιστρών) εναντίον των επιτιθέμενων, σημαδεύοντάς τους από το πλάι μέσα από τις πολεμίστρες. Από οπές στο δάπεδο των στεγασμένων επάλξεων (εξώστες που προεξέχουν στην κορυφή του τείχους), ρίχνουν μεγάλες πέτρες ή χύνουν λιωμένη πίσσα για να παρεμποδίσουν την αναρρίχηση στον περίβολο. Αν όμως οι εχθροί υπερβούν αυτό τον πρώτο περίβολο βρίσκονται στην κάτω αυλή του

πύργου όπου είναι οι στάβλοι και τα καταλύματα των υπηρετών. Πρέπει να υπερβούν έναν δεύτερο οχυρό περίβολο ώστε να φτάσουν στο τελευταίο αμυντικό οχυρό, τον ψηλό κεντρικό πύργο, με παχύτετους τοίχους γεμάτους πολεμίστρες, κατοικία του χωροδεσπότη σε καιρό ειρήνης. Υπόγεια σκαμμένα κάτω από τον κεντρικό πύργο, περιέχουν πολεμοφόδια και άφθονες προμήθειες που επιτρέπουν την αντιμετώπιση μιας παρατεταμένης πολιορκίας. Μπορεί να πει κανείς ότι το κάστρο είναι σχεδόν απόρρητο, εκτός από περιπτώσεις αιφνιδιασμού ή προδοσίας.

Επαγγελματίας πολεμιστής τον οποίο συντηρούν οι χωρικοί του, ο ιππότης περνά σ' αυτό το περιβάλλον μια ζωή δραστήρια και άγρια. Ιδιωτικοί πόλεμοι ξεσπούν συχνά ανάμεσα σε γείτονες πυργοδεσπότες για κάποιο κομμάτι γης αλλά και μερικές φορές για τους πιο ασήμαντους λόγους. Στις ειρηνικές περιόδους οι ιππότες αρέσκονται να ανταγωνίζονται σε κονταροχτυπήματα, ανδροπρεπείς διασκεδάσεις που προσελκύουν μεγάλο πλήθος, το οποίο ενθουσιάζεται με τα ιπποτικά κατορθώματα. Στον πόλεμο καθώς και στο κονταροχτύπημα, κύριος στόχος του ιππότη είναι να ρίξει τον αντίπαλό του από το άλογο και να τον συλλάβει ώστε να ζητήσει λύτρα· ωστόσο ο κίνδυνος να σκοτωθεί ή να τραυματιστεί βαριά είναι μεγάλος. Επιδίδεται επίσης στο κυνήγι, από ευχαρίστηση και συγχρόνως από ανάγκη μια που το κρέας των θηραμάτων αποτελεί απαραίτητο συμπλήρωμα της διατροφής του. Στα τεράστια δάση όπου αφθονούν τα θηράματα, οι ιππότες χτυπούν τον αγριόχοιρο με τον πέλεκυ ή με μικρές χοντρές λόγχες, επικίνδυνη επιχείρηση που προκαλεί κι αυτή πολλά ατυχήματα.

Αυτή η σκληρή και μάλλον αργόσχολη ζωή διακόπτεται από οικιακά γεγονότα και ψυχαγωγικές συγκεντρώσεις, με την ευκαιρία γάμων, κονταροχτυπημάτων κ.ά., που δίνουν αφορμή για ατέλειωτα φαγοπότια. Μερικές φορές αρκουδιάρηνδες ή ταχυδακτυλουργοί διασκεδάζουν με επιδείξεις τούς κατοίκους του πύργου. Τροβαδούροι έρχονται να τραγουδήσουν τα κατορθώματα των ιπποτών: γενναίοι, θαρραλέοι, έντιμοι, αφηφούν το χρήμα κι είναι πάντα έτοιμοι να χύσουν το αίμα τους, αλλά πάνω απ' όλα είναι αφοσιωμένοι μέχρι θανάτου στον δεσπότη τους, όπως στο *Άσμα του Ρολάνδου* (*Chanson de Roland*) το οποίο διηγείται τη μυθοποιημένη εποποιία του συντρόφου του Καρλομάγνου που σκοτώθηκε στη μάχη της οπισθοφυλακής στη στενωπό του Ρονσεβύ. Από τον 12ο αιώνα, με την επιρροή της Εκκλησίας και την επιβολή θεσμών καταστολής της βίας, τα ήθη γίνονται κάπως ηπιότερα. Ο ιδεώδης ιππότης που εξυμνείται από τον ποιητή είναι εκείνος που με τα κατορθώματα και τη γενναιότητά του προσπαθεί να κερδίσει την καρδιά της δέσποινας των λογισμών του και να βρει έτσι το δρόμο της αρετής και του καλού. Ο «αυλικός έρωσ» (*amour courtois*) κάνει την εμφάνισή του στα κείμενα, μαρτυρώντας μια διστακτική ακόμη εξέλιξη στις σχέσεις μεταξύ των φύλων. Αυτό το ιπποτικό ιδεώδες, που αποτελεί πραγματική ταξική κουλτούρα την οποία ενστερνίζονται όλοι οι εκπρόσωποι του κόσμου των ευγενών, υψώνει ανάμεσα σ' αυτόν και στον κόσμο των «βιλάνων» (των «α-

νέντιμων» και «αξιοκαταφρόνητων» χωρικών της villa) ένα φραγμό που όλο και δυσκολότερα μπορεί κανείς να διαβεί.

Τον 11ο αιώνα το μεγαλύτερο τμήμα της Δύσης, από τη βόρεια Ιταλία ως την Αγγλία, από τα Πυρηναία ως τις ανατολικές εσχατιές του γερμανικού κόσμου, διέπεται από το καθεστώς της χωροδεσποτείας. Παρ' όλα αυτά οι ελεύθεροι χωρικοί δεν έχουν εξαφανιστεί τελείως, συγκεντρωμένοι σε συλλογικά ελεύθερα εδάφη όπου έχουν καταφέρει να διατηρήσουν την αυτονομία και τις παραδόσεις τους. Αλλά ο αριθμός των ελεύθερων καλλιεργητών δεν έχει σταματήσει να μειώνεται στις περισσότερες περιοχές, πέφτοντας για παράδειγμα από 80% σε 10% στην Καταλωνία μεταξύ 990 και 1130, από 80% σε 8% στην περιοχή της Σαρτρ μεταξύ 940 και 1130, για να σταθεροποιηθεί στη συνέχεια περίπου παντού σ' αυτά τα ελάχιστα ποσοστά, με εξαίρεση τις σκανδιναβικές χώρες και τις μεσογειακές περιοχές όπου οι κοινότητες των χωρικών που διαφεύγουν από τη φεουδαρχική ενσωμάτωση φαίνεται να είναι περισσότερες.

Ανάλογα με τις περιοχές, μεταξύ 10ου και 13ου αιώνα, η εξουσία που ασκούν οι χωροδεσπότες πάνω στους υποτακτικούς τους άλλοτε ενισχύεται, άλλοτε αντιθέτως περιορίζεται, κυρίως όμως αλλάζει συχνά φύση. Το κλασικό σύστημα της γαιοκτήσιας υπό τον χωροδεσπότη γνώρισε, όπως είδαμε, σημαντικές ανατροπές ήδη από την καρολίγγεια περίοδο: κατάτμιση των μεγάλων κτημάτων, σταδιακή μείωση της έκτασης που ο χωροδεσπότης εκμεταλλευόταν άμεσα (δεδομένου ότι τη διανέμει κατά κλήρους σε νέους ενοικιαστές με τη μορφή ισόβιων μισθώσεων ή συμβολαίων αγροτικής ή επίμορτης μίσθωσης, δηλαδή κολιγίας), διάσπαση των μονάδων αγροτικής εκμετάλλευσης (manses) και μετασχηματισμός τους σε μικρότερους κλήρους, από τους οποίους ο χωροδεσπότης εισπράττει ένα πάγιο τέλος σε χρήμα (cens) ή είδος (champart), που τείνει όμως να καταστεί κληρονομικό και εκποιήσιμο. Στο σύστημα αυτό ήρθε να προστεθεί μια νέα μορφή χωροδεσποτείας, η διοικητική, όπου οι υποτελείς υποτάσσονται στη διοίκηση του χωροδεσπότη. Με την εξασθένηση της καρολίγγειας μοναρχίας ο χωροδεσπότης υποκατέστησε σχεδόν παντού –στη Γαλλία περισσότερο απ' ό,τι στη Γερμανία ή την Αγγλία– την εξουσία του κράτους με τη δική του, μεταβιβάζοντας στα προσωπικά του αγαθά το σύνολο των διοικητικών εξουσιών που του είχαν προσωρινά εκχωρηθεί από τον ηγεμόνα: μεταξύ των οποίων και τη δικαστική εξουσία (την οποία ασκεί πλέον το χωροδεσποτικό δικαστήριο που συχνά αμφισβητείται από άλλον χωροδεσπότη) καθώς και την εκκλησιαστική. Κατά την άσκηση των εξουσιών αυτών οι χωροδεσπότες νομιμοποιούνται να επιβάλλουν στους υποτακτικούς τους ποινές, επιβαρύνσεις και φόρους κάθε φύσης.

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ

Είτε χαρακτηρίζονται κάτοικοι των χωριών (manants από το λατ. manere = παραμένω), είτε βιλάνοι, ελεύθεροι χωρικοί που ζουν κι εργάζονται στο

πλαίσιο της villa, είτε τέλος δουλοπάροικοι (servi), όλοι οι αγρότες της μεσαιωνικής εποχής κάνουν την ίδια σκληρή και δύσκολη ζωή. Όλοι υπάγονται στον ίδιο αφέντη, τον χωροδεσπότη, ιδιοκτήτη του φέουδου, που μπορεί να τους προστατεύει, αλλά κυρίως τους ορίζει, τους τιμωρεί και αποκομίζει από την εργασία τους το μεγαλύτερο μέρος των εισοδημάτων του.

Οι ιστορικοί του Μεσαίωνα έχουν ασχοληθεί πολύ με την προέλευση της δουλοπαροικίας και με το καθεστώς του δουλοπάροικου. Η κλασική ιστοριογραφία, όπως κυρίως την εκπροσωπεί ο Μαρκ Μπλοχ, έβλεπε τη δουλοπαροικία, όχι ιδιαίτερα εξαπλωμένη τον 9ο αιώνα, να περιλαμβάνει προοδευτικά τους απογόνους των δούλων της καρολίγγειας περιόδου, τους παροίκους που δεν μπόρεσαν να αντισταθούν στην πίεση των αφεντών, ακόμη και ελεύθερους καλλιεργητές των οποίων η οικονομική κατάσταση είχε υποβαθμιστεί. Στα τέλη του 11ου αιώνα οι δουλοπάροικοι αποτελούσαν τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού της υπαίθρου, συγκεντρωμένοι και εργαζόμενοι κατά χωροδεσποτείες και υποκείμενοι σε τρεις ειδικές υποχρεώσεις: στον κεφαλικό φόρο, μικρή χρηματική καταβολή που ο δουλοπάροικος πλήρωνε στον χωροδεσπότη σε αναγνώριση της υποδεέστερης κατάστασής του· σ' έναν ειδικό φόρο που πληρωνόταν στον χωροδεσπότη από τον δουλοπάροικο ο οποίος επιθυμούσε να παντρευτεί την κόρη δουλοπάροικου που ανήκε σε άλλο φέουδο· και στο δικαίωμα διαδοχής, ποσό που καταβαλλόταν στον χωροδεσπότη από τους κληρονόμους του δουλοπάροικου, για να μην επανέλθουν σ' αυτόν τα αγαθά του.

Πιο πρόσφατες έρευνες έδειξαν ότι οι υποχρεώσεις αυτές βάρυναν στην πράξη κι άλλες κατηγορίες αγροτών εκτός από τους δουλοπάροικους και ότι το ίδιο το καθεστώς της δουλοπαροικίας παρουσίαζε σημαντικές διαφορές από εκείνο της καρολίγγειας δουλείας (έστω και αν προήλθε από αυτήν) και ακόμα περισσότερο από τη δουλεία της Αρχαιότητας· σημαντικές άλλωστε ήταν και οι παραλλαγές που ίσχυαν απ' άκρη σ' άκρη της χριστιανοσύνης. Μπορεί ο μεσαιωνικός δουλοπάροικος να μην ήταν στην κυριολεξία σκλάβος, δεν ήταν όμως και ελεύθερος άνθρωπος. Απαγορευόταν να καρεί μοναχός ή να γίνει ιερέας. Δεν μπορούσε να προσφύγει στη δικαιοσύνη ούτε να διαθέτει τα αγαθά του χωρίς περιορισμούς. Δεν υπέκειτο σε στρατιωτική υπηρεσία, με εξαίρεση στη Γερμανία όπου όπως είδαμε υπήρχε μια τάξη ιπποτών δουλοπάροικων. Δεν μπορούσε να μετακινηθεί ελεύθερα, δεδομένου ότι ήταν προσδεδεμένος στον χωροδεσπότη του με προσωπικούς δεσμούς αλλά και με τη γη όταν επρόκειτο για πραγματική δουλοπαροικία (συνδεδεμένη δηλαδή με την παραχώρηση μιας αγροτικής έκτασης), και βρισκόταν μονίμως υπό την απειλή του χωροδεσπότη ότι θα ασκήσει το δικαίωμα καταδίωξης. Πέρα από τις παραπάνω υποχρεώσεις ο χωροδεσπότης μπορούσε κατά την επιθυμία του να του επιβάλλει εργασίες κάθε μορφής, αγγαρείες και έναν άμεσο φόρο⁹⁰. Όλες αυτές οι υποχρεώσεις ήταν κληρονομικές και καθιστούσαν τον δουλοπάροικο άνθρωπο κατώτερο, περιφρονημένο απ' όλο τον κόσμο, ακόμη κι από τους χωρικούς της γύρω περιοχής που απολάβαιναν λίγο περισσότερη ελευθερία απ' αυτόν.

Δεν έφεραν όλοι οι χωρικοί το «στίγμα του δουλοπάροικου». Εκτός από τους ελεύθερους καλλιεργητές που όπωσ είδαμε ξέφευγαν από την επιρροή της χωροδεσποτείας, ορισμένοι βιλάνοι παρέμεναν κατ' αρχήν κύριοι των κινήσεών τους. Μπορούσαν να παντρεύονται και να μεταβιβάζουν τα αγαθά τους πληρώνοντας έναν ελάχιστο φόρο. Εξαρτιόνταν όμως από τον χωροδεσπότη για τις γαίες που τους είχε παραχωρήσει. Οι πηγές δεν επιτρέπουν τον προσδιορισμό της ακριβούς θέσης των δύο καθεστώτων στις χωροδεσποτείες της Δύσης. Κατ' αρχάς επειδή ανάμεσα στους δουλοπάροικους και τους ελεύθερους ανθρώπους υπήρχε ένα ολόκληρο φάσμα ενδιάμεσων καθεστώτων· κατά δεύτερο λόγο επειδή η ευρεία αυτή κατηγορία παρουσίασε ποικίλες χρονικές και γεωγραφικές διαφοροποιήσεις. Είναι λόγου χάρη γνωστό ότι περιοχές όπως η Πικαρδία, η Νορμανδία, η Λομβαρδία και η Σαξονία δεν γνώρισαν την δουλοπαροικία, ότι διαδόθηκε στη Γερμανία με μεγαλύτερη βραδύτητα απ' ό,τι στη Γαλλία, αλλά ότι αντίθετα στη συνέχεια ο αριθμός των δουλοπάροικων υπήρξε μεγαλύτερος. Όσο ο χωροδεσπότης είχε ανάγκη από εργατικά χέρια να καλλιεργούν τους αγρούς του, διέκρινε την πρακτική της δουλοπαροικίας, διατηρώντας έτσι τους χωρικούς εγκατεστημένους στις εκτάσεις του. Αργότερα, όταν η οικονομική πρόοδος και η αυξανόμενη επιθυμία για προϊόντα πολυτελείας ώθησαν τους χωροδεσπότες να αυξήσουν τη διαθεσιμότητά τους σε ρευστό, κατέφυγαν στην ατομική ή συλλογική απαλλαγή των δουλοπάροικων με τη μορφή διπλωμάτων χειραφέτησης που παραχωρούνταν από τους πρίγκιπες, τους βασιλιάδες, τις πόλεις και τις θρησκευτικές κοινότητες.

Έχοντας διατηρήσει την κυριότητα των αγρών που είχε παραχωρήσει στους χωρικούς, ο χωροδεσπότης εισέπραττε από κάθε αγροτική μονάδα ενοίκιο σε χρήμα ή σε είδος. Από την άλλη πλευρά, ασκώντας τα διοικητικά δικαιώματά του, μπορούσε να αξιώσει από τους καλλιεργητές του (και δεν δίσταζε να το κάνει) να συμμετέχουν στη συλλογική άμυνα του φέουδου, εκτελώντας χωρίς αμοιβή ορισμένες αναγκαστικές εργασίες: κατασκευή οχυρώσεων, επισκευή των τειχών του κάστρου, συντήρηση των δρόμων και των τάφρων, φρούρηση, ανεφοδιασμό με σανό, βρώμη και τρόφιμα για τη φρουρά, εξυπηρέτηση των ιπποτών κ.ά. Στο πλαίσιο επίσης των παραπάνω διοικητικών δικαιωμάτων, μπορούσε να τους υποχρεώσει να πληρώνουν φόρο για τη χρήση του μύλου, του φούρνου, του πατητηριού του πύργου κ.ο.κ..

Υποχρεωμένοι να παραδίδουν μέρος της ισχνής συγκομιδής τους στον χωροδεσπότη, οι χωρικοί ζούσαν σε μεγάλη ανέχεια και το παραμικρό συμβάν μπορούσε να τους εξαθλιώσει. Μια περίοδος ξηρασίας ή κατακλυσμών επί παραδείγματι που κατέστρεφε τη συγκομιδή έφερνε τη σιτοδεία ή το λιμό που συχνά ακολουθούσαν από διάφορες επιδημίες. Σπάνιοι ήταν εκείνοι που ξέφευγαν από τη μοίρα τους ανερχόμενοι για παράδειγμα στην κατηγορία των *ministeriales*, δουλοπάροικων ή βιλάνων που ο χωροδεσπότης χρησιμοποιούσε για την επίβλεψη της εργασίας, την εισπράξη των εσόδων ή την προστασία των δασών από την καταπάτηση των δικαιωμάτων χρήσης. Κατοικώντας και τρεφόμενοι στον πύρ-

γο ή στεγασμένοι σε αγροτόσπιτα, συγκέντρωναν το μίσος των χωρικών, αλλά με τον καιρό αποκτούσαν καμιά φορά περιουσία και ισχύ, και μάλιστα κατόρθωναν να γίνουν δεκτοί στις τάξεις των ιπποτών, όπως συνέβαινε στη Γερμανία και την Ιταλία. Ωστόσο πολλοί απ' αυτούς υπήρξαν τα πρώτα θύματα των τρομερών εξεγέρσεων των χωρικών –των ζακερί⁴¹– που από το έτος 1000 αιματοκυλούσαν περιοδικά την ύπαιθρο χώρα στη Δύση και καταστέλλονταν παντού με την ίδια αγριότητα.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΣΤΗ ΦΕΟΥΔΑΡΧΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Κατά τη μεσαιωνική αντίληψη της κοινωνικής ιεραρχίας, διατυπωμένη από κληρικούς και εκπροσώπους της αριστοκρατίας κατ' εικόνα του παραδείσου, οι πολεμιστές (milites ή bellatores) και οι εργαζόμενοι (laboratores) αποτελούσαν τις δύο από τις τρεις «τάξεις» που όριζε ο θεϊκός νόμος. Στην τρίτη ανήκαν εκείνοι που προσεύχονταν για τη σωτηρία όλων, οι oratores. Ωστόσο η Εκκλησία, που ο κατ' αρχήν ρόλος της είναι η πνευματική πλαισίωση του χριστιανικού λαού, η διδασκαλία και η αρωγή του, βρέθηκε σιγά σιγά εμπλεγμένη στη διαδικασία ένταξης του κοινωνικού σώματος στο φεουδαρχικό καθεστώς, καθώς πρίγκιπες, ηγεμόνες αλλά και οι κάθε μορφής και βαθμού μικροί υποτελείς συναγωνίζονταν για τον έλεγχο πάνω στους υπηρέτες και τα αγαθά της.

Για να εξασφαλίσει τη συντήρηση του κλήρου και των κτισμάτων των οποίων έχει τη φροντίδα, η Εκκλησία δεν μπορεί να παραβλέψει την κύρια πηγή εισοδήματος, δηλαδή τη γαιοκτησία. Στο πέρασμα των αιώνων επισκοπές και μοναστήρια απέκτησαν πολλές γαίες, τις περισσότερες μέσω δωρεών, καθώς πολλοί κοσμικοί επιζητούσαν τη στιγμή του θανάτου τους να λάβουν άφεση αμαρτιών και την ευμενή υποστήριξη του κλήρου, εγγυήσεις για τη σωτηρία της ψυχής τους και μια ευτυχισμένη ζωή στον άλλο κόσμο. Κάτοχοι γαιών τεράστιας αξίας, οι κληρικοί της μεροβίγγειας και καρολίγγειας περιόδου δεν διέθεταν άλλο μέσο να τις υπερασπιστούν από τις καταπατήσεις των ηγεμόνων και τους σφετερισμούς των κοσμικών παρά μόνο εντασσόμενοι με τη σειρά τους στο σύστημα της παροχής όρκου πίστης και της υποτέλειας. Πολλές εκκλησιαστικές εκτάσεις μετατράπηκαν έτσι σε φέουδα, και επίσκοποι και αββάδες έγιναν υποτελείς ενός ισχυρού κυρίου, έχοντας πλέον τη δυνατότητα να αποκτήσουν κατώτερους υποτελείς. «Χωροδεσπότες» πλέον και οι κληρικοί, κάνουν χρήση των διοικητικών τους δικαιωμάτων κόβοντας νομίσματα, αποδίδοντας δικαιοσύνη και εισπράττοντας εισοδήματα που συνδέονται με αυτό το προνόμιο.

Όπως και τα άλλα βασιλικά δικαιώματα, η χειροτονία των επισκόπων, άλλοτε μονοπάλιο του ηγεμόνα (ο οποίος είχε υποκαταστήσει την απλή εκλογή των αρχιερέων με την αυταρχική επιλογή του), γίνεται αντικείμενο σφετερισμού από δούκες, κόμητες, ακόμη και από κατώτερης βαθμίδας υποτελείς. Σύνομα η πρόσβαση στα εκκλησιαστικά προνόμια κάθε επιπέδου βρίσκεται υπό

τον έλεγχο των φεουδαρχών που επιβάλλουν τις επιλογές τους, ελέγχουν τις χειροτονίες και σε μερικές περιοχές (στη Γαλλία περισσότερο απ' ό,τι στη-Γερμανία) δεν διστάζουν να διαθέτουν τις έδρες των επισκοπών και των αβαείων ως κληρονομικό καθήκον της οικογένειάς τους. Όταν λοιπόν ο επίσκοπος που προέρχεται από την ίδια οικογένεια με τον κόμητα τίθεται ο ίδιος επικεφαλής των ανδρών του στο στρατό του βασιλιά ή του πρίγκιπα, τίποτα πια δεν τον ξεχωρίζει από τον κοσμικό χωροδεσπότη.

Αυτή η ένταξη της Εκκλησίας στο φεουδαρχικό σύστημα συνοδεύτηκε από μεγάλη χαλάρωση της πειθαρχίας, των ηθών, ακόμη και του θρησκευτικού αισθήματος στους κόλπους του κλήρου. Η σιμωνία, δηλαδή η εμπορία των εκκλησιαστικών προνομίων και των μυστηρίων, εξαπλώνεται, καθώς ο ιδιοκτήτης της εκκλησίας ή της επισκοπής πουλά το αξίωμα του εφημέριου ή του επισκόπου στον υποψήφιο, ο ιερέας αποσπά εκβιαστικά χρήματα από τους πιστούς και κερδοσκοπεί εκμεταλλευόμενος το φόβο της κόλασης κ.λπ. Εξάλλου οι κληρικοί παραμελούν τα καθήκοντά τους ενώ αυξάνονται η αμάθεια στον κατώτερο κλήρο και η υποβάθμιση των ηθών (νικολαϊσμός) σε όλα τα επίπεδα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Η ίδια η παποσύνη δίνει πρώτη το κακό παράδειγμα. Έτσι τον 10ο αιώνα, ο Σέργιος Γ΄ γίνεται εραστής της ωρραίας Μαροξίας, κόρης του συγγλητικού Τούσκουλου Θεοφύλακτου, επικεφαλής της αριστοκρατίας της Ρώμης. Από την ένωσή τους γεννιέται ένας νόθος γιος που το 931 γίνεται πάπας με το όνομα Ιωάννης ΙΑ΄ (αφού ο προκάτοχός του Ιωάννης Ι΄ ρίχνεται στη φυλακή όπου τον πνίγουν με ένα μαξιλάρι), ο γιος του οποίου Ιωάννης ΙΒ΄ θα καταλάβει με τη σειρά του το θρόνο του Αγίου Πέτρου μεταξύ 935 και 964. Θα πρέπει να αναμείνει κανείς την επέμβαση της δυναστείας των Οθώνων στις υποθέσεις της Εκκλησίας για να δει αξιότερους ποντίφικες να τοποθετούνται στην κεφαλή της χριστιανοσύνης με αντίτιμο την υποταγή τους στον αυθέντη της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Στην εκτράχυνση αυτή που ζημιώνει το ηθικό κύρος της Εκκλησίας και εκτρέπει τους λειτουργούς της από τα πνευματικά καθήκοντά τους έρχεται να προστεθεί η εγκατάλειψη των μοναχικών κανόνων από πολλές κοινότητες μοναχών, ενώ τα αβαεία γίνονται κι αυτά αντικείμενο κάθε είδους βλέψεων και συναλλαγών. Άλλο δείγμα των δύσκολων καιρών είναι η υποθαλαπόμενη από τη μόνιμη ανασφάλεια, από τις αδιάκοπες βιαιοπραγίες και τους εσχατολογικούς φόβους του χιλιοστού έτους (διογκωμένους σε τελευταία ανάλυση) δυναμική άνοδος μιας θρησκείας λαϊκής, που συνίσταται σε δεισιδαιμονίες και τελετουργίες λίγο ως πολύ μαγικές καθώς και στη λατρεία των λειψάνων και των αγίων.

Από τα τέλη ωστόσο του 10ου αιώνα καταβλήθηκαν σοβαρές προσπάθειες να αποκατασταθεί η πνευματική εξουσία της Εκκλησίας, να αναμορφωθούν τα ήθη της και να απελευθερωθεί, μερικώς τουλάχιστον, από την επιρροή του φεουδαρχικού κόσμου. Κατ' αρχάς η Εκκλησία συνέβαλε πολύ στη σχετική καταπράυνση των ηθών με την πρωτοβουλία των κληρικών που υπηρετούσαν στο νότιο ήμισυ της Γαλλίας, περιοχή που είχε ιδιαίτερα πληγεί από τη φεουδαρχική αναρχία,

τους ιδιωτικούς πολέμους, τους λιμούς και άλλες συμφορές. Σκανδαλισμένοι από τη θεία της ερημωμένης από τους πολεμιστές υπαίθρου, από την καταπίεση του αδυνάτου από τον ισχυρό, καθώς και από τις αρπαγές των χωροδεσποτών σε βάρος των κληρικών και των περιουσιών τους, μερικοί απ' αυτούς αποφάσισαν να συγκαλέσουν το 989 μια σύνοδο στο Σαρού, κοντά στο Πουατιέ, η οποία έθεσε υπό την απειλή του αφορισμού κάθε ένοχο βιαιοπραγίας σε βάρος κληρικού ή αποστέρησης αγαθών σε βάρος χωρικού. Αυτή η συνέλευση την οποία ακολούθησαν άλλες στο Πυϊ, στη Ναρμπόν και στη συνέχεια σ' ολοκλήρωση τη Δύση αποτέλεσε την απαρχή του κινήματος της Ειρήνης του Θεού (Paix de Dieu). Το 1038 ιδρύθηκε στην Μπουρζ μια Ένωση για την Ειρήνη, που είχε, θεωρητικά τουλάχιστον, την εξουσία να τιμωρεί τους ενόχους. Στις Συνελεύσεις της Ειρήνης, που προεδρεύονταν από τον επίσκοπο και στις οποίες καλούνταν χωροδεσπότες και αστοί, καθένας έπρεπε να ορκιστεί πάνω στα ιερά λείψανα σεβασμό στους καθορισμένους κανόνες: απαγορεύονταν η επίθεση κατά των κληρικών και των αγαθών τους, η σύλληψη των χωρικών και των εμπόρων, η αρπαγή των ζώων, η πυρπόληση των σπιτιών, η κοπή της αμπέλου κ.ά.

Παράλληλα με το κίνημα της Ειρήνης του Θεού αναπτύχθηκε ένα άλλο κίνημα που επεδίωκε να περιορίσει τη χρήση βίας μέσα στον ίδιο τον κόσμο των πολεμιστών. Και σ' αυτή την περίπτωση ήταν οι επίσκοποι της νότιας Γαλλίας που στο πρώτο ήμισυ του 11ου αιώνα επέβαλαν την Εκχειρία του Θεού (Trêve de Dieu), κανόνα που στη συνέχεια διαδόθηκε στο μεγαλύτερο τμήμα της χριστιανοσύνης της Δύσης: απαγόρευση του πολέμου σε ορισμένες περιόδους του έτους και για το υπόλοιπο διάστημα επί τέσσερις ημέρες την εβδομάδα (από την Πέμπτη ως τη Δευτέρα).

Βεβαίως καμιά απ' αυτές τις νέες συνήθειες δεν επιβλήθηκε εύκολα σε όσους έβρισκαν τον μοναδικό λόγο ύπαρξής τους στις πολεμικές πράξεις. Στη βόρεια Γαλλία όπου ο ανώτερος κλήρος μετείχε περισσότερο από αλλού στο φεουδαρχικό σύστημα, η αντίσταση συχνά προήλθε από τους ίδιους τους επισκόπους. Όταν δε αποφάσισαν να υιοθετήσουν την Εκχειρία του Θεού, με τη σύμφωνη γνώμη μεγάλων χωροδεσποτών όπως ο κόμης της Φλάνδρας, το έκαναν λιγότερο για να προστατεύσουν τους αδυνάτους παρά για να περιορίσουν τις αντεκδικήσεις που αποδεκάζιζαν τις ιπποτικές οικογένειες απειλώντας έτσι την κυριαρχία τους στην ύπαιθρο. Όπως και να έχει το πράγμα, είτε στάθηκε η κινητήρια δύναμη αλλαγής της νοοτροπίας είτε ήρθε απλώς να θεσμοθετήσει κάτι που ήδη υπήρχε, η βούληση δηλαδή των ιπποτών να νομιμοποιήσουν την κυριαρχία τους με μια ιδεολογία που τους καθιστούσε «ευγενείς» και όχι πια ληστές, η Εκκλησία έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του κινήματος. Συνέβαλε στην τροποποίηση του ιδεώδους της ιπποσύνης αποδίδοντας έμφαση και αξία στην προστασία των αδυνάτων, παρεμβαίνοντας στις τελετές μύησης του νεαρού πολεμιστή (ολονυχτία προσευχής, ευλογία των όπλων) και εισάγοντας τις χριστιανικές αρετές στην ηθική των επαγγελματιών πολεμιστών, ώσπου να εκτρέψει τελικά την έφεσή τους για περιπέτεια και τη δίψα τους για δόξα και λάφυρα στις σταυροφορίες.

Δεύτερο σκέλος της ανανέωσης της Εκκλησίας είναι αυτό που αφορά τα μοναχικά τάγματα, φαινόμενο έκδηλο σ' ολόκληρη τη χριστιανοσύνη που εμφανίζεται ωστόσο χαρακτηριστικά στη μεταρρύθμιση του Κλυνύ. Στις απαρχές του κινήματος βρίσκονται από τη μια πλευρά η επιρροή του ελληνικού μοναχισμού στους ερημίτες και τα ιδρύματα της νότιας Ιταλίας (Καλαβρία, Πούλια, Μόντε Κασίνο) όπου φοίτησαν οι μέλλοντες μεταρρυθμιστές του Κλυνύ, από την άλλη δε η ακτινοβολία ορισμένων μεγάλων επισκοπικών σχολών και αβαιών της Γαλλίας, της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και κυρίως της Λοραίνης όπου ανέπτυξαν δράση ο Ζεράρ της Μπρον (880-959) και ο αβάς της Γκορτζ Ιωάννης (περ. 950) για να επαναφέρουν στη μοναστική ζωή τον ασκητικό και μυστικιστικό χαρακτήρα της.

Οι διάφορες αυτές προσπάθειες, καθώς και οι απόπειρες που έγιναν στη Ρενς από τον Γερβέρο ντ' Ωριγιάν, μέλλοντα πάπα Σιλβέστρο Β', στο Φλερύ-συρ-Λουάρ γύρω από τον Σαιν-Μαξιμέν του Τρηρ και από εκεί στη Βαβαρία, τη Φραγκονία, την Αυστρία κ.λπ., δεν έχουν ωστόσο το εύρος του ισχυρού μοναστικού κινήματος που ξεκινά τον 10ο αιώνα από το Κλυνύ, αβείο που ιδρύθηκε το 910 από τον δούκα της Ακουιτανίας Γουλιέλμο Α' τον Ευσεβή αλλά του οποίου ο πρώτος αβάς Μπερνόν κατόρθωσε να αποδεσμευθεί από τον έλεγχο των κοσμικών. Η πλήρης κυριότητα του μοναστηριού ανήκει στο θρόνο του Αγίου Πέτρου, ενώ ο αβάς εκλέγεται από τους μοναχούς και διαφεύγει από τη συνήθη δικαιοδοσία του επισκόπου του Μακόν – προνόμια εξαιρέσης που επιβεβαιώνονται από τον πάπα Ιωάννη ΙΑ'. Στη διάρκεια των δεκαετιών που ακολουθούν, ο Μπερνόν και στη συνέχεια οι διάδοχοι του Οντόν (926-942) και Μαϊέλ (954-994) διατρέχουν τη Γαλλία και τη βόρεια Ιταλία εισάγοντας σε πολλά μοναστήρια τον κανόνα του Αγίου Βενέδικτου μεταρρυθμισμένο προς την κατεύθυνση της μείωσης της χειρωνακτικής εργασίας σε όφελος των πνευματικών καθηκόντων, και κυρίως της προσευχής, του χορωδιακού άσματος και των θρησκευτικών τελετών. Τα περισσότερα υλικά καθήκοντα εγκαταλείπονται σε ένα ολόκληρο πλήθος παροίκων, δουλοπάροικων και εργατών της γης που εξαρτώνται από το μοναστήρι, μετατρέποντάς το σε πραγματική χωροδεσποτεία.

Στις αρχές του 11ου αιώνα, όταν ο Οντιλόν αναλαμβάνει την ηγεμονία του αβείου (994-1049), το Κλυνύ έχει γίνει ένα πολύ συγκεντρωτικό θρησκευτικό τάγμα, με μια διοίκηση οι αρμοδιότητες της οποίας ξεπερνούν τα σύνορα των επισκοπών και των κρατών και το οποίο αριθμεί στη Γαλλία και τη βόρεια Ιταλία περίπου σαράντα ιδρύματα. Έναν αιώνα αργότερα προσμετρώνται πάνω από 1.500 στις παραπάνω χώρες αλλά επίσης και στην Ισπανία, τη Φλάνδρα, την Αγγλία και την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Την εποχή αυτή πολλοί ωστόσο κατακρίνουν τον πλούτο των αβαιών του Τάγματος του Κλυνύ που έρχεται σε ασυμφωνία με το ευαγγελικό ιδεώδες, καθώς και τη χαλάρωση της μοναστικής ζωής (ειδικότερα ο Άγιος Βερνάρδος επικρίνει την ασυδοσία των μοναχών στο ζήτημα της διατροφής). Νέα τάγματα ιδρύονται για να επανασυνδεθούν με το πνεύμα της μετάνοιας και της πενίας

των απαρχών του μοναχισμού: το Τάγμα της Σαρτρές που ιδρύεται στην περιοχή της Γκρενόμεπλ από έναν κληρικό της Ρενς, τον Άγιο Μπρούνο, πειθαρχεί σ' έναν εξαιρετικά αυστηρό κανόνα που επιβάλλει τη σχεδόν συνεχή σιωπή, την αποχή από το κρέας και την επανεκτίμηση της καλλιέργειας της γης. Επίσης το πολύ σημαντικό Τάγμα του Σιτώ, από το όνομα του αβαείου που ιδρύουν το 1098 στην περιοχή της Ντιζόν μοναχοί που εγκαταλείπουν την άνετη ζωή του αβαείου του Μολέμ. Όπως το Κλυνύ αλλά χάρη στην πιο ευέλικτη οργάνωσή του, το Τάγμα του Σιτώ θα ακτινοβολήσει σ' ολόκληρη τη χριστιανοσύνη με την ώθηση των δύο πρώτων αβάδων, του Ροβέρτου του Μολέμ και του αδελφού του Ωμπρί, και κυρίως ενός νεαρού ευγενούς –του μελλοντικού Αγίου Βερνάρδου– που φτάνει στο Σιτώ το 1112 με περίπου τριάντα συντρόφους του, γίνεται αβάς του Κλαιρβώ για να βρεθεί το 1122 επικεφαλής του τάγματος. Υποκείμενοι σε έναν πολύ σκληρό κανόνα, οι κιστερκιανοί (δηλαδή οι μοναχοί του Τάγματος του Σιτώ) πρέπει να παραιτηθούν από κάθε ιδιοκτησία, να διάγουν ασκητική ζωή (στο Κλαιρβώ η τροφή βασίζεται σε φύλλα και κουκιά) και να αφιερώνουν μεγάλο μέρος του χρόνου τους στις γεωργικές εργασίες. Ακάματοι εκχερσωτές, θα κτίσουν εκκλησίες και αβεία με λιτές και αυστηρές γραμμές ως την Πολωνία και τη Σκανδιναβία. Στα μέσα του 12ου αιώνα μετρούμε πάνω από 350 κιστερκιανά ιδρύματα.

Όστόσο η βούληση αυτή της Εκκλησίας να ξεφύγει από τον έλεγχο των κοσμικών εκδηλώνεται κατά τον πιο σαφή τρόπο με τη γρηγοριανή μεταρρύθμιση. Κατά το δεύτερο ήμισυ του 11ου αιώνα πολλοί αξιόλογοι πάπες στρέφονται προς αυτή την κατεύθυνση. Ο Λέων Θ' (1048-1059) πετυχαίνει την καταδίκη της σιμωνίας και του γάμου των ιερέων από επισκοπικές συνόδους. Ο Στέφανος Θ', αβάς του Μόντε Κασίνο και αδελφός του δούκα της Λοραίνης, εκλέγεται στο θρόνο του Αγίου Πέτρου χωρίς να ζητηθεί προηγουμένως η γνώμη του αυτοκράτορα Ερρίκου Γ' του Μαύρου. Στην πραγματεία που το 1058 συντάσσει ο καρδινάλιος Ουμβέρτος για την καταδίκη των σιμωνιστών, αρνείται στον Γερμανό ηγεμόνα το δικαίωμα επέμβασης στο διορισμό των επισκόπων και διακηρύσσει την υπεροχή της πνευματικής εξουσίας της Ρώμης έναντι της αυτοκρατορικής. Το επόμενο έτος ο νέος πάπας Νικόλαος Β' (1059-1061) πετυχαίνει την απόφαση μιας συνόδου που συνέρχεται στο Λατερανό με την οποία η εκλογή του ποντίφικα ανατίθεται πλέον στο κολέγιο των καρδινάλιων της Ρώμης. Κατ' αυτό τον τρόπο η ανάδειξη του πάπα απαλλάσσεται από την κοσμική επιρροή, είτε πρόκειται για το λαό ή τους ευγενείς της Ρώμης είτε για τον ίδιο τον κάτοχο του στέμματος της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Η αποφασιστική μεταρρύθμιση πραγματοποιείται κατά το ποντιφικό του Γρηγορίου Ζ', πρώην μοναχού του Τάγματος του Κλυνύ από την Τοσκάνη με το όνομα Χίλντεμπραντ, που έγινε επικεφαλής του μεταρρυθμιστικού κινήματος και εμπνευστής της παπικής πολιτικής του Αλεξάνδρου Α'. Με την άνοδό του στον παπικό θρόνο το 1073, ο Γρηγόριος Ζ' αναλαμβάνει αμέσως την εις βάθος μεταρρύθμιση της Εκκλησίας της Ρώμης. Αφού και πάλι καταδικάζει την

αγοραπωλησία των εκκλησιαστικών προνομίων και τα χαλαρωμένα ήθη ορισμένων αρχιερέων (και μάλιστα καθαιρεί μερικούς απ' αυτούς μέσω των έκτακτων απεσταλμένων του, των λεγάτων), απαγορεύει απόλυτα την πρακτική της χειροτονίας των επισκόπων από τους κοσμικούς, αρνούμενος στον ηγεμόνα το δικαίωμα παρέμβασης στην ανάδειξή τους. Σε μια σειρά αποφάσεων που συνέταξε το 1075, τα *Διατάγματα του πάπα* (*Dictatus Papae*), εδραϊώνει τα πρωτεία της Ρώμης έναντι όλων των άλλων εξουσιών, εκείνης του αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας συμπεριλαμβανομένης. «Μόνον ο πάπας μπορεί να χρησιμοποιεί τα αυτοκρατορικά διάσημα» από τη στιγμή που, στο πνευματικό πεδίο, κληρονόμησε τα οικουμενικά δικαιώματα του Ρωμαίου αυτοκράτορα. Οι αξιώσεις του πάπα στην οικουμενική αυτοκρατορία και το γεγονός ότι στο εξής συμπεριφέρεται ως πραγματικός μονάρχης δεν αργούν να ορθώσουν εναντίον του πρίγκιπες και ηγεμόνες, ενώ αυτός που περισσότερο φλέγεται να διατηρήσει την κοσμική επιρροή στην Εκκλησία είναι ο αυθέντης της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας που τότε βρίσκεται στο απόγειό της.

Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΠΑΠΑ

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της πρώτης περιόδου της φεουδαρχίας είναι ο κατακερματισμός της δημόσιας εξουσίας, ως επακόλουθο της διάσπασης της καρολίγγειας αυτοκρατορίας, καθώς και η εδραίωση μεγάλων πριγκιπάτων που θεμελιώνονται άλλοτε στην ιδιαιτερότητα μιας περιοχής που με τη σειρά της συνδέεται με την ύπαρξη παλαιών βασιλείων, άλλοτε στη μνήμη μιας αρχικής εθνικής κοινότητας, άλλοτε πάλι στην ισχύ και μόνο ενός πριγκίπα, δούκα ή κόμητα που κατόρθωσε να συγκεντρώσει στα χέρια του πολλά φέουδα και πιστούς. Από το σύνολο αυτό αναδύονται ορισμένα βασίλεια που σιγά σιγά θα διαμορφωθούν σε εδαφικές και πολιτικές δυνάμεις. Την πρώτη θέση ανάμεσα σε αυτές τις ευάλωτες σε τελευταία ανάλυση δυνάμεις κατέχει η γερμανική Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Όταν το 911 πεθαίνει ο γιος τού Αρνούλφου Λουδοβίκος Δ΄ ο Παις, η δυναστεία των Καρολιδών σβήνει στη Γερμανία. Η χώρα διαμελίζεται σε αυτόνομα «εθνικά» δουκάτα, από τα οποία τα κυριότερα είναι εκείνα της Σαξονίας στο βορρά, της Φραγκονίας στο κέντρο, της Σουηβίας και της Βαβαρίας στο νότο. Αντιλαμβανόμενη ωστόσο τους κινδύνους που διατρέχει η Γερμανία από τους Ούγγρους, Σλάβους και Δανούς εισβολείς, που ασκούν ισχυρή πίεση στα σύνορα, η γερμανική αριστοκρατία επιλέγει ως διάδοχο του Κορράδου Α΄, του δούκα της Φραγκονίας και γιου μιας Καρολίδας πριγκίπισσας, τον δούκα της Σαξονίας Ερρίκο Α΄ τον Ορνιθοθήρα. Ο Ερρίκος δεν έχει πια κανένα δεσμό με τους απογόνους του Λουδοβίκου Γ΄ του Γερμανικού, αλλά εμφανίζεται ως ο καταλληλότερος να αποτρέψει τον κίνδυνο. Ο Ερρίκος Α΄ σπεύδει να αναγνωρίσει την αυτονομία των «εθνικών» δουκάτων, αλλά ανακαταλαμβάνει τη Λοραίνη το 925, νικά

τους Ούγγρους, τους Σλάβους και τους Δανούς και το 936 μεταβιβάζει στο γιο του Όθωνα (ο οποίος θα δώσει και το όνομά του στη δυναστεία) ένα βασίλειο, περικυκλωμένο μεν από τους Βάρβαρους εισβολείς και τους Φράγκους εχθρούς του και συγκλονιζόμενο από τους ανταγωνισμούς των μεγάλων δουκικών οικογενειών, αλλά εδαφικά ακέραιο και με τάση επέκτασης της κυριαρχίας του προς την ανατολική Ευρώπη.

Η βασιλεία του Όθωνα Α΄ του Μεγάλου αρχίζει με έναν ανελέητο πόλεμο που διεξάγει, με την υποστήριξη των επισκόπων και των ηγουμένων των μεγάλων βασιλικών αβαείων, εναντίον των δουκών που δεν δέχονται την ανασυγκρότηση μιας υπέρτατης εξουσίας. Εκδηλώνονται αναρίθμητες στάσεις εναντίον των οποίων ο Όθωνας Α΄ τελικώς θριαμβεύει: προσαρτά τότε τη Σαξονία στο στέμμα, διαιρεί τη Λορραίνη σε δύο δουκάτα ενώ στην κεφαλή των μεγάλων περιγκιπάτων τοποθετεί κοσμικούς και εκκλησιαστικούς, μέλη της οικογένειάς του. Η διαιώνιση του εξωτερικού κινδύνου, καθώς και η ικανότητα και σταθερότητά του επιτρέπουν στον Όθωνα να διαφυλάξει την ενότητα του βασιλείου. Το 955 εκστρατεύει εναντίον των Ούγγρων επικεφαλής ενός στρατού που συγκεντρώνει όλους τους Γερμανούς βαρώνους και συντρίβει τα στρατεύματά τους στο Λέχφελτ. Πρόκειται για μια αποφασιστική νίκη στον μακρόχρονο αγώνα εναντίον αυτού του αρπακτικού λαού, που απωθείται πλέον στην Παννονία, η οποία εμφανίζει τον Όθωνα Α΄ ως τον νέο Καρλομάγνο, τον υπερασπιστή της χριστιανικής Δύσης εναντίον των Βαρβάρων: εικόνα μυθική που στο εξής οι Σάξονες δυνάστες θα καλλιεργήσουν επιμελώς – κι ακόμη περισσότερο εντυπωσιακή δεδομένου ότι ο Καρλομάγνος είχε εξοντώσει το λαό τους και θέσει τέρμα στην ανεξαρτησία του.

Συγχρόνως ο Όθων Α΄ επεκτείνει τη γερμανική επιρροή πέρα από τα σύνορα του βασιλείου του προς τρεις κύριες κατευθύνσεις. Στα ανατολικά υποτάσσει τους Σλάβους του Έλβα και του Όντερ. Για να αποφύγει κάθε νέα απειλή απ' αυτή την πλευρά εγκαθιστά μαρκιωνίες στις οποίες ιδρύει επισκοπές και εγκαθιστά Γερμανούς εποίκους. Πρόκειται για την απαρχή της γερμανικής προώθησης προς ανατολάς, του *Drang nach Osten*, που θα συνεχιστεί και θα ενταθεί στη διάρκεια των επόμενων αιώνων. Στα δυτικά, αφού ολοκληρώσει το έργο του προκατόχου στη Λορραίνη, την οποία αποσπά από τον ανίσχυρο βασιλιά της Γαλλίας, επεκτείνει την κυριαρχία του στο βασίλειο της Βουργουνδίας που θα προσαρτηθεί στη Γερμανία το 1032. Στο νότο τέλος, εκμεταλλευόμενος την αναρχία που επικρατεί στην Ιταλία, επεμβαίνει στη χερσόνησο, στέφεται το 961 στο Μιλάνο βασιλιάς της Λομβαρδίας και παντρεύεται την τελευταία νόμιμη βασίλισσα του κράτους, την Αδελαΐδα, χήρα του Λοθάριου Β΄.

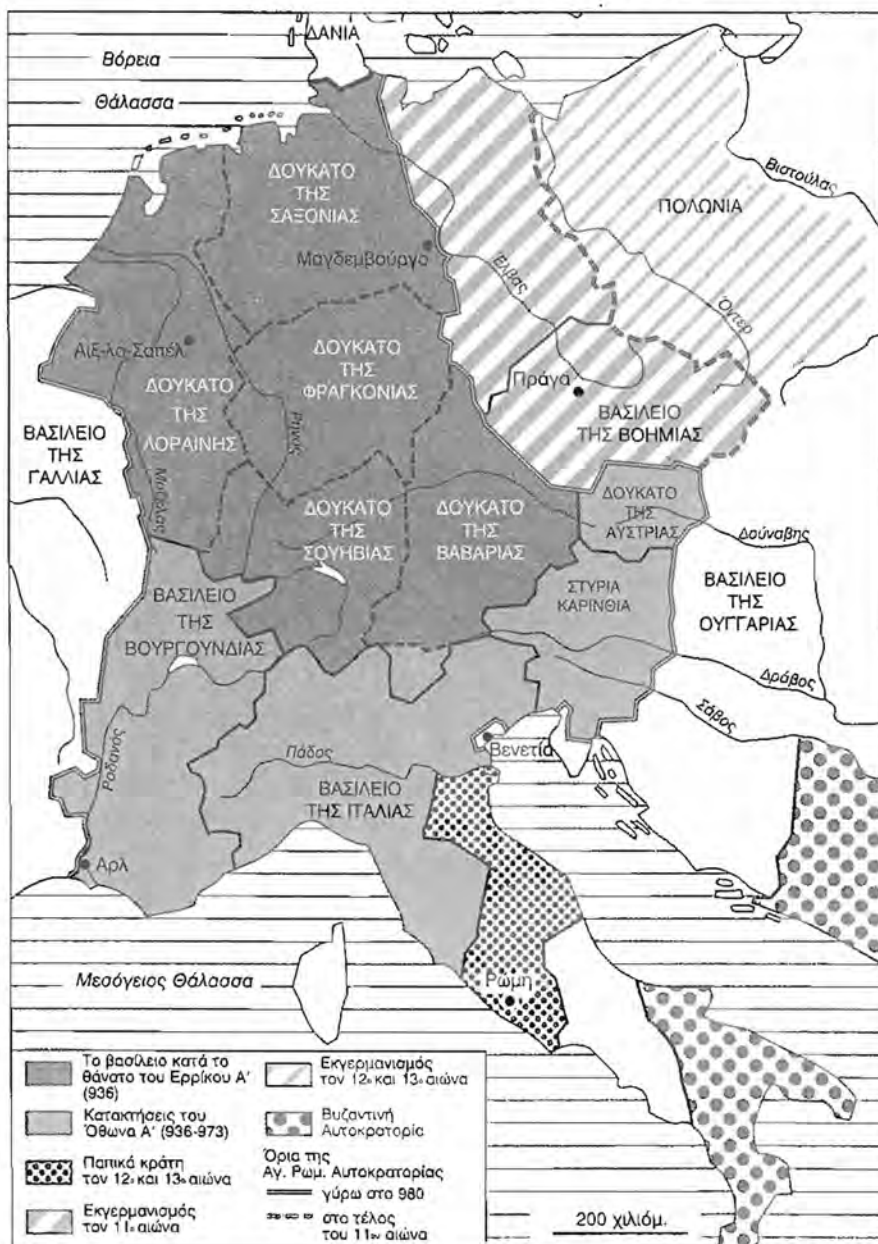
Καλεσμένος να συνδράμει τον πάπα Ιωάννη ΙΒ΄ που επιθυμεί να απαλλαγεί από την κηδεμονία της αριστοκρατίας της Ρώμης, ο Όθων Α΄ μπαίνει στην πρωτεύουσα της χριστιανοσύνης της Δύσης και στέφεται στις 2 Φεβρουαρίου 962. Επανερχόμενος στην παράδοση που εγκαινιάστηκε από τον Καρλομάγνο, παίρνει τον τίτλο του «αυτοκράτορα αυγούστου» και εκδίδει ένα έδικο που

καθιστά τον όρκο πίστης προς τον αυτοκράτορα απαραίτητη προϋπόθεση της ποντιφικής χειροτονίας. Στην πράξη η «Ρωμαϊκή» Αυτοκρατορία στην οποία βασιλεύει ο Σάξονας δυνάστης περιορίζεται στη Γερμανία και την Ιταλία. Επιπλέον η χώρα αυτή, της οποίας το νότιο τμήμα παραμένει κάτω από βυζαντινή κυριαρχία, συνταράσσεται από τις στάσεις των Ιταλών πριγκίπων και των παπών. Θα χρειαστούν πολλές κάθοδοι του αυτοκράτορα για να καταστεί κύριος της χώρας, να καταλάβει την Πούλια και την Καλαβρία, να στέψει το γιο του Όθωνα Β΄ συναυτοκράτορα και να εξασφαλίσει για λογαριασμό του το χέρι της πριγκίπισσας Θεοφανώς, κόρης του Ρωμανού Β΄. Όταν το 973 πεθαίνει, ο Όθων Α΄ είναι αναμφισβήτητα ο ισχυρότερος ηγεμόνας της Ευρώπης, αλλά η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στην οποία βασιλεύει παραμένει κατά βάση μια γερμανική αυτοκρατορία.

Η νομιμότητα της αυτοκρατορίας αυτής στα μάτια των συγχρόνων της –ή τουλάχιστον η μέριμνα της νομιμοποίησής της εκ μέρους των μελών του βασιλικού περιβάλλοντος που θέτουν τις ιδεολογικές βάσεις της εξουσίας και των βλέψεών της στο οικουμενικό imperium– στηρίζεται στο συμβολισμό της στέψης και σε μια πολιτική θεολογία που καθιστά το οθωνικό κράτος ένα κράτος ιερό, του οποίου ο ηγεμόνας αποτελείται από δύο πρόσωπα (όπως ο Χριστός έχει δύο φύσεις), τον αυτοκράτορα και τον πάπα, όπου ο δεύτερος είναι υποταγμένος στον πρώτο. Σ' αυτή την ιδεολογική θεμελίωση της εξουσίας των Οθωνών προστίθεται η απεριόριστη στήριξη που τους παρέχει μια εκκλησιαστική ιεραρχία απόλυτα υποταγμένη στον αυτοκράτορα, η υποστήριξη των πόλεων καθώς και η κατοχή απέραντων γαιών στις περιοχές του Ρήνου και του Μάιν, στη Σαξονία, τη Φραγκονία, τη Λορραίνη, την Ιταλία και στα σλαβικά εδάφη που καταλήφθηκαν στην Ανατολή.

Κατά τη βασιλεία του Όθωνα Β΄ (973-983) και του Όθωνα Γ΄ (996-1002) που χωρίζονται από τη μακρά αντιβασιλεία της Θεοφανώς, η αυτοκρατορία γνωρίζει σοβαρές δυσκολίες καθώς ο αυτοκράτορας δεν μπορεί συγχρόνως να καταστέλλει τις εξεγέρσεις των φεουδαρχών, να απωθεί τις επιθέσεις των Σλάβων και των Φράγκων και να διεκδικεί από τους μουσουλμάνους και τους Βυζαντινούς τη νότια Ιταλία. Προκρίνοντας το «ιταλικό όραμα» και εκμεταλλευόμενος τη φιλία του Γερβέρτου ντ' Ωριγιάν, που το 999 γίνεται πάπας με το όνομα Σιλβέστρος Β΄ (αλλά τον οποίο ο αυτοκράτορας δεν παύει να θεωρεί υφιστάμενό του), ο Όθων Γ΄ –ο οποίος έχει λάβει από τη μητέρα του κλασική παιδεία– πολλαπλασιάζει τις εκστρατείες του στη χερσόνησο και εγκαθιστά τελικά την πρωτεύουσά του στη Ρώμη, σε ένα ανάκτορο κτισμένο στο λόφο του Αβεντίνου. Περιβάλλεται από μια λαμπρή αυλή και υιοθετεί το ρωμαιοβυζαντινό τελετουργικό, φέροντας τον πορφύρο μανδύα και το χρυσό στέμμα, καθώς και τη χρυσή σφαίρα που συμβολίζει το οικουμενικό imperium. Θεωρώντας τον εαυτό του κληρονόμο του Κωνσταντίνου Α΄ του Μεγάλου και συγχρόνως του Καρλομάγνου, οραματίζεται μια αυτοκρατορία η οποία θα αποτελεί μια ομοσπονδία βασιλείων στην κορυφή κατά κάποιο τρόπο της φεουδαρχικής πυραμίδας, και ενεργεί προς αυτή την κατεύθυνση, ευνοώντας την εγκατάσταση εθνικών Εκκλησιών στην Πολωνία

Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΑΓΙΑ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

όπου ο Βολέσλαος Α΄ λαμβάνει τον τίτλο του «αδελφού και συνεργάτη της αυτοκρατορίας, φίλου του ρωμαϊκού λαού» καθώς και στην Ουγγαρία όπου ο Στέφανος Α΄ δέχεται από τον αυτοκράτορα το βασιλικό στέμμα.

Το όραμα αυτό δεν θα επιζήσει μετά τον πρόωγο θάνατο του Όθωνα Γ΄ το 1002 που ακολουθείται τον επόμενο χρόνο από εκείνον του πάπα Σιλβέστρου Β΄. Τα προβλήματα της διαδοχής και η πίεση των Σλάβων επαναφέρουν τους αυτοκράτορες στη Γερμανία, την καρδιά της εξουσίας τους, ενώ στα μέσα του 11ου αιώνα αρχίζει η μακρά «Έριδα περί Περιβολής».

Μετά τη βασιλεία του Ερρίκου Β΄ του Αγίου (1002-1024), που αναγκάστηκε να δεχτεί την ανεξαρτησία της Πολωνίας και την υποχώρηση του εκγερομανισμού ανατολικά από τον Έλβα, καθώς και την απόσπαση του Κορράδου Β΄ (1024-1039), ιδρυτή μιας νέας δυναστείας επονομαζόμενης «σάλιας» (η οποία στην πραγματικότητα είναι φραγκονιανή) και του γιου του Ερρίκου Γ΄ του Μαύρου (1039-1056), ο Ερρίκος Δ΄ οδηγείται σε σύγκρουση με την παποσύνη. Στο μεσοδιάστημα μέχρι την ενηλικίωση του νεαρού ηγεμόνα (κατά το θάνατο του πατέρα του ήταν μόνο έξι χρονών) και της αντιβασιλείας της μητέρας του Αγνής του Πουατιέ, η παποσύνη βρέθηκε πιο ελεύθερη να επιβάλει τις μεταρρυθμιστικές της τάσεις και οι καρδινάλιοι της Ρώμης μπόρεσαν να εκλέξουν ποντιφικές οπαδούς της πλήρους ανεξαρτησίας της Αγίας Έδρας από τον αυτοκράτορα: τον Στέφανο Θ΄ το 1057, κατόπιν τον Νικόλαο Β΄ (1059-1061). Το 1073 ανέρχεται στο θρόνο του Αγίου Πέτρου ο μοναχός Χίλντεμπραντ, που ήδη συναντήσαμε, κατηγορηματικά οπαδός της πνευματικής μεταρρύθμισης του κλήρου και των ποντιφικών πρωτείων. Ο Ερρίκος Δ΄ ήταν τότε 23 ετών: στην προσπάθειά του να αποκαταστήσει την αυθεντία του αυτοκρατορικού στέμματος, αντιδρά εξαιρετικά έντονα όταν δύο χρόνια αργότερα ο πάπας Γρηγόριος Ζ΄ δημοσιεύει ένα διάταγμα που απαγορεύει την περιβολή κοσμικών, αφού προηγουμένως έχει πετύχει να αναγνωριστεί από μια σύνοδο η αρχή της ποντιφικής θεοκρατίας και έχει αποστείλει λεγάτους στη Γερμανία να καθαιρέσουν τους ένοχους σιμωνιάς κληρικούς.

Αρχίζει τότε ένας ατελείωτος αγώνας ανάμεσα στις δύο εξουσίες, την κοσμική και την πνευματική, όπου ο κάθε αντίπαλος παλεύει για την καθιέρωση της δικής του αντίληψης περί χριστιανικής αυτοκρατορίας αναζητώντας συμμάχους στους πρίγκιπες, τους επισκόπους και τις πόλεις, τόσο στη Γερμανία όσο και στην Ιταλία. Η πρώτη φάση δεν ήταν ευνοϊκή για τον αυτοκράτορα. Απειλούμενος με αφορισμό από τον Γρηγόριο Ζ΄ επειδή συνεχίζει να διαθέτει κατά την επιθυμία του τις χηρεύουσες επισκοπές, αντεπιτίθεται πετυχαίνοντας την καθάρση του πάπα από μια σύνοδο Γερμανών επισκόπων. Αφορισμένος και καθαιρεμένος με τη σειρά του από τον πάπα που διέταξε την ακύρωση του όρκου πίστης που είχαν δώσει οι υπήκοοί του, ο αυτοκράτορας βρίσκεται αντιμετώπος με μια μαζική εξέγερση των Γερμανών φεουδαρχών και αναγκάζεται να ταπεινωθεί ζητώντας άφεση από τον Γρηγόριο Ζ΄. Τον Ιανουάριο του 1077 καταφεύγει στον πύργο της Κανόσα στην Εμίλια, ιδιοκτησία της κόμισσας

Ματθίλδης της Τοσκάνης, όπου ο πάπας τον αφήνει να περιμένει τρεις μέρες και τρεις νύχτες με την περιβολή της μετανοίας και με τα πόδια γυμνά μέσα στο χιόνι, προτού του δώσει άφεση αμαρτιών και τον δεχτεί «απαλλαγμένο από τις αλυσίδες του αναθέματος με τη βοήθεια της μετάληψης».

Παρ' όλα αυτά ο Ερρίκος Δ΄ δεν θα αργήσει να πάρει την εκδίκησή του. Πρώτα στη Γερμανία, όπου οι στασιαστές φεουδάρχες είχαν εκλέξει άλλο βασιλιά, τον δούκα της Σουηβίας Ροδόλφο, του οποίου ο στρατός ηττάται από τον αυτοκράτορα. Κατόπιν στην Ιταλία, όπου η σύγκρουση γνωρίζει πολλές αναθερμάνσεις. Αφορισμένος και πάλι από τον Γρηγόριο Ζ΄, ο Ερρίκος Δ΄ πετυχαίνει το 1080 την καθαίρεσή του από μια πιστή του σύνοδο, η οποία εκλέγει στη θέση του τον επίσκοπο της Ραβέννας Γιβέρτο με το όνομα Κλήμης Γ΄⁴². Το 1084 κατεβαίνει στην ιταλική χερσόνησο, καταφέρνει να καταλάβει τη Ρώμη, εγκαθιστά τον αντίπαπα –όπως ονομάζονται όσοι διεκδίκησαν τον παπικό τίτλο χωρίς να αναγνωριστούν από την εκκλησιαστική παράδοση– και δέχεται από τα χέρια του το αυτοκρατορικό στέμμα. Ο Γρηγόριος Ζ΄, έγκλειστος στον πύργο του Σαντ' Άντζελο, ελευθερώνεται από τον Νορμανδό αρχηγό Ροβέρτο Γυϊσκάρδο και αυτοεξορίζεται στο Σαλέρνο όπου πεθαίνει ηττημένος και πικραμένος το 1085. Ωστόσο το 1094, ένας από τους διαδόχους του Γρηγορίου Ζ΄, ο Ουρβανός Β΄ (1088-1089), κατορθώνει να επανέλθει στη Ρώμη ενώ ο Ερρίκος Δ΄ επιστρέφει στη Γερμανία όπου σύντομα θα αναγκασθεί να αντιμετωπίσει μια νέα εξέγερση των ευγενών, υποστηριζόμενη από τους γρηγοριανούς επισκόπους και καθοδηγούμενη, αυτή τη φορά, από τον ίδιο του το γιο, τον πρίγκιπα Ερρίκο.

Όταν ο μεταμελημένος της Κανόσα πεθαίνει το 1106, έχοντας προηγουμένως παραιτηθεί υπέρ του γιου του, η ήττα του αυτοκράτορα μοιάζει οριστική. Οι μεγάλοι φεουδάρχες ορίζουν τη Γερμανία ενώ οι Γερμανοί βαρβάρους έχουν αποκλειστεί από τη σταυροφορία που κηρύσσεται από τον Ουρβανό Β΄. Στην Ιταλία ο πάπας καταφέρνει να συγκροτήσει εναντίον των «Γιβελίνων», των οπαδών δηλαδή του αυτοκράτορα, ένα συνασπισμό των πόλεων του βορρά, τη Λομβαρδική Ένωση, που συμμαχεί με τους δούκες της Βαβαρίας, τους Βελφ (εξ ου η ονομασία «Γουέλφοι» που δόθηκε στους οπαδούς του πάπα). Ο θάνατος του Κλήμη Γ΄ (1110) έθεσε τέλος στο σχίσμα και ο νέος ποντίφικας Πασχάλης Β΄ επέφερε βελτιώσεις στο κανονικό δίκαιο σχετικά με τις περιβολές. Ωστόσο η διαμάχη δεν αργεί να αναζωπυρωθεί. Μετά την αποκατάσταση των πραγμάτων στη Γερμανία, ο Ερρίκος Ε΄ (1106-1125) εκδηλώνει την ίδια αδιαλλαξία με τον πατέρα του, διορίζοντας τους επισκόπους κατά την επιθυμία του και χρίζοντάς τους με την ποιμαντορική ράβδο και τον δακτύλιο. Ο πόλεμος ξαναρχίζει λοιπόν ενώ νίκες και αποτυχίες συσσωρεύονται στο κάθε στρατόπεδο. Ο Πασχάλης Β΄, φυλακισμένος κάποια στιγμή από τον Ερρίκο Ε΄ σε έναν πύργο των περιχώρων της Ρώμης, υποχρεώνεται να στέψει τον αυτοκράτορα στη Ρώμη (1111) και να νομιμοποιήσει την περιβολή κοσμικών. Το επόμενο έτος υπαναχωρεί, βασιζόμενος στις διαμαρτυρίες της πλειονότητας των επισκόπων και αβάδων της Δύσης, και στη συνέχεια αφορίζει τον Ερρίκο Ε΄ το 1115. Το 1118 ο αυτοκράτορας πυροδοτεί ένα νέο σχί-

σμα αντιπαραθέτοντας στον διάδοχο του Πασχάλη Β' (τον Γελάσιο Α') ένα νέο αντίπαλο: τον Γρηγόριο Η' ⁴³. Τελικά, έχοντας εγκαταλειφθεί για μία ακόμη φορά από πολλούς από τους πιστούς του ευγενείς και επισκόπους και κλονισμένος από την εξέγερση των βαρώνων της Κάτω Λορραίνης και της Σαξονίας, από τους στρατούς των οποίων τελικώς ηττάται, ο αυτοκράτορας αναγκάζεται να διαπραγματευτεί με τον πάπα Κάλλιστο Β' το Κογκορδάτο της Βορμς (1122). Οι επίσκοποι θα εκλέγονται στο εξής ελεύθερα, παρουσία όμως του ηγεμόνα και με τη δυνατότητα διαιτησίας εκ μέρους του μητροπολίτη. Όσο για την περιβολή, κύριο αντικείμενο της αντιδικίας, αυτή παρέχεται από τον πάπα ως προς το πνευματικό της μέρος (με την παράδοση της ποιμαντορικής ράβδου και του δακτυλίου), ενώ ο ηγεμόνας διατηρεί για λογαριασμό του την παραχώρηση των κοσμικών αγαθών της επισκοπής (δίνοντας το σκήπτρο).

Ο συμβιβασμός της Βορμς έθεσε μόνο προσωρινά τέλος στον «πόλεμο μεταξύ ιεροσύνης και αυτοκρατορίας». Επί τριάντα χρόνια περίπου η Γερμανία γνωρίζει σοβαρές αναταραχές, που οφείλονται στη σύγκρουση των δύο αντίπαλων πατριών που φιλονικούν για τον πολύ εξασθενημένο πλέον βασιλικό θρόνο: στους γουέλφους, οπαδούς όπως είδαμε των Βελφ της Βαβαρίας, αντιπαρατίθενται οι γιβελίνοι (από το Βάινμπλινγκεν, ονομασία του πύργου που ανήκε στην αντίπαλη οικογένεια Χόενσταουφεν). Το 1152 οι Γερμανοί πρίγκιπες που επιθυμούν την ειρήνη εκλέγουν τον Φρειδερίκο Α' Βαρβαρόσα, ένα Χόενσταουφεν, ο οποίος από την πλευρά της μητέρας του συγγενεύει με την οικογένεια των Βελφ. Ο νέος Γερμανός ηγεμόνας είναι μια εξαιρετική προσωπικότητα: ιδιαίτερα ευφυής, είναι επίσης ένας γενναίος ιππότης, μεγαλόψυχος και πολύ ευσεβής, ο οποίος δεν διστάζει να διακινδυνεύσει τη ζωή του και ο οποίος στις σταυροφορίες (μετέχει στη δεύτερη και πεθαίνει στην τρίτη) βρίσκει ένα μέσο να φτάσει το επίπεδο των μεγάλων αυτοκρατόρων της *rex romanus*.

Από την αρχή της βασιλείας του, ο Φρειδερίκος Α' καταστέλλει με ενεργητικότητα κάθε στασιαστική απόπειρα των μεγάλων ευγενών. Με τη συμβουλή και συνδρομή του καγκελάρου Ραϊνάλδου του Ντάσελ διακηρύσσει τη βούλησή του να αποκαταστήσει την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, να την καταστήσει ένα οργανωμένο και ενιαίο κράτος στο οποίο ανήκε δικαιοματικά η «κυριαρχία του κόσμου» (*dominium mundi*). Με δυο λόγια ο νέος αυτοκράτορας επιθυμεί να επανασυνδεθεί με την παράδοση που εγκαινιάστηκε από τους Ρωμαίους αυγούστους και επανέφερε ο Καρλομάγνος τον οποίο ο Φρειδερίκος αγιοποιεί το 1165 δια του αντίπαπα Πασχάλη Γ'. Αυτή η φιλοδοξία τον οδηγεί αναπόφευκτα σε σύγκρουση με τη Ρώμη δεδομένου ότι, μην ανεχόμενος στα κράτη του καμιά εξουσία υπεράνω της δικής του, παρεμβαίνει στις επισκοπικές εκλογές και αρνείται ορισμένες υποψηφιότητες. Τον οδηγεί επίσης στην κατάπνιξη της τάσης για ανεξαρτησία που αναπτύσσουν οι ιταλικές πόλεις, στη συντριβή της κοινοτικής εξουσίας που εδραιώθηκε όπου απουσίαζαν ισχυρές φεουδαρχικές δομές, καθώς και του νορμανδικού βασιλείου που ο κατακτητής της Απουλίας και της Καλαβρίας κόμης της Σικελίας Ρογήρος Β' κατάφερε να αναγνωριστεί από τον πάπα.

Το 1154 ο Φρειδερίκος Α΄ Βαρβαρόσα μπαίνει στη Ιταλία, μάχεται εναντίον των πολιτοφυλακών των πόλεων και καταλαμβάνει τη Ρώμη όπου ο ταραχοποιός και μεταρρυθμιστής Αρνόλδος της Μπρέσα έχει εγκαταστήσει ένα είδος αναβίωσης της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, με σύγκλητο, δημαρχία και μία τάξη ιππέων⁴⁴, καθεστώς μέσω του οποίου αποπειράται να επαναφέρει τις πολιτικές ελευθερίες και να μεταρρυθμίσει τον κλήρο. Το 1155 ο Βαρβαρόσα δέχεται το αυτοκρατορικό στέμμα από τα χέρια του πάπα Αδριανού Δ΄, ενώ ο Αρνόλδος της Μπρέσα θανατώνεται και παραδίδεται στην πυρά. Μόλις όμως παίρνει το δρόμο της επιστροφής οι αστικοί πληθυσμοί επαναστατούν στο πέρασμά του και το Μιλάνο, ψυχή της αντίστασης, συμμαχεί με τον πάπα και τον βασιλιά της Σικελίας Γουλιέλμο Α΄ τον Κακό.

Τον επόμενο χρόνο ο Βαρβαρόσα διασχίζει ξανά τις Άλπεις. Το 1158 επαναπροβάλλει στη διαίτα⁴⁵ της Ρονκάλια τα αυτοκρατορικά δικαιώματά του με τη βοήθεια νομικών της Μπολόνια, οι οποίοι αντλούν από αρχές και κείμενα του ρωμαϊκού δικαίου το υλικό που ο αυτοκράτορας χρειάζεται για να του αναγνωριστεί η απόλυτη εξουσία. Μέθοδος που υιοθετείται αμέσως από τους αντιπάλους του στην προσπάθειά τους να νομιμοποιήσουν, με τη σειρά τους, τα δικαιώματα του πάπα και των ιταλικών πόλεων. Η βασιλική εξουσία στην Ιταλία αναδιοργανώνεται από μια ομάδα Γερμανών κληρικών κάτω από τη διεύθυνση του Ραϊνάλδου του Ντάσελ. Μετά απ' αυτό ο Φρειδερίκος Α΄ ξεκινά μια σειρά εκστρατειών για να υποτάξει τις πόλεις που δυστροπούν, η οποία ολοκληρώνεται το 1162 με την κατάληψη του Μιλάνου που ισοπεδώνεται, ενώ οι κάτοικοι του εκτοπίζονται. Τέλος προβαίνει στην εκλογή των αντίπαπων Βίκτωρα Δ΄ (1159-1164) και κατόπιν Πασχάλη Γ΄ (1164-1168), ενώ ο επίσημα αναγνωρισμένος απ' όλο τον χριστιανικό κόσμο ποντίφικας καταφεύγει στη Γαλλία έναντι του εκλεγμένου το 1159 πάπα Αλεξάνδρου Γ΄ (δηλαδή του νομομαθούς Ρολάνδου Μπαντινέλι).

Αναλαμβάνοντας την ευθύνη ενός νέου σχίσματος ο Βαρβαρόσα όρθωσε εναντίον του την πλειονότητα των ιταλικών πόλεων. Από το 1165 ο πάπας Αλέξανδρος Γ΄ έχει επιστρέψει στη Ρώμη. Δύο χρόνια αργότερα οι γουέλφικες πόλεις συνενώνονται και συγκροτούν μια λομβαρδική ένωση η οποία, συμμαχώντας με τον πάπα, τη Βενετία και τους Νορμανδούς της Σικελίας, εκστρατεύει εναντίον του Χόενσταουφεν, ο στρατός του οποίου ηττάται και αποδεκατίζεται από επιδημία ελονοσίας. Όταν το 1174 ο Φρειδερίκος Α΄ Βαρβαρόσα ξαναγυρίζει στην ιταλική χερσόνησο υφίσταται μια σειρά από αποτυχίες, με επιστέγασμα τη συντριπτική ήττα του Λενιάνο (1176). Η ειρήνη που υπογράφεται στη Βενετία το 1177 τερματίζει το σχίσμα, καθώς ο αυτοκράτορας αναγκάζεται να υποκλιθεί μέχρι το έδαφος μπροστά στον πάπα Αλέξανδρο Γ΄, από τον οποίο δέχεται σε αντάλλαγμα τον ασπασμό της ειρήνης.

Το παιχνίδι ωστόσο δεν έχει κριθεί. Έχοντας επανειλημμένως χρησιμοποιήσει τη δύναμη των όπλων, ο αυτοκράτορας αλλάζει τακτική και καταφεύγει στη διπλωματία. Συμφιλιώνεται με τις λομβαρδικές πόλεις αναγνωρίζοντας την αυ-

τονομία τους με την ειρήνη της Κωνσταντίας (1183) και κατόπιν αποκαθιστά και πάλι την εξουσία του σ' όλα τα γερμανικά μεγάλα δουκάτα. Τέλος, παντρεύει το γιο του, τον μελλοντικό Ερρίκο ΣΤ', με μια Ιταλίδα πριγκίπισσα, επίδοξη κληρονόμο του θρόνου των Νορμανδών βασιλιάδων. Έτσι, αν η απόπειρα καθυπόταξης της βόρειας Ιταλίας απέτυχε στις βασικές γραμμές της, η αυτοκρατορική εξουσία δεν είναι κατά κανένα τρόπο πλήρως απύσχα: αποκτά μάλιστα κάποια υπόσταση στην Τοσκάνη, στο δουκάτο του Σπολέτο και στη μαρκιωνία της Ανκόνα. Ο πάπας είναι τελείως απομονωμένος. Τούτο με τίμημα αναμφίβολα μια κάμψη της ισχύος του αυτοκράτορα στην ίδια τη Γερμανία όπου ο Φρειδερίκος αναγκάζεται να εξαγοράσει από τους υποτελείς του την ειρήνη και την αποστολή ένοπλων αποσπασμάτων έναντι επαχθών παραχωρήσεων. Τη στιγμή που αναχωρεί για την Γ' Σταυροφορία, η εξουσία του φαίνεται μακροπρόθεσμα να απειλείται, τόσο στη Γερμανία όπου εκείνη των πριγκίπων εδραιώνεται όλο και περισσότερο όσο και στην Ιταλία (αλλά και τη Γερμανία) όπου επίσης όλο και περισσότερο εδραιώνεται η αυτονομία των εμπορικών πόλεων. Ο Φρειδερίκος Α' Βαρβαρόσα δεν θα έχει τον καιρό να διαπιστώσει κατά πόσο το τεράστιο κύρος που προσδοκά να αποκομίσει από την εκστρατεία στους Αγίους Τόπους θα του επιτρέψει να περιορίσει τις κεντρόφυγες δυνάμεις. Επικεφαλής του στρατού των σταυροφόρων πνίγεται στις 10 Ιουνίου 1190 καθ' οδόν προς την Ιερουσαλήμ διαβαίνοντας έναν ποταμό στην Κιλικία της Μικράς Ασίας.

Ο γιος και διάδοχος του Ερρίκος ΣΤ' ο Αυστηρός δρέπει τους καρπούς της επιτήδειας πολιτικής που άσκησε ο Βαρβαρόσα στα τέλη της βασιλείας του, καθώς και εκείνους που απέδωσε η χαρισματική προσωπικότητα του πατέρα του, ο οποίος σχεδόν αμέσως ανακηρύχθηκε μυθικός ήρωας από τη λαϊκή μούσα. εστεμμένος στη Ρώμη ο Ερρίκος ΣΤ', αφού πρώτα κατατρόπωσε τους οπαδούς του, παραχωρεί σε ένδειξη ειρήνευσης μέρος των εδαφών του στον γουέλφο δούκα της Σαξονίας Ερρίκο Γ' τον Λέοντα στον οποίο ο Βαρβαρόσα είχε επιστρέψει τη Βαβαρία ενώ εκείνος επεξέτεινε την εδαφική του κυριαρχία στα ανατολικά της Σαξονίας και του δουκάτου του Μπράουνσβαϊχ. Στη συνέχεια όμως ο Ερρίκος Γ' είχε εγκαταλείψει τον αυτοκράτορα κατά την πολιορκία της Αλεσάντρια (οχυρωμένης πόλης της Λομβαρδίας, κτισμένης από τη Λομβαρδική Ένωση για να φράξει το δρόμο στις στρατιές του αυτοκράτορα, η οποία ονομάστηκε έτσι προς τιμήν του πάπα Αλεξάνδρου Γ'). Κατόπιν ο Ερρίκος ΣΤ' αποφασίζει με τη σειρά του να αποκαταστήσει το αυτοκρατορικό καθεστώς στην Ιταλία. Σύμμαχος της Πίζας και της Γένοβας, οι στόλοι των οποίων είναι απαραίτητοι για την επιτυχία του εγχειρήματος, νικά τον Ταγκρέδο του Λέτσε, νόθο γιο του βασιλιά της Σικελίας Γουλιέλμου Β' του Αγαθού και σφετεριστή του θρόνου με τη συνηγορία του πάπα Κλήμη Γ', και καταλαμβάνει τη Σικελία. Επανερχόμενος στην πολιτική του πατέρα του, προβάλλει κι αυτός το δικαίωμα του στην «κυριαρχία του κόσμου» (*dominium mundi*) και προσπαθεί να λάβει από τους ηγεμόνες της Δύσης όρκο υποτελείας. Ο βασιλιάς της Κύπρου συμμορφώνεται, αλλά ούτε ο Ριχάρδος Α' ο Λεοντόκαρδος, τον οποίο έχει

συλλάβει στην Αυστρία κατά την επιστροφή του από την Γ΄ Σταυροφορία, ούτε ο βασιλιάς της Γαλλίας Φίλιππος Β΄ Αύγουστος πείθονται. Ο θάνατός του το 1197, τη στιγμή που ετοιμαζόταν να αναχωρήσει για τους Αγίους Τόπους επιθυμώντας να ανακαταλάβει την Ιερουσαλήμ και να εγκαταστήσει την οικουμενική μοναρχία, αφήνει μια αυτοκρατορία φαινομενικά ανασυγκροτημένη και ισχυρή, μια παποσύνη απομονωμένη, μια Ιταλία προσωρινά ειρηνευμένη. Αλλά ο διάδοχος του θρόνου Φρειδερίκος-Ρογήρος, ο μετέπειτα Φρειδερίκος Β΄ Χόενσταουφεν, δεν είναι παρά τριών χρονών και επί περίπου δεκαπέντε έτη τα εδάφη που κληρονόμησε συγκλονίζονται από εξεγέρσεις και από την αναρχία. Τελικά ο Φρειδερίκος Β΄ θα επιβληθεί το 1216, αλλά κάτω από την εξουσία του θα αναδυθεί μια τελείως διαφορετική αντίληψη της αυτοκρατορίας με άξονα τη Μεσόγειο και την Ιταλία.

Η ΦΕΟΥΔΑΡΧΙΚΗ ΜΟΝΑΡΧΙΑ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ

Ενώσω η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, πρώτη δύναμη στη Δύση τον 11ο και 12ο αιώνα, εξαντλείται στον αγώνα εναντίον της παποσύνης και στο κυνήγι του ιταλικού οράματος, δύο κράτη, η Γαλλία και η Αγγλία, αναδύονται σιγά σιγά από τα ερείπια της παλαιάς καρολίγγειας αυτοκρατορίας, προτού εμπλακούν σε έναν πόλεμο που θα τα φέρει αντιμέτωπα επί εκατό και πλέον χρόνια.

Μετά το θάνατο του Καρόλου Β΄ του Φαλακρού, το βασίλειο των Δυτικών Φράγκων, που θα γίνει το βασίλειο της Γαλλίας και που χονδρικά περιλαμβάνει τις χώρες δυτικά του Μείση, του Σον και του Ροδανού, είχε επιλέξει ως βασιλιά όχι έναν Καρολίδη αλλά τον κόμητα Εντ, που είχε διακριθεί το 885 στο Παρίσι, στον αγώνα εναντίον των Νορμανδών. Επί έναν αιώνα οι διάδοχοί του και εκείνοι του Καρολίδη Καρόλου Β΄ του Φαλακρού εναλλάσσονται στο θρόνο της Γαλλίας μέχρι τη στιγμή που το 987 το στέμμα περνά οριστικά στους πρώτους στο πρόσωπο του Ούγου Α΄ Καπέτου –γιου του δούκα των Φράγκων Ούγου του Μεγάλου– ο οποίος υποστηρίχθηκε από τον κλήρο και ιδίως από τον αρχιεπίσκοπο της Ρενς Αδαλβέρτο και τον γραμματέα του Ζερμπέρ. Ο Ούγος ανακηρύσσεται βασιλιάς στη Νουαγιόν την 1η Ιουνίου και χρίζεται στη Ρενς δυο μέρες αργότερα.

Τον 11ο αιώνα το βασίλειο της Γαλλίας είναι ακόμη ένα εύθραυστο οικοδόμημα, χωρίς καμιά συνοχή. Δύο τελείως διαφορετικές κουλτούρες αντιπαράτιθενται εκατέρωθεν μιας υποθετικής διαχωριστικής γραμμής που ξεκινά από τον ποταμό Ζιρόντ, στα ανατολικά, και φθάνει στις βόρειες Άλπεις. Στο βορρά, όπου τα ήθη παραμένουν τραχιά και η φεουδαρχία είναι πανταχού παρούσα, μιλούν τη γλώσσα του οίλ και στα δικαστήρια εφαρμόζονται κανόνες μεταβιβαζόμενοι προφορικά και προερχόμενοι από τα γερμανικά έθιμα. Στο νότο, χώρα της γλώσσας του οκ, οι αναμνήσεις της ρωμαϊκής αρχαιότητας είναι πολύ ζωηρότερες. Εκεί οι πόλεις είναι περισσότερες και η ζωή πιο εκλεπτυσμένη, και αντίστοιχα η επιρροή του Καπετιδίου ηγεμόνα είναι πολύ ασθενής. Άλλωστε,

παντού στο βασίλειο, είναι αναγκασμένοι να λαμβάνει υπόψη του τους μεγάλους φεουδάρχες, τους δούκες της Βουργουνδίας, της Ακουιτανίας, της Βρετάνης, της Νορμανδίας, τους κόμητες της Φλάνδρας, της Καμπανίας, του Μαιν, της Ανδεγαυίας, του Βερμαντουά, κ.ά. η εξουσία των οποίων είναι συχνά μεγαλύτερη από τη δική του.

Στην αρχή ο βασιλιάς δυσκολεύεται να επιβληθεί ακόμη και στο δικό του φέουδο, τα βασιλικά πλέον εδάφη που εκτείνονται στα περιχώρα της Ορλεάνης και του Παρισιού. Ασφαλείς στους πύργους τους, οι χωροδεσπότες του Μονλερσύ, του Μονφόρ, του Κουσσύ, συμπεριφέρονται σαν πραγματικοί ληστές, ζητώντας λύτρα από τους ταξιδιώτες, σκορπίζοντας το φόβο στους χωρικούς και τον κλήρο και παρενοχλώντας κατά καιρούς ακόμη και τις μετακινήσεις του βασιλιά και της «αυλής» του (υπηρέτες και πολεμιστές). Στην πράξη ο Καπετίδης βασιλιάς την εποχή εκείνη δεν έχει ακόμη σταθερή πρωτεύουσα. Προκειμένου να συντηρήσει το περιβάλλον του, είναι αναγκασμένος να περιπλανιέται από τον ένα πύργο στον άλλο μέχρι να εξαντληθούν τα προϊόντα που παίρνει από τους χωρικούς.

Ο Ούγος Α΄ Καπέτος πεθαίνει το 996 και οι πρώτοι διάδοχοί του, Ροβέρτος Β΄ ο Ευσεβής (996-1030), Ερρίκος Α΄ (1031-1060) και Φίλιππος Α΄ (1060-1108), συνεχίζουν να έχουν έναν πολύ περιορισμένο ρόλο σε σύγκριση με ορισμένους μεγάλους φεουδάρχες του βασιλείου, ορισμένοι εκ των οποίων και για συγκεκριμένες γαίες τους είναι ταυτοχρόνως υποτελείς της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο οι Καπετίδες ηγεμόνες έχουν κάποια πλεονεκτήματα που φροντίζουν να εκμεταλλευτούν: τον πλούτο των εδαφών της Ιλ-ντε-Φρανς που βρίσκονται στην καρδιά των βασιλικών γαιών, μακρόχρονες βασιλείες που τους επιτρέπουν να εξασφαλίζουν τη διαδοχή τους επιβάλλοντας την εκλογή των πρωτότοκων γιων τους από τους μεγάλους χωροδεσπότες όσο ακόμη βρίσκονται στη ζωή, δικαίωμα επέμβασης στις υποθέσεις των υποτελών τους σε εφαρμογή της δικαστικής εξουσίας που τους παρέχει η θέση του ανώτατου άρχοντα κ.ά. Σύμφωνα η αρχή της εκλογής του βασιλιά από τους μεγάλους φεουδάρχες και τους αρχιερείς του βασιλείου γίνεται θεωρητική, δεδομένου ότι σιγά σιγά οι Καπετίδες κάνουν αποδεκτή την αρχή της κληρονομικής διαδοχής του στέμματος από τα μέλη της οικογένειάς τους. Η δε τελετή της στέψης, στη διάρκεια της οποίας ο μόλις εστεμμένος παίρνει από τα χέρια του αρχιεπισκόπου της Ρενς το «βασιλικό χρίσμα», τον καθιστά «εκλεκτό του Θεού» και του προσδίδει τεράστιο κύρος. Οι κληρικοί του περιβάλλοντός του, ο αβάς του Συλύ-συρ-Λουάρ Αμπόν και κυρίως ο αβάς του Σαιν-Ντενί Συζέρ, επωφελούνται από το κύρος αυτό για να θέσουν τις πρώτες βάσεις μιας θεωρίας για μια βασιλική εξουσία κυρίαρχη και ανεξάρτητη από την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Τον 12ο αιώνα δύο ηγεμόνες θα αυξήσουν την ισχύ και την εξουσία της γαλλικής μοναρχίας. Ο Λουδοβίκος ΣΤ΄ ο Παχύς (1108-1137) περνά το μεγαλύτερο μέρος της βασιλείας του αγωνιζόμενος εναντίον των χωροδεσποτών-ληστών της Ιλ-ντε-Φρανς και των περιοχών που γειτονεύουν με τα βασιλικά εδάφη, ισοπε-

δώνοντας τους πύργους τους (για παράδειγμα αυτόν του Μονλερϋ) και επαναφέροντάς τους, με μεγάλη δυσκολία, στην υπακοή και την τήρηση των κανόνων ειρήνης. Υποστηριζόμενος από τον κλήρο υπό την καθοδήγηση του φίλου του αββά του Σαιν-Ντενί Συζέ, ο οποίος διοικεί με φρόνηση τις βασιλικές γαίες, αποκτά αρκετό κύρος ώστε οι ισχυροί υποτελείς να ταχθούν υπό τη σημαία του όταν το 1124 ο Ερρίκος Δ΄ της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, εξοργισμένος από τη στήριξη που ο Λουδοβίκος ΣΤ΄ είχε παράσχει στον πάπα, πίστεψε ότι μπορούσε να εισβάλει στην Καμπανία για να αναγκαστεί κατόπιν να υποχωρήσει προ της γενικής αντεπίθεσης των βαρώνων. Ο διάδοχός του Λουδοβίκος Ζ΄ ο Νεότερος (1137-1180) ακολουθεί παρόμοια πολιτική με τη βοήθεια του Συζέ και υποστηρίζει εναντίον των χωροδεσποτών τους χωρικούς που επιθυμούν να διαφύγουν από τη δουλοπαροικία και τους αστούς των πόλεων οι οποίοι συμμετέχουν στο κοινοτικό κίνημα. Ο γάμος του με την Ελεονόρα, κόρη του δούκα της Ακουιτανίας και κληρονόμο του τεράστιου αυτού δουκάτου, θα εξασφάλιζε στο στέμμα των Καπετιδών την επέκταση των βασιλικών εδαφών ως τα Πυρηναία. Για να γίνει αυτό θα έπρεπε το ζεύγος να αποκτήσει ένα γιο για να κληρονομήσει τα εδάφη που είχαν παραμείνει προσωπική ιδιοκτησία της Ελεονόρας. Ωστόσο αυτή δεν έδωσε παρά μόνο κόρες στον Λουδοβίκο ΣΤ΄, οποίος και την απέπεμψε. Τρεις βδομάδες αργότερα, η Ελεονόρα παντρευόταν τον Ερρίκο Πλανταγενέτη, που το 1154 θα γινόταν βασιλιάς της Αγγλίας.

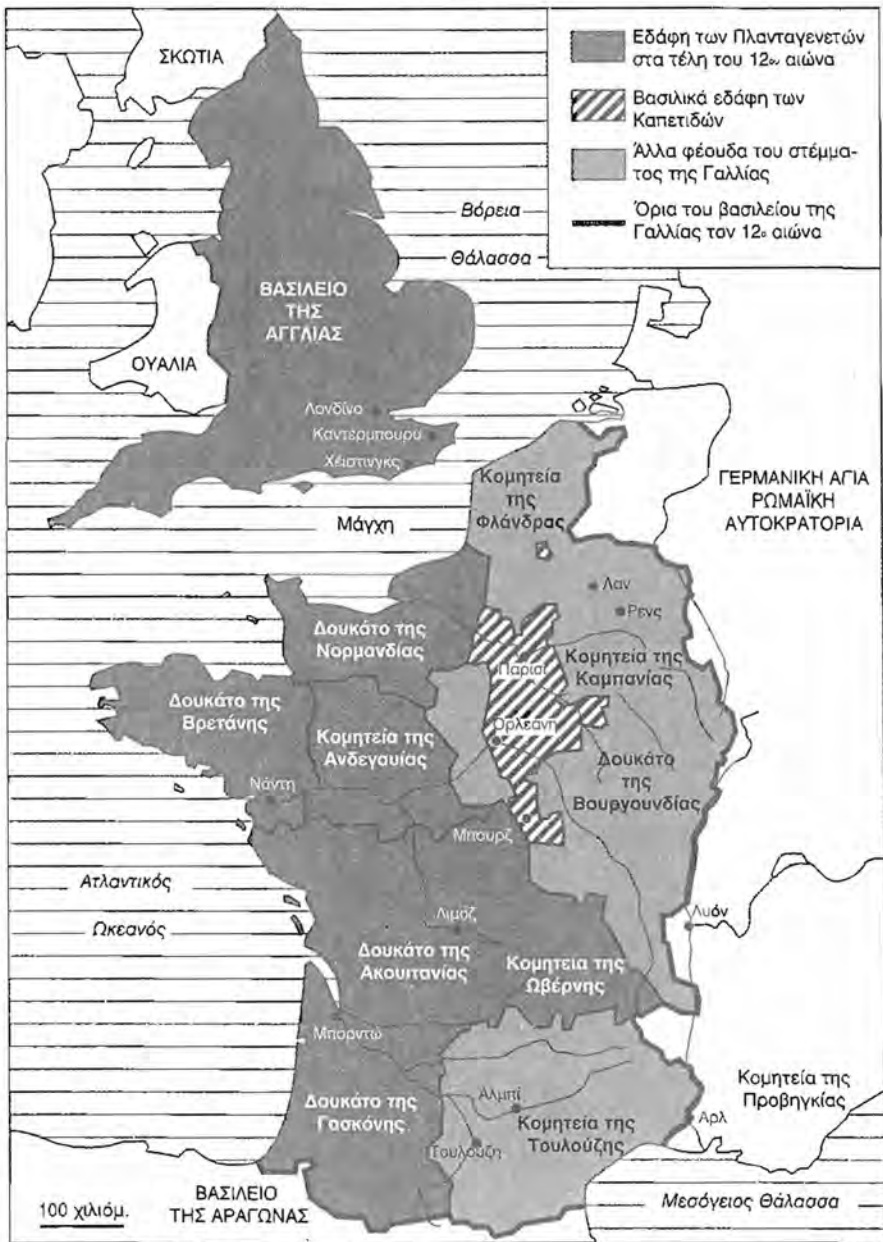
Την εποχή εκείνη το πέραν της Μάγχης βασίλειο γίνεται μια πολιτική πραγματικότητα που οι υπόλοιποι παράγοντες της φεουδαρχικής Ευρώπης είναι αναγκασμένοι να υπολογίζουν. Θυμόμαστε ότι στις αρχές του 10ου αιώνα οι Σκανδιναβοί του Ρολό απέσπασαν από τον βασιλιά της Γαλλίας Κάρολο Γ΄ τον Απλό μια συνθήκη που τους αναγνώριζε την κατοχή των εδαφών που είχαν καταλάβει στις δύο όχθες του Κάτω Σηκουάνα. Ο αρχηγός τους σύντομα ασπάστηκε το χριστιανισμό, πήρε τον τίτλο του δούκα και έγινε υποτελής του βασιλιά της Γαλλίας. Επί έναν αιώνα οι δούκες της Νορμανδίας θα εδραιώσουν την εξουσία τους πάνω στους υποτελείς τους και θα πλουτίσουν τη χώρα τους, η οποία γίνεται κέντρο ενός λαμπρού μοναστικού πολιτισμού. Ωστόσο, όταν ο δούκας της Νορμανδίας Ροβέρτος Α΄ που είχε αναχωρήσει για τους Αγίους Τόπους πεθαίνει το 1035 στη Μικρά Ασία, ο γιος του δούκα της Νορμανδίας Γουλιέλμος Β΄ ο Νόθος, πολύ νέος ακόμη για να αναλάβει την εξουσία, δεν μπορεί να εμποδίσει τις οικογένειες των χωροδεσποτών να αποδυθούν σε έναν αέναο αγώνα αντεκδικήσεων. Παρουσιάζεται μάλιστα το φαινόμενο να εγκαθίστανται και να αρνούνται τη δουκική εξουσία αυτόνομες ομάδες Βίκινγκς που ανθίστανται στον εκχριστιανισμό. Μόλις στα μέσα του 11ου αιώνα κατορθώνει ο Γουλιέλμος Β΄ να αποκαταστήσει την εξουσία του στο δουκάτο, με την υποστήριξη του βασιλιά της Γαλλίας Ερρίκου Α΄. Ο γάμος του με τη Ματθίλδη τη Μαύ, κόρη του κόμητα της Φλάνδρας, η διεύρυνση της επιρροής του σε φέουδα που εξαρτιόταν από τον ισχυρό δούκα της Ανδεγαυίας και η προσαύττηση της κομητείας του Μαιν καθιστούν τον Γουλιέλμο Β΄ έναν από τους ισχυρότερους χωροδεσπότες της φεουδαρχικής Ευρώπης.

Τότε είναι που ο Γουλιέλμος Β΄, ο οποίος αναγκάστηκε να παραιτηθεί από την επιβολή της επιρροής του στη Βρετανία, αποφασίζει να διεκδικήσει την αγγλική κληρονομιά, και συγκεκριμένα αυτή του Αγγλοσάξονα βασιλιά Εδουάρδου του Εξομολογητή ο οποίος φαίνεται ότι, μην έχοντας κληρονόμο, το 1066 του είχε υποσχεθεί τη διαδοχή. Στην Αγγλία πράγματι, ο θάνατος του Κανούτου Α΄ του Μεγάλου και ο διαμελισμός της μεγάλης και ισχυρής βόρειας αυτοκρατορίας του, άφησαν το πεδίο ελεύθερο στους Αγγλοσάξονες ευγενείς, οι οποίοι το 1042 έφεραν στην εξουσία έναν από αυτούς, τον Εδουάρδο, που την εποχή των δανικών εισβολών είχε καταφύγει με τον αδελφό του Αλφρέδο στην αυλή της Νορμανδίας. Κατά την επιστροφή του στην Αγγλία ο Εδουάρδος έφερε μαζί του Νορμανδούς ευγενείς και συμβούλους, μεταξύ των οποίων τον πρώην αββά της Ζυμιέζ Ροβέρτο που γίνεται επίσκοπος Λονδίνου και κατόπιν αρχιεπίσκοπος του Καντέρμπουρου. Μέσω αυτών εισχωρεί η ηπειρωτική επιρροή στη νήσο εις βάρος της αγγλοσαξονικής αριστοκρατίας, που με τη σειρά της σπεύδει να ξεγερωθεί για να υποστηρίξει τον κόμητα του Γουέσεξ, του οποίου ο γιος Χάρολντ Β΄ του Γκόντγουιν εκλέγεται βασιλιάς από το συμβούλιο των αρχηγών των κυριότερων οικογενειών μετά το θάνατο του Εδουάρδου.

Ενισχυμένος από τις υποσχέσεις που φαίνεται ότι έχουν δώσει ο Εδουάρδος και ο ίδιος ο Χάρολντ, απεσταλμένος σε πρεσβεία το 1064, ο Γουλιέλμος, που όλοι αποκαλούν ακόμη ο «Νόθος», αλλά σύντομα θα γίνει ο «Κατακτητής», αποφασίζει να επέμβει στη νήσο και να στεφεί εκεί βασιλιάς. Το Σεπτέμβριο του 1066 τα πλοία του, που μεταφέρουν στρατό 10.000 ανδρών, διασχίζουν τη Μάγχη και στις 14 Οκτωβρίου, μετά από μια μάχη για ώρες αμφίρροπη, το ιππικό του συντρίβει στο Χέιστινγκς τους πεζούς του Χάρολντ, ο οποίος και βρίσκει το θάνατο κατά την άτακτη φυγή των Αγγλοσαξόνων.

Μετά τη στέψη του στο Γουεστμίνστερ τα Χριστούγεννα του 1066, ο Γουλιέλμος Α΄ θα χρειαστεί τρία χρόνια για να γίνει κύριος της Αγγλίας και να εδραιώσει την εξουσία του. Ο Κατακτητής εγκαθιστά μια ξενόφερτη φεουδαρχία, η οποία δεν έρχεται ωστόσο να ξεριζώσει τις παλιές παραδόσεις. Οι Νορμανδοί αυτοί ιππότες δεν καταλαμβάνουν αμέσως φέουδα, όπως στη Νορμανδία, αλλά συγκεντρώνονται στους πύργους σε κοινότητες πολεμιστών, ενώ ταυτόχρονα γίνεται ευρεία προσφυγή στα τοπικά στρατεύματα. Πρόκειται στις περισσότερες περιπτώσεις για φαντάρους που θα προσδώσουν στον βασιλικό στρατό ιδιαιτερότητα και υπεροχή σε σχέση με τους ηπειρωτικούς. Οι Νορμανδοί ιππότες «στεγάζονται» σταδιακά προικοδοτούμενοι με φέουδα που κατασχονται από τους ηττημένους αντιπάλους τα στρατεύματα των οποίων συχνά διασκορπίζονται, πράγμα που δεν μπορεί παρά να ευνοήσει τον βασιλικό συγκεντρωτισμό. Πράγματι, ο Γουλιέλμος Α΄ ελέγχει από κοντά τους υποτελείς του και εισπράττει από κάθε φέουδο καταβολές λεπτομερώς καταγεγραμμένες σε έναν κατάλογο, το *Μέγα Κτηματολόγιο* (*Domesday Book*), που συντάσσεται από τους πράκτορές του. Η εξουσία του και τα μέσα επιβολής της είναι πολύ ανώτερα από εκείνα του βασιλιά της Γαλλίας.

ΚΤΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΑΠΕΤΙΔΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΛΑΝΤΑΓΕΝΕΤΩΝ (13ος ΑΙΩΝΑΣ)

Με το θάνατο του Γουλιέλμου Α΄ η κληρονομιά του μοιράστηκε στους τρεις γιους του: ο Ροβέρτος Β΄ ο Κοντοβράκης έλαβε τη Νορμανδία, ο Γουλιέλμος Β΄ ο Πυρρόθριξ την Αγγλία και ο Ερρίκος ένα χρηματικό ποσό. Αλλά ο Γουλιέλμος Β΄ ο Πυρρόθριξ ήταν ένας κοντόφθαλμος δεσπότης που προκάλεσε αμέσως την εξέγερση των βαρώνων και δολοφονήθηκε. Τον διαδέχθηκε ο Ερρίκος με την ονομασία Ερρίκος Α΄ Μπώκλαρ, έχοντας κάνει τις αναγκαίες παραχωρήσεις προς τους ευγενείς. Το θάνατό του, το 1135, ακολούθησε μια μακρά κρίση για τη διαδοχή που εξασθένησε το βασίλειο και δεν τερατίστηκε παρά το 1154 όταν το στέμμα της Αγγλίας κατέληξε στο γιο της κόμισσας Ματθίλδης, εγγονής του Γουλιέλμου Α΄ του Κατακτητή, και του μεγάλου ηπειρωτικού φεουδάρχη Γοδεφρείδου Πλανταγενέτη, κόμητα της Ανδεγαυίας και του Μαιν και στη συνέχεια δούκα της Νορμανδίας. Σύντομα ο νέος βασιλιάς Ερρίκος Β΄ Πλανταγενέτης βρίσκεται επικεφαλής μιας πραγματικής «αυτοκρατορίας» που, εκτός από το βασίλειο της Αγγλίας, περιλαμβάνει τη Νορμανδία, το Μαιν, την Ανδεγαυία και την Τουραίν. Με το γάμο του με την Ελεονόρα που έχει μόλις αποπέμψει, ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος Ζ΄ λαμβάνει ως προίκα την Ακουιτανία, το τρίτο σχεδόν του βασιλείου της Γαλλίας. Με τον έλεγχο της Βρετάνης τέλος, η επικράτεια και η εξουσία του ξεπερνούν κατά πολύ εκείνα των Καπετιδών, εναντίον των οποίων ξεκινά πόλεμο παραμένοντας ταυτόχρονα υποτελής τους για όλα τα ηπειρωτικά εδάφη του.

Αν και περισσότερο καιρό κατοικεί στα ανδεγαυιανά γαιοκτήματά του παρά στην Αγγλία όπου αισθάνεται ξένος και της οποίας δεν μιλά τη γλώσσα –είναι αλήθεια ότι μετά τη νορμανδική κατάκτηση τα γαλλικά είναι στην Αγγλία η γλώσσα των δημοσίων υπαλλήλων και των μορφωμένων ανθρώπων–, ο Ερρίκος Β΄ Πλανταγενέτης δεν αδιαφορεί για το νησιωτικό βασίλειό του. Πολύ αυταρχικός, αποκαθιστά χωρίς καμιά επιείκεια την εξασθενημένη από τις εξεγέρσεις των χωροδεσποτών βασιλική εξουσία. Τοποθετεί βασιλικούς πράκτορες σε κάθε κομητεία, τους σερίφες, καθήκον των οποίων είναι να κάνουν παντού σεβαστό το νόμο του βασιλιά και να εισπράττουν τους φόρους στο όνομά του. Οι υπάλληλοι αυτοί επιτηρούνται συνεχώς από ανακριτές και περιοδεύοντες δικαστές, πράγμα που δεν τους εμποδίζει να περιέρχονται κατά καιρούς στην κυριαρχία των μεγάλων τοπικών αρχόντων. Εξειδικευμένες υπηρεσίες, προερχόμενες από το Συμβούλιο του Βασιλιά (Curia Regis), βοηθούν τον ηγεμόνα στη διακυβέρνηση. Πρόκειται για το Εφετείο (Petty Jury) και τα Βασιλικά Δικαστήρια (King's Benches), τα οποία εκδικάζουν τις υποθέσεις που ενδιαφέρουν τον μονάρχη, την Καγκελαρία (Chancery), που έχει επωμισθεί την αλληλογραφία και τον Θησαυροφύλακα (Exchequer, από το όνομα του τραπεζιού με τα τετράγωνα πάνω στο οποίο έκαναν τους λογαριασμούς⁴⁶), ο οποίος ασχολείται με τη διαχείριση των οικονομικών υποθέσεων.

Ωστόσο οι μεγάλοι φεουδάρχες και αρχιερείς δεν ανέχονται την αυταρχική διακυβέρνηση του βασιλιά. Ιδιαίτερα έντονη είναι η αντίσταση του αρχιεπισκόπου του Καντέρμπουρϋ Τόμας Μπέκετ, που κατακρίνει τον Ερρίκο Β΄ ότι στρέ-

φεται εναντίον των προνομίων της Εκκλησίας και των δικαιωμάτων της Ρώμης. Το 1170, ιππότες του περιβάλλοντος του ηγεμόνα δολοφονούν τον αρχιερέα μέσα στον καθεδρικό ναό, πράγμα που ξεσηκώνει τεράστια αγανάκτηση στη χριστιανοσύνη. Όταν ο Ερρίκος Β΄ πεθαίνει το 1189 συμφιλιωμένος πλέον με την Εκκλησία κι έχοντας ήδη υποβληθεί σε δημόσια μετάνοια, έχει ήδη ανακτήσει όλο το κύρος και την αυθεντία του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Ανάπτυξη και επέκταση της Δύσης (11ος-12ος αιώνας)

- ♦ Ο 11ος και ο 12ος αιώνας είναι μια περίοδος ανάπτυξης της Δύσης που χαρακτηρίζεται από σαφή δημογραφική αύξηση. Το διεθνές εμπόριο ευδοκίμει στη Μεσόγειο, τη Φλάνδρα, τη βόρεια Γερμανία και τα ρηνανικά εδάφη, και οι εμποροπανηγύρεις αναπτύσσονται.
- ♦ Ως συνέπεια αυτής της οικονομικής άνθησης οι πόλεις ευημερούν. Την εξουσία κατέχουν οι πλούσιοι, είτε μέλη της αριστοκρατίας της γης είτε ευημερούντες έμποροι. Αποτελούν μια ολιγαρχία πατρικίων η οποία, μέσα στο πλαίσιο της κοινοτικής αυτονομίας, υποκαθιστά την εξουσία του ηγεμόνα ή των οργάνων του. Με εξαίρεση την Ιταλία όπου οι πόλεις συνιστούν αυτόνομες «δημοκρατίες», τα προνόμιά τους αυτά περιορίζονται στον οικονομικό ή δικαστικό τομέα, δεδομένου ότι παραμένουν πολιτικά εξαρτημένες από τη βασιλική εξουσία.
- ♦ Αυτός ο δυναμισμός που ξαναβρίσκει η Δύση την οδηγεί να υιοθετήσει επιθετική και μάλιστα επεκτατική στάση. Κατ' αρχάς απέναντι στον ελληνικό χριστιανισμό που οι Νορμανδοί διώχνουν από τη νότια Ιταλία. Στη συνέχεια απέναντι στους μουσουλμάνους που βρίσκονται σε αναδίπλωση στην Τυρρηνική Θάλασσα, και κυρίως στην Ισπανία όπου η καθολική Ανάκτηση (Reconquista) τους απωθεί προς το νότο, περιορίζοντάς τους στις αρχές του 13ου αιώνα στο βασίλειο της Γρανάδας.
- ♦ Αλλά η πιο θεαματική ένδειξη αυτής της προόδου της Δύσης είναι το φαινόμενο των σταυροφοριών. Στα θρησκευτικά κίνητρα προστίθενται το περιπετειώδες πνεύμα και το δέλεαρ του κέρδους, που σπρώχνουν χωροδεσπότες και χωρικούς να ριχτούν στην ανάκτηση των Αγίων Τόπων. Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες τους ενθαρρύνουν, αναζητώντας υποστήριξη εναντίον των εισβολέων που μαζεύονται στα σύνορα της αυτοκρατορίας. Η Α΄ Σταυροφορία, που κηρύσσεται το

1095, καταλήγει στην κατάληψη της Ιερουσαλήμ το 1099 και στη δημιουργία φραγκικών πριγκιπάτων στην Ανατολή. Αλλά η αυξανόμενη ένταση ανάμεσα στον Βυζαντινό αυτοκράτορα και τους σταυροφόρους καταλήγει το 1204 στην κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από αυτούς και στην εκλογή Λατίνου αυτοκράτορα. Εξασθενημένο απ' αυτές τις εξελίξεις, το πνεύμα των σταυροφοριών χάνει τον παλμό του τον 13ο αιώνα.

♦ Στην ανατολική Ευρώπη οι σλαβικοί λαοί, που έχουν πλέον εγκατασταθεί κατά τρόπο οριστικό, υφίστανται και αυτοί τον αντίκτυπο του δυτικού δυναμισμού υποκείμενοι στις πιέσεις των Γερμανών, των Τευτόνων Ιπποτών και των Ιπποτών του Ξίφους.

Στην Ευρώπη η επικράτηση των φεουδαρχικών πρακτικών και θεσμών συμπίπτει με μια βραδεία αλλά βαθιά μεταβολή της οικονομίας και της κοινωνίας. Ο πληθυσμός αυξάνεται παρά τις φυσικές συμφορές και τους πολέμους. Τα δάση και οι θαμνώδεις περιοχές υποχωρούν προ των εκχερσώσεων χωρικών και μοναχών. Το εμπόριο και η βιοτεχνική δραστηριότητα αναπτύσσονται σε όλες τις περιοχές της χριστιανοσύνης, τονώνοντας την άνθηση των πόλεων όπου επιβάλλεται μια νέα άρχουσα τάξη, η οποία έρχεται σε σύγκρουση με την εξουσία των χωροδεσποτών, ενώ σύντομα θα βρεθεί αντιμέτωπη με τον «φτωχόκοσμο». Τούτη η ανάπτυξη της Ευρώπης συνοδεύεται από θέληση για κατάκτηση ή ανάκτηση, η πιο θεαματική εκδήλωση της οποίας είναι οι σταυροφορίες και η εγκατάσταση των Δυτικών στους Αγίους Τόπους.

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΥΞΗΣΗ ΚΑΙ ΕΚΧΕΡΣΩΣΗ

Το αίτιο που έθεσε σε κίνηση όλες αυτές τις αλυσιδωτές ανατροπές έχει αποτελέσει από πολύ παλιά αντικείμενο ποικίλων σχολιασμών εκ μέρους των ιστορικών, ενώ και σήμερα συνεχίζουν να εκφέρουν υποθέσεις που δεν συγκεντρώνουν τη γενική αποδοχή. Διαφωνούν, για παράδειγμα, για το ζήτημα της συνέχειας ή της ασυνέχειας ανάμεσα στην αναζωογόνηση ή το «αιθρίασμα» της πρώτης καρολίγγειας εποχής και τη μεγάλη απογείωση που συντελείται στο πρώτο τρίτο του 11ου αιώνα. Προτάσσουν άλλοτε το άνοιγμα των μεσογειακών και των βόρειων θαλάσσιων γραμμών μετά τον αποκλεισμό τους από τους Σαρακηνούς και τους Νορμανδούς επιδρομείς, άλλοτε την «έγχυση» ισλαμικού χρυσού που έδωσε την πρώτη ώθηση στη δυτική οικονομία, άλλοτε πάλι την επιρροή που ασκήθηκε στη φεουδαρχική Ευρώπη από τα πρότυπα της Ανατολής που λειτούργησαν ως φορείς της πολιτισμικής και επιστημονικής κληρονομιάς των αρχαίων. Τονίζεται επίσης πόσο σημαντική ήταν η τεχνολογική εξέλιξη που έφεραν οι βελτιώσεις της ζωικής έλξης με υποζύγια και του κάρου (πετάλωμα και λαίμαριά για

τη ζεύξη των αλόγων, ζυγοτράχλος για τα βόδια), η χρήση του υδρόμυλου, η τελειοποίηση και η ευρεία χρήση των φυσερών που επέτρεψαν μεγαλύτερη απόδοση και ποιότητα στην επεξεργασία των μετάλλων και επομένως την αντικατάσταση του αλετριού από το άροτρο με μεταλλικό υνί και αναστρεπτήρα.

Οι ιστορικοί του Μεσαίωνα που βασίζουν την ανάλυσή τους όχι μόνο στα κείμενα αλλά και πάνω στα πρόσφατα δεδομένα της αρχαιολογίας, της παλυνολογίας (της μελέτης των γύρεων), καθώς και πάνω στην εξέταση των τυρφώνων και στην ιστορία του κλίματος, διαθέτουν επιχειρήματα για να αποδείξουν ότι οι περισσότερες από τις παραπάνω παραμέτρους πρέπει να γίνονται δεκτές με επιφύλαξη. Το πέταλο, το ασύμμετρο άροτρο, το καμίνι εσωτερικής καύσης υφίστανται στη Βοημία, τη Μοραβία και τη Σιλεσία ήδη από τον 8ο και τον 9ο αιώνα, χωρίς να υποκινήσουν κάποια απογείωση των αγροτικών δραστηριοτήτων. Ο ζυγοτράχλος και η λαιμαριά, καθώς και ο υδρόμυλος και το άροτρο με αναστρεπτήρα ήταν γνωστά στην Αρχαιότητα και απαντούν στην ανατολική Ευρώπη και τη Σκανδιναβία ακόμη πριν από τον 10ο αιώνα. Δεν είναι λοιπόν η εφεύρεση που υποκινεί την παραγωγή, αλλά η αυξανόμενη ζήτηση ωθεί τους ανθρώπους να διαδίδουν και να τελειοποιούν τεχνικές που, αν και γνωστές σε μερικούς, χρησιμοποιούνται λίγο ή και καθόλου, σε μια εποχή μάλιστα όπου με την εξάλειψη της δουλείας εκλείπει η επί χιλιετίες σημαντικότερη παραγωγική δύναμη.

Ωστόσο η ζήτηση αυτή συνδέεται με την αύξηση του αριθμού των κατοίκων, που φυσικά είναι αδύνατο να προσδιοριστεί επακριβώς δεδομένης της ανεπάρκειας των γραπτών πηγών (κάτι που είναι δυνατόν μόνο από τον 14ο αιώνα και στο εξής). Γίνεται όμως αισθητή μέσα από δεδομένα, όπως αποσπάσματα γενεαλογιών και υπαινιγμούς των χρονικών, από την πυκνότητα των νεκροπόλεων και τις παρατηρήσεις που έγιναν στα κοιμητήρια της εποχής, για παράδειγμα στη Γερμανία και τη Σκανδιναβία όπου διαπιστώνεται ότι η μέση διάρκεια ζωής αυξάνεται, καθώς και από τη διάσπαση των μικρών εκμεταλλεύσεων και βεβαίως από την εμφάνιση νέων κατοικημένων τόπων. Φαίνεται ότι όλες οι περιοχές επηρεάστηκαν απ' αυτή τη δημογραφική αύξηση που μερικοί Αμερικανοί ιστορικοί επιχειρήσαν να προσδιορίσουν σε ευρωπαϊκή κλίμακα (κατά τον Ράσελ ο πληθυσμός περνά, από 23 εκατομμύρια το 950, στα 50 εκατομμύρια το 1300, και κατά τον Μπένετ, από 42 εκατομμύρια το έτος 1000, στα 69 εκατομμύρια το 1250). Εμείς ωστόσο δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια αυτή την αύξηση, παρά μόνο σε πιο περιορισμένη κλίμακα.

Η διαπίστωση αυτής της πρώτης δημογραφικής «έκρηξης» μετατοπίζει προφανώς το πρόβλημα. Οι άνθρωποι είναι περισσότεροι· γιατί όμως; Μήπως επειδή αυξάνει ο αριθμός των γεννήσεων ή επειδή υποχωρεί ο αριθμός των θανάτων; Αναμφίβολα οι δύο αυτές παράμετροι έπαιξαν ρόλο, και η δεύτερη, όπως φαίνεται, περισσότερο από την πρώτη, όμως για ποιους λόγους; Το ερώτημα αυτό μας επαναφέρει στην αρχική αιτία, σε σχέση με την οποία φαίνεται να υπερισχύουν δύο τύποι εξηγήσεων, που σε τελευταία ανάλυση είναι συμπληρωματικοί. Την πρώτη την προτείνει ο Ζωρζ Ντυμπύ, για τον οποίο η «απογείωση» της

Δύσης οφείλεται στην επικράτηση στην Ευρώπη μιας περιόδου (πολύ-σχετικής) ηρεμίας, της πρώτης ωστόσο από τον 3ο αιώνα. Η άλλη, στην οποία προσχωρεί ο Ρομπέρ Φοσιέ (*Le Moyen-Age, (1) L'Éveil de l'Europe, 950-1250*), θέτει στην καρδιά της αλλαγής τη μακροχρόνια κλιματολογική μεταβολή που επηρεάζει το βόρειο ημισφαίριο από τον 10ο αιώνα, οι θετικές επιδράσεις της οποίας στη μέση Ευρώπη μεταφράζονται σε άνοδο της στάθμης των υδάτων, αλλοίωση και απάλυνση του εδάφους και τακτική ηλιοφάνεια, ενώ αντίθετα η στέπα κερδίζει έδαφος στο Μαγκρέμπ και την Ισπανία.

Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, οι Ευρωπαίοι είναι περισσότεροι. Κατά μέσο όρο ζουν περισσότερο. Η καλύτερη κατάσταση των σκελετών, η αναμφισβήτητη εξέλιξη των εργαλείων και η αύξηση της ποσότητας των σιτηρών πιστοποιούν ότι η μόνιμη σιτοδεία έχει υποχωρήσει τον 12ο αιώνα. Αυτό δεν εμποδίζει την ύπαιθρο να είναι εξαιρετικά εύάλωτη στις βραχύχρονες κλιματολογικές μεταβολές (ξηρασίες, πλημμύρες), πόσο μάλλον που ο πληθυσμός ο οποίος πρέπει να τραφεί έχει αυξηθεί. Σοβαρές κρίσεις διατροφής έπληξαν ολόκληρη την Ευρώπη το 1005-1006, το 1031-1033 –κατά τον Ραούλ Γλαμπέρ την εποχή εκείνη στο Τουρνύς πουλήθηκε ανθρώπινο κρέας–, το 1050 και ξανά το 1090, περίοδο μετά την οποία ο λιμός χαλαρώνει κάπως την ασφυκτική πίεσή του.

Η ανάγκη να τραφεί μεγαλύτερος αριθμός ανθρώπων προκάλεσε μια τεράστια επιχείρηση εκχέρσωσης. Αφού πρώτα άρχισε γύρω στο 900 σε μικρή σχετικά κλίμακα στη Γερμανία και την Αγγλία, διακόπηκε από τις νορμανδικές και ουγγρικές εισβολές για να ξαναρχίσει με τελείως διαφορετικό ρυθμό στο πρώτο τρίτο του 11ου αιώνα και να αποτελέσει ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της ευρωπαϊκής ιστορίας μέχρι τα έτη 1250-1280. Οι Δυτικοί προωθούν παντού το μέτωπο του αγροτικού πολιτισμού εις βάρος των δασών που αποψιλώνονται μερικώς και γεμίζουν ξέφωτα τα οποία καλλιεργούνται ή παραδίδονται στην κτηνοτροφία, καθώς και εις βάρος των θαμνωδών περιοχών, των ελών που αποξηραίνονται και εξυγιαίνονται, των παράλιων ζωνών που προστατεύονται από αναχώματα (τα *roldets* στη σημερινή Ολλανδία) κ.ά. Πρόκειται συχνά για έργα που αναλαμβάνουν χωρικοί οι οποίοι ενεργούν μεμονωμένα, είτε μεγαλώνοντας το μικρό αγροτεμάχιό τους εις βάρος παρθένων εδαφών είτε εγκαθιστάμενοι σε περιοχές ακόμη αδιάθετες όπου ιδρύουν μικρούς οικισμούς συνδεδεμένους με δρόμους και μονοπάτια. Το σύνολο δίνει στην ύπαιθρο χώρα της Δύσης μια φυσιολογία που σε πολλά μέρη διατηρήθηκε μέχρι πρόσφατα.

Σε αυτές τις ταπεινές πρωτοβουλίες έρχονται να προστεθούν εκείνες των χωροδеспοτών, κοσμικών ή εκκλησιαστικών, των ηγεμόνων, καθώς και των εμπορικών πόλεων που είναι πολυάριθμες στην Ιταλία, στην επιδίωξή τους να ενισχύσουν την πολιτική κυριαρχία τους στη γύρω πεδινή χώρα εις βάρος της φεουδαρχικής αριστοκρατίας, εξασφαλίζοντας συγχρόνως τον ανεφοδιασμό τους σε σιτηρά. Τα μοναχικά τάγματα, μοναχοί του Κλυνύ και του Σιτώ καθώς και στρατιωτικά τάγματα παίζουν βασικό ρόλο σ' αυτό το τεράστιο εγχείρημα αγροτικού εποικισμού. Όλοι είναι πρόθυμοι να στεγάσουν όσους έρχονται να

προσφέρουν τη χειρωνακτική εργασία τους, τους φιλοξενούμενους, στους οποίους παρέχονται πολλά πλεονεκτήματα: μείωση των εισφορών προς τους χωροδеспότες, απαλλαγή από την αναγκαστική εργασία, δωρεάν παραχώρηση περιφραγμένων γαιών, μακροχρόνια εξαίρεση από τη φορολογία, παραχώρηση προσωπικής ελευθερίας στους δουλοπάροικους κ.ά. Οι κιστερχιανοί, που ο κανόνας τους τους απαγορεύει να εισπράττουν τη δεκάτη ή να δέχονται υπηρεσίες, εκμεταλλεύονται οι ίδιοι τους εκχερσωμένους αγρούς – τις *granges*– με τη βοήθεια μοναχών υπηρετών (των *lais*) και μισθωτών εργατών, πράγμα που συνεπάγεται την υποχρέωσή τους να διαθέτουν ρευστό, επομένως να πωλούν τα προϊόντα τους και να εξειδικεύονται (αμπελοκαλλιέργειες, εκτροφή πρόβάτων).

Η εκχέρωση αποτελεί το αίτιο δημιουργίας πολλών χωριών, πόλεων και κωμοπόλεων διαφόρων μεγεθών, των οποίων η προέλευση διαφαίνεται ακόμη και σήμερα στα γαλλικά τοπωνύμια (Βιλφράνς, Βιλνέβ, Νεβίλ, Μπαστίντ, Λεξ Εσάρ κ.ά.) καθώς και στα αντίστοιχα ιταλικά, ισπανικά, αγγλικά, γερμανικά και λουιτά. Στην ουσία η χριστιανοσύνη επηρεάζεται ολόκληρη απ' αυτό το ισχυρό κίνημα κατάκτησης νέων γαιών, αγροτικού εποικισμού και συγκέντρωσης των πληθυσμών σε οικιστικά συγκροτήματα, άλλα συνδεδεμένα με την κλασική πυργοδεσποτεία, άλλα συγκροτημένα σε κοινότητες υποκειμένες λιγότερο άμεσα στο χωροδεσποτικό καθεστώς. Το αποτέλεσμα είναι μια τρομερή ανάμιξη των αγροτικών πληθυσμών σ' ολόκληρη την Ευρώπη (Γάλλοι στην Αραγόνα και τη Ναβάρρα, Φλαμανδοί, Ολλανδοί, Ρηηανοί στην ανατολική Γερμανία κ.λπ.).

Αυτή η επέκταση του καλλιεργούμενου χώρου συνοδεύεται από αύξηση της παραγωγής, την οποία ευνοούν οι πρόοδοι που πραγματοποιούνται σ' ό,τι αφορά τη ζεύξη των ζώων, το όργωμα, την προετοιμασία της γης και τις αγρονομικές πρακτικές (κατά τον 13ο αιώνα η εναλλαγή καλλιεργειών στους πλούσιους υγρότοπους της παρισινής λεκάνης γίνεται σε τριετή βάση). Ωστόσο ακόμη και στις καλύτερες περιπτώσεις, η απόδοση δεν ξεπερνά τη σχέση 1 προς 4 για τη βρώμη, 1 προς 5 για το σιτάρι, 1 προς 7 ή 8 για τη σίκαλη και το κριθάρι, ενώ ο μέσος όρος γενικά βρίσκεται χαμηλότερα. Παρ' όλα αυτά δίνεται η δυνατότητα στους παραγωγούς να δημιουργούν τουλάχιστον κάποια αποθέματα για τους δύσκολους καιρούς και κυρίως να συμμετέχουν στην οικονομία της ανταλλαγής. Εξασφαλίζουν έτσι τον ανεφοδιασμό της γειτονικής πόλης, η οποία σε αντάλλαγμα τους παρέχει προϊόντα της βιοτεχνίας της και του εμπορίου αναδιανομής της. Όπου τα πλεονάσματα είναι σημαντικά και η παραγωγή εξειδικεύεται, τροφοδοτούν το εμπόριο ανεφοδιασμού των μεγάλων αστικών κέντρων με σιτάρι, κρασί και πρώτες ύλες για τα εργαστήρια (μαλλί, ξυλεία, λινάρι, κάνναβη, δέρμα, χρωστικά φυτά όπως το ερυθρόδανο κ.ά.). Έτσι τον 12ο και τον 13ο αιώνα η δασική εκμετάλλευση, η αμπελουργία και η κτηνοτροφική εκμετάλλευση τείνουν να εισαγάγουν στην ύπαιθρο μια υποτυπώδη καπιταλιστική οικονομία, συνδέοντας τα συμφέροντα των μεγαλοϊδιοκτητών με εκείνα των ανθρώπων του εμπορίου και της τράπεζας.

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΜΕΓΑΛΕΜΠΟΡΙΟΥ

Η εγκατάσταση των μουσουλμάνων στην περίμετρο της Μεσογείου και οι νορμανδικές επιδρομές στη βορειοδυτική Ευρώπη είχαν σχεδόν παραλύσει το θαλάσσιο και ποτάμιο εμπόριο. Οι ιδιωτικοί πόλεμοι ανάμεσα στους χωροδασπότες και οι ληστρικές επιδρομές που πολλοί απ' αυτούς διεξήγαν εναντίον των εμπόρων, τους οποίους κατέκλεβαν ή τους αποσπούσαν λύτρα, παρεμπόδιζαν επίσης τις ανταλλαγές, τις οποίες, από την άλλη πλευρά, παρέλυε η έλλειψη ισχυρών χρυσών και αργυρών νομισμάτων στη Δύση. Οι συνθήκες αυτές μεταβάλλονται σιγά σιγά από τον 11ο αιώνα, ενώ ταυτόχρονα ξεκινά το μεγάλο κίνημα του αγροτικού εποικισμού, για το οποίο μόλις έγινε λόγος. Οι Σκανδιναβοί εγκαθίστανται στο κέντρο του βασιλείου των Δυτικών Φράγκων προτού καταλάβουν τη Σικελία και την Αγγλία. Οι Ιταλοί και οι Φράγκοι ανακαταλαμβάνουν τη μεσογειακή λεκάνη. Με την εξέλιξη της μοναρχικής εξουσίας και την ειρηνευτική επιρροή της Εκκλησίας οι δρόμοι γίνονται κάπως ασφαλέστεροι. Με τις σταυροφορίες, τέλος, οι επαφές με την Ανατολή θα αποκτήσουν μόνιμο χαρακτήρα.

Έτσι η επάνοδος της ασφάλειας, η δημογραφική αύξηση, οι πρόοδοι της γεωργίας, η ανάπτυξη των πόλεων προετοίμασαν και παρακίνησαν την άνθηση του μεγάλου εμπορίου. Στα παραπάνω προστίθενται οι τεχνικές πρόοδοι που πραγματοποιήθηκαν στον τομέα των θαλάσσιων μεταφορών, που συχνά εισάγονται από την Ανατολή. Το πηδάλιο της πρύμνης, εγκατεστημένο ως κινητό εξάρτημα στο πίσω μέρος του πλοίου και η χρήση του λατινιού καθιστούν πιο εύκολο το χειρισμό του πλοίου. Η εισαγωγή στη Δύση της πυξίδας και του αστρολάβου, καθώς και των πρώτων ναυτιλιακών χαρτών, διευκολύνουν τον προσανατολισμό. Είναι πλέον δυνατή η κατασκευή μεγαλύτερων και ταχύτερων πλοίων, που μπορούν να απομακρύνονται από τις ακτές και να εξασφαλίζουν στις εμπορικές μεταφορές ασφαλέστερες και φθηνότερες μετακινήσεις.

Η θέση του Πιρέν, σύμφωνα με την οποία το «κλείσιμο» της Μεσογείου από τους Άραβες αποτελούσε τον κύριο λόγο της αναδίπλωσης της Δύσης και, αντίστοιχα, ο Καρλομάγνος υπήρξε αποτέλεσμα μιας εξέλιξης που προκλήθηκε από τον Μωάμεθ, όσο δελεαστική κι αν είναι αποδίδει πολύ μικρό μέρος της πραγματικότητας. Το γεγονός είναι ότι ο οικονομικός λήθαργος που χαρακτηρίζει τη Δύση στο σύνολό της ανάμεσα στον 5ο και τον 11ο αιώνα δεν εμποδίζει τα ιταλικά λιμάνια να διατηρήσουν και μάλιστα να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους. Πράγματι, ορισμένα από αυτά παραμένουν την περίοδο αυτή κάτω από τη λίγως πολύ άμεση εξάρτηση του Βυζαντίου και διεξάγουν με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ένα δραστήριο και αποδοτικό εμπόριο. Αυτό ισχύει για τη Νεάπολη, τη Γαέτα, το Αμάφι, το Μπάρι και κυρίως τη Βενετία, της οποίας οι κάτοικοι, καλά προστατευμένοι έναντι των βαρβαρικών επιδρομών και της λομβαρδικής κυριαρχίας από τα ύδατα της λιμνοθάλασσας, διαθέτουν από πολύ νωρίς ένα στόλο που τους επιτρέπει να εμπορεύονται με την Κωνσταντινούπολη και με τους μουσουλμάνους.

Ασκώντας αρχικά το «τριγωνικό» εμπόριο, οι Ενετοί έμποροι ταξιδεύουν στην Αλεξάνδρεια όπου ανταλλάσσουν ξυλεία, σκλάβους, όπλα αγορασμένα στη δυτική Ευρώπη με προϊόντα της Ανατολής. Από εκεί πηγαινούν στην Κωνσταντινούπολη όπου διαθέτουν προβλήτες και μια συνοικία για αποκλειστική τους χρήση. Εκεί συμπληρώνουν το φορτίο τους με μπαχαρικά, μεταξωτά και προϊόντα πολυτελείας, τα οποία στη συνέχεια μεταπωλούν στη Δύση.

Σύντομα η Βενετία αντιμετωπίζει τον ανταγωνισμό των λιμένων της Τυρρηνικής Θάλασσας: της Πίζας και της Γένοβας, που επίσης εγκαθιστούν εμπορικούς σταθμούς στα ανατολικά παράλια της Μεσογείου ως και στη Μαύρη Θάλασσα όπου σιγνάζουν τα καραβάνια των εμπορών της Ανατολής. Τον 12ο αιώνα η εγκατάσταση των σταυροφόρων στους Αγίους Τόπους και η δημιουργία πολλών «λατινικών» κρατών συνοδεύεται από μεγάλη ανάπτυξη των λιμένων της Συρίας και της Πάλαιστίνης, τους οποίους ελέγχουν κάτοικοι της Πίζας, Γενουάτες και Ενετοί. Το 1204 οι Ενετοί εκτρέπουν προς όφελός τους, όπως θα δούμε, την Δ΄ Σταυροφορία και ορθώνουν πάνω στα ερείπια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μια εφήμερη αλλά μεγάλη ναυτική κτήση. Στα τέλη του 13ου αιώνα η κατάρρευση της λατινικής αυτοκρατορίας φαίνεται να σημαδεύει το τέλος της ενετικής ηγεμονίας προς όφελος της Γένοβας (που βοήθησε τους Έλληνες να ξαναπάρουν την Κωνσταντινούπολη), αλλά χάρη στην επιδέξια διπλωματία τους οι Ενετοί ξανακερδίζουν το χαμένο έδαφος και μοιράζονται τα εμπορικά προνόμια με τους Λιγούριους ανταγωνιστές τους. Είναι η στιγμή που έρχονται σε επαφή με τους Μογγόλους, κυρίαρχους από την εποχή του Τζένγκις Χαν του μεγαλύτερου τμήματος της Ασίας, πράγμα που επιτρέπει στους πιο ριψοκίνδυνους Ιταλούς εμπόρους να ταξιδέψουν μέχρι την Άπω Ανατολή, όπως ο Μάρκο Πόλο που έφυγε από τη Βενετία σε ηλικία δεκαπέντε χρόνων συντροφιά με τον πατέρα και τον θείο του και γύρισε είκοσι χρόνια αργότερα με μια μυθική περιουσία.

Στα ιταλικά λιμάνια αναπτύχθηκαν μεγάλες βιοτεχνίες που μετατρέπουν τις εισαγόμενες πρώτες ύλες σε προϊόντα προς πώληση. Σύντομα δεν επαρκούν για την ικανοποίηση των πολυάριθμων παραγγελιών. Τότε, οι πόλεις του εσωτερικού, η Φλωρεντία, η Σιένα, η Λούκα, η Πιατσέντσα, το Μιλάνο κ.ά. παίρνουν τη σκυτάλη από τη Γένοβα ή τη Βενετία και με τη σειρά τους κατασκευάζουν μεταξωτά και μάλλινα υφάσματα, όπλα, είδη πολυτελείας. Οι Ιταλοί έμποροι εξασφαλίζουν τις ανταλλαγές ανάμεσα σ' αυτές τις πόλεις και σ' εκείνες των παραλίων. Μερικοί απ' αυτούς πηγαινούν στη Γαλλία, την Ισπανία, την Αγγλία, όπου πωλούν τα προϊόντα της Ανατολής και εκείνα των ιταλικών βιοτεχνιών, επιστρέφοντας με μαλλί, ακατέργαστη τσόχα και προϊόντα της τοπικής βιοτεχνίας.

Η ανανέωση του μεσογειακού εμπορίου ωφελεί ολόκληρη τη Δύση, μερικές ζώνες όμως ευνοούνται ιδιαίτερα. Η Φλάνδρα κατ' αρχάς, όπου κατασκευάζονται φημισμένες τσόχες και η οποία επωφελείται από ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες: από την εγγύτητα πρώτα απ' όλα της Βόρειας Θάλασσας και των εκβολών των μεγάλων ποτάμιων αξόνων που συνιστούν ο Σκάλδης, ο Μείυσης και ο

Ρήνος, πράγμα που επιτρέπει την εύκολη επικοινωνία με τη Γαλλία, την Αγγλία και τις γερμανικές χώρες· από την ταχεία αύξηση του πληθυσμού, τις γεωργικές τεχνικές προόδους και τον πλούτο των αγρών· τέλος, από τη θέληση ανεξαρτησίας και την πολύ μεγάλη ενεργητικότητα του φλαμανδικού λαού. Από τον 12ο αιώνα η περιοχή αυτή έγινε η δεύτερη οικονομική εστία της χριστιανοσύνης. Έμποροι κάθε προέλευσης διανύουν τους δρόμους και τους ποταμούς της, σταματώντας στις μεγάλες πόλεις παραγωγής τσόχας, την Μπρυζ, τη Γάνδη, το Ντουαί, την Υπρ, το Αράς, το Σαιντ-Ομέρ, όπου εγκαθίστανται τραπεζίτες και αντιπρόσωποι των ιταλικών εμπορικών εταιρειών και όπου η βιοτεχνική δραστηριότητα συγκεντρώνεται όλο και περισσότερο στα χέρια μερικών μεγάλων «υφασματεμπόρων-επιχειρηματιών».

Μια δεύτερη ζώνη περιλαμβάνει τη βόρεια Γερμανία και τις ρηνανικές χώρες, των οποίων οι πόλεις διατηρούν σχέσεις με τις χώρες της Βαλτικής και της ανατολικής Ευρώπης. Είναι η περιοχή της Τευτονικής Χάνσα, μιας ένωσης εμπορών που συστήνεται στα τέλη του 12ου αιώνα και που σύντομα συγκεντρώνει τους επιχειρηματίες των νέων πόλεων που ιδρύονται στα παράλια της Βαλτικής από Γερμανούς εποίκους: του Λύμπτεκ, του Στετίνου, του Ντάντσιχ, της Ρίγας κ.ά. Τον 13ο αιώνα, τα λιμάνια της Βόρειας Θάλασσας –το Αμβούργο και η Βρέμη– και εκείνα του Ρήνου, όπως η Κολωνία, εντάσσονται κι αυτά σε τούτη την ομάδα. Αφού εκτοπίσουν τους Σκανδιναβούς εμπόρους και ναυτικούς και εγκαταστήσουν εμπορικούς σταθμούς στα κυριότερα λιμάνια της περιοχής – στο Λονδίνο, την Μπρυζ, το Ντούισμπουργκ, ακόμη και στο Νόβγκοροντ, οι χανσεάτες έμποροι ασκούν στη βόρεια Ευρώπη πραγματική εμπορική ηγεμονία. Ανταλλάσσουν το πολωνικό σιτάρι, τα ψάρια και τη ρητινοφόρο ξυλεία της Σκανδιναβίας, τα δέρματα του σκίουρου, της αλεπούς και της ζιμπελίνας της Ρωσίας, την πίσσα της Πομερανίας, με τη φλαμανδική και ρηνανική τσόχα, την τσόχα της Ρουάν, το αγγλικό μαλλί, το αλάτι και το κρασί των ακτών του Ατλαντικού Ωκεανού.

Ανάμεσα στις άλλες εστίες βιοτεχνικής και εμπορικής ανάπτυξης θα πρέπει να μνημονευτούν οι πόλεις της νότιας Γερμανίας όπως το Άουγκσμπουργκ και η Νυρεμβέργη, οι πόλεις της ατλαντικής ακτής που εμπορεύονται το κρασί και το αλάτι (η Νάντη, η Λα Ροσέλ, το Μπορντώ) και τα λιμάνια της δυτικής Μεσογείου όπως το Μονπελιέ και η Βαρκελώνη.

Πάντως πολλοί είναι οι έμποροι που μέχρι τον 14ο αιώνα προτιμούν τους χερσαίους δρόμους παρ' όλους τους κινδύνους του ταξιδιού, δεδομένου ότι οι συνθήκες ναυσιπλοΐας στον Ατλαντικό είναι δύσκολες. Ωστόσο, για να συντομεύσουν τις διαδρομές, οι επιχειρηματίες του βορρά (Φλαμανδοί και Γερμανοί) και εκείνοι του νότου (Ιταλοί, Καταλανοί, Γάλλοι του νότου) συνηθίζουν να συναντώνται και να ανταλλάσσουν τα προϊόντα τους είτε στα μεγάλα σταυροδρόμια είτε σε πόλεις που χονδρικά βρίσκονται στα μέσα του δρόμου ανάμεσα στους δύο μεγάλους πόλους του ευρωπαϊκού μεγαλεμπορίου.

Ορισμένες εμποροπανηγύρεις είναι σημαντικές μόνο για την περιφέρειά

τους, πράγμα που συνδέεται με την εξειδίκευσή τους: αυτό ισχύει για παράδειγμα για το αγγλικό μαλλί στο Νορθάμπτον, το Γουίντσεστερ, το Στάμφορντ και το Μπόστον, τη φλαμανδική τσόχα στην Υπρ, το Τούρνχαουτ, και τη Μεσίν, τα ζώα της περιοχής της Λανγκεντόκ ή της Ισπανίας στο Μοντελιέ και τη Μεδίνα ντελ Κάμπο, τα μέταλλα στο Μιλάνο, τη Φρανκφούρτη, τη Νοβάρρα και τη Νυρεμβέργη, τα ελαφρά υφάσματα και τα είδη κιγκαλερίας στη Ρενς, την Παβία, το Σαιν-Ζιλ, το Σαιν-Ντενί. Άλλες όμως εμποροπανηγύρεις διαδραματίζουν κυριολεκτικά ρόλο διεθνούς αναδιανομής και κατέχουν σημαντική θέση στην οργάνωση των ανταλλαγών στη Δύση. Υπάρχουν ορισμένες που ευημερούν στη Νυρεμβέργη και στα εδάφη των Καπετιδών (Λεντίτ), αλλά τη μεγαλύτερη κίνηση συγκεντρώνουν εκείνες που οργανώνει στα εδάφη του ο κόμης της Καμπανίας, στην Τρουά, το Λανύ, την Προβέν και το Μπαρ-συρ-Ωμπ. Σχηματίζουν έναν κύκλο που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου και προσφέρουν στους εμπόρους από την Ιταλία, την Καταλωνία, τη Φλάνδρα, την Προβηγκία, το Αράς και τη Λανγκεντόκ που συχνάζουν σ' αυτές προστασία η οποία ξεπερνά τα σύνορα της κομητείας, νομοθεσία και διοίκηση επιφορτισμένη να συντάσσει για λογαριασμό τους συμβόλαια εκτελεστά σ' ολόκληρη τη Δύση, καθώς και καταλύματα στα οποία συγκεντρώνονται κατά «εθνικότητες» υπό τη διεύθυνση ενός προεστού. Έτσι συγκροτείται ένας πραγματικά διεθνής επιχειρηματικός κύκλος που συμβάλλει στην ομογενοποίηση της δυτικής κοινωνίας και όπου ο καθένας εξοικειώνεται με τις εμπορικές πρακτικές που εγκαινιάζονται στην Ευρώπη από τους Ιταλούς και ειδικότερα από τους εμπόρους από τη Φλωρεντία, την Πιατσέντσα και τη Σιένα: χρήση των γραμματίων εμποροπανηγύρεων, γραμματίων σε διαταγή, συμβολαίων ανταλλαγών κ.ά.

Το απόγειο των εμποροπανηγύρεων της Καμπανίας τοποθετείται στο δεύτερο ήμισυ του 13ου αιώνα. Πράγματι, από τις αρχές του 14ου αιώνα οι αργυρομοιβοί και οι Ιταλοί τραπεζίτες τις εγκαταλείπουν για να εγκατασταθούν στη Φλάνδρα, την Αγγλία ή το Παρίσι (που χάρη στους «Λομβαρδούς» γίνεται μεγάλο οικονομικό κέντρο), ενώ ανοίγονται νέοι εμπορικοί δρόμοι ανάμεσα στην Ιταλία και τη Φλάνδρα, οι μεν χειρσαίοι διαμέσου των Άλπεων, οι δε θαλάσσιοι με τις γραμμές που καθιερώνονται από τους Ενετούς και τους Γενουάτες. Στα παραπάνω προστίθενται οι πολιτικές συνθήκες που παύουν να είναι ευνοϊκές για τον πόλο έλξης που αποτελούσε η Καμπανία: η προσάρτηση της περιοχής στις βασιλικές γαίες έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της φορολογίας που βαρύνει τους εμπόρους. Είναι αλήθεια ότι εκείνη την εποχή ο πλανόδιος επιχειρηματίας έχει παραχωρήσει τη θέση του στον σταθερά εγκατεστημένο στις πόλεις έμπορο που έγινε πλήρες μέλος της τάξης των αστών πατρικίων.

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ

Μεταξύ 10ου και 14ου αιώνα οι πόλεις γνωρίζουν θεαματική ανάπτυξη σε όλες τις περιοχές της χριστιανοσύνης της Δύσης. Ο Πιρέν –οι έρευνες του

οποίου για καιρό αποτελούσαν αυθεντία για τους ιστορικούς του Μεσαίωνα—τοποθετούσε την απαρχή αυτής της κίνησης, που συνοδεύεται από σημαντικές κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές μεταβολές, στην ανάκαμψη των εμπορικών δραστηριοτήτων στη Δύση, άμεσο αποτέλεσμα του τέλους των νορμανδικών και ουγγρικών εισβολών, και κυρίως στην ανάκτηση της μεσογειακής λεκάνης που από τον 8ο αιώνα είχε καταστεί «μουσουλμανική λίμνη».

Σύμφωνα με αυτή την οπτική, οι πόλεις γνώρισαν από τότε μεγάλη παρακμή, ενώ η κάμψη των εμπορικών δραστηριοτήτων δεν άφησε να επιζήσουν παρά μόνο δύο τύποι αστικών οικισμών: οι επισκοπικές πόλεις, κληρονόμοι των παλαιών εδρών των επισκοπών της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, και οι οχυρωμένες πόλεις (*castra*), κτισμένες για να ανθίστανται στους εισβολείς. Από τον 11ο αιώνα, με την εμπορική ανάκαμψη, είναι κατ' ουσίαν οι έμποροι που προκαλούν την αναγέννηση και την ταχεία ανάπτυξη των πόλεων, εγκαθιστώντας τις αποθήκες και τις δραστηριότητές τους κοντά στον αρχικό οικισμό (ή μάλλον σ' ό,τι απέμεινε απ' αυτόν), άλλοτε γύρω από το λιμάνι (*portus*) όταν η πόλη βρίσκεται κοντά σε ποταμό, άλλοτε στην περιφέρειά της (*foris burgus*). Σημειώθηκε λοιπόν ρήξη στη συνέχεια της ιστορίας καθώς και της τοπογραφίας της πόλης, και επίσης διακοπή στη φύση του πληθυσμού της. Κατά τον Πιρέν, οι έμποροι αυτοί που επανίδρυσαν τις πόλεις ήταν αποκλειστικά σχεδόν ξένοι, διάδοχοι των πλανόδιων εμπόρων, των Σύρων και Εβραίων *mercatores* του 8ου και 9ου αιώνα, με τη σκόνη των δρόμων πάνω τους, χωρίς μόνιμη κατοικία και ρίζες. Αυτοί οι πλανόδιοι, που στους μαύρους αιώνες της «φεουδαρχικής αναρχίας» είχαν υποστεί κάθε είδους εκμετάλλευση και διωγμό, είναι εκείνοι που, σε τελευταία ανάλυση, εγκαταστάθηκαν στις νέες συνοικίες και έγιναν οι δυναμικοί πυρήνες της αστικής ανάπτυξης από τη στιγμή που οι περιουσίες τους διαμορφώθηκαν και η ασφάλειά τους κατοχυρώθηκε με την ίδρυση των ενώσεων άμυνας—κοινωνικές οργανώσεις, αδελφότητες, συντροφιές κ.λπ.

Όπως είπαμε, το σχήμα αυτό είναι δελεαστικό και μερικές από τις όψεις του, ειδικότερα εκείνες που αφορούν τη διαδικασία της ανάπτυξης αστικών οικισμών γύρω από το λιμάνι και το προάστιο, δεν στερούνται ακρίβειας. Ωστόσο πιο πρόσφατες εργασίες επέφεραν σημαντικές διορθώσεις. Κατ' αρχάς, σ' ό,τι αφορά τον πολύ σχετικό χαρακτήρα της ρήξης της συνέχειας στις εμπορικές ανταλλαγές στη Δύση τον 8ο και τον 9ο αιώνα και στην ημιπαράλυση που ακολούθησε τις σκανδιναβικές εισβολές. Επ' αυτού δεν θα επανέλθουμε. Οι διορθώσεις αφορούν επίσης την προέλευση και τη σύνθεση της κοινωνικής ομάδας των εμπόρων. Ότι τον 10ο αιώνα, και ακόμη αργότερα, επιβίωσαν μικρές ομάδες ξένων εμπόρων δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία. Είναι όμως εξίσου βέβαιο ότι έχουν γίνει περιθωριακές σε σχέση με τον αριθμό εκείνων που συχναίνουν στο λιμάνι και το προάστιο και ότι, αντιθέτως, αυτοί οι τελευταίοι είναι στενά συνδεδεμένοι με τη γειτονική πόλη και τη γύρω πεδινή περιοχή της. Δεν είναι ούτε ξένοι ούτε νεόπλουτοι, αλλά εκπρόσωποι ευκατάστατων κατηγοριών που έχουν αρχίσει την κοινωνική τους άνοδο μια ή δυο γενιές νωρίτε-

ρα: μέλη του επισκοπικού περιβάλλοντος, πάροικοι επιφορτισμένοι από τον κοσμικό ή εκκλησιαστικό χωροδεσπότη να πωλούν το γεωργικό πλεόνασμα του φέουδου, χωρικοί που έχουν πλουτίσει από την πώληση των πλεονασμάτων τους ή βιοτέχνες αγροτικών περιοχών που έχουν έρθει να εγκατασταθούν στην πόλη, εκ των οποίων άλλωστε ορισμένοι διατηρούν τη γεωργική τους δραστηριότητα. Ίσως επίσης να πρόκειται και για «μετανάστες» από κάποια άλλη πόλη ή άλλη περιοχή, τους οποίους ο Πιρέν συγκράτησε κυρίως για να στηρίξει την άποψή του, αυτοί όμως σίγουρα αποτελούν τη μειονότητα.

Άλλωστε, πέρα από την εγκατάσταση των εμπόρων, και άλλοι λόγοι ώθησαν την ανάπτυξη των πόλεων και τη δημιουργία νέων: η ανάγκη των πληθυσμών για ασφάλεια και ειρήνη (Βενετία), η εγκατάσταση ενός μεγάλου μοναστηριού (Σαιντ-Ομέρ, Μαλίν), λόγοι στρατηγικοί που συνδέονται, για παράδειγμα, με τον γερμανικό εποικισμό ή με αποφάσεις των ηγεμόνων και των πριγκίπων σε περιοχές που δεν έχουν ακόμη ειρηνεύσει (στην Καστίλη, τη Σκωτία ή την Ουαλία) κ.ά. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, αυτές οι μικρές παραλλαγές που εισάγονται στο σχήμα του Πιρέν δεν μεταβάλλουν τη γενική διαπίστωση που αφορά στη συνεχή επέκταση του αστικού χώρου, περιστοιχισμένου από διαδοχικά τείχη, καθώς και στη μεγάλη αύξηση του αριθμού των κατοίκων του.

Αυτή η εξέλιξη είναι ιδιαίτερα ξεκάθαρη σε περιοχές έντονης οικονομικής δραστηριότητας, όπως κατ' αρχάς στη Φλάνδρα και την Ιταλία, αλλά και στην Καμπανία, τη Νορμανδία, τη βόρεια Γερμανία και τη ρηνανική περιοχή, την Ισπανία και τη νότια Γαλλία. Είτε μέσα είτε έξω από τις ζώνες αυτές, όλες οι πόλεις δεν γνωρίζουν την ίδια ανάπτυξη, υπάρχει δε η τάση να διαμορφωθεί μια ιεραρχία ανάμεσά τους, που εξαρτάται από την πολλαπλότητα ή όχι των ρόλων τους αλλά και από πολλές ακόμα παραμέτρους. Οι περισσότερες από αυτές είναι μεγάλες κωμοπόλεις της υπαίθρου που ζουν από το εβδομαδιαίο παζάρι, από μερικές βιοτεχνικές δραστηριότητες και που δεν συγκεντρώνουν περισσότερους από 2.000 ή 3.000 κατοίκους. Πιο ψηλά στην ιεραρχία βρίσκει κανείς τις πρωτεύουσες των επαρχιών και των επισκοπών με πιο διαφοροποιημένες δραστηριότητες και στην κορυφή τις μεγάλες εμπορικές και βιοτεχνικές πόλεις των οποίων ο πληθυσμός, τον 13ο αιώνα, μπορεί να φτάνει ή να ξεπερνά τους 100.000 κατοίκους: το Μιλάνο, η Βενετία, το Παρίσι ανήκουν σ' αυτή την περίπτωση, η Φλωρεντία και η Μπολόνια δεν απέχουν πολύ ενώ οι πόλεις της Φλάνδρας και της βόρειας Γερμανίας δεν ξεπερνούν τους 30.000 ή 40.000 κατοίκους.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτός ο πληθυσμός των πόλεων είναι ελάχιστα ομοιογενής. Από τη μια πλευρά, η ανάπτυξη των κοινωνικών κατηγοριών που συνδέονται με το εμπόριο, τη «βιομηχανία» και τη διαχείριση του χρήματος δεν εξαφάνισε –ούτε και με την «κοινοτική χειραφέτηση»– τους παλαιούς κατόχους της εξουσίας και το περιβάλλον τους: επισκόπους, εφημέριους, κληρικούς των καθεδρικών ναών, μοναχούς και μοναχές, χωροδεσπότες, ιππότες, πρωτοτόκους των ευγενών οικογενειών οι οποίοι μετανάστευσαν στην πόλη κ.ά. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν μεγάλες διαφορές περιουσίας ανάμεσα στα μέλη των υπόλοι-

πων κοινωνικών ομάδων. Δίπλα στην *αριστοκρατία των πατρικίων* (ο όρος που χρησιμοποιεί ο Πιρέν για το σύνολο των ευπόρων δεν είναι ικανοποιητικός) και των «μεγαλοαστών» που πλούτισαν από το εμπόριο και τις τραπεζικές εργασίες και των οποίων η περιουσία συνίσταται, εκτός από τις γαίες που απέκτησαν στη γύρω πεδινή περιοχή, στην κατοχή εμπορευμάτων, ακινήτων, πολύτιμων αντικειμένων και χρημάτων, βρίσκει κανείς μια «μεσοαστική» τάξη βιοτεχνών, μικρεμπόρων, κάθε λογής «γραφιάδων» (δικαστικών υπαλλήλων, συμβολαιογράφων, δικηγόρων κ.ά.). Σύντροφοι τεχνίτες και υπάλληλοι, συχνά προερχόμενοι από τη γειτονική ύπαιθρο, αποτελούν τον «κοσμάκη» (*porolo minuto*). Η μοίρα του δεν είναι αξιοζήλευτη. Τέλος, στο τελευταίο σκαλοπάτι, έρχονται οι απόκληροι της αστικής κοινωνίας: ξεριζωμένοι αγρότες, δραπέτες δουλοπάροικοι, μεροκαματιάκηδες σε αναζήτηση ανειδίκευτης εργασίας, θύματα του λιμού ή της ανασφάλειας που βασιλεύουν στη γύρω πεδινή περιοχή. Οι περισσότεροι ζουν από τις ελεημοσύνες ή την κλοπή μέχρι να εκτοπιστούν από τις δημοτικές αρχές.

Είναι λοιπόν φανερό ότι δεν υπάρχει ξεκάθαρη ρήξη ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, ανάμεσα στην κοινωνική κατηγορία των εμπόρων, από τη μια, που ήρθε από αλλού, έχοντας ασκήσει για πολύ καιρό το εμπόριο προτού εγκατασταθεί στις πύλες της πόλης και στη συνέχεια ενσωματωθεί σ' αυτήν, και στην εκκλησιαστική ή κοσμική, οπωσδήποτε όμως χωροδεσποτική, εξουσία, από την άλλη, με την οποία αυτή η «ανερχόμενη τάξη» πρέπει απαραίτητα και δίχως εξαιρέσεις να έρθει σε αντιπαράθεση. Όλες οι πρόσφατες εργασίες δείχνουν ότι, εάν η σημασία του εμπορίου στην ανάπτυξη των μεσαιωνικών πόλεων είναι αναμφισβήτητη, είναι εξίσου προφανές ότι η ουσιαστική εξέλιξη σημειώθηκε στο επίπεδο του τοπικού εμπορίου, μέσα στο πλαίσιο μιας οικονομίας της αγοράς κυριαρχούμενης από τον χωροδεσπότη ή τον επίσκοπο, και αυτό τόσο στη Γερμανία όσο και στην Αγγλία ή τη βόρεια και ανατολική Γαλλία. Αντίθετα με τη στερεότυπη αντίληψη που εδώ και πολύ καιρό υπερτονίζεται για προφανείς ιδεολογικούς λόγους, η πόλη δεν αντιπαράθεται στην ύπαιθρο, αλλά ζει μαζί της κάτω από συνθήκες ώσμωσης. Η «αστική τάξη» δεν αποσπά από την «αριστοκρατία» την ανεξαρτησία και τις ελευθερίες της, αλλά οι δύο κοινωνικές κατηγορίες συμμετέχουν σε ένα κίνημα που αποσκοπεί στη διατήρηση της κοινοτικής ισχύος στα χέρια των πλουσιότερων, ενώ στους κόλπους αυτού του κινήματος η πρωτοβουλία ανήκει στην αριστοκρατία της γης και όχι στους εμπόρους.

Η κατάκτηση της κοινοτικής αυτονομίας, όπως τη θέλησαν οι αστοί και την επέβαλαν δια της βίας στον χωροδεσπότη της περιοχής και όπως μας τη δίδαξαν μέχρι πρόσφατα οι δάσκαλοί μας στο Δημοτικό (και αλλού!), ανήκει λοιπόν στο χώρο του μύθου. Ή τουλάχιστον οφείλεται στην καταχρηστική γενίκευση ορισμένων επεισοδίων που έλαβαν χώρα στη βόρεια Γαλλία του 11ου και 12ου αιώνα: στο Σαιντ-Ομέρ, το Λε Μαν, τη Γάνδη, τη Λίλη· ιδίως δε η περίπτωση του δύστυχου επισκόπου της Λαν, που σφάχτηκε το 1111 από τον ίδιο το λαό του, όπως μας διηγείται ο Γκιμπέρ ντε Νοζάν, κληρικός της πόλης και αυτόπτης μάρτυρας του συμβάντος.

Στην Ιταλία τα πράγματα είναι σχετικά απλά. Δεν υπάρχει «αστική» εξουσία που να επιβάλλεται στις πόλεις από τον 11ο αιώνα· δεν υπάρχουν επαγγελματικές ενώσεις –συντεχνίες (gilde)– για να επιβάλουν τη δύναμη των εμπόρων και να αποσπάσουν από τον ηγεμόνα προνόμια και απαλλαγές. Οι οικογενειακές πατριές (consorterie), με άλλα λόγια η αριστοκρατία της γης, στις οποίες ο ηγεμόνας ή ο επίσκοπος εκχώρησε την εξουσία του –μαρκήσιοι, υποκόμητες, αντέπαρχοι (vicedominici), πληρεξούσιοι (advocati)–, με τη συνδρομή της πελατείας τους και των επισκοπικών αξιωματούχων που προσχώρησαν στους στόχους τους, κατάφεραν να τους αναγνωριστούν προνόμια δικαστικής και διοικητικής ασυλίας, αφετηρία μιας αυτονομίας η οποία στην πράξη θέτει την πόλη έξω από την επιρροή των οργάνων του ηγεμόνα. Αυτή είναι η απαρχή του «κοινοτικού» κινήματος σ' αυτό το τμήμα της Ευρώπης, όπου η κοινότητα αποτελεί αρχικά ένα εθελούσιο σύμφωνο ανάμεσα σε όλους τους κατοίκους της πόλης –οι οποίοι έτσι γίνονται ισότιμοι– σφραγισμένο με όρκο και προοριζόμενο να εξασφαλίσει την ειρήνη και την ασφάλεια ανάμεσα στους πολίτες. Είναι αλήθεια ότι στις εμπορικές πόλεις της ιταλικής χερσονήσου η κοινότητα έλκει συχνότερα την καταγωγή της από τη «συντροφιά» (compagna) ή τις «κομπανίες», τις οποίες συνέστησαν ομάδες επιχειρηματιών για να πραγματοποιήσουν τις μακρινές τους αποστολές. Απλώς ο κόσμος των εμπόρων και των τραπεζιτών δεν αντιπαράθεται σ' εκείνο των γαιοκτημόνων και των πολεμιστών (milites): είναι η απόρροιά του, καθώς στη Βενετία, τη Γένοβα, τη Φλωρεντία ή τη Σιένα η γη, οι διοικητικές εξουσίες και τα διάφορα φεουδαρχικά δικαιώματα βρίσκονται στην απαρχή των μεγάλων περιουσιών που δημιουργήθηκαν από το εμπόριο. Αυτό εξηγεί το λόγο που, αν και υπό την κυριαρχία των οικογενειών των ευγενών, η ιταλική κοινότητα λειτούργησε πάνω στο πρότυπο των εμπορικών επιχειρήσεων. Διοικείται από προεστούς (consuls) ή, όπως η Φλωρεντία, από πρίορες (priori) που διορίζονται από ένα κολέγιο με πολύ περιορισμένη σύνθεση και με τοπογραφικά κυρίως κριτήρια, ώστε κάθε συνοικία να κυριαρχείται από μια μεγάλη οικογένεια.

Το κοινοτικό κίνημα δεν φέρνει λοιπόν την «αστική δημοκρατία», όπως αρκετές φορές μας βομβαρδίζουν τα αυτιά, αλλά την υποκατάσταση της παραδοσιακής εξουσίας του ηγεμόνα και των τοπικών αντιπροσώπων του από μια κολεγιακή ολιγαρχική εξουσία, που με τη σειρά της έχει περιέλθει στις οικογένειες των «πατρικίων», δηλαδή των ευγενών. Αυτή η αριστοκρατική κοινότητα, ας το επαναλάβουμε, δεν αντιπαράθεται στο φεουδαρχικό σύστημα: ενσωματώνεται σ' αυτό, επεκτείνοντας την κυριαρχία του στη γύρω πεδινή χώρα (contado), επιβάλλοντας τον όρκο υποτέλειας στους μικρούς χωροδεσπότες της περιοχής, αποκτώντας σφραγίδα και κόβοντας νόμισμα. Για να σωθούν τα προσχήματα της «κοινοτικής» συναίνεσης υπάρχει βέβαια μια συνέλευση του λαού (η balia) και ένας καπιτάνος του λαού (capitano di popolo), που θεωρητικά διατηρεί το δικαίωμα εποπτείας των σωματείων των προεστών και των πριόρων, όμως, με εξαίρεση τη Ρώμη στη διάρκεια της βραχύβιας «δημοκρατικής δικτατορίας» του Αρνόλδου της Μπρέσα, οι θεσμοί αυτοί είναι καθαρά τυπικοί.

Αν τα παραπάνω αφορούν το σύνολο των μεσογειακών χωρών, τόσο στην Ισπανία όσο και τη νότια Γαλλία, η εξέλιξη είναι διαφορετική βόρεια από τον Λίγηρα και τις Άλπεις. Εδώ οι πόλεις είναι πιο λίγες και λιγότερο σημαντικές, η αριστοκρατία σπανιότερα εγκατεστημένη στο εσωτερικό της αστικής περιμέτρου και περισσότερο διατεθειμένη να συμβιβάζεται. Οι έμποροι έρχονται από το εξωτερικό συχνότερα απ' ό,τι αλλού και η Εκκλησία, περισσότερο εξασφαλισμένη από τη στήριξη του ηγεμόνα, είναι λιγότερο διατεθειμένη απ' ό,τι στην Ιταλία να απαρνηθεί τα νομικά προνόμιά της. Συνεπώς η πρωτοβουλία του κινήματος και η διεύθυνση των κοινοτήτων ανήκουν συχνότερα στις επαγγελματικές ενώσεις, συντεχνίες, χάνσα ή τέχνες, που με τη σειρά τους κυριαρχούνται από μια ολιγαρχία αστών (*burgenses*) οι οποίοι συμμαχούν με την τοπική αριστοκρατία. Στην αρχή δεν υπάρχει τίποτε το επαναστατικό στις διεκδικήσεις τους, που διατυπώνονται στο πλαίσιο της κάθε ενορίας: ζητούν να έχουν μια εσοπτεία στους φόρους και στα παζάρια. Η αντίσταση των επισκόπων, στους οποίους γενικά κανείς απευθύνεται στις χώρες που περιλαμβάνονται μεταξύ του Σηκουάνα και του Ρήνου, ωθεί στο σχηματισμό μιας ένωσης ανάμεσα στους αστούς και την τοπική αριστοκρατία η οποία παίρνει συγκεκριμένη μορφή με την παροχή όρκου αλληλοβοήθειας (*conjuratio*). Μετά από αυτό, στην καλύτερη των περιπτώσεων, δηλαδή στις πιο πολλές, ακολουθεί διαπραγμάτευση των όρων της κοινοτικής χειραφέτησης με τον χωροδεσπότη ή τον επίσκοπο ή εξαγορά της. Στη χειρότερη περίπτωση επέρχεται σύγκρουση μαζί του, μερικές φορές βίαιη όπως στη Λαν, αλλά κατά κανόνα η έκβαση είναι ειρηνική. Συχνά θεσπίζεται μια χάρτα που καθορίζει τους όρους. Η πόλη θα έχει το δημαρχείο της, τον πύργο-παρατηρητήριο, σύμβολο της ελευθερίας της, την καμπάνα της –που αναγγέλλει τους κινδύνους και δίνει το ρυθμό της ζωής στην πόλη– και τη σφραγίδα της. Οι αστοί –τουλάχιστον οι πλουσιότεροι– θα διορίσουν ένα δήμαρχο και δημοτικούς αξιωματούχους, υπεύθυνους για τα δημόσια έργα, την κάτω και μέση δικαιοσύνη, την κατανομή των φόρων. Ο χωροδεσπότης διατηρεί τη δικαιοσύνη του αίματος⁷ καθώς και το στρατό, εν μέρει εκχωρημένο στους αστούς με τη μορφή του δικαιώματος επιτήρησης και σύστασης πολιτοφυλακής.

Εκτός από την Ιταλία όπου ιδρύθηκαν αυτόνομες «δημοκρατίες», πραγματικές πόλεις-κράτη, οι πόλεις της Δύσης δεν είναι ποτέ τελείως ανεξάρτητες. Έχουν απέναντι στον βασιλιά, στους πρίγκιπες ή στον αυτοκράτορα τις ίδιες υποχρεώσεις όπως οι άλλοι υποτελείς και, ειδικότερα σε καιρό πολέμου, είναι αναγκασμένες να προσφέρουν στρατιωτικά αποσπάσματα. Ανατολικά του Ρήνου, με εξαίρεση ίσως τις βαλτικές πόλεις, η αυτονομία που παραχωρείται αφορά μόνο το πεδίο της οικονομίας και της δικαιοσύνης. Στα ηπειρωτικά εδάφη των Πλανταγενετών, στην Ακουιτανία ή στη Νορμανδία, καθώς και σ' εκείνες πέρα από τη Μάγνη ο έλεγχος που ασκείται από τη μοναρχία –αντιπροσωπευόμενη στην πόλη από τους σερίφες και τους υποκόμητες– παραμένει πολύ αυστηρός. Το ίδιο θα ισχύσει τον 13ο αιώνα στα εδάφη που εξαφτώνται από τους Καπετίδες, όπου ο βασιλιάς επεμβαίνει όλο και συχνότερα για να ελέγξει τα οικονομι-

κά και τη δημόσια τάξη, να αναθεωρήσει το καθεστώς των επαγγελματιών τεχνών ή να περιορίσει τα προνόμια απαλλαγής. Την εποχή εκείνη η «κοινότητα» που συνδέει με όρκο τους κατοίκους της πόλης έχει άλλωστε υποβαθμιστεί αν όχι καταργηθεί. Στο πλαίσιο των αναγεννώμενων κρατών, την τήρηση της ειρήνης εξασφαλίζει η βασιλική ή περιγικπική ισχύς, ενώ η ολιγαρχία, που έχει αναλάβει τους δημοτικούς θεσμούς, προσπαθεί κυρίως να τους χρησιμοποιήσει για δικό της όφελος, με αποτέλεσμα να ξεσηκωθούν εναντίον της τα μέσα και κατώτερα στρώματα. Πολλές πόλεις γνωρίζουν τότε ταραχές που προαναγγέλλουν τη γενική κρίση του 14ου αιώνα.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

Η κατάκτηση της νότιας Ιταλίας από τους Νορμανδούς σηματοδοτεί, αν όχι μια νίκη της χριστιανοσύνης εναντίον των ειδωλολατρών, τουλάχιστον μια προώθηση της δυτικής χριστιανοσύνης εις βάρος της ελληνικής αντίπαλής της, δεδομένου ότι τα εδάφη που κατέλαβαν οι γιοι του Ταγκρέδου της Αλταβίλα αποσπάστηκαν από τους Βυζαντινούς. Μήπως δεν κατάφερε ένας απ' αυτούς, ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος, να τους εκτοπίσει από τη νότια Ιταλία, καταλαμβάνοντας το Μπάρι το 1071, αφού αναγνωρίστηκε από τον πάπα Νικόλαο Β' ως δούκας της Καλαβρίας και της Απουλίας; Με την κατάκτηση της Σικελίας από τους διαδόχους του, η Δύση επιτελεί ένα ακόμη βήμα, ενώ αυτή τη φορά η νορμανδική προώθηση γίνεται εις βάρος των Σαρακηνών. Από τη στιγμή που το 1130 ο Ρογήρος Β' θέτει υπό την εξουσία του όλες τις νορμανδικές κτήσεις και δέχεται το βασιλικό στέμμα από τον αντίπαπα Ανάκλητο, μια μεγάλη δύναμη ελέγχει τη νότια ιταλική χερσόνησο και το κέντρο της μεσογειακής λεκάνης έναντι των Βυζαντινών και των μουσουλμάνων. Ενώ ο νορμανδικός στόλος επιτηρεί τα στενά και επιχειρεί συστηματικές επιδρομές στην Ελλάδα και την Αφρική (καταλαμβάνει την Κέρκυρα και επιτίθεται στην Κωνσταντινούπολη), η αυλή του Παλέρμο καθίσταται μια λαμπρή εστία πολιτισμού όπου αναμιγνύονται δυτικές, ελληνικές και αραβικές επιρροές.

Σύγχρονη με τη νορμανδική επίθεση στη νότια Ιταλία είναι η ανάκτηση της Τυρρηνικής Θάλασσας και των παραλίων της από τις εμπορικές Δημοκρατίες, άλλες κάτω από νορμανδικό έλεγχο όπως το Αμάφι και η Νεάπολη κι άλλες στο δρόμο του μετασχηματισμού τους σε αυτόνομες δυνάμεις όπως η Πίζα και η Γένοβα. Έχοντας αρχικά αναληφθεί από κουρσάρους που δρούσαν για λογαριασμό τους, οι εκστρατείες που εξαπολύθηκαν από τους Πιζάνους και τους Γενουάτες καταλήγουν από τις αρχές του 11ου αιώνα στην εγκατάστασή τους στα παράλια της Λιγουρίας, καθώς και στη Σαρδηνία, την Κορσική και λίγο αργότερα τις Βαlearίδες όπου επίσης εμφανίζονται οι Καταλανοί και οι Προβήγκιοι. Στα τέλη του 11ου αιώνα, τη στιγμή που ο πάπας Ουρβανός Β' θα κηρύξει την Α'

Σταυροφορία, η Μεσόγειος παύει να είναι η «μουσουλμανική λίμνη», για την οποία μιλούσε ο Πιρέν, και οι Δυτικοί περνούν πλέον στην επίθεση.

Οι απαρχές της ισπανικής Ανάκτησης προέρχονται από την ίδια θέληση απώθησης της σαρακηνής ισχύος, η οποία ήδη από πολλούς αιώνες είχε ανακοπεί στη γραμμή του ποταμού Έβρου. Σ' αυτή την περίπτωση όμως, στα υλικά και στρατηγικά κίνητρα που ώθησαν τους Νορμανδούς κατακτητές και τους Ιταλούς ναυτικούς να αναλάβουν την επίθεση, προστίθενται ήδη και θρησκευτικά. Η μουσουλμανική κατάκτηση είχε αφήσει μερικά μικρά χριστιανικά κράτη στις ορεινές και δυσπρόσιτες περιοχές της βόρειας Ισπανίας να επιβιώσουν: είναι τα βασίλεια της Λεόν και της Ναβάρρας και οι κομητείες της Αραγώνας και της Βαρκελώνης, που οι σαρακηνές επιδρομές διατηρούσαν σε κατάσταση μόνιμης ανασφάλειας. Από τα μέσα του 11ου αιώνα τα κράτη αυτά κηρύσσουν τον πόλεμο εναντίον των Σαρακηνών, εκμεταλλευόμενα το διαμελισμό του χαλιφάτου της Κόρδοβας σε μικρά βασίλεια (τα ταΐφά) και υποστηριζόμενα από την παποσύνη, τους μοναχούς του Τάγματος του Κλυνύ, τους Φράγκους, Βουργούνδιους και Γασκόνους βαρώνους, καθώς κι εκείνους του Πουατιέ. Από πολλές απόψεις, οι εκστρατείες που διεξήγαγαν οι δώθε από τα Πυρηναία ιππότες –περισσότερες από είκοσι μεταξύ 1063 και 1120– προαναγγέλλουν τις σταυροφορίες, με την έννοια ότι ο πάπας Αλέξανδρος Α΄ έδωσε στους στρατιώτες της Ανάκτησης την άφεση αμαρτιών που σύντομα θα παραχωρηθεί στους ένοπλους προσκυνητές οι οποίοι θα αναχωρήσουν για τους Αγίους Τόπους. Μεγάλες εκστρατείες επιτρέπουν στον βασιλιά της Καστίλης και της Λεόν, κατόπιν και της Ναβάρρας, Φερδινάνδο Α΄ τον Μέγα και στη συνέχεια στο γιο του Αλφόνσο ΣΤ΄ να ανακαταλάβουν το βόρειο τμήμα της Ισπανίας ως το Τολέδο, που καταλήφθηκε το 1085 μετά από διετή πολιορκία.

Η εισβολή των Αλμοραβιδών στα τέλη του 11ου αιώνα θέτει προς στιγμήν υπό αμφισβήτηση τη χριστιανική ανάκτηση. Ωστόσο από το 1114 η προώθηση ξαναρχίζει, για να διακοπεί τούτη τη φορά από την εισβολή των Αλμοάδων⁴, το δεύτερο ήμισυ του 12ου αιώνα. Η υπεροχή των χριστιανών βασιλιάδων δεν επιβάλλεται οριστικά παρά στις αρχές του επόμενου αιώνα. Ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ εμπιστεύεται στον αρχιεπίσκοπο του Τολέδο την οργάνωση μιας σταυροφορίας που συγκεντρώνει ιππότες από όλη τη χριστιανοσύνη, οι οποίοι, κάτω από την ηγεσία των βασιλιάδων της Καστίλης, της Αραγώνας και της Ναβάρρας, συντρίβουν στο Λας Νάβας δε Τολόσα (1212) το στρατό του Αλμοάδη χαλίφη. Απωθημένοι στο νότο της Ιβηρικής Χερσονήσου, οι μουσουλμάνοι διατηρούν μόνο το βασίλειο της Γρανάδας, απ' όπου τελικά θα διωχθούν το 1492.

ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΕΣ ΤΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ

Με τις σταυροφορίες στους Αγίους Τόπους η δυτική ανάκτηση μετατρέπεται σιγά σιγά σε μια πραγματική επιχείρηση εποικισμού η οποία, με την

κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204, εκτρέπεται πλέον τελείως από τους αρχικούς σκοπούς της.

Τον 10ο και τον 11ο αιώνα πολλοί είναι οι χριστιανοί που, για να εξαγοράσουν τις αμαρτίες τους και να εξασφαλίσουν την αιώνια σωτηρία της ψυχής τους, επιχειρούν μακρινά και δύσκολα ταξίδια στους ιερούς τόπους της χριστιανοσύνης. Η πείνα, η δίψα, η κούραση, ο φόβος των επιθέσεων των ληστών αποτελούν μεγάλες δοκιμασίες που δέχονται με χαρά καθώς συνιστούν ένα είδος μίμησης των παθών του Χριστού.

Απ' όλα τα προσκυνήματα τα πιο σημαντικά είναι αυτά που οδηγούν τους πιστούς στον Άγιο Ιάκωβο της Κομποστέλλα στην Ισπανία, στη Ρώμη, στο όρος Γκαργγκάνο και κυρίως στην Ιερουσαλήμ όπου βρίσκεται ο τάφος του Ιησού Χριστού. Κύριοι της Παλαιστίνης, οι Άραβες φάνηκαν σε γενικές γραμμές ανεκτικοί απέναντι στους προσκυνητές, αλλά η κατάκτηση των Αγίων Τόπων από τους Σελτζούκους Τούρκους, οι οποίοι καταλαμβάνουν επίσης τη Συρία και ένα μεγάλο τμήμα της Μικράς Ασίας, προκαλεί στη Δύση ψυχολογικό κλονισμό. Ενόσω λοιπόν το προσκυνήμα μετατρέπεται σιγά σιγά σε μικρή ένοπλη εκστρατεία, στη διάρκεια των πολέμων της ισπανικής Ανάκτησης σφυρηλατείται η ιδέα ενός «ιερού πολέμου» εναντίον των μουσουλμάνων.

Η θρησκευτική πλευρά είναι λοιπόν αναμφισβήτητη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αποτελεί το κύριο κίνητρο όσων δέχονται να απαρνηθούν ανέσεις και ισχύ –όταν δεν πρόκειται για φτωχούς και άθλιους που δεν έχουν να χάσουν τίποτα άλλο στην περιπέτεια αυτή από τη ζωή τους– για να γίνουν στρατιώτες του Χριστού και να συγχωρεθούν για όλες τις αμαρτίες τους. Άλλωστε το φαινόμενο δεν είναι νέο και δεν ξεκινά με το κήρυγμα του Ουρβανού Β'. Οι φόβοι για το έτος 1000 δεν απέχουν πολύ· οι χρονικογράφοι, έστω κι αν υπερέβαλαν πολύ στην περιγραφή τους, άφησαν στα πνεύματα βαθιά σημάδια που κάνουν το ευρύτατα κηρυγμένο από τους ερημίτες της υπαίθρου ζήτημα της Αποκάλυψης ένα από τα κύρια θέματα της λειτουργίας και της αγιογράφησης. Η αναχώρηση για τους Αγίους Τόπους αποτελεί έκτοτε ιερό καθήκον του χριστιανού εν αναμονή της Δευτέρας Παρουσίας και αναμφίβολα απαντά σε μια μυστικιστική και μεσσιανική ανάγκη. Άλλωστε, μήπως στην Ιερουσαλήμ δεν είναι που τα «δείγματα των καιρών πρέπει να εκδηλωθούν», όπως γράφει ο Ραούλ Γκλαμπέρ στο χρονικό του;

Είναι όμως φανερό ότι κι άλλες έγνοιες έπαιξαν ρόλο στη μετατροπή του απλού προσκυνήματος σε εκστρατεία συνδεδεμένη με τη χριστιανική ανάκτηση, όπως είχε ήδη συμβεί στην Ιταλία και την Ισπανία. Το δεύτερο ήμισυ του 11ου αιώνα, όταν καταρρέει στη Συρία και την Παλαιστίνη η χαλιφική ισχύς κι ενώ δεν έχει ακόμη αρχίσει η τουρκική κατάληψη, μόνο πραγματικοί στρατοί ριψοκινδυνεύουν ως την Ιερουσαλήμ: όπως εκείνος που οδήγησαν το 1065 τρεις Γερμανοί επίσκοποι, οι Γονδίκαιρος της Μαγεντίας, Όθων της Ράτισμπον και Γουλιέλμος της Ουτρέχτης. Υπάρχουν κίνητρα πολιτικής φύσης που σχετίζονται με την έκκληση για βοήθεια των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, οι οποίοι απειλούνται από τη νέα προώθηση του Ισλάμ, και με τη μέριμνα που εκδηλώνεται από τον πάπα

για την αύξηση των μέσων του για δράση. Άλλα κίνητρα έχουν ψυχολογικό χαρακτήρα: την αγάπη για την περιπέτεια και τον πόλεμο αλλά και την ευκαιρία της απόκτησης μακριά από την πατρίδα κύρους και λαφύρων – όλα αυτά εκ μέρους μιας ιπποσύνης αναγκασμένης από τον κλήρο στη Δύση να σέβεται τους νέους θεσμούς της ειρήνης.

Τέλος, ακόμα κι αν δεν υπήρξε αποφασιστικός στην αρχική διαδικασία, ο οικονομικός παράγοντας κατέληξε να παίζει σημαντικό ρόλο. Είναι για παράδειγμα η έλλειψη γαιών που ωθεί τους Νορμανδούς ιππότες να εγκατασταθούν στα μέσα του 11ου αιώνα στη νότια Ιταλία και τη Σικελία ή η εξασφάλιση ασφαλέστερων δρόμων για το εμπόριο τους που οδηγεί τους Γενουάτες, τους Πιζάνους και τους Ενετούς ναυτικούς να καταλάβουν και πάλι τα νησιά της δυτικής Μεσογείου, προοίμιο της εγκατάστασής τους στις «σκάλες» της Ανατολής. Είναι λοιπόν φανερό ότι οι σταυροφορίες εγγράφονται στο πλαίσιο μιας προς ανατολάς και νότον γενικής επίθεσης της δυτικής χριστιανοσύνης, η οποία βρίσκεται σε πλήρη δημογραφική αφύπνιση. Ας μη θεωρήσουμε βέβαια τη δημογραφική πίεση στη Δύση –περιορισμένη ακόμα τον 11ο αιώνα– ως τον κύριο λόγο των σταυροφοριών. Η δημογραφία δεν γεννά τις σταυροφορίες: τις στηρίζει, κι αυτό είναι ήδη πολύ, αν λάβουμε υπόψη τη μεγάλη αιμορραγία που θα υποστεί το άνθος της ιπποσύνης της Δύσης στους Αγίους Τόπους και στους δρόμους που οδηγούν εκεί.

Το Νοέμβριο του 1095, στη διάρκεια μιας συνόδου που συνέρχεται στο Κλερμόν στα εδάφη του κόμητα της Τουλούζης, ο πάπας Ουρβανός Β΄ αναγγέλλει την πρόθεσή του να οργανώσει την ανάκτηση των Αγίων Τόπων από τους απίστους. Λίγους μήνες νωρίτερα, κατά τη σύνοδο που είχε λάβει χώρα στην Πλακεντία το Μάρτιο του 1095, ο πάπας είχε δεχτεί μια βυζαντινή πρεσβεία, η οποία είχε έρθει να του ζητήσει συνδρομή εναντίον των απίστων «για την υπεράσπιση της Αγίας Εκκλησίας». Ο απεσταλμένος του βασιλέως δεν είχε διατάσει να παρουσιάσει την κατάσταση με τα μελανότερα χρώματα, έτσι ώστε να λάβει τη συγκατάθεση του πάπα, ο οποίος είχε πράγματι συγκινηθεί έντονα από την εικόνα που του είχε δοθεί. Είχε συγκινηθεί, αλλά παράλληλα είχε ενδιαφερθεί για τη δυνατότητα να ενώσει στον αγώνα εναντίον των απίστων τους χριστιανούς της Ανατολής και της Δύσης, επίσημα χωρισμένους από τα μέσα του αιώνα.

Στην πραγματικότητα, η κατάσταση στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε αρκετά βελτιωθεί από τα τέλη της μακεδονικής δυναστείας. Το 1081 ανεβαίνει στο θρόνο ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός για να βρεθεί αμέσως αντιμέτωπος με το μεγαλύτερο πρόβλημα της αυτοκρατορίας: την άμυνα των συνόρων που δέχονταν επίθεση σ' όλα τα μέτωπα, στο βορρά από τους Πετσενέγκους, τους Ούγγρους και τους Σέρβους, στα ανατολικά από τους εγκατεστημένους στη Μικρά Ασία Σελτζούκους Τούρκους, στο νότο και τα δυτικά, τέλος, από τους Νορμανδούς του Ροβέρτου Γυΐσκάρδου. Οι τελευταίοι φαίνονται και οι πιο επικίνδυνοι. Αφού διείσδυσαν στην Ιλλυρία και κατέλαβαν το Δυρράχιο, απείλησαν κάποια στιγμή την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Για να τους απωθήσει, ο Αλέξιος Α΄ αναγκάζεται να ζητήσει τη βοήθεια της Βενετίας, η οποία τους παρέχει τη συνδρομή του

στόλου της με αντάλλαγμα την παροχή δικαιώματος άσκησης αφορολόγητου εμπορίου σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία, καθώς και τη χρήση μιας συνοικίας στην Κωνσταντινούπολη. Ο θάνατος του Ροβέρτου Γυΐσκάρδου (1085) και η υποστήριξη του ενετικού στόλου επιτρέπουν στον Αλέξιο να οδηγήσει τα σχέδια των Νορμανδών σε αποτυχία και να ανακαταλάβει το Δυρράχιο. Απομένουν οι υπόλοιποι εχθροί που δεν έχουν σταματήσει τις επιδρομές τους στην αυτοκρατορία, με πρώτους τους Τούρκους που ο βασιλεύς δεν μπορεί να ελπίζει να νικήσει χωρίς τη βοήθεια των Δυτικών. Εξ ου οι διαπραγματεύσεις με την παποσύνη που αρχίζουν το 1089 και οι οποίες θα καταλήξουν έξι χρόνια αργότερα με την πρωτοβουλία του Ουρβανού Β'. Μια πρωτοβουλία που στην πραγματικότητα στηρίζεται σε μια παρανόηση η οποία διαιωνίζεται και από τα δύο μέρη: οι μεν Δυτικοί ονειρεύονται κυρίως την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων, ο δε αυτοκράτορας της Ανατολής ζητεί μισθοφόρους για να τους στρέψει κατά την κρίση του όπου ο κίνδυνος θα του φανεί σημαντικότερος: αναμφίβολα εναντίον των Τούρκων αλλά ενδεχομένως και κατά των Πετσενέγκων και των Σέρβων. Όσο για την ενότητα του χριστιανικού κόσμου, αυτή δεν φαίνεται να υπήρξε η πρώτη στη έγνοια του.

Με την πρόσκληση του Ουρβανού Β' αναχωρεί αμέσως ένα πρώτο κύμα αποτελούμενο από δύο κύριες ομάδες, η μια συγκροτημένη από Γερμανούς υπό την ηγεσία του Γκωτιέ του Ακτήμονα, η άλλη οδηγούμενη από ένα μοναχό, τον Πέτρο τον Ερημίτη. Και οι δύο ομάδες συγκεντρώνουν ανθρώπους του λαού, εμπνευσμένους από ζωηρή πίστη, η οποία γρήγορα θα μεταβληθεί σε φανατισμό και θα πυροδοτήσει τρομερούς διωγμούς στο πέρασμά τους. Αυτή η λαϊκή στρατιά, απείθαρχη και χωρίς καμιά εξοκείωση με τα όπλα, θα αποδεκατιστεί από την πείνα και τη ζέστη, προτού εξολοθρευτεί από τους Τούρκους το 1096 στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου. Οι βαρώνοι δεν αναχωρούν παρά το 1097 κάτω από τη διοίκηση μερικών μεγάλων χωροδεσποτών: του δούκα της Λοθαριγγίας Γοδεφρείδου Δ' του Βουιλώνιου, του αδελφού του Βαλδουίνου της Βουλώνης, του κόμητα της Τουλούζης Ραϊμόνδου Δ' του Σαιν-Ζιλ, του Νορμανδού Βοημούνδου συνοδευόμενου από τον ανιψιό του Ταγκρέδο της Αλταβίλα, με διακηρυγμένο στόχο την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων. Αλλά οι δυσκολίες είναι μεγάλες: πρώτα απ' όλα το μακρύ ταξίδι που πραγματοποιείται, ανάλογα με τις ομάδες, από την ξηρά ή από τη θάλασσα, το σκληρό κλίμα, η απροθυμία του αυτοκράτορα Αλέξιου Α' να συνδράμει στη διεκπεραίωση του στρατού των σταυροφόρων από τα Στενά, οι μουσουλμανικές αντιπθέσεις στη Μικρά Ασία κ.ά.

Κυρίως όμως είναι ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους αρχηγούς της εκστρατείας που αναχατίζει την ορμή των σταυροφόρων καθώς βασική επιδίωξη ορισμένων απ' αυτούς είναι να αποκτήσουν κάποιο περιγκιπάτο στη Συρία ή την Παλαιστίνη. Τελικά, μετά τη μακρά πολιορκία και κατάληψη της Αντιόχειας, φτάνουν στην Ιερουσαλήμ, την καταλαμβάνουν με έφοδο και την παραδίδουν στη λεηλασία τον Ιούλιο του 1099.

Δεν είναι στις προθέσεις μας να διηγηθούμε εδώ λεπτομερώς την ιστορία της

δυτικής εποποιίας στα εδάφη του Ισλάμ. Ας συγκρατήσουμε μόνο ότι οι νικητές ίδρυσαν τέσσερα μικρά φεουδαρχικά κράτη: τις κομητείες της Έδεσσας –που πολύ γρήγορα ανακαταλήφθηκε από τους μουσουλμάνους– και της Τρίπολης, το πριγκιπάτο της Αντιόχειας και το βασίλειο της Ιερουσαλήμ, του οποίου πρώτος ηγεμόνας ορίστηκε ο Γοδεφρείδος ο Βουιλώνιος. Οι σχέσεις τους με τους μουσουλμάνους θα είναι συχνά πολύ καλές και στα παράλια τα λιμάνια (Τύρος, Άγιος Ιωάννης της Άκρας) γνωρίζουν έντονη οικονομική δραστηριότητα, από την οποία αντλούν οφέλη οι Ιταλοί έμποροι και οι ναυτικές δημοκρατίες της ιταλικής χερσονήσου. Αλλά η μεγάλη αδυναμία των «λατινικών» κρατών προέρχεται από τον φεουδαρχικό χαρακτήρα της οργάνωσής τους και από τη βαθιά διαίρεση των βαρώνων. Η άμυνα των Αγίων Τόπων είναι σε μεγάλο βαθμό έργο των νέων στρατιωτικών ταγμάτων: των Οσπιταλίων του Αγίου Ιωάννη της Ιερουσαλήμ (Ιωαννίτες), των Ναϊτών και των Τευτόνων Ιπποτών, που κτίζουν μεγάλα δυσπρόσθητα κάστρα και συγκροτούνται σε πραγματικές δυνάμεις.

Το πνεύμα της σταυροφορίας, που παρέμεινε ζωντανό στη Δύση στη διάρκεια ολόκληρου του 12ου αιώνα, γρήγορα εξασθενεί στο επίπεδο των πριγκιπάτων των Αγίων Τόπων. Η μουσουλμανική αντιπίθεση εκδηλώνεται από το 1150 με τον Νουρεντίν. Είναι η αιτία που παρακινεί τον Άγιο Βερνάρδο να κηρύξει, μετά την απώλεια της κομητείας της Έδεσσας, στο Βέζελαι και κατόπιν στη Φλάνδρα και τη Γερμανία, τη Β΄ Σταυροφορία, επικεφαλής της οποίας τίθενται το 1147-1149 ο ηγεμόνας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας Κορράδος Γ΄ και ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος Ζ΄ ο Νεότερος. Κακά προετοιμασμένη, υπονομευμένη από τις βυζαντινές προδοσίες και τις διχόνοιες των βαρώνων, η Β΄ Σταυροφορία υφίσταται μια πρώτη ήττα στο Δορύλαιο της Μικράς Ασίας (1147) και τον επόμενο χρόνο αποτυχαίνει οριστικά μπροστά στη Δαμασκό. Στα τέλη του αιώνα κηρύσσεται μια τρίτη σταυροφορία όταν ο μουσουλμάνος πριγκιπας Σαλαδίνος, ιδρυτής ενός μεγάλου βασιλείου, ανακαταλαμβάνει την Ιερουσαλήμ. Η νέα εκστρατεία –μοιρασμένη στην πράξη σε πολλές ομάδες– έχει ως αρχηγούς τον Φρειδερίκο Α΄ Βαρβαρόσσα, που πνίγεται στη Μικρά Ασία, τον βασιλιά της Γαλλίας Φίλιππο Β΄ Αύγουστο και τον Πλανταγενέτη Ριχάρδο Α΄ τον Λεοντόκαρδο. Οι σταυροφόροι ανακαταλαμβάνουν την Άκρα, κατορθώνουν να διατηρήσουν κάποια υπολείμματα της παλαιάς φραγκικής εδαφικής δύναμης –την Αντιόχεια στο βορρά, μια λεπτή παραλιακή ζώνη ανάμεσα στην Τρίπολη και τη Γιάφα και την Κύπρο–, αλλά η Ιερουσαλήμ μένει στα χέρια των μουσουλμάνων.

Η ΔΥΣΗ ENANTION ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ: Η Δ΄ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑ

Από την εποχή της πρώτης διέλευσης των σταυροφόρων από τις ακτές του Βοσπόρου ο βασιλεύς φυλάγεται από τους Δυτικούς και εφαρμόζει απέναντί τους αμφίσημη πολιτική: χρησιμοποιεί μεν τις δυνάμεις τους για να ανακτήσει μέρος των εδαφών που καταλήφθηκαν από τους Σελτζούκους –τη Νίκαια, την Κιλικία, τη Βιθυνία, τις επαρχίες των παραλίων του Αιγαίου– χωρίς ωστόσο να

σπεύδει να τους ανεφοδιάζει σε κάθε πέρασμά τους ή να τους παρέχει βοήθεια κατά τις μουσουλμανικές αντεπιθέσεις και ούτε βέβαια να τους ανοίγει τις πύλες της πρωτεύουσάς του. Έτσι, κατά τη βασιλεία του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) και του γιου του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143), η αυτοκρατορία, κάνοντας επιτυχή χρήση των δυνάμεών της, κατάφερε να ανακτήσει τον έλεγχο στα σύνορα, να απωθήσει τους πιο επικίνδυνους αντιπάλους της και να επιβάλει την κυριαρχία της στις φραγκικές αποικίες της Ανατολής. Υπό τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό, που βασιλεύει από το 1143 ως το 1180, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ξαναγίνεται μια σεβαστή δύναμη, δίνει μάλιστα την εντύπωση ότι είναι σε θέση να προχωρήσει στην ανάκτηση μέρους των εδαφών που έχουν απολεσθεί από τον 10ο αιώνα και ειδικότερα αυτών που εγκαταλείφθηκαν στους Νορμανδούς.

Όστος στη διάρκεια της Β΄ Σταυροφορίας, ο Μανουήλ Β΄ Κομνηνός δεν θα φανεί επιδέξιος όσο ο παππούς του ώστε να εκμεταλλευτεί τους Δυτικούς στρατούς και να επεκτείνει έτσι τις βυζαντινές ανακτήσεις στη Μικρά Ασία. Έχοντας συνάψει ανακωχή με τους γείτονες Σελτζούκους και θέλοντας να ανακτήσει την Αντιόχεια, κάνει ό,τι μπορεί για να αποτύχει η σταυροφορία: αρχικά φέρνει δυσκολίες στο να δώσει άδεια διέλευσης από τα κράτη του στο στρατό του Κορράδου Γ΄ και αρνείται να τον ανεφοδιάσει, στη συνέχεια ειδοποιεί τους Τούρκους για τα σχέδια των Λατίνων και τέλος αφήνει τους άνδρες του Λουδοβίκου Ζ΄ να κατασφαγούν στην πεδιάδα της Αττάλειας, έχοντας εγκαταλειφθεί από τους Έλληνες οδηγούς τους. Οι σταυροφόροι θα κρατήσουν για πολύ καιρό μεγάλη μνησικακία απέναντι στον αυτοκράτορα.

Παραδόξως όμως, ακριβώς εκείνη την περίοδο, η «λατινική» επιρροή υπήρξε εξαιρετικά έντονη στην αυλή του βασιλέως. Λίγοι Βυζαντινοί αυτοκράτορες υπήρξαν πλησιέστερα στους ηγεμόνες της Δύσης από τον Μανουήλ Κομνηνό. Μεγάλος θαυμαστής των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, ονειρεύεται να επαναλάβει την ιουστινιάνεια εποποιία και να επαναφέρει την Ιταλία στο Βυζάντιο, εκμεταλλευόμενος την εχθρότητα του πάπα και των λομβαρδικών πόλεων για τις επιχειρήσεις του Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσα. Εν τω μεταξύ γεμίζει την αυλή της Κωνσταντινούπολης με «Λατίνους», εισάγει τους δυτικούς συρμούς (για παράδειγμα τις κονταρομαχίες), στρατολογεί πολλούς Φράγκους, Βουργούνδιους, Γερμανούς κ.ά. ιππότες. Ο ίδιος παντρεύεται μια Γερμανίδα πριγκίπισσα, συγγενή του αυτοκράτορα Κορράδου Γ΄ και συνομολογεί μαζί του μια συμμαχία που στρέφεται εναντίον του κοινού αντιπάλου τους, του βασιλιά της Σικελίας Ρογήρου Β΄. Η βυζαντινή απομόνωση σπάει και η Βυζαντινή Αυτοκρατορία φαίνεται να είναι έτοιμη να εισέλθει στο ευρωπαϊκό πολιτικό γίγνεσθαι.

Παρ' όλα αυτά οι επιπτώσεις της Β΄ Σταυροφορίας καθιστούν δύσκολη τη διατήρηση τούτης της πολιτικής. Κυρίως όμως είναι η καταστροφική ήττα από τις στρατιές των Σελτζούκων στο Μυριοκέφαλο⁹ το 1176 που βάζει τέρμα στο όραμα της ανάκτησης του αυτοκράτορα. Ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός πεθαίνει τέσσερα χρόνια αργότερα αφήνοντας έναν πολύ νεαρό διάδοχο και μια αντιβασιλεία υποστηριζόμενη από τους Λατίνους μισθοφόρους. Έτσι οι Βυζαντινοί φέρνουν

στην εξουσία έναν εξάδελφο του εκλιπόντος αυτοκράτορα, τον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό, δεδηλωμένο εχθρό των Δυτικών, εναντίον των οποίων αφήνει να ξεσπάσει η οργή του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης. Μετά απ' αυτό κι αφού δολοφονεί την αυτοκράτειρα Μαρία και το γιο της Αλέξιο Β΄ Κομνηνό, παντρεύεται τη χήρα του – μια Γαλλίδα πριγκίπισσα δεκατριών χρονών – και αποδύεται σε διώξεις των στασιαστών αριστοκρατών. Το 1185, στη διάρκεια μιας εξέγερσης, σφάζεται και διαμελίζεται από τον όχλο και τους Λατίνους μισθοφόρους.

Στη διάρκεια του σύντομου σφετερισμού του θρόνου από τον Ανδρόνικο Α΄ Κομνηνό η Κιλικία χρειάστηκε να εκκενωθεί και πάλι ενώ το προτεκτοράτο που ασκούνταν επί των λατινικών κρατών κατέρρεε. Οι διάδοχοί του, οι Άγγελοι, δεν κατάφεραν να επανορθώσουν την κατάσταση. Ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1195) κατορθώνει βέβαια να σταματήσει τους Νορμανδούς εισβολείς στα πρόθυρα της Θεσσαλονίκης, αλλά αποτυγχάνει να ανακαταλάβει τα νησιά του Ιονίου. Σέρβοι και Βούλγαροι ανακτούν την ανεξαρτησία τους, επαναφέροντας τα σύνορα της αυτοκρατορίας στη Ροδόπη. Η αποτυχία της Γ΄ Σταυροφορίας οξύνει την ένταση με τους Δυτικούς, ειδικότερα με τους Χόενσταουφεν. Όταν ο Φρειδερίκος Α΄ Βαρβαρόσα πεθαίνει, ο διάδοχός του Ερρίκος ΣΤ΄ καταλαμβάνει τη Σικελία και υιοθετεί τα σχέδια των Νορμανδών εναντίον του Βυζαντίου. Ο νέος αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ Άγγελος, που έχει μόλις εκθρονίσει και τυφλώσει τον αδελφό του, αναγκάζεται να πληρώσει φόρο για να αποφύγει την εισβολή. Τέλος, μη διαθέτοντας επαρκή στόλο, ο βασιλεύς δεν μπορεί να εμποδίσει τους Γενουάτες ή τους άλλους πειρατές να πολλαπλασιάσουν τις επιδρομές τους στα παράλια και να καταλάβουν κάποια νησιά. Παραδομένο στην παρακμή και την αναρχία, το Βυζάντιο έχει πλέον καταστεί στόχος κάθε είδους βλήψεων.

Αυτή είναι η κατάσταση των υπολειμμάτων της αυτοκρατορίας της Ανατολής τη στιγμή που ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ ρίχνει την ιδέα μιας νέας σταυροφορίας, που έχει κηρυχθεί από το 1198 και στην οποία προσχωρούν ο κόμης της Φλάνδρας Βαλδουίνος και ο αδελφός του Ερρίκος, ο κόμης της Καμπανίας Τιμπώ Δ΄, καθώς και ένας Λομβαρδός χωροδεσπότης, εξάδελφος του αυτοκράτορα Φιλίππου της Σουηβίας, ο Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός, στον οποίο ανατίθεται η διοίκηση της εκστρατείας. Συγκεντρωμένοι στη Βενετία για να επιβιβαστούν σε πλοία, οι σταυροφόροι αποφασίζουν, προτού πάρουν το δρόμο για την Κωνσταντινούπολη, να επιτεθούν στην Αίγυπτο, οικονομικό και πολιτικό κέντρο της μουσουλμανικής ισχύος. Καθώς όμως τους λείπουν τα οικονομικά μέσα και προκειμένου να πληρώσουν το ταξίδι με τα ενετικά πλοία, οι σταυροφόροι αναγκάζονται να δεχθούν να καταλάβουν για λογαριασμό της ναυτικής Δημοκρατίας την πόλη Ζάρα, κτήση του βασιλιά της Ουγγαρίας στις δαλματικές ακτές. Είναι η πρώτη εκτροπή των σταυροφοριών προς αποκλειστικό όφελος μιας κοσμικής εξουσίας, η οποία άλλωστε δεν αρκείται σ' αυτή την παρέκκλιση από τις ιερές αρχές που μέχρι τότε κατηύθυναν το χριστιανικό εγχείρημα. Το χειρότερο δεν έχει ακόμη γίνει. Στη Ζάρα φτάνει ο γιος του Ισαάκιου Β΄ Αγγέλου, ο οποίος είχε ανατραπεί το 1195 από τον αδελφό του Αλέξιο Γ΄ Άγγελο, και

ζητεί από τους σταυροφόρους να κάνουν μια παράκαμψη προς την Κωνσταντινούπολη για να αποκαταστήσουν τον πατέρα του στο θρόνο. Ο δόγης Δάνδολος συγκατατίθεται στο αίτημά του παρασύροντας στην περιπέτεια τους βαρώνους της Δύσης, οι οποίοι δελεάζονται από τα σημαντικά ποσά που υπόσχεται ο νεαρός Αλέξιος Δ΄ Άγγελος. Τον Ιούλιο του 1203 λοιπόν ο στρατός των σταυροφόρων αρχίζει την πολιορκία της βυζαντινής πρωτεύουσας, οι κάτοικοι της οποίας, έχουν μόλις εκθρονίσει τον Αλέξιο Γ΄: ανοίγουν τότε τις πύλες στον εξόριστο αυτοκράτορα και στο γιο του που ονομάζεται συναυτοκράτορας.

Πολύ σύντομα όμως ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης αντιτίθεται στους ηγεμόνες που επιβλήθηκαν από πολεμιστές τους οποίους θεωρεί Λατίνους μισοφόρους. Ο Ισαάκιος Β΄ και ο Αλέξιος Δ΄ δολοφονούνται και οι σταυροφόροι διώχνονται από την πόλη. Αναγκάζονται λοιπόν να την πολιορκήσουν για δεύτερη φορά προτού την καταλάβουν με έφοδο στις 13 Απριλίου 1204 και την παραδώσουν στη λεηλασία, για να μοιραστούν κατόπιν τα υπολείμματα της αυτοκρατορίας. Διανομή ιδιαίτερος ευνοϊκή για τους Ένετους, στους οποίους περιέρχονται τα σημαντικότερα λιμάνια και τα περισσότερα νησιά πάνω στο δρόμο που συνδέει την Αδριατική με την Κωνσταντινούπολη καθώς και τα τρία πέμπτα της πρωτεύουσας. Αποκτούν επίσης απόλυτη εμπορική ατέλεια σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία, καθώς και το μονοπώλιο της εκλογής του πατριάρχη. Τα υπόλοιπα βυζαντινά εδάφη τίθενται υπό την κυριαρχία ενός εκλεγμένου Λατίνου αυτοκράτορα, του Βαλδουίνου της Φλάνδρας, ο οποίος στέφεται στην Αγία Σοφία στις 16 Μαΐου 1204, ορίζει τη Θράκη και τα προς ανακατάληψη εδάφη της Μικράς Ασίας αυτοκρατορικές γαίες και εγκαθιστά τους βαρώνους του σε περιγκιπάτα και φέουδα άνιση σημασίας: τον Βονικράτιο τον Μομφερρατικό στη Μακεδονία (βασιλείο της Θεσσαλονίκης), τον Όθωνα Δελαρός στην Αθήνα και τη Θήβα, τον Βιλλεαρδουίνο⁵⁰ στην Πελοπόννησο (περιγκιπάτο της Αχαΐας) κ.ά. Έτσι το λαμπρό κράτος που κληροδότησαν ο Κωνσταντίνος Α΄ ο Μέγας και οι μεγάλες δυναστείες των βασιλέων βρέθηκε υποβιβασμένο στην κατάσταση μιας αποικισμένης αυτοκρατορίας και ενός φεουδαρχικού βασιλείου. Όσο για το πνεύμα της σταυροφορίας, βγήκε φυσικά πολύ αλλοιωμένο από τα γεγονότα του 1203-1204.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΩΝ ΚΑΙ Η ΔΥΤΙΚΗ ΑΝΑΔΙΠΛΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

Τον 13ο αιώνα, ενόσω οι Μογγόλοι καταλαμβάνουν την Ασία και αναχαιτίζουν την ορμή των Σελτζούκων Τούρκων, οργανώνονται νέες εκστρατείες σε μια προσπάθεια να διασωθεί ό,τι είναι δυνατόν από τη λατινική εγκατάσταση στους Αγίους Τόπους. Αλλά το εγχείρημα χάνει την πνοή του από έλλειψη θρησκευτικής πεποίθησης, ενθουσιασμού καθώς και μέσων. Η τελευταία εκδήλωση λαϊκού ζήλου τοποθετείται το 1212, όταν με την πρόσκληση μερικών «θε-

οφώτιστων προφητών» πολλές χιλιάδες έφηβοι από τη Γαλλία και τη Γερμανία παίρνουν το δρόμο για την Ιερουσαλήμ. Αδίστακτοι έμποροι τους επιβιβάζουν στη Μασσαλία με αποτέλεσμα οι περισσότεροι ανάμεσά τους να σφαγούν ή να πουληθούν ως σκλάβοι⁵¹.

Μετά την αποτυχία και της Ε΄ Σταυροφορίας –που αποφασίστηκε το 1215 από τη σύνοδο του Λατερανού–, και κατόπιν της ΣΤ΄ (η οποία μετατράπηκε από τον Φρειδερίκο Β΄ σε διπλωματική επιχείρηση), μια τελευταία ελπίδα σωτηρίας της λατινικής Ανατολής ανατέλλει στο πρόσωπο του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου Θ΄, οι δύο εκστρατείες του οποίου αναζωπυρώνουν τον θρησκευτικό ζήλο των σταυροφόρων. Αλλά ο Άγιος Λουδοβίκος (όπως ανακηρύχθηκε) συλλαμβάνεται αιχμάλωτος στη Μανσόρα στη διάρκεια της Ζ΄ Σταυροφορίας (1248-1250) και πεθαίνει από πανώλη στην Τύνιδα το 1270 κατά την Η΄ Σταυροφορία. Εγκαταλειμμένες στις δικές τους δυνάμεις, οι χριστιανικές θέσεις της Ανατολής πέφτουν η μια μετά την άλλη. Η τελευταία, ο Άγιος Ιωάννης της Άκρας, καταλαμβάνεται το 1291. Την εποχή εκείνη η Κύπρος είναι το μοναδικό υπόλειμμα των βασιλείων που ιδρύθηκαν στην Ανατολή από τους βαρώνους της Δύσης.

Αν και απέτυχαν από στρατιωτική πλευρά, οι σταυροφορίες διατήρησαν μια καρποφόρο επαφή ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση επί δύο αιώνες. Προσκυνητές και έμποροι έφεραν από τη Μικρά Ασία και τους Αγίους Τόπους την αγάπη για τα υφάσματα και τα πολύτιμα αντικείμενα, την εφαρμογή νέων καλλιεργειών (ρύζι, βαμβάκι, εξωτικά φρούτα) και τη γνώση νέων τεχνικών: του πηδαλιού της πρύμνης, της πυξίδας, της αρίθμησης. Τα ήθη θα αλλάξουν κάπως, καθώς η διάθεση για πολυτέλεια, πλούσια ρούχα και εύκολη ζωή θα αντικαταστήσει την αυστηρότητα και την τραχύτητα της φρεουδαρχικής ζωής.

Ισπανική Ανάκτηση και σταυροφορίες ανέκοψαν εν τέλει κάθε διάθεση επιθετικής επιστροφής του Ισλάμ στη δυτική Μεσόγειο. Τούτο, τη στιγμή που στην ανατολική Ευρώπη οι Γερμανοί έχουν απωθήσει τους Σλάβους πολύ πέρα από τα σύνορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ: ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΚΑΙ ΙΔΡΥΣΗ ΝΕΩΝ ΚΡΑΤΩΝ

Ενώσω στη Δύση οι εθνικές μοναρχίες οργανώνονταν και το Βυζάντιο αγωνιζόταν για την επιβίωσή του, τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη προσπαθούσαν και αυτά να αποκτήσουν σταθερότερα σύνορα και στοιχειώδεις θεσμούς. Στη βόρεια Ευρώπη τρεις ξεχωριστές οντότητες αρχίζουν να αναδύονται: η Δανία, που εκτείνει την κυριαρχία της στις νότιες ακτές της Βαλτικής ως τη Ρίγα και για το λόγο αυτό συγκρούεται με τους Γερμανούς πρίγκιπες· η Νορβηγία, η οποία καταφέρνει να απαλλαγεί από το δανικό προτεκτοράτο και απλώνει την κυριαρχία της μέχρι τη Γροιλανδία και την Ισλανδία· η Σουηδία, τέλος, που συγκροτείται με τη σειρά της σε αυτόνομο βασίλειο, με πρωτεύουσα τη Στοκχόλ-

μη και έδρα της αρχιεπισκοπής την Ουψάλα, και καταλαμβάνει τη Φινλανδία. Ανάμεσα σε συχνά αιματηρές έριδες για τη διαδοχή, τα τρία βασίλεια αποκτούν δικούς τους θεσμούς, έχοντας σαφή επίγνωση της ιδιαιτερότητάς τους στους κόλπους της Ευρώπης. Μεταξύ τους συνάπτουν διπλωματικές σχέσεις και μεταξύ τους ξεσπούν οι συγκρούσεις που προκαλούν οι ηγεμονικές διεκδικήσεις άλλοτε των μεν κι άλλοτε των δε. Η υπόλοιπη Ευρώπη δεν έχει θέση στην ιστορία τους, τουλάχιστον όχι περισσότερο απ' ό,τι τα ίδια τα σκανδιναβικά κράτη επηρεάζουν τα γεγονότα της ηπείρου.

Αυτό δεν ισχύει για τα κράτη της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης. Καθώς βρίσκονται μακριά από τα μεγάλα κέντρα πολιτισμού της Δύσης και του μεσογειακού κόσμου, οργανώνονται με καθυστέρηση κάτω από τη φραγκική ή βυζαντινή επιρροή. Προτύπια της Ευρώπης απέναντι στην ασιατική ήπειρο, τα τεράστια αποθέματα της οποίας ξεχύνουν με ορμή μεταναστευτικά κύματα στα εδάφη τους, υφίστανται στα μέσα του 13ου αιώνα μια μογγολική εισβολή που κλονίζει την πρώτη απόπειρα πολιτικής οργάνωσης για την οποία τόσος κόπος είχε καταβληθεί. Τουλάχιστον δεν μεταβάλλει κατά τίποτα την εγκατάσταση των λαών, που το έτος 1000 έχει σε μεγάλο βαθμό οριστικοποιηθεί. Με εξαίρεση το συγγρικό κράτος που από τον 10ο αιώνα καταλαμβάνει τις όχθες του Δούναβη, η κεντρική και η ανατολική Ευρώπη ανήκει στους Σλάβους, η δε εγκατάσταση των διαφόρων φύλων ορίζει χονδρικά το λίκνο των αντίστοιχων κρατών. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Από τον 9ο αιώνα ωστόσο αυτός ο σλαβικός χώρος υφίσταται έντονες πιέσεις εκ μέρους των Γερμανών, ειδικότερα το βόρειο τμήμα του. Οι μεγάλοι υποτελείς της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ηγούνταν ενός κινήματος εποικισμού που το δεύτερο ήμισυ του 12ου αιώνα πραγματοποιεί θεαματικές προόδους. Ο Αλβέρτος Α΄ ο Αρχούδας καταλαμβάνει το Βρανδεμβούργο το 1150, οργανώνει τη χώρα, εκχερσώνει εδάφη και ιδρύει πόλεις (το Χάβελμπεργκ, το Βρανδεμβούργο). Ο δούκας της Σαξονίας και της Βαβαρίας Ερρίκος Γ΄ ο Λέων αποσπά το Λύμπεκ από τον Αδόλφο Β΄ κόμητα του Χόλσταϊν (1158), και στη συνέχεια κυριεύει και εποικίζει το Μεκλεμβούργο και τη δυτική Πομερανία. Τα εδάφη που αποσπάστηκαν από τους Σλάβους καταλαμβάνονται αμέσως από εποίκους από τη Φραγκονία, την Ολλανδία, το Χόλσταϊν και τη Βεστφαλία. Η προώθηση προς Ανατολάς (Drang nach Osten) συνεχίζεται και εντείνεται κατά τον 13ο αιώνα, καθώς η στρατιωτική κατάκτηση ακολουθεί τη βραδεία διείσδυση του αγροτικού εποικισμού και σύντομα παίρνει τη μορφή σταυροφορίας.

Ιδρυμένο στους Αγίους Τόπους από Γερμανούς ιππότες και αστούς των πόλεων του βορρά, εγκεκριμένο το 1199 από τον Ιννοκέντιο Γ΄, το Τευτονικό Τάγμα αναλαμβάνει το 1211 την άμυνα των χριστιανικών πληθυσμών που έχουν εγκατασταθεί στα σύνορα της ανατολικής Ευρώπης. Προσφέρει τη βοήθειά του στον βασιλιά της Ουγγαρίας Ανδρέα Β΄ που αντιμετωπίζει δυσκολίες με τους νομάδες γείτονές του και κατόπιν ανταποκρίνεται στην πρόσκληση του πρίγκιπα Κορράδου της Μαζοβίας που θέλει να εκχριστιανίσει την Πρωσία. Το 1126 ο

Φρειδερίκος Β΄ παραχωρεί στο τάγμα όλα τα εδάφη που μέλλουν να κατακτηθούν εις βάρος των ειδωλολατρών και, τέσσερα χρόνια αργότερα, οι Γερμανοί επίσκοποι εξαπολύουν μια μόνιμη σταυροφορία εναντίον των ανατολικών λαών. Για διάστημα περισσότερο από μισό αιώνα οι Τεύτονες Ιππότες, που κατορθώνουν να προσαρτήσουν ένα ακόμη κατακτητικό τάγμα (που δρα ανατολικότερα), τους Ιππότες του Ξίφους, μάχονται στην Πρωσία εκχριστιανίζοντας τους κατοίκους με τη βία, αφαιρώντας τη γη τους προς όφελος των Γερμανών εποίκων, σφάζοντας τους πληθυσμούς που αρνούνται να ασπαστούν το χριστιανισμό και να εκγερμανιστούν, ιδρύοντας εκατοντάδες χωριά και δεκάδες πόλεις, μεταξύ των οποίων το Θορν, το Κουλμ, το Έλμπινγκ και την Καινιξβέργη. Σύντομα, ο μεγάλος μάγιστρος του τάγματος θα εγκαταλείψει την έδρα του στη Βενετία, για να εγκατασταθεί στο Μαρίενμπουργκ, όπου διοικεί ένα ισχυρό μοναστικό κράτος με το βαθμό του πρίγκιπα της αυτοκρατορίας.

Ακόμα μακρύτερα, στις περιοχές που κατοικούνται από τους Βάλτους, οι μοναχοί-στρατιώτες προσκρούουν όχι μόνο στην αντίσταση των Λετονών, των Λιθουανών, των Εσθονών κ.ά. αλλά και στην επιρροή των Σουηδών και των Ρώσων. Το 1242 οι Τεύτονες υφίστανται μια σοβαρή ήττα από τον πρίγκιπα του Νόβγκοροντ Αλέξανδρο Νιέφσκι (μάχη της λίμνης Πίεπους). Παρ' όλα αυτά κατακτούν την Κουρλάνδη στη Βαλτική, όπου κτίζουν έναν πύργο στις εκβολές του Νιέμεν: τον Μέμελ. Προηγουμένως οι Γερμανοί έχουν ιδρύσει μια ολόκληρη σειρά πόλεων στα παράλια της Βαλτικής: το Ροστόκ το 1200, το Βίσμαρ το 1228, το Στρέλζουντ το 1234. Το 1237 έχουν καταλάβει το Στετίνο και το 1238 το Ντάντσιχ, στερώντας το νεαρό πολωνικό κράτος από την έξοδο στη θάλασσα. Με τη συνένωση των λιμανιών της Βρέμης, του Αμβούργου, του Λύμπεκ, του Ρέφελ και της Ρίγας στη Χάνσα, τον 13ο αιώνα ασκούν στη βόρεια Ευρώπη μια πραγματική εμπορική ηγεμονία, ελέγχοντας, από την Μπρυσ ως το Μπέργκεν και από το Λονδίνο ως το Νόβγκοροντ, τις θαλάσσιες οδούς που άλλοτε κυριαρχούνταν από τους Σκανδιναβούς. Μολονότι την εποχή εκείνη η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία βρίσκεται σε πλήρη κρίση, η γερμανική επιρροή εκτείνεται σε σημαντικό τμήμα της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης, προσκρούοντας ωστόσο στην αντίσταση των από αιώνες κυφορούμενων πριγκιπάτων και κρατών, τα οποία επίσης προσδένονται στον χριστιανικό κόσμο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η Ευρώπη στο απόγειο του κλασικού Μεσαίωνα (τέλη του 12ου-αρχές του 14ου αιώνα)

- ♦ Τον 13ο αιώνα στη Δύση συγκροτούνται δύο ισχυρές μοναρχίες. Στη Γαλλία οι Καπετίδες επεκτείνουν την εξουσία τους επανακτώντας ένα μεγάλο μέρος των εδαφών εις βάρος των βασιλιάδων της Αγγλίας, χωρίς πάντως να καταφέρουν να τους διώξουν από την Γκνυιέν ούτε να κατακτήσουν τη Φλάνδρα που ήταν σύμμαχος των Άγγλων. Η γαλλική μοναρχία επιβάλλει την εξουσία της στους μεγάλους υποτελείς και αποπτά θεσμούς που ξαναζωντανεύουν την έννοια του κράτους. Στην Αγγλία η μοναρχία αμφισβητείται και, από τον 13ο αιώνα, βαρώνοι και αρχιερείς επιβάλλουν στον ηγεμόνα τον έλεγχο που ασκείται από το παρελθόν.
- ♦ Ήδη παλαιά, η διαμάχη ανάμεσα στον πάπα και τον αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας αναζωπυρώνεται: ο Γερμανός αυτοκράτορας Φρειδερίκος Β΄ Χόενσταουφεν προσπαθεί να ανασυγκροτήσει μια ισχυρή αυτοκρατορία που θα περιλαμβάνει την Ιταλία και τη Γερμανία. Μετά το θάνατό του (1250) όμως η αυτοκρατορία βυθίζεται στην αναρχία: οι Γερμανοί πρίγκιπες θέτουν τότε την αυτοκρατορική εξουσία υπό κηδεμονία. Η Ιταλία διαφεύγει έτσι από την αυτοκρατορία καθώς οι πάπες επωφελούνται από τις αντίπαλες φιλοδοξίες των Ευρωπαϊών πριγκίπων, όπως του Καρόλου Α΄ της Ανδεγαυίας, του Ροδόλφου Α΄ των Αψβούργων ή του Πέτρου Γ΄ της Αραγόνας, για να εμποδίσουν την ανασύσταση ενός ισχυρού βασιλείου. Όσο για τη βόρεια και την κεντρική Ιταλία, συγκλονίζεται από τον πόλεμο ανάμεσα σε γουέλφους και γιβελίνους.
- ♦ Νέα κράτη γεννιούνται στην περιφέρεια της χριστιανικής Δύσης: η Βοημία των Πρεμυσλίδων, που διατηρεί στενούς δεσμούς με τους Γερμανούς, η Πολωνία των Πιάστ, η Ουγγαρία, που τον 13ο αιώνα απειλείται από τη μογγολική εισβολή, και, στα σύνορα της Βυζαντινής

Αυτοκρατορίας, τα κράτη των Σέρβων και των Βουλγάρων που προσπαθούν και τα δύο να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τη βαλκανική χερσόνησο. Κατά τα λοιπά τα ρωσικά πριγκιπάτα παραμένουν υποτελή στους Μογγόλους, στους οποίους αναγκάζονται να δηλώσουν υποτελεία και να πληρώσουν φόρους.

♦ *Μετά την καταστροφή της από τους σταυροφόρους το 1204, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ανασυστήνεται το 1261 από τη δυναστεία των Παλαιολόγων με ορμητήριο την Αυτοκρατορία της Νίκαιας στη Μικρά Ασία.*

♦ *Έχοντας νικήσει την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και επιδιώκοντας να εγκαταστήσει στην Ευρώπη μια θεοκρατία που οι εθνικοί ηγεμόνες απορρίπτουν, η Εκκλησία εξελίσσεται σε κοσμική δύναμη, τα πλούτη της οποίας επισύρουν κριτικές και γεννούν αιρέσεις – αυτές των βαλδίων ή των καθαρών. Η Εκκλησία αντιδρά με απόπειρες μεταρρύθμισης, με την καταστολή αλλά και με τη δημιουργία νέων ταγμάτων (φραγκισκανών, δομινικανών κ.λπ.).*

Ο 13ος αιώνας παραδοσιακά θεωρείται το απόγειο του ευρωπαϊκού μεσαιωνικού πολιτισμού: μια εποχή ισορροπίας και σχετικής σταθερότητας που χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα από την ανανέωση του κράτους, την άνθηση των αστικών κοινωνιών, την επιτάχυνση των μεγάλων εκχερσώσεων, την ανάπτυξη των πανεπιστημίων, και την οποία συμβολίζει η ανέγερση των μεγάλων καθεδρικών ναών. Η εικόνα αυτή δεν είναι ανακριβής. Δεν θα πρέπει όμως να αποκρύβει ούτε τις προόδους που συντελέστηκαν στη διάρκεια των δύο προηγούμενων αιώνων ούτε τις δυσκολίες και τις συμφορές – πολέμους, λιμούς, σιτοδείες – που πάντα συνθέτουν το φόντο της ζωής των δυτικών πληθυσμών σ' αυτό τον προνομιούχο αιώνα του κλασικού Μεσαίωνα.

ΚΑΠΕΤΙΔΕΣ ΚΑΙ ΠΛΑΝΤΑΓΕΝΕΤΕΣ

Στα δυτικά της ευρωπαϊκής ηπείρου το βασίλειο της Γαλλίας και το βασίλειο της Αγγλίας περατώνουν τη συγκρότησή τους σε μοναρχικά κράτη, με στόχο να επιβάλουν στους μεγάλους υποτελείς την εξουσία του ηγεμόνα.

Τούτο γίνεται στο πλαίσιο μιας σχεδόν μόνιμης σύγκρουσης ανάμεσα στις δύο βασιλεύουσες δυναστείες: τους Καπετίδες και τους Πλανταγενέτες.

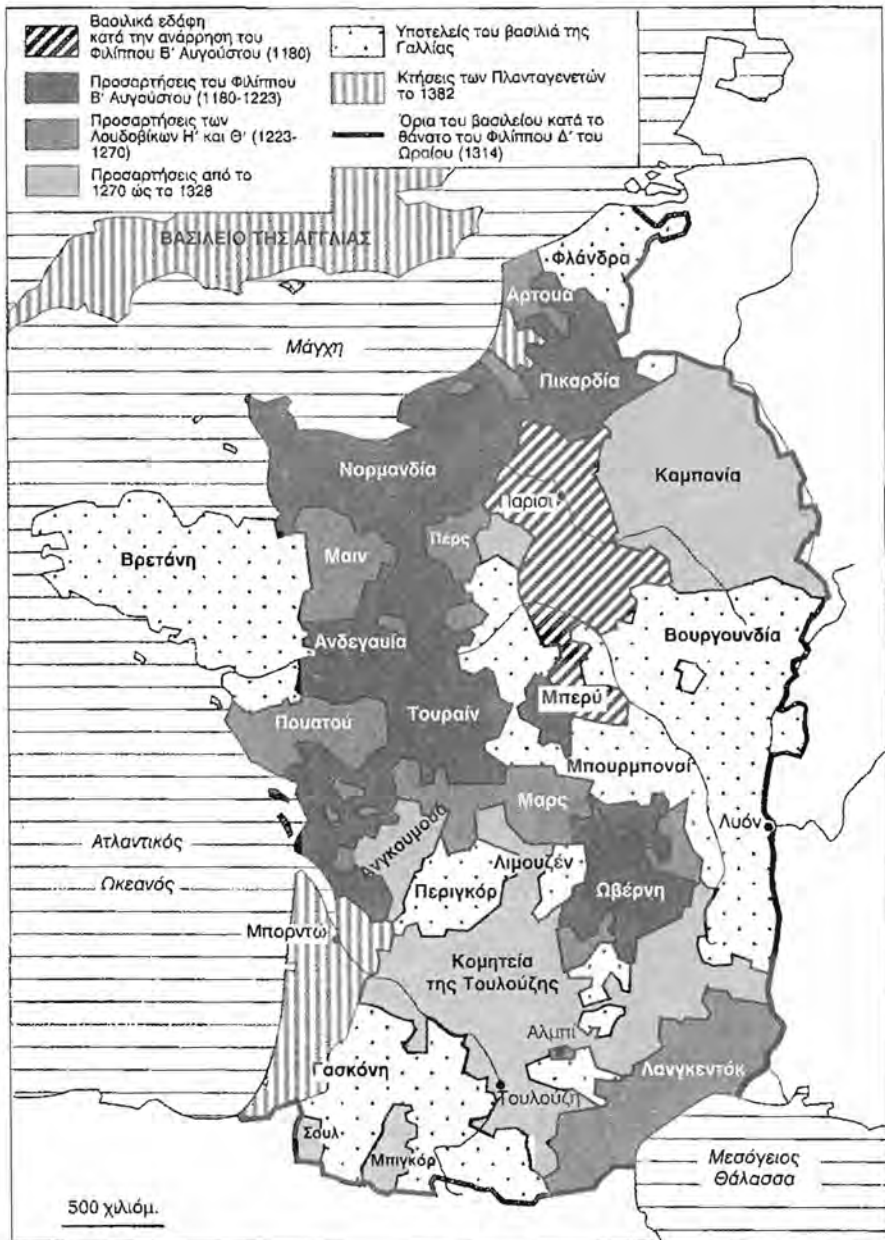
Στη Γαλλία ο συνετός και πονηρός Φίλιππος Β', ο οποίος θα λάβει την πρωσωνυμία Αύγουστος λόγω της έκτασης των εδαφών του, θα εκμεταλλευτεί την εξασθένηση των αντιπάλων του και συγκεκριμένα τη διαμάχη ανάμεσα στους Πλανταγενέτες για να συντρίψει τη δύναμή τους στην ηπειρωτική Ευρώπη. Ωστόσο δεν κατορθώνει να βγει νικητής από την αντιπαράθεσή του με τους βασι-

λιάδες της Αγγλίας Ερρίκο Β΄ Πλανταγενέτη (που πέθανε το 1189) και στη συνέχεια με τον Ριχάρδο Α΄ τον Λεοντόκαρδο (1189-1199). Το 1198 ο βασιλιάς της Γαλλίας, ο οποίος μετά τη μάχη του Φρετεβάλ τέσσερα χρόνια νωρίτερα είχε αναγκαστεί να τραπεί σε φυγή προ του αντιπάλου του εγκαταλείποντας τα αρχεία και το θησαυρό του, βρίσκεται πρακτικά στα πρόθυρα της συνθηκολόγησης. Δεν γλιτώνει παρά χάρη στην ανακωχή που επιβάλλει ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ και στο θάνατο του Ριχάρδου Α΄, ο οποίος το 1199 σκοτώνεται στο Λιμουζέν στη διάρκεια μιας επιχείρησης εναντίον ενός υποτελούς που είχε στασιάσει. Ο αδελφός και διάδοχος του Ριχάρδου Α΄, ο μετρίων ικανοτήτων Ιωάννης (1199-1216) που αργότερα ονομάστηκε «Ιωάννης ο Ακτήμων», δεν καταφέρνει να εμποδίσει τον Φίλιππο Β΄ Αύγουστο να οικειοποιηθεί το μεγαλύτερο μέρος των ηπειρωτικών εδαφών του. Ο βασιλιάς της Γαλλίας, που στο μεταξύ έχει επιτύχει από τον κόμητα της Φλάνδρας την προσάρτηση των περιοχών του Αμιενουά, του Βερμαντουά και του Βαλουά, καταλαμβάνει τη Νορμανδία, το Μαιν, την Ανδεγαυία και την Ωβέρνη. Ο Ιωάννης ο Ακτήμων δεν διατηρεί παρά το Μπορντελαί, το Μπεάρον και την Κομίν.

Αυτή η ταχεία και θεαματική αύξηση της εξουσίας των Καπετιδών ανησυχεί έντονα τους ισχυρούς γείτονες του Φιλίππου Β΄ Αυγούστου με αποτέλεσμα τη σύναψη μιας συμμαχίας εναντίον του από τον Ιωάννη τον Ακτήμονα, τον Γερμανό αυτοκράτορα Όθωνα Δ΄ του Μπράουνσβαϊχ, τους κόμητες της Φλάνδρας, της Βουλώνης, της Ολλανδίας και του Λίμπουργκ, στην οποία προσχωρούν και άλλοι πρίγκιπες της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η συμμαχία νικά κατά θάλασσα στην Νταμ το 1213, αλλά στην ξηρά συντρίβεται στο Μπουβίν, κοντά στο Τουρναί στις 27 Ιουλίου 1214, ενώ ο Ιωάννης ηττάται στην Ανδεγαυία από το γιο του βασιλιά της Γαλλίας. Το 1216 ο Γάλλος βασιλιάς θα προωθήσει την επίθεσή του ως το Λονδίνο, το δε γεγονός ότι το στέμμα της Αγγλίας διαφεύγει από τα χέρια του Φιλίππου Β΄ Αυγούστου οφείλεται μόνο στην αντίθεση του Ιννοκέντιου Γ΄. Όταν ο βασιλιάς της Γαλλίας πεθαίνει το 1223, η έκταση των βασιλικών εδαφών έχει τριπλασιαστεί και η κομητεία της Φλάνδρας έχει περάσει στην αυστηρή κηδεμονία του Καπετιδή ηγεμόνα. Ο διάδοχος του Φιλίππου Β΄ Αυγούστου Λουδοβίκος Η΄ ο Λέων βασιλεύει μόνο τρία χρόνια, αλλά προετοιμάζει τη μελλοντική προσάρτηση στο στέμμα των εδαφών του κόμητα της Τουλούζης Ραϊμόνδου ΣΤ΄, ο οποίος κατηγορήθηκε από την Εκκλησία ως αιρετικός.

Η μακρά βασιλεία του Φιλίππου Β΄ Αυγούστου δεν σηματοδοτεί μόνο την επέκταση των εδαφών που ελέγχονται άμεσα από τους Καπετίδες. Η εδαφική αυτή επέκταση συνοδεύεται και από ενίσχυση της βασιλικής εξουσίας. Ο βασιλιάς επιδιώκει όλο και συστηματικότερα την αύξηση του ελέγχου του πάνω στους υποτελείς του και τον περιορισμό της επιρροής των μεγάλων φεουδαρχών. Στηρίζεται γι' αυτό στην αστική τάξη των πόλεων: ευνοεί το κίνημα της αποδέσμευσης των πόλεων και σε αντάλλαγμα δέχεται χρήματα και πεζούς για το στρατό του. Πλουσιότερη έτσι, η μοναρχία είναι στο εξής σε θέση να πληρώνει υπάκουους και ικανούς υπαλλήλους. Πάνω από τους παλιούς αξιωματούχους που ήταν

ΟΙ ΕΠΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΕΔΑΦΩΝ

επιφορτισμένοι με τη διοίκηση των γαιοκτησιών και οι οποίοι συχνά ασχολούνταν μόνο με τα δικά τους σεντούκια, τοποθετήθηκαν οι βασιλικοί βάλιλοι –σενεσάλοι στο νότο– που εισπράττουν τους φόρους και αποδίδουν δικαιοσύνη στο όνομα του βασιλιά. Αντίστοιχα κι ενώ τα παραδοσιακά αυλικά αξιώματα τείνουν να καταστούν καθαρά τιμητικά ή να περιοριστούν στις εσωτερικές λειτουργίες του παλατιού, ο βασιλιάς αρχίζει να επιλέγει τους συμβούλους του ανάμεσα στους υπαλλήλους χαμηλής καταγωγής, οι οποίοι έχουν σπουδάσει το ρωμαϊκό δίκαιο, του είναι απόλυτα και προσωπικά αφοσιωμένοι και θα εξελιχθούν σε ζηλωτές του μοναρχικού συγκεντρωτισμού. Η βασιλική δικαιοσύνη προοδεύει εις βάρος της χωροδεσποτικής. Ο βασιλικός θησαυρός που φυλάσσεται στο Ναό (Temple), στο Παρίσι, από τους μοναχούς ιππότες του τάγματος που ιδρύθηκε στους Αγίους Τόπους, τροφοδοτείται συγχρόνως από τα εισοδήματα των βασιλικών εδαφών, τα χωροδεσποτικά δικαιώματα που καταβάλλονται από τους υποτελείς, τα διόδια, τα τέλη που πληρώνουν οι έμποροι για να μπορούν να εκθέτουν τα προϊόντα τους στις εμποροπανηγύρεις, τη φορολογία των εκκλησιών, τους άμεσους φόρους και τις διάφορες εισφορές που εισπράττονται με την ευκαιρία ενός πολέμου ή μιας σταυροφορίας και με διάφορους άλλους τρόπους τέλος, όπως ο φόρος που επιβάλλεται στους Εβραίους. Η εμβρυσική αυτή δημοσιονομική οργάνωση επιτρέπει στην καπετίδεια μοναρχία να συντηρεί όχι μόνο τους υπαλλήλους της αλλά και ένα μικρό στρατό, μόνιμο κι αυτό, αποτελούμενο από μισθοφόρους ιπείς και πεζούς.

Όταν πεθαίνει ο Λουδοβίκος Η΄ ο Λέων (1226), ο νεαρός γιος του Λουδοβίκος Θ΄, ο οποίος θα ανακηρυχθεί από την Εκκλησία Άγιος λίγα μόλις χρόνια μετά το θάνατό του, δεν είναι παρά δώδεκα χρονών. Η αντιβασιλεία εξασφαλίζεται από τη μητέρα του Λευκή της Καστίλης, που αμέσως αναγκάζεται να αντιμετωπίσει την εξέγερση ορισμένων μεγάλων υποτελών –του κόμητα της Καμπανίας Τιμπώ Δ΄ και του δούκα της Βρετάνης Πέτρου Α΄ Μωκλέρκ– οι οποίοι υποστηρίζονται από μικρούς χωροδεσπότες των δυτικών περιοχών και από τον κόμητα της Τουλούζης Ραϊμόνδο Ζ΄. Ο τελευταίος επωφελείται από την κατάσταση αυτή για να επαναφέρει στην κατοχή του τα εδάφη του και να διώξει τους βαρβάρους του βορρά. Το αποτέλεσμα είναι μια μακρά περίοδος αναρχίας, από την οποία προσπαθεί με τη σειρά του να επωφεληθεί ο βασιλιάς της Αγγλίας ώστε να ανακτήσει τα ηπειρωτικά εδάφη του. Ωστόσο, η ενεργητικότητα και το πολιτικό αισθητήριο που εμπνυχώνουν την αντιβασιλίτσα επιτρέπουν στο στέμμα της Γαλλίας να διανύσει την ταραχώδη αυτή περίοδο χωρίς σοβαρές επιπτώσεις και μάλιστα να λάβει την υπόσχεση ενσωμάτωσης της κομητείας της Τουλούζης (σε περίπτωση που δεν θα υπήρχαν απόγονοι από το γάμο της κόρης τού Ραϊμόνδου Ζ΄ με τον αδελφό του βασιλιά κόμητα του Πουατιέ Αλφόνσο). Όταν το 1234, ενήλικος πια, ο Λουδοβίκος Θ΄ αναλαμβάνει προσωπικά τις ευθύνες της εξουσίας (τις οποίες στην πράξη μοιράζεται με τη μητέρα του), τα πράγματα έχουν σχεδόν αποκατασταθεί και το 1241 βρίσκεται επικεφαλής του στρατού που κατατροπώνει κοντά στη Σαιντ τον βασιλιά της Αγγλίας Ερρίκο Γ΄, ο ο-

ποίος είχε αποβιβαστεί στη Γαλλία για να υποστηρίξει την εξέγερση του κόμητα της Μαρς.

Ο χρονικογράφος Ζουανβίλ είδε στον Άγιο Λουδοβίκο έναν ηγεμόνα προικισμένο με μεγάλες ηθικές αρετές και βαθιά πίστη. Ζει πολύ λιτά και δεν είναι σπάνιο να δέχεται φτωχούς στο τραπέζι του ή να περιποιείται λεπρούς. Σηκώνεται κάθε νύχτα για τη θεία λειτουργία και κάθε Παρασκευή βάζει να τον χτυπούν με μαστίγιο σε ανάμνηση της μαστίγωσης του Χριστού. Το 1244, αναρρώνοντας από μια σοβαρή ασθένεια, αποφασίζει να γίνει σταυροφόρος και τον Αύγουστο του 1248 αναχωρεί από την Αιγκ-Μορτ, λιμάνι εξαρτώμενο από την κομητεία της Προβηγκίας, η διάδοχος της οποίας έχει παντρευτεί τον αδελφό του βασιλιά, τον δούκα της Ανδεγαυίας Κάρολο Α΄. Η Ζ΄ Σταυροφορία, που κηρύχθηκε για να συνδράμει τις τελευταίες λατινικές εγκαταστάσεις που απειλούνταν από τους Χορρέζμιους Τούρκους, μετά από κάποιες πρώτες επιτυχίες στην Αίγυπτο συντρίβεται τελικά από τους μουσουλμάνους. Αφού αιχμαλωτίστηκε για να ελευθερωθεί έναντι πολλών λύτρων, ο Λουδοβίκος Θ΄ θα περάσει τέσσερα χρόνια στους Αγίους Τόπους προτού επιστρέψει στο βασίλειό του που κυβερνιέται με φρόνηση κατά την απουσία του από τη μητέρα του Λευκή της Καστίλης και μετά το θάνατό της, το 1252, από τον κόμητα του Πουατιέ Αλφόνσο. Η αποτυχία αυτή δεν θα αποθαρρύνει τον Άγιο Λουδοβίκο, που το 1270 αναχωρεί για την Τύνιδα, πρώτο σταθμό της Η΄ Σταυροφορίας. Ήδη άρρωστος και εξαντλημένος, πεθαίνει από πανώλη.

Αυτός ο θρήσκος ηγεμόνας που νοιαζόταν για τη μοίρα των ταπεινών υπήρξε ταυτόχρονα ένας αυταρχικός μονάρχης, διαποτισμένος από τα προνόμια του στέμματος αλλά και ένας άνθρωπος της ειρήνης. Επιζητήσε να σταθεροποιήσει μάλλον ό,τι κατέκτησαν οι προκάτοχοί του παρά να επεκτείνει τα εδάφη του. Νικητής του βασιλιά της Αγγλίας, που είχε επιτεθεί στο Πουατού, υπογράφει ωστόσο με τον αντίπαλό του Πλανταγενέτη τη Συνθήκη των Παρισίων το 1259. Έτσι ο Λουδοβίκος Θ΄ παραιτείται από ορισμένα εδάφη –το Λιμουζέν, το Περιγκόρ, το Κουερσύ–, αλλά σε αντάλλαγμα ο Ερρίκος Γ΄ αναγνωρίζει όσα αποκτήθηκαν από τον Φίλιππο Β΄ Αύγουστο και δηλώνει «πλήρη αφοσίωση» στον βασιλιά της Γαλλίας για το δουκάτο της Γκυγιέν (όρος που χαρακτηρίζει τον υποτελή που, έχοντας πολλούς κυρίους, αναλαμβάνει κατά προτεραιότητα υποχρεώσεις απέναντι σε έναν απ' αυτούς). Στην προσπάθειά του άλλωστε να διασφαλίσει την εσωτερική ειρήνη του βασιλείου, ο Άγιος Λουδοβίκος κάνει τα πάντα για να εμποδίσει τους ιδιωτικούς πολέμους ανάμεσα στους χωροδеспότες και απαγορεύει την οπλοφορία τόσο στους ευγενείς όσο και στους χωρικούς.

Επίσης, ο Λουδοβίκος Θ΄ θέλει οι σχέσεις των υπηκόων του να διέπονται από ισότητα και τιμιότητα. Σε περίπτωση διαφοράς με τη χωροδеспοτική δικαιοσύνη φροντίζει ώστε ο κάθε διάδικος να μπορεί να ασκήσει έφεση στο βασιλικό δικαστήριο και, άλλωστε, αρέσκεται να αποδίδει δικαιοσύνη ο ίδιος. Κόβει νέα χρυσά νομίσματα και αξιώνει το νόμισμα που κυκλοφορεί στο βασίλειο να είναι «καλό» και «νόμιμο». Συγχρόνως όμως ενισχύει τους τροχούς της μηχανής της

κεντρικής διοίκησης. Κατά τη βασιλεία του η παλαιά φεουδαρχική «αυλή» αρχίζει να διατρέχεται σε δικαστικό σώμα, παρλαμέντο² και ελεγκτικό συμβούλιο επιφορτισμένο με τον βασιλικό δημοσιονομικό έλεγχο.

Μετά τη βασιλεία του Φιλίππου Γ΄ του Τολμηρού (1270-1285), ο οποίος κληρονομεί τα εδάφη του κόμητα της Τουλούζης, αλλά αποτυγχάνει στην εκστρατεία του εναντίον του βασιλιά της Αραγόνας (που με τη σειρά του βρίσκεται σε πόλεμο με τον θείο του Κάρολο Α΄ κόμητα της Ανδεγαυίας και κατόπιν βασιλιά της Σικελίας), το στέμμα των Καπετιδών περιέρχεται στον Φίλιππο Δ΄ τον Ωραίο. Με το γάμο του ο νέος μονάρχης προσθέτει στα βασιλικά εδάφη τις κομητείες της Καμπανίας και της Μπρι και προσαρτά τη Λυόν και την κομητεία του Μπιγκόρ. Άξιος πολεμιστής που δεν διστάζει να διακινδυνεύσει ο ίδιος στις εκστρατείες, ο τελευταίος μεγάλος «κατ' ευθείαν γραμμή» Καπετιδής παραμένει ακόμα και σήμερα μια αρκετά αιγιματική προσωπικότητα, αναμφίβολα αυταρχική και κυνική, αλλά που μοιράζεται με τον προκάτοχό του την έγνοια να επιβάλει την τάξη και την ειρήνη στο βασίλειο. Στη διάρκεια της βασιλείας του η γαλλική μοναρχία τείνει, ακόμη περισσότερο από την περίοδο του Λουδοβίκου Θ΄, να διαδραματίσει τον πρώτο ρόλο στην Ευρώπη, στη θέση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας η παρακμή της οποίας εντείνεται.

Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι ο Φίλιππος Δ΄ περιβλήθηκε από αξιόλογους συμβούλους: τον Πιέρ Φλοτ, τον Ενγκεράν ντε Μαρινύ και τον Γκιγιώμ ντε Νογκαρέ, τους «νομομαθείς» όπως αποκλήθηκαν επειδή ήταν ειδικοί στο ρωμαϊκό δίκαιο. Η γνώση τους αυτή τους οδήγησε σε ορισμένα συμπεράσματα και, πιο συγκεκριμένα, στη διακήρυξη ότι «ο βασιλιάς είναι αυτοκράτορας στο βασίλειό του», πράγμα που σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζει καμιά εξουσία ανώτερη της δικής του, είτε αυτή είναι κοσμική (ο αυτοκράτορας) είτε πνευματική (ο πάπας). Το αποτέλεσμα ήταν μια οξεία διένεξη στις αρχές του 14ου αιώνα με τον πάπα Βονιφάτιο Η΄, αυταρχικό ποντίφικα που είχε απειλήσει να καθαιρέσει τον Φίλιππο Δ΄, ο οποίος όμως τον απάγει στο Ανάνι το 1303.

Την ίδια εποχή που ο βασιλιάς επιβάλλει την αυθεντία του στους μεγάλους υποτελείς και επανεμφανίζεται η έννοια του κράτους, συνεχίζεται η βελτίωση της διοικητικής οργάνωσης του βασιλείου. Βάιλοι και σενεσάλοι πληρώνονται και επιτηρούνται από κοντά. Για να αποκτήσει μόνιμο στρατό, ο βασιλιάς προσπαθεί να θεσμοθετήσει έναν τακτικό φόρο κατά νοικοκυριό (fouage). Οι αυξανόμενες οικονομικές ανάγκες όμως τον αναγκάζουν να χρησιμοποιήσει ποικίλα μέσα: φορολόγηση της περιουσίας του κλήρου, των Εβραίων και Ιταλών εμπόρων και τραπεζιτών (οι οποίοι χάνουν την περιουσία τους, εκτόπιζονται ή αναγκάζονται υπό την απειλή των όπλων να καταθέσουν στο θησαυροφυλάκιο σημαντικά ποσά), αποκόμιση κερδών από τις μεταβολές των νομισματικών αξιών κ.ά. Το 1307 ο Φίλιππος Δ΄ αναθέτει στον Νογκαρέ να συλληφθούν και να δικαστούν οι ναΐτες, στους οποίους αποδίδονται απίθανα εγκλήματα: στην πράξη όμως ο βασιλιάς εποφθαλμιά τα τεράστια πλούτη τους. Καθώς μερικοί ναΐτες ομολογούν με βασανιστήρια ή υπό την απειλή της πυράς (μόνο το 1310 καίγονται ζωντανοί

54, ενώ το 1314 πεθαίνει στην πυρά ο μεγάλος μάγιστρος Ζακ ντε Μολαί), ο Φίλιππος Δ΄ ο Ωραίος πετυχαίνει την κατάργηση του τάγματος από τον Κλήμη Ε΄ και κατάσχει την περιουσία του.

Η επέκταση των βασιλικών εδαφών συνεχίζεται με την πρόσκτηση του Μπαρονιά, ενός τμήματος της Λορραίνης, των κομητειών του Ντιουά και του Βαλεντινούα, του Μοντελιέ καθώς και του Ντωφινέ που δίνεται στο γιο του βασιλιά της Γαλλίας και του οποίου καθίσταται η παραδοσιακή προίκα⁵³. Ωστόσο, αυτή η συγκέντρωση της εδαφικής ισχύος των Καπετιδών δεν είναι απεριόριστη. Στα παλιά φεουδαρχικά πριγκιπάτα –την Γκυγιέν, τη Βρετάνη, τη Βουργουνδία και τη Φλάνδρα– καθώς και στα προικώα εδάφη τα οποία συστάθηκαν για τους εξ αίματος πριγκίπτες και τα οποία είναι επίσης δυνατό να μετατραπούν σε πριγκιπάτα, η εξουσία του ηγεμόνα είναι αναγκασμένη να λαμβάνει υπόψη εκείνη των μεγάλων φεουδαρχών.

Κατά τη βασιλεία του Φιλίππου Δ΄ ξυπνά η αντιπαλότητα με τους Πλανταγενέτες, στην οποία ο Άγιος Λουδοβίκος πίστευε ότι είχε βάλει τέρμα με τη Συνθήκη των Παρισίων. Ο βασιλιάς δεν καταφέρνει ούτε να καταλάβει το δουκάτο της Γκυγιέν, όπου ο πόλεμος έχει ξαναρχίσει το 1293, αλλά ούτε και να προσαρτήσει τα εδάφη του κόμητα της Φλάνδρας Γκι ντε Νταμπιέρ. Ο τελευταίος πιέζεται να συμμαχήσει με την Αγγλία από τους αστούς των πόλεων που παράγουν την τσόχα και των οποίων η ευημερία συνδέεται με τις παραδόσεις μαλλιού από την άλλη πλευρά της Μάγχης. Το 1302 η γαλλική φρουρά της Μπρυξ σφάζεται και το άνθος της γαλλικής ιπποσύνης τρέπεται σε φυγή στο Κουρτραί από τη φλαμανδική πολιτοφυλακή. Δύο χρόνια αργότερα, ο βασιλικός στρατός τη νικά στο Μονς-αν-Πεβέλ, πράγμα που επιτρέπει στον Φίλιππο Δ΄ να προσαρτήσει τις πυργοδεσποτείες της Λίλης, του Ντουαί και της Μπετιν. Ωστόσο ο φλαμανδικός λαός που στο Κουρτραί έδειξε ότι η ανδρεία και η αποφασιστικότητα των «πέζών» μπορούσε να καταβάλλει το βαρύ ιππικό των βαρώνων, δεν έχει ακόμη δαμαστεί.

Οι διάδοχοι του Φιλίππου Δ΄ του Ωραίου Λουδοβίκος Ι΄ ο Φίλερις (1314-1316), Φίλιππος Ε΄ ο Ψηλός (1316-1322) και Κάρολος Δ΄ ο Ωραίος (1322-1328) συναντούν οικονομικές δυσκολίες και αναγκάζονται να αντιμετωπίσουν νέες εξεγέρσεις των φεουδαρχών. Γι΄ αυτό και προσπαθούν να στηριχτούν όλο και περισσότερο στους αστούς των πόλεων οι οποίοι, σε αντάλλαγμα των εισφορών που τους ζητούνται, επιθυμούν να έχουν κάποιο έλεγχο στη χρήση αυτών των πόρων. Μια πολιτική κρίση διαγράφεται λοιπόν στον ορίζοντα την ίδια στιγμή που αναδύονται σοβαρά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, τα οποία τον 14ο αιώνα θα επηρεάσουν το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού κόσμου καθώς θα τεθεί και δυναστικό πρόβλημα. Όταν ο Κάρολος Δ΄ πεθαίνει χωρίς αρσενικό κληρονόμο, οι βαρώνοι έχουν να διαλέξουν ανάμεσα στον βασιλιά της Αγγλίας Εδουάρδο Γ΄ του Γουίντσορ, εγγονό του Φιλίππου Δ΄ του Ωραίου από την πλευρά της μητέρας του, και τον Φίλιππο του Βαλουά, εξάδελφο του εκλιπόντος βασιλιά, τον οποίο και ανακηρύσσουν τελικά βασιλιά με το όνομα Φίλιππος ΣΤ΄ των Βαλουά.

Για να δικαιολογήσουν την εκλογή τους επικαλούνται τον σαλικό νόμο που απαγορεύει τη διαδοχή κατά θηλυγονία («οι κρίνοι δεν γνέθουν»⁵⁴). Από την απόφαση αυτή θα προκύψει ο Εκατονταετής Πόλεμος.

Από την άλλη πλευρά της Μάγχης η ισχύς και το κύρος της μοναρχίας φτάνουν στο αποκορύφωμά τους στη διάρκεια της βασιλείας του Ερρίκου Β΄ της Ανδεγαυίας και στις αρχές της βασιλείας του Ριχάρδου Α΄ του Λεοντόκαρδου. Όταν όμως αυτός αναχωρεί για την Γ΄ Σταυροφορία αφήνοντας στον αδελφό του Ιωάννη τη φροντίδα των υποθέσεων του βασιλείου, η Αγγλία βυθίζεται στην αναρχία. Όταν ο Ιωάννης ο Ακτήμων διαδέχεται τον Ριχάρδο Α΄ που, όπως είδαμε, σκοτώνεται το 1199 πολιορκώντας τον πύργο ενός υποτελούς του στο Λιμουζέν, η κατάσταση επιδεινώνεται. Ο νέος ηγεμόνας είναι ψυχοπαθής, σκληρός και περιφρονητός τους υπηκόους του. Η απώλεια του μεγαλύτερου μέρους των ηπειρωτικών εδαφών που καταλήφθηκαν από τον Φίλιππο Β΄ Αύγουστο, η ήττα του στη Λα Ρος-ω-Μουέν καθώς και εκείνη που υπέστησαν οι συνασπισμένοι σύμμαχοί του στην Μπουβίν το 1214, η υποχρέωση στην οποία υποβάλλεται το 1213 να αναγνωρίσει την υποτέλειά του στον πάπα (δεδομένου ότι ο Ιννοκέντιος Γ΄ τον έχει καθαιρέσει) και τέλος οι βαρείς φόροι με τους οποίους καταπονεί τους Άγγλους, καταλήγουν να ξεσηκώσουν εναντίον του το σύνολο σχεδόν των κατοίκων του βασιλείου.

Το 1215 αρχιερείς, χωροδεσπότες και αστοί του Λονδίνου ενώνονται για να επιβάλουν στον βασιλιά την υπογραφή ενός εγγράφου, με το οποίο αυτός δεσμεύεται να σέβεται τα προνόμια των βαρώνων καθώς και τις παραδοσιακές ελευθερίες της Εκκλησίας και των πόλεων. Βαρόνοι και αρχιερείς εκλέγουν είκοσι πέντε ανάμεσά τους με αποστολή να επιτηρούν τον μονάρχη και να ελέγχουν την είσπραξη των φόρων. Το έγγραφο αυτό –η Μάγκνα Κάρτα– δεν είναι καθόλου επαναστατικό, με την έννοια ότι στο σύνολό του είναι στραμμένο προς το παρελθόν καθώς προσπαθεί να επαναφέρει την κατάσταση που ίσχυε πριν από τη βασιλεία του Ερρίκου Β΄ της Ανδεγαυίας προς όφελος των χωροδεσποτών και της άρχουσας τάξης των πόλεων. Ωστόσο, ακόμα και ως τέτοιο, διατυπώνει αρχές –συγκατάθεση για τη φορολογία, προσωπική ελευθερία των υπηκόων, απονομή δικαιοσύνης από τους ομότιμους (peers), δηλαδή τους προερχόμενους από την ίδια κοινωνική τάξη– απ' όπου πηγάζει όλη η μεταγενέστερη εξέλιξη της αγγλικής μοναρχίας. Ως προς την ευρωπαϊκή κλίμακα και ιστορία, εισάγει για πρώτη φορά στο Μεσαίωνα την ιδέα ότι η εξουσία του ηγεμόνα μπορεί να υπόκειται σε έλεγχο από τους υπηκόους του κατά μόνιμο τρόπο. Μ' αυτή την έννοια η Μάγκνα Κάρτα βρίσκεται στη βάση μιας πολιτικής κουλτούρας που, ξεκινώντας από την Αγγλία, θα θριαμβεύσει αργότερα στην ηπειρωτική Ευρώπη.

Ο Ιωάννης ο Ακτήμων πεθαίνει το 1216, τη στιγμή που η διαμάχη με τους βαρόνους έχει ξαναρχίσει καθώς ο βασιλιάς, με την υποστήριξη του πάπα Ιννοκέντιου Γ΄, προσπαθεί να ακυρώσει τις αρχές που θέσπισε η Μάγκνα Κάρτα. Όταν ο Ιωάννης πεθαίνει, ο γιος του Ερρίκος Γ΄ (1216-1272) είναι μόλις εννέα χρονών. Όσο είναι ανήλικος οι χωροδεσπότες επιβάλλουν τους κανόνες τους

και όταν το 1235 ο νέος ηγεμόνας ενηλικιούται υποχρεώνεται να επισφραγίσει τους όρους της Κάρτα. Σύντομα εν τούτοις αρχίζει τις προσπάθειες να αποδεσμευτεί απ' αυτούς. Περιβαλλόμενος από χωροδεσπότες από το Πουατού και την Προβηγκία επιχειρεί να λυγίσει την αντίσταση των Άγγλων ευγενών και επιβάλλει βαρείς φόρους, χωρίς να τους συμβουλευτεί.

Η αντίσταση είναι ισχυρή. Συγκεντρωμένοι γύρω από τον Σάμιον του Μόνφορτ, έναν από τους γιους του αρχηγού της αλβιγνής σταυροφορίας⁵⁵, οι βαρώνοι αναγκάζουν τον Ερρίκο Γ' να αποδεχθεί τις Διατάξεις της Οξφόρδης, οι οποίες καθιερώνουν τον έλεγχο των λόρδων στη βασιλική διοίκηση. Στο εξής το ανακτοβούλιο, αποτελούμενο από δεκαπέντε βαρώνους εκλεγμένους από τους ομοτίμους τους, θα συνέρχεται τρεις φορές το χρόνο και ο βασιλιάς δεν θα μπορεί να εισπράττει φόρους χωρίς τη γνώμη του. Το 1265 ο Σάμιον του Μόνφορτ, που νίκησε τα βασιλικά στρατεύματα και επί ένα χρόνο επέβαλε μια πραγματική «δικτατορία», εισάγει σ' αυτό το συμβούλιο (που καλείται πλέον παρλαμέντο) τους εκπροσώπους της κατώτερης αριστοκρατικής τάξης, του κλήρου και της αστικής τάξης των πόλεων δίπλα σ' εκείνους της υψηλής αριστοκρατίας. Το επόμενο έτος ο Σάμιον του Μόνφορτ ηττάται και σκοτώνεται, αλλά ο Ερρίκος Γ', η βασιλεία του οποίου τελειώνει μέσα σε πλήρη αναταραχή, δεν θα μπορέσει να υπαναχωρήσει στις μεταρρυθμίσεις που παραχώρησε.

Με τον Εδουάρδο Α' τον Μακρόποδα (1272-1307), ηγεμόνα φρόνιμο και επίφοβο στρατηλάτη, το στέμματα ανακτά μεγάλο μέρος του κύρους του. Ο νέος βασιλιάς προσπαθεί να μεγαλώσει το βασίλειό του κατακτώντας τα γειτονικά εδάφη. Αν και αποτυγχάνει στη Σκωτία, εδραιώνει την κυριαρχία του στην Ιρλανδία, όπου η αγγλική παρουσία χρονολογείται από τη βασιλεία του Ερρίκου Β' της Ανδεγαυίας, και καταφέρνει να προσαρτήσει την Ουαλία. Οι Άγγλοι άντλησαν διδάγματα από τις εκστρατείες που διεξήγαν σε δυσπρόσιτες περιοχές εναντίον των Σκώτων και των Ουαλών ατάκτων, με αποτέλεσμα να προσαρμόσουν τα στρατιωτικά τους μέσα στις σύγχρονες εξελίξεις που ήδη υποβαθμίζουν το ρόλο του βαρέος θωρακισμένου ιππικού. Υιοθετούν τα όπλα των αντιπάλων τους, ειδικότερα το μακρύ ουαλικό τόξο, και δίνουν σημαντική θέση στο πεζικό των πόλεων και των κομητειών. Τούτο, τη στιγμή που η γαλλική ιπποσύνη συντρίβεται από τους Φλαμανδούς πολιτοφύλακες στο Κουρτραί. Οι πρώτες μεγάλες μάχες του Εκατονταετούς Πολέμου σύντομα θα υπογραμμίσουν το πλεονέκτημα που προσφέρουν στους στρατούς των Πλανταγενετών αυτές οι αλλαγές που συνδέονται με τους κοινωνικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς του Ύστερου Μεσαίωνα.

Ο Εδουάρδος Α' έχει τη σύνεση να μην αντιπαρατεθεί στους ευγενείς και τους αστούς που γειμίζουν πλέον το παρλαμέντο. Στη διάρκεια της βασιλείας του, το όργανο αυτό συνέρχεται τακτικά στο Γουεστμίνστερ και ασκεί χωρίς δυσκολία τον δημοσιονομικό και διοικητικό έλεγχο. Στις αρχές του 14ου αιώνα χωρίζεται σε δύο βουλές: από τη μια πλευρά παρακάθηνται τα δικαιωματικά μέλη, αρχιερείς και βαρώνοι, οι οποίοι αποτελούν τη Βουλή των Λόρδων· από την

άλλη τα εκλεγόμενα μέλη, εκπρόσωποι της κατώτερης αριστοκρατίας και των πόλεων, που συγκροτούν τη Βουλή των Κοινοτήτων και εκφράζουν στους λόρδους τις απόψεις τους μέσω ενός εκπροσώπου (speaker). Χωρίς καθόλου να εξασθενεί τη μοναρχία, το σύστημα τούτο της εξασφαλίζει ένα στήριγμα και μια «συναίνεση» ανάμεσα στις ελίτ, η οποία είναι αναμφίβολα επισφαλής, αλλά δεν διαθέτει αντίστοιχό της στους Καπετίδες.

Ο Εδουάρδος Β΄ του Κάρναβον (1307-1327) θα σταθεί ανίκανος να επαφεληθεί από το έργο του πατέρα του. Διστακτικός και σπάταλος, κυβερνά κάτω από την επιρροή των ευνοουμένων του και δεν αργεί να έρθει σε σύγκρουση με το παραλαμένο, απορρίπτοντας τις προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις με συνέπεια αυτό να του αρνείται έκτοτε τις τακτικές επιχορηγήσεις. Το 1327 η βασίλισσα Ισαβέλλα, μια Γαλλίδα πριγκίπισσα, τίθεται με τον εραστή της Ρότζερ Μόρτιμερ επικεφαλής μιας εκστρατείας η οποία, αναχωρώντας από τη Γαλλία, αποβιβάζεται στην Αγγλία και εξαναγκάζει τον βασιλιά να παραιτηθεί υπέρ του γιου του. Ηγεμόνας ενεργητικός και σεβαστός, ο νεαρός Εδουάρδος Γ΄ του Γουίντσορ επανέρχεται στην πολιτική του πάππου του, θέτοντας την αγγλική μοναρχία σε θέση ισχύος τη στιγμή που στη Γαλλία προαναγγέλλεται η δυναστική κρίση που θα ανεβάσει στο θρόνο τον Φίλιππο ΣΤ΄ των Βαλουά.

Ο ΠΑΠΑΣ ΚΑΙ Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ

Ενώ κατά το δεύτερο ήμισυ του 13ου αιώνα η Γαλλία και η Αγγλία γίνονται οι δύο κυριότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις, η γερμανική Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία βυθίζεται σε μια παρακμή από την οποία δεν θα ανακάμψει. Προηγούμενος, με τον Φρειδερίκο Β΄, τελευταίο των μεγάλων Χόενσταουφεν, είχε γνωρίσει μια ιδιαίτερη λάμψη, συγκεντρωμένη, είναι αλήθεια, στα ιταλικά εδάφη του Γερμανού αυτοκράτορα.

Όταν το 1198 πεθαίνει η αυτοκράτειρα Κωνσταντία, χήρα του αυτοκράτορα Ερρίκου ΣΤ΄ του Αυστηρού, η οποία αναλαμβάνει την αντιβασιλεία όσο είναι ανήλικος ο νεαρός Φρειδερίκος Ρογήρος –ο μετέπειτα Φρειδερίκος Β΄ είναι μόνο τεσσάρων ετών–, ο θρόνος του Αγίου Πέτρου καταλαμβάνεται από τον Ιννοκέντιο Γ΄, έναν πάπα ενεργητικό και περισσότερο αποφασισμένο απ' ό,τι οι προκάτοχοί του να κάνει την ιδιότητά του ως τοποτηρητή του Χριστού να υπερισχύσει της κοσμικής εξουσίας που ασκούν οι ηγεμόνες. Οι φιλοδοξίες του ξεπερνούν κατά πολύ εκείνες του Αλεξάνδρου Γ΄, για τον οποίο οι ηγεμόνες δεν διέθεταν παρά την εξουσία που τους εκχωρούσε ο πάπας, ο ίδιος όμως είχε αποφεύγει τις κοσμικές επεμβάσεις. Το ποντιφικό σχέδιο της κυριαρχίας του κόσμου μοιάζει περισσότερο εφικτό από ποτέ δεδομένου ότι, προτού πεθάνει η αυτοκράτειρα Κωνσταντία, εμπιστεύτηκε στον πάπα την κηδεμονία του γιου της. Έτσι ο νέος πάπας είναι ελεύθερος να διευθύνει τις υποθέσεις της αυτοκρατορίας κατά τη βούλησή του. Οι λεγάτοι του στη Γερμανία επιβάλλουν τον υποψήφιό του στον

αυτοκρατορικό θρόνο: τον Όθωνα Δ΄ του Μπράουνσβαϊχ έναντι του Φιλίππου της Σουηβίας, αδελφού του αυτοκράτορα Ερρίκου ΣΤ΄ που πέθανε το 1201. Μετά το θάνατο του Φιλίππου και τον αφορισμό του Όθωνα Δ΄, ο οποίος το 1209 επιχείρησε να καταλάβει τη Σικελία, εκλέχθηκε βασιλιάς των Ρωμαίων ο νεαρός Φρειδερίκος Ρογήρος και στη συνέχεια, το 1215, ανήλθε στο αυτοκρατορικό αξίωμα με το όνομα Φρειδερίκος Β΄.

Στο διάστημα αυτό ο Ιννοκέντιος συμπεριφέρθηκε ως πραγματικός αρχηγός της χριστιανοσύνης και ως κοσμικός ηγεμόνας που ενδιαφέρεται να επεκτείνει τα κράτη του. Υποστήριξε τον Φίλιππο Β΄ Αύγουστο εναντίον του συναπισμού που είχε πρωτεργάτη τον Ιωάννη τον Ακτήμονα, αφορίζοντας τους στασιαστές ηγεμόνες και επιβάλλοντας την επικυριαρχία του στους άλλους (τους βασιλιάδες της Αραγόνας, της Καστίλης, της Πορτογαλίας, της Ουγγαρίας, της Σουηδίας, της Δανίας, της Πολωνίας, της Βουλγαρίας και της Αγγλίας). Προσάρτησε στο ποντιφικό κράτος τη Ρομάνια με τη Ραβέννα, τη Μαρκία, την Ανκόνα και το παλιό δουκάτο του Σπολέτο και τέλος, κήρυξε, δύο σταυροφορίες: την Δ΄ η οποία, όπως είδαμε, θα εκτραπεί προς την Κωνσταντινούπολη, και την εκστρατεία εναντίον των αλβιγηνών. Η σύνοδος του Λατερανού το 1215, στη διάρκεια της οποίας παραχωρούνται στον Σιμόν Δ΄ ντε Μονφόρ γαίες που έχουν κατασχεθεί από τον κόμητα της Τουλούζης, σηματοδοτεί το απόγειο της εξουσίας του.

Ο Ιννοκέντιος Γ΄ πεθαίνει το 1216. Αλλά από τον πρώτο χρόνο της βασιλείας του ο αυτοκρατορικός μαθητής του έδειξε ότι δεν θα υπέκυπτε εύκολα στα σχέδια του Ρωμαίου ποντίφικα. Περίεργη και γοητευτική η μοίρα αυτού του Χόενσταουφεν ο οποίος, γεννημένος και αναθρεμμένος στη Σικελία, δεν ομιλεί τη γλώσσα των προγόνων του, χειρίζεται όμως με ευκολία όχι μόνο τα ιταλικά και τα λατινικά αλλά και τα ελληνικά, τα γαλλικά και τα αραβικά. Χωρίς να αδιαφορήσει για τη Γερμανία, συγκεντρώνει την προσοχή του κυρίως στις γαίες του της ιταλικής χερσονήσου και ειδικότερα στη μητρική του κληρονομιά, τη Σικελία των Νορμανδών βασιλιάδων, αυτό το μεσογειακό σταυροδρόμι όπου αναμιγνύονται οι λατινικές, ελληνικές και μουσουλμανικές επιρροές, και το οποίο ίσως ονειρεύτηκε να κάνει καρδιά μιας αυτοκρατορίας του νότου. Για να σπάσει τον κλοιό γύρω από τα παπικά κράτη, ο Ιννοκέντιος Γ΄ είχε φροντίσει, προτού φέρει τον Φρειδερίκο Β΄ στην κεφαλή της αυτοκρατορίας, να τον αποσυνδέσει από το στέμμα της Σικελίας το οποίο παρέδωσε στον νεαρότατο γιο του Φρειδερίκου Ερρίκο⁵⁶, επιβάλλοντας ταυτόχρονα στον Χόενσταουφεν την υποχρέωση να χειραφετήσει το γιο του και να παραιτηθεί από τη σικελική κληρονομιά υπέρ αυτού.

Η δέσμευση αυτή δεν εμποδίζει τον Φρειδερίκο Β΄ να εγκαταστήσει την αυλή του στο Παλέρμο, μεγαλοπρεπή πρωτεύουσα, όπου αυτός ο λόγιος, ερασιτέχνης ποιητής και ακόμη και φιλόσοφος (μελετά τον Αριστοτέλη στη μορφή που του έδωσε ο Αβερόης), προικισμένος με ασταίρευτη πνευματική ανησυχία, καλλιεργεί το πάθος του για τα μαθηματικά, την ιατρική, τις φυσικές επιστήμες και την ι-

στορία και προσελκύει καλλιτέχνες, συγγραφείς, γιατρούς, νομομαθείς, στοχαστές απ' όλα τα μέρη του μεσογειακού κόσμου, καθολικούς, οπαδούς της ελληνικής Εκκλησίας ή και μουσουλμάνους. Η αντισυμβατικότητα του, το κριτικό του πνεύμα και η ανοχή του έγιναν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους εχθρούς του και αποδόθηκαν σε κάποια πνευματική διαταραχή που μετέτρεψε αυτό τον αναγεννησιακό ηγεμόνα που αναδύθηκε στο μεσουράνημα του Μεσαίωνα σε άνθρωπο άθεο και ανήθικο.

Ωστόσο, ακόμη κι αν δεν είναι κυριολεκτικώς άθρησκος, ο Φρειδερίκος Β' δεν είναι ούτε και ένθερμος καθολικός. Πάνω απ' όλα όμως τίποτε δεν καλεί αυτόν τον πριν της ώρας του ουμανιστή να οδηγήσει τον ιερό πόλεμο στις μουσουλμανικές χώρες. Το 1227, τη στιγμή της επιβίβασής του για τη σταυροφορία στο Μπρίντιζι, προσβάλλεται από την επιδημία που αποδεκατίζει το στρατό των βαρώνων και ματαιώνει ανεπιφύλακτα την αναχώρησή του, γεγονός που του στοιχίζει τον αφορισμό του από τον Γρηγόριο Θ'. Τον επόμενο χρόνο λοιπόν για τον Άγιο Ιωάννη της Άκρας αναχωρεί ένας σταυροφόρος αποκλεισμένος από την Εκκλησία του Χριστού όπου, προτιμώντας τη διαπραγμάτευση από τον πόλεμο, συνάπτει με τους μουσουλμάνους της Αιγύπτου μια συνθήκη η οποία αναγνωρίζει στους χριστιανούς την κατοχή της Ιερουσαλήμ και των Αγίων Τόπων.

Οι σχέσεις του με την παποσύνη δηλητηριάζονται γρήγορα. Πράγματι ο Φρειδερίκος Β', χωρίς να παραβεί την υπόσχεση που είχε δώσει στον Ιννοκέντιο Γ', επέβαλε στους πρίγκιπες την εκλογή του γιου του ως βασιλιά των Ρωμαίων με το όνομα Ερρίκος Ζ', αποκαθιστώντας έτσι τη δυναστική ενότητα ανάμεσα στον αυτοκρατορικό θρόνο και σ' εκείνον της Σικελίας, γεγονός που ο πάπας θα αποδεχτεί τελικά το 1240. Από τότε ο Φρειδερίκος Β' αφιερώνει όλη την ενεργητικότητα στη Σικελία και τη νότια Ιταλία, καθιστώντας τη νήσο μια συγκεντρωτική μοναρχία, διοικούμενη κατά άτεγκτο τρόπο από ικανούς υπαλλήλους, οι οποίοι έχουν σπουδάσει στο πανεπιστήμιο που ιδρύει το 1224, και υποκείμενη σ' έναν αυστηρό κανονισμό, τον Καταστατικό Χάρτη του Μέμφι (Liber Augustalis) που επισείει τη θανατική ποινή στους ενόχους των ιδιωτικών πολέμων στο βασίλειο. Για να εφαρμόσει την πολιτική του ο αυτοκράτορας χτίζει ένα πυκνό πλέγμα οχυρών και δρόμων και επιβάλλει σ' ολόκληρο το βασίλειο τους τοποτηρητές και αξιωματούχους του. Μερικές φορές η αντίσταση των φεουδαρχών γίνεται πολύ σθεναρή. Κατά την παραμονή του Φρειδερίκου Β' στην Ανατολή, ο Γρηγόριος Θ' επωφελείται από την απουσία του για να καταλάβει το βασίλειό του. Στην επιστροφή του όμως ο αυτοκράτορας το ανακαταλαμβάνει και με τη Συνθήκη του Σαν Τζερόνιμο (1230) πετυχαίνει την άρση του αφορισμού.

Τα πράγματα χαλούν όταν ο Φρειδερίκος Β', επιθυμώντας να εξασφαλίσει τη γεωγραφική συνέχεια ανάμεσα στις γαιοκτησίες του στη Γερμανία και σ' εκείνες στη νότια Ιταλία, επιχειρεί να θέσει τις πόλεις του βορρά και του κέντρου της χερσονήσου υπό τον έλεγχο δικών του ανθρώπων. Το 1239 ο πάπας τον αφορίζει και πάλι ενώ αναγκάζεται να αντιμετωπίσει τις εξεγέρσεις των πόλεων

της Τοσκάνης και κυρίως εκείνων της Λομβαρδικής Ένωσης, οι οποίες υποστηρίζονται από τον ποντίφικα που ξεσηκώνει εναντίον του αυτοκράτορα μια πραγματική σταυροφορία. Έτσι ένας σχεδόν μόνιμος και εξαιρετικής ωμότητας πόλεμος ξεσπά στη χερσόνησο, αντιπαραθέτοντας τον Φρειδερίκο Β΄ και τους γιβελίνους οπαδούς του με τις γουελφικές πόλεις και το ποντιφικό κράτος, στο οποίο ωστόσο ο Χόενσταουφεν μερικώς κυριαρχεί. Το 1241 ο Γρηγόριος Θ΄ συγκαλεί στη Ρώμη γενική σύνοδο με σκοπό να καθαιρέσει τον αυτοκράτορα, αλλά ο Φρειδερίκος Β΄ καταλαμβάνει τα γενοβέζικα πλοία που μεταφέρουν τους συνοδικούς πατέρες, τους οποίους αιχμαλωτίζει και στέλνει στην Απουλία. Τέσσερα χρόνια αργότερα ο διάδοχος του Γρηγορίου Θ΄, Ιννοκέντιος Δ΄, αποφασίζει να εγκαταλείψει τα κράτη του, συγκαλεί σύνοδο στη Λυόν που αποφασίζει την καθαιρέση του Φρειδερίκου Β΄ και στέλνει λεγάτους στη Γερμανία να ορίσουν τον νέο βασιλιά των Ρωμαίων. Παρ' όλες τις δυσκολίες που συναντά στη βόρεια Γερμανία, ο αυτοκράτορας ετοιμάζεται να ξαναρχίσει στη μάχη όταν ξαφνικά τον Δεκέμβριο του 1250 πεθαίνει.

ΠΑΡΑΚΜΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΚΕΡΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Ο αυτοκράτορας έβγαινε λοιπόν ηττημένος από τη μάχη που έδωσε ενάντια στον πάπα και ανίκανος να επιβάλει την αυθεντία του στη βόρεια Ιταλία, ενώ σύντομα άρχισαν να απειλούνται οι γαίες που κατείχε στο νότο και ο ίδιος βρίσκεται στο στόχαστρο των Γερμανών πριγκίπων. Μετά το θάνατο του Φρειδερίκου Β΄ ο οποίος, τελείως απορροφημένος από τις ιταλικές υποθέσεις, τους είχε παραχωρήσει το κυριότερο μέρος των βασιλικών δικαιωμάτων, το αυτοκρατορικό οικοδόμημα βυθίζεται στην αναρχία κατά το τέταρτο του αιώνα που αποκαλείται «Μεγάλη Μεσοβασιλεία» (1250-1273). Ενώ οι γιοι του Φρειδερίκου Β΄, ο Κορράδος Δ΄ και κατόπιν ο εγγονός του Κορραδίνος, αντιτίθενται στους ξένους υποψηφίους που υποστηρίζονται από τον πάπα (τον κόμητα της Ολλανδίας Γουλιέλμο, τον βασιλιά της Καστίλης και της Λεόν Αλφόνσο Ι΄ τον Σοφό, τον κόμητα της Κορνουάλης Ριχάρδο), η Γερμανία μετατρέπεται σ' ένα μωσαικό σχεδόν ανεξάρτητων κρατών: κοσμικά και εκκλησιαστικά πριγκιπάτα, κράτος των Τευτόνων Ιπποτών, ελεύθερες πόλεις της Χάνσα κ.ά. Το εκλεκτορικό κολέγιο που ορίζει τον βασιλιά των Ρωμαίων, δηλαδή τον υποψήφιο για τον αυτοκρατορικό τίτλο, περιορίζεται σε επτά μέλη – τους αρχιεπισκόπους της Κολωνίας, της Μαγεντίας και του Τρηρ, τον Παλατινό κόμητα του Ρήνου, τον βασιλιά της Βοημίας, τον μαργράβο του Βρανδεμβούργου και τον δούκα της Σαξονίας. Κρατά έτσι τη μοναρχία υπό κηδεμονία και επιβάλλει τους όρους του στους υποψηφίους.

Το 1273 ο πάπας, ο οποίος δεν επιθυμεί να παραταθεί η χηρεία του αυτοκρατορικού θρόνου, παρακινεί τους μεγάλους Γερμανούς εκλέκτορες να καθορί-

σουν έναν πρίγκιπα, του οποίου η μικρή εδαφική ισχύς –δεν διαθέτει παρά μερικά φέουδα στη βόρεια Ελβετία και την Άνω Αλσατία– δεν είναι σε θέση να ανησυχήσει τους μεγάλους Γερμανούς φεουδάρχες: τον Ροδόλφο των Αψβούργων. Αντί να επιχειρήσει να εκπληρώσει τις ιμπεριαλιστικές φιλοδοξίες των Στάουφεν ή να επιβάλει την εξουσία του στους πρίγκιπες, ο Ροδόλφος Α΄ χρησιμοποιεί τη βασιλεία του για να αυξήσει την εδαφική του επικράτεια στην Αυστρία, τη Στυρία και την Καρνιόλη εις βάρος του βασιλιά της Βοημίας Ότακαρ Β΄. Με άλλα λόγια έχουμε επικέντρωση της αυτοκρατορίας, ή των υπολειμμάτων της, στις γερμανόφωνες χώρες ενώ ταυτόχρονα ο πρώτος Αψβούργος που φέρει το αυτοκρατορικό στέμμα παραιτείται από τη διεκδίκηση της παγκόσμιας μοναρχίας.

Άλλωστε ο Ροδόλφος Α΄ των Αψβούργων δεν θα κατορθώσει να χρισθεί από τους διαδόχους του Γρηγορίου Ι΄, όπως απαιτεί η αυτοκρατορική στέψη, ούτε να αναδειχθεί βασιλιάς των Ρωμαίων ο γιος του Αλβέρτος, αντί του οποίου οι μεγάλοι εκλέκτορες προτίμησαν τον Αδόλφο του Νασάου. Το 1296 μόνο, και αφού καθαιρέσουν τον Αδόλφο, προβαίνουν στην εκλογή του Αλβέρτου Α΄ των Αψβούργων. Αυτός δολοφονείται το 1308 από τους ανιψιούς του και αντικαθίσταται από έναν πρίγκιπα, η μικρή εδαφική επικράτεια του οποίου δεν είναι σε θέση να ανησυχήσει τους πρίγκιπες: τον κόμητα του Λουξεμβούργου Ερρίκο ο οποίος δεν άργησε, όπως παλαιότερα οι Χόενσταουφεν, να αδιαφορήσει για τη Γερμανία και να επανέλθει στο ιταλικό όραμα. Δεν έχει ακόμη έρθει η στιγμή να εξασφαλίσουν κατά μόνιμο τρόπο το αυτοκρατορικό στέμμα οι Αψβούργοι και να του δώσουν και πάλι όλη τη λάμψη που γνώρισε στους καιρούς των πρώτων Οθώνων, του Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσα ή του Φρειδερίκου Β΄.

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 13ου αιώνα η Ιταλία διέφυγε πλήρως από τη γερμανική τροχιά. Στο νότο, ο πάπας Ιννοκέντιος Δ΄ στράφηκε ήδη από το 1253 στον κόμητα της Ανδεγαυίας και της Προβηγκίας Κάρολο για να παραμερίσει τους διαδόχους του Φρειδερίκου Β΄, προσφέροντας στον αδελφό του Λουδοβίκου Θ΄ του Αγίου το στέμμα της Σικελίας. Το 1265 ο Κάρολος ανταποκρίνεται στην έκκλησή του και συντρίβει διαδοχικά τον Μανφρέδο, νόθο γιο του εκλιπόντος αυτοκράτορα, κοντά στο Μπενεβέντο (1266) και κατόπιν τον τελευταίο των Χόενσταουφεν, τον Κορραδίνο, που έσπευσε από τη Γερμανία και εκτέλεστηκε μετά τη μάχη με τους Ανδεγαυινούς στην Ταλιακότσα (1268). Κύριος της νότιας Ιταλίας, ο Κάρολος της Ανδεγαυίας προσπαθεί να επεκτείνει τον έλεγχό του και σ΄ άλλα τμήματα της χερσονήσου. Φτάνει στην Τοσκάνη και τη Ρώμη όπου επωφελείται από τη μακρά παραμονή του για να εκλεγεί συγκλητικός και να θέσει υπό την κηδεμονία του τη ρωμαϊκή κοινότητα. Τρέφοντας όπως οι Νορμανδοί βασιλιάδες το όνειρο να κυριαρχήσει στη Μεσόγειο, σχεδιάζει να αποκαταστήσει προς όφελός του τη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης. Σύντομα όμως ο ανδεγαυινός ιμπεριαλισμός ξεσηκώνει εναντίον του επιφοβους αντιπάλους. Κατ΄ αρχάς τον πάπα Γρηγόριο Ι΄ ο οποίος, προκειμένου να αποφύγει την ανασύσταση μιας δύναμης ανάλογης με εκείνης του Φρειδερί-

κου Β΄, ευνοεί την εκλογή του Ροδόλφου Α΄ των Αψβούργων στον αυτοκρατορικό θρόνο. Στη συνέχεια, τον βασιλιά της Αραγόνας Πέτρο Γ΄ τον Μέγα, ο οποίος θα επωφεληθεί από τη σφαγή των Γάλλων κατακτητών στο Παλέρμο στις 30 Μαρτίου 1282 (τον περίφημο «Σικελικό Εσπερινό») για να καταλάβει τη νήσο και να ανακηρυχθεί βασιλιάς. Οι Ανδεγαυινοί δεν θα κατορθώσουν να τον μετακινήσουν από εκεί, παρά τη σταυροφορία που διεξάγεται εναντίον της Αραγόνας από τον βασιλιά της Γαλλίας Φίλιππο Γ΄ τον Τολμηρό. Στα τέλη του 13ου αιώνα, αναδιπλωμένη στη Νεάπολη, η ανδεγαυινή μοναρχία εξακολουθεί πάντως να συνιστά μια δύναμη που επεμβαίνει σ' ολόκληρη την Ιταλία και ευνοείται από την ποντιφική υποστήριξη.

Την ίδια περίοδο η βόρεια και η κεντρική Ιταλία εξακολουθούν να συνταράσσονται από τη διαμάχη ανάμεσα στους γουέλφους και τους γιβελίνους. Θεωρητικώς οι πρώτοι είναι οπαδοί του πάπα και οι αντίπαλοί τους του αυτοκράτορα. Στην πραγματικότητα τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Οι γουέλφοι είναι πριν απ' όλα οι πρωτεργάτες της αυτονομίας των κοινοτήτων και ακόμη και αν συμμαχούν με τον πάπα δεν συμμερίζονται τις θεοκρατικές φιλοδοξίες ορισμένων από τους ποντίφικες. Μόλις ο πάπας αποπειράται να επιβάλει την αυθεντία του έξω από τα κράτη του και μοιάζει αποφασισμένος να συνενώσει την Ιταλία, δεν διστάζουν να τον εγκαταλείψουν. Από την πλευρά τους οι γιβελίνοι χαρακτηρίζονται περισσότερο από την αντίθεση μεταξύ αντίπαλων πόλεων ή αντίπαλων φατριών μέσα στην ίδια την πόλη –η οποία κατά κανόνα συνδέεται με παλαιούς ανταγωνισμούς μεταξύ οικογενειών– παρά από την προσχώρηση στο αυτοκρατορικό πρόγραμμα. Το μεγαλύτερο μέρος των πόλεων της βόρειας Ιταλίας πρόκειται στη Λομβαρδική Ένωση και διάκειται εχθρικά απέναντι στους Στάουφεν, αλλά στην κεντρική Ιταλία, και ειδικότερα στην Τοσκάνη, υπάρχουν πόλεις γουελφικές (η Φλωρεντία, η Λούκα) και πόλεις γιβελινικές (η Σιένα, η Πίζα, η Πιστόια), η δε πολιτική εχθρότητα συγκαλύπτει οικονομικές αντιπαλότητες. Μέσα σε καθεμιά από αυτές τις πόλεις υπάρχουν γουελφικές και γιβελινικές φατρίες που εφαρμόζουν τους κανόνες της βεντέτας και της εκτόπισης. Ακόμη και στους ίδιους τους κόλπους του κυρίαρχου γουελφικού κόμματος υπάρχουν αντίπαλες ομάδες –οι Λευκοί και οι Μαύροι– που αλληλοαποκλείονται και πολεμούν ανάμεσά τους. Μετά τη νίκη των Μαύρων στη Φλωρεντία, ο Δάντης Αλιγκέρι θα αναγκαστεί να αυτοεξοριστεί το 1301, για να μην επιστρέψει ποτέ.

Το 1310 ο Ερρίκος Ζ΄ του Λουξεμβούργου, που δύο χρόνια νωρίτερα οι Γερμανοί εκλέκτορες ανέδειξαν βασιλιά των Ρωμαίων, παίρνει με τη σειρά του το δρόμο για την Ιταλία μετά από πρόσκληση των γιβελίνων. Στη Ρώμη όμως προσκρούει στην αντίδραση των γουέλφων και δεν καταφέρνει να στεφεί αυτοκράτορας στο Λατερανό παρά μόνο το 1312, ένα χρόνο προτού πεθάνει, χωρίς να έχει κατορθώσει να συμφιλιώσει τις δύο πλευρές. Στο τέρας λοιπόν μιας διαμάχης που διήρκεσε δυόμισι αιώνες, η παποσύνη και οι Ιταλοί σύμμαχοί της θριαμβεύουν ενώ στη Γερμανία η αυτοκρατορική ισχύς αποσυντίθεται οριστικά. Αυτοκρατορικές πόλεις και ευγενείς της αυτοκρατορίας βλέπουν να τους ανα-

γνωρίζονται προνόμια με τα οποία γίνονται πραγματικές αυτόνομες οντότητες που μπορούν να συνομολογούν μεταξύ τους ενώσεις και συμφωνίες ειρήνης. Όπως οι ορεισίβιοι των τριών καντονιών, του Ούρι, του Σβυτζ και του Ούντερβαλντ, τα οποία ενώνονται το 1291 για να επιβάλουν στους Αψβούργους την αναγνώριση των τοπικών δικαστηρίων τους: είναι το προοίμιο της Ελβετικής Ομοσπονδίας.

ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΔΥΣΗΣ

Η ενσωμάτωση εδαφών της ανατολικής Ευρώπης στη χριστιανοσύνη, από τον 11ο αιώνα και στο εξής, έγινε άλλοτε κάτω από τη ρωμαιοκαθολική επιρροή κι άλλοτε κάτω από την επιρροή της ανατολικής Εκκλησίας. Είναι βέβαια επόμενο ότι οι δυσκολίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και στη συνέχεια η προσωρινή εξαφάνισή της, στις αρχές του 13ου αιώνα, δεν μπόρεσαν παρά να ευνοήσουν την πρώτη εις βάρος της δεύτερης. Αλλά εκείνο που κυρίως χαρακτηρίζει την ανάπτυξη αυτού του τμήματος της ηπείρου είναι η βραδεία ανάδυση νέων δυνάμεων, των οποίων η θέληση για ανεξαρτησία και οι φιλοδοξίες προσκρούουν συχνά στις γειτονικές μεγάλες αυτοκρατορίες.

Τέτοια, για παράδειγμα, είναι η περίπτωση της Βοημίας. Από την καρολίγγεια εποχή τα τσέχικα φύλα που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή διατηρούσαν σχέσεις με τον δυτικό κόσμο. Οι εκστρατείες του Καρλομάγνου είχαν κάνει τη Βοημία τμήμα του δουκάτου της Βαβαρίας και ήταν σύνηθες να συμπεριλαμβάνεται στις διευθετήσεις διαδοχής των κληρονόμων του αυτοκράτορα.

Στη διάρκεια ωστόσο του 10ου αιώνα και κάτω από το σκήπτρο των «εθνικών» δουκών, των Πρεμυσλίδων (απογόνων του Πρέμυσλ), η Βοημία είχε σταδιακά απαλλαγεί από τη γερμανική κηδεμονία. Τον 11ο αιώνα οι Πρεμυσλίδες είχαν πετύχει να επεκτείνουν την εξουσία τους προς ανατολάς, προσαρτώντας τη Μοραβία και κατόπιν τη Σιλεσία. Είχαν βρεθεί έτσι σε επαφή με τους Πολωνούς, οι οποίοι την ίδια εποχή οργάνωναν τους Σλάβους του Βιστούλα. Απ' αυτό προέκυψαν αμέτρητες συγκρούσεις καθώς το καθένα από τα δύο «κράτη» επιδίωκε να εξασφαλίσει τον έλεγχο του άλλου. Οι Γερμανοί αυτοκράτορες επωφελήθηκαν από τον μόνιμο πόλεμο ανάμεσα στη Βοημία και την Πολωνία, δεδομένου ότι αντιτίθεντο συστηματικά στη δημιουργία ενός μεγάλου βασιλείου των δυτικών Σλάβων, η ύπαρξη του οποίου θα απειλούσε ενδεχομένως τα ανατολικά τους σύνορα. Το 1004 ο Ερρίκος Β΄ ο Άγιος διώχνει τους Πολωνούς και επαναφέρει τους Πρεμυσλίδες στην Πράγα. Το 1039, αντίθετα, ο Ερρίκος Γ΄ ο Μαύρος σώζει τον δούκα της Πολωνίας Καζίμηρο Α΄ τον Ανακαινιστή από την επιβουλή του δούκα της Βοημίας.

Σε αντιστάθμισμα μιας απροκάλυπτης υποτέλειας, οι αυτοκράτορες θεωρούν τους δούκες της Βοημίας ως Γερμανούς πρίγκιπες. Οι Τσέχοι στέλνουν σώματα στον αυτοκρατορικό στρατό, παρακάθηνται στις δίαιτες της αυτοκρα-

τορίας και μετέχουν στην εκλογή των αυτοκρατόρων. Κάτοχοι υψηλών αξιωματικών στην αυλή των αυτοκρατόρων, δέχονται εν τέλει από έναν απ' αυτούς –τον Φρειδερίκο Α΄ Βαρβαρόσα– τον βασιλικό τίτλο. Το 1158, ο Λαδίσλαος Β΄ επικαλείται αυτό τον τίτλο, πράγμα που δεν εμποδίζει τον αυτοκρατορικό του προστάτη να εργάζεται αποτελεσματικά για την εξασθένηση του νέου βασιλείου ενθαρρύνοντας τις αποσχιστικές τάσεις της Μοραβίας.

Το 1197, επωφελούμενος από την εικοσαετή έριδα για τη διαδοχή μεταξύ των κληρονόμων του βασιλιά της Βοημίας Λαδίσλαου Β΄, ο Ερρίκος Δ΄ επιβάλλει τη λύση της διανομής. Ο Πρέμισλ Α΄, ο επονομαζόμενος Ότακαρ Α΄, θα βασιλεύσει στη Βοημία και ο αδελφός του δούκας της Βοημίας Λαδίσλαος Γ΄ Ερρίκος στη Μοραβία. Όμως μετά το θάνατο του Ερρίκου Δ΄ έρχεται η σειρά των Βοημών ηγεμόνων να εκμεταλλευτούν την κρίση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Οι διάφοροι ανταγωνιστές εγγυώνται στον Ότακαρ Α΄ αυτονομία και βασιλικό τίτλο και, το 1212, ο Γερμανός αυτοκράτορας Φρειδερίκος Β΄ εκδίδει ένα χρυσόβουλλο που εξασφαλίζει επισήμως στον βασιλιά της Βοημίας την ανεξαρτησία του, αναγνωρίζοντάς του παράλληλα την ιδιότητα του Γερμανού πρίγκιπα. Το 1222 ο Ότακαρ επανακτά τη Μοραβία.

Ωστόσο οι βασιλιάδες της Βοημίας χρησιμοποιούν αυτή την αυτονομία που με τόσο κόπο απέκτησαν για να ασκήσουν έναν αυξανόμενο ρόλο στους κόλπους του γερμανικού κόσμου. Τους βλέπει κανείς να επεμβαίνουν δραστήρια στην αντιπαράθεση του Φρειδερίκου Β΄ με τους αντιπάλους του, ενόσω οι Γερμανοί εγκαθίστανται κατά μεγάλους αριθμούς στο βασίλειο δελασμένοι από ειδικά προνόμια: πρόκειται για εμπόρους που μονοπωλούν τις συναλλαγές και ιδρύουν πόλεις και κληρικούς και χωροδеспότες που ιδιοποιούνται υψηλά αξιώματα και τα πλουσιότερα εδάφη. Αν λοιπόν οι ηγεμόνες τους έχουν τα μάτια στραμμένα στη Γερμανία, οι Σλάβοι της Βοημίας ανέχονται όλο και δυσκολότερα τον πραγματικό γερμανικό εποικισμό του οποίου η χώρα τους καθίσταται θέατρο.

Το 1230 ο βασιλιάς Βεγκέσλαος Α΄ παντρεύεται μια Χόενσταουφεν, κόρη του Φιλίππου της Σουηβίας. Ολότελα απορροφημένος από την επιδίωξη των στόχων του στη Γερμανία, δεν κάνει καμιά προσπάθεια να αντιταχθεί στη μογγολική εισβολή που ξεχύνεται στην κεντρική Ευρώπη το 1241, αφήνοντας τους γιους του Τζένγκις Χαν να ερημώσουν τη Μοραβία και την Ουγγαρία. Η κρίση διαδοχής που ακολουθεί το θάνατο του Φρειδερίκου Β΄ ευνοεί τις μηχανορραφίες του και τις διεκδικήσεις του στο αυτοκρατορικό στέμμα. Πράγματι, κατά την περίοδο που ονομάζεται «Μεγάλη Μεσοβασιλεία», ο βασιλιάς της Βοημίας Ότακαρ Β΄ είναι ο ισχυρότερος Γερμανός πρίγκιπας. Οι ταραχές στη Γερμανία του επέτρεψαν να καταλάβει την Αυστρία, τη Στυρία, την Καρινθία και την Καρινόλη. Αυτά τα εδάφη που έρχονται να προστεθούν στις κτήσεις του στη Βοημία και τη Μοραβία συγκροτούν μια πραγματική αυτοκρατορία και δικαιολογούν τις διεκδικήσεις του. Ο πάπας Γρηγόριος Ι΄, που βλέπει στο πρόσωπό του έναν πειθνήιο πρίγκιπα, υποταγμένο στην Αγία Έδρα, υποστηρίζει την υποψηφιότητά του. Η

ιδιοκτησία των ορυχείων της Βοημίας του εξασφαλίζει πολύτιμα εισοδήματα. Αυτή όμως η υπερβολική του δύναμη ανησυχεί τους Γερμανούς πρίγκιπες οι οποίοι, όπως είδαμε, προτιμούν αντ' αυτού τον λαντγράβου της Αλσατίας Ροδόλφο Α΄ των Αψβούργων. Στη σύγκρουση που αντιπαραθέτει τον Ροδόλφο Α΄ με τον βασιλιά της Βοημίας, ο Ότακαρ Β΄ ηττάται και σκοτώνεται το 1278. Το βασίλειό του διαμελίζεται και ο γιος του Βεγκέσλαος τίθεται κάτω από την κηδεμονία ενός Γερμανού χωροδεσπότη. Μέσα σε μερικά χρόνια οι αλαξονικές διεκδικήσεις του βασιλιά της Βοημίας ναυάγησαν και μαζί τους η ανεξαρτησία του τσέχικου κράτους που με τόσο κόπο είχε κατακτηθεί.

Βορειότερα και επίσης στα μέσα του 10ου αιώνα άρχισε να οργανώνεται, υπό τους δούκες Μιέσκο Α΄ (963-992) και Βολέσλαο Α΄ τον Γενναίο (992-1025), ένα πολωνικό κράτος του οποίου η καρδιά βρίσκεται στη λεκάνη του Βιστούλα, ανάμεσα στα Καρπάθια και τη Βαλτική. Ο μακρόχρονος αγώνας που διεξάγει ο Βολέσλαος Α΄ εναντίον του Ερρίκου Β΄ του εξασφαλίζει την ανεξαρτησία, κι αν η αυτοκρατορική πίεση τον υποχρεώνει να παραιτηθεί από τη Βοημία που κατέκτησε το 1003-1004, παρηγοριέται παίρνοντας το 1025 τον τίτλο του βασιλιά.

Μεγαλείο εφήμερο και σύντομη ανεξαρτησία! Ο μετρίων ικανοτήτων Μιέσκο Β΄ (1025-1034) αφήνει να του διαφύγει ένα μεγάλο μέρος των κατακτήσεων του πατέρα του και αναγκάζεται να αναγνωρίσει και πάλι την υποτέλειά του στον αυτοκράτορα. Μια υποτέλεια που πάντως σώζει το βασίλειο από την προσάρτηση που σχεδίαζε ο βασιλιάς της Βοημίας Βρετίσλαος Β΄. Παλινορθωμένο κατά τη βασιλεία του Καζίμηρου Α΄ του Ανακαινιστή (1034-1058), το βασίλειο της Πολωνίας βυθίζεται κατά το δεύτερο ήμισυ του 11ου αιώνα στην αναρχία και τη σύγχυση, καθώς η κάθε επαρχία προσπαθεί να διατηρήσει ζηλότυπα την ιδιαιτερότητά της και να απαλλαγεί από κάθε συγκεντρωτικό εγχείρημα.

Η βασιλεία του Βολέσλαου Γ΄ του Στραβόστομου, η οποία αρχίζει το 1102, σηματοδοτεί την τελευταία προσπάθεια της δυναστείας των Πιάστ να ανακόψει τις κεντρόφυγες τάσεις που υπερισχύουν στο βασίλειο. Ο Βολέσλαος Γ΄ επανενώνει τη χώρα, την επεκτείνει στην Πομερανία που κατακτήθηκε εις βάρος του αυτοκράτορα και επιβάλλει την αυθεντία του στους χωροδεσπότες. Η διανομή όμως που πραγματοποιεί ανάμεσα στους γιους του, σύμφωνα με την οποία ο καθένας διοικεί μια επαρχία και υποχρεούται να αναγνωρίσει την αυθεντία του πρωτοτόκου (τα «πρεσβεία»), δεν καταλήγει παρά στην ενίσχυση των αποσχίσεων. Τα πρεσβεία, τίτλος περισσότερο τιμητικός παρά αληθινός, περνά από το ένα δουκάτο στο άλλο, ενώ ο κάθε πρίγκιπας επιθυμεί να αυξήσει τα εδάφη του εις βάρος των γειτόνων. Οι σφετερισμοί και οι εμφύλιοι πόλεμοι μαινόνται προς μεγάλο όφελος των άπληστων για ανεξαρτησία φεουδαρχών.

Η αναρχία αυτή θέτει σε κίνδυνο την ίδια την επιβίωση της Πολωνίας. Προς δυσμάς είναι αναγκασμένη να αμυνθεί εναντίον του ανερχόμενου κύματος του γερμανισμού, ενσαρκωμένου από τον δούκα του Βρανδεμβούργου, ο οποίος στις αρχές του 13ου αιώνα καταλαμβάνει τα παράλια της Βαλτικής και την κάτω πεδιάδα του Όντερ. Το 1226, ο δούκας της Μαξοβίας Κορράδος, σε πόλεμο

με τους ειδωλόλατρους της Πρωσίας, καλεί, όπως είδαμε, τους Τεύτονες-Ιππότες που συγκροτούν κράτος στη ζώνη του Κάτω Βιστούλα, κόβοντας ταυτόχρονα την πρόσβαση των Πολωνών στη θάλασσα. Κατά συνέπεια, ο στενός διάδρομος μέσω του οποίου το πολωνικό βασίλειο βγαίνει στη Βαλτική κινδυνεύει να εξαφανιστεί από τη γερμανική επέκταση. Αν σ' αυτά προστεθεί το γεγονός ότι οι Ρώσοι και οι Λιθουανοί απειλούν τα ανατολικά σύνορα της Πολωνίας, αντιλαμβάνεται κανείς πόσο βαριές συνέπειες κινδυνεύει να έχει για την επιβίωση του βασιλείου η ανικανότητα των περιγίπων να επιβάλουν την εξουσία τους στους μεγάλους υποτελείς.

Στις αρχές του 11ου αιώνα η μαγυαρική μοναρχία αποτελεί την πιο σταθερή κρατική οντότητα στην κεντρική Ευρώπη. Πράγματι, αντίθετα με τους Σλάβους γείτονές του, το βασίλειο του Αγίου Στεφάνου είχε κατορθώσει να προφυλαχτεί από τις επεμβάσεις της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Διαφυλάσσοντας έτσι την ανεξαρτησία τους, οι βασιλιάδες της Ουγγαρίας είχαν τη δυνατότητα να αφιερωθούν στην ανάπτυξη της χώρας τους. Μια χώρα που ευημερεί, που έχει πλουτίσει από ένα δραστήριο εμπόριο, του οποίου τα σύνορα φτάνουν σύντομα στα Καρπάθια, την ίδια στιγμή που ενεργητικοί ηγεμόνες επωφελούνται από τις δυσκολίες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας για να επεκτείνουν τα εδάφη τους στις σλαβικές χώρες των Βαλκανίων κοντά στις ακτές της Αδριατικής. Ήδη από το 1064 οι Ούγγροι καταλαμβάνουν το Βελιγράδι. Κατά τη βασιλεία του Λαδίσλαου Α' του Αγίου (1077-1095) και του ανιψιού του Κόλομαν του Βιβλιόφιλου (1095-1116) η επέκταση συνεχίζεται: η Σλοβενία και η Κροατία πέφτουν στα χέρια των Μαγυάρων, χάρη στην ευμενή ουδετερότητα των Κομνηνών αυτοκρατόρων που βλέπουν σ' αυτούς πολύτιμους συμμάχους εναντίον της διαρκούς κινητικότητας των Σέρβων περιγίπων στα Βαλκάνια.

Πάντως η άνοδος της ουγγρικής ισχύος στην περιοχή ανησυχεί τους Βυζαντινούς ηγεμόνες. Εκμεταλλευόμενοι τις φιλονικίες στους κόλπους της βασιλικής οικογένειας των Άρπαντ, στρέφουν τον ένα διεκδικητή εναντίον του άλλου επιχειρώντας να καταστήσουν το ουγγρικό κράτος υποτελές, αν όχι να το απορροφήσουν. Στα μέσα του 11ου αιώνα φαίνονται να είναι έτοιμοι να πετύχουν το σκοπό τους, αλλά ο θάνατος του Μανουήλ Α' Κομνηνού και η καταστροφική βασιλεία του Ανδρόνικου Α' Κομνηνού ανατρέπουν την κατάσταση προς όφελος του Ούγγρου ηγεμόνα Μπέλα Γ'. Τούτος ανακαταλαμβάνει από τους Βυζαντινούς τα χαμένα εδάφη στα Βαλκάνια, παρέχει στο βασίλειό του σταθερούς θεσμούς και σύντομα αισθάνεται αρκετά ισχυρός για να επέμβει στις υποθέσεις των γειτόνων του, ειδικότερα σ' εκείνες του περιγίπια του Κιέβου.

Απορροφημένος έτσι από τις εξωτερικές φιλοδοξίες του, ο Μπέλα Γ' αφήνει να αναπτυχθεί στην Ουγγαρία μια ισχυρή τάξη φεουδαρχών, που ιδιοποιείται τα εδάφη και ροκανίζει τα βασιλικά δικαιώματα. Με το θάνατο του ηγεμόνα το 1196 οι δύο γιοι του ερίζουν για τη διαδοχή και, για να εξασφαλίσουν πιστούς, διανέμουν στους ισχυρούς εδάφη και προνόμια. Ο Ανδρέας Β' που επικρατεί είναι ένας μονάρχης αποπλισμένος απέναντι στην αριστοκρατία. Οι συνωμοσίες

πολλαπλασιάζονται και το 1222 οι Ούγγροι ευγενείς, συγκεντρωμένοι γύρω από τον Μπέλα, το γιο του ηγεμόνα, του επιβάλλουν ένα χρυσόβουλλο, πραγματική παραίτηση του βασιλιά έναντι των διεκδικήσεων των χωροδεσποτών – όπως η Μάγκνα Κάρτα. Ο Μπέλα Δ΄ που ανεβαίνει στο θρόνο το 1235 ματαίως προσπαθεί να επανορθώσει μια κατάσταση στη δημιουργία της οποίας συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό.

Το 1241, κι ενώ στο εσωτερικό επικρατεί μεγάλη αναταραχή, ενσκήπτει η μογγολική εισβολή. Ο Μπέλα Δ΄ με μεγάλη δυσκολία συγκροτεί ένα φεουδαρχικό στρατό για να αναχαιτίσει τον εισβολέα. Όταν τελικά το καταφέρνει, οι Μογγόλοι είναι ήδη σταθερά εγκατεστημένοι στον Δούναβη και στις 11 Απριλίου 1241 εξόλοθρεύουν το στρατό του βασιλιά της Ουγγαρίας. Ενώ εκείνος σπεύδει να ζητήσει τη συνδρομή του πάπα, των Δυτικών ηγεμόνων και της Αυστρίας και κατακλύζει τον αυτοκράτορα με αιτήσεις βοήθειας, οι Μογγόλοι καταλαμβάνουν τη χώρα. Οι πόλεις πυρπολούνται, τα κάστρα κατεδαφίζονται, οι πληθυσμοί κακοποιούνται ή σφάζονται. Στις αρχές του 1242 ο Μπέλα Δ΄ αναγκάζεται να καταφύγει στην Κροατία, καταδιωκόμενος από τους εχθρούς του στα δαλματικά παράλια. Μόνο ο θάνατος του χάνου Ογκοντάι και οι διχόνοιες ανάμεσα στους Μογγόλους αρχηγούς σώζουν τον Μπέλα και το βασίλειό του την τελευταία στιγμή.

Παράλληλα με τη σύσταση του πολωνικού και του ουγγρικού κράτους συγκροτήθηκε και το σερβικό. Μέχρι τις αρχές του 10ου αιώνα οι πρίγκιπες οι οποίοι κατά λίγο πολύ συνεχή τρόπο βασιλεύουν στα σερβικά φύλα, που είναι εγκατεστημένα ανάμεσα στην Αδριατική και τον Βιστούλα –από τον Βλασιμίρ ως τον Παύλο Μπράνοβιτς–, είναι υποτελείς του Βυζαντινού αυτοκράτορα και η ιστορία τους είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτήν της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η αυτόνομη Σερβία ανασύρεται σταδιακά από την αφάνεια από την εποχή εκείνη με την ευκαιρία των ταραχών που επηρεάζουν τη βαλκανική χερσόνησο. Η διαμάχη ανάμεσα στο Βυζάντιο και τον Συμεών της Βουλγαρίας ωθεί τους δύο αντιπάλους να συμπεριλάβουν τους Σέρβους πρίγκιπες στις σφαίρες επιρροής τους.

Αλληλοδιαδόχως Βυζαντινοί και Βούλγαροι επιβάλλουν στους Σέρβους ηγεμόνες της επιλογής τους. Στον πόλεμο που ο Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος διεξάγει εναντίον του Σαμουήλ, ο ζουπάνος της Διόκλειας (ή Ζέτας¹⁷) Βλαδίμηρος είναι πιστός σύμμαχος του βασιλέως, πράγμα που του στοιχίζει την προσάρτηση του πριγκιπάτου του από τους Βουλγάρους. Αλλά η νίκη του Βουλγαροκτόνου επαναφέρει τα πράγματα στην τάξη. Ο Σέρβος πρίγκιπας της Ζέτας Στέφανος Βοϊσλάβος δεν εξασφαλίζει την ανεξαρτησία του λαού του πριν από το 1035 όταν απορρίπτει το βυζαντινό προτεκτοράτο, απωθεί τις εκστρατείες αντιποίνων που εξαπολύονται από τον αυτοκράτορα και καταφέρνει ακόμη και να μεγαλώσει το πριγκιπάτο του. Στο θάνατό του το 1052, το μικρό κράτος της Ζέτας είναι η πρώτη σλαβική χώρα των Βαλκανίων που έχει μπορέσει να αποσπάσει την ανεξαρτησία του από το Βυζάντιο. Στο εξής θα ασκεί δραστήρια πολιτική εναντίον του

παλαιού προστάτη του, υποστηρίζοντας ή εμπνέοντας τους διστακτικούς πόθους της γειτονικής Βουλγαρίας να ανεξαρτητοποιηθεί. Ο πρίγκιπας μάλιστα Μιχαήλος, που κυβερνά το πριγκιπάτο μετά το θάνατο του Στέφανου Βοϊσλάβου, στέφει το 1072 το γιο του Κωνσταντίνο Βοδίνο τσάρο των Βουλγάρων.

Το 1077, ο Μιχαήλος δέχεται ο ίδιος το βασιλικό στέμμα από τη Ρώμη, η οποία βρίσκεται σε πλήρη αντιπαράθεση με το Βυζάντιο μετά το σχίσμα του 1054. Υπό τον Κωνσταντίνο Βοδίνο, που τον διαδέχεται και βασιλεύει από το 1080 ως το 1101, αρχίζει μια νέα φάση: το σερβικό βασίλειο επωφελείται από τους αγώνες που φέρνουν αντιμέτωπη τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία με τους Νορμανδούς και από την ίδια την έκκεντρη θέση του στα Βαλκάνια για να επεκτείνει τα εδάφη του στη γειτονική Ρασκία⁹, η οποία πολύ σύντομα θα γίνει το κέντρο βάρους της Σερβίας και το ορμητήριο των εκστρατειών εναντίον του Βυζαντίου.

Ο θάνατος του Κωνσταντίνου Βοδίνου επιτρέπει στην ελληνική αυτοκρατορία μια ανάπαυλα, που δίνει την ευκαιρία στον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό να εκμεταλλευτεί τον εκκολαπτόμενο ανταγωνισμό ανάμεσα στους δύο πόλους του σερβικού βασιλείου: τη Ζέτα και τη Ρασκία. Κατά τα δύο πρώτα τρίτα του 12ου αιώνα η Σερβία βρίσκεται και πάλι υποταγμένη στο Βυζάντιο ενώ ταυτόχρονα συγκλονίζεται από επανειλημμένες στάσεις που καθιστούν επισφαλή την ελληνική ηγεμονία. Ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός αναλώνεται στην καταστολή των εξεγέρσεων των «μεγάλων ζουπάνων» της Ρασκίας. Η εξέγερση το 1166 υπό τον Στέφανο Νεμάνια καταστέλλεται σθεναρά από τον Μανουήλ Α΄, όταν όμως τον διαδέχεται ο Ανδρόνικος Κομνηνός μια φοβερή εξέγερση ξεσπά το 1181 που, με τη βοήθεια του Μπέλα Γ΄ της Ουγγαρίας, φέρνει τον πόλεμο στα ίδια τα εδάφη της αυτοκρατορίας. Οι Σέρβοι επωφελούνται για να επεκτείνουν τα εδάφη τους εις βάρος της αυτοκρατορίας: η κοιλάδα του Μοράβα, η Ζέτα και ένα τμήμα των αδριατικών παραλίων πέφτουν στα χέρια τους.

Όταν πεθαίνει το 1196, ο μέγας ζουπάνος Στέφανος Νεμάνια αφήνει ένα ισχυρό σερβικό κράτος που εκτείνεται στο βορειοδυτικό τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου, και το οποίο, με τη βουλγαρική βοήθεια, θα οδηγήσει σε αποτυχία όλες τις προσπάθειες ανάκτησης από το Βυζάντιο. Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204 και τη διανομή των υπολειμμάτων της αυτοκρατορίας ανάμεσα στη Βενετία και τους βαρώνους της Δύσης, ο διάδοχος του Νεμάνια, ο Στέφανος Β΄ Νεμανιτς ο Πρωτοστεφής, δέχεται από τον πάπα το βασιλικό στέμμα (1212). Δύο χρόνια αργότερα λαμβάνει από τη Νίκαια την άδεια να ιδρύσει στη Σερβία μια αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή. Στα τέλη του 13ου αιώνα το σερβικό βασίλειο των Νεμανιδών έχει γίνει μια βαλκανική δύναμη.

Παρά το ένδοξο παρελθόν της, η μοίρα της Βουλγαρίας είναι παρόμοια μ' εκείνη της Σερβίας. Η συντριβή της αυτοκρατορίας του Σαμουήλ από τον Βασίλειο Β΄ τον Βουλγαροκτόνο δεν είχε ανακόψει την επιθυμία της αριστοκρατίας να ανεξαρτητοποιηθεί. Ο θάνατος του Βουλγαροκτόνου, οι φορολογικές αφαιμάξεις της βυζαντινής διακυβέρνησης και οι αδεξιότητες που διαπράχθηκαν απέναντι στις βουλγαρικές θρησκευτικές αρχές προκάλεσαν το 1040 μια μαζική εξέγερ-

ση εναντίον των Ελλήνων, η οποία καταπνίγηκε μεν τον επόμενο χρόνο, αλλά που μαρτυρεί την αποτυχία της αφομοίωσης που είχε επιχειρήσει ο βασιλεύς.

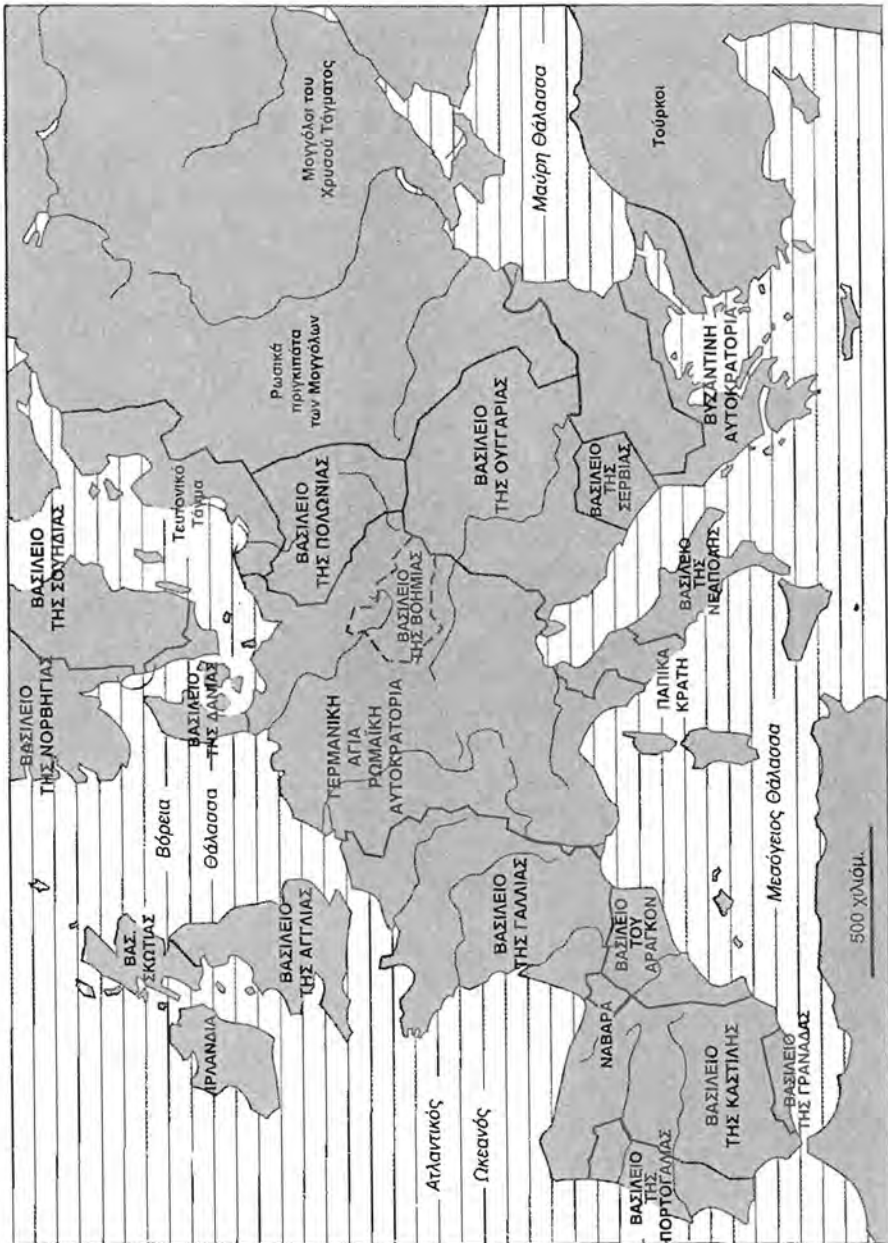
Ωστόσο το βουλγαρικό κράτος δεν επανασυγκροτείται πριν από το θάνατο του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού και την παρεπόμενη κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στα Βαλκάνια. Στα τέλη του 12ου αιώνα δύο αδελφοί προερχόμενοι από τη βουλγαρική ή τη βλαχική αριστοκρατία⁴⁹, οι Ιβάν Ασάν και Πέτρος Ασάν, ξησηκλώνουν τους βογιάρους με την υποστήριξη των Σέρβων και των Ούγγρων και τη βοήθεια των Κουμάνων που είχαν έρθει από τις στέπες της Ρωσίας. Οι στρατιώτες τους εισβάλλουν στη Μοισία, ερημώνουν τη βόρεια Θράκη και εισχωρούν στη Μακεδονία. Ο Ιβάν Ασάν σύντομα στέφεται τσάρος. Παρ' όλο δε που οι εκστρατείες του Ισαάκιου Β΄ Αγγέλου αναγκάζουν τους Βουλγάρους να εκκενώσουν τη Θράκη και τη Μακεδονία, δεν καταφέρνουν να εμποδίσουν τη γέννηση της ανεξάρτητης Βουλγαρίας.

Μετά από μια περίοδο σύγχυσης που ακολουθεί το θάνατο του Ιβάν Ασάν Α΄ το 1196 και αυτόν του Πέτρου Β΄ Ασάν το επόμενο έτος, το στέμμα περνά στον αδελφό τους τσάρο Ιωαννίτη ή Καλοϊωάννη, στο πρόσωπο του οποίου το Βυζάντιο θα γνωρίσει έναν επίφοβο αντίπαλο. Το 1204 καταφέρνει να λάβει από τον πάπα την αναγνώριση του αυτοκρατορικού τίτλου του. Μέχρι το θάνατό του, το 1207, ενισχύει την κυριαρχία του στο βορειοανατολικό τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου, πολεμώντας τη λατινική αυτοκρατορία και το βασίλειο της Θεσσαλονίκης, όπως στο παρελθόν είχε πολεμήσει το Βυζάντιο.

Κατά τη βασιλεία του Ιβάν Ασάν Β΄ η βουλγαρική αυτοκρατορία γνωρίζει αξιοσημείωτη επέκταση. Ο τσάρος δεν ονειρεύεται παρά να εκμεταλλευτεί την εχθρότητα ανάμεσα σε Λατίνους και Έλληνες ώστε να υφαρπάξει το στέμμα της Κωνσταντινούπολης. Παρά τις διαρκείς και μεθοδικές μηχανορραφίες και επεμβάσεις δεν θα καταφέρει να γίνει κύριος της βυζαντινής μητρόπολης αλλά, από τη Μακεδονία και τη Θράκη όπου είναι εγκατεστημένος, αποτελεί μέχρι το τέλος της ζωής του το 1241 μια μόνιμη απειλή για την Αυτοκρατορία της Νίκαιας. Ο θάνατός του, που συμπίπτει με τη μογγολική εισβολή, σημαδεύει την κατάρρευση της βουλγαρικής ισχύος. Ρημαγμένη από τη μογγολική εισβολή, η Βουλγαρία γίνεται φόρου υποτελής. Οι ανήλικοι γιοι του Ιβάν Ασάν Β΄ είναι ανίσχυροι να αντισταθούν στη δυναμική επιστροφή των Βυζαντινών και ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης δεν δυσκολεύεται καθόλου να ανακαταλάβει τα χαμένα εδάφη.

Οι εσωτερικές διενέξεις απορροφούν όλη την ενεργητικότητα των Βουλγάρων μέχρι την ανάρρηση ενός Νεμανίδη, του Κωνσταντίνου Τυχ, ο οποίος βασιλεύει από το 1257 ως το 1277 και ενισχύει τις βουλγαροσερβικές σχέσεις. Το 1280 τσάρος γίνεται ο Κουμάνος Γεώργιος Α΄ Τερτερίγος αφού εκθρονίσει τον προστατευόμενο του Βυζαντίου Ιβάν Ασάν Γ΄. Ο Κάρολος Α΄ της Ανδεγαυίας θα βρει στο πρόσωπό του ένα σίγουρο σύμμαχο εναντίον των Ελλήνων. Στα τέλη του 13ου αιώνα, το μεγαλύτερο μέρος της βαλκανικής χερσονήσου έχει οριστικά ξεφύγει από τη βυζαντινή επιρροή.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 13^{ου} ΑΙΩΝΑ

Ανατολικότερα, ο θάνατος το 1054 του μεγάλου δούκα του Κιέβου Γιαροσλάβι του Σοφού σηματοδοτεί για τη Ρωσία την έναρξη μιας περιόδου σύγχυσης και αναρχίας που θα διαρκέσει ως τη μογγολική εισβολή του 1224. Η θεωρητική ενότητα, που κάποια στιγμή επιτεύχθηκε από το Κίεβο, σύντομα αποδεικνύεται τεχνητή. Η διανομή των εδαφών ανάμεσα στους απογόνους πριγκιπες γεννά ένα πλήθος πριγκιπάτων ενώ ο τίτλος του «μεγάλου ηγεμόνα», που δικαιούται ο πρωτότοκος της οικογένειας, δεν έχει μεγαλύτερη βαρύτητα απ' αυτόν του «πρεσβύτερου» στην Πολωνία. Οι εμφύλιοι πόλεμοι μαινόνται και το σπαρασσόμενο πριγκιπάτο γίνεται εύκολη λεία για τους Βαρβάρους νομάδες των στεπών της νότιας Ρωσίας: τους Πολόβτσου ή Κουμάνους. Οι πηγές μαρτυρούν ότι από τον 12ο αιώνα έλαβε χώρα μια σημαντική εποικιστική κίνηση προς δύο κυρίως κατευθύνσεις: αφενός προς τα βορειοανατολικά, ανάμεσα στους άνω ρόδες του Βόλγα και του Οκά, και αφετέρου προς τη Γαλικία, με αποτέλεσμα οι Ρώσοι να έρθουν σύντομα σε επαφή με την Πολωνία.

Από τα περίπου εξήντα πριγκιπάτα που γεννιούνται τότε, ορισμένα ξεχωρίζουν: πρώτο απ' όλα το πριγκιπάτο του Κιέβου γνωρίζει μέχρι το 1157 μια κάποια υπεροχή έναντι των άλλων ενώ οι άρχοντές του φέρουν τον τίτλο του μεγάλου ηγεμόνα. Ένας απ' αυτούς, ο Βλαδίμηρος Β' ο Μονομάχος (1113-1125), εμφανίζεται κάποια στιγμή ως ο κύριος ολόκληρης της Ρωσίας. Αλλά οι ταραχές που ακολουθούν το θάνατό του καταποντίζουν τα μεγαλειώδη όνειρα του Κιέβου που εγκαταλείπει για κάποιο διάστημα την πρωτοκαθεδρία του στο βόρειο πριγκιπάτο της Σουζνταλίας, του οποίου ο δεσπότης Ανδρέας Μπογκολιούμπσκι καταλαμβάνει το Κίεβο το 1169 και προσπαθεί να οργανώσει ένα ενιαίο κράτος, μεταβιβαζόμενο από πατέρα σε γιο. Μάταια θα αγωνιστεί σ' ολόκληρη τη ζωή του για να πραγματοποιήσει το στόχο του. Τέλος, δίπλα στα πολυάριθμα πριγκιπάτα, κληρονόμους της Ρωσίας του Κιέβου και της Σουζνταλίας υπάρχουν εμπορικές πόλεις που οργανώνονται σε αυτόνομες δημοκρατίες: η πιο ευημερούσα, το Νόβγκοροντ, γίνεται κι αυτή πριγκιπάτο του οποίου ο ηγεμόνας Αλέξανδρος Νιέφσκι νικά τους Σουηδούς στον Νέβα το 1240 και τους Τεύτονες Ιππότες στους πάγους της λίμνης Πείπους δύο χρόνια αργότερα.

Αυτό το ψηφιδωτό των αβέβαιων και διαρκώς μεταβαλλόμενων μικρών κρατών καταλαμβάνουν οι Μογγόλοι του Τζένγκις Χαν χωρίς καμιά δυσκολία, από το 1224 και στο εξής. Το 1237 καταλαμβάνεται αιφνιδιαστικά το Ριαζάν. Τον επόμενο χρόνο οι Μογγόλοι μπαίνουν στη Μόσχα και λεηλατούν ολόκληρο το βορειοανατολικό τμήμα της Ρωσίας. Συγχρόνως, αποσπάσματα ιππικού υποτάσσουν στα νοτιοανατολικά τα νομαδικά φύλα των Πολόβτσου και των Κουμάνων. Το 1240 τα πριγκιπάτα του νότου υπόκεινται με τη σειρά τους στη μογγολική εισβολή. Το Κίεβο πέφτει και μαζί του περιέρχεται στους Μογγόλους το σύνολο των εδαφών που κατοικούνται από τους Ρώσους.

Η υποχώρηση των Μογγόλων στο δεύτερο ήμισυ του 13ου αιώνα μπορεί να απελευθερώσει την κεντρική Ευρώπη, αλλά για τη Ρωσία δεν σημαίνει το τέλος της κυριαρχίας των χάνων. Εγκατεστημένοι στα παράλια της Μαύρης Θάλασ-

σας, οι Μογγόλοι της Χρυσής Ορδής⁶⁰ εξακολουθούν να ασκούν το προτεκτοράτο τους στο σύνολο των ρωσικών πριγκιπάτων. Ο ετήσιος φόρος που καταβάλλεται από κάθε πριγκίπα υλοποιεί αυτό το δεσμό υποτέλειας. Μάλιστα με κάθε αλλαγή στο θρόνο ο νέος ηγεμόνας είναι αναγκασμένος να πηγαίνει στη χώρα των Μογγόλων και να δηλώνει στον χάνο την οφειλόμενη υποταγή προς τον κύριό του. Κανένας Ρώσος πριγκίπας δεν διαφεύγει απ' αυτή τη σκληρή κυριαρχία, ούτε καν ο ίδιος ο Αλέξανδρος Νιέφσκι, του οποίου η νίκη εναντίον των Τευτόνων Ιπποτών και των Ιπποτών του Ζίφους τον έχει καταστήσει το σύμβολο της ρωσικής αντίστασης εναντίον των εισβολέων. Μέχρι την καταστροφή της Χρυσής Ορδής από τον Ιβάν Γ' τον Μέγα στα τέλη του 15ου αιώνα, οι Μογγόλοι παραμένουν οι επιδιαιτητές της κατάστασης σ' αυτό το τμήμα της Ευρώπης. Το δε ρωσικό έθνος θα διαμορφωθεί τους τελευταίους αιώνες του Μεσαίωνα υπό το μογγολικό προτεκτοράτο.

ΚΑΙ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ;

Η ληστροική επέλαση των Λατίνων στα 1204 δεν έθεσε οριστικά τέλος στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Ενάντια στον Βαλδουίνο της Φλάνδρας και στα φραγκικά πριγκιπάτα, πολύ αδύναμοι για να επεκτείνουν την κυριαρχία τους στη Μικρά Ασία, στα νότια παράλια της Μαύρης Θάλασσας και στην Ανατολία συγκροτήθηκαν πολλά ελληνικά κράτη. Από τα δύο πριγκιπάτα που ιδρύθηκαν από τους εγγονούς του Ανδρόνικου Α' Κομνηνού, το κράτος του Δαβίδ Α' Μεγάλου Κομνηνού γύρω από την Ηράκλεια του Πόντου εξαφανίστηκε γρήγορα. Αντίθετα το δεύτερο, του οποίου ο ηγεμόνας Αλέξιος Α' Μέγας Κομνηνός ανακηρύχθηκε *βασιλεύς* στην Τραπεζούντα, θα αντισταθεί στις επιθέσεις των γειτόνων του και θα διατηρήσει την ανεξαρτησία του ως το 1461, ασκώντας δραστήριο εμπόριο και επεκτείνοντας την εξουσία του από τη Σινώπη ως τον Καύκασο, καθώς και σε πολυάριθμους εμπορικούς σταθμούς στην Κριμαία, τη Χερσόνησο και μέχρι τα παράλια της Αζοφικής Θάλασσας.

Στο ευρωπαϊκό τμήμα της πρώην Βυζαντινής Αυτοκρατορίας οι Λατίνοι, αποδεκατισμένοι από τις επιθέσεις των Βουλγάρων, δεν μπόρεσαν να εμποδίσουν το σχηματισμό ενός άλλου ελληνικού δεσποτάτου στην Ήπειρο. Διατηρώντας τους παλαιούς θεσμούς, ο επικεφαλής του δεσπότης Μιχαήλ Α' Άγγελος Κομνηνός ανεξαρτητοποιήθηκε από την Αυτοκρατορία της Νίκαιας, εγκαθιστώντας την πρωτεύουσά του στην Άρτα και στηριζόμενος στην αυτόνομη ελληνική Εκκλησία. Ο διάδοχός του Θεόδωρος Άγγελος Δούκας Κομνηνός αρχίζει από πολύ νωρίς τον αγώνα εναντίον των Λατίνων. Το 1217 αιχμαλωτίζει και σκοτώνει τον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης Πέτρο ντε Κουρτεναί καθώς αυτός επιστρέφει (μέσω της Ηπείρου) από τη Ρώμη όπου έχει στεφεί από τον πάπα⁶¹, και το 1223 καταλαμβάνει τη Θεσσαλονίκη. Δεν του χρειάζεται τίποτε περισσότερο για να ανακηρυχθεί *βασιλεύς* με την υποστήριξη όλων των Ελλήνων

επισκόπων της Ευρώπης και να δεχτεί το χρίσμα από τον πατριάρχη της Αχρίδας. Το 1230 όμως, ενώ έχει γίνει κύριος της Αδριανούπολης και απειλεί άμεσα την παλαιά αυτοκρατορική πρωτεύουσα, υπόκειται σε βαριά ήττα από τους Βουλγάρους του Ιβάν Ασάν Β΄ και αναγκάζεται να παραιτηθεί από την αποκατάσταση της βυζαντινής ισχύος στο όνομά του.

Η ανάκτηση γίνεται τελικά από το σημαντικότερο από τα ελληνικά κράτη, την Αυτοκρατορία της Νίκαιας, που εκτείνεται από τα παράλια του Αιγαίου (Σμύρνη) ως εκείνα της Μαύρης Θάλασσας στη Μικρά Ασία, κάτω από το σκήπτρο του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρι (1204-1222). Καλά προστατευμένη από το τριπλό τείχος της, στο κέντρο μιας πλούσιας και αρδευόμενης περιοχής και στο σταυροδρόμι των μεγάλων εμπορικών δρόμων, η Νίκαια χρησίμευσε ως καταφύγιο στους κληρικούς και τους κρατικούς λειτουργούς που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Κωνσταντινούπολη το 1204. Πολεμώντας σε δύο μέτωπα, εναντίον των Τούρκων στην ανατολή –τους οποίους νίκησε στο Ικόνιο ο Θεόδωρος Α΄– και εναντίον των Λατίνων στη δύση, η Αυτοκρατορία της Νίκαιας αναδείχθηκε σύντομα σε τοπική δύναμη. Κατά τη βασιλεία του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη (1222-1254) η κεντρική εξουσία ενισχύεται εις βάρος των ευγενών, ενώ ο βασιλεύς επεμβαίνει δραστήρια στην Ευρώπη, υποστηρίζοντας τον Φρειδερίκο Β΄ εναντίον του πάπα και των συμμάχων του και ηγούμενος μιας εκστρατείας κατά των Βουλγάρων από τους οποίους ανακαταλαμβάνει τη Θράκη και τη Μακεδονία. Στη συνέχεια κυριεύει τη Θεσσαλονίκη και το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Όταν πεθαίνει το 1254 περιβεβλημένος με τεράστιο κύρος και μεγάλο λαϊκό ενθουσιασμό, μόνο η Κωνσταντινούπολη, η Κρήτη και τα νησιά παραμένουν ακόμη στα χέρια των Λατίνων. Όχι για πολύ. Το 1259 ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, που έχει σφετεριστεί την εξουσία στη Νίκαια, νικά στην Πελαγονία της Μακεδονίας έναν ισχυρό συνασπισμένο στρατό και δύο χρόνια αργότερα, στις 25 Ιουλίου 1261, με τη συνδρομή των Γενουατών οι οποίοι αντάλλαξαν την υποστήριξη του στόλου τους με προνόμια σ' όλες τις πόλεις της αυτοκρατορίας και της Μαύρης Θάλασσας, μπαίνει χωρίς μάχη στην Κωνσταντινούπολη απ' όπου έχει διαφύγει ο τελευταίος Λατίνος αυτοκράτορας Βαλδουίνος Β΄ και όπου στέφεται αυτοκράτορας στην Αγία Σοφία με το όνομα Μιχαήλ Η΄.

Για περισσότερα από είκοσι χρόνια ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος μάχεται εναντίον του συνασπισμού των Λατίνων, των Βουλγάρων και των διαδόχων του δεσπότη της Ηπείρου. Το 1281, η συμμαχία της Ρώμης εκπροσωπούμενη από τον πάπα Μαρτίνο Δ΄, τους Ενετούς και τον Κάρολο Α΄ της Ανδεγαυίας θέτει σε σοβαρό κίνδυνο την ύπαρξη της παλινορθωμένης αυτοκρατορίας. Αλλά ο «Σικελικός Εσπερινός» και η αραγωνική επέμβαση στη νότια Ιταλία απομακρύνουν τον κίνδυνο και επιτρέπουν σ' ό,τι απομένει από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία στις δύο όχθες του Βοσπόρου να επιζήσει, παρά τις εσωτερικές διαμάχες, τους κοινωνικούς αγώνες και τη μόνιμη πίεση που ασκείται στα σύνορα από ταραχοποιούς γείτονες.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ: ΚΟΣΜΙΚΗ ΚΑΙ ΑΜΦΙΣΒΗΤΟΥΜΕΝΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

Έχοντας θριαμβεύσει εναντίον του Γερμανού αυτοκράτορα μετά τους ατέμονους αγώνες που διεξήγαγε για να επιβάλει τη δική της οπτική του *dominium mundi*, ανεβάζοντας και κατεβάζοντας από το θρόνο ηγεμόνες και πρίγκιπες ανάλογα με τις πνευματικές ή κοσμικές βλέψεις της, επωφελούμενη από την εξασθένηση των πατριαρχείων της Ανατολής και από την προώθηση της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας προς ανατολάς και έχοντας τέλος στην κεφαλή της προσωπικότητες καθ' όλα εξαιρετικές –τον Ιννοκέντιο Γ', τον Γρηγόριο Ι', τον Βονιφάτιο Η'– η παποσύνη συμπεριφέρθηκε στη διάρκεια του 13ου αιώνα ως μια πραγματική ευρωπαϊκή δύναμη. Βεβαίως δεν είχε μόνο επιτυχίες. Δεν κατάφερε ούτε να αναζωπυρώσει το πνεύμα των σταυροφοριών ούτε να αποκαταστήσει την ενότητα των Εκκλησιών της Δύσης και της Ανατολής ούτε, κυρίως, να κάνει αποδεκτή απ' όλους τη θεωρία της ποντιφικής θεοκρατίας. Οι βασιλιάδες της Γαλλίας δεν δέχτηκαν ποτέ να δηλώσουν υποτέλεια στον ποντίφικα της Ρώμης, αντιπαραθέτοντας στο δόγμα του εκείνο του βασιλιά «αυτοκράτορα στο βασίλειό του». Το γεγονός δε ότι ο Βονιφάτιος Η' προχώρησε πολύ στη διαμάχη του με τον Φίλιππο Δ' τον Ωραιοί, τον ανάγκασε να δεχτεί το 1303 την ταπεινώση του Ανάνι. Ωστόσο, τη στιγμή που ολοκληρώνεται ο «χρυσός αιώνας» του Μεσαίωνα, το κύρος του ποντιφικού θεσμού παραμένει σημαντικό. Οι προσπάθειες που καταβλήθηκαν από τους ποντίφικες στον τομέα της κανονικής νομοθεσίας και της διοίκησης καθιστούν τα κράτη τους αληθινές συγκεντρωτικές μοναρχίες, οι οποίες κατά τα λοιπά συναντούν τις ίδιες δυσκολίες με τις κοσμικές ομόλογές τους για να καθιερώσουν ένα μόνιμο φορολογικό σύστημα. Εξ ου τα κάθε λογής τεχνάσματα που επινοούν οι κληρικοί της κουρίας⁶² για να γεμίσουν το ταμείο της Αγίας Έδρας, αρχίζοντας από τις «σταυροφορίες», οι οποίες κηρύχθηκαν για να καλύψουν πολιτικούς σκοπούς δίχως πνευματικό περιεχόμενο και οι οποίες, μερικές φορές, στράφηκαν εναντίον χριστιανών (όπως στην περίπτωση του Φρειδερίκου Β' ή του βασιλιά της Αραγωνίας).

Ο εκπληκτικός πλοουτισμός της δυτικής κοινωνίας, κάτω από τα συνδυασμένα αποτελέσματα των μεγάλων εκχερσώσεων, της ανάπτυξης του εμπορίου και της αναγέννησης των πόλεων, θέτει ένα νέο πρόβλημα στο σύνολο της Εκκλησίας καθώς και στις μάζες των πιστών: πώς μπορεί να αγωνιστεί κανείς για τη σωτηρία του σε έναν κόσμο όπου οι υλικές ενασχολήσεις ή το χρήμα κατέχουν τόσο σημαντική θέση; Πράγματι το κινήρι του κέρδους και της πολυτέλειας έχει γενικευθεί, κάτι που είναι ριζικά αντίθετο με το ιδεώδες της πενίας και της ελεημοσύνης που ως τότε διακήρυσσε η Εκκλησία. Σύντομα μολύνεται κι αυτή με τη σειρά της από την απληστία του πλούτου. Διαθέτει αγανείς εκτάσεις, εισπράττει φόρους, μετέχει στις εμπορικές δραστηριότητες. Πολλοί χριστιανοί, αυτοί που συχνά εμπνέουν την πιο θερμή πίστη, εκτιμούν ότι το μήνυμα του Χριστού προδίδεται από την ευημερία του κλήρου και από τις εξουσιαστικές τάσεις των αρχιερέων του. Επιθυμούν μια επιστροφή στην απλότητα της πρώτης Εκκλησίας

και επιδιώκουν μια ζωή πιο αγνή, που διέπεται από τις αρχές της πενίας και της περιφρόνησης των υλικών αγαθών. Τις πιο χαρακτηριστικές εκδηλώσεις αυτού του φαινομένου γνωρίζουν οι πόλεις της βόρειας Ιταλίας και της νότιας Γαλλίας όπου ο πλουτισμός υπήρξε ταχύτερος και οι διαφορές ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς πιο κραυγαλέες.

Αντιμετωπίζοντας την εχθρότητα των αρχιερέων, μοναχοί και κοσμικοί κατακρίνουν ανοιχτά την οργάνωση του κλήρου και στη συνέχεια διάφορα σημεία του δόγματος της Εκκλησίας, και ειδικότερα τη χρησιμότητα ορισμένων μυστηρίων. Έκτοτε θεωρούνται αιρετικοί, αφορίζονται από την Εκκλησία και σύντομα διώκονται. Τα αιρετικά κινήματα, πολυάριθμα όπως είδαμε στους κόλπους της ελληνικής Εκκλησίας και μάλιστα από πολύ νωρίς, άρχισαν να εκδηλώνονται στη Δύση από τις αρχές του 11ου αιώνα, τόσο στη βόρεια Γαλλία (στην Ορλεάνη, το Αράς, το Σαλόν-συρ-Μαρν) όσο και στην Ακουιτανία, τη Γερμανία και τη Λομβαρδία. Διευρύνονται όμως και πολλαπλασιάζονται στη διάρκεια του 12ου αιώνα. Ανάμεσα σ' αυτά που εκδηλώθηκαν πρώτα, σημαντικότερα είναι τα κινήματα των οπαδών του Ιταλού μεταρρυθμιστή Αρνόλδου της Μπρέσα που στραγγαλίστηκε και κήκε στη Ρώμη το 1155, και εκείνο του πλούσιου Λυονέζου εμπόρου Πιέρ Βάλδο (ή Βάλντο): η αίρεση των Πτωχών της Λυόν, που ιδρύεται γύρω στα 1170, αντιτίθεται στην καθολική ιεραρχία διακηρύσσοντας ότι όλοι οι ενάρετοι πιστοί μπορούν να ενεργούν ως ιερείς. Οι βάλδιοι, που καταδικάζονται από τη Σύνοδο της Βερόνας το 1184, χωρίζονται σε πολλές ομάδες: αυτή που εγκαθίσταται στη νότια Γαλλία έρχεται σε αντιπαράθεση με τους καθαρούς και προχωρεί στο κήρυγμα του Αγίου Δομίνικου. Ο άλλος κλάδος περνά στην Ιταλία και κατόπιν στην κεντρική Ευρώπη όπου καταδιώκεται από τις εκκλησιαστικές αρχές.

Πιο επικίνδυνη για τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία είναι η αίρεση των καθαρών. Αρχικά διαδόθηκε στη Γερμανία και κατόπιν στη βόρεια Γαλλία, τη Λομβαρδία, την κεντρική Ιταλία και την Καταλωνία. Από εκεί έφτασε στη Λανγκεντόκ και την περιοχή του Αλμπί όπου βρήκε πρόσφορο πεδίο στις γαίες του κόμητα της Τουλούζης. Για τους καθαρούς (ή αλβιγνούς) το ιδεώδες της πενίας συνοδεύεται από άρνηση όλων των μυστηρίων και της αυθεντίας της Εκκλησίας της Ρώμης. Κυρίως αμφισβητούν την ιδέα ενός μοναδικού Θεού και πιστεύουν –επανερχόμενοι κατά κάποιον τρόπο στο μανιχαϊσμό της Ανατολής– στον αέναο αγώνα ανάμεσα στην αρεχή του καλού και τη θεότητα του κακού. Η ανοχή του κόμητα της Τουλούζης Ραϊμόνδου ΣΤ΄ θα τους επιτρέψει να οργανώσουν στο Λωραζάι μια πραγματική Εκκλησία, με έξι επισκοπές και κοινότητες που διοικεί η ελίτ των «τελειών», και την οποία υποστηρίζει η τοπική αριστοκρατία.

Η άμυνα της Εκκλησίας απέναντι στην ανάπτυξη των αιρέσεων οργανώνεται σε τρία επίπεδα. Κατ' αρχάς με μεταρρυθμίσεις, έργο πολλών συνόδων και ειδικότερα της Δ΄ Συνόδου του Λατερανού το 1215. Κατόπιν με την καταστολή. Καθώς ο κόμης της Τουλούζης έχει αφήσει την αλβιγνή αίρεση να αναπτυχθεί στα εδάφη του, όπου ένας ποντιφικός λεγάτος δολοφονείται το 1208, ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ κηρύσσει σταυροφορία εναντίον των καθαρών. Ένας στρατός από μι-

κρούς χωροδεσπότες της βόρειας Γαλλίας, υπό την ηγεσία του Σιμόν Δ΄ ντε Μονφόρ, εισβάλλει στη Λανγκεντόκ και επιδίδεται στη λεηλασία και τις σφαγές. Ο πόλεμος κρατά πολλά χρόνια και δεν σταματά παρά με την επέμβαση του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου Η΄ του Λέοντος, που καθυποτάσσει ολόκληρη την περιοχή. Έτσι τα αγαθά του Ραϊμόνδου ΣΤ΄ περιέρχονται στον Σιμόν Δ΄ ντε Μονφόρ και κατόπιν, με τη Συνθήκη των Παρισίων (1229), στον βασιλιά της Γαλλίας. Παρ' όλα αυτά η αίρεση δεν συντρίβεται ολοσχερώς. Για να αντιμετωπίσει την κατάσταση, η Εκκλησία χρησιμοποιεί ένα ειδικό δικαστήριο, την Ιερά Εξέταση, που βρίσκεται κάτω από την άμεση εξουσία των εκπροσώπων του πάπα και είναι επιφορτισμένο με την καταδίωξη και την καταδίκη των αιρετικών. Πολλοί απ' αυτούς θα ριχτούν στη φυλακή, θα βασανιστούν και τελικά θα καούν ζωντανοί.

Η δημιουργία των επαιτικών ταγμάτων αποτελεί την τρίτη πτυχή της πολιτικής που υιοθετήθηκε από τους ποντίφικες της Ρώμης για την καταπολέμηση των αιρετικών δογμάτων και πρακτικών. Χωρίς να πάψουν να παραμένουν πιστοί στη διδασκαλία της Εκκλησίας, οι ιδρυτές των ταγμάτων αυτών επιδιώκουν να εφαρμόσουν το ιδεώδες της πενίας που εμπνέει πολλούς πιστούς. Το 1210 ο πάπας Ιννοκέντιος Γ΄ εγκρίνει τον κανόνα πενίας που ο Φραγκίσκος Μπερναρντόνε (1182-1226) —ο γιος ενός πλούσιου υφασματέμπορα της Ασίζης που έχει απαρνηθεί όλα τα αγαθά του για να ζήσει ως ερημίτης μια ζωή αφιερωμένη στην προσευχή και την επαιτεία— παρέδωσε στους λίγους οπαδούς του: τους Μικρούς Αδελφούς (Ordo Fratrum Minorum). Έχοντας επίγνωση της δύναμης αυτού του ρεύματος στο εσωτερικό του χριστιανικού κόσμου που πιέζει προς την κατεύθυνση μιας επανόδου στην αγνότητα και την απλότητα των πρώτων χρόνων του χριστιανισμού, καθώς επίσης και του κινδύνου που συνιστά για την Εκκλησία να αφήσει τους πιο φλογερούς πιστούς της να γλιστρήσουν στη στάση και την αίρεση, ο πάπας προσπαθεί να ενστερνισθεί ώστε κατόπιν να χειραγωγήσει ορισμένες επιδιώξεις και πρωτοβουλίες, οι οποίες στην ουσία ελάχιστα αποκλίνουν από εκείνες που είχαν εμπνεύσει τους βαλδίσους και τις άλλες αιρέσεις που επίσης εμφανίστηκαν στην Ιταλία τον 11ο και τον 12ο αιώνα, όπως οι Παταρινοί, οι Πτωχοί Λομβαρδοί ή οι «Ταπεινωμένοι» του Μιλάνου.

Η γέννηση και η ταχεία διάδοση του φραγκισκανισμού εγγράφονται λοιπόν στην πολιτική της πνευματικής «ανάκτησης» που εφήρμοσε η παπασύνη στις αρχές του 13ου αιώνα. Αφιερωμένοι στην πενία, οι φραγκισκανοί —αρχίζοντας από τον ιδρυτή τους τον οποίο ο θρύλος θέλει έναν ασκητή τελείως αποκοιμημένο από τον κόσμο— είναι επίσης ιεραπόστολοι που η δράση τους έχει ως στόχο να αναζωογονήσει και να ενισχύσει την πίστη των χριστιανών. Μετά το θάνατο του Φραγκίσκου, ο οποίος κηρύσσεται άγιος δύο χρόνια αργότερα, η κοινότητα που ίδρυσε μεταβάλλεται γρήγορα σε ένα τάγμα συγκεντρωτικό, αυστηρά ιεραρχημένο και άμεσα υποταγμένο στην Αγία Έδρα. Στα τέλη του 13ου αιώνα διαθέτει περισσότερα από 1.500 ιδρύματα κατανομημένα σε 34 περιοχές σε όλο τον χριστιανικό κόσμο, από την Ιταλία ως την Ιρλανδία και από την Πορτογαλία μέχρι τη Σκανδιναβία. Η επιρροή του είναι τεράστια και πλαισιώνεται από αυτή που

ασκούν οι φραγκισκανές μοναχές, οι Πτωχές Κλάρες, και το Τρίτο Τάγμα της Μετάνοιας, το οποίο απευθύνεται στους κοσμικούς για να τους ενσωματώσει στην ιεραποστολική δράση. Ταυτόχρονα όμως είναι διαιρεμένο στους «πνευματικούς», ζηλωτές της απόλυτης πενίας που συχνά πρόσκυνται στις ιδέες του Τζοακίνο ντα Φιόρε, ενός κιστερκιανού μοναχού το έργο του οποίου πάνω στην Αγία Τριάδα είχε καταδικαστεί από την Δ΄ Σύνοδο του Λατερανού το 1215, και τους «μετριοπαθείς», οπαδοί ενός πιο ήπιου κανόνα⁶¹.

Σύγχρονη της πρωτοβουλίας του Αγίου Φραγκίσκου είναι εκείνη του Ισπανού κληρικού Δομίνικου της Όζμα. Το 1215 κι αφού διέσχισε τη Λανγκεντόκ στη διάρκεια μιας ιεραποστολής και διαπίστωσε την εξάπλωση της αίρεσης των καθαρών, πέτυχε και αυτός την αναγνώριση από τον Ιννοκέντιο Γ΄ της μικρής κοινότητας που έχει εγκαταστήσει στην Τουλούζη με σκοπό τη μεταστροφή των αλβιγινών μέσω του κηρύγματος. Από το 1220 ήδη το Τάγμα των Δομινικανών αποκτά μια δομή σύμφωνα με την οποία όλοι οι Αδελφοί Κήρυκες υπάγονται στον γενικό αρχηγό και το γενικό κληρικό κολέγιο, που συνέρχεται κάθε χρόνο, διαμορφώνει τους κανόνες του τάγματος και ελέγχει την εφαρμογή τους. Ο κανόνας αυτός είναι εκείνος του Αγίου Αυγουστίνου: παραχωρεί σημαντική θέση στην προσευχή και υπαγορεύει στους μοναχούς την υποχρέωση της ένδειας και της επαιτείας. Στρατευμένοι στον αγώνα εναντίον των καθαρών, αρχικά ως κήρυκες οι οποίοι, αντίθετα με τους φραγκισκανούς, προσπαθούν μάλλον να πείσουν παρά να συγκινήσουν, κατόπιν δε ως κατ' εξοχήν όργανα της Ιεράς Εξέτασης, οι δομινικανοί δεν αργούν κι αυτοί να διασκορπιστούν σ' ολόκληρη την Ευρώπη. Στα τέλη του 13ου αιώνα έχουν υπό τον έλεγχό τους περισσότερα από 500 ιδρύματα, με κύριες εστίες στις πανεπιστημιακές πόλεις –το Παρίσι, την Οξφόρδη, την Μπολόνια, την Κολωνία, την Τουλούζη, τη Ρώμη, τη Μαδρίτη, τη Σεγκόβια κ.ά.– όπου η μεγάλη καλλιέργεια των Αδελφών Κηρύκων και η ποιότητα της διδασκαλίας τους τούς επιτρέπουν να μονοπωλήσουν τις έδρες σχολών. Από τα μέσα του αιώνα οι πιο ξακουστοί καθηγητές της χριστιανισμής –όπως ο Σουηβός Πέτρος ντι Ταρεντέζ, που θα γίνει ο πάπας Ιννοκέντιος Ε΄, και ο Αλβέρτος ο Μέγας, ή ο Ναπολιτάνος Θωμάς ο Ακινάτης– είναι δομινικανοί.

Όπως και ο ανατολικός μοναχισμός, τα επαιτικά τάγματα γεννήθηκαν από την επιθυμία επιστροφής στις πηγές του πρώτου χριστιανισμού, για να παίξουν στο απόγειο του κλασικού Μεσαίωνα το ρόλο ενός πνευματικού στρατού, απόλυτα αφοσιωμένου στον ποντιφικό θεσμό και αφιερωμένου στην προσπάθεια επαναφοράς των πνευμάτων στη ρωμαϊκή ορθοδοξία. Από τον Φτωχούλη της Ασίζης ως τα δικαστήρια της Ιεράς Εξέτασης στα οποία σύντομα παρακάθηνται Μικροί Αδελφοί και Αδελφοί Κήρυκες, η απόσταση είναι μεγάλη. Με τους φραγκισκανούς και τους δομινικανούς η παποσύνη διαθέτει ένα επίφοβο μέσο προσληλυτισμού, το οποίο δεν θα παραλείψει να χρησιμοποιήσει σ' όλη τη διάρκεια του 13ου αιώνα και αργότερα για να διατηρήσει και να ενισχύσει την επιρροή της στη χριστιανική Ευρώπη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός από τον 11ο έως τον 12ο αιώνα

- ♦ Αν και πολιτικά κατακερματισμένη, η Ευρώπη αποτελεί από τον 11ο αιώνα πεδίο ευρείας ανάμιξης των λαών χάρη στις μεταναστεύσεις, τις σταυροφορίες, τα προσκυνήματα, τη δράση των κληρικών και των εμπόρων.
- ♦ Οι κυριότερες εστίες αυτής της εμβρυακής ακόμη ευρωπαϊκής ταυτότητας είναι οι μοναστηριακές και κατόπιν, από τον 12ο αιώνα, οι επισκοπικές σχολές. Από αυτές τις τελευταίες αναδύονται τα πανεπιστήμια, σωματεία σπουδαστών και καθηγητών, οι οποίοι είναι συνήθως κληρικοί ή προορίζονται γι' αυτή τη σταδιοδρομία. Τα ιδρύματα τούτα έρχονται συχνά σε αντιπαράθεση με τις εκκλησιαστικές και κοσμικές αρχές.
- ♦ Γύρω από τα πανεπιστήμια συντελείται μια ανανέωση της σκέψης μέσω της γνωριμίας με τους αρχαίους συγγραφείς, και ειδικότερα με τον Αριστοτέλη. Το πρόβλημα της συμφιλίωσης του ευαγγελικού μηνύματος που βασίζεται στην Αποκάλυψη και της αριστοτελικής λογικής βρίσκεται στην καρδιά του σχολαστικισμού, διδασκαλία που διαδίδεται από τους βασικούς της εκπροσώπους Αβελάρδο, Αλβέρτο τον Μέγα και κυρίως από τον Άγιο Θωμά τον Ακινάτη.
- ♦ Από τον 12ο αιώνα αναπτύσσεται στα δημόσια σχολεία η γνώση των κοινών γλωσσών, με επακόλουθο την άνθηση μιας κοσμικής λογοτεχνίας που θριαμβεύει στη Γαλλία με το «αυλικό» μυθιστόρημα, όπως επάξια την εκπροσωπεί ο Κρετιέν ντε Τρουά. Τον 13ο αιώνα αυτή η τάση βρίσκει τη συνέχειά της στο συμβολισμό του Μυθιστορήματος του Ρόδου (Roman de la rose) του Γουλιέλμου του Λορίς ή στη σάτιρα του Ιωάννη του Μεν. Παράλληλα μ' αυτή την αριστοκρατική λογοτεχνία γεννιέται η αστική λογοτεχνία –χρονικά του Ρομπέρ ντε Κλαρί, του Βιλλεαρδουίνου, του Ζουανβίλ, που αφηγούνται τα γεγο-

νότα της εποχής– και η ρεαλιστική και σατιρική ποίηση (Μυθιστόρημα της Αλεπούς/Roman de Renart). Αλλά το αριστούργημα του Μεσαίωνα σε κοινή γλώσσα παραμένει το έργο του Ιταλού Δάντη Αλιγκέρι Θεία Κωμωδία (La divina comedia).

♦ *Η αρχιτεκτονική γνωρίζει και αυτή μια άνθηση: τον 11ο αιώνα γεννιέται στην Ευρώπη η ρομανική αρχιτεκτονική, καρπός των ρωμαϊκών, βυζαντινών και μουσουλμανικών επιρροών, σε συνδυασμό με μακραιώνες τοπικές παραδόσεις, ενώ στις πόλεις ανεγείρονται γοτθικοί καθεδρικοί ναοί. Γεννημένη στην Ιλ-ντε-Φρανς, στην καρδιά των γαιών των Καπετιδών, αυτή η βασιλική τέχνη, που προσπαθεί να συνδυάσει μυστικιστική ορμή και ορθολογική κατασκευή, θα εξαπλωθεί σε ολόκληρη τη μοναρχική Ευρώπη.*

Είδαμε ότι η εικόνα μιας «φεουδαρχικής» Ευρώπης που αποτελείται από μικροκοινωνίες στραμμένες στον εαυτό τους, οι οποίες ζουν σχεδόν με αυτάρκεια, οργανωμένες σε μια άκαμπτη πυραμίδα, ως συνέπεια της σχεδόν ολοκληρωτικής παράλυσης των ανταλλαγών, είναι σε μεγάλο βαθμό ένας μύθος. Προφανώς η ευρωπαϊκή κοινωνία δεν πήρε ποτέ αυτή την ακραία μορφή, ούτε και στα πιο σκοτεινά χρόνια των σαρακηνών και νορμανδικών επιδρομών, όταν μετά τη νηνεμία της καρολίγγειας περιόδου η εξουσία του ηγεμόνα διασπάστηκε σε μια πληθώρα κέντρων εξουσίας, ανίσχυρων και αμφισβητούμενων. Και σίγουρα δεν την πήρε από τον 11ο αιώνα και στο εξής, όταν οι πόλεις ανέλαβαν και πάλι το ρόλο των πόλων της οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης.

Βεβαίως ως τις αρχές του 13ου αιώνα η τάση που επικρατεί είναι η διάσπαση, τουλάχιστον στον πολιτικό τομέα. Μόνο από τον 12ο αιώνα, κι ακόμα περισσότερο από τον 13ο, με την ανανέωση της έννοιας του κράτους και με τις προσπάθειες που κατέβαλαν ορισμένοι ηγεμόνες (οι Καπετίδες, οι Πλανταγενέτες, οι Χόενσταουφεν) να ενοποιήσουν τα εδάφη τους, να οργανώσουν μια στοιχειώδη διοίκηση και να υποτάξουν τους μεγάλους φεουδάρχες στην αυθεντία τους, τη «φεουδαρχική βαλκανοποίηση» διαδέχεται η συνένωση των εδαφών και των λαών που διαθέτουν κάποια συνοχή (εθνική, γλωσσική, θρησκευτική). Ακόμα και τότε τα «έθνη-κράτη», που με βραδύ ρυθμό αναδύονται, δεν μπορούν να εξαλείψουν τις επίμονες τοπικές ιδιαιτερότητες.

Όλα αυτά σε μεγάλο μέρος των γαιοκτησιών ευνοούν την ομογενοποίηση –πολύ σχετική βεβαίως αλλά πάντως υπαρκτή– των κοινωνιών της χριστιανικής Ευρώπης. Σε μια εποχή όπου το σύγχρονο έθνος-κράτος, με τα σταθερά σύνορά του, την καθορισμένη και επιβεβλημένη στις υποταγμένες μειονότητες γλώσσα του, τους ιδιαίτερους θεσμούς και την ταυτότητά του δεν υπάρχει ακόμη, το άτομο ζει στενά δεμένο με το άμεσο περιβάλλον του –πατριά, οικογένεια, χωροδεσποτεία, ενορία, πόλη– και ταυτόχρονα λουσμένο σε μια οικουμενικότητα η οποία, σ' ό,τι αφορά τουλάχιστον τις ελίτ, τρέφεται από τη διπλή

αυτοκρατορική και χριστιανική αναφορά. Με αυτή την έννοια υπάρχει –συνειδητά ή ασυνειδητά– ένα φαινόμενο που σήμερα θα χαρακτηριζόταν «διεθνικό», χάρη στο οποίο την εμφανή κατάτμηση του φεουδαρχικού κόσμου υπερβαίνουν δομές ανταλλαγών, επαφών, αναμίξεων που δίνουν στη χριστιανική κοινωνία της Δύσης μια σχετική ενότητα.

Σ' αυτή την ανάμιξη των λαών, των γλωσσών, των πολιτισμών και των νοοτροπιών φορείς δεν είναι μόνο οι κληρικοί. Ευθύνονται φυσικά και οι μεταναστεύσεις, καθώς και οι μετακινήσεις των πληθυσμών που, όπως είδαμε, συνδέονται με τις μεγάλες εκχερσώσεις και τον εποικισμό των ως τότε αραία κατοικημένων περιοχών. Το ίδιο και οι πόλεμοι –που είναι πολλοί!– ιδίως όταν παίρνουν τη μορφή μακρινών εκστρατειών, πόσο μάλλον όταν πρόκειται για τις σταυροφορίες: πραγματικές «πολυεθνικές» εκστρατείες που συγκεντρώνουν τους βαρώνους απ' όλες τις γωνιές του ευρωπαϊκού ορίζοντα για να πολεμήσουν κάτω από το ίδιο σύμβολο, δηλώνοντας ότι ανήκουν στη χριστιανοσύνη: Σ' αυτή τη μεγάλη συγχώνευση μετέχουν και οι έμποροι που συγκεντρώνονται περιοδικά στις εμποροπανηγύρεις ή συναναστρέφονται μεταξύ τους στους μακρινούς εμπορικούς σταθμούς που οι εταιρείες τους έχουν ιδρύσει στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα της ηπείρου κι ακόμα πιο πέρα. Σε όλους τους μεγάλους χερσαίους δρόμους της μεσαιωνικής Δύσης διασταυρώνονται με άλλους οδοιπόρους, τους προσκυνητές, ταξιδιώτες των μεγάλων αποστάσεων, καθ' οδόν προς τη Ρώμη, την Ιερουσαλήμ ή τον Άγιο Ιάκωβο της Κομποστέλλας.

Ωστόσο απ' όλους αυτούς τους φορείς της ομογενοποίησης, οι σημαντικότεροι είναι εκείνοι που συνδέονται άμεσα με τη χριστιανική οικουμενικότητα: οι κληρικοί στο σύνολό τους και ειδικότερα οι εκπρόσωποι των θρησκευτικών ταγμάτων (ιεραρχημένες κοινότητες, στενά συνδεδεμένες με την Αγία Έδρα, των οποίων η οργάνωση ξεπερνά τα σύνορα των κρατών, των χωροδεσποτειών και των εθνικών και γλωσσικών διαχωρισμών). Από τις τάξεις τους κατά κύριο λόγο προέρχονται «οι παραγωγοί πολιτισμού», όπως μπορούν να χαρακτηρισθούν οι «πανεπιστημιακοί» του Μεσαίωνα.

ΣΧΟΛΕΣ ΚΑΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑ

Ανάμεσα στην «καρολίγγεια αναγέννηση» και την ανάπτυξη των πανεπιστημίων του 13ου αιώνα, η μετάδοση της γνώσης εξασφαλίστηκε κατά βάση μέσω των μοναστηριακών και κατόπιν επισκοπικών σχολών. Τον 10ο αιώνα, ενόσω οι διάφορες χώρες της ευρωπαϊκής δύσης υπέκειντο στα δραματικά επακόλουθα των σκανδιναβικών ή των μουσουλμανικών εισβολών –ληλατημένα μοναστήρια, πυρπολημένες βιβλιοθήκες, δάσκαλοι και κληρικοί διασκορπισμένοι–, η παιδεία βρήκε καταφύγιο στα εδάφη της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και ευνοήθηκε από την προστασία των Οθώνων αυτοκρατόρων. Ο Όθων Α΄ ο Μέγας υιοθέτησε το σχολικό πρόγραμμα του Καρλομάγνου και ίδρυσε και αυτός

μια ανακτορική «σχολή». Ο Όθων Γ' είχε ως παιδαγωγό τον μεγαλύτερο λόγο της εποχής του, τον Γερβέρτο ντ' Οριγιάκ (τον μελλοντικό πάπα Σιλβέστρο Β'). Έτσι τα μοναστήρια της αυτοκρατορίας παρέμειναν μεγάλα πνευματικά κέντρα, όπως εκείνα του Σαιν-Γκαλ στη Σουηβία, του Κορβέ στη Σαξονία, του Ζεμπλουά και του Λομπ στη Λοθαριγγία.

Η μοναστική άνθηση του 11ου αιώνα συνοδεύεται από μια εξίσου θεαματική ανάπτυξη των σχολών που δημιουργήθηκαν στους κόλπους των μεγάλων αβαείων των βενεδικτίνων και του Τάγματος του Κλυνύ. Μερικά από αυτά διατηρούν ως τον 12ο αιώνα έντονη ακτινοβολία: είναι η περίπτωση του Κλυνύ και της πλουσιότατης βιβλιοθήκης του, του αβαείου του Μπεκ στη Νορμανδία, όπου για κάποιο διάστημα διαμένουν ο Άγιος Άνσελμος, ο Υβ της Σαρτρ και ο Ιταλός μοναχός Λαφράνκ (που μετά την κατάκτηση της Αγγλίας από τους Νορμανδούς θα γίνει αρχιεπίσκοπος του Καντέρμπουρ), του αβαείου του Μόντε Κασίνο, των αβαείων της περιοχής του Μέυση, της Λιέγης, των αβαείων του Σαιν-Βικτόρ και της Σαιντ-Ζενεβιέβ στο Παρίσι όπου διδάσκουν ο Γουλιέλμος του Σαμπώ και ο Αβελάρδος. Συνολικά ωστόσο παρατηρείται μια παρακμή των μοναστικών σχολών στο δεύτερο ήμισυ του 12ου αιώνα. Σημείο των καιρών καθώς η έμφαση που δόθηκε από τους κιστερκιανούς μεταρρυθμιστές στην περισυλλογή και την προσευχή αλλά και στη χειρονακτική εργασία μερικώς μετέστρεψε τους μοναχούς από τη μελέτη, ενώ οι νέες γενιές των άστεων εγκαταλείπουν τα μοναστικά ιδρύματα που βρίσκονται μακριά από τις πόλεις και παρέχουν παραδοσιακή παιδεία.

Αυτές που έκτοτε ευημερούν είναι οι επισκοπικές σχολές. Εγκατεστημένες στις πόλεις, αναπτύσσονται κυρίως από τον 11ο αιώνα, μολονότι ήδη υπήρχαν την εποχή του Καρλομάγνου, απορροφώντας στρατιές ολόκληρες μελλοντικών κληρικών κάθε προέλευσης. Καθηγητές και μαθητές είναι κι αυτοί περιπλανώμενοι: οι δεύτεροι ακολουθούν τους πρώτους στις μετακινήσεις τους σ' όλη την Ευρώπη, ταξιδεύοντας από πόλη σε πόλη στο ρυθμό μιας ζήτησης που αυξάνεται όσο μεγαλύτερη είναι η φήμη του δασκάλου. Αυτή η φήμη είναι που συνιστά την επιτυχία μερικών επισκοπικών σχολών: του Φυλμπέρ στη Σαρτρ, του Ραϊμόνδου του Σεντιράκ στο Τολέδο, του Βερεγγάριου στην Τουρ, του Ανσέλμου και του Αβελάρδου στο Παρίσι και τη Λαν κ.ά.

Αυτές οι σχολές των πόλεων τίθενται υπό τον έλεγχο του επισκόπου, ο οποίος διορίζει και παύει τους καθηγητές και επιλέγει μέσα από το κολέγιο του καθεδρικού ναού έναν εκκλησιαστικό επιθεωρητή με καθήκον να επιτηρεί την ορθοδοξία της εκπαίδευσης και το ήθος μαθητών και καθηγητών. Το πρόγραμμα των σπουδών παραμένει βασισμένο, όπως στην καρολίγγεια εποχή, στην εκμάθηση των επτά ελεύθερων τεχνών, ομαδοποιημένων σε δύο «κύκλους»: την τριττώα (γραμματική, ρητορική, διαλεκτική) και την τετρακτώα (αριθμητική, γεωμετρία, θεωρία της μουσικής, αστρονομία). Τα μαθήματα των μεγάλων δασκάλων περιορίζονται στην ανάγνωση ενός κειμένου που σχολιάζεται από τον δάσκαλο και συζητείται από τους σπουδαστές. Σιγά σιγά επέρχεται εξειδίκευση ανάμεσα στις

επισκοπικές σχολές: στο Παρίσι μελετούν ειδικότερα τη διαλεκτική και τη φιλοσοφία, στην Μπολόνια το δίκαιο, στο Σαλέρνο και το Μονπελιέ την ιατρική, στην Ορλεάνη τη ρητορική, στη Λαν τη θεολογία, στη Σαρτρ την αριθμητική, στο Τολέδο την αστρονομία.

Οι σπουδαστές που τον 12ο αιώνα συχνάζουν σε όλο μεγαλύτερους αριθμούς στις επισκοπικές σχολές δεν είναι μόνο ενθουσιώδεις μαθητές των μεγάλων δασκάλων, άπληστοι για μάθηση και πνευματικές ανακαλύψεις. Παρ' όλο που οι περισσότεροι απ' αυτούς προορίζονται για το βίο του κληρικού, δεν παύουν να είναι άνθρωποι νέοι και ατίθασοι, οι απόψεις και η διαγωγή των οποίων κάνουν συχνά τις εκκλησιαστικές αρχές και τους μεταρρυθμιστές της Εκκλησίας να αγανακτούν, με πρώτο τον Άγιο Βερνάρδο. Ανέχονται με μεγάλη δυσφορία την εξουσία του επισκόπου, ιδίως όταν αυτός καταπιάνεται με το να μεταβάλλει τα ήθη τους και να ελέγξει τις ενέργειες και τις συμπεριφορές τους. Εξ ου και το κίνημα της χειραφέτησης που γεννιέται στους κόλπους των κοινοτήτων που συνιστούν με τους δασκάλους τους στις αρχές του 13ου αιώνα, εξέλιξη που συμπίπτει με τη δημιουργία των επαγγελματικών συντεχνιών. Τα «πανεπιστήμια» είναι στην πράξη ενώσεις σπουδαστών και καθηγητών που αποσκοπούν να κλονίσουν την κληρονομία των επισκόπων —ή μερικές φορές εκείνη των κοσμικών αρχών (όπως ο βασιλικός επίτροπος στο Παρίσι)— και να υπερασπίσουν την ανεξαρτησία και τα προνόμια της εκπαιδευτικής κοινότητας. Στην πραγματοποίηση των στόχων τους βοηθά η πολύ μεγάλη συνοχή τους, που εκδηλώνεται πολύ έντονα στη διάρκεια των απεργιών, και η στήριξη της παποσύνης, που βρίσκει στο πανεπιστήμιο ένα πρόσθετο μέσο για να επιβάλει την εξουσία της έναντι των τοπικών αρχών.

Το κίνημα αρχίζει από τα τέλη του 12ου αιώνα. Στο Παρίσι ο πάπας Καϊλεστίνος Γ' παρέχει στο σωματείο των σπουδαστών του Παρισιού τα πρώτα προνόμιά του το 1194. Την εποχή εκείνη δάσκαλοι και σπουδαστές είχαν αρχίσει να εγκαταλείπουν τα κελιά του καθεδρικού ναού για τις πλαγιές του Μοντάν Σαιντ-Ζενεβιέβ ή για το αβαείο του Σαιν-Ζερμαίν-ντε-Πρε, θεωρώντας ανυπόφορο τον έλεγχο που ασκούσε ο επισκοπικός εκπρόσωπος, δηλαδή ο καγκελάριος, ο οποίος κατείχε το αποκλειστικό δικαίωμα της απονομής των τίτλων (και κυρίως της άδειας διδασκαλίας, της *licentia docenti*). Το 1200, μετά από μια συμπλοκή ανάμεσα σε σπουδαστές και αστούς, που προκάλεσε την επέμβαση του βασιλικού επιτρόπου και της φρουράς, με πολλά θύματα από την πλευρά των φοιτητών, ο βασιλιάς Φίλιππος Β' Αύγουστος αναγκάστηκε, υπό την απειλή απεργίας υποστηριζόμενης από τους καθηγητές, να κατεδαφίσει τα σπίτια των αστών που ήταν υπεύθυνοι για τη σύγκρουση και να αξιώσει από τον επίτροπο να ζητήσει συγγνώμη από το πανεπιστήμιο. Το πανεπιστήμιο του Παρισιού, που αναγνωρίστηκε επίσημα από τον πάπα το 1209, δέχτηκε έξι χρόνια αργότερα από τον λεγάτο Ρομπέρ ντε Κουρσόν το πρώτο καταστατικό του που καθόριζε τους όρους πρόσληψης των δασκάλων, το πειθαρχικό σύστημα και το αντικείμενο της εκπαίδευσης. Παρ' όλα αυτά θα πρέπει να φτάσει το έτος 1231 ώστε, μετά από νέες σοβαρές ταραχές και την απόσχιση των πανεπιστημιακών της Ορλεάνης, το

πανεπιστήμιο του Παρισιού να απαλλαγεί από την αρμοδιότητα του επισκόπου και να αποκτήσει, με βούλλα του Γρηγορίου Θ' (*Parens scientiarum*, σε ελεύθερη απόδοση *Πηγή των επιστημών*), το δικαίωμα αυτοοργάνωσής του και το μονοπώλιο της απονομής των τίτλων.

Η γέννηση των άλλων πανεπιστημίων συντελείται συχνά με την ίδια διαδικασία. Στην Οξφόρδη η χειραφέτηση λαμβάνει χώρα μεταξύ 1230 και 1240, αφού ο Ιννοκέντιος Δ' έθεσε υπό την προστασία της Αγίας Έδρας το νεαρό αγγλικό πανεπιστήμιο, το οποίο εμφανίστηκε κατά τη βασιλεία του Ιωάννη του Ακτήμενα και στη συνέχεια κινδύνεψε να τεθεί ξανά υπό την κηδεμονία του Ερρίκου Γ'. Στην Μπολόνια η επισκοπική σχολή, τη φήμη της οποίας διέδωσαν τον 12ο αιώνα μεγάλοι νομομαθείς όπως ο Ιρνέριος και ο Γρατιανός, γίνεται πανεπιστήμιο (το 1219) μετά από μια διαμάχη που την αντιπαραθέτει όχι με την εκκλησιαστική αλλά με την εξουσία της κοινότητας. Αυτό δεν σημαίνει ωστόσο ότι όλα τα πανεπιστήμια προήλθαν από ξεγεύσεις εναντίον των αρχών. Αυτό της Νεάπολης ιδρύθηκε από τον Φρειδερίκο Β' με στόχο να ανταγωνιστεί την Μπολόνια, πόλη γουελφική, και να επανδρώσει το βασίλειο της Σικελίας με δημόσιους λειτουργούς ανώτερης κατάρτισης. Άλλα ιδρύθηκαν με πρωτοβουλία της Εκκλησίας με σκοπό την καταπολέμηση ή την πρόληψη της αίρεσης – είναι η περίπτωση του πανεπιστημίου της Τουλούζης που ιδρύθηκε το 1229 μετά τη σταυροφορία εναντίον των αλβιγηνών– ή την εγκατάσταση προπυργίων του χριστιανικού πολιτισμού στην καρδιά των εδαφών που ανακτήθηκαν εις βάρος των Σαρακηνών: στη Σαλαμάνκα, το Βαλαδολίδ, την Παλένθια στην Ισπανία, την Κοϊμπρα στην Πορτογαλία.

Εφοδιασμένα με καταστατικό και οργανωμένα κατά το πρότυπο των άλλων σωματείων, τα πανεπιστήμια ξεφεύγουν από την κοινή δικαιοσύνη που αποδίδουν ο ηγεμόνας ή η πόλη. Τα μέλη τους οργανώνονται κατά «έθνη», τα οποία αρχικά συγκεντρώνουν τους σπουδαστές που προέρχονται από την ίδια χώρα (για παράδειγμα στο Παρίσι, το γαλλικό, το νορμανδικό, το πικαρδικό και το αγγλικό). Η διδασκαλία, που γίνεται στα λατινικά, οργανώνεται σε δύο κύκλους και παρέχεται από τις σχολές, οι οποίες κατά γενικό κανόνα είναι τέσσερις: τέχνες (επιστήμες και γράμματα), νομοθεσία (δίκαιο), θεολογία και ιατρική. Τα βιβλία είναι ακριβά και σπάνια και οι σπουδαστές, που συχνά είναι αναγκασμένοι να πληρώνουν οι ίδιοι τους καθηγητές τους, δυσκολεύονται να ζήσουν και να εξασφαλίσουν κατάλυμα. Πόσο μάλλον που οι σπουδές είναι ιδιαίτερα μακρόχρονες (τουλάχιστον οκτώ χρόνια για τη διδακτορική διατριβή στη θεολογία). Είναι ένας κόσμος ζωηρός, ταραχώδης και πολύ προσκολλημένος στα προνόμια και τις ελευθερίες του. Πολλοί απ' αυτούς ζουν από την επαιτεία ή από παράνομες δραστηριότητες. Για να τους εξασφαλίσουν στέγη και μια ζωή πιο γαλήνια, πιο συμβατή με το εκκλησιαστικό λειτουργήμα για το οποίο οι περισσότεροι προορίζονται, ευσεβείς ιδρυτές ανοίγουν κολέγια όπου γίνονται δεκτοί υπότροφοι σπουδαστές, όπως αυτό που ιδρύει το 1257 ο Ροβέρτος της Σορβόνης, γιος χωρικού ο οποίος έγινε δάσκαλος της θεολογίας και κληρικός του Αγίου Λουδοβίκου.

Όσο για τους δασκάλους, αυτοί είναι εκκλησιαστικοί, πολύ συχνά Άδελφοί Κήρυκες ή Μικροί Άδελφοί, όπως ο φραγκισκανός Ρότζερ Μπέικον, καθηγητής της Οξφόρδης, ή οι δομινικανοί Θωμάς ο Ακινάτης και Αλβέρτος ο Μέγας που θα αναγορευτούν σε αγίους από την Εκκλησία. Δάσκαλοι και σπουδαστές ταξιδεύουν πολύ. Ο Αλβέρτος για παράδειγμα έχει χρηματίσει καθηγητής στο Ράτισμπον, κατόπιν στο Στρασβούργο και την Κολωνία, προτού διδάξει στο Παρίσι όπου τα μαθήματά του γνωρίζουν τέτοια επιτυχία ώστε αναγκάζεται να τα παραδίδει σε ανοιχτό χώρο, σε μια πλατεία που διατήρησε το όνομά του: την πλατεία Μωμπέρ (από το Magister Albertus, στα γαλλικά Maître Albert). Στη διάρκεια του δεύτερου ημίσεος του 13ου αιώνα οι κοσμικοί δάσκαλοι του πανεπιστημίου του Παρισιού εκφράζουν πολύ έντονα την αντίθεσή τους με την αποκλειστική επιρροή των παιδικών ταγμάτων στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Τους καταλογίζουν ειδικά ότι αδιαφορούν για τα υλικά προβλήματα που αντιμετωπίζει το σύνολο των καθηγητών και ότι προσφέρονται πρόθυμα ως απεργοσπάστες. Θα χρειαστεί η επέμβαση του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου Θ' του Αγίου και αυτή του πάπα για να επιτύχουν τελικά οι τακτικοί καθηγητές τη δικαίωση των απόψεών τους.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Η ανάπτυξη των πανεπιστημίων ευνοεί την ανανέωση των ιδεών και των γνώσεων, που με τη σειρά της επωφελείται από την αποκατάσταση των επαφών με την Ανατολή και με τον ελληνικό κόσμο με την ευκαιρία των σταυροφοριών και των επιχειρηματικών ταξιδιών, καθώς και από την εξέλιξη των γλωσσικών εργαλείων. Τα λατινικά, γλώσσα οικουμενική, που ομιλείται, διαβάζεται και γράφεται από τους κληρικούς, ικανή να αποδώσει όλες τις αποχρώσεις της σκέψης, ξαναβρίσκει την καθαρότητά της από τότε που, πολύ απομακρυσμένη πλέον από τις λαϊκές διαλέκτους, δεν μπορεί πια να μολυνθεί απ' αυτές. Ευνοείται επιπλέον από την άνθηση των κλασικών σπουδών στις επισκοπικές σχολές. Ο Οβίδιος, ο Βιργίλιος, ο Λουκανός, ο Οράτιος, ο Κικέρων και ο Σενέκας μελετώνται, αναλύονται, σχολιάζονται και θαυμάζονται, όχι πια αποκλειστικά ως πρότυπα ύφους και γραφής αλλά για το ίδιο το περιεχόμενο των έργων τους. Άλλωστε οι κληρικοί του 12ου και του 13ου αιώνα αποδίδουν εξαιρετική σημασία στην ποιότητα του προφορικού και του γραπτού τους λόγου. Ακόμα και ο Άγιος Βερνάδος, του οποίου η περιφρόνηση για τα αρχαία πρότυπα είναι γνωστή, συντάσσει τα κηρύγματα και τις πραγματείες του σύμφωνα με τους κανόνες της λόγιας ρητορικής.

Το μεγάλο ζήτημα της εποχής είναι η αναγέννηση της λογικής και ειδικότερα της διαλεκτικής. Ως τα μέσα του 11ου αιώνα η φιλοσοφία έχει παραμείνει μια απλή άσκηση για την ευελιξία του νου. Στις επισκοπικές σχολές σχολιάζονται ορισμένα κείμενα πλατωνικής έμπνευσης, σελίδες του Σενέκα, του Βοήθι-

ου ή του Ιωάννη Σκώτου Εριγένη. Είναι ένα παιχνίδι του πνεύματος τελείως ξεχωριστό από τις θρησκευτικές ανησυχίες. Τον Θεό τον προσεγγίζει κανείς μέσω της αγάπης, της πίστης, της γνώσης των Γραφών και όχι με τον ορθό λόγο. Αυτό ωστόσο αλλάζει στα τέλη του 11ου αιώνα, όχι επειδή οι κληρικοί είναι διατεθειμένοι να συζητήσουν το περιεχόμενο της αποκάλυψης⁶⁴, αλλά επειδή στην επιθυμία τους να εμβαθύνουν σ' αυτήν υπεισέρχεται η φροντίδα για τη λογική επεξεργασία του δόγματος. Σ' αυτό συμβάλλει πολύ ο Αριστοτέλης: ο Αριστοτέλης των πραγματειών περί λογικής, που έχει μεταφράσει ο Βοήθιος, ώσπου με την ισπανική σταυροφορία και Ανάκτηση να εισχωρήσουν στη Δύση οι αραβικές μεταφράσεις και ερμηνείες του Έλληνα φιλόσοφου – αυτές του Αβικένα (980-1037) και κυρίως αυτές του Αβερρόη (1126-1198).

Ο Αριστοτέλης θεμελιώνει τη γνώση του κόσμου στον ορθό λόγο και μόνο. Πώς άραγε να τη συμφιλώσε κανείς με το χριστιανικό δόγμα που ουσιαστικά στηρίζεται στην πίστη; Αυτό είναι το ερώτημα που θέτει στον εαυτό του από τον 12ο αιώνα ο Τιερύ της Σαρτρ. «Η φιλοσοφία», γράφει, «είναι η αγάπη για τη Σοφία, και η Σοφία είναι η πλήρης κατανόηση της αλήθειας των υπαρκτών πραγμάτων, κατανόηση την οποία δεν μπορεί κανείς να επιτύχει παρά υπό τον όρο να αγαπά». Προτού όμως φτάσει κανείς εκεί, πρέπει να ξεκινήσει από τη διάπλαση του οργάνου της κατανόησης μέσω του διαλεκτικού συλλογισμού. Στην ανάγνωση των Γραφών και των συγγραμμάτων των Πατέρων της Εκκλησίας, ο Άγιος Άνσελμος και οι μαθητές του (για παράδειγμα ο Άνσελμος της Λαν) εισάγουν έναν προσωπικό στοχασμό που έρχεται να προστεθεί στον κατ' εξοχήν σχολιασμό του κειμένου. Από εκεί προέρχεται ο *σχολαστικισμός*: όταν για ένα ζήτημα που τίθεται από ένα κείμενο, ο συγγραφέας βρίσκεται σε ασυμφωνία με άλλα συγγράμματα εγνωσμένης αυθεντίας, η συμφιλώση των εν λόγω κειμένων έγκειται στη λογική – και κατά συνέπεια στον ορθό λόγο. Μέσα σ' αυτή την προοπτική, η διαλεκτική έχει ως βασικό έργο να εξηγήσει και να επιβεβαιώσει το περιεχόμενο της αποκάλυψης, είτε πρόκειται για την ύπαρξη του Θεού, της Αγίας Τριάδας είτε άλλων αρχών του δόγματος που, επί παραδείγματι, εξετάζεται από τον Άγιο Άνσελμο.

Αντιλαμβανόμαστε ότι η σχολαστική μέθοδος θεωρήθηκε σύντομα απειλή από τα μέλη της Εκκλησίας που έδιναν το προβάδισμα στη μυστικιστική προσέγγιση, στην πνευματικότητα της πρώτης Εκκλησίας και στον ιερό λόγο της Παλαιάς Διαθήκης, σ' εκείνον επίσης των Ελλήνων Πατέρων και του Αγίου Αυγουστίνου, δηλαδή στην απόλυτη πίστη εις βάρος της διαλεκτικής λογικής. Είναι η περίπτωση του Υγκ του Αγίου Βίκτωρα κι ακόμα περισσότερο του Βερνάρδου του Κλαιβώ, ο οποίος στη Σύνοδο της Σανς το 1140 θα λογοκρίνει ορισμένες προτάσεις του Πέτρου Αβελάρδου που κρίθηκαν πολύ τολμηρές και το 1148 στη Σύνοδο της Ρενς θα αναγκάσει έναν άλλο Παρισινό δάσκαλο, τον Ζιλμπέρ ντε λα Πορέ, να αναιρέσει.

Ο Αβελάρδος εν τούτοις δεν ήταν διόλου επαναστάτης σε ζητήματα θεολογίας και ακόμα λιγότερο αιρετικός. «Δεν θέλω να γίνω Αριστοτέλης», έγραφε, «κι έτσι

να αποχωριστώ τον Χριστό». Πολύ περισσότερο όμως από τον Άγιο Άνσελμο, έθετε την αριστοτέλεια λογική στην καρδιά της θεολογικής σκέψης, εκτιμώντας ότι ο ορθός λόγος θα έπρεπε να φωτίζει την πίστη και αντιπαραθέτοντας στο έργο του *ναι και όχι* (*Sic et non*) αυθεντία έναντι αυθεντίας. Από την εμπιστοσύνη που παρέχεται στον ορθό λόγο ως την αμφισβήτηση ορισμένων δογμάτων ο δρόμος δεν είναι μακρύς. Χωρίς να φτάσει ως το σημείο αυτό, ο Αβελάρδος ήταν ήδη πολύ μπροστά από τις ιδέες της εποχής του. Η φιλοσοφία του αποτελούσε μια προσπάθεια διαφώτισης και λογικής κριτικής των προκαταλήψεων, η οποία, όπως η ανθρωπιστική και ατομικιστική ηθική του, δεν μπορούσε να μην έρθει σε ρήξη με τις κυρίαρχες τάσεις της εποχής. Σ' αυτό όφειλε –πέρα από το προσωπικό δράμα που του κόστισε ο έρωτάς του για την ωραία Ελοΐζα⁶⁵– τις σφοδρές επιθέσεις και τις διώξεις που υπέστη από τους αντιπάλους του. Το 1121 η Σύνοδος της Σουασόν διέταξε την παράδοση στην πυρά του έργου του *Περί της μοναδικότητας και τριαδικότητας του Θεού* (*De Unitate et Trinitate Divina*), το οποίο περιείχε ορισμένες ανορθόδοξες απόψεις πάνω στην Αγία Τριάδα. Στη συνέχεια, αυτός που στα είκοσι τρία του χρόνια υπήρξε το ίνδαλμα των σπουδαστών της Μοντάν Σαιντ-Ζενεβιέβ, όπου είχε ανοίξει τη δική του σχολή και απορροφήσει όλη την πελατεία του δασκάλου του Γουλιέλμου του Σαμπώ, περιπλανήθηκε επί είκοσι χρόνια από μοναστήρι σε μοναστήρι, ως τη στιγμή που, καταδικασμένος και πάλι από τη Σύνοδο της Σανς, περισυνελέγη από τον Πέτρο τον Σεβάσμιο στο αβαείο του Κλυνύ, όπου πέθανε το 1142.

Ο σχολαστικισμός εγκαθίσταται στην καρδιά της θεολογικής σκέψης τον 13ο αιώνα, κι αυτό υπό την επιρροή των δασκάλων προερχόμενων από τα επαιτικά τάγματα. Ο Αλέξανδρος του Χέλζ (περ. 1190-1245), Άγγλος φραγκισκανός μοναχός που δίδαξε στο Παρίσι φιλοσοφία και θεολογία, υπήρξε ένας από τους πρώτους που χρησιμοποίησε τις αραβικές μεταφράσεις του Αριστοτέλη, χωρίς ωστόσο να απομακρυνθεί πολύ από την αυγουστίνηια σκέψη. Ο Αλβέρτος ο Μέγας (1193-1245), προερχόμενος από οικογένεια Σουηβών ευγενών, επαρχιακός διοικητής του δομινικανικού τάγματος και καθηγητής στο Ρέγκενμπουργκ, το Στρασβούργο, την Κολωνία και τελικά στο Παρίσι (1245-1248), πέρασε ένα μέρος της ζωής του ανασυστήνοντας το σύνολο της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, μελετώντας εξονυχιστικά τις εργασίες των Αράβων και των ραβίνων που είχαν φέρει στη Δύση τις μεταφράσεις του Έλληνα φιλοσόφου. Προσπάθησε στη συνέχεια να κάνει το υλικό αυτό προσιτό στους κληρικούς και να το χρησιμοποιήσει –στο *Σύστημα της Θεολογίας* (*Summa theologiae*), περί το 1270– προς όφελος του χριστιανικού δόγματος. Αυτός όμως που εισήγαγε τον Αριστοτέλη και τους Άραβες σχολιαστές του στη δυτική θεολογική σκέψη είναι κυρίως ο μαθητής του, ο δομινικανός Θωμάς ο Ακινάτης, που το 1323 ανακηρύχθηκε άγιος. Γιος ενός ευκατάστατου χωροδεσπότη του νότιου Λάτιου και αφιερωμένος σε ένα πλούσιο μοναστήρι, ο Θωμάς, όπως και ο Φραγκίσκος της Ασίζης, ήρθε σε ρήξη με τον κύκλο του και παραιτήθηκε από την περιουσία του για να γίνει δομινικανός μοναχός,

κατόπιν σπουδαστής στο Παρίσι και την Κολωνία και τέλος καθηγητής στο Παρίσι και διάφορες πόλεις της ιταλικής χερσονήσου.

Συγγραφέας ενός *Συστήματος θεολογίας* (*Summa theologica*) και ενός *Συστήματος κατά των Εθνικών* (*Summa contra gentiles*), που παρέμειναν ημιτελή, προσπαθεί στο έργο του να συνοψίσει ολόκληρη την ανθρώπινη γνώση. Ο Άγιος Θωμάς ο Ακινάτης καταπιάνεται με τη θεμελιώδη διάκριση ανάμεσα στην πίστη και τον ορθό λόγο, ανάμεσα στις απαιτήσεις του χριστιανικού νου και την προσφορά της αρχαίας σκέψης. Η φιλοσοφία είναι το πεδίο της λογικής σκέψης και ό,τι προέρχεται από τη φύση αποδεικνύεται με τα δικά της και μόνο μέσα. Η θεολογία αντίθετα βασίζεται στην αποκάλυψη. Μήπως αυτό σημαίνει ότι υπάρχει ανάμεσά τους ένας απόλυτος διαχωρισμός, ότι υπάρχει μια «διπλή αλήθεια» όπως άφηναν να υποτεθεί ορισμένες προτάσεις του Αβερρόη; Ο Θωμάς ο Ακινάτης δεν το πιστεύει· εκτιμά αντίθετα ότι υπάρχει μια αρμονία ανάμεσα στην πίστη και τον ορθό λόγο και ότι, αν ο δεύτερος θα πρέπει να υποτάσσεται στην πρώτη, έχουν και οι δύο τη θέση και το ρόλο τους, καθώς η γνώση παρέχει ταυτόχρονα στο «ιερό δόγμα» μια μέθοδο συλλογισμού και βασικές προϋποθέσεις σχετικά με τον Θεό, τον άνθρωπο και τον κόσμο.

Αυτό ήταν ήδη πολύ προχωρημένο για τους θιασώτες της αυστηρής αυγουστίνειας ορθοδοξίας. Το 1277 ορισμένες προτάσεις του Αγίου Θωμά του Ακινάτη πάνω στην επίσημα παραδεδεγμένη ενότητα της ανθρώπινης ύπαρξης, πάνω στα πρωτεία της σκέψης στην εκούσια πράξη κ.λπ. καταδικάστηκαν από τον επίσκοπο Ταμπιέ και τη Θεολογική Σχολή. Το ίδιο συνέβη και με τα συγγράμματα των αβερροϊστών, όπως του Σιζέ της Βραβάντης, καθώς στο τελευταίο τρίτο του 13ου αιώνα η επικρατούσα τάση ήταν η ανάκαμψη του αυγουστινισμού, υπό την επιρροή κυρίως του φραγκισκανού Ντανς Σκώτου (1266-1308), ενώ διατηρούνταν μια μυστικιστική παράδοση, της οποίας ο κύριος εκπρόσωπος ανήκει επίσης στο Τάγμα των Μικρών Αδελφών. Πρόκειται για τον Ιταλό Τζιοβάνι ντι Φιντάντζα (τον Άγιο Μποναβεντούρα, 1221-1274), καθηγητή στο Παρίσι την ίδια εποχή με τον Άγιο Θωμά τον Ακινάτη και συγγραφέα του *Οδοιπορικού του νου προς τον Θεό* (*Itinerarium mentis in Deum*) στο οποίο περιγράφει τα στάδια και τα πνευματικά μέσα με τα οποία ο άνθρωπος μπορεί να ελπίζει να ανυψωθεί προς τον Δημιουργό.

Οι πρόοδοι της λογικής και της διαλεκτικής, καθώς και η εφαρμογή της αριστοτέλειας σκέψης κατά την εξέταση των ιερών κειμένων και των Γραφών των Αγίων Πατέρων της Εκκλησίας, που αποτελούν για αιώνες τα θεμέλια της δυτικής θεολογικής σκέψης, δεν θα πρέπει να μας κάνουν να λησμονήσουμε κάποια βήματα που πραγματοποιήθηκαν στον επιστημονικό τομέα, είτε πρόκειται για την αρχαία κληρονομιά που επανεισήχθη στη Δύση χάρη στους Άραβες και Εβραίους μεταφραστές Ελλήνων συγγραφέων που απέδωσαν στα λατινικά πραγματείες πάνω στα μαθηματικά, τη φυσική και την αστρονομία ενώ το πανεπιστήμιο του Τολέδο έπαιξε σημαντικό ρόλο στο ζήτημα αυτό, είτε για τις ιατρικές πρακτικές που διδάσκονταν στο Σαλέρνο είτε για τη θέση που δόθηκε στην

πειραματική μέθοδο από τους Άγγλους Γκροστέστ και Ρότζερ Μπέικον. Αυτός ο τελευταίος κυρίως άνοιξε το δρόμο του επιστημονικού πειραματισμού με το *Έργον μείζον* (*Opus majus*) του που συντάχθηκε γύρω στα 1266-1268. Γεννημένος το 1214, σπουδαστής στην Οξφόρδη και κατόπιν στο Παρίσι, και μέλος του Τάγματος των Φραγκισκανών, άρχισε τη σταδιοδρομία του όπως πολλοί νεαροί δάσκαλοι της εποχής του μελετώντας τον Αριστοτέλη. Στη συνέχεια όμως άλλαξε πορεία, εγκαταλείποντας τη φιλοσοφία και τη θεολογία προς όφελος της επιστήμης. Διατύπωσε τους νόμους της αντανάκλασης περιέγραψε τα φαινόμενα της διάθλασης και απεκάλυψε τα λάθη του ιουλιανού ημερολογίου και τις αδυναμίες του συστήματος του Πτολεμαίου.

Αν ο 13ος αιώνας δεν ανακάλυψε τα «συστήματα» που συγκέντρωναν όχι μόνο ολόκληρη τη θεολογία αλλά το σύνολο της γνώσης, υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμος σε εργασίες αυτού του τύπου. Η πληρέστερη και επιφανέστερη ανάμεσα σε αυτές τις «εγκυκλοπαιδείες» παραμένει ο *Καθρέπτης μείζων* (*Speculum majus*) του Γάλλου δομινικανού Βικέντιου του Μπωβαί (1190-1264). Περιλαμβάνει τρεις πραγματείες: τον *Καθρέπτην φυσικόν* (*Speculum naturale*), τον *Καθρέπτην δογματικόν* (*Speculum doctrinale*) και τον *Καθρέπτην ιστορικόν* (*Speculum historiale*) που αργότερα συμπληρώθηκαν από μια τέταρτη, έργο ενός συνεχιστή του έργου του Βικέντιου του Μπωβαί (τον *Καθρέπτην ηθικόν* / *Speculum morale*), στα οποία συνοψίζεται όλη η ανθρώπινη γνώση της εποχής σε μια προσπάθεια να ενσωματωθεί στη χριστιανική οπτική του κόσμου.

ΚΟΣΜΙΚΗ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Από τον 12ο αιώνα διαπιστώνεται στη Δύση μεγάλη διάδοση της λογοτεχνίας. Η ανάπτυξη των επιχειρήσεων επιβάλλει στις νέες ελίτ να γνωρίζουν να διαβάζουν, να γράφουν, να μετρούν, να εκφράζονται σε πολλές γλώσσες –αρχίζοντας από τα γαλλικά που αποτελούν τότε τη γλώσσα επικοινωνίας των εμπόρων–, να αποκτούν επομένως μια παιδεία προσαρμοσμένη στις ανάγκες της εποχής. Τούτη παρέχεται στα δημόσια σχολεία που διαφεύγουν από την επιρροή του κλήρου. Γίνεται στην «κοινή» γλώσσα, πράγμα που συμβάλλει στην οριστική διαμόρφωση των «εθνικών» διαλέκτων και στην υποχώρηση της ηγεμονίας των λατινικών, τα οποία από τα μέσα του 13ου αιώνα περιορίζονται σε δύο κύριους χώρους: την ανώτερη εκπαίδευση και τη λειτουργία.

Αξίζει να υπογραμμίσουμε δύο μεγάλης σημασίας φαινόμενα. Κατ' αρχάς τα πρωτεία της γαλλικής λογοτεχνίας στο χώρο των κοσμικών γραμμάτων. Την εποχή εκείνη η Γαλλία είναι η περισσότερο κατοικημένη και ευημερούσα χώρα στην Ευρώπη, η χώρα όπου διασταυρώνονται και συχνάζουν επιχειρηματίες από τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα της ηπείρου. Η χώρα που εξήγαγε την ιπποτική ελίτ της στην Ισπανία, τη νότια Ιταλία, την Αγγλία, τους Αγίους Τόπους, το Μοριά κ.α. και της οποίας η πρωτεύουσα, το Παρίσι, το σημαντικότερο πνευμα-

τικό κέντρο της Δύσης, προσελκύει δασκάλους και πλήθη σπουδαστών από όλα τα μεγάλα ξένα πανεπιστήμια.

Δεύτερο χαρακτηριστικό αυτής της λογοτεχνίας του κλασικού Μεσαίωνα είναι η παρακμή της καθαρά ιπποτικής έμπνευσης προς όφελος αυτού που αποκαλούμε «αυλικό» μυθιστόρημα και της λυρικής ποίησης. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα επικά τραγούδια εξαφανίζονται από τον πολιτισμικό ορίζοντα του φεουδαρχικού κόσμου από τη μια μέρα στην άλλη, συμπεριλαμβανομένης της Γαλλίας όπου το έπος έφτασε στο απόγειό του τον 12ο αιώνα. Αλλά τα ήδη δοκιμασμένα σχήματα δεν ανανεώνονται καθόλου και οι συγγραφείς αρχούνται συνήθως να αναπαράγουν λίγο ως πολύ φλύαρα τα παλαιά πρότυπα. Ο *Υόν του Μπορντώ* (*Huon de Bordeaux*), ανώνυμο έργο των αρχών του 13ου αιώνα, ξεφεύγει κάπως από τη συμβατικότητα του είδους, ωστόσο η επική παράδοση διατηρείται κυρίως έξω από τα γαλλικά σύνορα εκφράζοντας «εθνικές» ιδιοσυγκρασίες που έχουν ήδη διαμορφωθεί, είτε πρόκειται για την Ισπανία είτε την Πορτογαλία ή τις γερμανικές χώρες. Σύνθεση του 1200 από τη νότια Γερμανία, το *Τραγούδι των Νιμπελούνγκεν* (*Nibelungenlied*) αναβιώνει και δομεί γύρω από το θέμα του θανάτου του Ζήγκφρηντ και της εκδίκησης της Κρήμιχλιντ παλαιούς βόρειους θρύλους που έφτασαν στις φραγκικές και τις γερμανικές χώρες τον 6ο αιώνα. Οι ηρωικοί χαρακτήρες που προβάλλει δεν αναπαράγουν τα γαλλικά πρότυπα κατά στερεότυπο τρόπο, αλλά ούτε και ξεφεύγουν από το πνεύμα της εποχής: ο Ζήγκφρηντ και ο Γκούντερ είναι γενναίοι πολεμιστές. Ωστόσο δεν είναι πρωτόγονοι και δεν αγνοούν τους καλούς τρόπους που θριαμβεύουν τότε στο αυλικό μυθιστόρημα.

Είναι γεγονός ότι, από τα μέσα του 12ου αιώνα, το κοινό των ευγενών προτιμά την αυλική λογοτεχνία, όπως αυτή αναπτύχθηκε στις χώρες της γλώσσας του οκ γύρω από τους μεγάλους φεονδάρχες ή τους απλούς πυργοδεσπότες που αρέσκονται στην καλλιέργεια του πνεύματος. Η αλλαγή συντελείται αρχικά στη μορφή, με την υποκατάσταση της εποποιίας που άδεται από το έμμετρο έργο που απαγγέλεται. Ακόμη σημαντικότερο, στα στρατιωτικά θέματα που κυριαρχούσαν στα πρώτα επικά τραγούδια προστίθενται, πάντα υπό την επιρροή της Λανγκεντόκ, θέματα που περιστρέφονται γύρω από τη φύση και το ερωτικό αίσημα. Με την Ελεονόρα της Ακουιτανίας, σύζυγο του Λουδοβίκου Ζ΄ του Νεότερου και κατόπιν του Ερρίκου Β΄ Πλανταγενέτη (του μετέπειτα βασιλιά της Αγγλίας Ερρίκου Β΄ της Ανδεγαυίας), αυτή η νέα λογοτεχνία εισάγεται στις γαλλικές βασιλικές γαίες και στη συνέχεια στην ανδεγαυική αυτοκρατορία και τη νορμανδική Αγγλία. Οι κόρες της Ελεονόρας, η Αλίχη στο Μπλουά και κυρίως η κόμισσα της Καμπανίας Μαρία –προστάτιδα του Κρετιέν ντε Τρουά– συμβάλλουν επίσης στη διάδοσή της στη βόρεια Γαλλία.

Ενώ το παραδοσιακό επικό άσμα διαποτίζεται σιγά σιγά από το ύφος της εποχής, με το αυλικό μυθιστόρημα ανθεί ένα νέο είδος, περισσότερο προσαρμοσμένο στις ανησυχίες της εποχής και στην εξέλιξη της αριστοκρατικής νοοτροπίας. Η κελτική έμπνευση που διαφαίνεται στους βρετόνικους θρύλους και στα τρία μεγάλα αφηγηματικά θέματα του Τριστάνου, του Αγίου Δισκοπότηρου (Γκρά-

αλ) και του Αρθούρου –αρχηγού της βρετόνικης αντίστασης εναντίον των Σαξόνων εισβολέων του βου αιώνα– έρχεται να συγχωνευθεί με τα επικά πρότυπα της Αρχαιότητας, που αντλούνται κυρίως από τον Βιργίλιο και τον Οβίδιο. Ανάμεσα στους ποιητές που διέπρεψαν στην αυλική λογοτεχνία, θα πρέπει να μνημονευτούν ο Βενέδικτος ντε Σαιντ-Μωρ, προστατευόμενος της Ελεονόρας και συγγραφέας του *Μυθιστορήματος της Τροίας* (*Roman de Troie*) που γράφηκε το 1165 και παρουσιάζει τους αρχαίους ήρωες μεταμορφωμένους σε γενναίους ιππότες, η Μαρία της Γαλλίας της οποίας οι *Λαΐς* (*Lais*) –μικρές ποιητικές νουβέλες– χρησιμοποιούν σε μεγάλο βαθμό τους βρετόνικους θρύλους, ο Γκωτιέ ντ' Αράς και κυρίως ο Κρετιέν ντε Τρουά (περ. 1135-περ. 1183). Προστατευόμενος της Μαρίας κόμισσας της Καμπανίας και κατόπιν του κόμητα της Φλάνδρας Φιλίππου της Αλσατίας, ο Κρετιέν ντε Τρουά άρχισε το συγγραφικό του έργο μιμούμενος την αρχαία τεχντροπία και μεταφράζοντας την *Ερωτική τέχνη* (*Ars amatoria*) και τις *Μεταμορφώσεις* (*Metamorphoses*) του Οβιδίου. Στη συνέχεια άντλησε από την κελτική παράδοση τα θέματα του *Τριστάνος και Ιζόλδη* (*Tristan et Iseut*) και του *Έρεκ και Αρνίδη* (*Erec et Arnide*) προτού γράψει τα σημαντικότερα έργα του: *Υβαίν ή ο ιππότης με το λιοντάρι* (*Yvain ou le chevalier au lion*) περί το 1177, *Λανσελότος ή ο ιππότης με το άρμα* (*Lancelot ou le chevalier à la charrette*), το οποίο ολοκλήρωσε ο συμπατριώτης του Γοδεφρείδος του Λανύ, *Πέρσιβαλ ή ο κόμης του Γκράαλ* (*Perceval ou le compte de Graal*), επίσης ημιτελής. Οι χαρακτήρες των έργων αυτών είναι ηρωικοί ιππότες, παγιδευμένοι όπως ο Λανσελότος ανάμεσα στον έρωτα και την περιπέτεια, ή αφιερωμένοι όπως ο Πέρσιβαλ σε μια μυστικιστική ασκητική ύπαρξη που συμβολίζει η «αναζήτηση» του Γκράαλ, του δυσκοπότερου που περιείχε το αίμα του Χριστού. Με τον διαρκή χειρισμό του φανταστικού, την τέχνη της πλοκής και την επινόηση ηρώων με σύνθετη ψυχολογία, ο Κρετιέν ντε Τρουά είναι ο αληθινός ιδρυτής μιας μυθιστορηματικής παράδοσης της οποίας η τύχη μέσα και έξω από την Ευρώπη είναι γνωστή. Εξάλλου, με τη διαύγεια και την κομψότητα του ύφους του, συνέβαλε στο θρίαμβο των παλαιών γαλλικών (*francien*) –της διαλέκτου της Ιλ-ντε-Φρανς– έναντι των άλλων διαλέκτων του βασιλείου.

Στις αρχές του 13ου αιώνα η αριστοκρατική λογοτεχνία υφίσταται νέα μεταβολή, συνέπεια των αλλαγών που επηρεάζουν τη νοοτροπία και τα γούστα ενός κοινού με πιο κοσμικό προσανατολισμό, πιο ρεαλιστικά ενδιαφέροντα και μεγαλύτερη εξοικείωση με τον πνευματικό κόσμο της αστικής τάξης και των κληρικών, και κατά συνέπεια με τη χριστιανική αντίληψη της ιπποσύνης και τις μεθόδους του σχολαστικισμού. Με το *Μυθιστόρημα του ρόδου* (*Roman de la rose*) του Γουλιέλμου του Λορίς, που γράφηκε γύρω στο 1230, η αυλική λογοτεχνία βρίσκει την ολοκλήρωσή της στον ηθελημένα διδακτικό, και μάλιστα ηθοπλαστικό, συμβολισμό και στην αλληγορία. Περίπου πενήντα χρόνια αργότερα, ο Ιωάννης του Μεν θα του δώσει συνέχεια σε μια τελείως διαφορετική προοπτική, αναμιγνύοντας τις εγκυκλοπαιδικές ανησυχίες με τη σκληρή σάτιρα των ηθών και των προλήψεων της εποχής. Ειρωνεύεται την αυλική ηθική και τη λατρεία της γυναι-

κας, αρνείται την υπεροχή της αριστοκρατίας του αίματος και θέτει τον ορθό λόγο στο κέντρο της αντίληψής του για τον κόσμο. Με τον συγγραφέα αυτό η λογοτεχνία μεταστρέφεται ήδη προς άλλες κατευθύνσεις που αναγγέλλουν την κρίση του 14ου αιώνα και τις τολμηρές αντιλήψεις των Νέων Καιρών.

Στο μεταξύ κι ενώ η αυλική λογοτεχνία συνεχίζει να δίνει σημαντικά έργα στην Ισπανία, την Καταλωνία, την Πορτογαλία, τη Γερμανία (με τους τροβαδούρους –τους *Minnensänger*– Ερρίκο φον Μόρουνγκεν, Ράινμαρ φον Χάγκεναου, Βάλτερ φον ντερ Φόγκελβαϊντε), τις ιταλικές πόλεις και την αυλή της Σικελίας, το κοινό των χωροδεσποτικών αυλών αναδεικνύει ένα άλλο λογοτεχνικό είδος, τη λυρική ποίηση. Στα τέλη του 13ου αιώνα η Οξιτανία παύει να είναι το κέντρο βάρους, δίνοντας τη σκυτάλη στη βόρεια Γαλλία, όπου διαπρέπουν ο κόμης της Καμπανίας Τιμπώ Δ΄, συγγραφέας ενός έργου αφιερωμένου εξ ολοκλήρου στον έρωτα, και ο Αντάμ ντε λα Αλ, ποιητής αρχικά εγκατεστημένος στο Αράς και κατόπιν στη ναπολιτάνικη αυλή του Καρόλου Α΄ της Ανδεγαυίας, στον οποίο οφείλουμε ωραία μοτέτα, κοσμικά άσματα, και ποιήματα, καθώς και μερικά από τα πρώτα μεσαιωνικά θεατρικά έργα (το *Παιχνίδι της φυλλωσιάς / Jeu de la Feuillée*, το *Παιχνίδι της Μαριόν / Jeu de Marion*).

Σημείο των καιρών, η σχετική παρακμή της αυλικής λογοτεχνίας συνοδεύεται τον 13ο αιώνα από πολύ έντονη ανάπτυξη της αστικής λογοτεχνίας. Η φανταστική εποποιία, γεμάτη πολεμικά κατορθώματα, περιπαθείς και μυστικιστές ήρωες, υποκαθίσταται από τη λογοτεχνία της επικαιρότητας: αυτή που σήμερα θα αποκαλούσαμε «ιστορία της σημερινής εποχής» με την έννοια ότι ο συγγραφέας της αφήγησης υπήρξε μάρτυς των γεγονότων που διηγείται. Αυτό ισχύει για τους δύο χρονικογράφους της Δ΄ Σταυροφορίας: τον Ροβέρτο ντε Κλαρί, έναν κατώτερο ευγενή του οποίου η ταπεινή προσωπικότητα ωχριά μπροστά στους πρωταγωνιστές της εκστρατείας, και κυρίως τον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο, συγγραφέα της *Κατάληψης της Κωνσταντινούπολης (Conquête de Constantinople)* που επίσης γράφεται το 1210, ο οποίος αντίθετα υπήρξε ένας από τους κύριους πρωταγωνιστές, πράγμα που δεν τον εμποδίζει να εμφανίζει τον εαυτό του με πολύ μεγάλη διακριτικότητα. Και τα δύο έργα μαρτυρούν την αγάπη για την πραγματικότητα και τη φροντίδα για την επικαιρότητα, που εμφανίζονται επίσης στο *Βιβλίο των αγίων λόγων και των καλών πράξεων του βασιλιά μας Λουδοβίκου (Livre des saintes paroles et des bons faits de notre roi Louis)*, το οποίο γράφηκε από τον Ζουανβίλ, αρχιδικαστή της Καμπανίας, στα τελευταία χρόνια της ζωής του (μεταξύ 1300 και 1309). Μισό αιώνα νωρίτερα είχε συνοδεύσει τον βασιλιά της Γαλλίας στη Ζ΄ Σταυροφορία, με αποτέλεσμα να δίνει για τον Λουδοβίκο Θ΄ μια εικόνα αρκετά εξιδανικευμένη, γεμάτη όμως από αφέλη ειλικρίνεια και μεγάλη γενναιοδωρία.

Με το *Μυθιστόρημα της Αλεπούς (Roman de Renart)* θριαμβεύουν επίσης, κι αυτό ήδη από τον 12ο αιώνα, η αγάπη για το πραγματικό και η χρήση της κοινής, συνδυασμένες με τον σατιρικό οίστρο που χαρακτηρίζει αυτό το σύνολο των είκοσι επτά ποιημάτων, των οποίων γνωρίζουμε μόνο έναν από τους συγγραφείς τους, τον Πέτρο του Σαιν-Κλου. Τα ποιήματα αυτά αναμιγνύουν λαϊκή παράδο-

ση και αφηγήσεις δανεισμένες από τους αρχαίους μυθογράφους (τον Αίσωπο και τον Φαίδρο) και φέρνουν στο προσκήνιο ζώα, θύματα της ευρηματικής δολιότητας της αλεπούς: το λύκο Ιξενγκρέν, το λιοντάρι Νομπλ, το γάτο Τιμπέο, το γάιδαρο Μπωντουέν κ.ά. Στο έργο αυτό δίδεται συνέχεια τον 13ο αιώνα με την *Αλεπού την Μπεστουρνέ (Renart le Bestourné)* του Ρυτιμπέφ, τη *Στέψη της Αλεπούς (Couronnement de Renart)*, την *Αλεπού τη νέα (Renart le pouvel)* του Ζακεμάρ Ζελέ από τη Λίλη και, ακόμη πιο αργά, την *Αλεπού την κακοφτιαγμένη (Renart le contrefait)*. Η περιγραφή των χαρακτήρων παραχωρεί τη θέση της όλο και περισσότερο στην πολιτική, ακόμα και στη θρησκευτική, σάτιρα, καθώς ο αντικληρικός που κατ' αρχήν στρέφεται εναντίον των θρησκευτικών ταγμάτων έρχεται να συναντήσει τον Ιωάννη του Μεν στο δεύτερο μέρος του *Μυθιστορήματος του ρόδου (Roman de la Rose)*.

Η ρεαλιστική λεπτομέρεια, οι τολμηροί αστεϊσμοί, η αντιφεμινιστική και αντικληρική ειρωνεία, ο εμπαιγμός της αυλικής ηθικής, χαρακτηρίζουν επίσης τις περίπου 150 έμμετρες μικρές μυθιστορίες που διασώθηκαν, καθώς και τον «τραγουδιστό» μύθο –εναλλαγή ομοιοκατάληκτων στίχων προοριζόμενων για τραγούδι και τμημάτων πεξού λόγου– που γράφτηκε στο δεύτερο ήμισυ του 13ου αιώνα και αφηγείται την ιστορία ενός εφηβικού ειδυλλίου που αντιμετωπίζει εμπόδια, αλλά έχει ευτυχισμένο τέλος: το *Ωκασίνος και Νικολέτα (Aucassin et Nicolette)*, πρώτη εκδοχή ενός λογοτεχνικού είδους που αδιάκοπα αναπαράγεται ως τις μέρες μας.

Ωστόσο το μεγάλο λογοτεχνικό αριστούργημα του Μεσαίωνα που γράφεται στην κοινή γλώσσα –στην προκειμένη περίπτωση στα ιταλικά– παραμένει διαποτισμένο από θρησκευτικό πνεύμα. Πρόκειται για τη *Θεία Κωμωδία (La divina comedia)* του Φλωρεντινού Δάντη Αλιγκέρι (1265-1321). Με τον Δάντη η Ιταλία έδωσε από τον 13ο αιώνα στην Ευρώπη και την ανθρωπότητα μια από τις πιο λαμπρές οικουμενικές δόξες της. Ο Δάντης προέρχεται από οικογένεια της μετριοπαθούς γουελφικής αστικής τάξης –του *popolo vecchio*– που αντικατέστησε στην κεφαλή της Δημοκρατίας τους φεουδάρχες αριστοκράτες. Μαθητής του Μπρουνέτο Λατίνι, του οποίου το *Βιβλίο του θησαυρού (Li livres dou tresor)* γράφτηκε στα γαλλικά για την εκπαίδευση των αρχόντων των ιταλικών πόλεων, είναι συγχρόνως ποιητής –η *Νέα Ζωή (Vita nuova)*, δημοσιευμένη μεταξύ 1291 και 1293, ψάλλει τον έρωτά του για τη Βεατρίκη Πορτινάρι που αγαπούσε από παιδί εννέα χρονών και η οποία πέθανε το 1290–, συγγραφέας πολιτικών έργων (έγραψε το *Περί της Μοναρχίας / De Monarchia* για τον αυτοκράτορα Ερρίκο Ζ' από τον οποίο περιμένει να επιστρέψει στη Φλωρεντία απ' όπου τον έδιωξαν το 1302 οι «Μαύροι» γουέλφοι, αδιάλλακτοι οπαδοί του πάπα), σοφός (*Περί ύδατος και γης / Questio de aqua et terra*) και φιλόσοφος, μορφωμένος σύμφωνα με τη σκέψη του Αριστοτέλη και του Αγίου Θωμά του Ακινάτη.

Γραμμένη στην εξορία, μεταξύ 1307 και 1321 κατά πάσα πιθανότητα, η *Θεία Κωμωδία* (το επίθετο «θεία» που εμφανίστηκε μόνο τον 16ο αιώνα εκφράζει πλήρως τον μετά θάνατο θαυμασμό του οποίου ο Δάντης υπήρξε αντικείμενο)

διηγείται με εκατό άσματα, των 130 ως 140 στίχων το καθένα, την οδύσσεια του ποιητή, που χάνεται «στα μισά του δρόμου της ζωής» μέσα στο σκοτεινό δάσος της αμαρτίας και διασώζεται με τη μεσολάβηση της Βεατρίκης εκτελώντας ένα σωτήριο περίπλου στον άλλο κόσμο, καθοδηγούμενος αρχικά μεν από τον Βιργίλιο (η *Κόλαση* / *Inferno* και το *Καθατήριο* / *Purgatorio*), κατόπιν δε από την ίδια τη Βεατρίκη (ο *Παράδεισος* / *Paradiso*). Πέρα απ' αυτό το συμβολικό οδοιπορικό, το θέμα του έργου είναι ο κόσμος στο σύνολό του: το καλό και το κακό, το ωραίο και το άσχημο, το ανθρώπινο και το απάνθρωπο, το υπέροχο και το ευτελές, το ατομικό ενσαρκωμένο από την ίδια τη μοίρα του ποιητή και το οικονομικό, το λογικό και το υπερφυσικό, εν ολίγοις κάθε τι που συνθέτει την πραγματικότητα του κόσμου επειδή κάθε τι είναι σημάδι του Θεού. Κι όλ' αυτά ξεπερνώντας τα λογοτεχνικά είδη, αναμιγνύοντας την αυτοβιογραφία και την ιστορία, την υψηλότερη φιλοσοφία με την πιο πικρόχολη πολεμική, την πολιτική και τη θρησκεία, σε μια ποιητική γλώσσα εξαιρετικής δύναμης και διαύγειας. Πρόκειται για ένα από τα μεγάλα κείμενα πάνω στην ανθρώπινη περιπέτεια, έργο που θεμελιώνει την «ιταλική» πολιτιστική ταυτότητα και ταυτόχρονα καθρεφτίζει τον χριστιανικό Μεσαίωνα στο απόγειό του, το αντίστοιχο, μπορεί να πει κανείς, ως προς την αρμονία και το βάθος του, των αριστουργημάτων της γοτθικής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΡΟΜΑΝΙΚΟ ΡΥΘΜΟ ΣΤΟΝ ΓΟΤΘΙΚΟ

Διαδεδομένη από τον χρονικογράφο Ραούλ Γκλαμπέρ, η γνωστή μας εικόνα, του «λευκού μανδύα από εκκλησίες» που σκεπάζει ολόκληρη τη χριστιανοσύνη στην αυγή του 11ου αιώνα, δεν θα πρέπει να μας ξεγελά. Είναι αλήθεια ότι, στο πλαίσιο της οικονομικής και πνευματικής άνθησης που χαρακτηρίζει τούτη την περίοδο, οι άνθρωποι της Δύσης καταλήφθηκαν από έναν οικοδομικό πυρετό ο οποίος σχεδόν παντού εκφράστηκε με τον πολλαπλασιασμό των κατασκευών. Από πολλές απόψεις ωστόσο η «νέα» αυτή τέχνη που γεννήθηκε από τη «ζήτηση» της κοινωνίας και τον θρησκευτικό ζήλο των χριστιανικών πληθυσμών δεν αναδύθηκε διαμιάς από το κενό των βαρβαρικών χρόνων. Αντίθετα, έχει τις ρίζες της σε μια μακρά παράδοση από την οποία αντλεί συγχρόνως αισθητική και τεχνικές.

Το πρώτο κύμα εκδηλώνεται με τη «ρομανική» αρχιτεκτονική και διακόσμηση. Οι αρχαιολόγοι και οι ιστορικοί του 19ου αιώνα χαρακτήρισαν έτσι την τέχνη της χριστιανικής Δύσης στη φεουδαρχική εποχή για να τονίσουν τη συγγενειά της με τα μνημεία που χτίστηκαν την εποχή της αρχαίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας· αντίστοιχα, κάνουμε λόγο για ρομανικές γλώσσες για να χαρακτηρίσουμε τις διαλέκτους που προέρχονται από τα λατινικά, έχοντας υποστεί τις «βαρβαρικές» επιρροές. Στην πραγματικότητα, αν οι ρωμαϊκές επιρροές είναι αναμφισβήτητες –τις συναντά κανείς, για παράδειγμα, στο σχέδιο των κτισμά-

των, στη χρήση του θόλου, των τόξων πάνω σε κίονες και των τριγωνικών μετωπών, της αψίδας και των κλασικών αρχιτεκτονικών διακοσμήσεων-, σέγουρα δεν είναι οι μοναδικές.

Η βυζαντινή τέχνη, όπως παρουσιαζόταν στην καρδιά της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ή στις προεκτάσεις της στη Ραβέννα και τη νότια Ιταλία, με τα τρούλωτά κτίριά της και με τον ιερατικό και κάπως άκαμπτο χαρακτήρα της διακόσμησής της, και η μουσουλμανική τέχνη, όπως ανακαλύφθηκε στην Ισπανία της Ανάκτησης και στους Αγίους Τόπους, ενέπνευσαν βαθιά τους αρχιτέκτονες και τεχνίτες της ρομανικής σχολής. Θα πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη οι πολύ παλαιές τοπικές παραδόσεις, όπως λόγου χάρη στη Γαλλία, η γεμάτη ρεαλισμό και οίστρο τέχνη των Γαλατών τεχνιτών. Στις χώρες της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, από τη Λοραίνη ως τη Βοημία και από την Αλσατία ως την Πολωνία, διαμορφώνεται από το δεύτερο ήμισυ του 10ου αιώνα η οθωνική αρχιτεκτονική που ήδη παρουσιάζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τη ρομανική και είναι ο άμεσος κληρονόμος της τέχνης της καρολίγγειας περιόδου.

Τα πρώτα δείγματα πρωτότυπης ρομανικής αρχιτεκτονικής –που χαρακτηρίζεται από το θόλο από πελεκημένες και συναρμολογημένες πέτρες, οι οποίες συγκροτούνται από μια μεγαλύτερη, σφηνωμένη με δύναμη (clé de voûte)– εμφανίζονται σχεδόν συγχρόνως, στα τέλη του 10ου και τις αρχές του 11ου αιώνα, στην Καταλωνία, τη Λομβαρδία και τη Λοραίνη. Από εκεί εξαπλώνονται σ' ολόκληρη τη χριστιανική Δύση, με σημείο σύγκλισης τη Βουργουνδία και την Ωβέρνη, πραγματικά λίκνα της «μεγάλης ρομανικής τέχνης». Οι συνθήκες είναι τότε ευνοϊκές για τη δημιουργία νέων εκκλησιών, περισσότερο ευρύχωρων και καλύτερα κατασκευασμένων: αύξηση των παραγγελιών που γίνονται από ισχυρούς πρίγκιπες (όπως ο Γουλιέλμος ο Κατακτητής και η σύζυγός του Ματθίλδη, ο κόμης της Ανδεγαυίας Φούλκωνας ο Μαύρος κ.ά.), από επισκόπους ή θρησκευτικές κοινότητες, καθώς επίσης και περισσότερα εργατικά χέρια, πρόοδοι στο λάξευμα της πέτρας, καλύτερη εκμετάλλευση των ζώων έλξης για τη μεταφορά σημαντικών βαρών.

Από το 1050 γενικεύονται οι αποφασιστικές καινοτομίες' στη δόμηση και τη διακόσμηση των κτισμάτων. Το σχέδιο των ρομανικών εκκλησιών συνδυάζει το «συριακό», σε σχήμα σταυρού, με εκείνο των ρωμαϊκών βασιλικών. Παίρνει το σχήμα λατινικού σταυρού, με ένα κεντρικό κλίτος που κόβεται από ένα εγκάρσιο κλίτος το οποίο συχνά περιστοιχίζεται από πλευρικά κλίτη και μερικές φορές από ένα σκεπαστό προθάλαμο: το νάρθηκα. Πέρα από το εγκάρσιο κλίτος, μια ημικυκλική αψίδα, συχνά χωρισμένη σε μικρότερες που στεγάζουν ακτινωτά παρεκκλήσια, περιλαμβάνει το χοροστάσιο και το ιερό. Όταν η εκκλησία διαθέτει άγια λείψανα –πράγμα που συμβαίνει συχνά– αυτά φυλάσσονται κατά κανόνα σε μια υπόγεια κρύπτη κάτω από το χοροστάσιο.

Ανάμεσα στα τεχνικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι αρχιτέκτονες της ρομανικής σχολής, το πιο σημαντικό ήταν αυτό της στέγης. Οι ξυλοδεσιές των προρομανικών εκκλησιών παρουσίαζαν σοβαρούς κινδύνους πυρκαγιάς. Τις α-

ντικατέστησαν με πέτρινους ημικυκλικούς θόλους, η τεχνική των οποίων ερχόταν από τους Ρωμαίους. Αλλά το βάρος των θόλων ανάγκαζε τους αρχιτέκτονες να κατασκευάζουν χαμηλούς, παχείς τοίχους, με σπάνια ανοίγματα μικρών διαστάσεων. Προκειμένου να αποφευχθούν τα μειονεκτήματα αυτής της τεχνικής, που καταδίκασε τη ρομανική εκκλησία να παραμένει ένα κοντόχοντρο και κακοφωτισμένο κτίριο, από τον 11ο αιώνα υιοθετήθηκαν ποικίλες λύσεις: παράθεση πολλών τρούλων, θόλοι σε σχήμα ανεστραμμένου λίκνου υποστηριζόμενοι από διπλά τόξα, σταυροειδείς θόλοι, οι οποίοι στηρίζονταν τόσο οι μεν όσο και οι δε σε δυνατούς κίονες, τοίχους στερεωμένους με ισχυρά αντιστηρίγματα κ.ά.

Η νέα αρχιτεκτονική, που εμφανίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα σε περιοχές πολύ απομακρυσμένες η μια από την άλλη, εξαπλώθηκε γρήγορα στη Γαλλία –κυρίως στη Βουργουνδία, το Πουατού, την Ωβέρνη, την Προβηγκία, τη Λανγκεντόκ–, την Ιταλία και τη βόρεια Ισπανία, κατόπιν στην Αγγλία και τις γερμανικές χώρες. Τον 12ο αιώνα δείγματά της βρίσκει κανείς στη Σκανδιναβία, την Ουγγαρία και τα λατινικά κράτη της Ανατολής. Η επιρροή των τοπικών παραδόσεων, η ποικιλία των υλικών κατασκευής (πέτρα στις ασβεστολιθικές περιοχές όπως η Βουργουνδία ή η Ιλ-ντε-Φρανς, γρανίτης στο Μασίφ Σαντράλ, τούβλο στη Λανγκεντόκ και τη Λομβαρδία) κι η πολλαπλότητα των αναγκών εξηγούν την πολύ μεγάλη ποικιλία της ρομανικής τέχνης. Έτσι, για παράδειγμα, ξεχωρίζουμε εύκολα τις λιτές εκκλησίες και τα περιστύλια των μοναστηριών, με τις απλές και αυστηρές γραμμές που έκτισαν οι κιστερικιανοί μοναχοί, από τις μεγάλες εκκλησίες των προσκυνημάτων. Ιδίως εκείνες που οριοθετούν τα κύρια δρομολόγια των προσκυνητών του Αγίου Ιακώβου της Κομποστέλλας. Κτισμένες συνήθως στην ύπαιθρο, όπως η εκκλησία του Κονκ στα όρια των περιοχών του Ρουέργκ και της Κως ή όπως η εκκλησία του Σαιν-Νεκταίρ στην Ωβέρνη, αποτελούν σταθμούς και παίζουν ρόλο καταλύματος. Διαθέτουν γι' αυτό ευρείς περιμετρικούς διαδρόμους γύρω από το χοροστάσιο και το ιερό όπου τη νύχτα απλώνεται άχυρο για να κοιμηθούν οι ταξιδιώτες. Όταν πρόκειται για το σημείο κατάληξης ενός προσκυνηματος, υπάρχει πάλι ένας φαρδύς περιμετρικός διάδρομος για την επίσημη λιτανεία μπροστά στα λείψανα των αγίων.

Παρατηρούνται επίσης ορισμένες τοπικές ιδιαιτερότητες: όπως τα κτίρια με τους τρούλους της δυτικής Γαλλίας, οι μεγάλες νορμανδικές, θηνανικές και σκανδιναβικές εκκλησίες με πύργους στην πρόσοψη και κωδωνοστάσιο (Ζυμιέξ, Βορμς, Λουντ), οι οχυρωμένες εκκλησίες της Λανγκεντόκ ή της Προβηγκίας που πλήττονταν επί μακρόν από τη μουσουλμανική πειρατεία, τα μεγάλα λικνοειδή κλίτη των εκκλησιών της Ωβέρνης κ.λπ.

Όσο για τη ρομανική διακόσμηση, είναι πλήρως αφιερωμένη στη διδασκαλία της χριστιανικής πίστης. Για τους ανθρώπους του λαού, για τους χωρικούς ειδικότερα που αποτελούν την τεράστια πλειονότητα των πιστών, η εκκλησία αντιπροσωπεύει ένα τεράστιο βιβλίο εικόνων, από τις οποίες μαθαίνουν την εκκλησιαστική ιστορία και το οποίο συνοψίζει τις κύριες διδαχές της Εκκλησίας. Αλλά οι τεχνίτες που εργάζονται στη διακόσμηση των ρομανικών κτισμάτων αρέσκο-

νται επίσης να αναπαριστάνουν σκηνές της καθημερινής ζωής. Θαυμάσια ανάγλυφα, σε ένα ύφος πολύ αγνό, συχνά απλοϊκό, στολίζουν τις εξώθυρες και τα κιονόκρανα των ρομανικών κτιρίων. Τοίχοι και κίονες ήταν ζωγραφισμένοι ή σκεπασμένοι με ταπισερί, μερικές φορές και με ψηφιδωτά, αλλά οι νωπογραφίες των τοίχων σε ελάχιστες περιπτώσεις διατηρήθηκαν, όπως στο Σαιν-Σαβεν-συρ-Γκαρτέν (στη Βιέν), την Ωξέρ ή το Μπερζέ-λα-Βιλ (Βουργουνδία). Αντίθετα, έχει διασωθεί μεγάλος αριθμός αντικειμένων χρυσοχοϊας: σταυροί, δισκοπότηρα, λειψανοθήκες από πολύτιμο μέταλλο με ένθετες πέτρες και σμάλτο.

Στη διάρκεια του 12ου αιώνα στη βόρεια Γαλλία αναπτύσσεται ένας νέος τύπος θρησκευτικών κτισμάτων, που στην Αναγέννηση θα χαρακτηρισθούν «γοθτικά» ή «βαρβαρικά» από περιφρόνηση για τα έργα του Μεσαίωνα. Σε αντίθεση με τις ρομανικές εκκλησίες, που συχνά ήταν κτισμένες κοντά σε μοναστήρια σε αποτραβηγμένες περιοχές, τα γοθτικά κτίσματα υψώνονται συνήθως μες στις πόλεις. Πράγματι, στο βαθμό που οι πόλεις μεγαλώνουν, έχουν ανάγκη από εκκλησίες, δημαρχεία, αγορές ικανών διαστάσεων ώστε να στεγάζουν όχι μόνο τον πληθυσμό τους αλλά και τους κατοίκους της γειτονικής υπαίθρου που μαζεύονται εκεί τις μέρες του παζαριού ή της γιορτής. Τα ωραιότερα γοθτικά μνημεία είναι οι καθεδρικοί ναοί που οι επίσκοποι κτίζουν στην καρδιά των πόλεων για να υπογραμμίσουν τον κυρίαρχο ρόλο της χριστιανικής θρησκείας.

Η νέα αρχιτεκτονική γεννήθηκε στην περιοχή της Ιλ-ντε Φρανς, γύρω από το Παρίσι, στις βασιλικές γαίες των Καπετιδών. Το αρχέτυπό της είναι το βασιλικό αβαείο του Σαιν-Ντενί που από το 1122 υπέστη μια σειρά μετατροπών με πρωτοβουλία του συμβούλου του Λουδοβίκου Ζ΄ αβάν Συζέρ ώστε να αποκτήσει νόρθηκα, εγκάρσιο κλίτος και χοροστάσιο και τα τρία θολωτά με διαγώνιες επίστεγες αντηρίδες: ο τρόπος κατασκευής ήταν γνωστός στους αρχιτέκτονες της ρομανικής σχολής, αλλά έως τότε εξυπηρετούσε σκοπούς καθαρά διακοσμητικούς (λόγου χάρη στον καθεδρικό ναό του Ντέραμ, στην Αγγλία). Δεν είναι τυχαίο. Η τεχνοτροπία αυτή που οι σύγχρονοι αποκάλεσαν *opus francigenum* (γαλλική εργασία) είναι μια τέχνη βασιλική που αναπτύσσεται την ίδια στιγμή που εδραιώνεται το κύρος της μοναρχίας των Καπετιδών και ολοκληρώνεται η εδαφική ενοποίηση της Γαλλίας. Άλλωστε, με την ίδια αυτή προοπτική, που συνδυάζει τις προόδους της τεχνικής με εκείνες της βασιλικής διοίκησης και τις θεολογικές αντιλήψεις της εποχής, θα ανθήσει στην Αγγλία των Νορμανδών βασιλιάδων, στα ισπανικά βασίλεια της Ανάκτησης, τις χώρες της μέσης Γερμανίας και τη Σκανδιναβία. Αλλά το λίκνο της παραμένει το λεκανοπέδιο του Παρισιού όπου, μεταξύ των μέσων του 12ου και του τέλους του 13ου αιώνα, χτίζονται τα κοσμήματα της θρησκευτικής γοθικής αρχιτεκτονικής: στη Σανς (1130-1168), το Παρίσι (1153-1250), το Σανλί (1153-1240), τη Ρουάν (1145-1307), τη Λαν (1160-1200), τη Ρενς (1211-1300), τη Σαουασόν (1177-1320), τη Σαρτρ (1194-1260), το Μπωβαί (1250-1300) κ.ά.

Οι ιστορικοί της μεσαιωνικής τέχνης έχουν πάψει σήμερα να ορίζουν τον γοθικό ρυθμό αναφερόμενοι αποκλειστικά στην αρχιτεκτονική και κυρίως επικαλούμενοι τεχνικά κριτήρια που θεωρούνται αποκλειστικώς χαρακτηριστικά

του ρυθμού αυτού: το οξυκόρυφο τόξο, που γνώρισε ευρύτατη χρήση τη ρομανική εποχή, το θόλο με διαγώνιες αντηρίδες, που εμφανίστηκε από τα τέλη του 11ου αιώνα στην Αγγλία και δεν χρησιμοποιήθηκε συστηματικά στη γοθτική εποχή, και το κεκλιμένο τόξο, αναμφίβολα βασικό για την ισορροπία των όγκων, του οποίου όμως η ανακάλυψη είναι μεταγενέστερη του 1180. Αυτό που ακόμα περισσότερο διακρίνει τον γοθτικό ρυθμό από τον ρομανικό είναι ένα πνεύμα που εμπνυχώνει ολόκληρη την καλλιτεχνική παραγωγή από τα μέσα του 12ου ως τα τέλη του 15ου αιώνα: ένα αρμονικό μίγμα μυστικιστικής ορμής και ορθολογισμού το οποίο, εμπνευσμένο από τα οικοδομήματα των φιλοσόφων και των θεολόγων, εκφράζεται με την ισορροπία των όγκων, την ανύψωση του κτίσματος –πραγματικό πέτρινο δάσος που ορθώνεται στον ουρανό (32 μέτρα στο Παρίσι, 37 μέτρα στη Σαρτρ, 42 μέτρα στην Αμιένη, 48 μέτρα στο Μπωβαιί)–, το άνοιγμα στο φως της ημέρας χάρη στο μέγεθος των υαλοστασίων και την υποκατάσταση, τέλος, του ρομανικού συμβολισμού από έναν διάκοσμο στον οποίο καταλαμβάνει σημαντική θέση η αναπαράσταση του ανθρώπου πλησιάζοντας τα κλασικά πρότυπα.

Αυτή η ανθρώπινη παρουσία δεν συνδέεται μόνο με τις μεταφυσικές έγνοιες της εποχής. Είναι επίσης το προϊόν της ώσμωσης που συντελείται τον 12ο και 13ο αιώνα ανάμεσα στους πληθυσμούς της πόλης και τον τόπο όπου ασκείται η κοινωνικότητα και η επικοινωνία μεταξύ των ατόμων. Διότι ο καθεδρικός ναός είναι συγχρόνως ο τόπος προσευχής και η καρδιά της πόλης, σημείο συνάντησης όλων των κατοίκων. Στο νάρθηκα και τα πλευρικά κλίτη ο λαός της πόλης κυκλοφορεί, τρώει, κοιμάται, μερικές φορές εισάγει ζώα. Ορίζονται συναντήσεις για να συζητηθούν υποθέσεις. Οι επαγγελματικές συντεχνίες που έχουν χρηματοδοτήσει και πραγματοποιήσει ένα μέρος των εργασιών (κτίστες, ξυλουργοί, υαλουργοί κ.ά.) κάνουν συχνά τις συγκεντρώσεις τους. Η κατασκευή του κτίσματος, που συνεχίστηκε για πολλές γενιές, έγινε με τη μαζική συνδρομή των κατοίκων της πόλης και των κατοίκων της γύρω χώρας που χρησιμοποιήθηκαν για τη μεταφορά των δοκών και της πέτρας από τα γειτονικά δάση και τα λατομεία.

Μέσα σ' έναν αιώνα η γοθτική γλυπτική υπέστη μεγάλη εξέλιξη. Οι πρώτες εικονογραφικές διατάξεις είναι ακόμα κοντά στη ρομανική παράδοση. Σιγά σιγά ωστόσο οι καλλιτέχνες υποκαθιστούν τη φυτική και ζωική πληθώρα που χαρακτηρίζει τον ρομανικό διάκοσμο, με μια τέχνη επικεντρωμένη στο ανθρώπινο στοιχείο. Οι άνθρωποι αναπαρίστανται αρχικά κατά τρόπο απρόσωπο σε μια προοπτική μάλλον διδακτική παρά συγκινησιακή, στη συνέχεια όμως ο καλλιτέχνης επιθυμεί να συγκινήσει και να εκφράσει την πραγματικότητα, σ'εβόμενος εν τούτοις τους κανόνες που δίνουν στο έργο τέχνης τον κλασικό χαρακτήρα του: τη συστολή στην έκφραση των αισθημάτων, την κομψότητα και τη διαύγεια των γραμμών, την αρμονία της σύνθεσης κ.λπ. Γύρω στο 1260-1280 αυτή η τάση θριαμβεύει, με μικρές διαφοροποιήσεις από τη μια χώρα στην άλλη, στις προσόψεις και το εσωτερικό των μεγάλων καθεδρικών ναών της βόρειας Γαλλίας, της

Ρηνανίας, της Αγγλίας, της Ισπανίας και της κεντρικής Ιταλίας: τον Χριστό-βασιλιά των ρομανικών τυμπάνων διαδέχεται ο Χριστός των παθών τη στιγμή της σταύρωσης, ενώ ένα αυξανόμενο τμήμα της εικονογραφικής διάταξης καταλαμβάνεται από την αναπαράσταση της ζωής της Παρθένου (Ευαγγελισμός, επίσκεψη της Παναγίας στην Ελισάβετ) και των βίων των αγίων.

Οι γραφικές όπως και οι ελάσσονες τέχνες εξελίσσονται προς την ίδια κατεύθυνση αλλά με κάποια καθυστέρηση. Αν θα πρέπει να περιμένουμε την ανατολή του 14ου αιώνα για να δούμε μια καθαρά «γοθτική» ζωγραφική να εκκολάπτεται, η τέχνη της υαλογραφίας (*vitrail*) γνωρίζει αντίθετα εντυπωσιακή ανάπτυξη, ευνοούμενη από τη μεγάλη σημασία που αποδίδει πλέον ο αρχιτέκτονας στο φωτισμό του κτιρίου. Τα υαλοστάσια που ο Συζέρ τοποθέτησε γύρω από τον περιμετρικό διάδρομο του Σαιν-Ντενί και οι συνθέσεις που εκτελέστηκαν στη Σαρτρ, την Μπουρζ και το Παρίσι (Σαιντ-Σαπέλ) σύντομα δημιουργούν σχολή σ' ολόκληρη τη Δύση και έρχονται να συνδράμουν το διδακτικό έργο των γλυπτών στις εξώθυρες. Το ίδιο ισχύει για τη ζωγραφική μικρογραφία και τη χρυσοχοΐα, που απαλλάσσονται ωστόσο με πιο βραδύ ρυθμό από τα ρομανικά πρότυπα.

Η μεταμόρφωση που επέφεραν η γοθτική τεχνική και ο ρυθμός στα θρησκευτικά κτίσματα εντοπίζεται και σε πολλά κοσμικά οικοδομήματα, είτε πρόκειται για στρατιωτική αρχιτεκτονική (τείχη της Καρκασόν ή της Προβέν), για βασιλικά ή πριγκιπικά ανάκτορα (το Λούβρο του Φιλίππου Β΄ Αυγούστου, το Καστέλ ντελ Μόντε του Φρειδερίκου Β΄), για δημαρχεία και άλλα κοινοτικά μέγαρα είτε, τέλος, για τις κατοικίες των πλούσιων αστών. Στα τέλη του 13ου αιώνα από τη βόρεια Αγγλία ως τη Σικελία και από την Ανδαλουσία ως τις ακτές της Βαλτικής και την Πολωνία, το *opus francigenum* τείνει να καθιερωθεί ως η τέχνη της δυτικής χριστιανοσύνης. Το αποκορύφωμά του συμπίπτει με εκείνο της μεσαιωνικής Ευρώπης: μιας Ευρώπης την οποία σύντομα θα συγκλονίσει η μακρά και οδυνηρή κρίση του 14ου αιώνα.

Μέρος δεύτερο

14ος-15ος αιώνας

Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Οι μάστιγες του τέλους του Μεσαίωνα

- ♦ Τον 14ο και 15ο αιώνα η Ευρώπη γνωρίζει αλλεπάλληλες συμφορές: ο λιμός, η μαύρη πανώλη σκοτώνουν κάτι ανάμεσα στο ένα τρίτο και το ένα τέταρτο του πληθυσμού της, ενώ οι αδιάκοποι πόλεμοι και οι αρπαγές των στρατιωτών κάνουν να βασιλεύει μεγάλη ανασφάλεια. Αυτή η κατάσταση έχει ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη της υπαίθρου, όπου το αγροτικό χωροδεσποτικό σύστημα γνωρίζει έντονη κρίση. Η επιδείνωση της μοίρας των χωρικών προκαλεί μια σειρά εξεγέρσεων που πνίγονται στο αίμα, όπως εκείνες της Αγγλίας, όπου συμμορίες χωρικών υπό τον Γουάτ Τάυλερ εισβάλλουν στο Λονδίνο, ή της ζακερί (jacquerie) του Μπωβαιζί στη Γαλλία.
- ♦ Προστατευμένες από τα τείχη τους, οι πόλεις βλέπουν τον πληθυσμό τους να αυξάνεται χάρη στην έξοδο των αγροτών. Υφίστανται όμως κι αυτές κρίσεις συνδεδεμένες με τη μεγάλη αύξηση των υποχρεώσεων, ιδιαίτερα εκείνων που οφείλονται στις ανάγκες της άμυνας. Επιπλέον, οι κοινωνικές εντάσεις φέρνουν σε αντιπαράθεση τους πρωτομάστορες με τους εργάτες ή τις πλουσιότερες συντεχνίες (τις «ανώτερες τέχνες») με τα λιγότερο ισχυρά επαγγέλματα (τις «ελάσσονες τέχνες»), κάνοντας δυσκολότερη τη διακυβέρνηση των πόλεων. Και εκεί επίσης οι ταραχές και οι στάσεις είναι μόνιμο φαινόμενο.
- ♦ Πάντως, ο αστικός κόσμος καταφέρει να προσαρμοστεί στις νέες οικονομικές συνθήκες καλύτερα από την ύπαιθρο. Η μετατόπιση των μεγάλων εμπορικών δρομολογίων και των οικονομικά δραστηρίων ζωνών ευνοεί τις πόλεις του Ρήνου και του Ροδανού και εκείνες της νότιας Γερμανίας. Η Βενετία, η Γένοβα, οι πόλεις της γερμανικής Χάνσα στη Βόρεια Θάλασσα και τη Βαλτική και κυρίως η Μπρυξ, σταυροδρόμι των ανταλλαγών ανάμεσα στα προϊόντα του βορρά και αυτά της Μεσογείου, συντηρούν μια δραστηριότητα που εξασφαλίζει την ευημερία τους. Σ' όλες αυτές τις πόλεις η απάντηση στην κρίση συνίστα-

ται στην εφαρμογή νεωτερικών δημοσιονομικών τεχνικών και καινοτόμων διαδικασιών παραγωγής που προαναγγέλλουν μια νέα εποχή.

Στις αρχές του 14ου αιώνα αρχίζει για την Ευρώπη μια περίοδος συμφορών. Στην οποία συνοψίζει η περιφημη επίκληση της βασανισμένης ανθρωπότητας προς τον Θεό: «Από το λιμό, την πανώλη και τον πόλεμο απάλλαξέ μας, Κύριε!» Πέρα από τα βάσανα των ανθρώπων, ολόκληρο το οικοδόμημα της μεσαιωνικής Ευρώπης φαίνεται να καταρρέει: το χωροδεσποτικό σύστημα, η Εκκλησία και τα μεγάλα πολιτικά οικοδομήματα –η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και το Βυζάντιο– που κληρονομήθηκαν από το ρωμαϊκό παρελθόν. Ταυτόχρονα ανελήθες και ατέρμονες διαμάχες φέρνουν σε λυσσαλέα αντιπαράθεση τα κράτη τα οποία ιδρύθηκαν πάνω στα ερείπια της ενότητας που μάταια ονειρεύτηκε ο Μεσαίωνας.

Η ΠΑΝΩΛΗ ΚΑΙ Ο ΛΙΜΟΣ

Η πανώλη και ο λιμός είναι δύο στενά συνδεδεμένες μάστιγες. Ο υποσιτισμός συνιστά ευνοϊκό έδαφος για την επιδημία και τονώνει τη διάδοσή της: οι άνθρωποι που προσβάλλονται από την πανώλη εγκαταλείπουν τις εργασίες στους αγρούς, προκαλώντας έτσι μια μείωση της συγκομιδής που επηρεάζει αρνητικά τη διατροφή του πληθυσμού. Χρονολογικά πρώτη εκδηλώνεται η πανώλη, ίσως εξαιτίας κλιματολογικών μεταβολών και υπερβολικής υγρασίας, οι οποίες επιφέρουν στις βορειότερες χώρες μια μείωση των εκτάσεων που καλλιεργούνται με δημητριακά. Στις αρχές του 14ου αιώνα ο λιμός εκδηλώνεται στη Γερμανία και εξαπλώνεται προοδευτικά στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Αρχικά (1315) εμφανίζεται καταστρεπτικότερος στη βόρεια Ευρώπη πριν γνωρίσει το απόγειό του (1330) στη δυτική Μεσόγειο. Το σιτάρι φτάνει σε τέτοιες τιμές ώστε οι φτωχότεροι, μην μπορώντας να το προμηθευτούν, είναι τα πρώτα θύματα της σιτοδείας: το 10% του πληθυσμού της Υπερ πεθαίνει το πρώτο εξάμηνο του 1316. Οι παραλιακές ζώνες, στων οποίων τα λιμάνια φτάνουν σιτηρά από περιοχές που ακόμα δεν έχουν πληγεί ή ήδη ανέκαμψαν, και οι περιοχές που διασχίζονται από τους ποταμούς στους οποίους κυκλοφορούν τα εμπορεύματα επηρεάζονται λιγότερο απ' ό,τι οι περικλειστές ζώνες.

Η «μαύρη πανώλη» που ξεσπά στην Ευρώπη από το 1347 κάνει θραύση. Γενοβέζικα πλοία που ξεφορτώνουν στη Σικελία, προερχόμενα από τη Μαύρη Θάλασσα όπου η μάστιγα είναι ενδημική, εισάγουν τη φοβερή αρρώστια. Τους μήνες που ακολουθούν το κακό εξαπλώνεται. Η Ιταλία και κατόπιν η Προβηγκία πλήττονται. Το 1348 το κακό φτάνει στο Παρίσι, τις περιοχές της Μάγχης και τις Κάτω Χώρες· το 1349 φτάνει στη Γερμανία, την Αυστρία, τη Μεγάλη Βρετανία, τις σκανδιναβικές χώρες, τις ακτές του Ατλαντικού και τη Ισπανία. Νέα κύ-

ματα έρχονται από το 1360. Μετά από βραχύχρονες υποχωρήσεις, η πανώλη επανέρχεται συνακολουθούμενη από επιδημίες γρίπης, τύφου ή κοκκύτη. Μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα η Ευρώπη ζει κάτω από τη συνεχή απειλή της.

Η διάδοση του κακού εξηγείται τόσο από την έλλειψη υγιεινής (μη αεριζόμενες κατοικίες, πόλεις όπου τα σκουπίδια στοιβάζονται στους δρόμους ελκύνοντας ποντίκια, φορείς της επιδημίας) όσο και από τον υποσιτισμό σημαντικού μέρους του πληθυσμού. Η ιατρική τής εποχής βρίσκεται απροετοίμαστη: οι αμμοθεραπείες ή οι συνοπτικές χειρουργικές επεμβάσεις αδυνατούν να καταπολεμήσουν το κακό. Ελλείπει μέσων για την αντιμετώπισή του, αποδίδουν τη «μόλυνση του αέρα» σε αποδιοπομπαίους τράγους – συγκεκριμένα στους Εβραίους. Στο Παρίσι μέμφονται τους κρεοπώλες ως ενόχους για τη βρωμιά των δρόμων, στην οποία ανακαλύπτουν μια από τις αιτίες της επιδημίας.

Εξαιτίας της έλλειψης αξιόπιστων καταμετρήσεων είναι δύσκολο να υπολογιστούν οι απώλειες που οφείλονται στο λιμό και τις επιδημίες. Γνωρίζουμε ωστόσο πως η αφαίμαξη είναι σημαντική: μέσα σ' έναν αιώνα η Ευρώπη χάνει ανάμεσα στο ένα τρίτο και το ένα τέταρτο του πληθυσμού της, με αρκετά ξεκάθαρους διαφορές από τη μια περιοχή στην άλλη. Αναμφίβολα η Γαλλία και η Αγγλία πλήρωσαν το βαρύτερο φόρο, ενώ η Ισπανία, στην οποία η επιδημία εκδηλώθηκε αργότερα και τελείωσε περί το 1390, φαίνεται να γλύτωσε σχετικά. Επί σχεδόν έναν αιώνα, με βραχύχρονες περιόδους νηνεμίας, η Ευρώπη ερειπώνεται. Εγκαταλείποντας τις πόλεις και τα χωριά που έχουν πληγεί από την πανώλη, οι κάτοικοί τους μεταδίδουν την επιδημία. Σπίτια καταρρέουν από την έλλειψη συντήρησης, αγροί ξαναγίνονται χέρσοι καθώς δεν υπάρχουν χέρια να τους καλλιεργήσουν. Προστιθέμενος στις καταστροφές που προκαλούνται από το λιμό και την πανώλη, ο πόλεμος γεμίζει νέα νεκροταφεία.

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ

Στη μνήμη των Ευρωπαίων ο 14ος και ο 15ος αιώνας είναι η εποχή του Εκατονταετούς Πολέμου. Αυτή η παραστατική και εκφραστική ονομασία καλύπτει μια μακρά σειρά συγκεχυμένων και αδιάκοπων αγώνων. Αναμφίβολα ο πόλεμος δεν αποτελεί νέο γεγονός στον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα. Αλλά οι συχνές συγκρούσεις ανάμεσα σε γειτονικούς χωροδеспότες παρέμεναν περιορισμένες, τόσο σε διάρκεια όσο και στον αριθμό των εμπλεκόμενων. Αντίθετα, από τον 14ο αιώνα οι συγκρούσεις φέρνουν σε αντιπαράθεση οργανωμένα κράτη που διαθέτουν ασυγκρίτως σημαντικότερα μέσα. Αν και οι πολεμικές επιχειρήσεις δεν αποτελούν παρά μεμονωμένες κρούσεις, αν και οι μεγάλες μάχες είναι σπάνιες, αν και δεν υπάρχει τίποτα που να μοιάζει με συνεχές μέτωπο, ο Ευρωπαίος του 14ου ή του 15ου αιώνα στο χωριό ή την πόλη του (όπου είναι καλύτερα προστατευμένος χάρη στα τείχη) ζει μέσα στην ανησυχία. Επτιηρεί τη γύρω ύπαιθρο απ' όπου μπορεί να ξετηδήσει η ομάδα των ενόπλων η οποία θα ληστέψει τα

σπίτια, θα λεηλατήσει τα αποθέματα, θα πυρπολήσει τη σοδειά ή το σανό, θα κατοικήσει τους κατοίκους που δεν θα μπορέσουν να προφυλαχτούν.

Ο Εκατονταετής Πόλεμος ανάμεσα στη Γαλλία και την Αγγλία είναι η πιο διάσημη από τις μεγάλες συγκρούσεις όπου αντιπαρατίθενται ηγεμόνες υπερήφανοι για τη νέα ισχύ τους. Δεν είναι ωστόσο η μόνη εκδήλωση αυτής της μόνιμης μάστιγας του τέλους του Μεσαίωνα. Η Γερμανία, όπου η αυτοκρατορική ισχύς καταρρέει, συνταράσσεται από τις φιλοδοξίες των πριγκίπων που πολεμούν μεταξύ τους για να κερδίσουν τα κατάλοιπα της βασιλικής εξουσίας. Η Ιταλία ερημώνεται από τους τοπικούς πολέμους που φέρνουν σε αντιπαράθεση τις πόλεις και τους χωροδεσπότες τους (*signori*). Στην ανατολή οι Τεύτονες Ιππότες πολεμούν τους Σλάβους· στα βορειοδυτικά οι Άγγλοι αγωνίζονται εναντίον των Σκώτων· στο νότο η Καστίλη συγκρούεται με τους Μαυριτανούς, που βρίσκονται πάντα εγκατεστημένοι στην Ισπανία· στα νοτιοανατολικά τέλος οι Ούγγροι προσπαθούν να απαγορεύσουν στους Τούρκους την πρόσβαση στις παραδουνάβιες περιοχές.

Ο πόλεμος δεν διεξάγεται πλέον στο πλαίσιο της στρατιωτικής υπηρεσίας (*hostis*) την οποία όφειλαν οι υποτελείς στον χωροδεσπότη τους κατά το Μεσαίωνα: τα στρατιωτικά σώματα που προσφέρουν έχουν γίνει ανεπαρκή. Με την εφαρμογή μιας τακτικής φορολόγησης καθώς και με έκτακτους φόρους οι βασιλιάδες μπορούν πλέον να συντηρούν στρατεύματα που γίνονται μόνιμα: φτωχοί ευγενείς, νόθοι μεγάλων οικογενειών και τυχοδιώκτες κάθε προέλευσης στρατολογούν κακομοίρηδες και γίνονται μισθοφόροι στην υπηρεσία των ηγεμόνων. Αυτοί οι επαγγελματίες στρατιώτες διαθέτουν πιο αποτελεσματικό οπλισμό απ' ό,τι στο παρελθόν. Από τον 14ο αιώνα εμφανίζονται στα πεδία των μαχών τα πρώτα πυροβόλα, που κάνουν περισσότερο θόρυβο παρά κακό. Πολύ πιο επίφοβα είναι το γαλατικό τόξο –τρεις φορές πιο ταχύ από το γενοβέζικο–, το δόρυ ή το μακρύ ξίφος. Υπολογίζοντας σ' αυτά τα όπλα οι Άγγλοι ή Ιταλοί αρχηγοί επανεισάγουν τον ελιγμό, ο οποίος αντικαθιστά στις μάχες τη συγκεχυμένη φεουδαρχική αναμέτρηση σώμα με σώμα.

Όμως αυτοί οι πολυάριθμοι, καλά εξοπλισμένοι στρατοί επαγγελματιών ζουν εις βάρος του τόπου, ληστεύοντας το εχθρικό έδαφος, όχι μόνο για να αποκομίσουν τα λάφυρα τα οποία θα μεγαλώσουν τα κέρδη που αντλούνται από τον πόλεμο, αλλά και για να εξασθενήσουν τον αντίπαλο: κοπάδια, συγκομιδές, χωριά γίνονται έτσι θύματα της νέας αυτής μορφής πολέμου από την οποία τίποτα δεν γλυτώνει. Ωστόσο ο εχθρός δεν είναι ο μόνος στόχος των πολεμιστών. Ανάμεσα στις εμπόλεμες περιόδους που αποφέρουν τα κέρδη τους, ο ηγεμόνας συχνά σταματά να πληρώνει τους μισθοφόρους του. Τότε αυτοί αναζητούν αντιστάθμισμα, υποβάλλοντας σε περιοδική αφαιμάξη τη χώρα του ηγεμόνα για τον οποίο υποτίθεται ότι μάχονται. Από μέλη του επίσημου στρατού γίνονται ληστές, συγκροτώντας τις *μεγάλες κομπανίες*, και καταλήγουν «στρατιώτες» (*stradioti*, *routiers*) ή «εκδορείς» (*écoutercheurs*), ξαφρίζοντας την Ιλ-ντε-Φρανς ή τη Λομβαρδία, την Αλσατία ή την Προβηγκία. Έτσι το 1362, κοντά στην Αβινιόν, τα αγαθά του πά-

πα λεηλατούνται από τέτοιες συμμορίες, των οποίων οι αρπαγές διόλου δεν συγκινούν τους ηγεμόνες που τις χρησιμοποιούν. Μερικοί από τους ληστές υφίστανται τις συνέπειες των εγκλημάτων τους: ο Αμερικικό Μαρσέ αποκεφαλίζεται. Άλλοι περισσότερο επιδέξιοι καταφέρνουν να αμείβονται για τη δύναμη που διαθέτουν: ο Μπερτράν Ντυ Γκεκλέν γίνεται κοντόσταβλος της Γαλλίας και ο Φραντσέσκο Σφόρτσα, ο οποίος χρησιμοποιεί για λογαριασμό του τον μικρό του στρατό, δούκας του Μιλάνου.

Πώς να ξεφύγει κανείς από τις συνέπειες τούτων των λεηλασιών, που προστίθενται σ' εκείνες του πολέμου; Η προσπάθεια των χωρικών να εξοπλιστούν και να αντισταθούν φαίνεται μάταιη και η μεγαλύτερη πιθανότητα σωτηρίας τους βρίσκεται στη φυγή. Όταν οι ηγεμόνες ασχολούνται με την αποκατάσταση μιας φαινομενικής τάξης στο κράτος τους, δεν βρίσκουν άλλη λύση από το να εκτρέψουν τις λεηλασίες και τις αρπαγές προς γειτονικές χώρες. Το 1366 ο βασιλιάς της Γαλλίας Κάρολος Ε΄ παραγγέλλει στον Ντυ Γκεκλέν να αποσύρει στην Ισπανία τους «στρατιώτες» του που λυμαινόνται το βασίλειο.

Ο πόλεμος λοιπόν εξακολουθεί να επιδεινώνει την κρίση της Ευρώπης του 14ου και 15ου αιώνα. Εντείνει την αυξημένη θνησιμότητα, η οποία στερεί την Ευρώπη από εργατικά χέρια, αναστατώνει την οικονομική ζωή και αποσυνθέτει τις κοινωνικές δομές.

Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Περισσότερο θιγμένες από το λιμό ή τις επιδημίες απ' ό,τι οι πόλεις, υποκείμενες σε αρπαγές εκ μέρους των πολεμιστών χωρίς πραγματική δυνατότητα να αμυνθούν, οι αγροτικές κοινότητες αναγκάστηκαν να τραπούν σε φυγή προς τόπους πιο ασφαλείς. Μαρτυρίες της εποχής και αρχαιολογικές έρευνες αναγνωρίζουν τη σημασία της εγκατάλειψης της γης, των εγκαταλειμμένων τόπων. Στις αρχές του 14ου αιώνα τα «χαμένα χωριά» (lost villages) της Αγγλίας αντιπροσωπεύουν το ένα πέμπτο των αγροτικών οικισμών και οι «καθημαγμένες γαίες» (Wustungen) καλύπτουν το 30% της ανατολικής και νότιας Γερμανίας. Οι εγκαταλειμμένοι ή ερειπωμένοι τόποι του Μπορντελαί θα διεκδικηθούν σκληρά από τους Γάλλους και τους Άγγλους στη διάρκεια του Εκατονταετούς Πολέμου. Όταν επανέρχεται η ειρήνη, οι οικονομικές συνθήκες εξακολουθούν να είναι πολύ δύσκολες για να ωθήσουν τους χωρικούς στην επιστροφή: τα εργατικά χέρια παραμένουν ανεπαρκή, τα ζώα λείπουν και τα αγροτικά εργαλεία έχουν καταστραφεί. Έτσι η έξοδος συνεχίζεται προς όφελος των πόλεων και των μεγάλων χωριών που προσφέρουν περισσότερη ασφάλεια και δραστηριότητα.

Αυτή η εγκατάλειψη της υπαίθρου επιφέρει ελάττωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων, η οποία είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αριθμητικά, αλλά αναμφισβήτητη είναι σημαντική. Η πτώση της συγκομιδής θα φτάσει το 35% στην Ιλντε-Φρανς, το 50% στη Νορμανδία, ως και 70% στην Αγγλία και σε μερικές πε-

ριοχές της βόρειας Γερμανίας. Αν η τιμή των σιτηρών κάνει απότομα άλματα στη διάρκεια των μεγάλων λιμών, των πολέμων ή των πολιορκιών, εν τούτοις η γενική τάση της τιμής των δημητριακών είναι μακροχρόνια (μεταξύ 1350 και 1450) πτωτική. Αυτή η τάση κατ' αρχάς εξηγείται από την πολιτική εισαγωγής σιτηρών από την Ανατολή σε χαμηλές τιμές, την οποία θέτουν σε εφαρμογή οι πολιτικές εξουσίες της Δύσης. Στη συνέχεια εξηγείται από την κάμψη της ζήτησης, αναμφίβολα επακόλουθο των δημογραφικών απωλειών και, σε μικρότερο βαθμό, μιας αλλαγής στις συνήθειες διατροφής στις οποίες μειώνεται η σημασία του ψωμιού.

Ωστόσο σ' αυτό τον ζοφερό πίνακα της κρίσης της Ευρώπης στο τέλος του Μεσαίωνα θα πρέπει να σημειωθούν ορισμένες αποχρώσεις. Οι επιδημίες, ο πόλεμος και ο λιμός επιφέρουν τρομερές καταστροφές, συμβάλλουν όμως και στη διαμόρφωση νέων δομών οι οποίες μεταβάλλουν το πρόσωπο της ηπείρου. Οι χωρικοί εγκαταλείπουν βεβαίως τα απειλούμενα χωριά, αλλά συρρέουν στις πόλεις, τις μεγάλες κωμοπόλεις και τα χωριά των ξέφωτων (δεδομένου ότι το δάσος αποτελεί ένα πιο σίγουρο καταφύγιο από τις πεδιάδες), που χάρη στη μεγαλύτερη ασφάλεια και τον οικονομικό δυναμισμό τους γνωρίζουν αξιοσημείωτη επέκταση. Οι εγκαταλειμμένες γαίες συχνά είναι εκείνες που η προηγούμενη δημογραφική πίεση είχε οδηγήσει σε εκχέρσωση και που δεν είναι ούτε οι παραγωγικότερες ούτε οι καλύτερες από άποψη θέσης.

Άλλωστε, η συγκέντρωση της εργασίας στις πλουσιότερες γαίες, η ακόμα εντονότερη χρήση του αρότρου και η γενίκευση της εκτροφής βοοειδών που αποτελεί πηγή λιπασμάτων έχουν βελτιώσει την απόδοση. Η πτώση της ζήτησης και η πτωτική τάση των τιμών ωθούν τους χωρικούς να χρησιμοποιούν ένα μέρος των απελευθερωμένων γαιών για πιο αποδοτικές καλλιέργειες. Οπωροκηπευτικές καλλιέργειες αρχίζουν κοντά στις πόλεις, οι κατεστραμμένοι από τον πόλεμο αμπελώνες της Βουργουνδίας, της Σαιντόν και του Μπορντελαί αποκαθίστανται και η άμπελος εκτείνεται σε νέες γαίες στις κοιλάδες του Ρήνου και του Έλβα. Η κτηνοτροφία τέλος τονώνεται με την επαναχρησιμοποίηση των εγκαταλειμμένων αγρών για βοσκή και με την αύξηση της κατανάλωσης κρέατος στις πόλεις (οι κρεοπώλες γίνονται εκεί μια από τις σημαντικότερες συντεχνίες).

Τούτες οι μεγάλης έκτασης οικονομικές μεταβολές αντανακλώνται στην κοινωνική δομή της υπαίθρου, θεμελιωμένη από τα τέλη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας πάνω στην αγροτική χωροδεσποτεία. Μεγάλος γαιοκτήμων, ο χωροδεσπότης κρατούσε για τον εαυτό του τις γαίες που εκμεταλλεύονταν ο ίδιος (*réserve* – τις οποίες οι χωρικοί αξιοποιούσαν για λογαριασμό του) και νοίκιαζε σε κάθε χωρικό ένα μέρος των αγρών (*tenure* – των οποίων παρέμενε υπέρτατος κύριος). Ωστόσο πολλές αγρεπαύλεις είχαν καταστραφεί, οι χωρικοί τρέπονταν σε φυγή και οι γαίες ξαναγίνονταν χέρσες. Όταν η καταιγίδα περνούσε έπρεπε να επιχειρηθεί η ανασυγκρότηση του τιμαρίου προτού ένα νέο δράμα παρενοχλήσει τις προσπάθειες που συντελέστηκαν και απειλήσει την επιβίωση του συνόλου. Αλλά

αυτή η επανασύσταση της χωροδεσποτείας γινόταν σε συνθήκες δυσμενείς για τους χωροδεσπότες. Η έλλειψη εργατικών χεριών ωθούσε τους ιδιοκτήτες να παραχωρούν ιδιαίτερα πλεονεκτικούς όρους για την προσέλκυση ή συγκράτηση των χωρικών: οι δουλοπάροικοι ελευθερώνονταν ή επιτύγγαναν μείωση των υποχρεώσεών τους, οι ενοικιαστές έβλεπαν να ελαφρύνονται οι καταβολές τους, οι μισθοί ανέβαιναν. Οι υποχρεώσεις των χωροδεσποτών αυξάνονται λοιπόν την ίδια στιγμή που η πτώση της τιμής των σιτηρών απειλεί το εισόδημά τους.

Οι μικροκαλλιεργητές, οι χωρικοί ιδιοκτήτες της γης τους που ζουν στο πλαίσιο της αυτοδιατροφής και δεν οφείλουν να πληρώνουν μισθούς, πλήττονται ελάχιστα. Το ίδιο και οι πολύ μεγάλοι καλλιεργητές: κατέχοντας τεράστιες εκτάσεις, η ανώτατη αριστοκρατία (*grande*) της Ισπανίας, οι γιούνκερς (*Junkers*) της ανατολικής Γερμανίας, οι μεγάλοι Άγγλοι χωροδεσπότες ή τα στρατιωτικά τάγματα (οι Τεύτονες Ιππότες για παράδειγμα) διαθέτουν τεράστια πλεονάσματα εσοδείας, των οποίων η εμπορευματοποίηση αποφέρει σημαντικά κέρδη, ειδικότερα στα χρόνια της σιτοδείας. Αλλά ο μεγάλος όγκος των μικροευγενών (*hobereaux*) της γαλλικής υπαίθρου, των Άγγλων μικροκτηματιών-ιπποτών (*yeomen*), των Ισπανών ιδαλγών (*hidalgos*), των οποίων τα εδάφη δεν καλύπτουν παρά μερικά μόνο εκτάρια, πλήττεται σοβαρά. Οι πιο πολλοί αναγκάζονται να παραιτηθούν από την άμεση αξιοποίηση και να εκμισθώσουν τις γαίες, είτε πλήρως είτε σε κολιγική βάση. Στην περίπτωση αυτή ο χωροδεσπότης παύει να είναι καλλιεργητής για να γίνει ένας εκμισθωτής γης. Αλλά το ενοίκιο, ήδη μικρό, περιορίζεται ακόμα περισσότερο από τις διαδοχικές νομισματικές υποτιμήσεις. Από την άλλη, αναδύεται ανάμεσα στους ενοικιαστές μια τάξη αστών αγροτών οι οποίοι, επωφελούμενοι από την πτώση των ενοικίων και χρησιμοποιώντας τους φτωχότερους χωρικούς, συγκροτούν αποδοτικές εκμεταλλεύσεις.

ΟΙ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΕΞΕΓΕΡΣΕΙΣ

Αν η κρίση του 14ου και του 15ου αιώνα καταλήγει λοιπόν σε κάποια κοινωνική διαφοροποίηση, το κυριότερο είναι ότι επιδεινώνει την τύχη του συνόλου του αγροτικού κόσμου και επομένως παρακινεί τις αγροτικές εξεγέρσεις.

Οι προσπάθειες των χωροδεσποτών –που συχνά υποστηρίζονται από τη μοναρχία– να εμποδίσουν την άνοδο των μισθών, η θέληση των ιδιοκτητών να δέσουν τους χωρικούς στη γη και η αδυναμία των φτωχότερων να νοικιάσουν έναν αγρό αφήνουν να συντηρούνται σημαντικές νησίδες ανέχειας. Η προσφυγή στον τοκογλύφο είναι συχνά ο μόνος τρόπος επιβίωσης των εντοπιίων. Γι' αυτούς τους φτωχότερους των φτωχών η λύση ορισμένες φορές βρίσκεται στην περιθωριοποίηση: μερικοί γίνονται ληστές, συγκροτούν συμμορίες (*coquillards* της Βουργουνδίας, *caïmans* της Ιλ-ντε-Φρανς κ.ά.) και σκορπούν τον τρόμο στην υπαίθρο, αποσπώντας λύτρα ή λεηλατώντας. Άλλοι φαινομενικά υποτάσσονται, ως τη στιγμή που η εκμετάλλευση της οποίας είναι θύματα τους σπρώξει στην εξέ-

γερση. Αποτίναξη του ζυγού, κραυγή κοινωνικής ανέχειας, αυτές οι ἐξάρσεις βίας που δεν έχουν αληθινό πρόγραμμα είναι καταδικασμένες σε αποτυχία.

Η κατάσταση είναι διαφορετική για την αγροτική μεσαία τάξη, η οποία έχει καταφέρει να μισθώσει καλλιέργειες και έχει πετύχει από τον χωροδεσπότη ελάφρυνση των καταβολών ή των υποχρεώσεων. Προσδεμένη στα κεκτημένα δικαιώματά της, είναι αποφασισμένη να τα υπερασπιστεί έναντι των αμφισβητήσεων που τα απειλούν: νέοι φόροι, επιτάξεις και κυρίως προσπάθειες των πόλεων, της βασιλικής εξουσίας και μάλιστα μιας αριστοκρατίας που έχει απολέσει αρκετό από το κύρος της, να αποκαταστήσουν πάνω της έναν έλεγχο. Αυτή η αγροτική μεσαία τάξη συνιστά τις ομάδες των μεγάλων αγροτικών ξεσηκωμών του 14ου και 15ου αιώνα. Εξεγέρσεις ξεσπούν πράγματι σ' ολόκληρη την Ευρώπη: στη Φλάνδρα το 1323-1328, στις σκανδιναβικές χώρες ή στο βασίλειο της Αραγόνας κατά τη διάρκεια του πρώτου ημίσεος του 15ου αιώνα. Αλλά οι πιο γνωστές είναι η ζακαρέι του Μπωβαϊζί και η εξέγερση των Άγγλων χωρικών του 1381.

Η τελευταία τούτη εξέγερση έχει την προέλευσή της στο νόμο που θέσπισε το 1351 ο Εδουάρδος Γ΄ του Γουίντσορ της Αγγλίας για να απαγορεύσει ή να περιορίσει την πολύ μεγάλη αύξηση των μισθών, έμμεση συνέπεια του πρώτου ξεσπάσματος μαύρης πανώλης. Το μέτρο αυτό, που αποστερεί τους μεσαίους καλλιεργητές από εργατικά χέρια, τηρείται ελάχιστα, στο βαθμό που αυτοί έχουν τη δυνατότητα να αντεπεξέλθουν στην άνοδο των μισθών. Έτσι προκαλούνται ταραχές όταν ο βασιλιάς προσπαθεί να επιβάλει το σεβασμό του νόμου με την επέμβαση των αντιπροσώπων του. Αυτές οι εξεγέρσεις διαρκούν πολλά χρόνια και σε μερικές περιοχές της Αγγλίας επιφέρουν έντονη αναστάτωση. Η κατάσταση επιδεινώνεται στις περισσότερες κατοικημένες περιοχές—όπως είναι το κεντρικό και το ανατολικό τμήμα του λεκανοπεδίου του Λονδίνου—από τη φορολογία η οποία, με τη μορφή ενός άμεσου προσωπικού φόρου, επιχειρεί μια καταβολή επί του εισοδήματος. Η απόφαση του βασιλιά το 1380 να εισπραχθεί κεφαλικός φόρος (poll tax) ενός σελινιού ανά κεφαλή προκαλεί την έκρηξη. Το Μάιο το Έσεξ ξεσηκώνεται. Τον Ιούνιο συμμορίες χωρικών, συγκροτημένες σε αυτοσχέδιο στρατό υπό την ηγεσία του Γουάτ Τάυλερ, μπαίνουν στο Λονδίνο, φτάνουν μέχρι τον νεαρό βασιλιά Ριχάρδο Β΄, βαιοπραγούν κατά των βασιλικών συμβούλων και προσβάλλουν τη βασίλισσα. Ο βασιλιάς αναγκάζεται να υποχωρήσει. Καταργεί τη δουλοπαροικία και μετατρέπει όλους τους καλλιεργητές σε ελεύθερους ενοικιαστές. Εν τω μεταξύ η στάση έχει εξαπλωθεί στο Σάρεϋ, το Μίντλαντς και το Σάφοκ όπου ένας περιπλανώμενος ιεροκήρυκας, ο Τζων Μπολ, κηρύττει μια αγροτική μεταρρύθμιση και την κοινωνική ισότητα ανάμεσα σε χωρικούς και ευγενείς. Αλλά το κίνημα, που καταστέλλεται δραστικά—ο Τάυλερ σκοτώνεται αφού έχει οδηγήσει στον απαγχονισμό τον αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρν και τον θησαυροφύλακα της Αγγλίας, ενώ ο Τζων Μπολ συλλαμβάνεται και εκτελείται—και στερείται την υποστήριξη των πόλεων και των άλλων κοινωνικών τάξεων, σύντομα χάνει την πνοή του.

Η ζακερί του Μπωβαιζί έχει την ίδια προέλευση και το ίδιο τέλος. Και σ' αυτή την περίπτωση η φορολογία παίζει κύριο ρόλο: πράγματι, ο βασιλιάς της Γαλλίας Ιωάννης Β' ο Καλός απαιτεί την καταβολή φόρου στο αλάτι και έκτακτου φόρου ανά νοικοκυριό και εισπράττει από τους υπηκόους του τα τρία εκατομμύρια σκούδα που απαιτούνται ως λύτρα για την απελευθέρωσή του μετά την ήττα και την αιχμαλωσία του στο Πουατιέ (1336). Πολλές κοινότητες χωρικών οι οποίες έχουν οπλιστεί για να αγωνιστούν εναντίον των πολεμιστών και των ληστών επιρρίπτουν την ευθύνη το Μάιο του 1358 στους ευγενείς και τη βασιλική εξουσία. Η εξέγερση βράζει στο Μπωβαιζί, τη Βαλονία, το Αμιενούα και φτάνει ως το Μπερύ και τη Βουργουνδία. Οδηγούμενες από τον Γκιγιώμ Καρλ, έναν παλιό στρατιώτη, συμμορίες χωρικών λεηλατούν και πυρπολούν τους πύργους. Το κίνημα διαρκεί περίπου δεκαπέντε μέρες, αλλά οι χωρικοί παραμένουν απομονωμένοι και οι πόλεις κλείνουν τις πύλες τους. Ο βασιλιάς της Ναβάρρας Κάρολος Β' ο Κακός, που κατέχει γαίες στη Νορμανδία, συγκεντρώνει στρατό και τσακίζει τους στασιαστές: πρόστιμα επιβάλλονται σε όσους δεν εκτελούνται επιτόπου ή δεν κρεμιούνται ομαδικά στα γύρω δέντρα. Γίνονται ωστόσο παραχωρήσεις στους χωρικούς: αναγνώριση των εθίμων και εγγυήσεις για τη διατήρηση των πρόσφατα αποκτημένων πλεονεκτημάτων που η μοναρχία και η αριστοκρατία προσπαθούσαν να υποσκάψουν.

Η ΠΟΛΗ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Ο πληθυσμός των πόλεων αναντίρροπα αυξάνει στη διάρκεια του 14ου και 15ου αιώνα. Τα τείχη τους που προστατεύουν από τους κινδύνους της υπαίθρου και η οικονομική τους δραστηριότητα που ξεχωρίζει απέναντι στην κατεστραμμένη χωροδοσποτεία και τους εγκαταλειμμένους αγρούς προσελκύουν τους αγροτικούς πληθυσμούς. Ωστόσο η πόλη υφίσταται τις συμφορές της εποχής.

Τα τείχη δεν συνιστούν πάντα ιδεώδη προστασία. Ορισμένες πόλεις (το Φεκάν το 1410, η Καν το 1417) λεηλατούνται, πυρπολούνται και οι κάτοικοί τους σφάζονται. Από το φόβο των πολεμιστών ή των ληστών οι έμποροι αποφεύγουν τα πιο επικίνδυνα δρομολόγια, οδηγώντας στο μαρασμό ορισμένα κέντρα ανταλλαγών. Παλιές δόξες του μεσαιωνικού εμπορίου, οι εμποροπανηγύρεις της Καμπανίας παρακμάζουν εγκαταλειμμένες από τους εμπόρους. Οι αρπαγές των πειρατών αναστατώνουν κατά τον ίδιο τρόπο τις θαλάσσιες μεταφορές εμπορευμάτων και παρενοχλούν την οικονομία των λιμανιών. Τέλος, τα ισχυρά κράτη δεν διατάζουν να χρησιμοποιήσουν οικονομικά όπλα στους ανηλεείς πολέμους τους. Για να υποχρεώσει τους Φλαμανδούς να επιλέξουν το αγγλικό στρατόπεδο κατά τον Εκατονταετή Πόλεμο, ο βασιλιάς της Αγγλίας Εδουάρδος Γ' του Γουίντσορ στερεί τις φλαμανδικές πόλεις που παράγουν τσόχα από τις εισαγωγές αγγλικού μαλλιού. Κατ' αυτό τον τρόπο προκαλεί την εξέγερση των πόλεων υπό την ηγεσία του Γιάκομπ βαν Αρτεβέλντε εναντίον του κόμητα της

Φλάνδρας και καταφέρει έτσι να θέσει την περιοχή κάτω από τη σημαία των βασιλιάδων της Αγγλίας.

Κέντρο διαμονής των εμπόρων, των τραπεζιτών και των συντεχνιών, η πόλη χρηματοδοτεί τους πολέμους με φόρους κάθε μορφής οι οποίοι εισπράττονται από τους ηγεμόνες. Οι πρίγκιπες συχνά αξιώνουν δάνεια που σπάνια μπορούν να εξοφλήσουν ή εισπράττουν από τους κατοίκους «δάνεια» χωρίς ελπίδα να τα επιστρέψουν. Τέλος, η περιορούσα ανασφάλεια επιβάλλει τη συντήρηση των τειχών, την ανακατασκευή τους σε περίπτωση καταστροφής, την πληρωμή των «στρατιωτών» για να μη χτυπήσουν την πόλη και να εγκαταλείψουν τα περίχωρα μεταφέροντας αλλού την απειλή του τρόμου και της λεηλασίας. Το αποτέλεσμα είναι η καταχρέωση των πόλεων και μια οικονομική αστάθεια που εκδηλώνεται με μερικές θεαματικές χρεοκοπίες. Εκείνες των Μπάρντι και των Περούτσι (1345) προκαλούνται από τα δάνεια που οι δύο αυτές ιταλικές εταιρείες αναγκάστηκαν να δώσουν στον βασιλιά της Αγγλίας, έχοντας δε επιπτώσεις σ' ολόκληρη την πόλη της Φλωρεντίας. Αυτές οι δυσκολίες προκαλούν και συντηρούν τις σοβαρές κοινωνικές ταραχές που γνωρίζουν οι πόλεις.

Έχοντας αρχίσει τον 13ο αιώνα στην Ιταλία, η διεύθυνση της συμμετοχής στη διακυβέρνηση των πόλεων επιταχύνεται από την κρίση. Ουσιαστικά οξύνει τις συγκρούσεις συμφερόντων και κάνει εμφανείς τις κοινωνικές αντιθέσεις στο εσωτερικό των πόλεων. Τα επαγγέλματα (οι «τέχνες»), των οποίων τα συμφέροντα συνδέονται στενά με την πόλη, προσπαθούν να διατηρήσουν την κυριαρχία τους στον κόσμο των βοηθών και των μαθητευόμενων και αντιτίθενται στην τάξη των αστών πατρικών. Η τελευταία, αποτελούμενη από τους μεγαλεμπόρους, τους αργυραμοιβούς και τους τραπεζίτες, στραμμένη προς ένα διεθνή ορίζοντα και συνδεδεμένη με τους πρίγκιπες, είναι στην ουσία κύρια των πόλεων. Κάτω από την επίδραση αυτών των αγώνων η διακυβέρνηση της πόλης ανοίγεται προοδευτικά στον κόσμο των επαγγεμάτων, από τα πιο ευγενή (υφασματέμπορους) ως εκείνα που από τη φύση της παραγωγής τους ή από την κοινωνική τάξη της πελατείας τους θεωρούνται κατώτερα (παραγωγούς ειδών διατροφής, μεταλλουργούς κ.ά.). Αυτή η ανασύνθεση της διακυβέρνησης συχνά συνεπάγεται την υιοθέτηση κανονισμών που ορίζουν αυστηρότερα απ' ό,τι στο παρελθόν τις προϋποθέσεις εισόδου στο επάγγελμα, τα κριτήρια προαγωγής, τους τρόπους παραγωγής και τις διαδικασίες πώλησης των εμπορευμάτων. Το αυξανόμενο βάρος των επαγγελματιών στη διακυβέρνηση των πόλεων οδηγεί εξάλλου στην απαγόρευση κάθε ανταγωνισμού προερχόμενου απ' έξω από την πόλη και μάλιστα κάθε βιοτεχνικής δραστηριότητας στα περίχωρα των πόλεων: στη Γάνδη και την Υπρ οι αστοί δεν διστάζουν το 1314 να εξέλθουν οπλισμένοι για να διαλύσουν τα ανταγωνιστικά επαγγέλματα της γύρω υπαίθρου.

Ένας άλλος αγώνας αρχίζει, στο ίδιο το εσωτερικό των επαγγεμάτων, ανάμεσα στους πρωτομάστορες και τους εργάτες. Πράγματι, οι πρωτομάστορες προσπαθούν να διατηρήσουν τους βοηθούς τους σε κατάσταση πλήρους εξάρτησης, να τους απαγορεύσουν κάθε προαγωγή και να τους εξαναγκάσουν να δεχτούν

τους όρους εργασίας που είναι διατεθειμένοι να τους προσφέρουν. Έτσι οι επαγγελματικοί κανονισμοί περιορίζουν σε μεγάλο βαθμό την ανέλιξη στο επίπεδο του πρωτομάστορα: αυτή δεν επιτυγχάνεται παρά με την πραγματοποίηση ενός δύσκολου και ακριβού «αριστουργήματος» που κατά προτίμηση επιτρέπεται να επιδώσουν οι γιοι των πρωτομαστών. Επίσης, μετά την επιδημία της πανώλης – η απώλεια ενός μεγάλου αριθμού εργατών τείνει να ανεβάσει την τιμή της εργασίας –, οι πρωτομάστορες συνεννοούνται για να αποφύγουν την άνοδο των ημερομισθίων καθορίζοντας ένα ανώτατο όριο. Τέλος, αντιμετωπίζουν την απουσία του προσωπικού από την εργασία καθορίζοντας με διάταγμα την ημερήσια διάρκεια της από την ανατολή ως τη δύση του ήλιου. Για να αντισταθούν στην υποβάθμιση της μοίρας τους οι βοηθοί αρχίζουν να οργανώνονται σε «αδελφότητες» (κατά βάση αφιερωμένες στη λατρεία ενός προστάτη αγίου) ή σε εταιρείες αλληλοβοήθειας. Οργανώνουν απεργίες και μερικές φορές ακόμα και εξεγέρσεις ενάντια στην καταπίεση της εργοδοσίας.

Έτσι οι πόλεις του τέλους του 14ου αιώνα συγκλονίζονται από τις εξεγέρσεις. Σ' αυτές ενώνονται μερικές φορές οι ανειδίκευτοι εργάτες με τους εκπροσώπους των «ελασσόνων» τεχνών που επιθυμούν να ανέλθουν στη διακυβέρνηση της πόλης, ενάντια στους εκπροσώπους των «ανώτερων» τεχνών και εκείνους της χωροδεσποτικής ή της βασιλικής εξουσίας. Ολόκληρη η δυτική Ευρώπη επηρεάζεται απ' αυτές τις κοινωνικές συγκρούσεις που φέρνουν αντιμέτωπο το «λαό» (*popolo minuto*) με τους «μεγάλους», τους «αστούς» (*popolo grasso*). Στη Φλωρεντία το 1378 η εξέγερση των τσιόμπι (*cioppi*), δηλαδή των εργατών της εριουργίας, υπό την ηγεσία του Μικέλε του Λάντι, ξεκινά με την κατάληψη του μεγάρου της Σινορίας και το σχηματισμό μιας δημοκρατικής κυβέρνησης με τις ελάσσονες τέχνες (κρεοπώλες, υποδηματοποιούς, σιδηρουργούς, κτίστες, ξυλουργούς). Τούτη δεν κρατά παρά μόνο μερικές εβδομάδες, προτού διαλυθεί από τις δυνάμεις των «ανώτερων» τεχνών που ξαναπαίρνουν την εξουσία. Στη Γάνδη, τον επόμενο χρόνο, η εξέγερση των λεμβούχων και των υφαντών εναντίον του κόμητα της Φλάνδρας συντρίβεται από τον γαλλικό στρατό. Στο Παρίσι το 1382 οι μαγιωτέν (από τα *maillets*, δικέφαλα ξυλόσφυρα οπλισμένα με καρφιά, που είχαν αρπάξει οι στασιαστές από το νέο Σατελέ, οχρωματικό έργο στον Σηκουάνα) ενάντια στις ακρότητες της βασιλικής φορολογίας, αλλά γρήγορα συντρίβονται.

Αν και η κρίση είναι εξίσου σοβαρή στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο, οι πόλεις προσαρμόζονται γρηγορότερα στις νέες συνθήκες που δημιουργούνται από τις συμφορές και δείχνουν αντιμετωπίζοντάς τες αξιοσημείωτο δυναμισμό.

Η ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Η κρίση του τέλους του Μεσαίωνα αναστατώνει τη γεωγραφία του εμπορίου της Ευρώπης και προετοιμάζει την οικονομική εξέλιξη νέων περιοχών. Την ίδια στιγμή οι τεχνικές προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες των ανταλλαγών.

Τα εμπορικά δρομολόγια εξελίσσονται με την εγκατάλειψη εκείνων όπου επικρατεί ανασφάλεια. Έτσι η καταστροφή των εμποροπανηγύρεων της Καμπανίας μεταθέτει προς ανατολώς τους μεγάλους ηπειρωτικούς εμπορικούς δρόμους και αυξάνει τη δραστηριότητα των πεδιάδων του Ροδανού και του Ρήνου, πλουτίζοντας τις εμποροπανηγύρεις της Λυόν και της Γενεύης στις οποίες σπεύδουν πλέον οι Ιταλοί έμποροι. Σ' αυτά τα τέλη του Μεσαίωνα η νότια Γερμανία, σε επαφή με τις πιο δραστήριες περιοχές της δυτικής Ευρώπης και διατηρώντας σχέσεις με τις χώρες της Βόρειας Θάλασσας και τη Λομβαρδία, γίνεται το κέντρο των ηπειρωτικών εμπορικών ανταλλαγών. Η Νυρεμβέργη που κυριαρχεί στη διακίνηση μετάλλων και μεταλλουργικών προϊόντων, το Ράβενσμπουργκ που είναι κέντρο υφαντουργίας, το Άουγκσμπουργκ, η Φρανκφούρτη και η Λειψία είναι οι μεγάλοι ευνοημένοι από τη γέννηση των νέων εμπορικών δρόμων.

Παρά την πειρατεία οι θαλάσσιοι δρόμοι επηρεάζονται λιγότερο από τις ανακατατάξεις της εποχής: η Μεσόγειος και η Βόρεια Θάλασσα παραμένουν οι κύριοι δρόμοι των ανταλλαγών. Στη Μεσόγειο οι δύο μεγάλες εμπορικές πόλεις της Ιταλίας, η Γένοβα και η Βενετία, κυριαρχούν στις ανταλλαγές και πραγματοποιούν προσοδοφόρα κέρδη μεταφέροντας στη Δύση τα σιτηρά της Ουκρανίας, τα γουναρικά της Ρωσίας, το αλάτι και τα παστά ψάρια της Μαύρης Θάλασσας, τα μεταξωτά και τα μπαχαρικά της Άπω Ανατολής. Ως τα τέλη του 14ου αιώνα ο κύριος σταθμός τους είναι η Μαύρη Θάλασσα. Αλλά η κατάρρευση της μογγολικής αυτοκρατορίας κάνει πλέον τους Ιταλούς να στραφούν προς τους μουσουλμάνους, κατ' ανάγκην μεσολαβητές ανάμεσα στην Άπω Ανατολή και τη Δύση. Οι Ενετοί κάνουν πια τις προμήθειές τους στη Βηρυτό ή την Αλεξάνδρεια, ενώ οι Γενουάτες υπολογίζουν στους Τούρκους της Μικράς Ασίας για την εξασφάλιση των φορτίων τους.

Στο βορρά ο δρόμος της Βαλτικής και της Βόρειας Θάλασσας ελέγχεται από τον 14ο αιώνα από τη γερμανική Χάνσα. Ένωση των πλουσιότερων εμπορικών πόλεων της βόρειας Γερμανίας και της Ρηνανίας, τούτη συγκεντρώνει γύρω από το Λύμπεκ και το Αμβούργο την αστική τάξη 70 πόλεων. Η ισχύς αυτών των πόλεων της εξασφαλίζει ένα πραγματικό μονοπώλιο στο εμπόριο ανάμεσα στην Ανατολή, που προμηθεύει ακατέργαστα προϊόντα (σίδηρο, μετάξι, ψάρια, γουναρικά, σιτηρά, ξυλεία, πίσσα και ήλεκτρο) και τη Δύση, που προμηθεύει προϊόντα μεταποίησης και αποθηκεύει σπάνια προϊόντα (μάλλινα είδη, τσόχα, μπαχαρικά). Έχοντας εξαλείψει τους Δανούς ανταγωνιστές τους από τα στενά που συνδέουν τη Βαλτική με τη Βόρεια Θάλασσα, οι Χανσεάτες ανοίγουν εμπορικούς σταθμούς από το Νόβγκοροντ στη Ρωσία ως το Λονδίνο και την Μπρυξ. Αλλά τον 15ο αιώνα η κυριαρχία τους καταρρέει: αρχικά προσκρούουν, όσον αφορά την αγγλική αγορά, στον ανταγωνισμό τοπικών εμπόρων οι οποίοι έχουν συγκροτήσει σε εταιρεία, τους Τυχοδιώκτες Εμπόρους (Merchant Adventurers), κατόπιν δε στους Ολλανδούς που σύντομα εκδηλώνουν τις φιλοδοξίες τους.

Ως τα μέσα του 15ου αιώνα τα προϊόντα που διακινεί το μεσογειακό εμπόριο και εκείνα της βόρειας Ευρώπης ανταλλάσσονται στο λιμάνι της Μπρυξ

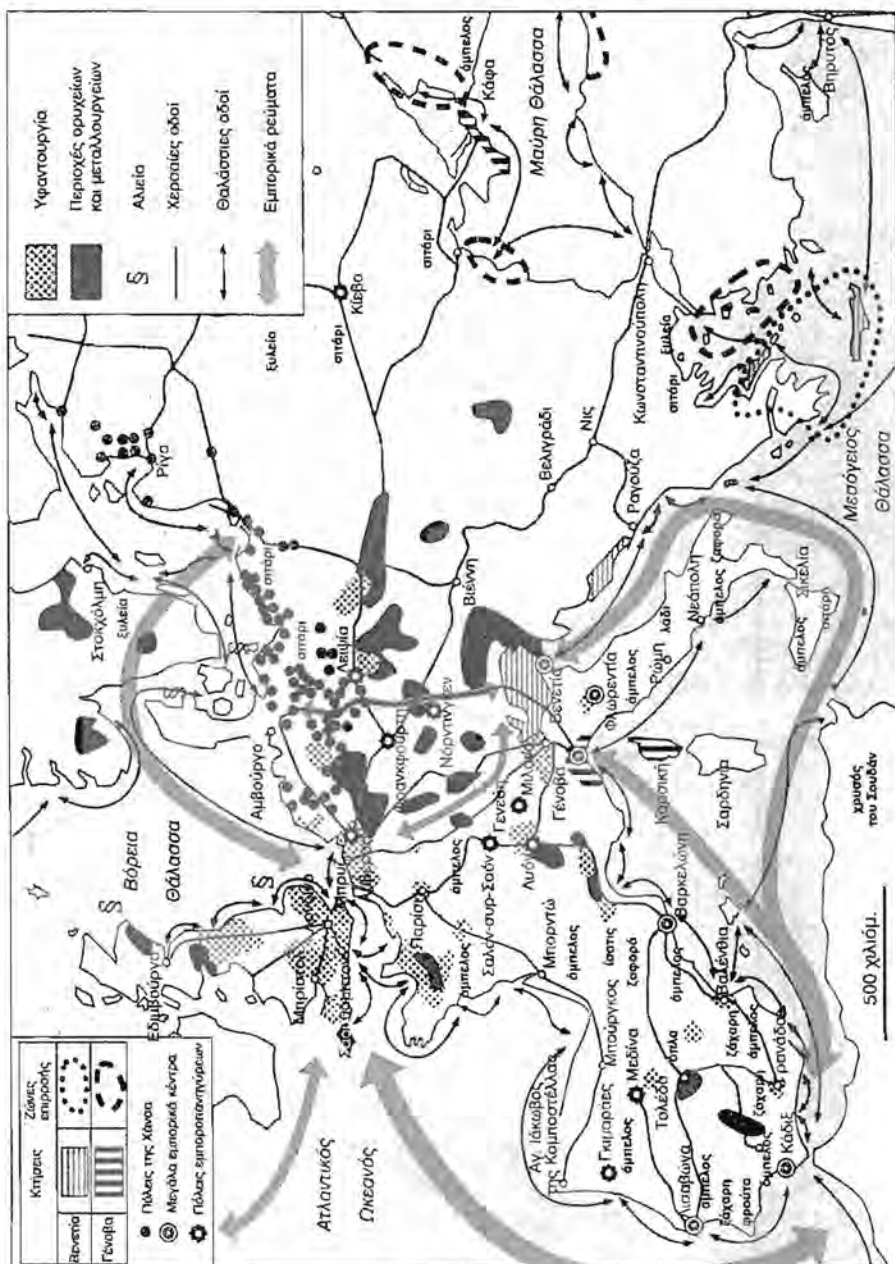
παρ' όλες τις προσχώσεις των εκβολών του Ζβάν. Η Μπρυζ επωφελείται συγχρόνως από την άνθηση του ατλαντικού εμπορίου, από την παρακμή των εμποροραπανηγύρεων της Καμπανίας και από τη μεταβολή του χαρακτήρα της διακίνησης ανάμεσα στη Μεσόγειο και τη βόρεια Ευρώπη. Η εμφάνιση βαρέων προϊόντων, όπως του αλουνίτη, καθιστά απαραίτητη τη χρησιμοποίηση της θαλάσσιας οδού και επομένως ευνοεί τα λιμάνια έναντι των χερσαίων δρόμων. Η άνθηση του ατλαντικού εμπορίου ευνοεί άλλα λιμάνια που σύντομα θα ανταγωνιστούν την Μπρυζ. Τα γαλλικά λιμάνια του Ατλαντικού, που αρκούνται στην ακτοπλοϊκή διακίνηση, η Αμβέρσα, τα λιμάνια της Πορτογαλίας κι εκείνα της Καστίλης αρχίζουν να παίζουν από τον 15ο αιώνα κεντρικό ρόλο στις ανταλλαγές βορρά-νότου.

Τα πρωτεία της θαλάσσιας οδού εξηγούν την εμφάνιση πλοίων μεγάλης χωρητικότητας όπως της γενοβέζικης καράκας ή της χουλκ της Βόρειας Θάλασσας. Το κόστος ναυπήγησης αυτών των γιγάντων των μεσαιωνικών θαλασσών, οι κίνδυνοι ναυαγίου ή πειρατείας, ευνοούν την ίδρυση πραγματικών κεφαλαιοκρατικών εταιρειών οι οποίες μοιράζουν τα πλοία σε εταιρικά μερίδια για να τα ναυπηγήσουν και να τα εξοπλίσουν, ενώ τελειοποιούνται οι τεχνικές της θαλάσσιας ασφάλισης. Το κόστος είναι μεγάλο, αλλά ο κίνδυνος αξίζει τον κόπο εν όψει των κερδών που αποκομίζονται: η τιμή μεταφοράς ανάμεσα στη Λα Ροσέλ και την Μπρυζ αντιπροσωπεύει το 10% της αξίας του κρασιού έναντι ενός 40 ως 60% στην περίπτωση της χερσαίας διακίνησης.

Οι οικονομικές τεχνικές που γεννήθηκαν τον 13ο αιώνα συνεχίζουν να εξελίσσονται υπό την ώθηση αυτών των νέων συνθηκών. Τα εγχειρίδια και οι σχολές λογιστικής και διοίκησης πολλαπλασιάζονται. Η διγραφική λογιστική επιβάλλεται σε ολόκληρη την Ιταλία του 15ου αιώνα. Για να αντιμετωπίσουν την έλλειψη ρευστού και τους κινδύνους της μεταφοράς χρήματος σ' αυτούς τους ανασφαλείς καιρούς, οι τράπεζες αναπτύσσουν την πρακτική της μεταφοράς από λογαριασμό σε λογαριασμό και αυτή της συναλλαγματικής. Μια εντολή πληρωμής συνοδευόμενη από μια πράξη μετατροπής μεταξύ νομισμάτων επιτρέπει να έχει κανείς πίστωση σε έναν ξένο τόπο. Και πάλι η Ιταλία δίνει το παράδειγμα. Εκεί αναπτύσσονται οι πρώτες τράπεζες, κατά το πρότυπο της Κάζα ντι Σαν Τζιόρτζιο που ιδρύεται στη Γένοβα τον 14ο αιώνα. Δέχονται καταθέσεις, παρέχουν δάνεια και διευκολύνουν τις οικονομικές δοσοληψίες σε μεγάλη απόσταση. Στη Γένοβα, τη Βενετία και κυρίως τη Φλωρεντία γεννιούνται έτσι οι πρώτες μεγάλες εμπορικές εταιρείες οι δραστηριότητες των οποίων συνοδεύονται από τραπεζικές πρακτικές. Στη Φλωρεντία οι Μπάρντι και οι Περούτσι παραχωρούν τη θέση τους από τα τέλη του 14ου αιώνα στους Μεδίκους και τους Στρότσι.

Οι συνθήκες παραγωγής προσαρμόζονται κι αυτές. Οι πολιτικές ταραχές, η μεταβολή των εμπορικών δρομολογίων, αλλά και η πτώση των εισοδημάτων, προκαλούν μια σοβαρή κρίση της υφαντουργίας. Μέχρι τότε η τσόχα κατασκευαζόταν κυρίως στη Φλάνδρα με μαλλί της Αγγλίας και πωλούνταν στις εμποροραπανηγύρεις της Καμπανίας. Για να αντιμετωπιστούν οι νέες συνθήκες αναπτύ-

ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΟΝ 15^ο ΑΙΩΝΑ

σονται στη Φλάνδρα, αλλά και στο Αινώ, τη Βραβάντη ή την Ολλανδία, εργαστήρια κατασκευής ελαφρύτερων και φθηνότερων υφασμάτων, περισσότερο προσαρμοσμένων στη μόδα των εφαρμοστών ενδυμάτων που πλέον κυριαρχεί. Η Αγγλία, η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η Γαλλία και η Ισπανία αποκτούν με τη σειρά τους τοπικές μονάδες μαλλιού. Συγχρόνως, ελαφρύτερα βαμβακερά, λιλά ή καννάβινα υφάσματα καθώς και μεταξωτά εμφανίζονται στην αγορά.

Για όλες αυτές τις παραγωγικές δραστηριότητες που υποκαθιστούν το ημι-μονοπώλιο επεξεργασίας της φλαμανδικής τσόχας, ο ανταγωνισμός καθίσταται ο κανόνας, επιβάλλοντας την αναζήτηση της τεχνικής προόδου. Στην υφαντουργία λόγω χάρη, η χρησιμοποίηση της ποδοκίνητης ανέμης, που εμφανίστηκε στα τέλη του 13ου αιώνα, γενικεύεται και τελειοποιείται. Μηχανικοί αργαλειοί αρχίζουν να χρησιμοποιούνται στη μεταξοϋφαντουργία. Ταυτόσημες τεχνικές πρόοδοι εμφανίζονται στην υαλουργία και τη μεταλλουργία όπου κάνει την εμφάνισή της η υψικάμινος.

Έτσι, μετά την κατάρρευση της μεσαιωνικής τάξης πραγμάτων τον 14ο και 15ο αιώνα, τα τέλη του 15ου αιώνα αναγγέλλουν τη γέννηση νέων εποχών, έστω κι αν τα χαρακτηριστικά τους είναι ακόμη κάπως δυσδιάκριτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Η κρίση του πνεύματος και της διανόησης στο τέλος του Μεσαίωνα

- ♦ Στο τέλος του Μεσαίωνα ο φόβος του θανάτου είναι πανταχού παρών, καταδιώκοντας τα πνεύματα, διαποτίζοντας την τέχνη, τη λογοτεχνία και το εκκλησιαστικό κήρυγμα και διαμορφώνοντας τις συμπεριφορές, από την επιθυμία απόλαυσης της ζωής ως την έμμονη ιδέα της σωτηρίας της ψυχής που εξηγεί τις προόδους της δεισιδαιμονίας και της μαγείας καθώς και τις συλλογικές φοβίες. Ωστόσο η Εκκλησία είναι σε γενικές γραμμές ανίκανη να ανταποκριθεί σ' αυτές τις πνευματικές προσδοκίες. Μόνο τα επαιτικά τάγματα ασκούν στις πόλεις την ποιμαντική δράση τους.
- ♦ Από τις αρχές του 14ου αιώνα η παποσύνη, μολονότι θριαμβεύτρια στην κοσμική σύγκρουσή της με την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, βρίσκεται σε πλήρη κρίση. Για να ξεφύγει από τις ανταγωνιζόμενες φατρίες που ερίζουν για την εξουσία στη Ρώμη και τις πιέσεις των Γερμανών ηγεμόνων, η παποσύνη εγκαθίσταται στην Αβινιόν επί πολλές δεκαετίες. Μεταβάλλεται σε μια διοικητική και συγκεντρωτική μοναρχία κατά το πρότυπο των κρατών της δυτικής Ευρώπης. Επιπλέον, στα τέλη του 14ου αιώνα και τις αρχές του 15ου, σπαράσσεται από το μεγάλο σχίσμα που αντιπαράθετει πάπες και αντίπαπες, ενώ παίρνουν μορφή οι εθνικές Εκκλησίες που επιθυμούν να είναι αυτόνομες (η γαλλικανική Εκκλησία στη Γαλλία) και γεννιούνται αιρέσεις στην Αγγλία και τη Βοημία.
- ♦ Η διανόηση και η τέχνη αυτή την περίοδο υφίστανται βαθύτατη σκλήρωση. Κλειστά στους φτωχούς, τα πανεπιστήμια απομονώνονται στη σπουδή μιας καθαρά τυπικής λογικής, ενώ ο θωμισμός αμφισβητείται από ρεύματα που αρνούνται κάθε σχέση ανάμεσα στην πίστη και τον ορθό λόγο. Η λογοτεχνία και η τέχνη χάνουν κάθε ευρηματικότητα και βυθίζονται στην επανάληψη των τυπικών συνταγών των ο-

ποιών ο «φλογόμορφος» γοθτικός ρυθμός παρέχει ένα παράδειγμα. Πάντως, στη διάρκεια αυτής της κρίσης, η οποία εκφράζει τη χαμένη πνοή του μεσαιωνικού πολιτισμού, εκδηλώνονται αναζητήσεις που μαρτυρούν το άνοιγμα νέων δρόμων: αναζήτηση μιας πιο προσωπικής πίστης, γέννηση νέων μορφών τέχνης κυρίως στην Ιταλία (και ειδικότερα στη Φλωρεντία), αλλά και στη Γαλλία και τη Βουργουνδία, δημιουργία μιας νέας κλίμακας αξιών που θέτει τον άνθρωπο στο κέντρο της οικουμένης.

Αν ο πόλεμος, ο λιμός και η πανώλη, μια ζοφερή τριλογία της οποίας η σκιά βαραίνει στην Ευρώπη κατά το τέλος του Μεσαίωνα, επιταχύνουν τη μεταβολή των οικονομικών και κοινωνικών δομών, αναμφίβολα ο ρόλος τους είναι ακόμα πιο προφανής στο χώρο της πνευματικότητας και της διανοήσης.

Οι αξίες της χριστιανικής Ευρώπης στο τέλος του Μεσαίωνα συνδέονται με το ευαγγελικό μήνυμα. Η κοινωνία είναι οργανωμένη γύρω από τον θεμελιώδη ρόλο της Εκκλησίας και ακόμα δεν έχει κριθεί οριστικά αν ο πάπας ή οι ηγεμόνες κατέχουν τα πρωτεία στη χριστιανοσύνη. Η κρίση κλονίζει τις μορφές της θρησκευτικής πίστης και τα συστήματα της σκέψης που αντικατοπτρίζουν τη θεώρηση του κόσμου και της οργάνωσής του.

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΠΑΝΤΑΧΟΥ ΠΑΡΩΝ

Η παρουσία του θανάτου περιβάλλεται τη μορφή μιας πραγματικής έμμονης ιδέας. Επιβεβλημένη από τα πολυάριθμα θύματα των συμφορών της εποχής, εμφανίζεται επίσης επίμονα στη λογοτεχνία, την τέχνη και το εκκλησιαστικό κήρυγμα. Η κουλτούρα επιμένει να εμφανίζει την αποσύνθεση του ανθρώπινου σώματος, υπογραμμίζοντας λεπτομέρειες που προκαλούν τη φρίκη και την αγωνία και ωθούν τον πιστό να νοιάζεται για την αιώνια σωτηρία του.

Έτσι στις εκκλησίες τα γλυπτά των σαρκοφάγων δεν είναι πια εξιδανικευμένες αναπαραστάσεις αυτού που υπήρξε ο ζωντανός άνθρωπος αλλά πτώματα συχνά φαγωμένα από τα σκουλήκια ή κατασπαραγμένα από βατράχους. Το θέμα της Μέλλουσας Κρίσης εξαφανίζεται από τα θρησκευτικά γλυπτά, βλέπει όμως κανείς να θριαμβεύει ο Μακάβριος Χορός: οδηγούμενος από σκελετούς, παρασύρει φτωχούς και ισχυρούς, βασιλιάδες και επισκόπους, μεγάλες αρχόντισσες και ανθρώπους του λαού, προς ένα μυστηριώδες υπερπέραν όπου θα λάβει χώρα η τελευταία κρίση.

Η σωτηρία, η ικεσία, απαιτούν κι αυτές το πέρασμα από το θάνατο και την αποσύνθεση του σώματος. Ο Χριστός του 14ου και 15ου αιώνα που πρέπει να εξασφαλίσει τη σωτηρία της βασανισμένης ανθρωπότητας είναι κι αυτός ένας άνθρωπος που υπέφερε και πέθανε. Αν και συχνά αναπαρίσταται το αδύναμο Βρέ-

φος στη Φάτνη, στην καλλιτεχνική παραγωγή κυριαρχούν ο Γολγοθάς και η Ταφή. Πετρωμένος στη νεκρική του ακαμψία, με το πρόσωπο συσπασμένο από τον πόνο, άναιμος, ο Χριστός αποδίδεται κατ' εικόνα εκατοντάδων χιλιάδων θυμάτων. Αντιμέτωπος με ένα τέλος του οποίου την εγγύτητα αδιάκοπα του θυμίζονται, ο πιστός του 14ου αιώνα προσπαθεί να κερδίσει τη σωτηρία του πραγματοποιώντας τους ίδιους τους σταθμούς των Παθών του Χριστού στο Δρόμο του Σταυρού⁶⁶ που πλέον βρίσκεται σε κάθε εκκλησία.

Μέσα σ' αυτή τη βαθύτατη αγωνία καταλαβαίνει κανείς γιατί αναπτύσσεται η λατρεία της Παναγίας, εύσπλαχνης Μητέρας που μεσολαβεί στον Υιό της για τη σωτηρία της ψυχής των αμαρτωλών. Αλλά η αναπαράσταση που πλέον προσφέρεται συχνότερα είναι αυτή της Παναγίας με τον νεκρό Χριστό (Pieta), της περιλυπτης μητέρας σκυμμένης πάνω στο άκαμπτο πτώμα του γιου τους. Η λατρεία των αγίων γίνεται κι αυτή μια λατρεία μεσολαβητών των οποίων την ευμένεια προσπαθεί να προσελκύσει κανείς με δωρεές ή με μια ιδιαίτερη ευσέβεια.

Η τέχνη και η λογοτεχνία είναι αντιπροσωπευτικές αυτής της κουλτούρας της αγωνίας που γεννούν οι δύσκολοι καιροί. Μια ολόκληρη ρεαλιστική αγαματοποιία, εξατομικευμένη και με περιπαθείς εκφράσεις, εισβάλλει στους καθεδρικούς ναούς, ενώ στα πρόθυρά τους ή στα κοιμητήρια η παρουσίαση της Αγίας Γραφής υπενθυμίζει το Μυστήριο των Παθών, υπέρτατη παρηγορία καθώς επαναλαμβάνει ότι ο Θεάνθρωπος, αφού υπέστη τη βαριά υποχρέωση του θανάτου, αναπόδραστη για την ανθρώπινη ύπαρξη, γνώρισε τη δόξα της Ανάστασης, υπόσχεση της αιώνιας σωτηρίας για όλους. Ο Πετράρχης, μάρτυρας κι αυτός της ανησυχίας των καιρών και συγκλονισμένος από τη μεγάλη πανώλη της Φλωρεντίας, βρίσκει παρηγοριά στους Αρχαίους συγγραφείς, τον Κικέρωνα ή τον Σενέκα, πάθος που μεταδίδει στο φίλο του Βοκκάκκιο, ανοίγοντας έτσι για την Ευρώπη το δρόμο προς την Αναγέννηση.

Λόγιοι που ανήκουν σε μια πολύ ολιγάριθμη ομάδα, ο Πετράρχης και ο Βοκκάκκιος δεν είναι αντιπροσωπευτικοί των Ευρωπαίων του 14ου αιώνα. Συχνά οι άνθρωποι προσπαθούν να εξορκίσουν το άγχος για τον μελλοντικό θάνατό τους με πολύ διαφορετικό τρόπο. Η άρνηση της πραγματικότητας συνοδεύει τις συμφορές του 14ου και 15ου αιώνα. Το παράδειγμα του Γάλλου βασιλιά Καρόλου ΣΤ' του Πολυφίλητου δεν είναι καθόλου μεμονωμένο και η παραφροσύνη είναι ένα διαδεδομένο κακό σ' αυτά τα χρόνια της αγωνίας.

Από την πλευρά των ισχυροτέρων ή των πλουσιότερων, χοροί, γιορτές ή κυνήγια λαμβάνουν χώρα χωρίς σταματημό μέσα στην πιο χτυπητή πολυτέλεια, σαν για να εξορκίσουν το μοιραίο. Αυτοί που συχνάζουν στις γιορτές των βασιλικών ή πριγκιπικών αυλών προσπαθούν να διασκεδάσουν και να ξεχάσουν το θάνατο που πλανάται, φορώντας εξεζητημένα ρούχα με χτυπητά χρώματα, γούνινα στολίσματα, υπερβολικά ψηλές κομμώσεις και μύτερά παπούτσια. Γίνεται του συρμού το μασκάρεμα για χορούς μεταμφιεσμένων όπως αυτός των «φλογερών» (ardents) που το 1393 συγκεντρώνει γύρω από έναν πρίγκιπα αυλικούς μεταμφιεσμένους σε αγρείους και τελειώνει με τον τραγικό θάνατο πολλών συμμε-

τεχόντων των οποίων τα ρούχα από στουπί και φτερά έπιασαν φωτιά. Τέλος, αυτή ακριβώς την εποχή λιμού, επιδίδονται ασυγκράτητα στο φαγοπότι. Η αφθονία και η ποικιλία των εδεσμάτων διαβεβαιώνουν τους συμμετέχοντες ότι ανήκουν σε μια προνομιούχο μειονότητα που δεν υπόκειται στην κοινή μοίρα.

Οι ταπεινοί δεν έχουν αυτές τις διεξόδους. Τίποτα δεν μπορεί να τους αποσπάσει από το φόβο του θανάτου και της Μέλλουσας Κρίσης. Μπροστά στον ανείπωτο τρόμο του μελλοντικού θανάτου, η επείγουσα ανάγκη της σωτηρίας τους επιβάλλεται από την απελπισία. Πώς να καμφθεί ο εκδικητής θεός; Πώς να συγχωρεθεί μια ζωή αμαρτιών; Μερικοί επιλέγουν την αυτοτιμωρία, όπως αυτές οι θρησκευτικές ομάδες των «αυτομαστιγουμένων» (flagellants) που περιφέρονται από χωριό σε χωριό χτυπώντας ο ένας τον άλλο με μαστίγια επενδυμένα με αιχμές και τραγουδώντας διαπεραστικούς σκοπούς που τους διεγείρουν. Άλλοι αναπτύσσουν δεισιδαιμονίες οι οποίες αποδίδουν ένα μαγικό χαρακτήρα στο τελετουργικό της Εκκλησίας ή επιδίδονται στο κυνήγι λειψάνων που θεωρείται ότι προστατεύουν ως φυλακτά όσους τα κατέχουν. Τέλος η μαγεία εξαπλώνεται σ' όλους τους κύκλους. Βασιμένη σε μια πίστη στη δύναμη των δαιμόνων, αναπτύσσεται στα τέλη του 14ου αιώνα παρ' όλο τον λυσσώδη αγώνα που αναλαμβάνει εναντίον της η Εκκλησία. Μάταια οι ιεροεξεταστές κυνηγούν τους μάγους, αληθινούς ή όχι, τους αποσπούν ομολογίες με βασανιστήρια και τους παραδίδουν στην πυρά του εξαγνιστού· το κακό, τροφοδοτούμενο από την αγωνία των ανθρώπων, φαίνεται αδύνατο να συγκρατηθεί. Δεν περιορίζεται στους χωρικούς που παραμένουν αγράμματοι και πλημμελώς κατηχούμενοι από μια Εκκλησία σε κρίση: το 1440 ο Ζιλ ντε Ραι, στρατάρχης της Γαλλίας και παλιός σύντροφος της Ιωάννας της Λοραίνης, εκτελείται κατηγορούμενος ότι είχε επιδοθεί σε μαγικές πρακτικές κατά τις οποίες είχε θυσιάσει περισσότερα από εκατό παιδιά. Είναι αλήθεια ότι η ανισορροπία της εποχής τροφοδοτεί τους φόβους και τις φαντασιώσεις που συχνά εκδηλώνονται στο «κυνήγι των μαγισσών». Οι Εβραίοι, κατηγορούμενοι για όλα τα δεινά και ιδιαίτερα ότι διαδίδουν την πανώλη, εμφανίζονται ως «αποδιοπομπαίοι τράγοι» και υφίστανται τις συνέπειες αυτής της συλλογικής ψύχωσης.

Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Αν η αγωνία του θανάτου προκαλεί στην Ευρώπη του 14ου και του 15ου αιώνα τέτοιες αποκλίνουσες συμπεριφορές είναι επειδή η Εκκλησία, συνεχτικό στοιχείο της μεσαιωνικής κοινωνίας, γνωρίζει κι αυτή βαθιά κρίση, τόσο στις τοπικές της εκφάνσεις όσο και στην κορυφή της.

Βαθιά ενταγμένη στην κοινωνία της εποχής, η Εκκλησία δεν μπορούσε να μείνει στο περιθώριο των αναστατώσεων που προκαλούσαν οι πόλεμοι ή οι επιδημίες. Χωριά εγκαταλειμμένα από τους πιστούς, θάνατοι ιερέων, καταστροφές εκκλησιών, αδυναμία των επισκόπων να επισκεφθούν τις επισκοπές τους – πολλοί λόγοι εξηγούν αυτή την κρίση της Εκκλησίας, την ίδια στιγμή που η δυ-

στυχία των καιρών γεννά στους χριστιανούς μια ισχυρή ανάγκη πνευματικής πλαισίωσης και παρηγορίας.

Αναμφίβολα ο πόλεμος παίζει ρόλο σε τούτη την υποβάθμιση του εκκλησιαστικού πλαισίου. Πλην όμως συχνά κάνει απλώς εμφανή ορισμένα δεινά τα οποία προηγούνται της κρίσης του 14ου και 15ου αιώνα. Προερχόμενοι από την αριστοκρατία, οι επίσκοποι φροντίζουν κυρίως να αντισταθμίσουν τη μείωση των εισοδημάτων των επισκοπών τους, που έχουν πληγεί από τις επιδημίες ή τις λεηλασίες, με τη συγκέντρωση εκκλησιαστικών προνομίων. Πώς είναι δυνατόν να μπορούν να διοικούν πολλές επισκοπές; Επιπλέον, σ' αυτή την εποχή της ανάπτυξης των εθνικών κρατών, πολλοί είναι οι αρχιερείς που ασκούν αξιώματα στην αυλή δίπλα στους ηγεμόνες, δεδομένου ότι η λόγια μόρφωσή τους κάνει κατάλληλους για την εκπλήρωση διπλωματικών ή διοικητικών υπηρεσιών. Ζώντας στην αυλή, δεν διαμένουν στις πόλεις τους και αρκούνται στην είσπραξη των εισοδημάτων τοποθετώντας εκεί τους πελάτες τους ή τους συγγενείς τους. Πέρα από μερικές αρκετά σπάνιες εξαιρέσεις καλλιεργημένων αρχιερέων που ασχολούνται με την καλή διοίκηση των επισκοπών τους, οι περισσότεροι μεταβιβάζουν τα επισκοπικά τους έργα σ' έναν αναπληρωτή με το σύστημα της εντολής. Όλοι, ακόμα κι αυτοί που ασκούν καλή διοίκηση, εγκαταλείπουν τις ποιμαντικές υποχρεώσεις τους, το κήρυγμα του Ευαγγελίου, το χρίσμα των παιδιών, την επίσκεψη των ενοριών, την κατάρτιση του κλήρου.

Εγκαταλειμμένος στον εαυτό του, ο ενοριακός κλήρος δεν είναι διόλου σε θέση να πλαισιώσει πραγματικά τον πληθυσμό, ιδίως στην ύπαιθρο. Εκεί είναι που η κρίση γίνεται εντονότερα αισθητή. Τρεις χαρακτηρισμοί επανέρχονται συνεχώς στην εικόνα που συντίθεται σχετικά με την κατάσταση του αγροτικού κλήρου: απουσία από την άσκηση των καθηκόντων (η ενορία εξυπηρετείται τότε από ένα βικάριο, δηλαδή βοηθό του εφημέριου), μεγαλύτερη ή μικρότερη έλλειψη μόρφωσης (μερικοί ιερείς μόλις που γνωρίζουν να διαβάζουν) και μη χρηστά ήθη (ιδιαίτερα η παλλακεία καταγγέλλεται συχνά). Η κατάσταση αυτή, συνδεδεμένη με τη δομή της Εκκλησίας, αναμφίβολα δεν είναι νέα, αλλά η κρίση την έχει αναντίρρητα επιδεινώσει.

Μέσα στις πόλεις, οι οποίες προστατεύονται καλύτερα, η κρίση είναι οπωσδήποτε λιγότερο σοβαρή. Εκεί τα πιο καλλιεργημένα στοιχεία του κλήρου ασκούν τα καθήκοντά τους. Η φροντίδα της διδασκαλίας των πιστών με το κήρυγμα εντείνεται. Στις πόλεις έχουν εγκατασταθεί τον 13ο αιώνα τα επαίτικα τάγματα, τα οποία προσπαθούν να ανταποκριθούν, στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, στις πνευματικές προσδοκίες των ανθρώπων τούτη την εποχή των συμφορών. Έχοντας ιδρυθεί για να αποτελέσουν υπόδειγμα της χριστιανοσύνης χάρις σ' έναν τρόπο ζωής βασισμένο στην εθελούσια πενία, καλούμενα να κηρύσσουν και να εξομολογούν λόγω της στέρας θεολογικής και πνευματικής τους κατάρτισης, τα τάγματα αυτά αποτελούν από τον 14ο και 15ο αιώνα ομάδες κοντά στις οποίες μπορούν να βρουν υποδοχή και παρηγορία όσοι αναζητούν μια απάντηση στην αγωνία τους. Παρά την εχθρότητα που εκδηλώνεται από τον μη μοναχικό κλήρο,

τις διαιρέσεις που τους πλήττουν και τις παραβιάσεις του αρχέγονου μοναχικού κανόνα, φραγκισκανοί και δομινικανοί, που θεωρείται ότι γνωρίζουν καλύτερα το δρόμο της σωτηρίας, προσελκύουν τους πιστούς οι οποίοι εγκαταλείπουν τις ενορίες. Πολλοί είναι εκείνοι που με το πλησίασμα του θανάτου πηγαίνουν να αναζητήσουν καταφύγιο στα μοναστήρια τους για να κάνουν από εκεί το επίφοβο τελευταίο ταξίδι. Πλήθη συρρέουν στα μεγάλα δημόσια κηρύγματα των φραγκισκανών ή των δομινικανών, που ξέρουν να χρησιμοποιούν απλά λόγια ικανά να αγγίξουν ένα λαϊκό ακροατήριο. Εξάλλου πολλοί δεν διστάζουν να καταφύγουν σε θεαματικές σκηνοθεσίες για να εντυπωσιάσουν περισσότερο το ακροατήριό τους. Άλλοι, σωστοί δημαγωγοί, ξεσηκώνουν τους πιστούς εναντίον του ενοριακού κλήρου με τον οποίο αποδύονται σε ανοιχτό πόλεμο.

Ορισμένοι γίνονται πραγματικές διασημότητες, τραβώντας στο πέρασμά τους τεράστια πλήθη που προσελκύνονται από την ευφράδειά τους ή από τη φήμη της αγιότητάς τους. Είναι η περίπτωση του δομινικανού Βικέντιου Φεριέ που διατρέχει την Ισπανία, την Ελβετία, τη βόρεια Ιταλία και τη Γαλλία προκαλώντας τον ενθουσιασμό των πιστών και οδηγώντας τους στους δρόμους της μετάνοιας και της μεταστροφής. Εισάγεται έτσι μια νέα μορφή ευσέβειας, λιγότερο στραμμένης στο λειτουργικό τυπικό, πιο εσωτερικής και πιο απαιτητικής, που κάνει τη σωτηρία προσωπική υπόθεση. Αυτή η επιτυχία των επαιτικών ταγμάτων μαρτυρεί την αδυναμία της θεσμικής Εκκλησίας να πλαισιώσει πνευματικά τους πιστούς, την ένδεια του κλήρου και τις αναστατώσεις οι οποίες, επηρεάζοντας την παποσύνη, θέτουν υπό αμφισβήτηση την ισορροπία που βρήκε η χριστιανοσύνη τον 13ο αιώνα.

Η ΠΑΠΟΣΥΝΗ ΤΗΣ ΑΒΙΝΙΟΝ

Από τις αρχές του 14ου αιώνα αρχίζει μια κρίση της παποσύνης που θέτει υπό αμφισβήτηση το θεοκρατικό οικοδόμημα του 12ου και 13ου αιώνα. Θριαμβεύτρια στον μακρύ αγώνα που την έφερε σε αντιπαράθεση με την αυτοκρατορική εξουσία, η παποσύνη αξίωνε να συγκεντρώσει τον χριστιανικό κόσμο γύρω από την πνευματική εξουσία της και να του μεταβιβάσει μια μεταρρυθμιστική πνοή ικανή να συνενώσει τη Δύση γύρω από τις πνευματικές και πολιτικές αξίες της Εκκλησίας. Ο αγώνας εναντίον των αιρέσεων που διεξάγεται από την Ιερά Εξέταση, η επιτυχία των επαιτικών ταγμάτων που συνδέονται άμεσα με τον πάπα και η ίδρυση των πανεπιστημίων που κάνουν την επιστήμη να θριαμβεύσει κάτω από τον έλεγχο του δόγματος, αποτελούν σαφή δείγματα τούτης της ισχύος της Εκκλησίας.

Ωστόσο τα πάντα τίθενται υπό αμφισβήτηση με το ποντιφικό του Βονιφάτιου Η΄ (1294-1303). Διεκδικώντας όπως οι προκάτοχοί του την απόλυτη ανωτερότητα της παποσύνης σε σχέση με τα κράτη και τα άτομα, τούτος προσκρούει στη νέα ισχύ του βασιλιά της Γαλλίας Φιλίππου Δ΄ του Ωραιοῦ. Η σύγκρουση

καταλήγει σε ολοκληρωτική ήττα της παποσύνης. Ο πάπας όχι μόνο αναγκάζεται να αποδεχθεί τη φορολόγηση του κλήρου και το διορισμό των επισκόπων από τον βασιλιά της Γαλλίας, αλλά και ο αφορισμός που εκτοξεύει εναντίον του Φιλίππου παραμένει χωρίς αποτέλεσμα. Ακόμη περισσότερο, ο βασιλιάς της Γαλλίας επικαλείται εναντίον του ποντίφικα την αυθεντία μιας γενικής συνόδου, η σύγκληση της οποίας αποφασίστηκε από μια συνέλευση των ανώτατων ευγενών –εκκλησιαστικών και κοσμικών– του βασιλείου (1302). Σταλμένοι στη Ρώμη από τον βασιλιά, οι Γκιγιώμ ντε Νογκαρέ και Σκιάρα Κολόνα δεν διστάζουν να κακοποιήσουν τον πάπα: πρόκειται για την «απόπειρα του Ανάνι» (1303). Ο θάνατός του ένα μήνα αργότερα σηματοδοτεί την αποτυχία της προσπάθειας των παπών να κυριαρχήσουν στη χριστιανική Δύση.

Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες της αποδυνάμωσής της, πραγματοποιείται τυχαία η εγκατάσταση της παποσύνης στην Αβινιόν. Οι διάδοχοι του Βονιφάτιου Η΄ Κλήμης Ε΄ και Ιωάννης ΚΒ΄ επιζητούν πάνω απ' όλα να συμφιλιώσουν τους βασιλιάδες της Γαλλίας και της Αγγλίας. Εγκαταλείπουν τη Ρώμη όπου αλληλοσπαράσσονται οι αντίπαλες φατρίες των Καετάνι και των Κολόνα και, φοβούμενοι τις αξιώσεις των Γερμανών ηγεμόνων που υποστηρίζονται από τους γιβελίνους της βόρειας Ιταλίας, αποφασίζουν να εγκατασταθούν προσωρινά στο επισκοπικό ανάκτορο της Αβινιόν. Η προσωρινή αυτή επιλογή γίνεται οριστική όταν ο Ιωάννης ΚΒ΄, που επιθυμεί να επιστρέψει στη Ρώμη, παρεμποδίζεται το 1330 από τα στρατεύματα του βασιλιά της Γερμανίας Λουδοβίκου Δ΄ του Βαβαρικού. Καθώς η θέση της Αβινιόν στο κέντρο της μεσαιωνικής Δύσης τού φαίνεται πλεονεκτική για την παποσύνη, ο Βενέδικτος ΙΔ΄ αποφασίζει να εγκατασταθεί εκεί οριστικά και χτίζει μια κατοικία ικανή να στεγάσει τον πάπα και την κουρία. Ως το 1377 (με μια βραχεία διακοπή την περίοδο 1367-1370) η Αβινιόν παραμένει η πρωτεύουσα της χριστιανοσύνης. Πάπες γαλλικής καταγωγής, όπως και η πλειονότητα των καρδινάλιων και του διοικητικού προσωπικού, διαδέχονται αλλήλους. Χωρίς να είναι απλά όργανα των Γάλλων ηγεμόνων, όπως υποστηρίζουν για παράδειγμα οι βασιλιάδες της Αγγλίας, οι πάπες της Αβινιόν διατηρούν οπωσδήποτε στενές σχέσεις μαζί τους.

Υποχρεωμένη να συμβιβάζεται με τους ηγεμόνες των ευρωπαϊκών κρατών, η παποσύνη της Αβινιόν αναγκάστηκε να εγκαταλείψει κάθε θεοκρατική αξίωση. Μην μπορώντας πια να υπαγορεύει τη βούλησή της στην Ευρώπη, προσαρμόζεται στο νέο πρότυπο των κρατών που ευημερούν πλέον πάνω στα ερείπια των αυτοκρατορικών οικοδομημάτων: γίνεται μια διοικητική και συγκεντρωτική μοναρχία, η οποία ασκεί την εξουσία της πάνω στις τοπικές Εκκλησίες που ως τότε είχαν παραμείνει τελείως αυτόνομες. Αυτό συμβαίνει μέσα στο σταθεροποιημένο πλαίσιο της Αβινιόν, χάρη σε μια διοίκηση αντάξια ενός σύγχρονου κράτους: μια αποστολική βουλή (που ασχολείται με τα δημοσιονομικά), μια καγκελαρία και δικαστήρια. Η παποσύνη διατηρεί σημαντικό αριθμό εκκλησιαστικών προνομίων και αξιώματα. Έτσι υποτάσσει τον κλήρο που πλέον αναμένει απ' αυτήν πιο ενδιαφέροντα αξιώματα ή επωφελέστερα προνόμια. Σε αντιστάθμισμα των διορι-

σμών οι πάπες αξιώνουν την καταβολή διαφόρων εισφορών από τις οποίες οι ευεργετημένοι δεν μπορούν να απαλλαγούν παρά μόνο παραιτούμενοι από μελλοντικές προνομίες. Η ανάπτυξη αυτής της φορολογίας πλουτίζει σημαντικά την ποντιφική οικονομία και δίνει στους πάπες αρκετά αξιόλογα μέσα για τη χρηματοδότηση στρατιωτικών επιχειρήσεων, την πραγματοποίηση μεγάλων έργων στην Αβινιόν ή τη Ρώμη και την ανάπτυξη της αγαθοεργίας. Τέλος, με το παιχνίδι των εφέσεων και των υποθέσεων αποκλειστικής δικαιοδοσίας της, η παποσύνη εξασφαλίζει την εκδίκαση ενός μεγάλου αριθμού υποθέσεων από τα ποντιφικά δικαστήρια. Έτσι ο πάπας γίνεται ένας απόλυτος μονάρχης, προικοδοτημένος με σημαντικά οικονομικά μέσα, ο οποίος ασκεί την εξουσία του μέσω μιας ισχυρής διοίκησης. Βασιλεύει χωρίς εταίρους σε μια πρωτεύουσα που προσελκύει ανθρώπους και πλούτη και στην οποία οι τέχνες και η πνευματική ζωή ανθούν.

Οι πάπες κυβερνούν λοιπόν χωρίς περιορισμούς και χωρίς αντίβαρο. Από το 1310 δεν καταδέχονται πλέον ούτε να συγκαλούν συνόδους. Οι προσπάθειες του Ιερού Κολεγίου⁶⁷ να αυξηθεί ο ρόλος των καρδινάλιων αποβαίνουν μάταιες. Μετά την εκλογή του ο Ιννοκέντιος ΣΤ΄ απορρίπτει τη δέσμευσή του προς όλους τους καρδινάλιους να συγκαλεί το Ιερό Κολέγιο σε περίπτωση σημαντικής απόφασης. Μια τέτοια εξέλιξη προκαλεί έντονες κριτικές, πόσο μάλλον που η αύξηση της μοναρχικής και διοικητικής εξουσίας της παποσύνης συμπίπτει με την εξάλειψη της πνευματικής της ακτινοβολίας και της ποιμαντικής της δράσης. Ενώ σ' αυτή την εποχή των συμφορών οι πνευματικές ανάγκες των ανθρώπων τούς ωθούν σε μυστικιστικές θρησκευτικές πρακτικές, η παποσύνη διευθύνεται από μονάρχες με διοικητικά και κατασκευαστικά ενδιαφέροντα, που συμπεριφέρονται περισσότερο ως αρχηγοί κρατών παρά ως ποιμένες των ψυχών.

Έτσι έρχονται στο φως αντιθέσεις οι οποίες δεν αγγίζουν παρά περιορισμένους κύκλους, και μάλιστα περιθωριακούς: «πνευματικοί» φραγκισκανοί σε ρήξη με το τάγμα, οι οποίοι καταγγέλλουν στο πρόσωπο του πάπα τον Αντίχριστο, διανοούμενοι που βεβαιώνουν τα πρωτεία του χριστιανικού λαού έναντι του πάπα, θεωρητικοί όπως ο Μαρσίλιος της Παδούης ή ο Γουλιέλμος του Όκαμ, που προβάλλουν μια Εκκλησία καθαρά πνευματική στην οποία η αυθεντία θα περιορίζεται στον αυστηρά ποιμαντικό χώρο, μακριά από κάθε κοσμική εξουσία που θα επιφυλάσσεται μόνο στους πρίγκιπες. Ο Πετράρχης στιγματίζει έντονα την αυλή της Αβινιόν, αυτόν το «βόθρο στον οποίο συγκεντρώνονται οι ακαθαρσίες της οικουμένης. Ο Θεός περιφρονείται, το χρήμα λατρεύεται, οι θείοι και ανθρώπινο νόμοι ποδοπατούνται». Αυτή η πνευματική απαξίωση της παποσύνης επιδεινώνεται από το σχίσμα που τη σπαράσσει την επαύριο της επιστροφής στη Ρώμη.

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΣΧΙΣΜΑ

Ο Γρηγόριος ΙΑ΄, θεωρώντας, όπως πάρα πολλοί χριστιανοί, ότι ο καλύτερος τρόπος να τερματιστούν τα δεινά του χριστιανικού κόσμου είναι η ε-

παναφορά της παπισύνης στο κέντρο προέλευσής της, υποχωρεί στις ιταλικές παρακλήσεις και αποφασίζει το 1377 να μεταφέρει στη Ρώμη όλες τις υπηρεσίες της κουρίας. Αντί να επιλύσει το πρόβλημα, η απόφαση αυτή θα το επιδεινώσει. Όταν εκείνος πεθαίνει (1378), τα πλήθη της Ρώμης, που φοβούνται την εκλογή ενός νέου ξένου πάπα (υπάρχουν ένδεκα Γάλλοι αρχιερείς σε δεκαέξι παρόντες), ασκούν πίεση στο κονκλάβιο το οποίο συγκατατίθεται να εκλέξει Ιταλό ποντίφικα: τον αρχιεπίσκοπο του Μπάρι Βαρθολομαίο Πρινιάνο, ο οποίος λαμβάνει το όνομα Ουρβανός ΣΤ΄. Αναγνωρίζεται αμέσως από τους ηγεμόνες, συμπεριλαμβανομένου του βασιλιά της Γαλλίας Καρόλου Ε΄ του Σοφού. Αλλά οι αδεξιότητες και ο δεσποτικός χαρακτήρας του θα επιτρέψουν στους αντιπάλους του να αμφισβητήσουν μια εκλογή που επιτεύχθηκε υπό την απειλή του πλήθους. Το Σεπτέμβριο του 1378, έχοντας καταφύγει στο Φόντι σε ναπολιτάνικο έδαφος, οι καρδινάλιοι συνέρχονται στο Ιερό Κολέγιο και αποφασίζουν να ακυρώσουν την εκλογή του Ουρβανού ΣΤ΄. Ορίζουν ως αντικαταστάτη του τον Γάλλο Ροβέρτο της Γενεύης, ο οποίος, λαμβάνοντας το όνομα Κλήμης Ζ΄ και μην μπορώντας να αναλάβει τη ρωμαϊκή έδρα της ποντιφικής εξουσίας, παίρνει το δρόμο της Αβινιόν. Έτσι η χριστιανοσύνη της Δύσης διχάζεται ανάμεσα σε δύο ηγεμόνες και δύο πρωτεύουσες: είναι η αρχή του «μεγάλου σχίσματος».

Ο διχασμός είναι ακόμα πιο σοβαρός δεδομένου ότι στους προσωπικούς ανταγωνισμούς και τους άλλους αγώνες επιρροής στους κόλπους της Εκκλησίας προστίθενται πολιτικοί υπολογισμοί που είναι στην πράξη καθοριστικοί. Ο Κάρολος Ε΄ πήρε αμέσως το μέρος του Κλήμη Ζ΄, συμμάχου του βασιλικού Οίκου της Γαλλίας, και αναγνώρισε τον εκλεγμένο του Φόντι μέσω μιας συνέλευσης συμβούλων, θεολόγων και αρχιερέων. Οι άλλοι ηγεμόνες τοποθετούνται υπέρ του ενός ή του άλλου πάπα ανάλογα με το αν είναι σύμμαχοι ή εχθροί του βασιλιά της Γαλλίας στη σύγκρουσή του με τον Άγγλο αντίπαλό του. Η Καστίλη, η Ναβάρα, η Αραγώνα, η Πορτογαλία, η Σκωτία, η Νεάπολη, η κομητεία της Σαβοΐας και το βασίλειο της Κύπρου τοποθετούνται υπέρ του πρώτου αντίπαπα της Αβινιόν. Το Μιλάνο, η Πολωνία, η Ουγγαρία, η Φλάνδρα και η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία παίρνουν μαζί με την Αγγλία το μέρος του Ρωμαίου ποντίφικα.

Η σύγκρουση θα διαρκέσει περισσότερο από σαράντα χρόνια. Για να θριαμβεύσει εναντίον εκείνου που θεωρεί σφετεριστή, καθένα από τα δύο στρατόπεδα αρχικά προσπαθεί να χρησιμοποιήσει τη δύναμη. Ο δούκας της Ανδεγαυίας Λουδοβίκος Α΄, αδελφός του βασιλιά της Γαλλίας, και ο γιος του δούκας της Ανδεγαυίας Λουδοβίκος Β΄ επεμβαίνουν στην Ιταλία υπέρ του Κλήμη Ζ΄. Από την πλευρά του Ουρβανού ΣΤ΄ προετοιμάζεται μια εκστρατεία εναντίον της Προβηγκίας που δεν θα λάβει ποτέ χώρα, ενώ ο δούκας του Λάνκαστερ Ιωάννης του Γκοντ επεμβαίνει στην Καστίλη το 1386 για να αξιοποιήσει συγχρόνως τα δικαιώματα διαδοχής του και την υπόθεση του Ρωμαίου ποντίφικα. Καθώς καμιά απ' αυτές τις ενέργειες δεν καρποφορεί δοκιμάζεται η οδός του συμβιβασμού, χωρίς περισσότερη επιτυχία. Μια λύση ήταν να μην οριστεί διάδοχος για εκείνον από τους δύο πάπες που θα πέθαινε πρώτος. Όταν όμως ο Ουρβανός

ΣΤ' πεθαίνει (1389), οι Ιταλοί καρδινάλιοι εκλέγουν αμέσως ένα διάδοχο, τον Βονιφάτιο Θ', και οι συνάδελφοί τους της Αβινιόν κάνουν το ίδιο μετά το θάνατο του Κλήμη Ζ' ορίζοντας τον Βενέδικτο ΙΓ'. Αυτός είχε υποσχεθεί να παραιτηθεί μόλις θα παρουσιαζόταν η ανάγκη, αλλά από τη στιγμή που στέφθηκε την ποντιφική τιάρα αποφεύγει να το κάνει. Αρνείται μάλιστα, παρά τις πιέσεις της βασιλικής κυβέρνησης, των Γάλλων καρδινάλιων και του πανεπιστημίου του Παρισιού, να διαπραγματευτεί με τον Βονιφάτιο Θ' και τους διαδόχους του: τον Ιννοκέντιο Ζ' και τον Γρηγόριο ΙΒ'.

Το σχίσμα αναστατώνει σοβαρά τη θρησκευτική ζωή της χριστιανοσύνης της Δύσης. Καθώς τα θρησκευτικά τάγματα έχουν χωριστεί, οι προνομίες έχουν δύο κατόχους και κάθε αξιωματούχος φοβάται φυσικά τη νίκη του αντίπαλου στρατοπέδου. Τόσο από τη μια όσο και από την άλλη πλευρά πολλαπλασιάζονται οι αφορισμοί και οι απαγορεύσεις. Στη Γαλλία, ακόμα και στους κόλπους του πανεπιστημίου του Παρισιού, δεν υπάρχει ομοφωνία σχετικά με τη νομιμότητα του ενός ή του άλλου πάπα. Αλλά τα πανεπιστήμια της Τουλούζης και της Ορλεάνης, καθώς και ολόκληρες επαρχίες όπως η Νορμανδία και η Προβηγκία, κλίνουν υπέρ του Ρωμαίου ποντίφικα. Ανήσυχη απ' αυτή την κατάσταση, η βασιλική κυβέρνηση διακηρύσσει με διάταγμα το 1398 ότι η Εκκλησία της Γαλλίας δεν αναγνωρίζει πλέον στον Βενέδικτο ΙΓ' παρά μόνο πνευματική αυθεντία: πρόκειται για την «υφαρπαγή υπακοής», η οποία επιτρέπει στον βασιλιά να διαθέτει τις προνομίες και τους εκκλησιαστικούς φόρους. Ωστόσο ούτε αυτό ούτε η στάση του τοπικού πληθυσμού ούτε η επίθεση εναντίον του ανακτόρου των παπών που κατευθύνει ένας αρχηγός συμμορίας πληρωμένος από τον βασιλιά της Γαλλίας δεν κάνουν τον ποντίφικα της Αβινιόν να υποχωρήσει.

Το ξεκίνημα μιας λύσης έρχεται από το πανεπιστήμιο του Παρισιού. Από το 1394 είχε προτείνει να συγκαλέσει μια σύνοδο η οποία, σε περίπτωση ασυμφωνίας, θα αποφάσιζε οριστικά σε τελευταίο βαθμό. Καθώς αυτή η ιδέα σιγά σιγά ωρίμασε, συνήλθε στην Πίζα το 1409 μια οικουμενική σύνοδος, που αποφάσισε να καθαίρει τους δύο πάπες και να ορίσει έναν τρίτο: τον αρχιεπίσκοπο του Μιλάνου που παίρνει το όνομα Αλέξανδρος Ε', τον οποίο λίγα αργότερα διαδέχεται ο Ιωάννης ΚΓ'. Αλλά οι Βενέδικτος ΙΓ' και Γρηγόριος ΙΒ' αρνούνται να υποταγούν και έτσι πλέον υπάρχουν τρεις πάπες αντί για δύο, καθένας με τους οπαδούς του. Για να βγει απ' αυτή την εμπλοκή που οδηγεί τη χριστιανοσύνη στην αυτοκτονία ο Ιωάννης ΚΓ' ζητάει τη βοήθεια του βασιλιά των Ρωμαίων Σιγισμούνδου του Λουξεμβούργου, υποψήφιου για το στέμμα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Επιθυμώντας να δώσει στο στέμμα αυτό λίγο κύρος, ο Σιγισμούνδος δέχεται υπό τον όρο ο πάπας να συγκαλέσει μια νέα σύνοδο. Η σύνοδος αρχίζει στην Κωνσταντία το 1414 και κρατά σχεδόν τέσσερα χρόνια. Καταφέρει, όχι χωρίς αντίσταση, να εκθρονίσει τους τρεις πάπες και να εκλέξει στη θέση τους τον Οντόνε Κολόνα που λαμβάνει το όνομα Μαρτίνος Ε'. Η κρίση φαίνεται να έχει τελειώσει, ενισχύοντας αυτούς που θέτουν τη σύνοδο υπεράνω του πάπα. Πριν εκλέξουν τον Μαρτίνο Ε', οι συνοδικοί πατέρες υιοθέτησαν μια

σειρά μεταρρυθμιστικών διαταγμάτων μεταξύ των οποίων εκείνο της *σχινότη-
τας* (*freuquens*), που καθορίζει την περιοδικότητα των συνόδων. Ωστόσο ο γέος
πάπας και ακόμη περισσότερο ο διάδοχός του Ευγένιος Δ΄ δεν αργούν να επα-
νέλθουν σ' αυτές τις αποφάσεις και αμφισβητούν την κηδεμονία που έχει επιβλη-
θεί στην Αγία Έδρα. Η σύνοδος της Βασιλείας (1431-1449) ανταπαντά καθαιρώ-
ντας τον Ευγένιο Δ΄ και αντικαθιστώντας τον με έναν αντίπαπα: τον κόμητα της
Σαβοΐας (Νικόλαο Ε΄). Το νέο αυτό σχίσμα τελειώνει με το θρίαμβο της παποσύ-
νης και την αποτυχία της προσπάθειας για συνοδική δημοκρατία στην Εκκλησία.
Αποκατεστημένος στα δικαιώματά του, ο Ρωμαίος ποντίφικας Ευγένιος Δ΄ αφιε-
ρώνει σημαντικό μέρος των οικονομικών μέσων της Εκκλησίας στην ανασυγκρό-
τηση του ποντιφικού κράτους και τον εξωραϊσμό της Ρώμης. Ως τα τέλη του Με-
σαιώνα δεν τίθεται πλέον ζήτημα σύγκλησης γενικής συνόδου. Η παποσύνη, που
εμφανίζεται όλο και περισσότερο ως απλή πολιτική δύναμη, βυθίζεται με τον
Ιννοκέντιο Ζ΄ και τον Αλέξανδρο ΣΤ΄ Βοργία στο νεποτισμό και την ακολασία.
Πάνω σ' αυτή την Εκκλησία που βρίσκεται σε πλήρη αποσύνθεση θα πέσει η κα-
ταιγίδα της Μεταρρύθμισης.

ΕΘΝΙΚΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΚΑΙ ΑΙΡΕΣΕΙΣ

Η μακρά κρίση που συγκλονίζει την παποσύνη δεν μένει χωρίς συνέπειες
στην οργάνωση και τη ζωή της Εκκλησίας. Πολύ περισσότερο που η γέννη-
ση των εθνών-κρατών στη δυτική Ευρώπη και οι εθνικές βλέψεις στην κεντρική
Ευρώπη αντανακλώνται στη θρησκευτική ζωή. Έτσι η πρωτοκαθεδρία των
Γάλλων στην Εκκλησία κατά την εποχή της παποσύνης της Αβινιόν προκαλεί
την αντίσταση των κληρικών των άλλων εθνών της Ευρώπης, των Γερμανών ή
των Άγγλων. Επίσης, το σχίσμα είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της αντιπα-
ράθεσης των Γάλλων και των Ιταλών καρδινάλιων. Επειδή επί πολλά χρόνια
δεν υπάρχει πια μια κεντρική αρχή στην Εκκλησία αλλά δύο ή τρεις ανταγωνι-
ζόμενες αρχές που όλες προσπαθούν να αντλήσουν πλεονεκτήματα από τη θεία
εκλογή και από την παντοδυναμία του αντιπροσώπου του Θεού στη γη, η ρω-
μαϊκή υπεροχή απαξιώνεται. Κάθε Εκκλησία προσπαθεί λοιπόν να λύσει τα
προβλήματά της χωρίς να καταφεύγει σε μια σχολαστική ρωμαϊκή διοίκηση
στερημένη πια από κάθε ηθική αρχή.

Αυτή η κατεύθυνση των Εκκλησιών συναντάται με εκείνη των Ευρωπαίων η-
γεμόνων που επιθυμούν, μιμούμενοι τον Φίλιππο Δ΄ τον Ωραιοί στη Γαλλία, να
είναι «αυτοκράτορες στο βασιλείό τους». Η χαλάρωση των δεσμών με τη Ρώμη
ενθαρρύνει τις εθνικές μοναρχίες να αναλάβουν τον έλεγχο του κλήρου προκει-
μένου να αυξήσουν την εξουσία, την επιρροή και την οικονομική ισχύ τους πα-
ρέχοντας εκκλησιαστικές προνομίες και επιβάλλοντας φόρους στον κλήρο. Έτσι
γεννιέται στη Γαλλία η θεωρία της ελευθερίας της Εκκλησίας της Γαλλίας, ο *γαλ-
λικανισμός* (*gallicanisme*), που θα ριζήσει το σπόρο σ' ολόκληρη την Ευρώπη. Η

θεωρία αυτή δέχεται την υποστήριξη των κοσμικών νομομαθών και των πανεπιστημιακών. Οι πρώτοι επιθυμούν να διευρύνουν τη δικαστική δικαιοδοσία τους στις εκκλησιαστικές υποθέσεις ενώ οι δεύτεροι έχουν διαποτιστεί από τις κριτικές των διανοουμένων εναντίον της μοναρχικής και διοικητικής εκτροπής της Αγίας Έδρας. Στην Γαλλία το *Songe du Vergier*, γραμμένο το 1377 από ένα σύμβουλο του Καρόλου Ε΄ του Σοφού, υποστηρίζει ότι ο βασιλιάς είναι «τοποτηρητής του Θεού στην κοσμική επικράτεια», δηλαδή ο αντιπρόσωπός του για όλα τα ζητήματα που δεν ανήκουν στον πνευματικό χώρο. Όσο για το πανεπιστήμιο του Παρισιού, τούτο συνιστά ένθερμα την «υφαρπαγή της υπακοής» έναντι της Ρώμης και ζητάει τη σύσταση της Εκκλησίας της Γαλλίας σε εθνική Εκκλησία υπό την εξουσία του βασιλιά. Αυτές οι γαλλικανικές τάσεις κλίνουν από τη φύση τους να υποστηρίξουν τη θεωρία της υπεροχής των συνόδων. Στην Κωνσταντία οι συνοδικοί πατέρες, συγκροτημένοι σε «έθνη», θεωρούν πράγματι ότι η ζωή της Εκκλησίας σε κάθε χώρα εξαρτάται από ήθη, συνήθειες και παραδόσεις που πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο μιας συμφωνίας, ενός κονκορδάτου, ανάμεσα στην παποσύνη και την κυβέρνηση του ενδιαφερόμενου κράτους. Τέτοιες συμφωνίες συνάπτονται με τη Γαλλία, την Αγγλία, την Ισπανία και την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Προσδιορίζουν τα δικαιώματα της παποσύνης κι εκείνα του κράτους στη διοίκηση και την καθημερινή ζωή των εθνικών Εκκλησιών. Αποτελούν μια νομική αναγνώριση της εντελώς νέας κυριαρχίας των κρατών και σηματοδοτούν την παραίτηση της παποσύνης από την άσκηση του ρόλου της ως συνενώτριας της χριστιανοσύνης, με τον πάπα να μη θεωρείται πλέον παρά ένας κοινός ηγεμόνας. Η πρακτική των κονκορδάτων προκαλεί μια μακρά διένεξη ανάμεσα στον πάπα και τον βασιλιά της Γαλλίας. Υπογραμμένο σε μια εποχή εξασθένησης της βασιλικής εξουσίας, το Κονκορδάτο του 1418 αμφισβητείται από τον βασιλιά της Γαλλίας Κάρολο Ζ΄ μετά την αποκατάσταση της εξουσίας του. Μια συνέλευση του κλήρου που συγκαλείται στην Μπουρζ το 1438 εκδίδει μια σειρά διαταγμάτων γνωστή ως *Πραγματική κύρωση της Μπουρζ* (*Sanctio Pragmatica Burgis*). Αυτά τα διατάγματα αφαιρούν από τον πάπα το δικαίωμα να χορηγεί προνομίες, να επικυρώνει τον εκλεγμένο ή να εισπράττει ορισμένους φόρους και περιορίζουν τις δυνατότητες προσφυγής στη Ρώμη. Η διένεξη κρατεί ως το 1472.

Η υποχώρηση της κοσμικής εξουσίας της Αγίας Έδρας μπροστά στην ανερχόμενη ισχύ των κρατών συνοδεύεται από την αμφισβήτηση της πνευματικής αυθεντίας της. Αιρέσεις βασισμένες στην κριτική της συμπεριφοράς των ποντιφικών τείνουν στη δημιουργία πραγματικά ξεχωριστών Εκκλησιών.

Η σοβαρότερη απ' αυτές τις αιρέσεις γεννιέται στην Αγγλία γύρω από έναν πανεπιστημιακό της Οξφόρδης, τον Τζων Γουίκλιφ, ο οποίος στη διάρκεια διαφόρων οικονομικών διαπραγματεύσεων ανάμεσα στον βασιλιά της Αγγλίας και την Αγία Έδρα αναγκάστηκε να υποστηρίξει τα βασιλικά δικαιώματα. Ζητώντας μια Εκκλησία χωρίς πάπα, διευθυνόμενη από το κράτος, εκφράζει από το 1378 ως το θάνατό του το 1384 ιδέες που η Μεταρρύθμιση θα αξιοποιήσει τον

15ο αιώνα: ο άνθρωπος δεν μπορεί να ισχυρίζεται ότι έχει οποιαδήποτε αξία ή οποιοδήποτε δικαίωμα απέναντι στο απόλυτο μεγαλείο του Θεού· μόνο ο Θεός μπορεί να σώσει ή να καταστρέψει τους ανθρώπους και απ' αυτή την άποψη η παρέμβαση της Εκκλησίας δεν προσφέρει καμιά βοήθεια· η Αγία Γραφή είναι η μόνη πηγή της πίστης και κάθε άνθρωπος μπορεί να την κατανοήσει με τη διάνοιά του και μόνο· η λατρεία της Παναγίας και των αγίων ή τα προσκυνήματα είναι μορφές πίστης άχρηστες και καταδικαστέες. Αρχικά προστατευμένος από την εκκλησιαστική δικαιοσύνη χάρη στη βασιλική εύνοια, ο Γουίκλιφ χάνει αυτή την υποστήριξη όταν το 1381 στηρίζει τη στάση των χωρικών των οποίων ηγείται ο Γουάτ Τάυλερ. Οι ιδέες του, καταδικασμένες από την αγγλική Σύνοδο του Μπλακφράιαρς του Λονδίνου (1382) βρίσκουν απήχηση στις συνειδήσεις. Διαδίδονται από τους διπλωματούχους της Οξφόρδης και εμπυχώνουν μια κίνηση χωρικών και καλλιτεχνών, τους λολάρδους (lollards), που επιθυμούν μια ζωή πενίας, επικαλούνται το ευαγγελικό κήρυγμα, ασκούν έντονη κριτική στην Εκκλησία, τη θεία λειτουργία και τα μυστήρια και εκθειάζουν μια εθνική Εκκλησία χωρισμένη από τη Ρώμη. Οι κύριοι αρχηγοί αυτής της αιρετικής κίνησης, καταδιωγμένοι χωρίς οίκτο από τους επισκόπους και τον βασιλιά, παραδίδονται στην πυρά το 1427. Παρ' όλη αυτή την καταστολή και την καταδίκη των ιδεών του Γουίκλιφ, η επιθυμία για μια εθνική Εκκλησία χωριστή από τη Ρώμη και βασισμένη μόνο στο ευαγγελικό κήρυγμα παραμένει ισχυρή στην Αγγλία. Οι ιδέες του Γουίκλιφ βρίσκουν επίσης μεγάλη απήχηση στη Βοημία. Εκεί, γύρω από το πανεπιστήμιο της Πράγας, υπάρχει ένα ευαγγελικό ρεύμα μεταρρύθμισης της Εκκλησίας. Ο Γιαν Χους, πανεπιστημιακός αυτής της πόλης, κάνει κήρυγμα υπέρ μιας μεταρρύθμισης της Εκκλησίας και μιας επιστροφής στο αυστηρό μήνυμα του Ευαγγελίου. Μεταφράζει τη Βίβλο στα τσέχικα και συνιστά τη μετάληψη των δύο ειδών (δηλαδή του άρτου και του οίνου), τον υτρακισμό. Καταδικασμένος από τον πάπα Ιωάννη ΚΓ', ο Γιαν Χους δέχεται να υποταγεί στην κρίση της Συνόδου της Κωνσταντίας. Παρά την εγγύηση ασφάλειας που του παρασχέθηκε από τον αυτοκράτορα Σιγισμούνδο του Λουξεμβούργου, καταδικάζεται και παραδίδεται στην πυρά το 1415. Είναι το σύνθημα για μια μεγάλη εξέγερση του τσέχικου λαού εναντίον της Ρώμης αλλά και εναντίον των Γερμανών, οι οποίοι οικειοποιήθηκαν ένα τμήμα των εδαφών και του εμπορίου και αποπέμπονται τώρα από το πανεπιστήμιο της Πράγας. Υποκύπτοντας τελικά στις γερμανικές αταυροφορίες, οι χουσίτες πετυχαίνουν ωστόσο την αναγνώριση του υτρακισμού από τη Σύνοδο της Βασιλείας του 1436.

Στα μέσα του 15ου αιώνα οι αιρέσεις φαίνεται να έχουν νικηθεί και η ενότητα της Εκκλησίας μοιάζει αποκατεστημένη γύρω από τη Ρώμη. Στη διάρκεια όμως της κρίσης η παπισσύνη έχει αναγκαστεί να παραιτηθεί από τη συγκέντρωση του συνόλου του χριστιανικού κόσμου κάτω από την εξουσία της, να αναγνωρίσει την ύπαρξη των κρατών και να συμβιβαστεί με την εντελώς νέα ισχύ τους. Προσαρμοζόμενη στο νέο πρότυπο των συγκεντρωτικών μοναρχικών κρατών, δεν μπόρεσε κυρίως να πραγματοποιήσει την πνευματική μεταρρύθμιση που οι

ανάγκες των καιρών καθιστούσαν αναπόδραστη και η οποία θα πραγματοποιηθεί μέσω άλλων διαύλων

Περίοδοι βαθιάς κρίσης της Εκκλησίας και των πνευματικών αξιών, ο 14ος και ο 15ος αιώνας γνωρίζουν επίσης μια σοβαρή κρίση της διανοήσης και της αισθητικής.

ΣΚΛΗΡΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Φαινομενικά ο πανεπιστημιακός θεσμός γνωρίζει μια από τις ανθηρότερες περιόδους του. Ωστόσο τα πανεπιστήμια υφίστανται έντονα το πλήγμα της κρίσης αξιών του 14ου και 15ου αιώνα, στη διάρκεια της οποίας καταρρέει η μεσαιωνική αντίληψη του κόσμου. Βεβαίως τα μεγάλα πανεπιστήμια του Παρισιού, της Μπολόνια ή της Οξφόρδης διατηρούν όλο το κύρος τους, προσελκύουν πολυάριθμους σπουδαστές και αντιμετωπίζονται με σεβασμό. Οι αρχές και η κοινωνία τους αναγνωρίζουν ένα είδος πνευματικής εξουσίας πάνω στην πίστη καθώς και πάνω στην επιστήμη. Απειλούνται όμως από την εμφάνιση νέων πανεπιστημίων. Υπό την επίδραση των διαιρέσεων που γεννήθηκαν από το μεγάλο σχίσμα, της επιθυμίας κάθε πρίγκιπα να διαθέτει το δικό του πανεπιστήμιο και της απροθυμίας των αναδυόμενων εθνικών κρατών να αφήνουν τους κληρικούς τους να σπουδάζουν στο εξωτερικό, ιδρύονται στην Ευρώπη περίπου σαράντα πανεπιστήμια. Από την Ανάκτηση και τη σταθεροποίηση των ιβηρικών βασιλείων προκύπτουν τα πανεπιστήμια της Λισαβώνας, του Περίπιναν, της Βαρκελώνης και της Σαραγόσα. Στην κεντρική Ευρώπη τα πανεπιστήμια της Πράγας, της Κρακοβίας και της Βιέννης μαρτυρούν τον ανταγωνισμό που αντιπαραθέτει μεταξύ τους Τσέχους, Πολωνούς και Γερμανούς της Αυστρίας. Εκείνα της Πίζας και της Φλωρεντίας μαρτυρούν την ισχύ της δημοτικής εξουσίας στην Ιταλία και εκείνα του Πουατιέ και του Μπορντώ τον γαλλοαγγλικό ανταγωνισμό.

Αυτός ο πολλαπλασιασμός δεν είναι ωστόσο συνώνυμος ούτε του πλούτου ούτε της ζωτικότητας. Οι επαφές ανάμεσα σε καθηγητές διαφορετικών εθνών γίνονται σπανιότερες. Οι πανεπιστημιακοί περιέρχονται στην εξάρτηση της πολιτικής εξουσίας και ο ρόλος τους όλο και περισσότερο συνίσταται στην παροχή θεωρητικών επιχειρημάτων προορισμένων να δικαιολογήσουν τις διεκδικήσεις ή την πολιτική της.

Επιπλέον, τα πανεπιστήμια πλήττονται από την οικονομική κρίση. Καθώς οι εκκλησιαστικές προνομίες που παρέχουν στα πανεπιστήμια τα εισοδήματά τους αποδεικνύονται ανεπαρκείς, λαμβανομένης υπόψη της ανόδου των τιμών, θεσμοθετείται η πρακτική της πληρωμής διδάκτρων από τους σπουδαστές, ειδικότερα στο δίκαιο και τη θεολογία. Οι φτωχοί σπουδαστές εξαφανίζονται ουσιαστικά από τα πανεπιστήμια και επειδή οι οικογένειες των διδασκόντων εξαιρούνται απ' αυτή την υποχρέωση η κληρονομικότητα γίνεται το πιο διαδεδομένο μέ-

σο εισόδου: ο πανεπιστημιακός κόσμος συγκροτείται σε κλειστή κάστα. Οι πανεπιστημιακοί, γενόμενοι «ιππότες σε ζητήματα νομοθεσίας», διάγουν ένα διακεκριμένο τρόπο ζωής και βασιλεύουν σε αποσκληρωμένα πανεπιστήμια, στα οποία θριαμβεύει ο σχολαστικισμός και όπου καθηγητές και σπουδαστές εγκλωβίζονται στις ταξινομήσεις και τους ορισμούς μιας καθαρά τυπικής λογικής.

Η ίδια η διανόηση υφίσταται βαθιά κρίση με την αμφισβήτηση του θωμισμού, αυτής της συμμαχίας ανάμεσα στην πίστη και τον ορθό λόγο που βασιζόταν στην αυθεντία του Αριστοτέλη. Τα σκληρότερα πλήγματα καταφέρουν στις αρχές του 14ου αιώνα ο Ντανς Σκώτος και ο Γουλιέλμος του Όκαμ, δύο θεολόγοι που απορρίπτουν την ιδέα ότι ο αισθητός κόσμος μπορεί να αποτελεί έκφραση του Θεού σύμφωνα με τους κανόνες της αριστοτέλειας αιτιοκρατίας. Και οι δύο συμπεραίνουν ότι καθώς ο Θεός είναι τελείως ελεύθερος, είναι μάταιο να θέλει κανείς να ανυψωθεί μέσω του ορθού λόγου από τον αισθητό κόσμο προς τον Θεό. Στην απόλυτη ελευθερία του Θεού ανταποκρίνεται αυτή που θα πρέπει να αφηθεί στον άνθρωπο. Αυτή η αμφισβήτηση της αυθεντίας του Αριστοτέλη και της θωμιστικής φιλοσοφίας έχει δύο συνέπειες: από τη μια, έναν ορισμένο αντιδιανοουμενισμό, που επιφυλάσσει στην πίστη μια αποκλειστικά μυστικιστική, ηθική ή ποιμαντική προσέγγιση, χωρίς παρέμβαση του ορθού λόγου, και από την άλλη, μια προσπάθεια απαλλαγής της επιστήμης από την αυθεντία της θρησκείας, όπου ο ορθός λόγος προτείνεται ως το μόνο δυνατό μέσο προσέγγισης. Μια προσπάθεια καταδικασμένη από την έλλειψη επαρκών επιστημονικών τεχνικών και μαθηματικών εργαλείων και από το βάρος του σχολαστικισμού, που παραμένει σημαντικό.

Μ' αυτή τη σκλήρωση της σκέψης συμβαδίζει, στο μεγαλύτερο τμήμα του χριστιανικού κόσμου, εκείνη της λογοτεχνίας και της τέχνης. Η απεριόριστη επανάληψη δοκιμασμένων συνταγών υπερτερεί απέναντι στη δημιουργική ανάβλυση και την πρωτοτυπία. Επανάληψη λογοτεχνικών επιτυχιών όπως το *Μυθιστόρημα του ρόδου*, λεκτικά παιχνίδια τυποποιημένα και απαλλαγμένα από νέα έμπνευση στην ποίηση, επιδείξεις δεξιοτεχνίας στη μουσική συχνότατα χαρακτηρίζουν την τέχνη του 14ου και του 15ου αιώνα. Στην αρχιτεκτονική, οι κατακτημένες πλέον τεχνικές του γοθτικού ρυθμού γίνονται αντικείμενο άπειρων παραλλαγών: το «φλογόμορφο γοθικό στυλ» οδηγεί την έμπνευση του παρελθόντος σε ένα αφηρημένο παιχνίδι των μορφών, όπου τα κλίτη ανυψώνονται όλο και περισσότερο, τα ανοίγματα γίνονται όλο και μεγαλύτερα, οι κίονες όλο και πιο λεπτοί και οι γλυπτές δαντέλες όλο και πιο αραχνοειδείς.

ΤΟ ΑΝΟΙΓΜΑ ΝΕΩΝ ΔΡΟΜΩΝ

Μπροστά στην κρίση που περνά η Ευρώπη του 14ου και του 15ου αιώνα γεννιούνται ωστόσο νέες μορφές έκφρασης που θα ανθήσουν στα τέλη του 15ου και τον 16ο αιώνα.

Στο θρησκευτικό πεδίο, ο φόβος του θανάτου και το μέλημα της σωτηρίας ευνοούν την εκκόλαψη μιας πίστης λιγότερο τυπικής, περισσότερο ευαίσθητης, περισσότερο αισθηματικής. Ενώ η πρακτική της μεσαιωνικής πίστης ήταν σε μεγάλο βαθμό συλλογική, η επιταγή της ατομικής σωτηρίας πλέον υπερτερεί, κάνοντας την πίστη μια υπόθεση ανάμεσα στον Θεό και τον άνθρωπο, στην οποία η μεσολάβηση του εκκλησιαστικού θεσμού είναι περιορισμένη. Επιπλέον ο θωμισμός, που πλαισιώνει τη θρησκεία του Μεσαίωνα εκλογικεύοντάς την, εισέρχεται σε κρίση. Αυτή η ευρεία αμφισβήτηση αφήνει το πεδίο ελεύθερο σε νέες μορφές ευσέβειας, στις οποίες αιρέσεις όπως αυτές του Γουίκλιφ και του Χους προσπαθούν να προσφέρουν ένα θεολογικό πλαίσιο.

Αν η βόρεια Ευρώπη υποκύπτει στα τυπικά θέλητρα του «φλογόμορφου γοθτικού ρυθμού», μια νέα γραμματική των τεχνών διαμορφώνεται στην Ιταλία, και ειδικότερα στη Φλωρεντία. Για να εκφράσει τις νέες θρησκευτικές αξίες, το μυστικισμό της σχέσης με τον Θεό, την πίστη που βασιίζεται στο αίσθημα, ο Τζότο ζωγραφίζει τις τοιχογραφίες του άνω τμήματος της εκκλησίας της Ασίζης ή του παρεκκλησίου των Μπάρντι στη Σάντα Κρότσε της Φλωρεντίας. Για να εξωτερικεύσει τη φραγκισκανική αγάπη των ανθρώπων και της φύσης, δημιουργεί μια μνημειώδη τέχνη οργανωμένη, όχι σύμφωνα με τους κανόνες της προοπτικής, αλλά σε σχέση με τη θρησκευτική σκηνοθεσία που παρουσιάζει. Στη Φλωρεντία επίσης, όπου οι καλλιτέχνες ευνοούνται από την ευημερία της πόλης, τη γενναιοδωρία των Μεδίκων και τη νέα εκτίμηση που περιβάλλει το επάγγελμά τους, ο Φρα Αντζέλιο εκφράζει ένα γαλήνιο μυστικισμό σε μια τεχνική που παραμένει ακόμα γοθική, ενώ αντίθετα ο Μαζάτσιο εγκαινιάζει με τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου Μπρανκάτσι μια τέχνη η οποία –όπως κι εκείνη των Τοσκάνων Μποτιτσέλι, Γκοτσόλι, Πάολο Ουτσέλο και Πιέρο ντέλα Φραντσέσκα, του Σιμόνε Μαρτίνι από τη Σιένα, του Μαντένια από τη Μάντοβα, ή του Ενετού Τζιοβάνι Μπελίνι– προαναγγέλλει, με την αίσθηση του ανάγλυφου και την εκφραστικότητά της, την τέχνη της Αναγέννησης. Άλλες περιοχές της Ευρώπης, στηριγμένες κι αυτές στον μεγάλο πλούτο και τη δράση μαικήνων πριγκίπων, γνωρίζουν μια ανανέωση στον τομέα των πλαστικών τεχνών: στην αυλή της Γαλλίας ο Ζαν Φουκέ κάνει την προσωπογραφία της Ανιές Σορέλ, της ευνοούμενης του Καρόλου Ζ', ενώ στη Βουργουνδία εργάζονται μεγάλοι Φλαμανδοί ζωγράφοι όπως ο Βαν Άικ και ο Ροχέρ Βαν ντερ Βάνντεν.

Η αρχιτεκτονική γνωρίζει μια εξέλιξη της ίδιας τάξης. Τον 14ο αιώνα ο γοθικός ρυθμός θριαμβεύει ακόμα στον καθεδρικό ναό (duomo) του Μιλάνου, αλλά στη Φλωρεντία ο Μπρουνελέσκι εμπνέεται από τις βασιλικές της ρωμαϊκής εποχής και από τον ρωμαϊκό διάκοσμο για να κατασκευάσει την Παναγία του Άνθους (Santa Maria del Fiore) και να ανοίξει ένα νέο δρόμο που, μέσα από την απαξίωση του Μεσαίωνα ως βαρβαρικού, θα οδηγήσει σε μια βούληση επιστροφής στην Αρχαιότητα, της οποίας η επιτυχία θα φέρει την Αναγέννηση.

Αν είναι υπερβολή να χαρακτηρίσει κανείς έτσι αυτό που ακόμα δεν είναι παρά απλή επιθυμία του καινούργιου, δεν χωρεί αμφιβολία ότι η κρίση της Δύ-

σης οδηγεί σε μια αναθεώρηση της κλίμακας των αξιών. Τείνει να κάνει τον άνθρωπο το κέντρο ενός νέου σύμπαντος, πηγή μιας κοσμοθεώρησης που διαφέρει από εκείνη των μεσαιωνικών χρόνων. Η ίδια η διακόσμηση το μαρτυρεί με την εξατομίκευση των αγαλμάτων, είτε πρόκειται για τους δούκες ή τους προφήτες που αναπαριστά ο Κλάους Σλύτερ στην αυλή της Βουργουνδίας ως άτομα διακριτά και ισότιμα και μαζί ως ζωντανά σύμβολα της ανθρωπίνης ή της θεϊκής δύναμης, είτε για τα ζωντανά πλάσματα που ο Ντονατέλο ή ο Γκιμπέρτι στη Φλωρεντία αποσπούν από την πέτρα για να τα ρίξουν στην καθημερινή ζωή. Αυτή η αποκατάσταση του ανθρώπου στο κέντρο του σύμπαντος οδηγεί στην αναζήτηση ενός νέου συστήματος αξιών ικανού να αντικαταστήσει τον βαρύ μεσαιωνικό σχολαστικισμό. Οι διανοούμενοι στρέφονται πολύ φυσικά, μετά τον Πετράρχη και τον Βοκάκκιο, στα κείμενα των Αρχαίων, τα οποία προσπαθούν να απαλλάξουν από την κοινή γλώσσα που προτάθηκε από το Μεσαίωνα. Αυτές οι έρευνες, που δείχνουν την ακρίβεια της γλώσσας των Αρχαίων, έχουν ως κυριότερο αποτέλεσμα να ενθαρρύνουν τους συγγραφείς να εισαγάγουν αυτή την ακρίβεια στις κοινές γλώσσες. Τούτες, που παρουσιάζονταν ως τότε κάπως παγωμένες υπό την κυριαρχία των λατινικών, θα γνωρίσουν μια ταχεία εξέλιξη. Μια ιδιαίτερα ιταλική γλώσσα είχε ήδη γεννηθεί με τον Φλωρεντινό Δάντη (1265-1321), συγγραφέα της *Θείας κωμωδίας*, μιας εποποιίας της χριστιανικής Δύσης. Παρόμοια οι χρονικογράφοι Φρουασάρ και Ζαν λε Μπελ στη Γαλλία ή ο διηγηματογράφος Τσώσερ στην Αγγλία εμφανίζονται ως «εθνικά» παράγωγα αυτού του πρώτου ουμανισμού. Έτσι, πάνω στα ερείπια ενός αποσυντιθέμενου μεσαιωνικού κόσμου, η Ευρώπη του 14ου και του 15ου αιώνα θέτει τα θεμέλια μιας νέας οικουμένης.

Η υλική, ηθική και πνευματική κρίση που πλήττει την Ευρώπη στα τέλη του Μεσαίωνα συνοδεύεται από μια πολιτική κρίση, το κύριο αποτέλεσμα της οποίας είναι η οριστική κατάρρευση των μεγάλων κρατικών συνόλων που είχαν οικοδομηθεί με ενωτικές βλέψεις. Παρ' όλες τις κακοτυχίες και τις αναστατώσεις που γνώρισαν επί χίλια χρόνια, τούτα δεν είχαν πάψει να κυνηγούν την οπωσδήποτε απραγματοποίητη αλλά πάντα προσδοκώμενη ουτοπία της ανασύστασης της ρωμαϊκής ενότητας. Εκεί άλλωστε, πάνω στα συσσωρευμένα ερείπια, αναδύεται η νέα δομή των κρατών, κατά την αναμέτρηση των οποίων ο αγώνας για την ένωση δίνει τη θέση του στη μάχη για την ηγεμονία.

Πολιτικές αναστατώσεις και γέννηση του έθνους-κράτους

♦ Πολιτικά η Ευρώπη του τέλους του Μεσαίωνα περιβάλλεται νέα χαρακτηριστικά, καθώς εξαφανίζονται τα μεγάλα κρατικά οικοδομήματα με οικουμενικές επιδιώξεις. Μακρινός κληρονόμος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η ελληνική Βυζαντινή Αυτοκρατορία καταρρέει, μετά από παρατεταμένη αγωνία, όταν οι Οθωμανοί Τούρκοι καταλαμβάνουν την Κωνσταντινούπολη το 1453. Από την πλευρά της, παραδομένη στην αναρχία και τη διάλυση, η γερμανική Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία δεν είναι παρά ένα κούφιο περίβλημα που καθιστά γελοίο τον τίτλο του αιρετού αυτοκράτορα για τον οποίο ερίζουν οι οικογένειες του Λουξεμβούργου και των Αψβούργων. Ως συνέπεια αυτής της κρίσης ο γερμανισμός βρίσκεται παντού σε υποχώρηση. Στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη αναγκάζεται να υποκλιθεί στις εθνικές βλέψεις που γεννιούνται στη Βοημία, την Ουγγαρία και την Πολωνία. Στη βόρεια Ευρώπη τα σκανδιναβικά κράτη, ακόμα κι αν δεν καταφέρνουν να ενωθούν, δηλώνουν την ταυτότητά τους. Τέλος οι Γερμανοί ηγεμόνες είναι πλέον ανίκανοι να επιβάλουν την κηδεμονία τους στην Ιταλία, που βυθίζεται στην αναρχία και τον πολιτικό κατακερματισμό.

♦ Απέναντι στην κατάρρευση των μεγάλων αυτοκρατορικών συνόλων η δυτική Ευρώπη βλέπει να θριαμβεύει το έθνος-κράτος, προικισμένο με σταθερούς και αποτελεσματικούς θεσμούς που εξασφαλίζουν την εξουσία του ηγεμόνα. Η Ισπανία που ολοκληρώνει την Ανάκτηση καταστρέφοντας το 1492 το τελευταίο μουσουλμανικό κράτος στη χερσόνησο, το εμιράτο της Γρανάδας, γίνεται υπό τους «Καθολικούς Βασιλείς» Φερδινάνδο Β΄ της Αραγόνας και Ισαβέλλα Α΄ της Καστίλης ένα ισχυρό, καλά οργανωμένο βασίλειο όπου ο μοναρχικός νόμος ασκείται πάνω σε όλους. Από τις αρχές του 14ου αιώνα, με πρωτο-

βουλία των νομομαθών που περιβάλλουν το Φίλιππο Δ΄ τον Ωραίο, η Γαλλία έχει γίνει μια συγκεντρωτική κρατική οντότητα στην οποία η έννοια του κράτους, προερχόμενη από το ρωμαϊκό δίκαιο, καθορίζει την οργάνωση των θεσμών. Τέλος η Αγγλία του Εδουάρδου Α΄ του Μακρόποδα έχει γνωρίσει παρόμοια εξέλιξη. Αλλά, μεταξύ 1337 και 1453, η Γαλλία και η Αγγλία αναμετρώνται στον Εκατονταετή Πόλεμο, μια μακρά σειρά συγκρούσεων με πολλαπλές αναζωπυρώσεις που εξαντλούν τις δύο χώρες και κλονίζουν σοβαρά τη σταθερότητά τους. Γεγονός είναι πάντως ότι, στα τέλη του Μεσαίωνα, η νέα αντίληψη του έθνους-κράτους αρχίζει να αναδύεται αργά μέσα από τις φεουδαρχικές δομές, έστω κι αν αυτές είναι ακόμα παρούσες στα γεγονότα, τα πνεύματα και τους θεσμούς.

Μετά την εξαφάνιση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας οι Βυζαντινοί και οι Γερμανοί αυτοκράτορες είχαν προσπαθήσει να ενοποιήσουν την Ευρώπη γύρω από την έννοια της «χριστιανοσύνης». Ωστόσο αυτή η έννοια τείνει να χαθεί μέσα στις πολιτικές αντιλήψεις που είχαν χαρακτηρίσει τον μεσαιωνικό κόσμο. Η ίδια η λέξη –christianitas–, που χρησιμοποιούνταν ως τον 14ο αιώνα μαζί με τους όρους «Δύση» και «λατινικότητα», υποχωρεί στις λόγιες πραγματείες. Κληρικοί και ουμανιστές προτιμούν αντ’ αυτής την ονομασία «Ευρώπη» η οποία, σχεδόν απούσα στο έργο του Δάντη, είναι αντίθετα πανταχού παρούσα στον Πετράρχη (1304-1374). Κατά τη στιγμή λοιπόν που απομακρύνεται η προοπτική μιας επιστροφής στη ρωμαϊκή ενότητα αρχίζει να γίνεται λόγος για Ευρώπη.

Δεν πρόκειται για την Ευρώπη των γεωγράφων, που οι μορφωμένοι γνωρίζουν ότι εκτείνεται τουλάχιστον ως τον Δον, αλλά μόνο για τα εδάφη στα οποία έχει θριαμβήσει η λατινική γλώσσα και η θρησκεία της Ρώμης. Η ελληνική Ανατολή λοιπόν, που εξάλλου βρίσκεται στο δρόμο της τουρκικής κατάκτησης, δεν περιλαμβάνεται. Για τον πάπα Πίο Β΄ τα πράγματα είναι ξεκάθαρα: η Ευρώπη συμπίπτει με τον «χριστιανικό λαό» που περιλαμβάνει απλώς και μόνο τη Γαλλία, την Ιταλία, την Ισπανία, τη «Γερμανία», την Πολωνία και την Ουγγαρία.

Είδαμε κατά ποιο τρόπο η κρίση της Εκκλησίας είχε αναγκάσει τους πάπες να παραιτηθούν από τις οικουμενικές βλέψεις τους και να προσαρμοστούν στο εντελώς νέο πρότυπο των εθνών-κρατών. Με διαφορές φάσης η Βυζαντινή Αυτοκρατορία και η γερμανική Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία γνωρίζουν με τη σειρά τους μια παρακμή που τις καθιστά ανίκανες να διεκδικήσουν το imperium του χριστιανικού κόσμου.

Αυτή η εξάλειψη του ενωτικού ονείρου έχει διάφορες συνέπειες στην Ευρώπη του 14ου και 15ου αιώνα. Στα ανατολικά και τα νότια της ηπείρου αφήνει χωρίς επιδιαιτησία τις τοπικές εξουσίες που έχουν γεννηθεί την εποχή της φεουδαρ-

χίας. Καθώς αυτές έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους, η ιστορία του ευρωπαϊκού Ύστερου Μεσαίωνα γίνεται μια παράθεση σφοδρών και συγκεχυμένων διενέξεων: εσωτερικοί αγώνες ανάμεσα σε γερμανικά και ιταλικά πριγκιπάτα, έριδες μεταξύ πόλεων, ατέρμονες εμφύλιοι πόλεμοι κ.λπ. Η δυτική Ευρώπη βλέπει να γεννιούνται, πάνω στα ερείπια των μεσαιωνικών αντιλήψεων που κληρονομήθηκαν από τον ρωμαϊκό πολιτισμό, τα πρώτα έθνη-κράτη (η Ισπανία, η Γαλλία και η Αγγλία) γεωγραφικά προσδιορισμένα από σύνορα. Συγκροτημένα γύρω από ενισχυμένους κρατικούς θεσμούς, παρέχουν στους ηγεμόνες τους μέσα δράσης τα οποία δεν έχουν καμιά σχέση με εκείνα που διέθεταν ως τότε. Χάρη στη φορολογία και τα αναγκαστικά δάνεια που εισπράττει από τους υπηκόους του, ο βασιλιάς μπορεί πια να μισθοδοτεί τους στρατιώτες του και να διαθέτει ισχυρούς στρατούς αποτελούμενους από επαγγελματίες του πολέμου.

Παράλληλα, η συνειδητοποίηση των δεσμών αλληλεγγύης που απορρέουν από μια κοινή γλώσσα, από οικονομικά συμφέροντα που αντιτίθενται σε εκείνα άλλων λαών, ή από την ανάδυση συγκεκριμένων Εκκλησιών, γεννά μεταξύ των πληθυσμών το αίσθημα ότι ανήκουν σε μια ιδιαίτερη κοινότητα, μια πρώτη μορφή δηλαδή του εθνικού αισθήματος.

Ωστόσο η κατίσχυση του έθνους-κράτους προσκρούει στην επίμονη επιβίωση των μεσαιωνικών πολιτικών αντιλήψεων. Η αντίσταση στην αλλαγή εκφράζεται, πιο χαρακτηριστικά στη Γαλλία και την Αγγλία όπου το έθνος-κράτος έχει λάβει την πιο προχωρημένη μορφή, με πολυάριθμους και ατέρμονες εμφύλιους πολέμους.

Η κρίση του 14ου και 15ου αιώνα σημαίνει λοιπόν ταυτόχρονα κατάρρευση των παλιών αντιλήψεων και ανανέωση, τόσο στον πολιτικό χώρο όσο και στο χώρο της οικονομίας, της κοινωνίας, της πολιτιστικής και της θρησκευτικής ζωής.

ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ: ΕΞΑΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Εδώ και πολλούς αιώνες η ελληνική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης αποτελούσε για την Ευρώπη οχυρό εναντίον της τουρκικής προώθησης. Κλονισμένο το 1204 από τη λεηλασία της Κωνσταντινούπολης στην οποία επιδόθηκαν οι σταυροφόροι, το οχυρό αυτό εξασθενεί ακόμα περισσότερο με την κατάτμηση της αυτοκρατορίας σε αυτόνομα πριγκιπάτα.

Αν και η Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατά τη βασιλεία του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου δίνει την εντύπωση ενός κράτους σε πλήρη αναγέννηση, στην πραγματικότητα περιέρχεται σε παρακμή. Βεβαίως ο Μιχαήλ Η΄ ανακαταλαμβάνει την Κωνσταντινούπολη και διώχνει τον Λατίνο αυτοκράτορα που εγκατέστησαν εκεί οι σταυροφόροι, αλλά μια συμμαχία ορθώνεται γρήγορα εναντίον του. Περιλαμβάνει, με επίκεντρο τον ηγεμόνα των Δύο Σικελιών –τον Γάλλο πρίγκιπα Κάρολο Α΄ της Ανδεγαυίας, στον οποίο ο έκπτωτος Λατίνος αυτοκράτορας έχει παραχωρήσει τα κυριαρχικά του δικαιώματα επί της Βυζαντινής Αυτοκρατο-

ρίας-, την παποσύνη, τη Βενετία, τα σλαβικά κράτη των Βαλκανίων και τα περισσότερα από τα ελληνικά και λατινικά πριγκιπάτα της Ανατολής. Η εξέγερση του «Σικελικού Εσπερινού» (1282), που ξεσπά στο Παλέρμο εναντίον της γαλλικής κυριαρχίας, απομακρύνει τον κίνδυνο αναγκάζοντας τον Κάρολο της Ανδεγαυίας να παραιτηθεί από τα σχέδιά του. Όμως τούτο το ένδοξο επεισόδιο είναι το τελευταίο της βυζαντινής ιστορίας. Οι επιδέξιοι διπλωματικοί χειρισμοί του Μιχαήλ Η΄ δεν έχουν μπορέσει να συντηρήσουν παρά την ψευδαίσθηση μιας αυτοκρατορίας της Ανατολής που θα λειτουργούσε ως επιδιαιτητής και πρότυπο της Ευρώπης. Στην πραγματικότητα οι προσπάθειές του να ξαναδώσει στο Βυζάντιο το ρόλο της μεγάλης δύναμης οδηγούν στην εξάντληση της αυτοκρατορίας.

Το έδαφός της, σημαντικά μειωμένο, περιορίζεται στις επαρχίες της Ασίας που γειτονεύουν με τη Θάλασσα του Μαρμαρά, την Κωνσταντινούπολη, ένα τμήμα της Θράκης, τη νότια Μακεδονία και ένα τμήμα της Ελλάδας. Και στο εσωτερικό αυτών των συνόρων η βυζαντινή ισχύς δεν είναι παρά η σκιά εκείνου που υπήρξε στους περασμένους αιώνες. Η αριστοκρατία, που οι βασιλείς είχαν καταφέρει να συγκρατήσουν ως τις αρχές του 13ου αιώνα, είναι πλέον πανίσχυρη και η φεουδαρχία βασιλεύει στο Βυζάντιο όπως στη Δύση. Ο αυτοκράτορας, εξασθενημένος, παρουσιάζει θλιβερή εικόνα δίπλα στον δημοφιλέστατο πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, υπέρτατο αρχηγό της ορθόδοξης Εκκλησίας που απλώνεται πολύ πέρα από τα βυζαντινά σύνορα, σ' όλους τους σλαβικούς λαούς.

Στις πολιτικές και κοινωνικές δυσκολίες προστίθεται η οικονομική καταστροφή. Καθώς το Βυζάντιο έχει χάσει τις πλουσιότερες επαρχίες της Ευρώπης και της Ασίας και τα εδάφη των μεγάλων γαιοκτημόνων δεν καλλιεργούνται καλά, αρχίζει να τίθεται το πρόβλημα της επάρκειας. Για τον ίδιο λόγο τα έσοδα του κράτους είναι καταφανώς ανεπαρκή: το 1423 η οικονομική στενότητα αναγκάζει το Βυζάντιο να πωλήσει στους Ενετούς τη Θεσσαλονίκη.

Τέλος, ο στρατός δεν αποτελείται πλέον παρά από μισθοφόρους, και μάλιστα λιγότερους απ' όσους χρειάζονται, οι οποίοι συνιστούν απειλή μάλλον παρά προστασία, πολύ περισσότερο που η κυβέρνηση είναι ανίκανη να τους πληρώσει. Ανίκανη να εξασφαλίσει την άμυνά της, η αυτοκρατορία αποτελεί θήραμα για τους ισχυρούς της γείτονες. Ο διπλός κίνδυνος που την απειλεί από παλιά γίνεται θανάσιμος. Το Βυζάντιο είναι αναγκασμένο να αντιμετωπίσει στα δυτικά τις βλέψεις των σλαβικών κρατών των Βαλκανίων (της Σερβίας και της Βουλγαρίας) και στα ανατολικά την απειλή των Σελτζούκων Τούρκων. Όσο η ελληνική αυτοκρατορία είχε παραμείνει εγκατεστημένη στη Νίκαια, μπορούσε χωρίς δυσκολία να συγκεντρώνει τις δυνάμεις της προκειμένου να συγκρατήσει την τουρκική προώθηση. Αλλά η επιστροφή στην Κωνσταντινούπολη εκτρέπει προς δυσμάς σημαντικό τμήμα των βυζαντινών δυνάμεων και καταστρέφει το αμυντικό σύστημα που το Βυζάντιο παρέτασσε στην Ανατολή. Από τις αρχές του 14ου αιώνα οι Τούρκοι καταλαμβάνουν το σύνολο σχεδόν της Μικράς Ασίας και απειλούν την Κωνσταντινούπολη. Ανίκανος να αντιμετωπίσει την απειλή με μόνες τις δικές του δυνάμεις, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ ο Γέρον αναγκά-

ζεται να καλέσει Καταλανούς μισθοφόρους υπό τη διοίκηση του Ρογήρου ντε Φλορ, οι οποίοι αφού απωθούν τους Τούρκους σπεύδουν να υποβάλουν τη Μικρά Ασία σε βαριά οικονομική αφαιμάξη.

Οι μέρες του υπερήφανου Βυζαντίου είναι πλέον μετρημένες και το μόνο ερώτημα που απομένει είναι στα χέρια τίνος από τους αντιπάλους θα πέσει. Ο 14ος και οι αρχές του 15ου αιώνα είναι μια περίοδος μακράς αγωνίας. Η αυτοκρατορία σπαράσσεται από ανηλεείς εμφύλιους πολέμους. Οι διάφοροι μνηστήρες του αυτοκρατορικού θρόνου δεν διστάζουν να καλέσουν ξένους (Σέρβους, Βουλγάρους ή Απίστους) για να υποστηρίξουν τις διεκδικήσεις τους. Έτσι, στα μέσα του 14ου αιώνα, ο Σέρβος κρόλης Στέφανος Θ΄ Δουσάν καταλαμβάνει τα Βαλκάνια. Συγκροτεί μια αυτοκρατορία που εκτείνεται από τον Δούναβη ως τον Κορινθιακό Κόλπο και από την Αδριατική μέχρι το Αιγαίο Πέλαγος, και ανακηρύσσεται «τσάρος Σερβίας και Ρωμανίας». Όταν η περιπέτειά του τελειώνει το 1352 μπροστά στην Κωνσταντινούπολη, δεν υπάρχει πια εμπόδιο στην προέλαση των Οθωμανών Τούρκων προς τη χριστιανική Δύση. Ωστόσο, αυτοί οι νεοφερμένοι θα χρειαστούν έναν αιώνα για να σαρώσουν τα τελευταία κατάλοιπα της αυτοκρατορίας της Ανατολής.

Προερχόμενοι από την κεντρική Ασία, οι Οθωμανοί Τούρκοι είχαν εγκατασταθεί στη Μικρά Ασία ως υποτελείς των Σελτζούκων και είχαν ασπαστεί τον ισλαμισμό στα τέλη του 13ου αιώνα, πράγμα που εξασφάλιζε την ενότητά τους. Ο διαμελισμός της σελτζουκικής αυτοκρατορίας τούς επιτρέπει να αποκτήσουν την ανεξαρτησία τους και να απλώσουν την επιρροή τους στη Μικρά Ασία. Έχοντας κληθεί από αντίπαλες φατρίες να επέμβουν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, επωφελούνται για να καταλάβουν τα Στενά, τη Θράκη και την Αδριανούπολη. Σύντομα βρίσκονται προ των πυλών της Κωνσταντινούπολης. Ο βασιλεύς περιοδεύει στη Δύση υποσχόμενος την ένωση των Εκκλησιών, όμως δεν καταφέρνει να προκαλέσει μια σταυροφορία ικανή να απωθήσει τους Οθωμανούς. Όλες οι εκστρατείες που πραγματοποιούνται διαδοχικά –αυτή των Σέρβων και των Βοσνίων (1389), αυτή του αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας Σιγισμούνδου του Λουξεμβούργου επικεφαλής των ιπποτών της Δύσης (1396) ή αυτή του βασιλιά της Πολωνίας Λαδίσλαου Γ΄ Γιαγκέλον (1443)– για να σπάσουν τον κλοιό της Κωνσταντινούπολης κατακερματίζονται. Οι Βυζαντινοί δεν αποφασίζουν να εκλιπαρήσουν τη βοήθεια της λατινικής Δύσης: «Καλύτερα να εμφανιστεί το σαρίκι του σουλτάνου στη μέση της βασιλείουσας παρά η λατινικήμίτρα!» αναφωνεί ένας ανώτατος αξιωματούχος⁶⁸. Αυτό γίνεται στις 29 Μαΐου 1453. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία έχει πεθάνει· η Κωνσταντινούπολη, χριστιανικό οχυρό έναντι του Ισλάμ εδώ και οκτώ αιώνες, καταλαμβάνεται από τον σουλτάνο Μωάμεθ Β΄ τον Πορθητή.

Η εξαφάνιση αυτού του τελευταίου κατάλοιπου της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σηματοδοτεί το τέλος ενός Μεσαίωνα στον οποίο δέσποξε η ανάμνηση του ρωμαϊκού μεγαλείου.

Την ίδια στιγμή που πεθαίνει η αυτοκρατορία της Ανατολής, ετοιμάζεται να

γεννηθεί η «τρίτη Ρώμη». Η πολιτική τής συνένωσης των ρωσικών εδαφών των μεγάλων πριγκίπων της Μόσχας θα καταστήσει τη Μόσχα νέο πόλο έλξης των σλαβικών λαών της ανατολικής Ευρώπης.

ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΟ: ΕΞΑΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΥΠΟΧΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΣΜΟΥ

Η γερμανική Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία υπήρξε ένα εγχείρημα οικουμενικής κυριαρχίας του χριστιανικού κόσμου. Με το θάνατο του Φρειδερίκου Β΄ Χόενσταουφεν το 1250 δέχεται ένα πλήγμα από το οποίο δεν μπορεί να συνέλθει. Από το 1250 ως το 1273 καμία πολιτική εξουσία δεν καταφέρνει να συγκαλύψει τη βαθύτατη αποσύνθεση μιας αυτοκρατορίας η οποία δεν παύει να συρρικνώνεται. Το βασίλειο της Αρλ και η Ιταλία έχουν αποσπαστεί διαδοχικά. Διάφορα ελβετικά καντόνια σχηματίζουν τον 14ο αιώνα μια συνομοσπονδία που θα αποκτήσει την ανεξαρτησία της το 1389. Η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία σύντομα περιορίζεται στο βασίλειο της Γερμανίας και σ' εκείνο της Βοημίας όπου συγκρούονται ο σέχικος και ο γερμανικός πληθυσμός.

Ακόμα και σ' αυτά τα στενά όρια η αναρχία και ο κατακερματισμός αποτελούν τον κανόνα. Μια ολόκληρη σειρά πριγκιπικών δυναστειών (Αψβούργοι στην Αλσατία και την Ελβετία, Βίτελσμπαχ στο Παλατινάτο, ασκανική δυναστεία στο Βρανδεμβούργο, χωρίς να λησμονηθεί το Τευτονικό Τάγμα στην Πρωσία) βασιλεύουν στα εδάφη τους. Ενώ πολλές πόλεις, ελεύθερες⁹⁹ (η Ράτισμπον, το Στρασβούργο, η Μαγεντία, η Κολωνία) ή αυτοκρατορικές (Φρανκφούρτη, Νυρεμβέργη, Αϊξ-λα-Σαπέλ, Ουλμ), απολαμβάνουν μια εκ των πραγμάτων ανεξαρτησία, οι εμπορικές πόλεις του βορρά συγκροτούνται σε μια «τευτονική Χάνσα» για να διαφυλάξουν τα εμπορικά συμφέροντά τους.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες ο αυτοκρατορικός τίτλος χάνει τη σημασία του. Ο οικουμενικός χαρακτήρας που του έδινε το ρωμαϊκό χρίσμα σύντομα εγκαταλείπεται και η αυτοκρατορική στέψη δεν λαμβάνει πλέον χώρα στη Ρώμη αλλά στην Αϊξ-λα-Σαπέλ. Εδραιώνεται η συνήθεια να ορίζουν τον αυτοκράτορα επτά μεγάλοι εκλέκτορες (οι αρχιεπίσκοποι της Μαγεντίας, της Κολωνίας, του Τρηρ, ο Παλατίνος κόμης, ο δούκας της Σαξονίας, ο μαργράβος του Βρανδεμβούργου και ο βασιλιάς της Βοημίας). Η πρακτική αυτή νομιμοποιείται από τον αυτοκράτορα Κάρολο Δ΄ του Λουξεμβούργου το 1356.

Με αφετηρία την εκλογή του Ροδόλφου Α΄ το 1273 των Αψβούργων, δύο οικογένειες, των Αψβούργων και του Λουξεμβούργου, έχουν επιζητήσει να κάνουν τον αυτοκρατορικό τίτλο κληρονομικό προς όφελός τους και να εξασφαλίσουν τις βάσεις της ισχύος τους αυξάνοντας την εδαφική τους επικράτεια. Αυτή η πολιτική εγκαινιάζεται από τον ίδιο τον Ροδόλφο Α΄ ο οποίος νικά το 1278 τον ισχυρότερο πριγκίπα της αυτοκρατορίας, τον Ότακαρ Β΄ της Βοημίας και προσαρτά την Αλσατία, την Αυστρία, τη Στυρία και την Καρνιόλη.

Μετά το θάνατό του οι αυτοκράτορες δεν επιλέγονται παρά με βάση την αδυναμία τους καθώς οι εκλέκτορες φροντίζουν να μην επιβάλουν στον εαυτό τους έναν πολύ ισχυρό κύριο. Επικρατεί έτσι ο εμφύλιος πόλεμος και η αναρχία. Οι Τσέχοι επωφελούνται το 1437 για να αποσπάσουν από τον αυτοκράτορα Σιγισμούνδο του Λουξεμβούργου τη θρησκευτική ανεξαρτησία τους. Ο διάδοχός του Αλβέρτος Β΄ των Αψβούργων ο Σοφός, παρ' όλο που αποκτά τα στέμματα της Βοημίας και της Ουγγαρίας, δεν μπορεί να εμποδίσει την εξασθένηση της αυτοκρατορικής εξουσίας, πράγμα ιδιαίτερα επικίνδυνο δεδομένου ότι οι Τούρκοι δεν παύουν να προωθούνται. Η άφιξή τους στην πεδιάδα του Δούναβη, κοντά στα κληρονομικά κράτη των Αψβούργων, σκορπά τον πανικό. Καθώς η αδυναμία του Φρειδερίκου Γ΄ δεν παρέχει ελπίδες για βελτίωση των πραγμάτων, οι Γερμανοί εκλέκτορες εκλέγουν «βασιλιά των Ρωμαίων» το γιο του Μαξιμιλιανό Α΄ της Αυστρίας (1486). Αυτός, χάρη στο γάμο του με την κόρη του Καρόλου του Τολμηρού, έχει γίνει κληρονόμος του «μεγάλου δούκα της Δύσης» (Φρανς-Κοντέ, Βραβάντης, Λουξεμβούργου και Ολλανδίας). Έτσι, χάρη στον Οίκο των Αψβούργων, διανοίγονται μεγάλες προοπτικές για την αυτοκρατορία. Αλλά η κληρονομιά δύομιση αιώνων παρακμής είναι βαριά για το γερμανισμό.

Η παρακμή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας εξάλειψε από την Ευρώπη το αντίβαρο που συνιστούσε το Βυζάντιο έναντι των μεγάλων κρατών της Δύσης. Εμπλελεγμένη στον απεγνωσμένο αγώνα της εναντίον των Τούρκων, δεν παίζει πια παρά δευτερεύοντα ρόλο στην ανατολική Ευρώπη κατά τον 14ο και 15ο αιώνα. Εξαιτίας των διαιρέσεών τους τα ρωσικά πριγκιπάτα έχουν περιέλθει σε αδυναμία και έχουν χάσει ως και την ανεξαρτησία τους από την εποχή της μογγολικής εισβολής του 13ου αιώνα. Ελλείπει οποιουδήποτε μεγάλου κράτους στην ανατολή, οι νέες μοναρχίες της ανατολικής Ευρώπης δεν έχουν να αντιμετωπίσουν παρά μόνο το γερμανικό πρόβλημα. Η Βοημία, η Ουγγαρία και στη συνέχεια η Πολωνία εκμεταλλεύονται τότε την αδυναμία των Γερμανών αυτοκρατόρων για να ξεφύγουν από την κηδεμονία τους.

Έτσι ο Βεγκέσλαος Β΄, γιος του Ότακαρ Β΄ και βασιλιάς της Βοημίας, κατάφερε περί το 1300 να στεφθεί βασιλιάς της Πολωνίας και κατόπιν βασιλιάς της Ουγγαρίας εν ονόματι του ανήλικου γιου του. Η αυτοκρατορία αυτή υπήρξε εφήμερη και η Βοημία ξαναπέρασε με τον Κάρολο Δ΄ του Λουξεμβούργου στην κατοχή μιας γερμανικής δυναστείας. Ωστόσο οι διάδοχοι του Καρόλου Δ΄ αποδεικνύονται ανίκανοι να συνεχίσουν το έργο του. Κατά τη βασιλεία του γιου του Βεγκέσλαου Δ΄ ο μεταρρυθμιστής Γιαν Χους συνδέει στενά τη θρησκευτική διαμάχη και τον βοημικό πατριωτισμό. Η χουσιτική κρίση σύντομα παίρνει αντιγερμανικό τόνο και εδραιώνεται ως εθνική κίνηση στραμμένη εναντίον της βασιλεύουσας δυναστείας. Τα πράγματα λαμβάνουν δραματική τροπή με την καταδίκη και το μαρτύριο του Γιαν Χους στη Σύνοδο της Κωνσταντίας (1415): οι Τσέχοι τον κάνουν μάρτυρα και κατηγορούν τους Γερμανούς ηγεμόνες ότι δεν έκαναν τίποτα για να τον σώσουν από την πυρά. Διάδοχος του Βεγκέσλαου Δ΄, ο Σιγισμούνδος θα πρέπει να αναμείνει ένα συμβιβασμό, υπογεγραμμένο το

1436 από την παποσύνη (που αναγνωρίζει στους Τσέχους τη συνήθεια της κοινωνίας του άρτου και του οίνου), για να αναγνωριστεί βασιλιάς της Βοημίας. Αλλά η βασιλική εξουσία έχει πολύ εξασθενήσει από την κρίση και το τσεχικό εθνικό αίσθημα συνιστά πλέον ένα ισχυρό εμπόδιο για την επέκταση του γερμανισμού. Το 1458 δεν είναι ένας Αψβούργος αλλά ένας Τσέχος, ο Γεώργιος του Ποτιεμπράντ, που γίνεται βασιλιάς της Βοημίας.

Ο γερμανισμός παρουσιάζει την ίδια βούληση επέκτασης και τις ίδιες δυσκολίες στην Ουγγαρία. Στα μέσα του 14ου αιώνα αυτή κυβερνάται από τον Λουδοβίκο Α΄ τον Μέγα (1342-1382). Η πρωτότοκη κόρη του Μαρία παντρεύεται τον Σιγισμούνδο του Λουξεμβούργου, που εξασφαλίζει έτσι για τον εαυτό του το στέμμα της Ουγγαρίας πριν αποκτήσει –είδαμε κάτω από ποιες συνθήκες– εκείνο της Βοημίας και τον αυτοκρατορικό τίτλο. Αλλά η μαγυάρικη αριστοκρατία αντιστέκεται σφοδρά στην εξουσία των Γερμανών ηγεμόνων, η οποία δεν είναι σταθερότερη στην Ουγγαρία απ' ό,τι στη Βοημία. Ωστόσο, μετά την ήττα της Νικόπολης (1396), η Ουγγαρία αντιμετωπίζει την απειλή μιας οθωμανικής εισβολής. Υπό τη διοίκηση του Ιωάννη Ουνιάδη, η ουγγρική αριστοκρατία παίρνει τα όπλα για να προσπαθήσει να εμποδίσει την τουρκική προώθηση που οι Αψβούργοι φαίνονται ανίκανοι να ανακόψουν. Νομιμοποιημένη κατ' αυτό τον τρόπο, η ουγγρική αριστοκρατία αποφασίζει το 1458 να εκλέξει τον δικό της βασιλιά, τον Ματθία Κορβίνους, γιο του Ιωάννη Ουνιάδη.

Τέλος η Πολωνία εκδηλώνει ισχυρή αντιγερμανική αντίδραση. Κατακτημένη από τους Τευτόνες Ιππότες τον 13ο αιώνα, είναι εξασθενημένη από διενέξεις μεταξύ ευγενών που η δυναστεία των Πιάστ είναι ανίκανη να καταστείλει και φαίνεται να προσφέρεται στις ορέξεις των Γερμανών ηγεμόνων. Η παρακμή της ανακόπτεται κάποια στιγμή στα μέσα του 14ου αιώνα από τον Καζίμηρο Δ΄ τον Μεγάλο, ο οποίος μεταξύ 1333 και 1370 αυξάνει τα εδάφη και επαναφέρει τους ευγενείς στην τάξη. Αλλά το 1370 οι Πολωνοί ευγενείς ορίζουν ως διάδοχό του τον Λουδοβίκο Α΄ τον Μέγα, ήδη βασιλιά της Ουγγαρίας. Καθώς ο γάμος της πρωτότοκης κόρης του Μαρίας με τον Σιγισμούνδο του Λουξεμβούργου κινδυνεύει να υπαγάγει τη χώρα στην εξουσία ενός Γερμανού πρίγκιπα, οι Πολωνοί ευγενείς προτιμούν να επιλέξουν ως ηγεμονίδα την αδελφή του Εδβίγη. Το 1386 της επιβάλλουν να δεχθεί ως σύζυγο τον μεγάλο δούκα της Λιθουανίας Γιαγκέλον. Επικεφαλής ενός ισχυρού κράτους που περιλαμβάνει τη Λιθουανία και την Πολωνία, ο Γιαγκέλον αναλαμβάνει έναν ανηλεή αγώνα εναντίον του γερμανικού επεκτατισμού. Μετά την αποφασιστική νίκη του Τάνεμπεργκ (ή Γκρύνεβαλτ) το 1410 εναντίον των Τευτόνων Ιπποτών προσπαθεί, επί μισό αιώνα, να απωθήσει τους Γερμανούς προς δυσμάς, αγωνιζόμενος συγχρόνως δραστήρια κατά του τουρκικού επεκτατισμού. Η νέα πολωνική δυναστεία, που γνωρίζει τότε το απόγειό της, επεμβαίνει ως επιδιαιτητής σ' ολόκληρη την Ευρώπη και δίνει ένα βασιλιά στους Ούγγρους και κατόπιν στους Τσέχους. Στα τέλη του 15ου αιώνα οι Γιαγκέλον της Πολωνίας εμφανίζονται, αντιμέτωποι με τον γερμανικό κόσμο, ως οι εγγυητές της εθνικής ανεξαρτησίας του ουγγρικού και των σλαβικών κρατών.

Ωστόσο η γερμανική προώθηση δεν ανακόπτεται παρά μόνο προσωρινά και οι Αψβούργοι θα την ξαναρχίσουν νικηφόρα. Αλλά στη διάρκεια των αγώνων που ανέλαβαν, τα σλαβικά κράτη έχουν σφυρηλατήσει ένα εθνικό αίσθημα που αιώνες υποταγής στους Γερμανούς αυτοκράτορες δεν θα μπορέσουν ποτέ πια να εξαλείψουν.

ΣΤΟ ΒΟΡΡΑ: Η ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΗ ΜΕ ΤΗ ΧΑΝΣΑ

Ως τον 14ο αιώνα οι σκανδιναβικές χώρες καταλαμβάνουν μικρή θέση στην ιστορία της Ευρώπης. Τα ελάχιστα μέσα τους και οι μικροί πληθυσμοί τους εξηγούν αυτή την απουσία. Ολόκληρη η ιστορία των τριών βασιλείων αφορά τον αγώνα που διεξάγεται από τη μοναρχία εναντίον των υπερβάσεων της αριστοκρατίας και του κλήρου. Αλλά από τις αρχές του 14ου αιώνα παρουσιάζεται ένα νέο σημαντικό δεδομένο: η διείσδυση των γερμανικών πόλεων της τευτονικής Χάνσα στον σκανδιναβικό χώρο της Βαλτικής Θάλασσας.

Εποικισμένο από τους Γερμανούς κατά το μεσημβρινό τμήμα του, το βασίλειο της Δανίας αναγκάζεται επιπλέον από τη δραστηριότητα των πόλεων της Χάνσα να εγκαταλείψει τη Βαλτική. Ο βασιλιάς Βάλντεμαρ Δ΄ Άττερνταγκ προσπαθεί να αντιδράσει με πόλεμο, αλλά οι Χανσεάτες αποκλείουν την Κοπεγχάγη και ο βασιλιάς αναγκάζεται να αναγνωρίσει το προτεκτοράτο τους στο βασίλειό του. Σύντομα η χανσεατική κυριαρχία εκτείνεται στη Σουηδία και το 1363 της επιβάλλει ένα βασιλιά: τον Αλβέρτο δούκα του Μεκλεμβούργου. Περί το τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα το σύνολο του σκανδιναβικού κόσμου τίθεται υπό γερμανικό προτεκτοράτο. Τα τρία βασίλεια θα αντιδράσουν πραγματοποιώντας στο τέλος του αιώνα μια ένωση η οποία, θέτοντας τέλος στις διαιρέσεις, θα επιτρέψει την ανάσχεση του γερμανικού επεκτατισμού.

Από το 1375 ως το 1389 η κόρη του Βάλντεμαρ Δ΄ Μαργαρίτα Α΄ κατορθώνει να συγκεντρώσει στο πρόσωπό της τα τρία στέμματα της Δανίας, της Νορβηγίας και της Σουηδίας μετά από μια σειρά κληρονομικών διευθετήσεων και πολέμων. Το 1397 προΐσταται στην τριπλή στέψη του ανιψιού και διαδόχου της Έρικ Ζ΄ της Πομερανίας. Η Ένωση του Κάλμαρ (1397), την οποία έχουν επεξεργαστεί οι δάιτες των τριών βασιλείων, καθορίζει τότε τον καταστατικό χάρτη της Σκανδιναβίας: διατηρώντας ξεχωριστούς θεσμούς, η Σουηδία, η Νορβηγία και η Δανία αποφασίζουν να παραμείνουν εσαεί ενωμένες κάτω από τον ίδιο ηγεμόνα. Αντί για συγχώνευση των βασιλείων στο πλαίσιο ενός και του αυτού κράτους, το κείμενο τούτο καθιερώνει στην πράξη την ηγεμονία του ισχυρότερου και πιο κατοικημένου: της Δανίας, η οποία κατά τη βασιλεία της Μαργαρίτας Α΄ και του Έρικ Ζ΄ χρησιμοποιεί προς αποκλειστικό όφελός της τις δυνάμεις των τριών βασιλείων.

Η ένωση δεν επιβιώνει πολύ καιρό μετά το θάνατο της εμπνεύστριάς της, που πέφτει θύμα της πανώλης το 1412. Πράγματι, η δανική υπεροχή γίνεται όλο και

δυσκολότερα ανεκτή από τους ευγενείς των δύο άλλων βασιλείων. Αυτό το συναίσθημα επιδεινώνεται από το γεγονός ότι, κατά τις βασιλείες των Γερμανών ηγεμόνων Έρικ Ζ΄ της Πομερανίας και των διαδόχων του Χριστόφορου Γ΄ της Βαβαρίας και Χριστιανού Α΄ του Όλντεμπουργκ, όλα τα ανώτερα αξιώματα βρίσκονται στα χέρια των Γερμανών. Από τότε οι εξεγέρσεις πολλαπλασιάζονται. Βεβαίως, στα μέσα του 15ου αιώνα ο Χριστιανός Α΄ του Όλντεμπουργκ καταφέρει να ενσωματώσει στη Δανία τις γερμανικές επαρχίες του Σλέσβιχ και του Χόλσταϊν και να ανασυστήσει προς όφελός του την Ένωση του Κάλμαρ, αλλά οι φυγόκεντρες δυνάμεις υπεριοχύουν στα τελευταία χρόνια του 15ου αιώνα.

Ωστόσο ο συνολικός απολογισμός απ' αυτή την προσπάθεια ένωσης των σκανδιναβικών βασιλείων δεν είναι αρνητικός. Σταματώντας τον γερμανικό επεκτατισμό, η αλληλεγγύη των σκανδιναβικών λαών τούς επέτρεψε να διατηρήσουν την ιδιαιτερότητά τους. Πάνω απ' όλα, η σκανδιναβική θαλάσσια ισχύς παρενόχλησε την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων της Χάνσα στη Βαλτική Θάλασσα.

ΣΤΟ ΝΟΤΟ: ΙΤΑΛΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΙΣΠΑΝΙΚΗ ΕΔΡΑΙΩΣΗ

Η Ιταλία, η οποία υπήρξε για καιρό κύριος στόχος του αγώνα ανάμεσα στο Ποντιφικό και την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, βρίσκεται πρακτικά απελευθερωμένη από την κηδεμονία των Γερμανών βασιλιάδων μετά το θάνατο του Φρειδερίκου Β΄ Χόενσταουφεν (1250). Αλλά την υποταγή στους αυτοκράτορες διαδέχεται για έξι αιώνες ο πολιτικός κατακερματισμός. Εξάλλου, οι αγώνες μεταξύ ποντιφικό και αυτοκρατορίας βρίσκουν μια αναχρονιστική συνέχεια στις εκστρατείες των αυτοκρατόρων Ερρίκου Ζ΄ του Λουξεμβούργου (1312) και Λουδοβίκου Δ΄ του Βαβαρικού (1328-1329) στην Ιταλία, ή ακόμη στους αγώνες που φέρνουν αντιμέτωπους στη χερσόνησο τους γουέλφους, υποστηρικτές του πάπα ή του Οίκου της Ανδεγαυίας, και τους γιβελίνους, Ιταλούς οπαδούς του αυτοκράτορα. Όμως τα διάφορα μέρη αγωνίζονται κυρίως για τις εδαφικές αξιώσεις των πριγκιπών ή των πόλεων που επιδιώκουν να επιβάλουν την ηγεμονία τους στα γειτονικά πριγκιπάτα. Οι πολέμαρχοι, οι λεγόμενοι κομποτιέρι (condottieri), θέτουν στην υπηρεσία τού ενός ή του άλλου ενδιαφερομένου τα μισθοφορικά τους στρατεύματα. Αποκομίζουν μεγάλα οφέλη και μερικές φορές αποφασίζουν να συστήσουν δικά τους πριγκιπάτα.

Ως αποτέλεσμα των πολέμων και των εμφυλίων αγώνων, το ζωτικό κέντρο της Ιταλίας τείνει να μετατοπιστεί από τα μεγάλα βασίλεια του νότου προς τα πριγκιπάτα της βόρειας Ιταλίας. Στο νότο και το κέντρο της χερσονήσου διατηρούνται δύο κρατικοί οργανισμοί: τα παπικά κράτη και το βασίλειο της Νεάπολης.

Το παπικό κράτος κλονίστηκε από τη μακρά παραμονή των παπών στην Αβινιόν. Η εκ των πραγμάτων απώλεια της εξουσίας των παπών, την οποία δεν καταφέρει να αντικαταστήσει εκείνη των ανίκανων ή διεφθαρμένων ιερέων, άφησε να εκδηλωθούν ασυγκράτητες οι φιλοδοξίες των φεουδαρχικών οικογενειών

των Ορσίνι, Κολόνα ή Γκαετάνι, οι οποίες ερίζουν μεταξύ τους για την εξουσία. Επωφελούμενες από την απουσία του πάπα, οι κυριότερες πόλεις του παπικού κράτους, το Σπολέτο, η Μπολόνια, το Ορβιέτο ή το Βιτέρμπε, αποκτούν μια πραγματική κοινοτική αυτονομία. Το 1347 μια λαϊκή εξέγερση ξεσπά στην ίδια τη Ρώμη και η πόλη ανακηρύσσεται πρακτικά ανεξάρτητη υπό την εξουσία του δικτάτορα Κόλα ντι Ριέντσο. Αφορισμένος από τον Κλήμη ΣΤ΄, τούτος εκδιώκεται από τη Ρώμη τον επόμενο χρόνο από τους βαρώνους. Στη μαρκιωνία της Ανκόνα και της Ρομάνια οι φεουδάρχες έχουν ιδρύσει αληθινά πριγκιπάτα, οι Μοντεφέλτρο στο Ουρμπίνο, οι Μαλατέστα στο Ρίμινι, οι Έστε στη Φεράρα και τη Μόντενα. Η αναρχία είναι τόση ώστε η προσπάθεια του Ουρβανού Ε΄ να επαναγκαταστήσει την παποσύνη στη Ρώμη καταλήγει σε αποτυχία (1367): μετά από μερικούς μήνες αναγκάζεται να διαφύγει μπροστά στην εξέγερση των υπηκόων του και να ξαναπάει στην Αβινιόν. Με πολύ μεγάλο κόπο ο Γρηγόριος ΙΑ΄ κατορθώνει να επαναφέρει την παποσύνη το 1377. Το μεγάλο σχίσμα της Εκκλησίας που ακολουθεί παρατείνει την αναρχία. Δίνει την ευκαιρία στις ξένες δυνάμεις καθώς και στους πρίγκιπες και τις πόλεις της Ιταλίας να επέμβουν υπέρ του ενός ή του άλλου ποντίφικα, με αντάλλαγμα μια κηδεμονία όχι λιγότερο επικίνδυνη για την παποσύνη. Αν αυτή καταφέρει, στα τέλη του 15ου αιώνα, να πάρει τη μορφή μιας συγκεντρωτικής μοναρχίας, η εξουσία της πάνω στα ίδια της τα κράτη παραμένει επισφαλής. Η παρακμή του παπικού κράτους είναι φανερή.

Μολονότι δέχεται πλήγματα μικρότερης διάρκειας, το βασίλειο της Νεάπολης γίνεται λεία για την οποία ερίζουν οι ξένες δυνάμεις. Ενώ οι Αραγώνιοι έχουν εγκατασταθεί στη Σικελία από το 1282, η ανδεγαυινή δυναστεία διατηρείται στη χερσόνησο με τον βασιλιά Ροβέρτο τον Ανδεγαυινό και την εγγονή του Ιωάννα Α΄, στην οποία τέσσερις γάμοι και πολυάριθμοι εραστής έδωσαν το παρωνύμιο της «ακόλαστης βασίλισσας». Μετά το θάνατό της η ιστορία του βασιλείου συνοψίζεται σε έναν ανταγωνισμό ανάμεσα σε αντίπαλες δυναστείες: οι δούκες της Ανδεγαυίας του Οίκου των Βαλουά, οι οποίοι μπορούν να υπολογίζουν στη στήριξη της Γαλλίας, αντιπαρατίθενται στους πρίγκιπες του Δυρραχίου και στη σικελική δυναστεία της Αραγώνας. Το 1442 ο βασιλιάς της Αραγώνας Αλφόνσος Ε΄ ο Μεγαλόψυχος, υιοθετημένος από την Ιωάννα Β΄ του Δυρραχίου, αποκαθιστά προς όφελός του την ενότητα του βασιλείου των Δύο Σικελιών, το οποίο μεταβιβάζει, μαζί με τη Νεάπολη, στο γιο του Φερνάντε Α΄ (1458-1494).

Αντίθετα, στα βόρεια της ιταλικής χερσονήσου κυριαρχούν τα μικρά κράτη, οι ελεύθερες πόλεις, οι δημοκρατίες ή τα πριγκιπάτα. Από τις αρχές του 12ου αιώνα οι αυτοκράτορες είχαν αναγκαστεί να αντιμετωπίσουν το κίνημα των κοινοτήτων. Σημειώνουμε τις περιπέτειες του αγώνα τους εναντίον της Ένωσης των λουβαρδικών πόλεων. Ως τις αρχές του 14ου αιώνα η ιστορία της βόρειας Ιταλίας συγχέεται με αυτή των σχέσεων της ιεροσύνης και της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, με τη χερσόνησο να αποτελεί τον εδαφικό στόχο της σύγκρουσης ανάμεσα στις δύο εξουσίες. Την ίδια στιγμή, στους κόλπους κάθε πόλης, ένας συνεχής αγώνας φέρνει σε σύγκρουση την αριστοκρατία, η οποία στις αρχές

του 14ου αιώνα κατέχει ακόμα την εξουσία, και τον αστικό κόσμο ο οποίος, έχοντας πλουτίσει από μια έντονη οικονομική δραστηριότητα και οργανωθεί σε συντεχνίες, προσπαθεί να την καταλάβει. Έτσι το Μιλάνο γνωρίζει τη δικτατορία των Βισκόντι. Τούτοι κυβερνούν με την τρομοκρατία και ιδρύουν ένα κράτος στην Άνω Ιταλία. Αν και μια επανάσταση τους διώχνει στα μέσα του 15ου αιώνα, σύντομα το Μιλάνο ξαναπέφτει στη δικτατορία μιας νέας δυναστείας την οποία εγκαθιστά ο επικεφαλής του στρατού δούκας Φραντσέσκο Σφότσα.

Στη Φλωρεντία οι αγώνες μεταξύ φατριών είναι ιδιαίτερα έντονοι. Οι γουέλφοι αντιπαρατίθενται στους γιβελίνους και οι λευκοί (η ριζοσπαστική γουελφική ομάδα) στους μαύρους (πιο μετριοπαθείς, ή ύποπτους για γιβελινικές συμπάθειες), με κάθε οικογένεια της εμπορικής αριστοκρατίας να προσχωρεί στη μια ή την άλλη φατρία. Πρόκειται για μια εσωτερική αναρχία που δεν εμποδίζει την πόλη να απλώσει σιγά σιγά την επιρροή της στην Τοσκάνη σε βάρος των γειτονικών πόλεων. Σε λίγο, στα πολιτικά ζητήματα προστίθενται οικονομικά και κοινωνικά. Οι φτωχοί, βιοτέχνες ή μισθωτοί, συγκεντρωμένοι στις «ελάσσονες τέχνες» αντιτίθενται στους πλούσιους, μεγαλεμπόρους ή ιδιοκτήτες, των «ανώτερων τεχνών». Επικεφαλής κάθε ομάδας βρίσκονται μεγάλες οικογένειες: οι Αλμπίτσι, υπερασπιστές των πλουσιών και οι Μεδίκοι, αρχηγοί του δημοκρατικού κόμματος. Στη διάρκεια του 15ου αιώνα ο Κόζιμο των Μεδίκων, υποστηριζόμενος από το λαό, επιβάλλει στην πόλη την κυριαρχία της οικογένειάς του.

Στην ιστορία της Γένοβας και της Βενετίας, στις οποίες έχουν εδραιωθεί αριστοκρατικά καθεστώτα, δεσπόζουν σε μεγάλο βαθμό τα οικονομικά ζητήματα. Η Γένοβα, που εξασφάλισε τον έλεγχο της Κορσικής και της οποίας οι εμπορικές προοπτικές είναι στραμμένες στη δυτική Μεσόγειο, συναντά τέτοιες αντιξοότητες ώστε χάνει την ανεξαρτησία της προς όφελος των Γάλλων στα τέλη του 14ου αιώνα. Η Βενετία συγκροτεί στην Ίστρια, τη Δαλματία και τη βορειοανατολική Ιταλία ένα «ηττημένο» κράτος που την κάνει να εμπλακεί σε πόλεμο με τους γείτονές της. Ούτε αυτή η σύγκρουση ούτε οι ποντιφικές διαμαρτυρίες κλονίζουν μια εμπορική ευημερία βασισμένη στις σχέσεις με την Ανατολή και τους Απίστους.

Ενώ στην κεντρική Ευρώπη η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία σιγά σιγά παραχωρεί τη θέση της σε εθνικά σύνολα και στην Ιταλία υπερισχύει ο κατακερματισμός, στη δυτική Ευρώπη διαμορφώνονται ενοποιημένα έθνη-κράτη, τα οποία προσπαθούν να γκρεμίσουν τα παλιά μεσαιωνικά πλαίσια για να αποκτήσουν θεσμούς που θα τους εξασφαλίσουν σταθερότητα και αποτελεσματικότητα. Στο νότο, η Ιβηρική Χερσόνησος προσφέρει ένα χτυπητό παράδειγμα αυτής της εξέλιξης. Ως τον 13ο αιώνα στην ιστορία της Ιβηρικής Χερσονήσου δεσπόζει η Ανάκτηση. Πολύπαθη εσχατιά της Δύσης, η Ισπανία είναι ο άλλος προορισμός των σταυροφοριών. Μετά τη νίκη του Λας Νάβας δε Τολόσα (1212), η Ισπανία σιγά σιγά ανακτάται. Η Γρανάδα, τελευταίο μουσουλμανικό βασίλειο της χερσονήσου, διατηρείται ως τα τέλη του 15ου αιώνα. Αυτή η αναβολή οφείλεται στην

ανακοπή των επιχειρήσεων της Ανάκτησης, καθώς τα εσωτερικά προβλήματα παίρνουν το προβάδισμα έναντι του αγώνα κατά των μουσουλμάνων.

Στις αρχές του 14ου αιώνα η χερσόνησος δεν είναι πλέον διαιρεμένη παρά σε τέσσερα βασιλίες: την Καστίλη, καθώς ο Αλφόνσος Ι΄ ο Σοφός έχει συνενώσει τα βασιλίες της Καστίλης και της Λεόν· την Αραγόνα, που περιλαμβάνει την Καταλωνία και η οποία, με τις διαδοχικές κατακτήσεις του Ιακώβου Α΄ του Κατακτητή, του Πέτρου Γ΄ του Μεγάλου και του Ιακώβου Β΄ του Δικαίου επεκτείνεται στις Βαλεαρίδες, τα βασιλίες της Βαλένθια και της Σικελίας, τη Σαρδηνία και την Κορσική· την Πορτογαλία, που ολοκληρώνει τη συγκρότησή της κατά τη βασιλεία του Αλφόνσου Γ΄ κατακτώντας την Αλγκάβρε· τέλος τη Ναβάρρα, που βρίσκεται περισιφισμένη από ισχυρά κράτη, αποκομμένη από τη Μεσόγειο και καταδικασμένη στη μετριότητα αφού οι κανόνες διαδοχής επιτρέπουν στις κόρες να κληρονομούν το βασίλειο, πράγμα που προκαλεί αδιάκοπες αλλαγές δυναστειών.

Από τον 13ο ως τον 15ο αιώνα η Καστίλη γνωρίζει μια μακρά περίοδο αναρχίας: οι απόγονοι των ηγεμόνων αντιπαρατίθενται στις μεγάλες φεουδαρχικές οικογένειες. Οι ξένοι επεμβαίνουν σ' αυτές τις συγκρούσεις και σύντομα η καστιλιανική μοναρχία δεν είναι παρά ένα παιχνίδι στα χέρια της αριστοκρατίας. Έτσι ο βασιλιάς Ερρίκος Δ΄ ο Αδύναμος υποχρεώνεται να αποκληρώσει την κόρη του Χουάννα –στην οποία αποδίδουν τη γέννηση νόθου τέκνου– προς όφελος της αδελφής της Ισαβέλλας Α΄ (1474).

Όταν το 1410 σβήνει η δυναστεία της Αραγόνας, καλούν έναν υψάντη⁷⁰ της Καστίλης, τον Φερδινάνδο. Από το γάμο της Ισαβέλλας και του Φερδινάνδου (1469), ένωση της νέας αραγωνικής δυναστείας με τη βασιλική οικογένεια της Καστίλης, θα γεννηθεί η Ισπανία. Κατά τη βασιλεία της Ισαβέλλας Α΄ και του Φερδινάνδου Β΄, που χάρη στην αδιάλλακτη πίστη τους θα επονομαστούν «Καθολικοί Βασιλείς», οι κυβερνήσεις της Αραγόνας και της Καστίλης παραμένουν ξεχωριστές, αλλά η ένωση προετοιμάζεται. Πραγματοποιείται προς όφελος της κόρης τους, της Ιωάννας της Τρελής, και κατόπιν του εγγονού τους, που θα γίνει ο Κάρολος Κουίντος.

Η Ισπανία σταθεροποιείται πρώτα μέσα στα σύνορά της. Αφού κατέλαβε το νότιο τμήμα της Ναβάρρας, ο Φερδινάνδος Β΄ καταλήγει να κερδίσει τη Γρανάδα το 1492 στο τέλος ενός υπερδεκαετούς πολέμου, κατά τον οποίο οι προδοσίες διαδέχονται τις μάχες, και μετά από μακρά πολιορκία. Η ισπανική Ανάκτηση τελειώνει με την εξαφάνιση του τελευταίου μουσουλμανικού κράτους στην Ιβηρική Χερσόνησο. Πεπεισμένοι ότι η ύπαρξη διαφορετικών θρησκειών στους κόλπους του ίδιου κράτους δεν μπορεί παρά να βλάπτει την ομοιογένειά του, οι «Καθολικοί Βασιλείς» επιχειρούν στη συνέχεια την αφομοίωση των ετερόδοξων πληθυσμών. Αν οι μουσουλμάνοι είναι τα πρώτα θύματα μιας πολιτικής που καταλήγει ή στην αλλαξοπιστία ή στην απέλαση, οι Εβραίοι θα γνωρίσουν επίσης τη σκληρότητα της θρησκευτικής αδιαλλαξίας. Από το 1480 οι ηγεμόνες κάνουν την Ιερά Εξέταση όργανο της θρησκευτικής πολιτικής τους. Η Ισπανία

των νεότερων χρόνων διαμορφώνεται μέσα στις φλόγες και τις καταδίκες στην πυρά ή τη φυλάκιση.

Φανατικοί φύλακες της θρησκευτικής ορθοδοξίας, οι δύο ηγεμόνες καταγίνονται να εξασφαλίσουν για τους απογόνους τους μια απόλυτη εξουσία. Με την ανελέητη σκληρότητά της, η Ισαβέλλα Α΄, η οποία ξεκληρίζει τους Καστιλιάνους ευγενείς, ισοπεδώνει τα κάστρα και καταργεί τα οικοτροφεία, καταφέρει να επιβληθεί στην ταραχοποιοί αριστοκρατία του βασιλείου της. Στην Αραγόνα, ο Φερδινάνδος Β΄ πετυχαίνει να διαιρέσει τις συνελεύσεις των πόλεων και να εξαλείψει το δημοκρατικό κόμμα στηριζόμενος στους πλούσιους. Εσπευσμένα, οι νομομαθείς προχωρούν στις διοικητικές μεταρρυθμίσεις που η γαλλική μοναρχία είχε πραγματοποιήσει υπό τον Φίλιππο Δ΄ τον Ωραίο.

Στα τέλη του Μεσαίωνα η Ισπανία είναι ένα νεωτερικό κράτος, οικονομικά ανεπτυγμένο και πλούσιο εδώ και καιρό χάρη στο χρυσό που φέρνουν μέσω του Μαγκρέπ τα καραβάνια τα οποία έρχονται από το Σουδάν. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας της Ισαβέλλας Α΄ οι Κανάριοι Νήσοι γίνονται καστιλιανικές και ο Κολόμβος ανακαλύπτει το Νέο Κόσμο. Ο γάμος της κόρης των «Καθολικών Βασιλέων», κληρονόμου των δύο βασιλείων και των ισπανικών δικαιωμάτων στα εδάφη της Αμερικής, με τον Φίλιππο Α΄ τον Ωραίο, γιο του Μαξιμιλιανού Α΄ των Αψβούργων και της δούκισσας της Βουργουνδίας Μαργίας, κληρονόμου του Καρόλου του Τολμηρού, θα κάνει την ισπανική δυναστεία τον ισχυρότερο βασιλικό οίκο της Ευρώπης και το νέο «βασιλείο της Ισπανίας» το σημαντικότερο κράτος της ηπείρου.

ΣΤΗ ΔΥΣΗ: Η ΓΑΛΛΙΑ ΚΑΙ Η ΑΓΓΛΙΑ ΣΤΟΝ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗ ΠΟΛΕΜΟ

Στα τέλη του 13ου αιώνα είχαν ιδρυθεί στη Γαλλία και την Αγγλία δύο ισχυρές εθνικές μοναρχίες, με τις οποίες άρχισαν να διεκδικούνται, απέναντι στις φεουδαρχικές πρακτικές, τα δικαιώματα του βασιλιά.

Στη Γαλλία η φεουδαρχική μοναρχία, θεμελιωμένη από τον Φίλιππο Β΄ Αύγουστο και τον Λουδοβίκο Θ΄ τον Άγιο, εξελίχθηκε προς το συγκεντρωτισμό με την κυριαρχία των νομομαθών. Επί Φιλίππου Δ΄ του Ωραίου αυτοί εδραίωσαν τη βασιλική υπεροχή και υποχρέωσαν σε υπακοή τους μεγάλους υποτελείς. Στην Αγγλία, μετά τις τρομερές κρίσεις του 13ου αιώνα, μια νέα σχέση αναπτύσσεται ανάμεσα στον Εδουάρδο Α΄ τον Μακρόποδα και σ' ένα παραλαμένο που εκπροσωπεί τις κυρίαρχες τάξεις της κοινωνίας και, αντί να μειώνει τη βασιλική εξουσία, τείνει να την ενισχύσει.

Αλλά τα δύο αυτά κράτη, τα ισχυρότερα της Ευρώπης στις αρχές του 14ου αιώνα, έχουν αποκλίνοντα συμφέροντα. Η Γαλλία και η Αγγλία δεν θα γνωρίσουν τη σταθερότητα πριν από τα τέλη του 15ου αιώνα: ο ανταγωνισμός τους, αναζωπυρωμένος από τις φεουδαρχικές αντιλήψεις των βασιλιάδων της Γαλλίας, εκτρέπεται σε μια σειρά συγκρούσεων, που διαρκούν περισσότερο από έ-

ναν αιώνα και αφήνουν στο κατώφλι των νεότερων χρόνων τις δύο μοναρχίες εξασθενημένες και εξαντλημένες.

Ο Εκατονταετής Πόλεμος είναι μια ασυνάρτητη σειρά συγκρούσεων, που διακόπτονται από ανακωχές και συνθήκες ειρήνης. Μολονότι οι στρατιωτικές επιχειρήσεις δεν είναι συνεχείς, η προοπτική του πολέμου κυριαρχεί πάνω από έναν αιώνα στην εσωτερική ζωή των δύο κρατών και στις σχέσεις που διατηρούν. Αυτή η μακρά σύγκρουση συνδυάζει τις φεουδαρχικές αντιλήψεις από τις οποίες έλκει την καταγωγή της με τα πολεμικά μέσα των δύο πιο μοντέρνων κρατών της Ευρώπης.

Στη Γαλλία, η δραστήρια βασιλεία του Φιλίππου Δ΄ του Ωρραίου (1285-1314) δεν σημαδεύεται μόνο από τη συγκρότηση ενός συγκεντρωτικού κράτους ή από τον νικηφόρο αγώνα εναντίον του πάπα αλλά και από την παραδοσιακή πολιτική εχθρότητα απέναντι στους βασιλιάδες της Αγγλίας. Μια εχθρότητα που αποκρυσταλλώνεται λόγω της Γκυγιέν και της Φλάνδρας.

Το δουκάτο της Γκυγιέν και οι προσαρτήσεις του (Ζαιντόν, Περιγκόρ, Κουερσύ και Λιμουζέν, το σύνολο δηλαδή της σημερινής νοτιοδυτικής Γαλλίας) είχαν αναγνωριστεί ως κτήσεις του βασιλιά της Αγγλίας (Συνθήκη των Παρισίων υπογεγραμμένη από τον Λουδοβίκο Θ΄ τον Άγιο το 1259) με αντάλλαγμα την παροχή όρκου πίστης προς τον βασιλιά της Γαλλίας. Όμως ο τελευταίος συνέχιζε να επεμβαίνει συχνά σ' αυτά τα εδάφη όπου οι Άγγλοι ασκούσαν την αρχή. Η κατάσταση ήταν εξαιρετικά πρόσφορη για τον πολλαπλασιασμό των συγκρούσεων. Από το 1293 ο Εδουάρδος Α΄ ο Μακρόπους καλείται να εμφανιστεί μπροστά στο παρλαμέντο του Παρισιού και, καθώς δεν συμμορφώνεται, τα φέουδά του αρχίζουν να κατάσχονται. Ο πόλεμος που τότε ξεσπά κρατεί δέκα χρόνια. Η ανακωχή είναι βραχείας διάρκειας: καθώς ο νέος βασιλιάς Εδουάρδος Β΄ του Κάρναβον αργεί να δώσει όρκο πίστης, οι δυσκολίες ξαναρχίζουν το 1316.

Στη Φλάνδρα το πρόβλημα είναι αισθητά διαφορετικό ακόμα κι αν, όπως στην Γκυγιέν, το κίνητρο της γαλλικής πολιτικής είναι η προσάρτηση στο βασίλειο ενός εδάφους που προηγουμένως είχε παραχωρηθεί στον κόμητα της Φλάνδρας Γουίδο ντε Νταμπιέρ. Για να την πετύχουν οι βασιλιάδες της Γαλλίας στηρίζονται κατά παράδοση στους ευγενείς και τον ανώτερο κλήρο που δεν έχουν παρά να κερδίσουν γενόμενοι υποτελείς τους. Αλλά στη Φλάνδρα, στο πολιτικό πρόβλημα έρχονται να προστεθούν οικονομικά ζητήματα. Κέντρο μιας ευημερούσας βιομηχανίας τσόχας, η Φλάνδρα δέχεται από την Αγγλία την πρώτη ύλη της, το μαλλί. Η προσάρτηση της Φλάνδρας στο βασίλειο της Γαλλίας, που βρίσκεται πάντα σε σύγκρουση με την Αγγλία, θα σήμαινε την καταστροφή μιας βιομηχανίας που θα έχανε την πρώτη ύλη της. Έτσι, όταν ο Φίλιππος Δ΄ ο Ωρραίος κατάσχει την κομητεία (1301), προσκρούει στην έκδηλη εχθρότητα των βιοτεχνών και εμπόρων που υποστηρίζουν τον κόμητα ντε Νταμπιέρ, εγγυητή της φλαμανδικής αυτονομίας και πιστό στην αγγλική συμμαχία. Στην Μπρυζ, μια στάση —ο «Ορθρος της Μπρυζ», φλαμανδική εκδοχή του «Σικελικού Εσπερινού»— υπό την ηγεσία του βιοτέχνη Πιέρ του Κόνινκ, καταλήγει στις 17

Μαΐου 1302 στη σφαγή της γαλλικής φρουράς. Τον ίδιο χρόνο μια εκστρατεία που οργανώνεται από τον Φίλιππο Δ΄ τον Ωραίο και συγκεντρώνει γύρω από το Ρομπέρ ντ' Αρτουά το άνθος της γαλλικής ιπποσύνης υφίσταται στο Κουρτραί ανεπανόρθωτη ήττα από τους πεζούς των φλαμανδικών κοινοτήτων. Ο Φίλιππος ο Ωραίος πρέπει να αναμείνει την ειρήνη του Ατίς-συρ-Ορς το 1305 για να προσαρτήσει ολόκληρη τη βαλονική Φλάνδρα.

Μετά το θάνατο του Φιλίππου του Ωραίου οι φεουδάρχες ξανασηκώνουν κεφάλι. Πράγματι, οι τρεις γιοι του, Λουδοβίκος Ι΄ ο Φίλιερς (1314-1316), Φίλιππος Ε΄ ο Ψηλός (1316-1322) και Κάρολος Δ΄ ο Ωραίος (1322-1328), που διαδοχικά ανεβαίνουν στο θρόνο, δεν έχουν ούτε την ενεργητικότητα ούτε το κύρος του. Μάλιστα, κατά τη βασιλεία του Λουδοβίκου Ι΄, οι νομομαθείς που είχαν προσδώσει στο βασίλειο την ισχύ του καταδιώκονται, βασανίζονται και εκτελούνται. Επιπλέον, για πρώτη φορά στην ιστορία των Καπετιδών, τίθεται το ζήτημα της διαδοχής στο θρόνο. Πεθαίνοντας, ο Λουδοβίκος Ι΄ ο Φίλιερς αφήνει μια κόρη, την Ιωάννα. Η σύζυγός του φέρνει στη ζωή ένα αγόρι, αλλά ο Ιωάννης Α΄ πεθαίνει πέντε μέρες μετά τη γέννησή του. Η Ιωάννα παραμερίζεται από τη διαδοχή σύμφωνα με τον σαλικό νόμο (περί αποκλεισμού των γυναικών) που εφευρίσκαται με αυτή την ευκαιρία από τους νομομαθείς. Τον Φίλιππο Ε΄, που με τη σειρά του αφήνει μόνο κόρες, διαδέχεται χωρίς δυσκολία ο αδελφός του Κάρολος Δ΄, αλλά το πρόβλημα επιδεινώνεται όταν το 1328 πεθαίνει κι αυτός. Δύο υποψήφιοι ερίζουν για το θρόνο: ο Φίλιππος των Βαλουά, εγγονός του Φιλίππου Γ΄ του Τολμηρού, και ο βασιλιάς της Αγγλίας Εδουάρδος Γ΄ του Γουίντσορ, εγγονός του Φιλίππου του Ωραίου από θηλυγονία (η μητέρα του Ισαβέλλα, κόρη του Φιλίππου Δ΄, είχε παντρευτεί τον βασιλιά της Αγγλίας Εδουάρδο Β΄ του Κάρναβον). Οι Γάλλοι βαρώνοι προτιμούν να επιλέξουν για ηγεμόνα τον «γεννημένο στο βασίλειο» πρίγκιπα παρά τον εγγονό του Φιλίππου του Ωραίου.

Τη στιγμή εκείνη η αγγλική μοναρχία δεν αντιδρά. Πρέπει να λεχθεί ότι το βασίλειο της Αγγλίας, το οποίο περιορίζεται στο νότιο τμήμα της νήσου, ωχρά διπλά στη Γαλλία: η Ιρλανδία έχει ξαναγίνει πρακτικά ανεξάρτητη και η Ουαλία, παραχωρημένη ως προίκα στον πρωτότοκο γιο του βασιλιά, απολαμβάνει μια πολύ μεγάλη αυτονομία. Όσο για τη Σκωτία, έχει ξεφύγει από την αγγλική εξουσία και έχει αποκτήσει ένα βασιλιά, τον Ροβέρτο Α΄ ντε Μπρους (1306). Βασιλεύοντας σε ένα κράτος τριών εκατομμυρίων κατοίκων (τέσσερις φορές λιγότερων από τον πληθυσμό της Γαλλίας), αποκλειστικά στραμμένο στις αγροτικές δραστηριότητες, ο βασιλιάς της Αγγλίας είναι ανίκανος να αντιμετωπίσει την ισχυρή και πλούσια Γαλλία του Φιλίππου ΣΤ΄ των Βαλουά. Από την άλλη πλευρά, η Αγγλία γνωρίζει κατά τη βασιλεία του Εδουάρδου Β΄ του Κάρναβον (1307-1327) μια μακρά περίοδο αναρχίας, που σημαδεύεται από την επικράτηση των ευνοουμένων του βασιλιά και τις στάσεις της οικογένειάς του. Βοηθούμενη από τον εραστή της, η ίδια η σύζυγος του Εδουάρδου Β΄ τον εκθρονίζει και κατόπι τον δολοφονεί.

Βασιλιάς σε ηλικία 15 χρονών, ο Εδουάρδος Γ΄ του Γουίντσορ οδηγείται σε

πόλεμο εναντίον του Φιλίππου ΣΤ΄ των Βαλουά. Αυτό συμβαίνει το 1337, τη στιγμή που η Γαλλία και η Αγγλία αντιπαρατίθενται γύρω από τη Φλάνδρα και ο Φίλιππος ΣΤ΄ καταλαμβάνει το δουκάτο της Γκυγιέν. Για να επιτύχει μια ευνοϊκή διευθέτηση αυτού του ενοχλητικού ζητήματος, ο Εδουάρδος Γ΄ αποφασίζει να αμφισβητήσει την επιλογή του Φιλίππου ΣΤ΄ των Βαλουά, στην οποία προβαίνουν οι Γάλλοι βαρώνοι μετά το θάνατο του Καρόλου Δ΄ του Ωρσίου. Επικαλούμενος την αντικανονικότητα του «σαλικού νόμου» που χρησιμοποιήθηκε για τον παραμερισμό του, ανακηρύσσεται βασιλιάς της Γαλλίας. Αυτή η πρόσφορη ανακήρυξη θα αποτελέσει τον 15ο αιώνα τη βάση της βρετανικής πολιτικής. Στο μεταξύ αρχίζει μια ατέλειωτη σύγκρουση, που εκδηλώνεται με αλληπάλληλες επελάσεις, μάχες ιπποτών και πολιορκίες πόλεων ή φρουριών. Στόχος δεν είναι τόσο η κατάληψη εδαφών όσο η ήττα του αντιπάλου.

Ο Εκατονταετής Πόλεμος περιλαμβάνει τρεις διαδοχικές φάσεις. Η πρώτη σημαδεύεται από μια σειρά γαλλικών καταστροφών. Υποστηριζόμενοι από εξαιρετους τοξότες, οι στρατιωτικοί αρχηγοί του Εδουάρδου Γ΄ διεξάγουν ένα ρεαλιστικό πόλεμο απέναντι σε μια γαλλική ιπποσύνη άπληστη πάνω απ' όλα για εντυπωσιακές ενέργειες. Έχοντας συντριβεί στο Κρεσύ το 1336, ο Φίλιππος ΣΤ΄ χάνει το Καλαί τον επόμενο χρόνο. Ο γιος του Ιωάννης Β΄ ο Καλός ηττάται και αιχμαλωτίζεται στο Πουατιέ το 1356. Οι ήττες αυτές προκαλούν ταραχές σ' ολόκληρη τη Γαλλία και ειδικότερα στο Παρίσι, όπου λόγω του πολέμου και μιας επιδημίας βουβωνικής πανώλης βασιλεύει φορική ανέχεια: οι κάτοικοι του Παρισιού εξεγείρονται εναντίον της κυβέρνησης του δελφίνου (του μελλοντικού Καρόλου Ε΄ του Σοφού), ενός καχεκτικού πρίγκιπα 18 ετών, του οποίου το έργο γίνεται ακόμα δυσκολότερο από τις ραδιουργίες των ισχυρών. Με την ευκαιρία των ταραχών, ο πρόεδρος των Παρισινών εμπόρων Ετιέν Μαρσέλ προσπαθεί να του επιβάλει τον έλεγχο των αστών. Ακολουθεί ένας αληθινός εμφύλιος πόλεμος. Ο Ετιέν Μαρσέλ συμμαχεί εναντίον του δελφίνου με τους στασιαστές χωρικούς, τις φλαμανδικές κοινότητες και το σύμμαχο της Αγγλίας βασιλιά της Ναβάρρας Κάρολο Β΄ τον Κακό. Η δολοφονία του Ετιέν Μαρσέλ (1358) επιτρέπει στον δελφίνο να ξαναπάρει τα ηνία της εξουσίας και να αποκαταστήσει τα πράγματα. Είναι όμως αναγκασμένος να διαπραγματευτεί με τους Άγγλους μια ειρήνη με μεγάλο κόστος: στο Μπρετινιύ (1360) συγκατατίθεται να καταβάλει λύτρα τριών εκατομμυρίων σκούδων για την απελευθέρωση του βασιλιά Ιωάννη Β΄ του Καλού και αναγνωρίζει, απέναντι στον Εδουάρδο Γ΄, την πλήρη κυριαρχία, χωρίς όρο πίστης, της Γκυγιέν, του Πουατού, της Σαιντόν, του Λιμουζέν και του Περιγκόρ, με αντάλλαγμα την παραίτηση εκείνου από το θρόνο της Γαλλίας.

Αν και ο Κάρολος Ε΄ ξαναρχίζει το 1368 τον πόλεμο εναντίον της Αγγλίας, δεν έχει καταφέρει να αναχαιτίσει οριστικά την παρακμή του βασιλείου. Όταν ο Κάρολος ΣΤ΄ ο Πολυφίλητος (1380) τον διαδέχεται σε ηλικία 12 χρονών, η Γαλλία θα φτάσει στο βάθος της αβύσσου. Ως την ενηλικίωσή του η διακυβέρνηση ασκείται από τους θείους του, τους δούκες Λουδοβίκο Α΄ της Ανδεγαυίας, Ιωάννη του Μπερϋ, Λουδοβίκο Β΄ του Μπουρμπόν και κυρίως τον δούκα της Βουργουν-

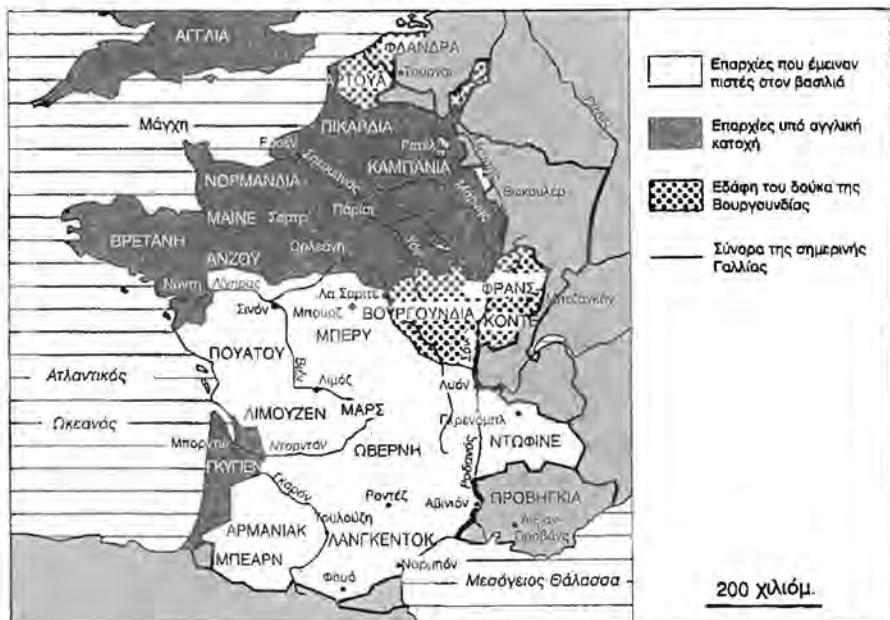
δίας Φίλιππο Β΄ τον Τολμηρό. Με την ενηλικίωσή του, ο βασιλιάς διέρχεται μια κρίση παραφροσύνης (1392), με αποτέλεσμα να παραδοθεί το βασίλειο στις ορέξεις της βασιλικής οικογένειας. Ο ανελέητος αγώνας που διεξάγουν μεταξύ τους ο αδελφός του βασιλιά δούκας της Ορλεάνης Λουδοβίκος Α΄ και ο εξάδελφός του δούκας της Βουργουνδίας Ιωάννης ο Άφοβος, γιος του Φιλίππου Β΄ του Τολμηρού (τόσο ο ένας όσο και ο άλλος θα δολοφονηθούν) ρίχνει τη Γαλλία στον εμφύλιο πόλεμο. Οι «Αρμανιάκ» (οπαδοί του γιου του Λουδοβίκου Α΄ της Ορλεάνης) και οι «Βουργουνδοί» (των οποίων διαδοχικοί πρωταγωνιστές είναι ο δούκας της Βουργουνδίας Ιωάννης ο Άφοβος και ο γιος του Φίλιππος Γ΄ ο Καλός) σπαράσσονται μεταξύ τους και βυθίζουν το βασίλειο στη φωτιά και το αίμα.

Η δεύτερη φάση αρχίζει το 1415. Παραλυμένη από τις εσωτερικές δυσκολίες κατά τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Εδουάρδου Γ΄, η Αγγλία βυθίζεται κι αυτή στην αναρχία: μόλις έχει στεφθεί, ο Ριχάρδος Β΄ εκθρονίζεται από τον Ερρίκο δούκα του Λάνκαστερ. Γενόμενος βασιλιάς της Αγγλίας (1413), ο γιος του Ερρίκος Ε΄ επωφελείται από τις ταραχές που γνωρίζει η Γαλλία, για να αποβιβαστεί στη Νορμανδία (1415). Πρόθεσή του είναι να αποκαταστήσει την τάξη σε ένα διεφθαρμένο βασίλειο, όπου η απειλή του πλήθους υπαγορεύει στους πρίγκιπες την πορεία τους, οι βασιλιάδες καταπιέζουν τον κλήρο και η ακολασία βασιλεύει υπό την αιγίδα της βασίλισσας Ιζαμπώς της Βαβαρίας. Νικητής των Γάλλων ιπποτών στο Αξενκούρ και στο Αρτουά (1415), ο Ερρίκος Ε΄ υιοθετεί ένα νέο τύπο πολέμου: τη μόνιμη κατοχή των χωρών στις οποίες εισβάλλει. Χάρη στη διπλωματική ικανότητά του, πετυχαίνει τη Συνθήκη της Τρουά (1420), σύμφωνα με την οποία ο Κάρολος ΣΤ΄ ο Πολυφίλητος απαρνείται και αποκληρώνει το γιο του –που η Ιζαμπώ της Βαβαρίας θεωρεί νόθο– και του δίδει σε γάμο την κόρη του Αικατερίνη της Γαλλίας. Η ένωση αυτή του εξασφαλίζει μελλοντικά τη διαδοχή στο θρόνο της Γαλλίας: στο εξής οι διεκδικήσεις του γαλλικού θρόνου από τους Άγγλους βασιλιάδες βασίζονται σε μια συνθήκη.

Μόνοι τους οι Αρμανιάκ, συγκεντρωμένοι στα νότια του βασιλείου, συνεχίζουν γύρω από τον δελφίνο Κάρολο έναν αγώνα χωρίς ελπίδα. Στις 31 Αυγούστου 1422 ο θάνατος του Ερρίκου Ε΄, κατόπιν δε του Καρόλου ΣΤ΄ ανατρέπουν την κατάσταση: ενώ ο Ερρίκος ΣΤ΄, ένα παιδί δέκα μηνών, ανακηρύσσεται βασιλιάς της Γαλλίας και της Αγγλίας, ο δελφίνος Κάρολος γίνεται Κάρολος Ζ΄. Σύμφωνα με το βασίλειο βρίσκεται κομμένο στα τρία. Η αγγλική διακυβέρνηση, ασκούμενη στο όνομα του Ερρίκου ΣΤ΄ από τον αντιβασιλέα Ιωάννη δούκα του Μπέντφορντ, αναγνωρίζεται από το βόρειο και το νοτιοδυτικό τμήμα της Γαλλίας. Από την πλευρά του ο Κάρολος Ζ΄ μπορεί να υπολογίζει στην πίστη των επαρχιών του κέντρου και του νότου της Λανγκεντόκ, αλλά η επικράτειά του έχει τόσο ελαττωθεί ώστε οι αντίπαλοί του τον αποκαλούν σκωπτικά «βασιλιά της Μπουρζ». Τέλος ο δούκας της Βουργουνδίας και κύριος της Φλάνδρας Φίλιππος Γ΄ ο Καλός θέτει τις βάσεις ενός κράτους που οριοθετείται ανάμεσα στη Βόρεια Θάλασσα και τη Φρανς-Κοντέ.

Μπροστά στον κίνδυνο να γίνει αγγλική, η Γαλλία σώζεται από την επέμβα-

Η ΓΑΛΛΙΑ ΤΟ 1420

ση της Ιωάννας της Λοραίνης που εισάγει τον Εκατονταετή Πόλεμο σε μια τρίτη φάση. Υποχρεώνοντας τους Άγγλους να άρουν την πολιορκία της Ορλεάνης (1429), η «παρθένα» σώζει το Μπερύ, πυρήνα των κτήσεις του «βασιλιά της Μπουαρζ», και πείθει τον Κάρολο Ζ' ότι η θεία επέμβαση θα εξασφαλίσει το θρίαμβο του γαλλικού στρατού. Επιβάλλοντας στη συνέχεια την πορεία προς τη Ρενς, όπου ο Κάρολος Ζ' λαμβάνει το χρίσμα στις 17 Ιουλίου 1429, ενισχύει τη νομιμότητα του βασιλιά και ακυρώνει έτσι τη Συνθήκη της Τρουά. Ακόμα περισσότερο, σ' αυτό το τέλος του Μεσαίωνα όπου η χριστιανική πίστη εξακολουθεί να αναζωπυρώνεται από τις συμφορές της εποχής, δίνει στο έθνος-κράτος την επικύρωση της θείας εκλογής.

Από κει και πέρα δεν έχει τόση σημασία ότι ο ανεπαρκής Κάρολος Ζ' δεν μπορεί να επωφεληθεί από την ώθηση που δίνει η Ιωάννα. Δεν έχει σημασία ότι την αφήνει να πολεμά μόνη, χωρίς υλικά μέσα, και ότι δεν κάνει τίποτα για να εξαγοράσει την ελευθερία της ή να τη σώσει από το θάνατο όταν, αιχμαλωτισμένη από τους Βουργουνδούς, παραδίδεται στους Άγγλους και καταδικάζεται ως αιρετική από τους εκκλησιαστικούς δικαστές. Μάλιστα το μαρτύριό της –καίγεται ζωντανή στη Ρουάν στις 30 Μαΐου 1431– εξυπηρετεί την εθνική μοναρχία προσφέροντάς της ένα μάρτυρα. Ενισχυμένο κατ' αυτό τον τρόπο, το εθνικό αίσθημα επιτρέπει σε ένα θεοφοβούμενο βασιλιά να τερματίσει νικηφόρα τον Εκατονταετή Πόλεμο.

Ο γαλλοβουργουνδικός συμβιβασμός αποτελεί το πρώτο βήμα της ανόρθωσης. Φοβούμενος μήπως πληρώσει αυτός την αγγλική ή γαλλική νίκη, ο δούκας

της Βουργουνδίας Φίλιππος Γ΄ ο Καλός δέχεται να αποσυρθεί από τη σύγκρουση. Σε αντάλλαγμα ο Κάρολος Ζ΄ επικυρώνει τις κατακτήσεις του, τον απαλλάσσει από τον όρκο πίστης και αναγνωρίζει τη δική του ευθύνη στο έγκλημα του Μοντερώ (κατά το οποίο δολοφονήθηκε ο Ιωάννης ο Άφοβός). Ταπεινωτική και επαχθής για το βασίλειο, η Συνθήκη του Αράς (1435) επιτρέπει ωστόσο στον Κάρολο Ζ΄ να αναδιοργανώσει τη Γαλλία και να καταφέρει στους Άγγλους αποφασιστικά πλήγματα. Από την ανακατάληψη του Παρισιού (1436) ως εκείνη της Γκυγιέν (1453), ο βασιλιάς ανακτά ένα βασίλειο, ξαναπαίρνει στα χέρια του τη διοίκηση, αναδιοργανώνει τα οικονομικά και συγκροτεί έναν επαγγελματικό στρατό.

Έτσι ο Εκατονταετής Πόλεμος τερματίζεται χωρίς ένας από του εμπόλεμους να μπορέσει να επιβάλει στον άλλον την ηγεμονία του. Επιτρέπει βεβαίως τη στερέωση της γαλλικής μοναρχίας, θεμέλιου του έθνους-κράτους, αλλά με τίμημα την εξάντληση της χώρας. Οι συνέπειες του πολέμου καταδικάζουν τη Γαλλία και την Αγγλία σε αδυναμία επί μισό αιώνα. Απασχολημένες με τους εσωτερικούς αγώνες τους, παραχωρούν τη θέση στη νεαρά ισπανική δύναμη που, στην αυγή των νεότερων χρόνων, γίνεται η κυρίαρχος της Δύσης.

Ο αιώνας του πολέμου που γνώρισε η Γαλλία ενθάρρυνε την τάση ανεξαρτησίας των μεγάλων φεουδαρχών. Η παρουσία δύο βασιλιάδων ανάμεσα στους οποίους μπορούσαν να επιλέξουν, οι προνομίες που και οι δύο ήταν αναγκασμένοι να παραχωρούν για να αυξήσουν τον αριθμό των πιστών τους, η καταφανής αδυναμία της κεντρικής διοίκησης έκαναν το φέουδο κάθε βασιλικού πρίγκιπα ένα μικρό ανεξάρτητο κράτος. Αν η ανεξαρτησία της Βουργουνδίας έχει αναγνωριστεί από τη Συνθήκη του Αράς, άλλα εδάφη—αυτά του δούκα της Βρετάνης, των δουκών Ρενέ Α΄ της Ανδεγαυίας, Καρόλου Α΄ της Ορλεάνης, Ιωάννη Β΄ της Αλανσόν ή Καρόλου του Μπουρμπόν—απολαμβάνουν την ίδια αυτονομία: όλοι οι μεγάλοι φεουδάρχες ζητούν να αποκτήσουν ανεξαρτησία.

Εναντίον αυτών των διεκδικήσεων, ο Κάρολος Ζ΄ παίρνει συγκεντρωτικά μέτρα που θα χρησιμοποιηθούν ως πρότυπα για τη δημιουργία των εθνών-κρατών της Ευρώπης. Έτσι δύο αντιλήψεις περί κράτους συγκρούονται στη Γαλλία στο τέλος του 15ου αιώνα: αυτή του ρωμαϊκού κράτους που διέπεται από έναν και μοναδικό νόμο με εγγυητή τον βασιλιά και εκείνη του φεουδαρχικού κράτους, που υπερασπίζονται οι ανώτατοι ευγενείς οργανώνοντας το 1437, το 1440 ή το 1442, κι ενώ ο πόλεμος με την Αγγλία δεν έχει ακόμα τελειώσει, εξεγέρσεις εναντίον της βασιλικής εξουσίας.

Αν και ο Λουδοβίκος ΙΑ΄ είχε υποστηρίξει τις φεουδαρχικές διεκδικήσεις όσο ζούσε ο πατέρας του Κάρολος Ζ΄, με την ανάρρησή του στο θρόνο εμφανίζεται αποφασισμένος να κάνει τους ανώτατους ευγενείς να αισθανθούν το βάρος της εξουσίας του. Αλλά οι χειρισμοί του, συχνά δαιδαλώδεις, με τους οποίους στρέφει τους μεν εναντίον των δε ή ξαναπαίρνει λαθραία αυτά τα οποία έχει δημόσια παραχωρήσει, πολλαπλασιάζουν τις δυσαρέσκειες. Το 1467 η «Ένωση του Κοινού Συμφέροντος» (Ligue du Bien Public) συγκεντρώνει γύρω από τον

κύριο αντίπαλό του, τον δούκα της Βουργουνδίας Κάρολο τον Τολμηρό, τους περισσότερους ανώτατους ευγενείς του βασιλείου. Από το 1468 ως το 1477 οι επιπτώσεις του αγώνα του Λουδοβίκου ΙΑ΄ εναντίον των διεκδικήσεων του Βουργουνδού δεσπάζουν στην ιστορία της Δύσης. Ολόκληρη η πολιτική του Καρόλου του Τολμηρού συνίσταται στη δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους μεταξύ της Γαλλίας και της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, το οποίο, συνενώνοντας τις κτήσεις του στη Φλάνδρα και τις Κάτω Χώρες με εκείνες της Βουργουνδίας, θυμίζει τη Λοθαριγγία της καρολίγγειας εποχής. Ο Λουδοβίκος ΙΑ΄ καταφέρνει, με πολύ κόπο, να συνενώσει όλους εκείνους που βλάπτονται από την ισχύ του Καρόλου του Τολμηρού (τις πόλεις του Ρήνου, τα ελβετικά καντόνια, τον δούκα της Λοραίνης). Από το 1475 ο δούκας της Βουργουνδίας σημειώνει τη μία αποτυχία μετά την άλλη: έχοντας ηττηθεί από τους Ελβετούς, κατόπιν από τον δούκα της Λοραίνης, σκοτώνεται έξω από το Νανσύ το 1477. Ωστόσο ο Λουδοβίκος ΙΑ΄ δεν καταφέρνει να καταλάβει τα βουργουνδικά εδάφη. Η Μαρία, διάδοχος του Καρόλου του Τολμηρού, πετυχαίνει χάρη στο γάμο της με τον Μαξιμιλιανό Α΄ των Αψβούργων, γιο του Γερμανού αυτοκράτορα, μια συνθήκη διανομής (1482) που αφήνει τη Φλάνδρα, τη Βραβάντη, την Ολλανδία, το Αινώ και το Λουξεμβούργο στο γιο τους Φίλιππο τον Ωραίο. Αλλά ο κίνδυνος να δημιουργηθεί μέσα στη Βουργουνδία ένα «μεγάλο δουκάτο της Δύσης» καθώς και ο κίνδυνος να εγκαθιδρυθεί μέσα στο βασίλειο μια σειρά ανεξάρτητων φεουδαρχικών πριγκιπάτων απομακρύνεται. Η Γαλλία επανέρχεται στα σύνορά της, η βασιλική εξουσία αποκαθίσταται και ο Εκατονταετής Πόλεμος ξεπερνιέται. Στο τέλος μιας μακράς δοκιμασίας το νεωτερικό έθνος-κράτος υπερτερεί στη Γαλλία.

Η Αγγλία, της οποίας πάντως τα εδάφη διασώθηκαν, δεν βγαίνει λιγότερο εξαντλημένη από τον Εκατονταετή Πόλεμο. Μόνο με το τέλος του «Πολέμου των Δύο Ρόδων» το νεωτερικό έθνος-κράτος εγκαθίσταται εκεί οριστικά.

Καθώς η Γαλλία πετυχαίνει τις αποφασιστικές νίκες της, η Αγγλία μπαίνει σε μια εποχή δυσκολιών. Ο βασιλιάς Ερρίκος ΣΤ΄, ένας γοητευτικός νεαρός που θέλει να γίνεται αρεστός σε όλους, είναι ανίκανος να διευθύνει το βασίλειο. Η σύζυγός του Μαργαρίτα η Ανδεγαυική αποκτά πολύ μεγάλη επιρροή πάνω του και τον ωθεί να ασκήσει μια πολιτική ειρήνης απέναντι στη Γαλλία, αναμφίβολα συνετή, αλλά όχι δημοφιλή στην Αγγλία. Οι εξεγέρσεις πολλαπλασιάζονται –ένας τυχοδιώκτης, ο Τζων Αμέντ-Ολ, «ο επανορθωτής των αδικιών», λεηλατεί το Λονδίνο επικεφαλής ενός στρατού δυσαρεστημένων–, ενώ οι μνηστήρες του θρόνου μηχανορραφούν. Ένας απ' αυτούς, ο δούκας της Υόρκης Ριχάρδος, επωφελείται από την οριστική ήττα της Αγγλίας στον Εκατονταετή Πόλεμο (1453) και από την κρίση παραφροσύνης που πλήττει τον Ερρίκο ΣΤ΄, για να ανακηρυχθεί «προστάτης και υπερασπιστής του βασιλείου» (Lord Protector and Defensor). Όταν συνέρχεται, ο Ερρίκος ΣΤ΄ απομακρύνει τον ανταγωνιστή του.

Έτσι ξεκινά ανάμεσα στον οίκο του Λάνκαστερ –του οποίου το οικόσημο φέρει ένα κόκκινο ρόδο– και σ' εκείνον της Υόρκης –που υιοθετεί ως σύμβολο ένα άσπρο ρόδο– ο «Πόλεμος των Δύο Ρόδων».

Οι διακυμάνσεις αυτής της σύγκρουσης είναι πολλαπλές και τα γυρίσματα τόσο πολυάριθμα όσο και απρόβλεπτα. Ο Ριχάρδος της Υόρκης σκοτώνεται σε μια μάχη το 1460, αλλά ο γιος του Εδουάρδος Δ΄ του Λάνκαστερ καταφέρνει να γίνει βασιλιάς. Όσο για τον Ερρίκο ΣΤ΄, δολοφονείται στη φυλακή όπως και ο νεαρός γιος του. Ωστόσο η νίκη του οίκου της Υόρκης δεν θέτει τέλος στη σύγκρουση. Ο Εδουάρδος Δ΄ αποκαθιστά, με αρκετή αγριότητα, τη βασιλική εξουσία. Πεθαίνοντας αφήνει δύο κληρονόμους. Αλλά ο βασιλιάς Εδουάρδος Ε΄ και ο αδελφός του Ριχάρδος είναι πολύ νέοι. Ο θείος τους Ριχάρδος δούκας του Γκλόστερ ανακηρύσσεται «προστάτης του βασιλείου» και τους κλείνει στον Πύργο του Λονδίνου. Παίρνει τότε τον τίτλο του βασιλιά και βάζει εν ψυχρώ να σκοτώσουν τους δύο ανιψιούς του (1483). Οι θηριώδεις μέθοδοι του Ριχάρδου Γ΄ Πλανταγενέτη δεν αργούν να αναζωπυρώσουν τη σύγκρουση. Μια συνωμοσία επαναφέρει από τη Βρετανία τον κόμητα του Ρίτσμοντ Ερρίκο Τυδώρ, απόγονο των Λάνκαστερ από τη μητέρα του. Ο Ριχάρδος Γ΄ βαδίζει εναντίον του, αλλά προδομένος από έναν από τους διοικητές του ηττάται και σκοτώνεται σε μια μάχη στις 22 Αυγούστου 1485. Νικητής, ο Ερρίκος Τυδώρ γίνεται βασιλιάς με το όνομα Ερρίκος Ζ΄. Για να συμβιβάσει τα «Δύο Ρόδα» παντρεύεται την κόρη του Εδουάρδου Δ΄ και κυβερνά με μετριοπάθεια.

Η αγγλική μοναρχία στο τέλος του Μεσαίωνα είναι λοιπόν εξασθενημένη όσο και η γαλλική. Η νέα δυναστεία των Τυδώρ πρέπει να ανοικοδομήσει το βασίλειο, να εδραιώσει μια σταθερή εξουσία και να θέσει τέλος στη φεουδαρχική αναρχία. Όπως στη Γαλλία, ο Εκατονταετής Πόλεμος έχει ως συνέπεια την εξασθένηση της χώρας χωρίς κανένα όφελος. Ωστόσο κι εκεί η σύγκρουση έχει εμπειδώσει στους ανθρώπους το αίσθημα ότι ανήκουν σε μια κοινότητα της οποίας εγγυητής είναι ο βασιλιάς. Έτσι τίθενται τα θεμέλια της οικοδόμησης του έθνους-κράτους.

Η ΔΥΣΚΟΛΗ ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ-ΚΡΑΤΟΥΣ

Στο τέλος του Μεσαίωνα, τη στιγμή που καταρρέουν οι βασικές αρχές της Χριστιανικής ενότητας, αρχίζει να αναδύεται μέσα από φεουδαρχικές δομές παρούσες ακόμη στα πράγματα και τα πνεύματα, η νέα αντίληψη του έθνους-κράτους. Αν η αυτοκρατορική αντίληψη στοιχειώνει ακόμα τους κληρικούς, ο αυτοκράτορας έχει απολέσει κάθε εξουσία στην Ιταλία προς όφελος των πριγκίπων και των πόλεων, στη δε Γερμανία προς όφελος των 350 πριγκιπάτων που μοιράζονται το έδαφος της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Η υπέρτατη αρχή στον χριστιανικό κόσμο έχει πλέον μεταβιβαστεί στον βασιλιά, ο οποίος, κατά την έκφραση των Γάλλων νομομαθών του 13ου αιώνα, είναι πια «αυτοκράτορας στο βασίλειό του». Αυτή η επιστροφή στο ρωμαϊκό δίκαιο κάνει τον βασιλιά ενσάρκωση του κράτους, του δημόσιου αγαθού (*res publica*). Αλλά η νέα τούτη αντίληψη, θεμέλιο της βασιλικής εξουσίας ως τον 19ο αιώνα,

επιβάλλεται με δυσκολία απέναντι στις μεσαιωνικές αντιλήψεις. Οι τελευταίες, πάντα ζωηρές, δεν βλέπουν στο στέμμα παρά μια οικογενειακή ιδιοκτησία του βασιλιά και του οίκου του, μεταβιβαζόμενη μέσω γάμου ή κληρονομιάς. Θεωρούν ότι τα στηρίγματα του ηγεμόνα περιορίζονται στους πελάτες του από τη φεουδαρχική αριστοκρατία και στους πιστούς συμβούλους του που αμείβονται με γαίες ή παράσημα. Τέλος, κατ' αυτές, η βασιλική ηγεμονία πάνω στο λαό βασίζεται στη θρησκευτική διάσταση που προσδίδει το χρίσμα το οποίο κάνει τους βασιλιάδες ή τους αυτοκράτορες πρόσωπα με φωτιστέφανο αγιοσύνης.

Αυτή η αμφισημία των αντιλήψεων περί βασιλικής εξουσίας στην Ευρώπη του τέλους του 15ου αιώνα δεν δίνει στους βασιλιάδες παρά αβέβαια μέσα για να ασκήσουν την εξουσία τους. Αυτό ισχύει για ένα από τα πρώτα και σημαντικότερα τέτοια μέσα, όπως τα βλέπουν οι υπήκοοί του: εκείνο της απόδοσης δικαιοσύνης. Είτε αποδίδεται άμεσα από τον ηγεμόνα είτε από τους εκπροσώπους του ή από τα παραλαμμένα, αυτός θεωρητικά είναι υπεύθυνος. Ωστόσο οι αναστατώσεις του 14ου και 15ου αιώνα πολλαπλασίασαν τις παράλληλες δικαιοδοτικές αρχές: αντίπαλοι πρίγκιπες, μεγάλοι υποτελείς και άλλες ντε φάκτο εξουσίες απέκτησαν δικά τους όργανα δικαιοσύνης.

Η κατάσταση είναι ακόμα πιο συγκεχυμένη στα οικονομικά ζητήματα. Ως τον 14ο αιώνα ο βασιλιάς ζει από τα εισοδήματα της γαιοκτησίας του. Από τον 14ο αιώνα, οι μοναρχίες που αποκτούν διοίκηση και στρατό είναι αναγκασμένες να ζητούν από τους υπηκόους τους μια συνεισφορά. Δεδομένου ότι οι ευγενείς καταβάλλουν το φόρο του αίματος⁷¹, απευθύνονται στην Εκκλησία, τους αστούς των πόλεων και τους χωρικούς. Αρχικά αυτοί οι φόροι δεν νοούνται παρά ως μια έκτακτη εισφορά προορισμένη να βοηθήσει τη μοναρχία να περάσει μια δύσκολη αλλά προσωρινή στενωπό. Η ιδέα μιας συμμετοχής των κατοίκων στη διοίκηση ή την άμυνα του κράτους, που συνδέεται με την ίδια την αντίληψη του δημόσιου αγαθού, δεν έχει λοιπόν ωριμάσει. Στην πράξη πάντως καταλήγουν στο ίδιο αποτέλεσμα καθώς οι φόροι γρήγορα γίνονται τακτικοί: για παράδειγμα, ο φόρος που επιβάλλεται το 1360 για την πληρωμή των λύτρων του βασιλιά της Γαλλίας Ιωάννη Β' του Καλού καταβάλλεται επί σαράντα χρόνια.

Η ανάγκη προσφυγής στις εισφορές των υπηκόων δεν μένει χωρίς συνέπειες. Καθώς οι ισχυρότεροι φορολογούμενοι σύντομα αξιώνουν να τους συμβουλευτούν σχετικά με το ποσό και τη χρησιμοποίηση του φόρου, οι ηγεμόνες αναγκάζονται να συγκαλούν τους αντιπροσώπους τους. Έτσι γεννιέται τον 13ο αιώνα το παραλαμμένο της Αγγλίας, από τη θέληση των βαρόνων, των αρχιερέων και των πόλεων να ελέγχουν τη βασιλική δημοσιονομία. Η «Συνέλευση των Τάξεων» (*États généraux*) στη Γαλλία ή τα κόρτες (*cortes*) στην Ισπανία έχουν την ίδια προέλευση. Συχνά αυτές οι συνελεύσεις δεν συγκατατίθενται στην επιβολή νέων φόρων παρά μόνο με αυστηρούς όρους, εξασφαλίζοντας έτσι ένα δικαίωμα ελέγχου της πολιτικής.

Τα πριγκιπάτα που ιδρύονται με την ευκαιρία των δυσχερειών και των πολέμων αποκτούν κατά τον ίδιο τρόπο όργανα διακυβέρνησης (γενικό λογιστή-

ριο, παρλαμέντο, καγκελαρία, νομισματοκοπείο). Έτσι στη φεουδαρχική αντίληψη των πριγκιπάτων μπολιάζεται η νέα έννοια του διοικούμενου κράτους. Αυτό ισχύει για τη Βρετάνη, την Γκυγιέν, τη Βουργουνδία, το δουκάτο του Μιλάνου, το Βανδεμβούργο, τη Λανγκεντόκ.

Η αντίληψη του νεωτερικού κράτους, το οποίο κυβερνάται από ένα μονάρχη που επιβάλλει το νόμο του σε όλους του τους υπηκόους, δεν έχει λοιπόν κατά κανένα τρόπο επικρατήσει οριστικά στα τέλη του Μεσαίωνα. Δεν αποσπάται παρά με μεγάλη βραδύτητα από τα κατακάθια μιας χιλιετίας μεσαιωνικών αντιλήψεων. Το έθνος-κράτος επωφελείται ωστόσο από ένα σημαντικό πλεονέκτημα: τη γέννηση ενός εθνικού αισθήματος, σφυρηλατημένου μέσα στους δύσκολους καιρούς που έζησε η Ευρώπη. Εκδηλωμένο στην επιθυμία απαλλαγής από την ξένη επιρροή –είτε πρόκειται για τη δράση της Ιωάννας της Λοραίνης στη Γαλλία είτε για τη θέληση των χωρών της ανατολικής Ευρώπης να αποκτήσουν εθνικές δυναστείες προκειμένου να αντισταθούν στη γερμανική προώθηση–, το εθνικό αίσθημα τείνει να ενσαρκωθεί στον ηγεμόνα, στον οποίο επικεντρώνεται η συνείδηση των κατοίκων ότι ανήκουν σε μια κοινότητα. Έτσι η πίστη προς τη δυναστεία εμφανίζεται στο τέλος του Μεσαίωνα ως η κύρια μαγιά του έθνους-κράτους. Ακόμα περισσότερο, μπορεί να θεωρήσει κανείς, μαζί με τον Ρ. Φοσιέ, ότι οι πελατείες που διαμορφώθηκαν κατά τις συγκρούσεις στις πόλεις και τις περιφέρειες (γυέλφοι και γιβελίνοι στη Ιταλία, Αρμανιάκ και Βουργουνδοί στη Γαλλία) αποτελούν το έμβρυο των πρώτων νεωτερικών «πολιτικών κομμάτων».

Κατά συνέπεια, μετά την πολυδιάσπαση του 14ου και του 15ου αιώνα, η Ευρώπη δεν γίνεται πλέον αντιληπτή ως μία χριστιανοσύνη αλλά ως αντιπαράθεση εθνικών οντοτήτων που αγωνίζονται για την ηγεμονία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

Μια θεμελιώδης καμπή: οι Μεγάλες Ανακαλύψεις

- ♦ Στα τέλη του 15ου αιώνα η Ευρώπη γνωρίζει μια ανόρθωση που βασίζεται στην αποκατάσταση της μοναρχικής τάξης πάνω σε νεωτερικές βάσεις στα δυτικά της ηπείρου και στην υποχώρηση των ενδημικών ασθενειών και των λιμών. Διαπιστώνεται μια δημογραφική άνοδος, μια ανάκαμψη της γεωργικής και βιομηχανικής παραγωγής καθώς και των ανταλλαγών. Στο πλαίσιο αυτής της ανάπτυξης και χάρη στην τελειοποίηση νέων τεχνικών μέσων οι Ευρωπαίοι θαλασσοπόροι ρίχνονται στην ανακάλυψη των μεγάλων ωκεάνειων δρόμων, εξερευνώντας τις ακτές της Αφρικής, ανακαλύπτοντας την αμερικανική ήπειρο και πραγματοποιώντας τον πρώτο γύρο του κόσμου.
- ♦ Οι χώρες που προβαίνουν στις ανακαλύψεις βάζουν στο χέρι τα πλούτη των νέων εδαφών και στη συνέχεια τα καταλαμβάνουν πολιτικά, πράγμα που καταλήγει στη συγκρότηση αποικιακών αυτοκρατοριών. Οι μεγάλοι ευνοημένοι απ' αυτή τη διαδικασία είναι η Ισπανία και η Πορτογαλία, που προσελκύουν στα λιμάνια τους εξωτικά προϊόντα και πολύτιμα μέταλλα και δημιουργούν τις πρώτες αποικιακές αυτοκρατορίες, η μεν Πορτογαλία στις Ινδίες και τη Βραζιλία, η δε Ισπανία στην Αμερική. Η Ισπανία επιβάλλει την κυριαρχία της στο κεντρικό και το νότιο τμήμα της ηπείρου, συγκροτώντας μια μυθική αυτοκρατορία, τα πλούτη της οποίας θα της επιτρέψουν να χρηματοδοτήσει την προσπάθεια επιβολής των ηγεμόνων της στην Ευρώπη.
- ♦ Οι πνευματικές διαστάσεις και συνέπειες των Μεγάλων Ανακαλύψεων δεν είναι λιγότερο αξιόλογες. Οι Ευρωπαίοι ανακαλύπτουν έναν κόσμο πολύ διαφορετικό από εκείνον που πάντα είχαν στο νου τους, την ύπαρξη άλλων πολιτισμών οι οποίοι δεν αξίζουν πάντα την περιφρόνηση που τους αποδίδουν οι κατακτητές και αντιλαμβάνονται ότι υπάρχουν άλλες μορφές πίστης κι άλλα συστήματα αξιών ε-

κτός από τα δικά τους. Το αποτέλεσμα είναι να κλονιστούν βαθύτατα οι κοσμοθεωρήσεις και οι αξίες που κληρονομήθηκαν από το Μεσαίωνα και να ξεκινήσει μια κίνηση αμφισβήτησης της οποίας οι συνέπειες θα παραταθούν επί πολλούς αιώνες.

Αν το γκρέμισμα των δομών του μεσαιωνικού κόσμου αρχίζει στη διάρκεια της κρίσης του 14ου και 15ου αιώνα, είναι δύσκολο να βρεθεί μια συμβολική χρονολογία για το τέλος του Μεσαίωνα. Μήπως θα πρέπει να σημειωθεί ως τέτοια η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους (1453) ή ο κατάπλους του Κολόμβου σε νησιά που θεωρεί τότε γειτονικά της Ινδίας (1492);

Φαίνεται ότι η πραγματική καμπή, που είναι αδύνατο να χρονολογηθεί με ακρίβεια, αλλά που τοποθετείται ανάμεσα στα μέσα του 15ου και τα πρώτα χρόνια του 16ου αιώνα, έχει να κάνει με το άνοιγμα των Ευρωπαίων στον κόσμο. Αυτό το άνοιγμα μεταβάλλει την οικονομική συγκυρία, αλλάζει το κέντρο βάρους της ηπείρου, ανατρέπει την ιεραρχία των πολιτικών δυνάμεων και καταφέρει ένα μοιραίο πλήγμα στην κοσμοθεώρηση των Ευρωπαίων, αποκαλύπτοντάς τους άλλους ανθρώπους και άλλες μορφές πολιτισμού.

Τέκνα της ευρωπαϊκής ανόρθωσης του δευτέρου ημίσεος του 15ου αιώνα, οι Μεγάλες Ανακαλύψεις θα αναστατώσουν για καιρό μια Ευρώπη ήδη κλονισμένη από την «επιπόνηση» του προτεσταντισμού, την εκλογή του Καρόλου Κουίντου και την οθωμανική προώθηση στο νοτιοανατολικό τμήμα της ηπείρου.

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΑΝΟΡΘΩΣΗ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ

Μετά από ενάμιση αιώνα αναστάτωσης σε όλα τα επίπεδα, το δεύτερο ήμισυ του 15ου αιώνα φαίνεται να είναι για την Ευρώπη μια εποχή ανόρθωσης και επαναφοράς στην τάξη πάνω σε νέες βάσεις. Το τέλος του Εκατονταετούς Πολέμου, η αποκατάσταση της μοναρχικής τάξης στη Γαλλία και αργότερα στην Αγγλία, η ενοποίηση της ισπανικής μοναρχίας, το *modus vivendi* που εδραιώθηκε στην Ιταλία και την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία –στο τέλος μιας μακράς περιόδου αγώνων μεταξύ πόλεων στη μια περίπτωση, δυναστειών στην άλλη– οδηγούν σε μια σχετική πολιτική σταθερότητα. Αν και οι πόλεμοι δεν έχουν διόλου εκλείψει, ο άναρχος χαρακτήρας τους σιγά σιγά χάνεται, μαζί με τη χρόνια ανασφάλεια που προκαλούσαν.

Η υποχώρηση των ενδημικών ασθενειών και η αραίωση των λιμών επιτρέπουν την ίδια εποχή την ανασύσταση του πληθυσμού. Διαπιστώνεται μετά το 1450 η επανακατοίκηση ενός μεγάλου μέρους των εγκαταλειμμένων χωριών. Αν μερικά, παρατημένα εξαιτίας του φτωχού εδάφους ή του ανθυγιεινού περιβάλλοντος, φαίνονται καταδικασμένα σε οριστική εξαφάνιση, άλλα, νέα χωριά δημιουργούνται.

Η δημογραφική άνοδος του 16ου αιώνα έχει αποφασιστικές συνέπειες για την τύχη της Ευρώπης. Με την επανακατοίκηση των πόλεων και των χωριών η οικονομία που είχε υποστεί συρρίκνωση την εποχή των συμφορών ξαναβρίσκει το δυναμισμό της. Οι εκχερσώσεις, η επανακαλλιέργεια γαιών που είχαν εγκαταλειφθεί, η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας μαρτυρούν αυτή την κίνηση. Όσο για τις πόλεις, αυτές συνεχίζουν στα τέλη του 15ου και 16ου αιώνα την ανάπτυξη που ξεκίνησε τον 14ο αιώνα. Υποθάλποντας μια σημαντική ζήτηση αναλώσιμων προϊόντων μεταβάλλουν σταδιακά την παραγωγή της γύρω περιοχής: ανάπτυξη της αμπελοκαλλιέργειας, καλλιέργεια βιομηχανικών ή χρωστικών φυτών. Με την ευκαιρία, η χωροδεσποτεία, παραδοσιακός πυρήνας της αγροτικής παραγωγής, επανασυγκροτείται. Σ' ολόκληρη την Ευρώπη, οι εκτάσεις που διατηρούν και διαχειρίζονται άμεσα οι χωροδεσπότες τείνουν να αυξηθούν εις βάρος εκείνων που εκμισθώνονται στους χωρικούς. Στην Αγγλία, όπου ξεκινά η κίνηση των «περιφράξεων» (enclosures – περιχαράκωση και απόδοση μεγάλων εκτάσεων στην κτηνοτροφία) και στην Ισπανία, όπου αναπτύσσεται η εκτροφή εριοπαρωγαγών προβάτων, η τάση αυτή είναι ιδιαίτερα έντονη. Στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη, η μεγάλη γαιοκτησία παραμένει ο κανόνας, με τους χωρικούς να υπόκεινται σ' ένα καθεστώς που πλησιάζει τη δουλοπαροικία.

Η βιοτεχνική παραγωγή ξαναβρίσκει κι αυτή το δυναμισμό που είχε τον 13ο αιώνα. Ενώ η φλαμανδική παραγωγή τσόχας ανακτά τη λάμψη του παρελθόντος, τα νέα κέντρα της Αγγλίας, της Λανγκεντόκ και της Ισπανίας, γεννημένα στη διάρκεια της κρίσης, συνεχίζουν την εξέλιξη τους. Το ίδιο συμβαίνει με τα εργαστήρια ελαφρότερων υφασμάτων, κατώτερης ποιότητας και τιμής, τα οποία είχαν προκύψει από την προσαρμογή της υφαντουργίας στην εποχή της κρίσης: μάλλινα δεύτερης κατηγορίας, λινά ή βαμβακερά συνεχίζουν να τροφοδοτούν τις αγορές των φτωχότερων.

Αλλά η μεγάλη πρόοδος του τέλους του 15ου αιώνα παρουσιάζεται στη μεταλλουργία. Ωθούμενη από τους πολέμους του 14ου και 15ου αιώνα, τούτη γνωρίζει, χάρη στις τεχνικές εξόρυξης μεταλλευμάτων και την επεξεργασία στις υψικαμίλους, μια πρώτη χρυσή εποχή που θα εκδηλωθεί εντονότερα τον 16ο αιώνα.

Η ανάπτυξη της παραγωγής, η δημογραφική άνοδος και η ειρήνη που εν μέρει επανήλθε επιτρέπουν μια μεγάλη ανανέωση των ανταλλαγών. Ορισμένα εγκαταλειμμένα δρομολόγια ακολουθούνται εκ νέου. Αλλά το τέλος του 15ου αιώνα και η περίοδος που ακολουθεί επιβεβαιώνουν κυρίως τη χρησιμοποίηση νέων δρόμων που είχαν επιτρέψει την προσαρμογή του εμπορίου στην κρίση. Η Μεσόγειος και η Βαλτική παραμένουν δραστήριοι άξονες, αλλά ο πιο δυναμικός είναι πλέον αυτός της ατλαντικής πλευράς, που ευνοεί τη δραστηριότητα των παράκτιων χωρών, από την Ισπανία ως την Αγγλία και τις πόλεις της Χάνσα. Επίσης οι χερσαίοι δρόμοι που, μέσω της νότιας Γερμανίας, συνδέουν τις χώρες της Βόρειας Θάλασσας με εκείνες της Μεσογείου διατηρούν και επαυξάνουν το πλεονέκτημα που απέκτησαν στη διάρκεια της κρίσης. Είναι χα-

ρακτηριστικό ότι δίπλα στις γενοβέζικες και φλωρεντινές επιχειρήσεις εμφανίζονται οι Φούγκερ του Άουγκσμπουργκ. Συμβολίζουν την εντελώς νέα οικονομική ισχύ του σημαντικού κέντρου που συνιστά η νότια Γερμανία.

Σ' αυτό το πλαίσιο οι ευρωπαϊκές μοναρχίες, ισχυροποιημένες από την κυριαρχία που εξασφάλισαν οριστικά, ως αποτέλεσμα της κρίσης και της κατάρρευσης του αυτοκρατορικού μύθου και της θεοκρατίας, ενισχύουν την εξουσία τους και αυξάνουν τα μέσα δράσης τους. Κληρονομικοί μονάρχες της Αγγλίας, της Αραγόνας, της Καστίλης ή της Γαλλίας, αιρετοί ηγεμόνες της Γερμανίας και της Πολωνίας ή Ιταλοί πρίγκιπες κατατείνουν στον ίδιο στόχο: να εξαλείψουν κάθε εμπόδιο στην εξουσία τους και να αποκτήσουν τα μέσα για να την ασκήσουν στην πληρότητά της. Έτσι αρχίζει σ' όλα τα κράτη ένας αγώνας εναντίον της ισχύος των μεγάλων οικογενειών. Παντού οι ηγεμόνες προσπαθούν να τις εξαναγκάσουν σε υπακοή και να ενσωματώσουν τα φέουδα και τις προικοκτησίες τους στο πλαίσιο της εθνικής επικράτειας. Επίσης περιορίζουν το ρόλο των αντιπροσωπευτικών οργάνων (παρλαμέντα, κόρτες, Συνελεύσεις των Τάξεων), οι συναντήσεις των οποίων αραιώνουν τόσο που θεωρούνται έκτακτες συνελεύσεις μάλλον παρά τακτικά στοιχεία της διακυβέρνησης των κρατών. Τέλος, οι ελευθερίες που είχαν παραχωρηθεί στην Εκκλησία, στις πόλεις και σε άλλους οργανισμούς ψαλιδίζονται και περιορίζονται όσο είναι δυνατόν.

Τα κράτη αποκτούν τα αναγκαία μέσα διακυβέρνησης καθιστώντας μόνιμες τις καινοτομίες που γεννήθηκαν στη διάρκεια των κρίσεων του 14ου και 15ου αιώνα και ολοκληρώνοντας την οργάνωση των κρατικών θεσμών. Στις δυτικές μοναρχίες, το ανακτοβούλιο, που ορίζεται κατευθείαν από τον ηγεμόνα, συνιστά αληθινή κυβέρνηση. Πιο εξειδικευμένα τμήματα αποσπώνται απ' αυτό για να ασκήσουν λειτουργίες που αναφέρονται στον ηγεμόνα. Έτσι η δικαιοσύνη απονέμεται εν ονόματι του βασιλιά από τις Ακροάσεις (Audiencias) της Καστίλης, από το Δικαστήριο της Αίθουσας του Αστέρα (Court of Star Chamber) στην Αγγλία ή από το Μεγάλο Συμβούλιο (Grand Conseil) στη Γαλλία. Η εξουσία του βασιλιά ενισχύεται από τον πολλαπλασιασμό των οργάνων που τον εκπροσωπούν στις επαρχίες: βασιλικοί δικαστές, αξιωματούχοι ή τοπικοί αντιπρόσωποι του στέμματος, επιλεγμένοι όπως στην Αγγλία ανάμεσα στην αριστοκρατία της επαρχίας.

Καθώς τα προϊόντα που προέρχονται από τη βασιλική γαιοκτησία και από τα βασιλικά δικαιώματα αποδεικνύονται ανεπαρκή, αυτές οι ενισχυμένες μοναρχίες φροντίζουν να εξασφαλίσουν μόνιμα έσοδα. Αρχικά «έκτακτη», η φορολόγηση των ατόμων ή των αγαθών καθώς και των ανταλλαγών γίνεται τακτική. Επιτρέπει έτσι στον βασιλιά να χρηματοδοτεί τη διοίκησή του και κυρίως να συγκροτεί ένα μόνιμο στρατό ο οποίος, αποτελούμενος από πραγματικούς επαγγελματίες του πολέμου, αντικαθιστά τη φεουδαρχική υποχρέωση στράτευσης.

Σ' αυτή την οικοδόμηση νεωτερικών κρατών, οργανωμένων και αποτελεσματικών, η δυτική Ευρώπη έχει ξεκάθαρο προβάδισμα. Η Γαλλία και η Καστίλη είναι το υπόδειγμα τέτοιων εθνών-κρατών, ακολουθούμενες από την Αρα-

ώνα, την Αγγλία ή τα βουργουνδικά κράτη του Φιλίππου Α΄ του Ωρραίου. Αντίθετα, η κεντρική και η ανατολική Ευρώπη δεν γνωρίζουν αυτό τον τύπο εξέλιξης. Οι μοναρχίες εκεί παραμένουν σημαδεμένες από τον αρχαϊσμό. Περιορισμένες από την ισχύ των μεγάλων οικογενειών και των τοπικών εξουσιών, δεν διαθέτουν κανένα από τα διοικητικά και στρατιωτικά όργανα τα οποία συνιστούν τη δύναμη των δυτικών κρατών.

Δείχνοντας ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα το δρόμο της ανόρθωσης, οι μοναρχίες της δυτικής Ευρώπης, αποδουμένες στην κατάκτηση του κόσμου, θα επιτρέψουν μια θεαματική διεύρυνση του γεωγραφικού ορίζοντα των Ευρωπαίων.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΑΝΟΙΓΕΤΑΙ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Στις αρχές του 15ου αιώνα η Ευρώπη θεωρεί τον εαυτό της το κέντρο του κόσμου. Πέρα από τα σύνορά της απλώνεται ένας ελλειπώδης γνωστός και μυστηριώδης κόσμος. Μοναδικός πραγματικός γείτονας, το Ισλάμ εμφανίζεται στην ανατολή και το νότο ως παραπέτασμα ανάμεσα στην Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο. Αν, με εξαίρεση το βασίλειο της Γρανάδας που διατηρείται ως τα τέλη του αιώνα, οι μουσουλμάνοι εξαλείφθηκαν από τη δυτική Ευρώπη, στα νοτιοανατολικά προχωρούν. Αφού έχουν αναλάβει τον έλεγχο των νότιων και ανατολικών παραλίων της Μεσογείου κυριαρχώντας στη βόρεια Αφρική, την Αίγυπτο, τη Συρία και τη Μικρά Ασία, καταλαμβάνουν τη βαλκανική χερσόνησο και διεισδύουν στην περιοχή του Δούναβη. Εκτός από αντίπαλος, το Ισλάμ είναι επίσης ένας πολύ γνώριμος γείτονας με τον οποίο γίνονται εμπορικές συναλλαγές και όπου μεταβαίνουν ταξιδιώτες και πρεσβευτές. Πέρα από τον μουσουλμανικό κόσμο, απλώνονται μυστηριώδεις εκτάσεις, των οποίων η περιγραφή οφείλει περισσότερο στη φαντασία απ' ό,τι στη γνώση: η μαύρη Αφρική ή τα βασίλεια της Ασίας είναι κυρίως γνωστά από τις θαυμαστές διηγήσεις του Μάρκο Πόλο ή του Ιωάννη ντε Μαντεβίλ. Οι Ευρωπαίοι συνάγουν την εντύπωση μυθικών χωρών στις οποίες αφθονούν ο χρυσός και τα κάθε λογής πλούτη. Όσο για τη Δύση, τη γνωριμία της οποίας δεν επιτρέπει ο στοιχειώδης χαρακτήρας των συνθηκών ναυσιπλοΐας, εκεί τοποθετούνται φανταστικά νησιά: τόποι διαμονής των μακαριών ή θαυμαστοί κόσμοι που ξεχειλίζουν από πλούτη.

Αν η κρίση του 14ου και 15ου αιώνα ανέκοψε τις αποστολές και επιβράδυνε το ρυθμό των ανακαλύψεων, αντιθέτως η ανόρθωση της Ευρώπης και η ενίσχυση των κρατών στη δυτική Ευρώπη θα τις ανανεώσουν από το δεύτερο ήμισυ του 15ου αιώνα. Μερικοί πρίγκιπες και πλοιοκτήτες δυναμικών περιοχών της Ιταλίας ή της αναπτυσσόμενης Ιβηρικής Χερσονήσου δίνουν την ώθηση. Θαλασσοπόροι και τυχοδιώκτες ρίχνονται τότε στην ανακάλυψη άγνωστων τόπων. Οι λόγοι που τους σπρώχνουν να φύγουν είναι πολλοί. Οι διηγήσεις για χώρες που ξεχειλίζουν από χρυσάφι και σπάνια προϊόντα (μπαχαρικά, αρώματα, ζάχαρη και πολύτιμα υφάσματα) έχουν ξυπνήσει την όρεξη για κέρδος και

το εμπορικό ενδιαφέρον. Η φιλοδοξία σπρώχνει τα νέα κράτη –ιδιαίτερα αυτά της Ιβηρικής Χερσονήσου που μόλις ολοκλήρωσαν την Ανάκτησή τους– να επεκτείνουν την εξουσία τους σε νέα εδάφη και να βρουν ενδεχόμενους συμμάχους για να πολεμήσουν τον μουσουλμανικό κόσμο. Ας σημειωθεί άλλωστε ότι οι αποστολές συνιστούν μια κοινωνική διέξοδο για τους ξεπεσμένους ευγενείς κατώτερους των ιβηρικών εσχαιών (Εστρεμαδούρα, Ανδαλουσία). Η Εκκλησία ελπίζει, από την πλευρά της, στον θρησκευτικό προσηλυτισμό των λαών της Αφρικής και της Ασίας. Τέλος ο πολλαπλασιασμός των αποστολών προέρχεται εξίσου από την επιθυμία της γνώσης και της επαλήθευσης επιστημονικών θεωριών ή μυθικών διηγήσεων. Έτσι ο Πορτογάλος πρίγκιπας Ερρίκος ο Θαλασσοπόρος, γύρω από τον οποίο συγκεντρώνονται σοφοί, αστρονόμοι και θαλασσοπόροι, καταφέρνει να πείσει τον ηγεμόνα του ότι αυτές οι υπερπόντιες αποστολές ενδιαφέρουν γενικά το νεαρό κράτος.

Μια σειρά τεχνικών μέσων επιτρέπουν στους Ευρωπαίους της Δύσης να ριχτούν στα τέλη του 15ου αιώνα στην ανακάλυψη του κόσμου: η καραβέλα, που εμφανίζεται γύρω στο 1440, είναι –με τη μακρόστενη πλώρη και τα ιστία της που της επιτρέπουν να επιτυγχάνει υψηλές ταχύτητες– το πλοίο των Μεγάλων Ανακαλύψεων· η πυξίδα ήταν βέβαια γνωστή από τον 13ο αιώνα, αλλά οι ενδείξεις της γίνονται ακριβείς τον 15ο αιώνα με τελειοποιημένους πίνακες απόκλισης· χάρτες σχετικά λεπτομερείς, οι πορτολόνοι, δεν παύουν να γίνονται ακριβέστεροι όσο προχωρούν οι εξερευνήσεις· τέλος ο αστρολάβος δίνει αξιόπιστες ενδείξεις για τον προσδιορισμό του πλάτους και την παρακολούθηση της πορείας.

Κατ' αυτό τον τρόπο οι Ευρωπαίοι του τέλους του 15ου αιώνα ανακαλύπτουν τους μεγάλους ωκεάνειους δρόμους. Από τις αρχές του 14ου αιώνα Γενουάτες και Καταλανοί είχαν διαβεί τις Ηράκλειες Στήλες (το στενό του Γιβραλτάρ), είχαν ριχτεί στον Ατλαντικό και είχαν ανακαλύψει τις Καναρίους, τις Αζόρες και τη Μαδέρα. Μετά την κατάληψη της Θέουτα το 1415, οι Πορτογάλοι, παρακινημένοι από τον Ερρίκο τον Θαλασσοπόρο, εξερευνούν τις αφρικανικές ακτές. Αρχικός στόχος είναι η παράκαμψη του μουσουλμανικού Μαρόκου και η αναζήτηση συμμάχων εναντίον του. Αυτός ο στόχος γρήγορα αντικαθίσταται από την αναζήτηση χρυσού, ελεφαντοστού και μπαχαρικών, στη συνέχεια δε από την ελπίδα ανακάλυψης μιας θαλάσσιας οδού που να οδηγεί στις Ινδίες χωρίς να περνά από τις μουσουλμανικές χώρες. Έτσι ανακαλύπτονται διαδοχικά το Ρίο ντε Όρο, τα νησιά του Πράσινου Ακρωτηρίου, η Σιέρα Λεόνε, κατόπιν ο Κόλπος της Γουινέας, η Χρυσή Ακτή, το Δέλτα του Νίγηρα και, πέρα από τον Ισημερινό, η Γκαμπόν και η Αγκόλα μετά το 1480. Τέλος το 1487-1488, η αποστολή του Μπαρτουλουμέου Ντίας, απομακρυνόμενη πολύ από τις ακτές της Γουινέας, περνά το ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας και φτάνει στις ακτές του Νατάλ στην ανατολική πλευρά της Αφρικής. Δεν απομένουν παρά οι Ινδίες στις οποίες οδηγείται ο Βάσκο δα Γκάμα το 1497-1498 αποπλέοντας από τη Λισαβόνα.

Όμως η μεγαλύτερη ανακάλυψη, εκείνη που οι συνέπειές της θα συγκλόνιζαν για καιρό τη μεσαιωνική γηραιά Ευρώπη, είναι η ανακάλυψη της αμερικανικής

ηπείρου από τον Γενουάτη Χριστόφορο Κολόμβο που βρισκόταν στην υπηρεσία της Ισαβέλλας Α΄ της Καστίλης. Αναμφίβολα οι Βίκινγκς είχαν φτάσει εκεί πολλούς αιώνες πριν απ' αυτόν. Παρ' όλο αυτό η Ευρώπη του τέλους του Μεσαίωνα αγνοεί την ύπαρξή της. Σφάλλοντας σχετικά με τις διαστάσεις της Γης, ο Κολόμβος πιστεύει ότι ταξιδεύοντας δυτικά είναι δυνατόν να φτάσει κανείς την ασιατική ήπειρο και τα μυθικά πλούτη της από ένα συντομότερο θαλάσσιο δρόμο. Προσπαθεί λοιπόν να φτάσει στην Ιαπωνία (παλιά Σιπανγκού) μέσω του Ατλαντικού Ωκεανού. Η έκθεση του σχεδίου του στον βασιλιά της Πορτογαλίας αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό. Αντίθετα η Ισαβέλλα Α΄ της Καστίλης πείθεται. Μετά από έξι χρόνια διαπραγματεύσεων δίνει στον Κολόμβο, τον Απρίλιο του 1492, την εξουσιοδότηση να συγκροτήσει την αποστολή του, τους τίτλους του ναυάρχου και του αντιβασιλιά των εδαφών που θα ανακαλυφθούν και το ένα όγδοο των μελλοντικών κερδών της αποστολής. Αποπλέοντας από το Πάλος στις 3 Αυγούστου 1492, ο Κολόμβος, που πίστευε ότι θα έφτανε στην Ασία στα μέσα Σεπτεμβρίου, δεν θα καταπλεύσει στο Σαν Σαλβαδόρ παρά στις 12 Οκτωβρίου. Πεισιμένη ότι έχει φτάσει στην ασιατική ήπειρο, η αποστολή περιέρχεται τις Μικρές Αντίλες, τον Άγιο Δομίνικο και την Κούβα. Στα μέσα Ιανουαρίου του 1493 αποπλέει και πάλι για τη Λισαβώνα, απογοητευμένη επειδή δεν έχει βρει ούτε το χρυσάφι ούτε τα μπαχαρικά που ήλπιζε να φέρει πίσω. Στα χρόνια που ακολουθούν ο Κολόμβος πραγματοποιεί ακόμα τρία ταξίδια, ολοκληρώνει την εξερεύνηση των Αντιλών, φτάνει στις ακτές της Βενεζουέλας και παραπλέει τον ισθμό της κεντρικής Αμερικής. Καθώς περιέρχεται σε δυσμένεια, περνά το τέλος της ζωής του αγωνιζόμενος βήμα προς βήμα για να αναγνωριστούν τα δικαιώματά του από το στέμμα της Ισπανίας. Πεθαίνει το 1506, πεισιμένος ότι, επειδή τα εδάφη που έδωσε στο στέμμα ανταποκρίνονται στις προγενέστερες περιγραφές του Μάρκο Πόλο, έχει ανακαλύψει τον δυτικό δρόμο προς την Ασία. Ωστόσο, πλέοντας στα βήματά του, άλλοι θαλασσοπόροι θέτουν τα συμπεράσματά του υπό αμφισβήτηση. Η άποψη ότι πρόκειται για ένα νέο κόσμο εξαπλώνεται, υποστηριζόμενη ιδιαίτερα από τον Φλωρεντινό θαλασσοπόρο Αμέρικο Βεσπούτσι, ο οποίος το 1500 ηγήθηκε μιας αποστολής στη Βενεζουέλα. Το 1507 ο Γερμανός χαρτογράφος Βάλντεζεμύλερ βαπτίζει προς τιμήν του τη νέα αυτή ήπειρο «Αμερική». Μερικά χρόνια αργότερα (1513) ο Ισπανός Μπαλμπόα αντιλαμβάνεται ότι η κεντρική Αμερική είναι ένας ισθμός πέρα από τον οποίο απλώνεται ένας νέος ωκεανός.

Εκμεταλλεύομενος αυτή την ανακάλυψη, ο Πορτογάλος Μαγελάνος αναζητεί ένα πέρασμα ανάμεσα στον Ατλαντικό και σ' αυτό τον νέο ωκεανό. Ανακαλύπτοντας το στενό –που από τότε φέρει τὸ όνομά του– βγαίνει στον ωκεανό τον οποίο βαπτίζει Ειρηνικό. Μετά από τέσσερις μήνες δύσκολου πλου, φτάνει στις Μαριάνες Νήσους, όπου βρίσκει το θάνατο στη διάρκεια μαχών ανάμεσα σε τοπικούς αρχηγούς. Η αποστολή συνεχίζεται ως τα νησιά Μολούκας, όπου ανακαλύπτει επιτέλους τα επιζητούμενα μπαχαρικά. Υπό τη διεύθυνση του Σεμπαστιάν δε Ελκάνο, ένα τμήμα του στόλου του Μαγελάνου συνεχίζει να πλέει προς

δυσμάς και φτάνει στην Ευρώπη το 1522. Για πρώτη φορά άνθρωποι έχουν κάνει το γύρο της Γης, κομίζοντας έτσι την τυπική απόδειξη ότι είναι στρογγυλή.

Αυτές οι ανακαλύψεις των αρχών του 16ου αιώνα συνιστούν αληθινή επανάσταση. Σε μερικές δεκαετίες οι Δυτικοευρωπαίοι αντιλήφθηκαν το μέγεθος του πλανήτη, ανακάλυψαν μια νέα ήπειρο, εξερεύνησαν άγνωστους δρόμους και ήρθαν σε επαφή με περιοχές πολύ διαφορετικού κλίματος, χλωρίδας και πανίδας από εκείνες της Ευρώπης. Πάνω απ' όλα συνάντησαν άγνωστους πολιτισμούς και μπόρεσαν, προσπερνώντας τις μυθικές διηγήσεις, να μελετήσουν τα ήθη, τις συμπεριφορές, τις θρησκείες και τις αξίες τους. Πλεονεκτώντας απέναντί τους χάρη σε ένα σημαντικό τεχνικό και επιστημονικό προβάδισμα, τους θέτουν κάτω από την κυριαρχία τους. Για πολλούς αιώνες η Ευρώπη, ειδικότερα η δυτική, εξασφαλίζει την παγκόσμια υπεροχή. Ωστόσο οι συνέπειες του ανοίγματος της Ευρώπης στον κόσμο δεν έχουν πάψει να γίνονται αισθητές στην οικονομία, την κοινωνία και την κουλτούρα της Γηραιάς Ηπείρου.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΔΕΣΠΟΖΕΙ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ: Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΩΝ

Μετά τον Βάσκο δα Γκάμα, οι Πορτογάλοι εκμεταλλεύονται τον θαλάσσιο δρόμο των Ινδιών. Μέλημά τους είναι πρώτα απ' όλα το εμπόριο, ιδιαίτερα η αναζήτηση μπαχαρικών: πιπέρι, κανέλα, γαρίφαλο, πιπερόριζα. Επωφελούμενοι από τις γνώσεις που άντλησαν από τους Άραβες ή τους Μαλαισίους, εξερευνούν ταχύτατα τους δρόμους και τους πόρους, κατανοούν το σύστημα των μουσώνων και μαθαίνουν να ναυπηγούν πλοία κατάλληλα να ταξιδεύουν στον Ινδικό Ωκεανό. Για να εξαλείψουν τον ανταγωνισμό των Αράβων εμπόρων ή την αντίσταση των τοπικών ηγεμόνων που υποστηρίζονται από τους Ενετούς, δεν διστάζουν να χρησιμοποιήσουν την ισχύ. Αλλά ενδιαφέρονται λιγότερο για την εδαφική απ' ό,τι για την εμπορική κυριαρχία στις Ινδίες. Ο πρώτος αντιβασιλιάς Φρανσίσκου δε Αλμείντα δεν έχει άλλο στόχο από την κυριαρχία των θαλασσών. Αντίθετα ο διάδοχός του Αλμπουκέρκε αναλαμβάνει μια πολιτική εξασφάλισης σημείων στήριξης. Κατασκευάζει οχυρά και εγκαθιστά φρουρές στη νήσο Ορμούζ του Περσικού Κόλπου, την Γκόα, το Ντίου και το Κάλικουτ της Ινδίας, τη Μαλάκα, την Αμπόινα των Μολούκας και το Τιμόρ. Έτσι η πορτογαλική αυτοκρατορία είναι ένα ασυνεχές σύνολο εμπορειών που αποτελούν σταθμούς στο δρόμο του εμπορίου των Ινδιών. Στις πύλες της Άπω Ανατολής, οι Πορτογάλοι έρχονται σε επαφή με την Κίνα. Οι Κινέζοι αρνούνται να ανοίξουν τη χώρα τους σ' αυτούς τους Βαρβάρους και δεν τους αφήνουν να εγκατασταθούν παρά στη νησίδα Μακάο απέναντι από την Καντόνα. (1557). Στην Ιαπωνία το 1542, τους υποδέχεται σχετικά καλά ένας λαός με διαφορετικές διαθέσεις προς τον έξω κόσμο, με τον οποίο όμως το εμπόριο αποδεικνύεται εφικτό. Γύρω λοιπόν από την Γκόα, που γίνεται πρωτεύουσα της

πορτογαλικής αυτοκρατορίας, αναπτύσσεται ακτινωτά, με τον έλεγχο των αφρικανικών σταθμών ανεφοδιασμού, ένα δίκτυο εμπορικών δρόμων από την Ευρώπη προς τις Ινδίες, τις Μολούκας –τα νησιά των μπαχαρικών– και την Άπω Ανατολή, σύντομα δε και προς τον Ειρηνικό, όπου Πορτογάλοι και Ισπανοί ερίζουν για τον έλεγχο των Φιλιππίνων.

Την άνοιξη κάθε χρόνου ένας στόλος από τέσσερις ως πέντε μεγάλες καράκες αποπλέει από τη Λισαβώνα για τις Ινδίες. Το ταξίδι προϋποθέτει μια στάση στη Μοζαμβίκη, όπου τα πλοία ξεχειμωνιάζουν περιμένοντας να ξαναπάρουν το δρόμο για την Γκόα στην οποία καταπλέουν μετά από ένα ταξίδι δεκατριών μηνών. Τα πλοία επιστρέφουν γεμάτα μπαχαρικά, πολύτιμους λίθους, μεταξωτά, αρώματα, πορσελάνες. Οι κίνδυνοι απώλειας του φορτίου από νανάγιο ή πειρατεία είναι σημαντικοί, αλλά η πώληση εκείνων που φτάνουν αποφέρει τεράστια κέρδη.

Η εγκατάσταση των Πορτογάλων στην Ινδία συνοδεύεται από μια σημαντική προσπάθεια κήρυξης του Ευαγγελίου. Από το 1542 ο ιησουΐτης Φρανσίσκου δε Χαβιέ πηγαίνει στην Ινδία και κατόπιν στην Ιαπωνία. Εκκλησίες χτίζονται και ιθαγενείς ασπάζονται το χριστιανισμό, συχνά δια της βίας.

Η λάμψη της πορτογαλικής αυτοκρατορίας των Ινδιών δεν πρέπει να επισκιάσει το γεγονός ότι οι κτήσεις της Πορτογαλίας εκτείνονται επίσης στα δυτικά. Η Συνθήκη της Τορδεσίλιας (1494), που συνομολογήθηκε ανάμεσα στους Καθολικούς Βασιλείς της Ισπανίας και τον Ιωάννη Β΄ τον Τέλειο της Πορτογαλίας, οριοθέτησε τις περιοχές των δύο αποικιακών αυτοκρατοριών με σκοπό την αποφυγή των συγκρούσεων: όρισε τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο αυτοκρατορίες 370 λεύγες δυτικά από την ευθεία που ενώνει τις Αζόρες με το Πράσινο Ακρωτήριο. Τα εδάφη που βρίσκονται δυτικά απ' αυτή τη γραμμή ανήκουν στην Ισπανία, ενώ αυτά που είναι ανατολικά περιέχονται στην Πορτογαλία. Τούτη η μοιρασιά του κόσμου ανάμεσα στις δύο ιβηρικές δυνάμεις επικυρώνεται το 1506 από τον πάπα Ιούλιο Β΄. Εξερευνώντας τη ζώνη που η συνθήκη απέδωσε στην Πορτογαλία, ο Πορτογάλος Άλβαρεζ Καμπράλ ανακαλύπτει το 1500 τη Βραζιλία. Ωστόσο τα εδάφη αυτά εγκαταλείπονται για πολλά χρόνια καθώς η Πορτογαλία είναι εντελώς προσηλωμένη στη συγκρότηση της αυτοκρατορίας των Ινδιών. Η οικονομική εκμετάλλευση της Βραζιλίας δεν αρχίζει παρά το 1550, στη βάση της φυτείας που έχει εισαχθεί από τα νησιά του Ατλαντικού. Για να εξασφαλιστεί το εργατικό δυναμικό που είναι αναγκαίο για την αξιοποίησή της, αρχίζει η εκμετάλλευση μαύρων σκλάβων που αιχμαλωτίζονται στην αφρικανική ακτή. Αν και το ενδιαφέρον της Πορτογαλίας για τη Βραζιλία αυξάνει μαζί με τις δυσκολίες που γνώριζε η αυτοκρατορία των Ινδιών στα μέσα του 16ου αιώνα, η Βραζιλία παραμένει ένα απομονωμένο πορτογαλικό έδαφος στη μέση μιας ισπανικής Αμερικής.

Πράγματι, η μεγάλη ευνοημένη από την ανακάλυψη της αμερικανικής ηπείρου είναι η Ισπανία. Νεαρό κράτος, μόλις συγκροτημένο, η Ισπανία γίνεται μια πολύ μεγάλη δύναμη που δεσπάζει στην Ευρώπη του 16ου αιώνα χάρη στα πλού-

τη που προσπορίζεται από την εξερεύνηση και την κατάληψη του Νέου Κόσμου τον οποίο τυχαία ανακάλυψε ο Κολόμβος. Αντίθετα με τους Πορτογάλους που αρχούνται σε ναυτικά εμπορεία και στρατιωτικά σημεία στήριξης κατά μήκος του δρόμου των Ινδιών, οι Ισπανοί προχωρούν στην κατοχή των νέων εδαφών και του πλούτου τους. Στις αρχές του 16ου αιώνα συστήνουν ένα όργανο οικονομικής εκμετάλλευσης των αποικιών της Αμερικής: με έδρα τη Σεβίλη, ο Οίκος Εμπορικών Συναλλαγών (Casa de la Contratacion) οργανώνει το εμπόριο με την Αμερική.

Η ισπανική εδραίωση αρχίζει να πραγματοποιείται από το 1492 ως το 1520, με την κατάκτηση των Αντιλών, γύρω από το νησί του Αγίου Δομίνικου, κέντρο της πρώτης ισπανικής αυτοκρατορίας, όπου εδρεύουν ένας κυβερνήτης και ένας γενικός στρατιωτικός διοικητής. Η Ισπανία αποσπά χρυσό και μαργαριτάρια και υποβάλλει τους Ινδιάνους σε αναγκαστική εργασία με το καθεστώς της ενκομιέντα⁷⁷. Θύματα της κακομεταχείρισης, των σφαγών που λαμβάνουν χώρα κατά τις ανταρσίες ή των μικροβίων που έρχονται από την Ευρώπη, οι ιθαγενείς των Αντιλών σύντομα απειλούνται με εξαφάνιση. Από το 1501 η μείωση του πληθυσμού προκαλεί την εισαγωγή στις Αντίλες μαύρων σκλάβων που έρχονται από την Αφρική.

Στο Μεξικό επικεντρώνεται, μεταξύ 1519 και 1521, η δεύτερη φάση της ισπανικής κατάκτησης. Ο Ερνάν Κορτές επιφορτίζεται να φέρει πίσω όσο χρυσό και άργυρο μπορεί να ανακαλύψει. Με 400 άνδρες, 16 άλογα και 10 πυροβόλα καταστρέφει την αυτοκρατορία των Αζτέκων και καταλαμβάνει τη χώρα. Έχοντας ονομαστεί κυβερνήτης και γενικός στρατιωτικός διοικητής της Νέας Ισπανίας, εγκαθίσταται στο Μεξικό και ως την ανάκλησή του το 1523 διευρύνει τις κατακτήσεις του με στρατιωτικές επιδρομές –οι διάδοχοί του θα ολοκληρώσουν την κατάκτηση της Γουατεμάλας και του Γιουκατάν–, χτίζει εκκλησίες και εγκαθιστά ιεραποστολές.

Μια τρίτη φάση λαμβάνει χώρα μεταξύ 1531 και 1534. Ένας κατώτερος ευγενής, ο Φρανθίσκο Πιθάρο, έχει λάβει μέρος σε πολλές αποστολές στο Περού και έχει επιστρέψει θωμαμένος από την ευημερία της αυτοκρατορίας των Ίνκα. Δελεασμένος από τον ειρηνικό χαρακτήρα των κατοίκων της, παίρνει από τον αυτοκράτορα τον τίτλο του αντιβασιλιά των εδαφών που θα κατακτήσει σ' αυτή την περιοχή. Το 1531 αναχωρεί από τον Παναμά με 180 άνδρες και 37 πυροβόλα. Σε τρία χρόνια, επωφελούμενος από έναν εμφύλιο πόλεμο που φέρνει αντιμέτωπους μεταξύ τους τους διαδόχους των Ίνκα, κατακτά τη χώρα, μπαίνει στην πρωτεύουσά της, το Κούσκο (1533) και ιδρύει τη Λίμα (1535), πριν πέσει θύμα (1541) των ζηλοτυπιών που προκαλεί ανάμεσα στους άνδρες του η διανομή του πλούτου που ανακαλύφθηκε.

Κι άλλοι κονκισταδόρες (conquistadores) επιδίδονται σε αποστολές αναγνώρισης και κατάκτησης. Διατρέχοντας προς κάθε κατεύθυνση τη νέα ήπειρο, ιδρύουν πόλεις ή εγκαθιστούν ιεραποστολές. Η ταχύτητα της κατάκτησης εξηγείται από την τεχνική υπεροχή των Ισπανών. Η παρουσία και μόνο των πυρο-

βόλων και των τουφεκιών τρομοκρατεί τους ιθαγενείς και τους κάνει να χάνουν το ηθικό τους. Επιπλέον, πολλοί από τους κονκισταδόρες είναι επαγγελματίες στρατιωτικοί εθισμένοι στα πεδία των μαχών της Ευρώπης. Η υπεράνθρωπη ενέργητικότητα που εκδηλώνουν τούτοι οι Ευρωπαίοι για να υπερνικήσουν τις αποστάσεις, να περάσουν τις Άνδεις και να πολεμήσουν σε υψόμετρα όπου η ζωή είναι δύσκολη, πηγάζει από την άπληστη επιθυμία τους να ανακαλύψουν το μυθικό Ελντοράδο (El Dorado, το βασίλειο του χρυσού).

Το σύνολο των κατακτήσεων χαρίζει στην Καστίλη, κύριο αρχιτέκτονα των αποστολών, μια μυθική αυτοκρατορία. Ένα Συμβούλιο των Ινδιών (Consilio de las Indias), που ιδρύθηκε το 1524 και αναδιοργανώθηκε το 1534, εδρεύει δίπλα στον βασιλιά. Έργο του είναι η διοίκηση της αμερικανικής αυτοκρατορίας, η σύνταξη των *Νέων Νόμων των Ινδιών* (*Leyes Nuevas de las Indias*, νομοθεσίας που εφαρμόζεται στις αποικίες), ο διορισμός και η επιτήρηση των υπαλλήλων που επιφορτίζονται με τη διαχείριση της κατάκτησης. Οι ίδιες οι Ινδίες της Καστίλης διαιρούνται κατά τον 16ο αιώνα σε δύο αντιβασιλείες: τη Νέα Ισπανία και το Περού. Η πρώτη που έχει ως πρωτεύουσα το Μεξικό περιλαμβάνει τέσσερις επαρχίες (*audiencias*): τον Άγιο Δομίνικο (Αντίλες), το Μεξικό, τη Νέα Γαλικία (βόρεια από το Μεξικό) και τη Γουατεμάλα (που εκτείνεται σ' όλη την κεντρική Αμερική). Εγκατεστημένος στη Λίμα, ο αντιβασιλιάς του Περού διαθέτει πέντε: τον Παναμά (νότιο τμήμα της κεντρικής Αμερικής και Κολομβία), τη Νέα Γρανάδα (μέρος της Κολομβίας και της Βενεζουέλας), το Κίτο (Ισημερινό), τη Λίμα (Περού και Χιλή) και το Σάρκας (Βολιβία και περιοχή του Ρίο ντε λα Πλάτα). Τέλος, σε τοπικό επίπεδο, οι κοινότητες (*cabildos*) διοικούνται αποκλειστικά από Ισπανούς.

Ο θεσμός των ενκομιέντας –χωροδεσποτειών που παρέχουν πλήρη εξουσία στους Ισπανούς αυθέντες πάνω στους ινδιάνικους πληθυσμούς τους οποίους κατ' αρχήν είναι επιφορτισμένοι να εκχριστιανίσουν– εξαπλώνεται στο σύνολο της αμερικανικής αυτοκρατορίας. Έχει το ίδιο αποτέλεσμα στο ηπειρωτικό έδαφος όπως και στις Αντίλες. Παρά τις εκστρατείες των μοναχών για μια πιο ανθρώπινη μεταχείριση των Ινδιάνων (ιδιαίτερα εκείνες του δομινικανού Μπαρτολόμέ δε Λας Κάσας), η αναγκαστική εργασία (ιδιαίτερα κοπιαστική στα ορυχεία αργύρου) και οι ασθένειες από τα μικρόβια αποδεκατίζουν τον ινδιάνικο πληθυσμό⁷³. Τότε οι Ισπανοί καταφεύγουν στους μαύρους σκλάβους στο πλαίσιο του «τριγωνικού» εμπορίου (Ευρώπη, Αφρική, Αμερική)⁷⁴.

Αλλά για την Ισπανία η ουσία βρίσκεται στον πλούτο που μπορεί να της προσπορίσει η αμερικανική αυτοκρατορία της, και πάνω απ' όλα στα πολύτιμα μέταλλα. Τούτα προέρχονται κατ' αρχάς από τη λεηλασία των κατεστραμμένων αυτοκρατοριών, από τα λύτρα που αξιώνουν οι νικητές και από τους φόρους που επιβάλλονται στους υποταγμένους λαούς. Στη συνέχεια αρχίζει η συστηματική εκμετάλλευση των ορυχείων: χρυσού στην Μπουριτίκα της σημερινής Κολομβίας, και αργύρου στο Ποτοσί του Περού και στο Σακατέκας του βόρειου Μεξικού. Μετά την ανακάλυψη του αμαλγάματος, που εισήχθη στην Αμερική το 1556,

η παραγωγή αυξάνεται σημαντικά και ο άργυρος πλέον αποτελεί σχεδόν το σύνολο των πολύτιμων μετάλλων που παρέχει ο Νέος Κόσμος. Εξορυσόμενα από ιδιώτες επιχειρηματίες, χύνονται σε ράβδους και σφραγίζονται στα βασιλικά εργαστήρια. Από τα λιμάνια της Βερακρούζ, της Καρταχένας και του Νόμπρε δε Ντίας στέλνονται με νηοπομπές προς τη Σεβίλη υπό υψηλή προστασία.

Αυτά τα πολύτιμα μέταλλα της Αμερικής, που από τον 16ο αιώνα τροφοδοτούν το ευρωπαϊκό εμπόριο και συνιστούν για κάποιο καιρό την ισχύ της Ισπανίας, είναι η βάση της οικονομικής άνθησης της ηπείρου. Η Ισπανία, που ελάχιστα ενδιαφέρεται για την ανάπτυξη της, προσπαθεί κυρίως να χρησιμοποιήσει τον αμερικανικό πλούτο για να εδραιώσει την υπεροχή της στην Ευρώπη, προς όφελος πρώτα του αυτοκράτορα Καρόλου Κούντου κι έπειτα του βασιλιά Φιλίππου Β'. Από την άλλη μεριά, οι οικονομίες των χωρών της βορειοδυτικής Ευρώπης επωφελούνται από το χρυσό και τον άργυρο που περνά από τον Νέο Κόσμο στη Γηραιά Ήπειρο.

Έτσι η πολιτική ισχύς και η οικονομική εξέλιξη φαίνεται να είναι οι άμεσες συνέπειες των Μεγάλων Ανακαλύψεων. Εν τούτοις, ο απολογισμός δεν θα μπορούσε να είναι πλήρης χωρίς να αναφερθεί το χτύπημα που δέχθηκε το σύστημα των αξιών, των θρησκευτικών πεποιθήσεων και των κανόνων μιας μεσαιωνικής Ευρώπης, ήδη κλονισμένης από τις κρίσεις του 14ου και 15ου αιώνα.

ΤΟ ΑΝΟΙΓΜΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΣΥΓΚΛΟΝΙΖΕΙ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Σε διάστημα μερικών δεκαετιών ανατρέπεται πράγματι ολόκληρος ο κόσμος των Ευρωπαίων, που έχει παγιωθεί μέσα από πολλούς αιώνες παράδοσης.

Το πρώτο χτύπημα έρχεται με την ανακάλυψη ενός κόσμου πολύ διαφορετικού ως προς τις διαστάσεις του από εκείνον που φαντάζονταν οι άνθρωποι του 15ου αιώνα. Οι διαδοχικές ανακαλύψεις των εξερευνητών και των τυχοδιωκτών, η κατασκευή όλο και ακριβέστερων χαρτών, η δοκιμή νέων δρομολογίων βασισμένων στην επαλήθευση της σφαιρικότητας της Γης τροφοδοτούν μια εξαιρετική διάθεση για νέες ανακαλύψεις και μαζί την ιδέα ότι όλα είναι δυνατά και ότι καμία δογματική διδασκαλία δεν κατέχει την αλήθεια με δεδομένη την πολυπλοκότητα των συγκεκριμένων καταστάσεων. Πίσω απ' αυτές τις διαπιστώσεις διαγράφονται νέες τάσεις που είχαν εδραιωθεί από τον 14ο και τον 15ο αιώνα: η θέληση να διαχωριστεί η επιστήμη από την πίστη ώστε αυτή να περιοριστεί αποκλειστικά στο πεδίο του λόγου, η γέννηση του κριτικού πνεύματος και η απήφηση της αυθεντίας. Πυροδοτείται μια κίνηση που στην αρχή θα πορευτεί στα πνεύματα υπογείως, κατόπιν όλο και πιο ανοιχτά, μέχρι την πλήρη άνθησή της τον 18ο αιώνα, με τη μορφή της ριζοσπαστικής κριτικής σε κάθε πράγμα που δεν επιβεβαιώνει ο λόγος.

Συνακόλουθο με το πρώτο, το δεύτερο χτύπημα έρχεται με την ανακάλυψη άλλων πολιτισμών. Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Ευρώπης είχε φανεί για πολύ

καιρό ως ο μοναδικός στον κόσμο, εκείνος του οποίου οι κανόνες ήταν τέλειοι έπειδή βασίζονταν στην αληθινή θρησκεία. Αναμφίβολα εδώ και καιρό η χριστιανική Ευρώπη διατηρεί σχέσεις με το Ισλάμ. Γνωρίζει τη θρησκεία και τον πολιτισμό του, τον οποίο θεωρεί μια μορφή βαρβαρότητας. Αλλά στο διάστημα μερικών δεκαετιών, η ιδέα μιας χριστιανοσύνης που κατέχει το κέντρο του κόσμου και περιορίζεται από ένα ελάχιστο πολιτισμένο Ισλάμ παραχωρεί τη θέση της στην πραγματική γνώση άλλων πολιτισμών, η ύπαρξη των οποίων ήταν σχεδόν αδιανόητη: τα αφρικανικά βασίλεια στα νότια της Σαχάρας, ο πλούσιος πολιτισμός των ινδιάνικων βασιλείων, η εκθαμβωτική Κίνα των Μινγκ –όπου επιβιώνει μια χρυσή εποχή της οποίας η δημιουργική δύναμη βρίσκεται σε παρακμή, αλλά οι τελευταίες αναλαμπές της δίνουν ακόμα την εντύπωση ανθηρού κράτους– και η Ιαπωνία των σογκούν Ασικάγκα – σε πλήρη πολιτική αναρχία αλλά με μια λαμπρή σχολή ζωγραφικής. Μπορεί οι Ευρωπαίοι να διαπιστώνουν την πολιτική αδυναμία αυτών των κρατών που είναι ανίκανα να τους αντισταθούν, πώς όμως να μην εντυπωσιαστούν από την καλλιτεχνική ακτινοβολία και τη λάμψη πολιτισμών που δεν έχουν τίποτα να ζηλέψουν από εκείνον της Δύσης;

Ερχόμενοι αρχικά σε επαφή με τους πρωτόγονους της Καριβικής, ο Κολόμβος και οι Ισπανοί διάδοχοί του ανακουφίζονται στην ιδέα του κατώτερου χαρακτήρα αυτών των ανθρώπων που δεν είχαν το διακριτικό προνόμιο να έχουν γεννηθεί στη χριστιανική Ευρώπη. Δεν μένουν περισσότερο εντυπωσιασμένοι από τους Μάγια που ζουν ακόμα στη νεολιθική εποχή, έστω κι αν η παρακμάζουσα αυτοκρατορία τους επιτρέπει στον καθένα να θαυμάσει τα κατάλοιπα εξαιρετικών οικοδομημάτων (ναών-παρατηρητηρίων, πυραμίδων και ανακτόρων) κατασκευασμένων την εποχή της λαμπρότητάς της και να αναγνωρίσει τις αξιοσημείωτες επιστημονικές, μαθηματικές και αστρονομικές γνώσεις της ιερατικής τάξης. Κυρίως οι αυτοκρατορίες των Αζτέκων στο Μεξικό και των Ίνκα στο Περού διαψεύδουν την ιδέα των κατώτερων πολιτισμών. Κύριοι του Μεξικού από τον 14ο αιώνα, οι Αζτέκοι, αφού υπέταξαν τους λαούς της περιοχής, εμπλούτισαν τον πολιτισμό των Τολτέκων και των Μάγια. Ανέπτυξαν μια λαμπρή γεωργία βασισμένη στην καλλιέργεια του καλαμποκιού και της μανιόκας, οργάνωσαν τις κοινότητές τους κατά τρόπο ημισυλλογικό (με περιοδική κατανομή των γαιών μεταξύ οικογενειών) και ιεράρχησαν την κοινωνία τους στην οποία δεσπάζουν ιερείς και πολεμιστές. Τέλος ακολούθησαν μια πολυθεϊστική θρησκεία με κυρίαρχους τον Γουιτσιλοπότσλι, θεό του ήλιου και του πολέμου, και τον Κετσαλκόατλ, θεό του αέρα και της ζωής, στους οποίους πρέπει να παρέχεται με ανθρωποθυσίες η ενέργεια που τους επιτρέπει να διασφαλίζουν την τάξη του κόσμου. Όσο για την αυτοκρατορία των Ίνκα, που εκτείνεται από το Περού ως τον Ισημερινό και τη Βολιβία, αυτή παρουσιάζει μια ιδιαίτερα εξελιγμένη οργάνωση που λειτουργεί προς όφελος της ιερατικής τάξης των Ίνκα, οι οποίοι κατέχουν τα δύο τρίτα των γαιών. Το κράτος ρυθμίζει επιμελώς τη ζωή όλων των κατοίκων της αυτοκρατορίας, είτε πρόκειται για την απασχόληση σε κοινά έργα είτε για τις διανομές τροφίμων από κρατικά καταστήματα είτε για τη

φορολόγηση των συγκομιδών. Πολυάριθμοι κρατικοί υπάλληλοι αγρυπνούν για την ισορροπία του συστήματος και για τη συντήρηση του δικτύου των δρόμων που χρησιμοποιούν οι πεζοί, δεδομένου ότι οι Ίνκα αγνοούν τη χρήση του τροχού. Τέλος οι πόλεις, και ειδικότερα το Κούσκο, μαρτυρούν μια αξιόλογη αρχιτεκτονική και γνωρίζουν τις τεχνικές του σιδήρου, τα μη σιδηρούχα μέταλλα, την υφαντουργία και την κεραμική.

Αναμφίβολα οι κατακτητές αντιμετωπίζουν με περιφρόνηση αυτούς τους πρωτόγονους πολιτισμούς στους οποίους κυρίως διακρίνουν αρχαϊκά χαρακτηριστικά. Ωστόσο είναι γεγονός ότι η γνωριμία των Δυτικοευρωπαίων με πολιτισμούς τόσο διαφορετικούς από τον δικό τους, μεταφέρει στους κληρικούς και τους διανοουμένους το νέο αίσθημα της σχετικότητας των αξιών. Τούτη η συνειδητοποίηση γίνεται ακόμη πιο καταλυτική επειδή το σύστημα αξιών της μεσαιωνικής Ευρώπης είναι σε βαθύτατη κρίση.

Με αφετηρία αυτή τη συγκλονιστική εμπειρία των μεγάλων ανακαλύψεων και τη στιγμή που η Ευρώπη γνωρίζει –ως φυσική προέκταση του εμβρυακού ευρωπαϊκού «ιμπεριαλισμού»– μια αξιοσημείωτη οικονομική άνθηση, αρχίζει να προαναγγέλλεται ένας ευρωπαϊκός πολιτισμός των νέων χρόνων, έτοιμος να αντικαταστήσει την καταρρέουσα μεσαιωνική αντίληψη του κόσμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

Η οικονομική άνθηση της Ευρώπης και η γέννηση του καπιταλισμού (1492-1560)

♦ Το τέλος του 15ου αιώνα και οι έξι πρώτες δεκαετίες του 16ου είναι περίοδος ευημερίας. Τούτη δεν οφείλεται σε μια μεταβολή των οικονομικών δομών, που παραμένουν παραδοσιακές, σημαδεμένες από την περιχαράκωση και τον αρχαϊσμό των καλλιεργητικών εργαλείων και πρακτικών. Διαπιστώνεται ωστόσο άνοδος των τιμών, αύξηση της παραγωγής, δημογραφική άνοδος και μεταβολή των προτιμήσεων και των συμπεριφορών της κοινωνίας.

♦ Αυτή η μεταβολή της συγκυρίας εξηγείται από τη συρροή στην Ευρώπη πολύτιμων μετάλλων που έρχονται από τον Νέο Κόσμο και παρέχουν στα κράτη νέα μέσα πληρωμής. Τονωμένες απ' αυτές τις ευνοϊκές συνθήκες, η γεωργία αυξάνει ποσοτικά, η βιοτεχνία ευημερεί στις πόλεις, ιδιαίτερα η υφαντουργία, οι βιομηχανίες εξόρυξης και μεταλλουργίας αναπτύσσονται.

♦ Το αποτέλεσμα είναι να δομηθεί ο ευρωπαϊκός οικονομικός χώρος γύρω από τους ποτάμιους και θαλάσσιους μεγάλους δρόμους των ανταλλαγών. Μπορούν έτσι να διακριθούν τέσσερις ζώνες: ο μεσογειακός κόσμος όπου τράπεζες και βιομηχανίες αναπτύσσονται στα ίχνη των εμπορικών δραστηριοτήτων· η ηπειρωτική ζώνη οριοθετημένη από τη Λυόν και τις πόλεις της Βαβαρίας, επίκεντρο των ανταλλαγών ανάμεσα στη Μεσόγειο και τη βόρεια Ευρώπη και εστία μεταλλουργικών βιομηχανιών· η Βαλτική όπου η παρακμή της Χάνσα επιταχύνεται ενώ αυξάνει η επιρροή των Ολλανδών και των παράκτιων κρατών, της Σουηδίας και της Μοσχοβίας· τέλος και πάνω απ' όλα, τα παράλια του Ατλαντικού που ευνοούνται από το εμπόριο με τον Νέο Κόσμο, πράγμα που πλουτίζει την Αμβέρσα, πρωτεύουσα της Ευρώπης των εμπορέων.

♦ *Τον 16ο αιώνα γεννιέται ένας νέος κοινωνικός τύπος, ο επιχειρηματίας, μεγαλέμπορος και χρηματιστής ο οποίος χρησιμοποιεί τα οικονομικά εργαλεία που κληρονομήθηκαν από το Μεσαίωνα για να εισαγάγει πιστωτικές διαδικασίες. Τέτοιοι άνθρωποι γίνονται τραπεζίτες των πριγκίπων, λαμβάνοντας σε αντάλλαγμα το μονοπώλιο ορνυχείων ή διαφόρων εσόδων. Οι Φλωρεντίνοι τραπεζίτες υποκαθίστανται τον 16ο αιώνα από εκείνους της νότιας Γερμανίας, των οποίων οι Φούγκερ του Άουγκσμπουργκ, τραπεζίτες των Αψβούργων, γίνονται το πρότυπο. Έτσι γεννιέται στην Ευρώπη ο καπιταλισμός.*

Αν ο 14ος και ο 15ος αιώνας είχαν αποτελέσει μια εποχή κρίσης και δυσχερειών, τα τέλη του 15ου και οι πρώτες έξι δεκαετίες του 16ου παρουσιάζονται αντίθετα ως περίοδος ευημερίας. Παραδοσιακή ακόμη σε μεγάλο βαθμό και καθοριζόμενη από επιταγές ταυτόσημες με εκείνες των προηγούμενων αιώνων, η οικονομία γνωρίζει πραγματική άνθηση χάρη σε μια ιδιαίτερα ευνοϊκή συγκυρία. Μια σειρά καινοτομιών, που υποθάλπουν μελλοντικές προόδους, βλέπουν τότε το φως.

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΠΑΡΑΜΕΝΟΥΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΕΣ

Βραχυπρόθεσμα οι Μεγάλες Ανακαλύψεις δεν έχουν αποφασιστική επίδραση στις ευρωπαϊκές οικονομικές δομές που βρίσκονται περιχαρακωμένες η μία απέναντι στην άλλη. Οι μεταφορές παραμένουν μία από τις μεγάλες αδυναμίες της οικονομίας του 16ου αιώνα και η μετακίνηση των εμπορευμάτων σε μεγάλες αποστάσεις εξακολουθεί να είναι ένα σχεδόν άλυτο πρόβλημα. Ωστόσο η ναυσιπλοΐα έχει προοδεύσει. Λιγότερο ακριβή και πιο πρακτική, ιδίως για τα βαριά προϊόντα, είναι το κύριο μέσο μεταφοράς του σιταριού, του αλατιού, του αλουνίτη, της ξυλείας, των δερμάτων, του μαλλιού ή του κρασιού. Κατά συνέπεια, τα ανοιχτά στις ανταλλαγές μεγάλα λιμάνια είναι οι πιο δυναμικές οικονομικές ζώνες της Ευρώπης και γύρω απ' αυτά συγκεντρώνονται πληθυσμοί και δραστηριότητες. Όμως οι θαλάσσιες μεταφορές δεν είναι απαλλαγμένες από προβλήματα: η διάρκεια του πλου είναι μεγάλη και οι καθυστερήσεις γίνονται απρόβλεπτες εξαιτίας των σημαντικών κινδύνων που διατρέχουν τα φορτία (θαλασσοταραχές, ναυάγια ή πειρατές).

Με εξαίρεση την ενδοχώρα που βρίσκεται κοντά σε μεγάλο λιμάνι, η απομόνωση και η περιχαράκωση παραμένουν κανόνας. Οι δρόμοι δεν είναι στρωμένοι και καλοσυντηρημένοι παρά μόνο όταν πλησιάζουν στις μεγάλες πόλεις. Παντού αλλού δεν υπάρχουν παρά ανασκαμμένοι δρόμοι, σπάνιες γέφυρες, συχνά γκρεμισμένες σε ποτάμια που διαβαίνονται μόνο από περάσματα ή με πορθμεία. Οι πόλεις που εξυπηρετούνται από πλωτούς ποταμούς είναι οι πιο ευνοημένες: τα

εμπορεύματα μεταφέρονται ευκολότερα απ' ό,τι στους δρόμους. Έτσι το Παρίσι, χάρη στο δίκτυο του Σηκουάνα και των παραποτάμων του, η Ρώμη, χάρη στον Τίβερη, η Λυόν, στη συμβολή του Σον και του Ροδανού και ορισμένες ρηνανικές πόλεις που ανοίγονται στη Βόρεια Θάλασσα κατέχουν προνομιακές θέσεις.

Εξαιτίας της περιχαράκωσης, το οικονομικό κύτταρο της Ευρώπης του 16ου αιώνα δεν μετριέται ούτε στην κλίμακα μιας ηπείρου ούτε ακόμα σ' εκείνη μιας χώρας ή μιας περιοχής. Συχνότερα περιορίζεται σε μια πόλη και στη γειτονική της ύπαιθρο. Η πόλη, στην οποία ζουν γαιοκτήμονες, χωροδеспότες, θρησκευτικές κοινότητες, αστοί και βιοτέχνες, παίζει ηγετικό ρόλο. Η ύπαιθρος της παρέχει τους ανθρώπους που την κατοικούν και τα βασικά είδη που της επιτρέπουν να επιβιώνει. Σιτάρι ή κρασί που αποσπώνται σύμφωνα με τα χωροδеспотικά δικαιώματα σωρεύονται στις αποθήκες των ιδιοκτητών, εξασφαλίζοντας την επιβίωσή τους σε περίπτωση δυσχερειών τροφοδοσίας ή παρέχοντάς τους σημαντικά κέρδη κατά τη διάρκεια ελλείψεων.

Διότι η Ευρώπη του 16ου αιώνα παραμένει στοιχειωμένη από το πρόβλημα της επιβίωσης. Η παραγωγή σιταριού εξακολουθεί να είναι η βάση της διατροφής: το σιτάρι χρησιμοποιείται για το άσπρο ψωμί των πλουσιότερων, η βρώμη, η σίκαλη ή το κριθάρι δίδουν το μαύρο ψωμί των ταπεινότερων. Οι διακυμάνσεις των συγκομιδών καθορίζουν την επιβίωση των φτωχότερων και το εισόδημα των πλουσιότερων, οι οποίοι επιτηρούν τις τιμές. Πράγματι οι λιμοί, αν και σπανιότεροι, δεν έχουν εξαφανιστεί. Επανεμφανίζονται κάθε δέκα ή δεκαπέντε χρόνια, το 1521-1522, το 1531-1532, το 1545-1546 και το 1556-1557. Στο μεταξύ δεν είναι σπάνιο να παρουσιάζονται σιτοδείες ή άνοδοι τιμών. Αυτές οι αστάθειες εξηγούνται από την αρχαιότητα των καλλιεργητικών εργαλείων και πρακτικών: οι μικρές αποδόσεις μόλις που καλύπτουν σε κανονικές εποχές τις ανάγκες του πληθυσμού. Οι κακές συγκομιδές γίνονται ακόμα πιο καταστροφικές, δεδομένου ότι δεν υπάρχει κανένα υποκατάστατο προϊόν και οι δυσκολίες της μεταφοράς καθιστούν επισφαλή κάθε εισαγωγή.

Οι συνολικές συνθήκες της ευρωπαϊκής οικονομίας παραμένουν λοιπόν τον 16ο αιώνα ελάχιστα διαφορετικές απ' ό,τι προηγουμένως: χαμηλή παραγωγικότητα, οικονομία της ζωάρκειας σε ένα περιορισμένο γεωγραφικό πλαίσιο και περιθωριακός χαρακτήρας των ανταλλαγών. Οι δομές του 16ου αιώνα μοιάζουν πολύ με εκείνες του 13ου. Ωστόσο, μετά την κρίση του 14ου και 15ου αιώνα, η οικονομία γνωρίζει μια περίοδο έντονης ανάπτυξης η οποία θα επενεργήσει ως μοχλός στην εξέλιξη των δομών.

ΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Σε σχέση με την περίοδο των συμφορών, ο 15ος και 16ος αιώνας φαίνεται να συνιστούν στην Ευρώπη περίοδο μεγάλης ευημερίας. Τούτη γίνεται ιδιαίτερα εμφανής με το φαινόμενο της αύξησης των τιμών. Ειδικότερα εκείνη των δη-

μητριακών τετραπλασιάζεται ή πενταπλασιάζεται στη διάρκεια του 16ου αιώνα. Έχοντας πληγεί απ' αυτή την άνοδο των τιμών, οι πληθυσμοί ανησυχούν και οι κυβερνήσεις, που φοβούνται λαϊκές ταραχές στις πόλεις και εξεγέρσεις χωρικών στην ύπαιθρο, μάταια αναζητούν να την ελέγξουν με τη φορολογία. Η εκτίμηση των άλλων στοιχείων της οικονομικής συγκυρίας είναι πιο δύσκολη, μπορούν όμως να εξαχθούν οι μεγάλες τάσεις: η παραγωγή έχει γνωρίσει θεαματική αύξηση στα πρώτα χρόνια του 16ου αιώνα, για να υποστεί καθίζηση στη συνέχεια: τα εισοδήματα που αποκομίζονται από τη γη (το ενοίκιο γαιοκτησίας) διατηρούνται σε πραγματικές αξίες, καθώς ένα μεγάλο μέρος των καταβολών γίνεται σε είδος· η αγοραστική δύναμη των ημερομισθίων καθλώνεται ως το 1560 περίπου, πριν γνωρίσει μια αισθητή βελτίωση, παρά την κρίση που τότε αρχίζει.

Το σύνολο αυτών των στοιχείων οδηγεί στη διαπίστωση ότι, μετά τις δυσκολίες του 14ου και 15ου αιώνα, επέρχεται στην Ευρώπη μια ιδιαίτερα καλή περίοδος οικονομικής ανάπτυξης. Μεταξύ 1490 και 1530 η ήπειρος γνωρίζει μια πολύ χαρακτηριστική αύξηση της παραγωγής, βασικά είδη διατροφής σε επαρκείς ποσότητες, μια αναζωπύρωση των ανταλλαγών και μια άνοδο των τιμών που οφείλεται κυρίως στην αύξηση της ζήτησης. Αν και αυτές οι τάσεις συνεχίζονται ως το 1560-1570 περίπου, δεν μπορούν να εμποδίσουν την επανεμφάνιση των κρίσεων στα σιτηρά εξαιτίας της πολύ σημαντικής δημογραφικής αύξησης. Η κατάσταση επιδεινώνεται μετά το 1560-1570. Η γεωργική παραγωγή πέφτει και η τιμή των ειδών διατροφής αυξάνει πολύ. Διαγράφεται έτσι μια περίοδος κρίσης. Αλλά ως το 1560 ο «ωραίος 16ος αιώνας» διατηρείται.

Παρά την ανακρίβεια των διαθέσιμων στατιστικών, όλα δείχνουν ότι ως το 1560-1580 η Ευρώπη γνωρίζει μια σημαντική δημογραφική ανάκαμψη: επανακατοίκηση χωριών των οποίων ο πληθυσμός αυξάνεται έντονα, εκχέρσωση δασών και θαμνωδών εκτάσεων, βελτίωση και αποξήρανση των μεσογειακών γαιών και διόγκωση του πληθυσμού των πόλεων. Αυτή η αύξηση εξηγείται περισσότερο από την υποχώρηση του λιμού και την αραιώση των επιδημιών παρά από μια μεταβολή των δημογραφικών δομών. Τον 16ο αιώνα παντρεύεται κανείς νέος και οι ανύπαντροι σπανίζουν. Ο αριθμός των γεννήσεων είναι πολύ υψηλός, της τάξης του 40 ως 50‰, το τέταρτο των νεογέννητων πεθαίνει προτού γίνει ενός έτους και οι μισοί από τους νέους δεν φτάνουν σε ηλικία γάμου. Τέλος η προσδόκιμη ζωή δεν ξεπερνά τα 30 χρόνια κατά μέσο όρο. Πάνω απ' όλα, οι λιμοί και οι επιδημίες μπορούν να αποδεκατίσουν ως το 10% του πληθυσμού ενός χωριού ή μιας συνοικίας προκαλώντας πτώση των συλλήψεων.

Στα μέσα του 16ου αιώνα η Ευρώπη γνωρίζει ένα δημογραφικό απόγειο το οποίο δεν θα ξαναβρεί πριν περάσουν διακόσια χρόνια. Η αύξηση του πληθυσμού είναι ιδιαίτερα μεγάλη στο δυτικό τμήμα της ηπείρου (τη Φλάνδρα, τη Βραβάντη, το κέντρο του παρισινού λεκανοπεδίου, τη βόρεια και την κεντρική Ιταλία), έστω κι αν η βόρεια Ευρώπη (η Αγγλία έχει λιγότερο από 4 εκατομμύρια κατοίκους) και τα κράτη της μεσογειακής Ευρώπης ακόμα έχουν χαμηλούς πληθυσμούς.

Ο πληθυσμός είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος του αγροτικός, με εξαίρεση στη

Φλάνδρα, τη Βραβάντη και τη βόρεια και κεντρική Ιταλία. Αλλά ο 16ος αιώνας σημαδεύεται από μεγάλη αύξηση του αστικού πληθυσμού, ο οποίος συγκεντρώνεται σε λιμάνια αναζωογονημένα από τις απαρχές μιας σημαντικής εμπορικής κίνησης, όπως η Αμβέρσα, η Σεβίλη ή το Λονδίνο, καθώς και σε λίγες μεγάλες πόλεις (το Παρίσι και η Νεάπολη ξεπερνούν το ένα εκατομμύριο κατοίκους, η Βενετία, το Μιλάνο το πλησιάζουν). Οι μεγάλες αστικές συγκεντρώσεις παρουσιάζονται στην Ιταλία (τη Φλωρεντία, τη Ρώμη, το Παλέρμο, τη Γένοβα και την Μπολόνια) ή στις Κάτω Χώρες (την Αμβέρσα, τη Γάνδη, την Μπρυξ, τις Βρυξέλλες).

Η δημογραφική άνοδος της Ευρώπης εξηγεί εν μέρει την υπερπόντια επέκταση. Κυρίως, με την τόνωση της ζήτησης, επιτρέπει την οικονομική εξέλιξη της ηπείρου: περισσότεροι άνθρωποι χρειάζονται περισσότερα βασικά είδη διατροφής. Οι εκχερσώσεις, η αύξηση των σιτόσπαρτων αγρών, ο δυναμισμός του εμπορίου του σιταριού μαρτυρούν αυτή τη σχέση ανάμεσα στην αύξηση του πληθυσμού και την αύξηση της παραγωγής. Περισσότερο από τα δημητριακά, είναι το σύνολο των προϊόντων διατροφής αλλά και η υφαντουργία και η βιοτεχνική παραγωγή που αυξάνονται σε συνάρτηση με τις νέες ανάγκες. Πάντως η αύξηση της παραγωγής περιορίζεται από τις μικρές τεχνικές προόδους.

Πέρα από τις νέες ανάγκες, η οικονομία τονώνεται από μια μετατροπή των προτιμήσεων και των συμπεριφορών που αγγίζει όλες τις τάξεις της κοινωνίας. Έτσι η κατανάλωση κρασιού γενικεύεται και οδηγεί στην επέκταση των αμπελώνων, ενώ η αυξανόμενη χρησιμοποίηση εσωρούχων, ακόμα και από τους ταπεινότερους, ευνοεί την παραγωγή ελαφρών υφασμάτων ή υφασμάτων από λινάρι και κάνναβη. Όσο για τις πιο ευκατάστατες κοινωνικές ομάδες, οι προτιμήσεις τους εκλεπτύνονται και η «πολυτέλεια», που κατακρίνεται αυστηρά από τους ηθικολόγους, κάνει την εμφάνισή της: χρησιμοποίηση μπαχαρικών ή ζάχαρης στη μαγειρική, κατανάλωση οινοπνευματωδών και καπνού. Οι πλουσιότεροι πολλαπλασιάζουν τα έξοδα γοήτρου: κοσμήματα, πολυτελή ρούχα, ακριβά έπιπλα ή αργυρά σκεύη. Οι πόλεις γεμίζουν κτίρια που μαρτυρούν τη θέληση των πλουσιότερων να φανούν, να επιδείξουν την επιτυχία τους και να απολαύσουν τη ζωή. Οι προγκιπικές αυλές και οι μεγάλες ευρωπαϊκές μοναρχίες συνιστούν πρότυπο και κινητήρια δύναμη γι' αυτές τις νέες ανάγκες όπου η πολυτέλεια κατέχει ουσιαστική θέση. Οι προγκιπες βλέπουν στην επίδειξη του πλούτου τους ένα μέσο διακυβέρνησης, έναν παράγοντα προορισμένο να εντυπωσιάσει τα άλλα κράτη. Κατασκευές, γιορτές και πολυτελείς δαπάνες μπαίνουν έτσι στο οπλοστάσιο των κρατών που βρίσκονται σε πλήρη ανάπτυξη. Ο βασιλιάς της Γαλλίας Φραγκίσκος Α΄ της Ανγκουλέμ επιδίδεται σε απίστευτες πολυτέλειες κατά την κατασκευή του Χρυσού Στρατοπέδου κοντά στο Καλαί, στο οποίο υποδέχεται τον Άγγλο ηγεμόνα Ερρίκο Η΄, και ξοδεύει σημαντικά ποσά για την κατασκευή του Φονταινεμπλώ ή του Σαμπόρ. Τα μεγάλα προγκιπικά έργα έχουν στόχο τόσο να τονώσουν τα δημόσια οικονομικά όσο και να προαγάγουν την «εικόνα» των Ευρωπαίων στο εξωτερικό. Προαναγγέλλουν το ρόλο που θα αποδοθεί στις μεγάλες εκθέσεις του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, κατόπιν δε στις μεγάλες

πολεοδομικές αναπλάσεις της Ευρώπης κατά το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, η δημιουργία μόνιμων στρατών και οι συνεχείς πόλεμοι που διεξάγονται από τα ευρωπαϊκά κράτη ενθαρρύνουν την παραγωγή οπλισμού, πολεμοφοδίων και πλοίων ή και τη διατήρηση κοπαδιών αλόγων. Τέλος η οικονομία τονώνεται από νέες αγορές. Έτσι το άνοιγμα της Ρωσίας στον τρόπο ζωής και τις συνθήκες των άλλων ευρωπαϊκών χωρών και πάνω απ' όλα ο αποικισμός του Νέου Κόσμου υποθάλλουν νέες ανάγκες σε προϊόντα διατροφής, υφαντουργίας ή μεταλλουργίας.

Με δεδομένη τη μικρή παραγωγικότητά της, η ευρωπαϊκή οικονομία δεν θα μπορούσε να αντεπεξέλθει σ' αυτή τη ζήτηση αν δεν διέθετε νέα μέσα. Αναμφίβολα το πρώτο και σημαντικότερο είναι η νομισματική αφθονία, συνέπεια της άφιξης των πολύτιμων μετάλλων της Αμερικής στην Ευρώπη.

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΚΡΑΤΙΚΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Οι περισσότεροι από τους παράγοντες που αναφέρθηκαν για να εξηγηθεί η ανάπτυξη του 16ου αιώνα υπήρχαν ήδη στα τέλη του 15ου αιώνα, αλλά τότε η άνθηση της ευρωπαϊκής οικονομίας παρεμποδιζόταν από τη νομισματική έλλειψη. Τούτο εξηγεί εν μέρει τα ταξίδια των ανακαλύψεων και την προσπάθεια των Πορτογάλων να παρακάμψουν το Ισλάμ σε αναζήτηση του χρυσού του Σουδάν. Η ανακάλυψη των αμερικανικών πολύτιμων μετάλλων αλλάζει πολύ τα πράγματα. Από τις αρχές του 16ου αιώνα, στο χρυσό της Γουινέας που φέρνουν οι Πορτογάλοι προστίθεται ο χρυσός των Αντιλών τον οποίο αποκτούν οι Ισπανοί με τις ανταλλαγές και με την εκμετάλλευση των ορυχείων. Στη συνέχεια, οι λεηλασίες του Κορτές και του Πιθάρου ρίχνουν στην αγορά σημαντικές ποσότητες χρυσού. Κυρίως όμως είναι η εκμετάλλευση των χρυσορυχείων της Μπουριτίκα και των αργυρορυχείων του Ποτοσί και του Μεξικού που φέρνει στην Ευρώπη μια αφθονία και τακτική ροή πολύτιμων μετάλλων. Τα κατάστιχα του Οίκου των Εμπορικών Συναλλαγών μιάς επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε το ρυθμό της εισόδου πολύτιμων μετάλλων στη Σεβίλη στη διάρκεια του 16ου αιώνα.

Αν οι αφίξεις φορτίων χρυσού ελαττώνονται από το 1560, ο άργυρος παίρνει τότε τη σκυτάλη και φθάνει στην Ευρώπη σε μαζικές ποσότητες. Αλλά οι εμπορικές ανταλλαγές και οι τεράστιες δαπάνες του Καρόλου Κούντου που επιθυμεί να εξουσιάσει την Ευρώπη επιτρέπουν στα πολύτιμα μέταλλα να εξαπλωθούν σ' ολόκληρη την ήπειρο: στη Γερμανία και την Ιταλία ο αυτοκράτορας πρέπει να πληρώσει τους στρατούς που πολεμούν για λογαριασμό του· στην Αμβέρσα αγοράζει βιομηχανικά προϊόντα και εξοφλεί τους τραπεζίτες που κάνουν πιστώσεις στο στέμμα· τέλος στη Γαλλία προμηθεύεται σιτάρι και υφάσματα. Όλες οι χώρες που βρίσκονται σε συνεχείς εμπορικές σχέσεις με την Ισπανία και τα κράτη της δυτικής Ευρώπης επωφελούνται λίγο-πολύ άμεσα. Αν αυτή η νομισματική αφθονία εξηγεί μερικώς την άνοδο των τιμών που αρχίζει γύρω στο 1520, λίγοι εί-

να εκείνοι που, όπως ο βασιλικός εισαγγελέας Ζαν Μποντέν από την Ανζέρ στη διάσημη *Απάντηση στο παράδοξο του κ. ντε Μαλεστρουά αναφερόμενη στην άνοδο της τιμής όλων των πραγμάτων* (*Réponse au paradoxe de M. de Malestroit touchant l'enchérissement de toutes choses*), καταλαβαίνουν τις συνέπειες από τη μαζική άφιξη των πολύτιμων μετάλλων της Αμερικής.

Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΠΟΛΥΤΙΜΩΝ ΜΕΤΑΛΛΩΝ ΣΤΗ ΣΕΒΙΛΙΑ ΜΕΤΑΞΥ 1503 ΚΑΙ 1610

	Χρυσός (σε τόννους)	Άργυρος (σε τόννους)
1503-1510	4,9	-
1511-1520	9,1	-
1521-1530	4,8	0,1
1531-1540	14,4	86,2
1541-1550	24,9	177,5
1551-1560	42,6	303,1
1561-1570	11,5	942,8
1571-1580	9,4	1 118,5
1581-1590	12,1	2 103
1591-1600	19,4	2 707,6
1601-1610	11,7	2 213,6

Πηγή: *E.J. Hamilton, American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650*, Νέα Υόρκη, Otagon Books, 1970.

Τέλος, ανάμεσα στους παράγοντες της ανόδου, δεν θα πρέπει να υποτιμάται ο νέος ρόλος που παίζει το κράτος στο πεδίο της οικονομίας. Δεν πρόκειται βεβαίως για μια συνεχή και συνεπή πολιτική, δεδομένου ότι οι γνώσεις για το ζήτημα είναι ακόμα πολύ στοιχειώδεις. Αλλά η πολιτική του κράτους, όπως εφαρμόζεται από τους βασιλικούς αξιωματούχους, εμπνέεται από ορισμένες στοιχειώδεις ιδέες που ανέπτυξαν οι θεωρητικοί της εμποροκρατίας. Ο πλούτος και η ισχύς των κρατών απαιτούν κατ' αρχάς τη διατήρηση των πολύτιμων μετάλλων στη χώρα. Θα πρέπει λοιπόν να ελέγχονται οι εξαγωγές νομισμάτων και η αξία του νομίσματος και να καταπολεμάται η εισαγωγή νομισμάτων ασθενούς αξίας στο βασίλειο. Συνακόλουθα, ο τελωνειακός μηχανισμός πρέπει να αποθαρρύνει τις αγορές που πραγματοποιούνται στο εξωτερικό, πράγμα που προϋποθέτει την αύξηση της εσωτερικής παραγωγής. Προς τούτο, το κράτος παραχωρεί μονοπώλια κατασκευής και ενθαρρύνει τη δημιουργία νέων κλάδων με τελωνειακές προσαρτήσεις που τους διασφαλίζουν απέναντι στον ξένο ανταγωνισμό.

Η εφαρμογή αυτών των αρχών συμβάλλει στη μεγάλη ανάπτυξη του 16ου αιώνα. Μια ανάπτυξη κυρίως ποσοτική, που οριακά μόνο συνοδεύεται από τη μεταβολή των τεχνικών και των δομών.

Η ΑΥΞΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Η ευρωπαϊκή οικονομία του 16ου αιώνα βασιίζεται πάνω απ' όλα στη γεωργία. Τούτη παρέχει το σύνολο σχεδόν των εσόδων όλων των κρατών και συχνά απασχολεί περισσότερο από τα τρία τέταρτα του πληθυσμού τους. Η αγροτική εκμετάλλευση εμφανίζεται υπό διαφορετικά καθεστάτα: ελεύθεροι χωρικοί στον μεσογειακό κόσμο, μόνιμοι καλλιεργητές στις χωροδεσποτείες της δυτικής Ευρώπης, πρόσκαιροι καλλιεργητές στην Αγγλία, αγγαρεύσιμοι δουλοπάροικοι στα μεγάλα γαιοκτήματα των ευγενών της ανατολικής Ευρώπης, ενοικιαστές γης σε κολιγική ή πλήρη μορφή κ.ά. Αλλά οι συνθήκες ζωής του καλλιεργητή εξαρτώνται λιγότερο από το νομικό καθεστώς του παρά από το μέγεθος της εκμετάλλευσής του. Αυτό είναι που επιτρέπει ή όχι την κατοχή υποζυγίου, ενός κάρου ή ζώων. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, η εργασία της γης έχει ως πρώτο στόχο την εξασφάλιση της τροφής. Έτσι η καλλιέργεια δημητριακών, βάση της διατροφής του πληθυσμού, υπερτερεί απέναντι στις άλλες γεωργικές παραγωγές. Για να αποφύγουν την εξάντληση της γης οι χωρικοί εφαρμόζουν συστήματα εναλλαγής των καλλιεργειών. Μερικά τμήματα αφήνονται ηηλημένα σε αγρανάπανση για να ανακτήσουν την παραγωγικότητά τους· στο νότο καλλιεργούν τα δημητριακά μια φορά κάθε δύο χρόνια και στη βορειοδυτική Ευρώπη κάθε τρία. Η παραγωγή είναι λοιπόν πολύ μικρή. Αν οι καλύτερες αποδόσεις στις μεγάλες προσχωτικές λεκάνες της βορειοδυτικής Ευρώπης φτάνουν 7 ως 8 φορές την ποσότητα που σπέρνεται (δηλαδή 20 κιντάλια στο εκτάριο⁷⁵), η μέση απόδοση δεν ξεπερνά το 3 ή 4 προς 1.

Ανάμεσα στις άλλες παραγωγές, η άμπελος κατέχει σημαντική θέση και αναπτύσσεται σε συνάρτηση με τις νέες συνήθειες διατροφής. Οι πρώτες ύλες της υφαντουργίας (μετάξι, λινάρι και κάνναβη), που παρέχονται κυρίως από τις υγρές περιοχές της βόρειας Ευρώπης, καθώς και τα χρωστικά φυτά όπως η ίσατις, γνωρίζουν κι αυτά ανάπτυξη. Αντίθετα η κτηνοτροφία επιβραδύνεται. Λόγω έλλειψης χώρου στις εύφορες γαίες, αναπτύσσεται στα υγρά εδάφη της ατλαντικής πλευράς της Γαλλίας ή των Κάτω Χωρών, στα ακαλλιεργητα ή φτωχά εδάφη της βόρειας Γερμανίας, της Βρετάνης ή της Ουαλίας και στα άγονα των μεσογειακών περιοχών. Είναι η περίπτωση της Καστίλης, όπου μια οργάνωση μεγαλοϊδιοκτητών ρυθμίζει τις μετακινήσεις των κοπαδιών, προκαλώντας πολλαπλές συγκρούσεις ανάμεσα σε κτηνοτρόφους και γεωργούς.

Οι ποιοτικές πρόοδοι στη γεωργία είναι λοιπόν σπάνιες. Το πολύ πολύ μπορούν να διαπιστωθούν κάποιες βελτιώσεις: οι Κάτω Χώρες χρησιμοποιούν τα λιπάσματα και εφαρμόζουν ένα πολύπλοκο σύστημα εναλλαγής των καλλιεργει-

ών που λαμβάνει υπόψη την κτηνοτροφία: ορισμένα νέα φυτά που έχουν έρθει από την Αμερική αρχίζουν επίσης να καλλιεργούνται· ειδικότερα το καλαμπόκι εισάγεται στην Ιβηρική Χερσόνησο. Τέλος η Αγγλία ακολουθεί τη διαδικασία των περιφράξεων και ειδικεύεται στην κτηνοτροφία εριοπαραγωγών προβάτων, που τροφοδοτεί τις υφαντουργικές βιομηχανίες της χώρας. Στο επίκεντρο όμως παραμένει η παραγωγή δημητριακών σε ένα παραδοσιακό πλαίσιο. Η αναμφισβήτητη αύξηση που παρουσιάζει ως το 1560 περίπου οφείλεται δίχως άλλο στη δημογραφική πίεση, η οποία ωθεί στην εκχέρσωση και την καλλιέργεια νέων εδαφών, καθώς και σε ευνοϊκές κλιματολογικές συνθήκες: τα τέλη του 15ου αιώνα και οι έξι πρώτες δεκαετίες του 16ου είναι μια «θερμή» περίοδος. Αντίθετα, μετά το 1560, οι κλιματολογικές συνθήκες, η εξάντληση των εδαφών και η τεχνική στασιμότητα συνδυάζονται για να θέσουν τέλος σ' αυτό το ευνοϊκό μεσοδιάστημα.

Σε σχέση με τη γεωργική παραγωγή, η βιοτεχνία παραμένει μια δευτερεύουσα δραστηριότητα σε ό,τι αφορά τη σύνθεση του εισοδήματος ή το ποσοστό του απασχολούμενου πληθυσμού. Όπως και κατά το Μεσαίωνα, το καθεστώς των βιοτεχνών των πόλεων ρυθμίζεται από τους κανονισμούς των επαγγελματικών σωματείων που ορίζονται από τις αρχές της πόλης. Έξω από την πόλη, η άσκηση ενός επαγγέλματος είναι κατ' αρχάς τελείως ελεύθερη. Ωστόσο, στο πλαίσιο της μερκαντιστικής πολιτικής τους, τα κράτη προσπαθούν να επιβάλουν κανονισμούς στην οργάνωση των επαγγελμάτων σε ολόκληρη την επικράτεια: στην Καστίλη ένα έδικο του 1511 καθορίζει τους όρους της υφαντουργίας, ενώ η Αγγλία υιοθετεί ένα καταστατικό για τους βιοτέχνες (1563).

Οι βιοτεχνικές επιχειρήσεις είναι γενικά μικρών διαστάσεων: μερικοί σύντροφοι και μαθητευόμενοι συγκεντρωμένοι γύρω από έναν αρχιτεχνίτη. Για να βρει κανείς μεγάλες επιχειρήσεις θα πρέπει να στραφεί στις ναυτικές κατασκευές, τα ορυχεία ή την τυπογραφία. Ωστόσο μια συγκέντρωση νεωτερικού τύπου αρχίζει να γίνεται αισθητή με την εμφάνιση του εμπόρου-βιομηχάνου, ειδικότερα στην υφαντουργική βιομηχανία. Αυτός αγοράζει την πρώτη ύλη, τη διανέμει σε μικρά εργαστήρια ή σε οικιακές βιοτεχνίες και στη συνέχεια εμπορεύεται τα παραγόμενα προϊόντα. Η οργάνωση αυτή, που του επιτρέπει να επιβάλλει τις τιμές και τα προϊόντα του, καταλήγει στην ανάπτυξη της αγροτικής βιομηχανίας και παρέχει ένα καλοδεχούμενο συμπλήρωμα στο εισόδημα των χωρικών.

Η κύρια βιοτεχνική δραστηριότητα είναι φυσικά η υφαντουργία, κατ' εξοχήν βιομηχανία κατανάλωσης και όλως διόλου απαραίτητη στον πληθυσμό. Από τα τέλη του 15ου αιώνα η ελαφριά υφαντουργία γνωρίζει θεαματική ανάπτυξη. Η αγορά διευρύνεται σε νέες κοινωνικές κατηγορίες, χωρίς ωστόσο να εξαφανίσει τη «μεγάλη υφαντουργία». Περιορισμένη σε μια πλούσια πελατεία, η τελευταία παραμένει κληρονομιά της Αγγλίας, της Φλάνδρας ή της Φλωρεντίας, ενώ τα ελαφρύτερα υφάσματα έρχονται από τη Φλάνδρα (Χοντσότ), τη νότια Γερμανία ή τη Γαλλία. Όσο για το λινάρι και την κάνναβη, που χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο, αυτά δουλεύονται στις χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης. Τέλος το μονοπώλιο που λίγο-πολύ κατέχει η Ιταλία στο μετάξι αρχίζει να αμφισβη-

τεταί από την Ισπανία και τη Λυόν. Στην περίοδο 1500-1560 το σύνολο αυτών των υφαντουργικών βιομηχανιών γνωρίζει μεγάλη επέκταση. Στη συνέχεια αρχίζει η στασιμότητα και μάλιστα η υποχώρηση.

Η βιομηχανία εξόρυξης χαρακτηρίζεται κι αυτή από μεγάλη ανάπτυξη. Τον 16ο αιώνα παρέχει κυρίως πολύτιμα μέταλλα, βάση των νομισμάτων που η Ευρώπη έχει τόσο μεγάλη ανάγκη. Την εκμετάλλευση των αργυρωρυχείων του Τιρόλου, της Καρινθίας ή της Άνω Σιλεσίας σύντομα διαδέχεται εκείνη των ορυχείων της Αμερικής. Πέρα από τα πολύτιμα μέταλλα εξορύσσεται σίδηρος (στη Γαλλία, την Αγγλία και τη Σουηδία), χαλκός (στην κεντρική Ευρώπη), μόλυβδος και κασσίτερος (στην Κορνονάλη), ψευδάργυρος και υδράργυρος (στην Ισπανία) κι ακόμη αλουμίτης (στα παπικά κράτη). Οι τεχνικές εξόρυξης έχουν εκσυγχρονιστεί σχετικά: οι μέθοδοι αερισμού, ανύψωσης και άντλησης επιτρέπουν την εκμετάλλευση όλο και περισσότερων και βαθύτερων ορυχείων. Καθώς απαιτούν σημαντικά κεφάλαια, επιβάλλουν την ίδρυση εταιρειών που συγκεντρώνουν βιομήχανους και εμπόρους. Καθένας εισφέρει μέρος του κεφαλαίου και λαμβάνει μέρος των κερδών.

Η μεταλλουργική βιομηχανία είναι πολύ λιγότερο εκσυγχρονισμένη. Βεβαίως η υψικάμινος έχει κάνει την εμφάνισή της τον 15ο αιώνα, αλλά το μέταλλο εξακολουθεί να μεταποιείται σε μικρά εργαστήρια. Αν και τα κράτη έχουν συγκροτήσει μεγάλες επιχειρήσεις, τούτες δεν προορίζονται παρά για την κατασκευή πυροβόλων και όπλων.

Με εξαίρεση το χαρτί, οι άλλες βιομηχανίες παίζουν δευτερεύοντα ρόλο. Ωθούμενη από την ανάπτυξη της τυπογραφίας, η βιομηχανία χαρτιού αποτελεί, μαζί με τη διύλιση (ζάχαρης και αλατιού) και τη ζυθοποιία, μια από τις δυναμικότερες δραστηριότητες του 16ου αιώνα.

Συνολικά, για τη βιοτεχνική παραγωγή, μπορεί να κάνει κανείς την ίδια διαπίστωση όπως και για τη γεωργική: η ανάπτυξη του 16ου αιώνα δεν έχει την προέλευσή της ούτε στις τεχνικές προόδους ούτε στη μεταβολή των δομών. Από την άλλη μεριά, οι νέες συνθήκες των ανταλλαγών και η διεύρυνση της αγοράς δίνουν στους εμπόρους, που κατέχουν τα αναγκαία κεφάλαια για την αγορά πρώτων υλών και ελέγχουν τους δρόμους της εμπορικής εκμετάλλευσης, έναν αυξανόμενο ρόλο.

ΠΡΩΤΕΣ ΔΟΜΕΣ ΕΝΟΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Η ευρωπαϊκή οικονομία του 16ου αιώνα παραμένει κατά βάση αυστηρά περιχαρακωμένη. Τις περισσότερες φορές η γεωγραφική περιοχή των ανταλλαγών περιορίζεται σε μια πόλη και τη γύρω ύπαιθρο. Αυτή την οικονομία της ζώαρχειας στην οποία οι ανταλλαγές είναι οριακές, αρχίζει να επικαλύπτει μια οικονομία που συγκροτείται στην κλίμακα της ηπείρου και μάλιστα του κόσμου. Με βάση τους κύριους δρόμους των ανταλλαγών –τους ποταμούς, τις

θάλασσες και τους ωκεανούς— μπορεί κανείς να διαιρέσει την Ευρώπη του 16ου αιώνα σε τέσσερις μεγάλες οικονομικές ζώνες.

Η πιο παλιά είναι η μεσογειακή ζώνη. Θεμελίωσε τη δυναμική της το Μεσαίωνα στις ανταλλαγές με την Ανατολή: τα πλοία της Γένοβας και της Βενετίας κάτέπλεαν στη Βηρυτό, την Τρίπολη ή την Αλεξάνδρεια για να φορτώσουν τα μπαχαρικά, τη ζάχαρη, το μετάξι και τα αρώματα που τα αραβικά καραβάνια φέρνουν από τη μακρινή Ασία. Σε αντάλλαγμα τα πλοία των ιταλικών πόλεων προσέφεραν στους Άραβες τα υφάσματα, τα υαλικά, τα μέταλλα και τα δημητριακά της Ευρώπης. Επρόκειτο για ένα εμπόριο πάντα παθητικό για τους Ευρωπαίους, που ήταν αναγκασμένοι να εξοφλούν τη διαφορά με πολύτιμα μέταλλα. Στις αρχές του 16ου αιώνα, αυτό το σχεδόν χιλιόχρονο ρεύμα ξαφνικά απειλείται από την άμεση επαφή που αποκαθιστούν οι Πορτογάλοι με την Ασία. Για μερικά χρόνια το μεσογειακό εμπόριο υφίσταται βαθιά κρίση και φαίνεται καταδικασμένο. Αρχίζει να ανορθώνεται το 1520 αλλά με τίμημα σημαντικές μεταβολές: άλλες μεσογειακές πόλεις (η Ραγκούζα, το Λιβόρνο, η Ανκόνα, η Καρθαγένη, η Σετ ή η Μασσαλία) πλέον ανταγωνίζονται τη Βενετία και τη Γένοβα. Ωστόσο τούτες οι δύο ιταλικές πόλεις βρίσκουν ένα νέο προσορισμό, βιομηχανικό και τραπεζικό. Πράγματι η βόρεια Ιταλία έχει γίνει το οικονομικό κέντρο βάρους του μεσογειακού κόσμου. Με πόλους τη Γένοβα, το Μιλάνο, τη Φλωρεντία και τη Βενετία αναπτύσσεται ένα βιομηχανικό σύμπλεγμα που κυριαρχεί στη Μεσόγειο: όπλα και πυροβόλα στο Μιλάνο και τη Βενετία, μεταξωτά στη Φλωρεντία και τη Γένοβα, υαλικά και βιβλία στη Βενετία, βαμβακερά υφάσματα στο Μιλάνο. Τέκνο της παλιάς ναυτικής δραστηριότητας και της νεογέννητης βιομηχανίας, η τράπεζα ανθεί. Επιχειρηματίες και κεφάλαια από τη Φλωρεντία σκορπίζονται στη Ρώμη και τη Λυόν, όπου γίνονται οι δανειστές των Ευρωπαίων ηγεμόνων, μεταξύ άλλων του πάπα και του βασιλιά της Γαλλίας. Στη Γένοβα, η Κάζα ντι Σαν Τζιόρτζιο χρηματοδοτεί τους Αψβούργους και σύντομα οι τραπεζίτες επωφελούνται από το ρεύμα των ανταλλαγών το οποίο, ξεκινώντας από την Ισπανία, διαχέεται σ' ολόκληρη την Ευρώπη χάρη στα πολύτιμα μέταλλα της Αμερικής.

Δεύτερη μεγάλη οικονομική ζώνη της Ευρώπης του 16ου αιώνα είναι η ηπειρωτική περιοχή. Η Λυόν στα δυτικά, το Άουγκσμπουργκ και η Νυρεμβέργη στα ανατολικά αποτελούν τα δύο άκρα της. Η τύχη αυτής της περιοχής σχετίζεται με το ρόλο της ως σημαντικού κέντρου ανάμεσα στη Μεσόγειο και τη βόρεια Ευρώπη. Στα νότια, βρίσκει κανείς, περνώντας το Μπρένεο, τις βιομηχανικές δραστηριότητες της βόρειας Ιταλίας και τα προϊόντα της Ανατολής που έρχονται μέσω της Μεσογείου. Αληθινή πόλη μέσα στην πόλη, το Πανδοχείο των Γερμανών (Fondaco dei Tedeschi) είναι στη Βενετία το εμπόριο-αποθήκη των Γερμανών εμπόρων που πραγματοποιούν επικερδείς ανταλλαγές. Στα βόρεια, φτάνει κανείς στην Αμβέρσα και τις Κάτω Χώρες μέσω της Φρανκφούρτης και της Κολωνίας, ενώ η Λειψία εξυπηρετεί τα λιμάνια της Βαλτικής και του σλαβικού κόσμου. Επιπλέον, αυτή η ζώνη είναι πλούσια σε πρώτες ύλες: η νότια Γερμανία εκμεταλλεύεται τα ορυχεία σιδήρου, ψευδαργύρου, μολύβδου, χαλκού ή αργύρου του Τιρό-

λου, των ορεινών όγκων της Βοημίας και του Χαρτς της Γερμανίας. Ιδιοκτησία των πριγκίπων, τούτα παραχωρούνται σε επιχειρηματίες της νότιας Γερμανίας οι οποίοι αυξάνουν σημαντικά την παραγωγή. Από εκεί προέρχεται ως το 1545 η κύρια ποσότητα αργύρου που παράγεται στην Ευρώπη. Τέλος, τρίτο πλεονέκτημα: η εγγύτητα της μεγάλης ευρωπαϊκής μεταλλουργίας, που απλώνεται από την κοιλάδα του Μούση ως εκείνη του Δούναβη γύρω από τη Λιέγη, το Ντινάν, την Αϊξ-λα-Σαπέλ (σιδηρουργία, κιγκαλερία, οπλοποιία και ωρολογοποιία). Αποτελώντας σταυροδρόμια συγκρίσιμα με εκείνα του Άουγκσμπουργκ ή της Νυρεμβέργης, άλλες πόλεις της περιοχής προσπαθούν να τις συναγωνιστούν. Είναι η περίπτωση της Βασιλείας, της Γενεύης και της Λυόν. Μόνο η τελευταία γνωρίζει σχετική επιτυχία χάρη στην υποστήριξη των βασιλιάδων της Γαλλίας. Στα τέλη του 15ου αιώνα οι εμποροπανηγύρεις της Λυόν λαμβάνουν χώρα τέσσερις φορές το χρόνο, είναι ένας από τους σπουδαιότερους τόπους συνάντησης των Ευρωπαίων εμπόρων και κάνουν την πόλη ένα σημαντικό βιομηχανικό και τραπεζικό κέντρο. Η νέα βιομηχανία της τυπογραφίας ευημερεί εκεί, για να την ακολουθήσει σύντομα η μεταξουργία, που ανταγωνίζεται την ιταλική παραγωγή.

Βόρειο αντίγραφο της Μεσογείου, η Βαλτική είναι η τρίτη μεγάλη οικονομική ζώνη της Ευρώπης. Πεδίο δράσης των Χανσεατών από τον 13ο αιώνα, αντλεί τα οφέλη της από την ανταλλαγή ακατέργαστων προϊόντων των σλαβικών χωρών (ξύλεια, πίσσα, πισσάσφαλτος, κεριά, γουναρικά, μέλι, κάνναβη και σιτάρι) με το αλάτι, τα μπαχαρικά και τα κατεργασμένα προϊόντα της δυτικής Ευρώπης. Ωστόσο η Χάνσα παρακμάζει. Ορισμένες πόλεις της, ανάμεσά τους το Λύμπεκ, εμπλέκονται στις συγκρούσεις που αναστατώνουν τη Δανία. Σύντομα η Χανσεατική Ένωση χάνει τα προνόμιά της και η Σουηδία αποδεικνύεται ανίκανη να αντισταθεί στον όλο και πιο επιθετικό ανταγωνισμό των Ολλανδών στη Βαλτική. Πολύ περισσότερο που τα παράκτια κράτη τείνουν να απαλλαγούν από τον έλεγχο τον οποίο ασκεί η Χάνσα στο εμπόριο της περιοχής: Ο τσάρος της Μοσχοβίας Ιβάν Γ΄ ο Μέγας καταλαμβάνει το Νόβγκοροντ (1494) και κλείνει το εμπόριο των Χανσεατών· καταλαμβάνοντας τη Νάρβα το 1558, ο διάδοχός του Ιβάν Δ΄ ο Τρομερός ανοίγει για τη Μοσχοβία μια έξοδο στη Βαλτική που της επιτρέπει να ανταγωνιστεί το χανσεατικό εμπόριο του Ρέφελ. Πέρα από αυτή την πολιτική παρακμή, η Χάνσα εμφανίζεται όλο και λιγοτέρο προσαρμοσμένη στα νέα ρεύματα των ανταλλαγών. Το σύστημά της, βασισμένο σε ένα σύνολο προνομίων παραχωρημένων από τις τοπικές αρχές, με υποχρεωτικές σταθμεύσεις των εμπορευμάτων στα εμπορεία τους, παρακάμπτεται απ' όλες τις πλευρές: οι έμποροι του Άουγκσμπουργκ και της Νυρεμβέργης εκτρέπουν προς όφελός τους το εμπόριο των γουναρικών, ενώ οι Ολλανδοί εμπορεύονται στα λιμάνια της Βαλτικής, και ιδιαίτερα στο Ντάντσιχ, χωρίς να απαιτούν κανένα προνόμιο. Τέλος οι Χανσεάτες υφίστανται τις επιπτώσεις της παρακμής της Μπρυξ απέναντι στην Αμβέρσα, νέο σημαντικό κέντρο του εμπορίου του βορρά και εκείνου που αναπτύσσεται γοργά στον Ατλαντικό.

Η ατλαντική πλευρά της Ευρώπης είναι πράγματι εκείνη που γνωρίζει τη θε-

αματικότερη ανάπτυξη. Ήδη δραστήρια στα τέλη του 15ου αιώνα, χάρη στις παραδοσιακές ανταλλαγές ανάμεσα στις χώρες του βορρά και του νότου (ισπανικό μαλλί, αλάτι της δυτικής Γαλλίας, κρασί, φλαμανδικές και αγγλικές τσόχες, υφάσματα, μεταλλουργικά προϊόντα), τονώνεται αναμφισβήτητα από το άνοιγμα των δρόμων του Νέου Κόσμου καθώς και του θαλάσσιου δρόμου προς την Ασία. Η Λισαβώνα γίνεται η μεγάλη αποθήκη των μπαχαρικών της Ανατολής και η Σεβίλη ο τόπος εκφόρτωσης των πολύτιμων μετάλλων της Αμερικής. Απ' αυτές τις δύο πόλεις τα εμπορεύματα των νέων κόσμων φορτώνονται για την Αμβέρσα. Ανταλλαγμένα με υφάσματα της Φλάνδρας ή της Αγγλίας και ακατέργαστα προϊόντα της Βαλτικής αναδιανέμονται σ' ολόκληρη την Ευρώπη. Άλλα προϊόντα μπαίνουν σ' αυτό το ρεύμα ανταλλαγών: κρασί της Ανδαλουσίας ή του Μπροντώ, αλάτι του Μπουρνέφ και του Μπρονάξ, υφάσματα και σκοινιά της Βρετάνης και του Μαιν, ψάρια των λιμανιών της Μάγχης και της Βόρειας Θάλασσας. Νηοτομπές ή μεμονωμένα πλοία κάθε λογής αποπλέουν απ' όλα τα λιμάνια της ατλαντικής πλευράς. Καταβάλλεται φροντίδα για να απαλλαγούν οι εκβολές των ποταμών από τις προσχώσεις άμμου ή, όταν η είσοδος είναι πολύ επικίνδυνη, για να κατασκευαστούν νέα λιμάνια. Ιδρυμένη από τον βασιλιά της Γαλλίας Φραγκίσκο Α΄, η Χάβρη γίνεται έτσι ο προλιμένας της Ρουάν και η Αμβέρσα αντικαθιστά την Μπρυξ. Πάνω στο δρομολόγιο αυτής της έντονης εμπορικής κίνησης αναπτύσσεται μια αλυσίδα μεγάλων λιμανιών των οποίων ο πληθυσμός γρήγορα αυξάνεται: η Λισαβώνα, πρωτεύουσα του πιπεριού, που φτάνει τους 100.000 κατοίκους, η Σεβίλη και ο Οίκος των Εμπορικών Συναλλαγών της, όπου εκφορτώνονται οι θησαυροί της Αμερικής, η Ρουάν, το Λονδίνο και κυρίως η Αμβέρσα, μεγάλη θριαμβεύτρια της εμπορικής άνθησης του 16ου αιώνα. Σ' αυτό το λιμάνι με τους περιορισμένους φόρους, στο οποίο δεν εφαρμόζονται οι σχολαστικές και ενοχλητικές νομοθεσίες που θέσπιζε αφειδώς ο Μεσαίωνας, έρχονται να εγκαταστήσουν τα εμπορεία τους οι αντιπρόσωποι των μεγάλων εμπορικών οίκων. Εκεί αφθονούν το πορτογαλικό πιπέρι, τα αγγλικά υφάσματα και τα προϊόντα της Βαλτικής, αρχικά φερόμενα από τους Ολλανδούς, κατόπιν δε από τους Χανσεάτες που είναι αναγκασμένοι να εγκαταλείψουν την Μπρυξ. Χάρη στο εμπόριο και την απουσία συντεχνιακών κανονισμών, η Αμβέρσα αναπτύσσει τις βιομηχανίες μεταποίησης –εκτός από τη ζυθοποιία, την υαλουργία, την τυπογραφία και τη λιθογραφία, μια ισχυρή υφαντουργία έρχεται στο προσκήνιο– και γίνεται ένας από τους μεγάλους οικονομικούς πόλους της εποχής. Πολύ περισσότερο που η χρηματιστική δραστηριότητα ακολουθεί το εμπόριο. Το χρηματιστήριο, εγκαινιασμένο το 1531, είναι το κέντρο κάθε συναλλαγής. Εκεί διευθετούνται υποθέσεις στις οποίες διακυβεύονται σημαντικά ποσά, εκεί συντελείται η κερδοσκοπία στα εμπορεύματα και τις ανταλλαγές, εκεί συνάπτονται συμβόλαια θαλάσσιας ασφάλισης. Τέλος ηγεμόνες και επιχειρηματίες μπορούν να βρουν εκεί την πίστωση που τους είναι αναγκαία.

Με τους 100.000 κατοίκους της, η Αμβέρσα είναι λοιπόν τον 16ο αιώνα η

πρωτεύουσα της Ευρώπης των εμπορών. Οι τελευταίοι εμφανίζονται ως εμβληματικές προσωπικότητες της οικονομικής άνθησης της ηπείρου.

Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΕΜΠΟΡΩΝ ΚΑΙ Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Οικονομικός δυναμισμός του 16ου αιώνα κάνει να αναδυθεί ένας νέος κοινωνικός τύπος, ο μεγαλέμπορος. Βεβαίως ο έμπορος δεν είναι ένας άγνωστος κατά τους προηγούμενους αιώνες, αλλά η πολύ μεγάλη ανάπτυξη των ανταλλαγών του 16ου αιώνα και η θαυμαστή περιπέτεια του ανοίγματος του κόσμου τον κάνουν μια προσωπικότητα πρώτου μεγέθους. Η αξιοσημείωτη αύξηση της ποσότητας των ανταλλαγών σημαίνει ότι οι έμποροι πρέπει να κατέχουν σημαντικά κεφάλαια. Πολυδιάστατος επιχειρηματίας, ο μεγαλέμπορος διαθέτει ποικίλα εμπορεύματα: από μπαχαρικά ως μέταλλα και από ξυλεία ως σιτηρά. Μόνος ή με μέλη της οικογένειάς του, γίνεται πλοιοκτήτης για να πραγματοποιήσει μια επιχείρηση που θα του αποφέρει πλούσια κέρδη. Εξάλλου, για να καρποφορήσει το χρήμα που έχει μαζέψει από το εμπόριο, επιδίδεται σε πράξεις καθαρά χρηματιστικής φύσης (προεξοφλήσεις, πιστώσεις). Δεν διστάζει να αναλάβει, έναντι ενός κατ' αποκοπήν ποσού που καταβάλλει στον δικαιούμενο, χωροδοσποτικά δικαιώματα, εκκλησιαστικές δεκάτες, βασιλικούς φόρους, τελωνειακούς δασμούς και άλλους αστικούς φόρους, των οποίων την είσπραξη επιφορτίζεται να εξασφαλίσει, πραγματοποιώντας καθ' οδόν ένα σοβαρό κέρδος. Μετατρέπει τα χρηματιστικά εργαλεία που κληρονομήθηκαν από τα τέλη του Μεσαίωνα σε πιστοδοτικές διαδικασίες: έτσι το χρεωστικό ομόλογο ή η ομολογία, απλή αναγνώριση οφειλής, γίνεται διαπραγματεύσιμη προς όφελος τρίτου. Ομοίως το εισόδημα γίνεται εργαλείο πιστοδότησης: ο οφειλέτης παίρνει ένα κεφάλαιο που μπορεί κατ' αρχήν να επιστρέψει για να εξαλείψει την οφειλή του, αλλά στο μεταξύ καταβάλλει ποσά που χρησιμεύουν ως τόκοι. Τέλος, με διάφορες διαδικασίες, η συναλλαγματική γίνεται κι αυτή συγκαλυμμένο μέσο πίστωσης: η αποτίμηση του νομίσματος στο οποίο θα γίνει η τακτοποίηση υπολογίζεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αφήνει ένα κέρδος στο δανειστή. Έτσι, σε μια χριστιανική κοινωνία όπου η Εκκλησία καταδικάζει την τοκογλυφία, η πίστωση εξαπλώνεται σε μεγάλο βαθμό και το έντοκο δάνειο είναι μια τρέχουσα πρακτική. Ανάλογα με τη στιγμή, τους ανθρώπους ή τους ποντίφικες, η Εκκλησία, που ενοχλείται ιδιαίτερα απ' αυτή την εξέλιξη, θα καταδικάσει αυστηρά το έντοκο δάνειο ή θα συμβιβαστεί μαζί του. Αυτή η πρακτική, που έχει στην πραγματικότητα εισχωρήσει στα ήθη, βρίσκεται, πολύ περισσότερο από το εμπόριο καθεαυτό, στη βάση της περιουσίας των «εμπόρων».

Ικανοί να θέτουν σε κυκλοφορία σημαντικά κεφάλαια και να παρέχουν στους ηγεμόνες τα ποσά που έχουν ανάγκη σε τόπους ενίοτε απομακρυσμένους από εκείνους στους οποίους εισπράττουν τα εισοδήματά τους, οι μεγαλέμποροι αυτοί

γίνονται απαραίτητοι στα κράτη: ασκώντας μια δραστήρια πολιτική στη Γερμανία ενώ τα κύρια εισοδήματά του προέρχονται από την Ισπανία, ο αυτοκράτορας Κάρολος Κουίντος είναι αναγκασμένος να προσφύγει στους τραπεζίτες Φούγκερ. Αντιμετωπίζοντας συχνά στενότητα χρημάτων, ακόμη και στο βασίλειό τους, οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες απευθύνονται στους εμπόρους για να λάβουν δάνεια που τους επιτρέπουν να χρηματοδοτήσουν την πολιτική τους. Δάνεια εξαιρετικά επικίνδυνα για το δανειστή, δεδομένου ότι οι μονάρχες, οσοδήποτε ισχυροί, δεν είναι εξασφαλισμένοι απέναντι στο ενδεχόμενο πτώχευσης: τούτο συμβαίνει, σε απόσταση δύο ετών (1557 και 1559), με τους βασιλιάδες της Ισπανίας και της Γαλλίας. Για να καλύψουν αυτούς τους κινδύνους, οι χρηματοδότες δέχονται την παραχώρηση ορυχείων ή διαφόρων εσόδων. Έτσι ο 16ος αιώνας βλέπει να γεννιούνται, μαζί με τις μεγάλες δυναστείες των εμπόρων, οι πρώτοι καπιταλιστές (η λέξη δεν θα επινοηθεί παρά τον 19ο αιώνα από τον Καρλ Μαρξ). Έχοντας πλουτίσει από το εμπόριο, χρησιμοποιούν τα κεφάλαιά τους για να κάνουν την περιουσία τους να συνεχίζει να καρποφορεί, παρά τις θρησκευτικές απαγορεύσεις που εξακολουθεί να επισύρει αυτή η μορφή δραστηριότητας.

Στις αρχές του 16ου αιώνα αυτοί οι κεφαλαιοκράτες είναι πριν απ' όλα Φλωρεντίνοι. Έχοντας γίνει μέλη πριγκιπικού οίκου, οι Μέδικοι παραχώρησαν τη θέση τους στους Στρότσι ή τους Κίτζι της Σιένας. Στη διάρκεια του αιώνα παρατηρείται η ισχυροποίηση των μεγάλων τραπεζών της νότιας Γερμανίας, των Φούγκερ, των Βέλζερ ή των Χόχστετερ. Συγχρόνως εμφανίζονται οι ισπανικοί οίκοι των Ρουίθ ή των Εσπινόσα. Τέλος στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα αποκτά δύναμη η τράπεζα της Γένοβας με τους Γκριμάλντι και τους Σπινόλα που συνδέουν την τύχη τους με εκείνη του βασιλιά της Ισπανίας Φιλίππου Β'.

Σύμβολο αυτού του αναδυόμενου καπιταλισμού, ο οίκος Φούγκερ του Άουγκσμπουργκ ιδρύεται τον 14ο αιώνα. Τότε εμπορεύεται υφάσματα, μπαχαρικά και μεταξωτά εισαγόμενα από τη Βενετία. Το 1473 ο Γιάκομπ Β' Φούγκερ αναχωρεί για το Πανδοχείο των Γερμανών, όπου οι Φούγκερ διαθέτουν μια αποθήκη. Επιδίδεται στην εμπορική εκμετάλλευση του αργύρου και του χαλκού των ορυχείων του Τιρόλου, καταλήγει να ελέγχει την αγορά του χαλκού στη Βενετία και γίνεται ο δανειστής κεφαλαίων του Μαξιμιλιανού Α' των Αψβούργων, με αντάλλαγμα τα ορυχεία του, τα τιμάρια του και τα έσοδα του αλατιού. Με την παρακίνηση του Γιάκομπ Β', οι Φούγκερ παίζουν πλέον συγχρόνως το χαρτί του εμπορίου και της πολιτικής. Το 1519 χρηματοδοτούν με 543.000 φιορίνια την εκλογή του Καρόλου Κουίντου στο θρόνο της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Μην μπορώντας να τους εξοφλήσει, ο αυτοκράτορας τους παραχωρεί τα έσοδα της γαιοκτησίας του στέμματος, τα δικαιώματα εισπραξης των μισθωμάτων (maestrazgos) που κατέβαλλαν στο στέμμα τα τρία μεγαλύτερα ιπποτικά τάγματα της Ισπανίας, καθώς και τα ορυχεία του Αλμαδέν. Από το 1511 ως το θάνατό του (1525) ο Γιάκομπ Β' δεκαπλασιάζει το κεφάλαιο της εταιρείας του (2 εκατομμύρια φιορίνια). Οι Φούγκερ κατέχουν ορυχεία στο Τιρόλο, τη Θουριγγία και την Ουγγαρία, εμπορεία στη Βιέννη, τη Λειψία, το Μπρέσλαου, την Κρακοβία, το

Ντάντσιχ, τη Νυρεμβέργη, τη Φρανκφούρτη, την Κολωνία, την Αμβέρσα, τη Βενετία και την Ισπανία. Διάδοχος του Γιάκομπ Β΄, ο Άντον, πάντα πιστός στους Αψβούργους, διευθύνει με σύνεση τις οικογενειακές επιχειρήσεις. Παρ' όλη την εχθρότητα που τους δείχνουν οι λουθηρανοί, το κεφάλαιο των Φούγκερ φτάνει στο απόγειό του (4.700.000 φιορίνια) το 1546. Μετά απ' αυτή τη χρονολογία η κατάσταση των Φούγκερ αρχίζει να φθίνει. Ο Άντον έχει παραχωρήσει τεράστια δάνεια στον Κάρολο Κουίντο και κατόπιν στον Φίλιππο Β΄, που πτωχεύει το 1557. Με το θάνατο του Άντον το 1560, ένα μεγάλο μέρος της περιουσίας των Φούγκερ αποτελείται από ιδιαίτερα ανασφαλείς πιστώσεις προς την Ισπανία και τις Κάτω Χώρες. Η παρακμή των Φούγκερ επιτείνεται ακόμη περισσότερο μετά το 1560 από τη μεταβολή της οικονομικής συγκυρίας.

Έτσι εμφανίστηκε, μέσα στην ευημερία του πρώτου ημίσεος του 16ου αιώνα, ένας καπιταλισμός που θα αναπτυχθεί και θα αποτελέσει ένα μείζον χαρακτηριστικό του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Θεμελιώδης για το μέλλον, αυτός ο μετασχηματισμός πλήττει ωστόσο λιγότερο τους ανθρώπους της εποχής απ' ό,τι η πνευματική επανάσταση που επέρχεται την ίδια στιγμή και γεννά τη διπλή κίνηση του ουμανισμού και της Μεταρρύθμισης.

Μέρος τρίτο

1492-1660

Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

Η επανάσταση των πνευματικών αξιών στην Ευρώπη του 16ου αιώνα

- ♦ Αμφισβητώντας τις παραδεδομένες αλήθειες του Μεσαίωνα ο ουμανισμός προσπαθεί να ανακαλύψει εκ νέου τις αξίες της Αρχαιότητας για να τις συμβιβάσει με το χριστιανικό μήνυμα και να διαπλάσει έναν άνθρωπο της γνώσης συνυφασμένο με έναν άνθρωπο της δράσης, έναν καλλιτέχνη και έναν άνθρωπο του κόσμου. Σ' αυτό τον παρακινεί η αναζήτηση του ωραίου, αντανάκλαση της θείας τελειότητας, καθώς και το ευαγγελικό μήνυμα στην αρχέγονη μορφή του. Μέσω της τυπογραφίας, το ρεύμα αυτό διαδίδεται σ' ολόκληρη την Ευρώπη, δημιουργώντας μια «Δημοκρατία των Γραμμάτων», η οποία έχει για πρόγυμνά της τον Έρασμο και κύριο φορέα της την παιδεία, αλλά παρουσιάζει μεγάλες διαφοροποιήσεις ανάλογα με την περιοχή: ο μεσογειακός ουμανισμός, στραμμένος στη λατρεία του ωραίου, είναι διαφορετικός από εκείνον της βόρειας Ευρώπης, που ενδιαφέρεται περισσότερο για τη θεολογία.
- ♦ Από το πρώτο ρεύμα πηγάζει η ιταλική Αναγέννηση –με επιφανή εκπρόσωπο τον Λεονάρντο ντα Βίντσι– η οποία γεννιέται τον 15ο αιώνα στη Φλωρεντία υπό την προστασία των μαικήνων, πλούσιων εμπόρων και τραπεζιτών. Η Αναγέννηση διαδίδεται σ' ολόκληρη τη χερσόνησο και στις αρχές του 16ου αιώνα αποκτά τη ζωηρότερη λάμψη της στην παπική Ρώμη με τον Μιχαήλ Άγγελο και τον Ραφαήλ. Αλλά κι ολόκληρη η Ευρώπη κατακτάται απ' αυτή τη νέα μορφή τέχνης, ιδιαίτερα η Γαλλία του Φραγκίσκου Α', ενώ η επιρροή της είναι πιο αδύνατη στη Γερμανία, την Αγγλία ή την Ισπανία.
- ♦ Η προτεσταντική μεταρρύθμιση πηγάζει από τη θρησκευτική ανησυχία του τέλους του Μεσαίωνα και την ανικανότητα της Εκκλησίας να απαντήσει σ' αυτήν. Έχει τις βάσεις της στο στοχασμό του Λούθηρου που θεωρεί ότι μόνο ο Θεός εξασφαλίζει τη σωτηρία των αμαρ-

τωλών με βάση την πίστη και όχι τα έργα τους. Παρά τον ποντιφικό αφορισμό, η Μεταρρύθμιση επικρατεί στη Γερμανία και τη βόρεια Ευρώπη. Κι άλλες μεταρρυθμιστικές κινήσεις αναπτύσσονται, η πιο σημαντική από τις οποίες είναι ο καλβινισμός. Κοιτίδα του είναι η Γενεύη, αλλά εγκαθίσταται επίσης στη Γαλλία, τη Βοημία, την Πολωνία, την Ουγγαρία και τη Σκωτία, εμπνέει δε τον αγγλικανισμό. Ενώ προσπαθεί να καταπολεμήσει τη Μεταρρύθμιση, η παποσύνη συνειδητοποιεί ότι επιβάλλεται μια μεταρρύθμιση της Εκκλησίας. Αυτό θα είναι το έργο της Συνόδου του Τριδέντου που στερεώνει το δόγμα και μεταρρυθμίζει τον κλήρο. Αλλά η ενότητα της χριστιανικής Ευρώπης έχει πεθάνει.

Αν ο 16ος αιώνας ανοίγει μια νέα εποχή για την Ευρώπη, τούτο οφείλεται λιγότερο στις οικονομικές ή κοινωνικές καινοτομίες απ' ό,τι στην τριπλή επανάσταση που επηρεάζει τη χριστιανοσύνη καθώς βγαίνει από το Μεσαίωνα: θέτοντας τις βάσεις μιας αμφισβήτησης των μεσαιωνικών αξιών, ο ουμανισμός εμπνέει την καλλιτεχνική Αναγέννηση και τις κινήσεις για τη μεταρρύθμιση της Εκκλησίας.

Ο ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΣ

Η μεγάλη φιλοδοξία των ουμανιστών είναι να δώσουν αξία στον Άνθρωπο και την αξιοπρέπειά του, τόσο στο ατομικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο, και να προσδιορίσουν μια τέχνη του ζην που θα έχει ως κανόνα την πραγματοποίηση αυτού του στόχου.

Με την προσπάθειά τους αυτή, οι ουμανιστές έρχονται να συνεχίσουν την κριτική του θωμισμού. Προτίθενται ωστόσο να διαρρήξουν τους δεσμούς με τον στείρο και τυπικό σχολαστικισμό του τέλους του Μεσαίωνα και ζητούν να ανακαλύψουν ξανά τους Αρχαίους που, στα μάτια τους, έχουν πραγματοποιήσει στην εντέλεια αυτό το ιδεώδες ζώης στο οποίο ο Χριστός προσδίδει στη συνέχεια ένα θείο χρίσμα. Για να φτάσουν σε μια αυθεντική γνώση των αρχαίων προτύπων, οι ουμανιστές, μετά τον Πετράρχη και τον Βοκκάκκιο (τον 14ο αιώνα), αφιερώνονται στη μελέτη των έργων της Αρχαιότητας και της Αγίας Γραφής. Αυτές οι έρευνες προϋποθέτουν τη γνώση των λατινικών (απαλλαγμένα από τις παραμορφώσεις του Μεσαίωνα), των ελληνικών και των εβραϊκών. Επιτρέπουν την εκ νέου ανακάλυψη της αρχαίας φιλοσοφίας, συγκεκριμένα του Πλάτωνα και των νεόπλατωνιστών, των οποίων η επιτυχία θα σχετικοποιηθεί την αυθεντία του Αριστοτέλη, αλλά και ξεχασμένων γεωγράφων, φυσικών ή μαθηματικών όπως ο Πλίνιος, ο Πυθαγόρας ή ο Ευκλείδης.

Ωστόσο αυτή η ανακάλυψη δεν συνιστά παρά μια αφετηρία. Η φιλοδοξία

των ουμανιστών είναι πολύ ευρύτερη: να διαπλάσουν ένα εκλεκτό ον που να γνωρίζει τα πάντα σχετικά με τα βιβλία, τους ανθρώπους και τη φύση, να είναι συγχρόνως καλλιτέχνης και άνθρωπος του κόσμου, λαμπρός ιππέας και ειδικός στα όπλα, πολεμιστής και διπλωμάτης. Με δυο λόγια, ένας άνθρωπος της γνώσης, συνυφασμένος με έναν άνθρωπο της δράσης και της εξουσίας, ικανός να δώσει στους συμπολίτες του τα αγαθά που μόνο αυτός μπορεί να συλλάβει. Αυτό το ευρύ και αισιόδοξο σχέδιο θεμελιώνεται στο αξίωμα της φυσικής καλοσύνης του ανθρώπου και στην ιδέα ότι μια καλά καθοδηγημένη παιδεία αναπτύσσει τις δυνατότητες της ανθρώπινης φύσης. Αποδίδοντας εξαιρετική σημασία στην παιδεία, ο Έρασμος, ο Τόμας Μορ ή ο Ραμπελαί συναγωνίζονται ο ένας τον άλλον στην κριτική αυτής που παρέχεται στις παλιές σχολές, βασισιμένη σε ασκήσεις αποστήθισης και ποινές μαστίγωσης. Συνιστούν διέγερση της περιέργειας του παιδιού, εμπιστοσύνη στην ελευθερία του, μια παιδεία του πνεύματος και του σώματος, μια μόρφωση βασισιμένη ταυτόχρονα στα πράγματα του κόσμου και στις ηθικές και θρησκευτικές αρχές. Μορφωμένος κατ' αυτό τον τρόπο, ο καινούργιος άνθρωπος θα μπορεί να συμβουλευσει τους πρίγκιπες και να μεταρρυθμίσει, χάρη στα φώτα του, τις ανεπάρκειες και τις καταχρήσεις της εξουσίας.

Η κριτική των ουμανιστών για την κοινωνία της εποχής τους είναι πράγματι ελάχιστα επιεικής, είτε πρόκειται για τα ελαττώματα της Εκκλησίας (*Μωρίας εγκώμιον / Encomium moriae* του Έρασμου) είτε για τους θεσμούς που ευνοούν τις καταχρήσεις εξουσίας των πριγκίπων είτε για τα κοινωνικά ήθη (*Περί της καλύτερης σύστασης μιας δημοκρατίας για τη νέα νήσο Ουτοπία / De optimo respublicae statu deque puona insula Utopia* του Τόμας Μορ). Τοποθετούμενοι στον αντίποδα αυτής της κοινωνίας, οι ουμανιστές συνιστούν τη συγκρότηση μιας ιδεώδους πολιτείας όπου ο άνθρωπος θα ζει σύμφωνα με τη φύση του υπό τη βασιλεία ηγεμόνων (ενίοτε αιρετών) αποκλειστικά αφιερωμένων στην ευτυχία του, όπου η θρησκεία θα συνοδεύεται από ανοχή και όπου τα αγαθά θα είναι κοινά προκειμένου να εξαλειφθεί η διαφορά ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς. Αυτό το πολιτικό σχέδιο βρίσκει την πιο τέλεια περιγραφή του στην *Ουτοπία* του Τόμας Μορ και σε μερικά κείμενα του Έρασμου ή του Ραμπελαί. Οι ουμανιστές ενδιαφέρονται περισσότερο για την επιστήμη, την αισθητική ή τη θρησκεία παρά για την πολιτική. Ωστόσο οι βάσεις που έθεσαν θα οδηγήσουν τον 17ο αιώνα στην αμφισβήτηση της απολυταρχίας.

Η λατρεία του Ωραίου είναι στην πρώτη γραμμή των ενασχολήσεών τους. Οι ουμανιστές πιστεύουν πράγματι πως υπάρχουν στενοί δεσμοί ανάμεσα στο σύμπαν και τον άνθρωπο και πως οτιδήποτε ωραίο και αρμονικό είναι μέρος του θείου. Ο Μαρσίλιο Φιτσίνο και ο Πίκο ντέλα Μιράντολα, κάνοντας μια σύνθεση πλατωνικής φιλοσοφίας και χριστιανισμού, υποστηρίζουν ότι ολόκληρη η Δημιουργία είναι μια ατελής αντανάκλαση του Θεού. Ο ίδιος ο άνθρωπος, υλικό και φθαρτό σώμα τοποθετημένο στο κέντρο του Κόσμου, μοιάζει στον Θεό χάρη στην αθάνατη ψυχή του. Όταν θαυμάζει κανείς την ομορφιά, βλέπει μια αντανάκλαση του Θεού και η ποίηση ή η αγάπη είναι δρόμοι προς αυτόν. Η τέχνη είναι

επομένως συμμετοχή στη θεία πράξη, ιδίως όταν προσπαθεί να αναδείξει τη φύση και το ανθρώπινο σώμα πλασμένο κατ' εικόνα του Θεού. Η τέχνη λοιπόν δεν είναι πια για τους ουμανιστές μια απλή αισθητική δραστηριότητα αλλά μια μυστικού τύπου γνώση των μυστηρίων της Δημιουργίας. Αυτή η αντίληψη βρίσκεται στις πηγές της Αναγέννησης.

Ο ουμανισμός δεν γεννά μια αληθινή επιστημονική κίνηση. Παρά την κατάρρευση του αριστοτελικού συστήματος που είχε εμπνεύσει όλη τη μεσαιωνική επιστήμη, οι επιστήμες δεν θεωρούνται, σε σχέση με την τέχνη, παρά ένα δευτερεύον μέσο για τη γνωριμία των μυστηρίων της φύσης. Ο υπερβολικός σεβασμός προς τους συγγραφείς της Αρχαιότητας και η επιφυλακτικότητα απέναντι στον αισθητό κόσμο, αντί του οποίου προτιμάται η αναζήτηση των ιδεωδών φύσεων, αναστέλλει κάθε έρευνα. Η ανακάλυψη αρμονιών ανάμεσα στη φύση και τη θεία διάνοια παρακινεί τους σοφούς περισσότερο απ' ό,τι τα διδάγματα της εμπειρίας και όταν φαίνεται να υπάρχει αντίφαση ανάμεσά τους είναι πάντα η κοσμογονική οπτική που υπερισχύει. Ωστόσο η επιστημονική εισφορά του 16ου αιώνα δεν είναι μηδενική. Ανακαλύπτοντας ξανά το έργο του Πυθαγόρα, οι ουμανιστές θέτουν τα θεμέλια της τριγωνομετρίας και συμβάλλουν στην πρόοδο της άλγεβρας (μέθοδοι επίλυσης εξισώσεων δευτέρου και τρίτου βαθμού από τους Ταρτάλια, Καρντάνο και Βιέτ). Οι πρόοδοι των μαθηματικών επιφέρουν άλλες στην αστρονομία: ο Νικόλαος Κοπέρνικος διατυπώνει την υπόθεση ότι ο ήλιος (και όχι η γη) είναι το κέντρο του σύμπαντος και ότι οι πλανήτες, περιλαμβανομένης της γης, περιστρέφονται γύρω απ' αυτόν (*Περί των περιστροφικών κινήσεων των ουρανίων σωμάτων / De revolutionibus orbium caelestium*, 1543), αλλά οι θεολόγοι του καταλογίζουν ότι αντιφάσκει προς τις Γραφές. Αναμφίβολα, οι επιστήμες της φύσης και της ζωής προοδεύουν περισσότερο: ο γιατρός Παράκελσος, ο οποίος δεν διστάζει να συστήσει την απόρριψη των Αρχαίων και την προσφυγή στην παρατήρηση της φύσης, προάγει τη γνώση των ορυκτών ταξινομώντας τα και αναζητώντας τις ιδιότητές τους. Στο Μονπελιέ, ο Ροντελέ και ο Σαρλ ντε λ' Εκλύζ χρησιμοποιούν την ίδια μέθοδο για τα φυτά και έμβια όντα. Ο Αμπρουάζ Παρέ ασκεί την ανατομή και μελετά την κυκλοφορία του αίματος, ενώ ο Ανδρέας Βεσάλιος δημοσιεύει το *Περί της κατασκευής του ανθρώπινου σώματος (De humanis corporis fabrica*, 1543), το πρώτο μεγάλο έργο για την ανθρώπινη ανατομία. Όσο κι αν είναι σημαντικές, αυτές οι ανακαλύψεις δεν σηματοδοτούν τη γέννηση του νεωτερικού επιστημονικού πνεύματος. Η αναγέννηση των επιστημών θα είναι κυρίως έργο του 17ου αιώνα. Τον 16ο αιώνα οι ανακαλύψεις και οι παρατηρήσεις περιβάλλονται από μυστήριο. Δεν είναι η παρατήρηση του πραγματικού που προεξάρχει αλλά η αναζήτηση των θείων προθέσεων, των μυστηριωδών ανταποκρίσεων, των κρυμμένων σημασιών.

Στραμμένος στη γνωριμία του Θεού, ο ουμανισμός ενδιαφέρεται κατ' ανάγκη για τη θεολογία. Προσπαθώντας να κάνουν την αντίληψή τους για τον Θεό και τον Άνθρωπο να συμπέσει με την Αποκάλυψη, οι ουμανιστές θεωρούν ότι αληθινός χριστιανός είναι εκείνος που, γνωρίζοντας στην εντέλεια το λόγο και

την πράξη του Χριστού, προσπαθεί να τον μιμηθεί. Τα θεολογικά ζητήματα σχετικά με την Αγία Τριάδα και την ενσάρκωση λίγο ενδιαφέρουν. Σημασία έχει το μήνυμα του Ευαγγελίου να είναι προσιτό σε όλους. Έτσι οι ουμανιστές αναζητούν τα παλαιότερα χειρόγραφα της Αγίας Γραφής, τα συγκρίνουν και τα σχολιάζουν, για να καταλήξουν σε ένα κείμενο αισθητά διαφορετικό από εκείνο που είχε χρησιμοποιήσει η μεσαιωνική Εκκλησία, το οποίο επιμελούνται και μεταφράζουν στα λατινικά. Μ' αυτό τον τρόπο επιχειρούν να στερήσουν τη θεοποιημένη Εκκλησία από τον υποχρεωτικό μεσολαβητικό ρόλο της ως προς τη σωτηρία. Επιπλέον, κατακρίνουν τους τυπικούς κανόνες, την ευλάβεια προς τους αγίους, ακόμα και την πνευματική εξουσία της Εκκλησίας. Απ' αυτή την άποψη ο ουμανισμός προαναγγέλλει τη θύελλα της Μεταρρύθμισης.

Ευρύτατη αμφισβήτηση των κανόνων και των αξιών με τις οποίες είχε ζήσει η Ευρώπη στη διάρκεια του Μεσαίωνα, ο ουμανισμός εξαπλώνεται σ' ολόκληρο το δυτικό τμήμα της ηπείρου, παρά τις διαφορές της γλώσσας ή τις αντιπαλότητες των πριγκίπων. Προδιαγράφοντας το κίνημα του Διαφωτισμού του 18ου αιώνα και, από πολλές απόψεις, την επιστροφή στα δικαιώματα του ανθρώπου που σημαδεύει το τελευταίο τρίτο του αιώνα μας, ο ουμανισμός αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

ΔΙΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΥ

Η τυπογραφία παίζει καθοριστικό ρόλο στη διάδοση του ουμανισμού. Με την κεφαλαιώδη εφεύρεση των κινητών στοιχείων (περί το 1450 στη Ρηνανία) η τυπογραφία γνωρίζει αξιοσημείωτη ανάπτυξη στις αρχές του 16ου αιώνα. Τα τυπογραφεία της Μαγεντίας και του Στρασβούργου, αυτά της Βενετίας –όπου ο Άλδος Μανούτιος διαδίδει την εφεύρεση–, κατόπιν το Παρίσι, η Λυόν, η Βασιλεία ή η Αμβέρσα γίνονται εστίες του ουμανισμού στις οποίες συγκεντρώνονται οι διανοούμενοι. Πάνω απ' όλα η διάδοση του βιβλίου γίνεται βασικό όργανο διασποράς των ιδεών: σ' όλη τη διάρκεια του αιώνα εκδίδονται 150.000 ως 200.000 έργα, που αντιπροσωπεύουν συνολικά περισσότερα από 150 εκατομμύρια αντίτυπα. Στα θρησκευτικά έργα, που πάντα αποτελούν την πλειονότητα, προστίθενται πλέον τα έργα των ουμανιστών: κείμενα της Αρχαιότητας στην πρωτότυπη γλώσσα ή σε μετάφραση, επιστημονικά βιβλία, πρωτότυπα έργα, όπως τα *Γνωμικά* (*Adagia*) και οι *Οικογενειακές συνομιλίες* (*Colloquia familiaria*) του Έρασμου, τα οποία είναι σημαντικές εκδοτικές επιτυχίες.

Πέρα από το βιβλίο, οι ουμανιστικές ιδέες διασπείρονται μέσω ενός δικτύου σχέσεων, μιας «Δημοκρατίας των Γραμμάτων». «Μονάρχης» αυτής της πρώτης Ευρώπης των διανοουμένων είναι ο Έρασμος από το Ρότερνταμ (1469-1536). Μετά από μια περίοδο διαμονής στο Παρίσι, όπου συχνάζει σε κύκλους διανοουμένων, τούτος ο μοναχός αρχίζει μια ζωή αδιάκοπων ταξιδιών για να συναντήσει ουμανιστές της εποχής του. Στην Αγγλία συναντά τον Τζων Κόλετ και γίνεται φί-

λος του Τόμας Μορ. Διαμένει στη Ρώμη, την Πάντοβα και τη Βενετία όπου συναναστρέφεται τον Άλδο Μανούτιο. Επιστρέφοντας στο Παρίσι εκδίδει το *Μωρίας εγκώμιον*. Μεγάλος δάσκαλος ολόκληρης της καλλιεργημένης Ευρώπης, τιμάται και θαυμάζεται ως ο μεγαλύτερος διανοούμενος της εποχής του. Έχοντας ονομαστεί σύμβουλος του πρίγκιπα Καρόλου της Βουργουνδίας (του μελλοντικού Καρόλου Κουίντου), συντάσσει γι' αυτόν την *Παιδεία του χριστιανού πρίγκιπα* (*Institutio principis christiani*). Αρνείται τις προσφορές που του κάνουν οι μεγάλοι ηγεμόνες, έτσι ώστε να ολοκληρώσει στη Βασιλεία μια κριτική έκδοση της Καινής Διαθήκης. Πεθαίνει εκεί συνταραγμένος από τη λουθηρανική μεταρρύθμιση, στην οποία βλέπει μια ολέθρια εκτροπή του στοχασμού των ουμανιστών.

Οι περιπλανήσεις του Έρασμου διαγράφουν εν μέρει τα σύνορα αυτής της «Δημοκρατίας των Γραμμάτων» που συγκροτείται γύρω από την κουλτούρα και τις αξίες των ουμανιστών. Έτσι, από τη Φλωρεντία ως την Αμβέρσα, από τη Βασιλεία ως το Παρίσι, από την Κολωνία ως την Οξφόρδη, δημιουργείται μια *ιντελιγκέντσια* τα μέλη της οποίας αλληλογραφούν, μάχονται για τις ιδέες τους, συναντώνται, διδάσκουν και δημοσιεύουν. Αυτός ο περιορισμένος κύκλος περιλαμβάνει κληρικούς (τον αρχιερέα Σαντολέ ή τον θεολόγο Τζων Κόλετ), εμπόρους (ο Γκιγιώμ Μπυντέ είναι πρόεδρος των εμπόρων του Παρισιού), τυπογράφους (τον Άλδο Μανούτιο), γιατρούς (τον Ραμπελαί), ευγενείς (τον Πίκο ντέλα Μιράντολα, τον Ούλριχ φον Χούτεν ή τον Πιέρ ντε Ρονσάρ), ακόμα και πολιτικούς (ο Τόμας Μορ υπήρξε καγκελάριος της Αγγλίας). Οι ίδιοι οι ηγεμόνες δεν διστάζουν να συμμετάσχουν στην κίνηση: ο Ερρίκος Η΄ της Αγγλίας αλληλογραφεί με τον Έρασο και ο Φραγκίσκος Α΄ της Γαλλίας ενδιαφέρεται για τον ουμανισμό παρακινημένος από την αδελφή του Μαργαρίτα της Ανγκουλέμ. Αυτοί οι άνθρωποι και αυτές οι ιδέες κινούνται γύρω από τα κέντρα τυπογραφίας και τις πανεπιστημιούπολεις: στη Βενετία γύρω από τον Άλδο Μανούτιο, στη Βασιλεία γύρω από τους τυπογράφους Άμερμπαχ και Φρόμπεν, στη Λυόν όπου ο τυπογράφος Σεμπασιέν Γκρουφ προσελκύει τον Ραμπελαί και τον Ετιέν Ντολέ, αλλά και στις πόλεις των μεγάλων ανανεωμένων πανεπιστημίων στην Αλκαλά δε Ενάρες της Ισπανίας, την Πάντοβα της οποίας η ακτινοβολία απλώνεται σ' ολόκληρη την Ευρώπη, τη Λουβαίν όπου ο Έρασμος ιδρύει ένα Τρίγλωσσο Κολέγιο, τέλος το Παρίσι όπου ο Φραγκίσκος Α΄ ιδρύει δίπλα στην παλιά Σορβόνη ένα βασιλικό κολέγιο (*Collège des Trois Langues*, 1530). Σ' αυτούς τους φάρους του ουμανισμού θα πρέπει να προστεθεί μια ολόκληρη σειρά εστιών οι οποίες, αν και όχι τόσο λαμπρές, δεν είναι λιγότερο δραστήριες: η «Δημοκρατία των Γραμμάτων» είναι σαφώς ευρωπαϊκής κλίμακας και απ' αυτήν διαδίδονται οι νέες ιδέες οι οποίες θα αποτελέσουν συστατικό στοιχείο της διαμορφούμενης ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Η επίδραση του ουμανισμού θα ήταν περιορισμένη αν δεν είχε βρει ένα βασικό μέσο μετάδοσης: την παιδεία. Αδιαφορώντας για τα σχολεία όπου μαθαίνει κανείς τα στοιχειώδη, οι ουμανιστές αποδίδουν όλο το ενδιαφέρον τους στα κολέγια, στα οποία το παιδί πρέπει να έρθει σε επαφή με τα έργα της Αρχαιότητας,

να μάθει τη γραμματική, τη ρητορική, την τέχνη του διαλογισμού και τις βάσεις της επιστήμης και των φυσικών επιστημών. Ενώ τα παλιά κολέγια υιοθετούν τις νέες αρχές, η επιρροή των ουμανιστών ωθεί τις πόλεις να ιδρύσουν νέα κολέγια, όπου οι έφηβοι δέχονται μια παιδεία όχι πλέον προσανατολισμένη στη θεολογική μόρφωση αλλά στην εγκόσμια ζωή. Τέλος οι ουμανιστές κατακτούν πολλά πανεπιστήμια (στη Βιέννη, την Κρακοβία, τη Φλωρεντία, την Αλκαλά δε Ενάρες) στα οποία αντικαθιστούν με τις ιδέες τους τη σχολαστική παιδεία. Εκεί όπου οι παραδόσεις παραμένουν ισχυρές, οι ουμανιστές προτιμούν να παρακάμψουν το εμπόδιο ιδρύοντας παράλληλους θεσμούς κατ' εικόνα του Τρίγλωσσου Κολεγίου του Λουβαίν ή του Βασιλικού Κολεγίου του Παρισιού.

Κίνημα ευρωπαϊκό, ο ουμανισμός δεν είναι ωστόσο ομοιογενής. Οι οικουμενικές αξιώσεις των ουμανιστών δεν πρέπει να μας ξεγελούν. Η ίδια η διάδοση των ουμανιστικών ιδεών αποκαλύπτει διαφορετικούς προσανατολισμούς. Αν αφήσουμε στην άκρη τους ουμανιστικούς κύκλους που ενδιαφέρονται για την ανάπτυξη των επιστημών, ιδίως των φυσικών (στην Πάντοβα, την Κρακοβία ή τη Νυρεμβέργη), μπορούμε να διακρίνουμε δύο μεγάλες ομάδες, μια μεσογειακή και μια βόρεια.

Ο μεσογειακός ουμανισμός που ευημερεί στη Φλωρεντία και τη Βενετία και έχει διαδοθεί στη Λυόν ή το Παρίσι, είναι πριν απ' όλα στραμμένος στη λατρεία του ωραίου ύφους. Αφιερώνεται στη μελέτη των αρχαίων κειμένων, στο σχολιασμό τους, στην απομίμησή τους, και χρησιμοποιεί ως πρότυπο την ωραία γλώσσα του Κικέρωνα. Φιλοσοφικά απομακρύνεται από τον αρχικό νεοπλατωνισμό για να επιστρέψει στον Αριστοτέλη, από τον οποίο αντλεί ένα είδος ρασιοναλιστικού ντετερμινισμού. Αυτή η μορφή ουμανισμού θα εξάρει τη λατρεία του Ωραίου και θα κάνει την Ιταλία του 16ου αιώνα το ευρωπαϊκό χωνευτήρι της καλλιτεχνικής Αναγέννησης.

Οι προσανατολισμοί των ουμανιστών της βόρειας Ευρώπης είναι τελείως διαφορετικοί. Η Αγγλία, οι Κάτω Χώρες ή η Ρηνανία προσκολλώνται λιγότερο στο ύψος απ' ό,τι στο στοχασμό. Το ουσιαδές, από τη σκοπιά τους, είναι να θέσουν την επιστήμη του ουμανισμού στην υπηρεσία μιας αναγέννησης του χριστιανισμού. Ο θαυμασμός για τους στοχαστές της Αρχαιότητας πρέπει να προετοιμάζει για την καλύτερη υποδοχή του χριστιανικού μηνύματος. Εκεί βρίσκεται το θεμέλιο του στοχασμού του Τζων Κόλετ, του Έρασμου, του Ρόυχλιν ή του Τόμας Μορ. Από εκεί ο ουμανισμός της βόρειας Ευρώπης προετοιμάζει τους δρόμους της Μεταρρύθμισης.

Ανάμεσα σ' αυτά τα δύο είδη ουμανισμού η πολεμική κάνει θραύση. Για εκείνους που έχουν μορφωθεί κατά την ιταλική σχολή η κίνηση της βόρειας Ευρώπης είναι προϊόν Βαρβάρων. Από την πλευρά του ο Έρασμος διακωμωδεί στο *Διάλογο με τίτλο Κικερωνιανός ή περί του καλύτερου δυνατού είδους* (*Dialogus, qui titulus Ciceronianus sive, de optimo dicendi genere*) τη λατρεία της ωραίας γλώσσας και εμπαιξεί τις ρωμαϊκές αξιώσεις πνευματικής υπεροχής στη «Δημοκρατία των Γραμμάτων». Εκτός απ' αυτές τις διαμάχες μεταξύ σχολών, η συνοχή της Ευ-

ρώτης των ουμανιστών απειλείται από τη συγκρότηση των εθνών-κρατών: η εδραίωση των ιδιαιτεροτήτων απειλεί τα ενωτικά στοιχεία που ο ουμανισμός είχε προσπαθήσει να αποδεσμεύσει. Έτσι τα λατινικά αρχίζουν να παρακμάζουν προς όφελος των καθομιλουμένων γλωσσών: εναντίον της κυριαρχίας των λατινικών ο Ρονσάρ και ο ντυ Μπελαί δημοσιεύουν το 1549 την *Άμυνα και εύκλεια της γαλλικής γλώσσας* (*Défense et illustration de la langue française*). Πίσω από την πολιτιστική αντίδραση κατά του ηγεμονισμού των ξένων γλωσσών διαγράφεται η εδραίωση του εθνικού αισθήματος. Οι ουμανιστές δεν αργούν να δοκιμάσουν στις συνθήκες της εποχής τους την έξαρση της ιδέας της πατρίδας που βρίσκουν στους Αρχαίους. Καθένας αναζητεί στην αρχαία κληρονομιά τον δοξασμένο ήρωα που θεμελιώνει τη νομιμότητα της εθνικής εδραίωσης: Φραγκίων, γιος του Έκτορα, για τους Γάλλους ή Αρμίνιος για τους Γερμανούς⁷⁶. Έτσι ο ουμανισμός γεννά μια νέα ευρωπαϊκή ταυτότητα που θεμελιώνεται συγχρόνως στην ενότητα του πολιτισμού και στην ποικιλομορφία των εκδηλώσεών του. Αυτή η ενότητα-ποικιλομορφία γίνεται εμφανής με την καλλιτεχνική ανάπτυξη της Αναγέννησης.

Η ΧΡΥΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

Εγκαταλείποντας τη γοτθική τέχνη την ίδια στιγμή που αυτή θριαμβεύει στην Ευπόλυτη Δύση, η Φλωρεντία υπήρξε από τον 15ο αιώνα το θέατρο μιας πραγματικής καλλιτεχνικής άνθησης.

Από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα εμφανίζονται τα θέματα και οι τεχνικές που θα χαρακτηρίσουν την τέχνη της Αναγέννησης. Στο αρχιτεκτονικό πεδίο, ο Μπρουνελέσκι προσπαθεί να ξαναβρεί τις αρχές της αρχαίας τέχνης. Αναδεικνύει και πάλι τη ζωφόρο, το γείσωμα, το τόξο επάνω σε κίονες και, χάρη σε λεπτούς μαθηματικούς υπολογισμούς και σε μια επιτήδεια χρησιμοποίηση των βασικών γεωμετρικών σχημάτων, δίνει αρμονικές αναλογίες στα κτίρια τα οποία ανεγείρει (τον καθεδρικό ναό του Σαν Λορέντσο ή το παρεκκλήσιο των Τρελών). Στη ζωγραφική, ο Μαζάτσιο ξαναβρίσκει τη φλέβα του Τζότο και πραγματοποιεί μια αληθινή επανάσταση επινοώντας τους κανόνες της προοπτικής. Τέλος, στο πεδίο της γλυπτικής, ο Ντονατέλο παίζει με το ρεαλισμό και την ευγενή στάση των προσώπων που σμιλεύει.

Ός τα τέλη του 15ου αιώνα, η Φλωρεντία παραμένει η κύρια εστία της ιταλικής καλλιτεχνικής Αναγέννησης. Το οφείλει αυτό στους μαικήνες της, νεόπλουτους εμπόρους και τραπεζίτες, οι οποίοι, κατά το παράδειγμα των Μεδίκων, ζητούν από καλλιτέχνες να διακοσμήσουν τα πολυτελή τους μέγαρα, τα δημόσια μνημεία και τις εκκλησίες. Αναπτύσσονται έτσι τα ρεύματα που γεννήθηκαν από τις αρχές του αιώνα: στη γλυπτική (Ντέλα Ρόμπια, Βερόκιο), στην αρχιτεκτονική (Μικελότσο), κυρίως όμως στη ζωγραφική. Μετά τον Φρα Αντζέλικο και τα έργα του που ήταν εξ ολοκλήρου στραμμένα στην εκδήλωση της εσωτερικής πίστης του, τα τέλη του 15ου αιώνα σηματοδοτούνται από τα έργα του Μποτιτσέλι (*Άνοιξη /*

Printemps, Η γέννηση της Αφροδίτης / La naissance de Vénus) και του Λεονάρντο ντα Βίντσι, δύο ζωγράφων βαθιά επηρεασμένων από τη νεοπλατωνική φιλοσοφία και συνδεδεμένων με τους Μεδίκους. Πρότυπο του νέου καλλιτέχνη που παρήγαγε η Αναγέννηση, ο Λεονάρντο ντα Βίντσι, που γεννήθηκε στη Φλωρεντία, πέρασε στην υπηρεσία του δούκα του Μιλάνου και συνδέθηκε στενά με τη Γαλλία, εμφανίζεται ως ένα οικουμενικό πνεύμα. Διατυπώνει σε πρώτη μορφή τους νόμους της μηχανικής, της χημείας και της γεωλογίας, επιχειρεί να αναλύσει τη λειτουργία του ανθρώπινου σώματος, επινοεί εκπληκτικές μηχανές που χρησιμοποιούν την υδραυλική δύναμη ή τον ατμό, κατασκευάζει διώρυγες ή σχεδιάζει μια ιπτάμενη μηχανή. Ζωγράφος, που έχει σπουδάσει στο εργαστήριο του Βερόκιο, ζωγραφίζει αρχικά σύμφωνα με τη φλωρεντινή τεχνοτροπία (*Ευαγγελισμός / Annunciazione*), πριν επινοήσει την τεχνική της «διαβάθμισης» (*sfumato*), η οποία δίνει την αίσθηση μιας ελαφριάς ομίχλης που περιτυλίγει τα σχήματα και προκαλεί μια εντύπωση γλυκύτητας, ποιήσης και μυστηρίου (*Παρθένος των βράχων / Vergine delle rocce, Τζιοκόντα / Gioconda*).

Η λαμπρότητα της φλωρεντινής σχολής διαχέεται σε όλη τη χερσόνησο. Προσκαλεσμένοι σε όλες τις πριγκιπικές αυλές και τις ιταλικές πόλεις, οι Φλωρεντινοί καλλιτέχνες κάνουν γνωστές εκεί τις νέες ιδέες και τεχνικές του Κουατροτσέντο. Στα τέλη του 15ου αιώνα η νέα τέχνη ανθεί σε όλες τις περιοχές της Ιταλίας. Αλλά αυτή η πρώτη άνθηση της τέχνης προαναγγέλλει απλώς την αληθινή χρυσή εποχή. Στον 16ο αιώνα η ιταλική Αναγέννηση φτάνει στο απόγειό της και η νέα τέχνη, με ποικίλες εθνικές αποχρώσεις, κατακτά ολόκληρη την ήπειρο.

Στα πρώτα χρόνια του 16ου αιώνα παρουσιάζεται μια μεταβολή στις συνθήκες που επέτρεψαν το ξεκίνημα της ιταλικής Αναγέννησης: με τις γαλλικές εκστρατείες αρχίζουν πράγματι οι «πόλεμοι της Ιταλίας». Διαφεύγοντας από τις ταραχές που αναστατώνουν το βορρά της χερσονήσου, οι καλλιτέχνες καταφεύγουν στη Ρώμη, όπου οι πάπες εγκαινιάζουν μια πολιτική μεγαλεπήβολων κατασκευών και αναδιοργάνωσης της πόλης. Ως το 1527, η Ρώμη γίνεται η πρωτεύουσα της ιταλικής Αναγέννησης, το νευραλγικό κέντρο του ιταλικού κλασικισμού του 16ου αιώνα. Αυτή η τέχνη του Τσινκουετσέντο προτίθεται να συνθέσει τις εισφορές του 15ου αιώνα (αναζήτηση του Ωραίου, αντανάκλαση του θείου μέσα από την τάξη και την αρμονία) και να οδηγήσει το θεατή στην ενατένιση της θείας αρμονίας και το στοχασμό πάνω στη σημασία της.

Από τις αρχές του 15ου αιώνα οι ποντιφικές είχαν θελήσει, με την καθαριότητα και την ομορφιά, να κάνουν την Αιώνια Πόλη πρωτεύουσα της οικουμένης: Ο Σίξτος Δ΄ προσκαλεί τους πιο διάσημους Τοσκανούς ζωγράφους να διακοσμήσουν το παρεκκλήσιο που μόλις έκτισε στο Βατικανό (την Καπέλα Σιξτίνα). Είναι όμως κατά το ποντιφικό του Ιουλίου Β΄ και του Λέοντα Ι΄ που η Ρώμη γνωρίζει τη χρυσή εποχή. Το αποκορύφωμα του έργου των παπών και κόσμημα αυτής της δεύτερης φάσης της ιταλικής Αναγέννησης είναι η ανέγερση, σύμφωνα με τα σχέδια του Μπραμάντε, της βασιλικής του Αγίου Πέτρου. Την ίδια εποχή ο πάπας Ιούλιος Β΄ φέρνει στη Ρώμη τον ζωγράφο και γλύπτη Μιχαήλ Άγγελο

Μπουοναρότι, ήδη διάσημο από την ανέγερση στη Φλωρεντία ενός γιγαντιαίου αγάλματος του Δαβίδ. Επί τέσσερα χρόνια τούτος ζωγραφίζει την οροφή της Καπέλα Σιξτίνα: συνοψίζει, σε μια ουμανιστική προοπτική, την ιστορία της ανθρωπότητας, από τις σκηνές που προηγούνται της Λύτρωσης ως τις εννέα μεγάλες στιγμές της Δημιουργίας. Άλλος ζωγράφος που προσελκύνθηκε από τη Ρώμη, ο Ραφαήλ Σάντσιο ζωγραφίζει με μια τεχνοτροπία εκλεπτυσμένης κομψότητας, και στις τέσσερις συνθέσεις της Αίθουσας της Υπογραφής στο Βατικανό καταφέρει να δοξάσει τις μεγάλες αξίες του ουμανισμού: τη σκέψη των Αρχαίων (με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη περιτριγυρισμένους από τα μεγάλα πνεύματα της Αρχαιότητας), την επιβεβαίωση του χριστιανικού μυστηρίου που γίνεται αντιληπτό χάρη στην αποκάλυψη (οι Απόστολοι και οι Πατέρες της Εκκλησίας ενώ εξαίρουν τη θεία ευχαριστία), την ποίηση (γύρω από τον Απόλλωνα και τις Μούσες, ο Όμηρος και ο Βιργίλιος αναμιγνύονται με τον Δάντη, τον Πετράρχη ή τον Αριόστο).

Η λαμπρότητα του ρωμαϊκού κλασικισμού συντρίβεται ολοκληρωτικά το 1527 όταν τα στρατεύματα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας λεηλατούν τη Ρώμη. Άλλα καλλιτεχνικά κέντρα παίρνουν τότε τη σκυτάλη. Η Βενετία, αφού έχει μείνει για μεγάλο διάστημα πιστή στον γοτθικό ρυθμό, προσχωρεί στη σχολή της Φλωρεντίας και της Ρώμης και αναπτύσσει μια λαμπρή σχολή ζωγραφικής που συμβολίζεται από τον Τιτσιάνο. Κάθε αυλή της βόρειας Ιταλίας προστατεύει κάποιο διάσημο καλλιτέχνη. Αλλά η ισχυρή έμπνευση, στην οποία οφείλεται ο πλούτος της ιταλικής τέχνης στα τέλη του 15ου αιώνα και τις αρχές του 16ου, φαίνεται να έχει στερέψει. Αν οι καλλιτέχνες που έχουν διαφύγει από τη Ρώμη μεταφέρουν τα διδάγματα του θριαμβεύοντα κλασικισμού σ' ολόκληρη την Ιταλία, το επινοητικό πνεύμα εξαφανίζεται. Ορισμένοι βεβαίως θέλουν να επιδείξουν την τεχνογνωσία, τη δεξιοτεχνία και την επινοητικότητά τους. Αναπτύσσεται όμως ένας ακαδημαϊσμός που συνίσταται στην απομίμηση του Μιχαήλ Αγγέλου, του Ραφαήλ ή του Τιτσιάνο. Τα πάντα επαφίενται πλέον στην «τεχνοτροπία» (*manière*). Ως σχετικά τυπική κωδικοποίηση της τέχνης της ιταλικής Αναγέννησης, ο μανιερισμός προσφέρεται εύκολα για απομίμηση. Κυρίως λοιπόν μ' αυτή τη μορφή η Αναγέννηση εξαπλώνεται στην Ευρώπη. Προκαλεί μια καλλιτεχνική έξαρση, που εγκλιματίζει και προσαρμόζει στις εθνικές ιδιοσυγκρασίες τις νέες συνταγές που διαμορφώθηκαν στη Φλωρεντία, τη Ρώμη ή τη Βενετία.

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

Τα θαύματα της ιταλικής τέχνης έγιναν πολύ γρήγορα γνωστά στην Ευρώπη. Οι δεκάδες χιλιάδες προσκυνητές που πηγαίνουν στην Αιώνια Πόλη μένουν έκθαμβοι μπροστά στα κτίρια που οι πάπες ανεγείρουν στην πρωτεύουσα της χριστιανοσύνης. Από το 1494 και από την εποχή της εκστρατείας του βασιλιά της Γαλλίας Καρόλου Η' στη Νεάπολη, τα γαλλικά στρατεύματα ξεχύνονται

στην Ιταλία, προκαλώντας την αντίδραση των ένοπλων σωμάτων (ισπανικών, γερμανικών ή ελβετικών) που ζητούν να σταματήσουν την προέλασή τους. Ηγεμόνες (αρχίζοντας από τους βασιλιάδες της Γαλλίας Κάρολο Η΄, Λουδοβίκο ΙΒ΄ και Φραγκίσκο Α΄), αριστοκράτες, πολέμαρχοι και στρατιώτες μένουν γοητευμένοι από τα κάλλη της χερσονήσου και ονειρεύονται να μεταφυτεύσουν στις χώρες τους τα καλλιτεχνήματα που συνιστούν την ασύγκριτη ομορφιά της Ιταλίας. Οι ουμανιστές, που έρχονται να θαυμάσουν την εικόνα της τέλει ομορφιάς, την παρουσιάζουν με ενθουσιασμό στους πρίγκιπες και τους ανώτατους ευγενείς. Αντικείμενο κάθε θαυμασμού, η Ιταλία γίνεται επίσης αντικείμενο ποικίλων βλέψεων. Γάλλοι, Ισπανοί και Αυτοκρατορικοί μάχονται για την κυριαρχία μιας χερσονήσου που σπαράσσεται ανάμεσα στους πρίγκιπες, τις πόλεις και τις δημοκρατίες της. Η χρυσή εποχή της ιταλικής Αναγέννησης είναι επίσης εποχή πολιτικής αδυναμίας και διαιρέσεων. Ματαιώς ο Μακιαβέλι (1469-1527) καλεί τον «Ηγεμόνα» που θα μπορέσει να ανασυγκροτήσει τα πράγματα· υπερτερεί η διαίρεση. Σύμβολο της ιταλικής παρακμής: η είσοδος το 1527 των αυτοκρατορικών στρατευμάτων στη Ρώμη. Έχοντας έρθει να αγωνιστούν εναντίον του πάπα Κλήμη Γ΄, συμμάχου του Φραγκίσκου Α΄, αποδύονται επί μία εβδομάδα στη λεηλασία εκκλησιών, μοναστηριών και ανακτόρων. Οι κάτοικοι σφαγιάζονται και η Καπέλα Σιξτίνα μετατρέπεται σε στάβλο. Στα μάτια όλης της Ιταλίας, η λεηλασία της Ρώμης φαντάζει ως απόδειξη της θείας οργής εναντίον της ξιπασμένης Ρώμης και των παραχωρήσεων που έκανε η Αναγέννηση στην ειδωλολατρία. Όμως την ίδια στιγμή που λεηλατείται η πρωτεύουσα της νέας τέχνης, άλλες μεγάλες πόλεις της δυτικής Ευρώπης παίρνουν τη σκυτάλη.

Είναι μάλλον στη Γαλλία που η επιρροή του ουμανισμού και της Αναγέννησης υπήρξε ισχυρότερη. Ως το 1520 περίπου ανθεί ακόμα εκεί η γοθτική τέχνη στην αρχιτεκτονική (ναός του Σαιν-Ζερβαί στο Ζισόρ, το βέλος του βόρειου κωδωνοστασίου του καθεδρικού ναού της Σαρτρ), τις διακοσμητικές τέχνες (υαλοστάσια του καθεδρικού ναού του Μπωβι) ή τη γλυπτική (Ζαν Κολόμπ). Αλλά ο Κάρολος Η΄, μετά την εκστρατεία του στην Ιταλία, και ο Λουδοβίκος ΙΒ΄, που καταλαμβάνει το Μιλάνο, φέρνουν στη Γαλλία Ιταλούς καλλιτέχνες. Τούτοι επικαλύπτουν κτίσματα γοθτικού ρυθμού με στοιχεία ιταλικής τέχνης (στην Αμπουάζ, τη Σολέμ ή το Γκαγιόν). Χαρακτηριστικές είναι οι εκλεπτυσμένες διακοσμήσεις των κλιμακοστασίων στους πύργους του Μπλουά, της Μεγιάν ή του Αζαίλε-Ριντώ. Αυτές οι εκδηλώσεις ιταλικής τεχνοτροπίας ενισχύονται κατά τη βασιλεία του Φραγκίσκου Α΄ (πύργος του Σαμπόρ) και επιβάλλονται από το 1520. Φερμένοι από τον Φραγκίσκο Α΄, οι Ιταλοί καλλιτέχνες εισάγουν τον κλασικισμό και το μανιερισμό που είναι του συρμού στη χερσόνησο. Χτισμένο και διακοσμημένο σύμφωνα με τον αναγεννησιακό ρυθμό, το ανάκτορο του Φοντανεμπλώ χρησιμοποιείται ως πρότυπο της νέας τέχνης που θριαμβεύει γύρω στο 1540 απέναντι στα τελευταία κατάλοιπα του γοθτικού ρυθμού. Οι Γάλλοι καλλιτέχνες επιτυγχάνουν τότε μια σύνθεση της ιταλικής συνεισφοράς και των εθνικών παραδόσεων: τον γαλλικό κλασικισμό. Ο αρχιτέκτονας Πιέρ Λεσκό (νοτιο-

δυτική πτέρυγα της Τετράγωνης Αυλής του Λούβρου) ή ο Ζαν Μπουλάν (πύργος του Εκουάν) θέτουν τις βάσεις, ενώ οι γλύπτες Ζαν Γκουζόν (*Η κρήνη των Αθώων / La fontaine des innocents* στο Παρίσι) και Ζερμαίν Πιλόν ξαναβρίσκουν το ιδεώδες της ομορφιάς και της ισορροπίας της ελληνικής αγαλματοποιίας.

Στις Κάτω Χώρες, η διείσδυση της ιταλικής Αναγέννησης εμποδίζεται αρχικά από την καλλιτεχνική άνθηση του 15ου αιώνα, η οποία τροφοδοτεί μια τέχνη ισχυρή και καινοτόμα. Τα μνημεία των αρχών του 16ου αιώνα (το παρεκκλήσι του Αγίου Αίματος στην Μπρυζ, το δημαρχείο της Γάνδης, η εκκλησία του Αγίου Ιακώβου στη Λιέγη) αντιπροσωπεύουν όλα τον φλογόμορφο γοτθικό ρυθμό, και η ζωγραφική του Χιερόνυμου Μπος εκφράζει μια τολμηρή μεσαιωνική έμπνευση. Μετά το 1520 διεισδύει η ιταλική τεχνοτροπία, ιδιαίτερα στην Αμβέρσα (με τον Κίντεν Μέτσους). Στην αυλή της κυβερνήτου των Κάτω Χωρών Μαργαρίτας της Αυστριακής, αδελφής του Καρόλου Κουίντου, ο ιταλικός μανιερισμός βρίσκει την κυριότερη εστία του με τον Γιαν Γκόσερτ, τον επονομαζόμενο Μαμπούζε, και τον Μπέρναρ βαν Όρλεϊ. Οι μυθολογικές αναφορές, τα στοιχεία κλασικής αρχιτεκτονικής και η διακόσμηση σύμφωνα με την ιταλική τεχνοτροπία θριαμβεύουν. Όμως αυτή η επιρροή δεν είναι παρά επιφανειακή. Ενώ αφομοιώνει τα μαθήματα των Ιταλών, ο Πήτερ Μπρέγκελ ο Πρεσβύτερος ξαναβρίσκει ταυτόχρονα την εθνική παράδοση με τις ρεαλιστικές αγροτικές σκηνές και τα σύμβολα των αλληγορικών ζωγραφικών πινάκων του.

Η διάδοση της ιταλικής τέχνης είναι ακόμα πιο δύσκολη στη Γερμανία εξαιτίας των πολιτικών και θρησκευτικών διαιρέσεων, του εθνικισμού, της αντίθεσης προς τη Ρώμη, αλλά και της δύναμης που διατηρεί η μεσαιωνική τέχνη στην αρχιτεκτονική, τη γλυπτική (το μεγάλο προσέρεισμα της Αγίας Τράπεζας που κατασκευάζει ο Φάιτ Στος από τη Νυρεμβέργη για τον καθεδρικό ναό της Κρακοβίας) ή τη ζωγραφική (ναός της Σταύρωσης του Γκρύνεβαλτ). Ο ιταλικός κλασικισμός έχει κάποια επιρροή στη νότια Γερμανία, γύρω από τη Νυρεμβέργη και το Άουγκσμπουργκ, επίκεντρο των σχέσεων με την Ιταλία. Γνώριμος των ουμανιστών, ο Άλμπρεχτ Ντύρερ αφομοιώνει τα μαθήματα της ιταλικής τέχνης, αλλά παραμένει πιστός στις δικές του θρησκευτικές και ηθικές αναζητήσεις. Γεννημένος στο Άουγκσμπουργκ, ο Χανς Χόλμπαϊν ο Νεότερος εικονογραφεί το *Μωρίας εγκώμιον* του Έρασμου, επισκέπτεται την Ιταλία, κατοπιν εγκαθίσταται στην Αγγλία όπου γίνεται ο ζωγράφος του Ερρίκου Η΄ και της αυλής. Ο θάνατος του Ντύρερ (1528) και η αναχώρηση του Χόλμπαϊν για την Αγγλία (1532) σηματοδοτούν το τέλος της γερμανικής Αναγέννησης.

Στις άλλες χώρες της Ευρώπης η επιρροή της ιταλικής τέχνης είναι ακόμη ασθενέστερη. Στην Αγγλία, όπου η αρχιτεκτονική παραμένει πιστή στον «κατακόρυφο» γοτθικό ρυθμό, η Αναγέννηση με την ιταλική μορφή της έχει μικρό ακροατήριο. Μόνο η προσαρμογή της από τους Φλαμανδούς και τους Γερμανούς γίνεται αποδεκτή. Το νέο πνεύμα εκδηλώνεται στο πεδίο της λογοτεχνίας με τον Σαίξπηρ. Βαθιά διαποτισμένη από τη χριστιανική πίστη, η Ιβηρική Χερσόνησος είναι ακόμα πιο δύσπιστη απέναντι στις νέες αξίες και εναντιώνεται στον ουμα-

νισμό και την εισβολή της ειδωλολατρίας στην τέχνη. Μόνο μετά το 1560 ο αρχιτέκτονας Χουάν δε Ερέρα, επιφορτισμένος με την κατασκευή του μοναστηριού του Εσκοριάλ, εμπνέεται από τα μαθήματα του Μπραμάντε ενώ ο ζωγράφος Δομίνικος Θεοτοκόπουλος, ο επονομαζόμενος Ελ Γκρέκο, εδραιώνει στο Τολέδο τον ιταλικό μανιερισμό και το πνεύμα της Αντιμεταρρύθμισης (1577).

Τέκνο του ουμανισμού και του νεοπλατωνικού ιδεώδους του όσον αφορά την προσέγγιση στον Θεό, η Αναγέννηση αποτυγχάνει λοιπόν να αναδημιουργήσει μέσω της τέχνης και της κουλτούρας τη χαμένη ενότητα του χριστιανικού κόσμου. Πρόκειται για μια διανοητική αποτυχία, στο μέτρο που η επιστήμη των ουμανιστών συμπιέστηκε από το βάρος των αρχαίων προτύπων. Πρόκειται επίσης για μια πολιτική αποτυχία, αφού παρ' όλες τις διακηρύξεις περί οικουμενικότητας, επιβάλλεται τελικά η ιδέα του έθνους και της εθνικής παράδοσης. Έτσι, η Αναγέννηση θα δημιουργήσει τον 17ο αιώνα δύο αντιτιθέμενα ρεύματα: το μπαρόκ και τον κλασικισμό.

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ

Η Μεταρρύθμιση έχει τις απαρχές της στο κλίμα θρησκευτικής ανησυχίας που σημαδεύει τα τέλη του Μεσαίωνα και στην αδυναμία της Εκκλησίας να προσφέρει μια απάντηση. Το θέαμα του θανάτου, το οποίο μεταδίδει πολύ έντονα το αίσθημα του κινδύνου που περικλείει το αμάρτημα, υποθάλλει το αίτημα της σωτηρίας. Ωστόσο η παποσύνη εμφανίζεται ανίκανη να υποδείξει στους πιστούς το δρόμο που πρέπει να ακολουθήσουν. Το πλήθος ακούει προθυμότερα τους λαϊκούς ιεροκήρυκες, αγγέλους αποκαλύψεων και άλλους αυτομαστιγούμενους που επιχειρούν να λάβουν μια εγγύηση για τον άλλο κόσμο επιβάλλοντας στον εαυτό τους σ' αυτόν εδώ τα πάθη και την τιμωρία που αξίζουν οι αμαρτίες τους. Για να γλυτώσουν την κόλαση ή να μειώσουν το χρόνο τους στο καθαρτήριο, οι χριστιανοί απευθύνονται σε μεσολαβητές (την Παναγία ή τους αγίους), πολλαπλασιάζουν τις ευσεβείς πράξεις (δώρεές, προσευχές για τους φτωχούς, προσκυνήματα), φέρουν μετάλλια που απεικονίζουν άγια πρόσωπα ή αναζητούν συγχωροχάρτια. Έτσι η θρησκευτική πρακτική ολισθαίνει στη δεισιδαιμονία χωρίς να ελαττώνει την αγωνία των χριστιανών.

Σ' αυτή τη δυσφορία των πολλών προστίθεται εκείνη της πνευματικής ελίτ. Στον κύκλο της, η επιθυμία να στερεωθεί η πίστη πάνω στην εμπειρία και τον φωτισμένο διαλογισμό συνοδεύει το αίτημα της σωτηρίας. Ωστόσο στα ερείπια του θωμισμού θριαμβεύει ο νομιναλισμός του Γουλιέλμου του Όκαμ. Αυτός υποστηρίζει το αδύνατο της γνωριμίας του Θεού, που οφείλεται στο διαχωρισμό μεταξύ αποκάλυψης και ανθρώπινου λόγου. Από κει και πέρα η θρησκεία δεν εμφανίζεται πλέον παρά ως μια σειρά δογματικών αποφάνσεων και επιβεβλημένων τελετουργικών.

Η Εκκλησία του τέλους του Μεσαίωνα δεν είναι κατάλληλα εξοπλισμένη για

να ανταποκριθεί σ' αυτές τις αμφισβητήσεις. Παρ' όλο που οι καταχρήσεις της δεν είναι νέο φαινόμενο, καταγγέλλονται με μεγαλύτερο πάθος καθώς η νέα εποχή υπογραμμίζει την έκτασή τους. Έκλυτα και βάνουσα ήθη χαρακτηρίζουν τόσο τον κλήρο όσο και τους μοναχούς: κραιπάλη, ασέλγεια, παλλακεία και επιθυμία κέρδους είναι συχνά φαινόμενα. Οι επίσκοποι είναι λιγότερο απασχολημένοι με τις επισκοπές τους απ' ό,τι με τη συγκέντρωση εδρών και κερδών. Όσο για την κουριά της Ρώμης, προσπαθεί κυρίως να απομυζά τις τοπικές Εκκλησίες ενώ οι ποντίφικες επιδίδονται σε νεποτισμό (Αλέξανδρος ΣΤ' Βοργίας), σε πολέμους (Ιούλιος Β') ή στην ανέγερση κτιρίων (Λέων Ι'). Η ένδεια της Εκκλησίας μετριέται κυρίως με την αδιαφορία της για τα ποιμαντικά έργα, τη μόρφωση των ιερέων, την κήρυξη του Ευαγγελίου και την πνευματική καθοδήγηση των πιστών.

Αν και οι καταχρήσεις δεν αποτελούν νέα υπόθεση, η καταγγελία τους είναι πολύ πιο έντονη απ' ό,τι στο παρελθόν. Σε μια χριστιανοσύνη όπου οι πιστοί περιμένουν μια απάντηση στα πνευματικά τους αιτήματα, η ανικανότητα της Εκκλησίας αποτελεί σκάνδαλο. Από τις αρχές του 15ου αιώνα ο δόκτορας του πανεπιστημίου του Παρισιού Ζαν Ζερσόν καλεί την Εκκλησία να εκπληρώσει το ποιμαντικό έργο της. Με ακόμα περισσότερη δύναμη ο μοναχός Τζιρόλαμο Σαβοναρόλα ρίχνει το ανάθεμα στην αυλή της Ρώμης και τον πάπα Αλέξανδρο ΣΤ' Βοργία. Επιθυμώντας την «ανανέωση της Εκκλησίας», επιβάλλει στη Φλωρεντία μια πρότυπη αλλά εφήμερη θεοκρατία. Παντού διακηρύσσεται η επείγουσα ανάγκη μεταρρύθμισης της Εκκλησίας. Λείπει όμως η θέληση. Οι γενικές σύνοδοι της Κωνσταντίας (1414-1418) και της Βασιλείας (1431-1449) εκδίδουν πολλά μεταρρυθμιστικά διατάγματα, αλλά η παποσύνη, που θέλει να υπογραμμίσει τα πρωτεία της έναντι των συνόδων, αρνείται να τα εφαρμόσει. Αν ο Ιούλιος Β' συγκαλεί τη Σύνοδο του Λατερανού (1512), είναι κυρίως για να οδηγήσει σε αποτυχία τον Λουδοβίκο ΙΒ' και τον Μαξιμιλιανό Α' που έχουν συγκαλέσει μια σύνοδο στην Πίζα (1511). Τερματίζοντας τις εργασίες της το 1517, το μόνο που κάνει η σύνοδος είναι να καλέσει τους καρδινάλιους να ζήσουν ως ιερείς και να περιορίσουν τη συγκέντρωση εκκλησιαστικών προνομίων. Τέλος οι προσπάθειες μεταρρύθμισης των εθνικών Εκκλησιών από τους ηγεμόνες καταλήγουν σε αδιέξοδα, εκτός από την Ισπανία όπου ο καρδινάλιος Χιμένεθ δε Θισνέρος καταφέρνει να αποκαταστήσει την πειθαρχία και να ανανεώσει τα πανεπιστήμια.

Καθώς η θεσμική Εκκλησία είναι ανίκανη να μεταρρυθμιστεί, την πρωτοβουλία παίρνουν μικροί κύκλοι. Κληρικοί και κοσμικοί αναζητούν από κοινού νέους πνευματικούς δρόμους, στο περιθώριο της εκκλησιαστικής ιεραρχίας και πάνω στη βάση μιας ατομικής και εξαγνισμένης θρησκείας. Είναι η περίπτωση των μυστικιστικών ομάδων, ιδιαίτερα δραστήριων στη βόρεια Ευρώπη (τη Φλάνδρα και τη Ρηνανία), που προσπαθούν, με την προσευχή και το διαλογισμό, να ξαναπλησιάσουν το θείο. Αυτή η νέα μορφή ευσέβειας επιμένει στην πίστη που βιώνεται ατομικά και οδηγεί στη δημιουργία μικρών κοινοτήτων (Αδελφοί Κοινοτικής Ζωής). Αλλά αυτές οι θρησκευτικές πρακτικές, προορισμένες μόνο για μικρές ομάδες, δεν μπορούν να αφορούν το σύνολο της χριστιανικής κοινότητας.

Την ίδια στιγμή οι ουμανιστές προτείνουν την επάνοδο στην Αγία Γραφή, τη Βίβλο αποκαθαρμένη απ' όλες τις ερμηνείες που προστέθηκαν κατά το Μεσαίωνα. Η μετάφραση της *Καινής Διαθήκης* (*Novum instrumentum*) που έγινε από τον Έρασμο (1516) ή τα *Σχόλια επί των επιστολών του Αγίου Παύλου* (*Commentaires sur les épîtres de Saint-Paul*) του Λεφέβρ ντ' Ετάπλ παρέχουν τις βάσεις μιας νέας πνευματικότητας. Απορρῖπτοντας δόγματα, τελετουργίες και ιεραρχία, ο Λεφέβρ ντ' Ετάπλ συνιστά μια θρησκεία αποκλειστικά θεμελιωμένη στο λόγο του Θεού. Γι' αυτόν κάθε χριστιανός είναι ιερέας και η μεσολάβηση του κλήρου είναι άχρηστη. Έτσι, αν και οι ουμανιστές δεν προβλέπουν καμιά ρήξη με τη θεσμική Εκκλησία, ανοίγουν το δρόμο για τις ρήξεις της μεταρρύθμισης που εγκαινιάζει ο Λούθηρος την περίοδο 1517-1520.

ΟΙ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΣΜΟΙ

Η πρώτη μεταρρύθμιση, αυτή του Λούθηρου (1483-1546), προεκτείνει τις προσπάθειες αποκάθαρσης της πίστης του 15ου αιώνα. Αυγουστίνος μοναχός, ο Λούθηρος σπουδάζει θεολογία στη Βυρτεμβέργη και γίνεται καθηγητής. Κατελιμμένος, όπως πολλοί από τους συγχρόνους του, από την έμμονη ιδέα της σωτηρίας, πιστεύει ότι μόνο ο μυστικιστικός δρόμος οδηγεί εκεί. Αρχίζει λοιπόν μια πνευματική αναζήτηση που τον πείθει για την υπερβατικότητα του Θεού, την ανεπανόρθωτα αμαρτωλή φύση του ανθρώπου και την αδυναμία του να εξασφαλίσει τη σωτηρία του μόνο και μόνο με την αξία των έργων που επιτελεί. Διαλογιζόμενος εν όψει των παραδόσεων του πάνω στις *Επιστολές* του Αγίου Παύλου, πιστεύει πως βρίσκει εκεί την απάντηση στο αγωνιώδες δίλημμα που τον βασανίζει: πώς μπορεί να απαντηθεί το αίτημα της σωτηρίας, αν ο άνθρωπος είναι ανίκανος να την εξασφαλίσει; Ο Θεός εξασφαλίζει τη σωτηρία των αμαρτωλών; όχι σε συνάρτηση με τα έργα τους αλλά μόνο λόγω της πίστης τους. Αυτή η «δικαίωση χάρι στην πίστη» βρίσκεται στη βάση της σκέψης του Λούθηρου και ολόκληρης της μεταρρύθμισης.

Ο Λούθηρος την καθιστά βάση της διδασκαλίας του και καταγγέλλει τις ελεημοσύνες και τις αγαθοεργίες. Αγανακτισμένος από την πρακτική των συγχωροχαρτιών, που κάνει τους χριστιανούς να πιστεύουν ότι η σωτηρία μπορεί να εξαγοραστεί, ο Λούθηρος αποφασίζει να κάνει γνωστές τις ιδέες του. Την ημέρα των Αγίων Πάντων του 1517 τοιχοκολλά 95 θέσεις που συνοψίζουν την ουσία των καταγγελιών του. Η αντίκρουσή τους από τους δομινικανούς και τους θεολόγους της Ρώμης προκαλεί μια θεολογική διαμάχη (1518-1520). Τότε ο Λούθηρος απορρῖπτει τα πρωτεία της Ρώμης και δηλώνει ότι οι Γραφές είναι η μόνη πηγή της πίστης.

Η Γερμανία αποδεικνύεται ιδιαίτερα δεκτική στις ιδέες του εξαιτίας της αδυναμίας της αυτοκρατορικής εξουσίας, των φιλοδοξιών των πριγκίπων, των εντάσεων που υπάρχουν ανάμεσα στις πόλεις και τους ευγενείς, και κυρίως εξαι-

τίας του γερμανικού εθνικισμού ο οποίος εκδηλώνεται με την απόρριψη των ιταλικών επιρροών. Οι ιδέες του Λούθηρου βρίσκουν λοιπόν σημαντική απήχηση, προκαλώντας την ενθουσιώδη προσχώρηση κληρικών, αστών, διανοουμένων (όπως του ζωγράφου Ντύρερ) ή πριγκίπων. Αυτό το ακροατήριο οξύνει τη σύγκρουση με τη Ρώμη. Τον Ιούνιο του 1520 ο πάπας Λέων Ι΄ δημοσιεύει τη βούλλα *Εξεγέρθητι Κύριε* (*Exsurge Domine*), που καταδικάζει τις αιρετικές ιδέες του Λούθηρου, ενώ στην Κολωνία τα έργα του παραδίδονται στην πυρά (Δεκέμβριος του 1520). Ο Λούθηρος ανταπαντά καίγοντας την ποντιφική βούλλα και τους τόμους του κανονικού δικαίου στην πλατεία της Βυρτεμβέργης. Αρνούμενος να υποταγεί, δημοσιεύει πολλά έργα στα οποία εκθέτει τη θεωρία του για τη σωτηρία, κατακρίνει τα μυστήρια της Εκκλησίας της Ρώμης, αρνείται στον πάπα κάθε θεία αυθεντία και διεκδικεί το δικαίωμα κάθε χριστιανού να ερμηνεύει τη Βίβλο. Όταν καλείται από τον αυτοκράτορα Κάρολο Κουίντο (τον Απρίλιο του 1521) να παρουσιαστεί στη δίαιτα της Βορμς, ο Λούθηρος αρνείται να ανακαλέσει. Εξορισμένος από την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, απολαμβάνει την προστασία του δούκα Φρειδερίκου Α΄ του Σοφού, εκλέκτορα της Σαξονίας.

Στη Γερμανία η λουθηρανική μεταρρύθμιση εξαπλώνεται με αστραπιαία ταχύτητα. Από το 1527 προσχωρούν η Σαξονία και η Έση, ακολουθούμενες από πολυάριθμες ελεύθερες πόλεις (τη Νυρεμβέργη, το Ουλμ ή το Βρανδεμβούργο). Στη συνέχεια η Μεταρρύθμιση κερδίζει τη Δανία, την Ελβετία και την Αλσατία. Οι επιτυχίες αυτές υποχρεώνουν τον Λούθηρο να αποσαφηνίσει τις θέσεις του. Εκθειάζοντας την υποταγή στις νόμιμες αρχές, καταδικάζει τις καινοτομίες μερικών μαθητών του σχετικά με τη λειτουργία, τη στάση των ιπποτών (1522) εναντίον των κοσμικών εξουσιών των Ρηνανών επισκόπων, την εξέγερση των χωρικών της Σουηβίας (1524) που υποστηρίζεται από τον Τόμας Μύντσερ και το ρεύμα των αναβασπιστών. Τέλος το 1525 διαρρηγγύνει τις σχέσεις του με τον Έρασμο και τους ουμανιστές: ενώ αυτοί πιστεύουν στη φυσική καλοσύνη του ανθρώπου και στη δυνατότητά του να συνεργαστεί για τη σωτηρία του, ο Λούθηρος υποστηρίζει ξανά την πλήρη αδυναμία του αμαρτωλού ανθρώπου απέναντι στη σωτηρία.

Η ταχεία εξάπλωση της Μεταρρύθμισης και οι λειτουργικές και δογματικές παρεκκλίσεις που προκαλεί οδηγούν τον Λούθηρο να ιδρύσει, παρά τη θέλησή του, μια αληθινή Εκκλησία. Τούτη πρέπει να ανταποκριθεί στην ανάγκη των πιστών να καθοδηγούνται και να δέχονται τα μυστήρια. Ο Λούθηρος διατηρεί όλα όσα, στο ρωμαιοκαθολικισμό, δεν του φαίνονται αντίθετα προς το δόγμα της σωτηρίας μέσα από την πίστη: εκκλησίες, αγία τράπεζα, πάστορες επιφορτισμένους να διδάσκουν τον θείο λόγο και να κάνουν κατανοητές τις Γραφές, καθώς και δύο μυστήρια: τη βάπτιση και τη θεία ευχαριστία. Η λειτουργία απλοποιείται και μεταφράζεται στην καθομιλουμένη. Ο Μελάγχθων παίζει βασικό ρόλο σ' αυτή την οργάνωση. Παρουσιάζει, με μια μορφή πιο ήπια από εκείνη του Λούθηρου, τις θέσεις της νέας θρησκείας και είναι ο κύριος συντάκτης της *Αυγουσταίας Ομολογίας* (*Confessio Augustana*), καταστατικού χάρτη της λουθηρανικής πί-

στης. Καθώς ο Λούθηρος αδιαφορεί για την τυπική οργάνωση (επιλογή των παστόρων, τυπικό της λειτουργίας κ.ά.), την αναλαμβάνουν οι πρίγκιπες και οι άρχοντες των πόλεων, πράγμα που συνεπάγεται μια τεράστια ποικιλία στην οργάνωση και λειτουργία των λουθηρανικών Εκκλησιών.

Όταν ο Λούθηρος πεθαίνει (1546), ο λουθηρανισμός έχει κερδίσει τα δύο τρίτα της Γερμανίας, τη Σουηδία, τη Δανία και τη Νορβηγία. Απειλούμενη στη Γερμανία από τον αυτοκράτορα Κάρολο Κουίντο –ο οποίος θέλει να αποκαταστήσει τη θρησκευτική ενότητα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας–, η Μεταρρύθμιση ενισχύεται από την ειρήνη του Άουγκσμπουργκ (1555), που επιβεβαιώνει τη διάσημη αρχή του *cujus regio, ejus religio*: η θρησκεία του πρίγκιπα πρέπει να είναι εκείνη όλων των υπηκόων του⁷⁷.

Η λουθηρανική μεταρρύθμιση παρασύρει στα ίχνη της κι άλλες μεταρρυθμιστικές κινήσεις. Ξεκινώντας από τις ίδιες βάσεις με τον Λούθηρο, δέχονται ένα μεγάλο μέρος του μηνύματός του, αλλά διαχωρίζονται σε διάφορα σημεία του δόγματος ή της λατρείας. Τέτοια είναι η μεταρρύθμιση που κηρύσσεται στη Ζυρίχη από τον ουμανιστή και ελληνιστή Ούλριχ Ζβίγγλιο. Αυτός ο μαθητής του Έρασμου, οι προσωπικές αναζητήσεις του οποίου συγγενεύουν μ' εκείνες του Λούθηρου, αποδίδει ωστόσο κάποια αξία στα έργα. Βλέπει στο Άγιο Πνεύμα τον μεγάλο διάυλο της σωτηρίας και αρνείται κάθε πραγματική παρουσία του σώματος και του αίματος του Χριστού στη θεία ευχαριστία. Το 1523 το δημοτικό συμβούλιο της Ζυρίχης τάσσεται υπέρ των θέσεών του και η μεταρρύθμισή του κερδίζει τα καντόνια της Βασιλείας και της Βέρνης. Με μερικές ιδιαίτερες αποχρώσεις οι αρχές του Ζβίγγλιου επιβάλλονται επίσης στις πόλεις του Ρήνου, ιδιαίτερα στο Στρασβούργο.

Ο αναβαπτισμός είναι ένα άλλο μεταρρυθμιστικό ρεύμα. Κατ' ευθείαν εμπνευσμένο από το μεσαιωνικό φώτισμα⁷⁸, βασίζεται στην πίστη της εγγύτητας της Μέλλουσας Κρίσης. Ως μυστικιστική προσδοκία της γνωριμίας με τον Θεό χάρη στο Άγιο Πνεύμα, δεν έχει ούτε θεολογία ούτε θεωρητικό στοχαστή, και απορρίπτει τις Εκκλησίες, τον κόσμο, τους κανόνες και τις αρχές. Εμπνευσμένο από τους Βοημούς Αδελφούς⁷⁹, το ρεύμα αυτό εμφανίζεται στη Σαξονία περί το 1520 και χρησιμεύει ως θρησκευτικός συνεκτικός ιστός κατά την εξέγερση των χωρικών του 1524. Εξαπλώνεται στις Κάτω Χώρες και τη Βεστροφλία όπου οι αναβαπτιστές καταλαμβάνουν το Μύνστερ (1534) και εγκαθιστούν, υπό τη διεύθυνση του ράφτη Ιωάννη του Λένυτε, μια μυστικιστική και κοινοτιστική δικτατορία (κατάργηση της ιδιοκτησίας, πολυγαμία, δεύτερη βάπτισμα), η οποία διατείνεται πως επιστρέφει στον αρχέγονο χριστιανισμό. Ο αυτοκράτορας, οι προτεστάντες πρίγκιπες, ο Λούθηρος και ο Ζβίγγλιος ενώνονται εναντίον των αναβαπτιστών. Αλλά η ανελέητη καταδίωξη που υφίστανται δεν εμποδίζει τον αναβαπτισμό να επιζήσει, ιδιαίτερα στις Κάτω Χώρες.

Στα ίχνη του λουθηρανισμού λοιπόν, ένα μεγάλο τμήμα του γερμανικού κόσμου κερδίζεται από τη Μεταρρύθμιση κατά το πρώτο ήμισυ του 16ου αιώνα. Τη στιγμή εκείνη εμφανίζεται ένα ρεύμα ακόμη πιο μεταρρυθμιστικό: ο καλβι-

σμός. Στη Γαλλία, η λουθηρανική μεταρρύθμιση ενδιαφέρει ένα τμήμα του κόσμου των διανοουμένων, ενώ οι ιεροκήρυκες κηρύσσουν στα πλήθη τη δικαίωση χάρις στην πίστη. Η προσδοκία της εκκλησιαστικής μεταρρύθμισης βρίσκει έναν αρχηγό στο πρόσωπο ενός επισκόπου της Μω: ο Γκιγιόμ Μπρισονέ αποφασίζει να κατοικήσει στην επισκοπή του, στην οποία προσκαλεί Παρισινούς ιεροκήρυκες που κηρύσσουν το καθαρό Ευαγγέλιο. Η ομάδα αυτή, που θεωρεί τον Λούθηρο «άγιο άνθρωπο», αποφασίζει να απλοποιήσει τη λατρεία και να κάνει τη λειτουργία στα γαλλικά. Μπροστά στο φόβο μιας επέκτασης της λουθηρανικής μεταρρύθμισης στη Γαλλία, η Σορβόνη και το παρλαμέντο λαμβάνουν μέτρα δίωξης των οπαδών της (1525). Ορισμένοι μεταρρυθμιστές αναγκάζονται να διαφύγουν και ο Μπρισονέ υποχρεώνεται να παραιτηθεί από τις καινοτομίες που εισήχθησαν στη Μω. Αρχικά αντίθετος στην επιβολή βίας εναντίον των οπαδών της Μεταρρύθμισης, ο Φραγκίσκος Α΄ αναγκάζεται ωστόσο να σκληρύνει τη στάση του εξαιτίας της επιτυχίας που συναντά η μεταρρύθμιση στο βασίλειο. Όταν το 1534 οι μεταρρυθμιστές αναρτούν ανακοινώσεις κατά της θείας λειτουργίας ως και στην πόρτα του δωματίου του, αντιδρά με σκληρή καταστολή: αρκετοί πιστοί καταδικάζονται στην πυρά και οι μεταρρυθμιστές αρχηγοί αναγκάζονται να φύγουν. Για να υπερασπιστεί αυτούς τους μάρτυρες, ο Ιωάννης Καλβίνος δημοσιεύει στη Βασιλεία τη *Διδασκαλία της χριστιανικής θρησκείας (Institutio religionis christianae, 1536)*. Εκθέτει με επιμέλεια το περιεχόμενο της μεταρρυθμισμένης θρησκείας και δίδει στο δόγμα μια σαφήνεια και μια λογική που του έλειπε. Στη Γενεύη, όπου ιδρύει τη μεταρρυθμισμένη Εκκλησία του, το δόγμα αυτό γίνεται αληθινή ορθοδοξία. Με αίτησή του το γενικό συμβούλιο της πόλης υιοθετεί έναν αυστηρό κανονισμό. Απαγορεύει κάθε πολυτέλεια στην ενδυμασία ή το φαγητό, καθώς και τις βλασφημίες, τα «παπικά» ή μη θρησκευτικά βιβλία και τα ελαφρά τραγούδια. Καθένας πρέπει να παρίσταται στις λειτουργίες, να υπακούει στους πάστορες και να προσεύχεται συχνά. Παρά τις αντιστάσεις, η Γενεύη γίνεται σταδιακά η Ρώμη του καλβινισμού. Την ίδια στιγμή που ο λουθηρανισμός χάνει την ορμή του, η καλβινιστική μεταρρύθμιση προωθείται παντού στην Ευρώπη. Σαγηνευμένοι από τον ριζοσπαστικό χαρακτήρα της, αστοί και βιοτέχνες, ευγενείς και χωρικοί προσχωρούν σ' αυτήν. Οι πρώτες χώρες που επηρεάζονται είναι η Γαλλία (ιδιαίτερα στο παρισινό λεκανοπέδιο και το νότο), κατόπιν οι Κάτω Χώρες με πολλές κοινότητες στη Φλάνδρα, την Αμβέρσα, την Ολλανδία, τη Ζέελαντ. Από το 1555 οι μεταρρυθμιστές αρχίζουν να οργανώνουν τις Εκκλησίες τους διορίζοντας γέροντες επιφορτισμένους με την πειθαρχία, κατόπιν διακόνους στους οποίους ανατίθεται η διαχείριση των αγαθών. Στη συνέχεια απευθύνονται στον Καλβίνο για να του ζητήσουν έναν πάστορα. Γύρω στο 1560 η Γαλλία αριθμεί 670 καλβινιστικές εκκλησίες που συγκεντρώνονται το 1562 σε συνέλευση στο Πουασύ και διακηρύσσουν την ομολογία πίστης του Καλβίνου, ενώ οι εκκλησίες των Κάτω Χωρών υιοθετούν τη Βελγική Ομολογία, αυστηρά προσκολλημένη στην καλβινιστική ορθοδοξία.

Έξω απ' αυτές τις δύο προνομιούχες εστίες, η καλβινιστική μεταρρύθμιση ε-

πιβάλλεται στην πλειονότητα των κατοίκων της Βοημίας, της Πολωνίας και της Ουγγαρίας. Στη Σκωτία ο μεταρρυθμιστής Τζων Νοξ οργανώνει, την επαύριο της στάσης εναντίον της αντιβασιλίσσας Μαρίας της Λορραίνης, την πρεσβυτεριανή Εκκλησία, που ακολουθεί κι αυτή την καλβινιστική ορθοδοξία.

Στην Αγγλία η Εκκλησία κατακρίνεται από μια σημαντική κίνηση ουμανιστών (Τζων Κόλετ, Τόμας Μορ) και από ένα λαό καταπονημένο από τις καταχρήσεις της. Ο Ερρίκος Η΄ προκαλεί ένα σχίσμα με τη Ρώμη, όμως δεν είναι δυνατόν να μιλήσει κανείς για μεταρρύθμιση. Φύλακας της παραδοσιακής ορθοδοξίας, σε αλληλογραφία με τον Έρασμο και με πάθος για τη θεολογία –μάλιστα το έργο του εναντίον των θέσεων του Λούθηρου του δίνει το όνομα του «αμύντορα της πίστης»–, ο Ερρίκος θα διαρρήξει τους δεσμούς του με τη Ρώμη. Επιθυμεί να διαζευχθεί τη σύζυγό του, την Αικατερίνη την Αραγωνική, αλλά ο πάπας Κλήμης Ζ΄ φοβάται να δυσανεμίσει τον Κάρολο Κουίντο (ανιψιό της Αικατερίνης της Αραγωνικής) και καθυστερεί τόσο πολύ τα πράγματα ώστε οι σχέσεις ανάμεσα στην Αγγλία και την παποσύνη χειροτερεύουν. Αφού φροντίζει να αναγνωρισθεί ως υπέρτατος αρχηγός της Εκκλησίας της Αγγλίας, ο βασιλιάς ακυρώνει το γάμο του (1533). Ο πάπας καταδικάζει αυτό το διαζύγιο και αφορίζει τον βασιλιά της Αγγλίας: η ρήξη είναι πλήρης. Το 1534 το κοινοβούλιο ψηφίζει την «Πράξη Πρωτοκαθεδρίας» (Act of supremacy) που αποδίδει στον βασιλιά τη διεύθυνση της Εκκλησίας της Αγγλίας, το δικαίωμα να μάχεται εναντίον των αιρέσεων και να αφορίζει. Όλοι οι υπήκοοι, κοσμικοί και εκκλησιαστικοί πρέπει να δίνουν όρκο υπακοής στον βασιλιά και απόρριψης της αυθεντίας της Ρώμης. Οι αντιφρονούντες υφίστανται ανελέητη καταστολή: ο Τόμας Μορ που αρνείται να ορκιστεί εκτελείται (1535) και οι καθολικοί βαρώνοι του βορρά που έχουν στασιάσει συντρίβονται. Τα θρησκευτικά τάγματα διαλύονται ή εκκοσμικεύονται και η περιουσία τους δημεύεται. Ωστόσο η ρήξη με τη Ρώμη δεν σημαίνει την υιοθέτηση της Μεταρρύθμισης: παρά τις λουθηρανικές τάσεις ορισμένων επισκόπων, ο βασιλιάς επανεπιβεβαιώνει το παραδοσιακό δόγμα της Εκκλησίας και πολλαπλασιάζει ως το θάνατό του (1547) τις διώξεις κατά των προτεσταντών.

Μετά το θάνατο του Ερρίκου Η΄ η Αγγλία κυβερνάται από τον λόρδο προστατή δούκα του Σόμερσετ (ο Εδουάρδος ΣΤ΄ είναι ανήλικος), που διάκειται ευνοϊκά απέναντι στον προτεσταντισμό. Οι επίσκοποι Κράνμερ και Λάτιμερ συντάσσουν ένα βιβλίο προσευχών καθαρά καλβινιστικής έμπνευσης, ενώ μια ομολογία πίστης με σαράντα δύο άρθρα καθορίζει το αγγλικανικό δόγμα. Έτσι, γύρω στο 1553, η αγγλικανική Εκκλησία γίνεται μια κρατική Εκκλησία, με μια ιεραρχία επισκόπων αλλά με καλβινιστικό δόγμα και λατρεία: το σχίσμα έχει γίνει αίρεση. Γενόμενη βασίλισσα, η Μαρία Α΄ Τυδώρ (1553), πιστή στο ρωμαιοκαθολικισμό, καταργεί τα μέτρα. Αλλά η αγγλική κοινή γνώμη δεν ακολουθεί την ηγεμονίδα. Η βίαια κάθαρση του κλήρου, οι ανησυχίες όσων απέκτησαν τις περιουσίες των μοναστηριών και ο φόβος να γίνει η Αγγλία υποτελής της Ισπανίας (η βασίλισσα παντρεύεται τον ινφάντη Φίλιππο, γιο του Καρόλου Κουίντου) προκαλούν εξεγέρσεις. Η Μαρία Α΄ αντιδρά με μια ανελέητη καταστολή που της δι-

νει την προσωνομία Μαρία η Αιμοσταγής (Bloody Mary). Αλλ' αυτή η ρωμαιοκαθολική αντίδραση δεν έχει παρά πρόσκαιρη ορμή. Μετά το θάνατο της Μαρίας Α' (1558) ο αγγλικανισμός εδραιώνεται οριστικά.

Ο ρωμαιοκαθολικισμός βρίσκεται λοιπόν υπό αμφισβήτηση σε ένα μεγάλο τμήμα της βόρειας Ευρώπης. Αυτή η αμφισβήτηση αναγκάζει επιτέλους τον ορθόδοξο ρωμαιοκαθολικισμό να προτείνει μια μεταρρύθμιση που αναβάλλεται εδώ και πολύ καιρό.

Η ΡΩΜΑΙΟΚΑΘΟΛΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

Καθησυχασμένη από τις πολύ στέρεες θέσεις του ρωμαιοκαθολικισμού στη μεσογειακή Ευρώπη, η παποσύνη έχει πιστέψει ότι η αίρεση του Λούθηρου δεν θα έχει περισσότερες συνέπειες απ' αυτές που συνδέθηκαν με τον Γουίκλιφ ή τον Γιαν Χους. Ο Κλήμης Ζ' αρκείται λοιπόν να στείλει ένα λεγάτο να αγωνιστεί εναντίον των μεταρρυθμιστικών ιδεών. Μόνο με την ανάρρηση του Παύλου Γ' (1534) η παποσύνη θέτει τις βάσεις της μεταρρύθμισης της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Από το 1536 τοποθετεί ουμανιστές επισκόπους στο Ιερό Κολέγιο και συγκαλεί μια σύνοδο προοριζόμενη να μεταρρυθμίσει την Εκκλησία. Η σύνοδος αυτή κάνει δέκα χρόνια να συνέλθει. Επιφορτισμένοι να ετοιμάσουν ένα πρόγραμμα, οι νέοι καρδινάλιοι καταγγέλλουν τα δεινά από τα οποία υποφέρει η Εκκλησία και συνιστούν μια αμείλικτη καταστολή της αίρεσης σύμφωνα με το πρότυπο της Ιεράς Εξέτασης. Ιδρυμένη το 1542 και εμπιστευμένη στους δομινικανούς, παλιούς αντίπαλους του Λούθηρου, η ρωμαϊκή Ιερά Εξέταση σύντομα εξαπλώνεται σ' ολόκληρη την Ιταλία και στα άλλα χριστιανικά κράτη. Από την πλευρά τους οι ρωμαιοκαθολικοί ηγεμόνες –ο Κάρολος Κουίντος στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ο Ερρίκος Η' στην Αγγλία, ο Φραγκίσκος Α' και ο Ερρίκος Β' στη Γαλλία– δεν διστάζουν να παραδώσουν τους αιρετικούς στην πυρά.

Ωστόσο η καταστολή δεν μπορεί να αποκαταστήσει την ενότητα του χριστιανικού κόσμου. Με την ενθάρρυνση του αυτοκράτορα Καρόλου Κουίντου και με την αποδοχή ορισμένων προτεσταντών θεολόγων (του Μελάγχθωνα, του Βούκερα), των ερασιμικών καθολικών, του Γιόχαν Εκ και ορισμένων ποντιφικών λεγάτων, γίνονται κάποιες προσπάθειες συμβιβασμού ανάμεσα σε καθολικούς και προτεστάντες (Ράτισμπον, 1541). Όλες όμως αποτυγχάνουν.

Παρακινήμενοι από τον Παύλο Γ', οι καθολικοί προσπαθούν να επανακτήσουν το χαμένο έδαφος ξαναρχίζοντας την τόσο καιρό παραμελημένη ποιμαντική δράση και προσδιορίζοντας καλύτερα το δόγμα και τους πειθαρχικούς κανονισμούς της Εκκλησίας. Νέα θρησκευτικά τάγματα (καπουτσίνοι, θεατίνοι ή βαρναβίτες) εμφανίζονται. Αγωνίζονται εναντίον της αίρεσης κηρύσσοντας τη ρωμαιοκαθολική πίστη με το λόγο και με το παράδειγμα. Ιδρυμένο από τον Ιγνάτιο δε Λογιόλα και εγκεκριμένο από τον Παύλο Γ' (1540), το Τάγμα των Ιησουιτών τίθεται στην υπηρεσία του πάπα και υπόσχεται να αφιερωθεί στη σωτη-

ρία των ψυχών. Τα μέλη της Εταιρείας του Ιησού (Societas Jesu) είναι ειδικά καταρτισμένα στη θεολογία και στο κήρυγμα. Φέρουν το ένδυμα ιερέων που δεν ανήκουν σε τάγμα και αποδέχονται απόλυτη υποταγή στον ανώτερό τους, τον αρχηγό του τάγματος, εκλεγμένο εφ' όρου ζωής. Στις κλασικές μοναχικές υποσχέσεις προσθέτουν μια ειδική υπόσχεση υπακοής στον πάπα.

Ελεγχόμενη από τον πάπα και τους ιησουίτες, η Σύνοδος του Τριδέντου (1545-1563) καθορίζει για τέσσερις αιώνες (ώς τη Β΄ Σύνοδο του Βατικανού, 1962-1965) τις βάσεις της ρωμαιοκαθολικής εκκλησιολογίας: η πίστη βασίζεται στις Γραφές όπως ερμηνεύονται από την Εκκλησία, τα έργα αποτελούν αναγκαίο συμπλήρωμα, τα μυστήρια είναι απαραίτητα και η λειτουργία, που προσφέρει στους πιστούς την αληθινή παρουσία του Χριστού μέσω της θείας ευχαριστίας, καταλαμβάνει κεντρική θέση. Τέλος η Εκκλησία και ο κλήρος έχουν ιδρυθεί κατά θεία σύσταση.

Παράλληλα η Σύνοδος μεταρρυθμίζει τον κλήρο: καταβάλλεται ιδιαίτερη προσπάθεια για τη στρατολόγηση και κατάρτιση των ιερέων (επισκοπικά ιεροσπουδαστήρια), των οποίων η ευαγγελική αποστολή επανεπιβεβαιώνεται, ενώ η άνοδος στο επισκοπικό αξίωμα και η ενάσκησή του ελέγχονται αυστηρά (υποχρέωση διαμονής στην έδρα της επισκοπής, απαγόρευση συγκέντρωσης αγαθών, αυστηρή στελέχωση της επισκοπής). Αντίθετα, στον τομέα του δόγματος η σύνοδος αρνείται οποιαδήποτε καινοτομία της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης. Εδώ είναι σαφής η παρουσία μιας Αντιμεταρρύθμισης.

Έτσι η πνευματική επανάσταση που εγκαινιάστηκε από τον ουμανισμό καταλήγει στον κατακερματισμό της χριστιανικής Ευρώπης. Πέρα από την ανατολική Ευρώπη που έχει κερδηθεί από την ορθοδοξία και απειλείται από το Ισλάμ, η βόρεια Ευρώπη αντιπαρατίθεται στη νότια, η οποία παραμένει πιστή στον ρωμαιοκαθολικισμό. Από τη μια πλευρά οι λουθηρανικές βόρεια Γερμανία και Σκανδιναβία, η αγγλικανική Αγγλία, η καλβινιστική Σκωτία (μόνο η Ιρλανδία μένει ρωμαιοκαθολική). Από την άλλη η Ιταλία, η Ισπανία, η Πορτογαλία όπου θριαμβεύει ο ρωμαιοκαθολικισμός του Τριδέντου. Ανάμεσα σ' αυτές τις δύο πλευρές, ο ρωμαιοκαθολικισμός και ο προτεσταντισμός διαπλέκονται στη Γαλλία, τις Κάτω Χώρες, τις ρηνανικές επαρχίες, την Ελβετία, την Αυστρία, τη Βοημία, την Ουγγαρία, την Πολωνία.

Για μια Ευρώπη ακόμα σημαδεμένη από την αρχή της θρησκευτικής ενότητας, αυτή η συνύπαρξη είναι ανυπόφορη: καθένα από τα δύο στρατόπεδα προσπαθεί να εξαλείψει την αίρεση. Η θέληση να θριαμβεύσει η αληθινή πίστη αναμγνύεται με τους πολιτικούς αγώνες που γνωρίζει η Ευρώπη. Εκτός από την αρχή της χριστιανικής ενότητας, η Μεταρρύθμιση σύμπαρασούρει και τον αυτοκρατορικό μύθο. Η προσπάθεια του αυτοκράτορα Καρόλου Κουίντου να ξαναδώσει ζωή στην πολιτική ενότητα της Ευρώπης μοιάζει ακόμα πιο αναχρονιστική όταν οι ίδιοι της οι υπήκοοι είναι διαιρεμένοι σε καθολικούς και προτεστάντες.

Η πνευματική επανάσταση του τέλους του 15ου και του 16ου αιώνα κατάφε-

ρε άραγε ένα θανάσιμο πλήγμα στην προοπτική μιας ενωμένης Ευρώπης; Αναντίρρητα συντελεί στην εδραίωση των εθνικών ιδιαιτεροτήτων και στον πολιτικό κατακερματισμό της ηπείρου. Αλλά συγχρόνως μετέχει στη δημιουργία της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Με αποχρώσεις που εξαρτώνται από τις εθνικές παραδόσεις, ο ουμανισμός, η Αναγέννηση και η Μεταρρύθμιση υπήρξαν ευρωπαϊκές κινήσεις. Τα ίδια ερωτήματα έχουν τεθεί από την Οξφόρδη ως την Κρακοβία, από το Παρίσι ως τη Φλωρεντία κι από τη Ρώμη ως την Αμβέρσα. Κι αν οι απαντήσεις διαφέρουν στη μορφή τους, αντλούν όλες από την ίδια πηγή: την απόρριψη της μεσαιωνικής οπτικής του κόσμου, την επιστροφή στους Αρχαίους, την αισθητική ως μέσο προσέγγισης του θείου και την αναζήτηση μιας εξαγνισμένης θρησκείας, ικανής να μεταδώσει την αληθινή πίστη. Πέρα από τον πολιτικό κατακερματισμό, γεννιέται ένας ευρωπαϊκός πολιτισμός εμπλουτισμένος από τις εθνικές διαφορές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14

Ο Κάρολος Κουίντος και η τελευταία προσπάθεια ενοποίησης της χριστιανικής Ευρώπης

- ♦ Μετά το θάνατο του Φρειδερίκου Β΄ Χόενσταουφεν και την αποτυχία της αυτοκρατορικής ιδέας, ο κατακερματισμός επικρατεί στην Ιταλία, η οποία γίνεται (τέλη του 15ου-αρχές του 16ου αιώνα) πεδίο σύγκρουσης ανάμεσα στους βασιλιάδες της Γαλλίας και τους Ευρωπαίους ανταγωνιστές τους.
- ♦ Ο αυτοκρατορικός τίτλος, διαφιλονικούμενος μεταξύ των Γερμανών πριγκίπων, δεν έχει πραγματικό αντίκρουσμα ως την εκλογή, το 1519, του Καρόλου των Αψβούργων που γίνεται Κάρολος Κουίντος (Κάρολος Ε΄). Τούτος συγκεντρώνει στο πρόσωπό του την κληρονομιά της Βουργουνδίας, της Ισπανίας και της τεράστιας αμερικανικής αυτοκρατορίας της, τα στέμματα της Ουγγαρίας και της Βοημίας, καθώς και τις γερμανικές κτήσεις των Αψβούργων. Απ' αυτό το γιγαντιαίο σύνολο ο Κάρολος Κουίντος ονειρεύεται να παλινορθώσει τη χριστιανική αυτοκρατορία.
- ♦ Καταφέρνει να κερδίσει τη συμμαχία του βασιλιά της Αγγλίας Ερρίκου Η΄, ο οποίος φοβάται τη δύναμη του Φραγκίσκου Α΄ της Γαλλίας, να διώξει τους Γάλλους από την περιοχή του Μιλάνου και να νικήσει τον βασιλιά της Γαλλίας στην Παβία. Όμως η τόσο περίλαμπρη νίκη του ανησυχεί την Ευρώπη. Οι Γερμανοί πριγκίπες εκδηλώνουν τη θέλησή τους για ανεξαρτησία και οι λουθηρανοί Γερμανοί συμπαράτάσσονται για να αντισταθούν στον αυτοκράτορα που επιθυμεί να επαναφέρει τη Γερμανία στο ρωμαιοκαθολικισμό.
- ♦ Σ' αυτό τον ξεσηκωμό της Ευρώπης των κρατών και των πριγκιπάτων που απορρίπτουν τα μεγαλεπήβολα αλλά αρχαϊκά σχέδια του Καρόλου Κουίντου βρίσκεται η απαρχή της αποτυχίας του. Ο Φραγκί-

σκος Α΄ δεν διστάζει να συμμαχήσει με τον σουλτάνο –τη στιγμή που ο αυτοκράτορας αγωνίζεται εναντίον της τουρκικής εισβολής στην κεντρική Ευρώπη–, καθώς και με τους προτεστάντες πρίγκιπες, οι οποίοι βοηθούνται στη συνέχεια από τον διάδοχό του Ερρίκο Β΄. Ο Κάρολος δεν πετυχαίνει να οριστεί ο γιος του Φίλιππος μέλλον αυτοκράτορας. Μετά από αλλεπάλληλες αποτυχίες, στρατιωτικά ηττημένος από τους Γάλλους και τους Γερμανούς πρίγκιπες, ο Κάρολος Κουίντος αναγκάζεται να δεχτεί το 1555, με τη Συνθήκη Ειρήνης του Άουγκσμπουργκ, το δικαίωμα των πριγκίπων να γίνουν προτεστάντες και παραιτείται το 1556. Μαζί του κλείνει η τελευταία προσπάθεια παλινόρθωσης της αυτοκρατορίας σύμφωνα με τη μεσαιωνική αντίληψη.

Η αποτυχία της Αγίας Γερμανικής Αυτοκρατορίας μετά το θάνατο του Φρειδερίκου Β΄ Χόενσταουφεν έμοιαζε καταδικαστική για το παλιό όνειρο μιας αυτοκρατορίας που θα συνένωνε τους χριστιανικούς λαούς της Δύσης. Έχοντας μόλις συσταθεί, τα εθνικά κράτη εξαντλούνται σε μάταιους αγώνες, χωρίς άλλο στόχο από την επιβολή μιας πρόσκαιρης κυριαρχίας στους πλησιέστερους γείτονές τους. Αυτοί οι πόλεμοι υπογραμμίζουν απλώς την αδυναμία μιας διαιρεμένης Ευρώπης, ανίκανης να συνενώσει τις δυνάμεις της για να αντιμετωπίσει την τουρκική προέλαση, έστω κι αν αυτή θεωρείται φοβερή συμφορά για τον χριστιανικό κόσμο.

Τίποτα δεν γίνεται για να σωθεί η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, της οποίας η ένδοξη ιστορία είχε ενσαρκώσει, στην εποχή της μεσαιωνικής Ευρώπης, την ανάμνηση της Ρώμης. Τα πρώτα χρόνια του 16ου αιώνα οι Τούρκοι στρατοπεδεύουν στα ίδια τα σύνορα των πατρογονικών εδαφών της αυτοκρατορικής οικογένειας των Αψβούργων.

Δύο γεγονότα δείχνουν καθαρά τη βαθιά παρακμή της Ευρώπης μετά την πτώση του Βυζαντίου: η ιταλική κατάτμηση και η ανικανότητα των αυτοκρατόρων.

Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΚΑΤΑΤΜΗΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ

Πατρίδα της αυτοκρατορικής ιδέας, που ενσαρκώνουν διαδοχικά οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες και οι πάπες του Μεσαίωνα, θεωρούμενη από τους πιο συνειδητούς Γερμανούς καίσαρες (από τον Όθωνα Γ΄ ως τον Φρειδερίκο Β΄ Χόενσταουφεν) ως ακρογωνιαίος λίθος της αυτοκρατορίας τους, η Ιταλία των αρχών του 16ου αιώνα δεν είναι πια παρά ένα μωσαϊκό μικρών κρατών. Η κατάτμησή της την κάνει μια γελοιογραφία της Ευρώπης. Ιδιοκτησία φιλέριδων και φιλόδοξων μικρών ηγεμόνων, τα ιταλικά πριγκιπάτα βρίσκονται αδιάκοπα σε πόλεμο μεταξύ τους.

Αυτές οι διαιρέσεις ευνοούν τις φιλοδοξίες των γειτονικών δυνάμεων, για

τις οποίες η χειρσόνησος αποτελεί ιδιαίτερα πρόσφορη λεία από τη στιγμή που η πολυπλοκότητα της ιταλικής ιστορίας επιτρέπει στον καθένα να προβάλλει δικαιώματα στο τάδε ή το δείνα τμήμα του εδάφους της. Ενώ αδυνατούν να αμυνθούν μεμονωμένα, τα ιταλικά κράτη αποδεικνύονται εξίσου ανίκανα να ενωθούν. Καθένας ζει με το φόβο μήπως ο γειτονικός πρίγκιπας πραγματοποιήσει προς όφελός του μια ενότητα επιζήμια για τα δικά του συμφέροντα. Η Ιταλία γίνεται πεδίο μάχης τριών μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Τα δεινά αυτά αρχίζουν τη μέρα που ο δικτάτορας του Μιλάνου δούκας Λουδοβίκος Σφόρτσα ζητάει από τον ισχυρό βασιλιά της Γαλλίας Κάρολο Η΄ να τον βοηθήσει εναντίον των γειτόνων του. Άπληστος για εξουσία, ο Κάρολος Η΄ επωφελείται για να προωθήσει τα «δικαιώματά» του: ο πατέρας του Λουδοβίκος ΙΑ΄ είχε στο παρελθόν κληρονομήσει από τον βασιλιά της Νεάπολης Ρενέ Α΄ της Ανδεγαυίας, εκτός από εδάφη που εκείνος όντως κατείχε, και τις διεκδικήσεις των Ανδεγαυών στο βασίλειο της Νεάπολης. Ο Κάρολος Η΄ ονειρεύεται να βασιλέψει στο νότο της ιταλικής χειρσόνησος και να εξαπολύσει από εκεί εκστρατείες που θα απωθήσουν τους απίστευτους από την Κωνσταντινούπολη, πριν τους διώξουν από την Ιερουσαλήμ όπου οι στρατιές του βασιλιά της Γαλλίας θα αποκαταστήσουν τον χριστιανικό νόμο.

Αλλά η εκστρατεία που ο Καρόλος Η΄ εξαπολύει στην Ιταλία προσκρούει στην αντίσταση του βασιλιά της Αραγόνας Φερδινάνδου Β΄ του Καθολικού και του αυτοκράτορα Μαξιμιλιανού Α΄ των Αψβούργων και σύντομα μετατρέπεται σε πανωλεθρία. Εκείνη του διαδόχου του Λουδοβίκου ΙΒ΄ αποτυγχάνει με τη σειρά της απέναντι στο συνασπισμό που υποκινεί ο πάπας Ιούλιος Β΄.

Το 1515, που από δούκας της Ανγκουλέμ γίνεται βασιλιάς, ο Φραγκίσκος Α΄ ανταποδίδει εν μέρει για λογαριασμό των βασιλιάδων της Γαλλίας. Έχοντας νικήσει τους Ελβετούς στο Μαρινιάνο στις 13 και 14 Σεπτεμβρίου του 1515, υπογράφει με τον κύριο ανταγωνιστή του, τον νέο βασιλιά της Ισπανίας Κάρολο Α΄ των Αψβούργων (τον μελλοντικό Κάρολο Κουίντο), τη Συνθήκη της Νουαγιόν (1516), η οποία επικυρώνει την κατανομή της επιρροής στην Ιταλία: οι Ισπανοί παραμένουν στη Νεάπολη, ενώ οι Γάλλοι εγκαθίστανται στο Μιλάνο.

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΑΨΒΟΥΡΓΩΝ

Η αποδυνάμωση του αυτοκρατορικού τίτλου σήμανε, μαζί με την κατάτμηση της Ιταλίας, τον επικηδείο για τα ιδεώδη του Μεσαίωνα. Μάταια οι Γερμανοί αυτοκράτορες θεωρούσαν τον εαυτό τους διαδόχους του Καρλομάγνου: δεν αποτελούσαν πια παρά φαιδρά σύμβολα. Μετά τον Φρειδερίκο Β΄ Χόενσταουφεν, κανένας αυτοκράτορας δεν ήταν άξιος αυτού του ονόματος. Οι Λουξεμβούργοι και οι Αψβούργοι που τον 14ο και 15ο αιώνα είχαν μοιραστεί το αυτοκρατορικό αξίωμα είχαν αποδειχθεί ανίκανοι να του δώσουν οποιοδήποτε πραγματικό αντίκρουσμα. Αναντίρρητα οι κτήσεις των Αψβούργων, αυξη-

μένες χάρη σε μια σειρά επαφελών γάμων και κληρονομιών (Αυστρία, Στυρία, Καρινθία, Καρινόλη, ένα τμήμα της Σιλεσίας, της Λουσατίας και της Ελβετίας, τέλος τα στέμματα της Βοημίας και της Ουγγαρίας), τους έκαναν τους ισχυρότερους ηγεμόνες της κεντρικής Ευρώπης. Αρκούσε όμως αυτό για να ισχυρίζονται πως κυβερνούν ακόμα την υποτιθέμενη αυτοκρατορία του κόσμου; Ακόμα και πάνω στους ίδιους τους Γερμανούς πρίγκιπες η εξουσία του αυτοκράτορα ήταν μηδενική.

Ούτε ο ανεπαρκής Φρειδερίκος Γ΄ ούτε ο γιος του Μαξιμιλιανός Α΄ στάθηκαν άξιοι να ανατρέψουν μια τόσο δυσχερή κατάσταση. Το μόνο προσόν του τελευταίου ήταν ότι παντρεύτηκε την κληρονόμο του δούκα Καρόλου του Τολμηρού, τη δούκισσα της Βουργουνδίας Μαρία, η οποία του έφερε ως προίκα ένα τμήμα της βουργουνδικής κληρονομιάς: τις Κάτω Χώρες, το Λουξεμβούργο και τη Φρανς-Κοντέ. Καθότι, με το θάνατό της, τα εδάφη αυτά περιήλθαν στο γιο του Φίλιππο Α΄ τον Ωραίο.

Ενώ το παιχνίδι των εθνικών δυναστειών, των κανόνων διαδοχής, των γάμων και των κληρονομιών μοιάζει να διαιωνίζει την ευρωπαϊκή κατάτμηση, μια σειρά τυχαίων γεγονότων επιτρέπει μια τελευταία προσπάθεια παλινόρθωσης της αυτοκρατορίας. Κληρονόμος των Αψβούργων, ο Κάρολος Κουίντος μπορεί πράγματι, χάρη στην καταγωγή του, στην έκταση και την κατάσταση των κρατών που κληρονομεί, καθώς και στο ρόλο που πρέπει να παίξει στην προάσπιση του χριστιανικού κόσμου εναντίον των Τούρκων, να διεκδικεί την υπέρβαση του εθνικού κατακερματισμού για να δημιουργήσει μια νέα αυτοκρατορία της Δύσης. Επί ενάμιση αιώνα η Ευρώπη θα ζήσει στο ρυθμό των Αψβούργων και η ιστορία της θα είναι εκείνη των απεγνωσμένων προσπαθειών που αναλαμβάνονται από τις κεντρώφυγες δυνάμεις των εθνών-κρατών εναντίον της ενωτικής βούλησης του «Οίκου της Αυστρίας».

Οι διαδοχικές γαμήλιες συμμαχίες των προγόνων του επιτρέπουν στον μελλοντικό Κάρολο Κουίντο να συγκεντρώσει τα στέμματα της αυτοκρατορίας, της Βουργουνδίας, της Ισπανίας, της Ουγγαρίας και της Βοημίας. Το 1506 ο θάνατος του πατέρα του Φιλίππου Α΄ του Ωραίου τον καθιστά κύριο των βουργουνδικών εδαφών, ενώ το 1516 η απώλεια του πάππου του βασιλιά της Αραγώνας Φερδινάνδου Β΄ του Καθολικού του ανοίγει το δρόμο της Ισπανίας (μαζί με τη Νεάπολη και τη Σικελία) και της αμερικανικής αυτοκρατορίας της. Το 1519 ο θάνατος του Μαξιμιλιανού Β΄ του κομίζει τις γερμανικές κτήσεις των Αψβούργων. Τέλος οι συγγενικοί δεσμοί του Καρόλου από την πλευρά της μητέρας του οξύνουν τις διεκδικήσεις του στην περιοχή του Μιλάνου και τη Βουργουνδία. Μόνο η Γαλλία μπορεί να σταθεί εμπόδιο στην ανασύσταση μιας αυτοκρατορίας.

Κατεχόμενος από την ιδέα του αυτοκρατορικού μεγαλείου, πεπεισμένος ότι η θεία πρόνοια τον οδηγεί στην αποκατάσταση της αυτοκρατορίας της Δύσης, ο Κάρολος εμφανίζεται ανάμεσα στους πομπώδεις ηγεμόνες της Αναγέννησης ως άνθρωπος μιας άλλης εποχής. Αναθρεμμένος στις Κάτω Χώρες από τη θεία του δούκισσα Μαργαρίτα την Αυστριακή, μοιάζει να έχει αντλήσει από εκεί αυτό το

πνεύμα αντίστασης στις καινοτομίες ιταλικής προέλευσης, το οποίο εκπλήσσει σε έναν αιώνα ολότελα παρασυρμένο από το θαυμασμό των αρχαίων προτύπων. Ο Κάρολος αντλεί από το Μεσαίωνα, από την καρδιά αυτής της γοθτικής Ευρώπης που θέλει να αναστήσει, το ιδεώδες που τον καθοδηγεί. Εργατικός, συνετός, στοχαστικός και ισχυρογνώμων, προτίθεται να μετατρέψει τη μυθική κληρονομιά, την οποία οφείλει στις συμπτώσεις των γάμων και των θανάτων, σε μια συνεκτική αυτοκρατορία που θα ενώνει τη χριστιανική Δύση.

Για να πραγματοποιήσει αυτό το όνειρο πρέπει να παραμερίσει πολλές πλευρές της πραγματικότητας. Πρέπει να καταπολεμήσει το πνεύμα ανεξαρτησίας των Ισπανών ευγενών και τα δικαιώματα των πόλεων της Ιβηρικής Χερσονήσου που η επίμονη πολιτική των Καθολικών Βασιλέων κατασίγασε μάλλον παρά υπερνίκησε. Πρέπει να αποφύγει το ενδεχόμενο οι Γερμανοί εκλέκτορες να παραμερίσουν από την αυτοκρατορία τον πολύ ισχυρό διάδοχο των Αψβούργων. Πρέπει να δαμάσει το πνεύμα ανεξαρτησίας των μικρών Γερμανών πριγκίπων που διαφυλάσσουν ζηλότυπα μια αυτονομία ακριβώς κερδισμένη στο πέρασμα των αιώνων. Τέλος πρέπει –και εκεί βρίσκεται το πιο τολμηρό μέρος του προγράμματος– να νικήσει το βασίλειο της Γαλλίας, το ισχυρότερο κράτος της Δύσης, που εισέρχεται σαν σφήνα στις κτήσεις των Αψβούργων. Αυτή η σύγκρουση ανάμεσα σε ένα όνειρο εξόχως αναχρονιστικό και στις δεσμεύσεις της πραγματικότητας σημαδεύει ολόκληρη τη βασιλεία του Καρόλου Κουίντου. Απέναντι στους αγώνες των περασμένων αιώνων και τους εθνικισμούς που γεννιούνται, οι ελπίδες του διαδόχου των Αψβούργων μοιάζουν, από την πρώτη στιγμή της βασιλείας του, χιμαιρικές.

Για να κυριαρχήσει στη δυτική Ευρώπη θέλει να συστήσει αυτό το «μεγάλο δουκάτο της Δύσης», στην πραγματοποίηση του οποίου είχε ταχθεί ο Κάρολος ο Τολμηρός. Τούτο προϋποθέτει ότι θα αποσπάσει από τον βασιλιά της Γαλλίας το τμήμα της βουργουνδικής κληρονομιάς που κατέχει και κυρίως το δουκάτο της Βουργουνδίας. Σ' αυτή την πολιτική η κληρονομιά του Φερδινάνδου Β΄ της Αραγώνας συνιστά για τον Κάρολο ένα σοβαρό πλεονέκτημα. Απόλυτα αφιερωμένος στα σχέδιά του για το «μεγάλο δουκάτο της Δύσης», ο Κάρολος δεν θεωρεί κατ' αρχάς το νέο του στέμμα παρά ως ένα συμπληρωματικό μέσο για την πραγματοποίηση των φιλοδοξιών του. Προς μεγάλη αγανάκτηση των νέων υπηκόων του, δεν δείχνει καμιά βιασύνη να πάει στο ισπανικό του βασίλειο, και όταν πηγαίνει συνοδεύεται από τους Φλαμανδούς συμβούλους και τη βουργουνδική αυλή του. Αυτοί έχουν άλλωστε την τάση να θεωρούν την Ισπανία ως μια μακρινή κτήση του βουργουνδικού κράτους, ικανή να του προσφέρει νέα έσοδα και νέα οφέλη. Έτσι η αρχιεπισκοπή του Τολέδο παραχωρείται στον ανιψιό ενός συμβούλου του Καρόλου, ενώ οι Βουργουνδοί υπουργοί ζητούν επιχορηγήσεις από τα ισπανικά κόρτες. Τούτη η πολιτική προκαλεί την αντίσταση της καταλανικής αριστοκρατίας, έτοιμης καθώς είναι να ενθαρρύνει την εξέγερση ενός ηγεμόνα που θεωρεί ξένο.

Οι δυσκολίες αυτές περιέρχονται σε δεύτερη μοίρα όταν, μετά το θάνατο του πάππου του Μαξιμιλιανού Α΄, ο Κάρολος κληρονομεί τις γερμανικές κτήσεις

του: μπορεί τώρα, με μεγαλύτερη νομιμότητα, να εμφανιστεί ως υποψήφιος για την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, δεδομένου ότι εδώ και πάνω από έναν αιώνα το αυτοκρατορικό στέμμα έχει παραμείνει στα χέρια των Αψβούργων. Ωστόσο ο τίτλος του αυτοκράτορα είναι αιρετός και οι επτά εκλέκτορες επιλέγουν τους υποψηφίους σε συνάρτηση με τα δικά τους συμφέροντα, δίχως να ευνοούν από καμία άποψη τη γερμανική «εθνικότητα» του επίδοξου αυτοκράτορα. Πάνω απ' όλα ο Κάρολος πρέπει να αντιμετωπίσει την απρόσμενη υποψηφιότητα του βασιλιά της Γαλλίας Φραγκίσκου Α', ο οποίος προτίθεται έτσι να αντισταχθεί στις ηγεμονικές βλέψεις των Αψβούργων.

Καθένας από τους δύο υποψηφίους προσπαθεί να εξαγοράσει τους εκλέκτορες. Για το σκοπό αυτό ο Κάρολος ζητεί τη συνδρομή των Φούγκερ, αλλά αναγκάζεται να χρησιμοποιήσει τη στρατιωτική ισχύ για να επικρατήσει. Στις 27 Ιουνίου 1519 ο Κάρολος Ε' ή Κάρολος Κουίντος εκλέγεται αυτοκράτορας.

Αναλαμβάνοντας σύντομα την αποστολή να ηγηθεί της χριστιανικής σταυροφορίας εναντίον των Τούρκων, ο νεαρός βασιλιάς θα προσκρούσει, σ' ό,τι αφορά το ιδεώδες μιας αυτοκρατορικής Ευρώπης, στις εθνικές μοναρχίες και κυρίως στη Γαλλία, εναντίον της οποίας δεν θα αργήσει να στρέψει τις δυνάμεις του.

ΟΙ ΦΙΛΟΔΟΞΙΕΣ ΤΟΥ ΚΑΡΟΛΟΥ ΚΟΥΙΝΤΟΥ

Για να αποκαταστήσει την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ο Κάρολος πρέπει κατ' αρχάς να συνενώσει υπό το ίδιο σκήπτρο τα δύο κύρια τμήματά της: τη Γερμανία και την Ιταλία. Έχει άλλωστε ένα πάτημα στην ιταλική χερσόνησο: μαζί με την ισπανική κληρονομιά, έλαβε τις ιταλικές κτήσεις του Οίκου της Αραγώνας, τη Νεάπολη και τη Σικελία. Βεβαίως με τη Συνθήκη της Νουαγιόν (1516) παραιτήθηκε από τα δικαιώματά του στην περιοχή του Μιλάνου υπέρ του βασιλιά της Γαλλίας Φραγκίσκου Α'. Αλλά τότε δεν ήταν παρά βασιλιάς της Ισπανίας και ο Φραγκίσκος Α' έφερε τη λάμψη του θριάμβου του στο Μαρινιάνο (1515). Γενόμενος αυτοκράτορας, το βρίσκει πολύ φυσικό να ανανεώσει τις διεκδικήσεις του Φρειδερίκου Α' Βαρβαρόσα ή του Φρειδερίκου Β' Χόενσταουφεν στη Λομβαρδία, ακρογωνιαίο λίθο της αυτοκρατορικής ισχύος στην Ιταλία.

Οι φιλοδοξίες του προσκρούουν και πάλι στη Γαλλία: η σύγκρουση έχει καταστεί αναπόφευκτη. Οι δύο ηγεμόνες ετοιμάζονται γι' αυτήν προσπαθώντας να εξασφαλίσουν τη συμμαχία του βασιλιά της Αγγλίας Ερρίκου Η', ο οποίος καθίσταται επιδιαιτητής της σύγκρουσης. Τούτη η αυταρχική φυσιογνωμία, που επιδίδεται στα γράμματα και τη θεολογία, είναι αποφασισμένη να χρησιμοποιήσει την ισχύ της Αγγλίας των Τυδώρ για να παίξει κύριο ρόλο στην ευρωπαϊκή πολιτική. Ευχαρίστως δέχεται να τον συμβουλευθούν ο αυτοκράτορας και ο βασιλιάς της Γαλλίας. Προσκεκλημένος του Φραγκίσκου Α', φεύγει δυσαρεστημένος από τη συνάντησή του «Χρυσού Στρατοπέδου». Στη συνέχεια, όταν συναντά τον αυτοκράτορα, ακούει ευμενώς ένα αίτημα συμμαχίας εναντίον της Γαλλίας.

Ο πόλεμος αρχίζει λοιπόν με τους χειρότερους οιωνούς για τον Φραγκίσκο Α΄. Χωρίς συμμάχους, είναι αναγκασμένος να πολεμά σε τρία μέτωπα: στη Φλάνδρα, την Ιταλία και τα ισπανικά σύνορα. Πολύ περισσότερο που οι αδικοπραγίες του απέναντι στον κοντόσταβλο του Μπουρμπόν στρέφουν εναντίον του τον ισχυρότερο από τους μεγάλους Γάλλους φεουδάρχες: ο δούκας του Μπουρμπόν Κάρολος συνεννοείται με τον αυτοκράτορα, προετοιμάζοντας το διαμελισμό του βασιλείου. Όταν αποκαλύπτεται και αναγκάζεται να διαφύγει, περνά στον εχθρό. Αυτός είναι που διώχνει τους Γάλλους από την περιοχή του Μιλάνου. Σύντομα ο Μπουρμπόν μεταφέρει τον πόλεμο στην Προβηγκία και το βασίλειο γνωρίζει την ισπανική εισβολή. Ο βασιλιάς της Γαλλίας αντιδρά με τη συνηθισμένη ορμή του, επιτίθεται στην Προβηγκία και καταδιώκει τα στρατεύματα του άπιστου κοντόσταβλου ως μέσα στην περιοχή του Μιλάνου. Στις 24 Φεβρουαρίου 1525 πολιορκεί την Παβία. Τα πυροβόλα του κλονίζουν τα τείχη της πόλης και το θάρος των αμυνομένων εξασθενεί. Όπως στο Μαρινιάνο, ο Φραγκίσκος Α΄ φαίνεται να κρατά τη νίκη στα χέρια του. Θέλοντας να επαναλάβει τα κατορθώματα της πρώτης εκστρατείας του στην Ιταλία, ρίχνεται στην επίθεση επικεφαλής των ιπποτών του. Αλλά αυτή η πράξη απερισκεπτής ανδρείας σημαίνει ότι πρέπει να σιγήσουν τα πυροβόλα: έτσι ο Φραγκίσκος Α΄ χάνει το μεγαλύτερο πλεονέκτημά του στη μάχη. Στη σύγκρουση που ακολουθεί, περικυκλωμένος και τραυματισμένος, αναγκάζεται να παραδοθεί στους αντιπάλους του. «Τα πάντα έχουν χαθεί, εκτός από την τιμή...», γράφει το ίδιο βράδυ στη μητέρα του.

Μεταφερμένος στην Ισπανία, ο Φραγκίσκος Α΄ αναγκάζεται να υπογράψει τη Συνθήκη της Μαδρίτης (1526), στην οποία διαφαίνονται οι στόχοι του Καρόλου Κουίντου: οι «βουργουνδικοί» όροι υποχρεώνουν τον βασιλιά της Γαλλίας να παραιτηθεί από το δουκάτο της Βουργουνδίας, τη Φλάνδρα και το Αρτουά, ενώ οι «αυτοκρατορικοί» όροι του επιβάλλουν να εγκαταλείψει κάθε βλέψη στην Ιταλία και να δεχτεί να ακολουθήσει πιστά τον Κάρολο Κουίντο στη σταυροφορία που αυτός ετοιμάζεται να αναλάβει εναντίον των Τούρκων. Ο Κάρολος Κουίντος φαίνεται να κάνει ένα μεγάλο βήμα στην πραγματοποίηση των αυτοκρατορικών του σχεδίων: συντριμμένος, ο ισχυρότερος αντίπαλός του έχει αναγκαστεί να υποχωρήσει και να υποσχεθεί ότι θα συμπεριφερθεί ως υπάκουος υποτελής.

Όμως αυτή η τόσο περιλαμπρή νίκη ανοίγει ξαφνικά τα μάτια των Ευρωπαίων ηγεμόνων. Συγκαλυμμένοι ως τότε από την απλότητα ή ακόμα και την ταπεινότητα της στάσης του, από τις δυσκολίες του στην Ισπανία και από την αστάθεια της εξουσίας του στη Γερμανία, οι στόχοι του αυτοκράτορα αίφνης εμφανίζονται ξεκάθαροι. Απειλούμενη, η Ευρώπη των εθνών θα αντιδράσει στις ενωτικές βλέψεις του Καρόλου Κουίντου.

Τα αδύνατα σημεία στο σύστημα του Καρόλου Κουίντου σύντομα αποκαλύπτονται. Αν η Ισπανία χειραγωγείται σταθερά, οι Γερμανοί πρίγκιπες δείχνουν πολύ γρήγορα στον αυτοκράτορα ότι η ισχύς του δεν εξαρτάται παρά από την καλή τους θέληση. Ήδη από το 1520 του είχαν αποδείξει την ανεξαρτησία τους: όταν ο Κάρολος κάλεσε τον Λούθηρο για να καταδικάσει την αίρεσή του, δυσκο-

λεύτηκε πάρα πολύ να επιτύχει από τη δίαιτα την εξορία του μεταρρυθμιστή από την αυτοκρατορία. Κυρίως ο εκλέκτορας της Σαξονίας Φρειδερίκος Α΄ δεν δίστασε, προστατεύοντας τον Λούθηρο, να αφήσει την αυτοκρατορική βούληση. Τα χρόνια που ακολουθούν αυξάνουν τις ανησυχίες του Καρόλου Κουίντου: η νέα θρησκεία εξαπλώνεται πολύ γρήγορα στην αυτοκρατορία, επιτρέποντας στους πρίγκιπες να δημεύσουν προς όφελός τους την περιουσία της Εκκλησίας. Πάνω απ' όλα η διάδοση της Μεταρρύθμισης στην ίδια την αυτοκρατορία καθιστά όλο και προβληματικότερη την ενότητα του χριστιανικού κόσμου και κατά συνέπεια το αυτοκρατορικό όνειρο του Καρόλου. Ενώ η νίκη της Παβίας του επιτρέπει, στο πολιτικό επίπεδο, να αρχίσει να πραγματοποιεί τα σχέδιά του, η εξαπλώση του λουθηρανισμού τα ζημιώνει στο θρησκευτικό.

Εν πάση περιπτώσει η διάδοση της Μεταρρύθμισης υπηρετεί τα σχέδια του Φραγκίσκου Α΄. Απελευθερωμένος με τίμημα την επώδυνη Συνθήκη της Μαρτίτης, ο απερίσκεπτος βασιλιάς της Γαλλίας ανακοινώνει ότι δεν θα σεβαστεί τους «βουργουνδικούς» όρους. Ο Φραγκίσκος Α΄ ενισχύεται από την απρόσμενη ένταση του εθνικού αισθήματος: έχοντας συγκληθεί με δική του φροντίδα, το παρλαμέντο διακηρύσσει ότι η Βουργουνδία είναι αναπόσπαστο τμήμα του εθνικού εδάφους.

Ο πόλεμος λοιπόν ξαναρχίζει αλλά κάτω από συνθήκες τελείως διαφορετικές για τον Κάρολο Κουίντο. Ο αντίπαλός του είναι πλέον ο πρωταγωνιστής μιας αντίληψης της Ευρώπης που τίθεται στους αντίποδες του παλιού αυτοκρατορικού μοντέλου. Εμφανίζεται η ιδέα της «ευρωπαϊκής ισορροπίας»: στους κόλπους ενός συστήματος κρατών, καμιά δύναμη δεν θα πρέπει να είναι σε θέση να υπαγορεύσει τη θέλησή της στις άλλες. Για να κάνει σεβαστή αυτή την ισορροπία, για να εμποδίσει το ηγεμονικό εγχείρημα του Καρόλου Κουίντου, ο Φραγκίσκος Α΄ μπορεί να υπολογίζει σε όλους όσους φοβούνται τις ενωτικές αντιλήψεις του πρώτου. Στο εξής ο αυτοκράτορας, κληρονόμος των μεσαιωνικών αντιλήψεων της Ευρώπης, είναι αναγκασμένος να αντιμετωπίσει τις ιδιαιτερότητες που γεννήθηκαν από την ιστορία.

Χωρίς να διαρρηξεί τελείως τους δεσμούς του με τον αυτοκράτορα, ο Ερρίκος Η΄ απομακρύνεται και αρχίζει αφανώς να ευνοεί τον βασιλιά της Γαλλίας. Βλέποντας στο πρόσωπο του Καρόλου Κουίντου ένα νέο Φρειδερίκο Β΄ έτοιμο να καταλάβει την Ιταλία, οι Ιταλοί πρίγκιπες και ο πάπας Κλήμης Ζ΄ συμμαχούν με τον βασιλιά της Γαλλίας. Η παλιά διαμάχη των γουέλφων και των γιβελλίνων αναγεννάται από τις στάχτες της.

Αλλά ο βασιλιάς της Γαλλίας δεν ξέρει πώς να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία. Δεν προσφέρει παρά μικρή βοήθεια στους Ιταλούς πρίγκιπες και οι ιταλικές πόλεις χάνουν η μια μετά την άλλη τις «ελευθερίες» τους. Η Φλωρεντία καταλαμβάνεται και της επιβάλλεται ξανά η δικτατορία των Μεδίκων που ενεργούν ως αντιπρόσωποι του αυτοκράτορα. Εναντίον της Ρώμης, όπου ο Κλήμης Ζ΄ προσπαθεί να του αντισταθεί, ο Κάρολος Κουίντος εξαπολύει ένα στρατό συγκροτημένο στη Γερμανία από λουθηρανούς φανατικούς. Ο Μπουρμπόν που τους διοι-

κεί σκοτώνεται κατά την έφοδο, αλλά η Ρώμη λεηλατείται (1527). Η αγανάκτηση ξεσπά σ' ολόκληρη τη χριστιανοσύνη. Όμως ο Κάρολος Κουίντος είναι κύριος της Ιταλίας και τα καταφέρνει εκεί όπου ο Φρειδερίκος Α΄ Βαρβαρόσα και ο Φρειδερίκος Β΄ Χόενσταουφεν είχαν αποτύχει. Στο εξής οι μικροί πρίγκιπες της Ιταλίας θα είναι οι πιστοί υποτελείς ενός αυτοκράτορα που κάνει ένα νέο βήμα στο δρόμο της επανεγκαθίδρυσης της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Ο Κάρολος Κουίντος αποφασίζει τότε να ενδιαφερθεί πριν απ' όλα για τα θρησκευτικά ζητήματα: ενισχυμένος από τις ιταλικές νίκες του, προτίθεται να θέσει τέλος στη θρησκευτική αίρεση που σπαράσσει την αυτοκρατορία και να τεθεί επικεφαλής μιας σταυροφορίας που θα απαλλάξει την Ευρώπη από τους Τούρκους και θα τον εμφανίσει ως τον αδιαφιλονίκητο αρχηγό του χριστιανικού κόσμου της Δύσης.

Ο τουρκικός κίνδυνος κάνει πράγματι τους Αψβούργους προκεχωρημένους φρουρούς της χριστιανοσύνης. Συνεχίζοντας την τουρκική προέλαση του προηγούμενου αιώνα, ο σουλτάνος Σουλεϊμάν Β΄ ο Μεγαλοπρεπής περνά τον Δούναβη το 1526 και στρατοπεδεύει στα εδάφη των Αψβούργων.

Για να έχει τα χέρια ελεύθερα, ο αυτοκράτορας σπεύδει να ρυθμίσει τα εκκρεμή προβλήματα. Συμφιλιώνεται με τον πάπα, βεβαιώνεται για την ουδετερότητα του Γάλλου βασιλιά Φραγκίσκου Α΄ –με τη Συνθήκη του Καμπραί (1529) παραιτείται από τη Βουργουνδία έναντι της παραίτησης του Φραγκίσκου από τη Φλάνδρα– και αποφασίζει να ρυθμίσει το λουθηρανικό ζήτημα στη Γερμανία. Στη διαίτα του Σπάγιερ, που συνέρχεται το 1529, ο Φερδινάνδος των Αψβούργων διακηρύσσει ότι ο αδελφός του Κάρολος Κουίντος δεν θα ανεχθεί καμιά νέα προσχώρηση πρίγκιπων στη λουθηρανική θρησκεία. Εναντίον αυτής της απόφασης ορθώνεται το πνεύμα ανεξαρτησίας των Γερμανών πρίγκιπων. Απειλούμενοι, οι λουθηρανοί πρίγκιπες «διαμαρτύρονται» κατά της απόφασης του Σπάγιερ. Ως «διαμαρτυρόμενοι» συγκροτούν τη Σμαλκαδική Ένωση, για να υπερασπίσουν τις «ελευθερίες» τους. Τη στιγμή που ο Κάρολος Κουίντος αναλαμβάνει την υπεράσπιση της χριστιανικής Δύσης, οι εχθροί του, συνενοούμενοι για να οδηγήσουν τα σχέδιά του σε αποτυχία, δείχνουν ότι ενδιαφέρονται περισσότερο για τη «διατήρηση της ισορροπίας» παρά για τη νίκη εναντίον των Τούρκων.

Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΟΥ ΚΑΡΟΛΟΥ ΚΟΥΙΝΤΟΥ

Ποτέ πριν η απόσταση ανάμεσα στις αντιλήψεις του Καρόλου Κουίντου και εκείνες των βασιλιάδων της Ευρώπης δεν ήταν τόσο αισθητή όσο την περίοδο 1530-1540. Ενώ ο αυτοκράτορας διευθύνει την τελευταία σταυροφορία και διεξάγει στη Μεσόγειο έναν αγώνα εναντίον των Βερβερίνων πειρατών που καταλήγει στην καταστροφή του αυτοκρατορικού στόλου (1541), ο Φραγκίσκος Α΄ υφαίνει υπομονετικά το πλέγμα των συμμαχιών του. Για να εξουδετερώσει τον αυτοκράτορα, ο «Χριστιανικότετος Βασιλιάς»⁸⁰ δεν διστάζει να συμμαχή-

σει με τους προτεστάντες πρίγκιπες της Σμαλκαλδικής Ένωσης. Συνάπτει μάλιστα συμμαχία με τον σουλτάνο, σύμφωνα με τους όρους της οποίας οι Τούρκοι θα απειλήσουν με εισβολή τη Βιέννη τη στιγμή που ο Φραγκίσκος θα καταλάβει το Πεδεμόντιο. Ποτέ πριν η μεσαιωνική αντίληψη της ενότητας της χριστιανικής Ευρώπης δεν υπήρξε τόσο αναχρονιστική.

Η αποτυχία του αυτοκρατορικού στόλου έκανε αναμφίβολα λιγότερη αίσθηση στον Κάρολο Κουίντο απ' ό,τι αυτή η ανακάλυψη της βαθιάς αδιαφορίας που συνάντησε στην Ευρώπη η σταυροφορία του. Απογοητευμένος από τη στάση των Ευρωπαίων ηγεμόνων, αφήνει τα μεγαλεπήβολα σχέδιά του για να δώσει προσοχή –πολύ αργά όμως– στην κατάσταση των βασιλείων του.

Στη Γερμανία είναι ανελέητος απέναντι στους προτεστάντες, των οποίων η λιποταξία βάρυνε τόσο πολύ στην αποτυχία των σχεδίων του. Πρωταγωνιστής της θρησκευτικής ορθοδοξίας, ζητεί τη βοήθεια της Ισπανίας για να εξαλείψει την αίρεση. Τα καστιλιανικά στρατεύματα του προσφέρουν στο Μύλμπεργκ (1547) τη νίκη εναντίον των πρίγκιπων της Σμαλκαλδικής Ένωσης. Ενώ οι ισπανικές φρουρές κατέχουν τη Γερμανία, ο Κάρολος επιβάλλει τη θέλησή του στην αυτοκρατορία: η Ιερά Εξέταση μεταφυτεύεται από την Ιβηρική Χερσόνησο στη Γερμανία, το χρυσόβουλλο, εγγύηση της γερμανικής αυτονομίας, καταργείται και ο Φερδινάνδος Α΄ ανοίγει τη δίαυτο της Βοημίας με την εκτέλεση τεσσάρων προτεσταντών.

Η σκληρότητα του Καρόλου δεν αργεί να οδηγήσει στην επανένωση των εχθρών του. Οι προτεστάντες πρίγκιπες συνέρχονται από το χτύπημα και ο νέος βασιλιάς της Γαλλίας Ερρίκος Β΄ τους παρέχει τη συνδρομή του. Η ίδια η Ρώμη απομακρύνεται από έναν αυτοκράτορα ο οποίος, αν και υπερασπίζεται τη χριστιανισσύνη, θυμίζει μάλλον δυσάρεστα τον Φρειδερίκο Β΄ Χόενσταουφεν. Τέλος μια διαμάχη διαδοχής φέρνει τον Κάρολο Κουίντο σε αντιπαράθεση με τον αδελφό του Φερδινάνδο Α΄. Ο τελευταίος, στον οποίο ο Κάρολος είχε από καιρό εμπιστευθεί τη διοίκηση των γερμανικών εδαφών του, έχει εκλεγεί βασιλιάς των Ρωμαίων, πράγμα που δικαιωματικά τον κάνει διάδοχο του αυτοκρατορικού θρόνου. Χωρίς να επανέλθει σ' αυτή την απόφαση, ο Κάρολος θέλει να εξασφαλίσει στο γιο του Φίλιππο –ήδη διάδοχο της Ισπανίας, των βουργουνδικών εδαφών και των αμερικανικών κτήσεων, μετέπειτα Φίλιππο Β΄– τη διαδοχή του Φερδινάνδου. Πιστεύει πως έτσι θα εξασφαλίσει για το μέλλον την αλληλεγγύη της δυναστείας των Αψβούργων της Ισπανίας και της Αυστρίας. Αλλά οι Γερμανοί πρίγκιπες, που είχαν πλέον την ευκαιρία να μετανιώσουν για την εκλογή του Καρόλου Κουίντου, δεν ενδιαφέρονται να αποκτήσουν ένα νέο κύριο αυτού του είδους. Επιπλέον ο Φίλιππος, ηγεμόνας εξ ολοκλήρου Ισπανός, τους φαίνεται ακόμα πιο ξένος απ' ό,τι στο παρελθόν ο πατέρας του. Ο Κάρολος αναγκάζεται να εγκαταλείψει την ιδέα. Αυτή η νέα αποτυχία προστίθεται στον ήδη μακρύ κατάλογο των απογοητεύσεών του.

Όλα μοιάζουν να συμμαχούν εναντίον αυτού του γηρασμένου και άρρωστου αυτοκράτορα. Ενθαρρυμένοι στα κρυφά από τον Ερρίκο Β΄, οι προτεστάντες πρίγκιπες περνούν στην επίθεση. Συγκεντρωμένοι γύρω από τον εκλέκτορα της

Σαξονίας, καταλαμβάνουν το Ίνσμπρουκ, από το οποίο ο ο Κάρολος Κουίντος αναγκάζεται εσπευσμένα να διαφύγει. Περνώντας τη διάβαση του Μπρένερ εγκαταλείπει τη Γερμανία, προς μεγάλη ικανοποίηση των προτεσταντών πριγκίπων αλλά και των Αψβούργων της Βιέννης. Στο μεταξύ ο βασιλιάς της Γαλλίας, με τη σύμφωνη γνώμη των πριγκίπων του Σβάλκαλντεν, καταλαμβάνει τις τρεις αυτοκρατορικές οχυρές πόλεις: τις επισκοπικές έδρες του Μετς, της Τουλ και του Βερντέν. Στο νου του Ερρίκου Β΄ πρόκειται απλώς για ενέχυρα που θα χρησιμεύσουν σε μια διαπραγμάτευση για την Ιταλία. Για τον Κάρολο Κουίντο είναι ένα θανάσιμο πλήγμα στο αυτοκρατορικό έργο. Παράλυτος από αρθρίτιδα, ο αυτοκράτορας κάνει μια τελευταία προσπάθεια: συνομολογώντας ανακωχή με τους προτεστάντες, κινείται προς δυσμάς για να ανακαταλάβει τις τρεις επισκοπές. Αλλά οι δυνάμεις του είναι περιορισμένες, η Γερμανία δεν τον ακολουθεί παρά με απέχθεια και μόνο η ενεργητικότητα της απόγνωσης τον ωθεί να αναλάβει, παρ' όλες τις αντίθετες συμβουλές, την πολιορκία του Μετς. Την πόλη υπερασπίζεται δραστήρια ένας Λορραίνος πριγκίπας στην υπηρεσία της Γαλλίας, ο δούκας της Γκιζ Φραγκίσκος Α΄. Το 1553 ο Κάρολος Κουίντος γνωρίζει την ταπεινώση της ήττας και μιας καταστροφικής υποχώρησης. Τα φιλόδοξα σχέδιά του έχουν αποτύχει οριστικά.

Ηττημένος, γερασμένος, άρρωστος, τσακισμένος από το πλήθος των προβλημάτων που αντιμετωπίζει, δεν έχει πλέον το κουράγιο να συνεχίσει τον αγώνα εναντίον των προτεσταντών πριγκίπων που καθημερινά ενδυναμώνονται στη Γερμανία. Με γκρεμισμένο το αυτοκρατορικό του όνειρο, με τραυματισμένη την πολιτική ενότητα της αυτοκρατορίας του, με διαιρεμένη τη χριστιανική πίστη, δέχεται το 1555 να υπογράψει στο Άουγκσμπουργκ οριστική ειρήνη με τη Σμαλκαλδική Ένωση: υπό τον όρο να παραιτηθούν από νέες δημεύσεις της περιουσίας της Εκκλησίας, οι πριγκίπτες μπορούν να επιλέξουν τη λουθηρανική θρησκεία. Παραιτείται επίσης από την ενότητα της χριστιανικής αυτοκρατορίας και συγκατατίθεται σε μια κατάτμηση της Γερμανίας που καθιστά την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία κενή περιεχομένου.

Δεν θα μπορούσε να φανταστεί κανείς πληρέστερη καταστροφή. Ο αυτοκράτορας δεν ήταν δυνατόν να επιβιώσει πολιτικά μετά απ' αυτή: παραιτείται (1556) και μεταβιβάζει στον μεν αδελφό του Φερδινάνδο Α΄, που σύντομα εκλέγεται αυτοκράτορας, την κατοχή των αυστριακών και γερμανικών εδαφών των Αψβούργων, τα οποία θα προστεθούν στα στέμματα της Βοημίας και της Ουγγαρίας, στον δε γιο του Φίλιππο την ισπανική και βουργουνδική κληρονομιά μαζί με το ιταλικό προσάρτημά της. Μετά αποσύρεται στο ισπανικό μοναστήρι του Υούστε όπου πεθαίνει το 1558.

Έτσι εξαφανίζεται ο τελευταίος ηγεμόνας που έδωσε στον αυτοκρατορικό τίτλο τη μεσαιωνική σημασία του. Στο εξής οι ιδιαιτερότητες θριαμβεύουν στην Ευρώπη: πολιτική ιδιαιτερότητα που ενδυναμώνεται στο πλαίσιο των εθνών-κρατών και θρησκευτική ιδιαιτερότητα που υπογραμμίζεται από τον πολλαπλασιασμό των προτεσταντικών αιρέσεων. Η ενοποίηση της Ευρώπης δεν θα επιχει-

ρηθεί πλέον με άξονα τη μεσαιωνική ιδέα της ενιαίας αυτοκρατορίας.

Οι ενωτικές προσπάθειες δεν εξαφανίζονται. Αλλά οι ηγεμόνες που επιχειρούν να τις υλοποιήσουν δεν ονειρεύονται πια την ευρωπαϊκή ηγεμονία παρά στηριγμένοι στη νέα δύναμη των εθνών. Έτσι, πρώτα ο βασιλιάς της Ισπανίας Φίλιππος Β΄ των Αψβούργων, στη συνέχεια ο αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας Φερδινάνδος Β΄ των Αψβούργων, θα προσπαθήσουν, ο ένας μετά τον άλλον, να επιβάλουν τη θέλησή τους στην ήπειρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15

Η εποχή των ταραχών (1560-1660)

♦ Στο πρώτο ήμισυ του 16ου αιώνα και τις αρχές του 17ου η Ευρώπη πλήττεται από μια σειρά κρίσεων που οφείλονται σε συνεχείς κακές εσοδείες, στην επάνοδο της νομισματικής στενότητας και στην επανεμφάνιση των λιμών και των επιδημιών. Η άνοδος των τιμών και οι νομισματικοί χειρισμοί επισύρουν την υποτίμηση των νομισμάτων, οι πόλεμοι ερημώνουν την Ευρώπη και οι ζώνες που κατά την προηγούμενη περίοδο ευημερούσαν βυθίζονται στο μαρασμό.

♦ Η αναστροφή της συγκυρίας πολλαπλασιάζει τον αριθμό των φτωχών και των επαιτών. Λιγότερο αποδεκτή απ' ό,τι στο παρελθόν, τούτη η φτώχεια οδηγεί στη δημιουργία πτωχοκομείων και γενικών νοσοκομείων. Αλλά οι εξεγέρσεις, που προκαλούνται από τη σιτοδεία ή τους φόρους, πολλαπλασιάζονται σ' ολόκληρη την Ευρώπη επισύροντας σκληρά κατασταλτικά μέτρα.

♦ Αυτές οι νέες συνθήκες επιβάλλουν μια ατμόσφαιρα σκεπτικισμού (την οποία εκφράζει χαρακτηριστικά ο Μονταίν) που βάζει τέρμα στο ουμανιστικό κύμα. Η ανάδειξη των εθνικών ιδιαιτεροτήτων θέτει υπό αμφισβήτηση τον οικουμενικό χαρακτήρα του πολιτισμού προς όφελος εθνικών πολιτισμών και γλωσσών.

♦ Τούτη η περίοδος ταραχών και ανησυχιών βρίσκει ένα μέσο έκφρασης στο μπαρόκ. Γεννημένο από τη βούληση της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας μετά τη Σύνοδο του Τριδέντου να εδραιώσει τα νέα δόγματα, αποτελεί αρχικά μια μορφή αναπαράστασης των ιερών μυστηρίων, των οποίων ο θεατρικός και δραματικός χαρακτήρας απευθύνεται μάλλον στην ευαισθησία και τη φαντασία παρά στη λογική. Όμως στη συνέχεια συνιστά περισσότερο μια επίδειξη πλούτου για να δοξαστεί ο Θεός και να σημειωθεί η δύναμη της Εκκλησίας. Γεννημένο στην Ιταλία, το μπαρόκ ανθεί στην Ισπανία, τη ρωμαιοκαθο-

λική κεντρική Ευρώπη, το νότιο τμήμα των Κάτω Χωρών και, με πολύ ισχυρές αντιστάσεις, τη Γαλλία.

♦ Στις αρχές του 17ου αιώνα παρουσιάζεται το νεωτερικό επιστημονικό πνεύμα με τις μαθηματικά θεμελιωμένες αστρονομικές ανακαλύψεις του Κέπλερ και του Γαλιλαίου και τη σύνταξη του Λόγου περί της μεθόδου από τον Καρτέσιο. Έτσι βλέπει κανείς να δημιουργείται μια Ευρώπη των σοφών, οι οποίοι ωστόσο διστάζουν να επικαλεστούν ανοιχτά το λόγο σε μια εποχή όπου η πίστη εξακολουθεί να αποτελεί το συνεκτικό στοιχείο των κοινωνιών.

Ολόκληρο το εγχείρημα του Καρόλου Κούντου εκτυλίσσεται στη διάρκεια του «ωραίου 16ου αιώνα», αυτού του χρυσού αιώνα που σημαδεύεται από την ευημερία, την άνοδο των τιμών και της παραγωγής, τη σχετική ευμάρεια των πληθυσμών και τη δημογραφική αύξηση. Το δεύτερο ήμισυ του 16ου αιώνα και τα πρώτα χρόνια του 17ου τοποθετούνται σε ένα διαφορετικό, πολύ σκοτεινότερο πλαίσιο. Η Ευρώπη εισέρχεται για έναν αιώνα σε μια νέα εποχή αναταραχών.

Η ΑΝΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΥΡΙΑΣ

Οι ιστορικοί έχουν εκπλαγεί από τη σοβαρότητα των κυκλικών κρίσεων που πλήττουν την Ευρώπη από το δεύτερο ήμισυ του 16ου αιώνα. Ο «ωραίος 16ος αιώνας» δεν ήταν τελειώς απαλλαγμένος από κακές εσοδείες, αλλά οι λιμοί και η υπερθνησιμότητα είχαν διαρκέσει μόνο μερικά χρόνια (το 1505-1506, το 1520-1523, περί το 1530 και το 1545-1546). Όμως μετά απ' αυτή τη χρονολογία οι κρίσεις είναι συχνότερες (κάθε τρία ή πέντε χρόνια), οι πτώσεις της παραγωγής και των τιμών σημαντικότερες και η διάρκεια των δυσχερειών μεγαλύτερη. Οι δύο τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα είναι περίοδοι περίπου συνεχών κρίσεων. Μετά από μια πρόσκαιρη σταθεροποίηση, οι δυσχέρειες συνεχίζονται πρακτικά ως τα τέλη του 17ου αιώνα. Τα έτη 1630-1632, 1648-1652, 1661, 1693-1694 είναι περίοδοι μεγάλων λιμών και θνησιμότητας. Δεδομένου ότι ανάμεσα στις κρίσεις δεν παρουσιάζεται σοβαρή ανάκαμψη, οι τιμές ταλαντεύονται μεταξύ μιας γενικά πτωτικής τάσης και απότομων ανόδων που ρίχνουν στην απόγνωση και την ανέχεια τους μικροπαραγωγούς αγρότες και τους φτωχούς.

Πώς να εξηγηθεί αυτή η μακρά περίοδος μαρασμού η οποία, με μερικές φάσεις ύφεσης, συνεχίζεται ως τις αρχές του 18ου αιώνα; Με βάση το γεγονός ότι οι κακές εσοδείες οφείλονται σε δυσμενείς κλιματολογικές συνθήκες εξετάστηκε η υπόθεση μιας μεταβολής του κλίματος που θα πρέπει να εμφανίστηκε γύρω στο 1560 και να διήρκεσε όλο τον 17ο αιώνα. Θα επρόκειτο για μια γενική

ψύχρανση, μια μικρή «περίοδο παγετώνων», με σκληρούς χειμώνες και δροσερά και υγρά καλοκαίρια, που έκανε τους σπόρους να σαπίζουν στο χώμα. Ωστόσο, αν και υπάρχουν μαρτυρίες για μερικούς σκληρούς χειμώνες και μερικά δροσερά καλοκαίρια, λείπουν οι αποδείξεις που θα βεβαίωναν ότι αυτό ίσχυσε για ολόκληρη την περίοδο.

Η εξήγηση που αναφέρεται στην ελάττωση της ποσότητας των κυκλοφορούντων πολύτιμων μετάλλων μοιάζει πολύ πιο ελκυστική, δεδομένου ότι η ευημερία των αρχών του 16ου αιώνα εξηγείται εν πολλοίς από την αφθονία τους. Αντίθετα, στις αρχές του 17ου αιώνα, επανεμφανίζεται η νομισματική στενότητα που είχε χαρακτηρίσει την Ευρώπη πριν από τις Μεγάλες Ανακαλύψεις. Διαπιστώνεται πράγματι ότι οι αφίξεις αργύρου στη Σεβίλη μειώνονται ταχύτατα μετά το 1630. Το 1650 έχουν πέσει στο μισό. Αυτή η εξέλιξη οφείλεται στην εξάντληση των υπερεκμεταλλευμένων φλεβών και στην έλλειψη εργατικών χεριών: ο ινδιάνικος πληθυσμός πλήττεται από μια καταστροφική θνησιμότητα.

Ένα τρίτο στοιχείο μπορεί να επιστρατευθεί για να εξηγήσει την ανακοπή της ανάπτυξης μετά το 1560: πρόκειται για το δημογραφικό επιχείρημα. Η μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση που διαπιστώνεται κατά το πρώτο ήμισυ του 16ου αιώνα φαίνεται να χάνει την ορμή της μετά το 1560 εξαιτίας της ανεπάρκειας των διαθέσιμων βασικών ειδών. Καθώς οι αγροτικές τεχνικές δεν έχουν καθόλου προοδεύσει, η μόνη απάντηση στην αύξηση του πληθυσμού είναι η επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Ωστόσο αυτή η επέκταση, που συχνά καταλήγει στην καλλιέργεια γαιών κακής ποιότητας, δεν μπορεί να επαρκέσει. Διαπιστώνεται λοιπόν μια ρήξη της ισορροπίας μεταξύ πληθυσμού και βασικών ειδών, η οποία εξηγεί την επανεμφάνιση των λιμών και μαζί τους των μεγάλων επιδημιών (ευλογιάς, τύφου, ελονοσίας, ιλαράς, κοκκύτη και κυρίως πανώλης). Στα τέλη του 16ου αιώνα ξεσπούν τέσσερα μεγάλα κύματα πανώλης (1563-1566, 1575-1578, 1589-1590, 1597-1601). Θα ακολουθήσουν κι άλλα τον 17ο αιώνα, που πλήττουν ολόκληρη την Ευρώπη.

Έχοντας ξεκινήσει στις αρχές του 16ου αιώνα, η άνοδος των τιμών συνεχίζεται κατά το δεύτερο ήμισυ του. Αφού διπλασιαστούν μεταξύ 1520 και 1550, οι τιμές ξαναδιπλασιάζονται μεταξύ 1550 και 1600. Τραυματική για κοινωνίες συνηθισμένες σε σχετική σταθερότητα, τούτη η άνοδος εξηγείται αρχικά από την αφθονία των πολύτιμων μετάλλων που φτάνουν από την Αμερική, αλλά με το τέλος του 16ου αιώνα παίρνει μια πραγματικά πληθωριστική όψη.

Η υποτίμηση των νομισμάτων δεν εξηγείται μόνο από την αφθονία τους αλλά και από τους νομισματικούς χειρισμούς στους οποίους επιδίδονται τα κράτη. Οι σημαντικές δαπάνες που προκαλούνται από τη γέννηση διοικητικών μηχανισμών και από τους συνεχείς πολέμους καταλήγουν στον βαρύτατο δανεισμό των πριγκίπων. Για να αμβλύνουν τα χρέη τους, τούτοι δοκιμάζουν την υποτίμηση. Επιπλέον, καθώς οι αφίξεις αργύρου είναι πολύ σημαντικότερες από τα φορτία του χρυσού, το κίτρινο μέταλλο χρειάζεται να ανατιμηθεί πολλές φορές. Τέλος η νομισματοκοπία χωρίς έλεγχο των αδόκιμων νομισμάτων (χαλκονομισμάτων α-

ναμιγμένων με άργυρο, που χρησιμοποιούνται σε μικρές πληρωμές) καταλήγει στην υποτίμησή του και σε τεράστιο πληθωρισμό. Σ' αυτή την αναστροφή της συγκυρίας, θα πρέπει ακόμη να διακρίνει κανείς το ρόλο των εμφύλιων και διακρατικών πολέμων που ρημάζουν την Ευρώπη. Μετά το δεύτερο ήμισυ του 16ου αιώνα, που σημαδεύεται από τους θρησκευτικούς πολέμους και τις πολεμικές επιχειρήσεις του βασιλιά της Ισπανίας Φιλίππου Β', ο 17ος αιώνας αρχίζει με τον Τριακονταετή Πόλεμο. Αυτές οι συγκρούσεις που αιματοκυλούν τη Δύση καταβροχθίζουν επίσης ένα μεγάλο τμήμα του διαθέσιμου χρήματος.

Τέλος, στο δεύτερο ήμισυ του 16ου αιώνα, μετατοπίζεται το οικονομικό κέντρο βάρους της Ευρώπης. Η μεσογειακή Ευρώπη, που είχε αντέξει το άνοιγμα των ωκεάνειων δρόμων, πλήττεται με καθυστέρηση μισού αιώνα από μια αθεράπευτη παρακμή. Η υπερβολική εκχέρωση των δασών προκαλεί διάβρωση του εδάφους που καταστρέφει τους παλιούς σιτοβολώνες της Σικελίας και της Προβηγκίας. Στην Ισπανία η απέλαση των Μορίσκος (μουσουλμάνων που είχαν βαφτιστεί χριστιανοί) οδηγεί σε υποχώρηση των αγροτικών τεχνικών. Στο εξής είναι αναγκαία η μαζική εισαγωγή δημητριακών από τη βόρεια Ευρώπη για να αντιμετωπιστεί το έλλειμμα παραγωγής της Μεσογείου. Στις πόλεις, που πάσχουν από υπερπληθυσμό και από επιδημίες πανώλης, οι αστοί εγκαταλείπουν το εμπόριο από το οποίο έκαναν τις περιουσίες τους για να αφιερωθούν στην πολιτική και τις υπερβολικές δαπάνες.

Την παρακμή της μεσογειακής Ευρώπης ακολουθεί εκείνη των περιοχών που βρίσκονται πάνω στα δρομολόγια τα οποία τη συνδέουν με τη βόρεια Ευρώπη. Πλήττεται έτσι η νότια Γερμανία όπου, από το δεύτερο ήμισυ του 16ου αιώνα, το Άουγκσμπουργκ και η Νυρεμβέργη παρακμάζουν. Το ίδιο γίνεται, στην κατάληξη αυτού του δρομολογίου, με τη Φλάνδρα και τη Βραβάντη, όπου επιπλέον εκδηλώνονται πολιτικές, κοινωνικές και θρησκευτικές αναταραχές. Η Ισπανία αντιμετωπίζει με αυστηρή καταστολή τις εξεγέρσεις των Κάτω Χωρών. Η Αμβέρσα, που λεηλατείται το 1576 και πολιορκείται το 1585, στερείται τελικά τις θαλάσσιες εμπορικές διεξόδους της και γνωρίζει την ολική καταστροφή. Από την άλλη, η ατλαντική πλευρά προοδεύει με εντεινόμενους ρυθμούς: τα ισπανικά, πορτογαλικά ή γαλλικά λιμάνια και κυρίως εκείνα των παράκτιων χωρών της Βόρειας Θάλασσας ή της Βαλτικής συνεχίζουν την ανάπτυξη που παρουσίασαν τον 16ο αιώνα. Οι Ολλανδοί βγάζουν οριστικά τους Χανσεάτες από το διαμετακομιστικό εμπόριο, του οποίου το Άμστερνταμ γίνεται το ζωτικό κέντρο.

ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΕΞΕΓΕΡΣΕΙΣ

Αυτή η αναστροφή της συγκυρίας πολλαπλασιάζει τον αριθμό των φτωχών. Ενώ η μεγάλη φτώχεια είχε εξαλειφθεί στο πρώτο ήμισυ του 16ου αιώνα, ο 17ος θυμίζει από πολλές απόψεις τη σκοτεινή περίοδο του τέλους του Μεσαίωνα: οι μικροί παραγωγοί έχουν περιέλθει σε κατάσταση πείνας και τα μέλη των

λαϊκών τάξεων των πόλεων, που υφίστανται την άνοδο των τιμών και την πίεση της φορολογίας, καταλήγουν να απαιτούν από εκείνους οι οποίοι έχουν πλουτίσει από το εμπόριο, τις πολεμικές προμήθειες ή την κερδοσκοπία στα σιτηρά.

Αυτή η φτώχεια γίνεται πλέον αντιληπτή ως μια ανώμαλη κατάσταση που ζητεί απάντηση από τους χριστιανούς. Η βελτίωση της κατάστασης στη διάρκεια του 16ου αιώνα, οι μεταρρυθμίσεις, ο σχετικά εξαγνισμένος χαρακτήρας της θρησκείας και η εμβάθυνση στο ευαγγελικό μήνυμα δεν επιτρέπουν πλέον να αντιμετωπίζεται μοιρολατρικά η παρουσία των φτωχών.

Η θεραπεία είναι συχνά αμφιλεγόμενη. Με πρόσχημα τη συνδρομή χριστιανών που βρίσκονται σε ανάγκη, στους οποίους παρέχεται τροφή και εργασία, επιτυγχάνεται η επιτήρηση ενός περιθωριακού πληθυσμού και η αποφυγή εξεγέρσεων και συνθηκών ανασφάλειας μέσα από τον εγκλεισμό των αλητών. Μια συνολική πολιτική καταπολέμησης της φτώχειας αναπτύσσεται σ' ολόκληρη την Ευρώπη. Ιδρυμένα από τις πόλεις και τα κράτη, γενικά πτωχοκομεία ή γενικά νοσοκομεία στεγάζουν τους φτωχούς, που έτσι δεν γεμίζουν πια τους δρόμους των πόλεων. Εκεί δίνεται εργασία στους υγιείς και διδάσκεται μια τέχνη στα παιδιά. Έτσι ο πάπας Σίξτος ΣΤ' στη Ρώμη, τα θρησκευτικά τάγματα στις ρωμαιοκαθολικές χώρες, οι πόλεις και οι ενορίες δεν αφήνουν τους φτωχούς να πεθάνουν από την πείνα. Αυτή η πολιτική χρειάζεται σημαντικές δαπάνες, οι οποίες αναλαμβάνονται από τους ευπορότερους κατοίκους των πόλεων. Ο εγκλεισμός των περιθωριακών, των φτωχών και των παραστρατημένων θα αναλυθεί λεπτομερώς από τον φιλόσοφο Μισέλ Φουκώ (*Η ιστορία της τρέλας στην κλασική εποχή / Histoire de la folie à l'âge classique* και *Επιτήρηση και τιμωρία / Surveiller et punir*).

Παρά τον αγώνα εναντίον της φτώχειας, η κοινωνική αναταραχή ξεσπά. Οπωσδήποτε οι αιτίες είναι ποικίλες, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η οικονομική ένταση της περιόδου παίζει σημαντικό ρόλο στην αφετηρία και την ανάπτυξη της. Η περίοδος από το 1625 ως το 1650 είναι σ' ολόκληρη την Ευρώπη πλούσια σε εξεγέρσεις: στάση της Βισκάια στη χώρα των Βάσκων (1631), ταραχές στην Αιξ-αν-Προβάνς, το Παρίσι, τη Ρουάν, το Μπορντώ ή το Πουατιέ (1631), ξεσήκωμα των «ξυπόλητων» (των *va-nu-pieds*) στη Νορμανδία (1639), με προεκτάσεις στη Βρετάνη, το Πουατού, τις κεντρικές επαρχίες. Τέλος η Καταλωνία στασιάζει το 1640.

Αυτές οι εξεγέρσεις έχουν την αφετηρία τους σε μια σιτοδεία ή ένα νέο φόρο. Στη Νορμανδία το ξεσήκωμα των «ξυπόλητων» γεννιέται από μια εξέγερση εναντίον της φορολογίας του αλατιού (1639). Το πλήθος, που σφάζει τον φοροεισπράκτορα, δέχεται την υποστήριξη ευγενών και ιερών. Στις Ηνωμένες Επαρχίες⁸¹, με το πρόσχημα μιας θεολογικής διαμάχης, ναύτες, εργάτες και ευγενείς του εσωτερικού συγκεντρώνονται πίσω από τον Οίκο της Οράγγης για να αντιταχθούν στους αστούς και επιχειρηματίες των λιμανιών της Ολλανδίας. Η Σφενδόνη⁸² συγκεντρώνει αστούς και λαϊκές τάξεις των πόλεων, ευγενείς και

χωρικούς, εναντίον της εγκατάστασης βασιλικών οργάνων επιφορτισμένων με την είσπραξη των φόρων.

Κληρονόμοι των ζακερί του τέλους του Μεσαίωνα, οι κινήσεις αυτές έχουν την ίδια μοίρα. Η κρατική καταστολή πέφτει στους στασιαστές. Ο Ρισελιέ συντρίβει χωρίς οίκτο τη στάση των «ξυπόλητων», τιμωρώντας τους εξεγερμένους και τους αξιωματούχους που τους υποστήριξαν. Οι πρώτοι πεθαίνουν στον τροχό και την αγχώνη, οι δεύτεροι εξορίζονται και οι πόλεις καταδικάζονται να πληρώσουν βαριά πρόστιμα. Όταν πλούσιοι και φτωχοί ενώνονται εναντίον της βασιλικής αυθαιρεσίας, σπανίως η συμμαχία τους αντέχει για καιρό στους ανταγωνισμούς που τους χωρίζουν. Ανησυχώντας για τις ακρότητες στις οποίες η σιτοδεία ωθεί τους πιο φτωχούς, οι αστοί καταλήγουν να δεχτούν την εξουσία του κράτους, μόνου ικανού να αποκαταστήσει την τάξη.

Οι δυσκολίες της οικονομικής συγκυρίας, η καταστροφή ορισμένων περιοχών της ηπείρου, η επανεμφάνιση του λιμού και των επιδημιών, η άνοδος των τιμών, η πυροδότηση συγκρούσεων, οι κοινωνικές ταραχές και οι εξεγέρσεις προκαλούν βαθιά κρίση του συστήματος αξιών που διαμορφώθηκε στα τέλη του 15ου αιώνα και τις αρχές του 16ου.

Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΥ

Ο φλωρεντινός ουμανισμός του 15ου αιώνα έτρεφε εξαιρετική εμπιστοσύνη στη δυνατότητα του ανθρώπου να οδηγηθεί, στηριγμένος στα διδάγματα της Αρχαιότητας, στην κατανόηση ολόκληρης της δημιουργίας μέσα από τους δρόμους της Αγάπης και τη λατρεία του Ωραίου. Ωστόσο η αισιοδοξία που γεννιέται από τις νεοπλατωνικές βεβαιότητες δεν αντέχει στις αποτυχίες του 16ου αιώνα. Η νεωτερική παιδεία που συνιστούν οι ουμανιστές δεν έχει αλλάξει την ανθρώπινη φύση: τα διδάγματα των Αρχαίων αποδεικνύονται ανίκανα να θεμελιώσουν μια επιστήμη της οποίας τα συμπεράσματα να συνδέονται με την εμπειρία και η θέληση για βαθύτερη γνώση του ευαγγελικού μηνύματος κατέληξε στην ανάπτυξη αιρέσεων και τη ρήξη της ενότητας του χριστιανικού κόσμου.

Στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα, η αισιοδοξία παραχωρεί τη θέση της στο σκεπτικισμό. Χαρακτηριστικά της νέας εποχής, *Τα δοκίμια / Les Essais* του Μονταίν εκφράζουν βαθιά αμφιβολία για τις σίγουρες αλήθειες, τις βεβαιότητες της γνώσης, και προκρίνουν μια σοφία που συνίσταται στην παραίτηση μπροστά στην αδυναμία του ανθρώπινου πνεύματος, την αναγνώριση της σχετικότητας των αληθειών και τέλος την αναστολή κάθε κρίσης. Η ίδια αμφιβολία θριαμβεύει σ' ό,τι αφορά τον οικουμενικό χαρακτήρα της ουμανιστικής κουλτούρας. Η άνοδος των εθνικών ιδιαιτεροτήτων, η αντίδραση κατά της κυριαρχίας των λατινικών ή κατά της ιταλικής υπεροχής οδηγούν στην εδραίωση της εκάστοτε εθνικής κουλτούρας και στην υπεράσπιση των καθομιλουμένων γλωσσών στις οποίες εκφράζονται πλέον ποιητές και μυθιστοριογράφοι. Ενώ ο ντυ Μπελαί γίνεται συνήγο-

ρος των γαλλικών ως γλώσσας πολιτισμού (*Η άμυνα και εύκλεια της γαλλικής γλώσσας/Défense et illustration de la langue française*, 1549), ο Τάσο στην Ιταλία προσπαθεί να ξαναβρεί τη φλέβα των μυθιστορημάτων της μεσαιωνικής ιπποσύνης. Στην Αγγλία τα ποιήματα του Σπένσερ, τα θεατρικά έργα του Μάρλοου και κυρίως τα δράματα του Σαίξπηρ εξαίρουν την εθνική ιστορία. Τέλος, η Ισπανία του Θερβάντες, η Πορτογαλία του Καμόενς ή η Γερμανία του Λούθηρου αποδύονται στην επεξεργασία εθνικών πολιτισμικών μορφωμάτων εγκαταλείποντας το ουμανιστικό όνειρο ενός οικουμενικού πολιτισμού.

Ως αμφισβήτηση της μεσαιωνικής θεώρησης του κόσμου, ο ουμανισμός εξάντλησε στα τέλη του 16ου αιώνα τις καινοτόμες αρετές του. Ωστόσο ένα μέρος της συνεισφοράς του διατηρείται: στον θεολογικό χώρο, αφού ένα τμήμα των κανόνων της Συνόδου του Τριδέντου επιβεβαιώνει το ρόλο της λογικής στην πίστη, τη συμμετοχή του χριστιανού στη σωτηρία του με τα έργα και επιμένει στην ελεύθερη βούληση του πιστού· στον παιδαγωγικό χώρο, όπου το ουμανιστικό πνεύμα ξαναβρίσκεται στην οργάνωση των ιησουιτικών κολεγίων· στο χώρο της λογιόσύνης, που συνεχίζει την επιστημονική κίνηση η οποία ξεκίνησε από τους ουμανιστές. Η επιρροή αυτής της επανάστασης των αξιών γίνεται επίσης αισθητή στη φιλολογία, το δίκαιο ή την ιστορική κριτική. Όμως, αν και διατηρείται μια κληρονομιά, αν και οι βάσεις που τέθηκαν εξακολουθούν επί δύο αιώνες να κάνουν αισθητή την επίδρασή τους, το ουμανιστικό σχέδιο εξαφανίζεται ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα.

Πάνω στα ερείπια του γεννιέται μια νέα μορφή ευαισθησίας. Προδίδει τη χαρά της κίνησης, την αγάπη για τη ζωή, τα πάθη και τις βίαιες ορμές αλλά και την κρυφή ανησυχία μιας βασανισμένης εποχής, που σπαράσσεται από τους πολέμους και τους εμφύλιους αγώνες και βλέπει να συσσωρεύονται παντού ερείπια και καταστροφές.

ΤΟ ΜΠΑΡΟΚ

Είναι γενικά αποδεκτό ότι ο όρος «μπαρόκ» έχει την προέλευσή του στην Πορτογαλική λέξη *barocco* που δηλώνει ένα ακανόνιστο μαργαριτάρι. Κατ' επέκταση ο γαλλικός όρος διευρύνθηκε σ' οτιδήποτε παράξενο και προκλητικό.

Η ανάπτυξη της τέχνης του μπαρόκ εξηγείται πρώτα από την εξέλιξη της Εκκλησίας της Ρώμης μετά τη Σύνοδο του Τριδέντου. Πράγματι το μπαρόκ εμφανίζεται αρχικά ως μια τέχνη της Αντιμεταρρύθμισης. Η τελευταία, ενώ απορρίπτει τις ειδολωλατρικές όψεις της αναγεννησιακής τέχνης, αναλαμβάνει το καθήκον να καταπολεμήσει την προτεσταντική αίρεση και να επιβεβαιώσει σε υψηλούς τόνους τα δόγματα που καθορίστηκαν από τη Σύνοδο του Τριδέντου. Για να διαδώσει το δόγμα σε μια κοινωνία η πλειονότητα της οποίας είναι αγράμματη και αδυνατεί να καταλάβει τη φύση των θεολογικών διαμαχών, η σύνοδος έχει συστήσει την αναπαράσταση των ιερών μυστηρίων. Θέτει ωστόσο πο-

λύ αυστηρούς όρους στην έκφραση αυτής της θρησκευτικής τέχνης προκειμένου να ξεχωρίσει καθαρά η ιερή τέχνη από την ασεβή: απαγόρευση της απεικόνισης στις θρησκευτικές σκηνές μη συμβατικών ή αστείων προσώπων, της αναπαράστασης των δωρητών, της παρουσίας ιερών προσώπων με σύγχρονα ενδύματα, καθώς και απαγόρευση του γυμνού. Μάλιστα ο πάπας Πίος Ε΄ βάζει να «ντύσουν» τα πρόσωπα της *Τελευταίας Κρίσης* (*Judizio Universale*) του Μιχαήλ Αγγέλου στην Καπέλα Σιξτίνα.

Αυτή η μέριμνα ανανέωσης που εμπνέει το ρωμαιοκαθολικισμό μετά το Τριδέντο καταλήγει σε μια τέχνη εξαιρετικής γονιμότητας. Τέχνη αναμφίβολα ιερή, την οποία όμως ο πιστός μπορεί να καταλάβει. Πρέπει να τον εντυπωσιάσει με το θεατρικό και δραματικό χαρακτήρα της, να μιλήσει τόσο στις αισθήσεις και τη φαντασία του όσο και στη λογική του, να τον κάνει να προσχωρήσει στα δόγματα μέσω της συγκίνησης. Η φροντίδα για το θέαμα και τη σκηνοθεσία υπερισχύει λοιπόν απέναντι στο διάκοσμο. Έτσι η φαντασία και η δεξιοτεχνία των καλλιτεχνών εκδηλώνονται ασυγκράτητες, η κίνηση βασιλεύει, το συγκλονιστικό, το υπέρμετρο, το απρόσμενο και το παράλογο υπερτερούν απέναντι στο μέτρο και την ισορροπία.

Στον τομέα της αρχιτεκτονικής, η λειτουργική και ποιμαντική ανανέωση οδηγούν στο θρίαμβο του «ιησουιτικού» ρυθμού, του οποίου το πρότυπο παρέχει η εκκλησία του Ιησού στη Ρώμη. Αυτή η μεγάλη μονόκλητη εκκλησία επιτρέπει σε όλους τους πιστούς να παρακολουθούν τη θεία λειτουργία –οι ιδιωτικές λειτουργίες λαμβάνουν χώρα στα πλευρικά παρεκκλήσια– χωρίς να διασπάται η προσοχή τους από τους χορωδούς και τους μουσικούς που είναι περιορισμένοι σε μια εξέδρα. Αρχικά η εκκλησία φέρει ένα λιτό διάκοσμο που χαρακτηρίζεται από τη σχετικά αυστηρή πρόσοψη, με τις παραστάδες της, τη μετώπη της και ένα θόλο του οποίου είδαμε τη συμβολική σημασία. Όμως πολύ σύντομα αυτή η προδιάθεση υπέρ της λιτότητας εξαφανίζεται προς όφελος της χρησιμοποίησης του πλούτου για ποιμαντικούς σκοπούς. Οι μπαρόκ εκκλησίες αποκτούν έναν πολυτελή διάκοσμο στον οποίο θριαμβεύει ο χρυσός και το μάρμαρο. Τίποτα δεν είναι αρκετά ωραίο για να δοξάσει τον Δημιουργό και να επιβεβαιώσει την ισχύ της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Πρέπει να διεγερθούν οι φαντασίες, να εντυπωσιαστούν οι ψυχές και να δοθεί, ακόμα και στους ταπεινότερους, μια γήινη εικόνα αυτού που θα είναι η αιώνια ζωή χάρη στη σωτηρία, της οποίας η Εκκλησία κρατά το κλειδί. Γλυπτική και ζωγραφική είναι εξίσου αφιερωμένες στην έξαρση των διδαγμάτων της Συνόδου του Τριδέντου: δοξασιμός της θείας ευχαριστίας, εξύμνηση της Παναγίας και των αγίων ή σκηνές έκστασης προετοιμάζουν την ανθρωπότητα να δεχτεί τη θεία χάρη.

Κατ' αρχάς η τέχνη του μπαρόκ απαντά στις έγνοιες μιας ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας που χρησιμοποιεί τα στοιχεία της ισχύος, του πλούτου και της συγκίνησης εναντίον της αυστηρότητας και της εμφανούς απογύμνωσης της Μεταρρύθμισης. Ανταποκρίνεται επίσης στην ευαισθησία της εποχής. Μια ευαισθησία σηματοδεδιμένη από τη θέληση να ζήσει κανείς τη ζωή του με ορμή, με πάθος, ω-

θώντας την έκφραση των αισθημάτων ως τον παροξυσμό. Είναι η εποχή των θαυμαστών και εξυμνημένων ερώτων, ενός επιδερμικού αισθήματος τιμής που εκφράζεται από τον πολλαπλασιασμό των μονομαχιών στον κύκλο των ευγενών. Είναι επίσης εκείνη της αχαλίνωτης φαντασίας που εκφράζεται στην επική λογοτεχνία (*Απελευθερωμένη Ιερουσαλήμ / Gerusalemme liberata* του Τάσο), το ισπανικό περιπετειώδες μυθιστόρημα και το ηρωικό μυθιστόρημα (*Η Αστροαία / L'Astree* του Ονορέ ντ' Υρφέ).

Τούτες οι αξίες αφορούν αγροτικές κοινωνίες, κυριαρχούμενες από μια αριστοκρατία στην οποία δεσπόζουν η αίσθηση της τιμής και η έξαρση των βίαιων παθών. Οι αγράμματοι χωρικοί, αριθμητικά περισσότεροι, ανοιχτοί στον κόσμο του θαυμαστού και του αισθητού, εκστασιάζονται μπροστά στην πολυτέλεια και την ισχύ και δονούνται από τις θαυμαστές διηγήσεις της ζωής των αγίων που τους φέρνουν την ελπίδα ενός καλύτερου κόσμου. Οι μοναρχίες αξιοποιούν την πολυτέλεια, την αφθονία του διάκοσμου και το πομπώδες που περιβάλλει τα βασιλικά έργα για να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους. Στα ίδια έργα, οι χαρακτήρες είναι εκείνοι της Ευρώπης του ρωμαιοκαθολικισμού, όπου θριαμβεύει το πνεύμα της Αντιμεταρρύθμισης. Κερδισμένη από τη Μεταρρύθμιση, η βορειοδυτική Ευρώπη με τις αστικές και εμπορικές κοινωνίες των πόλεων παραμένει δύσπιστη απέναντι στην ευαισθησία του μπαρόκ και εκδηλώνει αντίθετα την προσκόλλησή της στον κλασικισμό. Ωστόσο στην Ευρώπη της περιόδου 1560-1660, είναι το μπαρόκ που θριαμβεύει, με εθνικές αποχρώσεις που λαμβάνουν υπόψη συγκεκριμένες ιδιοσυγκρασίες.

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΜΠΑΡΟΚ

Το μπαρόκ γεννιέται στην Ιταλία ως προέκταση της αναγεννησιακής τέχνης με τη διαμεσολάβηση του μανιερισμού. Πράγματι τα ύστερα έργα των καλλιτεχνών του τέλους του 16ου αιώνα αναμιγνύουν την τεχνοτροπία (τη μανιέρα) με τη δραματοποίηση, τη σκηνοθεσία με τη θεαματικότητα. Η *Τελευταία Κρίση (Judizio Universale)*, στην Καπέλα Σιξτίνα) του Μιχαήλ Αγγέλου δείχνει στην εντέλεια αυτή την εξέλιξη. Προεκτείνοντας τη δράση των παπών της Αναγέννησης, εκείνοι της Αντιμεταρρύθμισης κάνουν τη Ρώμη πρωτεύουσα της τέχνης του μπαρόκ. Η βασιλική του Αγίου Πέτρου, που ολοκληρώθηκε το 1612 από τον Κάρλο Μαντέρνο, είναι η βιτρίνα αυτής της εξέλιξης. Στην εσωτερική διακόσμηση ο Μπερνίνι, αρχιτέκτονας, ζωγράφος και γλύπτης, παρουσιάζει με τον εκφραστικότερο τρόπο τα χαρακτηριστικά του πνεύματος μπαρόκ. Όμως γνωρίζει επίσης, με τη σκηνοθετική του δεινότητα, να κάνει την πλατεία του Αγίου Πέτρου έναν ιδιαίτερα συμβολικό τόπο στον οποίο συγκλίνει και συναθροίζεται το πλήθος που έρχεται από την πόλη: η Εκκλησία μοιάζει να αγκαλιάζει τους ανθρώπους που έρχονται προς αυτήν.

Δυστυχημένος ανταγωνιστής του Μπερνίνι, ο Μπορομίνι, ένας λεπταίσθη-

τος και βασανισμένος καλλιτέχνης, προσπαθεί να εκφράσει τις ροπές και τα πάθη της ανθρώπινης ψυχής. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιεί με μεγάλη δεξιοτεχνία την καμπύλη και την αντίστροφη καμπύλη, την αντίθεση ανάμεσα στην πρόσοψη, που προσκαλεί τον κόσμο να μπει στην εκκλησία, και το εσωτερικό, όπου τα πάντα είναι οργανωμένα γύρω από το θείο μυστήριο.

Αν η αρχιτεκτονική και η γλυπτική εμφανίζονται ως οι χαρακτηριστικότερες εκφάνσεις της έμπνευσης του μπαρόκ, η ζωγραφική, χωρίς να γνωρίζει τη λαμπρότητα της Αναγέννησης, επηρεάζεται επίσης από τη νέα αισθητική. Στη Ρώμη κυριαρχεί ο μνημειακός ρυθμός των Καράτσι (του Λουντοβίκο, του Αγκοστίνο, του Ανίμπαλε). Αλλά τα αριστουργήματα της ζωγραφικής μπαρόκ ανήκουν στον Καραβάτζιο, που παρουσιάζει τους αγίους και τον Χριστό με χαρακτηριστικά ανδρών και γυναικών από την καθημερινή ζωή. Η αδρότητα των εντυπώσεων του φωτός και η βιαιότητα των σκηνών του εκφράζουν μια μορφή απελλιτισμένης ευσέβειας που θα προκαλέσει πολλές φορές τους συγχρόνους του, αλλά και θα ασκήσει βαθιά επίδραση σ' ολόκληρη την ευρωπαϊκή ζωγραφική του 17ου αιώνα.

Όπως παλιότερα η τέχνη της Αναγέννησης ή ο μανιερισμός, το μπαρόκ διαδίδεται αρκετά στη ρωμαιοκαθολική Ευρώπη της Αντιμεταρρύθμισης. Έξω από την Ιταλία, το μπαρόκ γνωρίζει στην Ισπανία τη μεγαλύτερη επιτυχία του. Λιγότερο πληθωρικό, λιγότερο επιφανειακό από το ιταλικό, το ισπανικό μπαρόκ χαρακτηρίζεται από την αυστηρότητα (η αρχιτεκτονική του Εσκοριάλ) και την πνευματικότητά του. Μετά το τέλος του 16ου αιώνα γίνεται πιο ρεαλιστικό, παράφορο και βίαιο. Ίχνη του βρίσκει κανείς στη λογοτεχνία με το μυθιστόρημα του Θεοβάντες *Δον Κιχώτης (El ingenioso hildago don Qyijote de la Mancha, 1605)*, το οποίο, κατά την παράδοση του περιπετειώδους ισπανικού μυθιστορηματος του 16ου αιώνα, συνθέτει μια ειρωνική και συγκινητική εικόνα της ισπανικής κοινωνίας. Παρόμοια μπαρόκ έμπνευση διατρέχει το πλούσιο θεατρικό έργο του Λόπε δε Βέγκα, που στήνει στη σκηνή τις μεγάλες αρχές της Ισπανίας της εποχής του: το αίσθημα της τιμής, της πίστης στον μονάρχη και τη ρωμαιοκαθολικη πίστη. Ιερωμένος σαν το Λόπε δε Βέγκα, ο Τίρσο δε Μολίνος δημιουργεί το πρόσωπο του Δον Χουάν, στο οποίο προεξάγει επίσης το αίσθημα της τιμής και η ακολασία αναμιγνύεται με τη θρησκευτική πίστη. Πιο φιλοσοφικά, τα έργα του Καλντερόν εκφράζουν τη βιαιότητα των αντιτιθέμενων αισθημάτων. Πέρα από τη λογοτεχνία και το θέατρο όπου εκφράζεται χαρακτηριστικά η ευαισθησία του μπαρόκ, στην Ισπανία του 17ου αιώνα ευημερεί επίσης μια λαμπρή πλειάδα ζωγράφων: ο Ριμπέρα, ο Θουρμπαράν ή ο Μουρίλο. Αυτό το ισπανικό μπαρόκ εξαπλώνεται στην Πορτογαλία, κατόπιν δε στη Λατινική Αμερική, μεταφρασμένο σ' ένα αποικιακό μπαρόκ που τονίζει ακόμα περισσότερο τις αρχικές τάσεις.

Στις αρχές του 17ου αιώνα, η κεντρική Ευρώπη επηρεάζεται κι αυτή με τη σειρά της. Το μπαρόκ θα ανθήσει εκεί μετά τον Τριακονταετή Πόλεμο. Προερχόμενο από τη βόρεια Ιταλία μέσω της νότιας Γερμανίας, θα θριαμβεύσει με τη ρωμαιοκαθολική Αντιμεταρρύθμιση στην Πράγα, τη Βιέννη και το Μόναχο. Εκεί η ιταλική τέχνη υποστηρίζεται από μια αριστοκρατία γαιοκτημόνων, που χτίζουν

πύργους και ναούς προορισμένους να εκφράσουν την ισχύ τους, και από ησουίτες και καπουτσίνους, οι οποίοι στις κατασκευές τους χρησιμοποιούν ευρύτητα το οπλοστάσιο της συμβολικής αρχιτεκτονικής και την εικονογραφία των υπερασπιστών της ρωμαιοκαθολικής πίστης.

Στο νότιο τμήμα των Κάτω Χωρών, που έχει παραμείνει ρωμαιοκαθολικό, η τέχνη του μπαρόκ βρίσκει πρόσφορο πεδίο και τον μεγαλύτερο ζωγράφο της: τον Πέτερ-Πάουλ Ρούμπενς, που μετά από μακρά διαμονή στην Ιταλία εγκαθίσταται στην Αμβέρσα (1609). Εκεί θα ζωγραφίσει περίπου 3.000 πίνακες, οι οποίοι αποτυπώνουν την αγάπη της ζωής και το μεγαλείο του θείου έργου και γνωρίζουν τεράστια επιτυχία (*Η ζωή της Μαρίας των Μεδίκων / La vie de Marie de Médicis*, *Η Αποκαθήλωση / La descente de Croix*). Τη σχολή του ακολουθούν ο Γιορντάνς και ο Βαν Ντάικ.

Τέλος και η Γαλλία γνωρίζει τη δική της περίοδο μπαρόκ. Μέσα από ιταλικές και ισπανικές επιδράσεις –που βρίσκουν έδαφος στην αυλή της Μαρίας των Μεδίκων και στη βασιλεία του Λουδοβίκου ΙΓ΄ αντιστοιχώς– το μπαρόκ διεισδύει στη χώρα τη στιγμή που εκδηλώνονται εμφύλιες συγκρούσεις και που η αριστοκρατία προσπαθεί να αντισταθεί στη μοναρχική ισχύ. Η αίσθηση της ελευθερίας, η εκκεντρικότητα και η πληθωρικότητα ανταποκρίνονται στις επιθυμίες μιας αριστοκρατίας που προσπαθεί να αποσείσει τη βασιλική εξουσία. Υποστηριζόμενος από τους αξιωματούχους και τους αστούς της επαρχίας, ο κλασικισμός που εκδηλώνεται από τα μέσα του 16ου αιώνα οπωσδήποτε δεν εξαφανίζεται, αλλά καταπολεμάται βίαια από την τέχνη του μπαρόκ. Η τελευταία αποκτά αναμφισβήτητο ρεύμα στη λογοτεχνία. Η ελεύθερη έμπνευση του Ματυρέν Ρενιέ, του Σαιντ-Αμάν, του Τεοφίλ ντε Βιό και βεβαίως του Συρανό ντε Μπερζεράκ αντιτίθεται στη θέληση του Μαλέριμ να ελέγξει τη γλώσσα. Ως μπαρόκ αντίδραση μιας αριστοκρατίας που φοβάται να αναμιχθεί με το χυδαίο, η επιτήδευση προκαλεί την επίσης μπαρόκ αντεπίθεση του μπουρλέσκ, το οποίο ξεχωρίζει με την άξεστη γλώσσα και την προσποιητή χοντροκοπιά του (*Παρωδία του Βιργίλιου / Le Virgile travestie* του Σκαρόν). Ο ίδιος ο Κορνέιγ στα πρώτα του έργα (την *Κωμική αυταπάτη / L'illusion comique*, 1636) επικαλείται μια αισθητική μπαρόκ, η οποία διαφαίνεται ακόμα στο *Σιντ* (*Le Cid*), μολονότι αυτό το έργο χαρακτηρίζει γενικά το πέρασμα στο κλασικό δράμα. Η παρουσία του μπαρόκ στη Γαλλία σημειώνεται επίσης σε εφήμερα έργα: εορταστικές διακοσμήσεις, αφίδες θριάμβου, κηδείες ή λιτανείες. Κυρίως όμως είναι η ζωγραφική (Σιμόν Βουέ) που εμπνέεται από το μπαρόκ και ειδικά η τέχνη του Καραβάτζιο.

Παρά την πολύ μεγάλη διάδοσή του στη ρωμαιοκαθολική Ευρώπη, το μπαρόκ δεν υπερισχύει χωρίς ανταγωνισμό. Παντού, ακόμα και στην Ιταλία, προκαλεί αντιστάσεις που οδηγούν σε πολύ διαφορετικές μορφές τέχνης και ευαισθησίας. Έτσι ο Βελάσκειθ, αρχικά επηρεασμένος από τον Καραβάτζιο, εξελίσσεται στη συνέχεια προς ένα εντελώς προσωπικό ύφος. Στη Γαλλία το σημαντικό ρεύμα μπαρόκ που σημειώθηκε είναι σύγχρονο με μια κλασική αισθητική, η οποία τοποθετείται ακριβώς στους αντίποδες του και σημαδεύει βαθιά την αρχιτεκτονική:

Το ανάκτορο του Λουξεμβούργου στο Παρίσι, χτισμένο από τον Σαλομόν ντε Μπρος για τη Μαρία των Μεδίκων, δεν προέρχεται από το μπαρόκ αλλά από την αναγεννώμενη Φλωρεντία. Κλασικισμός ακόμα και στη ζωγραφική με τον Νικολά Πουσέν, τον Κλωντ Ζελέ τον επονομαζόμενο Λε Λοραίν ή τον Ζωρζ ντε Λα Τουρ. Τέλος η επίδραση του Μαλέρμπ και η εξέλιξη του Κορνέιγ, οι οποίοι προσπαθούν να ορίσουν ακριβείς κανόνες στη γλώσσα, τη σκηνογραφία και τη σκηνοθεσία, προετοιμάζουν το θρίαμβο του φιλολογικού κλασικισμού.

Στις προτεσταντικές χώρες η αισθητική μπαρόκ απορρίπτεται κατηγορηματικά. Στην Αγγλία ο πουριτανισμός συνιστά ένα παραπέτασμα εναντίον της επίδρασής του. Παρά ορισμένες τάσεις της αυλής, η ιταλική επίδραση δεν διεισδύει παρά βραδέως και με μια πιο κλασική μορφή. Όσο για τις Ηνωμένες Επαρχίες, σ' αυτές δεσπόζουν Ολλανδοί αστοί, προσκολλημένοι στον προτεσταντισμό. Αρνούμενοι κάθε μπαρόκ επιρροή, ζητούν από τους ζωγράφους (τον Φραντς Χαλς, τον Πήτερ ντε Χόοχ, τον Γιοχάνες Βερμέερ του Ντέλφτ) προσωπογραφίες, τοπιογραφίες ή εσωτερικά, με δυο λόγια, μια αναπαράσταση του πλαισίου της καθημερινής ζωής τους. Ωστόσο ο μεγαλύτερος Ολλανδός καλλιτέχνης είναι ο Ρέμπραντ. Ζωγραφίζει βεβαίως προσωπογραφίες, τοπιογραφίες και βιβλικές σκηνές, αλλά έχει υποστεί την επίδραση του Καραβάτζιο και το έργο του ξεπερνά κατά πολύ τα συμβατικά και κοινόφρονα γούστα της ολλανδικής κοινωνίας.

Στο χώρο της μουσικής, το «στυλ κοντσερτάντε» (αντίθεση ηχητικών μαζών, κατάκτηση της τονικότητας και του χρωματισμού, χρησιμοποίηση του μπάσο κοντίνουο και του οργανικού ποικίλματος) απορρέει από την αισθητική του «μπαρόκ». Αν και αυτή η έκφραση, εφαρμοσμένη στη μουσική, διακρίνεται από την αρχιτεκτονική ή ζωγραφική εκδοχή της, γεγονός παραμένει ότι ένα κοντσερτό του Βιβάλντι, ένα έργο όπως *Ο Μεσσίας (Messiah)* του Χαίντελ και κυρίως το σύνολο των έργων του Μπαχ εισάγουν ασφαλώς ένα στυλ μπαρόκ μουσικής.

Παράλληλα με την επιτυχία του μπαρόκ, το πρώτο ήμισυ του 17ου αιώνα γνωρίζει μια κεφαλαιώδη καμπή της ευρωπαϊκής σκέψης: τη γέννηση του νεωτερικού επιστημονικού πνεύματος.

Η ΕΔΡΑΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

Τον 16ο αιώνα οι ουμανιστές είχαν προσπαθήσει να αποσπαστούν από το αριστοτέλειο σύστημα για να προετοιμάσουν το δρόμο μιας νεωτερικής επιστήμης βασισμένης στην παρατήρηση. Ωστόσο ο σεβασμός στη συνεισφορά της Αρχαιότητας, η ανεπάρκεια των μέσων παρατήρησης και η έλλειψη μαθηματικών οργάνων είχαν περιορίσει αυτή την επιστημονική προσπάθεια. Ανάμεσα στα τέλη του 16ου αιώνα και τις αρχές του 17ου, μια σειρά επιτευγμάτων επιτρέπει να τεθούν, μέσα σε λίγα χρόνια, οι βάσεις της νεωτερικής επιστημονικής νοοτροπίας.

Το 1584 ο Τζορτζάνο Μπρούνο γκρεμίζει το αριστοτέλειο σύστημα αμφισβητώντας ριζικά την αντίληψη του σύμπαντος με την οποία είχε ζήσει ο Μεσαίω-

νας: διατυπώνει την υπόθεση ενός άπειρου σύμπαντος και βεβαιώνει ότι ο ήλιος δεν είναι παρά ένα άστρο ανάμεσα στα άλλα. Αυτές οι αντιλήψεις του στοιχίζουν την καταδίκη από την Ιερά Εξέταση της Ρώμης: το 1600 στέλνεται στην πυρά. Σχεδόν συγχρόνως, ο Δανός Τυχό Μπράχε διευκρινίζει σημαντικά τις γνώσεις της αστρονομίας τελειοποιώντας τα όργανα παρατήρησης και σχεδιάζοντας ένα χάρτη του ουρανού. Στα τέλη του 16ου αιώνα προοδεύουν τα μαθηματικά (Σιμόν Στεβάν, Φρανσουά Βιέτ), η μηχανική (Τζιανμπάτιστα Μπενεντέτι) και γίνονται θεμελιώδεις ανακαλύψεις γύρω από το μαγνητισμό (Γουίλιαμ Τζίλμπερτ). Οι μελετητές δείχνουν ένα νέο πνεύμα: παραιτούμενοι από μεταφυσικές ή αισθητικές εκτιμήσεις, εγκαταλείποντας τις θεωρητικές υποθέσεις, προσπαθούν να θέσουν νόμους ξεκινώντας από την παρατήρηση συγκεκριμένων συμβάντων. Αυτή η θεμελιώδης αλλαγή στάσης επιτρέπει να τεθούν οι βάσεις μιας αληθινά νεωτερικής επιστήμης.

Η μεγάλη ανάπτυξη που θεμελιώνει τη νεωτερική επιστήμη αρχίζει γύρω στο 1620. Τα πρώτα βήματα πραγματοποιούνται από τον Γιοχάνες Κέπλερ, μαθηματικό του αυτοκράτορα Ροδόλφου Β΄. Συνεχίζοντας τις παρατηρήσεις του Τύχο Μπράχε και διορθώνοντας τις υποθέσεις του Κοπέρνικου, διατυπώνει μεταξύ 1609 και 1618 τους πρώτους μαθηματικούς νόμους της αστρονομίας. Καθηγητής στην Πίζα, ο Γαλιλαίος αμφισβητεί την αριστοτέλεια θεωρία της κινητικής και εκφράζει σε μαθηματική γλώσσα τους νόμους της μηχανικής. Ανακαλύπτει τους νόμους της πτώσης των σωμάτων, της κίνησης του εκκρεμούς ή της τροχιάς των βλημάτων. Πειραμαμένος για την ορθότητα των υποθέσεων του Κοπέρνικου, κατασκευάζει ένα αστρονομικό τηλεσκόπιο (1609) που του επιτρέπει να τις στηρίξει. Η δημοσίευση του έργου του *Διάλογος σχετικός με τα δύο κύρια συστήματα του κόσμου: του Πτολεμαίου και του Κοπέρνικου* (*Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo, tolemaico et copernicano*) (1632), όπου η αντιπαράθεση ανάμεσα σ' έναν οπαδό του Αριστοτέλη και δύο του Κοπέρνικου τελειώνει με τη σύγχιση του πρώτου, του στοιχίζει την επέμβαση της Ιεράς Εξέτασης της Ρώμης. Κατηγορούμενος ότι αντιλέγει προς τις βιβλικές διδαχές με τις αιρετικές του προτάσεις –κεντρική θέση του ήλιου, η γη δεν είναι ακίνητη στο κέντρο του κόσμου– καταδικάζεται (1633) και σώζει τη ζωή του μόνο υπογράφοντας ένα κείμενο αποκήρυξης. Έτσι η γέννηση μιας επιστημονικής νοοτροπίας προσκρούει στις δογματικές αντιλήψεις του ρωμαιοκαθολικισμού της Αντιμεταρρύθμισης που κυνηγά και το ελάχιστο ίχνος αίρεσης.

Το 1637 ο Γάλλος Ρενάτος Καρτέσιος δημοσιεύει ένα έργο που αντιπροσωπεύει αληθινή πνευματική επανάσταση και θέτει τις φιλοσοφικές βάσεις της νεωτερικής επιστήμης: το *Λόγο περί της μεθόδου για την ορθή καθοδήγηση του λογισμού και την αναζήτηση της αλήθειας δια μέσου των επιστημών* (*Discours de la methode pour bien conduire sa raison et chercher la verité dans les sciences*). Γραμμένο στα γαλλικά, τούτο το έργο εκφράζει τη θέληση να εξευρεθεί μια καθολική μέθοδος για την αναζήτηση της επιστημονικής αλήθειας. Παραμερίζοντας, για λόγους προφύλαξης, απ' αυτή την αναζήτηση της αλήθειας οτιδήποτε αφορά την

πολιτική και τη θρησκεία, ο Καρτέσιος θέτει τις βάσεις ενός επιστημονικού πνεύματος που απαρνείται εμφανώς τις κρατούσες αντιλήψεις από την εποχή της Αρχαιότητας: αναζήτηση των ουσιών, των σημασιών και των μαγικών ή ποιοτικών προσεγγίσεων στις επιστήμες. Προβάλλει σε αντιδιαστολή τέσσερις θεμελιώδεις αρχές της «μεθόδου»: τη μεθοδική αμφιβολία, που δεν δέχεται ως αληθινό παρά μόνο ό,τι αποδεικνύεται ως τέτοιο και εμφανίζεται τόσο καθαρά και τόσο διακριτά στο πνεύμα ώστε να είναι πλέον αδύνατον να αμφισβητηθεί· την αναγκαιότητα της ανάλυσης («να διαιρώ καθένα από τα προβλήματα τα οποία πρόκειται να εξετάσω σε όσο περισσότερα μέρη γίνεται και απαιτείται ώστε να τα επιλύσω καλύτερα»): τον επαγωγικό συλλογισμό («να καθοδηγώ με τάξη τις σκέψεις μου αρχίζοντας από τα πιο απλά και προσιτά στη γνώση αντικείμενα, για να ανέλθω σιγά σιγά, σαν σε βαθμίδες, ως τη γνώση των πιο σύνθετων»): την αναγκαιότητα μιας συνθετικής θεώρησης του επιστημονικού αντικειμένου («να κάνω για όλα τόσο πλήρεις καταμετρήσεις και τόσο γενικές επισκοπήσεις ώστε να είμαι βέβαιος ότι δεν παρέλειψα τίποτα»).

Πρωτοκαθεδρία της λογικής και της εμπειρίας, έκφραση των παρατηρημένων νόμων σε μαθηματική γλώσσα – ο Καρτέσιος θέτει σε τούτο το έργο όλες τις βάσεις της νεωτερικής επιστήμης. Σημειώνει έτσι την κατάληξη μιας προσπάθειας που άρχισε στα τέλη του Μεσαίωνα για την απαλλαγή από τη σχολαστική επιστήμη τη θεμελιωμένη στις οπτικές του Αριστοτέλη και ταυτόχρονα την αφετηρία της μεγάλης επιστημονικής περιπέτειας της νεότερης Ευρώπης.

Αναμφίβολα οι επιστημονικές εργασίες του Καρτέσιου δεν βρίσκονται στο ύψος της επιστημονικής μεθόδου που συνιστά. Στο χώρο της γεωμετρίας βρίσκεται στο επίπεδο των γνώσεων της εποχής του, αλλά οι εργασίες του στη μηχανική είναι πιο πίσω από εκείνες του Γαλιλαίου. Κυρίως οι εργασίες του πάνω στην οπτική και η εξήγηση της μηχανικής του κόσμου που προσφέρει εμφανίζονται μάλλον ως αυστηρά επαγωγικοί θεωρητικοί συλλογισμοί παρά ως αποτέλεσμα διεξοδικά αναλυμένων επιστημονικών παρατηρήσεων. Γεγονός παραμένει ότι, αν ο επιστήμονας Καρτέσιος δεν σημαδεύει καθόλου την ιστορία της εποχής του, ο φιλόσοφος Καρτέσιος εκφράζει με δύναμη τις νέες τάσεις που έχουν εμφανιστεί στα πρώτα χρόνια του 17ου αιώνα. Εφαρμόζοντας πραγματιστικά κανόνες συγγενείς με εκείνους που διατυπώνει ο Καρτέσιος, ο Άγγλος Γουίλιαμ Χάρβεϊ προωθεί τις γνώσεις σχετικά με την κυκλοφορία του αίματος στο ανθρώπινο σώμα (1628) και ο Βέλγος Γιαν-Μπάπτιστ Χέλμιον διαμορφώνει τις μεθόδους της πειραματικής χημείας.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ

Η επιστημονική πρόοδος μετά το 1620 επιτρέπει τη γέννηση μιας Ευρώπης των επιστημόνων. Κατά το πρότυπο αυτού που υπήρξε στο παρελθόν η Ευρώπη των ουμανιστών, ανοίγει το δρόμο της Ευρώπης του Διαφωτισμού. Ανα-

καλύψεις και πειράματα δημοσιεύονται και γίνονται γνωστά πέρα από σύνορα από έναν επιστημονικό κύκλο που αρχίζει να διαμορφώνεται. Οι επιστήμονες αλληλογραφούν μεταξύ τους, μετακινούνται για να συναντήσουν τους συναδέλφους τους, συγκρίνουν τις πληροφορίες, επιτρέπουν να επωφελούνται απ' αυτές ξένοι επιστήμονες. Συνάπτονται φιλίες και εγκαθίστανται δίκτυα. Ορισμένοι, επιστήμονες και οι ίδιοι, παίζουν το ρόλο του ενδιάμεσου: ο Πείρσεκ, παλιός μαθητής του Γαλιλαίου στην Πάντοβα και σύμβουλος στο παρλαμέντο της Αιξ-αν-Προβάνς, ο πατήρ Μερσέν, ιερωμένος του επαιτικού τάγματος των Ελαχίστων, που αλληλογραφεί με όσους επιστήμονες αριθμεί η Ευρώπη, ο κληρικός Γκασαντί στην Ντιν ή ακόμα ο Κωνσταντίν Χόυχενς, μεγαλοαστός της Ολλανδίας, φίλος του Καρτέσιου και σχεδόν όλων των Γάλλων επιστημόνων.

Ωστόσο αυτός ο υπό διαμόρφωση επιστημονικός κύκλος ζει σε έναν αιώνα που το επιστημονικό πνεύμα δεν έχει ακόμα γίνει αποδεκτό. Πολλοί εκκλησιαστικοί ενδιαφέρονται για την επιστήμη, αλλά οι σχέσεις ανάμεσα στην πίστη και τη λογική παραμένουν λεπτές. Η καταδίκη του Γαλιλαίου το μαρτυρεί.

Αν και οι επιστήμονες έχουν αναγνωρίσει σαφώς ότι οι έρευνές τους συναρτώνται αποκλειστικά με το πεδίο της λογικής, φροντίζουν συνήθως, είτε από φόβο είτε από ειλικρινή πίστη, να δηλώσουν τη θρησκευτική ορθοδοξία τους και την πίστη τους στις χριστιανικές δοξασίες. Μερικοί ωστόσο επικαλούνται το ρασιοναλισμό και μάλιστα, σε μια εποχή που αυτό μπορεί ακόμη να οδηγήσει στην πυρά, τον αθεϊσμό. Ανάμεσα σ' αυτούς τους «ελευθεριάζοντες» μπορούν να αναφερθούν ο Τεοφίλ ντε Βιώ, ο Γκασαντί (που στην *Απολογία του Επίκουρου / Apologie d'Épicure* συντάσσεται με τον υλισμό του ήρωά του) ή ο Συρανό ντε Μπερζεράκ. Η εξέλιξη του Μλαιζ Πασκάλ είναι πιο περίπλοκη. Οικουμενικό πνεύμα, πρόωγη ιδιοφυΐα (Ξαναεφευρίσκει σε ηλικία δώδεκα ετών, χωρίς βιβλίο μαθηματικών, τη γεωμετρία του Ευκλείδη), επιδίδεται σε πολλαπλές μαθηματικές εργασίες και έρευνες πάνω στη φυσική, αναδεικνύοντας το φαινόμενο της ατμοσφαιρικής πίεσης. Παθιασμένος με τα θεολογικά προβλήματα, βασανιζόμενος από το ζήτημα της σωτηρίας, προσχωρεί στην κίνηση του Πορ-Ρουαγιάλ³⁹, η οποία προτείνει μια αυστηρή προσέγγιση της χριστιανικής θρησκείας. Απευθυνόμενος στους ελευθεριάζοντες, αναλαμβάνει μια *Απολογία της χριστιανικής θρησκείας (Apologie de la religion chrétienne)*, τα αποσπάσματα της οποίας που έφτιασαν σε εμάς συνιστούν τους διάσημους *Στοχασμούς / Pensées*) όπου υποστηρίζει την υπεροχή της πίστης πάνω στον ανθρώπινο λόγο.

Γεννημένη τον 17ο αιώνα, η νεωτερική επιστήμη διστάζει λοιπόν ακόμα όσον αφορά την ταυτότητά της. Πρέπει άραγε να προτείνει (όπως θέλησε να το κάνει ο Καρτέσιος) ένα γενικό σύστημα εξήγησης του κόσμου; Ή μήπως πρέπει να αρκестεί στη συναγωγή των νόμων οι οποίοι διέπουν τα φαινόμενα που παρατηρεί; Τα τέλη του 17ου και ο 18ος αιώνας θα προκρίνουν το δεύτερο σκέλος του διλήμματος, αλλά, προσδιορίζοντας τη μέθοδό του, ο Καρτέσιος ήδη έχει γυρίσει σελίδα. Απορρίπτοντας οριστικά την αυθεντία των Αρχαίων για να βεβαιώσει ότι η επι-

στήμη βασίζεται στην εμπειρία και τη λογική, έχει ανοίξει το δρόμο σε μια επιστημονική στάση που επιτρέπει όλες τις μεταγενέστερες εξελίξεις.

Ένας νέος κόσμος αναδύεται λοιπόν από την ταραγμένη εκατονταετία 1560-1660. Αν και βγαίνει μέσα από τις προϋδεάσεις του ουμανισμού και της Αναγέννησης, τα χαρακτηριστικά του διακρίνονται θεμελιακά από εκείνα των αρχών του 16ου αιώνα. Όχι μόνο επειδή η αναστροφή της συγκυρίας θέτει τέρμα σε μια περίοδο αισιοδοξίας κατά την οποία τα πάντα έμοιαζαν εφικτά. Όχι μόνο επειδή η ευαισθησία της εποχής εκφράζει στην τέχνη ή τη λογοτεχνία αυτή τη βαθιά αναταραχή, αυτή τη βιαιότητα των αισθημάτων, αυτή τη ζωτικότητα που χαρακτηρίζει το μπαρόκ. Αλλά και επειδή ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, απαλλασσόμενος από το θαυμασμό του για τους Αρχαίους, θέλει να είναι ένας επιστημονικός πολιτισμός, που αναγνωρίζει τα πρωτεία της εμπειρίας και της λογικής. Έτσι, μέσα στην αναστάτωση ενός αιώνα μπαρόκ, όπου ο θόρυβος και η μαγιά των εμφύλιων πολέμων και των ευρωπαϊκών συγκρούσεων καταλαμβάνουν το προσκήνιο, γεννιέται η Ευρώπη του λόγου. Τούτη θα γνωρίσει, στα τέλη του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα, μια αληθινή χρυσή εποχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16

Τα ηγεμονικά εγχειρήματα των Αψβούργων

- ♦ Γιος του Καρόλου Κουίντου, ο βασιλιάς της Ισπανίας Φίλιππος Β΄ είναι ο ισχυρότερος πρίγκιπας της Ευρώπης. Προσπαθεί να οργανώσει κάτω από μια συγκεντρωτική εξουσία τις ιβηρικές (Ισπανία και Πορτογαλία), ιταλικές και βουρβουνδικές κτήσεις του. Τα πολύτιμα μέταλλα της Αμερικής τού επιτρέπουν να χρηματοδοτήσει έναν ισχυρό στρατό χάρη στον οποίο επιχειρεί να επιβάλει την ηγεμονία του στην Ευρώπη στο όνομα της ρωμαιοκαθολικής πίστης. Νικώντας τη Γαλλία το 1559, συντρίβοντας τον οθωμανικό στόλο στη Ναύπακτο το 1571, φαίνεται να βρίσκεται κοντά στην πραγματοποίηση των σχεδίων του.
- ♦ Όμως στη συνέχεια αρχίζουν να συσσωρεύονται οι απογοητεύσεις και οι αποτυχίες. Παρά την ανελέητη καταστολή, η εξέγερση των Κάτω Χωρών καταλήγει στην απόσχιση των προτεσταντικών Ηνωμένων Επαρχιών. Μετά το θάνατο της συζύγου του Μαρίας Α΄ Τυδώρ, ο Φίλιππος Β΄ βρίσκεται αντιμέτωπος με μια Αγγλία επαναπροσανατολισμένη στον προτεσταντισμό, μια ανερχόμενη δύναμη στην οποία δεν κατορθώνει να επιβληθεί. Τέλος, οι επεμβάσεις που επιχειρεί μετά το 1562 για να υποστηρίξει τους καθολικούς στη Γαλλία και κατόπιν να επιβάλει εκεί ως ηγεμονίδα την κόρη του δεν στέφονται από επιτυχία: ο Ερρίκος της Ναβάρρας, έχοντας ασπαστεί το ρωμαιοκαθολικισμό και όντας διάδοχος του θρόνου, εισέρχεται στο Παρίσι το 1594.
- ♦ Ακολουθούν οι Αψβούργοι της Βιέννης, που προσπαθούν να απλώσουν την κυριαρχία τους στην Ευρώπη στο όνομα της ρωμαιοκαθολικής πίστης. Η εκλογή τού μαθητή των ιησουιτών Φερδινάνδου Β΄ στο θρόνο του αυτοκράτορα φαίνεται αρκετή ώστε να πραγματοποιηθεί αυτό το σχέδιο. Στην πραγματικότητα η ρήξη που έχει επέλθει τον προηγούμενο χρόνο ανάμεσα στον Φερδινάνδο και την προτεσταντική τσέχικη αριστοκρατία, την οποία διώκει, ρίχνει την Ευρώπη στον Τριακονταετή Πόλεμο.

♦ *Τούτος παρουσιάζεται στην αρχή ως μία σύγκρουση ανάμεσα στους Γερμανούς προτεστάντες πρίγκιπες που υποστηρίζουν τους Τσέχους και τον καθολικό αυτοκράτορα που είναι σύμμαχος των Αψβούργων της Ισπανίας. Αλλά η γρήγορη νίκη του δεύτερου ανησυχεί τη Γαλλία. Έτσι ο Ρισελιέ θα ρίξει στον πόλεμο, τον ένα μετά τον άλλο, τους προτεστάντες ηγεμόνες Χριστιανό Δ΄ της Δανίας και Γουσταύο Β΄ Αδόλφο της Σουηδίας. Η διπλή αποτυχία τους αναγκάζει τη Γαλλία να συμμαχήσει με τα προτεστάντικα κράτη και να μπει στον πόλεμο. Οι γαλλικές νίκες υποχρεώνουν τον αυτοκράτορα και τον βασιλιά της Ισπανίας να υπογράψουν αντιστοίχως τις Συνθήκες της Βεστφαλίας (1648) και τη Συνθήκη των Πυρηναίων (1659). Ο δρόμος για τη γαλλοσουηδική επικράτηση στην Ευρώπη είναι πλέον ανοιχτός.*

Η προσπάθεια του Καρόλου Κουίντου να αποκαταστήσει την αυτοκρατορική ισχύ καταλήγει σε μια αποτυχία η οποία καταλύει το μύθο της χριστιανικής ενότητας. Το τέλος της χριστιανικής ενότητας, ο θρίαμβος των εθνικών γλωσσών έναντι των λατινικών, η κυριαρχία των εθνικών ιδιαιτεροτήτων στην τέχνη και την κουλτούρα μαρτυρούν, παράλληλα με τον πολιτικό κατακερματισμό, ότι η Ευρώπη ζει πλέον στην εποχή των εθνών-κρατών. Αν αυτές οι ιδιαιτερότητες δεν απαγορεύουν την ανάδυση ενός κοινού πολιτισμού στην ευρωπαϊκή ήπειρο, το έθνος από την άλλη υπερισχύει οριστικά απέναντι στην αντίληψη της χριστιανικής αυτοκρατορίας. Τούτο καθόλου δεν σημαίνει ότι οι ισχυρότεροι πρίγκιπες της Ευρώπης παραιτούνται από το σχέδιο ενοποίησης της ηπείρου προς όφελός τους. Όμως τώρα δεν πρόκειται πλέον για συνένωση αλλά για κυριαρχία. Ο μύθος της χαμένης ενότητας παραχωρεί τη θέση του στις ηγεμονικές φιλοδοξίες των κρατών. Δεν είναι περίεργο λοιπόν ότι στο εξής, σ' αυτή την Ευρώπη των κρατών, η πρωτοβουλία ανήκει στις δύο δυνάμεις που προέκυψαν από τη διανομή της αυτοκρατορίας του Καρόλου Κουίντου: την Ισπανία και τη γερμανική αυτοκρατορία. Επί έναν αιώνα, από τα μέσα του 16ου ως τα μέσα του 17ου, η Ευρώπη ζει ακόμη στο ρυθμό των Αψβούργων.

ΙΣΧΥΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΔΟΞΙΕΣ ΤΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ Β΄ ΤΗΣ ΙΣΠΑΝΙΑΣ

Αν ο γιος του Καρόλου Κουίντου επαναλαμβάνει φαινομενικά την πολιτική του πατέρα του, το σχέδιό του είναι τελείως διαφορετικό. Προτίθεται βεβαίως να χρησιμοποιήσει τις κύριες βάσεις της ισχύος των Αψβούργων που κληρονόμησε, αλλά ο στόχος δεν είναι πλέον η αποκατάσταση της αυτοκρατορικής εξουσίας. Ο Φίλιππος Β΄ θέλει να επιβάλει στην Ευρώπη την ηγεμονία της Ισπανίας.

Προβαίνοντας στη διανομή των κρατών του, ο Κάρολος Κουίντος διαχωρί-

σε την πραγματική ισχύ των Αψβούργων από τις διεκδικήσεις που διατηρούσε εν δυνάμει ο αυτοκρατορικός τίτλος. Με την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία οι Αψβούργοι της Βιέννης κληρονομούν μια «αυτοκρατορία του κόσμου» που αποτελεί μύθο. Η Ευρώπη θα τους το αποδείξει σκληρά τη μέρα που ένας απ' αυτούς θα θελήσει να αντικαταστήσει το σύμβολο με την πραγματικότητα. Τα μέσα αυτής της ισχύος τα κληρονομεί ο Φίλιππος Β΄. Ο πατέρας του στάθηκε ανίκανος να τον κάνει «βασιλιά των Ρωμαίων» που κάποια μέρα θα μπορούσε να συνεχίσει τα δικά του μεγαλεπήβολα όνειρα: η γερμανική ιδιαιτερότητα αντιτέθηκε στο ενδεχόμενο ένας Ισπανός να διαδεχθεί στο θρόνο ένα Βουργούνδιο. Υποχωρώντας λοιπόν μπροστά στην Ευρώπη των ιδιαιτεροτήτων, ο Κάρολος Κουίντος έκανε το γιο του βασιλιά της Ισπανίας και τον ισχυρότερο από τους ηγεμόνες της Δύσης. Κερδίζοντας στο ίδιο της το παιχνίδι μια Ευρώπη που διαφεύγει τις προσπάθειες ενότητας, άνοιξε το δρόμο σε μια ηγεμονική αντίληψη της Ευρώπης των νεότερων χρόνων.

Πράγματι, ο Φίλιππος Β΄ διαθέτει εδάφη που του επιτρέπουν να επεμβαίνει σ' ολόκληρη τη Δύση. Καθώς ο πατέρας του του κληροδότησε τα ισπανικά στέμματα, επιδιώκει να εξαλείψει τα υπολείμματα εκείνων των απαλλαγών και εκείνων των προνομίων που είχαν συμβάλει τόσο πολύ στην αποτυχία του Καρόλου Κουίντου. Σύντομα βρίσκει μια ευκαιρία να ασκήσει την ενωτική του βούληση: καθώς ο πορτογαλικός θρόνος χηρεύει το 1580, ο Φίλιππος Β΄ αξιοποιεί τα δικαιώματα που διατηρεί από την Πορτογαλίδα ινφάντα μητέρα του και συντρίβει, με έναν ισπανικό στρατό, τις τοπικές αντιστάσεις. Μαζί με το στέμμα της Πορτογαλίας, ο Φίλιππος Β΄ προσθέτει στις κτήσεις του την πορτογαλική αυτοκρατορία, την πιο εκτεταμένη στον κόσμο μετά την ισπανική.

Ο Κάρολος Κουίντος του κληροδότησε επίσης τις ιταλικές κτήσεις του: την περιοχή του Μιλάνου, μέσω της οποίας αποκαθίσταται η επαφή με τον νεότερο κλάδο των Αψβούργων της Βιέννης, και το βασίλειο των Δύο Σικελιών, που εξασφαλίζει στον βασιλιά της Ισπανίας τον έλεγχο της δυτικής Μεσογείου. Φοβούμενος μήπως τα κράτη αυτά διεκδικήσουν μια αυτονομία που θα καθιστούσε απατηλή την εξουσία του, ο Φίλιππος Β΄ προβαίνει στη συστηματική ισπανοποίησης τους. Ολόκληρη η Ιταλία βρίσκεται έτσι στα χέρια του, κατά τρόπο πολύ ασφαλέστερο απ' ό,τι με τον Κάρολο Κουίντο: ο μεγάλος δούκας της Τοσκάνης είναι προστατευόμενός του και ο ίδιος ο πάπας φυλάγεται με πολύ δυσκολία από τις υπερβάσεις των ισπανικών οργάνων.

Τέλος ο Φίλιππος Β΄ διαθέτει τη μεγαλειώδη βουργουνδική κληρονομία: τις Δεκαεπτά Επαρχίες των Κάτω Χωρών³⁴. Αν όμως η Βουργουνδία του Καρόλου Κουίντου είχε κυβερνήσει τις κτήσεις των Αψβούργων, με τον Φίλιππο Β΄ δεν είναι παρά μια μακρινή επαρχία της Ισπανίας και σύντομα υφίσταται τη σκληρή πυγμή των Ισπανών ανθύπατων. Πράγματι, η Ιβηρική Χερσόνησος αντιπροσωπεύει στα μάτια του Φιλίππου Β΄ το σπουδαιότερο κομμάτι του συνόλου. Οι τέχνες που κληρονόμησε από τους αιώνες της μουσουλμανικής κυριαρχίας, το μαλλί των προβάτων και κυρίως οι γαλέρες οι φορτωμένες με χρυσό και πολύ-

τιμα μέταλλα από την Αμερική της παρέχουν τον μεγάλο της πλούτο. Οπωσδήποτε ένα σημαντικό μέρος αυτού του χρυσού περνά στα χέρια των Γάλλων, Ιταλών ή Φλαμανδών εμπόρων που είναι εγκατεστημένοι στη Σεβίλη. Όμως απομένει αρκετός για τον εξοπλισμό ενός ισπανικού πεζικού που επί έναν αιώνα σχεδόν κυριαρχεί στα πεδία των μαχών της Ευρώπης.

Ο Φίλιππος Β΄ εγκαθίσταται στην καρδιά αυτής της Ισπανίας την οποία καθιστά κέντρο της Ευρώπης. Μακριά από τις ιστορικές πρωτεύουσες της Καστίλης, στους πρόποδες της Σιέρα δε Γκουαδαράμα, σε μια άγονη και ερημική τοποθεσία, ο βασιλιάς χτίζει το ανάκτορο του Εσκοριάλ. Κλεισμένος πίσω απ' αυτά τα ψυχρά τείχη όπου φροντίζει να μεταφέρουν τις σαρκοφάγους του αυτοκράτορα, των βασιλισσών και των ινφαντών, ο Φίλιππος Β΄ υφαίνει ως τα τέλη του αιώνα το πολυσύνθετο πλέγμα της ευρωπαϊκής πολιτικής του.

Αφού κυβέρνησε την Ισπανία στο όνομα του Καρόλου Κουίντου για πολλά χρόνια, ο Φίλιππος Β΄ ανέρχεται στην εξουσία σε ηλικία 29 ετών. Βασιλιάς βαθύτατα ευσεβής, είναι πεπεισμένος ότι ο Θεός του έχει εμπιστευτεί να υπερασπίσει την απειλούμενη από τη Μεταρρύθμιση ρωμαιοκαθολική πίστη. Μια τέτοια αντίληψη αποκλείει κάθε συμβιβασμό. Αδιάλλακτο πνεύμα, θα προτιμήσει να χάσει το βόρειο τμήμα των Κάτω Χωρών παρά να δεχθεί πως η πίστη μπορεί να μην είναι ρωμαιοκαθολική. Αρνείται επίσης να εκχωρήσει κάθε εξουσία, καθώς του φαίνεται αδιανόητο να μοιραστεί εκείνο που κρατεί από τον Θεό. Κύριος μιας ακραία συγκεντρωτικής εξουσίας, γραφειοκράτης από ιδιοσυγκρασία, εννοεί να ρυθμίζει ο ίδιος όλες τις υποθέσεις. Η βραδύτητα της δημόσιας διοίκησης της Μαδρίτης γίνεται παρομιώδης: «Αν ο θάνατος επρόκειτο να μου έρθει από τη Μαδρίτη, θα ήμουν αθάνατος», δηλώνει εύθυμα ένας σύγχρονος.

Αυτή η βαριά μηχανή είναι το εργαλείο της ηγεμονικής πολιτικής του Φιλίππου Β΄. Η πολιτική του είναι αναμφισβήτητα ιμπεριαλιστική. Θέλει να επιβάλει την ισπανική κυριαρχία στην Ευρώπη. Αν και οι αντιλήψεις του διαφέρουν από εκείνες του Καρόλου Κουίντου, η πρακτική εφαρμογή τους έχει ταυτόσημα χαρακτηριστικά: τα εθνικά κράτη της Ευρώπης και κυρίως το πιο ολοκληρωμένο απ' αυτά, το βασίλειο της Γαλλίας, είναι οι βασικοί εχθροί και το καλύτερο όργανο των επεκτατικών σχεδίων παραμένει ο ρωμαιοκαθολικισμός. Ακόμη περισσότερο από τον πατέρα του, ο Φίλιππος Β΄ ταυτίζει την υπεράσπιση του ρωμαιοκαθολικισμού με τους ιμπεριαλιστικούς στόχους του. Μάταια οι πάπες διαμαρτύρονται: δεν καταφέρνουν να εμποδίσουν τον βασιλιά της Ισπανίας να κάνει το ρωμαιοκαθολικισμό το κύριο πρόσημα των επεμβάσεών του σ' ολόκληρη τη Δύση.

Πρώτος στόχος του είναι να θέσει τέρμα στην αέναη σύγκρουσή του με τη Γαλλία. Καθώς, ήδη από την ανάρρησή του στο θρόνο, ο πόλεμος έχει ξαναρχίσει στην Ιταλία, ο βασιλιάς της Ισπανίας αποφασίζει να τελειώνει με το ζήτημα και ρίχνει στη μάχη όλες τις δυνάμεις του. Στις 10 Αυγούστου 1557 ένας ισπανικός στρατός που έχει έρθει από τις Κάτω Χώρες συντρίβει στο Σαιν-Κεντέν τον γαλλικό στρατό τού κοντόσταβλου δούκα του Μονμορανσύ.

Αν αυτή η μάχη φαίνεται αποφασιστική, είναι επειδή η ισπανική και η γαλλική μοναρχία βρίσκονται οικονομικά στο χείλος του γκρεμού – η Ισπανία θα πτωχεύσει το 1557, η Γαλλία δύο χρόνια αργότερα. Επιπλέον κανένας από τους δύο ηγεμόνες δεν επιθυμεί να συνεχίσει έναν πόλεμο που τους φαίνεται να ωφελεί το στρατόπεδο της Μεταρρύθμισης. Η Συνθήκη του Κατώ-Καμπρεζί (1559) αντικατοπτρίζει αυτή την κατάσταση: μην επιτρέποντας στον εαυτό του να εξαναγκάσει τη Γαλλία να συνεχίσει τον πόλεμο, ο Φίλιππος Β΄ απαιτεί απ' αυτή μόνο να παραιτηθεί από τις εδαφικές διεκδικήσεις της στην Ιταλία. Κάτω απ' αυτή τη συμβιβαστική εξωτερική όψη των πραγμάτων τούτη η «ρωμαιοκαθολική ειρήνη» ενισχύει σημαντικά τη θέση των Αψβούργων. Αφήνοντας τη Γαλλία στα χέρια μιας αντιβασιλίσσας, ο ατυχής θάνατος του Ερρίκου Β΄ σε κονταρομαχία ενδυναμώνει την ισπανική υπεροχή στην ήπειρο. Ο Φίλιππος Β΄ προσπαθεί να επωφεληθεί απ' αυτή την κατάσταση για να γίνει ο αρχιστράτηγος του ρωμαιοκαθολικού κόσμου.

Με κύριο μέλημα την εξασφάλιση της πνευματικής ενότητας των κρατών του, επανέρχεται στην αγαπητή στους Καθολικούς Βασιλείς Ιερά Εξέταση: οι ελάχιστοι μεταρρυθμιστές της Ιβηρικής Χερσονήσου πληρώνουν με τη ζωή τους το έγκλημα να μην έχουν την ίδια πίστη με τον ηγεμόνα τους. Ενώ έχουν ασπαστεί δια της βίας το ρωμαιοκαθολικισμό χάρη στο ζήλο της Ισαβέλλας Α΄ της καθολικής, οι μουσουλμάνοι της Καστίλης (οι Μορίσκος) καταδιώκονται κι αυτοί, αφού τους καταλογίζουν ότι κάτω από τη ρωμαιοκαθολική επιφάνεια διατηρούν τη γλώσσα, τους κανόνες και τις συνήθειές τους,.

Είναι λοιπόν ένας δοκιμασμένος καθολικός βασιλιάς, αυτός που προσχωρεί στη σταυροφορία την οποία προσπαθεί να οργανώσει από την αρχή του ποντιφικάτου του ο πάπας Πίος Ε΄. Όχι αδικαιολόγητα: ενώ οι Βερβερίνοι πειρατές σπέρνουν την ανασφάλεια ως την καρδιά των ισπανικών κτήσεων της δυτικής Μεσογείου, στην άλλη άκρη των εδαφών των Αψβούργων οι Τούρκοι κατάγουν επιτυχίες που αναγκάζουν τον αυτοκράτορα να δεχθεί μια ανακωχή. Τέλος ο σουλτάνος απειλεί να καταλάβει την Κύπρο, κτήση των Ενετών.

Τελείως απασχολημένα με τις διαμάχες τους, τα ευρωπαϊκά κράτη δεν βλέπουν με ενθουσιασμό τη σταυροφορία που κηρύσσεται από τον πάπα Πίο Ε΄. Ενώ η Γαλλία, σύμμαχος των Τούρκων εναντίον των Αψβούργων, προτείνει τη μεσολάβησή της, οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες, από τον Μαξιμιλιανό Β΄ ως την Ελισάβετ Α΄ της Αγγλίας, φοβούνται μήπως ο Φίλιππος Β΄ επωφεληθεί από τη σταυροφορία για να επεκτείνει την κυριαρχία του. Μετά από πολλές διαπραγματεύσεις, ο Πίος Ε΄ καταφέρνει να οργανώσει μια εκστρατεία με ισπανικά, ενετικά, γενοβέζικα και πεδεμόντια πλοία, κάτω από τη διοίκηση του ίδιου του αδελφού του βασιλιά της Ισπανίας: ο Δον Ιωάννης ο Αυστριακός πετυχαίνει στη Ναύπακτο (1571), στα ανοιχτά του Πατράϊκού Κόλπου, μια λαμπρή νίκη εναντίον του τουρκικού στόλου. Η Ισπανία αντλεί απ' αυτή σημαντικό κύρος.

Ωστόσο τούτη η «ναυμαχία του Λεπάντο» είναι η τελευταία επιτυχία του βασιλιά της Ισπανίας. Επιτυχία που είναι εξάλλου περισσότερο φαινομενική παρά

πραγματική: ο τουρκικός στόλος δεν έχει καταστραφεί, η Κύπρος πέφτει στα χέρια των Οθωμανών και η ανακτημένη ισχύς του Φιλίππου Β΄ εξακολουθεί να ανησυχεί τα κράτη της Ευρώπης. Η Γαλλία την οποία περικυκλώνουν τα εδάφη του είναι όσο ποτέ πριν επιφυλακτική και η προτεσταντική Αγγλία τον θεωρεί ως φυσικό εχθρό της. Φοβούμενα για την ανεξαρτησία τους, τα νεαρά ευρωπαϊκά κράτη ζητούν να συντρίψουν τις ηγεμονικές διεκδικήσεις της Ισπανίας. Οι Κάτω Χώρες, η Αγγλία, κατόπιν η Γαλλία ξεφεύγουν από την επιρροή της.

Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΤΩΝ ΚΑΤΩ ΧΩΡΩΝ

Αν και ο Κάρολος Κουίντος θεωρούσε τις Δεκαεπτά Επαρχίες των Κάτω Χωρών ως την ίδια την καρδιά της αυτοκρατορίας του, τους είχε αφήσει, τόσο από συμπάθεια όσο και από σύνεση, τις απαλλαγές και τα προνόμια που είχαν κληρονομήσει από το ένδοξο παρελθόν τους. Η φιλοδοξία του δεν τον έκανε να ξεχνά ότι οι Κάτω Χώρες ήταν η πλουσιότερη επαρχία της Ευρώπης και η Αμβέρσα η οικονομική πρωτεύουσα του κόσμου. Κατά τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του η παρουσία ισπανικών φρουρών στις πόλεις της Φλάνδρας είχε εγείρει την ανησυχία των Κάτω Χωρών. Η ανάληψη της εξουσίας από τον Φίλιππο Β΄ δεν μπορούσε παρά να επιδεινώσει τα πράγματα. Για να αμυνθούν απέναντι στην αδιαλλαξία του Ισπανού ηγεμόνα οι Κάτω Χώρες ρίχνονται με τη σειρά τους στους δρόμους της εθνικής ιδιαιτερότητας.

Όταν ο Φίλιππος Β΄ διαδέχεται τον Κάρολο Κουίντο, εγκαταλείπει τις Κάτω Χώρες για να μην ξαναγυρίσει ποτέ. Η ετεροθαλής αδελφή του δούκισσα της Πάρμας Μαργαρίτα κυβερνά εκεί με τη συνδρομή του καρδινάλιου Γκρανβέλ. Συμφεροντολόγος και πλουτοκράτισσα, προκαλεί την αντίθεση των Ολλανδών ευγενών. Μέλη του βουργουνδικού τάγματος του Χρυσόμαλλου Δέρατος⁶⁵, ο κόμης Εγκμοντ και ο πρίγκιπας της Οράγγης Γουλιέλμος Α΄ του Νασάου εκφράζουν τη δυσφορία μιας αριστοκρατίας της οποίας η δυσαρέσκεια έχει πολλαπλά κίνητρα: την παρουσία ισπανικών φρουρών στις πόλεις της Φλάνδρας και της Βαλονίας, τη διείσδυση των ιησουιτών και της Ιεράς Εξέτασης σ' αυτή την κοιτίδα του ουμανισμού όπου ευημερεί πλέον η καλβινιστική μεταρρύθμιση και τη δημιουργία δεκατεσσάρων νέων επισκοπών. Η απομάκρυνση του Γκρανβέλ (1564) δεν αρκεί για την αποκατάσταση της ηρεμίας: δύο χρόνια αργότερα διακόσιοι ευγενείς υπό την ηγεσία του Λουδοβίκου του Νασάου, ντυμένοι ως επαίτες (εξ ου και η επωνομασία «Γκε» που λαμβάνουν), αξιώνουν την απομάκρυνση των ιεροξεταστών. Ο βασιλιάς της Ισπανίας αποφασίζει να καταστείλει την εξέγερση και να πνίξει την αίρεση στο αίμα.

Περιβεβλημένος με πλήρεις εξουσίες, ο δούκας της Άλμπα εφορμά στις Κάτω Χώρες με ένα στρατό 27.000 ανδρών. Η σκληρότητα της καταστολής που εφαρμόζει τρομάζει την Ευρώπη. Ένα Συμβούλιο Ταραχών⁶⁶ που εγκαθίσταται στις Βρυξέλλες προβαίνει σε πολυάριθμες εκτελέσεις (περισσότερες από 8.000).

Έχοντας γίνει αδιάλλακτος εχθρός του Φιλίππου Β΄, ο πρίγκιπας της Οράγγης περνά στη Γερμανία όπου στρατολογεί μισθοφόρους και δεν δυσκολεύεται να κατευθύνει το μίσος εναντίον του δημίου των Κάτω Χωρών.

Προστιθέμενη στην τρομοκρατία, η οικονομική καταπίεση απομακρύνει ακόμη περισσότερο τους κατοίκους των Κάτω Χωρών από τον βασιλιά τους. Βεβαίως ο δούκας της Άλμπα διαλύει τα στρατεύματα του Γουλιέλμου Α΄ της Οράγγης, αλλά αυτός βρίσκει ασύγκριτους συμμάχους στους σκληροτράχηλους ναυτικούς της Ζέελαντ, της Χόλαντ και της Φριζίας: κερδισμένοι από το καλβινιστικό κήρυγμα και εφοδιασμένοι με «επιστολές καταδρομής»⁸⁷ υπογεγραμμένες από τον Γουλιέλμο Α΄, οι «Επαίτες της Θάλασσας» ασκούν πειρατεία στη Βόρεια Θάλασσα και δείχνουν με τις θηριωδίες τους τον αντιρωμαιοκαθολικό και αντισπανικό τους ζήλο. Το 1572 καταλαμβάνουν την Ουτρέχτη, όπου ο Γουλιέλμος Α΄ ορκίζεται και γίνεται κυβερνήτης (stathouder) της Χόλαντ για λογαριασμό του βασιλιά. Διώχνοντας τους Ισπανούς από τη νήσο Βάλχερεν, σύντομα γίνονται κύριοι του βόρειου τμήματος των Κάτω Χωρών.

Η ανελήθη καταστολή καταλήγει λοιπόν στην πληρέστερη αποτυχία: αδυνατώντας να καταβάλει την αίρεση, ο Φίλιππος Β΄ εμφανίστηκε ανίσχυρος να νικήσει τους «Επαίτες». Τη στιγμή ακριβώς που η νίκη της Ναυπάκτου τροφοδοτούσε τη φιλοδοξία του, οι ίδιοι του οι υπήκοοι του επιβάλλουν τη σκληρότερη διάψευση. Στον αρχιστράτηγο της σταυροφορίας αντιτάσσουν την εικόνα της θριαμβεύουσας αίρεσης: στον ηγεμόνα που ονειρεύεται να εξουσιάσει την Ευρώπη αποδεικνύουν την αδυναμία του να επιβάλει την υπακοή στα δικά του κράτη.

Μάταια ο Φίλιππος Β΄ αντικαθιστά τον δούκα της Άλμπα με τον Δον Ιωάννη τον Αυστριακό, το νικητή της Ναυπάκτου: δεν καταφέρνει να αποκαταστήσει την ισπανική κυριαρχία. Αντί να την υποστούν, οι Ολλανδοί προτιμούν να ανοίξουν τα φράγματα και, μετά τη λεηλασία της Αμβέρσας από τα ισπανικά στρατεύματα (1576), οι επαρχίες του νότου ενώνονται με τον Γουλιέλμο Α΄ της Οράγγης για να διώξουν τους Ισπανούς.

Για να μη χαθεί το σύνολο των Κάτω Χωρών, ο δούκας της Πάρμας Αλέξανδρος Φαρνέζε, που διορίστηκε γενικός διοικητής από τον Φίλιππο Β΄ το 1578, αξιοποιεί τη θρησκευτική επιφυλακτικότητα των καθολικών του νότου απέναντι στον Γουλιέλμο Α΄ της Οράγγης, ο οποίος παρουσιάζεται ως αρχηγός των καλβινιστών. Αν και καταφέρνει να τους συνενώσει υπό την εξουσία του βασιλιά της Ισπανίας, δεν μπορεί να εμποδίσει τις επτά καλβινιστικές επαρχίες του βορρά (της Χόλαντ, της Ζέελαντ, της Ουτρέχτης, του Χέλντεν, του Οβερείσελ, της Φριζίας και του Χρόνινγκεν) να ανακηρυχθούν «Ηνωμένες Επαρχίες». Η εξέγερση των Κάτω Χωρών εναντίον του Φιλίππου Β΄ τερματίζεται με τη διάλυση των Δεκαεπτά Επαρχιών: ανίκανος να ενοποιήσει την Ευρώπη, ο Φίλιππος Β΄ δεν έχει καταφέρει παρά να προκαλέσει τη δημιουργία ενός νέου κράτους. Η δολοφονία του πρίγκιπα της Οράγγης (1584), αντί να αποκαταστήσει τα πράγματα, οδηγεί την Αγγλία στην απόφαση να υποστηρίξει τις Ηνωμένες Επαρχίες.

Από τότε ο πόλεμος αποκτά το χαρακτήρα ενός αδυσώπητου αγώνα ανάμε-

σα στη ρωμαιοκαθολική πίστη, της οποίας ο Φίλιππος Β΄ γίνεται πρωταγωνιστής, και στον προτεσταντισμό, φυγόκεντρης δύναμης που πρέπει να κατανικηθεί εκεί που είναι ισχυρότερη. Για μια φορά ακόμα τα θρησκευτικά κίνητρα συμπίπτουν με τις πολιτικές απόψεις του Φιλίππου Β΄. Για να αποκατασταθεί στην Ευρώπη η υπεροχή της ρωμαιοκαθολικής Ισπανίας, για να αποκατασταθεί στις βόρειες επαρχίες των Κάτω Χωρών η γελοιοποιημένη εξουσία του, θα πρέπει να χτυπηθεί η Αγγλία, κέντρο του ευρωπαϊκού καλβινισμού.

Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΙΣΧΥΟΣ

Κατά τη βασιλεία των Τυδώρ η αγγλική μοναρχία ενισχύεται, ο Ερρίκος Η΄ (1509-1547) είναι ένας από τους τρεις μεγάλους ηγεμόνες της Ευρώπης. Μαζί του εμφανίζεται το δόγμα που θα αποτελέσει το θεμέλιο της ευρωπαϊκής πολιτικής της Αγγλίας: η ευρωπαϊκή ισορροπία. Καθώς η ασφάλεια της Αγγλίας μπορεί να απειληθεί αν ένα κράτος καταφέρει να επιβάλει την ηγεμονία του στην ήπειρο, είναι υποχρεωμένη να λαμβάνει θέση στο στρατόπεδο των αντιπάλων της εκάστοτε κυρίαρχης δύναμης.

Πρέπει επίσης να προσδιοριστεί από πού έρχεται ο κίνδυνος: αντιμέτωπος με την επιδεικτική μεγαλοπρέπεια του Φραγκίσκου Α΄ και την (προσποιητή) ταπεινοφροσύνη του Καρόλου Κουίντου, ο Ερρίκος Η΄ πιστεύει αρχικά ότι είναι η Γαλλία που απειλεί τη σταθερότητα της ηπείρου. Από τη στιγμή που αποκαλύπτονται οι φιλοδοξίες του Καρόλου Κουίντου, η Αγγλία υιοθετεί απέναντι στους Αψβούργους στάση όλο και πιο εχθρική όσο η θρησκευτική διάσταση προσθέτει νέα κίνητρα. Είδαμε πώς ο Ερρίκος Η΄, αδιάλλακτος καθολικός, τον οποίο ο ποντιφικός ηγεμόνας χαιρέτησε κάποτε ως «αμύνηρα της πίστης», είχε οδηγηθεί να διαρρήξει τις σχέσεις του με τη Ρώμη. Επρόκειτο πάντως για ένα ψευδές σχίσμα και μια ψευδή μεταρρύθμιση, δεδομένου ότι η ουσία του δόγματος και του ρωμαιοκαθολικού τελετουργικού διατηρήθηκε. Τίποτα λοιπόν δεν προδιέθετε την Αγγλία να γίνει η πρωταγωνίστρια της Μεταρρύθμισης στην Ευρώπη απέναντι στο ρωμαιοκαθολικισμό που ενσάρκωνε η Ισπανία.

Μάλιστα θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί ότι, συνδεόμενη με πρόσκαιρες συνθήκες, η αγγλικανική μεταρρύθμιση ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία. Μπορεί και να ήταν, αν οι αδεξιότητες του Φιλίππου Β΄, ενωμένες με το παραδοσιακό μίσος για τη Ρώμη, δεν είχαν μετατρέψει τη νέα θρησκεία σε ακρογωνιαίο λίθο του βρετανικού πατριωτισμού απέναντι στα ισπανικά εγχειρήματα. Όταν η Μαρία Α΄ Τυδώρ, η αυστηρά καθολική κόρη της Αικατερίνης της Αραγωνικής, ανέρχεται στο θρόνο, ο αγγλικανισμός μοιάζει καταδικασμένος. Ο γάμος της με τον Φίλιππο Β΄ αλλάζει τα πράγματα. Αν και τα δύο βασίλεια παραμένουν χωρισμένα, στην πράξη ο βασιλιάς της Ισπανίας προτίθεται να χρησιμοποιήσει την Αγγλία στην ευρωπαϊκή πολιτική του. Έτσι ωθεί τη Μαρία να εμπλέξει τη χώρα της στον πόλεμο εναντίον της Γαλλίας, πράγμα που της στοιχίζει την κτήση του

Καλά κατά τη Συνθήκη του Κατώ-Καμπρεζί. Κυρίως ο Φίλιππος ενθαρρύνει τη σύζυγό του να αποκαταστήσει το ρωμαιοκαθολικισμό στην Αγγλία με όλα τα μέσα. Η επακόλουθη καταστολή (περισσότεροι από 300 άνθρωποι πεθαίνουν στην πυρά) στοιχίζει στη Μαρία Α' την προσωνυμία της «Αιμοδιψούς» και στρέφει τους Άγγλους εναντίον του ρωμαιοκαθολικισμού.

Όταν το 1558 τελειώνει η θλιβερή βασιλεία της Μαρίας Α' Τυδώρ ανέρχεται στο θρόνο η Ελισάβετ Α', κόρη του Ερρίκου Η'. Επειδή ανήκει στους μεταρρυθμιστές, δεν αναγνωρίζεται από τους καθολικούς οι οποίοι θεωρούν ως νόμιμη ηγεμονίδα την εξαδέλφη της, τη βασίλισσα της Σκωτίας Μαρία Στιούαρτ. Επιζητώντας πάνω απ' όλα την ειρήνη, η Ελισάβετ Α' αρνείται να επέμβει στις ηπειρωτικές συγκρούσεις και να υποστηρίξει τους Επαίτες των Κάτω Χωρών που έχουν στασιάσει εναντίον του Φιλίππου Β'. Φιλοδοξία της είναι να συγκροτήσει έναν ισχυρό στόλο ο οποίος με επιχειρήσεις, ενάντια στις ισπανικές γαλέρες της Αμερικής, θα συμβάλει στον πλουτισμό του βασιλείου της.

Χολωμένος, ο Φίλιππος Β' προσπαθεί να διώξει τους Βρετανούς εμπόρους από την Πορτογαλία. Κυρίως προσπαθεί να απαλλαγεί από την Ελισάβετ Α' βασιζόμενος στα δικαιώματα της εξαδέλφης του Μαρίας Στιούαρτ στο στέμμα. Η αποτυχία αυτής της συνωμοσίας έχει ως μόνο αποτέλεσμα να συσπειρώσει την αγγλική κοινή γνώμη γύρω από τη βασίλισσά της. Όταν η δολοφονία του Γουλιέλμου Α' της Οράγγης αποκαλύπτει την έκταση και τους κινδύνους των ευρωπαϊκών σχεδίων του Φιλίππου Β', αυτή δεν διστάζει άλλο.

Η Ελισάβετ Α' στέλνει τον ευνοούμενό της Ρόμπερτ Ντάντλντ και περίπου 6.000 άνδρες σε βοήθεια των Επαιτών. Συγχρόνως αντιμετωπίζει χωρίς οίκτο μια νέα συνωμοσία που έχει εξυφανθεί με κέντρο τη Μαρία Στιούαρτ. Κατηγορούμενη για τη δολοφονία του δεύτερου συζύγου της, τούτη καταδικάζεται σε θάνατο. Η εκτέλεσή της την κάνει μάρτυρα της πίστης και οξύνει τις σχέσεις ανάμεσα στην Αγγλία και τον Φίλιππο Β'. Αυτός είναι πεπεισμένος ότι, για να κάμψει την αντίσταση των βόρειων επαρχιών των Κάτω Χωρών και να θέσει τέλος στις ανυπόφορες αρπαγές των Άγγλων κουρσάρων, πρέπει να νικήσει την Αγγλία.

Κωφεύοντας στις συνετές παραινήσεις ορισμένων από τους συμβούλους του και του ίδιου του πάπα, συγκεντρώνει στον Τάγο (το Μάιο του 1588) τον ισχυρότερο στόλο που υπήρξε ποτέ: 135 πλοία στα οποία θα πρέπει να προστεθούν και εκείνα της φλαμανδικής μοίρας του αρχηγού της εκστρατείας Φαρνέζε, με 30.000 άνδρες και 2.400 πυροβόλα. Ασύγκριτη σε ισχύ αλλά δυσκίνητη, η «Αήττητη Αρμάδα» (Armada Invecibile) πολύ σύντομα συναντά δυσκολίες: τρικυμίες και συγκρούσεις σκαφών έρχονται να προστεθούν στις παρενοχλήσεις των Άγγλων κουρσάρων. Στις ακτές της Φλάνδρας η Αρμάδα γνωρίζει μια αποτυχία αποφασιστικής σημασίας: διοικούμενος από αξιόλογους ναυτικούς, ο πολύ κατώτερος σε ισχύ βρετανικός στόλος διεισδύει με τόλμη στη μέση του βαρύνοντος ισπανικού. Αποκλεισμένος από έναν ολλανδικό στόλο, ο Φαρνέζε δεν μπορεί να του παράσχει βοήθεια. Για να ξεφύγει από τους διώκτες της, η Αρμάδα μπαίνει χω-

ρίς χάρτες ούτε πλοηγούς στη Βόρεια Θάλασσα όπου διασκορπίζεται από τους Σκώτους, τους Ιρλανδούς, τις τρικυμίες και τις καταιγίδες. Μόνο το μισό της Αρμάδας καταφέρνει να επιστρέψει στην Ισπανία.

Μαζί με τη ναυτική ισχύ της Ισπανίας καταρρέουν και οι ηγεμονικές διεκδικήσεις του Φιλίππου Β΄. Στα δέκα χρόνια που θα ζήσει μετά την καταστροφή της Αρμάδας θα δει απλώς να εδραιώνεται αυτή η αγγλική ισχύς στην οποία είχε θελήσει να δώσει τη χαριστική βολή. Παρά την αποτυχία, πιστεύει ακόμα ότι είναι δυνατόν να πραγματοποιήσει τη φιλοδοξία του Καρόλου Κουίντου: να συνενώσει τις κτήσεις του στις Κάτω Χώρες με την Ισπανία προσαρτώντας τη Γαλλία των Χριστιανικότατων Βασιλέων. Οι νέοι ιμπεριαλιστικοί στόχοι του δεν πρόκειται να στεφθούν από μεγαλύτερη επιτυχία.

ΤΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ ΞΕΦΕΥΓΕΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΦΙΛΙΠΠΟ Β΄

Προστατευμένη από τη Συνθήκη του Κατώ-Καμπρεζί, η γαλλική ισχύς αποσυντίθεται μετά το θάνατο του Ερρίκου Β΄ (1559). Στερούμενη επί μεγάλο διάστημα έναν ενήλικο βασιλιά, η γαλλική μοναρχία εμφανίζει ξανά τις αδυναμίες της, αρχίζοντας από τις αναταραχές που προκαλούν οι μεγάλοι φεουδάρχες.

Βασιλιάς σε ηλικία 15 χρονών, ο Φραγκίσκος Β΄ στερείται μόρφωσης και ενεργητικότητας. Αφήνει τους Γκιζ, θείους της συζύγου του Μαρίας Στιούαρτ, να κυβερνούν το βασίλειο. Αυτή η κατάσταση δίνει έδαφος σε ποικίλες φιλοδοξίες: άλλα μέλη της ανώτατης αριστοκρατίας (οι Μονμορανσύ, οι Βουρβόνοι) μπορούν να διεκδικήσουν την παροχή συμβουλών στον βασιλιά, και μάλιστα περισσότερο απ' ό,τι οι Γκιζ. Αυτοί οι ανταγωνισμοί θα επιδεινωθούν από τη συνύφανση θρησκευτικών διαμαχών και πολιτικών αγώνων: οδηγημένη από τον Κολινιύ και τους Βουρβόνους, η προτεσταντική αριστοκρατία ορθώνεται εναντίον των Γκιζ που καταδιώκουν τους οπαδούς της Μεταρρύθμισης.

Σκοπεύοντας να απαγάγει τον βασιλιά για να τον απομακρύνει από την επιρροή των Γκιζ, η συνωμοσία της Αμπουάζ αποκαλύπτεται και καταστέλλεται σκληρά. Ο ποιητής Αγκριπά ντ' Ωμπινιέ (1552-1630) διηγείται ότι ο πατέρας του τον έβαλε να ορκιστεί πως θα εκδικηθεί γι' αυτούς που βασανίστηκαν στα ικρίωματα του πύργου της Αμπουάζ.

Ο θάνατος του Φραγκίσκου Β΄ αίρει την επιρροή των Γκιζ. Η Αικατερίνη των Μεδίκων γίνεται αντιβασιλίсса στο όνομα του δευτερότοκου γιου της Καρόλου Θ΄. Ασκώντας πολιτική ανεκτικότητας προσπαθεί να εκτονώσει μια κατάσταση την οποία τα θρησκευτικά μίσση, ανακατεμένα με τους παλιούς φεουδαρχικούς ανταγωνισμούς, καθιστούν εκρηκτική. Αλλά η φιλοδοξία της προσκρούει στους χειρισμούς των Γκιζ και στις πιέσεις του γαμπρού της, του Φιλίππου Β΄. Ενώ ο Ισπανός ηγεμόνας απειλεί να επέμβει στη Γαλλία για να εξαλείψει την αίρεση, οι Γκιζ αναλαμβάνουν να πυροδοτήσουν τα πράγματα: στο Βασύ, στην Καμπανία, οι άνθρωποι του δούκα της Γκιζ Φραγκίσκου Α΄ διαλύουν μια

προτεσταντική συνέλευση και σφάζουν περίπου τριάντα οπαδούς της Μεταρρύθμισης (1562). Είναι η αφετηρία των «θρησκευτικών πολέμων».

Καθώς εμπλέκεται σ' αυτούς τους θρησκευτικούς ανταγωνισμούς, ο πόλεμος για την εξουσία στον οποίο αποδύονται οι Γκιζ και οι Βουρβόνοι σύντομα ξεπερνά το πλαίσιο του βασιλείου της Γαλλίας. Καθώς ο πρίγκιπας του Κοντέ Λουδοβίκος Α΄, αδελφός του Φραγκίσκου Α΄ της Γκιζ, έχει ζητήσει τη βοήθεια των Γερμανών λουθηρανών πριγκίπων και της Ελισάβετ Α΄ της Αγγλίας, η αντιβασιλίτσα και οι Γκιζ εξωθούνται προς τους καθολικούς πρίγκιπες και κυρίως προς τον Φίλιππο Β΄ που φλέγεται από την επιθυμία να επέμβει.

Στον ανελέητο εμφύλιο πόλεμο που σπαράσσει τη Γαλλία, οι σφαγές και οι δολοφονίες πολλαπλασιάζονται. Στη δολοφονία του Φραγκίσκου Α΄ της Γκιζ (1563) απαντά, τη νύχτα της 23ης προς 24η Αυγούστου του 1572, η σφαγή των ουγενότων (η νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου): 3.000 προτεστάντες φονεύονται, μεταξύ των οποίων ο ναύαρχος ντε Κολινιύ, που είχε γίνει ο κύριος σύμβουλος του νεαρού βασιλιά Καρόλου Θ΄.

Ελισσόμενη ανάμεσα στις αντίπαλες πολιτικές φατρίες, η Αικατερίνη των Μεδίκων προσπαθεί να κρατήσει το θρόνο των γιων της. Χρησιμοποιεί τη μια μερίδα εναντίον της άλλης και ευνοεί τους αντιπάλους των ενοχλητικών προστατών οι οποίοι καταφέρνουν, καθένας με τη σειρά του, να θέσουν τον βασιλιά υπό την επιρροή τους. Καθώς ενδιαφέρεται να ελέγχει τον βασιλιά, δεν διστάζει να βγάλει από τη μέση εκείνους που έχουν κατορθώσει να κερδίσουν την εύνοιά του.

Διαδεχόμενος τον αδελφό του Κάρολο Θ΄, ο Ερρίκος Γ΄ είναι λοιπόν αναγκασμένος να αντιμετωπίσει μια πολύ περίπλοκη κατάσταση. Έξυπνος, αυταρχικός και διαυγής, σπαταλά αυτές τις ικανότητες επιδεικνύοντας έλλειψη θέλησης και πνεύματος συνέχειας. Με την ανάρρησή του στο θρόνο, προσπαθεί να αποκαταστήσει την ειρήνη κάνοντας παραχωρήσεις στους προτεστάντες (έδικτο του Μπωλιέ, 1576). Το μόνο που καταφέρνει είναι να ξεσηκώσει τους καθολικούς. Η αναταραχή συντηρείται από τον Ερρίκο Α΄ της Γκιζ που με δυσκολία κρύβει τις βλέψεις του στο θρόνο της Γαλλίας και ήδη το 1567 έχει ιδρύσει την Αγία Λίγκα (Sainte-Ligue): μια συνέλευση όλων των επαρχιακών ρωμαιοκαθολικών ενώσεων, ταγμένη στην επικράτηση του ρωμαιοκαθολικισμού, εν ανάγκη και εναντίον του βασιλιά. Η απειλή είναι ακόμη πιο ανησυχητική καθώς πίσω από τη Λίγκα διαγράφεται η σκιά του Φιλίππου Β΄: αυτός χρηματοδοτεί τον Ερρίκο Α΄ της Γκιζ.

Η κατάσταση του Ερρίκου Γ΄ επιδεινώνεται και από το θάνατο του νεαρού δούκα της Αλανσόν Φραγκίσκου του Ανζού (1584), τελευταίου γιου της Αικατερίνης των Μεδίκων: ο βασιλιάς δεν έχει πλέον άμεσο διάδοχο. Σύμφωνα με τη σειρά διαδοχής πρώτος έρχεται ο βασιλιάς της Ναβάρρας Ερρίκος Γ΄. Αλλά η άνοδος του στο θρόνο της Γαλλίας παρουσιάζει προβλήματα: είναι ο αρχηγός της προτεσταντικής μερίδας. Ο Ερρίκος Γ΄ είναι υποχρεωμένος να επιλέξει ανάμεσα στον προτεστάντη διάδοχό του και τον καθολικό αντίπαλό του, τον δούκα της Γκιζ. Για να σώσει το στέμμα του, επιλέγει αρχικά τον Ερρίκο Α΄ της Γκιζ. Γρή-

γορα όμως αισθάνεται ότι εκείνος του αφαιρεί την εξουσία, στηριγμένος στον κλήρο και έχοντας την εμπιστοσύνη του παρισινού λαού. Διαφεύγοντας από την πρωτεύουσα φτάνει στο Μπλουά και συγκαλεί το Συμβούλιο των Τάξεων (1589) πριν βάλει να δολοφονήσουν τον Ερρίκο Α΄ της Γκιζ και τον αδελφό του δούκα της Γκιζ Λουδοβίκο Β΄, καρδινάλιο της Λοραίνης. Μια εξέγερση ξεσπά στο Παρίσι και ο δούκας του Μαγέν, τελευταίος αδελφός του Ερρίκου Α΄ της Γκιζ, ορίζεται τοποτηρητής του βασιλείου. Απαρνημένος από τους καθολικούς υπηκόους του, ο Ερρίκος Γ΄ δεν έχει άλλη διέξοδο από το να συμφιλιωθεί με τον Ερρίκο Γ΄ της Ναβάρρας και να συνενώσει το στρατό του με τον δικό του για να πολιορκήσει το Παρίσι. Όταν μαχαιρώνεται την 1η Αυγούστου του 1589 από τον Ζακ Κλεμάν, ένα φανατικό μοναχό, ο Ερρίκος Γ΄ καθορίζει προτού πεθάνει τον νόμιμο διάδοχό του: τον βασιλιά της Ναβάρρας Ερρίκο Γ΄⁸⁸.

Ο Φίλιππος Β΄, ο οποίος ως τότε είχε περιοριστεί στη χρηματοδότηση της Λίγκας, αποφασίζει να επέμβει. Η κατάσταση είναι ευνοϊκή, δεδομένου ότι οι περισσότεροι καθολικοί χωροδеспότες αρνούνται να θεωρήσουν τον Ερρίκο Δ΄ βασιλιά τους. Για τη ρωμαιοκαθολική Ευρώπη ο μόνος πραγματικός βασιλιάς της Γαλλίας είναι ο γηραιός καρδινάλιος Κάρολος δούκας του Μπουρμπόν, που ο Μαγέν, τελευταίος αδελφός του Ερρίκου Α΄ της Γκιζ, τον αναγορεύει βασιλιά στο Παρίσι με το όνομα Κάρολος Ι΄, ο οποίος όμως, αιχμάλωτος του Ερρίκου Δ΄, περιέρχεται σε αδυναμία⁸⁹.

Αρχίζει τότε μια μακρά περίοδος πολέμου. Η Γαλλία είναι ο στίβος όπου έρχονται να αγωνιστούν η προτεσταντική και η ρωμαιοκαθολική Ευρώπη. Ο Ερρίκος Δ΄, βασιλιάς χωρίς στέμμα, προσπαθεί να αποσπάσει το βασίλειό του από τον Μαγέν, σύμμαχο του Φιλίππου Β΄ του οποίου τα στρατεύματα έχουν διεισδύσει στη Γαλλία. Αρχίζει μια παράξενη αναμέτρηση, χωρίς αποφασιστική νίκη, όπου οι αντίπαλοι αποφεύγουν να εξωθήσουν τα πράγματα. Ενώ ο Μαγέν, που αδυνατεί να συγκρατήσει την αδιαλλαξία των Παρισινών οπαδών της Λίγκας, δυσκολεύεται ιδιαίτερα να αντισταθεί στις συνεχείς αιθαιρεσίες του Φιλίππου Β΄, από την πλευρά του ο Ερρίκος Δ΄ της Ναβάρρας θέλει να κερδίσει, όχι μόνο το βασίλειό του, αλλά τις καρδιές των υπηκόων του. Γι' αυτό το λόγο αρχίζει να ακούει με προθυμία εκείνους οι οποίοι, όπως στο παρελθόν ο ετοιμοθάνατος Ερρίκος Γ΄, τον συμβουλεύουν να αποκηρύξει τον προτεσταντισμό για να κάμψει τους δισταγμούς των Γάλλων.

Φοβούμενα για πολιτικούς ή θρησκευτικούς λόγους τη δύναμη του Φιλίππου Β΄, τα κράτη της Ευρώπης δεν κρύβουν την υποστήριξή τους στον Ερρίκο Δ΄. Κι όταν ο βασιλιάς της Ισπανίας αποκαλύπτει τα σχέδιά του (1593), διπλασιάζουν τις προσπάθειες: καθώς ο θάνατος του καρδινάλιου ντε Μπουρμπόν έχει στερήσει τη Λίγκα από κάθε νομιμότητα, ένας Ισπανός απεσταλμένος προτείνει στους εκπροσώπους της Συνέλευσης των Τάξεων να ορισθεί βασίλισσα της Γαλλίας η Ισαβέλλα-Κλαίρη-Ευγενία, κόρη του Φιλίππου Β΄ και της Ελισάβετ των Βαλουά.

Τούτο το σχέδιο, το οποίο προετοιμάζει τη γέννηση μιας νέας αυτοκρατορίας της Δύσης, ωθεί τη Λίγκα και τα μέλη του παρλαμέντου να αρχίσουν τις δια-

πραγματεύσεις με τον Ερρίκο Δ΄ της Ναβάρρας. Αφού έχει αποκηρύξει την προτεσταντική θρησκεία, τούτος εισέρχεται θριαμβευτικά στο Παρίσι στις 22 Μαρτίου 1594. Οι φιλοδοξίες του Φιλίππου Β΄ να ηγεμονεύσει στην Ευρώπη έχουν καταστραφεί. Ωστόσο ο θάνατός του λίγα χρόνια αργότερα δεν σημαίνει το τέλος των ιμπεριαλιστικών στόχων των Αψβούργων: αυτοί προέρχονται πλέον από τον βιεννέζικο κλάδο της οικογένειας.

ΟΙ ΔΥΣΧΕΡΕΙΕΣ ΤΩΝ ΑΨΒΟΥΡΓΩΝ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ

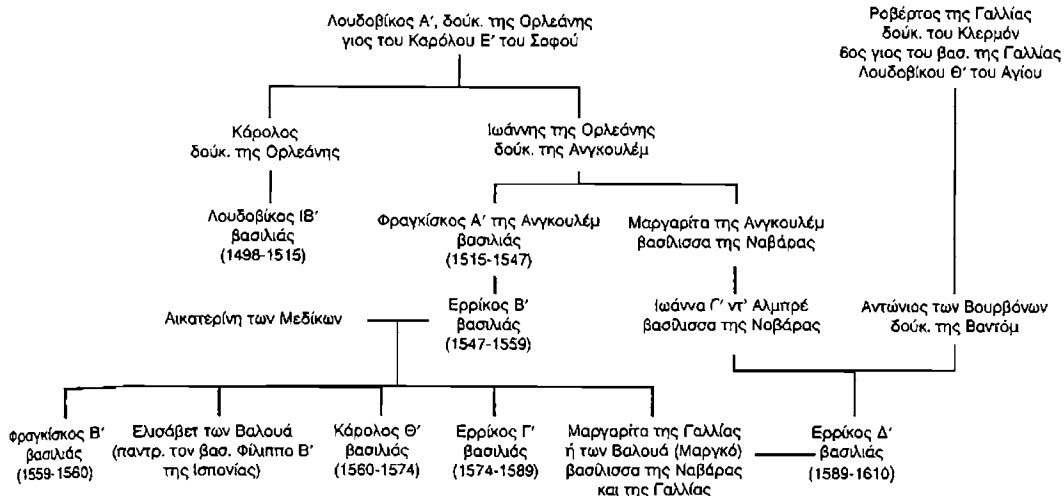
Ο θάνατος του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας σφραγίζει την αποτυχία της καστιλιανικής προσπάθειας για κυριαρχία στην Ευρώπη. Ωστόσο η ισπανική δύναμη παραμένει αξιόλογη, έστω κι αν η χερσόνησος είναι εξασθενημένη από τη μείωση των φορτίων πολύτιμων μετάλλων και την αυξανόμενη μετανάστευση, συνέπεια της οικονομικής κάμψης και μιας αδιάλλακτης θρησκευτικής πολιτικής. Οι Κάτω Χώρες, έστω κι αν έχουν χάσει τις καλβινιστικές Ηνωμένες Επαρχίες, συνιστούν ένα ισχυρό προγεφύρωμα στη βόρεια Ευρώπη και οι κτήσεις στην Ιταλία, σε άμεση επικοινωνία με τις αυστριακές κτήσεις του νεότερου αψβουργικού κλάδου, αποτελούν ένα νότιο αντίγραφο της Φλάνδρας. Μόνο ο μαλθακός χαρακτήρας τους απαγορεύει στους διαδόχους του Φιλίππου Β΄ να επαναλάβουν για λογαριασμό τους την ιμπεριαλιστική πολιτική του μονήρου ενόικου του Εσχοριάλ.

Η τελευταία προσπάθεια των Αψβούργων να εξουσιάσουν την Ευρώπη ξεκινά από τη γερμανική Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η οποία, με τις διαιρέσεις των ηγεμόνων της και την έλλειψη κύρους των αυτοκρατόρων, έμοιαζε προορισμένη σ' έναν αργό θάνατο μέσα σε πλήρη αναρχία. Ο Φερδινάνδος Α΄ εκλέγεται αυτοκράτορας το 1558 μετά την παραίτηση του αδελφού του Καρόλου Κουίντου. Μπορεί ακόμα να δίνει την εντύπωση ενός ανεξάρτητου ηγεμόνα, που επιθυμεί να συνεχίσει τις δυνάμεις της αυτοκρατορίας για να απωθήσει τους Τούρκους που κατέχουν τα κρατίδιά του στην Ουγγαρία. Ωστόσο η ισχύς του σχετίζεται με την καλή θέληση των Γερμανών πριγκίπων, την οποία είναι υποχρεωμένος να λαμβάνει υπόψη εφαρμόζοντας τις ρήτρες της ειρήνης του Άουγκσμπουργκ.

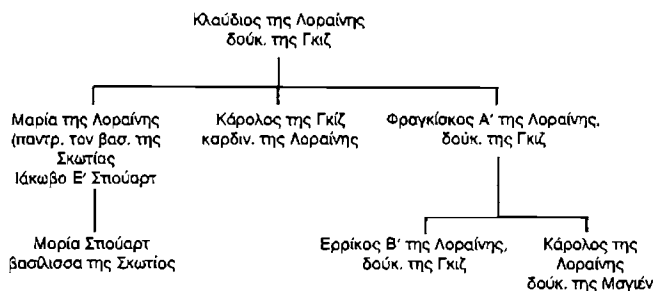
Αυτή η αδυναμία των Αψβούργων της Βιέννης επιτείνεται με τους άμεσους διαδόχους του Φερδινάνδου Α΄. Ανίκανοι να κυβερνήσουν την αυτοκρατορία ή συγκρουόμενοι μεταξύ τους για την εξουσία, αφήνουν το δρόμο ελεύθερο στους προτεστάντες και καθολικούς πριγκίπες, που έρχονται σε ευθεία αναμέτρηση συγκροτώντας οργανωμένα κόμματα. Σταματώντας τις διενέξεις που φέρνουν σε αντιπαράθεση καλβινιστές και λουθηρανούς, οι προτεστάντες πριγκίπες συγκροτούνται σε Ευαγγελική Ένωση γύρω από τον Παλατίνο εκλέκτορα, ενώ οι καθολικοί σχηματίζουν μια Καθολική Λίγκα διευθυνόμενη από τον δούκα της Βαβαρίας.

ΟΙ ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ ΤΟΝ 16^ο ΑΙΩΝΑ (απλουστευμένα γενεαλογικά δέντρα)

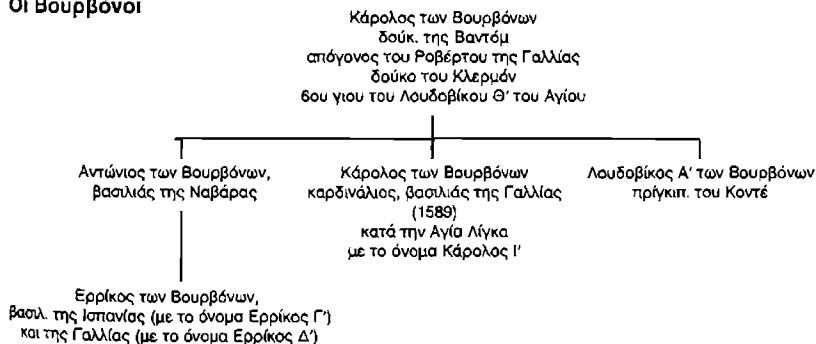
Οι βασιλιάδες της Γαλλίας

Οι Γκιζ

Οι Βουρβόνοι

ΟΙ ΦΙΛΟΔΟΞΙΕΣ ΤΟΥ ΦΕΡΔΙΝΑΝΔΟΥ Β΄

Η Γερμανία των αρχών του 17ου αιώνα είναι λοιπόν βαθιά διαιρεμένη, καθώς οι θρησκευτικές διαιρέσεις προστίθενται στον πολιτικό κατακερματισμό για να αποδυναμώσουν τη «γερμανικής εθνικότητας Αγία Αυτοκρατορία». Αν όμως ερχόταν ένας δυναμικός αυτοκράτορας, που θα επανενεργοποιούσε τις εν δυνάμει εξουσίες του αυτοκρατορικού τίτλου, η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία θα μπορούσε να διεκδικήσει τη διεύθυνση μιας Ευρώπης από την οποία θα ξεριζώνε την αίρεση...

Αυτή είναι η σκέψη των ιησουιτών που διευθύνουν την Αντιμεταρρύθμιση στα κράτη των Αψβούργων. Δεν συμπαθούν τον Ματθία, αυτοκράτορα από το 1612 ως το 1619, ο οποίος μάταια προσπαθεί να διαλύσει τις δύο αντίπαλες ενώσεις, την Ευαγγελική Ένωση και την Αγία Λίγκα. Από την άλλη, οι ιησουίτες έχουν να του προτείνουν έναν τελείως διαφορετικό διάδοχο: τον εξάδελφό του αρχιδούκα Φερδινάνδο της Στυρίας, τον οποίο οι ίδιοι ανέθρεψαν και χάρη στον οποίο ελπίζουν να εξασφαλίσουν την επιτυχία της Αντιμεταρρύθμισης.

Υπό την επιρροή τους, ο αυτοκράτορας Ματθίας αναγνωρίζει τον Φερδινάνδο ως διάδοχό του και τον παρουσιάζει ο ίδιος ως μελλοντικό βασιλιά της Βοημίας (1617). Οι Τσέχοι, που είχαν αποκτήσει (1609) την επίσημη αναγνώριση της υτρακιστικής (χουσιτικής) Εκκλησίας, είναι ιδιαίτερα ανήσυχοι, δεδομένου ότι ο Φερδινάνδος έχει ήδη δείξει στη Στυρία τον ρωμαιοκαθολικό του ζήλο: ανάγκασε τους προτεστάντες να διαλέξουν ανάμεσα στη μεταστροφή στο ρωμαιοκαθολικισμό και την εξορία. Βεβαίως ο Φερδινάνδος ορκίζεται να σεβαστεί την Αυτοκρατορική Επιστολή που εγγυάται τη θρησκευτική ελευθερία των Τσέχων, αλλά πολύ γρήγορα παραβιάζει την υπόσχεσή του: οι παρενοχλήσεις και οι διώξεις προτεστάντων προκαλούν την αναστάτωση της τσέχικης αριστοκρατίας. Το Μάιο του 1618 μια αντιπροσωπεία οπλισμένων προτεστάντων πηγαίνει στον βασιλικό πύργο του Χράντσανυ και, μετά από μια έντονη συζήτηση, πετά από το παράθυρο τους συμβούλους του αυτοκράτορα.

Η «εκπαραθύρωση της Πράγας» σηματοδοτεί τη ρήξη ανάμεσα στους Τσέχους και την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Συγκροτείται μια επαναστατική κυβέρνηση και όταν το Μάιο του 1619 ο αυτοκράτορας Ματθίας πεθαίνει οι Τσέχοι κηρύσσουν τον Φερδινάνδο Β΄ έκπτωτο από το στέμμα της Βοημίας και εκλέγουν στη θέση του τον Παλατίνο εκλέκτορα Φρειδερίκο Ε΄. Η σύγκρουση αρχίζει μερικές μέρες αργότερα όταν ο Φερδινάνδος Β΄ εκλέγεται αυτοκράτορας.

Αυτή η σύγκρουση δεν είναι δυνατόν να περιοριστεί σε ένα θρησκευτικό πόλεμο. Είναι μέρος της προσπάθειας που αναλαμβάνουν ο Φερδινάνδος Β΄ και οι ιησουίτες για να αποκαταστήσουν τη γερμανική Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Τούτο το νέο επεκτατικό σχέδιο των Αψβούργων, με το οποίο ο Φερδινάνδος Β΄ ανανεώνει τις φιλοδοξίες του Καρόλου Κουίντου ακολουθώντας τις μεθόδους του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας, ανησυχεί τα κράτη της Ευρώπης. Θα στραφούν έτσι εναντίον των Αψβούργων της Βιέννης.

Ο ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Αν και η Βοημία, που διακυβεύεται άμεσα σ' αυτή τη σύγκρουση, βρίσκεται άμεσα στους κόλπους της αυτοκρατορίας, ο πόλεμος εμφανίζεται πολύ σύντομα ως ένα νέο επεισόδιο στην προσπάθεια των Αψβούργων να επανασυστήσουν μια ρωμαιοκαθολική Ευρώπη στην οποία θα ήταν κυρίαρχοι. Τα στρατόπεδα σχηματίζονται γύρω απ' αυτή την προοπτική: ζητώντας τη συνδρομή του αρχηγού της Ευαγγελικής Ένωσης, οι Τσέχοι συνδέουν τη μοίρα τους με εκείνους τους Γερμανούς πρίγκιπες που ενδιαφέρονται περισσότερο για τη διατήρηση ενός ανίσχυρου αυτοκράτορα. Από την πλευρά τους, οι Αψβούργοι σχηματίζουν μέτωπο γύρω από τον Φερδινάνδο Β', με την Ισπανία να στέλνει στους Αψβούργους της Βιέννης στρατεύματα από τη Βενετία και τις Κάτω Χώρες. Σ' αυτή τη σύγκρουση που παραμένει γερμανική, παρατηρείται η απουσία των ευρωπαϊκών χωρών που ενδιαφέρονται περισσότερο για την αποτυχία του αυτοκράτορα: η Αγγλία του Ιακώβου Α' Στιούαρτ αποδοκιμάζει την τσέχικη εξέγερση ενώ η Γαλλία έχει παραλύσει από την αντιβασιλεία που ακολούθησε το θάνατο του Ερρίκου Δ' (1610).

Οι συνθήκες αυτές σφραγίζουν σύντομα την τύχη του πολέμου: η Βοημία πέφτει στα χέρια του Φερδινάνδου Β' και το σύστημα των Αψβούργων επιβάλλεται με σκληρότητα στο ανακτημένο βασίλειο. Μαζικές εκτελέσεις, φυλακίσεις και δημεύσεις εξασφαλίζουν τον έλεγχο του αυτοκράτορα στη χώρα και βαθαίνουν το χάσμα ανάμεσα στον τσέχικο πληθυσμό και τους Γερμανούς αυθέντες του. Μόνο στους καθολικούς πρίγκιπες χαρίζεται ο αυτοκράτορας. Παραδομένη στους μισθοφόρους, η Βοημία υποβάλλεται σε βαριά φορολογία και γνωρίζει πρώτη αυτές τις «φρικαλεότητες του πολέμου» που θα γίνουν τόσο συχνές στην Ευρώπη και που οι λιθογραφίες του Καλότ απέδωσαν στην αιωνιότητα. Υπό τη διεύθυνση του ποντιφικού νούντσιου Καράφα, οι ιησουίτες αναλαμβάνουν την εξαναγκαστική μεταστροφή των κατοίκων στο ρωμαιοκαθολικισμό. Πολλοί προτιμούν τη φυγή από τη Βοημία και μεταναστεύουν σ' ολόκληρη την Ευρώπη. Ανανεώνοντας τον συγκεντρωτικό και ρωμαιοκαθολικό προσανατολισμό του Φιλίππου Β', ο Φερδινάνδος Β' εφαρμόζει στο βασίλειο, που έχει παραδοθεί στο έλεός του, το σύστημα που ονειρεύεται να επεκτείνει σ' όλη την Ευρώπη: το παλιό βασίλειο της Βοημίας στερείται κάθε αυτονομίας, η μοναρχία του παύει να είναι αιρετή και γίνεται κληρονομική για λογαριασμό των Αψβούργων.

Όσο για τον Παλατινό εκλέκτορα, επιστρέφει εσπευσμένα στα κράτη του για να τα βρει κατελημμένα από τα ισπανικά στρατεύματα που έχουν έρθει από τις Κάτω Χώρες. Ο Φρειδερίκος Ε' διώχνεται από τα κράτη του και εξορίζεται από την αυτοκρατορία: στο κολέγιο που ορίζει τον αυτοκράτορα δεν υπάρχουν πλέον παρά μόνο δύο προτεστάντες εκλέκτορες (της Σαξονίας και του Βρανδεμβούργου).

Η νίκη του Φερδινάνδου Β' είναι ιδιαίτερα ανησυχητική για τα κράτη της Ευρώπης δεδομένου ότι συμπίπτει με την ανανέωση της δράσης των Αψβούργων

της Ισπανίας στην Ιταλία και τις Κάτω Χώρες. Η Γαλλία, με το διορισμό (1624) του καρδινάλιου Ρισελιέ ως κύριου υπουργού του Λουδοβίκου ΙΓ΄, βγαίνει από ένα μακρύ διπλωματικό λήθαργο και συνειδητοποιεί πολύ γρήγορα τον κίνδυνο που αντιπροσωπεύουν οι επιχειρήσεις των Αψβούργων. Αλλά ο Ρισελιέ πιστεύει ότι ο βασιλιάς πρέπει πρώτα να αποκαταστήσει την τάξη στα δικά του κράτη, στα οποία πρίγκιπες και προτεστάντες γελοιοποιούν την εξουσία του. Χωρίς να ενεργήσει άμεσα εναντίον των Αψβούργων, προσπαθεί να ορθώσει εμπόδια στις φιλοδοξίες τους. Αυτός ο ρόλος πέφτει στον βασιλιά της Δανίας.

Η ΔΑΝΙΑ ΚΑΙ Η ΣΟΥΗΔΙΑ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΦΕΡΔΙΝΑΝΔΟΥ Β΄

Όταν η Ένωση του Κάλμαρ⁹⁰ καταρρέει οριστικά (1523) οι ηγεμόνες καθεμιάς από τις χώρες που μετέχουν σ' αυτήν –ο Γουσταύος Α΄ Βάζα στη Σουηδία και ο Φρειδερίκος Α΄ στη Δανία– προσπαθούν να συστήσουν ισχυρά κράτη. Για το σκοπό αυτό αποφασίζουν να δημεύσουν τα αγαθά του μεγαλύτερου γαιοκτήμονα της Σκανδιναβίας: της Εκκλησίας. Για να συγκαλύψουν αυτό το οικονομικό εγχείρημα με ένα θρησκευτικό πρόσχημα τόσο ο ένας όσο και ο άλλος γίνονται λουθηρανοί. Για τον Φρειδερίκο Α΄ τούτη η αλλαγή δόγματος έχει το πλεονέκτημα ότι ανταποκρίνεται σε ένα βαθύ αντιγερμανικό αίσθημα, τροφοδοτημένο από αγώνες αιώνων εναντίον του γερμανικού επεκτατισμού.

Ο γιος του Χριστιανός Δ΄ (1588-1648), πρίγκιπας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας χάρη στις κτήσεις που διατηρεί στο Σλέσβιχ-Χόλσταϊν, συνδέεται με τους προτεστάντες της βόρειας Γερμανίας. Σύμμαχος των λουθηρανικών πόλεων της Χάνσα, ονειρεύεται να επεκτείνει τη δανική επιρροή στις εκβολές των γερμανικών ποταμών στη Βόρεια Θάλασσα. Τον ανησυχούν λοιπόν οι επιχειρήσεις των Αψβούργων της Ισπανίας κατά των Ηνωμένων Επαρχιών και του αυτοκράτορα κατά των προτεσταντών.

Ενθαρρυσμένοι από τους απεσταλμένους του Ρισελιέ καθώς και από την Αγγλία και την Ολλανδία, προσπαθεί να συνενώσει τις προτεσταντικές δυνάμεις της Γερμανίας. Ο εκλέκτορας του Παλατινίου Φρειδερίκος Ε΄ γίνεται στρατάρχης του και του προσφέρει ένα νομικό επιχείρημα για να επέμβει.

Αλλά ο Φερδινάνδος Β΄ δεν μένει αδρανής: ένας Τσέχος ευγενής που προσχωρεί στο στρατόπεδό του, ο Άλμπρεχτ φον Βάλενσταϊν συγκροτεί για λογαριασμό του ένα στρατό 20.000 μισθοφόρων. Η δανική επίθεση είναι καταδικασμένη σε αποτυχία: τα στρατεύματα του Χριστιανού Δ΄ κατακερατίζονται (1626). Φοβούμενος μήπως η Σουηδία επωφεληθεί από την κατάσταση, ο Χριστιανός αναγκάζεται, με την ειρήνη του Λύμπτεκ (1629), να εγκαταλείψει κάθε επέμβαση στις υποθέσεις της αυτοκρατορίας.

Ο Φερδινάνδος Β΄ επωφελείται για να αυξήσει λίγο ακόμα την επιρροή του στη Γερμανία και να προχωρήσει στη διπλή, ρωμαιοκαθολική και συγκεντρωτική, παλινόρθωση: ικανοποιεί τους καθολικούς ακυρώνοντας κάθε λουθηρανικό

σφετερισμό εκκλησιαστικών αγαθών. Είναι όμως στον πολιτικό χώρο που ο Φερδινάνδος θέλει να καταφέρει ένα μεγάλο πλήγμα. Ενισχυμένος από τις πρόσφατες νίκες του, προτίθεται να απαλλαγεί από τους εκλέκτορες και να παλινορθώσει μια κληρονομική μοναρχία στα χέρια των Αψβούργων. Στη Ράτισμπον προτείνει στη δίαιτα να εκλέξει το γιο του βασιλιά των Ρωμαίων. Απεσταλμένος του Ρισελιέ, ο πατήρ Ζοζέφ υποδαυλίζει την επιφυλακτικότητα των εκλεκτόρων, οι οποίοι αρνούνται στον Φερδινάνδο την εκλογή του γιου του.

Για τον Ρισελιέ τούτο συνιστά μια αναντίρροπη διπλωματική επιτυχία. Προεκτείνεται μάλιστα, στη Γαλλία, με τη νίκη του εναντίον του ισχυρού κόμματος το οποίο, συγκεντρωμένο γύρω από τη βασιλομήτορα, προσπαθούσε να τον δυσφημήσει κατηγορώντας τον ότι ασκούσε αντισπανική και αντιρωμαιοκαθολική πολιτική. Έτσι ενισχυμένος, ο Ρισελιέ μπορεί να θέσει σε εφαρμογή το σχέδιό του: εξαπολύει εναντίον του Φερδινάνδου Β΄ τον επίφοβο σουηδικό στρατό που συντηρεί με τη χρηματοδότησή του.

Η Σουηδία των διαδόχων του Γουσταύου Α΄ Βάζα είναι πολύ προσκολλημένη στη Μεταρρύθμιση. Όταν ο Ιωάννης Γ΄ παντρεύεται τη διάδοχο των Γιαγκέλον της Πολωνίας, η σουηδική αριστοκρατία υποπτεύεται ότι θέλει να συνενώσει στο πρόσωπο του γιου του Σιγισμούνδου Γ΄ Βάζα τα δύο στέμματα της Σουηδίας και της Πολωνίας γύρω από τη ρωμαιοκαθολική πίστη. Αρνούνται αυτό που αντιλαμβάνονται ως ένα είδος πολιτικής και θρησκευτικής υποτέλειας, οι Σουηδοί ευγενείς εκθρονίζουν τον Σιγισμούνδο προς όφελος του θείου του Καρόλου Θ΄ (1604).

Ο νέος βασιλιάς αναλαμβάνει μια σειρά εκστρατειών προορισμένων να εδραιώσουν τη σουηδική υπεροχή εις βάρος της Πολωνίας και της Δανίας. Βασιλιάς σε ηλικία 16 χρονών, ο γιος του Γουσταύου Β΄ Αδόλφος γίνεται πρωταγωνιστής της μεταρρυθμιστικής πίστης εναντίον των ενεργειών του Φερδινάνδου Β΄. Καλλιεργημένος και μάλιστα επιστήμονας, έχοντας τη δυνατότητα, χάρη στα ορυχεία σιδήρου που αφθονούν στη Σουηδία, να εφοδιαστεί με ασύγκριτο οπλισμό, συγκροτεί έναν εθνικό στρατό αποτελούμενο από 130.000 εύρωστους Σουηδούς χωρικούς, που υποβάλλονται σε αυστηρή πειθαρχία και αμείβονται τακτικά. Τούτος ο στρατός δεν πολεμά με μισθοφορικό πνεύμα αλλά για θρησκευτικά και εθνικά ιδανικά. Τραγουδώντας ψαλμούς καθώς πηγαίνει στη μάχη, διώχνει τους Πολωνούς από τη Λιβονία της Βαλτικής (1621) και στη συνέχεια καταλαμβάνει την ανατολική Πρωσία, αποκτώντας τον έλεγχο των ποταμών Νιέμεν (Νέμαν) και Βιστούλα. Στο εξής το βασίλειο της Σουηδίας εκτείνεται ως τον γερμανικό κόσμο.

Ο Γουσταύος Β΄ Αδόλφος έχει συνείδηση του κινδύνου που αντιπροσωπεύει για τη Σουηδία η ρωμαιοκαθολική ανάκτηση της Γερμανίας από τους Αψβούργους. Έτσι ακούει με προσοχή τις προτάσεις των πρακτόρων του Ρισελιέ οι οποίοι, υποσχόμενοι μεγάλες χρηματοδοτήσεις, τον συμβουλεύουν να στρέψει τις δυνάμεις του εναντίον της αυτοκρατορίας. Την ίδια τη στιγμή (1630) που ο πατήρ Ζοζέφ αποτρέπει τους εκλέκτορες της Ράτισμπον από το να υποχωρήσουν

στις αξιώσεις του αυτοκράτορα, ο βασιλιάς της Σουηδίας αποβιβάζεται στην Πομερανία και δέχεται τη συνδρομή των προτεσταντών εκλεκτόρων της Σαξονίας και του Βρανδεμβούργου. Τα γεγονότα αυτά σηματοδοτούν μια νέα φάση στον έμμεσο πόλεμο που διεξάγουν μεταξύ τους ο Ρισελιέ, εκπρόσωπος των εθνών-κρατών της Ευρώπης, και ο Φερδινάνδος Β΄, κληρονόμος των ηγεμονικών βλέψεων της οικογένειας των Αψβούργων.

Ωστόσο τα θεμέλια της συμμαχίας ανάμεσα στον Ρισελιέ και τον Γουσταύο Β΄ Αδόλφο είναι ασαφή: για τον Ρισελιέ, ο Γουσταύος Αδόλφος δεν είναι παρά ένας κοντοτιέρος του οποίου αγοράζει το στρατό και στον οποίο επιτρέπει να ορίζει τις χώρες που θα καταλάβει υπό την προϋπόθεση ότι θα σεβαστεί εκεί τη ρωμαιοκαθολική πίστη. Από την άλλη, αντί να αγωνίζεται για τον βασιλιά της Γαλλίας, η Σουηδία του Γουσταύου Αδόλφου επιζητεί να επεκτείνει τον έλεγχό της στο σύνολο της Βαλτικής Θάλασσας και να συγκροτήσει μια ομοσπονδία των μεταρρυθμισμένων κρατών της βόρειας Γερμανίας: ένα είδος προτεσταντικής αυτοκρατορίας που θα αποτελέσει αντίβαρο στη ρωμαιοκαθολική.

Η λεηλασία της προτεσταντικής πόλης του Μαγδεμβούργου από τις αυτοκρατορικές δυνάμεις του Τίλυ εξυπηρετεί αυτό το σχέδιο σπρώχνοντας τους αρχικά επιφυλακτικούς προτεστάντες πρίγκιπες στην αγκαλιά του Γουσταύου Αδόλφου. Γενόμενος αρχηγός των προτεσταντών της αυτοκρατορίας, ο βασιλιάς της Σουηδίας εξαπολύει τότε την επίθεσή του. Σε μερικές εβδομάδες είναι κύριος και επιδιαιτητής της Γερμανίας. Ο Τίλυ απωθείται στη Σαξονία και κατόπιν συντρίβεται στο Μπράιτενφελτ (1631). Εφορμώντας προς τον Ρήνο ο Γουσταύος Αδόλφος εκτοπίζει τους Ισπανούς από τη Μαγεντία.

Προτείνει τότε στον Ρισελιέ μια παράλληλη δράση στη Φρανς-Κοντέ και την Αλσατία. Φοβισμένος από τις γρήγορες επιτυχίες του βασιλιά της Σουηδίας και μην επιθυμώντας να γίνει όργανο της προτεσταντικής πολιτικής εκείνου που θεωρούσε έναν αφοσιωμένο και υπάκουο μισθοφόρο, ο καρδινάλιος υπεκφεύγει. Η Γαλλία είναι ανίκανη να ελέγξει την καταιγίδα που μόλις εξαπέλυσε στη Γερμανία. Κουρασμένος από τις ατελείωτες διαπραγματεύσεις με τη Γαλλία, ο Γουσταύος Β΄ Αδόλφος αποφασίζει να περάσει στη δράση απαλλασσόμενος από τον εκλέκτορα της Βαβαρίας, ψυχή της ρωμαιοκαθολικής συμμαχίας. Μια κεραυνοβόλος επίθεση τον οδηγεί στο Μόναχο και του ανοίγει το δρόμο για τη Βιέννη. Πανικόβλητος, ο Φερδινάνδος Β΄ ξανακαλεί τον Βάλενσταϊν, που ανασυγκροτεί το στρατό του, τον συνενώνει με εκείνον του εκλέκτορα της Βαβαρίας δούκα Μαξιμιλιανού Α΄ και με αριθμητικά πολύ υπέρτερες δυνάμεις φράσσει το δρόμο προς την πρωτεύουσα. Στο τέλος μιας αβέβαιης μάχης πέντε ημερών ο Γουσταύος Αδόλφος παραιτείται από τα σχέδιά του και αποχωρεί προς τη Σαξονία καταδιωκόμενος από τους αντιπάλους του. Το αποφασιστικό χτύπημα λαμβάνει χώρα στο Λύτσεν στις 16 Νοεμβρίου 1632: οι Σουηδοί νικούν αλλά ο Γουσταύος Αδόλφος σκοτώνεται στη μάχη.

Ο θάνατός του βγάζει τον Ρισελιέ από τη δύσκολη θέση, αλλά δεν επιλύει τα προβλήματα του Φερδινάνδου Β΄. Ο Σουηδός καγκελάριος Οξενστιέρνα παραμέ-

νει στη Γερμανία και οργανώνει τον αγώνα εναντίον του αυτοκράτορα. Επιπλέον, ο στρατηγός του Γουσταύου Αδόλφου δούκας Βερνάρδος της Σαξονίας-Βαϊμάρης φτιάχνει στη Φραγκονία ένα δουκάτο για λογαριασμό του, ενώ ο Βάλενσταϊν, θεωρητικά στην υπηρεσία του Φερδινάνδου Β΄, κάνει τον ηγεμόνα στον πύργο του της Βοημίας, ακούγοντας ευχαρίστως τους απεσταλμένους του Ρισελιέ που τον δελεάζουν με το στέμμα της Βοημίας με αντάλλαγμα μια συμμαχία εναντίον του αυτοκράτορα. Για να αποφύγει αυτή την καταστροφική εξέλιξη, ο Φερδινάνδος Β΄ βάζει να τον δολοφονήσουν το 1634. Ο διπλωματικός χειρισμός του Ρισελιέ εναντίον των Αψβούργων έχει αποτύχει. Αυτή η αποτυχία επιδεινώνεται με την ήττα των Σουηδών του Οξενσιέρνα από τις δυνάμεις του αυτοκράτορα στο Νέρτλινγκεν (1634) και με τη θεαματική συμφιλίωση του αυτοκράτορα και του εκλέκτορα της Σαξονίας. Μετά από αυτά τα δύσκολα χρόνια, ο Φερδινάνδος Β΄ βγαίνει θριαμβευτής ενός αγώνα που δεν έκανε τίποτε άλλο από να ενισχύσει τις ιμπεριαλιστικές τάσεις του.

Για τον Ρισελιέ και τον Ισπανό υπουργό Ολιβάρες, η εποχή των διπλωματικών χειρισμών έχει παρέλθει. Η Ευρώπη των εθνών-κρατών, στην πρώτη γραμμή των οποίων βρίσκεται η Γαλλία, είναι υποχρεωμένη να θέσει τέρμα στις ιμπεριαλιστικές φιλοδοξίες των Αψβούργων. Μια νέα σύγκρουση προαναγγέλλεται, που θα διαρκέσει πάνω από είκοσι χρόνια.

Η ΓΑΛΛΙΑ ΒΓΑΙΝΕΙ ΑΠΟ ΤΑ ΠΑΡΑΣΚΗΝΙΑ

Ετυμολογικά οικουμενική, η ρωμαιοκαθολική θρησκεία αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα των ιμπεριαλιστικών εγχειρημάτων των Αψβούργων. Δεν είναι λοιπόν περιέργο ότι οι πιο σθεναροί υποστηρικτές της ανεξαρτησίας των κρατών είναι προτεστάντες. Έχοντας απαλλαγεί από τον θρησκευτικό συγκεντρωτισμό της Ρώμης θέλουν να αποτινάξουν τον πολιτικό ζυγό που ενσαρκώνουν οι Αψβούργοι και να λυτρωθούν απ' όλες τις απειλές που αντιπροσωπεύει ο αυτοκρατορικός τίτλος.

Για να θέσει τέλος στις βλέψεις των Αψβούργων, ο Ρισελιέ είναι υποχρεωμένος να συνομολογήσει με τους προτεστάντες συμμαχίες τις οποίες ως τότε δεν αντιμετώπιζε παρά με αποστροφή. Ο Χριστιανικότατος Βασιλιάς γίνεται ο επίσημος προστάτης του ευρωπαϊκού προτεσταντισμού. Το 1635 συνομολογούνται συμφωνίες με τη Σουηδία –για την οποία προορίζεται το εκλεκτοράτο της Μαγεντίας–, τη Δανία –στην οποία παραχωρείται η Βρέμη σε αντάλλαγμα της ευμενούς ουδετερότητάς της–, τον Βερνάρδο της Σαξονίας-Βαϊμάρης –ο οποίος, έναντι της προσφοράς του στρατού του, πρέπει να λάβει την Αλσατία–, τέλος με τις Ηνωμένες Επαρχίες, «εξεγεγυμένες εναντίον του βασιλιά και του Θεού τους», που χρηματοδοτούνται για να μη συνάψουν ειρήνη με την Ισπανία. Καρδινάλιος της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, ο Ρισελιέ συνενώνει τους προτεστάντες της

Ευρώπης εναντίον του καθολικού αυτοκράτορα, διανέμοντάς τους τα εδάφη της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Αρχίζει τότε ένας μακροχρόνιος πόλεμος με πολλαπλές μεταπτώσεις. Οι πρωταγωνιστές του δράματος εξαφανίζονται ο ένας μετά τον άλλο. Ο Φερδινάνδος Β΄ πεθαίνει το 1637, όταν τα στρατεύματα των Αψβούργων απειλούν το Παρίσι, αφού έχουν καταλάβει την Κορμπί πάνω στον Σομ. Όταν ο Ρισελιέ (1642) και ο Λουδοβίκος ΙΓ΄ (1643) πεθαίνουν με τη σειρά τους, τα γαλλικά στρατεύματα έχουν αναστρέψει την κατάσταση: νικώντας στο Ροκρούα (1643), ο νεαρός δούκας του Ανγκέν (ο Μέγας Κοντέ) θέτει τέλος σε μια μακρόχρονη υπεροχή (ενάμιση αιώνα) του ισπανικού πεζικού.

Επιαναλαμβάνοντας την πολιτική του Ρισελιέ, ο καρδινάλιος Μαζαρέν, μετά τις λαμπρές νίκες των Γάλλων στρατηγών Τυρέν και Κοντέ, αναγκάζει τον αυτοκράτορα να συνθηκολογήσει (1648). Με την Ισπανία, ο πόλεμος διαρκεί ακόμα δέκα χρόνια: όπως την εποχή του Φιλίππου Β΄, οι Αψβούργοι της Μαδρίτης προσπαθούν να επωφεληθούν από τις εσωτερικές συγκρούσεις που σπαράσσουν τη Γαλλία – η Σφενδόνη των προνομιάτων, ευγενών δικαστικών ή στρατιωτικών, που η απόλυτη μοναρχία τείνει να εξαλείψει, αντιτίθεται στον Μαζαρέν. Παρά τον πρόσκαιρο προσεταιρισμό του πρίγκιπα Κοντέ, οι Ισπανοί αναγκάζονται με τη σειρά τους να διαπραγματευθούν. Η Συνθήκη των Πυρηναίων (1659) θέτει τέλος σε σχεδόν ενάμιση αιώνα αγώνων ανάμεσα στους Αψβούργους και τη Γαλλία.

Οι Συνθήκες της Βεστροφιάς και των Πυρηναίων σημαίνουν το οριστικό τέλος των προσπαθειών του αυτοκρατορικού Οίκου της Αυστρίας για την ιμπεριαλιστική ενοποίηση της Ευρώπης. Απ' αυτές γεννιέται μια νέα Ευρώπη στην οποία εδραιώνεται η νικήτρια δύναμη των εθνικών μοναρχιών. Θεμελιωμένη πάνω στον αμυβαίο φόβο κρατών ανάλογης σημασίας, η ευρωπαϊκή ισορροπία θριαμβεύει. Θα χρειαστεί να επέλθει η Γαλλική Επανάσταση για να γεννηθεί μια ιδεολογία ικανή να δικαιολογήσει μια νέα προσπάθεια ευρωπαϊκής ενοποίησης.

ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΗΣ ΒΕΣΤΦΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΥΡΗΝΑΙΩΝ

Συνομολογημένες την επαύριο ενάμιση αιώνα πολέμων που διεξήγαγαν τα κράτη της Ευρώπης εναντίον του ιμπεριαλισμού των Αψβούργων, οι Συνθήκες της Βεστροφιάς (1648) και των Πυρηναίων (1659) επικυρώνουν νομικά την αποτυχία της ηγεμονικής προσπάθειας του Καρόλου Κούντου και των διαδόχων του. Οι Αψβούργοι έχουν πληγεί στην ίδια την καρδιά της αυτοκρατορίας την οποία είχαν θελήσει να κάνουν όργανο της κυριαρχίας τους.

Ο Φερδινάνδος Β΄ είχε θελήσει να επιβάλει την απόλυτη εξουσία του αυτοκράτορα πάνω στη Γερμανία. Οι ηττημένοι διάδοχοί του είναι αναγκασμένοι να αναγνωρίσουν τις «ελευθερίες» των Γερμανών πριγκίπων που διαιωνίζουν την πολιτική κατάτμηση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και καθιστούν ανίσχυ-

ρο τον αυτοκράτορα. Όπως ο Κάρολος Κουίντος και ο Φίλιππος Β΄, έτσι και ο «αυτοκράτορας των ιησουιτών» είχε θελήσει να θεμελιώσει την ηγεμονική προσπάθειά του στη ρωμαιοκαθολική ανάκτηση της Γερμανίας. Οι Συνθήκες της Βεσφαλίας καταδικάζουν την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία να μην είναι πια «ρωμαϊκή» παρά μόνο κατ' όνομα: κάθε πριγκίπας μπορεί, μέσα στο κράτος του, να επιλέγει και να επιβάλλει στο λαό του τη θρησκεία της επιλογής του. Η Βεσφαλία καθιστά την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μια πολύ χαλαρή συνομοσπονδία 350 πολιτικά και θρησκευτικά ελεύθερων πριγκιπάτων, τα οποία μπορούν ακόμα και να συνομολογούν συνθήκες με ξένα κράτη. Ολοένα και πιο φαιδρός, ο αυτοκρατορικός τίτλος υπόκειται πάντα στην επιλογή των μεγάλων εκλεκτόρων (οκτώ αντί επτά) και ο Παλατίνος εκλέκτορας έχει ανακτήσει τον εκλεκτορικό τίτλο που του είχε αφαιρέσει ο Φερδινάνδος Β΄.

Οι εδαφικές συνέπειες είναι πολύ περιορισμένες. Οι Αψβούργοι παραχωρούν στη Γαλλία ένα αρκετά συγκεχυμένο σύνολο φεουδαρχικών δικαιωμάτων και κτήσεων στην Αλσατία. Η Σουηδία πραγματοποιεί τις φιλοδοξίες της: λαμβάνοντας την ανατολική Πομερανία και τις επισκοπές της Βρέμης και του Βερντέν εξασφαλίζει τον έλεγχο των εκβολών των γερμανικών ποταμών Όντερ, Έλβα και Βέζερ. Αντίθετα με την Αλσατία, που οι διαπραγματευτές της Βεσφαλίας είχαν φροντίσει να την αποσπάσουν από την αυτοκρατορία, αυτές οι κτήσεις δίδουν στον βασιλιά της Σουηδίας τον τίτλο του Γερμανού πριγκίπα και το δικαίωμα να παρακάθεται στη δίαίτα. Τέλος ένα άλλο γερμανικό κράτος, το Βρανδεμβούργο, επωφελείται από τις συνθήκες, και το μέλλον θα δείξει πόση σημασία έχει αυτό. Ήδη κληρονόμος του δουκάτου του Κλέφε (1614) και κύριος της Πρωσίας (1618), ο νέος εκλέκτορας του Βρανδεμβούργου Φρειδερίκος Γουλιέλμος των Χόεντσολερν λαμβάνει την ανατολική Πομερανία και μια ολόκληρη σειρά εδαφών που απλώνονται κατά μήκος των γερμανικών ποταμών (το Χάλμπερστατ, το Μόντεν, το Μαγδεμβούργο).

Οι εδαφικές μεταβολές που επιφέρει η Συνθήκη των Πυρηνάιων δεν είναι σημαντικότερες. Η ηττημένη Ισπανία δεν παραχωρεί στη Γαλλία παρά το Ρουσιγιόν και το Αρτουά. Κι αν ο νεαρός βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος ΙΔ΄ παντρεύεται την πρωτότοκη κόρη του Φιλίππου Δ΄, την ινφάντα Μαρία Θηρεσία, αναγκάζεται να παραιτηθεί –έναντι 500.000 σκούδων– από οποιαδήποτε ενδεχόμενα δικαιώματα πάνω στο θρόνο της Ισπανίας.

Για να τελειώσουν οι τρέχουσες ευρωπαϊκές συγκρούσεις δεν απέμεινε παρά να δοθεί τέλος στον μακροχρόνιο πόλεμο που διεξήγε η νεαρά σουηδική δύναμη εναντίον των Δανών ή Πολωνών γειτόνων της για την κατοχή των παραλίων της Βαλτικής Θάλασσας. Συνομολογημένη υπό την αιγίδα του Μαζαρέν, η ειρήνη της Ολίβα (1660) θέτει τέρμα σ' αυτό τον πόλεμο του βορρά και εξασφαλίζει, μέσω της επανασύνδεσης της Λιβονίας με τη Σουηδία, τη συμφιλίωση των Πολωνών με τους Σουηδούς.

Μετά από έναν αιώνα πολέμων, οι Αψβούργοι αναγκάζονται λοιπόν να αναγνωρίσουν την αποτυχία των φιλοδοξιών τους. Οι ηγεμονικές προσπάθειες που

Θεμελίωσαν τη ρωμαιοκαθολική ανάκτηση κατέληξαν σε πλήρη αποτυχία. Διαδοχικά, ο Φίλιππος Β΄ της Ισπανίας, κατόπιν οι Αψβούργοι της Βιέννης συνεισέταξαν προσπάθειες να πραγματοποιήσουν αυτό το φιλόδοξο σχέδιο. Η νέα ευρωπαϊκή ισορροπία, όπως αυτή προκύπτει από τις Συνθήκες της Βεστφαλίας και των Πυρηναίων, βασίζεται στη διπλή υπεροχή της μεν Γαλλίας στη δυτική Ευρώπη, της δε Σουηδίας στη βόρεια. Θα ήταν απλουστευτικό να περιορίσει κανείς την Ευρώπη σ' αυτή τη γαλλοσουηδική υπεροχή. Η Ευρώπη των εθνών-κρατών που βγαίνει ενισχυμένη από την αποτυχία των Αψβούργων είναι απείρως πολυπλοκότερη. Στερημένη από το αυτοκρατορικό όνειρό της, η Αυστρία παραμένει μια εθνική δύναμη πρώτης κατηγορίας, η Πρωσία εδραιώνεται, η Αγγλία, παρ' όλα τα προβλήματα που έχει γνωρίσει, εντείνει τη ναυτική της έμφυση και η Ρωσία, έχοντας εξέλθει από την απομόνωση την οποία γνώρισε στα χρόνια της συγκρότησής της, αρχίζει να στρέφει το βλέμμα προς την Ευρώπη. Τα νέα κράτη έχουν εμφανιστεί, και τα άλλα που ισχυροποιήθηκαν θα κάνουν πιο περίπλοκη την ευρωπαϊκή σκακιέρα. Στα μέσα του 17ου αιώνα αρχίζει η εποχή της ισορροπίας των εθνών-κρατών.

Μέρος τέταρτο

1660-1789

ΚΛΑΣΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ
ΙΣΟΡΡΟΠΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17

Η Ευρώπη στα μέσα του 17ου αιώνα

♦ Στη βορειοδυτική Ευρώπη (την Αγγλία, τη Γαλλία, τις Κάτω Χώρες) οι μεγάλες εθνικές μοναρχίες γνωρίζουν, στα μέσα του 17ου αιώνα, μια κρίση η οποία συνδέεται με τις προσπάθειες ισχυρών κοινωνικών ομάδων, προερχόμενων από το παρελθόν (αριστοκρατία των ευγενών) ή από νέα οικονομικά ρεύματα (εμπορική αστική τάξη), να απαλλαγούν από την απόλυτη εξουσία των ηγεμόνων. Στη Γαλλία, η απολυταρχία θριαμβεύει μετά τις ταραχές της Σφενδόνης. Στην Αγγλία, η μοναρχία συγκλονίζεται από μια επανάσταση που καταλήγει στην εκτέλεση του βασιλιά και την εγκατάσταση μιας εφήμερης δημοκρατίας. Στις Ηνωμένες Επαρχίες, η εξουσία των αστών της επαρχίας Χόλαντ συγκρούεται με τις μοναρχικές βλέψεις της οικογένειας της Οράγγης.

♦ Καθημαγμένες από τη γαλλική νίκη, οι κτήσεις των Αψβούργων δεν παρουσιάζουν τον ίδιο δυναμισμό. Η Ισπανία μπαίνει σε μια μακρά περίοδο παρακμής και, καθώς η δυναστεία της απειλείται με εξαφάνιση, η διαδοχή στο θρόνο της διακυβεύεται στην Ευρώπη. Εγκλωβισμένοι ανάμεσα στην επίθεση των Τούρκων και την ανερχόμενη ισχύ των Χόεντσολερν του Βρανδεμβούργου, οι Αψβούργοι της Αυστρίας ασκούν στην κατεστραμμένη και κατατμημένη Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μάλλον φαιδρή εξουσία.

♦ Στη βόρεια Ευρώπη, η σουηδική ηγεμονία που εδραιώθηκε στα μέσα του 17ου αιώνα απειλείται από την άνοδο της πρωσικής ισχύος. Πέρα όμως απ' αυτή, δεν βρίσκει απέναντί της παρά μια ημιβαρβαρική Ρωσία και μια ακρωτηριασμένη Πολωνία. Κυριαρχούμενη για μεγάλο διάστημα από τους Μογγόλους, η Ρωσία απαλλάσσεται απ' αυτούς στα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα, κατά τις βασιλείες του Ιβάν Γ' του Μεγάλου και του τσάρου Ιβάν Δ' του Τρομερού. Ενώ επεκτείνει τα εδάφη του στη Σιβηρία, το ρωσικό κράτος μάχεται

στα δυτικά εναντίον της Πολωνίας και της Σουηδίας. Μετά από μια περίοδο αναρχίας, η έλευση της δυναστείας των Ρομανόφ τον 17ο αιώνα παρέχει μια σχετική πολιτική σταθερότητα, παρ' όλη την πολιτιστική καθυστέρηση της χώρας σε σχέση με τη Δύση. Πολύ πιο πολιτισμένη, η Πολωνία έχει αποδυναμωθεί από τις άναρχες τάσεις της αριστοκρατίας. Η αιρετή μοναρχία της στερείται μέσα δράσης εναντίον μιας αριστοκρατίας η οποία, σε κάθε εκλογή, υποχρεώνει τον νέο ηγεμόνα να εγκαταλείψει κάποια ψήγματα εξουσίας.

ΣΤΗ ΔΥΣΗ: ΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΜΟΝΑΡΧΙΩΝ

Οι Συνθήκες της Βεσφαλίας (1648) και των Πυρηναίων (1659), θέτοντας τέλος στις ηγεμονικές προσπάθειες των Αψβούργων στην Ευρώπη, άφηναν ελεύθερο το δρόμο στα έθνη-κράτη που είχαν συσταθεί γύρω από τις μοναρχίες της δυτικής Ευρώπης.

Καθώς η ισπανική ισχύς έχει παρακμάσει, η Γαλλία, που βγήκε τελικά νικήτρια από τον ατέρμονα αγώνα εναντίον των Αψβούργων, εμφανίζεται ως η πρώτη δύναμη της ηπείρου. Όσο για τις Ηνωμένες Επαρχίες, που έγιναν ανεξάρτητες αφού αγωνίστηκαν κατά των ισπανικών και των αυτοκρατορικών βλέψεων (Συνθήκη του Μύνστερ του 1648), εδραιώνονται ως η κύρια οικονομική δύναμη της Ευρώπης. Τέλος η Αγγλία, που σπαρασσόταν για μεγάλο διάστημα από εσωτερικές συγκρούσεις και κρατήθηκε στο περιθώριο κατά το μεγαλύτερο μέρος της ευρωπαϊκής αναμέτρησης, έχει κάνει θριαμβευτική είσοδο στην ευρωπαϊκή σκηνή συμμαχώντας με τον Μαζαρέν για να καταφέρει τα τελευταία πλήγματα στην εξασθενημένη Ισπανία.

Αλλά αυτές οι θριαμβευτικές εθνικές μοναρχίες, που μπόρεσαν να διαφυλάξουν τα συμφέροντά τους έναντι των Αψβούργων, περιέρχονται σε πλήρη κρίση στα μέσα του 17ου αιώνα. Μια κρίση που συνδέεται αναμφίβολα με την εξέλιξη των κοινωνιών και συγκλονίζει βαθιά τις μοναρχίες. Πέρα από εθνικές ιδιαιτερότητες, έχει την αφετηρία της στη δύσκολη ανάδυση του κράτους μέσα από τα ερείπια των μεσαιωνικών αντιλήψεων για τη μοναρχία. Η κρίση συνδέεται επίσης με την αναζήτηση ισορροπίας ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες και σε μια όλο και πιο απολυταρχική μοναρχία. Η κρίση του 17ου αιώνα λοιπόν θέτει υπό νέους όρους το πρόβλημα της μορφής του κράτους. Οι λύσεις στις οποίες καταλήγουν τα διάφορα έθνη-κράτη της Ευρώπης είναι διαφορετικές: μια πολύ ξεκάθαρη τομή χωρίζει τη Γαλλία, την Αγγλία και τις Ηνωμένες Επαρχίες, που βγαίνουν ενισχυμένες από την κρίση, από την Ισπανία η οποία, καθημαγμένη από τον πόλεμο και την απρονόητη πολιτική των ηγεμόνων της, μοιάζει να οδεύει προς μια αναπόδραστη παρακμή.

Στη Γαλλία, η κρίση αυτή έχει ένα όνομα: Σφενδόνη. Αναπτύσσεται τη στιγμή που παρουσιάζεται ένα σχετικό κενό εξουσίας. Η τραχιά εξουσία του Ρισε-

λιέ, που υποστηρίζεται από τον ηγεμόνα του, αντικαθίσταται από την πιο δόλια παρουσία του καρδινάλιου Μαζαρέν, ο οποίος μπορεί να υπολογίζει μόνο στο συμβολικό στήριγμα ενός ανήλικου βασιλιά και μιας βασιλομήτορος χωρίς κύρος. Διαμαρτυρίες των φτωχών εναντίον της βαριάς βασιλικής φορολογίας, προσπάθειες των μελών της ανώτατης αριστοκρατίας να ανακτήσουν την εύνοια του ηγεμόνα καθώς και ένα ρόλο στις κρατικές υποθέσεις, και απόπειρες των βασιλικών αξιωματούχων να ελέγξουν τη δράση της μοναρχίας – η Σφενδόνη συγκεντρώνει όσους δυσαρεστεί η απόλυτη μοναρχία.

Η αποτυχία του κινήματος δεν έχει την πηγή της στη βασιλική εξουσία που εκπροσωπείται από τον Μαζαρέν αλλά στην ποικιλία των συμφερόντων που συνιστούν την εξέγερση. Η Σφενδόνη οφείλει την όποια συνοχή της στον κοινό εχθρό, τον απόλυτο ηγεμόνα. Ο Μαζαρέν το αντιλαμβάνεται καλά. Αντιμέτωπος με την εξέγερση των επαρχιών, που βρίσκονται στα χέρια της ανώτατης αριστοκρατίας, του Παρισιού, που βρίσκεται στα χέρια του παρλαμέντου, και του λαού, που υποστηρίζει τους μεν ή τους δε, αποσύρεται στα εδάφη του εκλέκτορα της Κολωνίας (1652). Αυτή η υποχώρηση υπογραμμίζει την αδυναμία της εξέγερσης: αιφνιδιασμένοι από την υποχώρηση εκείνου που συμβολίζει όλα όσα μισούν, οι οπαδοί της Σφενδόνης αποδεικνύονται ανίκανοι να οργανώσουν στη Γαλλία μια νέα εξουσία. Οι ραδιουργίες του πρίγκιπα του Κοντέ (αρχηγού της Σφενδόνης των ευγενών) με τους Ισπανούς ανησυχούν τα μέλη του παρλαμέντου και η τρομοκρατία που αυτός επιβάλλει στην πρωτεύουσα κουράζει τους Παρισινούς. Οι διαπραγματεύσεις που αρχίζουν καταλήγουν τον Οκτώβριο του 1652 στην επιστροφή του νεαρού βασιλιά στο Παρίσι. Λίγους μήνες αργότερα ο Μαζαρέν επιστρέφει με τη σειρά του υπό τις ζητωκραυγές του πλήθους. Η απόλυτη μοναρχία βγαίνει σημαντικά ενισχυμένη. Ελλείψει εναλλακτικής λύσης, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ γίνεται ο πιο απολυταρχικός Ευρωπαίος ηγεμόνας και συγχρόνως ο πιο ισχυρός.

Στην Αγγλία, η απόλυτη μοναρχία προκαλεί τις ίδιες αντιδράσεις, αλλά οι συνέπειές τους είναι πολύ διαφορετικές. Ο Ιάκωβος Α΄ Στιούαρτ, που βασιλεύει από το 1603 ως το 1625, και κατόπιν ο γιος του Κάρολος Α΄ (1625-1649) προσπαθούν να επιβάλουν την απόλυτη εξουσία τους. Αυτή η προσπάθεια, που αντιβαίνει στις οικονομικές και θρησκευτικές τάσεις της χώρας, προκαλεί την εχθρότητα των δυναμικότερων τάξεων της. Στον θρησκευτικό τομέα, ο Ιάκωβος Α΄ είχε την πρόθεση να διατηρήσει μια έντονα ιεραρχημένη Εκκλησία. «Χωρίς επισκόπους δεν υπάρχει βασιλιάς», συνήθιζε να λέει. Μια αντίληψη που έθιγε ιδιαίτερα τις πεποιθησείς των «πουριτανών», αυτών των αδιάλλακτων προτεσταντών που επιθυμούσαν να εκκαθαρίσουν την αγγλικανική θρησκεία από τα τελευταία μικρόβια του «παπισμού». Ωστόσο οι πουριτανοί στρατολογούνταν ακριβώς από τις δύο δυναμικότερες κοινωνικές τάξεις της Αγγλίας του 17ου αιώνα: την εμπορική αστική τάξη των πόλεων και τους μεγάλους γαιοκτήμονες της υπαίθρου. Και οι μεν και οι δε δυσπιστούν απέναντι σε μια βασιλική εξουσία που επιζητεί να ελέγξει στενά την οικονομική ζωή του βασιλείου και που δεν κρύβει την ε-

χθρότητά της στη σύσταση μεγάλων γαιοκτημάτων, η οποία συντελεί στη μείωση του τοπικού πληθυσμού. Όπως στη Γαλλία, η εξέγερση αφορά προνομιούχους που εννοούν να διατηρήσουν τα πλεονεκτήματά τους. Πρόκειται όμως, στην Αγγλία, για προνομιούχους που είναι οι ωφελημένοι και όχι τα θύματα της τρέχουσας οικονομικής εξέλιξης. Πάνω απ' όλα, αυτές οι δύο κυρίαρχες τάξεις της αγγλικής κοινωνίας διαθέτουν εκείνο που λείπει στους οπαδούς της Σφενδόνης: μια πολιτική εκπροσώπηση, το κοινοβούλιο.

Ο αγώνας ανάμεσα στην απόλυτη μοναρχία και τις κεντρόφυγες δυνάμεις της Αγγλίας αρχικά εκδηλώνεται με μια αντιπαράθεση ανάμεσα στον βασιλιά και το κοινοβούλιο που επιθυμεί να ελέγχει τη μοναρχία. Φτάνει στο απόγειό του με τον Κάρολο Α΄ ο οποίος, αφού για μερικά χρόνια έχει προσπαθήσει να κυβερνήσει χωρίς κοινοβούλιο και να επιβάλει στους υπηκόους του την πολιτική και θρησκευτική απολυταρχία, σύντομα υποχρεώνεται να ζητήσει και πάλι τη βοήθεια των κοινοβουλευτικών πιεζόμενος από οικονομικές ανάγκες. Οι τόνοι υψώνονται τότε σε τέτοιο βαθμό ώστε ο βασιλιάς, που βλέπει τους κοινοβουλευτικούς να εγείρουν εναντίον του ένα πραγματικό κατηγορητήριο, επιχειρεί ένα δυναμικό χτύπημα, αλλά αποτυγχάνει. Ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ του βασιλιά και των κοινοβουλευτικών τελειώνει με τη νίκη του αρχηγού του στρατού του κοινοβουλίου Όλιβερ Κρόμγουελ, εκπροσώπου της πιο αδιάλλακτης μερίδας των πουριτανών αγροτών.

Πεπεισμένος ότι έχει αναλάβει να επιβάλει στην Αγγλία τη θεία τάξη, ο Κρόμγουελ δικάζει και εκτελεί τον βασιλιά (1649), απαλλάσσεται από το κοινοβούλιο και προκηρύσσει τη Δημοκρατία.

Στην πραγματικότητα εγκαθιδρύει μια δικτατορία που γίνεται ανεκτή μόνο επειδή χαρίζει στην Αγγλία, μετά τη μακρά απουσία της από τον Τριακονταετή Πόλεμο, μια ενεργητική παρουσία στην Ευρώπη. Αφού ανακαταλαμβάνει τη Σκωτία και την Ιρλανδία, ο Κρόμγουελ μετέχει στην τελευταία φάση του γαλλοϊσπανικού πολέμου: η συμμαχία του με τη Γαλλία του Μαζαρέν καταφέρει στην Ισπανία τη χαριστική βολή (μάχη των Αμμολόφων, κοντά στη Δουνκέρκη, το 1658) και του επιτρέπει να ανακτήσει τη Δουνκέρκη. Στηριζόμενη σε έναν μόνο άνθρωπο, η Δημοκρατία του Κρόμγουελ δεν επιζεί του ιδρυτή της: το 1660 ο γιος του Καρόλου Α΄, ο Κάρολος Β΄ ο Εύθυμος ανακαλείται στην εξουσία. Βεβαίως η αγγλική επανάσταση απέτυχε, αλλά το κοινοβούλιο έδειξε καθαρά μέχρι ποιο σημείο μπορεί να φτάσει αν η βασιλική απολυταρχία απειλήσει τα συμφέροντα και τις πεποιθήσεις του. Ο Κάρολος Β΄ δεν μπορεί να προσβλέπει στην επαναφορά της απολυταρχίας. Παρά τη συμπάθειά του για το ρωμαιοκαθολικισμό και τον αυταρχικό χαρακτήρα του, είναι υποχρεωμένος να λάβει υπόψη του την ισχυρή αντίθεση στη βασιλική εξουσία. Αντί να επιλυθεί από την Παλινόρθωση του 1660, η αγγλική κρίση απλώς αναβάλλεται.

Οι Ηνωμένες Επαρχίες θίγονται επίσης, μολονότι διακρίνονται από μια ομοσπονδιακή πολιτική οργάνωση και ένα μοναρχικό θεσμό πολύ πιο πρόσφατο από εκείνους της Γαλλίας και της Αγγλίας. Μακράν τού να είναι ένα κράτος, οι Ηνω-

μένες Επαρχίες του 17ου αιώνα μοιάζουν κυρίως με μια κοινότητα συμφερότων. Οι πόλεμοι που διεξήγαγαν εναντίον της Ισπανίας γέννησαν ένα ενωτικό αίσθημα, του οποίου ενσάρκωση είναι ο θεσμός του γενικού (επαρχιακού) κυβερνήτη (stadhouder): καθεμιά από τις επτά επαρχίες έχει τον κυβερνήτη της. Οι υπηρεσίες που προσέφερε στην υπόθεση της ανεξαρτησίας η οικογένεια της Οράγγης έχουν ως συνέπεια πέντε επαρχίες να επιλέξουν ως γενικό κυβερνήτη τον αρχηγό της οικογένειας: τον δούκα του Νασάου Μαυρίκιο, γιο του πρίγκιπα της Οράγγης Γουλιέλμου Α΄ του Σιωπηλού. Μια επιλογή που κινδυνεύει να κάνει το θεσμό του γενικού κυβερνήτη να εξελιχθεί σε μοναρχία. Μια εξέλιξη την οποία η πλούσια αστική τάξη των παρόλων επαρχιών, κυρίως εκείνη της Χόλαντ, δεν επιθυμεί με κανένα τίμημα. Φοβούμενοι για τα πλούτη τους, οι αστοί, των οποίων εκπρόσωπος είναι ο μέγας σύμβουλος της Ολλανδίας, αντιπαραθέτουν στις μοναρχικές και ενοποιητικές τάσεις της οικογένειας της Οράγγης τη δημοκρατική και αυτονομιστική τους βούληση. Η διαμάχη διαρκεί ολόκληρο τον 17ο αιώνα: το 1619 μια διένεξη με περίπλοκες πολιτικές και θρησκευτικές διαστάσεις επιτρέπει στον Μαυρίκιο του Νασάου να παραπέμψει σε δίκη και να εκτελέσει τον μεγάλο σύμβουλο της Ολλανδίας Όλντενμπαρνεφελτ, ένα γέροντα 72 χρονών. Αλλά ο θάνατος του πρίγκιπα της Οράγγης Γουλιέλμου Β΄ (1650), ο οποίος είχε προσπαθήσει να επιβάλει στις Ηνωμένες Επαρχίες μια προσωπική διακυβέρνηση μοναρχικού τύπου, επιτρέπει στην ολλανδική αστική τάξη να καταργήσει το θεσμό του γενικού κυβερνήτη. Οι Ηνωμένες Επαρχίες προσανατολίζονται σε μια Δημοκρατία εγκαθιδρυμένη προς όφελος της ολλανδικής αστικής τάξης και της οποίας αληθινός κύριος είναι ο μέγας σύμβουλος της Ολλανδίας Γιόχαν ντε Βιτ.

Οι κρίσεις που επηρεάζουν τα τρία δυναμικότερα κράτη της δυτικής Ευρώπης του 17ου αιώνα έχουν λοιπόν ως κοινό σημείο την αμφισβήτηση ενός μοναρχικού θεσμού ο οποίος από τον 16ο αιώνα χρησίμευε ως πόλος συγκρότησης των εθνών-κράτων. Καθένα από τα τρία κράτη απαντά κατά τον τρόπο του. Η Γαλλία της μετά τη Σφενδόνη εποχής προσανατολίζεται σε μια απόλυτη και συγκεντρωτική μοναρχία, οι Ηνωμένες Επαρχίες συγκροτούνται σε ομόσπονδη δημοκρατία όπου δεσπόζει η πλούσια εμπορική αστική τάξη, ενώ η Αγγλία ξεκινά το πρωτότυπο πείραμα μιας μοναρχίας μετριασμένης από το ρόλο του κοινοβουλίου, όπου και θα επανέλθουμε. Όμως καμία απ' αυτές τις κρίσεις δεν εμφανίζεται ως ένδειξη παρακμής – εντελώς το αντίθετο: δεν εμποδίζουν ούτε τη Γαλλία, το πλουσιότερο και πολυπληθέστερο από τα κράτη της δυτικής Ευρώπης, να αναπτύξει ένα ανθρώπινο και οικονομικό δυναμικό, θεμέλιο της μελλοντικής υπεροχής της, ούτε τη Μεγάλη Βρετανία και τις Ηνωμένες Επαρχίες, που είναι άλλωστε ανταγωνιστικές, να βρουν στο εμπόριο και τις αποικίες αντισταθμίματα για τη φτώχη εθνική τους γη και τον ισχνό πληθυσμό τους. Τελείως διαφορετική είναι η κατάσταση της Ιβηρικής Χερσονήσου και της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, που πληρώνουν το τίμημα της αποτυχίας των Αψβούργων.

ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΟ: ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΩΝ ΑΨΒΟΥΡΓΩΝ

Απ' όλα τα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη, μόνο η Ισπανία δεν γνωρίζει την κρίση των μέσων του 17ου αιώνα. Μπαίνει όμως σε μια περίοδο παρακμής, αργής και συνεχούς, συγκαλυμμένης ακόμα από τα κατάλοιπα της περασμένης λαμπρότητάς της. Η απόλυτη μοναρχία που εγκαθιδρύθηκε από τον Φίλιππο Β' δεν αμφισβητείται, αλλά το βασίλειο είναι ιδιαίτερα εξασθενημένο. Η απέλαση των Μορίσκος έχει επιφέρει ένα θανάσιμο πλήγμα στο δυναμισμό της Ισπανίας. Η μετανάστευση είναι συνεχής και η απώλεια πληθυσμού εντείνεται. Λίγο ως πολύ παντού η κτηνοτροφία αντικαθιστά τις καλλιέργειες. Η οικονομική ζωή ασφυκτιά από τον ανταγωνισμό των Άγγλων και των Ολλανδών, ενώ οι ξένοι έμποροι, εγκατεστημένοι στα ισπανικά λιμάνια, τραβούν τα κέρδη του εμπορίου έξω από τη χερσόνησο.

Η Ισπανία δεν καταφέρνει καν να διατηρήσει ακέραια τα εδάφη που είχε κληρονομήσει ο Φίλιππος Β'. Οι Ολλανδοί εκμεταλλεύτηκαν τον Τριακονταετή Πόλεμο για να καταλάβουν το σημαντικότερο κομμάτι της πορτογαλικής αποικιακής αυτοκρατορίας: τα νησιά της Σούντα με τα μυθικά τους πλούτη. Πάνω απ' όλα, η Πορτογαλία ξεφεύγει από την Ισπανία. Το 1640 μια εξέγερση εναντίον των Ισπανών καταλήγει, μετά από συγκεχυμένα επεισόδια, στην ανεξαρτησία αυτού του κράτους που κάνει βασιλιά του τον Ιωάννη Δ' τον Τυχερό, δούκα της Μπραγκάνσα και μακρινό διάδοχο των βασιλιάδων της Πορτογαλίας.

Υπογραμμίζοντας την έκταση της ισπανικής παρακμής, μια σειρά ανεπαρκών ηγεμόνων διαδέχονται τον Φίλιππο Β'. Σε λιγότερο από έναν αιώνα, η Ισπανία, που είχε ονειρευτεί να κυριαρχήσει στην Ευρώπη, περιέρχεται στη χαμηλότερη βαθμίδα των εθνών-κρατών της Δύσης. Ακόμα χειρότερα, η δυναστεία των Αψβούργων της Ισπανίας κινδυνεύει να εξαφανιστεί και οι αγώνες διαδοχής που διαγράφονται απειλούν να παραδώσουν τη χώρα στις ορέξεις των ισχυρών γειτόνων της.

Ανεπαρκείς ηγεμόνες, χειραγωγούμενοι από τους υπουργούς ή τους ευνοούμενους τους και περιτριγυρισμένοι από μια αυλή με αυστηρή και ασφυκτική τυπικότητα, ο Φίλιππος Γ' και ο Φίλιππος Δ' είναι ανήμποροι να αναχαιτίσουν την παρακμή. Τη στιγμή που ο Λουδοβίκος ΙΔ' ξεκινά την προσωποπαγή βασιλεία του (1660), ο Φίλιππος Δ' ακόμα δεν έχει διάδοχο. Η γέννηση ενός γιου αναζωογονεί την ελπίδα να ξεφύγει η Ισπανία από τις γαλλικές βλέψεις. Όταν όμως το 1665 ο Κάρολος Β' ο Τρελός ανέρχεται στο θρόνο, δεν είναι παρά τεσσάρων ετών και είναι τόσο ασθενικός ώστε η Ευρώπη αναμένει το θάνατό του από μέρα σε μέρα.

Η διαδοχή της Ισπανίας, του «μεγάλου ασθενούς» της Δύσης του 17ου αιώνα, είναι το κρίσιμο ζήτημα της ευρωπαϊκής πολιτικής στη μετάβαση από τον 17ο προς τον 18ο αιώνα. Βεβαίως ο Λουδοβίκος ΙΔ' είχε παραιτηθεί από τον ισπανικό θρόνο με τη Συνθήκη των Πυρηνάων (1659), αλλά οι Γάλλοι νομομαθείς αμφισβητούν την αξία της παραίτησης ενός βασιλιά από δικαιώματα που κατέχει

εξ αίματος, πολύ περισσότερο που το αντίτιμο αυτής της παραίτησης, τα 500.000 σκούδα, ποτέ δεν καταβλήθηκαν. Η Ευρώπη των εθνών-κρατών έχει κάθε λόγο να φοβάται μια ενοποίηση προς όφελος του Λουδοβίκου ΙΔ'. Σε μια τέτοια περίπτωση η Γαλλία θα έλεγχε όλες τις ατλαντικές ακτές της Ευρώπης από τις Κάτω Χώρες ως το Γιβραλτάρ καθώς και την τεράστια ισπανική αυτοκρατορία της Αμερικής. Η προοπτική που προσφέρεται από τον άλλο διεκδικητή της διαδοχής στον ισπανικό θρόνο, τον Λεοπόλδο Α' των Αψβούργων, δεν είναι διόλου ελκυστικότερη. Κινδυνεύει να καταλήξει στην ανασύσταση της αυτοκρατορίας του Καρόλου Κούντου και στην αναίρεση 150 χρόνων ευρωπαϊκών αγώνων κατά της υπεροχής των Αψβούργων.

Αναδιοργανώνοντας την κεντρική Ευρώπη, οι Συνθήκες της Βεσφαλίας είχαν καταστήσει την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μια οντότητα κενή περιεχομένου. Τα 350 πριγκιπάτα και οι ελεύθερες πόλεις που την απαρτίζουν κάνουν απατηλή κάθε κοινή πολιτική και το δικαίωμα που τους παρέχεται για σύναψη ξεχωριστών συνθηκών δίνει στην αναρχία νόμιμη μορφή. Η αυτοκρατορία είναι καθημαγμένη, πολιτικά παραλυμένη και εξαντλημένη από τους αδιάκοπους πολέμους που έχουν προκαλέσει οι φιλοδοξίες των Αψβούργων. Αλλά τα κράτη που την αποτελούν δεν είναι διόλου παρηκμασμένα. Η ηττημένη Αυστρία παραμένει το ισχυρότερο κράτος της κεντρικής Ευρώπης και ο ανακομμένος μιτρεαλισμός της καθόλου δεν έχει συντριβεί. Αυτοκράτορας από το 1658, ο Λεοπόλδος Α' αποστρέφει την Αυστρία από τούτη την Ευρώπη που μόνο απογοητεύσεις της προσέφερε και συγκεντρώνει τις δυνάμεις του για να αγωνιστεί εναντίον των Τούρκων, των εισβολέων του χριστιανικού κόσμου. Από το 1664 αρχίζει να έχει ορισμένες επιτυχίες που προκαλούν την αντεπίθεση του σουλτάνου. Το 1683 οι Τούρκοι πολιορκούν τη Βιέννη. Όπως την εποχή των σταυροφοριών, η βοήθεια έρχεται από το βορρά: ο βασιλιάς της Πολωνίας Ιωάννης Γ' Σομπιέσκι σπεύδει με ισχυρό στρατό και απελευθερώνει τη Βιέννη.

Τότε ο Λεοπόλδος Α' ανακαταλαμβάνει τα εδάφη που απωλέστηκαν κατά τον 16ο αιώνα: κυριεύει το φρούριο της Βούδας (1686) και ανακτά την ουγγρική πεδιάδα και την Τρανσυλβανία. Κατ' αυτό τον τρόπο η Αυστρία, έπαυξη της χριστιανότητας, βρίσκει μια νέα ισορροπία, λιγότερο αδιάφορη προς τις ευρωπαϊκές υποθέσεις απ' ό,τι φαίνεται. Η ζωτικότητα των Αψβούργων της Αυστρίας θα μπορούσε λοιπόν να αποδειχθεί επίφοβη σε περίπτωση διαδοχής τους στον ισπανικό θρόνο.

Αλλά ο κύριος κίνδυνος βρίσκεται στην αυξανόμενη δύναμη, ακόμα δυσδιάκριτη αλλά πολύ πραγματική, των Χόεντσολερν του Βρανδεμβούργου, οι οποίοι αρχίζουν να εδραιώνουν το ρόλο τους στην αυτοκρατορία. Κύριοι του εκλεκτοράτου του Βρανδεμβούργου από τον 15ο αιώνα, έχουν αυξήσει υπομονετικά την κληρονομιά τους προσθέτοντας στα αρχικά κράτη τους νέες επαρχίες, μεταξύ των οποίων το δουκάτο της Πρωσίας, παλιά γαιοκτησία των Τευτόνων Ιπποτών. Με επιμονή και αγριότητα, ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος Α', που ανέρχεται στην εξουσία το 1640, συγκροτεί μ' αυτά τα ανομοιογενή εδάφη ένα πραγματικό

κράτος. Ενοποιημένο με την κατάργηση των προνομίων και των εξουσιών των τοπικών συνελεύσεων, τούτο προοδεύει χάρη στην ανάπτυξη της οικονομίας και την εγκατάσταση ενός συστήματος τακτικών φόρων που επιτρέπει τη συντήρηση ενός μόνιμου στρατού 30.000 ανδρών. Κατά το θάνατο του Φρειδερίκου Γουλιέλμου Α΄ (1688), η Αυστρία είναι αναγκασμένη να λάβει υπόψη της αυτή τη νέα δύναμη.

ΣΤΟ ΒΟΡΡΑ: ΣΟΥΗΔΙΚΗ ΗΓΕΜΟΝΙΑ

Ενώ οι Αψβούργοι προσπαθούσαν να επιβάλουν την ηγεμονία τους στη δυτική και την κεντρική Ευρώπη, η Σουηδία εγκαθιστούσε την κυριαρχία της στην Ευρώπη του βορρά.

Η εμφάνιση της Σουηδίας στη διεθνή σκηνή στις αρχές του 17ου αιώνα είχε προξενήσει την εντύπωση μετωρίτη καταπιλίσσοντας τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και αναστατώνοντας τις ισορροπίες στη βόρεια και ανατολική Ευρώπη. Από εκείνη την εποχή, η προσπάθεια της Πολωνίας να ελέγξει το κράτος που ιδρύθηκε τον 16ο αιώνα από τον Γουσταύο Α΄ Βάζα αποτυγχάνει μπροστά στην πρόσδεση των Σουηδών στη Μεταρρύθμιση: οι Σουηδοί ευγενείς προτιμούν να απορρίψουν έναν ηγεμόνα που έχει γίνει περισσότερο Πολωνός από Σουηδός. Η Σουηδία του 17ου αιώνα επιζητεί πάνω απ' όλα να οδηγήσει σε αποτυχία τους Βάζα της Πολωνίας που ονειρεύονται να κατακτήσουν τη Λιβονία και να ελέγξουν τα παράλια της Βαλτικής Θάλασσας. Σ' αυτή τη θεμελιώδη αναμέτρηση, η συμμετοχή του Γουσταύου Β΄ Αδόλφου στον Τριακονταετή Πόλεμο δεν αποτελεί, από σουηδική σκοπιά, παρά ένα δευτερεύον φαινόμενο προορισμένο να διευκολύνει την πραγματοποίηση εθνικών φιλοδοξιών. Όταν όμως η Χριστίνα διαδέχεται τον πατέρα της Γουσταύο Β΄ Αδόλφο, η Σουηδία περιέρχεται σε βαθιά κρίση. Σε αλληλογραφία με τον φιλόσοφο Καρτέσιο, θαυμάστρια των καλλιτεχνών της εποχής της, έτοιμη να διευθύνει την πολιτική της χώρας της με διαύγεια πνεύματος αλλά με πλήρη περιφρόνηση για τις επιθυμίες και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του λαού της, η Χριστίνα παίρνει το 1654 την απόφαση να παραιτηθεί για λόγους στους οποίους το θεατρικό στοιχείο αναμφίβολα υπερισχύει έναντι των πραγματικών δυσχερειών.

Ο εξάδελφός της Κάρολος Γουσταύος, που έγινε Κάρολος Ι΄ Γουσταύος, ξαναδίνει στη Σουηδία μια διεθνή θέση πρώτης κατηγορίας. Με τη Συνθήκη της Ολίβα (1660) καταφέρνει να αναγνωριστούν τα δικαιώματά της στη Λιβονία και αποκτά την Πομερανία στα νότια της Βαλτικής.

Έτσι η Σουηδία εμφανίζεται ως η μεγαλύτερη δύναμη της βόρειας Ευρώπης, εγγυήτρια, μαζί με τη Γαλλία, των Συνθηκών της Βεσφαλίας που εδραιώνουν την ευρωπαϊκή ισορροπία. Οπωσδήποτε βγαίνει εξαντλημένη από τους πολέμους που ουσιαστικά δεν έχουν σταματήσει από τότε που απέκτησε την ανεξαρτησία της. Παράλληλα συνειδητοποιεί την απειλή που συνιστά γι' αυτήν η αύξη-

ση της δύναμης των Χόεντσολερν, στους οποίους αναγκάζεται να αναγνωρίσει τον τίτλο του δούκα της Πρωσίας. Αλλά, όπως και η Γαλλία στα δυτικά, η Σουηδία, νικήτρια στον πόλεμο εναντίον των Αψβούργων, εμφανίζεται ως ο επιδιαιτητής της βόρειας Ευρώπης. Πολύ περισσότερο που απέναντί της δεν βρίσκεται παρά μια ιδιαίτερα ακρωτηριασμένη Πολωνία και μια ημιβαρβαρική Ρωσία, αποκομμένη από την Ευρώπη από την εποχή που ο μογγολικός ανεμοστρόβιλος την έσβησε ουσιαστικά από το χάρτη.

ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ: Η ΡΩΣΙΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΩΝΙΑ ΠΡΟΑΝΑΓΓΕΛΛΟΥΝ ΝΕΕΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΑΝΙΣΟΡΡΟΠΙΕΣ

Πράγματι οι Τάταροι έχουν επιβάλει ένα βαρύ προτεκτοράτο στα ρωσικά πριγκιπάτα. Η ίδια η Μοσχοβία τούς έχει παραδοθεί και η Μόσχα έχει πυρποληθεί το 1451. Διαδεχόμενος τον Βασίλειο Β΄ τον Τυφλό, ο Ιβάν Γ΄ ο Μέγας είναι στην αυγή του 16ου αιώνα ο πρώτος που «συνενώνει τη ρωσική γη». Η εποποιία του παίρνει σκοτεινά χρώματα: συχνά είναι με τη δολοφονία που καταφέρει να παραμερίσει τους αδελφούς του και να συνενώσει τα εδάφη τους στο πριγκιπάτο του. Αφού έχει επεκτείνει την εξουσία του στα μικρά γειτονικά κράτη, πραγματοποιεί μια αριστοτεχνική κίνηση κατακτώντας το 1495 τη Δημοκρατία του Νόβγκοροντ, λίκνο του ρωσικού κράτους την εποχή της κατάκτησης του Ολέγκ (882). Τέλος, δύο χρόνια πριν από το θάνατό του (1503), ο Ιβάν Γ΄ καταφέρει τη χαριστική βολή στη Χρυσή Ορδή, θέτοντας τέρμα στην εκατοντάχρονη κυριαρχία των Μογγόλων στη Ρωσία. Έτσι, την ίδια στιγμή που η γηραιά αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης καταρρέει, η νέα ρωσική δύναμη του Ιβάν Γ΄ του Μεγάλου γίνεται το ηγετικό κράτος της ορθόδοξης χριστιανοσύνης, φυσικό καταφύγιο και πόλος έλξης των υποταγμένων στον τουρκικό ζυγό χριστιανικών χωρών των Βαλκανίων. Σαν για να υπογραμμίσει την έκταση της κληρονομιάς, ο Ιβάν Γ΄ παντρεύεται τη Σοφία (πρώην Ζωή) Παλαιολόγου, ανιψιά του τελευταίου Βυζαντινού αυτοκράτορα. Ο γιος του Ιβάν Δ΄ ο Τρομερός θα λάβει τον τίτλο του «τσάρου», σλαβική μετάφραση του «καίσαρα».

Ο Ιβάν Δ΄ συνεχίζει το εγχείρημα του πατέρα του επεκτείνοντας προς ανατολάς τη ρωσική επικράτεια: αχανείς εκτάσεις χωρίς πληθυσμό, τα ασιατικά εδάφη δεν είχαν γνωρίσει ως τότε παρά το πέρασμα ιππέων προερχόμενων από τις νότιες στέπες. Επεκτείνοντας την επικράτεια της ανατολικής Ευρώπης ως τις ακτές του Ειρηνικού, οι Ρώσοι έμποροι και έποικοι θέτουν τα πραγματικά σύνορα ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ασία κατά μήκος των βουνών της κεντρικής Ασίας μάλλον παρά στο ύψος των Ουραλίων που δεν αποτέλεσαν ποτέ ένα αληθινό φράγμα. Αυτή η βραδεία ρωσική *ανάκτηση* εμφανίζεται ως απομίμηση πολύ πιο αργή και λιγότερο θεαματική, αλλά όχι και λιγότερο σημαντική, της δυτικής επέκτασης στις θάλασσες της υδρογείου, προς την Αμερική ή τις Ινδίες.

Αν η Ρωσία επεκτείνεται στα ανατολικά, είναι στα δυτικά που δίνει τη μάχη:

αναζητώντας διέξοδο στη Βαλτική προσκρούει στις αντίπαλες φιλοδοξίες της Σουηδίας και της Πολωνίας. Ο θάνατος του Φιόντορ Α΄ Ιβάνοβιτς (1598), τελευταίου απογόνου των Ρούρικ, ανοίγει την «Περίοδο των Ταραχών»: γαμπρός του Φιόντορ Α΄, ο Μπορίς Γκοντούνοφ αναγκάζεται να αντιμετωπίσει το συνασπισμό των μεγάλων οικογενειών των βογιάρων (ευγενών) με μια Πολωνία που προφανώς έχει συμφέρον στην αδυναμία της Ρωσίας. Η εκλογή του Μιχαήλ Δ΄ Φιοντόροβιτς ως τσάρου (1613) δίνει στη Ρωσία τη νέα δυναστεία των Ρομανόφ και προκαλεί μια εθνική ανάταση ανάλογη με εκείνη που συγκλόνισε τη Γαλλία στα σκοτεινότερα χρόνια του Εκατονταετούς Πολέμου: αν και οι Σουηδοί παραμένουν σταθερά εγκατεστημένοι στις ακτές του Κόλπου της Φινλανδίας, αναγκάζονται να εκκενώσουν την περιοχή του Νόβγκοροντ. Οι βογιάροι υποτάσσονται και οι Πολωνοί σύμμαχοί τους υποχρεώνονται να παραιτηθούν από το διαμελισμό του ρωσικού κράτους. Ως αντίτιμο της παραίτησής τους, ο Μιχαήλ Δ΄ πρέπει πάντως να εγκαταλείψει κάθε δικαίωμα πάνω στη Λιβονία και την Κουρλάνδη: Σουηδοί και Πολωνοί φράσσουν πάντα το δρόμο προς τη Βαλτική.

Το κράτος που ο Μιχαήλ Δ΄ Φιοντόροβιτς αφήνει στο γιο του Αλέξιο Μιχαήλοβιτς (1645) έχει επεκταθεί σημαντικά και ολοκληρώνει την οργάνωσή του. Ωστόσο, συγκρινόμενο με τα βασίλεια της Δύσης, τη Σουηδία ή την Πολωνία, παραμένει ένα ημιβαρβαρικό κράτος. Οι επικλήσεις της βυζαντινής κληρονομιάς δύσκολα συγκαλύπτουν τα βαθιά σημάδια που άφησαν οι πολλοί αιώνες της μογγολικής κυριαρχίας.

Κύριος αντίπαλος της Ρωσίας, η Πολωνία εμφανίζεται ως δύναμη απειρώς πιο πολιτισμένη και με πολύ καθοριστικότερο βάρος στις ευρωπαϊκές υποθέσεις. Ωστόσο οι αιώνιες κεντρόφυγες δυνάμεις θριαμβεύουν και πάλι την περίοδο των Γιαγκέλων (δυναστεία λιθουανικής καταγωγής που βασιλεύει στην Πολωνία από το 1386 ως το 1572), αποδυναμώνοντας την πολωνική μοναρχία. Καθώς διασκορπίζονται σ' ολόκληρη την Ευρώπη (ένας απ' αυτούς γίνεται βασιλιάς της Βοημίας και το 1490 προσθέτει στις κτήσεις του το ουγγρικό στέμμα), οι Γιαγκέλων δεν καταφέρνουν να διατηρήσουν τη λιθουανοπολωνική ενότητα, η οποία διαρρηγνύεται το 1492. Πάνω απ' όλα, η αδυναμία των βασιλιάδων της Πολωνίας ενισχύει τις άναρχες τάσεις. Τούτες υπερισχύουν τη στιγμή που ο τουρκικός κίνδυνος και οι πρόοδοι των πριγκίπων της Μόσχας επιβάλλουν στην Πολωνία και τη Λιθουανία μια νέα ένωση υπό την εξουσία του μεγάλου δούκα της Λιθουανίας Αλεξάνδρου Α΄ Γιαγκέλων. Για να προφυλαχθεί από τις συγκεντρωτικές προθέσεις του ηγεμόνα, η πολωνική αριστοκρατία τον υποχρεώνει να δεχθεί το 1505 το Σύνταγμα Νίχιλ Νόβι: καμία μεταρρύθμιση του κράτους δεν μπορεί να επέλθει χωρίς την έγκριση της αριστοκρατίας.

Οι γείτονες της Πολωνίας επωφελούνται από την παρακμή της για να ενισχυθούν εις βάρος της. Αν η δράση της Ρωσίας ασκείται κυρίως στα ανατολικά, ο Ιβάν Δ΄ ο Τρομερός καταφέρνει να καταλάβει τη Λιβονία, φέρνοντας εκεί εμπόρους και βιοτέχνες και δείχνοντας έτσι αποφασισμένους να σπάσει το πολωνικό μονοπώλιο στη Βαλτική. Ακόμη πιο επικίνδυνη είναι η ανάπτυξη της Σου-

ηδίας, η οποία στρέφει τις βλέψεις της στα ανατολικά παράλια της Βαλτικής, ανταγωνιζόμενη έτσι και τη Ρωσία και την Πολωνία. Τέλος οι Γιαγκέλον καθόλου δεν αντιδρούν στη γέννηση ενός νέου κράτους, της Πρωσίας (1525), το οποίο συνιστά ωστόσο ένα θύλακα στα βόρεια της Πολωνίας και στα παράλια της Βαλτικής.

Όταν η δυναστεία των Γιαγκέλον εξαφανίζεται (1572), ολόκληρη η Ευρώπη ερίζει γι' αυτή την αιρετή βασιλεία. Αρχικά υπερισχύει ένας Γάλλος πρίγκιπας, ο δούκας της Ανδεγαυίας. Όμως τούτος ο νεότερος αδελφός του Καρόλου Θ' ερεθίζει τους υπηκόους του με την πειθήνια στάση που κρατάει απέναντι στον ποντιφικό νούντσιο και σύντομα υποχρεώνεται να εγκαταλείψει την Πολωνία (θα γίνει βασιλιάς της Γαλλίας με το όνομα Ερρίκος Γ').

Τελικά ο θρόνος της Πολωνίας πέφτει στο γιο του βασιλιά της Σουηδίας και της Αικατερίνης Γιαγκέλον Σιγισμούνδο Γ' Βάζα (1586). Αυτός και οι διάδοχοί του αρχίζουν τότε ένα μακρύ και μάταιο αγώνα εναντίον των συγγενών τους της Σουηδίας για την κυριαρχία της Λιβονίας. Η αιρετή βασιλεία, για την οποία οι ευγενείς είναι τόσο υπερήφανοι και η οποία σε κάθε εκλογή υποχρεώνει τους υποψηφίους που ψηφοθηρούν να εγκαταλείπουν ένα νέο τμήμα της βασιλικής εξουσίας, σιγά σιγά οδηγεί το βασίλειο σε πλήρη παραλυσία και αναπόφευκτη παρακμή, την ίδια στιγμή που η Ρωσία αναδιοργανώνεται και η Σουηδία εμφανίζεται στη βόρεια Ευρώπη ως η μεγάλη ωφελημένη του Τριακονταετούς Πολέμου.

Το 1648 ο βασιλιάς Ιωάννης Β' Καζίμηρος Βάζα κάνει μια μελαγχολική αλλά διαυγή προφητεία: «Είθε ο Θεός να κάνω λάθος! Αν όμως δεν βιαστείτε να θεραπεύσετε τα δεινά που οι υποτιθέμενες ελεύθερες εκλογές σας επιφέρουν στη χώρα, αν δεν παραιτηθείτε από τα προσωπικά σας προνόμια, τούτο το ευγενές βασίλειο θα γίνει λεία των άλλων κρατών. Ο Μοσχοβίτης θα μας αποσπάσει τη Λευκορωσία και τη Λιθουανία· ο Βρανδεμβούργιος θα καταλάβει την Πρωσία και το Πόζναν· η Αυστρία, πιο έντιμη από τούτες τις δύο δυνάμεις, θα αναγκαστεί να κάνει όπως αυτές: θα πάρει την Κρακοβία και τη Μικρή Πολωνία!». Με την Πολωνία έτσι ακρωτηριασμένη, η τύχη της βόρειας Ευρώπης παίζεται ανάμεσα στη Σουηδία και τη Ρωσία.

Η Ευρώπη συνασπισμένη εναντίον
του Λουδοβίκου ΙΔ΄
(1660-1715)

♦ Μετά τις Συνθήκες της Βεσφαλίας εγκαθίσταται στη Γαλλία το πρότυπο της απόλυτης μοναρχίας. Βασισμένη ταυτόχρονα στη φεουδαρχική ιεραρχία, τη ρωμαϊκή ιδέα του κράτους που ενσαρκώνεται στον ηγεμόνα, και το θείο χρίσμα, η μοναρχική εξουσία εδραιώνεται χάρη στην ύπαρξη μιας γραφειοκρατίας στρατολογημένη μεταξύ αστών δικαστικών λειτουργών. Η απολυταρχία επεκτείνεται στην οικονομία, καθώς η μοναρχική εξουσία ελέγχει την παραγωγή, ευνοεί το εσωτερικό και υπερπόντιο εμπόριο και δημιουργεί μια αποικιακή αυτοκρατορία. Είναι επίσης συνυφασμένη με τη θέληση να ελεγχθεί η θρησκευτική ζωή: αγώνας εναντίον πρακτικών που κρίνονται αποσχιστικές (του γιανσενισμού ή του ησυχασμού), απόπειρα ξεριζώματος του προτεσταντισμού από το βασίλειο με την ανάκληση του Εδίκτου της Νάντης, αλλά και σύγκρουση με την παποσύνη για την εδραίωση των «ελευθεριών της γαλλικανικής Εκκλησίας». Τέλος η απολυταρχία επεκτείνεται στο χώρο των τεχνών, όπου ο βασιλιάς ευνοεί το κλασικό ιδεώδες και οι Βερσαλιές γίνονται η προθήκη μιας αισθητικής που θα χρησιμεύσει ως πρότυπο στη μοναρχική Ευρώπη.

♦ Η βασιλική απολυταρχία είναι αξεχώριστη από μια προσπάθεια υπερίσχυσης στην Ευρώπη. Έτσι ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ θα εμπλακεί σε πολλούς πολέμους κατά των γειτόνων του. Οι Ευρωπαίοι συνασπίζονται εναντίον του για να εξουδετερώσουν την ακόρεστη όρεξή του για κατακτήσεις και οι πολιτικοί, θρησκευτικοί, οικονομικοί και δυναστικοί παράγοντες αναμιγνύονται αξεδιάλυτα για να απομονώσουν τη Γαλλία. Όταν ο βασιλιάς της Γαλλίας αποφασίζει να αποδεχθεί τη διαθήκη του βασιλιά της Ισπανίας που αφήνει το βασίλειο

του στον εγγονό του, τον δούκα της Ανδεγαυίας, εγκαινιάζει τον μακροχρόνιο Πόλεμο της Διαδοχής της Ισπανίας (1702-1713) εναντίον των ευρωπαϊκών κρατών, ο οποίος καταστρέφει τη δημοσιονομική διαχείριση και την οικονομία του βασιλείου, σκιάζει τα τελευταία χρόνια του Λουδοβίκου ΙΑ΄ και αφήνει κατά το θάνατό του τη χώρα εξαντλημένη και κουρασμένη από την απολυταρχία.

♦ Παράλληλα, η Σουηδία βλέπει με τη σειρά της να απειλείται η υπεροχή της στη βόρεια Ευρώπη. Παρά την εποποιία του βασιλιά της Καρόλου ΙΒ΄, ο οποίος στις αρχές του 18ου αιώνα πολεμά και νικά τους Δανούς, τους Ρώσους, τους Πολωνούς και τους Πρώσους, η Σουηδία υποκύπτει και αναγκάζεται να εγκαταλείψει στους Δανούς και τους Ρώσους τις κατακτήσεις της και την πρωτοκαθεδρία στη Βαλτική.

Το 1648 οι Συνθήκες της Βεστφαλίας έθεταν τέλος στον πόλεμο που διεξήγαν τα ευρωπαϊκά κράτη εναντίον της ηγεμονικής προσπάθειας των Αψβούργων. Υποτιθέμενοι εγγυητές της ευρωπαϊκής ισορροπίας, οι δύο κύριοι νικητές, η Γαλλία και η Σουηδία, δεν μπορούν να αντισταθούν στο πλεονέκτημα που τους προσφέρει η αναγνωρισμένη από τις συνθήκες θέση του επιδιαιτητή.

Η Γαλλία του Λουδοβίκου ΙΑ΄ επιζητεί ιδιαίτερα να εξασφαλίσει την κυριαρχία της στην Ευρώπη, δεδομένου ότι έχει επιλύσει το πρόβλημα της μορφής του κράτους που τέθηκε με την κρίση του 17ου αιώνα. Το πρότυπο της απόλυτης μοναρχίας δίνει στον βασιλιά Λουδοβίκο ΙΑ΄ ασύγκριτη ισχύ. Φαίνεται ικανός να επιβάλει τη θέλησή του σε όλους τους υπηκόους του και σε όλους τους τομείς. Παρά τα πραγματικά όριά της, η απόλυτη μοναρχία κατά το γαλλικό πρότυπο θα χρησιμεύσει ως σημείο αναφοράς επί ενάμιση αιώνα.

Η ΕΓΚΑΘΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΤΥΠΟΥ ΤΗΣ ΑΠΟΛΥΤΗΣ ΜΟΝΑΡΧΙΑΣ

Ολοκληρώνοντας τη δράση των βασιλιάδων της Γαλλίας από την εποχή του Μεσαίωνα, ο Λουδοβίκος ΙΑ΄ εδραιώνει ένα μοναρχικό πρότυπο του οποίου την αποτελεσματικότητα ζηλεύουν όλοι οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες. Διαμορφώνοντας τις θεωρητικές βάσεις της απόλυτης μοναρχίας την οδηγεί στο απόγειό της.

Η απόλυτη μοναρχία βασιζέται πρώτα απ' όλα στην αδιάκοπα επαναλαμβανόμενη βασιλική παντοδυναμία. Τρεις ισχυρισμοί συνιστούν το υπόβαθρο αυτής της αρχής. Ο πρώτος χρησιμοποιείται για να περιορίσει τη θέληση ανεξαρτησίας της ανώτατης αριστοκρατίας και να αποτρέψει την επάνοδο σε νέες Σφενδόνες. Μεσαιωνικής προέλευσης, υπενθυμίζει ότι ο ηγεμόνας, ανώτατος κύριος ευρισκόμενος στην κορυφή της ιεραρχίας, δικαιούται να απαιτεί απ' όλους τους υποτελείς του αφοσίωση και υπηρεσίες. Βρίσκει συγκεκριμένη εφαρμογή στην ύ-

παρξη της αυλής, η οποία επιτρέπει στον ηγεμόνα να επιτηρεί και να τιθασει την υψηλή αριστοκρατία. Ο δεύτερος ισχυρισμός συνδέεται με την επανανακάλυψη, από την εποχή του Φιλίππου Δ΄ του Ωρραίου, της ρωμαϊκής έννοιας του κράτους. Οι νομομαθείς δεν έχουν σταματήσει να το επαναλαμβάνουν: το κράτος ταυτίζεται με τον βασιλιά. Διάδοχος του Ρωμαίου αυτοκράτορα, ο τελευταίος είναι «αυτοκράτορας στο βασίλειό του» και ως εκ τούτου πηγή κάθε δικαίου, κάθε νομοθεσίας, κάθε διοικητικής αρχής. Κυρίως όμως ο βασιλιάς και οι αυλικόλακές του επιμένουν στον ιερό χαρακτήρα της μοναρχίας. Ήδη το παπικό χρίσμα έδινε στον μονάρχη ουσιαστική θρησκευτική διάσταση. Ο Μποσνέ στην *Πολιτική όπως συνάγεται από τους ίδιους τους λόγους της Αγίας Γραφής (Politique tirée des propres paroles de l'Écriture sainte)* προχωρεί πολύ περισσότερο δηλώνοντας ότι «Ο Θεός εγκαθιστά τους βασιλιάδες ως υπουργούς του και δι' αυτών βασιλεύει πάνω στους λαούς (...). Οι πρίγκιπες ενεργούν λοιπόν ως υπουργοί του Θεού και τοποτηρητές του στη γη. Γι' αυτό το λόγο είδαμε ότι ο βασιλικός θρόνος δεν είναι ο θρόνος ενός ανθρώπου αλλά ο θρόνος του ίδιου του Θεού (...). Από όλα αυτά είναι εμφανές ότι το πρόσωπο του βασιλιά είναι ιερό και κάθε επιβουλή εναντίον του αποτελεί ιεροσυλία. Πρέπει λοιπόν να υπακούει κανείς στον πρίγκιπα για λόγους θρησκευτικής και συνειδησιακής αρχής (...). Η υπηρεσία προς τον Θεό και ο σεβασμός προς τους βασιλιάδες είναι πράγματα συνδεδεμένα μεταξύ τους (...). Έτσι ο Θεός προσέδωσε στους πρίγκιπες κάτι το θείο». Αυτό το παράθεμα τα λέει όλα: ο βασιλιάς είναι ιερός, η εξουσία του είναι απόλυτη αφού έχει θεία προέλευση και δεν οφείλει λογαριασμό σε κανέναν.

Η εφαρμογή αυτών των αρχών δίνει στον ηγεμόνα σημαντικές εξουσίες δεδομένου ότι κατά θεία επιταγή το κράτος συνοψίζεται στο πρόσωπό του. Ο ίδιος είναι πηγή κάθε δικαίου: όλα τα δικαστήρια δικάζουν στο όνομά του και μπορεί να παρεμβαίνει άμεσα στις δικαστικές υποθέσεις. Ζωντανός νόμος κατά την παλιά ρήση *Rex, Lex*, νομοθετεί με διατάγματα, έδικτα, δηλώσεις ή αποφάσεις του ανακτοβουλίου. Αρχών της δημόσιας διοίκησης, διορίζει τους αξιωματούχους που επιφορτίζονται με την εκτέλεση των αποφάσεών του και μόνο αυτός έχει το δικαίωμα της κοπής νομισμάτων και της είσπραξης φόρων. Τέλος είναι ο μόνος κύριος της ειρήνης και του πολέμου.

Η άσκηση αυτής της απόλυτης εξουσίας προϋποθέτει την ολοκλήρωση της γραφειοκρατικής μοναρχίας που εκκολάπεται κι αυτή ήδη από το Μεσαίωνα. Ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ την οδηγεί στην τελειώσή της. «Βασιλεύς ελέω Θεού», δεν προτίθεται να μεταβιβάσει σε έναν «πρώτο υπουργό» τις υποθέσεις του κράτους όπως είχαν κάνει ο Λουδοβίκος ΙΓ΄ και κατόπιν η Άννα η Αυστριακή. Μετά το θάνατο του Μαζαρέν αναγγέλλει την πρόθεσή του να κυβερνήσει μόνος. Αρνούνται τις συμβουλές της βασιλικής οικογένειας και των ανώτατων ευγενών που θα μπορούσαν να αμφισβητήσουν την εξουσία του, περιστοιχίζεται από συνεργάτες στους οποίους έχουν πρόσφατα απονεμηθεί τίτλοι ευγενείας και οι οποίοι του οφείλουν τα πάντα. Φροντίζει επίσης να μοιράσει την άσκηση της εξουσίας ανάμεσα σ' αυτούς τους δημόσιους λειτουργούς: στηρίζεται διαδοχικά στον Λε

Τελιέ (υπουργό Πολέμου, κατόπιν καγκελάριο), στον Υγκ ντε Λιόν (υπουργό των Εξωτερικών), τον Φουκέ (γενικό επιμελητή των Οικονομικών) και, όταν ο τελευταίος πέφτει σε δυσμένεια (1661), στον Κολμπέρ. Αυτή η μικρή ομάδα συνεργατών διευρύνεται το 1671 με τον Λε Τελιέ ντε Λούβουά, γιο του Λε Τελιέ, και τον Αρνώ ντε Πομπόν.

Η εξουσία του βασιλιά και των στενών συνεργατών του ασκείται χάρη στην αποτελεσματικότητα του κυβερνητικού μηχανισμού. Τούτος προέρχεται από το ανακτοβούλιο, αλλά η αυξανόμενη πολυπλοκότητα των υποθέσεων τον έχει ωθήσει να διαιρεθεί σε εξειδικευμένα τμήματα. Στην κορυφή, το Ανώτατο Συμβούλιο (Conseil d'En-Haut) αποτελεί την πραγματική κυβέρνηση του βασιλείου. Τα μέλη του, ο διορισμός των οποίων εξαρτάται αποκλειστικά από τον βασιλιά, φέρουν τον τίτλο του υπουργού και εξετάζουν τις μεγάλες υποθέσεις του βασιλείου. Το Συμβούλιο της Αλληλογραφίας (Conseil des d'érèches) είναι επιφορτισμένο να απαντά στις επιστολές που λαμβάνονται από την επαρχία. Τα οικονομικά ζητήματα ρυθμίζονται από το Οικονομικό Συμβούλιο (Conseil des finances). Υπό την προεδρία του καγκελάριου, το Συμβούλιο των Εσωτερικών Υποθέσεων (Conseil des parties) έχει διοικητικές, νομοθετικές και κυρίως δικαστικές αρμοδιότητες. Τέλος η κεντρική κυβέρνηση συμπληρώνεται από τους εξειδικευμένους συνεργάτες του βασιλιά: τον καγκελάριο, επικεφαλής του δικαστικού σώματος και σφραγισδοφύλακα: τον γενικό ελεγκτή των οικονομικών –Contrôleur général des finances, τίτλο που δημιουργήθηκε το 1665 για τον Κολμπέρ–, ο οποίος κατευθύνει τη δημοσιονομική διαχείριση και τις οικονομικές υποθέσεις: κι ακόμα τους τέσσερις υπουργούς: των Εξωτερικών, του Πολέμου, των Ναυτικών και του Βασιλικού Οίκου.

Επιλεγμένοι, όπως και τα μέλη της κυβέρνησης, ανάμεσα στους παρόδρους του Ανακτοβουλίου (maîtres des Requêtes au Conseil du roi), οι επιμελητές (intendants) της δικαιοσύνης, της αστυνομίας, των οικονομικών, αντιπροσωπεύουν τον βασιλιά στην επαρχία: επιτηρούν τους αξιωματούχους, προεδρεύουν στα δικαστήρια, τηρούν την τάξη, ασχολούνται με τα προβλήματα της ζωάρκειας και της γεφυροδοποιίας ή φροντίζουν για την κατανομή και την είσπραξη των φόρων. Κύρια όργανα του μοναρχικού συγκεντρωτισμού, εξαλείφουν χωρίς όικτο τις ελάχιστες τάσεις ανεξαρτησίας της αριστοκρατίας, των ανωτέρων δικαστηρίων, των παρλαμεντών, των αξιωματούχων, των επαρχιακών συνελεύσεων ή των πόλεων.

Όσotόσο το πρότυπο της απόλυτης μοναρχίας που θέλει να επιβάλει ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ έχει τα όριά του. Κατ' αρχάς από νομική άποψη, δεδομένου ότι ο βασιλιάς οφείλει να σέβεται τους «θεμελιώδεις νόμους του βασιλείου»: τον αναπαλλοτριώτο χαρακτήρα του εθνικού εδάφους, τους κανόνες διαδοχής (αρσενικά πρωτοτόκια), τον ρωμαιοκαθολικό χαρακτήρα της θρησκείας, τη ζωή και τα αγαθά των υπηκόων του. Υπάρχουν όμως και πράγματα ή γεγονότα που αποτελούν εμπόδιο στην ενάσκηση της βασιλικής εξουσίας: οι διαφορές των γλωσσών και των διαλέκτων, η ποικιλία των μέτρων και σταθμών, η πολλαπλότητα των

δικαστικών συνθηκών και των φορολογικών πρακτικών ή η αντιπαράθεση βασιλικών αξιωματούχων που γίνονται προοδευτικά ιδιοκτήτες των αξιωμάτων τους. Η προσπάθεια ενοποίησης, η επιθυμία να αυξηθεί η αποτελεσματικότητα του συστήματος είναι αναμφίβολες, αλλά χρειάζεται πολύ ακόμα για να φτάσει ο βασιλιάς στο αποτέλεσμα που θα ήθελε. Αν η Ευρώπη θαυμάζει το γαλλικό σύστημα, το οποίο κάνει τον Λουδοβίκο ΙΔ΄ τον μεγαλύτερο ηγεμόνα της εποχής του, η γαλλική μοναρχία είναι μάλλον μια απολυταρχία σε εξέλιξη παρά ένα ολοκληρωμένο πρότυπο. Ένα πρότυπο που δεν περιορίζεται στα πολιτικά πράγματα, αλλά εκτείνεται και στον οικονομικό, τον θρησκευτικό ή τον καλλιτεχνικό τομέα, οι οποίοι θεωρούνται ως μέσα στην υπηρεσία της απόλυτης εξουσίας του βασιλιά.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΠΟΛΥΤΑΡΧΙΑ

Πρωτεργάτης της δημοσιονομικής και οικονομικής πολιτικής της γαλλικής μοναρχίας, ο Κολμπέρ εννοεί να πλουτίσει τη Γαλλία. Όντας πλούσιοι, οι Γάλλοι θα μπορέσουν μέσω των φόρων να συντηρήσουν τον βασιλικό στρατό και το ναυτικό και να χρηματοδοτήσουν τις κατασκευές που θα επιβεβαιώσουν τη μεγαλοπρέπεια, «τη δόξα του βασιλιά».

Για να το επιτύχει, ο γενικός ελεγκτής των οικονομικών προσπαθεί να βάλει τάξη στη δημοσιονομική διαχείριση. Το 1661, επί 83 εκατομμυρίων λιρών που είχαν πληρωθεί από τους φορολογουμένους, μόνο 31 εκατομμύρια είχαν περιέλθει στο βασιλικό θησαυροφυλάκιο, ενώ το υπόλοιπο είχε πάει στους εισπράκτορες και τους εκμισθωτές των φόρων, σε τέτοιο βαθμό ώστε να έχει καταστεί αναγκαία η προκαταβολική δέσμευση όλων των εσόδων του 1662 και μέρους εκείνων του 1663! Για να θέσει τέλος σ' αυτή την κατάσταση, ο Κολμπέρ αναδιοργανώνει το Θησαυροφυλάκιο (Trésor de l'épargne) και το Οικονομικό Συμβούλιο. Συντάσσει έναν προϋπολογισμό και έναν πραγματικό απολογισμό των λογαριασμών του προηγούμενου έτους (περί των οποίων σ' αλήθεια ο βασιλιάς ελάχιστα ενδιαφέρεται) και προσπαθεί να ελαττώσει τα βάρη του κράτους με την εξαγορά αξιωμάτων που έχουν καταστεί άχρηστα, την περιστολή ή την κατάργηση των περιττών δαπανών και την αποκάλυψη καταχρήσεων του δημόσιου χρήματος. Παράλληλα αυξάνει τις εισπράξεις διώκοντας τις καταχρηστικές φοροαπαλλαγές και ελέγχοντας πιο στενά τους εκμισθωτές φόρων.

Όμως η ουσία του έργου του Κολμπέρ έγκειται στη θέλησή του να κάνει πλούσιο τον βασιλιά αναπτύσσοντας την οικονομική δραστηριότητα της χώρας. Η δράση του εντάσσεται σε ένα εμπροκροατικό (μερκαντιλιστικό) πλαίσιο: όπως οι περισσότεροι σύγχρονοί του, θεωρεί ότι, καθώς η ποσότητα του χρυσού και του αργύρου στον κόσμο είναι περίπου σταθερή και ο πλούτος ενός κράτους βρίσκεται στην ποσότητα πολύτιμων μετάλλων που κατέχει, η αύξησή του δεν είναι δυνατή παρά μόνο με τη διεξαγωγή ενός «χρηματικού πολέμου» εναντίον των

άλλων κρατών, αντικείμενο του οποίου είναι τα μικρότερα δυνατά έξοδα και το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος. Για να πωλεί κανείς στο εξωτερικό όσο το δυνατόν περισσότερο, περιορίζοντας παράλληλα στο ελάχιστο τις αγορές, θα πρέπει να παράγεται μέσα στο ίδιο το κράτος ό,τι είναι δυνατόν να κατασκευαστεί. Δεδομένου ότι οι κυριότερες γαλλικές εισαγωγές αφορούσαν προϊόντα πολυτελείας και αποικιακά εδώδια, ο Κολμπέρ υποκίνησε τη δημιουργία μεταποιητικών μονάδων για προϊόντα ποιότητας και ενθάρρυνε την αποικιακή επέκταση.

Η ανάπτυξη μονάδων μεταποίησης (manufactures) ενθαρρύνεται με διάφορα μέτρα: μονοπώλια παραγωγής, φοροαπαλλαγές, επιχορηγήσεις, δάνεια, παραγγελίες της αυλής, και μάλιστα δημιουργία μονάδων κατευθειάν από το κράτος (ταπετσαρίες gobelins). Επιπλέον η κυβέρνηση ενθαρρύνει την πολυδάπανη στρατολόγηση των καλύτερων εργατών της Ευρώπης για την παραγωγή ειδών πολυτελείας (υαλουργούς της Βενετίας, υφαντουργούς των Κάτω Χωρών ή χαλκουργούς της Λιέγης). Αναδιοργανωμένο το 1665, το Εμπορικό Συμβούλιο (Conseil de commerce) επιβάλλει κανονισμούς κατασκευής εξαιρετικής ακρίβειας, καθορίζει τις τεχνικές λεπτομέρειες, τιμωρεί αυστηρά τις κακοτεχνίες και αναδιοργανώνει τα αυτόνομα επαγγέλματα (τις συντεχνίες) προσπαθώντας να τα καταστήσει υποχρεωτικά. Επιθεωρητές παραγωγής φροντίζουν για το σεβασμό αυτών των μέτρων και τιμωρούν τις απάτες. Από την άλλη, οι εργάτες υπόκεινται σε αυστηρή πειθαρχία και η απουσίες και η οκνηρία διώκονται. Τέλος η βασιλική κυβέρνηση προστατεύει τις βιομηχανίες από τον ξένο ανταγωνισμό υψώνοντας τελωνειακούς φραγμούς που πλήττουν βαριά τα ξένα προϊόντα, ειδικότερα τα αγγλικά και τα ολλανδικά (πίνακες διατίμησης του 1664 και του 1667).

Δεν πρόκειται μόνο για την παραγωγή αλλά και για την πώληση των προϊόντων. Ακόμα και στη Γαλλία ο Κολμπέρ δεν μπορεί να εξαλείψει το σύνολο των εμποδίων που θέτουν στην κυκλοφορία τους τα διόδια και τα εσωτερικά τελωνεία, αλλά καταφέρνει να το κάνει στις κεντρικές επαρχίες του βασιλείου: τις «πέντε μεγάλες φορολογικές περιοχές (fermes)». Επίσης αποπειράται να βελτιώσει τους δρόμους που οδηγούν στα μεγάλα λιμάνια και κυρίως τους υδάτινους δρόμους με την κατασκευή διωρύγων (διώρυγα της Ορλεάνης· διώρυγα των Δύο Θαλασσών μεταξύ Τουλούζης και Σετ). Ωστόσο η κύρια προσπάθεια αφορά το μεγάλο υπερπόντιο εμπόριο που ρυθμίζεται από τους Ολλανδούς. Για να ωθήσει τους Γάλλους να πάρουν οι ίδιοι στα χέρια τους αυτό το προσοδοφόρο εμπόριο, η βασιλική εξουσία ιδρύει προνομιακές εταιρείες του τύπου που έχουν δημιουργήσει οι Ολλανδοί και οι Άγγλοι: Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών για το εμπόριο των μπαχαρικών, Εταιρεία των Δυτικών Ινδιών προσανατολισμένη στο εμπόριο με τα νησιά παραγωγής ζάχαρης της Αμερικής, Εταιρεία της Σενεγάλης εξειδικευμένη στο εμπόριο σκλάβων που έχουν αιχμαλωτιστεί στις ακτές της Αφρικής και μεταφέρονται στις φυτείες των νησιών, Εταιρεία του Βορρά που ανταγωνίζεται τους Ολλανδούς στο εμπόριο της Βαλτικής, Εταιρεία της Ανατολής προσανατολισμένη στην ανατολική Μεσόγειο.

Παρά τις προσπάθειες τα αποτελέσματα παραμένουν απογοητευτικά. Έλλει-

ψη κεφαλαίων, φόβος για την περιπέτεια, εχθρότητα των εμπόρων των μεγάλων λιμανιών και μικρή εμπειρία των ιθυνόντων είναι οι παράγοντες που εξηγούν αυτή τη σχετική αποτυχία. Το εγχείρημα πάντως διαμορφώνει μια πρώτη γαλλική αυτοκρατορία: τα εμπορεία απλώνονται στις ακτές της Αφρικής και της Ινδίας, στις Αντίλες και τον Καναδά.

Αν και τα οικονομικά αποτελέσματα της απολυταρχίας είναι μετρημένα, γεγονός παραμένει ότι ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ εγκαινιάζει μια αντίληψη της οικονομίας του κράτους η οποία θα έχει τον απόηχό της στην εμποροκρατία του 18ου αιώνα και, πιο πέρα, στις κεύνσιανές και νεοκεύνσιανές εμπειρίες του 20ού.

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΠΟΛΥΤΑΡΧΙΑ

Φέροντας όπως οι πρόγονοί του τον τίτλο του «Χριστιανικότατου Βασιλιά», στηριζόμενος στη θρησκευτική διάσταση της εξουσίας του για να ενισχύσει την αρχή του, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ θεωρεί τον εαυτό του υπεύθυνο έναντι του Θεού για τη σωτηρία της ψυχής των υπηκόων του και μάλιστα για το μέλλον της χριστιανοσύνης. «Επίσκοπος των εκτός», εκτιμά ότι η προστασία της Εκκλησίας είναι αναπόσπαστο τμήμα των αρμοδιοτήτων του και ότι η άσκηση της εξουσίας του στο βασίλειο είναι αδιαχώριστη από την ενότητα της πίστης των υπηκόων του.

Στο όνομα αυτής της αρχής επιδίδεται στην εξάλειψη του γιανσενισμού, μιας αυστηρής άσκησης της χριστιανικής θρησκείας που στηρίζεται στη διδασκαλία του Αγίου Αυγουστίνου της Ιπώνας. Η βασιλική καταστολή είναι ιδιαίτερα άγρια δεδομένου ότι πολλοί παλιοί οπαδοί της Σφενδόνης έχουν βρει πνευματικό καταφύγιο στις τάξεις των γιανσενιστών. Επί πολλά χρόνια ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ προσπαθεί να τους περιορίσει κάνοντάς τους να υπογράψουν τη «Διακήρυξη» (Formulaire), ποντιφική καταδίκη των βασικών γιανσενικών θέσεων.

Η Αγία Έδρα βρίσκει εδώ μια ευκαιρία να επέμβει άμεσα στις υποθέσεις της Εκκλησίας της Γαλλίας: ο πάπας είναι εκείνος που, με ένα συμβιβαστικό σχήμα, αμβλύνει στην πρώτη φάση της τη γιανσενική διαμάχη. Αλλά αυτή η επέμβαση θίγει τις γαλλικανικές πεποιθήσεις της Εκκλησίας της Γαλλίας, η οποία, μπροστά στον κίνδυνο να υποταχθεί στη βασιλική εξουσία, διεκδικεί μια ευρύτατη ανεξαρτησία σε αποστολικά, πειθαρχικά και... οικονομικά ζητήματα! Αναλαμβάνοντας, από την εποχή του Κονκορδάτου της Μπολόνια το 1515, το διορισμό στις εκκλησιαστικές προνομίες (ο πάπας παρέχει στη συνέχεια την πνευματική περιβολή), ο βασιλιάς προτίθεται να ενισχύσει την εξουσία του γενόμενος αρχηγός της Εκκλησίας της Γαλλίας. Υποστηριζόμενος από τον ανώτερο κλήρο, διεκδικεί σε υψηλούς τόνους τα προνόμιά του. Το 1673 αποφασίζει να επεκτείνει σε όλες τις επισκοπές το δικαίωμα (droit de régale) που του επιτρέπει, κατά τη χηρεία μιας επισκοπικής θέσης, να διαχειρίζεται τα εισοδήματα της επισκοπής και να διορίζει στις τοπικές προνομίες. Αρνούμενος να αφήσει τον Λουδοβίκο ΙΔ΄

να του στερήσει τα αγαθά του, ο πάπας Ιννοκέντιος ΙΑ΄ καταδικάζει αποφασιστικά τη βασιλική απόφαση. Ο βασιλιάς απαντά συγκαλώντας σύνοδο του γαλλικού κλήρου, η οποία το Μάρτιο του 1682 υιοθετεί τη *Διακήρυξη των Τεσσάρων Άρθρων* προβάλλοντας τις ελευθερίες της γαλλικανικής Εκκλησίας: οι βασιλιάδες είναι ανεξάρτητοι από τον πάπα, η σύνοδος είναι ανώτερη από τον πάπα, η Αγία Έδρα πρέπει να σέβεται τους νόμους και τα έθιμα του βασιλείου, τέλος ο πάπας δεν είναι αλάθητος παρά μόνο με τη συγκατάθεση της οικουμενικής Εκκλησίας. Η σύγκρουση οξύνεται στα χρόνια που ακολουθούν με τον Ιννοκέντιο ΙΑ΄ να αναιρεί τις αποφάσεις του 1682 και να αρνείται να δώσει την κανονική περιβολή των νέων επισκόπων που διορίζονται από τον βασιλιά και με τον Λουδοβίκο ΙΔ΄ να καταλαμβάνει τις παπικές περιοχές της Αβινιόν και του Κομπτά. Έχοντας αποδουθεί σε μια μάχη με αμφίβολη έκβαση, ο βασιλιάς επωφελείται από το θάνατο του Ιννοκέντιου ΙΑ΄ (1689) για να βγει από την παγίδα στην οποία έχει πέσει: ακυρώνει τη Διακήρυξη των Τεσσάρων Άρθρων. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι την εποχή εκείνη ο βασιλιάς αγωνίζεται πρώτα και κύρια εναντίον του προτεσταντισμού.

Πράγματι, η βασιλική απολυταρχία δεν μπορούσε να αποδεχθεί τη θρησκευτική διαίρεση του βασιλείου και το Έδικτο της Νάντης, το οποίο από το 1589 ρύθμιζε τη συνύπαρξη προτεσταντισμού και ρωμαιοκαθολικισμού. Η ρωμαιοκαθολική ιεραρχία, οι εκκλησιαστικές οργανώσεις και οι αξιωματούχοι συμμερίζονται τη βούληση του βασιλιά να επαναφέρει τους ουγενότους στο ρωμαιοκαθολικισμό και επιθυμούν να τελειώνουν με την «κατ' επίφαση μεταρρυθμισμένη θρησκεία». Ωστόσο ο βασιλιάς εκτιμά τη νομιμοφροσύνη των προτεσταντών υπηκόων του στη διάρκεια της Σπενδόνης. Έτσι αρκείται για ένα διάστημα σε μια περιορισμένη εφαρμογή του Εδίκτου της Νάντης: αυστηρή απαγόρευση κάθε πρακτικής που δεν είναι ρητά εγκεκριμένη, καταστροφή των ναών που κατασκευάστηκαν μετά το Έδικτο, υποχρέωση των προτεσταντών να ενταφιάζουν τους νεκρούς τους τη νύχτα ή ενθάρρυνση της μεταστροφής στο ρωμαιοκαθολικισμό (για παράδειγμα με την καταβολή μιας επιχορήγησης). Κατά τον πόλεμο της Ολλανδίας, οι προτεστάντες βρίσκουν βοήθεια και στήριγμα στις προτεσταντικές δυνάμεις, την Αγγλία, τις Ηνωμένες Επαρχίες και τη Σουηδία, στις οποίες αντιπαρατίθεται ο Λουδοβίκος ΙΔ΄. Τότε ο βασιλιάς αποφασίζει να προχωρήσει στην αναγκαστική μεταστροφή των προτεσταντών. Μια σειρά διαταγμάτων που δημοσιεύονται μεταξύ 1679 και 1685 διαδοχικά καθιστά το Έδικτο της Νάντης κενό περιεχομένου: οι προτεστάντες αποκλείονται από τα αξιώματα της αυλής και από την εκμίσθωση των φόρων. Τους απαγορεύονται τα επαγγέλματα του δικηγόρου, του βιβλιοπώλη, του τυπογράφου, του γιατρού. Τα μικτά δικαστήρια (με προτεστάντες και καθολικούς) καταργούνται, οι μικτοί γάμοι απαγορεύονται και τα παιδιά μπορούν να μεταστραφούν στο ρωμαιοκαθολικισμό από την ηλικία των επτά ετών, χωρίς την έγκριση των γονέων. Σ' αυτές τις νομικές πιέσεις σύντομα προστίθεται η βία. Ο Λε Τελιέ ντε Λουβουά ενθαρρύνει τους επιμελητές, κατά το παράδειγμα του επιμελητή του Πουατού Μαριγιάν, να καταυλίζουν στρατιώτες στα σπίτια των προ-

τεσταντών. Οι «ιεραπόστολοι με τις μπότες» (missionnaires bottés) λεηλατούν, καταστρέφουν, βιάζουν και βασανίζουν, υποκινώντας τους προτεστάντες να απαρνηθούν την πίστη τους για να απαλλαγούν από την τρομοκρατία. Σώματα δραγώνων εξαπολύουν διωγμούς (dragonnades) στο Μπεάρον και τη Λανγκεντόκ προκαλώντας μαζικές μεταστροφές πολύ αμφισβητήσιμης πνευματικής αξίας.

Όμως ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ προσποιείται πως τις θεωρεί ειλικρινείς. Εκτιμώντας ότι δεν υπάρχει στο βασίλειο παρά ένας αμελητέος αριθμός προτεσταντών, υπογράφει στις 18 Οκτωβρίου 1685 το Έδικτο του Φονταινεμπλώ, το οποίο ανακαλεί το Έδικτο της Νάντης. Καθώς γίνεται δεκτό με ενθουσιασμό από την κοινή γνώμη και χαιρετίζεται από τον Μποσνέ, που εξαιρεί στο πρόσωπο του Λουδοβίκου ΙΔ΄ τον «νέο Κωνσταντίνο», το Έδικτο του Φονταινεμπλώ καθιερώνει φαινομενικά την επιτυχία της θρησκευτικής απολυταρχίας του Λουδοβίκου ΙΔ΄. Ο Χριστιανικότατος Βασιλιάς έχει αποκαταστήσει την ενότητα της πίστης στο βασίλειό του. Είναι μια ψευδαίσθηση που διαρκεί ελάχιστα: αφηρώντας τη βασιλική απαγόρευση, 100.000 ως 300.000 ουγενότοι τεχνίτες, έμποροι, ναυτικοί, μεγαλοβιοτέχνες ή τραπεζίτες καταφεύγουν στην Ολλανδία, την Αγγλία, την Ελβετία και το Βρανδεμβούργο. Εκείνοι που παραμένουν στη Γαλλία προσπαθούν, παρά την καταδίωξη, να διατηρήσουν την πίστη και να ασκήσουν τη λατρεία τους. Ο βασιλικός στρατός αναγκάζεται να καταπολεμήσει στην «έρημο» των Σεβέν, από το 1702 ως το 1705, τη στάση των καμίζάρ². Ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ συνεχίζει ως το τέλος της ζωής του την καταστολή των προτεσταντών για να αποκαταστήσει την ενότητα της πίστης που είναι συνυφασμένη με το απολυταρχικό σχέδιο.

Η ανάγκη να επιβεβαιώσει την παντοδυναμία του, οδηγεί τον Λουδοβίκο ΙΔ΄ να επέμβει στο οικονομικό πεδίο και να πολεμήσει στον θρησκευτικό χώρο. Τον ωθεί επίσης να ευνοήσει μια αισθητική που εξασφαλίζει το θρίαμβο του κλασικού ιδεώδους.

Ο ΚΛΑΣΙΚΙΣΜΟΣ, ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΟΥ ΜΟΝΑΡΧΙΚΟΥ ΙΔΕΩΔΟΥΣ ΤΟΥ ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΥ ΙΔ΄

Ενώ στα ρωμαιοκαθολικά κράτη της νότιας Ευρώπης ή στα εδάφη των Αψβούργων ανθεί ο ρυθμός μπαρόκ, στη Γαλλία μετά το 1660 θριαμβεύει αντίθετα ο κλασικισμός. Θεμελιωμένος κατά τον 16ο αιώνα στην απομίμηση των Αρχαίων, κληρονόμος της τέχνης της Αναγέννησης όπως άλλωστε και το μπαρόκ, ξεχωρίζει απ' αυτό με τη φροντίδα του για διαύγεια, αυστηρότητα, σεβασμό των κανόνων που βασιζονται στη λογική και την πρόκριση του οικουμενικού απέναντι στο ιδιαίτερο ή το περιστασιακό. Κατά το πρώτο ήμισυ του 17ου αιώνα, τότε που το μπαρόκ εξαπλώνεται στη Γαλλία, ο κλασικισμός συνυπάρχει στο πλευρό του. Η «νίκη» του μετά το 1660 οφείλει πολλά στον Λουδοβίκο ΙΔ΄. Πράγματι ο βασιλιάς εμφανίζεται ευαίσθητος στο κλασικό ιδεώδες που τείνει στη με-

γαλοπρέπεια και την επιβλητικότητα χωρίς να χάνει το μέτρο. Εκτιμά το μεγαλείο των κλασικών τραγωδιών, την ιερή ευγλωττία, την ισορροπία και την αρμονία που εκφράζουν το ηρωικό ρίγος της μυθολογίας ή της αρχαίας ιστορίας.

Αποφασισμένοι να θέσει τη λογοτεχνία και τις τέχνες στην υπηρεσία της εξύμνησης της βασιλείας του, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ δρα κατ' εξοχήν ως μαικήνας προς όφελος πρώτα απ' όλα των επαγγελματιών και των καλλιτεχνών που υπηρετούν το κλασικό ιδεώδες: αρχιτέκτονες, ζωγράφοι και γλύπτες παίρνουν σημαντικές παραγγελίες στο Παρίσι ή τις Βερσαλίες. Συγγραφείς και καλλιτέχνες προσκαλούνται να εργαστούν για τις βασιλικές γιορτές και επιχορηγούνται εφόσον γνωρίζουν να γίνονται αρεστοί. Η απόφαση που λήφθηκε το 1665 από τον βασιλιά και τον Κολμπέρ για την ανατολική πρόσοψη του Λούβρου είναι συμβολική: το κλασικό σχέδιο του Κλωντ Περώ προτιμάται απέναντι στο μπαρόκ του Μπερνίνι. Από ειλικρινή προσχώρηση ή από δουλική μίμηση, η βασιλική προτίμηση υιοθετείται επίσης από κύκλους της αριστοκρατίας και της αστικής τάξης. Θεματοφύλακες αυτής της «καλαισθησίας», που εξασφαλίζουν τον απολύτως επίσημο προσανατολισμό της πολιτιστικής δραστηριότητας, η Γαλλική Ακαδημία, η Ακαδημία της Αρχιτεκτονικής και η Ακαδημία της Γλυπτικής και της Ζωγραφικής έρχονται να εμπνεύσουν μια λογοτεχνία ή μια τέχνη της λογικής, της διαύγειας και του σεβασμού των κανόνων.

Ως επίσημη τέχνη, ο γαλλικός κλασικισμός, φτιαγμένος με μέτρο, λογική και αυτοέλεγχο και αντιτιθέμενος στον παροξυσμό των αισθημάτων ή τη λατρεία της τιμής που χαρακτηρίζουν το μπαρόκ, αντιστοιχεί επίσης στο ιδεώδες του «αξιότιμου ανθρώπου» που συμμαριζείται ένα μεγάλο τμήμα της γαλλικής ελίτ. Ο θρίαμβος του κλασικού θεάτρου με τον Κορνέιγ, η δόξα του Ρακίνα στο χώρο του δράματος και του Μολιέρου σ' εκείνον της κωμωδίας, η επιτυχία του μυθογράφου Λα Φονταίν, το αποκορύφωμα της ιερής ευγλωττίας στο οποίο έφτασε ο Μποσσύε και η κωδικοποίηση των κανόνων του κλασικισμού από τον Μπουαλιώ συνιστούν μια εξαιρετική λογοτεχνική ανάπτυξη που ακτινοβολεί σ' ολόκληρη την Ευρώπη.

Με το ανάκτορο των Βερσαλιών (1661-1710) η κλασική τέχνη, ταυτισμένη με το σχέδιο εξύμνησης της μοναρχίας, φτάνει στο απόγειό της: κήποι σχεδιασμένοι από τον Λε Νοτρ, με πλουσιότατο εσωτερικό διάκοσμο (Λε Μπρεν), όλα προορίζονται να δοξάσουν τον Βασιλιά-Ήλιο. Οι Βερσαλίες, που γίνονται βασιλική κατοικία περί το 1700, είναι μια αληθινή βιτρίνα της κλασικής αισθητικής, ένα αριστούργημα μεγαλοπρέπειας, συμμετρίας και μέτρου, διατεταγμένο γύρω από το δωμάτιο του βασιλιά. Οι γιορτές που εκτυλίσσονται εκεί και που προσελκύουν μουσικούς (Λυλύ), δραματουργούς ή κωμωδιογράφους (Μολιέρος) είναι εντελώς στα μέτρα αυτού του βασιλικού μεγαλείου που επιθυμεί να εξάρει ο Λουδοβίκος ΙΔ΄.

Τόσο καλά το καταφέρνει που η Ευρώπη αυτού του δεύτερου ημίσεος του 17ου αιώνα εμφανίζεται ως «γαλλική Ευρώπη». Με τη διαύγεια και την ακριβεία της, η γαλλική γλώσσα κατακτά ολόκληρη την ευρωπαϊκή ελίτ. Γλώσσα των δι-

πλωματών, τείνει να εκτοπίσει τα λατινικά ως γλώσσα των φιλοσόφων, των επιστημόνων και γενικότερα των καλλιεργημένων κύκλων της Ευρώπης. Μαζί της οι γαλλικοί συρμοί κερδίζουν ολόκληρη την ήπειρο και επιβάλλουν μια αληθινή «γαλλομανία». Οι Γάλλοι συγγραφείς θεωρούνται πρότυπα και τα έργα τους μεταφράζονται, διαβάζονται και αντιγράφονται στην Ιταλία, τη Γερμανία, την Αγγλία ή την Ισπανία. Πάνω απ' όλα, το γαλλικό πρότυπο της απόλυτης μοναρχίας γίνεται το ιδεώδες των περισσότερων ηγεμόνων της Ευρώπης. Είναι ωστόσο δύσκολο να εδραιωθεί σε κοινωνίες ακόμη σημαδεμένες από τη μεσαιωνική κληρονομιά, όπου οι ιδιαιτερότητες είναι έντονες και όπου δεν υπάρχει η εξελιγμένη εκείνη αστική τάξη που χρησιμεύει ως κοινωνικό υπόβαθρο στο εγχείρημα του Λουδοβίκου ΙΔ'. Η απομίμηση των εξωτερικών γνωρισμάτων είναι ευκολότερη, αρχίζοντας από το μοναρχικό τελετουργικό και φτάνοντας ως την «καλαισθησία» που προεξάρχει στην ανέγερση των βασιλικών κατοικιών.

Για όλους τους ηγεμόνες της Ευρώπης, οι Βερσαλιές γίνονται πρότυπο προς μίμηση, όπως είναι και οι πλατείες του Παρισιού, διατεταγμένες γύρω από το άγαλμα του Βασιλιά-Ήλιου, ή οι μεγαλοπρεπείς προσωπογραφίες του Υακίντ Ριγκώ. Από τα τέλη του 17ου αιώνα ο Άγγλος αρχιτέκτονας Κρίστοφερ Ρεν εμπνέεται από τις Βερσαλιές για να χτίσει το ανάκτορο του Χάμπτον Κωρτ, ενώ ο Ρομπέρ ντε Κοτ, περιζήτητος σ' όλη την Ευρώπη, σχεδιάζει έργα που βάζει να εκτελούν οι μαθητές του. Με βάση τα σχέδιά του χτίζονται το επισκοπικό ανάκτορο του Στρασβούργου, αυτό του εκλέκτορα της Κολωνίας στη Βόνη, εκείνο του εκλέκτορα της Βαβαρίας στο Σλέισχαϊμ και, κατά το πρότυπο των Βερσαλιών, το βασιλικό ανάκτορο Μπουέν Ρετίρο στην Ισπανία. Το έφιππο άγαλμα του Λουδοβίκου ΙΔ' που φιλοτέχνησε ο Ζιραρντόν εμπνέει τον Σλύτερ να φτιάξει εκείνο του μεγάλου εκλέκτορα στο Βερολίνο. Τέλος, σ' ολόκληρη τη βόρεια Ευρώπη, στην Κοπεγχάγη, στη Στοκχόλμη, οι Γάλλοι καλλιτέχνες ανανεώνουν τις γεωμετρικές προοπτικές, τα μνημεία και τα αγάλματα, ενώ ο Γάλλος κηποτέχνης Λεμπλόν, προσκεκλημένος στην Αγία Πετρούπολη από τον Πέτρο Α' τον Μέγα (1716), χαράζει μεγάλες προοπτικές στη ρυμοτομία της νέας πρωτεύουσας της Ρωσίας, εμπνευσμένες από την κλασική αισθητική.

Αυτή η επιρροή του γαλλικού κλασικισμού θα αποδειχθεί πιο διαρκής από τη στρατιωτική ηγεμονία που ο Λουδοβίκος ΙΔ' επιχειρεί να επιβάλει στα γειτονικά κράτη, στηριζόμενος στη θέση ισχύος που κληρονόμησε από τις Συνθήκες της Βεσφαλίας και των Πυρηνάων.

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΥ ΙΔ' ΚΑΙ Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗΣ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Περήφανος για την ισχύ του στο εσωτερικό του βασιλείου, ο Λουδοβίκος ΙΔ' εννοεί να κάνει την Ευρώπη να αναγνωρίσει την πρωτοκαθεδρία του. Αυτή η επιθυμία υπεροχής δεν έχει καμία σχέση με το εγχείρημα των Αψβούρ-

γων: δεν τίθεται πλέον ζήτημα ενοποίησης της Ευρώπης υπό μια μοναδική αρχή και οι βασιλικές βλέψεις δεν απορρέουν από την αυτοκρατορική ιδεολογία. Η μάλλον πεζότερη πρόθεση είναι να αναγνωριστεί η δόξα του βασιλιά και, μέσω κατακτήσεων, να τακτοποιηθούν τα σύνορα της Γαλλίας, «να μεγαλώσει ο τόπος», όπως λέει ο Βωμπάν. Όπως είχε συμβεί και με τις αψβουργικές φιλοδοξίες, έτσι κι αυτή προκαλεί το συνασπισμό των άλλων ηγεμόνων.

Κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ αναλαμβάνει μια πολιτική εθνικού συμφέροντος, η οποία δεν ξεπερνά τα όρια αυτού που η Ευρώπη μπορεί να περιμένει από τους νικητές των Αψβούργων. Όμως πεπεισμένος για το μεγαλείο του «βασιλικού επαγγέλματός» του και επιθυμώντας να κάνει το στέμμα του «το πρώτο σ' ολοκλήρη τη χριστιανοσύνη», προβαίνει σε πολλαπλές αδεξιότητες. Έτσι αξιώνει, εις βάρος των Ισπανών αντιπροσώπων, την παραχώρηση της πρώτης θέσης στους πρεσβευτές του κατά τις διπλωματικές τελετές, ή αναγκάζει τον πάπα Αλέξανδρο Η΄, ο οποίος είχε την απρονοησία να καταλάβει εδάφη των Ιταλών συμμάχων του Λουδοβίκου ΙΔ΄, να συγκατατεθεί σε ταπεινωτικές επανορθώσεις.

Η επιθυμία του να σταθεροποιήσει τα βόρεια και τα ανατολικά σύνορα και να πλουτίσει το βασίλειο με την κατάκτηση των αγορών προσκρούει κυρίως στη νεαρά ισχύ των Ηνωμένων Επαρχιών και τον κάνει να εμφανιστεί ως ένας επίφοβος κατακτητής, ο οποίος θέτει σε κίνδυνο την ευρωπαϊκή ισορροπία που θα έπρεπε να εγγυάται.

Η διαδοχή στο θρόνο της Ισπανίας είναι η αφορμή της πρώτης σύγκρουσης στην οποία εμπλέκεται η Γαλλία. Προσπαθώντας να σταθεροποιήσει τα βόρεια σύνορα, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ στηρίζεται σε ένα παλιό έθιμο των ισπανικών Κάτω Χωρών, τη «μεταβίβαση των δικαιωμάτων»: σε περίπτωση θανάτου του πατέρα ή της μητέρας του πρίγκιπα, το πρωτότοκο τέκνο κληρονομεί την επαρχία. Κατά συνέπεια ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ διεκδικεί την κληρονομιά των Κάτω Χωρών για τη σύζυγό του Μαρία-Θηρεσία, της οποίας η μητέρα έχει μόλις πεθάνει. Η άρνηση των Ισπανών ηγεμόνων τον οδηγεί να επέμβει στρατιωτικά με την υποστήριξη του βασιλιά της Αγγλίας Καρόλου Β΄ του Εύθυμου: οι επιθέσεις του Τυρέν στη Φλάνδρα και του Κοντέ στη Φρανς-Κοντέ εξασφαλίζουν μια εύκολη νίκη στους Γάλλους (1667).

Οι Ηνωμένες Επαρχίες βλέπουν με τρόμο να εγκαθίσταται στα σύνορά τους αυτός ο ισχυρότατος γείτονας. Πολύ περισσότερο που υπάρχει κίνδυνος ο Λουδοβίκος να ξανανοίξει το λιμάνι της Αμβέρσας, το κλείσιμο του οποίου, στο πλαίσιο της ειρήνης με την Ισπανία, έχει εξασφαλίσει την ανάπτυξη του λιμανιού του Άμστερνταμ. Ωθούμενος από την εμπορική αστική τάξη, ο μεγάλος σύμβουλος Γιόχαν ντε Βιτ θέτει εσπευσμένως τέλος (1667) στον πόλεμο κατά της Αγγλίας και αναζητεί συμμάχους εναντίον της Γαλλίας. Για να ανακόψει το συνασπισμό που προετοιμάζεται, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ επιχειρεί να ρυθμίσει το ζήτημα των Κάτω Χωρών διαπραγματευόμενος απευθείας με τον άλλο συγκληρονόμο του βασιλιά της Ισπανίας: τον αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρα-

τορίας Λεοπόλδο Α΄. Με τον Κάρολο Β΄ της Ισπανίας ακόμη ζωντανό, οι δύο κληρονόμοι προχωρούν στη διανομή του βασιλείου του! Κρατώντας τη μερίδα του λέοντος, ο αυτοκράτορας αφήνει στον βασιλιά της Γαλλίας μόνο τη Νεάπολη, τη Σικελία, τη Ναβάρα, τη Φρανς-Κοντέ και τις Κάτω Χώρες. Χωρίς καθόλου να επιλύει το ζήτημα, η σχεδιαζόμενη αυτή διανομή διπλασιάζει τις ανησυχίες των Ολλανδών, καθώς και του Άγγλου και Σουηδού ηγεμόνα, παρά τη συμπάθειά τους για τη Γαλλία. Σχηματίζοντας την «Τριπλή Συμμαχία της Χάγης», ζητούν να θέσουν τέλος στον γαλλικό επεκτατισμό.

Έχοντας νικήσει τους Ισπανούς στη Φρανς-Κοντέ, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄, αφού σκέφτεται να στρέψει τις δυνάμεις του εναντίον της «Τριπλής Συμμαχίας της Χάγης», καταλήγει να αποδεχθεί τη διαπραγμάτευση. Με την ειρήνη της Αιξ-λα-Σαπέλ (1668), παραιτείται από τη διεκδίκηση του συνόλου των Κάτω Χωρών, αλλά λαμβάνει μερικές πόλεις που ισχυροποιούν τα βόρεια σύνορα. Ωστόσο η ευρωπαϊκή ισορροπία φαίνεται όσο ποτέ άλλοτε επισφαλής, καθώς η γαλλική απειλή τείνει να αντικαταστήσει τον αυστριακό κίνδυνο. Η ειρήνη της Αιξ-λα-Σαπέλ δεν είναι παρά μια ανακωχή. Ο βασιλιάς της Γαλλίας δεν έχει παραιτηθεί οριστικά ούτε από την ενσωμάτωση των Κάτω Χωρών στη γαλλική επικράτεια ούτε από την ανάληψη του μεριδίου ισπανικής κληρονομιάς που του παρέχει η συμφωνία με τον Λεοπόλδο Α΄. Για να πετύχει τους στόχους του, πρέπει να εξουδετερώσει τους «καλούς, πιστούς και παλιούς συμμάχους, τους Ολλανδούς», οι οποίοι μόλις κατάφεραν ένα πλήγμα στις φιλοδοξίες του.

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΗΣ ΟΛΛΑΝΔΙΑΣ

Εμπόδιο για τα γαλλικά συμφέροντα στη διαδοχή της Ισπανίας, οι Ηνωμένες Επαρχίες είναι επίσης πηγή δυσχερειών στις προσπάθειες εμπορικής επέκτασης που προωθεί ο Κολμπέρ. Η γαλλική δραστηριότητα παρεμποδίζεται όσο οι Ηνωμένες Επαρχίες εξακολουθούν να ασκούν την εμπορική ηγεμονία τους στην Ευρώπη. Προοίμια της στρατιωτικής σύγκρουσης, τα επεισόδια του τελωνειακού πολέμου πολλαπλασιάζονται: ο Κολμπέρ διαμορφώνει ένα σύστημα τελωνειακών δασμών που αποσκοπεί στον αποκλεισμό των ολλανδικών πλοίων από τα γαλλικά λιμάνια (1667). Καθώς πολιτικά και οικονομικά κίνητρα συμπίπτουν, ο Κολμπέρ, αν και αντίθετος με δαπανηρές στρατιωτικές επιχειρήσεις, συμβουλεύει τον βασιλιά να τελειώνει με τις Ηνωμένες Επαρχίες.

Δεδομένου ότι ο Κάρολος Β΄ ο Εύθυμος της Αγγλίας έχει ανάγκη χρημάτων και επιθυμεί ένα στήριγμα για να αποκαταστήσει το ρωμαιοκαθολικισμό στη χώρα του, ο Λουδοβίκος πετυχαίνει τη συμμαχία της Αγγλίας. Μπορεί τότε να κηρύξει τον πόλεμο εναντίον των Ηνωμένων Επαρχιών (1672). Έναν πόλεμο που ο Γιόχαν ντε Βιτ φοβάται μήπως ωφελήσει τους πολιτικούς του αντιπάλους, τους πρίγκιπες της Οράγγης, οι οποίοι βρίσκονται επικεφαλής του στρατού.

Η πρώτη φάση της εκστρατείας είναι κεραυνοβόλα. Αφού έχουν διασχίσει τον

Ρήνο από το πέρασμα του Τόλχεϊς, τα γαλλικά στρατεύματα, παρακάμπτοντας τις θέσεις του πρίγκιπα Γουλιέλμου Γ΄ της Οράγγης, εφορμούν στην καρδιά της Ολλανδίας. Για να σταματήσουν την εισβολή, οι Ολλανδοί παίρνουν την ηρωική απόφαση να σπάσουν τα φράγματά τους: κατακλύζοντας τα προσχώματα, καταστρέφουν ηβηλημένα τα εδάφη που με τόση υπομονή κερδήθηκαν από τη θάλασσα. Καθώς ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ ανακόπτεται από τα ύδατα, ο ντε Βιτ προτείνει διαπραγματεύσεις και προσφέρει στον βασιλιά οικονομικές και τιμητικές αποζημιώσεις. Προσक्रούει στην αδιαλλαξία του Λε Τελιέ ντε Λουβουά, που συμβουλεύει τον βασιλιά και δεν ζητεί τίποτε λιγότερο από το διαμελισμό των Ηνωμένων Επαρχιών. Αυτή η αξίωση ερεθίζει την ολλανδική αντίσταση: ένα ξέσπασμα λαϊκής οργής ανατρέπει το δημοκρατικό πολίτευμα και φέρνει τον Γουλιέλμο Γ΄ της Οράγγης στη γενική διοίκηση (statthouderat). Έχοντας διοριστεί ισόβιος αρχιστράτηγος και αρχιναύαρχος, τούτος ο νεαρός άνδρας των είκοσι δύο ετών, ασθενικός, ψυχρός και προσκολλημένος με πάθος στον καλβινισμό, θα είναι για όλη του τη ζωή ο κύριος αντίπαλος των ιμπεριαλιστικών σχεδίων του Λουδοβίκου ΙΔ΄.

Για την ώρα, παρεμποδίζει τον βασιλιά της Γαλλίας να αντλήσει τα οφέλη της στρατιωτικής νίκης του. Πάνω απ' όλα βρίσκει συμμάχους: τον αυτοκράτορα και τον εκλέκτορα του Βρανδεμβούργου, που έχουν τρομάξει από τις γαλλικές επιτυχίες, και την Ισπανία, που ζητεί την εκδίκσή της. Στο μεταξύ ο Κάρολος Β΄ της Αγγλίας, αντιμέτωπος με ισχυρή αντίσταση, προτιμά να υπογράψει ξεχωριστή ειρήνη με την Ολλανδία. Η Γαλλία βρίσκεται ιδιαίτερα απομονωμένη καθώς οι Γερμανοί πρίγκιπες, παρακινημένοι από τον Λεοπόλδο Α΄ και από μια ζωνηρή εθνική προπαγάνδα, αποχωρούν ο ένας μετά τον άλλον από τη γαλλική συμμαχία.

Εγκαταλείποντας τα κατακτητικά σχέδιά του, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ δέχεται, με την ειρήνη της Νιμβέγης (1678), να κλείσει τον πόλεμο με την Ολλανδία. Τον πόλεμο αυτό πληρώνει η Ισπανία: αναγκάζεται να αφήσει στη Γαλλία τη Φρανκοντέ και ορισμένα εδάφη στη Φλάνδρα και το Αινώ. Ωστόσο η ειρήνη της Νιμβέγης μοιάζει με «λευκή ειρήνη»: οι Ηνωμένες Επαρχίες, των οποίων η συντριβή, ή τουλάχιστον η εξασθένηση, αποτελούσε τον ουσιαστικό σκοπό του πολέμου, παραμένουν ανέπαφες και μάλιστα η Γαλλία συγκατατίθεται στη χαλάρωση των δρακόντειων τελωνειακών δασμών του 1667.

Πάνω απ' όλα ο βασιλιάς βρίσκεται μόνος απέναντι σε έναν ευρωπαϊκό συνασπισμό. Στα βόρεια σύνορα και την Αλσατία εξελίσσονται οι κυριότερες επιχειρήσεις.

Ο ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΙΔ΄ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΟΣ ΜΕ ΤΗ ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΤΟΥ ΑΟΥΓΚΣΜΠΟΥΡΓΚ

Η ειρήνη της Νιμβέγης θεωρείται κατά παράδοση ως το απόγειο της υπεροχής του Λουδοβίκου ΙΔ΄ στην Ευρώπη. Εξάλλου η πόλη του Παρισιού τού απονέμει τον τίτλο του «Λουδοβίκου του Μεγάλου» και αποφασίζει να στήσει

στην πλατεία των Νικών ένα άγαλμα του έφιππου βασιλιά. Ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ έχει οχυρώσει τα ευάλωτα βόρεια σύνορα κι έχει ενισχύσει τον γαλλικό έλεγχο στην Αλσατία καταλαμβάνοντας τη Λοραίνη. Τέλος τη Φρανς-Κοντέ και το Φράμπουργκ-ιμ-Μράισγκαου καλύπτουν τα σύνορα με τη Γερμανία και επιτρέπουν στον βασιλιά την άμεση επέμβαση στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Ο βασιλιάς της Γαλλίας εμφανίζεται μάλιστα ως πανίσχυρος επιδαιτητής της Ευρώπης καθώς η επέμβασή του έχει σώσει τη Σουηδία, που ηττήθηκε σε έναν πόλεμο εναντίον των γειτόνων της στη Βαλτική. Έτσι η Ευρώπη είναι γεμάτη φήμες σχετικά με τις προθέσεις του: προβλέπεται ακόμα και η προαγωγή του δελφίνου σε θέση αυτοκράτορα!

Πεισμένοι ότι κανένας στην Ευρώπη δεν είναι σε θέση να του αντιτεθεί, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ ενεργεί ως αυθέντης. Πράγματι οι Γερμανοί πρίγκιπες, αδρά πληρωμένοι από τους απεσταλμένους του βασιλιά, δεν αντιδρούν σε καμιά από τις υπερβάσεις του. Ο αυτοκράτορας έχει παραλύσει από τους πολέμους του εναντίον των Τούρκων και οι Ηνωμένες Επαρχίες είναι ικανοποιημένες από τα οφέλη που έλαβαν με την ειρήνη της Νιμβέγης. Τέλος ο Κάρολος Β΄ της Αγγλίας, αντιμέτωπος με ένα κοινοβούλιο προσκολλημένο στις πολιτικές ελευθερίες και τον αγγλικανισμό, οφείλει το γεγονός ότι μπορεί και ασκεί έστω και μια άτολμη προσωπική πολιτική στις ευεργεσίες του Λουδοβίκου ΙΔ΄.

Ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ έχει λοιπόν τα χέρια ελεύθερα για μια «διαβρωτική και αρπακτική» πολιτική προσαρτήσεων σε καιρό απόλυτης ειρήνης. Τα δικαστήρια και τα παρλαμέντα των ανατολικών μεθοριακών περιοχών ερευνούν με προσοχή τις «κτήσεις» που στο παρελθόν ανήκαν σε εδάφη παραχωρημένα στη Γαλλία από τις Συνθήκες της Βεσφαλίας και των Πυρηναίων: τούτες διακηρύσσονται «ενωμένες» με το στέμμα και προσαρτώνται από τα γαλλικά στρατεύματα. Έτσι περνούν στη Γαλλία ορισμένα λοραϊνικά φέουδα εξαρτώμενα από τις Τρεις Επισκοπές (Μετς, Τουλ, Βερντέν), το Μονμπελιάρ, ένα τμήμα της Αλσατίας, κομμάτια του Σάαρ και της Φλάνδρας και ολόκληρο το Λουξεμβούργο. Η προσάρτηση του Στρασβούργου, που είναι πόλη της αυτοκρατορίας και κλειδί της Αλσατίας, κάνει την ευρωπαϊκή αγανάκτηση να ξεχειλίζει. Αλλά τα προβλήματα των ευρωπαϊκών δυνάμεων εμποδίζουν το σχηματισμό αμυντικής ένωσης.

Σ' αυτή την πολιτική προσαρτήσεων σε καιρό ειρήνης προστίθεται μια νέα πηγή ανησυχίας: η δίωξη των προτεσταντών και η ανάκληση του Εδίκτου της Νάντης⁹¹ φαίνονται να απειλούν το σύνολο των προτεσταντών της Ευρώπης. Μερικοί βλέπουν εδώ τη θέληση του βασιλιά της Γαλλίας να επιβεβαιώσει, εναντι του αυτοκράτορα Λεοπόλδου Α΄ που πολεμά κατά των Τούρκων, την αποστολή του ως ηγέτη του χριστιανικού κόσμου. Άλλοι τον υποπτεύονται ότι επιθυμεί να περάσει στην Αγγλία για να συνδράμει τον Ιάκωβο Β΄, διάδοχο (1685) του Καρόλου Β΄, ο οποίος αγωνίζεται αδέξια, με ένα νέο κύμα τρομοκρατίας, να μεταστρέψει την Αγγλία στο ρωμαιοκαθολικισμό.

Ασφαλώς όλος αυτός ο θόρυβος είναι υπερβολικός, αλλά η Ευρώπη μετά τους Αψβούργους είναι ευαίσθητη στις ηγεμονικές βλέψεις. Αν οι διαδόσεις α-

ποκτούν κάποια αξιοπιστία, είναι επειδή διασπείρονται από τους προτεστάντες εμικρέδες. Διαφεύγοντας τις διώξεις, φτάνουν σε μεγάλους αριθμούς στην Αγγλία, τις Ηνωμένες Επαρχίες και την Πρωσία, όπου κυβερνήσεις και πληθυσμός δέχονται με συμπάθεια αυτούς τους καταδιωγμένους ομοθρήσκους που συχνά είναι ικανοί μεγαλοβιοτέχνες. Οι εμικρέδες συντηρούν το μίσος εναντίον του διώκτη τους και μερικές φορές οργανώνουν, όπως ο πάστορας Ζυριέ στην Ολλανδία, πραγματικά κέντρα κατασκοπευτικών σκευωριών προορισμένων να διευκολύνουν μια ενδεχόμενη σύγκρουση με τη Γαλλία.

Το μίσος των προτεσταντών ενδυναμώνεται από την πολιτική ενίσχυση των αντιπάλων του βασιλιά της Γαλλίας. Πράγματι, πολιορκώντας για δεύτερη φορά τη Βιέννη, οι Τούρκοι δοκιμάζουν μια σημαντική αποτυχία (1683). Απαλλαγμένος από τη συνεχή πίεσή τους, ο αυτοκράτορας Λεοπόλδος Α΄, ανήσυχος για τις προόδους της Γαλλίας, μπορεί το 1686 να συγκροτήσει μαζί με τους Γερμανούς καθολικούς πρίγκιπες και τον βασιλιά της Ισπανίας τη «Συμμαχία του Άουγκσμπουργκ», η οποία σύντομα θα διευρυνθεί.

Πιστός σύμμαχος του Λουδοβίκου ΙΔ΄, ο Ιάκωβος Β΄ της Αγγλίας προβαίνει κι αυτός σε αλληπάλληλες αδεξιότητες ευνοώντας ανοιχτά τους καθολικούς κατά το διορισμό σε δημόσια λειτουργήματα. Αν η αγγλική κοινή γνώμη ανέχεται τον γηραιό βασιλιά, είναι επειδή η διάδοχός του Μαρία είναι προτεστάντισ και σύζυγος του Γουλιέλμου Γ΄ της Οράγγης, γενικού κυβερνήτη της Ολλανδίας και πρωταγωνιστή του ευρωπαϊκού καλβινισμού. Αυτή η προσδοκία καταρρέει όταν το 1688 ο Ιάκωβος Β΄ αποκτά ένα γιο, τον οποίο αμέσως βαπτίζει. Άγγλοι πρόκριτοι καλούν τότε τον Γουλιέλμο Γ΄ της Οράγγης που, χωρίς να περιμένει, επιστρατεύει τούτο το πλεονέκτημα στον αγώνα που ετοιμάζεται να διεξαγάγει εναντίον του Λουδοβίκου ΙΔ΄. Έχοντας αποβιβαστεί το Νοέμβριο του 1688 στην Αγγλία, ο γενικός κυβερνήτης βρίσκεται σύντομα στο Λονδίνο όπου, αφού αποδέχεται μια Διακήρυξη Δικαιωμάτων (Declaration of Rights) που αποτελεί εγγύηση των ατομικών ελευθεριών και αναγνώριση των εξουσιών του κοινοβουλίου, αναγνωρίζεται, μαζί με τη σύζυγό του Μαρία, βασιλιάς της Αγγλίας. Ο Ιάκωβος Β΄ αναγκάζεται να καταφύγει στον Λουδοβίκο ΙΔ΄. Κύριος της Αγγλίας και των Ηνωμένων Επαρχιών, ο Γουλιέλμος Γ΄ προσθέτει στη Συμμαχία του Άουγκσμπουργκ το αποφασιστικό βάρος των προτεσταντικών δυνάμεων. Εναντίον της Γαλλίας ορθώνονται έτσι τα ρωμαιοκαθολικά κράτη υπό την ηγεσία του αυτοκράτορα (Γερμανοί πρίγκιπες, Ισπανία, δούκας της Σαβοΐας) και τα προτεσταντικά κράτη οδηγούμενα από τον Γουλιέλμο Γ΄, κύριο των δύο συμφιλιωμένων ναυτικών κρατών: της Αγγλίας και των Ηνωμένων Επαρχιών.

Ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ προκαλεί τον πόλεμο καταλαμβάνοντας το Παλατινάτο και ασκώντας πίεση στον αρχιεπίσκοπο της Κολωνίας προκειμένου να νικήσουν οι υποψήφιοί του. Οι στόχοι των συνασπισμένων δεν είναι διόλου ταυτόσημοι, αλλά όλοι συνενώνονται εναντίον του Λουδοβίκου ΙΔ΄: οι προτεστάντες πρίγκιπες διεξάγουν σταυροφορία εναντίον του διώκτη των ομοθρήσκων τους, ο Γουλιέλμος Γ΄ της Οράγγης μάχεται τον κατακτητή που απειλεί την εύθραυστη

ευρωπαϊκή ισορροπία, ενώ οι Αψβούργοι ζητούν εκδίκηση κατά της δύναμης που έθεσε τέλος στα ηγεμονικά όνειρά τους.

Απομονωμένη, η Γαλλία δείχνει μεγάλη ζωτικότητα. Αναμφίβολα ο δημογραφικός δυναμισμός της μετρά πολύ. Ελλείπει ακριβών πηγών, ο πληθυσμός της εκτιμάται σε περίπου είκοσι εκατομμύρια κατοίκους, πράγμα που την κάνει το πιο πυκνοκατοικημένο κράτος της Ευρώπης. Είναι επίσης το πλουσιότερο και εκείνο του οποίου η δημόσια διοίκηση έχει φτάσει σε ένα βαθμό τελειότητας σπάνιο για την εποχή. Έτσι κατάγει λαμπρές νίκες στις Κάτω Χώρες και στις Άλπεις απέναντι στη συνασπισμένη Ευρώπη. Οδηγημένη από τον αδυσώπητο Λε Τελιέντε Λουβουά, εννοεί να τρομοκρατήσει τους εχθρούς της: το Παλατινάτο, συστηματικά λεηλατημένο και με τις πόλεις του πυρπολημένες, χρησιμεύει ως προστατευτική ζώνη για την Αλσατία. Τούτο δεν αρκεί σε σχέση με την έκρηξη μίσους που προκαλεί η γαλλική πολιτική. Πολύ περισσότερο που οι γαλλικές νίκες δεν εμφανίζονται ποτέ ως αποφασιστικές επιτυχίες. Μπροστά στον αριθμό και την ισχύ των αντιπάλων, η Γαλλία δεν μπορεί να υπερισχύσει: η ειρήνη του Ρέισβικ (1697) εκφράζει περισσότερο την εξάντληση των αντιμαχομένων παρά μια νίκη τού ενός ή του άλλου. Επικυρώνοντας μια διπλή αποτυχία, αποτελεί μάλλον ένα νέο βήμα στη μεγάλη ρύθμιση των διαφορών ανάμεσα στον Λουδοβίκο ΙΔ΄ και την Ευρώπη παρά μια οριστική ειρήνη. Κατ' αρχάς πρόκειται για αποτυχία των συνασπισμένων: η ισχύς της Γαλλίας δεν έχει συντριφεί και στον βασιλιά της πρέπει να αναγνωριστεί η κατοχή του Στρασβούργου και των πόλεων του Σάαρ. Αποτυχία όμως και του βασιλιά της Γαλλίας: οι προσπάθειές του να παλινορθώσει τον σύμμαχό του Ιάκωβο Β΄ υπήρξαν μάταιες και αναγκάζεται να αναγνωρίσει ως βασιλιά της Αγγλίας τον παλιό αντίπαλό του Γουλιέλμο Γ΄.

Η ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΙΣΠΑΝΙΑΣ

Η επιδείνωση, μετά την ειρήνη του Ρέισβικ (1697), της από καιρό ασταθούς υγείας του βασιλιά της Ισπανίας Καρόλου Β΄ επαναφέρει το οδυνηρό ζήτημα της διαδοχής του βασιλείου. Οι δύο κύριοι ανταγωνιστές, ο αυτοκράτορας Λεοπόλδος Α΄ και ο Λουδοβίκος ΙΔ΄, πρόκειται να αποκομίσουν από την κληρονομία μια τέτοια αύξηση ισχύος που η ευρωπαϊκή ισορροπία δεν μπορεί να μην τεθεί υπό αμφισβήτηση.

Συνειδητοποιώντας το πρόβλημα, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ δείχνει μετριοπάθεια. Μακρές και ακανθώδεις διαπραγματεύσεις με τον Γουλιέλμο Γ΄ της Οράγγης, ο οποίος έχει καταστεί εγγυητής της επιζητούμενης ισορροπίας, καταλήγουν σε ένα σχέδιο διανομής που φαίνεται να ικανοποιεί όλες τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και που ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ αποδέχεται το 1698. Πρόκειται για το διαμελισμό της ισπανικής κληρονομιάς: ο ένας από τους γιους του δελφίνου θα λάβει τη Νεάπολη, την Τοσκάνη και μια επαρχία της βόρειας Ισπανίας, ο πρωτότοκος γιος του αυτοκράτορα αρχιδούκας Κάρολος την περιοχή του Μιλάνου, και ο λιγότε-

ρο ισχυρός από τους κληρονόμους, ο πρίγκιπας εκλέκτορας της Βαβαρίας, το υπόλοιπο της ισπανικής κληρονομιάς.

Σε εθνική έξαρση, οι σύμβουλοι του Καρόλου Β΄ καταρρίπτουν τα επίσιμα σχέδια διανομής των εδαφών ενός ηγεμόνα ετοιμοθάνατου βέβαια αλλά ακόμα ζωντανού. Για να αποφύγει την κατάτμηση της αυτοκρατορίας του, ο Κάρολος Β΄ υπαγορεύει μια διαθήκη που αποδίδει το σύνολο της κληρονομιάς στον Ιωσήφ Φερδινάνδο, πρίγκιπα εκλέκτορα της Βαβαρίας, που δεν είναι παρά έξι ετών. Αλλά το παιδί πεθαίνει λίγους μήνες αργότερα από μια ασθένεια στην οποία, κατά τους συγχρόνους, το χέρι του αυτοκράτορα δεν έμεινε ξένο. Ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ και ο Λεοπόλδος Α΄ ξαναβρίσκονται ο ένας απέναντι στον άλλον. Η διαμείριση ενός νέου σχεδίου διανομής προκαλεί στον Κάρολο Β΄ έντονη οργή. Για να διατηρήσει την ενότητα της ισπανικής μοναρχίας, η νέα διαθήκη του αποδίδει το σύνολο της κληρονομιάς στον ισχυρότερο ανταγωνιστή, δηλαδή στον ικανότερο να υπερασπίσει τα δικαιώματά του: ορίζεται έτσι ο δούκας της Ανδεγαυίας Φίλιππος, δευτερότοκος εγγονός του Λουδοβίκου ΙΔ΄, με τον ρητό όρο να παραιτηθεί από τα δικαιώματά του στο θρόνο της Γαλλίας.

Ο θάνατος του Καρόλου Β΄, την 1η Νοεμβρίου 1700, καθιστά λοιπόν επισφαλή την ευρωπαϊκή ισορροπία. Ο ίδιος ο Λουδοβίκος διερωτάται: πρέπει άραγε να αγνοήσει τη βούληση του Καρόλου Β΄ ή να αποδεχθεί τον νεαρό δούκα της Ανδεγαυίας ως Φίλιππο Ε΄ της Ισπανίας, γνωρίζοντας ότι οι ευρωπαϊκές δυνάμεις δεν μπορούν να δεχθούν πως η δυναστεία των Βουρβόνων θα εξουσιάζει τη δυτική Ευρώπη από τη Βόρεια Θάλασσα ως τη Μεσόγειο; Το δυναστικό συμφέρον υπερισχύει εν τέλει πάνω στην αίσθηση της πολιτικής πραγματικότητας. Στις 16 Νοεμβρίου 1700, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄, ανοίγοντας τα δύο φύλλα της θύρας της Αίθουσας των Κατόπτρων, παρουσιάζει τον εγγονό του στους συγκεντρωμένους αυλικούς και τους πρεσβευτές: «Κύριοι, ιδού ο βασιλιάς της Ισπανίας...».

Η αποδοχή της διαθήκης μπορεί να μην είχε αρκέσει για να ρίξει την Ευρώπη σε ένα νέο πόλεμο, αν ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ είχε τη σύνεση να δείξει ότι θέλει σιγά-σιγά να διατηρήσει ξεχωριστά τα δύο στέμματα, όπως όριζε ρητά η διαθήκη. Αλλά, εκτιμώντας ως βέβαιο τον πόλεμο, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ καταλαμβάνει με τα στρατεύματά του, «στο όνομα του βασιλιά της Ισπανίας», τις οχυρές θέσεις του «Φραγκού», στο κέντρο των ισπανικών Κάτω Χωρών. Πάνω απ' όλα, φροντίζει να καταγραφεί στο παρλαμέντο του Παρισιού η βούλησή του να διατηρηθούν για λογαριασμό του δούκα της Ανδεγαυίας και των απογόνων του όλα τους τα δικαιώματα στο στέμμα της Γαλλίας. Γίνεται τότε ξεκάθαρο ότι ο Φίλιππος Ε΄ θα συμπεριφερθεί μάλλον ως εγγονός του Λουδοβίκου ΙΔ΄ παρά ως βασιλιάς της Ισπανίας. Έτσι ο Γουλιέλμος Γ΄ της Οράγγης ξανασυγκεντρώνει (1701) στη Μεγάλη Συμμαχία της Χάγης τους κύριους αντιπάλους του βασιλιά της Γαλλίας: τον αυτοκράτορα, την Αγγλία και τις Ηνωμένες Επαρχίες.

Ο πόλεμος που αρχίζει το 1702 σκιάζει τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΔ΄. Πλήττει μια Γαλλία που δεν έχει πια το δυναμισμό των αρχών της βασιλείας και όπου οι δυσκολίες πολλαπλασιάζονται. Η ατμόσφαιρα

της αυλής συμβολίζει αυτό το λυκόφως της βασιλείας: ο βασιλιάς, γερασμένος, υπόκειται στην αυστηρή επιρροή της δεύτερης συζύγου του, της Μαντάμ ντε Μαιντόν, και βλέπει να πεθαίνουν ένα ένα τα παιδιά και τα εγγόνια του. Πάνω απ' όλα, οι συνεχείς πόλεμοι, τα έργα, τα κάθε είδους επιδόματα και φιλοδωρήματα έχουν καταστρέψει την οικονομία. Καθώς οι φορολογικές μεταρρυθμίσεις που συνιστούν ο Μπουαγκιλμπέρ και ο Βωμπάν είναι μάταιες, ο βασιλιάς αναγκάζεται να καταφύγει σε εφευρήματα: έκδοση χρεογράφων με επιτόκιο πολύ επαχθές για το κράτος, αναγκαστικό δανεισμό, λαχεία, δημιουργία αξιωμάτων προς πώληση και κυρίως νομισματικούς χειρισμούς (περίπου σαράντα μεταξύ 1685 και 1710). Τίποτα δεν εμποδίζει το έλλειμμα να αυξάνει. Το 1715, κατά το θάνατο του Λουδοβίκου ΙΔ', τα φορολογικά εισοδήματα των τριών επόμενων χρόνων έχουν ήδη ξοδευτεί και το χρέος φτάνει τα δύο δισεκατομμύρια λίρες.

Αυτό σημαίνει ότι η γαλλική οικονομία βρίσκεται σε πλήρη παρακμή. Οι συνεχείς πόλεμοι έχουν αναστατώσει τα οικονομικά κυκλώματα και στερήσει την οικονομία από αγορές στην Ευρώπη και τις υπερπόντιες χώρες. Εισπράξεις φόρων και νομισματικές μεταβολές παρεμποδίζουν τις ανταλλαγές. Η ανάκληση του Εδίκτου της Νάντης και η προτεσταντική μετανάστευση έχουν καταστρέψει ορισμένες περιοχές (Λανγκεντόκ, Νορμανδία, Λυόν, Τουρ, Σεντάν). Οι δυσχέρειες αυτές προστίθενται στην οικονομική ύφεση, που διαρκεί ως τα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα και συνοδεύεται από πτώση των τιμών, των εισοδημάτων και των μισθών, περιοδικές κρίσεις στα σιτηρά (1693-1694, 1708-1709) και απότομες ανόδους της τιμής τους. Μεγάλη ανέχεια εξαπλώνεται σ' όλη τη χώρα σε σημείο που το 1698 οι επαίτες και οι αλήτες να αποτελούν, κατά τον Βωμπάν, το ένα δέκατο του πληθυσμού. Ξεσπούν εξεγέρσεις, σύντομες αλλά πολυάριθμες και βίαιες.

Τέλος ο βασιλιάς, που έχει γίνει ευσεβής και ενδιαφέρεται για τα θρησκευτικά ζητήματα όσο ποτέ πριν, αντιμετωπίζει σ' αυτό το χώρο αμέτρητες δυσχέρειες. Αν και ρυθμίζει τη σύγκρουσή του με την παπασύνη (1693), μάχεται για πολλά χρόνια το μυστικιστικό ρεύμα του ησυχασμού που εισήγαγε στη Γαλλία η Μαντάμ Γκυγιόν ντυ Σενουά και στο οποίο προσχωρεί ο Φενελόν. Ακόμα σοβαρότερο είναι ότι η διαμάχη του γιανσενισμού, που είχε αμβλυνθεί από το 1669, ξαναζωντανεύει στα τέλη του αιώνα υπό την επιρροή του θεολόγου Κενέλ. Με τη βοήθεια του πάπα, ο βασιλιάς αποφασίζει να τελειώνει. Το 1705 κατεδαφίζει τη μονή του Πορ-Ρουαγιάλ, όπου είχαν καταφύγει οι τελευταίες γιανσενίστριες μοναχές. Αλλά οι γιανσενιστές επωφελούνται από την αίσθηση που προκάλεσε το γεγονός για να υποστηρίξουν τη θέση τους μπροστά σε ορισμένους επισκόπους. Μπορεί ο Λουδοβίκος να αποσπά μια παπική καταδίκη (βούλλα του 1713 *Μονογέννητος Υιός του Θεού/Unigenitus*), πλην όμως το παρλαμέντο του Παρισιού αρνείται, λόγω του γαλλικανισμού του, να την αποδεχθεί. Τέλος ο βασιλιάς δεν έχει καταφέρει να ξεριζώσει τον προτεσταντισμό και αναγκάζεται να αντιμετωπίσει την αποφασιστικότητα των προτεσταντών που έχουν παραμείνει στη

Γαλλία. Εν μέσω του πολέμου για τη Διαδοχή της Ισπανίας η εξέγερση των καμιζάρ κινητοποιεί από το 1702 ως το 1705 ένα στρατό 20.000 ανδρών.

Ο πόλεμος που ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ αναλαμβάνει σ' αυτό το πλαίσιο μοιάζει να μην έχει τέλος. Η εξάντληση του βασιλείου, η ανεπάρκεια των στρατηγών και η ανικανότητα των πολυπληθών και δυσκίνητων στρατών καθιστούν τις επιχειρήσεις βραδείες και ελάχιστα αποφασιστικές. Ο πόλεμος για τη Διαδοχή της Ισπανίας φέρνει μερικές φορές τον Λουδοβίκο ΙΔ΄ στο χείλος του γκρεμού. Το 1709, οι διαδοχικές ήττες, η εισβολή στο γαλλικό έδαφος, το κρύο και η τρομακτική ανέχεια της χώρας τον ωθούν να συνθηκολογήσει. Αλλά οι όροι που του προτείνονται –εγκατάλειψη της Αλσατίας και των οχυρών θέσεων του βορρά, αναγνώριση του αρχιδούκα Καρόλου ως βασιλιά της Ισπανίας και συμμετοχή σε ένοπλη δράση εναντίον του Φιλίππου Ε΄, του εγγονού του– τον υποχρεώνουν να ξαναρχίσει τον πόλεμο.

Εξάλλου ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ αντιλαμβάνεται ότι οι αντίπαλοί του δεν είναι πιο ικανοί απ' αυτόν να αποκτήσουν αποφασιστικό πλεονέκτημα. Το 1713 οι Συνθήκες της Ουτρέχτης και του Ράσταντ βάζουν τέλος στον ατέρμονα πόλεμο.

Η Ισπανία είναι η μεγάλη ηττημένη: ο Φίλιππος Ε΄ παραμένει βασιλιάς της, αλλά παραιτείται από το θρόνο της Γαλλίας. Πάνω απ' όλα η κατάκτηση που φοβόταν επικυρώνεται από τις συνθήκες. Οι Αψβούργοι της Βιέννης περισυλλέγουν το τμήμα της κληρονομιάς που οι Βουρβόνοι της Μαδρίτης αφήνουν να τους διαφύγει: οι ισπανικές Κάτω Χώρες γίνονται αυστριακές, ενώ η περιοχή του Μιλάνου, το βασίλειο της Νεάπολης και η Σαρδηνία εξασφαλίζουν στον αυτοκράτορα την ηγεμονία στην Ιταλία. Η Γαλλία, νικημένη, δεν υποφέρει πολύ από την ήττα της: εγκαταλείπει –προσωρινά– τη Λοραίνη και τις περιοχές της δεξιάς όχθης του Ρήνου. Ανάμεσα στους νικητές, η Αυστρία δείχνει να διαθέτει ένα νέο σφρίγος. Αλλά οι Ηνωμένες Επαρχίες βγαίνουν εξάντλημένες από τον πόλεμο και στο εξής δεν είναι παρά μια δύναμη δεύτερης τάξης, συρόμενες από την Αγγλία. Εκείνη είναι εν τέλει η μεγάλη ωφελημένη της υπόθεσης. Στον εδαφικό τομέα αρκείται σε βάσεις ή νησιά (Γιβραλτάρ, Μινόρκα, Νέα Γη και καναδικά εδάφη) και αποκτά ορισμένα εμπορικά πλεονεκτήματα. Κυρίως έχει εμποδίσει τη Γαλλία να επωφεληθεί, με ιμπεριαλιστικούς σκοπούς, από τη θέση του επιδιαιτητή που της εξασφάλιζαν οι Συνθήκες της Βεστφαλίας. Σ' αυτήν πλέον περιέρχεται ο ρόλος του εγγυητή της ευρωπαϊκής ισορροπίας.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΣΟΥΗΔΙΚΗΣ ΥΠΕΡΟΧΗΣ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΕΥΡΩΠΗ

Την ίδια στιγμή που ο πόλεμος για τη Διαδοχή της Ισπανίας βάζει τέλος στα Γαλλικά όνειρα, η Σουηδία, επωφελημένη κι αυτή από τις Συνθήκες της Βεστφαλίας, αναγκάζεται να παραιτηθεί από την ηγεμονία στη βόρεια Ευρώπη. Είχε προσπαθήσει να την επιβάλει από την εποχή της ειρήνης της Κοπεγχάγης

που, το 1660, είχε επικυρώσει τη δύσκολη νίκη των διαδόχων του Γουσταύου Β΄ Αδόλφου.

Η σουηδική ισχύς εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη σταθερότητα της γαλλικής συμμαχίας αλλά και από την παρακμή της Δανίας, την πολιτική αδυναμία της Πολωνίας και την ακόμη στοιχειώδη κατάσταση της Μοσχοβίας. Από το 1660 ως το 1674, η εξουσία του βασιλιά της Σουηδίας ενδυναμώνεται χάρη σε μια μακρά περίοδο ειρήνης. Αλλά ο πόλεμος στον οποίο αποδύεται ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ εναντίον των Ολλανδών γρήγορα εξαπλώνεται στην Ευρώπη και τις δυνάμεις του βορρά. Καθώς ο εκλέκτορας του Βρανδεμβούργου και ο βασιλιάς της Δανίας έχουν συμμετάσχει στο συνασπισμό εναντίον του βασιλιά της Γαλλίας, εκείνος πιέζει τους Σουηδούς συμμάχους του να επέμβουν. Υποχωρώντας στα επίμονα διαβήματά του, η Σουηδία τους επιτίθεται εκ των όπισθεν. Αλλά γνωρίζει μια εντυπωσιακή σειρά από ήττες που καταλήγουν στην εκδίωξή της από τη Γερμανία και θέτουν σε κίνδυνο την ακεραιότητα της επικράτειάς της. Το 1675 ο μεγάλος εκλέκτορας του Βρανδεμβούργου Φρειδερίκος Γουλιέλμος διαλύει στο Φέρμπελιν το σουηδικό πεζικό που ως τότε θεωρείτο το καλύτερο της Ευρώπης. Η στρατιωτική κυριαρχία της Σουηδίας τελειώνει.

Ευτυχώς για τον Κάρολο ΙΑ΄ της Σουηδίας, ο βασιλιάς της Γαλλίας δεν ξεχνά τους συμμάχους του την ώρα της Συνθήκης της Νιμβέγης. Με στρατιωτικές επεμβάσεις, πολιτικές πιέσεις και γενναίες επιχορηγήσεις, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ κάνει τους Δανούς και τον μεγάλο εκλέκτορα να παραιτηθούν από όλες σχεδόν τις κατακτήσεις τους: η επικράτεια της νικημένης Σουηδίας δεν μειώνεται. Αλλά είναι σαφές ότι η σουηδική ισχύς διατηρείται μόνο χάρη στη γαλλική συμμαχία. Αποκατεστημένη, η ισορροπία της Βαλτικής φαίνεται ακόμα πιο ασταθής από εκείνη της Δύσης.

Για να διαφυλάξει, παρά τούτη την εξασθένηση, την υπεροχή της Σουηδίας, ο Κάρολος ΙΑ΄ ενεργεί προς δύο κατευθύνσεις: για να ενισχύσει την εξουσία του, προσπαθεί να εγκαθιδρύσει στη χώρα του μια απόλυτη μοναρχία κατά το γαλλικό πρότυπο και, συνταραγμένος από την ανάκληση του Εδίκτου της Νάντης, αποφασίζει να διακόψει τις σχέσεις με τον Λουδοβίκο ΙΔ΄ για να προσεγγίσει το Βρανδεμβούργο. Έτσι εδραιώνεται μια νέα ισορροπία στη Βαλτική, της οποίας είναι εγγυητής και από την οποία χάνεται η γαλλική επιρροή.

Ο θάνατος του Καρόλου ΙΑ΄ (1697) ξυπνά τις επιθυμίες των γειτόνων, ιδίως επειδή το στέμμα της Σουηδίας καταλήγει σε έναν πρόγκιπα 15 χρονών, τον Κάρολο ΙΒ΄. Συγκεντρώνοντας τους εκλέκτορες της Σαξονίας και του Βρανδεμβούργου, τον βασιλιά της Δανίας και τον τσάρο Πέτρο Α΄ τον Μέγα, ένας συνασπισμός προετοιμάζεται για να διαμελίσει τη Σουηδία. Καταλαμβάνεται όμως εξαπίνης. Ο Κάρολος ΙΒ΄ ζητεί τη συνδρομή των ναυτικών δυνάμεων της Δύσης, οι οποίες στέλνουν ένα στόλο με σκοπό να διαφυλάξει την ισορροπία στη Βαλτική. Κυρίως επωφελείται για να περάσει στην επίθεση. Είναι η αρχή μιας τρελής εποποιίας. Ο Κάρολος ΙΒ΄ πετυχαίνει αλλεπάλληλα στρατιωτικά κατορθώματα, χωρίς να καταφέρει να ανακόψει τη σουηδική παρακμή. Αποβιβαζόμενος κοντά

στην Κοπεγχάγη, απειλεί με πολιορκία τη δανική πρωτεύουσα και εξαναγκάζει τη Δανία να συνθηκολογήσει. Τσακίζοντας με 5.000 πεζούς και 2.000 ιππείς τους 35.000 άνδρες με τους οποίους ο τσάρος Πέτρος Α΄ πολιορκεί τη Νάρβα, καταλαμβάνει τη Ρίγα (τον Ιούλιο του 1701). Στην πορεία, εισβάλλει στην Πολωνία και υποχρεώνει τη δίαιτα να καθαιρέσει τον βασιλιά Αύγουστο Β΄ (1704). Βάζει να εκλέξουν στη θέση του τον Στανίσλαο Α΄ Λετσίνσκι, ο οποίος αναγκάζεται να υπογράψει μια συνθήκη συμμαχίας με τη Σουηδία. Τρομαγμένος, ο βασιλιάς της Πρωσίας αποφασίζει κι αυτός να συνθηκολογήσει. Ο Κάρολος ΙΒ΄ μπαίνει στη Σάξονια το 1706. Απαντώντας σε μια ρωσική επίθεση στην Πολωνία, ο Σουηδός μονάρχης αρχίζει ένα χρόνο αργότερα εκστρατεία στην ανατολή με στρατό 40.000 ανδρών και την υποστήριξη των Κοζάκων του Δον. Αλλά οι δυσχέρειες της εκστρατείας στη Ρωσία και η τελικά περιορισμένη βοήθεια των Κοζάκων τον οδηγούν σε μια επώδυνη ήττα: τον Ιούλιο του 1709 70.000 άνδρες συντρίβουν 20.000 Σουηδούς πεινασμένους και με πεσμένο ηθικό. Έχοντας καταφύγει στη Μολδαβία, ο Κάρολος ΙΒ΄ δεν εξασφαλίζει παρά μόνο μια περιορισμένη εκστρατεία των Τούρκων εναντίον της Ρωσίας στη Μαύρη Θάλασσα. Στο μεταξύ οι αντίπαλοί του μοιράζονται τη σουηδική αυτοκρατορία: ο Αύγουστος Β΄ ανακτά το θρόνο του στην Πολωνία, Δανοί και Σάξονες καταλαμβάνουν τις σουηδικές κτήσεις στη Γερμανία και οι Νορβηγοί τα δυτικά σουηδικά εδάφη. Οι Ρώσοι εξασφαλίζουν μια έξοδο στη Βαλτική καταλαμβάνοντας την Πομερανία, τη Λιβονία και τη Φινλανδία. Έχοντας επανέλθει κρυφά στη Σουηδία, ο Κάρολος ΙΒ΄ σκοτώνεται το 1718 σε μια μάχη εναντίον των αντιπάλων του.

Η σουηδική υπεροχή στη βόρεια Ευρώπη έχει τελειώσει. Μια σειρά συνθηκών υπογεγραμμένων μεταξύ 1718 και 1721 καθιερώνουν το διαμελισμό της χώρας, η οποία διατηρεί από τις κατακτήσεις της μόνο το βόρειο τμήμα της δυτικής Πομερανίας. Στο εξής η υπεροχή στη Βαλτική είναι ρωσική και δανική. Η σουηδική κατάρρευση σημαδεύει το τέλος του γαλλοσουηδικού εγχειρήματος επιδιαιτησίας στην Ευρώπη, που γεννήθηκε την επαύριο των Συνθηκών της Βεσφαλίας. Μια νέα ισορροπία σχηματίζεται, της οποίας επιδιαιτητής είναι η Αγγλία και η οποία έχει ως αρχή τη γενική αδυναμία των ευρωπαϊκών χωρών να κυριαρχήσουν πολιτικά στην ήπειρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 19

Η γέννηση ενός προτύπου ήπιας μοναρχίας στην Αγγλία (1689-1815)

- ♦ Ενώ στη Γαλλία αναπτύσσεται η απόλυτη μοναρχία, στην Αγγλία εγκαθιδρύεται μια άλλη μορφή πολιτικού καθεστώτος. Θεωρητικά επεξεργασμένη από τους Χομπς και Λοκ κατά τον 17ο αιώνα, θεμελιώνεται στην ιδέα ότι υπάρχουν φυσικά δικαιώματα του ατόμου και ότι η κοινωνική οργάνωση είναι αποτέλεσμα ενός σιωπηρού συμβολαίου ανάμεσα στον ηγεμόνα και το άτομο. Στην πραγματικότητα αυτές οι θεωρίες δεν είναι παρά η εννοιολόγηση μιας πρακτικής που ανατρέχει στον 13ο αιώνα και κατά την οποία η εξουσία του ηγεμόνα περιορίζεται από μια σειρά κειμένων που εγγυώνται τις ελευθερίες των Βρετανών πολιτών, προσδιορίζουν τα όρια της βασιλικής εξουσίας και εδραιώνουν τον προτεσταντικό χαρακτήρα του κράτους.
- ♦ Πράγματι, από την επανάσταση του 1688, οι κατ' αρχήν σημαντικές εξουσίες του ηγεμόνα αρχίζουν να περιορίζονται περισσότερο από την πρακτική παρά από τα κείμενα. Κατά τον 18ο αιώνα, οι ηγεμόνες της δυναστείας του Ανόβερου, που ενδιαφέρονται ελάχιστα για την Αγγλία, έχουν αφήσει τη διακυβέρνηση σ' ένα υπουργικό συμβούλιο στηριζόμενο στην πλειοψηφία του κοινοβουλίου, το οποίο στελεχώνεται από την αριστοκρατία και ελέγχεται από τις μεγάλες οικογένειες των Ουίγων (whigs) που δεσπόζουν στην κοινωνία και την κυβέρνηση.
- ♦ Η προσπάθεια του Γεωργίου Γ' (1760-1783) να ξαναδώσει μια πραγματική δύναμη στις βασιλικές προνομίες παραμερίζοντας τους Ουίγους αποτυγχάνει εξαιτίας της ήττας που υφίσταται ο βασιλιάς από τους Γάλλους και τους εξεγερμένους της Αμερικής, της κοινωνικής αναταραχής που ακολουθεί και της θέλησης των Ουίγων κοινοβουλευτικών να περιορίσουν την εξουσία του στέμματος.

- ♦ *Με την ανάληψη της εξουσίας το 1783 από τον Πιτ τον Νεότερο, εγκαθιδρύεται ένα νέο πολιτικό σύστημα. Λόγω της παραφροσύνης του Γεωργίου Γ', το κυριότερο μέρος της αρχής περιέρχεται στον πρωθυπουργό, ο οποίος σταθεροποιεί την εξουσία του υπουργικού συμβουλίου. Προς στήριξη της τελευταίας, συγκροτείται το νέο κόμμα των Τόρηδων, το οποίο υποστηρίζει τον πρωθυπουργό στον αγώνα του εναντίον των φιλελεύθερων ιδεών.*
- ♦ *Στις αρχές του 19ου αιώνα, η Αγγλία γνωρίζει ένα καθεστώς στο οποίο ο βασιλιάς βασιλεύει, αλλά αφήνει να κυβερνά το υπουργικό συμβούλιο. Ωστόσο τούτο το σύστημα περιορισμένης μοναρχίας, στους αντίποδες της απόλυτης μοναρχίας γαλλικού τύπου, δεν είναι κοινοβουλευτικό δεδομένου ότι οι πρωθυπουργοί αρνούνται να είναι υπεύθυνοι έναντι του κοινοβουλίου.*

Πρότυπο των νεωτερικών κρατών ως το 1715, η Γαλλία παραμένει τέτοιο σε μεγάλο βαθμό, ως τα τέλη του 18ου αιώνα, για τους ηγεμόνες που επιθυμούν να εγκαθιδρύνουν μια εξουσία χωρίς ρωγμές πάνω στους λαούς τους. Ωστόσο στην Αγγλία εμφανίζεται ένα πολιτικό καθεστώς τελείως διαφορετικής μορφής. Σ' αυτό οι φιλόσοφοι του 18ου αιώνα αναγνωρίζουν με θαυμασμό ένα νέο πρότυπο κράτους, το οποίο σέβεται τις ελευθερίες των πολιτών, εξισορροπεί τις εξουσίες του μονάρχη με τα δικαιώματα του κοινοβουλίου και περιορίζει την αυθαιρεσία του ηγεμόνα με μια επακριβή απαρίθμηση των προνομίων του και των ορίων τους. Το αγγλικό πρότυπο θριαμβεύει στην Ευρώπη του λόγου, την ίδια στιγμή που η Αγγλία χρησιμοποιεί την υπεροχή την οποία απέκτησε κατά τους πολέμους εναντίον της Γαλλίας για να εγκαθιδρύσει και να σταθεροποιήσει την ευρωπαϊκή ισορροπία.

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Θαυμασμός που αποδίδεται από τους φιλοσόφους στο βρετανικό «σύνταγμα» βασίζεται σε ένα παράδοξο: βρετανικό σύνταγμα δεν υπάρχει! Η πολιτική εξέλιξη της Μεγάλης Βρετανίας θεωρητικοποιήθηκε από Βρετανούς στοχαστές γαλουχημένους στα κυρίαρχα ρεύματα της ευρωπαϊκής σκέψης του 17ου και 18ου αιώνα.

Ενώ ο Μεσαίωνας είχε προκρίνει την ύπαρξη ομάδων, θεωρώντας τα άτομα ως απλά μέλη μιας κοινότητας, η ουμανιστική διάνοηση του 16ου αιώνα έκανε τον άνθρωπο θεμέλιο του στοχασμού της. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύσσεται η φιλοσοφία του φυσικού δικαίου, που σφραγίζεται στο Ηνωμένο Βασίλειο από τη σκέψη του Χομπς και του Λοκ. Στο κύριο έργο του *Λεβιάθαν (Leviathan or the Matter, Form and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil, 1651)* ο Χομπς

(1588-1679) εκθέτει την πρώτη θεωρητική σύλληψη ενός νεωτερικού κράτους το οποίο συγκεντρώνει άτομα και όχι ομάδες. Στοχαζόμενος πάνω σ' αυτό που κινητοποιεί το άτομο, ο Χομπς θεωρεί ότι είναι πάνω απ' όλα το φυσικό του ένστικτο για αυτοσυντήρηση και αύξηση. Στη φυσική κατάσταση, πριν δηλαδή συγκροτηθεί η κοινωνία, η ζωή του βρίσκεται μονίμως υπό απειλή. Επιπλέον, για να αποκτήσει την προστασία που του είναι αναγκαία και να υπερασπίσει έτσι το θεμελιώδες φυσικό δικαίωμά του για επιβίωση, το άτομο δέχεται να εισέλθει σε κοινωνία παραιτούμενο, προς όφελός της, από ένα ολόκληρο μέρος των φυσικών δικαιωμάτων του, και ειδικότερα της ελευθερίας του. Ο Χομπς θεωρεί ότι ο στόχος της κοινωνίας –η διαφύλαξη της ζωής και των φυσικών δικαιωμάτων των ατόμων– θα επιτευχθεί πολύ καλύτερα εφόσον το κράτος διευθύνεται από έναν απόλυτο μονάρχη, ο οποίος κρατά όλες τις εξουσίες, απονέμει δικαιοσύνη, έχει το δικαίωμα να κάνει πόλεμο και να συνάπτει ειρήνη, είναι κύριος της νομοθετικής καθώς και της εκτελεστικής εξουσίας, και κατά συνέπεια αρκετά ισχυρός ώστε να ανταποκριθεί στις προσδοκίες των ατόμων. Ο Χομπς δεν αμφισβητεί την απόλυτη μοναρχία. Ωστόσο, αντίθετα με ό,τι προσπαθεί να κάνει ο βασιλιάς της Γαλλίας, δεν τη δικαιολογεί ούτε με τη θεία προέλευση ούτε με την παράδοση, αλλά με ένα είδος συμβολαίου το οποίο ενώνει τον μονάρχη με το σύνολο των ατόμων που απαρτίζουν το κράτος.

Ο Λοκ (1632-1704) συντάσσει το κυριότερο μέρος του έργου του την εποχή της παλινόρθωσης των Στιούαρτ και των εντάσεων που αυτή επιφέρει. Εισάγει τη φιλοσοφία του φυσικού δικαίου σε μια νέα φάση, ιδιαίτερα με τα *Δοκίμια πάνω στη διακυβέρνηση (Treatises on Government)* που δημοσιεύονται δύο χρόνια μετά την «ένδοξη επανάσταση»⁹⁴ του 1688. Με αφετηρία τις θέσεις του Χομπς (πρωτεία του ατόμου, ύπαρξη φυσικών δικαιωμάτων που καθέννας κατέχει από τη γέννησή του, αντίληψη του κοινωνικού συμβολαίου, κατά την οποία το άτομο απαλλοτριώνει μέρος των φυσικών δικαιωμάτων του για να εισέλθει σ' αυτό που αποκαλεί «κοινωνία των πολιτών» – civil society), ο Λοκ καταλήγει σε πολύ διαφορετικά συμπεράσματα. Θεωρεί ότι οι άνθρωποι, συγκροτώντας την κοινωνία των πολιτών, διόλου δεν παραιτούνται από τα δικαιώματά τους προς όφελος της εξουσίας που συνέστησαν. Η ανώτατη εξουσία εξακολουθεί να πηγάζει από τους ίδιους και, αν τη μεταβιβάζουν σε έναν ηγεμόνα, έχουν ωστόσο το δικαίωμα να απαιτούν από την πλευρά του η εξουσία αυτή να μην είναι καθόλου αυθαίρετη. Κατόπιν τούτου ο Λοκ διατυπώνει μια ολόκληρη σειρά προτάσεων που βρίσκονται στους αντίποδες της απόλυτης μοναρχίας και προσδιορίζουν τις βάσεις ενός φιλελεύθερου και ατομικιστικού καθεστώτος, το οποίο θα είναι η αφετηρία της βρετανικής πολιτικής εξέλιξης του 18ου αιώνα, και στη συνέχεια των επαναστάσεων της Αμερικής και της Γαλλίας, πριν εξαπλωθεί σ' ολόκληρη την Ευρώπη στα τέλη του 18ου αιώνα και τα πρώτα χρόνια του 19ου.

Εφόσον υπέρτατος στόχος είναι η διαφύλαξη των φυσικών δικαιωμάτων του ατόμου, πρέπει να αποφεύγεται κάθε συγκέντρωση εξουσιών στα χέρια του μονάρχη, που θα του έδινε υπέρμετρη δύναμη: η διάκριση των εξουσιών καθί-

σταται ένα από τα δόγματα του φιλελευθερισμού. Εν τούτοις αυτές οι διαχωρισμένες εξουσίες δεν μπορεί να είναι ίσες μεταξύ τους: η νομοθετική εξουσία, που ασκείται από πολλούς ανθρώπους για περιορισμένο διάστημα (προφανώς έρχεται στο νου το κοινοβούλιο της Αγγλίας), πρέπει να διατηρεί την υπεροχή διότι αποτελείται από αντιπροσώπους του έθνους. Όσο για την εκτελεστική εξουσία, σ' αυτή δίνεται μια ακριβής και περιορισμένη αποστολή: η εφαρμογή των νόμων που ψηφίζονται από τη νομοθετική εξουσία, πράγμα που υπογραμμίζει την υποταγή της. Κατά συνέπεια είναι θεμιτό ο λαός να εξεγερθεί σε περίπτωση που η εκτελεστική εξουσία διαρρήξει το σιωπηρό συμβόλαιο που συνομολογήθηκε έτσι με το έθνος. Το δικαίωμα στην εξέγερση εμφανίζεται λοιπόν ως αντιστάθμισμα στη διάρρηξη του συμβολαίου (οι Αμερικανοί εξεγερμένοι –insurgents– του τέλους του 18ου αιώνα θα επικαλεστούν ρητά αυτή την ιδέα).

Θεωρητικοποιώντας έτσι τη βρετανική εξέλιξη του 17ου αιώνα, ο Χομπς και ο Λοκ προκαλούν το ενδιαφέρον των Γάλλων φιλοσόφων του 18ου αιώνα. Οι τελευταίοι θαυμάζουν ένα σύστημα θεμελιωμένο στη διαφύλαξη των δικαιωμάτων του ατόμου, στο οποίο ο λόγος μοιάζει να θεμελιώνει την πολιτική. Ο Βολταίρος εκθειάζει την τελειότητα του αγγλικού πολιτικού συστήματος και ο Μοντεσκιέ διατυπώνει, μετά τον Λοκ, τη θεωρία μιας ήπιας μοναρχίας στην οποία η διάκριση των εξουσιών εμφανίζεται ως εγγύηση κατά της αυθαιρεσίας.

Ωστόσο τούτος ο θαυμασμός της φωτισμένης Ευρώπης για το φιλελεύθερο πολιτικό σύστημα που κυοφορείται στη Μεγάλη Βρετανία πρέπει να μετριαστεί. Κατ' αρχάς δεν υπάρχει παραγματικό βρετανικό σύνταγμα αλλά ένα σύνολο μη εναρμονισμένων κειμένων που ήρθαν να αντιπαρατεθούν το ένα στο άλλο κατά την ιδιοτροπία των ιστορικών συνθηκών και τα οποία δεν ρυθμίζουν παρά μόνο ένα μέρος των συνταγματικών προβλημάτων.

Από τη Μάγκνα Κάρτα (Magna Carta) ή τις Διατάξεις της Οξφόρδης (Provisions of Oxford) του 13ου αιώνα ως την Αίτηση Δικαιωμάτων (Petition of Rights, 1628), που θεμελιώνουν την ύπαρξη ενός κοινοβουλίου, περνώντας από το Νόμο περί Προσωπικής Ασφάλειας (Writs of Habeas Corpus, 1679), που θεμελιώνει την ατομική ελευθερία, από το Χάρτη των Δικαιωμάτων (Bill of Rights, 1689), που προσδιορίζει τα όρια της βασιλικής εξουσίας και το πεδίο δράσης του κοινοβουλίου, από το Νόμο περί Δοκιμασίας (Test Act, 1673), που απαγορεύει τα δημόσια λειτουργήματα στους μη αγγλικανούς, και από την Πράξη Ρύθμισης⁵⁸ (Act of Settlement, 1701), που παρέχει μόνο σε προτεστάντες το δικαίωμα να ανεβαίνουν στο θρόνο της Αγγλίας, το βρετανικό «σύνταγμα» δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια διαδοχή πραγματιστικών απαντήσεων σε προβλήματα που τέθηκαν τη μια ή την άλλη στιγμή της ιστορίας. Παρ' όλα αυτά, πέρα από τη σύγχυση που φαίνεται να βασιλεύει στο συνταγματικό σύστημα, τις επαναλήψεις διαφόρων κειμένων και τα αμέτρητα κενά, προκύπτουν τρεις θεμελιώδεις αρχές: η εγγύηση των ατομικών ελευθεριών των Βρετανών πολιτών, ο περιορισμός της βασιλικής εξουσίας χάρη στην ύπαρξη του κοινοβουλίου και ο θεμελιακά προτεσταντικός χαρακτήρας του κράτους.

Ο δεύτερος έλεγχος στον οποίο θα πρέπει να υποβληθεί ο θαυμασμός για το βρετανικό «σύνταγμα» αφορά το γεγονός ότι η ασάφεια των κειμένων κάνει τη λειτουργία των θεσμών να είναι σε πολλούς τομείς υπόθεση πρακτικής μάλλον παρά θεωρίας. Αυτό που συγκρατεί η Ευρώπη από το βρετανικό πρότυπο βασίζεται πολύ λιγότερο στα κείμενα απ' ό,τι σε μια παράδοση που εδραιώθηκε κατά την περίοδο 1689-1815 και η οποία είχε ως αποτέλεσμα να περιοριστεί η βασιλική εξουσία και να γεννηθεί ένα πρωτότυπο πολιτικό σύστημα θεμελιωμένο στη σημασία του υπουργικού συμβουλίου και την πρωτοκαθεδρία του κοινοβουλίου.

Η ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΩΝ ΟΥΙΓΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟ ΣΤΕΜΜΑ

Πρωτεργάτες της επανάστασης του 1688 και υπερασπιστές της πρωτοκαθεδρίας του κοινοβουλίου, οι Ουίγοι κυβερνούν σχεδόν χωρίς διακοπή κατά τις βασιλείες της Μαρίας Β' και του Γουλιέλμου Γ' της Οράγγης (1688-1702), κατά τη βασιλεία της κόρης του Ιακώβου Β' Άννας Στιούαρτ που τους διαδέχεται (1702-1714), τέλος κατά τις βασιλείες των δύο πρώτων ηγεμόνων της δυναστείας του Ανόβερου, του Γεωργίου Α' (1714-1725) και του Γεωργίου Β' (1725-1760). Σ' όλη αυτή την περίοδο, οι μεγάλες οικογένειες των Τόρηδων, πρωταγωνίστριες της διαφύλαξης της Βασιλικής Πρόνομίας (Royal Prerogative), καθίστανται ύποπτες «ακαθωβιτικών»⁹⁶ συμπαθειών που ευνοούν τον Ιάκωβο Εδουάρδο, γιο του Ιακώβου Β', και κατά συνέπεια παραμερίζονται από την εξουσία. Σ' αυτή την περίοδο εγκαθιδρύεται λοιπόν το βρετανικό πολιτικό σύστημα της περιορισμένης μοναρχίας.

Θεωρητικά ο βασιλιάς διαθέτει, δυνάμει της Βασιλικής Πρόνομίας, σημαντικές εξουσίες. «Βασιλιάς στο κοινοβούλιό του» καθιστά εφαρμοστέες τις πράξεις της νομοθετικής εξουσίας. «Βασιλιάς στο συμβούλιό του» κατέχει την εκτελεστική εξουσία, διευθύνει τη διπλωματία, το στρατό και το στόλο. Είναι επίσης η πηγή της δικαιοσύνης και όλες οι δικαστικές αποφάσεις εκδίδονται στο όνομά του. Τέλος, μετά το Νόμο περί Πρωτοκαθεδρίας (Act of Supremacy) του Ερρίκου Η', είναι ο αρχηγός της αγγλικανικής Εκκλησίας.

Στην πράξη τα προνόμιά του είναι ιδιαίτερα περιορισμένα. Κατ' αρχάς από το Χάρτη των Δικαιωμάτων του 1689, ο οποίος επιτρέπει στο κοινοβούλιο να ελέγχει τα οικονομικά του. Κατόπιν από το Νόμο περί Προσωπικής Ασφάλειας, που του απαγορεύει να προβεί στη σύλληψη ενός πολίτη χωρίς την έγκριση δικαστή και τον υποχρεώνει να μεταβιβάζει τη δικαστική εξουσία του στον καγκελάριο και σε διάφορα δικαστήρια ή να βοηθείται, κατά την ενάσκηση της ανώτατης δικαιοσύνης, από ένα ιδιαίτερο συμβούλιο (Privy Council) διορισμένο από το κοινοβούλιο. Τέλος δεν μπορεί ούτε να επιβάλλει φόρους ούτε να συγκροτεί στρατό χωρίς την έγκριση του κοινοβουλίου, πράγμα που του απαγορεύει να ασκεί οποιαδήποτε προσωπική πολιτική.

Περιορισμένη από τα κείμενα, η Βασιλική Πρόνομία αλλοιώνεται στην πράξη ακόμη περισσότερο από τους δύο πρώτους ηγεμόνες της δυναστείας του Ανόβε-

ρου, τον Γεώργιο Α΄ και τον Γεώργιο Β΄. Καθώς δεν μιλούν καθόλου αγγλικά και προτιμούν να διαμένουν στο ελεκτοράτο τους στο Ανόβερο, ενδιαφέρονται δε πάνω απ' όλα για την εξωτερική πολιτική και το στρατό, αφήνουν να κυβερνούν οι υπουργοί τους και το κοινοβούλιο και δεν ασκούν ποτέ την αρνησικυρία τους στα νομοσχέδια του Γουεστμίνστερ.

Αυτές οι συγκυριακές συνθήκες, προστιθέμενες στις τάσεις που έχουν εκδηλωθεί τον 17ο αιώνα, δημιουργούν στη διάρκεια του 18ου μια παράδοση μείωσης της βασιλικής εξουσίας, που αντισταθμίζεται από τον διευρυνόμενο ρόλο της κυβέρνησης και του κοινοβουλίου. Στερημένο από την υποστήριξη μιας ισχυρής βασιλικής εξουσίας, το υπουργικό συμβούλιο προσπαθεί να βρει στήριγμα στην πλειοψηφία του κοινοβουλίου. Διαγράφονται έτσι τα πρώτα χαρακτηριστικά εκείνου που τον 19ο αιώνα θα αποτελέσει το κοινοβουλευτικό καθεστώς.

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Κληρονομημένο από το παλιό ανακτοβούλιο του Μεσαίωνα, το υπουργικό Συμβούλιο (Cabinet Council) δεν εμφανίστηκε παρά κατά τη βασιλεία του Γουλιέλμου Γ΄ της Οράγγης, αποσπώμενο από το ιδιαίτερο συμβούλιο (Privy Council), που παίζει στο εξής το ρόλο ακυρωτικού δικαστηρίου. Το υπουργικό συμβούλιο, το οποίο συγκεντρώνει τους κύριους υπουργούς, γίνεται, με την απουσία των Ανοβέριων, η πραγματική κυβέρνηση της Αγγλίας. Αυτό καθορίζει τους μεγάλους άξονες δράσης, που στη συνέχεια θα υποβληθούν στον βασιλιά και το κοινοβούλιο. Στους κόλπους του αναδεικνύεται σιγά σιγά η υπεροχή του Πρώτου λόρδου Θησαυροφύλακα σε σημείο που, ενώ διευθύνει πάντα τα οικονομικά του κράτους, να λάβει επίσης το όνομα και τα καθήκοντα του πρωθυπουργού. Γύρω του έχει μια μικρή ομάδα υπουργών, κυριότεροι από τους οποίους είναι ο λόρδος Καγκελάριος που έχει την ευθύνη της δικαιοσύνης και οι δύο γραμματείς επικρατείας. Ως το 1782 οι αρμοδιότητες των τελευταίων ήταν εδαφικά προσδιορισμένες, καθώς ο ένας διοικούσε το βόρειο τμήμα του βασιλείου και τη Σκωτία, ενώ ο άλλος ήταν επιφορτισμένος με το νότιο τμήμα και με τις αποικιακές και τις εξωτερικές υποθέσεις. Στη συνέχεια μια νέα κατανομή των αρμοδιοτήτων τους οδηγεί στην ανάθεση των εσωτερικών υποθέσεων στον ένα (υπουργό των Εσωτερικών) και των εξωτερικών στον άλλο (υπουργό των Εξωτερικών). Δίπλα στους υπουργούς θα πρέπει να υπογραμμιστεί η σημασία του πρώτου λόρδου του Ναυαρχείου (υπουργού των Ναυτικών), επιφορτισμένου με το ναυτικό και τις ναυτικές επιχειρήσεις.

Θεωρητικά η κυβέρνηση εξαρτάται από τον βασιλιά που διορίζει τους υπουργούς και μπορεί να τους παύσει. Αλλά η συχνή απουσία των πρώτων Ανοβέριων δίνει στο κοινοβούλιο αυξανόμενο βάρος στον ορισμό των πρωθυπουργών. Στην πραγματικότητα, είναι οι μεγάλες οικογένειες των Ουίγων που κυριαρχούν στο κοινοβούλιο και μοιράζονται την εξουσία: ο βασιλιάς είναι υποχρεωμένος να τους διορίζει ακόμα κι αν δεν τρέφει καμιά συμπάθεια γι' αυ-

τούς. Έτσι, ως το 1760, η πολιτική ζωή κυριαρχείται από δύο πολιτικούς, τον Ρόμπερτ Γουόλπολ και τον Γουίλιαμ Πιτ τον Πρεσβύτερο.

Το 1712 ο Ρόμπερτ Γουόλπολ γίνεται Πρώτος λόρδος Θησαυροφύλακας και υπουργός των Οικονομικών. Προερχόμενος από τη μικρή επαρχιακή αριστοκρατία (gentry), αυτός ο συνετός και κυνικός πραγματιστής καταφέρνει να διατηρήσει την εξουσία επί είκοσι χρόνια, διοικώντας το κοινοβούλιο μέσω της διαφθοράς. Όσο για τον Γουίλιαμ Πιτ τον Πρεσβύτερο, γίνεται υπουργός των Εξωτερικών το 1756, παρά την ελάχιστη συμπάθεια που τρέφει γι' αυτόν ο Γεώργιος Β'. Φροντίζει τότε να αποκτήσει μεγάλη δημοτικότητα εφαρμόζοντας μια επιθετική, εθνικιστική, πολεμοχαρή πολιτική, κατευθυνόμενη εναντίον της Γαλλίας, πράγμα που του επιτρέπει να παραμείνει στην εξουσία ως το 1761, προτού τον ανακαλέσει ο Γεώργιος Γ' το 1766.

ΤΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ

Αν και, μπροστά στη μείωση της βασιλικής ισχύος, εμφανίζεται ως ο θεματοφύλακας της υπέρτατης εξουσίας, το κοινοβούλιο είναι στην πράξη το σκληρό της αριστοκρατίας. Αποτελείται κατά παράδοση από τη Βουλή των Λόρδων (House of Lords) και τη Βουλή των Κοινοτήτων (House of Commons).

Η πρώτη αποτελείται από 200 ως 300 ομοτίμους, που κατανέμονται σε τρεις κατηγορίες: τους πνευματικούς ομοτίμους, δηλαδή τους 26 επισκόπους της Αγγλίας και της Ουαλίας· τους 16 Σκώτους ομοτίμους· και τους 160 ως 180 κληρονομικούς ομοτίμους, κατά σειρά πρωτοτοκίας. Ο βασιλιάς καθορίζει τους ομοτίμους όπως και όταν επιθυμεί, χωρίς κανένα αριθμητικό περιορισμό.

Η Βουλή των Κοινοτήτων αντιπροσωπεύει το βρετανικό «έθνος». Δεν πρόκειται κατά κανένα τρόπο για αντιπροσώπευση του πληθυσμού αλλά για αντιπροσώπευση των περιοχών και των διαφόρων τύπων οικονομικής δραστηριότητας εκ μέρους της ελίτ της κοινωνίας. Εξάλλου το εκλογικό σύστημα έχει καθοριστεί με πολύ παλιούς καταστατικούς χάρτες, που θεωρούν την ψήφο όχι δικαίωμα αλλά προνόμιο. Η αντίληψη της αντιπροσώπευσης οδηγεί στην ύπαρξη δύο τύπων εκλογικών περιφερειών: τις κομητείες (counties) και τους δήμους (boroughs). Οι 186 βουλευτές, που ορίζονται ανά δύο σε κάθε κομητεία, αντιπροσωπεύουν τις βρετανικές περιοχές. Εκλέγονται από τους γαιοκτήμονες των οποίων τα εισοδήματα υπερβαίνουν ένα ελάχιστο ύψος που ορίζεται κάθε χρόνο (160.000 ψηφοφόροι γύρω στο 1750). Οι 476 βουλευτές των δήμων εξασφαλίζουν την αντιπροσώπευση των «συμφερόντων», δηλαδή των οικονομικών δραστηριοτήτων. Το εκλογικό σύστημα διαφέρει από τον ένα δήμο στον άλλο, καθώς μερικοί –πολύ λίγοι– έχουν θεσμοθετήσει την καθολική ψηφοφορία, ενώ οι περισσότεροι δεν επιτρέπουν την ψήφο παρά σε έναν περιορισμένο αριθμό μελών των ευπορότερων συντεχνιών και στους υψηλότερα φορολογούμενους. Συνολικά οι ψηφοφόροι των δήμων ανέρχονται σε 85.000 γύρω στο 1750.

Καθώς ο κατάλογος των δήμων δεν έχει ενημερωθεί προκύπτουν τρεις συνέπειες. Η πρώτη είναι η πολιτική υπεροχή της νότιας και της ανατολικής Αγγλίας έναντι της δυτικής στην οποία αναπτύσσονται οι νέες βιομηχανικές δραστηριότητες: ο μεγαλύτερος αριθμός βουλευτών καθορίζεται από περιοχές στις οποίες ο πληθυσμός παραμένει στάσιμος ή αυξάνεται με βραδύτερο ρυθμό απ' ό,τι στις άλλες. Η δεύτερη συνέπεια είναι η διατήρηση των «σάπιων δήμων» (rotten boroughs), που εξακολουθούν να εκλέγουν βουλευτές ενώ πρακτικά έχουν εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους τους, πράγμα που επιτρέπει στις ιθύνουσες αριστοκρατικές οικογένειες να πετυχαίνουν την εκλογή βουλευτών κατά τη βούλησή τους, οι δε περισσότερες εκλογές να διεξάγονται με ένα μοναδικό υποψήφιο. Τέλος, η διαφθορά γενικεύεται καθώς οι υποψήφιοι αποζημιώνουν τους ψηφοφόρους που έρχονται να ψηφίσουν στο κέντρο της εκλογικής περιφέρειας: τους φιλοδωρούν, τους εξασφαλίζουν κατάλυμα και ποτό και στην ανάγκη τους πληρώνουν για να εξασφαλίσουν την ψήφο τους. Έτσι υπουργοί, γαιοκτήμονες, μεγαλοβιοτέχνες, άποικοι των Ινδιών ή της Αμερικής μπορούν να «αγοράσουν δήμους» με σκοπό να κάμψουν την πλειοψηφία ή την πολιτική της Βουλής των Κοινοτήτων.

Βουλή των Λόρδων ή Βουλή των Κοινοτήτων, το κοινοβούλιο είναι λοιπόν στα χέρια μιας αριστοκρατίας που ήδη κρατάει τη διοίκηση των κομητειών. Αυτή παρέχει τους λόρδους τοποτηρητές κάθε κομητείας, που αντιπροσωπεύουν τον βασιλιά και διοικούν τις ένοπλες δυνάμεις και την εθνοφυλακή, και διορίζει τον σερίφη, που ασκεί καθήκοντα αστυνόμου, και τον ειρηνοδίκη, αρμόδιο για ζητήματα δικαιοσύνης, διοίκησης και οικονομικών.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, τα κόμματα που εκπροσωπούνται στο κοινοβούλιο είναι στην πραγματικότητα αριστοκρατικές φατρίες, πελατειακές συναθροίσεις γύρω από μερικούς αρχηγούς πατριών, μεγαλογαιοκτήμονες ή πολιτικούς με επιρροή. Οι συγκρούσεις συμφερόντων ή ανθρώπων είναι ακόμα ιδιαίτερα έντονες στο μέτρο που οι παλιοί Τόρηδες, ύποπτοι για ιακωβιτισμό, έχουν παραμεριστεί από την εξουσία και μόνο οι Ουίγοι πλέον έχουν πρόσβαση σ' αυτήν. Ως επιδιαιτητές του πολιτικού παιχνιδιού, με τις ιδέες τους να επιβάλλονται χωρίς ανταγωνισμό μετά την «ένδοξη επανάσταση» του 1688, τούτοι χωρίζονται σε δύο μεγάλες τάσεις, τους οπαδούς της κυβέρνησης και τους υπέρμαχους της αντιπολίτευσης, που επαναφέρουν την παλιά διάσταση Τόρηδων και Ουίγων.

Ο αριστοκρατικός κοινοβουλευτισμός, που εγκαθιδρύθηκε έτσι στη Μεγάλη Βρετανία στα μέσα του 18ου αιώνα, δέχτηκε την αυταρχική αντίδραση του Γεωργίου Γ'.

Η ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΑΥΤΑΡΧΙΚΗΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ' (1760-1783)

Εγγονός του Γεωργίου Β', που ανέβηκε στο θρόνο το 1760, ο Γεώργιος Γ' είναι ο πρώτος πραγματικά Άγγλος ηγεμόνας της δυναστείας του Ανόβερου.

Μιλάει τέλεια τα αγγλικά, ενδιαφέρεται για την Αγγλία και έχει ανατραφεί με μίσος για τον πάππο του και τις πολιτικές φατρίες που κυβερνούν την Αγγλία. Εξαιρετος γνώστης της αγγλικής ιστορίας, διόλου δεν προτίθεται να επαναφέρει μια αυταρχική μοναρχία, όπως θα κατηγορηθεί, αλλά να ξαναδώσει στη βασιλική προνομία όλη τη δύναμη που οι δύο προκάτοχοί του άφησαν να περιπέσει σε αχρηστία. Η στάση του δεν αντιβαίνει καθόλου στα συνταγματικά κείμενα ούτε στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του 1689, αλλά αντιτίθεται στην πρακτική που έχει εδραιωθεί από το 1714. Άνθρωπος με κύρος, πολύ δημοφιλής στους κατώτερους ευγενείς, ειλικρινής προτεστάντης, θα προσκρούσει στους Ουίγους και θα προσπαθήσει να ανακόψει το κοινοβουλευτικό σύστημα που εγκαθιδρύεται.

Αρχικά ο βασιλιάς προσπαθεί να παραμερίσει τους ιθύνοντες Ουίγους και συγκεκριμένα τον Γουίλιαμ Πιτ τον Πρεσβύτερο, κυβερνώντας με τον λόρδο Μπιούτ. Αυτή η προσπάθεια αποτυγχάνει και προκαλεί μια ριζική αναταραχή εναντίον της Βασιλικής Προνομίας. Ο Γεώργιος Γ΄ φαίνεται να είναι κοντύτερα στην επίτευξη των στόχων του το 1770, όταν φέρνει στην εξουσία τον λόρδο Νορθ, ο οποίος τη διατηρεί ως το 1782 εξασφαλίζοντας ισχυρές πλειοψηφίες στη Βουλή των Κοινοτήτων με τις παραδοσιακές μεθόδους της διαφθοράς. Κατά τη διακυβέρνησή του, ο βασιλιάς παίζει κύριο ρόλο στις κρατικές υποθέσεις. Οι Ουίγοι οργανώνουν πραγματική κινητοποίηση εναντίον μιας πολιτικής που φαίνεται να αμφισβητεί τα επιτεύγματα του πρώτου ημίσεος του 18ου αιώνα. Την καθοδηγεί ο Φοξ, ο οποίος γίνεται υπερασπιστής των δικαιωμάτων του κοινοβουλίου κατά των πιέσεων του βασιλιά και εκείνων του λαού. Αποδεικνύεται όμως ανίσχυρη να ανατρέψει την κυβέρνηση και να αποκαταστήσει την πρωτοκαθεδρία του κοινοβουλίου.

Είναι τελικά η αμερικανική κρίση και οι συνέπειές της που καταβάλλουν τον λόρδο Νορθ και σημαίνουν το τέλος της προσπάθειας του Γεωργίου Γ΄ να αποκαταστήσει τη Βασιλική Προνομία. Η ήττα των Άγγλων από τους Αμερικανούς και τους Γάλλους στο Γιόρκταουν προκαλεί μια κρίση που θίγει τη βρετανική αυτοκρατορία. Η κοινωνική αναταραχή σύντομα φτάνει στην Ιρλανδία και τη Μεγάλη Βρετανία. Το 1780 σοβαρές ταραχές ξεσπούν σ' ολόκληρη τη χώρα, συμπεριλαμβανομένου του Λονδίνου (οι Gordon Riots⁹⁷). Τον Απρίλιο του 1780 η Βουλή των Κοινοτήτων υιοθετεί μια πρόταση του βουλευτή Ντάνινγκ όπου αναφέρεται ότι «η εξουσία του στέμματος έχει αυξηθεί, αυξάνεται και πρέπει να περιοριστεί». Ο λόρδος Νορθ, καταπονημένος απ' αυτό τον μόνιμο ανταρτοπόλεμο που το κοινοβούλιο έχει εξαπολύσει εναντίον του, υποβάλλει την παραίτησή του το 1782. Μετά από ένα σύντομο διάλειμμα υπό τους Ουίγους, ο βασιλιάς καλεί στην εξουσία τον γιο του Πιτ, που ονομάζεται κι αυτός Γουίλιαμ όπως ο πατέρας του. Κατά τη διακυβέρνησή του εδραιώνεται αμετάκλητα το κοινοβουλευτικό καθεστώς.

Ο ΠΙΤ Ο ΝΕΟΤΕΡΟΣ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟ

Πρωθυπουργός σε ηλικία 23 ετών, ο Πιτ ο Νεότερος έχει ανατραφεί από τον Πατέρα του (που πεθαίνει το 1778) για να ασκήσει την εξουσία. Εμφανίζεται ως φιλελεύθερος μεταρρυθμιστής, ανοιχτός σε νέες ιδέες. Θα γίνει όμως πά- να απ' όλα ο πρωταγωνιστής ενός νέου πολιτικού συστήματος.

Κατά την άνοδό του στην εξουσία (1783), η επιρροή του στέμματος βρίσκεται μειωμένη από τα αποτελέσματα της προσωπικής διακυβέρνησης του Γεωργίου Γ'. Οι υποθέσεις της Αμερικής, η διαδοχή των κυβερνητικών κρίσεων και η πρόοδος του ριζοσπαστικού ρεύματος συνηγορούν για θεμελιώδεις μεταρρυθμίσεις και για τον περιορισμό των εξουσιών του ηγεμόνα. Καθώς πλησιάζει η εκατονταετηρίδα της «ένδοξης επανάστασης» του 1688 η τάση αυτή οξύνεται ακόμη περισσότερο με την ίδρυση ενώσεων που προτίθενται να επαναφέρουν σε ισχύ τις αρχές της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του 1689. Τέλος, η μείωση της βασιλικής εξουσίας ευνοείται από την κρίση παραφροσύνης που πλήττει τον βασιλιά το 1788: μετά από σποραδικές ανακάμψεις, ο βασιλιάς βυθίζεται οριστικά στην τρέλα από το 1810. Ωστόσο ο Γεώργιος Γ' δεν πεθαίνει παρά το 1820. Επί δύο περίπου δεκαετίες η Αγγλία ζει με μια πλασματική βασιλική εξουσία, πολύ περισσότερο που ο πρίγκιπας της Ουαλίας και οι άλλοι γιοι του βασιλιά είναι ανεπαρκείς ή έκλυτοι.

Κατά σύνεπεια η εξουσία επανέρχεται στον πρωθυπουργό, σταθεροποιώ- ντας έτσι μια παράδοση, γεννημένη μεταξύ 1714 και 1760, την οποία ο Γεώργιος Γ' είχε επιχειρήσει να αμφισβητήσει. Αν και παραμένει πιστός στον ηγεμόνα, ο Πιτ απαιτεί να απέχει αυτός από κάθε επέμβαση στη ζωή του υπουργικού συμβουλίου. Η υπεροχή της κυβέρνησης έχει εδραιωθεί οριστικά.

Στους κόλπους του υπουργικού συμβουλίου, ο Πιτ αρνείται κάθε συμβιβα- σμό με τα πολιτικά κόμματα του Γουεστμίνστερ. Δεχόμενος επίθεση από τους Ουίγκους, στηρίζεται στους Τόρηδες. Αλλά θεωρώντας τους άλλους υπουργούς ως συνεργάτες του και όχι ως ίσους, αρνείται κάθε εκχώρηση εξουσίας: ο πρω- θυπουργός έχει αντικαταστήσει οριστικά τον βασιλιά ως αρχηγός της εκτελεστι- κής εξουσίας. Απορρίπτει επίσης τα αιτήματα των ριζοσπαστών, οι οποίοι επι- θυμούν διεύρυνση του δικαιώματος της ψήφου και το σχηματισμό μιας κυβέρνη- σης βασισμένης στην πλειοψηφία της Βουλής των Κοινοτήτων (δηλαδή, με άλλα λόγια, τη δημιουργία ενός κοινοβουλευτικού καθεστώτος). Ο Πιτ, ο οποίος μει- οπήφησε δεκαέξι φορές στη Βουλή των Κοινοτήτων χωρίς ούτε να σκεφθεί καν την παραίτηση, αρνείται στην ουσία την ιδέα ότι η κυβέρνηση είναι υπεύθυνη α- πέναντι στη Βουλή των Κοινοτήτων.

Αυτή η σκλήρυνση της στάσης εξηγείται εν μέρει από το ξέσπασμα της Γαλλι- κής Επανάστασης. Ο Πιτ δεν εμπιστεύεται πλέον τους ριζοσπάστες, τους οποί- ους υποπτεύεται ότι θέλουν να μιμηθούν τους Γάλλους ιακωβίνους. Ο Γουίλιαμ Πιτ ο Νεότερος παραμένει πρωθυπουργός από το 1783 ως το θάνατό του το 1806. Κάνει τη Μεγάλη Βρετανία ψυχή των διάφορων συνασπισμών εναντίον της επα-

ναστατικής και της αυτοκρατορικής Γαλλίας. Συσπειρώνοντας σ' αυτό τον αγώνα την πλειονότητα του έθνους, απομονώνει και περιθωριοποιεί τους ριζοσπάστες, που φλέγονται από την επιθυμία να μιμηθούν την επανάσταση. Για να διατηρήσει την καθεστηκυία τάξη λαμβάνει αυταρχικά μέτρα, αναστέλλει το Νόμο περί Προσωπικής Ασφάλειας και παραπέμπει στη δικαιοσύνη εκείνους που υπερασπίζονται επαναστατικές ιδέες. Η σκληρότητα θα εμποδίσει επί τρεις δεκαετίες τη φιλελεύθερη εξέλιξη που εγκαινιάστηκε από τη Μεγάλη Βρετανία.

Στις αρχές του 19ου αιώνα οι μακρινές συνέπειες της «ένδοξης επανάστασης» του 1688 έχουν καταλήξει να κάνουν αποδεκτή την αρχή ότι ο βασιλιάς βασιλεύει αλλά δεν κυβερνά, καθώς η εξουσία του περνά σ' ένα υπουργικό συμβούλιο που στηρίζεται στο κοινοβούλιο. Παρ' όλα αυτά η εξέλιξη του βρετανικού συστήματος παρεμποδίζεται από το φόβο της επαναστατικής κίνησης που ξέσπασε στη Γαλλία. Χωρίς αμφιβολία το καθεστώς προχωρεί προς τον κοινοβουλευτισμό, αλλά δεν είναι ακόμη κοινοβουλευτικό: του λείπει η αναγνώριση ότι η κυβέρνηση είναι υπεύθυνη απέναντι στη Βουλή των Κοινοτήτων και η παρουσία ενός πλειοψηφικού κόμματος, ο αρχηγός του οποίου θα γινόταν πρωθυπουργός. Θα πρέπει να αναμείνει τη δεκαετία του 1830 για να θριαμβεύσει. Γεγονός είναι ότι το βρετανικό πρότυπο βρίσκεται από τα τέλη του 18ου αιώνα στους αντίποδες του γαλλικού προτύπου της απόλυτης μοναρχίας. Η Αγγλία εμφανίζεται επίσης ως παράδειγμα προς μίμηση, καθώς γίνεται, ακριβώς στις αρχές του 19ου αιώνα, η πρώτη οικονομική δύναμη του κόσμου χάρη στην ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20

Οικονομική ανάπτυξη και κοινωνικοί μετασχηματισμοί της Ευρώπης του 18ου αιώνα

- ♦ Κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα, η Ευρώπη γνωρίζει μια περίοδο έντονης ανάπτυξης, η οποία συνοδεύεται από αξιοσημείωτη δημογραφική αύξηση. Καθώς η γεννητικότητα παραμένει πολύ υψηλή, η πτώση της θνησιμότητας επιτρέπει ένα μεγάλο πλεόνασμα γεννήσεων έναντι των θανάτων. Το αποτέλεσμα είναι η μεγάλη αύξηση της ζήτησης.
- ♦ Στο βορειοδυτικό τμήμα της ηπείρου και κυρίως στην Αγγλία, η ανάγκη διατροφής ενός αυξημένου πληθυσμού προκαλεί μια «αγροτική επανάσταση», η οποία εκδηλώνεται με την εγκατάλειψη των κοινοτικών πρακτικών, την ατομική ιδιοποίηση των γαιών και τη βελτίωση των αγροτικών τεχνικών.
- ♦ Στη βορειοδυτική Ευρώπη παρουσιάζεται επίσης η ανάπτυξη του μεγάλου θαλάσσιου εμπορίου, που ευνοεί τα λιμάνια του Ατλαντικού (το Λονδίνο, το Μπρίστολ, το Μπορντώ και τη Νάντη, που πλουτίζουν από το «τριγωνικό εμπόριο»). Η οικονομία της ενδοχώρας αυτών των λιμανιών τονώνεται χάρη στη διευθέτηση των υδάτινων οδών, την κατασκευή διωρύγων και, στη Γαλλία, τη δημιουργία ενός δικτύου βασιλικών οδών.
- ♦ Μεταξύ 1740 και 1780 λαμβάνει χώρα στην Αγγλία η βιομηχανική επανάσταση, η οποία διαδίδεται με λίγη καθυστέρηση στη Γαλλία και τις Κάτω Χώρες. Η συνεχής επινόηση νέων τεχνικών επιτρέπει την αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από τη μηχανή. Στο εξής τα αγαθά παράγονται σε εργοστάσια και η παραγωγικότητα αυξάνει, κυρίως στην υφαντουργία και τη μεταλλουργία.
- ♦ Η βιομηχανική επανάσταση γεννά μια νέα κοινωνία: η αστική τάξη

παίζει μείζονα ρόλο, συννευμένη με την αριστοκρατία, όπως συμβαίνει στην Αγγλία, ή προσπαθώντας να καταλύσει την πρωτοκαθεδρία της, όπως στη Γαλλία. Η αριστοκρατία, η οποία εξουσιάζει πάντα την κοινωνία της κεντρικής, ανατολικής και νότιας Ευρώπης που βρίσκεται στο περιθώριο της βιομηχανικής επανάστασης, επιχειρεί στη Γαλλία να ανακόψει την εξέλιξη που πραγματοποιείται εις βάρος της. Τέλος οι λαϊκές τάξεις, που παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αγροτικές, βλέπουν την κατάστασή τους να επιδεινώνεται κυρίως λόγω της ανόδου των τιμών.

♦ Το σημαντικότερο γεγονός παραμένει το χάσμα που ανοίγεται ανάμεσα στη βορειοδυτική Ευρώπη, όπου παρουσιάζονται οι κυριότερες διαδικασίες εκσυγχρονισμού, και την υπόλοιπη ήπειρο, που διατηρείται στο περιθώριο αυτών των διαδικασιών σε μια αρχαϊκή κατάσταση.

Μετά τη μεγάλη ανάπτυξη του 16ου αιώνα, ο 17ος εμφανίστηκε στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο ως περίοδος σχετικής στασιμότητας, με επεισοδιακές κρίσεις που διαρκούν ως τις αρχές του 18ου αιώνα. Από το 1730 η συγκυρία ξαναγίνεται ευνοϊκή: ως το 1760 η ανάπτυξη γνωρίζει μια αργή απογείωση, που ακολουθείται από είκοσι χρόνια έντονης ανάπτυξης. Η ανοδική τάση των τιμών, που διαρκεί ως το 1810, δείχνει μεγάλη ζήτηση. Συνοδεύεται από αύξηση των κερδών και της γαιοπροσόδου, ενώ οι μισθοί γνωρίζουν πολύ μικρότερη άνοδο. Αιτία αυτής της οικονομικής ανάπτυξης του 18ου αιώνα είναι μια θεαματική δημογραφική αύξηση.

Η ΑΥΞΗΣΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Μια νέα δημογραφική κατάσταση διαμορφώνεται στη δεκαετία του 1730. Αντικαθιστά εκείνη που επικρατούσε εδώ και αιώνες στην Ευρώπη. Βασισμένη σε έναν υψηλό δείκτη γεννητικότητας (της τάξεως του 30 ως 60‰) που αντιστάθμιζε η μεγάλη θνησιμότητα (λιμοί, επιδημίες, παιδική θνησιμότητα), η παραδοσιακή κατάσταση μεταφραζόταν σε μια πολύ βραδεία αύξηση του πληθυσμού. Η νέα κατάσταση χαρακτηρίζεται από τη διατήρηση μιας μεγάλης γεννητικότητας, που όμως συνοδεύεται πλέον από σημαντική μείωση της θνησιμότητας. Στη Μεγάλη Βρετανία για παράδειγμα, η τελευταία ήταν μεταξύ 30 και 37‰ πριν από το 1730 και δεν σταματά να μειώνεται για να σταθεροποιηθεί στο 21‰ γύρω στο 1815. Άμεση συνέπεια: το πλεόνασμα των γεννήσεων επιτρέπει μεγάλη δημογραφική αύξηση. Έτσι στη διάρκεια του αιώνα η Γαλλία περνά από 20 σε 26 εκατομμύρια κατοίκους, η Αγγλία και η Ουαλία από 5 σε 10 εκατομμύρια, η Ιταλία από 11 σε 18, ενώ η Ισπανία, η Πρωσία ή η Σουηδία διπλασιάζουν τον πληθυσμό

τους και η Ρωσία τον τριπλασιάζει... Η Ευρώπη περνά από 120 εκατομμύρια κατοίκους στις αρχές του αιώνα σε 180 εκατομμύρια το 1789.

Πώς εξηγείται αυτή η αιφνίδια αύξηση του ευρωπαϊκού πληθυσμού; Όπως πάντα, οφείλει να καταφύγει κανείς σε μια δέσμη συμπληρωματικών εξηγήσεων. Δεν θα πρέπει να υπερτιμηθεί ούτε η ελάττωση του αριθμού και της σπουδαιότητας των πολέμων ούτε οι πρόοδοι της ιατρικής – που δεν αγγίζουν τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού. Η άνοδος της θερμοκρασίας και η ελάττωση των βροχοπτώσεων είναι αναμφίβολα πιο καθοριστικές. Επιφέρουν την αύξηση της απόδοσης των σοδειών και την υποχώρηση των σιτοδειών και των επιδημιών που τις ακολουθούν. Θα πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη η εισαγωγή νέων φυτών αμερικανικής προέλευσης στην Ευρώπη, τα οποία επιτρέπουν, στην ανάγκη, την αντιμετώπιση των κακών σοδειών. Μεταξύ άλλων, η πατάτα, που καλλιεργείται αρχικά στην Αγγλία και τη Γερμανία, φτάνει στη Γαλλία μέσω της Αλσατίας. Όσο για το καλαμπόκι, χρησιμοποιείται ως υποκατάστατο του σίτου στη διατροφή του πληθυσμού, επιτρέπει δε τη διατροφή ζώων στο νότο της Γαλλίας, την Ισπανία ή την Ιταλία.

Η ύπαρξη ενός διευρυμένου πληθυσμού, χάρη στον οποίο αυξάνεται η ζήτηση ειδών διατροφής και βιομηχανικών προϊόντων, είναι ένα αναμφισβήτητο οικονομικό ελατήριο.

Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Η ανάγκη διατροφής ενός αυξανόμενου πληθυσμού επιβάλλει την αύξηση της παραγωγής. Εν τούτοις, η διατήρηση του χωροδεσποτικού συστήματος, η συνήθεια της ζωάρκειας και της αυτάρκειας κάθε γαιοκτησίας, ανακόπτει την πρόοδο της γεωργίας σε μεγάλο τμήμα της Ευρώπης. Η μόνη λύση είναι τότε η αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων με την εκχέρωση νέων γαιών, πρακτική που συνιστά τον κανόνα στις περισσότερες περιοχές της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης.

Οι καινοτομίες που επιτρέπουν να γίνεται λόγος, έστω και με κάποια υπερβολή, για «αγροτική επανάσταση» συντελούνται σε λίγες περιοχές της βορειοδυτικής Ευρώπης: στην Αγγλία, τις Ηνωμένες Επαρχίες, τις Κάτω Χώρες καθώς και σε ένα τμήμα της Γαλλίας και σε μερικές περιοχές της Ιταλίας. Περισσότερο από μια επανάσταση, πρόκειται για μια γενίκευση τεχνικών που συχνά έχουν εμφανιστεί πολύ νωρίτερα. Το βρετανικό προβάδισμα συνδέεται αναμφίβολα με την έγκαιρη εκδήλωση της κίνησης των περιφράξεων (enclosures). Έχοντας εμφανιστεί στα τέλη του 14ου αιώνα, τούτη καταλήγει στην καταστροφή του κοινοτικού πλαισίου αξιοποίησης των αγροτικών γαιών (διανομή των κοινοτικών δασών και λιβαδιών) και το τέλος της από κοινού εκμετάλλευσης των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Η περιφράξη των αγροτεμαχίων, που καθορίζει σαφώς τα όρια της ιδιοκτησίας, ενθαρρύνει τους ιδιοκτήτες να βελτιώνουν τις γαίες τους με τον

εμπλουτισμό του εδάφους, τις αποστραγγίσεις, τον πειραματισμό με νέες καλλιέργειες και τη χρησιμοποίηση νεότερων τεχνικών. Αφού η εξουσία στη Μεγάλη Βρετανία προσπάθησε επί μεγάλο διάστημα να ανακόψει την κίνηση, αποφασίζει κατά τον 18ο αιώνα να την ενθαρρύνει. Δίνει έτσι τη χαριστική βολή στο παλιό σύστημα αγροτικής εκμετάλλευσης και αίρει τα εμπόδια στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας. Από το 1815 η Αγγλία του φράχτη επιβάλλεται σε εκείνη της ανοιχτής υπαίθρου.

Αυτή η νέα δομή επιτρέπει βελτίωση των αγροτικών τεχνικών, ιδιαίτερα εντυπωσιακή στην κομητεία του Νόρφολκ στη Μεγάλη Βρετανία, όπου ορισμένοι μεγαλοκτηματίες όπως ο Τζέθρο Τουλ ή ο υποκόμης Τάουνσεντ (ο επονομαζόμενος «λόρδος ράπα») τις διαδίδουν. Η κυριότερη απ' αυτές τις καινοτομίες είναι η κατάργηση της αγρανάπαυσης στο σύστημα της αμειψιοπορίας και η αντικατάστασή της με βοσκήσιμα φυτά (ράπα, ρέβα, τριφύλλι) τα οποία, ενώ επιτρέπουν την ανασύσταση του εδάφους, παρέχουν συγχρόνως τροφή για τα ζώα. Αυτό παίζει σημαντικό ρόλο στη βελτίωση των συγκομιδών διότι αυξάνει την ταχύτητα και την αποτελεσματικότητα των εργασιών, ενώ συγχρόνως η κοπριά αυξάνει τις αποδόσεις. Τέλος, νέες τεχνικές επιλογής των ζώων, νέα λιπάσματα (κονιορτοποιημένα οστά, μάργωμα αμμωδών εδαφών), νέες μηχανές (σπορείς, χορτοκοπτικές, αλωνιστικές) εφαρμόζονται στη διάρκεια του 18ου αιώνα.

Μια αληθινή «αγρομανία» καταλαμβάνει τους κύκλους των διανοουμένων, την αστική τάξη και την αριστοκρατία. Στη Γαλλία οι φυσιοκράτες γίνονται οι θεωρητικοί των νέων διαδικασιών χαράζοντας το μέλλον μιας ανθρωπότητας η οποία, χάρις στην ελεύθερη ανάπτυξη της γεωργίας, θα μπορούσε να ξεπεράσει όλα τα εμπόδια που κληρονομήθηκαν από την παράδοση και να φτάσει στην ευημερία και την ευτυχία. Δεν τους λείπει η επιρροή στη βασιλική κυβέρνηση, ιδίως όταν ένας απ' αυτούς, ο Τυργκό, ανέρχεται στη θέση του γενικού επόπτη (υπουργού) των Οικονομικών (1774). Στο πανεπιστήμιο της Νεάπολης ιδρύεται το 1754 μια έδρα πολιτικής οικονομίας που αναλαμβάνει ο Τζενοβέξι, θεωρητικός κι αυτός μιας οικονομικής ανάπτυξης θεμελιωμένης στη γεωργία. Η εμφάνιση των *Γεωργικών Χρονικών* (*Annals of Agriculture*) του Άγγλου Άρθουρ Γιανγκ ή των *Στοιχείων γεωργίας* (*Éléments d'agriculture*, 1760) του Ντυαμέλ ντε Μονσώ μαρτυρούν το ενδιαφέρον των διανοουμένων για τις νέες γεωργικές μεθόδους. Κοινοποιούμενες από τις εφημερίδες και τις γεωργικές εταιρείες, οι καινοτομίες διαδίδονται σ' ολόκληρη την Ευρώπη. Το 1793 ο Γουίλιαμ Πιτ ο Νεότερος ιδρύει την Επιτροπή Γεωργίας, επιφορτισμένη να διεξάγει έρευνες και να παρέχει συμβουλές στους Άγγλους καλλιεργητές. Στη Φλωρεντία γεννιέται η Ακαδημία των Γεωργοφίλων, ενώ οι περιοδικές επαρχιακές συνελεύσεις (*États provinciaux*) ιδρύουν στη Γαλλία γεωργικές εταιρείες.

Εκεί όπου αναπτύσσεται, η αγροτική επανάσταση μεταβάλλει τις συνθήκες ζωής των πληθυσμών. Πρωτοπόρος χώρα, η Αγγλία βλέπει τη γεωργική παραγωγή της να αυξάνεται κατά 35% στη διάρκεια του αιώνα, πλουτίζοντας τους ιδιοκτήτες που συμμετέχουν στην καινοτόμο κίνηση, ενώ η αφθονία της παρα-

γωγής και οι πρόοδοι των μεταφορών ευνοούν μια πρώτη εξειδίκευση: το νοτιοανατολικό τμήμα της χώρας παρέχει το κύριο μέρος των δημητριακών και οι βορειοδυτικές κομητείες (Γουόρικ, Λάνκασερ, Τσέσερ) ειδικεύονται στην κτηνοτροφία.

Η γεωργική παραγωγή αυξάνει και στην υπόλοιπη Ευρώπη αλλά σε μικρότερο βαθμό. Πράγματι η γεωργική ανανέωση μπορεί να συντελεστεί μόνο σε ένα διπλό πλαίσιο: τη μεγάλη καλλιέργεια και την ατομική ιδιοποίηση. Ο εκσυγχρονισμός περνά από την εγκατάλειψη των συλλογικών πρακτικών. Αλλά η διάλυσή τους στερεί το φτωχότερο τμήμα της αγροτικής κοινότητας από τα παραδοσιακά του μέσα συντήρησής της. Τα δικαιώματα χρήσης (σταχυολόγημα, βόσκηση ζώων μετά τη συγκομιδή και χρησιμοποίηση κοινοτικών δασών και λιβαδιών) αποτελούσαν τις μόνες του δυνατότητες επιβίωσης. Για τους φτωχούς λοιπόν, ο αγροτικός ατομικισμός, αχώριστος από την ανανέωση, συνιστά έναν κίνδυνο εναντίον του οποίου αντιστέκονται, μερικές φορές με τη βία, ανακόπτοντας έτσι τη διανομή των κοινοτικών εκτάσεων και την περίφραξη των γαιών. Προχωρημένη στη Μεγάλη Βρετανία, καινούργια στη Γαλλία, την Ιταλία ή την Ισπανία όπου προσκρούει σε σθεναρή αντίσταση, η αγροτική επανάσταση είναι ανύπαρκτη στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη, όπου ο εκσυγχρονισμός δεν διεισδύει με κανένα τρόπο και όπου η νομική δομή της αγροτικής χωροδεσποτείας, ισχυρότερη παρά ποτέ, αντιτίθεται σε κάθε πρόοδο.

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΘΑΛΑΣΣΙΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

Στην ευημερία της γεωργίας, η δυτική Ευρώπη προσθέτει την ανάπτυξη του μεγάλου θαλάσσιου εμπορίου, χωρίς να εξελίσσονται ιδιαίτερα τα δρομολόγια των ανταλλαγών που είχαν καθοριστεί στα τέλη του 16ου αιώνα: το κύριο μέρος των υπερπόντιων εμπορικών σχέσεων συνάπτεται με τις αποικίες της Αμερικής ή με την Άπω Ανατολή. Η ατλαντική πλευρά της ηπείρου είναι η πρώτη που επωφελείται από τη σχετική σπανιότητα των πολέμων, την εξάλειψη της πειρατείας και την ανάπτυξη της ασφάλισης.

Ο βρετανικός στόλος, του οποίου το συνολικό εκτόπισμα τετραπλασιάζεται στη διάρκεια του 18ου αιώνα, εξασφαλίζει εμφανή υπεροχή. Διεκπεραιώνει τις εισαγωγές στο Λονδίνο, που έχει γίνει το κατ' εξοχήν κέντρο για τροπικά προϊόντα (ζάχαρη, καφέ, βαμβάκι, καπνό, λουλάκι, τσάι, μεταξωτά, βαμβακερά, πορσελάνες). Στη συνέχεια οι Άγγλοι έμποροι μεταπωλούν αυτά τα προϊόντα σ' ολόκληρη την Ευρώπη πραγματοποιώντας μεγάλα κέρδη. Σε αντάλλαγμα, οι ευρωπαϊκές χώρες εξάγουν στον υπόλοιπο κόσμο τα προϊόντα μεταποίησης που παρέχουν σε αφθονία, ιδιαίτερα η Μεγάλη Βρετανία της οποίας η βιομηχανική παραγωγή αρχίζει να παρουσιάζει αξιοσημείωτη ανάπτυξη.

Το πιο προσοδοφόρο εμπόριο, ειδικά για τη Γαλλία και την Αγγλία, είναι το τριγωνικό εμπόριο ανάμεσα στην Ευρώπη, την Αφρική και τα νησιά της Αμερι-

κής. Τα ευρωπαϊκά πλοία αποπλέουν από το Μπρίστολ, τη Νάντη ή το Μπορντώ, φορτωμένα με προϊόντα μεταποίησης, τουφέκια ή ναυικά, και φτάνουν στις ακτές της Αφρικής, όπου ανταλλάσσουν το φορτίο τους με σκλάβους αιχμαλωτισμένους και πωλούμενους από τους αρχηγούς των παράλιων φυλών. Στην Αμερική όπου τους μεταφέρουν, οι ιδιοκτήτες φυτειών στα νησιά τους αγοράζουν πανάκριβα καθώς τα εργατικά χέρια δούλων τους είναι εντελώς απαραίτητα. Με τα πραγματοποιούμενα κέρδη οι έμποροι μπορούν να αγοράσουν απ' αυτούς τη ζάχαρη, το ρούμι ή τον καπνό που μεταπωλούν στην Ευρώπη. Από αυτό το τριγωνικό εμπόριο, το οποίο επιτρέπει τον τριπλασιασμό ή τετραπλασιασμό του αρχικού κεφαλαίου, φτιάχνουν την περιουσία τους οι έμποροι και πλοιοκτήτες των μεγάλων λιμανιών του Ατλαντικού.

Η υπεροχή του ατλαντικού εμπορίου εξηγεί τη νέα ιεράρχηση των λιμανιών που επικρατεί τον 18ο αιώνα. Η κατεστραμμένη Αμβέρσα και το παρηκμασμένο Άμστερνταμ παραχωρούν τη θέση τους στο Λονδίνο, μεγάλο αποθηκευτικό κέντρο των υπερπόντιων προϊόντων, στο Μπρίστολ, τη Νάντη, το Μπορντώ και σύντομα το Λίβερπουλ. Σε δεύτερη σειρά, αποσπασμένα από τους κύριους άξονες του θαλάσσιου εμπορίου, είναι τα λιμάνια του βορρά όπως το Αμβούργο ή η Κοπεγχάγη η οποία ελέγχει το πέρασμα μεταξύ Βόρειας Θάλασσας και Βαλτικής.

Η ευημερία αυτής της ζώνης ζωογονεί έμμεσα το εμπόριο στο εσωτερικό της ηπείρου, στο μέτρο μάλιστα που αναλαμβάνονται προσπάθειες για την ανάπτυξη και τόνωση των συγκοινωνιών. Τα ποτάμια, παραδοσιακοί τόποι δραστηριότητας, αρχίζουν να συνδέονται με διώρυγες, ειδικότερα στη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία. Αντίθετα, οι δρόμοι σ' ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη παραμένουν ανεπαρκείς και απρόσφοροι στα βαριά μέσα μεταφοράς επιβατών και εμπορευμάτων. Σ' αυτό τον τομέα η Γαλλία αποτελεί εξαίρεση. Η ίδρυση το 1716 του Σώματος Γεφυρών και Οδών (Corps de Pont-et-Chaussées) επιτρέπει τη δημιουργία ενός δικτύου βασιλικών οδών που συντηρούνται κανονικά και γίνονται παράδειγμα για την Ευρώπη.

Η εμπορική άνθηση των χωρών της δυτικής Ευρώπης είναι εμφανής. Η Γαλλία βλέπει τις εξαγωγές της να περνούν από 122 εκατομμύρια σε 500 εκατομμύρια λίρες μεταξύ 1716 και 1789, ενώ η Αγγλία γνωρίζει μια αύξηση της ίδιας τάξης. Η υπόλοιπη ήπειρος δεν ακολουθεί αυτή την κίνηση παρά κατά τρόπο μερικό ή σημειακό. Έτσι οι χώρες της δυτικής Ευρώπης πλουτίζουν ακόμα περισσότερο απ' ό,τι τον 16ο και τον 17ο αιώνα. Η παραγωγή πολυτίμων μετάλλων, τονωμένη από την ανάπτυξη του εμπορίου, αυξάνει σημαντικά: η παραγωγή αργύρου διπλασιάζεται μεταξύ 1720 και 1780 κι αυτή του χρυσού κάνει το ίδιο μεταξύ 1700 και 1750. Αλλά τα πολύτιμα μέταλλα της Αμερικής περνούν απλώς από την Ισπανία και έρχονται να συσσωρευθούν στη Γαλλία, τη Μεγάλη Βρετανία ή τις Κάτω Χώρες.

Σ' αυτό το πλαίσιο ευημερίας, παρουσιάζεται στη Μεγάλη Βρετανία, μεταξύ 1760 και 1780, ένα σύνολο μετασχηματισμών στις δομές της μεταποίησης, στο οποίο η ιστορία θα δώσει την ονομασία «βιομηχανική επανάσταση».

Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ

Ός το 1760 περίπου η βρετανική βιομηχανία γνωρίζει μια πραγματική ευημερία αλλά μέσα στο παραδοσιακό πλαίσιο της κατ' οίκον εργασίας. Το οικιακό σύστημα (domestic system) συγκεντρώνει δύο μεγάλες κατηγορίες εργαζομένων: τους ανεξάρτητους τεχνίτες (επιπλοποιούς, ράφτες κ.ά.), που παράγουν και συγχρόνως εμπορεύονται, και τους μισθωτούς εργαζόμενους, που εξαρτώνται από έναν έμπορο-παραγωγό. Αυτό το αφεντικό τους παρέχει την πρώτη ύλη και επιτηρεί την εκτέλεση της εργασίας και την τελική επεξεργασία προτού προχωρήσει στην εμπορία του τελειωμένου προϊόντος. Είναι το λεγόμενο putting out system.

Σ' αυτό το παραδοσιακό πλαίσιο οι μεταποιητικές δραστηριότητες βρίσκονται κοντά στις πρώτες ύλες. Οι δύο βασικές δραστηριότητες είναι η υφαντουργία (και κυρίως η ριουργία), που αναπτύσσεται κοντά στις περιοχές της προβατοτροφίας (νοτιοδυτικό τμήμα, ανατολική Αγγλία γύρω από το Νόρθγουιτς και Γιόρκσερ γύρω από το Μπράντφορντ), και η μεταλλουργία που εγκαθίσταται στον τόπο εξόρυξης των μεταλλευμάτων (Κορνουάλη, για το χαλκό και τον κασσίτερο) ή κοντά σε δάση, πηγές καυσίμου που σύντομα καταστρέφονται απ' αυτή τη δραστηριότητα.

Παρά την αύξηση του πληθυσμού και της ζήτησης, η ανάπτυξη αυτής της παραδοσιακής παραγωγικής δραστηριότητας παρουσιάζει στασιμότητα. Ανακόπτεται από την ανεπάρκεια εργατικών χεριών η οποία ανεβάζει το επίπεδο των μισθών και επιβαρύνει το κόστος, από την έλλειψη κεφαλαίων που οφείλεται στο τραπεζικό σύστημα και από τη σπανιότητα των τεχνικών καινοτομιών.

Τότε, μεταξύ 1740 και 1780, επέρχονται οι πολύμορφες εκείνες μεταβολές που θα ανατρέψουν τις δομές της μεταποιητικής παραγωγής στη Μεγάλη Βρετανία.

Ανάμεσα σ' αυτές τις μεταβολές θα πρέπει πρώτα απ' όλα να σημειωθεί ένα σύνολο υλικών και τεχνικών επιτευγμάτων. Για παράδειγμα, η σταδιακή υποκατάσταση του ξυλάνθρακα από το γαιάνθρακα. Στις αρχές του 18ου αιώνα, ο Ειμπραχαμ Ντάρμπυ παρασκευάζει οπτάνθρακα (κοκ) με βάση το γαιάνθρακα, επιτρέποντας έτσι τη χρησιμοποίησή του στις υψικαμίνους. Η χρησιμοποίηση του γαιάνθρακα αναπτύσσεται ταχύτατα δεδομένου ότι αφθονεί ιδιαίτερα στην Αγγλία, όπου εντοπίζεται στην περιφέρεια των παλαιών ορεινών όγκων της οροσειράς των Πενίνων, στην Ουαλία ή στη Σκωτία. Επιτρέπει στη χώρα να λάψει να εισάγει ξυλεία από τη Βαλτική, πάνω απ' όλα όμως αποτελεί το υπόβαθρο των νέων τεχνικών που φέρνουν επανάσταση στη μεταποίηση και τη μεταλλουργία (τήξη με χρησιμοποίηση κοκ). Η εφεύρεση της ατμομηχανής και άλλες τεχνικές πρόοδοι επιτρέπουν την τελειοποίηση μηχανών που αντικαθιστούν τα σπανίζοντα εργατικά χέρια. Οι εφευρέσεις διαδέχονται η μια την άλλη, αποκαλύπτοντας καθεμιά την ύπαρξη εμποδίων στο προηγούμενο ή στο επόμενο στάδιο, τα οποία πρέπει να υπερπηδηθούν.

Στα μέσα του 18ου αιώνα βελτιώνεται επίσης το πιστωτικό σύστημα. Σε μια

εποχή κατά την οποία αναπτύσσονται ταχέως οι ανταλλαγές, η αφθονία κεφαλαίων θέτει το ζήτημα της κινητοποίησής τους στην οικονομική διαδικασία. Ο όγκος των διαθέσιμων κεφαλαίων στην Αγγλία έπαιξε θεμελιακό ρόλο στην εμφάνιση της βιομηχανικής επανάστασης. Οι γνώμες ποικίλλουν ως προς την προέλευσή τους, αλλά είναι δύσκολο να ξέρει κανείς κατά πόσο τα κεφάλαια που επέτρεψαν τη βιομηχανική επανάσταση προέρχονταν από το διεθνές μεγαλεμπόριο, από τους γαιοκτήμονες που πλούτισαν από την αγροτική επανάσταση ή από τους ίδιους τους επιχειρηματίες στη μεταποίηση. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, η αφθονία τους ευνοεί την εκκόλαψη ενός ολόκληρου δικτύου νέων τραπεζών, οι οποίες, εδρεύοντας στο Λονδίνο ή τις κομητείες, ευνοούν τις επενδύσεις στη μεταποίηση προσφέροντας άφθονες πιστώσεις σε καλή τιμή.

Όλες αυτές οι πρόοδοι σίγουρα δεν θα είχαν αρκέσει για να πυροδοτήσουν τη βιομηχανική επανάσταση, αν δεν ήταν επίσης μια εποχή θεμελιώδους μεταβολής των νοοτροπιών. Πράγματι, κατά την πλήρη άνθηση του Διαφωτισμού διαπιστώνεται ο μεγάλος θαυμασμός της φωτισμένης κοινής γνώμης για τις επιστήμες και τις τεχνικές, η διαδεδομένη πίστη στην πρόοδο που μπορεί να επιτευχθεί με τη χρησιμοποίηση νέων τεχνικών, προϊόντων της ανθρώπινης λογικής, ικανών να οδηγήσουν την ανθρωπότητα στην ευτυχία και την ευημερία. Δημοσιευμένο το 1776, το έργο του Άνταμ Σμιθ *Διερεύνηση της φύσης και των πηγών του πλούτου των εθνών* (*An Inquiry into the Nature and Sources of the Wealth of the Nations*) μαρτυρεί τούτη τη νοοτροπία. Αυτός ο ύμνος στην ατομική πρωτοβουλία, στην ελεύθερη επιχείρηση και στην αναζήτηση του κέρδους κάνει τον συγγραφέα του πατέρα του αναδυόμενου οικονομικού φιλελευθερισμού.

Σ' αυτό το πλαίσιο εμφανίζεται στην Αγγλία μια νέα τάξη επιχειρηματιών («entrepreneurs»). Τούτα τα εφευρετικά πνεύματα, παρακινούμενα από μια θέληση για επιτυχία και ισχύ, προέρχονται από τους πιο ποικίλους κοινωνικούς κύκλους: μεγάλοι άρχοντες (ο δούκας του Μπριτζγουότερ, ο υποκόμης Ντάντλυ), πάστορες (ο Κάριτ, εφευρέτης ενός αργαλειού) ή τεχνίτες (ο Άρκαϊτ, δημιουργός μιας κλωστομηχανής που κινείται με υδραυλική δύναμη). Ανάμεσα σ' αυτούς τους καινοτόμους, εντυπωσιάζει η βαρύτητα των ανθρώπων που προέρχονται από προτεσταντικές αιρέσεις οι οποίες βρίσκονται έξω από τον αγγλικανισμό: κουακέροι (ο Ντάρμπυ), βαπτιστές (ο Νιουκόμεν, εφευρέτης της «πυρραντίας»), πρεσβυτεριανοί (ο Βατ). Μεταξύ των υποθέσεων που διατυπώθηκαν για να εξηγηθεί η μαζική παρουσία τους ανάμεσα στους ηγέτες της βιομηχανίας αναφέρθηκε συχνά, εκτός από το εξαιρετο επίπεδο των ετερόδοξων σχολών, το γεγονός ότι καθώς ο δρόμος για τα υψηλά κρατικά αξιώματα τούς ήταν κλειστός εξαιτίας της Πράξης περί Δοκιμασίας, η οικονομική επιτυχία αποτελούσε γι' αυτούς τη μόνη δυνατή οδό κοινωνικής ανόδου.

Είναι πάντως εμφανές ότι γύρω απ' αυτούς τους ανθρώπους πραγματοποιείται, ξεκινώντας από τα έτη 1780-1785, η βιομηχανική επανάσταση. Τούτη προκύπτει από τη συσσώρευση μιας ολόκληρης σειράς καινοτομιών που οργανώνο-

νται γύρω από τρεις κύριους άξονες: την εφεύρεση νέων τεχνικών, τη βιομηχανική συγκέντρωση και την αύξηση της παραγωγής.

Το κύμα των εφευρέσεων που εμφανίστηκε στη διάρκεια του 18ου αιώνα επιταχύνεται και εξαπλώνεται προς τα τέλη του αιώνα. Ο αριθμός των κατατεθειμένων διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας είναι η απόδειξη. Από 297 για την περίοδο 1771-1780, ανεβαίνει στα 653 μεταξύ 1790 και 1800. Κάθε εφεύρεση δημιουργεί σχετικές ελλείψεις στο διπλανό στάδιο της παραγωγής και ωθεί επομένως σε νέες εφευρέσεις. Πρόκειται κυρίως για βήματα μηχανοποίησης που αντικαθιστούν την ανθρώπινη προσπάθεια με την εργασία της μηχανής και επιτρέπουν την αύξηση της παραγωγικότητας σε σημαντικό βαθμό.

Το παράδειγμα της υφαντουργίας αποκαλύπτει την αλληλουχία των εφευρέσεων όπως προκύπτει από το παιχνίδι των νέων αναγκών που δημιουργούνται κατ' αυτό τον τρόπο. Το 1733 ο Κέυ τελειοποιεί τον αργαλειό χάρη στην ιπτάμενη σαίτα που επιτρέπει την κατασκευή μεγαλύτερων υφασμάτων με πολύ λιγότερα εργατικά χέρια. Καθώς αυξάνει έτσι η δυνατότητα ύφανσης, παρουσιάζεται μεγάλη ζήτηση νημάτων, την οποία η χρησιμοποίηση της ανέμης και η ακανόνιστη και ευκαιριακή εργασία των αγροτικών εργατικών χεριών δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσει. Εξ ου και οι προσπάθειες κατασκευής μιας χειροκίνητης κλωστομηχανής, που καταλήγουν το 1765 στην εφεύρεση της jenny με τις 8 ατράκτους από τον Χάργκρηβς. Το 1768 ο Άρκραϊτ προσαρτά στην jenny την υδραυλική ισχύ κατασκευάζοντας το υδροπλάισιο, ενώ ο Κρόμπτον την τελειοποιεί (1779) επιτρέποντας τη συστροφή της κλωστής και το τύλιγμά της χάρη στον «κλωστικό ημίονο» (spinning mule). Η αφθονία νήματος είναι πλέον τόσο μεγάλη ώστε οι υφαντουργοί δεν καταφέρνουν να απορροφήσουν την αυξανόμενη παραγωγή. Κατόπιν τούτου ο Κάρτραϊτ εφευρίσκει (1789) ένα νέο αργαλειό, πιο πλήρη και πιο παραγωγικό, τον οποίο προσαρμόζει στον ατμό το 1801. Περί το 1815 το σύνολο της υφαντουργικής παραγωγής είναι μηχανοποιημένο.

Η ίδια αλληλουχία παρουσιάζεται και στη μεταλλουργία: η εφεύρεση της τήξης με οπτάνθρακα από τον Ντάρμπν (1710) συμπληρώνεται από εκείνη του Κορτ, την εξανθράκωση (puddling, 1784), η οποία επιτρέπει την απόκτηση καλής ποιότητας χάλυβα αφαιρώντας από το σίδηρο τον άνθρακα και τις ακαθαρσίες. Σφυρηλατημένος χάρη στην εφεύρεση του Γουίλκινσον (1785), ο χάλυβας αυτός επιτρέπει την κατασκευή των πρώτων σιδηροτροχιών –οι οποίες χρησιμοποιούνται για την εξαγωγή του ορυκτού από τα ανθρακωρυχεία με βαγονέτα–, των πρώτων σιδηρένιων γεφυρών και των πρώτων πλοίων με μεταλλικό σκάφος.

Τέλος, σ' αυτό τον τομέα, δεν θα μπορούσε να παραλειφθεί η ατμομηχανή, εφεύρεση κεφαλαιώδης καθότι επιλύει το πρόβλημα της ενέργειας. Προέρχεται αρχικά από την «πυραντλία» του Νιουκόμεν που χρησιμοποιήθηκε στα ορυχεία. Ο Σκώτος Βατ την τελειοποιεί με την προσθήκη της υγροποίησης του ατμού σε ειδικό δοχείο (1769). Συνεταιρισμένος με τον Μπούλτον, ο Βατ τη βελτιώνει αδιάκοπα προκειμένου να την καταστήσει εύχρηστη για τη βιομηχανία. Από το 1783 η ατμομηχανή αρχίζει να δίνει κίνηση σε μια σφύρα, κατόπιν σε υφαντουργικές μη-

χανές. Η χρησιμοποίησή της επεκτείνεται γύρω στο 1800. Η «επανάσταση του ατμού», κεντρικός άξονας της βιομηχανικής επανάστασης, γίνεται ένα στοιχείο-κλειδί της οικονομικής ζωής της Ευρώπης.

Κατ' αρχάς επιταχύνει το φαινόμενο της βιομηχανικής συγκέντρωσης. Οι πρώτες μηχανές, ελαφρές και όχι ακριβές, μάλλον ενισχύουν παρά θέτουν υπό αμφισβήτηση το οικιακό σύστημα. Ωστόσο οι βιοτέχνες της υπαίθρου που τις προμηθεύονται είναι υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουν το *λουδιισμό*⁹⁸: ορισμένοι εργάτες, οι επονομαζόμενοι λουδίτες (1812-1818), σπάζουν τις μηχανές που, αυξάνοντας την παραγωγικότητα, απειλούν να τους στερήσουν την εργασία. Όμως πολύ σύντομα οι μηχανές γίνονται πολύ βαριές, μεγάλες και ακριβές για να μπορούν να διασπείρονται σε ευρεία κλίμακα. Κατά συνέπεια, υδροπλάισια και ατμομηχανές συγκεντρώνονται σε ένα χώρο στον οποίο φέρνουν τους εργάτες. Το εργοστασιακό σύστημα (*factory system*) αντικαθιστά το οικιακό. Οι εργάτες, διωγμένοι λόγω των περιφράξεων από τις αγροτικές περιοχές, συγκεντρώνονται σε τεράστια εργαστήρια μέσα στα οποία οργανώνεται ο καταμερισμός της εργασίας. Η συγκέντρωση αυτή δεν αγγίζει στον ίδιο βαθμό όλους τους τομείς της οικονομικής ζωής και ποικίλλει ανάλογα με την πρόοδο της μηχανοποίησης. Στο χώρο της υφαντουργίας, τούτες οι μεταβολές καταγράφονται κυρίως στο βαμβάκι: στις αρχές του 19ου αιώνα τα τέσσερα πέμπτα των βαμβακονημάτων προέρχονται από εργοστάσια εξοπλισμένα με «κλωστικούς ημίονους». Στη μεταλλουργία η συγκέντρωση είναι εξίσου ταχεία, με τα μεγάλα εργοστάσια να εγκαθίστανται πλέον σε γαιανθρακοφόρες λεκάνες (οι χαλυβουργίες του Κάρρον στη Σκωτία διαθέτουν τέσσερις υψικαμίνους και 2.000 εργάτες).

Τούτη η βιομηχανική συγκέντρωση γεννά μια νέα οικονομική γεωγραφία. Η «πράσινη» νότια και ανατολική Αγγλία, που κυριαρχούσε ως τον 18ο αιώνα, αντικαθίσταται πλέον από μια «μαύρη» βόρεια και δυτική Αγγλία. Οι μεταλλουργικές βιομηχανίες αναπτύσσονται στην Ουαλία, τη Σκωτία και τα Μίντλαντς: η βαμβακοβιομηχανία βασιλεύει στο Λάνκασερ γύρω από το Λίβερπουλ και το Μάντσεστερ· το μαλλί ανήκει στο Γιόρκσερ και δευτερευόντως στο Λάνκασερ.

Τέλος η βιομηχανική επανάσταση προκαλεί θεαματική αύξηση της παραγωγής. Η αύξηση των αποδόσεων επιτρέπει στη διάρκεια του 18ου αιώνα τον τριπλασιασμό της βιομηχανικής παραγωγής. Ο πλούτος της Μεγάλης Βρετανίας προέρχεται πλέον από την ικανότητά της να παράγει σε μεγάλη ποσότητα τα βιομηχανικά προϊόντα που μόνο αυτή κατασκευάζει. Μεταξύ 1780 και 1815, η Αγγλία προετοιμάζει το ρόλο που θα αναλάβει τον 19ο αιώνα, ως «εργαστήριο του κόσμου». Από τις αρχές του 19ου αιώνα, το ένα τρίτο του βρετανικού εθνικού εισοδήματος παρέχεται από τη βιομηχανία. Έτσι η Μεγάλη Βρετανία είναι το πρώτο κράτος του κόσμου που εισήλθε στην εποχή της βιομηχανικής επανάστασης.

Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

Κατά το μεγαλύτερο μέρος του 18ου αιώνα, η Γαλλία διατηρεί μια παραδοσιακή βιομηχανία βασισμένη από τη μια πλευρά στα οργανωμένα συντεχνιακά επαγγέλματα των πόλεων, με τους λεπτομερειακούς κανονισμούς και την αυστηρή ιεραρχία τους, και από την άλλη στην αγροτική βιοτεχνία, η οποία εξασφαλίζει κυρίως την παραγωγή υφασμάτων για λογαριασμό εμπορών-παραγωγών εγκατεστημένων στην πόλη. Σ' αυτό το κλασικό πλαίσιο, η υφαντουργία ευημερεί σχεδόν σ' ολόκληρη τη χώρα και η μεταλλουργία βασίζεται σε πολλές χαλυβουργίες ξυλάνθρακα διασκορπισμένες μέσα στα δάση. Οι νεότερες μορφές μεταποίησης εγκαθίστανται πολύ δειλά μετά το 1780, ακολουθώντας την Αγγλία. Είναι από τη γειτονική χώρα που έρχονται οι μηχανές και μερικές φορές οι επιχειρηματίες. Ο Άγγλος Τζων Χόλκερ εισάγει στη μονάδα παραγωγής βαμβακερού βελούδου που διατηρεί στη Ρουάν αγγλικές μεθόδους και μηχανές για την κλώση και την ύφανση. Ένας άλλος Βρετανός, ο Γουίλκινσον, ιδρύει την *Indret*, μια μονάδα κατασκευής πυροβόλων, και συμμετέχει στη μετοχική εταιρεία που ιδρύεται για να εγκαταστήσει στο Κρεζό ένα εργοστάσιο μεταλλουργίας με πάνω από 1.000 εργάτες (1781).

Αυτές οι εγκαταστάσεις δεν αργούν να βρουν πολλούς μιμητές. Μηχανοποίηση και συγκέντρωση προοδεύουν αλλά με καθυστέρηση σχεδόν δύο δεκαετιών έναντι της Αγγλίας. Στο Ζουύ-αν-Ζοζά ο Ομπερκάν ιδρύει ένα εργοστάσιο εμπριμέ υφασμάτων που λειτουργεί με μια κυλινδρική μηχανή. Στη Χαγιάνς, στη Λοραίνη, η οικογένεια ντε Βέντελ εγκαθιστά μια χαλυβουργική επιχείρηση που αναπτύσσεται στις αρχές του 19ου αιώνα και γίνεται ένα ευρύτατο συγκρότημα σιδηρουργίας. Μηχανοποίηση και συγκέντρωση διεισδύουν επίσης στη γαιανθρακοβιομηχανία η οποία, πάντα κατά το βρετανικό παράδειγμα, γνωρίζει μια ανάπτυξη που συνδέεται με την αντικατάσταση του ξυλάνθρακα από τον οπτάνθρακα. Η *Compagnie d'Anzin* απασχολεί 4.000 εργάτες και εξορύσσει 400.000 τόννους άνθρακα, ενώ αρχίζει η εκμετάλλευση των γαιανθρακοφόρων λεκανών του Μασίφ Σαντράλ.

Ωστόσο αυτές οι απαρχές της βιομηχανικής επανάστασης, που κάνουν τη Γαλλία τον καλύτερο μαθητή της Αγγλίας, δεν αφορούν παρά ένα μικρό μέρος μιας οικονομίας η οποία παραμένει σε μεγάλο βαθμό παραδοσιακή.

Εξαιτίας των βρετανικών πρωτοβουλιών, οι αυστριακές Κάτω Χώρες γνωρίζουν ένα ξεκίνημα βιομηχανικής επανάστασης συγκρίσιμο με εκείνο της Γαλλίας. Αλλά η υπόλοιπη Ευρώπη, χωρίς να αγνοεί τις καινοτομίες που έρχονται από την Αγγλία, υφίσταται μόνο τον σποραδικό τους αντίκτυπο. Η νότια Ευρώπη μένει σε μεγάλο βαθμό κλειστή στη βιομηχανική παραγωγή. Όσο για τη βόρεια, παραμένει κυρίως γεωργική, με παραδοσιακές μεταποιητικές δραστηριότητες που τροφοδοτούν τις βασιλικές αυλές με προϊόντα πολυτελείας ή ασκούνται στο πλαίσιο των συντεχνιών της πόλης. Το πολύ πολύ βλέπει κανείς σποραδικά τις βρετανικές υφαντουργικές μηχανές να διεισδύουν στη βαμβακοβιομηχανία

της Σαξονίας γύρω από τη Λειψία και ορισμένες βρετανικές μεθόδους να εμφανίζονται στη μεταλλουργική βιομηχανία του Ρουρ.

Στην πραγματικότητα η αναδυόμενη βιομηχανική επανάσταση παραμένει στα τέλη του 18ου αιώνα επίτευγμα της Μεγάλης Βρετανίας με προεκτάσεις στη Γαλλία και τις Κάτω Χώρες. Ανάμεσα σ' αυτή την Ευρώπη, που κάνει έτσι τα πρώτα της βήματα στη βιομηχανική εποχή, και το υπόλοιπο της ηπείρου ανοίγεται ένα χάσμα ολοένα και βαθύτερο στο μέτρο που οι οικονομικοί μετασχηματισμοί είναι φορείς κοινωνικών αναταραχών. Το εντυπωσιακότερο φαινόμενο, που συνδέεται με την οικονομική ανάπτυξη του δυτικού τμήματος της ηπείρου, είναι ο νέος ρόλος που παίζει η αστική τάξη.

Ο ΝΕΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Οι αγροτικές μεταβολές, η ανάπτυξη του μεγάλου εμπορίου και τα προμνήματα της βιομηχανικής επανάστασης ευνοούν πάνω απ' όλα την αστική τάξη, η σημασία της οποίας εδραιώνεται στη διάρκεια του 18ου αιώνα. Πράγματι ο πλούτος εμφανίζεται, ιδιαίτερα στη Γαλλία και την Αγγλία, ως κύριος παράγοντας κοινωνικής διαφοροποίησης.

Η γαλλική αστική τάξη δεν αποτελεί κατά κανένα τρόπο μια ομοιογενή ομάδα. Αποτελείται από μια ολόκληρη σειρά στρωμάτων, καθένα από τα οποία περιφρονεί τα μέλη των ομάδων που θεωρεί κατώτερες από την άποψη του μεγέθους της συγκεντρωμένης περιουσίας. Στην κορυφή της αστικής ιεραρχίας βρίσκονται οι μεγαλέμποροι και οι πλοιοκτήτες των μεγάλων λιμανιών, που έχουν πλουτίσει από το τριγωνικό εμπόριο και το δουλεμπόριο. Ιδιοκτήτες μεγάρων στη Νάντη ή το Μπορντώ, κάνουν αριστοκρατική ζωή και διαθέτουν εκατομμύρια λίρες. Απ' αυτή την ομάδα των εμπόρων σύντομα αποσπάται η αναδυόμενη βιομηχανική αστική τάξη, η οποία κατέχει τις μεγάλες μονάδες μεταποίησης που έχουν πρόσφατα εξοπλιστεί με μηχανές από την Αγγλία: οι ντε Βέντελ της Λοραίνης, οι ντε Ντίτριχ της Αλσατίας ή οι Περιέ, υφαντουργοί στη Βιζίλ. Τέλος σ' αυτή την ανώτερη αστική τάξη θα πρέπει να προστεθεί η αριθμητικά περιορισμένη αλλά ισχυρή και εξαιρετικά πλούσια ομάδα των χρηματιστών. Πρόκειται για «γενικούς φοροεισπράκτορες» (*fermiers généraux*) – που μισθώνουν την προσοδοφόρο αγορά της είσπραξης έμμεσων φόρων – ή τραπεζίτες, συχνά ελβετικής καταγωγής, όπως ο Νεκέρ, ο Περεγκώ ή ο Οτενγκέρ, οι οποίοι επωφελούνται προνομιακά από τις χρηματικές ανάγκες της γαλλικής μοναρχίας, που βρίσκεται μόνη στο χείλος της πτώχευσης.

Κάτω από αυτή την ανώτερη αστική τάξη με τα σημαντικά οικονομικά μέσα, η μεσαία αστική τάξη αποτελείται από βασιλικούς αξιωματούχους. Τούτοι έχουν αγοράσει τα αξιώματά τους και λειτουργούν σαν μια ομάδα κρατικών υπαλλήλων με δικαστικές, δημοσιονομικές ή ελεγκτικές αρμοδιότητες. Δίπλα τους βρίσκεται μια ομάδα αστών διανοουμένων, δικηγόρων, γιατρών, δημοσιο-

γράφων ή συγγραφέων. Διπλωματούχοι και καλλιεργημένοι, φλέγονται από την επιθυμία να θέσουν σε εφαρμογή τις νέες ιδέες που ανθούν με το Διαφωτισμό: θα είναι τα στελέχη της επαναστατικής Γαλλίας.

Τέλος, στη βάση της κοινωνικής κλίμακας της αστικής τάξης βρίσκεται μια μικροαστική τάξη εμπόρων και βιοτεχνών οργανωμένων σε συντεχνίες, οι περισσότεροι από τους οποίους παραμένουν κοντά στις λαϊκές τάξεις.

Γεγονός είναι ότι όλο αυτό το ετερογενές σύνολο, που έχει αφυπνιστεί και πλουτίσει από την οικονομική ανάπτυξη, δεν αισθάνεται τόσο άνετα. Η αστική τάξη θεωρεί ότι δεν κατέχει στην κοινωνία τη θέση που της αναλογεί. Η ανώτερη αστική τάξη και ένα σημαντικό τμήμα της μεσαίας θέλουν να ενσωματωθούν στην αριστοκρατία, που θεωρείται η ανώτερη τάξη της γαλλικής κοινωνίας. Μιμούμενοι τον τρόπο ζωής της, αγοράζουν γαίες, απαραίτητο στοιχείο κοινωνικού γοήτρου, και προσπαθούν να αποκτήσουν τίτλους ευγενείας, είτε αγοράζοντας ένα αξίωμα που συνεπάγεται τίτλο είτε σφετεριζόμενοι την ευγενή καταγωγή με την προσθήκη του ονόματος μιας γεωγραφικής περιοχής δίπλα στο δικό τους.

Η αντίσταση της αριστοκρατίας οδηγεί τις εντάσεις στα άκρα. Η αστική τάξη είναι αποφασισμένη να προσβάλει τα προνόμια της αριστοκρατίας. Προς τούτο επιζητεί να εμποδίσει τη μοναρχία να συντηρεί την υπεροχή της αριστοκρατίας με επιχορηγήσεις και παραχωρήσεις κρατικών αξιωματών. Βασισμένη στο βρετανικό πρότυπο, η γαλλική αστική τάξη ονειρεύεται μια μοναρχία με περιορισμένες εξουσίες, που ελέγχεται από τους αντιπροσώπους του έθνους.

Η κατάσταση είναι ριζικά διαφορετική στην Αγγλία όπου η αριστοκρατία δεν αποτελεί όπως στη Γαλλία μια κλειστή τάξη. Μια πλούσια αστική τάξη γεννιέται από την οικονομική ανάπτυξη και τη βιομηχανική επανάσταση: βιομήχανοι, χρηματιστές, τραπεζίτες, εφοπλιστές, έμποροι που έχουν πρόσφατα πλουτίσει από το εμπόριο με τις Ινδίες (οι *ναβάβηδες*), ιδιοκτήτες φυτειών της Αμερικής. Κι αυτοί προτιθενται να συμμετάσχουν στη διακυβέρνηση του κράτους. Μια φιλοδοξία που μπορεί να ικανοποιηθεί με την εκλογή στη Βουλή των Κοινοτήτων, υπό τον όρο ότι έχουν τα μέσα. Κατά συνέπεια η συγχώνευση των ιθυνουσών τάξεων συντελείται χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία, ακόμη κι αν στο κοσμικό επίπεδο η προκατάληψη διόλου δεν επιτρέπει την ανάμιξη ενός αριστοκράτη με ένα νεόπλουτο, τουλάχιστον όχι της πρώτης γενιάς. Η μοναρχία παραχωρεί χωρίς δισταγμό τίτλους ευγενείας στη νεόπλουτη αστική τάξη που έχει αγοράσει γαίες και στέλνει τα παιδιά της στα σχολεία της αριστοκρατίας.

Το ειδικό βάρος της αστικής τάξης είναι πολύ μικρότερο στην υπόλοιπη Ευρώπη, με εξαίρεση ίσως σε ό,τι αφορά τους πατρικίους των χανσεατικών πόλεων. Στη Γερμανία η αστική τάξη της διοίκησης παραμένει απόλυτα υποταγμένη στην εξουσία των πριγκίπων και υφιστάμενη της αριστοκρατίας. Θα πρέπει να αναμείνει κανείς το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα ώστε μια αστική τάξη των πόλεων, σηματοδεδιμένη από την «προτεσταντική ηθική» (Μαξ Βέμπερ), να συμμετάσχει στο προοίμιο ενός γερμανικού καπιταλισμού. Αλλά, δεν είναι πολλές

φορές παρά μια περιορισμένη ομάδα ορισμένων μεγαλεμπόρων χωρίς πραγματική επιρροή, οι οποίοι, αφού κάνουν περιουσία, συγχωνεύονται με την αριστοκρατία.

Η ΑΝΟΜΟΙΟΓΕΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Το ειδικό βάρος και η επιρροή της αριστοκρατίας εμφανίζονται αντιστρόφως ανάλογα προς το επίπεδο του οικονομικού εκσυγχρονισμού των διαφόρων ευρωπαϊκών χωρών. Στην ανατολική και κεντρική Ευρώπη, σε αγροτικές δομές που έχουν παραμείνει παραδοσιακές και στις οποίες κυριαρχούν η μεγάλη ιδιοκτησία και το χωροδεσποτικό σύστημα, η αριστοκρατία έχει διατηρήσει ουσιαστικά την υπεροχή της στην κοινωνία.

Στην κεντρική και τη μεσογειακή Ευρώπη δεσπόζουν παραδοσιακές αριστοκρατίες προσκολλημένες στα διακριτικά τους σημεία: οι *romieschiki* (γαιοκτήμονες) της Ρωσίας· η αυστριακή αριστοκρατία, η οποία, για να ξεχωρίσει καλύτερα από τους τιτλοφορημένους νεόπλουτους, καθιερώνει διακρίσεις που επιβάλλονται στο *Αλμανάκ της Γκότα (Gothaische Almanach, 1764)*⁹⁹: η πρωσική αριστοκρατία, η οποία κρατά το προνόμιο της κατοχής φεούδων και των δουλοπαροίκων που τους αντιστοιχούν· οι αριστοκράτες της Ιταλίας, που περνούν μια αργόσχολη ζωή στα σχετικά αναξιοποίητα λατιφούντιά τους· οι μεγάλοι άρχοντες (*grande*) της Ισπανίας με τη μόνιμη υπεροψία τους... Η θέση τους είναι αδιαμφισβήτητη εφόσον δεν έχουν να αντιμετωπίσουν μια δυναμική αστική τάξη. Απέναντί τους έχουν μόνο μια μάζα αγράμματων και υποταγμένων χωρικών. Γεγονός παραμένει ότι η αριστοκρατία είναι συχνά τιθασευμένη από τη βασιλική εξουσία. Για να αποφύγουν την εξέγερση μιας πολύ ισχυρής αριστοκρατίας, οι ηγεμόνες τη θέτουν στην υπηρεσία τους, κατά το παράδειγμα του Λουδοβίκου ΙΔ' και των διαδόχων του, φέροντάς την στην αυλή και αναθέτοντάς της καθήκοντα στο στρατό ή τη διοίκηση. Παρέχει λοιπόν τα κυριότερα στελέχη των κρατών που αντιγράφουν το γαλλικό πρότυπο της απόλυτης μοναρχίας, συγκαλύπτοντάς το με ένα προσωπείο φιλοσοφικών ιδεών κάτω από το όνομα της «φωτισμένης δεσποτείας». Υπάρχουν έτσι πρωσικές αριστοκρατίες που αποτελούνται από αξιωματικούς και κρατικούς υπαλλήλους ή ρωσικές τις οποίες οι τσάροι χρησιμοποιούν σεβόμενοι το *tschin*, τον πίνακα της αριστοκρατικής ιεραρχίας.

Στους αντίποδες αυτής της αριστοκρατίας, η ισχύς της οποίας βασίζεται στη γαιοκτησία και τα διοικητικά ή στρατιωτικά αξιώματα, βρισκεται η αγγλική αριστοκρατία. Μην αποτελώντας, όπως η γαλλική, μια νομική κατηγορία, αρνούμενη να είναι μια κλειστή κάστα, ακολουθεί την εξέλιξη που επιτάσσει η οικονομική ανάπτυξη: ευρισκόμενη στην αιχμή της κίνησης των *περιφοράξεων* συμβάλλει στις τεχνικές εφευρέσεις και στη χρησιμοποίησή τους στην οικονομία. Επίσης συμμετέχει σε μεγάλο βαθμό στην αγροτική επανάσταση, την ανάπτυξη του θαλάσσιου μεγαλεμπορίου και τη βιομηχανική επανάσταση. Κατά συνέπεια αποδέ-

χεται τη συγχώνευσή της με τις νεόπλουτες κοινωνικές ομάδες και συνιστά μαζί τους μια ιθύνουσα τάξη που ανανεώνεται.

Η κατάσταση της γαλλικής αριστοκρατίας είναι πιο περίπλοκη. Μια μειονότητα των μελών της συμμερίζεται το επιχειρηματικό πνεύμα της αστικής τάξης και συμμετέχει στην οικονομική εξέλιξη της εποχής. Έτσι ο δούκας της Ορλεάνης συνδράμει στην ανάπτυξη της χημικής βιομηχανίας, ο πρίγκιπας της Κρουά είναι μέτοχος της *Compagnie d'Anzin*, άλλοι δε γίνονται εφοπλιστές. Ωστόσο η οικονομική εξέλιξη θεωρείται απειλή από το μεγαλύτερο τμήμα της αριστοκρατίας. Η άνοδος της αστικής τάξης κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα προκαλεί την έντονη αντίδραση των αριστοκρατών. Επιζητώντας να καταστεί μια κλειστή κάστα, η γαλλική αριστοκρατία περιορίζει τον αριθμό των απονεμόμενων τίτλων και κρατά για τον εαυτό της τις υψηλές θέσεις του κράτους: υπουργικά αξιώματα, καθήκοντα επιμελητείας, στρατιωτικούς βαθμούς (ένα διάταγμα του 1781 απαιτεί τέσσερα «τεταρτημόρια»¹⁰⁰ ευγενείας για να γίνει κανείς αξιωματικός) και ανώτερες θέσεις της Εκκλησίας. Μερικοί ευγενείς εννοούν να δώσουν στην αριστοκρατία ακόμη και ένα δικαίωμα ελέγχου πάνω στη μοναρχία. Έτσι η αριστοκρατία της τηβέννου¹⁰¹, συγκεντρωμένη στα παρλαμέντα, αξιώνει να ασκεί εν ονόματι του έθνους δικαίωμα ελέγχου πάνω στην κυβέρνηση. Προβάλλει προς τούτο την ταυτότητα της ονομασίας με το κοινοβούλιο της Αγγλίας (γαλ. *parlement*, αγγλ. *parliament*). Αλλά τα γαλλικά παρλαμέντα δεν είναι παρά συνελεύσεις νομομαθών, που έχουν αγοράσει τα αξιώματά τους και των οποίων η λειτουργία συνίσταται στην απονομή δικαιοσύνης εν ονόματι του βασιλιά, και όχι μιας ομάδας εκλεγμένων που αντιπροσωπεύουν το έθνος όπως στην Αγγλία.

Παράλληλα με την προσπάθειά της να παρεμποδίσει την κοινωνική άνοδο της αστικής τάξης, η αριστοκρατία επιζητεί να αποκαταστήσει την οικονομική της θέση. Ανίκανη να προσαρμοστεί στις νέες τάσεις της οικονομίας επαναφέρει σε ισχύ παλιά δικαιώματα που μερικές φορές έχουν περιπέσει σε αχρηστία, αλλά τα οποία της επιτρέπουν να επιβαρύνει την κυριαρχία της πάνω στους χωρικούς. Ξαναπιάνοντας τα παλιά κατάστιχα των χωροδεσποτικών πράξεων (*terriers*), ειδικοί του φεουδαρχικού δικαίου βρίσκουν τα ίχνη δικαιωμάτων που μερικές φορές ανάγονται στο Μεσαίωνα και τα οποία οι ευγενείς σπεύδουν να αξιώσουν από τους χωρικούς. Παράλληλα, πολλοί ευγενείς ασκούν πίεση για να πετύχουν τη διανομή κοινοτικών αγαθών, ένα τρίτο των οποίων ανήκει στον χωροδεσπότη δυνάμει των βασιλικών διαταγμάτων περί «διανομής» (*triage*).

Αυτή η αντιδραστική στάση, που εξοργίζει την αστική τάξη και τους χωρικούς, θα παίξει θεμελιακό ρόλο στην επαναστατική κρίση.

ΟΙ ΛΑΪΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ

Η αναδυόμενη βιομηχανική επανάσταση ή η ανάπτυξη του μεγαλεμπορίου δεν θα πρέπει να δημιουργούν αυταπάτες: η Ευρώπη παραμένει μια αγρο-

τική ήπειρος, συμπεριλαμβανομένου του δυτικού τμήματός της. Παρ' όλα αυτά, η κατάσταση των χωρικών διαφέρει. Στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη οι χωρικοί συχνά υπόκεινται, στο πλαίσιο της μεγάλης χωροδεσποτείας, σ' ένα καθεστώς δουλοπαροικίας που τους συνδέει με τη γη την οποία καλλιεργούν και της οποίας αποτελούν οργανικό μέρος. Πωλούνται ή παραχωρούνται κληρονομικά μαζί μ' αυτήν. Αντίθετα, στη δυτική Ευρώπη οι χωρικοί είναι ελεύθεροι με εξαίρεση μερικές περιορισμένες περιοχές.

Θα ήταν παράλογο να θεωρήσει κανείς τους χωρικούς ως μια ομοιογενή τάξη. Υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός από καταστατικά αναγνωρισμένους τύπους αγροτών μεταξύ των οποίων μπορεί να διακρίνει κανείς: τους μεγάλους καλλιεργητές που χρησιμοποιούν πολυάριθμους εργάτες γης και που παράγουν προϊόντα προς πώληση· τους χειρώνακτες που έχουν ως μόνο κεφάλαιο τα μπράτσα τους και χρησιμοποιούνται εποχικά ως εργάτες γης· τέλος τη μάζα των μικροϊδιοκτητών, κολίγων και μισθωτών των οποίων οι εκμεταλλεύσεις μόλις που τους επιτρέπουν να επιβιώνουν.

Η κατάσταση του συνόλου του αγροτικού κόσμου επιδεινώνεται στη διάρκεια του 18ου αιώνα, με εξαίρεση τους μεγάλους καλλιεργητές, που επωφελούνται από την άνοδο της τιμής των σιτηρών για να αποκομίσουν κέρδη (χάρη στα οποία θα μπορέσουν κατά τη Γαλλική Επανάσταση να αποκτήσουν εθνικές περιουσίες¹⁰²). Η δημογραφική αύξηση επιτείνει τον υπερπληθυσμό της υπαίθρου προκαλώντας πραγματική έλλειψη γαιών τη στιγμή που η διάλυση των κοινοτικών χρήσεων χειροτερεύει τη μοίρα των φτωχότερων. Ενώ το πραγματικό ημερομίσθιο παραμένει στάσιμο, τα φορολογικά βάρη πολλαπλασιάζονται καθώς οι χωροδεσπότες περνούν στην αντίδραση. Οι χωρικοί έχουν το αίσθημα ότι η μοίρα τους χειροτερεύει σημαντικά. Η περίπτωση της Γαλλίας δεν είναι καθόλου μεμονωμένη. Σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες διαπιστώνεται το φαινόμενο της συγκέντρωσης της γης στα χέρια της μεγάλης ιδιοκτησίας, η επιδείνωση της μοίρας των μισθωτών εργατών γης εξαιτίας της ανόδου των τιμών και η εξαφάνιση πολλών ελεύθερων ιδιοκτητών των οποίων οι εκμεταλλεύσεις είναι πολύ μικρές για να τους επιτρέψουν να επιβιώσουν.

Η κατάσταση των λαϊκών τάξεων των πόλεων δεν είναι διόλου λαμπρότερη. Μικροί μαγαζάτορες και, σε ένα στάδιο σαφώς χειρότερο, βιοτέχνες, μέλη των συντεχνιακών επαγγελμάτων, ασκούν δραστηριότητες καταδικασμένες από την οικονομική εξέλιξη. Αντίθετα, οι βιομηχανικοί εργάτες ανήκουν σε μια ομάδα της οποίας η δραστηριότητα αναπτύσσεται. Υπόκεινται όμως σε πολύ αυστηρή πειθαρχία και από το 1781 στη διατήρηση ενός βιβλιαρίου στο οποίο αναφέρονται οι ημερομηνίες πρόσληψης και απόλυσης και η γνώμη των αφεντικών γι' αυτούς. Τέλος υπάρχει ένα πλήθος εξαρτημένων επαγγελματιών, από τους υπηρέτες των αστικών ή αριστοκρατικών σπιτιών ως τα ελάσσονα επαγγέλματα των νεροκουβαλητών, των μεταφορέων ξυλείας, των καπνοδοχοκαθαριστών ή ως τους ημερομίσθιους εργάτες που εκμισθώνουν τη δύναμη των χεριών τους με τη μέρα, περιμένοντας μια ανάθεση εργασίας σε μια από τις πλατείες της πόλης

(η πλατεία της Γκρεβ¹⁰¹ στο Παρίσι). Η άνοδος των τιμών του 18ου αιώνα έχει ως αποτέλεσμα μια επιδείνωση της κατάστασης όλων αυτών των ομάδων. Θα έλθουν σε απόγνωση με την άνοδο της τιμής του ψωμιού που συνοδεύει μια σειρά κακών σοδειών στα τέλη της δεκαετίας του 1780.

Αντί να συνιστά μια λύση στα προβλήματα της ζωής αυτών των ομάδων, ο εκσυγχρονισμός της βιομηχανίας εμφανίζεται γεμάτος απειλές. Καταστρέφει έναν παραδοσιακό βιοτεχνικό κόσμο ανίκανο να αντισταθεί στο συναγωνισμό του εργοστασιακού συστήματος και μεταφράζεται για τους εργάτες σε μακρές μέρες κουραστικής εργασίας κάτω από στενή επιτήρηση. Οι μισθοί περιορίζονται από τη φτηνή χρησιμοποίηση των γυναικών και των παιδιών και οι συνθήκες διατροφής και διαμονής είναι ελλιπείς. Οι συνθήκες ζωής αυτού του προλεταριάτου ευνοούν τη δυσαρέσκεια και την εξέγερση.

Αναμφίβολα οι συνθήκες που έχουν έτσι δημιουργηθεί για τους βιομηχανικούς εργάτες δεν είναι χειρότερες από εκείνες που γνωρίζουν οι εργάτες της ή ακόμα και οι μικροϊδιοκτήτες χωρικοί. Αλλά τούτοι βρίσκονται μέσα στο πλαίσιο των αγροτικών κοινοτήτων που τους εξασφαλίζουν έναν ελάχιστο βαθμό προστασίας. Η προοδευτική διάλυση των κοινοτήτων και η μετανάστευση στις πόλεις οξύνουν τα προβλήματα των προλεταρίων της βιομηχανίας των οποίων ο αριθμός είναι για την ώρα περιορισμένος, ακόμη και στην Αγγλία.

Η οικονομική ανάπτυξη του 18ου αιώνα μεταβάλλει λοιπόν βαθιά τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Υψώνει ένα αόρατο αλλά τρομερό σύνορο ανάμεσα στη βορειοδυτική Ευρώπη, η οποία για περισσότερο από έναν αιώνα θα είναι το πρωτοποριακό μέτωπο του ανεπτυγμένου κόσμου, και στο μεγαλύτερο τμήμα της ανατολικής και μεσογειακής Ευρώπης που διατηρεί τις αρχαϊκές δομές τις κληρονομημένες από τις απαρχές της σύγχρονης εποχής. Εκεί βρίσκεται η αφετηρία ενός από τους κύριους άξονες εξέλιξης της μελλοντικής Ευρώπης. Οι μετασχηματισμοί αυτοί έχουν κοινωνικές συνέπειες εξίσου θεαματικές. Ενώ ο οικονομικός εκσυγχρονισμός εξασφαλίζει στη δυτική Ευρώπη την άνοδο μιας αστικής τάξης η οποία επωφελείται από τον αναδυόμενο εμπορικό, οικονομικό και βιομηχανικό καπιταλισμό, στην υπόλοιπη Ευρώπη η αριστοκρατία της γης διατηρεί την υπεροχή. Τέλος, οι οικονομικές μεταβολές της δυτικής Ευρώπης προκαλούν δυσαρέσκειες και εντάσεις: το κοινωνικό ζήτημα που γεννιέται συγχρόνως με τη βιομηχανική επανάσταση προστίθεται στο πρόβλημα το οποίο τίθεται από την άνοδο της αστικής τάξης.

Προερχόμενη από δύο Ευρώπες, η οικονομική ανάπτυξη του 18ου αιώνα προδιαγράφει αυτό που θα είναι τον 19ο αιώνα το χάσμα ανάμεσα στην Ευρώπη της ατμομηχανής και την Ευρώπη του κάρου. Ένα χάσμα ακόμη περισσότερο τονισμένο από τη διακίνηση των ιδεών στην Ευρώπη του Διαφωτισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 21

Οι αντιθέσεις της Ευρώπης του Διαφωτισμού (1715-1789)

- ♦ Τον 18ο αιώνα, με πρωτεργάτη τον Νεύτωνα, το επιστημονικό πνεύμα επιβάλλεται οριστικά στην Ευρώπη, αντικαθιστώντας την έρευνα των πρώτων και των τελικών αιτίων με εκείνη των νόμων. Οι σημαντικές προόδους που πραγματοποιούνται εδραιώνουν την πίστη στις απεριόριστες δυνατότητες της ανθρώπινης λογικής.
- ♦ Εφαρμοζόμενη στην κοινωνία, τη θρησκεία και την πολιτική, η πίστη αυτή καταλήγει στο φιλοσοφικό κίνημα του Διαφωτισμού. Μύστες της ελευθερίας, οι «φιλόσοφοι» δεν χαρίζονται κατά την άσκηση του κριτικού τους πνεύματος ούτε στην απόλυτη μοναρχία ούτε στην Εκκλησία ούτε στην κοινωνική ανισότητα. Το ίδιο το έθνος αμφισβητείται προς όφελος ενός ευρωπαϊκού και μάλιστα παγκόσμιου κοσμοπολιτισμού, το οποίο τονίζει ακόμη περισσότερο η πίστη στον οικονομικό φιλελευθερισμό.
- ♦ Στο πεδίο της αισθητικής ο κλασικισμός παραχωρεί τη θέση του στο ρεύμα των «ευαίσθητων ψυχών», που θεμελιώνεται στη λατρεία της φύσης, την έξαρση των μεγάλων συναισθημάτων και ενός ηρωικού ήθους. Μια «νέα καλαισθησία» επιβάλλεται, λιγότερο μεγαλοπρεπής αλλά περισσότερο προσανατολισμένη στην οικειότητα, την άνεση, την επανανακάλυψη της ιστορίας.
- ♦ Όπως στον 18ο αιώνα, η Γαλλία δίνει τον τόνο στους χώρους της κουλτούρας. Στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη, οι ηγεμόνες εξαίρουν τη λογική, τιμώντας τους Γάλλους φιλοσόφους και ασκώντας μια «πεφωτισμένη δεσποτεία», αληθινό αντικείμενο της οποίας είναι η σταθεροποίηση της εξουσίας τους. Όμως στη Γερμανία, την Ιταλία, την Ισπανία αρχίζουν να εκδηλώνονται εθνικές αντιδράσεις εναντίον της γαλλικής πολιτιστικής υπεροχής.

♦ Στο πολιτικό πεδίο, αυτή η Ευρώπη του Διαφωτισμού είναι επίσης εκείνη της κυνικής εδραίωσης των εθνικών συμφερόντων. Καθώς τα μεγάλα εγχειρήματα που απέβλεπαν στην πολιτική πρωτοκαθεδρία έχουν αποτύχει, είναι η ώρα της αγγλικής αντίληψης για την «ευρωπαϊκή ισορροπία». Έτσι η ευρωπαϊκή πολιτική εμφανίζεται ως μια συγκεχυμένη διαδοχή συγκρούσεων που φέρνουν τα κράτη της Ευρώπης αντιμέτωπα μεταξύ τους, σε ένα περίπλοκο παιχνίδι συμμαχιών και ανατροπής των δεδομένων. Η Διαδοχή της Αυστρίας μεταξύ 1740 και 1748, η αγγλογαλλική αντιπαλότητα κατά τον Επταετή Πόλεμο (1756-1763) και στη συνέχεια κατά την Αμερικανική Επανάσταση, κυρίως δε οι τρεις διανομές της Πολωνίας ανάμεσα στη Ρωσία, την Πρωσία και τη Γερμανία μαρτυρούν πόσο αυτή η Ευρώπη είναι ταγμένη στο δίκαιο του ισχυρότερου.

Παράδοξη περίοδος τούτος ο ευρωπαϊκός 18ος αιώνας. Το κοσμοπολιτικό πνεύμα, που φαίνεται να κάνει τη λογική να θριαμβεύει στο σύνολο της ηπείρου, γειτονεύει με τη βίαιη έκφραση εθνικών ορέξεων, που καταλήγει στις διανομές της Πολωνίας. Η εκλέπτυνση της διδασκαλίας και της ευαισθησίας συνοδεύεται από τη διατήρηση της αδιαλλαξίας και τη δίωξη των μειονοτήτων. Τέλος, η επιστημονική πρόοδος ανοίγει το δρόμο στον εσωτερισμό και σε μοντέρνες μορφές προκατάληψης.

Όμως, πέρα απ' αυτά τα παράδοξα, ο 18ος αιώνας διακρίνεται κυρίως για την εκπληκτική αισιοδοξία που ξεσηκώνει τους ανθρώπους, για την πεποίθηση ότι οι πρόοδοι της διάνοιας ανοίγουν στην ανθρωπότητα μια επικείμενη εποχή ευτυχίας και ότι οι νέοι καιροί, που θα αλλάξουν τη μορφή του κόσμου, έχουν πλέον αναγγελθεί. Μια αληθινή έκρηξη του επιστημονικού πνεύματος βρίσκεται στην πηγή αυτού του αισθήματος.

Ο ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

Αν, χάρη στην ορμή του καρτεσιανισμού και της μεθόδου του, το επιστημονικό πνεύμα αποσπάστηκε οριστικά τον 17ο αιώνα από τις μεσαιωνικές αντιλήψεις που ακόμη το δέσμευαν, τα αποφασιστικά βήματα συντελούνται τον 18ο. Αυτή η πρόοδος συμβολίζεται από τον Ισαάκ Νεύτωνα, ο οποίος δημοσιεύει στο Λονδίνο το 1687 τις *Μαθηματικές αρχές της φυσικής φιλοσοφίας* (*Philosophiæ naturalis principia mathematica*). Στο μεγάλο αυτό έργο καταθέτει τα αποτελέσματα των μαθηματικών, φυσικών και αστρονομικών εργασιών του. Ενσωματώνοντας όλες τις κατακτήσεις της επιστήμης της μηχανικής από την εποχή του Γαλιλαίου, γενικεύοντας τους νόμους του Κέπλερ για τις κινήσεις των πλανητών, καταλήγει προτείνοντας το νόμο της παγκόσμιας έλξης, μια συνεκτική και συν-

θετική εξήγηση της λειτουργίας του ηλιακού συστήματος καθώς και των κινήσεων που μπορούν να παρατηρηθούν στην επιφάνεια της γης. Αυτά τα αποτελέσματα θα καθορίσουν την πρόοδο της αστρονομίας για περισσότερο από έναν αιώνα.

Όμως η σημασία του Νεύτωνα έγκειται πάνω απ' όλα στη μέθοδό του. Κάνοντας μια αποφασιστική τομή με τα καρτεσιανά δεδομένα και συμπεράσματα, αρνείται εντελώς να εξηγήσει το γιατί των φαινομένων (το οποίο οδηγεί σε μια μεταφυσική αναζήτηση) για να ασχοληθεί μόνο με το πώς, δηλαδή με το νόμο που περιγράφει τα φυσικά φαινόμενα. Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο συνιστά την εκκίνηση από μια εξηγητική υπόθεση, η οποία θα πρέπει να επαληθευθεί με την παρατήρηση, τον πειραματισμό, την εμπειρία. Τίθενται έτσι τα θεμέλια της νεωτερικής επιστημονικής μεθόδου. Πρόκειται για μια πειραματική μέθοδο που αποσπά οριστικά την επιστήμη από τη θεολογία και την καθιστά προνομιακό πεδίο για την άσκηση της ανθρώπινης λογικής. Αυτό το επιστημονικό πνεύμα υπογραμμίζει ακόμη περισσότερο την ορθολογικότητά του, επικαλούμενο τη διαύγεια και την ανστηρότητα της μαθηματικής γλώσσας.

Έτσι τα θεμέλια που τέθηκαν τον 16ο αιώνα βρίσκουν τη λογική τους κατάληξη: σε δύο αιώνες, η θέση της επιστήμης σε σχέση με τη φιλοσοφία ή τη θεολογία έχει ριζικά αντιστραφεί. Αντί να εξετάζεται πώς τα φαινόμενα που παρατηρούνται στη φύση επαληθεύουν τις φιλοσοφικές θεωρίες σχετικά με τη δημιουργία και τη φύση του κόσμου, είναι πλέον οι επιστημονικοί νόμοι που παρέχουν στους φιλοσόφους παραδείγματα, επιχειρήματα και θέματα για στοχασμό.

Αυτή η επιστημονική ανάπτυξη γεννά ένα νέο πνεύμα που εμπεριέχει αισιοδοξία και πίστη στην ανθρώπινη λογική. Καταγινόμενη να καταλάβει τους μηχανισμούς που διέπουν τον κόσμο, η λογική θα μπορέσει να φέρει στην ανθρωπότητα την αφθονία, την ευφύια και την ευημερία. Έκτοτε ο θαυμασμός για την επιστήμη ξεπερνά τον κύκλο των ειδικών για να εξαπλωθεί στο καλλιεργημένο κοινό. Τούτο ενθουσιάζεται με τα εκλαϊκευμένα έργα που κάνουν προσιτές τις επιστημονικές ανακαλύψεις: τις *Συνομιλίες για την πολλαπλότητα του κόσμου* (*Entretiens sur la pluralité des mondes*, 1686) του Φοντενέλ, που εκλαϊκεύουν για το κοινό των σαλονιών το σύστημα του Κοπέρνικου, το *Θέαμα της φύσης* (*Le Spectacle de la nature*, 1732) του αβιά Πλυσ, το οποίο, μεταφρασμένο σ' όλη την Ευρώπη, αναμυγνύει επιστήμη και θεολογία, και κυρίως τη *Φυσική ιστορία, γενική και ειδική* (*Histoire naturelle, générale et spécifique*) του Μπικρόν, που δημοσιεύεται σε 44 τόμους μεταξύ 1749 και 1840.

Λίγοι άνθρωποι των γραμμάτων αντιστέκονται στην επιθυμία να βάζουν τη δική τους πέτρα στο ανεγειρόμενο οικοδόμημα: ο Μοντεσκιέ δημοσιεύει ένα υπόμνημα πάνω στη χρήση των νεφρικών αδένων, ο Βολταίρος συντάσσει μια μελέτη σχετικά με τη φωτιά, ο Ντιντερό ενδιαφέρεται για την ιατρική και την ανατομία. Αριστοκράτες και μεγαλοαστοί αποκτούν εργαστήρια φυσικής ή χημείας, συλλέγουν πετρώματα, αναπαράγουν πειράματα που περιγράφονται από τους επιστήμονες. Ορισμένοι πέφτουν θύματα του τσαρλατανισμού κάποιων επιτή-

δειων, όπως του Γερμανού γιατρού Μέσμερ, που βεβαιώνει ότι μπορεί να θεραπεύει όλες τις ασθένειες με τον «ζωικό μαγνητισμό», ή του μυστηριώδη Καλιόστρο, του οποίου οι υποτιθέμενες υπερφυσικές δυνάμεις συναρπάζουν κάποια στιγμή τη γαλλική υψηλή κοινωνία.

Αυτή η επιστημονική μόδα εξηγεί επίσης τον πολλαπλασιασμό των ακαδημιών. Ιδρύονται με τη στήριξη ηγεμόνων που προσπαθούν, με επιχορηγήσεις, αμοιβές κι άλλες εργασιακές διευκολύνσεις, να προσελκύσουν τους μεγαλύτερους επιστήμονες της Ευρώπης. Κατ' εικόνα της Βασιλικής Εταιρείας του Λονδίνου ή της Ακαδημίας των Επιστημών στη Γαλλία, γεννιούνται η Ρωσική Ακαδημία Επιστημών της Αγίας Πετρούπολης (1724), η Βασιλική Ακαδημία Επιστημών της Σουηδίας στη Στοκχόλμη (1739) ή η Βασιλική Δανική Ακαδημία Επιστημών και Γραμμάτων στην Κοπεγχάγη (1745). Τούτες ανταλλάσσουν υπομνήματα για να κάνουν γνωστές τις ανακαλύψεις τους, συζητούν τα αποτελέσματα και προτείνουν νέες ερμηνείες. Η Ευρώπη των επιστημόνων, γεννημένη τον 16ο αιώνα, εξακολουθεί να αγνοεί τα σύνορα και τα έθνη και να προωθεί, με διαρκή συνεργασία, την ευρωπαϊκή επιστήμη.

Οι πρόοδοι που πραγματοποιούνται τον 18ο αιώνα είναι αποφασιστικές σε όλους τους τομείς. Εισάγουν την Ευρώπη σε μια επιστημονική εποχή που θα αποδώσει όλους τους καρπούς της τον 19ο αιώνα, περνώντας από το στάδιο των εικασιών σε εκείνο της τεχνικής χρησιμοποίησης. Στον τομέα των μαθηματικών ο απειροστικός λογισμός προοδεύει κατά θεαματικό τρόπο, αποδεσμεύοντας οριστικά την ανάλυση από τη γεωμετρία. Ο Λαγκράνζ δημοσιεύει την *Αναλυτική μηχανική* (*Mécanique analytique*, 1788), ο Μονζ θέτει τις αρχές της παραστατικής γεωμετρίας, ενώ ο ντ' Αλαμπέρ εκθέτει στην *Πραγματεία περί δυναμικής* (*Traité de dynamique*, 1743) τους νόμους της στατικής και της δυναμικής των υγρών.

Τα βήματα αυτά και οι υποθέσεις του Νεύτωνα επιτρέπουν μια αξιοσημείωτη ανάπτυξη της αστρονομίας. Πράγματι, μαθηματικοί και αστρονόμοι αγωνίζονται να επαληθεύσουν τις ιδέες του Νεύτωνα. Το 1759 ο Κλαιρώ κατορθώνει να υπολογίσει την ημερομηνία επιστροφής του κομήτη Χάλεϋ, που είχε παρατηρηθεί το 1682. Γαλλικές αποστολές στους πόλους καταδεικνύουν ότι ο πλανήτης είναι πεπλατυσμένος στα δύο άκρα του. Αναρίθμητες παρατηρήσεις επιτρέπουν την ανακάλυψη του Ουρανού, τη μελέτη του δακτυλίου του Κρόνου ή της Αφροδίτης. Τέτοιες αστρονομικές γνώσεις συντίθενται από τον Λαπλάς στο έργο του *Έκθεση περί του παγκόσμιου συστήματος* (*Exposition du système du monde*, 1796).

Στο χώρο της φυσικής η περίοδος χαρακτηρίζεται από τον πολλαπλασιασμό των πειραμάτων που αφορούν τον ηλεκτρισμό. Η χημεία δύσκολα απαλλάσσεται από τις αντιλήψεις του Μεσαίωνα κατά τον οποίο βασιλευσε η αλχημεία. Μια αποφασιστική τομή γίνεται ωστόσο με τον Λαβουαζιέ, ο οποίος από το 1772 δημιουργεί την ποσοτική χημεία και θέτει τη θεμελιώδη αρχή σύμφωνα με την οποία σε μια χημική αντίδραση δεν υπάρχει απώλεια ύλης. Ο ίδιος ανακαλύπτει το οξυγόνο, πραγματοποιεί την ανάλυση και τη σύνθεση του ύδατος και ετοιμάζει το 1787 μια χημική ονοματολογία των σωμάτων.

Οι φυσικές επιστήμες επιτελούν κι αυτές αξιοσημείωτες προόδους. Με αφετηρία την κατάταξη και την ονοματολογία, καταλήγουν σε ευρύτερες υποθέσεις που ανατρέπουν τις ως τότε παραδεδεγμένες αντιλήψεις. Αντιμαχόμενος την ιδέα σύμφωνα με την οποία όλα τα στοιχεία της Δημιουργίας τέθηκαν από τον Θεό με δηλωμένο σκοπό τη διευκόλυνση της επιβίωσης των ειδών, Ο Ρεωμύρος δίνει, μεταξύ 1734 και 1742, στις *Αναφορές που θα χρησιμεύσουν στην ιστορία των εντόμων* (*Mémoires pour servir a l'Histoire des insectes*), μια περιγραφή βασισμένη στην παρατήρηση των διαφόρων εν λόγω ειδών. Ο Λινναίος προτείνει, στις διαδοχικές εκδόσεις του *Συστήματος της φύσης* (*Systema naturae*), μια ταξινομήση των ζώων και των φυτών που θα αμφισβητηθεί από τους αδελφούς Ζυσιέ και κυρίως από τον Γάλλο Αντανσόν στις *Οικογένειες των φυτών* (*Familles des plantes*, 1763). Ταξινομώντας τα όντα με βάση το σύνολο των χαρακτηριστικών τους, διακρίνει μια εξέλιξη των εμβίων. Αρχικά οπαδός της σταθερότητας των ειδών, πεπεισμένος δηλαδή ότι τα έμβια βγήκαν από τα χέρια του Δημιουργού εντελώς διαμορφωμένα, ο Μπυφρόν παραδέχεται, όσο προχωρεί η εγκυκλοπαιδική *Φυσική ιστορία* του, την εξέλιξη των ειδών υπό την επίδραση φυσικών συνθηκών, και μάλιστα την αρχή της φυσικής επιλογής αυτών των ειδών.

Τέλος ο επιστημονικός ενθουσιασμός του 18ου αιώνα εκφράζεται με τη σημασία των προόδων της ιατρικής και με ορισμένες τεχνικές ανακαλύψεις που φέρνουν επανάσταση στην οικονομία. Τα επιτεύγματα είναι τέτοια που θεμελιώνουν την πίστη στις απεριόριστες δυνατότητες της ανθρώπινης λογικής.

ΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Στη μνήμη των Ευρωπαίων, ο 18ος αιώνας παραμένει ο «αιώνας του Διαφωτισμού». Ξεπερνώντας τα σύνορα της Γαλλίας, της φυσικής εστίας της, το κίνημα εξαπλώνεται σε όλα τα κράτη της ηπείρου. Μια μακρά περίοδος ερέβους, προκατάληψης και σκοταδισμού παραχωρεί τη θέση της σε μια εποχή κατά την οποία ο ανθρώπινος λόγος και το κριτικό πνεύμα θριαμβεύουν και αξιώνουν να ανοίξουν στην ανθρωπότητα τις θύρες μιας απεριόριστης προόδου. Σύγχρονο της νευτώνειας επιστήμης, το φιλοσοφικό κίνημα κληρονομεί παράλληλα τον ουμανισμό και τον καρτεσιανισμό.

Η φιλοσοφία χαρακτηρίζεται λοιπόν από τα πρωτεία του λόγου και έτσι ακριβώς την προσδιορίζει η Αν ντε Λαμπέρτ σε μια διάσημη ρήση: «Φιλοσοφώ σημαίνει ότι αποδίδω στο λόγο όλη του την αξία και τον κάνω να επανακτήσει τα δικαιώματά του, κλονίζω το ζυγό της παράδοσης και της αυθεντίας» (1715). Εν κατακλείδι, το κίνημα οφείλει πολλά στους στοχαστές οι οποίοι, από τον 16ο αιώνα, κρίνουν ότι δεν είναι δυνατό να γίνονται αποδεκτές χωρίς εξέταση οι αρχές που θεωρούνται ως ακλόνητες βάσεις της κοινωνίας, ακόμα κι αν αφορούν τους πολιτικούς θεσμούς, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις ή τους ηθικούς κανόνες. Ανάμεσα στους άμεσους εμπνευστές των φιλοσόφων του 18ου αιώνα, ιδι-

αίτερη θέση κατέχουν ο Μπαϊλ και ο Φοντενέλ, οι οποίοι από τα τέλη της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΔ΄ εξαιρούν την αξία του κριτικού πνεύματος, καθώς και οι φιλόσοφοι των φυσικών δικαιωμάτων στην Αγγλία του 17ου αιώνα, ιδιαίτερα δε ο Λοκ.

Η φιλοσοφική ζύμωση φτάνει στην οξύτερη μορφή της στη Γαλλία, την πλουσιότερη χώρα της Ευρώπης, εκεί όπου η κίνηση της διανόησης έδινε τον τόνο ήδη από τον 17ο αιώνα, εκεί όπου είχε διαμορφωθεί και θεωρητικοποιηθεί το πρότυπο της θείω δικαιώματι απόλυτης μοναρχίας και όπου οι κοινωνικές εντάσεις ήταν οι πιο ζωηρές.

Πρωτοστατεί ο Σαρλ ντε Σεγκοντά, βαρώνος του Μοντεσκιέ, εκπρόσωπος-σύμβολο της αριστοκρατίας της τηβέννου των παρλαμέντων. Το κριτικό πνεύμα του εκδηλώνεται στη σατιρική συλλογή *Περσικές επιστολές* (*Lettres persanes*, 1721). Αμφισβητώντας τους γαλλικούς θεσμούς και τα ήθη, δεν χαρίζεται ούτε στη βασιλική απολυταρχία ούτε στη θρησκευτική αδιαλλαξία. Το κυριότερο έργο του, *Το πνεύμα των νόμων* (*L'Esprit des lois*, 1748), τον κάνει πρόδρομο της πολιτικής επιστήμης. Σ' αυτό εξετάζει τις διάφορες μορφές καθεστώτων και τις κινητήριες δυνάμεις που τις διέπουν, τη δημοκρατική διακυβέρνηση που θεμελιώνεται στην αρετή, τη δεσποτική διακυβέρνηση της οποίας ελατήριο είναι ο φόβος, τη μοναρχική διακυβέρνηση που ρυθμίζεται από νόμους και βασιίζεται στην τιμή. Σ' αυτή την τελευταία μορφή διακυβέρνησης ο Μοντεσκιέ δίνει εμφανώς την προτίμησή του. Λαμβάνοντας ως πρότυπο το βρετανικό καθεστώς, περιγράφει θεωρητικά τη λειτουργία του, υποστηρίζοντας ότι η ελευθερία εξασφαλίζεται σ' αυτό από τη διάκριση εκτελεστικής, νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας. Εφαρμόζοντας τούτο το πρότυπο στη Γαλλία, κρίνει ότι η μοναρχία θα είναι συμβατή με την ελευθερία αν η εξουσία του μονάρχη περιοριστεί από τις εξουσίες ενδιάμεσων σωμάτων όπως ο κλήρος, η αριστοκρατία ή τα παρλαμέντα. Κατ' αυτό τον τρόπο ο Μοντεσκιέ, αντίπαλος της απόλυτης μοναρχίας, αλλά πολύ απέχοντας από κάθε δημοκρατική αντίληψη, εμφανίζεται συγχρόνως ως θεωρητικός του φιλελευθερισμού και ως φερέφωνο της αριστοκρατίας του παρλαμέντου.

Με τον Βολταίρο, γιο Παρισινού συμβολαιογράφου, εκδηλώνεται μια σκέψη πιο αντιφατική και λιγότερο πεποιημένη, αποκαλυπτική των βλέψεων της γαλλικής αστικής τάξης. Κληρονόμος του κλασικού πνεύματος του 17ου αιώνα που είναι διαμορφωμένο με μέτρο και ορθολογική συμπεριφορά, ο Βολταίρος προβάλλει κι αυτός τις αξίες του φιλελευθερισμού. Εμπνευσμένος από την υπόθεση Καλάς (ενός προτεστάντη κατηγορούμενου για τη δολοφονία του γιου του που ήθελε να ασπαστεί το ρωμαιοκαθολικισμό), η *Πραγματεία για την ανοχή* (*Traité sur la tolérance*, 1763) καταδικάζει τον θρησκευτικό φανατισμό. Κατακρίνοντας τον δεσποτικό χαρακτήρα της γαλλικής μοναρχίας, θεμελιώνει το πολιτικό ιδεώδες του σε μια ισχυρή διακυβέρνηση, φωτισμένη από τη λογική και σεβόμενη τις ελευθερίες των ατόμων και πλέκει κι αυτός το εγκώμιο των βρετανικών θεσμών στις *Φιλοσοφικές επιστολές* (*Lettres philosophiques*, 1734). Θεωρώντας χιμαιρι-

κή την αρχή της ισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους, κρίνει δίκαιο να κυβερνάται η κοινωνία από τους πλουσιότερους που θα φροντίσουν να θριαμβεύσει η λογική στους θεσμούς, τη δικαιοσύνη, τη φορολογία και το εμπόριο.

Κριτικός τέχνης και φιλόσοφος, ο Ντενί Ντιντερό είναι ύποπτος αθεϊσμού (θα φυλακιστεί στον πύργο των Βενσέν γι' αυτό το λόγο μετά τη δημοσίευση της *Επιστολής για τους τυφλούς / Lettre sur les aveugles* το 1749). Κύριος εμπνευστής του φιλοσοφικού κινήματος κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα, είναι, μαζί με τον μαθηματικό ντ' Αλαμπέρ, ο αρχιτέκτονας της θαυμαστής επιτομής που συνιστά η *Εγκυκλοπαίδεια (Encyclopedie)*. Δημοσιευμένοι μεταξύ 1750 και 1772, οι είκοσι πέντε τόμοι της έχουν συνταχθεί από 130 συγγραφείς. Καταγραφή της κατάστασης των επιστημών και των τεχνικών μετά τις θεαματικές προόδους που έχουν συντελεστεί τον 17ο και τον 18ο αιώνα, η *Εγκυκλοπαίδεια* είναι επίσης ένα έργο μάχης, το οποίο, στο όνομα της λογικής και των αρχών του φυσικού δικαίου, έρχεται να καταγγείλει την κατάσταση της κοινωνίας, των θεσμών, των πεποιθήσεων και των παραδεδεγμένων αξιών.

Μανιφέστο της φιλοσοφίας του 18ου αιώνα, η *Εγκυκλοπαίδεια* εμφανίζεται λοιπόν επαναστατική. Υπόκειται έτσι σε καταστολή εκ μέρους της εξουσίας: η δημοσίευση διακόπτεται πολλές φορές (το 1752, το 1759 και το 1781). Ο Βολταίρος αναγκάζεται να αυτοεξοριστεί στην Αγγλία για τρία χρόνια, ενώ το φυλλάδιο του αβάρη Ραινάλ εναντίον του φανατισμού και της τυραννίας (*Φιλοσοφική και πολιτική ιστορία των εγκαταστάσεων και του ευρωπαϊκού εμπορίου στις δύο Ινδίες / Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce európeen dans les deux Indes*) παραδίδεται δημοσίως στην πυρά. Ο λόγος είναι ότι η φιλοσοφική κίνηση καταλήγει στην απερίφραστη κριτική της θρησκείας, της μοναρχίας, της κοινωνίας, ακόμα δε και του καθιερωμένου πλέον από την ιστορία πλαισίου που συνιστά το έθνος-κράτος.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ, ΜΑΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Θεμέλιο της ευρωπαϊκής ενότητας κατά το Μεσαίωνα, ο χριστιανισμός υφίσταται την επίθεση του φιλοσοφικού κινήματος. Η κοσμική έκφρασή του, ο κλήρος, γίνεται αντικείμενο των πρώτων επιθέσεων. Ιδιαίτερα ο Βολταίρος του καταφέρει σκληρά πλήγματα εξαίροντας εναντίον του το πνεύμα της ανεξίτηθης θρησκείας. Αυτή η κριτική των κοσμικών πλευρών της χριστιανικής Εκκλησίας πολύ σύντομα καταλήγει στην αμφισβήτηση των βασικών δογμάτων της θρησκείας. Από τα τέλη του 18ου αιώνα, λογική και χριστιανισμός εμφανίζονται ως στοιχεία ασυμβίβαστα.

Όσοι οι απόψεις των φιλοσόφων στα ζητήματα της θρησκείας δεν είναι ομόφωνες. Έχοντας απορρίψει τα θρησκευτικά δόγματα, οι περισσότεροι στοχαστές διατηρούν μια αόριστη πίστη στον Θεό, ένα θείσμό που δεν έχει καμιά σχέση με οργανωμένη θρησκεία. Τούτος ξεχειλίζει στον Ρουσό σ' ένα αίσθημα αγά-

πης για τον Δημιουργό της φύσης, ενώ στον Βολταίρο μεταφράζεται σε έναν εντελώς έλλογο θαυμασμό για τον «ωρολογοποιό» Θεό που τόσο καλά έχει ρυθμίσει τις κινήσεις των άστρων ή τη διαδοχή των εποχών. Με τον Ντιντερό, η κριτική του χριστιανισμού καταλήγει στον αθεϊσμό και σε μια υλιστική θεώρηση του σύμπαντος. Πρόκειται όμως εδώ για μια μάλλον απομονωμένη περίπτωση.

Στο πολιτικό πεδίο, οι φιλόσοφοι κρίνουν ομόφωνα τις απολυταρχικές αντιλήψεις του 18ου αιώνα ως μη ικανοποιητικές. Αλλά αυτή η κριτική περιορίζεται σοβαρότατα από τους ίδιους τους φιλοσόφους: αν και τόσο έτοιμος να κατακρίνει την αυθαιρεσία και την ανεξέλεγκτη ισχύ των μοναρχών, ο Βολταίρος δεν παύει να συνιστά μια σταθερή μοναρχία, καταγινόμενη με την ευτυχία των ανθρώπων και αρκετά ισχυρή ώστε να παρεμποδίζει την επιρροή της Εκκλησίας. Το ίδιο και ο Μοντεσκιέ, ο οποίος, αν και κατακρίνει με ιδιαίτερη οξύτητα τις συνέπειες της αυθαιρεσίας, δεν βλέπει λύση παρά σε μια εξισορρόπηση της βασιλικής παντοδυναμίας από την αριστοκρατία, φυσική σύμβουλο των ηγεμόνων.

Απέναντι σ' αυτό το συντηρητισμό, οι ιδέες του Ρουσό εμφανίζονται αναπόφευκτα επαναστατικές. Μόνο αυτός διατυπώνει μια κοινωνική κριτική της κατάστασης της Ευρώπης. Βλέποντας στην ανισότητα την πηγή των πολιτικών δεινών της εποχής, διαμορφώνει τη θεωρία του «κοινωνικού συμβολαίου»: η πολιτική εξουσία δεν πρέπει πλέον να θεμελιώνεται σε μια θεϊκή επιταγή στην οποία ο λαός οφείλει να υποτάσσεται αλλά σε ένα ανακλητό συμβόλαιο που συνάπτεται ανάμεσα στο λαό και τον ηγεμόνα.

Το φιλοσοφικό πνεύμα φαίνεται λοιπόν να έχει μεγαλύτερη σημασία για την απόρριψη της παράδοσης και της καθεστηκυίας τάξης στην οποία προβαίνει παρά για τις ανανεωτικές λύσεις που προτείνει.

Έχει εξάλλου θεμελιώδη σημασία από μια εντελώς διαφορετική άποψη. Πράγματι, τον 18ο αιώνα, γεννιέται στους φιλοσοφικούς κύκλους μια νέα αντίληψη, η οποία ξεπερνά τα εθνικά πλαίσια που έχουν καθοριστεί από το Μεσαίωνα: ο κοσμοπολιτισμός. Οι φιλόσοφοι προεσβεύουν την ιδέα ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι, πέρα από τυχαίες διαφορές γλώσσας, φυλής ή θρησκείας. Καθώς αποδοκιμάζεται από τη λογική, ο πατριωτισμός εμφανίζεται ως μια αδιανόητη προκατάληψη στον αιώνα του Διαφωτισμού. Η έννοια των συνόρων είναι κατά συνέπεια αρχαϊκή και ολόκληρη η καλλιεργημένη Ευρώπη κολακεύεται να την αγνοεί. Έτσι ο Γερμανός Σίλερ μπορεί να δηλώνει: «Μην προσπαθείτε να φτιάξετε ένα έθνος, αρχεστείτε να είστε άνθρωποι», ενώ ο Βολταίρος συγχαίρει ανενδοίαστα τον βασιλιά της Πρωσίας Φρειδερίκο Β΄ τον Μέγα, προσάτη των φιλοσόφων, για τη στρατιωτική νίκη που μόλις έχει καταγάγει εναντίον των Γάλλων.

Σ' αυτή την κοσμοπολιτική Ευρώπη του τέλους του 18ου αιώνα διατυπώνεται καθαρά, για πρώτη φορά, η ιδέα ενός «ευρωπαϊκού έθνους». Το κυριότερο είναι ότι δεν εννοείται πια από μια ηγεμονική σκοπιά αλλά από μια προοπτική πλησιέστερη στις σύγχρονες αντιλήψεις.

Πέρα από πολιτικά σύνορα, οι φιλόσοφοι είναι πράγματι πεπεισμένοι για τη βαθύτερη ενότητα της ευρωπαϊκής ηπείρου. Χρησιμοποιούν συχνά την έκφραση

«κοινές συνθήκες της Ευρώπης» και διατείνονται ότι αυτές οι «κοινές συνθήκες» αποτελούν έναν πολιτισμικό πλούτο ικανό να προαγάγει την ενότητά της. Κατά τον Μοντεσκιέ «δεν υπάρχουν πια σήμερα Γάλλοι, Γερμανοί, Ισπανοί, ούτε καν Άγγλοι, υπάρχουν μόνο Ευρωπαίοι». Η Ευρώπη είναι «...ένα κράτος αποτελούμενο από πολλές επαρχίες», δηλώνει ο Ρουσώ, ενώ ο Βολταίρος, επιμένοντας στα πολιτισμικά δεδομένα που είναι ικανά να θεμελιώσουν την ενότητα, περιγράφει την Ευρώπη ως «ένα είδος μεγάλης Δημοκρατίας, την οποία μοιράζονται πολλά κράτη, άλλα μοναρχικά και άλλα μικτά, τούτα αριστοκρατικά κι εκείνα λαϊκά, όλα όμως σε επικοινωνία μεταξύ τους, όλα με τον ίδιο θρησκευτικό πλούτο, όλα με τις ίδιες αρχές δημόσιου δικαίου και πολιτικής, άγνωστες στα άλλα μέρη του κόσμου».

Σ' αυτό το πλαίσιο παρουσιάζονται σχέδια μιας ευρωπαϊκής συνομοσπονδίας. Το 1713 ο αβάς Σαιν-Πιέρ δημοσιεύει ένα «Σχέδιο συνθήκης για να καταστεί διαρκής η ειρήνη στην Ευρώπη». Δεν πρόκειται τόσο για ένα σχέδιο ομοσπονδιοποίησης όσο για ένα είδος διεθνούς οργάνωσης η οποία θα επιτρέπει στους Ευρωπαίους ηγεμόνες να καταφεύγουν στη διαιτησία για να ρυθμίζουν τις διενέξεις τους, απευθυνόμενοι σε μια ευρωπαϊκή γερουσία που θα εδρεύει στην Ουτρέχτη. Αυτή η γερουσία θα διαθέτει ένα ολόκληρο οπλοστάσιο κυρώσεων που θα μπορεί να καταστήσει αποτελεσματικές χάρη στην επέμβαση ενός ευρωπαϊκού στρατού του οποίου οι κληρωτοί θα παρέχονται σε ίσο αριθμό απ' όλα τα ευρωπαϊκά κράτη. Όσο για τον πόλεμο, θα απαγορεύεται μεταξύ Ευρωπαίων ηγεμόνων και θα επιτρέπεται μόνο εναντίον εκείνων που η γερουσία θα κηρύττει «εχθρούς της ευρωπαϊκής κοινωνίας». Τέλος ένα σώμα αντιπροσώπων της γερουσίας θα εγκατασταθεί σε κάθε μεθοριακή πόλη ώστε να επαγρυπνεί για την τήρηση των όρων της συνθήκης. Τούτο το διστακτικό σχέδιο, που χλευάστηκε από τον Βολταίρο και διακωμωδήθηκε από τον Ρουσώ, θυμίζει μερικές από τις διατάξεις του σημερινού Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών.

Το 1795 ο Πρώσος φιλόσοφος Ιμάνουελ Καντ προτείνει με τη σειρά του ένα σχέδιο συνομοσπονδίας ένωσης. Κάθε κράτος θα διατηρεί την ελευθερία του μέσα σε μια ομοσπονδία, ο νόμος της οποίας θα θεμελιώνεται στην «οικουμενική φιλοξενία». Τέλος, και προτού η Γαλλική Επανάσταση αλλάξει ριζικά τις συνθήκες της ευρωπαϊκής πολιτικής ζωής, ο Ουάσινγκτον έγραφε στον Λαφαγιέτ: «Μια μέρα, κατά το πρότυπο των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, θα ιδρυθούν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης».

Έτσι γεννιέται, κατά τον 18ο αιώνα, η ευρωπαϊκή ιδέα. Αν και δεν έχει επιτευχθεί καμιά ομοφωνία ως προς τη μορφή που θα πρέπει να προσλάβει, ολόκληρη η καλλιεργημένη Ευρώπη αντιλαμβάνεται μια δέσμη «κοινών συνθηκών», που πολλοί πιστεύουν ότι θα πρέπει να καταλήξει σε μια πολιτική κοινότητα.

Αυτή η τάση ενισχύεται από την εξέλιξη της οικονομικής σκέψης η οποία καταγγέλλει τους κάθε είδους περιορισμούς που βαρύνουν τις ανταλλαγές και την παραγωγή εξαιτίας του εμποροκρατικού πνεύματος και της ύπαρξης των συνόρων. Πειπεισμένοι ότι υπάρχουν φυσικοί νόμοι της παραγωγής και των ανταλλα-

γών, οι οικονομολόγοι του 18ου αιώνα κρίνουν ότι η Ευρώπη θα γνωρίσει την ευημερία αν οι άνθρωποι αφήσουν αυτούς τους μηχανισμούς να λειτουργήσουν, αντί να τους ρυθμίζουν. Η νέα σκέψη προσχωρεί αποφασιστικά στις αντιλήψεις που έχει εκθέσει ο Άνταμ Σμιθ στη *Διερεύνηση της φύσης και των αιτίων του πλούτου των εθνών* (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776): δεν είναι η ποσότητα των συσσωρευμένων πολυτίμων μετάλλων που συνιστά τον πλούτο μιας χώρας αλλά η εργασία και το επιχειρηματικό πνεύμα. Ηγετική μορφή των Γάλλων φυσιοκρατών, ο Κεναί, γιατρός του Λουδοβίκου ΙΕ' και συντάκτης του άρθρου *Σπόροι* (*Grains*) της *Εγκυκλοπαιδείας*, εκτιμά ότι η γη είναι η κύρια πηγή πλούτου. Το ζήτημα είναι να την κάνει κανείς να καρποφορήσει εκμεταλλευόμενος την κατά τρόπο ορθολογικό με τη βοήθεια και την προστασία του κράτους. Ο Γκουρναί κι άλλοι Γάλλοι οικονομολόγοι συμβουλεύουν να προστεθούν στη γη η βιομηχανία και το εμπόριο. Αλλά σε όλες τις περιπτώσεις η ευημερία βασίζεται στην ελευθερία της παραγωγής και των ανταλλαγών. Το σύνθημα αυτών των φιλελεύθερων οικονομολόγων, «*Laissez faire, laissez aller*» («αφήστε τα πράγματα να ακολουθήσουν το δρόμο τους»), τους τοποθετεί στους αντίποδες του εμποροκρατικού πνεύματος που είχε κυριαρχήσει στην Ευρώπη από τον 16ο αιώνα.

Έτσι οικοδομείται γύρω από το φιλοσοφικό πνεύμα μια Ευρώπη της λογικής. Επιζητεί να αντικαταστήσει την κληρονομημένη τάξη πραγμάτων του παρελθόντος, της οποίας καταγγέλλονται οι σκληρώσεις και οι αρχαϊσμοί, με μια νέα κοινωνία στην οποία τα φυσικά δικαιώματα του ατόμου θα διαφυλάσσονται από τα φωτισμένα κράτη και από το Διαφωτισμό των φιλοσόφων. Μια κοινωνία όπου ο φανατισμός και η αδιαλλαξία θα έχουν αποβληθεί, όπου θα βασιλεύει η ευημερία χάρη στις προόδους της επιστήμης και της τεχνικής, και όπου, κατευθυνόμενοι από τη λογική τους, οι άνθρωποι θα πάψουν να αντιτίθενται στο ελεύθερο παιχνίδι των οικονομικών δυνάμεων, οι οποίες θα είναι εγγυήτριες της αφθονίας και της ευτυχίας για όλους. Μια παραδεισιακή Ευρώπη στην οποία η ευαισθησία θα μπορεί να ανθήσει.

Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ «ΕΥΑΙΣΘΗΤΩΝ ΨΥΧΩΝ»

Στο χώρο των τεχνών και της λογοτεχνίας, κατά το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα, αποκαλύπτονται οι «ευαίσθητες ψυχές». Αυτό το προρομαντικό ρεύμα εμπνέεται σε μεγάλο βαθμό από τη βρετανική λογοτεχνία, όπου θριαμβεύει μια μελαγχολία θεμελιωμένη στη φαντασία, τη θλίψη κι ακόμη στην αίσθηση του μακάβριου. Ποιήματα που αντλούν την έμπνευσή τους από την ψυχική οδύνη (*Το παράπονο ή νυκτερινές σκέψεις / The Complaint or the Night Thoughts* του Έντουαρντ Γιάνγκ), ηθοπλαστικά μυθιστορήματα (*Πάμελα ή η επιβράβευση της αρετής / Pamela or the Virtue Rewarded* του Ρίτσαρντσον), νοσηρά γούστα (*Ελεγεία γραμμένη σε ένα κοιμητήριο της υπαίθρου / Elegy written in a country*

cemetery του Τόμας Κέιγκ) μέχρι και τα ρίγη που προκαλεί το φανταστικό στοιχείο (*Το φρούριο του Οτράντο / The Castle of Otranto* του Χόρας Γουόλπολ), προσδιορίζουν μια νέα λογοτεχνική καλαισθησία, η οποία εδραιώνεται από αντίδραση προς τον θριαμβεύοντα ορθολογισμό του αιώνα. Από την ίδια έμπνευση απορρέει ο εσωτερικισμός των πνευματικών εταιρειών. Ο βρετανικός ελευθεροτεκτονισμός δίνει το παράδειγμα με την υιοθέτηση των Συνταγμάτων του Άντερσον από τη Μεγάλη Στοά της Αγγλίας (1783), προτού διαδοθεί στη Γαλλία, όπου προκαλεί το ενδιαφέρον της αριστοκρατίας, της αστικής τάξης και ενός αξιολογού τμήματος του κλήρου.

Από την Αγγλία το ρεύμα των «ευαίσθητων ψυχών» περνά στη Γαλλία, όπου γνωρίζει σημαντική επιτυχία, όπως δείχνει σε μεγάλο βαθμό το έργο του Ζαν-Ζακ Ρουσό. Φιλόσοφος της δημοκρατίας και της ισότητας στο *Λόγο για την καταγωγή και τις βάσεις της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων* (*Discours sur l'origine et le fondement de l'inégalité parmi les hommes*) ή στο *Περί του κοινωνικού συμβολαίου* (*Du Contrat social*), ο Ρουσό γίνεται ο υμνωδός της φύσης στις *Ονειροπολήσεις του μοναχικού περιπατητή* (*Rêveries du promeneur solitaire*), ο φιλάρεσκος ζωγράφος των δικών του παθών στις *Εξομολογήσεις* (*Les Confessions*) και εκείνος του παράφορου πλατωνικού έρωτα στη *Νέα Ελοΐζα* (*La Nouvelle Héloïse*), μυθιστόρημα που ξεχειλίζει από αρετή και αγαθά συναισθήματα. Ακολουθώντας τον, ο Μπερναρντέν ντε Ζαιν-Πιέρ κάνει ολόκληρη τη Γαλλία να κλάψει με την αφήγηση των αντιξοοτήτων στις οποίες προσκορούει το ειδύλλιο του *Παύλος και Βιργινία* (*Paul et Virginie*, 1787), ενώ η Ευρώπη συγκλονίζεται από πόνο διαβάζοντας τα *Πάθη του νεαρού Βέρθερου* (*Die Lieder des jungen Werthers*, 1774) του Γερμανού Γκαίτε.

Οι ηθοπλαστικοί ζωγραφικοί πίνακες του Γκρεξ, στους οποίους τα μεγάλα αισθήματα ανταγωνίζονται τις υψηλές χειρονομίες, εκφράζουν πλήρως το νέο πνεύμα: επιδεικτική ευαισθησία, διάθεση για ένα ηρωικό ήθος και λατρεία «της φυσικής κατάστασης». «Ο Γκρεξ είναι ο ζωγράφος μου», θα αναφωνήσει ο Ντιντερό αφού θαυμάσει στην έκθεση του 1761 τα έργα του ζωγράφου των «ευαίσθητων ψυχών» (τη *Νεαρή κόρη κλαίουσα το πεθαμένο καναρίνι της / Jeune fille pleurant son serin mort*, τον *Τιμωρημένο κακό γιο / Le mauvais fils puni* ή τη *Σπασμένη στάμνα / Cruche cassée*).

Ο έρωτας για τη φύση είναι μια από τις πιο διαδεδομένες μορφές αυτής της ευαισθησίας. Εκδηλώνεται με την προτίμηση για τους φυσικούς κήπους «αγγλικού τύπου», των οποίων η επιτήδεια και ευφάνταστη ανάπτυξη έρχεται σε αντίθεση με την άκαμπτη γεωμετρική τάξη των κήπων «γαλλικού τύπου». Η κλίση προς την άγρια φύση, προς τη ζοφερή μεγαλοπρέπεια των βουνών, των ωκεανών και των καταγίδων εξαπλώνεται. Ο Ρουσό συνεπαίρνεται από έναν ηδονικό τρόπο μπροστά στα «μεγάλα μαύρα δάση που προκαλούν δέος». Σ' ένα πιο ευχάριστο επίπεδο ευγενείς και αστοί χτίζουν στην ύπαιθρο «τρέλες»¹⁰⁴, που τους δίνουν την ψευδαίσθηση μιας αγροτικής ζωής. Στη βασιλική κλίμακα, η βασίλισσα Μαρία-Αντουανέτα και το περιβάλλον της εκδηλώνουν τις ίδιες ε-

πιθυμίες παίζοντας τους χωρικούς στους ψεύτικους καλαμιώνες του Μικρού Τριανόν.

Αυτό το ρεύμα των «ευαίσθητων ψυχών», που εμφανίζεται τόσο αντίθετο προς την πομπώδη και επιτηδευμένη αυστηρότητα της «μεγάλης καλαισθησίας» (*grand goût*) στην εποχή του Λουδοβίκου ΙΔ', σημαδεύει την καλλιτεχνική εξέλιξη του 18ου αιώνα.

Η «ΝΕΑ ΚΑΛΑΙΣΘΗΣΙΑ»

Επιβεβλημένη από τον Λουδοβίκο ΙΔ', η «μεγάλη καλαισθησία» τίθεται υπό αμφισβήτηση μετά τις αποτυχίες της απόλυτης μοναρχίας και την οικονομική κρίση του κράτους. Το πνεύμα ελευθερίας που μαρτυρούν τα πρώτα γραπτά των «λιβερτίνων»¹⁰⁶ σύντομα αγγίζει τις καλλιτεχνικές εκδηλώσεις. Η τέχνη του 18ου αιώνα παύει να περιβάλλεται τον σχετικά επίσημο χαρακτήρα που συνήθιζε, για να γίνει μια τέχνη ιδιωτική. Στο εξής ο ηγεμόνας παύει να είναι ο κύριος μαϊκήνας, τον οποίο μιμούνται οι πλουσιότεροι από τους αυλικούς. Ευγενείς και αστοί παραγγέλλουν πλέον έργα τα οποία σκοπό έχουν να τους προσφέρουν την απόλαυση των ματιών και την άνεση της ζωής. Εφοπλιστές, χρηματιστές, μέλη των παρλαμέντων ή μεγάλοι αρχιερείς διακοσμούν τους μεγαλοπρεπείς πύργους ή τα ιδιωτικά μέγαρα που χτίζουν με πίνακες και γλυπτά των καλλιτεχνών του συρμού.

Για να παρουσιάσουν αυτά τα έργα, οι καλλιτέχνες οργανώνουν, από το 1737, τακτικές εκθέσεις: τα «σαλόνια». Κριτικοί τέχνης εκφέρουν τη γνώμη τους για την ποιότητα των εκτιθέμενων έργων στο όνομα των μορφών καλαισθησίας που κυριαρχούν στην κοινωνία. Έτσι γίνεται γνωστός ο Ντιντερό.

Εγκαταλείποντας τη μεγαλοπρέπεια και την επίδειξη, η κοινωνία του 18ου αιώνα επιζητεί την άνεση. Αντί για τις απέραντες επίσημες αίθουσες προτιμώνται μικρότερα εξειδικευμένα δωμάτια, καλύτερα προσαρμοσμένα στην ιδιωτική ζωή: τραπεζαρίες, σαλόνια, μπουντουάρ, υπνοδωμάτια διακοσμημένα με ζωγραφισμένες ξύλινες επενδύσεις, έπιπλα με χαριτωμένες καμπύλες, μπερζέρες, μικρά τραπεζάκια ή σεκρετέρ. Στο εξής η οικειότητα υπερισχύει της εμφάνισης. Είναι η εποχή των νεκρών φύσεων του Ουντρώ, των σκηνών της αστικής ζωής που απεικονίζει ο Σαρντέν, των προσωπογραφιών του Βαν Λο, του Νατιέ ή του Κεντέν ντε Λα Τουρ, των προτομών του Λεμουάν, του Πιγκάλ ή του Ουντόν.

Τούτη η αντίδραση εναντίον της «μεγάλης καλαισθησίας» εξηγεί τη δυναμική επιστροφή του μπαρόκ κατά το πρώτο ήμισυ του 18ου αιώνα. Από την Ιταλία, στην οποία δεν έπαψε να ευημερεί, το μπαρόκ φτάνει στο Τιρόλο, την Αυστρία, τη Βοημία, τη Σιλεσία και τις ακτές της Βαλτικής. Εκκλησίες ζωγραφισμένες και κωδωνοστάσια με βολβοειδείς σκεπές ή αγάλματα με πολύπτυχα ενδύματα σημαδεύουν την επιρροή του. Ο Ραστρέλι φτιάχνει στην Αγία Πετρούπολη το μοναστήρι Σμόλνι και τα Χειμερινά Ανάκτορα. Ο ρυθμός ροκοκό εμφανίζεται στη

νότια Γερμανία και την κεντρική Ευρώπη, χρησιμοποιώντας σε τέτοιο βαθμό τη διακόσμηση ώστε να κρύβει την αρχιτεκτονική: πληθωρικά σχήματα, πλεονασμός γύψινων στοιχείων και νωπογραφιών, απατηλές προσόψεις, συστηματική αναζήτηση της ιδιοτροπίας σηματοδίνουν για παράδειγμα το ανάκτορο του Τσβίνγκερ στη Δρέσδη ή την εκκλησία του Βης στη Βαβαρία. Στη Γαλλία η τάση αυτή, μετριασμένη από τον κλασικισμό, γεννά το ρυθμό «ροκαίγ»: οι φυσικές σπηλιές των «ιταλικών» κήπων δίνουν τον τόνο.

Ο ρυθμός αυτός αγγίζει λιγότερο την αρχιτεκτονική, που παραμένει πιστή στο κλασικό γούστο, απ' ό,τι τη διακόσμηση και το στολισμό: περιεστραμμένες σφυρήλατες σιδεριές στην πλατεία Στανισλάς της Νανσύ, ζωγραφιές σε ξύλινες επενδύσεις σαλονιών (αρθρογραφήματα, γιρλάντες ή εξωτικές τοπιογραφίες), περιόκομπα έπιπλα, θεαματικά γλυπτά όπως τα *Άλογα του Μαρλύ* (*Chevaux de Marly*, 1745) του Κουστού. Τέλος η ζωγραφική επηρεάζεται βαθιά: ο Αντουάν Βατώ (*Ερωτικές πανδαισίες / Fêtes gallantes*), ο Φρανσουά Μπουσέ και κυρίως ο Φραγκονάρ βάζουν στο προσκήνιο πρόσωπα της κωμωδίας σε μια κατά συνθήκη φύση.

Το δεύτερο ήμισυ του αιώνα σηματοδοτεί μια καμπή που οφείλεται στην εισβολή του ρεύματος των «ευαίσθητων ψυχών» και στην ανακάλυψη της ιστορίας. Πράγματι οι αρχαιολογικές αποστολές πολλαπλασιάζονται και επιτρέπουν την ανακάλυψη αρχαίων μνημείων στην Ιταλία (ανασκαφές στο Ερκουλάνουμ και την Πομπηία, ετρουσκικά ερείπια), την Ελλάδα και την Εγγύς Ανατολή (αιγυπτιακή τέχνη, ιερογλυφικά). Ακολουθώντας τον Βενετό χαρακτή Πιρανέζι, που με τα χαρακτηριστικά του κάνει γνωστά τα ερειπωμένα μνημεία, ο Γάλλος ζωγράφος Υμπέρ Ρομπέρ βάζει το φως του ήλιου να παιχνιδίζει στις ρωμαϊκές αρχαιότητες. Στο Παρίσι, ο δούκας της Σαρτ χτίζει ψεύτικα ερείπια στο πάρκο της «Φολί Μονσώ». Αυτή η προτίμηση για την αρχαιολογία συνδυάζεται στον προσωπογράφο Ρένολντς ή τον τοπιογράφο Γκύνσμπορω με την αγάπη της φύσης, όπου η Αγγλία δίνει το παράδειγμα. Έτσι ενδιαφέρον για την ιστορία και πάθος για τη φύση αναμινύονται στα έργα της «νεοκλασικής» σχολής, η οποία δεσπόζει στην καλλιτεχνική παραγωγή τα τελευταία χρόνια του αιώνα. Μάλιστα το ενδιαφέρον για την Αρχαιότητα οδηγεί τον Λουί Νταβίντ να εξάρει τις πολιτικές αρετές της εποχής της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας και την απόλυτη αφοσίωση του πολίτη στο κράτος. Ένας πίνακας όπως *Ο όρκος των Ορατίων* (*Le serment des Horaces*, 1785) προαναγγέλλει τον ηρωικό ενθουσιασμό και τους φλογερούς και λυρικούς λόγους της περιόδου της Γαλλικής Επανάστασης.

Για μια φορά ακόμη, σ' αυτό το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα, η Γαλλία δίνει τον τόνο και προκαλεί το θαυμασμό της Ευρώπης στο χώρο της λογοτεχνίας, του στοχασμού και των τεχνών. Οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες της εκθειάζονται και αντιγράφονται, ενώ οι φιλόσοφοί της φαίνονται να επηρεάζουν τους πολιτικούς θεσμούς των ευρωπαϊκών χωρών. Ο κοσμοπολιτισμός που τότε κυριαρχεί εμφανίζεται, από πολλές απόψεις, ως μια πνευματική και πολιτιστική κατάκτηση της Ευρώπης από τη Γαλλία πολύ πριν η Γαλλική Επανάσταση

και η αυτοκρατορία προχωρήσουν σε μια κατάκτηση στρατιωτική και πολιτική. Αυτή η κυριαρχία δεν είναι απαλλαγμένη από εθνικές αντιστάσεις οι οποίες δείχνουν ότι τόσο στο πολιτιστικό όσο και στο πολιτικό πεδίο η εποχή των ηγεμονιών έχει περάσει και έχει έρθει πλέον η ώρα του έθνους.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ

Η αδιαφιλονίκητη ηθική και πνευματική υπεροχή της Γαλλίας διαρκεί ως το 1760. Προέρχεται αναμφίβολα από το γόητρο που διέθετε η γαλλική ισχύς σ' ολόκληρη την Ευρώπη από την εποχή του Λουδοβίκου ΙΔ'. Οι πολυάριθμοι άλλοι μετανάστες που πήγαιναν να εγκατασταθούν στην Ευρώπη, είτε ως αποτέλεσμα της δημογραφικής πίεσης στη Γαλλία είτε λόγω των θρησκευτικών διώξεων, συντελούσαν στη διάδοση αυτής της προτίμησης για τα γαλλικά πράγματα και αυτής της γνωριμίας με τη Γαλλία.

Η υπεροχή οφείλεται επίσης στη γενικευμένη χρήση της γαλλικής γλώσσας από τις καλλιεργημένες τάξεις της Ευρώπης. Η Μαρία Θηρεσία της Αυστρίας, ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος Β' της Πρωσίας και η αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β' η Μεγάλη της Ρωσίας μιλούν άπταιστα τα γαλλικά και τα χρησιμοποιούν τόσο στις επίσημες πράξεις και τη διπλωματική αλληλογραφία τους όσο και στις προσωπικές επιστολές τους. Ο βασιλιάς της Πρωσίας διατάζει να συντάσσονται στα γαλλικά τα υπομνήματα της Ακαδημίας του Βερολίνου: «Οι ακαδημίες, για να είναι χρήσιμες, πρέπει να κοινοποιούν τις ανακαλύψεις τους στην οικουμενική γλώσσα, και αυτή η γλώσσα είναι τα γαλλικά». Το 1767 ο Βολταίρος υπογράμμιζε ότι «η γλώσσα μας μιλιέται στη Βιέννη, το Βερολίνο, τη Στοκχόλμη, την Κοπεγχάγη, τη Μόσχα. Είναι η γλώσσα της Ευρώπης». Τα λογοτεχνικά έργα πρέπει να μεταφράζονται στα γαλλικά ώστε να διαβάζονται στις διάφορες χώρες της Ευρώπης.

Η υπεροχή οφείλεται ακόμη στην παγκόσμια αναγνωρισμένη αξία των Γάλλων συγγραφέων του 17ου αιώνα. Δεν περιορίζεται όμως στη λογοτεχνία και τη γαλλική γλώσσα. Η Ευρώπη ακολουθεί επίσης τη γαλλική σχολή σ' ό,τι αφορά την αρχιτεκτονική, τη ζωγραφική, τη γλυπτική ή τη μουσική.

Στο εξής τούτη η υπεροχή είναι πλήρως αποδεκτή. Πρεσβευτής στο Παρίσι, ο Ναπολιτάνος μαρκήσιος Καρατσιόλο γράφει: «Παρίσι, πρότυπο των ξένων κρατών, ή η γαλλική Ευρώπη» (1776), ενώ η Ακαδημία του Βερολίνου προτείνει ως θέμα διαγωνισμού τη διερεύνηση των λόγων στους οποίους οφείλεται η οικουμενικότητα της γαλλικής γλώσσας και στεφανώνει τον συγγραφέα Ριβαρόλ του οποίου ο λόγος περιλαμβάνει φράσεις όπως η ακόλουθη: «Φαίνεται να έχει έρθει η εποχή που θα λέμε "ο γαλλικός κόσμος", όπως άλλοτε "ο ρωμαϊκός κόσμος"».

Η ακτινοβολία του γαλλικού προτύπου κάνει το Παρίσι την πνευματική πρωτεύουσα της Ευρώπης. Το βουλευτήριο που οδηγεί από την Πύλη Σαιντ-Αντουάν στην Πύλη Σαιν-Μαρτέν γίνεται το σταυροδρόμι της κοσμικότητας και

της διασκέδασης της υψηλής κοινωνίας. Η πολιτική συζητιέται στις λέσχες, τα καφέ και κυρίως τα σαλόνια όπου διαμορφώνονται και διαδίδονται νέες ιδέες γεννημένες από το φιλοσοφικό πνεύμα. Εκείνα της μαρκησίας ντε Λαμπιέρ, της κυρίας ντυ Τανσέν ή της κυρίας ντυ Ντεφάν προσελκύουν συγγραφείς, φιλοσόφους, χρηματιστές, αξιωματούχους ή μεγάλους άρχοντες οι οποίοι ανασυνθέτουν τον κόσμο και προκαλούν το θαυμασμό των ξένων που επισκέπτονται την πρωτεύουσα. Το πιο φημισμένο είναι το σαλόνι της κυρίας Ζαφρέν, στο οποίο δεν απαξιούν να προσέλθουν ούτε οι εστεμμένες κεφαλές της Ευρώπης, τόσο έχει εδραιωθεί σταθερά η φήμη του ως κέντρου της υψηλής διανοήσης. Η επαρχία και το εξωτερικό προσπαθούν λοιπόν να μιμηθούν αυτή την παρισινή ζωή πολλαπλασιάζοντας τις ακαδημίες και τα αναγνωστήρια που επιτρέπουν στην ελίτ να συμβουλευεται βιβλία και εφημερίδες, να συζητεί τα προβλήματα της εποχής και να ανοίγεται στον κόσμο μέσω διαγωνισμών ή παιχνιδιών.

Η καλλιτεχνική επιρροή της Γαλλίας δεν είναι μικρότερη. Είναι όμως η κλασική καλαισθησία που συνεχίζει, στην καρδιά του 18ου αιώνα, τις τάσεις που είχαν εμφανιστεί στο τέλος του γαλλικού 17ου. Οι Βερσαλίες παραμένουν όσο ποτέ πρότυπο για μίμηση. Βρίσκει κανείς περισσότερα ή λιγότερα προσαρμοσμένα αντίγραφα τους στην Ισπανία (πύργος της Γκράνχα), τη Νεάπολη (Καζέρτα), την Πάρμα (Κολόρνο), την Πορτογαλία (Κελούζ), την Πρωσία (Σαρλότενμπουργκ ή Σαν-Σουσί κοντά στο Πόσνταμ), την Αυστρία (Σένμπρουν) ή τη Ρωσία (Τσάρκογιε Σελό). Όπως κατά την προηγούμενη περίοδο, Γάλλοι αρχιτέκτονες βρισκονται συχνά στην αφετηρία αυτών των κατασκευών. Το ίδιο ισχύει σε ό,τι αφορά την πολεοδομία: η πλατεία των Νικών στο Παρίσι, με το άγαλμα του έφιππου Λουδοβίκου ΙΔ΄ στο κέντρο της, χρησιμεύει ως πρότυπο για την πλατεία Αμάλιενμπουργκ της Κοπεγχάγης, ενώ η πλατεία Λουδοβίκου ΙΕ΄ (η σημερινή πλατεία Ομονοίας) αντιγράφεται στη Λισαβόνα ή το Ρίο ντε Ζανέιρο. Ένας Γάλλος, ο Ουντόν, αναλαμβάνει να κατασκευάσει το άγαλμα του Ουάσινγκτον, ενώ ο ταγματάρχης Λ΄ Ανφάν κάνει τα σχέδια της ομοσπονδιακής πρωτεύουσας των νεαρών Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής.

Αυτά τα πρωτεία των γαλλικών ιδεών εξηγούν την ανάπτυξη της «πεφωτισμένης δεσποτείας» στην Ευρώπη. Πράγματι στο δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα ένας μεγάλος αριθμός Ευρωπαίων ηγεμόνων αναμορφώνουν τη διακυβέρνησή τους προς μια κατεύθυνση που μοιάζει να είναι εκείνη της σκέψης των φιλοσόφων. Η αναμόρφωση αυτή φαίνεται να προετοιμάζει το δρόμο για την πολιτική ενοποίηση των ευρωπαϊκών κρατών.

Ο Φρειδερίκος Β΄ ο Μέγας (1740-1786) στην Πρωσία, η Αικατερίνη Β΄ (1762-1796) στη Ρωσία, ο Ιωσήφ Β΄ (1780-1790) στα κράτη των Αψβούργων, ο Κάρολος Γ΄ (1757-1788) στην Ισπανία, ο αδελφός του αυτοκράτορα μεγάλος δούκας Λεοπόλδος στην Τοσκάνη, ο υπουργός Πομπάλ κατά τη βασιλεία του Ιωσήφ Α΄ του Μεταρρυθμιστή στην Πορτογαλία εμπνέονται από τις θεωρίες των φιλοσόφων. Επικαλούνται τη λογική και διακηρύσσουν ότι επιθυμούν να κάνουν τους λαούς τους «ευτυχείς και ευημερούντες». Καθώς οι μεταρρυθμίσεις τους προσκρούουν

σε πολλές αντιστάσεις, χρειάζεται να τις επιβάλουν στους υπηκόους τους, ακόμη και παρά τη θέλησή τους, και κατά συνέπεια να κυβερνήσουν με αυταρχικό τρόπο. Είναι λοιπόν «δεσπότες» αλλά «δεσπότες φωτισμένοι».

· Παρουσιασμένες μέσα από ένα λεξιλόγιο που οφείλει πολλά στους φιλοσόφους, οι μεταρρυθμίσεις αυτές αναφέρονται αδιάκοπα στην «αρετή» και εξαίρουν τον «πατριωτισμό» και τη μέριμνα για το «ανθρώπινο είδος» τούτων των «φωτισμένων δεσποτών» για τους οποίους οι φιλόσοφοι ψάλλουν πανηγυρικούς. Ο Βολταίρος δεν φειδεται εγκωμίων για τον Φρειδερίκο Β΄ τον Μέγα της Πρωσίας, τον οποίο θεωρεί μεγάλο άνδρα και ονειρεύεται –μέχρι τη ρήξη τους– να τον δει να εξουσιάζει την Ευρώπη, ενώ ο Ντιντερό πιστεύει ότι βλέπει το πολιτικό ιδεώδες του να πραγματοποιείται στο πρόσωπο της Αικατερίνης Β΄.

Κοιτάζοντας πιο προσεκτικά αντιλαμβάνεται κανείς ότι οι «φωτισμένοι δεσπότες», οι οποίοι ευημερούν στην Ευρώπη του 18ου αιώνα, δεν έχουν εφαρμόσει αδιακρίτως τις μεταρρυθμίσεις που συνιστούσαν οι φιλόσοφοι. Αυτές που έχουν συγκρατήσει είναι όλες στην ίδια κατεύθυνση: την ενίσχυση των κρατών τους ή τη σταθεροποίηση της εξουσίας τους.

Επικεφαλής κρατών τα περισσότερα από τα οποία δεν μπόρεσαν ή δεν ήξεραν πώς να επωφεληθούν από την ευκαιρία που προσέφερε στην οικονομική τους ανάπτυξη το άνοιγμα του κόσμου και ο πολλαπλασιασμός των ρευμάτων της ανταλλαγής, τούτοι οι ηγεμόνες δεν έχουν στην πραγματικότητα άλλο σκοπό από τον εκσυγχρονισμό των κρατών τους. Ονειρεύονται πάνω απ' όλα να αυξήσουν τη δική τους ισχύ προσπαθώντας να φτάσουν το ιδεώδες που στα μάτια τους συνιστά η δόξα ενός Λουδοβίκου ΙΔ΄ στο απόγειο της δύναμής του. Αυτή είναι, για παράδειγμα, η στάση του Φρειδερίκου Α΄ της Πρωσίας, ο οποίος εγκαινιάζει τον βασιλικό τίτλο του υιοθετώντας το τελετουργικό της αυλής της Γαλλίας. Ένας από τους διαδόχους του, ο Φρειδερίκος Β΄ ο Μέγας, έχει Γάλλο παιδαγωγό και συνδέεται με τον Βολταίρο, ο οποίος τον συναρπάζει με την αφήγηση του ηρωισμού και της μεγαλοσύνης του Καρόλου ΙΒ΄ της Σουηδίας ή του Λουδοβίκου ΙΔ΄, που γίνονται τα είδωλά του. Στη συνέχεια δεν θα πάψει να εδραιώνει στην Πρωσία ένα πρότυπο γραφειοκρατικής και στρατιωτικής μοναρχίας ικανής να στηρίξει τις φιλοδοξίες του.

Αυτοί οι «φωτισμένοι» ηγεμόνες συμμετέχουν στον άκρατο θαυμασμό της εποχής για τη «φιλοσοφία». Ορισμένοι δεν απαξιούν να γράψουν οι ίδιοι (ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος Β΄ συντάσσει μια σύνοψη του *Ιστορικού και κριτικού λεξικού / Dictionnaire historique et critique* του Μπαίλ). Αλλά από την ευαισθησία προς τις ιδέες και τη ρητορική της εποχής ως την εφαρμογή τους στην οργάνωση των κρατών τους, χρειάζεται ένα βήμα, το οποίο ο ενθουσιασμός ενός Βολταίρου ή ενός Ντιντερό γρήγορα καλύπτει, αλλά η εξέταση των πραγματικών γεγονότων διαψεύδει.

Όταν ο αυτοκράτορας Ιωσήφ Β΄ υποβάλλει τον αυστριακό κλήρο στον στενό έλεγχο του ηγεμόνα, όταν ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος Β΄ ή η Αικατερίνη Β΄ η Μεγάλη οργανώνουν τα κράτη τους σύμφωνα με τις αρχές ενός αυστηρού συγκε-

ντρωτισμού, όταν οι δημοσιονομικές μεταρρυθμίσεις που προορίζονται να εξισώσουν τα φορολογικά βάρη καταλήγουν σε μια σημαντική αύξηση της συνολικής απόδοσής του, όταν η οικονομική ελευθερία –που περιορίζεται από τον προστατευτισμό– όποτε η ανάγκη γίνεται αισθητή– τονώνει παντού τις οικονομίες των κρατών, είναι υποχρεωμένος να διαπιστώσει κανείς ότι το φιλοσοφικό λεξιλόγιο δεν εξυπηρετεί παρά τη συγκάλυψη μιας πολιτικής εθνικού συμφέροντος της οποίας οι στόχοι δεν βρίσκονται στην κατεύθυνση του τόσο συχνά προβλλόμενου κοσμοπολιτισμού.

Το κοσμοπολιτικό πνεύμα και η πνευματική υπεροχή της Γαλλίας επίσης προσκρούουν σε εθνικιστικές αντιδράσεις που εκδηλώνονται κατά πρώτο λόγο στο πεδίο της λογοτεχνίας. Εναντίον της εισβολής της γαλλικής γλώσσας και λογοτεχνίας αξιώνεται η υπεράσπιση των εθνικών γλωσσών, του εθνικού γούστου, του εθνικού παρελθόντος. Η γαλλική λογοτεχνία κατακρίνεται για τον τεχνητό και μάλιστα ανήθικο χαρακτήρα της. Έτσι οι Άγγλοι και κυρίως οι Γερμανοί αναπτύσσουν μια εθνική λογοτεχνία τα θέματα της οποίας επιλέγουν από το δικό τους παρελθόν. Ο Γερμανός Χέρντερ διακηρύσσει ότι έφτασε η ώρα της γερμανικής λογοτεχνίας. Ο Γκαίτε, που ήταν κάποτε γεμάτος ενθουσιασμό για την Ευρώπη, διαλέγει από τη γερμανική ιστορία το θέμα του πρώτου θεατρικού του έργου: *Γκετς φον Μπερλίχινγκεν* (*Goetz von Berlichingen*, 1773) και διορθώνει το *Ημερολόγιο ταξιδιού στην Ιταλία* (*Tagebuch eines Reises in Italia*) αντικαθιστώντας τις ξένες λέξεις με γερμανικές.

Μια παρόμοια κίνηση λαμβάνει χώρα στην Ιταλία, όπου η ρωμαϊκή ιστορία ανακτά την εύνοια του κοινού και όπου ο ποιητής Αλφιέρι καλεί τους Ιταλούς να ξαναβρούν, με τα όπλα στο χέρι, το ρωμαϊκό μεγαλείο. Τέλος στην Ισπανία ο ιησουΐτης πατήρ Φρανθίσκο δε Μασντέν δημοσιεύει στα ισπανικά μια ιστορία της χώρας του που εξαιρεί το περασμένο μεγαλείο της (1783).

Το κοσμοπολιτικό πνεύμα και τα σχέδια μιας ευρωπαϊκής ένωσης εμφανίζονται ακόμα πιο ευάλωτα από την άποψη των ευρωπαϊκών πολιτικών πραγμάτων: η Ευρώπη του Διαφωτισμού είναι επίσης εκείνη της ευρωπαϊκής ισορροπίας που απειλείται από τις εθνικές ορέξεις.

Η ΑΓΓΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑΣ

Αν, παρά την αντίδραση των εθνικών πολιτιστικών παραδόσεων, η Ευρώπη της τέχνης, της λογοτεχνίας, του στοχασμού είναι σε μεγάλο βαθμό γαλλική, η Ευρώπη των πολιτικών πραγμάτων είναι εκείνη των εθνών-κρατών και κυριαρχείται σε μεγάλο βαθμό από την Αγγλία.

Την επαύριο των Συνθηκών της Ουτρέχτης (1713) και του Ράσταντ (1714), που έθεσαν τέρμα στον πόλεμο για τη Διαδοχή της Ισπανίας, καμιά δύναμη δεν φαίνεται να είναι σε θέση να εξουσιάσει την Ευρώπη. Η Σουηδία είχε τις τελευταίες αναλαμπές της με τον Κάρολο ΙΒ΄. Η Πολωνία, παραλυμένη από το εκλο-

γικό της σύστημα και την ανικανότητα των ηγεμόνων της, δεν είναι τόσο ένας παράγοντας του ευρωπαϊκού παιχνιδιού όσο μια λεία που εποφθαμιούν οι γείτονές της. Οι Ηνωμένες Επαρχίες έχουν χάσει το οικονομικό προβάδισμα του 17ου αιώνα και δεν είναι πια παρά ένα κράτος δεύτερης σειράς που κινείται στην τροχιά της Αγγλίας.

Η Ισπανία, της οποίας οι φιλοδοξίες είχαν επί τόσο καιρό ανησυχήσει την ήπειρο, εξακολουθεί να παρακμάζει, παρά την κατοχή των πλούσιων αποικιών της Αμερικής. Ο βασιλιάς της Φίλιππος Ε΄ αναγκάζεται να δεχθεί, παρά τη θέλησή του, να παραιτηθεί από το στέμμα της Γαλλίας. Μην έχοντας αποδεχθεί την απώλεια των ιταλικών εδαφών του προς όφελος της Αυστρίας, και ωθούμενος από τη σύζυγό του Ελισάβετ Φαρνέζε, κάνει πρωθυπουργό του έναν Ιταλό πατριώτη, τον Αλμπερόνι, και αναλαμβάνει διπλωματικούς χειρισμούς για την αμφισβήτηση των ρυθμίσεων του 1713-1714, προκαλώντας τη δυσπιστία της Ευρώπης.

Εξίσου δυσαρεστημένος από τούτες τις ρυθμίσεις, αλλά ενισχυμένος από την πρόσφατη νίκη του, ο αυτοκράτορας Κάρολος ΣΤ΄ παρεμβαίνει παντού: στην Ιταλία για να επανασυστήσει προς όφελός του μια μεγάλη μεσογειακή δύναμη, στη Γερμανία για να επιβάλει την αυτοκρατορική εξουσία στα κράτη του νότου, στα Βαλκάνια για να αποσπάσει από τους Τούρκους νέα τμήματα των ευρωπαϊκών εδαφών τους. Όμως αυτή η δραστήρια διεθνής πολιτική στηρίζεται σε ασταθείς βάσεις: στερούμενος αρσενικού διαδόχου, επιζητεί να εξασφαλίσει στην κόρη του Μαρία Θηρεσία το σύνολο της κληρονομιάς των Αψβούργων της Βιέννης. Θα εξαντληθεί στην προσπάθεια να πείσει τους Ευρωπαίους ηγεμόνες και το μωσαϊκό των κρατών που απαρτίζουν τα εν λόγω εδάφη να αναγνωρίσουν αυτή την κληρονομιά (την «Πραγματική Κύρωση»¹⁰⁶).

Έχοντας ηττηθεί στους πολέμους των αρχών του 18ου αιώνα, η Γαλλία διατηρεί ωστόσο άθικτες τις δυνάμεις της. Ο δημογραφικός δυναμισμός της, ο φυσικός πλούτος της, η λάμψη του πολιτισμού της την κάνουν αναμφισβήτητα το ισχυρότερο κράτος της Ευρώπης. Αλλά η ήττα του Λουδοβίκου ΙΔ΄ έχει δείξει τα όρια αυτής της ισχύος και την αδυναμία της να τη μετατρέψει σε πολιτική υπεροχή. Έχοντας γίνει συντεός μετά τις αποτυχίες του, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ επιζητεί πλέον να αφοπλίσει τη δυσπιστία των Ευρωπαίων παίζοντας νομοταγώς το παιχνίδι της ευρωπαϊκής ισορροπίας.

Τέλος οι ανερχόμενες δυνάμεις δεν είναι ακόμη σε θέση να απειλήσουν πραγματικά την ευρωπαϊκή ισορροπία. Η Ρωσία και η Πρωσία μοιράστηκαν βεβαίως τα κατάλοιπα της Σουηδίας, αλλά η πρώτη, υπό τον τσάρο της Πέτρο Α΄ τον Μέγα (1672-1725), ακόμη προσπαθεί να οργανωθεί κατά το ευρωπαϊκό πρότυπο, ενώ η δεύτερη –την οποία ο Φρειδερίκος Α΄ κατάφερε το 1701 να αποσπάσει από την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία– κρατιέται συνετά, κατά τη βασιλεία του Φρειδερίκου Γουλιέλμου Α΄ (1713-1740), στο περιθώριο των ευρωπαϊκών συγκρούσεων.

Σ' αυτό τον πίνακα των ευρωπαϊκών κρατών στις αρχές του 18ου αιώνα θα

πρέπει να δοθεί ξεχωριστή θέση στην Αγγλία. Προσκολλημένη, από την εποχή του Ερρίκου Η΄, στην αρχή της ευρωπαϊκής ισορροπίας, την έχει επιβάλει μαχόμενη διαδοχικά τους Αψβούργους και τον Λουδοβίκο ΙΔ΄. Οι Συνθήκες της Ουτρέχτης και του Ράσταντ, που υποχρεώνουν την Αυστρία και τη Γαλλία να παραιτηθούν από την πρωτοκαθεδρία στην Ευρώπη, είναι η επικύρωση τούτης της πολιτικής. Τέλος η παρακμή που έχει πλήξει τη μια μετά την άλλη τις ναυτικές και αποικιακές δυνάμεις οι οποίες θα μπορούσαν να την επισκιάσουν, πρώτα την Πορτογαλία και την Ισπανία, κατόπιν τη Σουηδία και τις Ηνωμένες Επαρχίες, την αφήνει σε θέση ισχύος.

Ωστόσο πολύ απέχει από να ονειρεύεται μια επεκτατική πολιτική όπως εκείνη που ακολούθησαν κάποια στιγμή οι αντίπαλοί της. Εξάλλου η ίδια η κατάσταση της διόλου δεν της επιτρέπει μια τέτοια πολυτέλεια. Ο βασικός ρόλος που παίζει ένα κοινοβούλιο στο οποίο δεσπόζουν η αριστοκρατία και η πλούσια αστική τάξη ωθεί τους διαδοχικούς πρωθυπουργούς να καταγίνονται περισσότερο με τα οικονομικά και αποικιοκρατικά συμφέροντα της χώρας παρά με επιτυχίες γοήτρου που θα μπορούσαν να επιδιώξουν στην ήπειρο. Αλλά τα αγγλικά συμφέροντα απαιτούν να μη διακυβευθεί η ευρωπαϊκή ισορροπία που με τόσο κόπο διαμορφώθηκε.

Η διατήρηση της ισορροπίας δεν αποτελεί κατά κανένα τρόπο εφαρμογή ενός ειρηνιστικού ιδεώδους, αλλά ανταποκρίνεται στο καλά συνειδητοποιημένο συμφέρον των δύο ισχυρότερων κρατών της Ευρώπης. Αυτό της Αγγλίας συνίσταται στη διατήρηση μιας κατάστασης που ωφελεί στον ύψιστο βαθμό την εμπορική και αποικιακή πολιτική της· εκείνο της Γαλλίας καθορίζεται από τη θέληση του αντιβασιλέα να διαδεχθεί τον Λουδοβίκο ΙΕ΄, ένα εύθραυστο παιδί, του οποίου την κληρονομιά υποβλέπει, παρά την επίσημη παραίτησή του, ο βασιλιάς Φίλιππος Ε΄ της Ισπανίας.

Αυτή η Ευρώπη του 18ου αιώνα, της οποίας οι πρωταγωνιστές επικαλούνται με τόση προθυμία τη λογική ή επαίρονται για τα ανθρωπιστικά τους αισθήματα και την καλλιτεχνική ευαισθησία τους, είναι λοιπόν, στο πολιτικό επίπεδο, εκείνη του πιο ψυχρού κρατικού συμφέροντος και του πιο μεγάλου κυνισμού. Κατ' εικόνα του Φιλίππου Ε΄ που παραφυλάει πότε θα πεθάνει ο Λουδοβίκος ΙΕ΄, κάθε ηγεμόνας παρακολουθεί τους γονείς του, των οποίων ο ενδεχόμενος θάνατος μπορεί να του προσφέρει εδαφικά οφέλη. Οι πιο ιερές συνθήκες, οι πιο επίσημες δεσμεύσεις θεωρούνται κενό γράμμα από τη στιγμή που διακυβεύεται το δυναστικό συμφέρον. Οι διπλωμάτες, για τους οποίους ο 18ος αιώνας είναι μια χρυσή εποχή, δεν είναι σε κάθε χώρα παρά επικεφαλής κέντρων κατασκοπείας, με αποστολή να υπεξαιρούν επιστολές, να διανέμουν επιχορηγήσεις, να εκμεταλλεύονται τις αδυναμίες του ηγεμόνα στον οποίο είναι διαπιστευμένοι ή να αποκαλύπτουν τα κρατικά μυστικά του. Κανένας δεν αγνοεί ότι αρκεί να προσφερθεί η κατάλληλη τιμή για να εξαγοραστεί η πολωνική δίαιτα ή εκείνη της αυτοκρατορίας.

Αυτός ο πολιτικός κυνισμός γίνεται εμφανής στα τρία μεγάλα προβλήματα

της εξωτερικής πολιτικής του τέλους του 18ου αιώνα: τη Διαδοχή της Αυστρίας, τη γαλλοβρετανική αντιπαλότητα και το πολωνικό ζήτημα.

Η ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ

Ο αυτοκράτορας Κάρολος ΣΤ΄ είχε προετοιμάσει από καιρό τη διαδοχή του φροντίζοντας να αναγνωριστούν με την Πραγματική Κύρωση τα δικαιώματα της κόρης του Μαρίας Θηρεσίας. Η Μαρία Θηρεσία ανεβαίνει λοιπόν στο θρόνο τον Οκτώβριο του 1740, σε ηλικία 23 ετών. Όμως η Αυστρία είναι εξασθενημένη, ο στρατός αποδιοργανωμένος και το θησαυροφυλάκιο σχεδόν άδειο. Απέναντί της οι άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις εμφανίζονται σε θέση ισχύος: η Ισπανία του Φιλίππου Ε΄ το έχει ήδη αποδείξει αγωνιζόμενη νικηφόρα εναντίον της Αυστρίας στην Ιταλία, η Γαλλία έχει ενισχυθεί από τη συμμαχία της με την Αγγλία, ενώ ο νέος βασιλιάς της Πρωσίας Φρειδερίκος Β΄ ο Μέγας ανυπομονεί να αποδείξει την αξία του αυξάνοντας τα εδάφη των Χόεντσολερν.

Η ανάρρηση της Μαρίας Θηρεσίας στο θρόνο δίνει λοιπόν το σύνθημα για να διαμοιραστούν τα μιάτια της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας καθ' υπέρβαση της Πραγματικής Κυρώσεως. Η πρωτοβουλία έρχεται από τον Φρειδερίκο Β΄, ο οποίος ρίχνεται στην πλούσια επαρχία της Σιλεσίας. Ακολουθείται από τον εκλέκτορα της Βαβαρίας, ανιψιό του Καρόλου ΣΤ΄ που διεκδικεί την κληρονομιά του, από τον βασιλιά της Ισπανίας και από τον βασιλιά της Σαρδηνίας. Η ευκαιρία να ταπεινωθούν οι Αψβούργοι φαίνεται πολύ ωραία για να απουσιάσει η Γαλλία: πολεμώντας για λογαριασμό του εκλέκτορα της Βαβαρίας, τα γαλλικά στρατεύματα καταλαμβάνουν τη Βοημία, όπου ο εκλέκτορας ανακηρύσσεται αυτοκράτορας με το όνομα Κάρολος Ζ΄.

Χωρίς να το περιμένει κανένας, η Μαρία Θηρεσία αντιδρά ως πραγματικός αρχηγός κράτους. Θυσιάζοντας τη Σιλεσία, πετυχαίνει την απεμπλοκή του βασιλιά της Πρωσίας. Μετά απ' αυτό στρέφει τις δυνάμεις της εναντίον του ασθενέστερου από τους αντιπάλους της, του εκλέκτορα της Βαβαρίας, τον οποίο διώχνει από τη Βοημία αλλά και από τη Βαβαρία. Έχοντας συμμαχήσει με την Αγγλία, που φοβάται την κατάτμηση της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, η Μαρία Θηρεσία υποχρεώνει το γιο του εκλέκτορα της Βαβαρίας να συνθηκολογήσει (1745).

Στη Γαλλία πέφτει λοιπόν το κύριο βάρος του πολέμου. Μια Γαλλία που δεν έχει τίποτα να κερδίσει και που, σύμφωνα με την έκφραση που φτιάχτηκε για την περίπτωση, μάχεται «μόνο για τον βασιλιά της Πρωσίας». Πράγματι, ο Φρειδερίκος Β΄, παραβαίνοντας και πάλι τις δεσμεύσεις του, έχει ξαναρχίσει τον πόλεμο κι έχει αποκτήσει τη Σιλεσία (ειρήνη της Αιξ-λα-Σαπέλ το 1748). Από την πλευρά της, η Γαλλία οφείλει να παραιτηθεί από την κατάληψη των Κάτω Χωρών για να μη δυσαρεστήσει την Αγγλία.

Η ΑΓΓΛΟΓΑΛΛΙΚΗ ΑΝΤΙΠΑΛΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Ο ΕΠΤΑΕΤΗΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Αυτό το σημάδι γαλλικής καλής θέλησης δεν αρκεί για να αποκοιμίσει τη δυσπιστία που προκαλεί πέραν της Μάγχης η επέμβαση του Λουδοβίκου ΙΕ΄ στον πόλεμο για τη Διαδοχή της Αυστρίας. Πολύ περισσότερο που η Αγγλία εφοφθαλμά τις γαλλικές αποικίες του Καναδά και της Ινδίας.

Η αγγλική πολιτική επιδιώκει λοιπόν να «καταλάβει τον Καναδά στη Γερμανία», ρίχνοντας τη Γαλλία σε έναν ευρωπαϊκό πόλεμο που θα την παραλύσει. Για να πετύχει το σκοπό της προσεγγίζει την Πρωσία. Ο Φρειδερίκος Β΄, επιθυμώντας να σταθεροποιήσει τη θέση του στη Σιλεσία, αρπάζει την ευκαιρία να βρει ένα σύμμαχο, που του προσφέρεται κατ' αυτό τον τρόπο. Φοβούμενη μήπως απομονωθεί, η Γαλλία δέχεται την προσφορά της Μαρίας Θηρεσίας που της προτείνει συμφιλίωση. Τούτη η «αντιστροφή των συμμαχιών» (1756) δείχνει καθαρά σε τι πλέγμα δυσπιστίας και αμοιβαίας υστεροβουλίας βασιίζεται η ευρωπαϊκή ισορροπία.

Καταλήγει έτσι, το 1756, σε μια ευρωπαϊκή σύγκρουση, τον Επταετή Πόλεμο. Ενώ ο Φρειδερίκος Β΄ εισβάλλει στη Σαξονία, η Γαλλία αναμετριέται στη θάλασσα με την Αγγλία. Αφού πολέμησε για τον βασιλιά της Πρωσίας, ο Λουδοβίκος ΙΕ΄ μάχεται για τον Οίκο της Αυστρίας!

Διεξάγοντας ατυχώς τον Επταετή Πόλεμο, η γαλλοαυστριακή πλευρά οδηγείται σε μια σειρά από ήττες στην Ευρώπη, τις αποικίες και τη θάλασσα. Η Συνθήκη των Παρισίων του 1763 στοιχίζει ελάχιστα στην Αυστρία αλλά πολύ στη Γαλλία: ενώ η Μαρία Θηρεσία αρκείται να αναγνωρίσει στον Φρειδερίκο Β΄ την κατοχή της Σιλεσίας, η Γαλλία αναγκάζεται να παραχωρήσει στην Αγγλία όλες τις αποικίες της στη βόρεια Αμερική και τα εμπορεία της στη Σενεγάλη. Αναγκάζεται να διαλύσει τη Γαλλική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών και δεν διατηρεί εκεί τα εμπορεία της παρά μόνο παραιτούμενη από την επέκταση στην ενδοχώρα, η οποία επιφυλάσσεται πλέον στον αγγλικό αποικισμό.

Η Γαλλία βρίσκει σύντομα μια ευκαιρία να εκδικηθεί: αποφασίζει να υποστηρίξει, στην αρχή υλικά, κατόπιν με τα όπλα, τους *Εξεγερμένους* (Insurgents) της Αμερικής που έχουν ξεσηκωθεί εναντίον της αγγλικής κυριαρχίας. Έτσι η Συνθήκη των Βερσαλιών (1783), που επικυρώνει τη νίκη τους, εμφανίζεται ως το αντίβαρο της Συνθήκης των Παρισίων.

ΟΙ ΔΙΑΝΟΜΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΩΝΙΑΣ

Η πολωνική πολιτική αναρχία, ήδη ανησυχητική κατά το Μεσαίωνα, δεν έχει σταματήσει να αυξάνει από τις αρχές της νεότερης εποχής. Πεδιάδα χωρίς φυσικά όρια, η Πολωνία αποτελεί δελεαστική λεία για τους γείτονές της. Η πλήρης αδυναμία του ηγεμόνα της, ο οποίος εμφανίζεται ως «βασιλιάς σε ζωγραφιά», παραλυμένος από τις αποφάσεις μιας δίαιτας που αποτελείται από

μεγάλους χωροδεσπότες, έτοιμους να πουληθούν σε όποιον προσφέρει περισσότερα για να εξυπηρετήσουν το εγωιστικό συμφέρον τους, ενθαρρύνει τους Ευρωπαίους ηγεμόνες να μεγαλώσουν τα κράτη τους εις βάρος του.

Πρώτα ο βασιλιάς της Σουηδίας Κάρολος ΙΒ΄, κατόπιν ο τσάρος της Ρωσίας Πέτρος Α΄ ο Μέγας είχαν ήδη μπορέσει να της επιβάλουν έναν ηγεμόνα της επιλογής τους. Με το θάνατο του βασιλιά Αυγούστου Β΄ του Κραταίου (1733), το ζήτημα της Διαδοχής της Πολωνίας τίθεται ξανά. Οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες επωφελούνται για μια ακόμη φορά. Υπάρχουν δύο ανταγωνιστές: ο Αύγουστος Γ΄, εκλέκτορας της Σαξονίας και ανιψιός του αυτοκράτορα, και ο Στανίσλαος Α΄ Λετσίτσκι, παλιός βασιλιάς της Πολωνίας, διορισμένος από τον Κάρολο ΙΒ΄ και κατόπιν πεθερός του Λουδοβίκου ΙΕ΄. Τα χρήματα που διανέμονται με αφθονία από τους Γάλλους πράκτορες εξασφαλίζουν την εκλογή του από τη διαίτα.

Υποστηριζόμενος από τη Γαλλία, ο Στανίσλαος Α΄ προσπαθεί να αποκαταστήσει την πολωνική ισχύ. Αυστριακοί και Ρώσοι συνεννοούνται για να τον διώξουν από το θρόνο: ο Αύγουστος Γ΄ γίνεται βασιλιάς της Πολωνίας.

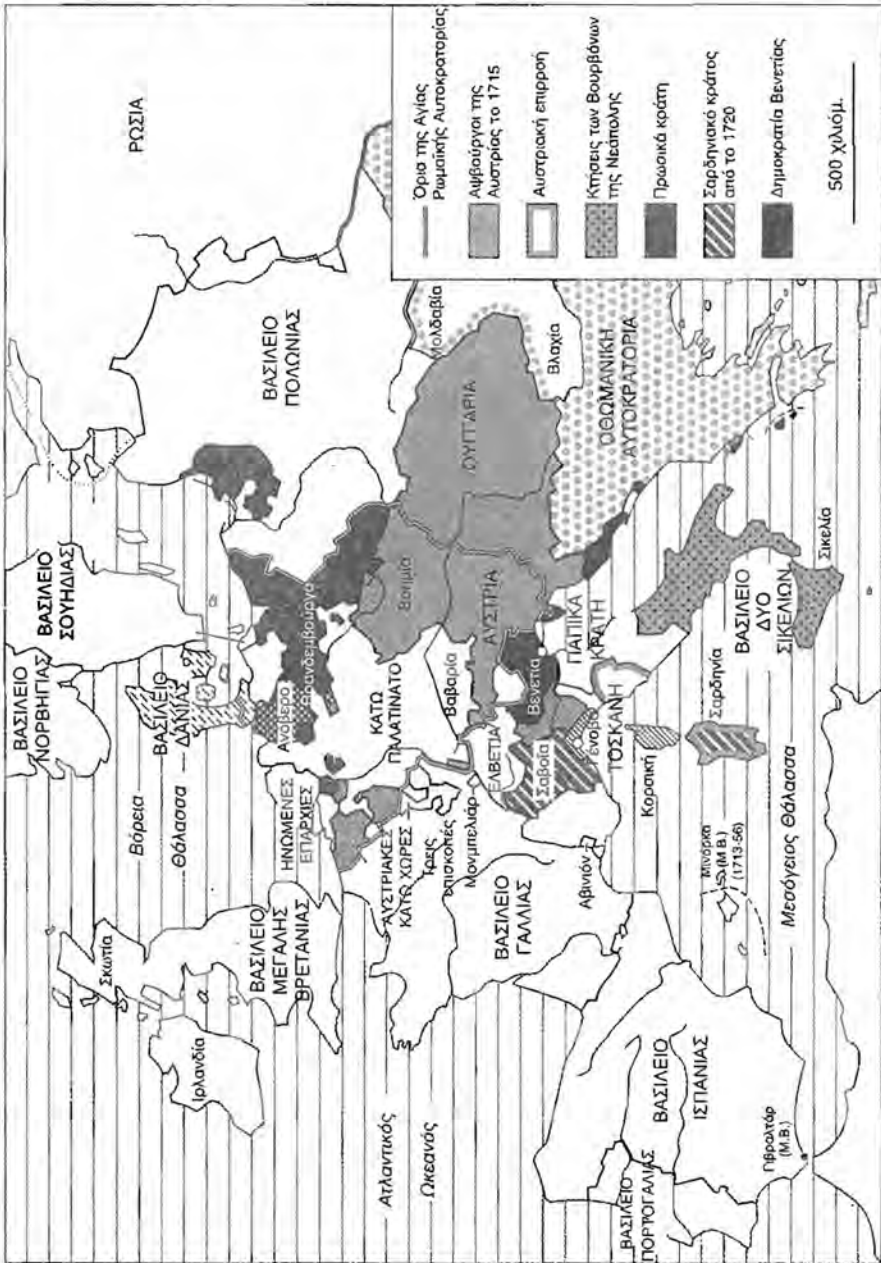
Η Διαδοχή της Πολωνίας μετατρέπεται τότε σε ευρωπαϊκό πόλεμο (1733-1738). Σύμμαχοι με τους Ισπανούς και τους Σαρδηνούς, οι Γάλλοι διεξάγουν πόλεμο εναντίον της Αυστρίας. Καθώς το κύριο θέμα είναι η αντιπαλότητα των Αψβούργων της Βιέννης και των Βουρβόνων της Μαδρίτης, το πολωνικό ζήτημα σύντομα καθίσταται δευτερεύον.

Ωστόσο το πολωνικό ζήτημα αναφύεται και πάλι με το θάνατο του Αυγούστου Γ΄ (1763). Η τσαρίνα Αικατερίνη Β΄ συνεννοείται τότε με τον Φρειδερίκο Β΄ τον Μέγα της Πρωσίας με στόχο τη διαιώνιση της πολιτικής αδυναμίας της Πολωνίας. Επιθυμώντας να επιβάλει ρωσικό προτεκτοράτο στη χώρα, πετυχαίνει να εκλεγεί βασιλιάς ο εραστής της Στανίσλαος Πονιατόφσκι. Ωστόσο, επηρεασμένος από τους θείους του, μέλη της ισχυρής οικογένειας Τσαρτορούσκι, ο Στανίσλαος Β΄ επιχειρεί την αναγέννηση της Πολωνίας. Η Αικατερίνη Β΄ επεμβαίνει και νικά με ευκολία έναν πολωνικό στρατό «16.000 ως 17.000 ανδρών υπό τη διοίκηση οκτώ ως δέκα ανεξάρτητων αρχηγών σε πλήρη ασυμφωνία, που προσεταιρίζονται διαφθείροντας ο ένας τα στρατεύματά του άλλου» (Ντυμουριέ).

Για να σώσει τους Πολωνούς πατριώτες η Γαλλία ωθεί την Τουρκία να μπει στην κονίστρα. Αλλά η επέμβαση του σουλτάνου πληρώνεται με την καταστροφή του τουρκικού στόλου και την απώλεια των βόρειων επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: του Αζόφ, της Κριμαίας και των ρουμανικών επαρχιών.

Ανήσυχος για τις θεαματικές νίκες της Αικατερίνης Β΄, ο Φρειδερίκος Β΄ προτείνει τότε στην τσαρίνα και στη Μαρία Θηρεσία της Αυστρίας τη διανομή της Πολωνίας. Το προοίμιο της Συνθήκης της Αγίας Πετρούπολης (1722) είναι από μόνο του ένα αριστούργημα: οι τρεις ηγεμόνες μοιράζονται περισσότερο από το μισό βασίλειο «στο όνομα της Παναγίου Τριάδος» και από «φόβο για την πλήρη αποσύνθεση του πολωνικού κράτους». Στη Μαρία Θηρεσία, η οποία, κατά τον Φρειδερίκο Β΄, δείχνει τη «μεγαλύτερη όρεξη», κατακυρώνεται η Γαλικία, η Ρωσία παίρνει ένα τμήμα της Λιθουανίας, ενώ με την πολωνική Πρωσία ο

Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Φρειδερίκος Β΄ εξασφαλίζει την εδαφική συνέχεια των ανατολικών κρατών του. Παρατεινόμενη για να προστατεύσει τις κατακτήσεις τους, η συμμαχία των τριών ηγεμόνων επιτρέπει μια νέα διανομή (1793), κατόπιν δε μια τρίτη, η οποία στην πραγματικότητα σβήνει την Πολωνία από το χάρτη (1795).

Είναι λοιπόν το δίκαιο του ισχυρότερου που θριαμβεύει στην Ευρώπη του «αιώνα του Διαφωτισμού». Η βίβλαυση περιφρόνηση των λαών και του δικαίου των κρατών γίνεται σύστημα: καμιά προσφυγή δεν φαίνεται να είναι δυνατή για τα μικρά κράτη της Ευρώπης που απειλούνται από τον κυνισμό των μεγάλων δυνάμεων. Μόνη η Γαλλία έπαιξε στην Αμερική και στην Πολωνία τον κάπως αφελή ρόλο του υπερασπιστή των μικρών κρατών. Και τούτο επειδή διακατέχεται από νέες και ιδεαλιστικές αντιλήψεις. Προερχόμενες από φιλοσοφικές αρχές, προετοιμάζουν την επαναστατική καταιγίδα που θα σαρώσει την Ευρώπη και, στο τέλος μιας ταραγμένης εικοσιπενταετίας, θα γεννήσει μια ολότελα νέα κατάσταση.

Μέρος πέμπτο

1789-1815

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΙΓΙΔΑ
ΚΑΙ Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 22

Η Ευρώπη μπροστά στη Γαλλική Επανάσταση (1789-1804)

- ♦ Η Γαλλική Επανάσταση είναι ένα από τα κινήματα που γεννιούνται στον δυτικό κόσμο από τις ιδέες του Διαφωτισμού. Έχοντας προκληθεί από την οικονομική κρίση της γαλλικής μοναρχίας, καταλήγει σε μερικές εβδομάδες, το 1789, στην κατάργηση του Παλαιού Καθεστώτος, στη θέση του οποίου θα εγκαθιδρυθεί μια συνταγματική μοναρχία. Στο μεταξύ με τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη έχει αναγγείλει τις νέες αρχές της κυριαρχίας του έθνους, της ελευθερίας, της πολιτικής ισότητας και της ιδιοκτησίας.
- ♦ Η Επανάσταση, την οποία οι ηγεμόνες υποδέχονται με αδιαφορία, οι δε διανοούμενοι με ενθουσιασμό, παρουσιάζεται κατ' αρχάς ανεπιφύλακτα ειρηνόφιλη. Παρασύρεται όμως από την ίδια τη δύναμη των αρχών που διακήρυξε να παραβλέψει τα συμφέροντα των ξένων ηγεμόνων.
- ♦ Ωστόσο οι λόγοι που προκαλούν την έναρξη του πολέμου της Γαλλίας με τους Αψβούργους της Βιέννης (1792) είναι καθαρά εσωτερικοί. Πολύ σύντομα ο πόλεμος, ο οποίος παρουσιάζεται αρχικά ως πόλεμος προπαγάνδας που διεξάγεται στο όνομα των λαών εναντίον των βασιλιάδων, μετατρέπεται σε κατακτητικό πόλεμο. Η εκτέλεση του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ χρησιμεύει ως πρόσχημα για τη σύσταση ενός συνασπισμού εναντίον της Γαλλίας, ο οποίος σύντομα ηττάται από τις στρατιές της Επανάστασης (1795).
- ♦ Με τις νίκες του στρατηγού Βοναπάρτη επί των Αυστριακών στην Ιταλία ο κατακτητικός πόλεμος φτάνει στο απόγειο, ενώ ο νικητής κατάσχει χρήματα και έργα τέχνης. Ο Βοναπάρτης επιβάλλει στους Αυστριακούς μια συνθήκη η οποία τον καθιστά πραγματικό ανθύπατο

της Ιταλίας που βασιλεύει σε αδελφές Δημοκρατίες. Αυτό θα δώσει την ευκαιρία να συσταθεί ένας δεύτερος συνασπισμός εναντίον της Γαλλίας, επί του οποίου αυτή θα βγει και πάλι νικήτρια.

♦ Έχοντας ανατρέψει το Διευθυντήριο με στρατιωτικό πραξικόπημα, ο Βοναπάρτης θεσπίζει την Υπατεία και βάζει τέλος στην Επανάσταση εγκαθιδρύοντας ένα καθεστώς το οποίο αποτελεί σύνθεση των νέων αρχών που τέθηκαν το 1789 και της αρχής της εξουσίας του Παλαιού Καθεστώτος. Στηριγμένη στην αστική τάξη, η νέα κοινωνία θυσιάζει την ελευθερία στο βωμό της αποκατάστασης της τάξεως. Αφού αποκαθιστά την ειρήνη στην Ευρώπη, ο Βοναπάρτης αυτοανακηρύσσεται αυτοκράτορας το 1804 με το όνομα Ναπολέον Α΄.

ΜΙΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΕΠΤΥΓΜΕΝΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Η Γαλλική Επανάσταση εμφανίζεται ως βίαιη ρήξη με μια Ευρώπη των νεότερων χρόνων που χαρακτηρίζεται από το θρίαμβο των απόλυτων μοναρχιών. Ωστόσο αυτή η επανάσταση δεν είναι παρά μια όψη, οπωσδήποτε η εντυπωσιακότερη, του νέου κλίματος που εγκαθίσταται στην Ευρώπη, από τα μέσα του 18ου αιώνα, κάτω από την επίδραση της νέας ιδεολογίας που διαδίδουν οι φιλόσοφοι.

Σκόπιμο είναι πάντως να διακρίνουμε δύο Ευρώπες. Στα ανατολικά και στα νότια της ηπείρου επιβιώνουν πράγματι οι παραδοσιακές χωροδεσποτικές δομές. Σ' αυτές τις περιοχές, με τις αρχαϊκές κοινωνικές δομές, η «πεφωτισμένη δεσποτεία» βρήκε το πιο πρόσφορο έδαφος. Εκεί οι νέες ιδέες δεν συμβάλλουν παρά στην ενίσχυση της εξουσίας των ηγεμόνων και των αριστοκρατιών.

Η κατάσταση της δυτικής Ευρώπης είναι πολύ διαφορετική. Το φεουδαρχικό καθεστώς εκεί είναι πολύ εξασθενημένο, σχεδόν παντού οι χωρικοί είναι ελεύθεροι και, τις περισσότερες φορές, η εισφορά που ορισμένοι οφείλουν ακόμη στον χωροδεσπότη δεν έχει παρά τιμητικό χαρακτήρα. Αυτή η Ευρώπη της δύσης χαρακτηρίζεται πάνω απ' όλα από την ανάπτυξη των αστικών τάξεων. Επωφελομένους από την εμπορική κίνηση, τις ανόδους των τιμών ή την ανακάλυψη των χρυσωρυχείων της Βραζιλίας, τούτες κατέχουν τα μεγάλα κεφάλαια που επενδύουν σε νέες επιχειρήσεις και παραγωγικές μονάδες. Το χάσμα βαθαίνει ανάμεσα στους ευνοημένους της οικονομικής ανάπτυξης και τους άλλους.

Τα κύρια θύματα είναι οι εργάτες γης, οι σύντροφοι τεχνίτες στα εργαστήρια των πόλεων και οι εργάτες στη μεταποίηση. Ο μισθός τους παρακολουθεί με μεγάλη δυσκολία την αύξηση του κόστους ζωής.

Οι κακές συνθήκες ζωής και η καλπάζουσα δημογραφική άνοδος βρίσκουν κάποια διέξοδο στη μετανάστευση. Αν όμως η Αγγλία, η Ιρλανδία ή η Ελβετία στέλνουν το πλεόνασμα του πληθυσμού τους στην Αμερική, η Γαλλία, που μόλις έχει χάσει στους πολέμους του 18ου αιώνα τις αποικίες του Καναδά, δεν μπορεί

να λύσει τόσο εύκολα το κοινωνικό της πρόβλημα.

Η κυριότερη κοινωνική διαίρεση στη Γαλλία του 1789 –και για πολύ καιρό ακόμη στην υπόλοιπη Ευρώπη– χωρίζει τους αριστοκράτες, που πάντα επωφελούνταν από το μοναρχικό κράτος, από τους αστούς, που ως νεόπλουτοι ζητούν να ανέλθουν στην κορυφή της κοινωνίας. Αυτή η αντιπαράθεση παρουσιάζει πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά ανάλογα με τη συμμετοχή ή την απουσία της αριστοκρατίας από την οικονομική ανάπτυξη.

Σε μια χώρα όπως η Μεγάλη Βρετανία, η αριστοκρατία, η οποία συμμετέχει στον πλουτισμό που φέρνει η οικονομική ανάπτυξη, διατηρεί έναν αδιαμφισβήτητο ρόλο στο πολιτικό πεδίο. Στη Γαλλία αντίθετα, η αριστοκρατία έχει αφήσει την αστική τάξη να επωφεληθεί αυτή και μόνο από την επιχειρηματική κίνηση. Θύμα της ανόδου των τιμών που ρίχνει την αξία της γαιοπροσόδου, η γαλλική αριστοκρατία ξεπερνιέται από την αστική τάξη στο οικονομικό πεδίο. Και η μάχη που διεξάγει στο πολιτικό πεδίο, με στόχο να απαγορεύσει στους αστούς την πρόσβαση στα υψηλά πολιτικά, στρατιωτικά ή εκκλησιαστικά αξιώματα, με άλλα λόγια να τους κλείσει το δρόμο προς την εξουσία, σύντομα αποδεικνύεται μάταιη. Ο αγώνας ανάμεσα στην αριστοκρατία και την αστική τάξη είναι ένα από τα κύρια συστατικά της αμφισβήτησης των κοινωνικών δομών στη Γαλλία του τέλους του 18ου αιώνα.

Τα κυριότερα επαναστατικά κινήματα της Ευρώπης, ή ακριβέστερα της Δύσης, καθότι η βόρεια Αμερική παρουσιάζει τις ίδιες δομές και τα ίδια προβλήματα με τη δυτική Ευρώπη, γεννιούνται σε περιόδους κρίσεων. Πράγματι, η κρίση αποδυναμώνει την εξουσία του ηγεμόνα ενώ η δυσανεξία των λαϊκών τάξεων παρέχει στις επαναστάσεις το απαραίτητο έμψυχο δυναμικό.

Έτσι η επαναστατική κίνηση της Δύσης αρχίζει πολύ πριν από το 1789. Η Αμερικανική Επανάσταση (1763-1783) γεννιέται ως αντίδραση στους νέους φόρους που επιβάλλονται στους αποίκους της Αμερικής και στο μονοπώλιο του τσαγιού που δίδεται στην Εταιρεία των Ινδιών. Οι ιρλανδικές εξεγέρσεις (1782 και 1784) έχουν τις καταβολές τους στο συνδυασμένο αποτέλεσμα των κακών σοδειών και της απαγόρευσης εξαγωγής λινών υφασμάτων στη βρετανική αυτοκρατορία. Η επανάσταση των Ηνωμένων Επαρχιών (1783-1787) προκαλείται από τη διακοπή της επιχειρηματικής δραστηριότητας που συνεπάγεται ο πόλεμος εναντίον της Αγγλίας. Τέλος η βελγική επανάσταση (1787) δεν εξηγείται τόσο από τις εσπευσμένες θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις του Αυστριακού αυτοκράτορα Ιωσήφ Β΄ όσο από τη στασιμότητα των επιχειρήσεων που ακολουθεί το κλείσιμο του Σβάλδης, το επιβεβλημένο από τις συνθήκες του 1713-1714. Η Γαλλική Επανάσταση εγγράφεται λοιπόν στο πλαίσιο μιας «ατλαντικής επανάστασης» (Ζ. Γκοντεσό).

Όμως, διαφορετική από τις άλλες, που τελικά τιθασεύτηκαν από τα στρατεύματα των ηγεμόνων, η Γαλλική Επανάσταση πετυχαίνει και διαμορφώνει μια νέα ιδεολογία, της οποίας η απήχηση εξηγείται από τον οικουμενικό προσανατολισμό της.

Αν πολύ σύντομα η Επανάσταση αποδεικνύεται ελάχιστα πιστή στα ιδεώδη της, αν και η σταυροφορία για την ελευθερία των λαών μετατρέπεται σε ηγεμονικό εγχείρημα, γεγονός παραμένει ότι οι αρχές της μεταφέρονται σ' ολόκληρη την Ευρώπη από τις γαλλικές στρατιές της Επανάστασης και της αυτοκρατορίας και ότι αυτή η ιδεολογία θα επιζήσει πέρα από την προσπάθεια κυριαρχίας στην οποία χρησίμευσε ως πρόσχημα. Απ' αυτή την αφθονία των ιδεών και των δογμάτων –ενίοτε αντιτιθέμενων–, από αυτή την ευρύτατη αμφισβήτηση που αντιπροσωπεύουν τα είκοσι πέντε χρόνια της γαλλικής πρωτοκαθεδρίας γεννιέται η σύγχρονη Ευρώπη.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Από το 1789 ως το 1791 η επανάσταση εμφανίζεται ως πραγμάτωση από την Αστική τάξη, την οποία στηρίζουν οι χωρικοί, οι λαϊκές τάξεις των πόλεων και μια μειονότητα «φωτισμένων» αριστοκρατών, των ιδεών που δημοσιοποιήθηκαν από τους φιλοσόφους και τέθηκαν σε εφαρμογή, στο τέλος του 18ου αιώνα, από τους «εξεγεμένους» της Αμερικής.

Το γεγονός έχει την άμεση αφετηρία του στα δημοσιονομικά προβλήματα της γαλλικής μοναρχίας. Τούτα δεν έχουν πάψει να χειροτερεύουν από τα τέλη της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΔ' και έχουν οξυνθεί ακόμη περισσότερο με τον πρόσφατο πόλεμο της Αμερικής. Για να τα επιλύσουν οι γενικοί ελεγκτές (υπουργοί) των Οικονομικών εισηγούνται μια φορολογική μεταρρύθμιση: την επιβολή φορολογίας σε όλους και ειδικότερα στους προνομιούχους –αριστοκράτες και μέλη του κλήρου–, οι οποίοι κατά το μεγαλύτερο μέρος έχουν καταφέρει να εξαιρεθούν. Ωστόσο η εφαρμογή της μεταρρύθμισης προσκρούει στην αντίσταση αυτών των προνομιούχων και στην αιχμή του δόρατός της, τους αξιωματούχους του παλατιού του Παρισιού, οι οποίοι χρησιμοποιούν τις δικαιοδοσίες τους ως προς την πρωτοκόλληση των βασιλικών διαταγμάτων για να παρεμβάλουν εμπόδια στα σχέδια της μοναρχίας. Ζητώντας να θέσουν τη μοναρχία υπό τον έλεγχο ενδιάμεσων σωμάτων, οι προνομιούχοι ρίχνουν την ιδέα η οποία θα πυροδοτήσει το επαναστατικό κίνημα: τη σύγκληση του Συμβουλίου των Τάξεων (États-Généraux). Καθώς το θησαυροφυλάκιο είναι άδειο και ο στρατός ελάχιστα σύγυρος, ο βασιλιάς καταλήγει να συγκατατεθεί. Η Συνέλευση των Τάξεων συγκαλείται για την 1η Μαΐου 1789.

Συνταγμένα κατά το θέρος του 1788, τα «τετράδια παραπόνων» προορίζονται να γνωστοποιήσουν στον βασιλιά τις επιθυμίες του λαού του⁹⁷. Αντικατοπτρίζουν τις εντάσεις που διατρέχουν τις διάφορες κοινωνικές ομάδες καθώς και το πνεύμα και τις νοοτροπίες που επικρατούν. Στους χωρικούς που παραπονούνται για το βάρος των φόρων ή για τα προνόμια που απολαμβάνουν κλήρος και αριστοκρατία, και που ζητούν εξίσωση των φορολογικών επιβαρύνσεων, η αριστοκρατία απαντά διακηρύσσοντας την προσκόλλησή της στα προνόμια

που απολαμβάνει και την επιθυμία της να εγκαθιδρύσει μια συνταγματική μοναρχία. Η αστική τάξη επικαλείται την αρχή της ισότητας και χρησιμοποιεί τη γλώσσα της φιλοσοφίας για να επιβάλει τις διεκδικήσεις της. Είναι αυτή που αναντίρρητα υπερισχύει στην πρώτη φάση της επανάστασης. Καθώς εκπροσωπεί την Τρίτη Τάξη (*tiers état*), οι μη προνομιούχοι αντιπρόσωποι επιλέγονται μεταξύ των μελών της, και είναι αυτή που στηριζόμενη στις νέες ιδέες θα γκρεμίσει το πολιτικό καθώς και το κοινωνικό Παλαιό Καθεστώς.

Πράγματι, εναντίον του βασιλιά και των προνομιούχων, η αστική τάξη επιβάλλει (Δεκέμβριος του 1788) το διπλασιασμό της αντιπροσώπευσης της Τρίτης Τάξης, πράγμα που της επιτρέπει να διαθέτει από μόνη της τόσους αντιπροσώπους όσους και οι δύο άλλες Τάξεις μαζί. Ολοκληρώνει τη νίκη της τον Ιούνιο του 1789 πετυχαίνοντας να συνδιασκέπτονται οι τρεις Τάξεις από κοινού και η ψηφοφορία να μη γίνεται κατά Τάξεις (οπότε η Τρίτη Τάξη θα μειοψηφούσε έναντι της αριστοκρατίας και του κλήρου) αλλά κατ' άτομο, πράγμα που της εξασφαλίζει μια σαφέστατη πλειοψηφία εφόσον μπορεί να υπολογίζει στην προσχώρηση ορισμένων αντιπροσώπων προερχόμενων από τον κατώτερο κλήρο και μάλιστα σε μερικούς φιλελεύθερους ευγενείς.

Έχοντας έτσι υποχρεώσει τον βασιλιά να υποταχθεί στις αποφάσεις της, η Τρίτη Τάξη, στην οποία δεσπόζει η αντιπροσωπεία των αστών, γκρεμίζει μέσα σε μερικές μέρες την πολιτική τάξη πραγμάτων του Παλαιού Καθεστώτος. Στις 17 Ιουνίου, μετά από πρόταση του Σεγιές και θεωρώντας ότι εκπροσωπεί το 96% του έθνους, επιβεβαιώνει την κυριαρχία της αυτοανακηρυσσόμενη σε εθνοσυνέλευση (*Assemblée nationale*). Η πρώτη απόφασή της είναι ότι κανένας φόρος δεν μπορεί να επιβληθεί χωρίς προηγούμενη συγκατάθεσή της. Τρεις μέρες αργότερα τα μέλη της ορκίζονται να μην αποχωρήσουν προτού δώσουν στη Γαλλία ένα σύνταγμα¹⁰⁸. Τέλος στις 9 Ιουλίου, σε εφαρμογή αυτού του όρκου, η εθνοσυνέλευση κηρύσσεται Συντακτική. Δύο μήνες μετά τη σύγκληση της Συνέλευσης των Τάξεων, η νομοθετική και πολιτική επανάσταση έχει συντελεστεί. Η απόλυτη μοναρχία έχει πεθάνει. Η εθνική κυριαρχία αντικαθιστά τον ελέω Θεού ηγεμόνα. Η διακυβέρνηση της Γαλλίας θα διέπεται από ένα «συμβόλαιο» ανάμεσα στο έθνος και τον ηγεμόνα. Σ' αυτό το στάδιο, η Γαλλία ασπάζεται το αγγλικό πρότυπο της ήπιας μοναρχίας στο όνομα φιλοσοφικών αρχών.

Το παλιό κοινωνικό καθεστώς καταρρέει τις εβδομάδες που ακολουθούν. Η επιδείνωση των συνθηκών ζωής του πληθυσμού προκαλεί λαϊκές κινητοποιήσεις που ξεσπούν τον Ιούλιο του 1789. Η δυσκολία να καλυφθεί το κενό ανάμεσα στα σχεδόν εξαντλημένα αποθέματα σίτου του 1788 και τη συγκομιδή του 1789 που ακόμα δεν έχει γίνει κάνει το ψωμί να σπανίζει και την τιμή του να ανεβαίνει. Στην κοινωνική δυσαρέσκεια που δημιουργείται κατ' αυτό τον τρόπο προστίθεται η έξαψη των πνευμάτων που οφείλεται στα γεγονότα του Απριλίου-Ιουνίου 1789 και στο φόβο μήπως η μοναρχία υπαναχωρήσει ως προς τις παραχωρήσεις που αναγκάστηκε να κάνει προς τους εκπροσώπους της Τρίτης Τάξης. Η στάση της 14ης Ιουλίου υποχρεώνει τον βασιλιά να επικυρώσει τα πρώτα επαναστατι-

κά μέτρα, καθώς μάλιστα συνοδεύεται από την αγροτική εξέγερση που προκαλεί ο «Μεγάλος Τρόμος» (Grande Peur). Απλή φήμη που διαδίδεται από στόμα σε στόμα, ο «Μεγάλος Τρόμος» υποδηλώνει μια μυστηριώδη συνωμοσία των αριστοκρατών, που λέγεται ότι έχουν μισθώσει ομάδες ληστών ή ξένων στρατιωτών για να κάψουν τις σοδειές και να σφάξουν τους «πατριώτες». Πρόκειται για φήμη στερούμενη οποιασδήποτε βάσης, που όμως σπέρνει τον πανικό από χωριό σε χωριό και ωθεί τους χωρικούς να οπλιστούν και να επιτεθούν στους πύργους. Οι χωρικοί επωφελούνται για να ελευθερώσουν τις συσσωρευμένες πίκρες τους εναντίον της αριστοκρατίας και να κάψουν τα «κατάστιχα» (terriers – παλιές χάρτες στις οποίες είναι καταχωρημένα τα φεουδαρχικά δικαιώματα). Μερικές φορές η πυρκαγιά εξαπλώνεται στους ίδιους τους πύργους, συμβαίνει δε οι ιδιοκτήτες τους να κακοποιηθούν ή να σφαγούν. Αυτή η έξαρση βίας δεν αφήνει αδιάφορη μια αστική τάξη που κι αυτή είναι ιδιοκτήτρια γαιών και βέβαια διάκειται εχθρικά απέναντι σε κάθε επίθεση κατά της ιδιοκτησίας.

Επειδή φοβούνται ενδεχόμενη εξάπλωση και ριζοσπαστικοποίηση της κρίσης, ένα μεγάλο μέρος των αντιπροσώπων παίρνει την απόφαση να κάνει ένα μεγάλο βήμα. Για να σταματήσει το κακό όσο είναι ακόμα καιρός, αποφασίζουν, τη νύχτα της 4ης Αυγούστου 1789, την κατάργηση των προνομίων. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι φεουδαρχικές υποτέλειες καταργούνται μετά την έκκληση φιλελεύθερων ευγενών (του υποκόμη ντε Νοάιγ και του δούκα ντ' Αιγκλιγιόν). Η αριστοκρατία παραιτείται από τα δικαιώματα κυνηγιού, τις υποτέλειες, και τις αγγαρείες, ο κλήρος από τη δεκάτη, οι επαρχίες από τα δημοσιονομικά τους προνόμια, οι πόλεις από τις απαλλαγές και τις συντεχνίες τους και η διοίκηση από την εξαγορά των αξιωμάτων. Σε μερικές ώρες, η κοινωνική ιεραρχία του Παλαιού Καθεστώτος καταργείται και διακηρύσσεται η αρχή της ισότητας των πολιτών έναντι του νόμου. Ωστόσο αυτή η κοινωνική επανάσταση που συντελέστηκε πάνω στην έξαψη από μια εθνοσυνέλευση στην οποία συνδυάζονται η πολιτική αρετή κατά το ρωμαϊκό πρότυπο και το ξεχείλισμα των «ευαίσθητων ψυχών» δεν πρέπει να προκαλεί ψευδαισθήσεις. Όταν ο ενθουσιασμός καταλαγιάζει, οι αποφάσεις που λήφθηκαν μέσα στον πυρετό της στιγμής γίνονται αντικείμενο πιο ρεαλιστικών προσαρμογών: οι προσωπικές δουλειές (αγγαρείες, δικαιώματα κυνηγιού, δεκάτη) καταργούνται βεβαίως χωρίς αποζημίωση, αλλά τα δικαιώματα επί της γης (αναγκαστική εισφορά, δικαίωμα στο μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής) κηρύσσονται εξαγοραστά, προς μεγάλη απογοήτευση των χωρικών.

Παρά τις επιφυλάξεις, μπορεί να θεωρηθεί ότι τον Αύγουστο του 1789 η Επανάσταση έχει ουσιαστικά συντελεστεί. Οι αντιπρόσωποι στη Συντακτική εθνοσυνέλευση έχουν γκρεμίσει το Παλιό Καθεστώς και κατεδαφίσει ένα μακράιωνα πολιτικό και κοινωνικό οικοδόμημα. Τους απομένει να θέσουν τις αρχές του νέου κόσμου που προτίθενται να οικοδομήσουν.

Η ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΕΝΟΣ ΝΕΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Μετά την κατάργηση του Παλαιού Καθεστώτος, το ζητούμενο είναι η διαμόρφωση των νέων θεσμών. Αναμένοντας την κατ' ανάγκην μακροχρόνια σύνταξη του συντάγματος και την υιοθέτηση νέων νόμων, η Συντακτική εθνοσυνέλευση αποφασίζει να διακηρύξει επίσημα τις νέες αρχές. Με αυτό το αντικείμενο ψηφίζεται στις 26 Αυγούστου 1789 η *Διακήρυξη των δικαιωμάτων του Ατόμου και του Πολίτη* (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*) που αναδιατυπώνει τις αρχές της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού.

Στο πολιτικό πεδίο, η κατάργηση της απόλυτης μοναρχίας δηλώνεται από το άρθρο 3 της *Διακήρυξης*, το οποίο εξαγγέλλει την κυριαρχία του έθνους και όχι πια του μονάρχη: «Κάθε κυριαρχία πηγάζει ρητά από το έθνος. Κανένα άτομο, κανένα σώμα δεν μπορεί να ασκήσει εξουσία που δεν πηγάζει ρητά απ' αυτό». Αυτή η ανατροπή είναι κεφαλαιώδης. Νόμος δεν θα είναι πια, όπως στο Παλιό Καθεστώς, αυτό που θέλει ο βασιλιάς, αφού δεν είναι πλέον κυρίαρχος. Το άρθρο 6 προσδιορίζει το νόμο, κατά τη ρήση του Ζαν-Ζακ Ρουσώ, ως «έκφραση της γενικής βούλησης», πράγμα που σημαίνει ότι διαμορφώνεται απ' όλους τους πολίτες ή τουλάχιστον από τους αντιπροσώπους τους. Έτσι το αντιπροσωπευτικό καθεστώς εμφανίζεται ως η συγκεκριμένη θεσμική έκφραση της αρχής της κυριαρχίας του έθνους.

Στο κοινωνικό πεδίο, η βασική αρχή, που αντλείται άμεσα από την αγγλική φιλοσοφία του 17ου αιώνα και από τη γαλλική κληρονομία της του 18ου, είναι η διαφύλαξη των φυσικών δικαιωμάτων του ατόμου. Αυτά προσδιορίζονται στο άρθρο 2 της *Διακήρυξης*: η ελευθερία, η ιδιοκτησία, η ασφάλεια και η αντίσταση στην καταπίεση. Η ελευθερία θεωρείται σαφώς ως το πιο σημαντικό δικαίωμα και διάφορα άρθρα επιχειρούν να οροθετήσουν το πεδίο της. Ο ορισμός που δίνει το άρθρο 4 είναι ευρύς αφού εκτείνεται σε οτιδήποτε δεν βλάπτει τον άλλο. Αν και ανήκει στο νόμο να ορίσει συγκεκριμένα αυτό που επιτρέπεται, επισημαίνεται ωστόσο (άρθρο 5) ότι το πεδίο του πρέπει να είναι όσο το δυνατόν πιο περιορισμένο. Ο νόμος περιορίζεται αυστηρά στη διαφύλαξη της κοινωνίας και ό,τι δεν απαγορεύει ρητά περιέχεται στο χώρο των ελευθεριών. Η ατομική ελευθερία εμφανίζεται ως θεμελιώδης. Εμπνεόμενη από τη βρετανική *Πράξη περί Προσωπικής Ασφάλειας* (*Habeas Corpus*), η *Διακήρυξη* εκτείνεται στην ελευθερία της γνώμης, τη θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 10) και την ελευθερία έκφρασης (άρθρο 11). Άλλη ελευθερία είναι η αντίσταση στην καταπίεση. Παρμένη από τη *Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας* (*Declaration of Independence*, 1776) των Ηνωμένων Πολιτειών και από τις ιδέες του Λοκ, δικαιολογεί εκ των υστέρων τις επαναστατικές πράξεις του Ιουνίου-Ιουλίου 1789. Δεύτερο φυσικό και απαράγραπτο δικαίωμα του ατόμου: η ιδιοκτησία, για την οποία η αστική τάξη φροβήθηκε στις ταραχές του Ιουλίου. Τούτη είναι «απαραβίαστη και ιερή» (άρθρο 17), αδιαχώριστη από την ελευθερία της οποίας εγγυάται την ύπαρξη.

Τέλος, επικυρώνοντας την κατάργηση των προνομίων, η *Διακήρυξη* κάνει

την ισότητα απέναντι στο νόμο ένα από τα θεμέλια της νέας κοινωνίας. «Οι άνθρωποι γεννιούνται και πεθαίνουν ελεύθεροι και με ίσα δικαιώματα», δηλώνει το άρθρο 1 του κειμένου, μην αποκλείοντας πάντως τις διακρίσεις ανάμεσα στους ανθρώπους υπό τον όρο να «βασίζονται στην κοινή ωφέλεια». Κυριαρχία του έθνους, προστασία των φυσικών δικαιωμάτων του ατόμου ως θεμέλιου της κοινωνίας, διακήρυξη της ισότητας των ατόμων απέναντι στο νόμο, αυτές είναι οι νέες αρχές που θέτει η Γαλλική Επανάσταση και που η σημαντική δραστηριότητα της Συντακτικής εθνοσυνέλευσης θα μεταφέρει στην πράξη, με μερικούς συμβιβασμούς, ως την υιοθέτηση του νέου συντάγματος (Σεπτέμβριος 1791).

Τούτο εγκαθιδρύει μια συνταγματική μοναρχία κατά το βρετανικό πρότυπο, με διαχωρισμό των εξουσιών, όπως τον συνιστούσαν ο Λοκ και ο Μοντεσκιέ. Ενώ η κυριαρχία του έθνους διακηρύσσεται και πάλι, η αρχή της ισότητας απέναντι στο νόμο υφίσταται μια σκληρή στρέβλωση: μόνο οι πολίτες που πληρώνουν φόρο (cens) ίσο προς τουλάχιστον τρεις ημέρες εργασίας μπορούν να ψηφίζουν. Οι άλλοι είναι «παθητικοί πολίτες» και αποκλείονται από την ψηφοφορία. Οι πρώτες εκλογές με βάση το εκλεκτορικό τίμημα καθορίζουν για δύο χρόνια μια νομοθετική εθνοσυνέλευση ανεξάρτητη από τον βασιλιά, ο οποίος δεν μπορεί να τη διαλύσει. Είναι επιφορτισμένη να ψηφίζει τους νόμους και να ασκεί έλεγχο στους υπουργούς. Η εκτελεστική εξουσία ανατίθεται στον βασιλιά που ανακηρύσσεται ανεύθυνος και απαρβίαστος από το νόμο. Συγχρόνως η ευθύνη ανήκει στους έξι υπουργούς από τους οποίους η εθνοσυνέλευση μπορεί να ζητεί λόγο για τις πράξεις τους και οι οποίοι πρέπει να προσυπογράψουν όλες τις βασιλικές αποφάσεις.

Ο βασιλιάς μπορεί να προτάξει αρνησικυρία στην εφαρμογή ενός νόμου που ψηφίστηκε από την εθνοσυνέλευση αλλά μόνο κατά τη διάρκεια δύο νομοθετικών περιόδων. Αντίθετα δεν ζητείται η γνώμη του για τις δημοσιονομικές υποθέσεις, του απαγορεύεται να καλεί στρατεύματα γύρω του και του έχει αφαιρεθεί η δικαστική εξουσία. Με τις εξουσίες του βασιλιά περιορισμένες κατ' αυτό τον τρόπο, η Συντακτική εθνοσυνέλευση προχωρεί, δυνάμει των νέων αρχών που έχει διακηρύξει, σε πλήρη αναδιοργάνωση της χώρας πάνω στη βάση της εθνικής κυριαρχίας, της ομογενοποίησης και του εξορθολογισμού των θεσμών. Η διοίκηση απλοποιείται και αποκεντρώνεται χάρη στη δημιουργία 83 νομών, υποδιαιορούμενων σε διαμερίσματα, καντόνια και κοινότητες, όπου καθεμιά απ' αυτές τις μονάδες διοικείται από συμβούλιο εκλεγμένο από τους ενεργούς πολίτες. Η δικαιοσύνη απονέμεται δωρεάν και την ανεξαρτησία της εγγυώνται η εκλογή των δικαστών και η θεσμοθέτηση των ενόρκων: οι δικαστικές αποφάσεις εκδίδονται πλέον στο όνομα του έθνους. Η αρχή της ισότητας απέναντι στο νόμο και εκείνη της θρησκευτικής ελευθερίας οδηγούν στην κατάργηση των διακρίσεων που βάρυναν τους Εβραίους και τους προτεστάντες. Επίσης στο όνομα της ελευθερίας καταργούνται τα εσωτερικά τελωνεία, τα διόδια και το σύστημα των συντεχνιών και απαγορεύεται στους εργάτες να οργανώνονται για να πετύχουν καλύτερες συνθήκες εργασίας ή υψηλότερους μισθούς (νόμος Λε Σαπελιέ της 14ης Ιουνίου 1791).

Ο εξορθολογισμός επεκτείνεται στον δημοσιονομικό τομέα. Οι έμμεσοι φόροι, που θεωρούνται άδικοι επειδή βαρύνουν εξίσου τους πλούσιους και τους φτωχούς, καταργούνται (με εξαίρεση το χαρτόσημο και τα εξωτερικά τελωνεία). Οι παλιοί φόροι επίσης καταργούνται και αντικαθίστανται από τρεις άμεσες εισφορές: τον φόρο ακίνητης περιουσίας επί των ιδιοκτησιών, το φόρο κινητής περιουσίας, ανάλογο με το ενοίκιο, και το φόρο επιτηδεύματος (*patente*), που καταβάλλεται από τους εμπόρους, τους βιοτέχνες και τα μέλη των ελευθερίων επαγγελματιών. Τέλος το ίδιο ορθολογικό πνεύμα οδηγεί στην αναδιοργάνωση της Εκκλησίας της Γαλλίας, καθότι για την επίλυση της οικονομικής κρίσης η περιουσία του κλήρου έχει δημευθεί και πρέπει να πωληθεί ως εθνικό αγαθό, εξασφαλίζοντας χαρτονομίσματα (τα *ασινιάτα* / *assignats*) τα οποία το κράτος χρησιμοποιεί για να κάνει τις πληρωμές του. Στις 12 Ιουλίου 1790 ο νέος *Πολιτικός Καταστατικός Χάρτης του Κλήρου* (*Constitution civile du clergé*) εγκαθιδρύει 83 επισκοπές (μία ανά νομό), ομαδοποιημένες γύρω από δέκα μητροπόλεις. Οι επίσκοποι και οι εφημέριοι (ένας για κάθε διαμερίσμα) λαμβάνουν μισθό από το κράτος και εκλέγονται, οι μιν πρώτοι από τους ψηφοφόρους του νομού, οι δε δεύτεροι από εκείνους του διαμερίσματος. Οι επίσκοποι δεν δέχονται πια την ιερατική περιβολή τους από τον πάπα αλλά από τον μητροπολίτη. Η γαλλικανική βούληση επικυρώνεται με την απόφαση της 27ης Δεκεμβρίου 1790: οι κληρικοί πρέπει να ορκίζονται πίστη στο έθνος, το νόμο και τον βασιλιά.

Πρόκειται λοιπόν για ένα νέο κόσμο που γεννιέται στη Γαλλία κατά τα έτη 1789-1791. Έναν κόσμο που εμπνέεται από τις αρχές του Διαφωτισμού και οδηγείται στην κατάργηση της απόλυτης μοναρχίας, η οποία αντικαθίσταται από μια συνταγματική μοναρχία με διαχωρισμένες πλέον τις εξουσίες. Η διάλυση της κοινωνίας των ιεραρχικών τάξεων του Παλαιού Καθεστώτος, με τις συνακόλουθες προνομίες και ανισότητες, ανοίγει το δρόμο σε μια κοινωνία όπου βασιλιάς είναι το άτομο και όπου εγκαθιδρύεται η νομοθετική –διόλου όμως κοινωνική– ισότητα. Γεννημένες στη Γαλλία, οι ανατροπές αυτές θα μεταβάλουν βαθιά ολόκληρη την ήπειρο στο τέταρτο του αιώνα που ακολουθεί.

Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ

Σε μια Ευρώπη όπου η γαλλική επιρροή είναι σημαντική, τα γεγονότα που επέρχονται το 1789 έχουν τεράστια απήχηση. Σ' ολόκληρη την ήπειρο ο συμβολικός χαρακτήρας της Γαλλικής Επανάστασης εντυπωσιάζει τη φωτισμένη ελίτ, συνθησιμένη καθώς είναι να θεωρεί τη Γαλλία το φάρο των νέων ιδεών. Έτσι η κατάληψη της Βαστίλης στις 14 Ιουλίου 1789 θεωρείται ως απαρχή της κατάργησης του δεσποτισμού και η κατάργηση των προνομίων ως εξαγγελία μιας νέας εποχής στην ιστορία της ανθρωπότητας. Μεταφρασμένη σ' όλες τις γλώσσες της Ευρώπης, η *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη* εξαπλώνεται ακόμα και σε χώρες που, όπως η Ισπανία, προσπαθούν να

απαγορεύσουν τη διάδοσή της. Στις γειτονικές χώρες της Γαλλίας, τις αυστριακές Κάτω Χώρες, την επισκοπή της Λιέγης¹⁰⁹, τις Ηνωμένες Επαρχίες, τη ρηνανική Γερμανία, τη Σαβοΐα και το Βω¹¹⁰, οι «πατριώτες», οπαδοί των ελευθεριών, συγκλονίζονται από την αναγγελία των γεγονότων του 1789 και ελπίζουν ότι σύντομα θα ελευθερωθούν από τους «δεσπότες» τους. «Προσκυνητές της ελευθερίας», πολυάριθμοι πολιτικοί πρόσφυγες, ξένοι ποιητές και συγγραφείς (ο Άγγλος Γουέρετζγουερθ, ο Πρώσος Βίλχελμ φον Χούμπολτ, ο Ρώσος Καραμζίν, ο Ιταλός Αλφιέρι) σπεύδουν στη Γαλλία να παρευρεθούν στην έλευση της νέας εποχής. Γνωστοποιούν στους συμπατριώτες τους τα γεγονότα και τις επαναστατικές ιδέες με αφηγήσεις, βιβλία και άρθρα. Έχοντας παραμείνει στη χώρα τους, τη Γερμανία, ο ποιητής Γκαίτε, οι φιλόσοφοι Καντ και Φίχτε, καταλαμβάνονται από τις νέες ιδέες. Ολόκληρη η διανοούμενη Ευρώπη πάλλεται ομόφωνα υπέρ της Επανάστασης.

Στο ξεκίνημά της η Επανάσταση δεν ανησυχεί πολύ τους απόλυτους δεσπότες, παρά τις ελπίδες που υποθάλπει. Εξάλλου πολλοί χαιρόνται για την παράλυση που πλήττει την εξωτερική πολιτική του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄. Η γαλλική αδυναμία φανερώνεται στις αρχές του 1790 όταν η Ισπανία συγκρούεται με την Αγγλία για την κατοχή του κόλπου Νούτκα Σάουντ στις ακτές της Καλιφόρνιας. Δεμένος με τον βασιλιά της Ισπανίας με το λεγόμενο «Οικογενειακό Σύμφωνο» (1761), ο Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ δεν μπορεί να λάβει θέση στο πλευρό της Ισπανίας. Πράγματι, προλαμβάνοντάς τον, η Συντακτική εθνοσυνέλευση έχει υιοθετήσει στις 22 Μαΐου 1790 τη *Διακήρυξη της Ειρήνης στον Κόσμο (Déclaration de Paix au monde)*: «Το γαλλικό έθνος παραιτείται από την ανάληψη κάθε πολέμου που θα έχει ως στόχο να προβεί σε κατακτήσεις και ποτέ δεν θα χρησιμοποιήσει τις δυνάμεις του εναντίον της ελευθερίας οποιοδήποτε λαού».

Ωστόσο η Επανάσταση, απλώς και μόνο από τη δύναμη των αρχών της, θα παρασυρθεί σε διπλωματικές περιπλοκές. Τούτες προκύπτουν από τη σύγκρουση του νέου επαναστατικού δικαίου με εκείνο του Παλαιού Καθεστώτος και δείχνουν ότι η συνύπαρξη στην Ευρώπη δύο ριζικά διαφορετικών αντιλήψεων του κράτους είναι αδύνατη.

Η Ευρώπη του 18ου αιώνα είχε παραμείνει πιστή στο δίκαιο των ηγεμόνων· η Επανάσταση διακηρύσσει τη γέννηση του δικαίου των λαών. Πολυάριθμες τοπικές συνελεύσεις επαναστατών αναφέρονται σ' αυτό: στη Γιορτή της Ομοσπονδίας (ή της Συναδέλφωσης – *Fête de la Fédération*), που συγκεντρώνει στο Πεδίον του Άρεως στις 14 Ιουλίου 1790 τους αντιπροσώπους όλων των επαρχιών, είναι ένα από τα κεντρικά θέματα. Ακόμη και εντός των γαλλικών συνόρων, η Συντακτική εθνοσυνέλευση είναι αναγκασμένη να διαλέξει ανάμεσα στα δύο δίκαια, με κίνδυνο, αν εφαρμόσει τις αρχές που συγκεντρώνουν τη λαϊκή ομοφωνία, να προκαλέσει την εχθρότητα των Ευρωπαίων ηγεμόνων.

Μόλις διακηρύχθηκε η κατάργηση των φεουδαρχικών δικαιωμάτων, η Αλσατία, όπως και οι άλλες γαλλικές επαρχίες, εφάρμοσε αυτή την τόσο αναμενόμενη μεταρρύθμιση. Ωστόσο μια από τις αμφισβησίες των Συνθηκών της Βεστφαλίας

λειτουργεί αμέσως εναντίον τούτης της απόφασης. Οι συνθήκες αυτές δεν είχαν καταστήσει την Αλσατία γαλλική επαρχία, παρά είχαν μεταβιβάσει στον βασιλιά της Γαλλίας τα δικαιώματα του Οίκου της Αυστρίας, ένα περιήλοκο συνονθύλευμα κυριαρχικών και φεουδαρχικών δικαιωμάτων. Ορισμένοι Γερμανοί πρίγκιπες, κύριοι των αλσατικών εδαφών, εκτιμούν ότι τα διατάγματα του Αυγούστου του 1789 δεν μπορούν να εφαρμοστούν σ' αυτούς και αξιώνουν να συνεχίσουν να απολαμβάνουν τα φεουδαρχικά δικαιώματά τους. Η Συντακτική εθνοσυνέλευση αντιτίθεται υποστηρίζοντας ότι η Αλσατία δεν μπορεί να διαφύγει από την εθνική νομοθεσία.

Το ζήτημα της Αβινιόν είναι ακόμη σοβαρότερο. Εδώ δεν αμφισβητούνται φεουδαρχικά δικαιώματα αλλά μια αληθινή ηγεμονία. Η Αβινιόν και το Κομπά-Βεναισιέν είναι ποντικικοί θύλακες σε γαλλικό έδαφος. Μετά την Επανάσταση, οι κάτοικοι της Αβινιόν απαλλάσσονται από την ηγεμονία του πάπα και στις 11 Ιουλίου 1790 ζητούν την ένωσή τους με τη Γαλλία. Ωστόσο η Συντακτική εθνοσυνέλευση διστάζει να πραγματοποιήσει μια προσάρτηση που φαίνεται να καθιερώνει ένα αληθινά επαναστατικό διεθνές δίκαιο: εκείνο των λαών. Η ένωση της Αβινιόν αποφασίζεται το Σεπτέμβριο του 1791, μόνο μετά την καταδίκη της Επανάστασης και των θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων της Συντακτικής εθνοσυνέλευσης από τον πάπα Πίο ΣΤ'.

Μετά την επανάληψη της βελγικής εξέγερσης (1789), η εξέγερση της Λιέγης, ο επαναστατικός πυρετός στο Πεδεμόντιο και τη Ρηνανία δείχνουν στην Ευρώπη ότι η Επανάσταση δεν μπορεί να παραμείνει ένα επεισόδιο της γαλλικής εσωτερικής πολιτικής. Παρά την αναμφισβήτητη θέληση της Συντακτικής εθνοσυνέλευσης να διασώσει την ειρήνη, οι αρχές στις οποίες σκέφτεται να θεμελιώσει μια νέα κοινωνία έχουν ισχυρή απήχηση στην Ευρώπη και οι συνέπειές τους συχνά ξεφεύγουν από τον έλεγχό της. Από το 1790 αυτή η κατάσταση γίνεται σαφής στην καλλιεργημένη Ευρώπη, κι αν οι υποστηρικτές των νέων ιδεών χαίρονται μερικές φορές, πολλοί ανάμεσά τους, τρομαγμένοι από τις πραγματικές συνέπειες των θεωρητικών αρχών που ευαγγελίζονταν από μόδα, αντιδρούν απροσδόκητα. Οι αριστοκράτες, «φιλόσοφοι» όσο επρόκειτο για την καταπολέμηση της βασιλικής απολυταρχίας, παύουν απότομα να είναι τέτοιοι όταν καταργούνται τα φεουδαρχικά δικαιώματα. «Φωτισμένοι δεσπότες», οι ηγεμόνες της Ευρώπης αντιλαμβάνονται ξαφνικά την απειλή που συνιστά για το θρόνο τους η εξαγωγή των ανατρεπτικών αρχών που διασπείρονται από τους Γάλλους. Εξάλλου η μεταστροφή τους ενθαρρύνεται από τους Γάλλους ευγενείς: έχοντας μεταναστεύσει στις όχθες του Ρήνου, οι τελευταίοι καλούν σε μια γενική σταυροφορία εναντίον της Επανάστασης.

Από το 1790, ο Αγγλος Έντμουντ Μπερκ προσφέρει μια ιδεολογία στην αναδυόμενη αντεπανάσταση δημοσιεύοντας τους *Στοχασμούς για την Επανάσταση στη Γαλλία* (*Reflexions on the Revolution in France*). Κατηγορώντας τη Συντακτική εθνοσυνέλευση ότι παίζει με αφρημένα δεδομένα και ότι θέλει να χτίσει μια νέα κοινωνία εξαλείφοντας πλήρως το παρελθόν, υποστηρίζει ότι η μόνη έ-

γκυρη διακυβέρνηση είναι εκείνη που προέρχεται από ένα μακρόχρονο ιστορικό παρελθόν, εκείνη που έχει σιγά σιγά διαμορφωθεί στο πέρασμα των αιώνων, σύμφωνα με την ιδιοσυγκρασία και τις παραδόσεις που προσιδιάζουν σε κάθε λαό. Θέτοντας ως αρχή την αξία της παράδοσης έναντι των επαναστατικών καινοτομιών, ο Μπερκ θεμελιώνει έτσι το δόγμα των συντηρητικών στην Ευρώπη του 19ου αιώνα.

Πέρα απ' αυτή τη θεωρητική αντίδραση, η ανησυχία αποκρυσταλλώνει στην Ευρώπη ένα αντεπαναστατικό κίνημα. Ο πρίγκιπας του Κοντέ συνενώνει στο Κόμπλεντς ένα στρατό εμιγκρέδων έτοιμο να εκστρατεύσει. Έτοιμη να επέμβει, η Πρωσία επιζητεί τη συμμαχία του νέου Αυστριακού αυτοκράτορα. Αλλά ο Λεοπόλδος Β΄ αποστρέφεται τον πόλεμο, παρά τη σύλληψη του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ στη Βαρέν (Ιούνιος του 1791) κατά την απόπειρά του να διαφύγει. Μόλις που δέχεται, σε μια συνάντηση στο Πίλνιτς της Σαξονίας με τον βασιλιά της Πρωσίας Φρειδερίκο Γουλιέλμο Β΄, να υπογράψει μια προκήρυξη που προορίζεται να εκφοβίσει τους Γάλλους επαναστάτες. Υποστηρίζοντας ότι όλα τα έθνη της Ευρώπης ενδιαφέρονται για την αποκατάσταση της τάξης στη Γαλλία, οι δύο Γερμανοί ηγεμόνες καλούν όλους τους ηγεμόνες της Ευρώπης να ενωθούν μαζί τους. Δεν αγνοούν ότι ορισμένοι, από τον βασιλιά της Σουηδίας Γουσταύο Γ΄ ως την αυτοκράτειρα της Ρωσίας, είναι έτοιμοι να το κάνουν. Όμως γνωρίζουν επίσης ότι ο Κάρολος Δ΄ της Ισπανίας και ο Βίκτωρ Αμεδαίος Γ΄ της Σαβοΐας δεν ενδιαφέρονται να εμπλακούν σε πόλεμο με τη γείτονά τους, και ότι ο βασιλιάς της Αγγλίας Γεώργιος Γ΄ έχει αποφασίσει να παραμείνει ουδέτερος.

Αν και από το 1791 είναι φανερό ότι «από την ίδια της τη φύση η Επανάσταση είναι εχθρά όλων των κυβερνήσεων, προσπαθεί να τις καταστρέψει όλες, γι' αυτό και όλες έχουν συμφέρον να την καταστρέψουν» (Ζοζέφ ντε Μαιστο), η Ευρώπη του Παλαιού Καθεστώτος είναι ανίκανη να περάσει στη δράση και αρκείται σε διακηρύξεις προθέσεων. Ο μεγάλος πόλεμος που θα ξεσπάσει ανάμεσα στην Ευρώπη του Παλαιού Καθεστώτος και τη Γαλλία των νέων ιδεών, και ο οποίος θα διαρκέσει πάνω από είκοσι πέντε χρόνια, θα έχει ως αρετηρία τα προβλήματα της γαλλικής εσωτερικής πολιτικής.

Η ΓΑΛΛΙΑ ΕΠΙΛΕΓΕΙ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ

Το Σεπτέμβριο του 1791 η Συντακτική εθνοσυνέλευση έχει δώσει στη Γαλλία ένα σύνταγμα που πραγματώνει το πολιτικό ιδεώδες της αστικής τάξης. Προερχόμενη από εκλογές, η Νομοθετική εθνοσυνέλευση οφείλει να δοκιμάσει τη συνταγματική μοναρχία που προβλέφθηκε από τη Συντακτική, ως προς την οποία η Γαλλία δεν διαθέτει καμία εμπειρία και καμία παράδοση.

Σύμφωνα με ένα διάταγμα που προτάθηκε από τον Ροβεσπιέρο, η Νομοθετική εθνοσυνέλευση δεν περιλαμβάνει κανένα μέλος της Συντακτικής. Γι' αυτό και οι περισσότεροι βουλευτές δεν έχουν καμία πολιτική εμπειρία. Αλλά αυτή η ά-

πειρη μάζα συνιστά το απαραίτητο συνεκτικό υλικό κάθε πλειοψηφίας κι όλη η πολιτική των βουλευτών που υπερασπίζονται μια ιδεολογία συνίσταται στην προσέλευση αυτών των μετέωρων ψήφων. Η πραγματική ώθηση προέρχεται από δύο ανταγωνιστικές ομάδες: τους βουλευτές της δεξιάς, που είναι αποφασισμένοι να σταματήσουν την εξέλιξη του επαναστατικού καθεστώτος, και εκείνους της αριστεράς, από τους οποίους διασημότεροι είναι οι βουλευτές της Ζιρόντ: ο Μπρισό, ο Κοντορσέ, ο Βερνιό, ο Γκαντέ, ο Ζενσονέ. Ειλικρινείς επαναστάτες αυτοί, εύκολα ενθουσιάζονται, αλλά γρήγορα τρομάζουν από την εφαρμογή ιδεών τις οποίες υπερασπίζονται χωρίς πάντα να υπολογίζουν τις συνέπειες. Ανάμεσα σ' αυτές τις δύο ομάδες ο βασιλιάς δεν σκέφτεται καθόλου να κάνει το διαιτητή. Έχοντας ορκιστεί στο σύνταγμα, προσποιείται πως το σέβεται. Αλλά ακόμα και η δεξιά τού φαίνεται πολύ επαναστατική. Και όλη η ενεργητικότητά του μοιάζει στραμμένη σε ένα μόνο σχέδιο: να άρει τις παραχωρήσεις που αναγκάστηκε να κάνει προς τις νέες ιδέες.

Όσποσο πολύ σύντομα φαίνεται ότι η κανονική λειτουργία των νέων θεσμών δεν μπορεί να επιτρέψει στον βασιλιά να παλινορθώσει το Παλιό Καθεστώς στη Γαλλία. Τότε είναι που, κατά συμβουλή της Μαρίας-Αντουανέτας, ο Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ αρχίζει να εφαρμόζει την «πολιτική του χειριστού»: για να δυσφημίσει την Επανάσταση και να κάνει τους Ευρωπαίους ηγεμόνες να αποδυθούν σε πόλεμο εναντίον της Γαλλίας, ευνοεί τους εξτρεμιστές. Έτσι, ελπίζοντας να προκαλέσει έναν «πολιτικό» πόλεμο του οποίου η έκβαση θα έκανε το έθνος να τον θεωρήσει ως σωτήρα, ο Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ δέχεται χωρίς καμία δυσκολία να υπογράψει ένα τελεσίγραφο προς τον εκλέκτορα του Τσηρ (Δεκέμβριος του 1791), παραγγέλλοντάς του να διασκορπίσει τους εμιγκρέδες που είναι συγκεντρωμένοι στο έδαφός του.

Με τελείως αντίθετα κίνητρα, οι γιρονδίνιοι επιθυμούν κι αυτοί τον πόλεμο. Μη διακρίνοντας καθαρά τα κίνητρα της παράδοξης πολιτικής του βασιλιά, υποπτεύονται ωστόσο ότι προβαίνει σε αντεπαναστατικές μηχανορραφίες, χωρίς να μπορούν να βρουν αποδείξεις να στηρίξουν τις υποψίες τους. Ένας πόλεμος θα είχε γι' αυτούς το πλεονέκτημα ότι ο βασιλιάς θα αναγκασόταν να αποκαλυφθεί: είτε θα δεχόταν να λάβει ειλικρινά το μέρος της Επανάστασης είτε θα έδειχνε την έχθρα του προς το εμπόλεμο έθνος και θα έχανε κάθε υποστήριξη της κοινής γνώμης. Το τίμημα μοιάζει άλλωστε μικρό, δεδομένου ότι οι γιρονδίνιοι ενθουσιάζονται έτσι κι αλλιώς με την ιδέα μιας σταυροφορίας των λαών εναντίον των «τυράνων». Ο Ροβεσπιέρος είναι ο μόνος που θέλει να εμποδίσει τον πόλεμο. Σε ένα λόγο του στη Λέσχη των Ιακωβίνων¹¹¹, προειδοποιεί την Επανάσταση γι' αυτό τον κίνδυνο: «Στον πόλεμο η εκτελεστική εξουσία αναπτύσσει την πιο επίφοβη ενεργητικότητα και ασκεί ένα είδος δικτατορίας η οποία δεν μπορεί παρά να τρομάξει την ελευθερία που γεννιέται. Στον πόλεμο ο λαός ξεχνά τις διαβουλεύσεις που αφορούν ουσιαστικά τα αστικά και πολιτικά του δικαιώματα, για να ασχοληθεί μόνο με τα εξωτερικά γεγονότα, αποστρέφει την προσοχή του από τους νομοθέτες και τους αξιωματούχους του για να αριερώσει

όλο του το ενδιαφέρον και όλες του τις ελπίδες στους στρατηγούς και τους υπουργούς του (...). Στον πόλεμο η συνήθεια της τυφλής υπακοής και ο υπερβολικά ακατέργαστος ενθουσιασμός για τους ευτυχείς αρχηγούς κάνουν τους στρατιώτες της πατρίδας στρατιώτες του μονάρχη ή των στρατηγών του. Σε καιρό ταραχών και φρατρισμών, οι αρχηγοί των στρατιών γίνονται επιδιαιτητές της τύχης της χώρας τους και κάνουν τη ζυγαριά να κλίνει προς όφελος του κόμματος που έχουν ασπαστεί. Αν είναι καίσαρες ή Κρόμγουελ καταλαμβάνουν οι ίδιοι την εξουσία. Αν είναι αυλικόι χωρίς χαρακτήρα επανέρχονται για να καταθέσουν την ισχύ τους στα πόδια του κυρίου τους και τον βοηθούν να ανακτήσει μια αυθαίρετη εξουσία, υπό τον όρο να είναι οι πρώτοι υπηρέτες του».

Προοριζόμενα κυρίως να αντιμετωπίσουν τις φιλοδοξίες του στρατηγού Λαφαριγιέ, που είναι έτοιμος να αποκαταστήσει τον βασιλιά με όλες τις εξουσίες του υπό τον όρο να γίνει υπουργός, τα προφητικά τούτα λόγια δεν εισακούονται. Όταν ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος Β΄, ένας νεαρός άνδρας 24 χρονών, άπληστος για στρατιωτική δόξα, διαδέχεται τον συνετό Λεοπόλδο Β΄ (1η Μαρτίου 1792) και προκαλεί τη Γαλλία, δεν βρίσκονται παρά επτά ψήφοι για να αντιταχθούν στην πρόταση του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ «να κηρυχθεί πόλεμος κατά του βασιλιά της Βοημίας και της Ουγγαρίας». Η πολιτική του χειριστού διόλου δεν εξυπηρετεί τον βασιλιά. Έχοντας θεωρηθεί υπεύθυνος για τις πρώτες αποτυχίες και κατηγορούμενος για προδοσία, ανατρέπεται από την εξέγερση της 10ης Αυγούστου 1792 και φυλακίζεται. Κυριαρχώντας στη νέα εθνοσυνέλευση, τη Συμβατική (Σεπτέμβριος του 1792), οι ορεινοί¹¹² βουλευτές, οι πιο αδιάλλακτοι επαναστάτες, παραπέμπουν σε δίκη τον Λουδοβίκο ΙΣΤ΄. Ο Ροβεσπιέρος υπογραμμίζει ότι πρόκειται για μια πράξη πολιτική και όχι δικαστική: «Εδώ δεν πρόκειται κατά κανένα τρόπο για δίκη. Ο Λουδοβίκος δεν είναι ένας κατηγορούμενος κι εσείς δεν είστε δικαστές... Δεν έχετε να εκδώσετε μια δικαστική απόφαση, αλλά να λάβετε ένα μέτρο κοινής σωτηρίας». Στις 21 Ιουνίου 1793 ο βασιλιάς καρατομείται στην πλατεία της Επανάστασης, τη σημερινή πλατεία Ομονοίας. Η Επανάσταση έχει μόλις «κόψει, αφηρώντας την Ευρώπη, μια βασιλική κεφαλή».

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΙΣΤΙΚΟ ΣΤΟΝ ΚΑΤΑΚΤΗΤΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ

Ο πόλεμος παίρνει σιγά σιγά τον πραγματικό του χαρακτήρα. Ξεκινά με την πλήρη αποσύνθεση του γαλλικού στρατού, του οποίου οι αξιωματικοί έχουν μεταναστεύσει, και με βραδείες μετακινήσεις στρατευμάτων που θυμίζουν τους πολέμους του 18ου αιώνα. Η Επανάσταση είναι για μεγάλο διάστημα παραλυμένη από την ηθελιμένη πλαδαρότητα με την οποία ο βασιλιάς διεξάγει τον πόλεμο πριν από την πτώση του. Ωστόσο ο κανονιοβολισμός του Βαλμύ (20 Σεπτεμβρίου 1792), που αναγκάζει το επίφοβο πρωσικό πεζικό, δοκιμασμένο από μια παρατεταμένη παραμονή στις λάσπες της Λοραίνης και από τη δυσεντερία, να υποχωρήσει αμαχητί, σηματοδοτεί την ανατροπή της κατάστασης. Για καιρό περιο-

ρισμένες στην άμυνα, οι γαλλικές στρατιές περνούν στην επίθεση και καταλαμβάνουν την αριστερή όχθη του Ρήνου, τη Νίκαια και τη Σαβοΐα. Ο στρατηγός Ντυμουριέ, ο άνθρωπος των γιρονδίνων, πετυχαίνει τη νίκη της Ζεμάπ που του εξασφαλίζει το Βέλγιο στις 5 Νοεμβρίου 1792. Σε μερικές εβδομάδες η Συμβατική, ζαλισμένη από τις νίκες της, εμφανίζεται ως κυρίαρχος της δυτικής Ευρώπης.

Στραμμένη εξ ολοκλήρου στα εσωτερικά της προβλήματα, η Γαλλική Επανάσταση δεν έχει άλλη εξωτερική πολιτική από τη *Διακήρυξη της Ειρήνης στον Κόσμο* του 1790. Μια διακήρυξη που, με τον πόλεμο αυτό, μετατρέπεται σε πραγματική σταυροφορία. Εν μέσω των νικών του φθινοπώρου του 1792, διαμορφώνεται το νέο δόγμα. Αποτελώντας κήρυξη πολέμου στο Παλιό Καθεστώς, μετατρέπει τις γαλλικές στρατιές σε προπαγανδιστές των επαναστατικών μοτίβων. Από το Νοέμβριο του 1792, μετά από πρόταση του βουλευτή Λα Ρεβεγιέρ, «Η Συμβατική εθνοσυνέλευση δηλώνει, στο όνομα του γαλλικού έθνους, ότι θα παράσχει βοήθεια και συνδρομή σε όλους τους λαούς που θα θελήσουν να ανακτήσουν την ελευθερία τους και παραγγέλλει στην εκτελεστική εξουσία να δώσει στους στρατηγούς τις αναγκαίες διαταγές προκειμένου να συνδράμουν αυτούς τους λαούς».

Ο πόλεμος της επαναστατικής προπαγάνδας, του οποίου τη σημασία συμπληρώνει η εκτέλεση του βασιλιά, δεν είναι κατά κανένα τρόπο η μόνη όψη της σύγκρουσης που εκδηλώνεται ανάμεσα στην Ευρώπη και τη Γαλλία. Πέρα από τον Ροβεσπιέρο και μερικούς ανθρώπους του περιβάλλοντός του, οι νέες ιδέες δεν έχουν τέτοια ισχύ ώστε να μπορούν να εξαλείψουν τη δύναμη του εθνικού αισθήματος, του εθνικού συμφέροντος, που έχει ριζώσει μέσα από δεκαετίες παραδοσιακής πολιτικής. Παρά τις «νέες ιδέες», ο πόλεμος που διεξάγεται από την επαναστατική Γαλλία αρχίζει να μοιάζει πολύ σύντομα με τα ηγεμονικά εγχειρήματα του 16ου και 17ου αιώνα.

Η παλιά θεωρία των «φυσικών συνόρων» ξανααποκτά εξαιρετική δημοτικότητα: «Η Γαλλική Δημοκρατία δεν πρέπει να έχει όριο παρά τον Ρήνο», γράφει ο γιρονδίνος Μπρισό. Και ο ορεινός Δαντών τον υπερακοντίζει: «Τα όρια της Δημοκρατίας είναι καθορισμένα από τη φύση. Θα φτάσουμε σ' αυτά, προς όλα τα σημεία του ορίζοντα, προς την πλευρά του Ρήνου, προς την πλευρά του ωκεανού, προς την πλευρά των Άλπεων». Σε εφαρμογή αυτής της θεωρίας, τα κατακτώμενα εδάφη γίνονται αναπόσπαστο τμήμα της Γαλλικής Δημοκρατίας. Η Βασιλεία, που «απελευθερώνεται» τον Οκτώβριο του 1792 και που είχε καταστεί Ραουρατασική Δημοκρατία¹¹, γίνεται ο νομός του Μον-Τερίμπλ. Το Νοέμβριο του 1792 η Σαβοΐα –που είχε, είναι αλήθεια, ζητήσει την προσάρτησή της– γίνεται γαλλική. Αλλά το Βέλγιο, η Νίκαια και η Ρηνανία προσαρτώνται στη Γαλλία αντίθετα προς την έκδηλη επιθυμία της πλειονότητας των κατοίκων τους.

Για τους Ευρωπαίους ηγεμόνες η απειλή είναι πολύ άμεση για να επιτρέπονται δισταγμοί. Το Σεπτέμβριο του 1793 συστήνεται ο πρώτος συνασπισμός.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΗΓΕΜΟΝΩΝ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ

Αν ο θάνατος του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ χρησιμεύει ως ηθικό πρόσχημα, ο συνασπισμός και η επέμβαση των Ευρωπαίων ηγεμόνων έχουν πιο άμεσα και λιγότερο ευγενή αίτια. Πέρα από αν οι ανατρεπτικές ιδέες που έρχονται από τη Γαλλία απειλούν το στέμμα των βασιλιάδων, οι προσαρτήσεις απειλούν τα συμφέροντά τους. Οι Ιταλοί πρίγκιπες και ο βασιλιάς της Σαρδηνίας, αγανακτισμένοι από την προσάρτηση της Νίκαιας και της Σαβοΐας, οι Γερμανοί πρίγκιπες, ανήσυχτοι για την ιδιοποίηση της αριστερής όχθης του Ρήνου, ο Βρετανός πρωθυπουργός Γουίλιαμ Πιτ ο Νεότερος, ο οποίος βλέπει στην προσάρτηση των εκβολών του Σκάλδη μια άμεση απειλή κατά της Αγγλίας, ενώνονται με την Αυστρία και την Πρωσία, που βρίσκονται ήδη σε πόλεμο εναντίον της Γαλλίας. Η Συμβατική δεν αφήνει καθόλου καιρό για σκέψη στην Ολλανδία και την Ισπανία: τους κηρύσσει αυτή τον πόλεμο. Τέλος η Ρωσία, λυσσώδης αντίπαλος των ιακωβίνων, προσχωρεί στο συνασπισμό. Η Επανάσταση είναι υποχρεωμένη να αντιμετωπίσει ολόκληρη την Ευρώπη.

Ήδη συναντά δυσκολίες στα προσαρτημένα εδάφη. Στο Βέλγιο, τη Ρηνανία και τη Σαβοΐα οι «πατριώτες» είναι απομονωμένοι και ο γαλλικός στρατός συμπεριφέρεται ως στρατός κατοχής: κάνει προπαγάνδα στον πληθυσμό με τις λέσχες του, ρημάζει τη χώρα με τις επιτάξεις του και διώκει τη θρησκεία. Μην μπορώντας να υπολογίσουν στη στήριξη των χωρών που καταλαμβάνουν, οι Γάλλοι στρατηγοί καταγράφουν αλλεπάλληλες ήττες. Οι γιρονδίνιοι στην εξουσία αποστρέφονται τη λήψη των ακραίων μέτρων που ζητούν ο Ροβεσπιέρος και οι ορεινοί.

Όλα τα προβλήματα τίθενται συγχρόνως για την Επανάσταση: η αγανάκτηση των καθολικών και των βασιλικών της Δύσης από την εκτέλεση του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ και η εξέγερσή τους όταν η Συμβατική ζητεί να προχωρήσει στη στρατολόγηση 300.000 ανδρών για να καλύψει τα σύνορα· η σπάνις των τροφίμων και η συνακόλουθη άνοδος των τιμών· η ανησυχία των φτωχότερων τάξεων του παρισινού πληθυσμού, μεγάλων θυμάτων μιας ανέχειας που επιδεινώνεται από την κερδοσκοπία. Έχοντας πυροδοτήσει έναν πόλεμο τον οποίο είναι ανίκανοι να διεξαγάγουν, οι γιρονδίνιοι πέφτουν σύντομα κάτω από τα συνδυασμένα πλήγματα των αντιπάλων τους ορεινών και του λαού του Παρισιού (31 Μαΐου-2 Ιουνίου 1793). Ακολουθεί μια εξέγερση των νομών του νοτιοδυτικού τμήματος και της Νορμανδίας όπου είχαν εκλεγεί. Υπ' αυτές τις τραγικές συνθήκες ο Ροβεσπιέρος και οι ορεινοί ανεβαίνουν στην εξουσία.

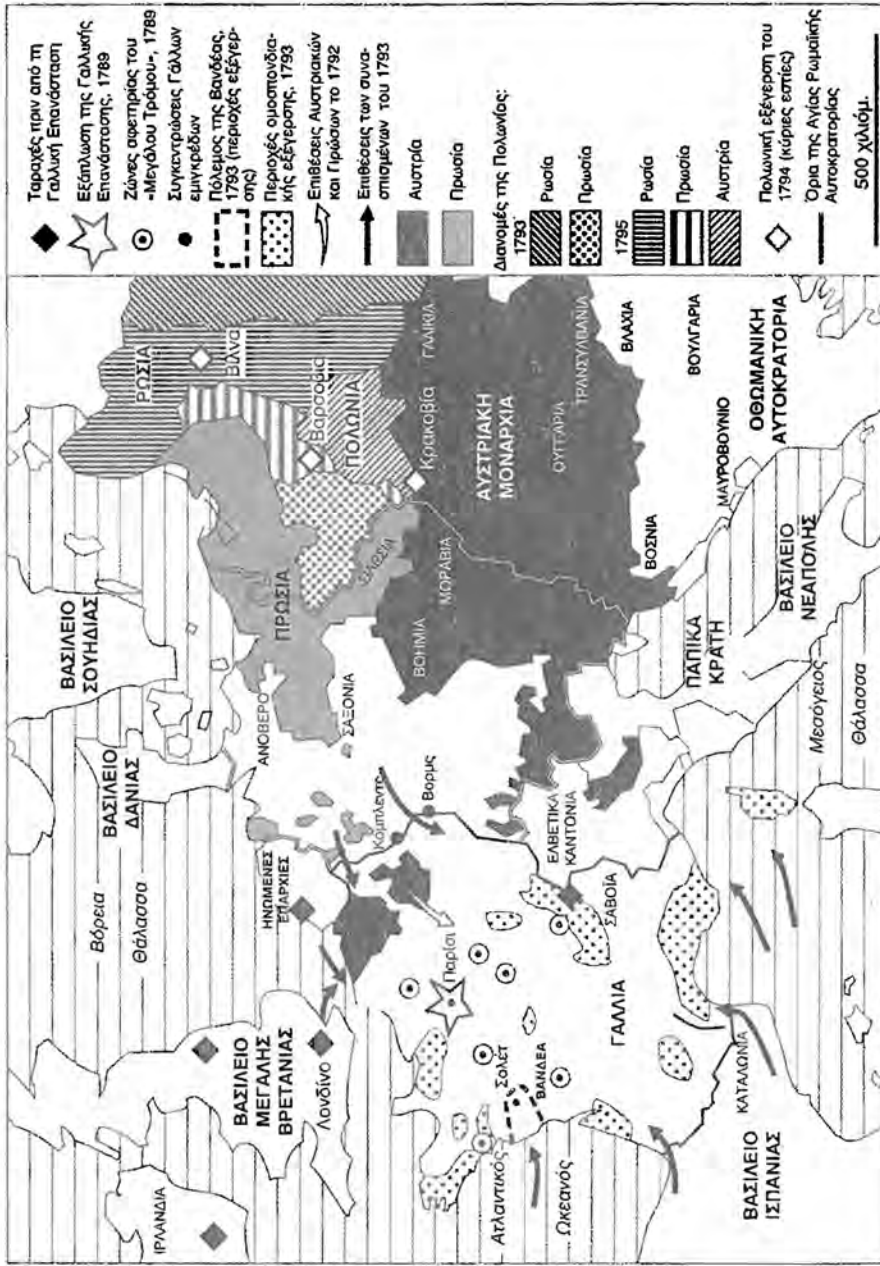
Αντίθετοι στον πόλεμο, οι οπαδοί του Ροβεσπιέρου είναι επιφορτισμένοι με τη διεξαγωγή του. Πεπεισμένοι ότι «η ελευθερία δεν έρχεται με την αιχμή της ξιφολόγχης», κατακρίνοντας την επεκτατική πολιτική των γιρονδίνων, προσδιορίζουν το δόγμα τους στο σύνταγμα του 1793: «Ο γαλλικός λαός... δεν αναμιγνύεται καθόλου στη διακυβέρνηση των άλλων εθνών». Ταυτόχρονα είναι σταθερά αποφασισμένοι να εμποδίσουν την αποκατάσταση του Παλαιού Καθεστώτος στη

Γαλλία και με μια φοβερή ενεργητικότητα θέτουν το έθνος επί ποδός πολέμου για να υπερασπίσουν τις κατακτήσεις της Επανάστασης. Κυβερνώντας με την τρομοκρατία για να επιλύσουν τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, στέλνοντας στη λαίμητόμο τους εχθρούς της Επανάστασης καθώς και όσους η κατάσταση ή η καταγωγή τους προσδιόριζαν ως φυσικούς αντιπάλους του νέου καθεστώτος, καταφέρνουν μέσα σε μερικούς μήνες να αποκαταστήσουν τα πράγματα. Ο εσωτερικός εχθρός έχει συντριβεί. Και οι επαγγελματικοί στρατοί των Ευρωπαίων ηγεμόνων, συνηθισμένοι στους μελετημένους ελιγμούς και στον στρατηγικό πόλεμο, αναγκάζονται να υποχωρήσουν μπροστά στις μάζες των ενθουσιωδών νεαρών ανδρών που οι στρατηγοί της Επανάστασης ρίχνουν στα πεδία των μαχών χωρίς να νοιάζονται για ανθρώπινες απώλειες. Την άνοιξη του 1794 η στρατιωτική κατάσταση αποκαθίσταται: η νίκη του Φλερύς (26 Ιουνίου) σώζει τη Γαλλία και ανοίγει το Βέλγιο στα γαλλικά στρατεύματα. Σε ένα χρόνο οι ορεινοί έχουν εκπληρώσει το πρόγραμμα της Κοινής Σωτηρίας.

Η πτώση του Ροβεσπιέρου (27 Ιουλίου) ακολουθεί τόσο γρήγορα τη νίκη του Φλερύς ώστε είναι αδύνατο να γνωρίζει κανείς κατά πόσο, από τη στιγμή που η Επανάσταση σώθηκε, εκείνος θα είχε εφαρμόσει την πολιτική της ειρήνης που συνιστούσε στο παρελθόν, για να μπορέσει να αφιερώσει όλες τις δυνάμεις της Γαλλίας στην πραγματοποίηση των στόχων της Επανάστασης. Αλλά η Συμβατική του Θεομιδόρ¹⁴ και κατόπιν το Διευθυντήριο (σύνταγμα του έτους 3, 1794) φέρνουν στην εξουσία λυσσώδεις οπαδούς της επαναστατικής εξάπλωσης. Σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, ο Μερλέν ντε Ντουαί δεσπόζει στη Συντακτική του Θεομιδόρ. Υπό την επιρροή του, οι νικηφόρες γαλλικές στρατιές μετακινούν τα σύνορα της Δημοκρατίας προς όφελός της. Από το 1795 το Βέλγιο υφίσταται και πάλι προσάρτηση. Συνεχίζοντας τις νίκες τους, τα γαλλικά στρατεύματα υποχρεώνουν τους περισσότερους συνασπισμένους να υπογράψουν, κατά τους τύπους της παραδοσιακής διπλωματίας, συνθήκες που επικυρώνουν τη διάλυση του συνασπισμού. Ο Μερλέν ντε Ντουαί, ο Σεγιές και κυρίως ο Αλσατός Ρεμπέλ είναι οι βασικοί διαπραγματευτές αυτών των συνθηκών του 1795, οι οποίες βάζουν την Τοσκάνη, την Πρωσία, την Ολλανδία και την Ισπανία να αναγνωρίσουν τη νίκη της Γαλλίας.

Το ίδιο το γεγονός της συνυπογραφής με τους βασιλιάδες της Ευρώπης εκφράζει την εγκατάλειψη εκ μέρους της επαναστατικής Γαλλίας όλης εκείνης της γενναϊόψυχης ιδεολογίας που είχε προτανεύσει κατά την ψηφοφορία των διαταγμάτων του 1792. Δεχόμενη να διαπραγματευτεί με τους «τυράννους», η Συντακτική απαξιώνει τούτο το δικαίωμα των λαών που η ίδια είχε διακηρύξει. Η πραγματικότητα της κατάκτησης και του συσχετισμού δυνάμεων εμφανίζεται: η Γαλλία εξασφαλίζει τα σύνορα του Ρήνου, ενώ οι Ολλανδοί «πατριώτες» οδηγούμενοι από τον Ρεμπέλ ιδρύουν μια «αδελφή Δημοκρατία». Όμως αυτή η Δημοκρατία της Βαταβίας είναι απλώς ένας δορυφόρος, στον οποίο η Γαλλία επιβάλλει πολεμική αποζημίωση 100 εκατομμυρίων φιορινιών και την παραχώρηση των εδαφών του στην αριστερή όχθη του Ρήνου.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΤΑ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Εξάλλου οι συνθήκες του 1795 δεν είναι παρά το πρώτο βήμα της μεγάλης γαλλικής επέκτασης που πραγματοποιείται χάρη στους συνεχιζόμενους πολέμους. Η διάσπαση του πρώτου συνασπισμού αφήνει απέναντι στη Γαλλία δύο μεγάλες δυνάμεις: την Αγγλία και την Αυστρία, ενισχυμένη από τους πελάτες της, τους Ιταλούς πρίγκιπες. Εναντίον αυτής της τελευταίας στρέφει το Διευθυντήριο τις πρώτες προσπάθειές του. Ενώ οι στρατηγοί Ζουρντάν και Μορώ κινούνται προς τη Βιέννη ακολουθώντας συγκλίνουσες διαδρομές μέσα από γερμανικά εδάφη, μια τρίτη στρατιά, διοικούμενη από τον Βοναπάρτη, αναλαμβάνει να διεξαγάγει στην Ιταλία μια επιχείρηση αντιπερισπασμού. Οι αποτυχίες του Ζουρντάν και του Μορώ της δίνουν τελικά τον κύριο ρόλο. Μ' αυτή την ευκαιρία διαπιστώνεται πόσο οι μέθοδοι των στρατιών της Επανάστασης απέχουν από τους γενικούς στόχους που είχαν προταθεί στη γέννηση της σταυροφορίας εναντίον των «τυράννων». Είναι πλέον αποφασισμένο ότι ο πόλεμος πρέπει να τροφοδοτεί τον πόλεμο. Πράγματι ο Βοναπάρτης οδηγεί σε σπάνιο βαθμό τελειότητας την πολιτική της επίταξης και γίνεται ο μεγάλος προμηθευτής οικονομικών πόρων του Διευθυντηρίου. Θησαυροφυλάκια και ενεχυροδανειστήρια των κατακτημένων πόλεων αδειάζονται, ενώ οι ηττημένοι ηγεμόνες υποχρεώνονται να πληρώσουν βαριές πολεμικές αποζημιώσεις: η ήττα του θα στοιχίσει στον πάπα περισσότερο από 100 εκατομμύρια. Στα χρηματικά ποσά προστίθενται τα έργα τέχνης που οδεύουν με εφοδιοπομπές από την Ιταλία προς τα γαλλικά μουσεία. Κι όταν ο πληθυσμός αντιδρά στις αρπαγές, ο Γάλλος στρατηγός παραδίδει την πόλη στη λεηλασία αφού προηγουμένως εκτελέσει τους δημοτικούς άρχοντες, όπως έγινε στην Παβία.

Οι νίκες του Βοναπάρτη είναι κεραυνοβόλες. Η εκστρατεία της Ιταλίας αρχίζει στις 11 Απριλίου 1797. Στις 28 οι Πεδεμόντιοι υπογράφουν ανακωχή και αναγνωρίζουν την προσάρτηση της Σαβοΐας και της Νίκαιας. Οι δούκες της Πάρμας και της Μόντενα και ο πάπας ζητούν με τη σειρά τους ειρήνη: ο βασιλιάς της Νεάπολης τους μιμείται. Αφού έχει απωθήσει τους Αυστριακούς στη γέφυρα του Λόντι (9 Μαΐου), ο Βοναπάρτης κάνει μια θριαμβευτική είσοδο στο Μιλάνο και πολιορκεί τη Μάντοβα, που ελέγχει το δρόμο της Βιέννης μέσω του Τιρόλου. Οι στρατιές που ο Αυστριακός αυτοκράτορας επιχειρεί να στείλει για ενίσχυση ηττώνται και οι ονομασίες των μαχών κοσμούν τα δελτία της νίκης του στρατηγού Βοναπάρτη: Καστιλιόνε ντέλε Στιβιέρε, Άρκολε, Μπασάνο ντελ Γκράπα, Ρίβολι Βερονέζε. Όταν πέφτει η Μάντοβα, ο Βοναπάρτης μπορεί πλέον να εφορμήσει προς τη Βιέννη διαμέσου των Άλπεων. Η Αυστρία αναγκάζεται να ζητήσει ειρήνη.

Υπογεγραμμένη στο Κάμπο Φόρμιο στις 18 Οκτωβρίου 1797, η συνθήκη που θέτει τέρμα στον πόλεμο εναντίον της Αυστρίας είναι κατ' εικόνα της άγιας εκστρατείας που μόλις έχει διεξαγάγει ο Βοναπάρτης. Εξάλλου είναι σε μεγάλο βαθμό δικό του έργο, καθώς ο νικητής στρατηγός παραβλέπει τις συμβουλές της γαλλικής διπλωματίας. Εκτός από την αναγνώριση της γαλλικής κυριαρχίας στο Βέλγιο και την αριστερή όχθη του Ρήνου, ο Βοναπάρτης ορίζει ότι η Λομβαρδία και η περιοχή του Μιλάνου, διευρυμένες κατά τα εδάφη που αποσπάστηκαν από

τους γειτονικούς πρίγκιπες, θα αποτελέσουν την Εντεύθεν των Άλπεων Δημοκρατία (προς την πλευρά της Ρώμης), της οποίας αναγορεύεται προστάτης και όπου εγκαθιστά τη σύζυγό του Ιωσηφίνα ντε Μπωαρναί. Υποστηρίζει επίσης τους ιακωβίνους της Γένοβας, που εγκαθιδρύουν ένα άλλο δορυφορικό κράτος, την Λιγουρική Δημοκρατία, και της οποίας τα στρατεύματα του Βοναπάρτη είναι το σταθερότερο στήριγμα.

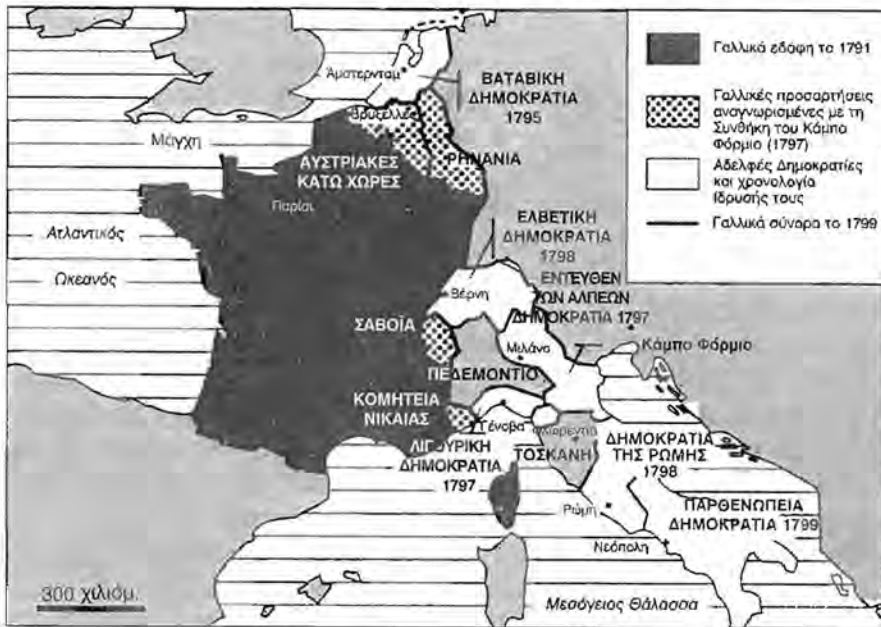
Ο πολλαπλασιασμός των αδελφών Δημοκρατιών στη βόρεια Ιταλία δεν απλουστεύει την αντίληψη της επαναστατικής διπλωματίας. Για να αποζημιώσει την Αυστρία για τις απώλειές της, ο Βοναπάρτης της είχε προτείνει, ήδη πριν από το Κάμπο Φόρμιο, να μοιραστούν την παλιά Δημοκρατία της Βενετίας. Η σφαγή των γαλλικών στρατευμάτων στη Βερόνα χρησιμεύει ως πρόσχημα για την επέμβαση που επιτρέπει την πραγματοποίηση της διανομής: η Αυστρία λαμβάνει τα ηπειρωτικά εδάφη, η Γαλλία καταλαμβάνει τα Ιόνια νησιά. Έτσι η ναπολεόντεια πολιτική στην Ευρώπη εγκαινιάζεται με ένα διαμελισμό που θυμίζει αναπόφευκτα τις πρακτικές της διπλωματίας του Παλαιού Καθεστώτος απέναντι στην Πολωνία. Αληθινός ανθύπατος της Ιταλίας, ο Βοναπάρτης πρέπει ωστόσο να κρατηθεί στη σκιά. Έχει δώσει πολλά δείγματα της ανεξαρτησίας του για να μη φοβάται την εκδίκηση του Διευθυντηρίου. Αποφασισμένος να αφήσει το Διευθυντήριο να απολέσει το κύρος του, προτείνει να του αναθέσουν τη διοίκηση μιας στρατιάς που θα καταλάβει την Αίγυπτο, προκειμένου να αποκόψει την Αγγλία από την Ινδία, στην οποία εξάλλου συναντά μεγάλες δυσκολίες. Ο Βοναπάρτης επιβιβάζεται στις 19 Μαΐου 1798.

Κατά την απουσία του, το Διευθυντήριο ολοκληρώνει τη ζώνη ασφαλείας των αδελφών Δημοκρατιών οι οποίες προορίζονται να προστατεύσουν τους γαλλικούς νομούς από μια εχθρική Ευρώπη. Η Δημοκρατία της Βαταβίας και οι ιταλικές Δημοκρατίες υιοθετούν συντάγματα που αντιγράφουν εκείνο της Γαλλίας του Διευθυντηρίου. Επικεφαλής τους τίθενται άνθρωποι οι οποίοι απηχούν τις απόψεις των κυρίαρχων ομάδων στη Γαλλία. Και όταν, απειλούμενο εξ αριστερών από τους ιακωβίνους και εκ δεξιών από τους βασιλικούς, το Διευθυντήριο αντιδρά με πραξικοπήματα εναντίον των πρώτων (στις 22 του Φλορεάλ) ή των δεύτερων (στις 18 του Φρουκτιντόρ), οι Γάλλοι στρατηγοί στηρίζουν ταυτόσημα πραξικοπήματα στις αδελφές Δημοκρατίες.

Από τη Μεσόγειο ως τη Βόρεια Θάλασσα μια ζώνη ασφαλείας από αδελφές Δημοκρατίες περιβάλλει πλέον την επαναστατική Γαλλία. Παρά την πολιτική καταπίεση και την οικονομική εκμετάλλευση, οι επαναστατικές ιδέες των οποίων η Γαλλία γίνεται ο πρωταγωνιστής εξαπλώνονται στην Ευρώπη.

Για μια ακόμα φορά οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες επιχειρούν να αντιδράσουν στη γαλλική επέκταση. Ένας δεύτερος συνασπισμός δημιουργείται το 1799, σε μια Ευρώπη όπου το μίσος για τους Γάλλους αρχίζει να υπερισχύει απέναντι στο ενδιαφέρον για τις νέες αντιλήψεις. Τούτος κατάγει ορισμένες λαμπρές στρατιωτικές επιτυχίες. Αλλά αυτές είναι πρόσκαιρες. Οι πρώτες επιτυχίες των συνασπισμένων προκαλούν την επιστροφή στην Ευρώπη ενός Βοναπάρτη αποφα-

Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ (1791-1799)

σισμένου να εκμεταλλευτεί την απώλεια κύρους που η ήττα επιφέρει στο Διευθυντήριο¹⁵. Μολονότι κατά την αποβίβασή του στην Τουλώνα τον Οκτώβριο του 1799 η στρατιωτική κατάσταση έχει αποκατασταθεί, δεν δυσκολεύεται καθόλου να απαλλαγεί από ένα καθεστώς που έχει κουράσει τους Γάλλους και που έχει σε τέτοιο βαθμό υπονομευτεί από τα μέσα ώστε ο Βοναπάρτης, για να πραγματοποιήσει το πραξικόπημά του, μπορεί να υπολογίζει στη συνενοχή δυο Διευθυντών (του Σεγιές και του Ροζέ Ντυκό) και στην ουδετερότητα ενός τρίτου (του Μπαρά).

Με το πραξικόπημα της 18ης Μπρυμαίυ του έτους 8 (9 Νοεμβρίου 1799), ο Βοναπάρτης βάζει τέλος σε δέκα χρόνια επανάστασης. Κύριος της πρώτης δύναμης της ηπείρου, διευρυμένης καθώς είναι από τις προσαρτήσεις και από την άμεση επιρροή που ασκεί στις αδελφές Δημοκρατίες, ο Βοναπάρτης θα σταθεροποιήσει την εξουσία του και θα κωδικοποιήσει την επαναστατική κληρονομιά.

Η ΥΠΑΤΕΙΑ ΚΑΙ Η ΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΑΡΧΩΝ

Το καθεστώς της Υπατείας, το οποίο εμφανίζεται ως η πρώτη φάση της δικτατορίας του Βοναπάρτη, εμφανίζεται ως ένα καθεστώς νικηφόρου ειρήνης. Συνεχίζοντας μια στρατιωτική προσπάθεια που διευκολύνεται σε μεγάλο βαθμό από τις προηγούμενες νίκες, ο Βοναπάρτης διαλύει τον δεύτερο συνασπι-

σμό και υποχρεώνει την Αυστρία (Λυνεβίλ, 1801), κατόπιν δε την Αγγλία (Αιμένη, 1802), να υπογράψουν μια ειρήνη που φαίνεται να επικυρώνει τη νίκη της Γαλλικής Επανάστασης στη Δύση.

Αν και επικαλείται τις νέες αρχές που τέθηκαν από τη Γαλλική Επανάσταση και ιδιαίτερα τη θεμελιώδη εκείνη της κυριαρχίας του έθνους, το καθεστώς που εγκαθιδρύει ο Βοναπάρτης τις εκτρέπει από τη σημασία τους. Έτσι το σύνταγμα του έτους 8 (1799) επαναφέρει την καθολική ψηφοφορία που είχε χρησιμοποιηθεί για πρώτη φορά το Σεπτέμβριο του 1792 κατά την εκλογή της Συμβατικής. Αλλά αυτή τη φορά πρόκειται απλώς για τη δημιουργία καταλόγων με προκρίτους (σε δημοτικό, νομαρχιακό ή εθνικό επίπεδο), μεταξύ των οποίων η κυβέρνηση θα μπορεί να επιλέγει κατά βούληση κρατικούς υπαλλήλους, βουλευτές και δημάρχους. Το αντιπροσωπευτικό καθεστώς διατηρείται, αλλά η νομοθετική εξουσία εξασθενεί με τη διαίρεσή της σε τέσσερις συνελεύσεις (Συμβούλιο της Επικρατείας / Conseil d'État, Συνταγματικό Δικαστήριο / Tribunal, Νομοθετικό Σώμα / Corps législatif και Γερουσία / Sénat) των οποίων ο τρόπος καθορισμού απαγορεύει να έχουν τον παραμικρό αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα. Στην πραγματικότητα το νέο σύνταγμα καταλήγει στην προσωπική δικτατορία του Βοναπάρτη. Αν και η εκτελεστική εξουσία ανατίθεται σε τρεις υπάτους, διορισμένους για δέκα χρόνια, μόνο ο πρώτος έχει πραγματικές δικαιοδοσίες, καθότι διορίζει τους υπουργούς και κρατικούς υπαλλήλους, προτείνει τους νόμους, διευθύνει τη διπλωματία και διοικεί το στρατό. Χωρίς να αμφισβητήσει την κυριαρχία του έθνους, ο Βοναπάρτης τη σφετερίστηκε για λογαριασμό του.

Η ίδια βούληση να διατηρηθούν οι αρχές, αλλά να διαστρεβλωθεί η εφαρμογή τους προς μια αυταρχική κατεύθυνση υπερισχύει σ' ό,τι αφορά την αναδιοργάνωση της γαλλικής διοίκησης. Ξεκινώντας από τις καινοτομίες που είχαν αποφασιστεί από την Επανάσταση, ο Βοναπάρτης τις επαναλαμβάνει επιβάλλοντας το συγκεντρωτισμό σε όλα τα επίπεδα: νομάρχες στους νομούς, υπονομάρχες στα διαμερίσματα και δήμαρχοι στις πόλεις αντιπροσωπεύουν όχι εκείνους τους οποίους διοικούν αλλά το κράτος. Στον δικαστικό χώρο, η εκλογή εξαφανίζεται κι αυτή (με εξαίρεση τους ειρηνοδίκες) καθώς οι δικαστές διορίζονται από τον πρώτο ύπατο και είναι αμετάθετοι.

Η αναδιοργάνωση των δημοσιονομικών ολοκληρώνει τα μέτρα που λαμβάνονται από την Επανάσταση και φανερώνει τη φροντίδα του νέου καθεστώτος για τάξη και αποτελεσματικότητα. Η Υπατεία διατηρεί τους φόρους της Επανάστασης, αλλά οργανώνει ένα σώμα υπαλλήλων επιφορτισμένο με την είσπραξή τους. Βάζοντας τέλος στους οικονομικούς χειρισμούς τους οποίους είχαν χρησιμοποιήσει σε μεγάλο βαθμό τα διαδοχικά καθεστώτα της Γαλλίας αυξάνοντας το χαρτονόμισμα (ασινιάτα, κατόπιν συναλλαγματικές τοπικής ισχύος και ταχείας υποτίμησης), ο Βοναπάρτης δημιουργεί το 1803 ένα νέο νόμισμα εγγυημένο με χρυσό, το φράγκο, του οποίου η έκδοση ανατίθεται στην Τράπεζα της Γαλλίας που ιδρύεται το 1800.

Τέλος η βούληση να εγγραφούν οι επαναστατικές κατακτήσεις σε συμπαγή

πλαίσια και να αποκατασταθεί η αρχή της εξουσίας φαίνεται στη διαμόρφωση μιας νέας κοινωνίας. Ο Βοναπάρτης ενδιαφέρεται ιδιαίτερα γι' αυτή δεδομένου ότι, για να εξασφαλίσει τη σταθερότητα του υπατικού καθεστώτος, προτίθεται να στηριχθεί στους αστούς, αυτή τη δυναμική κοινωνική τάξη που έχει γκρεμίσει το Παλαιό Καθεστώς και έχει καθοδηγήσει την Επανάσταση. Για να την προσεταιριστεί θέλει να δημιουργήσει κοινωνικούς θεσμούς, «όγκους γρανίτη ριγμένους στο έδαφος της Γαλλίας». Ο σημαντικότερος είναι ο Αστικός Κώδικας. Δημοσιεύεται το 1804 και προορίζεται να ενοποιήσει τους γαλλικούς νόμους που απέρρεαν από μια συμπαράθεση εθίμων του Παλαιού Καθεστώτος και νέων κειμένων ψηφισμένων εσπευσμένα και χωρίς μεγάλη φροντίδα για συνέπεια από τις επαναστατικές συνελεύσεις. Διατηρεί τις μεγάλες αρχές του 1789, στις οποίες είναι προσκολλημένη η αστική τάξη (ατομική ελευθερία, ελευθερία της συνείδησης, ελευθερία της εργασίας, κατάργηση των φεουδαρχικών δικαιωμάτων και των πρωτοτοκίων), και επιβεβαιώνει τον απαράβιαστο χαρακτήρα της ιδιοκτησίας. Αποκαθιστά όμως μέσα στην κοινωνία τις αρχές του Παλαιού Καθεστώτος. Δίνει έτσι στον αρχηγό της οικογένειας πλήρη εξουσία πάνω στη γυναίκα του, αυτή την «αιώνια ανήλικη» που πρέπει να «υπακούει στο σύζυγό της», και πάνω στα παιδιά του, τα οποία μπορεί να αποκληρώνει μερικώς ή να τα στέλνει στη φυλακή χωρίς δίκη για διάστημα έξι μηνών.

Ικανοποιημένη απ' αυτά, η αστική τάξη οφείλει να τεθεί στην υπηρεσία του κράτους παρέχοντάς του αξιωματούχους και κρατικούς υπαλλήλους. Για να τους μορφώσει, ο Βοναπάρτης ιδρύει, στη θέση των κεντρικών σχολών που κρίνονται πολύ ανεξάρτητες και πολύ φιλόδοξες, λύκεια υποκειμένα σε στρατιωτική πειθαρχία, τα οποία πρέπει να εσπαστούν στους μαθητές τους την αγάπη για την τάξη, το αίσθημα του καθήκοντος και το σεβασμό της εξουσίας. Οι σπουδές, με ωράρια που ορίζονται αυστηρά από την κυβέρνηση, βασιζονται στη σχεδόν αποκλειστική εκμάθηση των λατινικών και των μαθηματικών. Οι εξάαιρετες υπηρεσίες ανταμείβονται με ένα νέο παράσημο αριστείας που θυμίζει εκείνα του Παλαιού Καθεστώτος και θεμελιώνει αναπόφευκτα μια «δημοκρατική αριστοκρατία»: τη Λεγεώνα της Τιμής (Légion d'honneur).

Αναδιοργανώνοντας τη Γαλλία, επιλύοντας μερικά από τα προβλήματα που η Επανάσταση είχε αφήσει σε εκκρεμότητα, επιχειρώντας μια συμφιλίωση των Γάλλων, ο Βοναπάρτης μπορεί να απολαύσει τις τιμές που προσφέρει στον εαυτό του με την ευμενή στήριξη ενός λαού γεμάτου ευγνωμοσύνη για τον άνθρωπο ο οποίος, μετά το μεθυστικό κρασί των νικών, του παρέχει τη γλυκιά δυνατότητα να επωφεληθεί απ' αυτές εν ειρήνη. Το 1802, μετά την ειρήνη της Αμιένης, ένα δημοψήφισμα τον ονομάζει «ισόβιο ύπατο». Δύο χρόνια αργότερα, ένα ψήφισμα της γερουσίας τον κάνει κληρονομικό αυτοκράτορα της Γαλλικής Δημοκρατίας με το όνομα Ναπολέον Α΄. Η Επανάσταση ολοκληρώνεται με την εγκατάλειψη της κυριότερης κατάκτησής της: της πολιτικής ελευθερίας.

Στην πραγματικότητα, η Υπατεία αντιπροσωπεύει μια απαρχή σύνθεσης ανάμεσα στις νέες αρχές που διακηρύχθηκαν το 1789 και την παλιά αρχή της μο-

ναρχίας με την αυταρχική και συγκεντρωτική βούλησή της. Υπό τη μορφή της ναπολεόντειας σύνθεσης, η Ευρώπη θα γνωρίσει εν τέλει, με την ευκαιρία των αυτοκρατορικών πολέμων, τις καινοτομίες της επαναστατικής Γαλλίας.

Ο Ναπολέων μετασχηματίζει τη σχέση ανάμεσα στη Γαλλία και την Ευρώπη. Δεν πρόκειται πια για δύο αντιλήψεις της ευρωπαϊκής κοινωνίας που συγκρούονται, αλλά για έναν ιμπεριαλισμό που προσκρούει στη μοναρχική Ευρώπη. Οι αυτοκρατορικές στρατιές θα αποτελέσουν πάντως φορείς εκσυγχρονισμού για ένα μεγάλο τμήμα της ηπείρου.

Η ναπολεόντεια Ευρώπη

♦ Το 1803 ο Βοναπάρτης ξαναρχίζει τον πόλεμο με την Αγγλία. Ός το 1815 ο πόλεμος πια δεν θα σταματήσει, καθώς πηγάζει από τη θέληση του Ναπολέοντα για κυριαρχία. Από το 1805 ως το 1815 μια σειρά νικηφόρων εκστρατειών επιτρέπει στον αυτοκράτορα να νικήσει όλες τις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης και να τους επιβάλει τη θέλησή του.

♦ Το 1811 ο Ναπολέων δεσπάζει στην Ευρώπη. Η Γαλλία αριθμεί πλέον 130 νομούς. Βασιλιάς της Ιταλίας στην οποία ασκεί απ' ευθείας την εξουσία του, ο Ναπολέων επιτηρεί με τη βοήθεια Γάλλων κρατικών υπαλλήλων τα βασίλεια που έχει διανείμει στα μέλη της οικογένειάς του και τα κράτη των συμμάχων του. Σ' αυτό το σύνολο, οι επαναστατικές αρχές παραχωρούν τη θέση τους σε μια δεσποτική εκτροπή.

♦ Γύρω από τη Γαλλία εγκαθιδρύεται ένα ηπειρωτικό σύστημα με το οποίο τίθεται σε εφαρμογή ο ηπειρωτικός αποκλεισμός, πολεμικό όπλο εναντίον της Αγγλίας. Αλλά στους κόλπους αυτού του συνόλου επέρχεται ένας εκσυγχρονισμός, που μιμείται σε μεγάλο βαθμό τη γαλλική εμπειρία και θεμελιώνεται στην πολιτική ισότητα, τη θρησκευτική ελευθερία, την κατάργηση των φεουδαρχικών πρακτικών και την ανάπτυξη νεωτερικών μορφών διοίκησης. Ιδιαίτερα ισχυρός στη δυτική Ευρώπη, ο εκσυγχρονισμός αυτός είναι λιγότερο προωθημένος στην ανατολική και τη νότια Ευρώπη, όπου οι πληθυσμοί παρουσιάζουν πιο αργή εξέλιξη.

♦ Τέλος, η ναπολεόντεια κυριαρχία ενισχύει το εθνικό αίσθημα. Ενώ αναπτύχθηκε αρχικά στα ίχνη των γαλλικών ιδεών, τούτο εκδηλώνεται σύντομα εναντίον της γαλλικής κυριαρχίας. Όταν το 1812 ο Ναπολέων, αφού έχει στρέψει εναντίον του τους καθολικούς δώκοντας τον πάπα, σημειώνει τις πρώτες στρατιωτικές αποτυχίες του στη Ρωσία, οι εθνικές εξεγέρσεις θα μετατρέψουν τις ήττες του σε πανωλεθρία

και θα οδηγήσουν στην παραίτησή του. Το 1814-1815 η Ευρώπη των ηγεμόνων, έχοντας νικήσει τελικά τη Γαλλία, προτίθεται να προχωρήσει στην παλινόρθωση του Παλαιού Καθεστώτος. Αλλά η ανατροπή της επαναστατικής περιόδου υπήρξε πολύ ισχυρή για να επιτρέψει μια άνευ όρων παλινόρθωση.

ΟΙ ΝΑΠΟΛΕΟΝΤΕΙΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

Μετά τη Συνθήκη της Αμιένης (Μάρτιος του 1802), καθώς ο Βοναπάρτης έμχει θέσει τέρμα στην Επανάσταση, η Γαλλία βρίσκεται για πρώτη φορά, μετά από δέκα χρόνια, σε ειρήνη. Ωστόσο μόλις ένα χρόνο αργότερα και πριν ακόμη από την αυτοκρατορική στέψη, ο πόλεμος ξεσπά ξανά. Θα διαρκέσει ως την πτώση της Γαλλικής Αυτοκρατορίας το 1815.

Λογική συνέχεια των πολέμων της Επανάστασης, οι πόλεμοι της αυτοκρατορίας διευρύνουν τη γαλλική επέκταση πολύ πέραν των «φρυσικών συνόρων». Με την εξαίρεση της Μεγάλης Βρετανίας και της Ρωσίας, και αφήνοντας στην άκρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ολόκληρη η Ευρώπη γνωρίζει τον ναπολεόντειο νόμο.

Ο ιμπεριαλιστικός χαρακτήρας της ναπολεόντειας κατάκτησης δεν αφήνει καμιά αμφιβολία: η Γαλλία του Ναπολέοντα τείνει να ταυτιστεί με τη Δύση. Η ίδρυση των γαλλικών προτεκτοράτων δεν πρέπει να δημιουργεί ψευδαισθήσεις: εκεί όπου βασιλεύουν μέλη της οικογένειάς του, κύριος είναι ο Ναπολέων. Το αποδεικνύει μετατρέποντας το βασίλειο της Ολλανδίας σε γαλλικό νομό (1810), όταν ο αδελφός του Λουδοβίκος έχει το θράσος να θελήσει να εφαρμόσει μια εθνική πολιτική.

Πολύ συχνά η πυροδότηση του πολέμου φαίνεται να ξεφεύγει από τον έλεγχο του Ναπολέοντα. Αλλά η αλληλουχία των πολέμων υπακούει σε μια λογική που μοιάζει αναπόφευκτη: κάθε αύξηση ισχύος θέτει νέα προβλήματα που προκαλούν νέες συγκρούσεις. Η προφανέστερη αιτία των δέκα νέων χρόνων σύγκρουσης έγκειται στη θέληση του αυτοκράτορα των Γάλλων για ισχύ.

Τούτη η θέληση εκδηλώνεται ήδη από το 1803, όταν ο Βοναπάρτης προβαίνει στο μετασχηματισμό της γερμανικής Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας που προβλέπεται από την ειρήνη της Λυνεβίλ (1801). Η Σύμβαση της Ράτισμπον του 1803 εκκοσμικεύει τα εκκλησιαστικά πριγκιπάτα της Γερμανίας και μειώνει σε 82 τον αριθμό των Γερμανών πριγκίπων. Ο αυτοκράτορας αγανακτεί βλέποντας ότι οι εκλέκτορες είναι τώρα κατά πλειοψηφία προτεστάντες και ότι ο Ναπολέων του έχει αφαιρέσει την πρωτοκαθεδρία που κατείχε στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία καθώς και την Ιταλία.

Οι πηγές ανησυχίας της Αγγλίας είναι εξίσου σημαντικές, αν και οφείλονται σε μια διαφορετική οπτική. Έχοντας αποδεχθεί, μετά τη Συνθήκη της Αμιένης, την ανατροπή της ηπειρωτικής ισορροπίας προς όφελος της Γαλλίας, ελπίζει

τουλάχιστον να αποκομίσει από την ειρήνη εμπορικά πλεονεκτήματα. Σύντομα ωστόσο έρχεται η απογοήτευση. Η Γαλλική Αυτοκρατορία περιβάλλεται από ισχυρούς τελωνειακούς φραγμούς και επανέρχεται στην αποικιακή πολιτική του Παλαιού Καθεστώτος. Από το Μάιο του 1803 η αγγλογαλλική ρήξη είναι αναπόφευκτη. Ο Ναπολέων ονειρεύεται ακόμη και να αποβιβαστεί στην Αγγλία, αλλά το σχέδιο αποδεικνύεται αδύνατο εξαιτίας της βρετανικής ναυτικής υπεροχής. Προβάνει τότε σε επιδέξιους χειρισμούς για να αιφνιδιάσει τον αγγλικό στόλο· αλλά η γαλλική μοίρα του ναύαρχου Βιλνέβ χάνει πολύτιμο χρόνο και όταν, μετά από μια προσβλητική διαταγή του Ναπολέοντα, ο επικεφαλής της αποφασίζει να δώσει τη μάχη, ντρίσταται στις 21 Οκτωβρίου ανεπανόρθωτη καταστροφή στο ακρωτήριο Τραφάλγκαρ (1805). Στο εξής δεν υπάρχει γαλλικό ναυτικό. Προφυλαγμένη στο νησί της, η Αγγλία θα είναι επί δέκα χρόνια η ψυχή των συνασπισμών κατά της Γαλλίας, που πάντα ηττώνται αλλά πάντα ξαναγεννιούνται.

Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΝΙΚΗΦΟΡΩΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΩΝ (1805-1809)

Το 1805 η Αγγλία οργανώνει τον τρίτο ευρωπαϊκό συνασπισμό κατά της Γαλλίας. Η Αυστρία του Φραγκίσκου Β΄, για τον οποίο η ήττα της Γαλλίας μοιάζει να είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου, η Ρωσία του Αλεξάνδρου Α΄, που ανησυχεί από τις γαλλικές επιχειρήσεις στην ανατολική Μεσόγειο, ο βασιλιάς της Νεάπολης και ο βασιλιάς της Σουηδίας προσχωρούν με ενθουσιασμό σ' αυτό το εγχείρημα.

Χωρίς αναμονή, η Αυστρία καταλαμβάνει τη Βαβαρία, που διατηρεί πελατειακές σχέσεις με τον Ναπολέοντα. Η απάντηση είναι κεραυνοβόλα. Μια ταχύτατη γαλλική εκστρατεία στη Γερμανία επιφέρει την παράδοση των αυστριακών στρατευμάτων στο Ουλμ στις 22 Οκτωβρίου 1805. Λίγες εβδομάδες αργότερα, λαμβάνει χώρα στο Άουστερλιτς «η μάχη των τριών αυτοκρατόρων». Ο Ναπολέων διαλύει τις συνενωμένες στρατιές των αυτοκρατόρων Φραγκίσκου Β΄ και Αλεξάνδρου Α΄. Στην Αυστρία δεν απομένει παρά η συνθηκολόγηση. Η ειρήνη του Πρεσβούργου (Δεκέμβριος του 1805) διώχνει την Αυστρία από την Ιταλία και τη Γερμανία και καταστρέφει την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, που είχε αναδιοργανωθεί δυο χρόνια πριν. Ο Φραγκίσκος Β΄ αναγκάζεται να δεχτεί να μην είναι πια παρά αυτοκράτορας της Αυστρίας, ενώ ο Ναπολέων αναδιοργανώνει τη Γερμανία κατά βούληση, συστήνοντας την Ομοσπονδία του Ρήνου (Rheinbund).

Η στάση αυτή προκαλεί το σχηματισμό ενός τέταρτου συνασπισμού, καθώς ο βασιλιάς της Πρωσίας συνεργάζεται με τη Ρωσία. Δύο αποφασιστικές εκστρατείες θα κάνουν το συνασπισμό να καταρρεύσει. Η πρώτη λαμβάνει χώρα στη Σαξονία το φθινόπωρο του 1806 και συντρίβει την Πρωσία στην Ιένα και το Άουστεντ. Με εξαίρεση την ανατολική Πρωσία, ολόκληρο το βασίλειο του Φρειδερίκου Γουλιέλμου Γ΄ πέφτει στα χέρια του Ναπολέοντα. Τότε η Γαλλία επιτίθεται στους Ρώσους. Η εκστρατεία της Πολωνίας (1807) αρχίζει με μια αβέβαιη αλλά αιματη-

ρή μάχη στο Άιλαου, αλλά η αδιαμφισβήτητη νίκη του Φρήντλαντ αναγκάζει σε συνθηκολόγηση τον Αλέξανδρο Α΄, που έχει εξάλλου ψυχρανθεί με τους συμμάχους τους. Συμφιλιωνόμενος με τον Ναπολέοντα, τον οποίο συναντά στο Τιλσίτ (άνοιξη του 1807), ομολογεί μαζί του μια ειρήνη της οποίας η διαμελισμένη Πρωσία είναι το κύριο θύμα. Ακρωτηριασμένη από τα δυτικά εδάφη της, τα οποία θα δοθούν ως βασιλείο της Βεστφαλίας στον Ιερώνυμο, τον νεότερο από τους αδελφούς του Ναπολέοντα, χάνει επιπλέον το δικό της τμήμα της Πολωνίας, που σχηματίζει το μεγάλο δουκάτο της Βαρσοβίας, υποτελές στη Γαλλία.

Ο νόμος του Ναπολέοντα εκτείνεται τώρα ως τις πύλες της αυτοκρατορίας των τσάρων. Το πιο εκπληκτικό απ' όλα τα εγχειρήματα ενοποίησης της Ευρώπης φαίνεται να παίρνει σάρκα και οστά.

Με τις φιλοδοξίες του στην κεντρική Ευρώπη να έχουν μόλις πραγματοποιηθεί, ο Ναπολέων στρέφεται στην Ισπανία, όπου βασιλεύει πάντα ένας Βουρβόνος, ο ανεπαρκής Κάρολος Δ΄, υποχείριο της συζύγου του Μαρίας-Λουίζας της Πάρμας και του ευνοούμενού της Γκοντό. Το 1807 έρχονται σε επαφή με τη ναπολεόντεια Γαλλία. Τότε ο στρατηγός Ζυνό διασχίζει τη χερσόνησο για να διώξει τους Άγγλους από την Πορτογαλία. Η παρουσία των γαλλικών στρατευμάτων και οι μηχανορραφίες του Γκοντό προκαλούν εξεγέρσεις που αναγκάζουν τον Κάρολο Δ΄ να παραιτηθεί υπέρ του γιου του. Εμφανιζόμενος ως επιδιαιτητής της Ευρώπης, ο Ναπολέων καλεί αυτή την παράδοξη οικογένεια στην Μπαγιόν. Το Μάιο του 1808 ρυθμίζει το θέμα του θρόνου θέτοντας τον βασιλιά, τη βασίλισσα και το γιο τους σε κατ' οίκον περιορισμό και κάνοντας τον αδελφό του Ιωσήφ βασιλιά της Ισπανίας.

Ένας εμφύλιος πόλεμος αρχίζει τότε στην Ισπανία, ο οποίος φθείρει ως το 1814 τις δυνάμεις της αυτοκρατορίας. Προκαλεί εξάλλου την αναγέννηση των συνασπισμών. Το 1809 η Αγγλία, σύμμαχος των εξεγερμένων Ισπανών, πείθει την Αυστρία να ξαναρχίσει την αιώνια αντιγαλλική σταυροφορία. Όπως το 1805, τα αυστριακά στρατεύματα εισβάλλουν στη Βαβαρία και, όπως το 1805, ο αυτοκράτορας διαλύει το στρατό του αρχιδούκα Καρόλου των Αψβούργων στο Βάγκραμ. Η ειρήνη της Βιέννης μετατοπίζει εκ νέου τα σύνορα της Γαλλικής Αυτοκρατορίας εις βάρος της Αυστρίας. Η Τεργέστη, η Καρινθία, η Καρινόλη, η Κροατία, συνενωμένες με την Ίστρια και τη Δαλματία, σχηματίζουν τις Ιλλυρικές Επαρχίες, ενώ η Ρωσία, η Βαβαρία και το μεγάλο δουκάτο της Βαρσοβίας διευρύνονται με τα κατάλοιπα που αποσπώνται από τον ηττημένο. Ο γάμος του Ναπολέοντα με την Αυστριακή αρχιδούκισσα Μαρία-Λουίζα επισφραγίζει ένα σύμφωνο φιλίας ανάμεσα στα δύο κράτη.

Η ΝΑΠΟΛΕΟΝΤΕΙΑ ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΟ ΑΠΟΓΕΙΟ ΤΗΣ

Η ναπολεόντεια αυτοκρατορία φτάνει στο απόγειό της. Άμεσα ή έμμεσα ο Ναπολέων δεσπόζει σε περισσότερο από τη μισή Ευρώπη. Το καθεστώς των

εδαφών που υπόκεινται στην κυριαρχία του ποικίλλει κάπως, αλλά η εξουσία του είναι παντού αδιαμφισβήτητη. Η ίδια η Γαλλία έχει πετύχει μια ασυνήθιστη επέκταση, που ξεπερνά τα παραδοσιακά σύνορά της. Το 1811 περιλαμβάνει 130 νομούς και εκτείνεται σε 750.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Η Ολλανδία περιλαμβάνεται στην αυτοκρατορία και στα βορειοανατολικά τα γαλλικά σύνορα σταματούν στη χερσόνησο της Γιουτλάνδης. Στο νότο, η Σαβοΐα, το Βαλαί της Ελβετίας αλλά και το Πεδεμόντιο, τα εδάφη της Γένοβας, η Τοσκάνη και ένα τμήμα των παπικών κρατών, μεταξύ των οποίων και η Ρώμη, είναι γαλλικά.

Ακόμη και έξω από τα σύνορα της Γαλλίας, ο Ναπολέων βασιλεύει προσωπικά στο βασίλειο της Ιταλίας, όπου τον εκπροσωπεί ο γαμπρός του Ευγένιος ντε Μπωαρναί, και στις Ιλλυρικές Επαρχίες. Πρόκειται για μοναρχικούς τίτλους στους οποίους ο αυτοκράτορας αποδίδει τόση σημασία ώστε να επιμένει να μην λαμβάνεται καμιά απόφαση χωρίς τη συγκατάθεσή του. Στα άλλα κράτη, των οποίων οι ηγεμόνες εκδιώχθηκαν, το στέμμα φέρουν τα μέλη της οικογένειας Βοναπάρτη, βοηθούμενα και επιτηρούμενα από υψηλούς αξιωματούχους που έρχονται από τη Γαλλία. Ο Ιερώνυμος Βοναπάρτης βασιλεύει με έδρα το Κάσελ στο βασίλειο της Βεστφαλίας, που έχει συσταθεί το 1807 από τις δυτικές επαρχίες της Πρωσίας· ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης είναι βασιλιάς της Ολλανδίας ως το 1810, έτος κατά το οποίο το βασίλειό του προσαρτάται στη Γαλλία· αρχικά η Νεάπολη είχε ως ηγεμόνα τον Ιωσήφ, τον πρωτότοκο της οικογένειας, αλλά αυτός αντικαταστάθηκε το 1808 από τον Μυρά, σύζυγο της Καρολίνας Βοναπάρτη, αδελφής του αυτοκράτορα· το ίδιο εκείνο έτος ο Ιωσήφ έγινε βασιλιάς της Ισπανίας. Το μεγάλο δουκάτο του Μπερζ, που δόθηκε αρχικά στον Μυρά, γίνεται μετά το 1808 κτήση του Ναπολέοντα-Λουδοβίκου, νεαρού γιου του Λουδοβίκου. Οι αδελφές του αυτοκράτορα δεν έχουν λησμονηθεί: πέρα από την Καρολίνα που βασιλεύει στη Νεάπολη με τον Μυρά, η Παυλίνα, σύζυγος του πρίγκιπα Μποργκέζε, γίνεται δούκισσα της Γκοναστάλα. Τέλος η Ελίζα δέχεται το πριγκιπάτο της Λούκας και του Πιομπίνιο προτού λάβει τον τίτλο της μεγάλης δούκισσας της Τοσκάνης, κατόπιν δε εκείνον της βασίλισσας της Ετρουρίας (μολονότι το συγκεκριμένο έδαφος είναι γαλλικός νομός).

Εκεί όπου οι εθνικές δυναστείες παραμένουν στη θέση τους δεν το οφείλουν παρά στην εύνοια του αυτοκράτορα και είναι υποχρεωμένες να εκδηλώνουν μια ανεπιφύλακτη αφοσίωση. Τέτοια είναι η κατάσταση των πριγκιπίων της Ομοσπονδίας του Ρήνου (1806), η οποία έχει τεθεί υπό την προστασία του Ναπολέοντα και περιλαμβάνει, εκτός από τη Βεστφαλία και το μεγάλο δουκάτο του Μπερζ, τριάντα τέσσερα κράτη από τα οποία σημαντικότερα είναι τα βασίλεια της Βαβαρίας, της Σαξονίας, της Βυρτεμβέργης και το μεγάλο δουκάτο της Βάδης. Τέλος ο Ναπολέων είναι «μεσολαβητής» της Ελβετικής Συνομοσπονδίας και το μεγάλο δουκάτο της Βαρσοβίας, του οποίου κατ' όνομα ηγεμόνας είναι ο βασιλιάς της Σαξονίας, κυβερνάται από κρατικούς υπαλλήλους που έρχονται από τη Γαλλία.

Αυτό το σύνολο εξαρτάται στενά από τη Γαλλία που δίνει τον τόνο στην Ευρώπη. Ωστόσο η εξέλιξη της Γαλλίας απομακρύνεται όλο και περισσότερο από την επαναστατική έμπνευση. Αν το «Μεγάλο Έθνος» εμφανίζεται πάντα ως πρωτοπόρος της νεωτερικότητας είναι μάλλον με τη μορφή της πεφωτισμένης δεσποτείας παρά μ' εκείνη της χώρας που το 1792 κήρυττε τον πόλεμο των λαών εναντίον των βασιλιάδων. Η μοναρχική εκτροπή της αυτοκρατορίας οξύνεται από το 1807. Ο Ναπολέων, όλο και πιο επηρμένος και σίγουρος για τον εαυτό του, δεν πιστεύει πλέον παρά στην ισχύ και το φόβο που εμπνέει. Οι παραχωρήσεις προς τη δημοκρατική κληρονομιά της Επανάστασης που χρειάστηκε να κάνει στην αρχή της Υπατείας αίρονται προοδευτικά. Τα συντάγματα που φροντίζει να υιοθετηθούν στα βασίλεια της Νεάπολης και της Βεστφαλίας δεν προβλέπουν εκλογές. Στην ίδια τη Γαλλία οι διορισμοί, που δεν λαμβάνουν καθόλου υπόψη τους καταλόγους των προκρίτων, υπερισχύουν της εκλογής, σ' ό,τι αφορά τόσο τα γενικά συμβούλια όσο και τα συμβούλια των διαμερισμάτων ή τις συνελεύσεις. Το Συνταγματικό Δικαστήριο, το οποίο από καιρό εκνεύριζε τον αυτοκράτορα με τις διακριτικές επικρίσεις του, καταργείται χωρίς επιφυλάξεις το 1807. Οί συνεδριάσεις του Νομοθετικού Σώματος γίνονται όλο και βραχύτερες και η συνέλευση αυτή, όπως και το Συμβούλιο του Κράτους, γίνεται μια απλή επικυρωτική συνέλευση. Ο αυτοκράτορας νομοθετεί με ψηφίσματα (*senatus consultes*) ή με διατάγματα. Οι υπουργοί δεν είναι παρά εντολοδόχοι επιφορτισμένοι να εφαρμόζουν τις αποφάσεις του αυτοκράτορα και ο Ναπολέων παραγκωνίζει σταδιακά τις ισχυρές προσωπικότητες (τον Σαπτάλ, τον Ταλεύράνδο ή τον Φουσέ).

Ο αυτοκράτορας γίνεται έτσι ένας δεσπότης που καταπνίγει κάθε ελευθερία. Αξιώνει απόλυτη υπακοή από τους δικαστές, που υφίστανται μια αυστηρή εκκαθάριση, και από τους νομάρχες, οι οποίοι επιφορτίζονται με τη ρύθμιση όλων των θεμάτων στους νομούς τους: εμπόριο, δημοσιονομικά, στρατολογία, δραστηριότητες των κρατικών υπαλλήλων και των δημάρχων και, φυσικά, επιτήρηση της κοινής γνώμης. Για τη στήριξη αυτού του δεσποτισμού, ο Ναπολέων μπορεί να υπολογίζει σε μια πανταχού παρούσα αστυνομία που επιτηρεί τα πάντα, πληρώνει πληροφοριοδότες σε όλους τους κύκλους, παρακολουθεί την αλληλογραφία (είναι το έργο του «μαύρου γραφείου»¹⁶ του Λαβαλέτ) και δεν διστάζει να καταφύγει στην αυθαίρετη κράτηση ή τον κατ' οίκον περιορισμό χωρίς δικαστική απόφαση. Οι ύποπτοι εγκλείονται ως παράφρονες. Εγγυημένη από το σύνταγμα, η ατομική ελευθερία στην πράξη ποδοπατείται. Μια ειδική παρακολούθηση ασκείται στους διανοούμενους. Το 1803 η κλάση των Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών του Ινστιτούτου της Γαλλίας καταργείται και το 1811 η ίδια τύχη απειλεί τη Γαλλική Ακαδημία. Οι δικηγόροι, ιδιαίτερα μισητοί, χαλιναγωγούνται. Όσο για τον τύπο, γίνεται αντικείμενο μιας φιλύποπτης και ενδελεχούς παρακολούθησης την οποία, επιπλέον, είναι υποχρεωμένος να χρηματοδοτεί. Ένα άρθρο του Σατωμπριάν επισύρει την απαγόρευση κυκλοφορίας του *Ερμή των Παρισίων* (*Mercur de France*) το 1807. Είναι αλήθεια ότι ο ακαδημαϊκός αυτός είχε τολμήσει να πει: «Όταν, μέσα στη σωπή και την κατάρπωση, δεν α-

ντηχούν πια παρά η αλυσίδα του σκλάβου και η φωνή του καταδότη, ο ιστορικός φαίνεται να είναι επιφορτισμένος με την εκδίχηση των λαών». Το 1810, η αυτοκρατορική βούληση για έλεγχο και ομοιομορφία καταλήγει στη διατήρηση μίας και μοναδικής εφημερίδας ανά νομό. Μερικούς μήνες αργότερα ο υπουργός της αστυνομίας Σαβαρύ κρίνει ότι τέσσερις εφημερίδες, μεταξύ των οποίων ο *Επίσημος Παρατηρητής* (*Moniteur Officiel*), επαρκούν για την πρωτεύουσα. Θα πρέπει επίσης να προστεθεί ότι το 1811 οι τρεις εφημερίδες που επιβιώνουν (*Le Journal de l'Empire*, *Le Journal de Paris*, *La Gazette de France*) δημιουργούνται, μετοχοποιούνται και το ένα τρίτο των μετοχών δίδεται στην αστυνομία, η οποία αποκτά έτσι δικαίωμα ελέγχου της σύνταξης. Όσο για την τυπογραφία και το θέατρο, υπόκεινται σε επίσημη λογοκρισία.

Για να ολοκληρώσει τον έλεγχο πάνω στα πνεύματα, η αυτοκρατορία δίνει εντελώς ιδιαίτερη προσοχή στην Εκκλησία και την εκπαίδευση. Από την εποχή της Υπατείας, ο Βοναπάρτης, συνειδητοποιώντας τη σημασία των πνευματικών παραγόντων για τη συνοχή ενός κράτους, είχε βαλθεί να θέσει τέρμα στον πόλεμο που διεξαγόταν ανάμεσα στην επαναστατική Γαλλία και σε ένα τμήμα του κλήρου υποστηριζόμενο από την παποσύνη. Το Κοινοβόλιο του 1801 έβαζε τέλος σ' αυτή τη σύγκρουση, κάνοντας τον πρώτο ύπατο «παλινορθωτή των ναών». Πλήρως ικανοποιημένη από την αυτοκρατορία, η Εκκλησία βλέπει την υλική υπόστασή της εξασφαλισμένη, την ηθική υπόστασή της αποκατεστημένη χάρη στις τιμές και τα ευεργετήματα που πέφτουν πάνω της σαν βροχή, την επιρροή της εγγυημένη χάρη στον έλεγχο που ασκεί στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, την επανασύσταση των ιεροσπουδαστηρίων και την ανάπτυξη εκκλησιαστικών ταγμάτων υπό τον όρο να είναι εξουσιοδοτημένα. Σε αντάλλαγμα όμως, ο αυτοκράτορας αξιώνει από τον κλήρο να τον συνδράμει διδάσκοντας στο λαό την υπακοή στην εξουσία. Η κατήχηση, που υιοθετείται το 1806, περιλαμβάνει μεταξύ των καθηκόντων του χριστιανού την υπακοή στον αυτοκράτορα, την πληρωμή των φόρων και την αποδοχή της στράτευσης. Η ίδια θέληση για έλεγχο των πνευμάτων τον οδηγεί να ενθαρρύνει την επίσημη οργάνωση του γαλλικού ιουδαϊσμού και να θέσει υπό τον έλεγχό του τον ελευθεροτεκτονισμό. Σ' ό,τι αφορά την παιδεία, ο Ναπολέων εγκαταλείπει στην Εκκλησία την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, τόσο για οικονομικούς λόγους (η δημιουργία κρατικών ιδρυμάτων στοιχίζει ακριβιά) όσο και επειδή στα μάτια του δεν πρόκειται παρά για στοιχειώδη μάθηση (ανάγνωση, γραφή, αριθμητική). Είναι στην επαγγελματική εκπαίδευση που δίνει όλη την προσοχή του: το ζητούμενο είναι να τροφοδοτείται η χώρα με τους στρατιωτικούς, τους κρατικούς υπαλλήλους και τους επιχειρηματίες που της είναι αναγκαίοι. Λύκεια, κολέγια και σχολές ενσωματώνονται σε ένα σύνολο που λαμβάνει το όνομα του πανεπιστημίου και το οποίο τίθεται υπό την άμεση εξουσία ενός ανωτάτου εκπαιδευτικού (*Grand-maitre*) κατ' ευθείαν εξαρτώμενου από τον αυτοκράτορα.

Η αυτοκρατορική Γαλλία έχει λοιπόν προικιστεί με ένα δεσποτικό καθεστώς που θυμίζει μάλλον την απόλυτη μοναρχία παρά την πρακτική των επανα-

στατικών συνελεύσεων. Στο εξής η μοναρχική εκτροπή του αυτοκρατορικού καθεστώτος γίνεται όλο και πιο εμφανής. Αφού έχει αποπέμψει τη σύζυγό του Ιωσήφίνα που δεν του έδωσε διάδοχο, ο αυτοκράτορας παντρεύεται το 1810 την αρχιδούκισσα της Αυστρίας Μαρία-Λουίζα. Γεννημένος το 1811, ο γιος τους, ο Βασιλιάς της Ρώμης, φαίνεται να εξασφαλίζει το μέλλον της δυναστείας. Έχοντας εισέλθει στην οικογένεια των Ευρωπαίων μοναρχών, ο Ναπολέων συμπεριφέρεται ως ένας απ' αυτούς και εισάγει στην αυλή ένα αυστηρό τελετουργικό που προέρχεται εξίσου από τη στρατιωτική πειθαρχία και από τις μεγαλοπρεπείς γιορτές των Βερσαλιών. Συγγενής πολλών ηγεμόνων στους οποίους έχει διανείμει τους ευρωπαϊκούς θρόνους, προστάτης των πριγκίπων που έχουν γίνει πελάτες του, είναι ο αληθινός ηγεμόνας της Ευρώπης και αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως τέτοιο. «Είμαι ο Καρλομάγνος», δηλώνει ανενδοίαστα κατά τη σύγκρουσή του με τον πάπα. Στην επιθυμία του να μιμηθεί τους μονάρχες του Παλαιού Καθεστώτος διανέμει στους υπουργούς ή τους στρατηγούς του τίτλους πομπώδεις αλλά κενούς περιεχομένου: έτσι ο Ιωσήφ Βοναπάρτης κληρονομεί το αξίωμα του μεγάλου εκλέκτορα, ο υπόπτης Μυρά γίνεται αρχιναύαρχος και ο διπλωμάτης Ταλεύράνδος μέγας θαλαμηπόλος, ενώ στρατάρχες, στρατηγοί και ανώτατοι κρατικοί λειτουργοί συνιστούν μια νέα αριστοκρατία που βλέπει να της απονέμονται τίτλοι πριγκίπων, δουκών, κομήτων ή βαρώνων.

Ηγεμόνας της Ευρώπης, ο Ναπολέων ετοιμάζεται να κάνει το Παρίσι πρωτεύουσα της ηπείρου και το λόγρο Σαγιό επίκεντρο αυτού του διεθνικού προσορισμού της γαλλικής μητρόπολης. Εκεί πρέπει να χτιστεί το ανάκτορο του Βασιλιά της Ρώμης, περιτριγυρισμένο από κατοικίες για όλους τους Ευρωπαίους ηγεμόνες που θα έρχονται να κάνουν επίσκεψη και μαζί δήλωση πίστης στον μελλοντικό κάτοχο του αυτοκρατορικού θρόνου.

Το 1810-1811, το εξισωτικό πρόταγμα της Γαλλικής Επανάστασης είναι λοιπόν πολύ μακριά. Μονάρχης ενός νέου τύπου που δεν επικαλείται πια τη θεία βούληση, ο Ναπολέων δεν παύει να είναι δεσπότης, αλλά ένας δεσπότης φωτισμένος που εκσυγχρονίζει την Ευρώπη.

ΤΟ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Μεταξύ 1805 και 1811 διαμορφώνεται η ιδέα ενός ηπειρωτικού συστήματος. Η Γαλλική Αυτοκρατορία δεν θέτει ως σκοπό της να ενοποιήσει την Ευρώπη, όπως το είχαν επιχειρήσει οι αυτοκρατορίες της Αρχαιότητας ή του Μεσαίωνα, αλλά να εγκαταστήσει την ηγεμονία της, περισσότερο ή λιγότερο ισχυρή ανάλογα με τους κύκλους της γαλλικής επιρροής. Παντοδύναμη στα προσαρτημένα εδάφη, ισχυρή στις χώρες όπου ασκεί άμεση εξουσία, κυμαινόμενη στις χώρες όπου ασκεί οικογενειακή εξουσία ή στα προτεκτοράτα, παίζει έναν αναντίρρητα εκσυγχρονιστικό ρόλο στις σύμμαχες χώρες. Με εξαίρεση τη Μεγάλη Βρετανία, όπου άλλωστε ο εκσυγχρονισμός προηγείται εκείνου της Γαλλίας, ολόκληρη η

Ευρώπη εμπεριέχεται στο ηπειρωτικό σύστημα, ακόμη κι αν όλες οι χώρες δεν είναι συγχρόνως παρούσες σ' αυτό.

Το ηπειρωτικό σύστημα δεν είναι αποτέλεσμα προμελετημένης βούλησης. Έλκει κυρίως την προέλευσή του από τον αγώνα κατά της Αγγλίας και τον ηπειρωτικό αποκλεισμό που αποφασίστηκε εναντίον της σε απάντηση του ναυτικού αποκλεισμού που εκείνη επέβαλε (1806). Εξάλλου το ηπειρωτικό σύστημα δεν θεμελιώνεται σε μια πραγματική πολιτιστική πολιτική παρά μόνο στα εδάφη που προσαρτήθηκαν στη Γαλλική Αυτοκρατορία. Έτσι η γαλλική γλώσσα καθίσταται υποχρεωτική στους 130 νομούς και η εκμάθησή της επιβάλλεται στα σχολικά ιδρύματα. Στο μέτρο που ευρωπαϊκά εδάφη ενσωματώνονται στην αυτοκρατορία, η γαλλική γλώσσα εδραιώνεται σ' αυτά: το 1811 για παράδειγμα, μετά την προσάρτηση της Ολλανδίας, ένα αυτοκρατορικό διάταγμα δίνει τρεις μήνες στους επικεφαλής των σχολικών ιδρυμάτων για να θέσουν σε εφαρμογή τη διδασκαλία αυτής της γλώσσας. Φυσικά τα γαλλικά ομιλούνται στην αυλή των υποτελών βασιλιάδων και στην ανώτατη διοίκηση, είναι δε απαραίτητα αν θέλει κανείς να σταδιοδρομήσει στον δημόσιο τομέα, αλλά αυτό ισχύει ήδη κατά τον 18ο αιώνα. Η χρησιμοποίηση των εθνικών γλωσσών παραμένει ο κανόνας στην κοινωνική και τη διοικητική ζωή. Στο βασίλειο της Ιταλίας¹¹⁷ ή το βασίλειο της Νεάπολης ομιλούνται οι ιταλικές διάλεκτοι, στο βασίλειο της Βεσφαλίας τα γερμανικά, στο βασίλειο του Ιωσήφ Βοναπάρτη τα ισπανικά.

Αναμφισβήτητα ο ναπολεόντειος ιμπεριαλισμός δεν πηγάζει από μια σαφή βούληση προσάρτησης της Ευρώπης. Προς αυτήν τείνει εν τούτοις η λογική του ναπολεόντειου συστήματος: σχεδιαστής της τύχης των υποτελών βασιλέων, ο αυτοκράτορας αναμένει να βρει σ' αυτούς πειθήνιους τοποτηρητές. Ωστόσο οι περισσότεροι απ' αυτούς τους ηγεμόνες που κατασκεύασε τείνουν να λάβουν, εναντίον του αυτοκράτορα, το μέρος των εθνικών συμφερόντων. Τούτο είναι αλήθεια για τον Μυρά στη Νεάπολη όπως και για τον Ιωσήφ στη Μαδρίτη ή τον Λουδοβίκο στην Ολλανδία. Εξοργισμένος από την αγνωμοσύνη και τον εγωισμό αυτών των ενοχλητικών βασιλιάδων που του οφείλουν τα πάντα, ο Ναπολέων μπαίνει στον πειρασμό να τους παραμερίσει και να αναλάβει ο ίδιος άμεσα τη διοίκηση των βασιλείων που το σπαθί του κατέκτησε για λογαριασμό τους. Αυτό ακριβώς κάνει στην Ολλανδία το 1810, μετά τη φυγή του Λουδοβίκου στην Αυστρία, ενώ ο Μυρά δεν οφείλει τη διατήρηση του βασιλείου της Νεάπολης παρά στο ότι επίκειται ο πόλεμος με τη Ρωσία. Με άλλα λόγια, τα υποτελή βασίλεια διατηρούν μόνο τη σκιά μιας ανεξαρτησίας και οι ηγεμόνες τους δεν εμφανίζονται παρά ως πρόσκαιροι διαχειριστές μιας παραχωρημένης από τον αυτοκράτορα εξουσίας, την οποία εκείνος μπορεί ανά πάσα στιγμή να ξαναπάρει.

Τα προτεκτοράτα έχουν μεγαλύτερη ελευθερία χειρισμών. Περίκλειστη από εδάφη στενά εξαρτημένα από τη Γαλλία, η Ελβετική Συνομοσπονδία δεν παρουσιάζει κανένα στρατηγικό ενδιαφέρον και ο Ναπολέων την αφήνει να διάγει μια αυτόνομη ζωή, κάπως στο περιθώριο της Ευρώπης. Αμεσότερη είναι η επέμβαση του στην Ομοσπονδία του Ρήνου, την οποία αναδιοργανώνει επανειλημμένα

χωρίς να την ενοποιεί ολοκληρωτικά, δίνοντας σχετική ελευθερία στους νόμιμους ηγεμόνες που έχουν δεχθεί να γίνουν πελάτες του. Αυτή η ελευθερία δεν δίνεται στο βασίλειο της Βεστροφάλιας και το μεγάλο δουκάτο του Μπερζ, που εξαρτώνται από το οικογενειακό σύστημα.

Όσο για τα σύμμαχα κράτη, το καθεστώς τους ποικίλλει πολύ. Η Πρωσία, ηττημένη το 1807, διαμελισμένη, συντριμμένη από τις αυτοκρατορικές στρατιές, εμφανίζεται ως υποτελές και υποταγμένο κράτος, που διατηρεί μόνο φαινομενική ελευθερία. Η Αυστρία, που έχει ηττηθεί δύο φορές από τον αυτοκράτορα, το 1805 και το 1809, καταφέρει απλώς να σώσει τα προσχήματα. Πεθερός του Ναπολέοντα, ο Αυστριακός αυτοκράτορας είναι υποχρεωτικά και δια της βίας σύμμαχος του, αλλά η Γαλλία του αφήνει τα εξωτερικά γνωρίσματα της κυριαρχίας, ανεχόμενη την ευαισθησία της αυλής της Βιέννης. Μοναδικός πραγματικός σύμμαχος, παρά την ήττα του το 1807, ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄ ασκεί για λογαριασμό του μια πολιτική υπαγορευόμενη από το συμφέρον της ίδιας της Ρωσίας και ζητεί ανταλλάγματα όταν εξυπηρετεί την πολιτική του Ναπολέοντα. Η εξερέθιση του αυτοκράτορα μπροστά σ' αυτή την αντίσταση, τη μόνη πραγματική που συναντά στην Ευρώπη μαζί με εκείνη της Αγγλίας, βρίσκεται στη βάση της εκστρατείας του 1812. Η εκστρατεία της Ρωσίας όφειλε να εξασφαλίσει την ολοκληρωτική ηγεμονία της Γαλλίας στην ήπειρο και να καταδικάσει την Αγγλία σε πλήρη απομόνωση.

Σχεδόν αναμφισβήτητη κυρία της Ευρώπης, η ναπολεόντεια Γαλλία μεταμορφώνει την ήπειρο. Μέσω αυτής διαδίδονται οι νεωτερικές μεταρρυθμίσεις, που εισάγονται στη Γαλλία από την Επανάσταση και την αυτοκρατορία και γεννούν την Ευρώπη του 19ου αιώνα.

Ο ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΤΗΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Φωτισμένος δεσπότης, ο Ναπολέων επιθυμεί να βελτιώσει τη διοίκηση των διαφόρων κρατών του ηπειρωτικού συστήματος, να εξαλείψει τα ενδιάμεσα σώματα που παρεμβάλλονται ανάμεσα στην εξουσία και τους υπηκόους και παντού να μην έχει να επιβάλει το νόμο του παρά σε έναν πανίσχυρο ηγεμόνα που να βασιλεύει σε ίσους μεταξύ τους υπηκόους. Είναι μάλλον η επιθυμία για αποτελεσματικότητα παρά η αγάπη για τις καινοτομίες της Γαλλικής Επανάστασης που τον οδηγεί να εισαγάγει τις τελευταίες στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη. Το κάνει στηρίζοντας την εξουσία του και εκείνη των πελατών του στις αναδύμενες ομάδες αυτής της κοινωνίας του τέλους του 18ου αιώνα: την αστική τάξη και τους αγρότες. Η πρώτη, που ήδη επωφελείται από τον οικονομικό εκσυγχρονισμό, ευνοείται από κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που εγκαθιδρύουν την ισότητα απέναντι στο νόμο και βλέπει να της ανοίγονται ελκυστικές σταδιοδρομίες στο στρατό ή τα δημόσια λειτουργήματα. Όσο για τους αγρότες, αυτοί αποκτούν την πλήρη κυριότητα των γαιών που καλλιεργούν και ευνοούνται από

την κατάργηση της δουλοπαροικίας. Παρά τη μοναρχική εκτροπή του αυτοκρατορικού καθεστώτος, ο Ναπολέων εμφανίζεται λοιπόν στα μάτια της παλιάς ευρωπαϊκής αριστοκρατίας ως ένας επαναστάτης έτοιμος να αναστατώσει εκ βάθρων την ήπειρο.

Κληρονόμος του οικουμενιστικού πνεύματος του 18ου αιώνα, ο Ναπολέων θεωρεί αρχικά ότι οι άνθρωποι είναι ίδιοι παντού και πάντοτε και ότι αυτό που ταιριάζει στους Γάλλους είναι κατ' ανάγκην καλό για όλους τους λαούς της Ευρώπης. Στόχος του είναι έτσι να εισαγάγει παντού τις επαναστατικές μεταρρυθμίσεις που διατηρήθηκαν από την Υπατεία και κατατέθηκαν στον Αστικό Κώδικα. Τις επιβάλλει, από το 1807, στα κράτη που περνούν στη γαλλική κυριαρχία: την Ομοσπονδία του Ρήνου, τη Βεσφαλία, την Πορτογαλία, την Ισπανία και κυρίως την Ιταλία. Η γαλλική παρουσία δεν περιορίζεται στη σύνταξη συνταγμάτων εμπνευσμένων από εκείνο της Γαλλίας. Επιφέρει την εγκαθίδρυση της πολιτικής ισότητας και της θρησκευτικής ελευθερίας, την εξάλειψη των συντεχνιών, την κατάργηση της δεκάτης και των φεουδαρχικών δικαιωμάτων, την πώληση των εκκλησιαστικών περιουσιών και την ανάπτυξη νεωτερικών μορφών διοίκησης.

Η δράση της αυτοκρατορίας κατατείνει λοιπόν στη δημιουργία αδελφών μοναρχιών, που συγγενεύουν χάρη στις πολιτικές πρακτικές, την κοινωνική οργάνωση, τους επιδιωκόμενους στόχους και τον τρόπο επίτευξής τους. Όπως τον 18ο αιώνα, και πάνω σε νέα βάση, παρατηρείται η εμπέδωση των «κοινών συνθημάτων της Ευρώπης».

Αυτή η θέληση για ομοιομορφία, αναμφίβολα αποτελεσματικότερη από μια απλή κατάκτηση, προσκρούει ωστόσο σε εμπόδια. Τούτα έχουν να κάνουν με τις παραδόσεις, την ικανότητα των κυβερνώντων, την παρουσία ή όχι Γάλλων δημοσίων λειτουργών ή και τη σταθερότητα των παλαιών δομών. Ακόμη κι αν ενοχλείται απ' αυτές τις αντιστάσεις, ο αυτοκράτορας θεωρεί εξυπνότερο να τις λαμβάνει υπόψη του και να κάνει την ανάγκη φιλοτιμία παρά να επιχειρεί να τις συντρίψει με κίνδυνο να σπαταλήσει τις δυνάμεις του. Ο πίνακας του εκσυγχρονισμού της Ευρώπης οφείλει λοιπόν να λάβει υπόψη την τεράστια ποικιλομορφία της γαλλικής παρουσίας και της δράσης της Γαλλίας στις διάφορες χώρες που υπόκεινται στην κυριαρχία της.

Είναι ίσως στην Ιταλία που η επιρροή του γαλλικού εκσυγχρονισμού υπήρξε ισχυρότερη. Προσαρτημένα στη Γαλλία, το Πεδεμόντιο, η Λιγουρία και η Πάρμα δέχονται το σύνολο των γαλλικών μεταρρυθμίσεων. Το ίδιο συμβαίνει με το βασίλειο της Ιταλίας, όπου βασιλεύει ο Ναπολέων. Ο Αστικός Κώδικας εισάγεται εκεί από το 1806 και το γαλλικό πολιτικό και διοικητικό σύστημα επιβάλλεται αποκλειστικά. Η ίδια παρατήρηση μπορεί να γίνει για το πριγκιπάτο της Λούκας όπου βασιλεύει η Ελίζα Βοναπάρτη. Καθώς οι κοινωνικές αντιστάσεις είναι ισχυρότερες, ο Αστικός Κώδικας εισάγεται μόνο μερικώς στο βασίλειο της Νεάπολης και η εθνοσυνέλευση κάνει χώρο για την αριστοκρατία και τον κλήρο.

Στη Γερμανία οι γαλλικές μεταρρυθμίσεις εμφυτεύονται στο μεγάλο δουκάτο του Μπερζ, που διοικείται αρχικά από τον Μυρά, κατόπιν δε από τον ίδιο τον

Ναπολέοντα, με τη βοήθεια Γάλλων κρατικών υπαλλήλων, και το βασίλειο της Βεστφαλίας εμφανίζεται ως πρότυπο των μεταρρυθμισμένων χωρών. Σημαντικές διαφοροποιήσεις παρουσιάζονται όμως στα άλλα κράτη της Ομοσπονδίας του Ρήνου. Έτσι το μεγάλο δουκάτο του Βύρτσμπουργκ, παραχωρημένο στον Φερδινάνδο Γ' των Αψβούργων, εμφανίζεται δύστροπο απέναντι σε κάθε εκσυγχρονισμό. Πιο ανοιχτός, ο επίσκοπος Ντάλμπουργκ που γίνεται μεγάλος δούκας της Φρανκφούρτης, υιοθετεί τον Αστικό Κώδικα και τον Ποινικό Κώδικα, εισάγει διοικητικές και δικαστικές μεταρρυθμίσεις, καθώς και την ισότητα απέναντι στο φόρο, αλλά σέβεται την αριστοκρατία. Οι ίδιες διαφορές εντοπίζονται στη νότια Γερμανία: το βασίλειο της Βαβαρίας γίνεται ένα νεωτερικό κράτος, ενώ η μεταβολή είναι λιγότερο βαθιά στο μεγάλο δουκάτο της Βάδης.

Η Ολλανδία ξεφεύγει για κάποιο διάστημα από τις αναταραχές που γνωρίζουν η Ιταλία και η Γερμανία. Φροντίζοντας να σεβαστεί τις εθνικές παραδόσεις, ο Λουδοβίκος καθυστερεί τις βαθιές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που είναι το σημάδι του εκσυγχρονισμού κατά το γαλλικό πρότυπο. Αλλά η ανάληψη της Ολλανδίας από τον ίδιο τον αυτοκράτορα και η προσάρτηση του εδάφους της στη Γαλλία (1810) οδηγούν σε μια ταχεία και βίαιη πολιτική αφομοίωση.

Αντιθέτως δεν τίθεται θέμα τέτοιας πορείας σε περιοχές έκκεντρες προς τη ναπολεόντεια αυτοκρατορία. Παρά τη σημαντική παρουσία Γάλλων υψηλών αξιωματούχων, οι Ιλλυρικές Επαρχίες και η Δαλματία υφίστανται πολύ αμβλυμένα την επιρροή των γαλλικών μεταρρυθμίσεων. Πάντως, από το 1809, οι κυβερνήτες (Μπερτράν, Ζυνό, κατόπιν Φουσέ) εισάγουν όλες τις γαλλικές μεταρρυθμίσεις, ενοποιώντας τη διοίκηση και τη νομοθεσία, ελαττώνοντας τη φεουδαρχία, εφαρμόζοντας στο σύνολό του τον Αστικό Κώδικα, εκσυγχρονίζοντας τη δικαιοσύνη και το δημοσιονομικό σύστημα με την υιοθέτηση γαλλικών φόρων και πωλώντας τα εθνικά αγαθά για να αποπληρωθεί το χρέος, ενώ η Υπηρεσία Γεφυροδοποιίας δίνει στην επαρχία ένα οδικό δίκτυο.

Μια τέτοια μεταστροφή δεν είναι της ώρας στο μεγάλο δουκάτο της Βαρσοβίας. Εκεί η εισαγωγή των μεταρρυθμίσεων προσκρούει σε ισχυρές αντιστάσεις εκ μέρους μιας αριστοκρατίας συνηθισμένης να εξουσιάζει το κράτος. Η διοίκηση εκσυγχρονίζεται, η Εκκλησία τίθεται υπό την εξουσία του κράτους, ένα αυταρχικό σύνταγμα υιοθετείται, η δουλοπαροικία καταργείται και η ατομική ελευθερία εξασφαλίζεται. Αλλά η γη παραμένει στα χέρια μιας αριστοκρατίας, στην οποία ο Ναπολέων στηρίζεται, εμπιστευόμενός της τη διεύθυνση του κράτους. Ωστόσο, φοβούμενη μήπως εκδιωχθεί μια μέρα από τη θέση της, η αριστοκρατία συνιστά υπό την ηγεσία του Τσαρτορύσκι μια νησίδα συγκαλυμμένης εχθρότητας απέναντι στον Ναπολέοντα, στην οποία προσχωρεί η Εκκλησία.

Παρ' όλες αυτές τις αποχρώσεις και ακόμη κι αν ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός εμφανίζεται λιγότερο προωθημένος από τον διοικητικό, ο Ναπολέων, επεκτείνοντας το έργο του Διαφωτισμού και της πεφωτισμένης δεσποτείας, έχει οδηγήσει ολόκληρη την Ευρώπη προς μια νέα εποχή. Βγαίνοντας από τα τελευταία κατάλοιπα της φεουδαρχικής εποχής, τούτη εισέρχεται άμεσα στον εκσυγ-

χρονισμό. Όμως αυτές οι πρόοδοι δεν ωφελούν τον αυτοκράτορα. Η οικονομική δυσχέρεια των λαών της Ευρώπης και η άνοδος των εθνικισμών θα ξεσηκώσουν την ήπειρο εναντίον της γαλλικής κυριαρχίας.

Ο ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΟΥ

Επιβεβλημένος με τα διατάγματα του Βερολίνου (1806) και του Μιλάνου (Νοέμβριος και Δεκέμβριος του 1807), ο ηπειρωτικός αποκλεισμός είναι πριν απ' όλα ένα πολεμικό όπλο κατά της Αγγλίας, που δεσπόζει στη θάλασσα από την εποχή του Τραφάλγκαρ (1805). Σκοπός του είναι να απαγορεύσει την προσέγγιση κάθε βρετανικού πλοίου σε λιμάνια της αυτοκρατορίας ή των συμμάχων της, καθώς και τον κατάπλου κάθε ουδέτερου πλοίου σε αγγλικό λιμάνι επί τη ποινή να θεωρηθεί βρετανικής ιδιοκτησίας και να αναγνωριστεί γι' αυτό το λόγο ως λεία στα λιμάνια ή την ανοιχτή θάλασσα. Ως πολεμικό όπλο, ο αποκλεισμός αποδεικνύεται αμφίβολης αποτελεσματικότητας. Στην πράξη ο αυτοκράτορας οδηγείται στη χαλάρωση της εφαρμογής του προκειμένου η Γαλλία να αποφύγει την πλήρη στέρηση των αποικιακών προϊόντων και το κλείσιμο των εξαγωγών της εθνικής γεωργικής ή βιοτεχνικής παραγωγής της. Επιπλέον η έκταση του λαθρεμπορίου και η αδυναμία πλήρους σφραγίσματος των ευρωπαϊκών παραλίων ανοίγουν πολυάριθμα ρήγματα στον αποκλεισμό.

Οι συνέπειες του αποκλεισμού στην οικονομική οργάνωση της Ευρώπης είναι κεφαλαιώδεις. Καταλήγουν στην αναδιοργάνωση της ευρωπαϊκής αγοράς γύρω από τη Γαλλία. Τα λιμάνια είναι τα πρώτα που επλήγησαν από τον αποκλεισμό που επέβαλαν οι Άγγλοι στις ακτές της αυτοκρατορίας. Η επανάληψη του πολέμου και ο αποκλεισμός συνδυάζονται για να εκμηδενίσουν ένα μεγάλο μέρος του θαλάσσιου εμπορίου. Τα μεγάλα λιμάνια της ηπείρου και οι μεταποιητικές μονάδες τους καταστρέφονται, είτε πρόκειται για τη Ρουάν, τη Νάντη ή το Μπορντώ, είτε για τη Γένοβα, το Λιβόρνο ή την Τεργέστη, ή τέλος για τα χανσεατικά, ολλανδικά ή βαλτικά λιμάνια. Στη συνέχεια η καταστροφή φτάνει στις οδούς επικοινωνίας βορρά-νότου που οδηγούν από τη Βόρεια Θάλασσα ή τη Βαλτική στη Μεσόγειο κι αποτελούν μεγάλους άξονες του ευρωπαϊκού εμπορίου από το Μεσαίωνα. Σύντομα οι εμποροπανηγύρεις που βρίσκονται πάνω σ' αυτούς τους δρόμους αρχίζουν με τη σειρά τους να κινδυνεύουν. Πλοιοκτήτες και έμποροι, μεγάλα θύματα του αποκλεισμού, τάσσονται με τους αντιπάλους του ναπολεόντειου συστήματος.

Αντίθετα, η αναδυόμενη βιομηχανία, προστατευμένη πλέον από τον ανταγωνισμό μιας βρετανικής βιομηχανίας με πολύ μεγαλύτερες επιδόσεις, επωφελείται από τον αποκλεισμό. Οι υφαντουργικές περιοχές, και ιδιαίτερα εκείνες που ασχολούνται με την κλωστούφαντουργία βάμβακος, είναι οι μεγάλες ευνοημένες του συστήματος, παρά τις δυσκολίες εφοδιασμού με πρώτη ύλη. Στη Νορμανδία, την Αλσατία, τη Σαξονία, την Ελβετία, τις χώρες της Βάδης ή τη βόρεια Ιταλία, η

επεξεργασία βάμβακος φτάνει σε μια ανάπτυξη που εξασφαλίζει το ξεκίνημα της βιομηχανικής επανάστασης. Η εριοβιομηχανία αναπτύσσεται στην Ελβετία και τη Δανία. Στο ίδιο πλαίσιο η μεταλλουργία γνωρίζει σημαντική πρόοδο. Τα ορυχεία της Σιλεσίας και της Βεστφαλίας βλέπουν τις δυνατότητες διοχέτευσης του προϊόντος τους να αυξάνουν και όλες οι μορφές μεταποίησης επωφελούνται από την εξαφάνιση του βρετανικού ανταγωνισμού και από την ανάγκη τροφοδότησης μιας ευρωπαϊκής αγοράς που στερείται πλέον τον κύριο προμηθευτή της. Ιδιαίτερα επωφελής για τη δυτική Ευρώπη, και πρώτα για τη Γαλλία, αλλά και για τις γειτονικές περιοχές στις οποίες ξεκινά η εκβιομηχάνιση (το Βέλγιο, τις Κάτω Χώρες, ένα τμήμα της Γερμανίας και τη βόρεια Ιταλία), η κατάσταση παρουσιάζει λιγότερο ενδιαφέρον για τις αγροτικές περιοχές που βρίσκονται στο ανατολικό και το νότιο τμήμα της ηπείρου, οι οποίες βλέπουν τις υπερπόντιες εξαγωγές τους να παρεμποδίζονται από τον αποκλεισμό.

Η αναστάτωση των εμπορικών δικτύων γεννά νέα δρομολόγια. Καθένας αναγκάζεται να βρει στην ήπειρο αγορές και προμηθευτές κατάλληλους να αντικαταστήσουν εκείνους που απαγορεύει ο αποκλεισμός. Έτσι τα δρομολόγια ανατολής-δύσης υποκαθιστούν τις εγκαταλειμμένες διαδρομές βορρά-νότου. Το Στρασβούργο και η Λυόν είναι οι νέοι στρατηγικοί πόλοι. Από το Στρασβούργο, τα νέα δρομολόγια οδηγούν προς τη Γερμανία, την Αυστρία και τη Ρωσία. Από τη Λυόν, προσεγγίζεται η Ιταλία μέσω της διαμορφωμένης το 1806 οδού του Μοντ-Σενί ή μέσω εκείνης του Σεμπλόν που ολοκληρώνεται το 1805.

Ωστόσο το ηπειρωτικό σύστημα δεν είναι παρά ένα κακό υποκατάστατο για τις ροές των ανταλλαγών που υπήρχαν πριν από τον αποκλεισμό. Πρώτα απ' όλα επειδή οι χερσαίοι ή ποτάμιοι δρόμοι προσφέρονται λιγότερο για τη μεταφορά ιδιαίτερα βαριών προϊόντων απ' ό,τι η θαλάσσια ναυσιπλοΐα. Έπειτα επειδή τα σύνορα, χαραγμένα από τον Ναπολέοντα ανάλογα με την πολιτική βούλησή του, αγνοούν τις οικονομικές οντότητες και η επαναχάραξη της Ευρώπης απομονώνει συμπληρωματικές οικονομικές ζώνες συνηθισμένες από παλιά να εμπορεύονται μεταξύ τους. Πολύ περισσότερο που ο αυτοκράτορας δεν έχει ενοποιήσει καθόλου την ευρωπαϊκή αγορά, ούτε καν σκεφθεί να συστήσει μεγάλες τελωνειακές μονάδες όπως η γερμανική Τελωνειακή Ένωση (Zollverein), που επιθυμούν αξιωματούχοι όπως ο Μπενιό. Οι πρίγκιπες, που περιφρουρούν ζηλότυπα την κυριαρχία τους και αναζητούν οικονομικά μέσα, έχουν μάλλον την τάση να υψώνουν τελωνειακούς φραγμούς ώστε να αυξάνουν τα εισοδήματά τους, και ο Ναπολέων, του οποίου οι στρατιωτικές ανάγκες και η θέληση για μεταρρύθμιση των θεσμών στοιχίζουν ακριβά, είναι υποχρεωμένος να τους παρέχει τα μέσα για να ανταποκριθούν. Τέλος ο Ναπολέων επιθυμεί να οργανώσει την ευρωπαϊκή οικονομία γύρω από τη Γαλλία και προς όφελός της. Γι' αυτό και τα γαλλικά σύνορα παραμένουν κλειστά στους συμμάχους, στους υποτελείς, ακόμη δε και σε ορισμένες προσαρτημένες περιοχές, όπως η Ολλανδία ή η βόρεια Γερμανία, οι οποίες θα μπορούσαν να ανταγωνιστούν την εθνική παραγωγή. Αντίθετα η Γαλλία επωφελείται από τους προνομιακούς τελωνειακούς δασμούς στα βασίλεια

της Ιταλίας και της Νεάπολης, των οποίων οι αγορές προορίζονται αποκλειστικά γι' αυτήν, εις βάρος της ιταλικής παραγωγής. Αυτή η οικονομική οργάνωση δημιουργεί αντίπαλους στον γαλλικό ιμπεριαλισμό.

Ακόμη σοβαρότερη είναι η εχθρότητα των γεωργικών περιοχών της ανατολικής Ευρώπης: Εξαγωγείς σίτου και δασικών προϊόντων, η Πρωσία και η Πολωνία στερούνται την παραδοσιακή έξοδό τους: την Αγγλία. Κατά συνέπεια, ευγενείς μεγαλοκτηματίες και μεγαλοκαλλιεργητές, οι οποίοι τροφοδοτούσαν τούτες τις αγορές, πλήττονται κι αυτοί από το ηπειρωτικό σύστημα.

Τα θύματα του ηπειρωτικού αποκλεισμού είναι μειονότητες και το οικονομικό σύστημα που εγκαθιδρύει ο Ναπολέων, ακόμη κι αν αναστατώνει τα παλιά οικονομικά δίκτυα, δεν οδηγεί την ήπειρο στην κατάρρευση. Ωστόσο η διαμόρφωση των νέων ισορροπιών απαιτεί χρόνο. Προϋποθέτει επομένως ότι ο αυτοκράτορας θα διατηρήσει την πολιτική κυριαρχία του, συγκράτώντας τη δυσαρέσκεια της σημαντικής μειονότητας την οποία η πολιτική του ζημιώνει. Ωστόσο ο χρόνος του θα είναι μετρημένος εξαιτίας των εθνικών ρευμάτων, που αναδύονται ως μαγιά του διαμελισμού της ναπολεόντειας Ευρώπης.

Η ΑΦΥΠΝΙΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΩΝ

Από τα τέλη του Μεσαίωνα ένα αίσθημα υπαγωγής σε μια συγκεκριμένη κοινότητα και, στη συνέχεια, πρόσδεσης σε μια δυναστεία άρχισε να αναδύεται αργά, ως προοίμιο του εθνικού αισθήματος. Κατά τον 18ο αιώνα η ιδέα του έθνους παίρνει διπλή μορφή, την οποία ενσαρκώνουν διαδοχικά η Γαλλική Επανάσταση και κατόπιν το κίνημα αντιγαλλικής αντίδρασης που εκδηλώνεται με την ανάπτυξη των εθνικών γλωσσών και πολιτιστικών παραδόσεων.

Κληρονόμος της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, η ιδέα του έθνους, έτσι όπως θριαμβεύει στη Γαλλία, θεμελιώνεται σε μια οικουμενιστική αντίληψη του ανθρώπου και των φυσικών δικαιωμάτων του. Καταλήγει δε στην επαναστατική αρχή του δικαιώματος αυτοδιάθεσης των λαών. Το δημοψήφισμα που γίνεται στην Αβινιόν το 1791 και εκείνα που ακολουθούν συνιστούν εφαρμογή αυτής της αρχής. Έτσι το έθνος εμφανίζεται ως εθελούσια συσσωμάτωση ανθρώπων που αναγνωρίζουν ότι ανήκουν σε μια κοινότητα και αποφασίζουν να ζήσουν μαζί. Αυτές οι επαναστατικές αρχές του έθνους, μαζί με την ιδέα της ελευθερίας, θα αναστατώσουν την Ευρώπη των ηγεμόνων, θεμελιωμένη όπως είναι, από τις αρχές του 18ου αιώνα, στην έννοια της ευρωπαϊκής ισορροπίας. Αυτές οι αρχές ξεσηκώνουν επίσης τον ενθουσιασμό των Ευρωπαίων «πατριωτών», έστω κι αν πολλοί ανάμεσά τους δεν αργούν να υπαναχωρήσουν διαπιστώνοντας ότι το «Μεγάλο Έθνος» δεν λαμβάνει υπόψη του αυτές τις αρχές και δεν διστάζει, για να μεγαλώσει το έδαφός του, να προσαρτά χωρίς περιστροφές τις περιοχές που ορέγεται.

Εκτοτε μια άλλη μορφή εθνικής αντίληψης βλέπει το φως της ημέρας, ιδιαίτερα στις γερμανικές χώρες. Από τον 18ο αιώνα, στο πλαίσιο της πολιτιστικής

αντίδρασης εναντίον της γαλλικής υπεροχής, ένα αντιδραστικό και προρομαντικό ρεύμα αρχίζει να εκδηλώνεται. Θεωρεί το έθνος κληροδότημα της ιστορίας που δεν οφείλει τίποτα στη βούληση των ανθρώπων και επιβάλλεται σε όλους. Έτσι, για τον φιλόσοφο Χέρντερ, το έθνος εμφανίζεται ως έμβιο ον, διαφορετικό από τα άλλα, γεννημένο από μια ζωτική δύναμη που εκφράζεται μέσω των μύθων, των παραδόσεων, του εθνικού παρελθόντος, της γλώσσας, της μουσικής, με μια λέξη της κουλτούρας. Μ' αυτή την έννοια, το εθνικό αίσθημα (το Volksgeist) αποτελεί το θεμέλιο του έθνους. Ωστόσο νομομαθείς και φιλόσοφοι, όπως ο Φίχτε ή ο Χέγκελ, θεωρούν ότι η πραγμάτωση της ενότητας του έθνους ανήκει στο κράτος και όχι στην κοινότητα των πολιτών.

Οι αντιλήψεις αυτές παίζουν βασικό ρόλο στην κατάρρευση του ναπολεόντειου σχεδίου για την Ευρώπη. Τροφοδοτούνται πράγματι από τη γαλλική κυριαρχία, η οποία γίνεται αντιληπτή ως το ηγεμονικό εγχείρημα ενός έθνους που ζητεί να καθυποτάξει ολόκληρη την ήπειρο. Ένας ισχυρός αντιγαλλικός πατριωτισμός κάνει την εμφάνισή του, με διαφορές ανάλογα με τη χώρα, ο οποίος καταλήγει στην καταστροφή της ναπολεόντειας κυριαρχίας.

Το πρώτο επεισόδιο τοποθετείται στην Ισπανία και η μορφή του θυμίζει κίνημα του Παλαιού Καθεστώτος μάλλον παρά τη δύναμη του εθνικού αισθήματος όπως εκφράζεται υπό τη νεωτερική μορφή του. Ο ξεσηκωμός εναντίον της γαλλικής κυριαρχίας (Μάιος του 1808) γίνεται στο όνομα των ισπανικών παραδόσεων. Απορρίπτοντας τον ηγεμόνα που επιβλήθηκε από το εξωτερικό, οι Ισπανοί μάχονται για να υπερασπίσουν τη δυναστεία των Βουρβόνων της Ισπανίας και ο ανεπαρκής Φερδινάνδος Ζ' γίνεται στη διάρκεια του αγώνα το σύμβολο ενός έθνους που ξεπροβάλλει πολεμώντας τους Γάλλους. Η ισπανική εξέγερση δεν περιβάλλεται μόνο έναν ξενόφοβο χαρακτήρα που κάνει εμφανή τον αναδυόμενο ισπανικό εθνικισμό. Πάιρνει επίσης μια θρησκευτική όψη, διόλου απαλλαγμένη από φανατισμό. Οι 100.000 Ισπανοί μοναχοί πολεμούν στο πρόσωπο του Ναπολέοντα τον αντίχριστο και παρασύρουν τους αγράμματους χωρικούς στην υπεράσπιση της ρωμαιοκαθολικής θρησκείας εναντίον των γαλλικών ιδεών που θεωρούνται διαβολικές. Ο πόλεμος εναντίον των Γάλλων διεξάγεται στους τόνους θρησκευτικών ύμνων και υπό την προστασία της Παρθένου της Κολόνας (θαυματουργού αγάλματος τοποθετημένου σε μια στήλη στην εκκλησία της Σαραγόσας), η οποία, όπως βεβαιώνουν οι μοναχοί, «δεν θέλει να γίνει Γαλλίδα».

Άλλες αντιγαλλικές εξεγέρσεις λαμβάνουν χώρα στα παπικά κράτη, το βασίλειο της Νεάπολης ή το Τιρόλο. Εκεί είναι το βάρος των φόρων και της στρατιωτικής υπηρεσίας, καθώς και η δυσφορία για τις μεταρρυθμίσεις τις οποίες εισάγουν οι Γάλλοι, που εξηγούν τη δυσαρέσκεια. Αλλά και εκεί η εξέγερση γίνεται στο όνομα των παλιών παραδόσεων που ποδοπατούνται από τον εισβολέα: της προσκόλλησης στο ρωμαιοκαθολικισμό και στους εθνικούς ηγεμόνες που κατήγγησαν οι Γάλλοι. Διαφεύγοντας τη στρατολογία και τη θρησκευτική δίωξη, οι χωρικοί του νομού του Τίβερη ανεβαίνουν στα βουνά και σχηματίζουν συμμορίες, οι οποίες σκορπούν παντού την ανασφάλεια. Το ίδιο φαινόμενο πλήττει το

βασιλείο της Νεάπολης, όπου οι «σαναφεντίσι»¹¹⁸ διεξάγουν έναν ανορθόδοξο πόλεμο εναντίον των στρατευμάτων του Μυρά και της αστικής τάξης που συντάσσεται με τον νέο ηγεμόνα. Τέλος, στο όνομα της πίστης στους Αψβούργους και στο ρωμαιοκαθολικισμό, οι Ορεινοί του Αντρέα Χόφερ αντιμάχονται στο Τρόλο την εξουσία του βασιλιά της Βαβαρίας, πελάτη του Ναπολέοντα, ο οποίος έλαβε ως κληρο την επαρχία που αφαιρέθηκε από την Αυστρία.

Πιο ενδιαφέρον είναι το εθνικό κίνημα που κερδίζει έδαφος στην Πρωσία, συντριμμένη και διαμελισμένη καθώς είναι μετά την ήττα της Ιένας. Ο βασιλιάς και η οικογένειά του, που έχουν καταφύγει στην Καινιξβέργη της ανατολικής Πρωσίας, πασχίζουν, σύμφωνα με την πιο χαρακτηριστική παράδοση της πεφωτισμένης δεσποτείας, να αναζωογονήσουν το κράτος τους προσελκύνοντας μεταρρυθμιστές απ' όλη τη Γερμανία (Στάιν, Χάρτενμπεργκ, Σάρνχορστ ή Γνάιξενου). Διαποτισμένοι από το εθνικό συναίσθημα, οι άνθρωποι αυτοί, που προέρχονται από το ρεύμα του ρομαντισμού, είναι αποφασισμένοι να οικοδομήσουν ένα έθνος, μπαίνοντας στην υπηρεσία ενός κράτους αποφασισμένου να υποστηρίξει την ταυτότητά του απέναντι στους Γάλλους. Χωρίς να συμμετάσχει σ' αυτό το λαϊκό κίνημα, ο βασιλιάς της Πρωσίας, ηγεμόνας του Παλαιού Καθεστώτος, το χρησιμοποιεί για να εκσυγχρονίσει και να καταστήσει αποτελεσματικότερο το κράτος του. Οι μεταρρυθμιστές προσαρμόζουν στην πρωσική κοινωνία τις νέες αρχές που τέθηκαν από τους Γάλλους. Καταργούν τη δουλοπαροικία, τα φεουδαρχικά δικαιώματα και την αγγαρεία, αλλά διατηρούν για λογαριασμό της αριστοκρατίας τις εκτεταμένες γαιοκτησίες της και τις δικαιοδοτικές αρμοδιότητες που συνδέονται μ' αυτές. Οι συντεχνίες καταργούνται. Αστοί και χωρικοί αποκτούν το δικαίωμα να κατέχουν γαίες. Ένα έμβρυο πολιτικής αντιπροσώπευσης εγκαθιδρύεται με την εκλογή δημοτικών συμβουλίων. Ο πρωσικός στρατός απαλλάσσεται από τους ηττημένους το 1806 στρατηγούς, οι οποίοι αντικαθίστανται από νέα στελέχη, δυναμικά και επιμελώς καταρτισμένα. Τέλος οι προβλέψεις της Συνθήκης του Τίλσιτ που απαγορεύουν τη στρατιωτική υπηρεσία και περιορίζουν την αριθμητική δύναμη του στρατού παραβιάζονται. Αλλά το χαρακτηριστικότερο στοιχείο αυτής της πρωσικής αναγέννησης που επιφέρει ο αναδυόμενος γερμανικός εθνικισμός είναι μια σημαντική πνευματική κίνηση. Τούτη συγκλονίζει τη Γερμανία εξάπτοντας το εθνικό αίσθημα και καλλιεργώντας το μίσος για τη Γαλλία. Τα σχολεία και τα «γυμνάσια» (λύκεια) πολλαπλασιάζονται, ενώ το Βερολίνο γίνεται το νευραλγικό κέντρο αυτής της πολιτιστικής και εθνικής αφύπνισης. Το χειμώνα του 1807-1808, ο φιλόσοφος Φίχτε εκφωνεί εκεί τους *Λόγους στο γερμανικό έθνος* (*Reden an die deutsche Nation*), που αναπτύσσουν τη νέα ιδέα της εθνικότητας και ζητούν να προκαλέσουν μια ευρύτατη πνευματική αφύπνιση της Γερμανίας. Επίσης στο Βερολίνο, ο συγγραφέας Βίλχελμ φον Χούμπολτ ιδρύει το 1810 ένα πανεπιστήμιο που αναγνωρίζεται ως το εγκυρότερο ολόκληρης της Γερμανίας και στο οποίο σπεύδουν οι πιο διάσημοι διανοούμενοι.

Καθιστώντας ανυπόφορη τη γαλλική ηγεμονία, η αφύπνιση των εθνικωτήτων θα παίξει θεμελιώδη ρόλο στην πτώση της ναπολεόντειας αυτοκρατορίας.

Έχοντας διαδοθεί από τη Γαλλία, οι εθνικές ιδέες καταλήγουν να στραφούν εναντίον της. Το 1811 η εξέγερση βρυχάται παντού.

Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΗΣ ΝΑΠΟΛΕΟΝΤΕΙΑΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Η ναπολεόντεια κυριαρχία είναι λιγότερο συμπαγής απ' ό,τι φαίνεται. Θεμελιωμένη στην κατάκτηση και τη στρατιωτική ισχύ, προσκρούει σε τέσσερις βασικούς παράγοντες που αποδεικνύουν τον εύθραυστο χαρακτήρα της: την αδυναμία καθυπόταξης της ηπείρου με τα όπλα επί μακρό διάστημα, την ισχύ του υποτιμημένου από τον αυτοκράτορα πνευματικού στοιχείου, την αναστροφή της οικονομικής συγκυρίας και τέλος τον νέο δυναμισμό της εθνικής ιδέας.

Στην αρχή ο Ναπολέων σκοντάφτει στη δύναμη του θρησκευτικού στοιχείου, έχοντας υποτιμήσει την απήχησή του στα πνεύματα των Ευρωπαίων που στη μεγάλη πλειονότητά τους έχουν παραμείνει χριστιανοί παρά τις αμφισβητήσεις του 18ου αιώνα. Στην ηγεμονική ευρωπαϊκή πολιτική του δεν ξεχωρίζει τον πάπα από τους ηγεμόνες και εννοεί να τον υποτάξει στη θέλησή του. Οργανισμένος από την άρνηση του ποντιφικάτου να ενταχθεί στο σύστημα του ηπειρωτικού αποκλεισμού, καταλαμβάνει το 1807 τα λιμάνια αυτού του κράτους και στη συνέχεια, τον επόμενο χρόνο, τη Ρώμη. Αντί να υποκλιθεί μπροστά σ' αυτό τον νέο Καρλομάγνο, ο Πίος Ζ' απαντά με έναν αφορισμό. Έξαλλος, ο Ναπολέων βάζει να τον συλλάβουν (1809). Στο Φονταινεμπλώ όπου μεταφέρεται, ο πάπας δεν κάμπτεται ούτε με τις απειλές ούτε με τις απόπειρες δελεασμού εκ μέρους του αυτοκράτορα. Για να βγει από το αδιέξοδο και να προσπαθήσει να επιβάλει τις αποφάσεις του, ο Ναπολέων συγκαλεί μια εθνική σύνοδο στην Παναγία των Παρισίων (Ιούνιος-Αύγουστος του 1811). Αλλά οι επίσκοποι σέβονται τα δικαιώματα του ποντίφικα. Τούτος ο αδιέξοδος αγώνας έχει βαρύτερες συνέπειες στο μέτρο που η βούλλα του αφορισμού κυκλοφορεί. Αφοσιωμένοι ως τότε στον άνθρωπο του κονκορδάτου¹⁴, οι καθολικοί δίνουν στο εξής προσοχή στη βασιλική προπαγάνδα. Στην Ιταλία και το Βέλγιο, οι ιερείς πλαισιώνουν μια αληθινή αντίσταση στη γαλλική κυριαρχία. Η καταστολή της δεν καταφέρνει παρά να υπονομεύσει λίγο περισσότερο τα θεμέλια της ναπολεόντειας υπεροχής.

Τη στιγμή που οξύνεται η σύγκρουση με την παποσύνη, η ως τότε σχετικά ευνοϊκή οικονομική συγκυρία αναστρέφεται. Οι συνέπειες είναι ιδιαίτερα σοβαρές δεδομένου ότι η ενίσχυση του ηπειρωτικού αποκλεισμού κάνει αισθητά εκείνη τη στιγμή τα αποτελέσματά της. Οι περιορισμοί του εμπορίου επιβραδύνουν τις επιχειρηματικές δραστηριότητες, η πίστωση γίνεται πολύ δυσκολότερη και η κατάρρευση του θαλάσσιου εμπορίου στερεί τη μεταποίηση από πρώτες ύλες. Πολλοί εργάτες βρίσκονται στην ανεργία, ενώ αρκετοί έμποροι οδηγούνται στη χρεοκοπία. Η αστική τάξη, που είχε ωφεληθεί σε μεγάλο βαθμό από την αυτοκρατορική περίοδο, αρχίζει να δυσανασχετεί με ένα καθεστώς το οποίο δεν αντισταθμίζει πλέον τη στέρηση των πολιτικών ελευθεριών με την οικονομική ανάπτυξη.

Επιπλέον οι κακές σοδειές επιδεινώνουν την κατάσταση. Από το 1812 παρουσιάζονται ελλείψεις στο σιτάρι που προκαλούν άνοδο της τιμής του ψωμιού και σε μερικές περιοχές σιτοδεία. Σκληρές εξέγερσης και λεηλασίας εκτυλίσσονται στις επαρχίες. Η κατάσταση αυτή πλήττει ιδιαίτερα τους εργάτες και τους αγρότες, που αποτελούσαν το στήριγμα του αυτοκρατορικού καθεστώτος. Κι εκεί επίσης η κόπωση κερδίζει έδαφος, καθώς οι αγρότες αποδέχονται όλο και λιγότερο τη στράτευση η οποία, χωρίς να είναι πια η εποχή των νικών και της κατάκτησης της Ευρώπης, τους στερεί από τα αναγκαία χέρια για την καλλιέργεια της γης.

Το 1812, ο συσχετισμός των στρατιωτικών δυνάμεων, ως τότε ευνοϊκός για τη Γαλλία, τείνει να ανατραπεί. Πρώτα επειδή η Γαλλία, παρά τη νίκη της το 1809 εναντίον του πέμπτου συνασπισμού, έχει εμπλακεί στην Ισπανία σε έναν πόλεμο που κινδυνεύει να καταλήξει σε ήττα εξαιτίας της επέμβασης των Άγγλων στην Ιβηρική Χερσόνησο. Έπειτα επειδή η εκστρατεία της Ρωσίας (1812) καταφέρει ένα θανάσιμο πλήγμα στην πορεία της αυτοκρατορίας.

Οι πηγές της έντασης έχουν πολλαπλασιαστεί ανάμεσα στον Ναπολέοντα και τον Αλέξανδρο Α΄. Ορισμένες είναι δυναστικής τάξεως, καθώς ο τσάρος δεν είδε με καλό μάτι τον αυστριακό γάμο του Ναπολέοντα και την προσέγγιση που επακολουθεί μεταξύ Παρισιού και Βιέννης. Άλλες οφείλονται στις φιλοδοξίες του τσάρου, που επιθυμεί να εδραιώσει τη ρωσική υπεροχή στην ανατολική Ευρώπη και ενοχλείται βλέποντας τους Γάλλους εγκατεστημένους ως άρχοντες στη Βαρσοβία. Ωστόσο τα οικονομικά αίτια φαίνονται να υπερτερούν: η ρωσική αριστοκρατία υποφέρει επειδή δεν μπορεί να πουλήσει το σιτάρι της στην Αγγλία. Ο Αλέξανδρος Α΄ αποφασίζει να ξανανοίξει τα λιμάνια του στους Βρετανούς, δημιουργώντας ένα ρήγμα στον αποκλεισμό. Οι διάφορες αυτές αιτίες εξηγούν την εισβολή της Μεγάλης Στρατιάς στη Ρωσία τον Ιούνιο του 1812. Πρόκειται για μια εντυπωσιακή μάζα 700.000 ανδρών, που ωστόσο δεν παρουσιάζει κατά κανένα τρόπο πλήρη ομοιογένεια. Σ' αυτή τη «στρατιά των είκοσι εθνών» υπάρχουν μόνο 300.000 Γάλλοι, διοικούμενοι από στρατηγούς γεμάτους τιμές και αγαθά και καταπονημένους από συνεχείς εκστρατείες (ο Νεϋ ή ο Μυρά) ή από ανίκανους όπως ο Ιερώνυμος Βοναπάρτης, βασιλιάς της Βεσφαλίας. Έχοντας φτάσει χωρίς εμπόδια ως τη Μόσχα, η ισχυρή αυτή στρατιά απωθείται από την πυρκαγιά της πόλης. Η έλλειψη ζωοτροφών την εξαναγκάζει σε υποχώρηση, η οποία πραγματοποιείται κάτω από καταστροφικές συνθήκες. Παρενοχλούμενη από τους Κοζάκους και εκτεθειμένη στη σκληρότητα ενός πρώιμου χειμώνα, η στρατιά διαλύεται κυριολεκτικά μέσα στις αχανείς εκτάσεις της ρωσικής πεδιάδας. Όταν ξαναπερνά, σε μεγάλη αταξία, από το Νιέμεν τον Δεκέμβριο του 1812, περισσότεροι από μισό εκατομμύριο άνδρες έχουν σκοτωθεί, τραυματιστεί ή αιχμαλωτιστεί. Κι ούτε που μετριούνται πια οι λιποτάκτες.

Μαζί της καταρρέει το ναπολεόντειο οικοδόμημα. Οι ελπίδες όλων των υποταγμένων λαών σημαίνουν το τέλος μιας αυτοκρατορίας, που βλέπει να ορθώνεται εναντίον της η δύναμη του εθνικού αισθήματος. Η σύνεση του βασιλιά της Πρωσίας αίρεται από τις πιέσεις των Γερμανών πατριωτών, που αξιώνουν να

τεθεί επικεφαλής μιας σταυροφορίας εναντίον των Γάλλων. Ο στρατηγός Μπλύχερ γράφει τον Ιανουάριο του 1813 τα εξής στον Σάρνχορστ, αναδιοργανωτή του πρωσικού στρατού: «Αν η Αυτού Μεγαλειότης ο βασιλιάς μας και όλοι οι Γερμανοί πρίγκιπες, καθώς και ολόκληρο το έθνος, δεν πάρουν την απόφαση να εξολοθρεύσουν στο έδαφός μας όλη αυτή την πανώλη που αποτελούν οι Γάλλοι, συμπεριλαμβανομένου του Βοναπάρτη με όλη του την κλίκα, μου φαίνεται ότι κανένας Γερμανός άνδρας δεν θα είναι πλέον άξιος αυτού του ονόματος. Τώρα έχει επανέλθει ο καιρός να γίνει αυτό που είχα ήδη συμβουλεύσει το 1809: να κληθεί το έθνος να λάβει τα όπλα και, αν οι πρίγκιπες δεν είναι διατεθειμένοι να το κάνουν και αντιτεθούν, να διωχθούν συγχρόνως με τον Βοναπάρτη. Διότι όχι μόνο η Πρωσία, αλλά ολόκληρη η γερμανική πατρίδα πρέπει να παλινορθωθεί και το έθνος να αποκατασταθεί». Η συμμαχία του Φρειδεरिकου Γουλιέλμου Γ' και του Αλεξάνδρου Α' αναγγέλει την κατάρρευση του ηπειρωτικού συστήματος.

Για να διασώσει την επιρροή του στη Γερμανία, ο Ναπολέων διεξάγει το φθινόπωρο του 1813 μια σθεναρή εκστρατεία στη Σαξονία. Αλλά οι εύθραυστες νίκες που επιτυγχάνει με πρόσφατα συγκροτημένα και ανεπαρκώς εκπαιδευμένα στρατεύματα δίνουν το ακριβές μέτρο των δυνάμεών του. Τα γαλλικά στρατεύματα, για πρώτη φορά αριθμητικά υποδεέστερα, συντρίβονται στη Λειψία τον Οκτώβριο του 1813 στη διάρκεια της «Μάχης των Εθνών». Οι τελευταίες μάχες διεξάγονται πλέον στο εσωτερικό της εξαντλημένης Γαλλίας. Ο Ναπολέων κάνει θαύματα, συγκεντρώνει στρατούς, πετυχαίνει τη μία νίκη μετά την άλλη. Αλλά η Γαλλία καταρρέει υπό το βάρος των αριθμών. Η Ισπανία έχει απολεσθεί και ο Άγγλος στρατηγός Γουέλινγκτον εισβάλλει στην Ακουιτανία. Ο ίδιος ο Μυρά, ελπίζοντας να διατηρήσει το θρόνο του, προσχωρεί στο συνασπισμό και βοηθεί τους Αυστριακούς να διώξουν τους Γάλλους από τη Λομβαρδία· Σουηδοί, Αυστριακοί και Πρώσοι συγκλίνουν προς το Παρίσι. Στις 6 Απριλίου 1814 οι ίδιοι οι στρατάρχες του αναγκάζουν τον Ναπολέοντα να παραιτηθεί.

Μετά από πολέμους είκοσι χρόνων, ο συνασπισμός των ηγεμόνων της Ευρώπης κατέβαλε τελικά τη Γαλλία. Η ώρα της ναπολεόντειας Ευρώπης έχει παρήλθει. Όταν ο Ναπολέων θα αποδωθεί το 1815 στην τρελή περιπέτεια των Εκατό Ημερών¹²⁰, η σφοδρή αντίδραση των ηγεμόνων –που τον νικούν στο Βατερλώ στις 18 Ιουνίου και τον εξαναγκάζουν στις 22 Ιουνίου σε δεύτερη παραίτηση πριν τον εξορίσουν οριστικά στην Αγία Ελένη– θα του το αποδείξει.

Παρ' όλο το άρωμα του Παλαιού Καθεστώτος που αποπνέει το συνέδριο της Βιέννης, το οποίο προτίθεται να χαράξει τη νέα Ευρώπη μεταξύ Οκτωβρίου του 1814 και Ιουνίου του 1815, η νίκη των Ευρωπαίων ηγεμόνων δεν συνιστά απλή αποκατάσταση του παρελθόντος. Η επαναστατική θύελλα έχει αναστατώσει την Ευρώπη στις ίδιες τις δομές της και η αυτοκρατορική κατάκτηση υπήρξε φορέας ενός εκσυγχρονισμού που η απλή επιστροφή στις παλιές δυναστείες δεν μπορεί να σβήσει. Μια Ευρώπη βαθιά μετασχηματισμένη αναδύεται από τα ερείπια της ναπολεόντειας αυτοκρατορίας. Πίσω από το διάκοσμο της Παλινόρθωσης διαγράφονται αποτελεσματικές και συγκεντρωτικές διοικήσεις,

μια εν πολλοίς εκκοσμιευμένη κοινωνία, εκσυγχρονισμένες οικονομίες, αστικές τάξεις διψασμένες να παίξουν το ρόλο που διείδαν για μια στιγμή. Πάνω απ' όλα, η φιλελεύθερη αρχή και η κίνηση των εθνικοτήτων επενεργούν ως δύο καταλύτες εναντίον της θέλησης των ηγεμόνων να επανασυστήσουν την Ευρώπη της ισοροπίας και των απόλυτων μοναρχιών.

Συμπεράσματα

Η προσπάθεια του Ναπολέοντα εμφανίζεται έτσι ως το τελευταίο μεγάλο ηγεμονικό εγχείρημα στη νεότερη Ευρώπη. Καρπός της γέννησης των εθνικών κρατών, που ασκούν τη νεόκοπη δύναμή τους πρώτα εναντίον των άμεσων γειτόνων τους κι έπειτα σε πολύ ευρύτερη κλίμακα προσπαθώντας να υποτάξουν την ήπειρο, η θέληση των ισχυρότερων εθνών-κρατών για κυριαρχία αντικαθιστά την παλιά επιθυμία ενοποίησης του χριστιανικού κόσμου που διέτρεξε όλο το Μεσαίωνα. Αν ο Κάρολος Κουίντος ζητεί ακόμη, τον 16ο αιώνα, να δώσει συγκεκριμένο περιεχόμενο στον αυτοκρατορικό τίτλο, οι άλλοι κατακτητές δικαιολογούν την ηγεμονική τους βούληση με ιδεολογικές συλλήψεις οικουμενικής εμβέλειας. Ο Φίλιππος Β΄ και ο Φερδινάνδος Β΄ των Αψβούργων προσπαθούν να υποτάξουν την ήπειρο στο όνομα του αγώνα εναντίον της αίρεσης και της ρωμαιοκαθολικής ανάκτησης. Και ο Ναπολέων υποτάσσει την Ευρώπη, έστω και παρά τη θέλησή του, ως πρωταγωνιστής των νέων αντιλήψεων που προέρχονται από τη Γαλλική Επανάσταση. Η αντίσταση του εθνικού στοιχείου σ' αυτά τα ηγεμονικά εγχειρήματα είναι μόνιμη: παράλληλα με την ανάπτυξη των κρατών διαγράφεται μια Ευρώπη της ισορροπίας, στην οποία η ένταση μετριάζεται με τις συνοριακές ανακατατάξεις που πραγματοποιούν τα ισχυρότερα κράτη επιδιώκοντας να διαφυλάξουν μια ανεξαρτησία θεμελιωμένη στη συνείδηση της ιδιαιτερότητάς τους.

Έτσι η πολιτική ιστορία της Ευρώπης από τον 13ο ως τον 19ο αιώνα ταλαντεύεται ανάμεσα στη βούληση ενοποίησης και την προβολή εθνικών ιδιαιτεροτήτων, ανάμεσα στις «κοινές συνήθειες της Ευρώπης», που θεμελιώνουν μια διεθνική ταυτότητα και τα ειδικά χαρακτηριστικά κάθε εθνικής κουλτούρας. Θεμελιωμένα σε διαφορετικές γλώσσες, σε ιδιαίτερα έθιμα, παραδόσεις και συνήθειες, σε μια ιστορία που προβάλλει στο πέρασμα των αιώνων ως ισχυρό στοιχείο ταυτότητας, τούτα τα εθνικά χαρακτηριστικά δεν είναι αμφισβητήσιμα. Δεν εμποδίζουν ωστόσο την ύπαρξη ενός κοινού πολιτισμού. Οι συμφορές του 14ου και 15ου αιώνα, η γέννηση του ουμανισμού, το κίνημα της θρησκευτικής μεταρρύθμισης, η τέχνη της Αναγέννησης, η επιτυχία του μπαρόκ ή της κλασικής «μεγάλης καλαισθησίας», η γέννηση του επιστημονικού πνεύματος, η επιθυμία μίμησης της γαλλικής κουλτούρας του 18ου αιώνα, είναι ευρωπαϊκά φαινόμενα τα οποία, όπως η οικονομία ή οι κοινωνικές δομές, αγνοούν τα σύνορα. Δίπλα στην Ευρώπη των κρατών, μεταξύ των οποίων βασιλεύει η επιφυλακτικότητα ή η εχθρότητα, αναπτύσσεται μια Ευρώπη των εμπορών, των θρησκευτικών ταγμα-

των, των διανοουμένων. Καλλιτέχνες της Αναγέννησης, επιστήμονες του 17ου αιώνα, φιλόσοφοι του 18ου σχηματίζουν κοσμοπολιτικές κοινότητες οι οποίες, πέρα από σύνορα, θέτουν τα ίδια προβλήματα, βρίσκουν συγγενείς λύσεις, επικοινωνούν ή μάχονται μεταξύ τους. Εξάλλου, πάνω στη θέληση να μετασχηματιστεί σε πολιτική οντότητα η ακτινοβολία του ευρωπαϊκού πολιτισμού θεμελιώνονται τα ηγεμονικά εγχειρήματα, πραγματοποιώντας έτσι, παρά τη θέλησή τους και με συγκεχυμένο τρόπο, το στόχο που τόσο καιρό κυνηγούσαν οι πρωταγωνιστές του αυτοκρατορικού ονείρου.

Τίποτα δεν απεικονίζει καλύτερα αυτή την εξέλιξη απ' ό,τι η περίοδος από τα μέσα του 18ου αιώνα ως το τέλος των γαλλικών αυτοκρατορικών κατακτήσεων. Οι νέες αντιλήψεις που διαμορφώνουν οι φιλόσοφοι, ξεπερνώντας τα σύνορα με μια ευκολία ανάλογη προς την εδραίωση του κοσμοπολιτισμού, προετοιμάζουν τα πνεύματα να δεχτούν τις μεταρρυθμίσεις που επιβάλλουν οι επαναστατικές και αυτοκρατορικές κατακτήσεις. Με τον Ναπολέοντα η ενοποίηση καθίσταται σχεδόν τετελεσμένο γεγονός. Εξάλλου το νόημα αυτής της εξέλιξης δεν διαφεύγει από τον αυτοκράτορα. Εξόριστος, βεβαιώνει στα *Απομνημονεύματα της Αγίας Ελένης (Mémoires de Sainte-Hélène)* ότι είχε την πρόθεση να κάνει την Ευρώπη μια πολιτική οντότητα. Όπως δηλώνει, αν του είχε δοθεί η δυνατότητα, η Ευρώπη «θα αποτελούσε σύντομα ένα λαό και καθένas, ταξιδεύοντας παντού, θα βρισκόταν κάθε φορά στην κοινή πατρίδα του».

Σημειώσεις του μεταφραστή

1. Οι Κέλτες ήταν ο πρώτος προϊστορικός λαός, στα ευρωπαϊκά εδάφη πέρα από τις Άλπεις, που βγήκε από την ανωνυμία. Οι αρχαίοι Έλληνες τους αποκαλούσαν Κέλτους και οι Ρωμαίοι Γαλάτες.

2. Οι Σαρμάτες ήταν λαός ιρανικής καταγωγής, που μετά τον 6ο π.Χ. αιώνα μετανάστευσε από την κεντρική Ασία στα Ουράλια, και στη συνέχεια στη νότια Ρωσία και τα ανατολικά Βαλκάνια, για να εμφανιστεί αργότερα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Οι Αλανοί, επίσης ιρανικής καταγωγής, εμφανίστηκαν στις περιοχές βόρεια από τη Μαύρη Θάλασσα τους τελευταίους προχριστιανικούς χρόνους. Κατά την εποχή των μεγάλων μεταναστεύσεων έφτασαν μέχρι τη δυτική Ευρώπη, αργότερα δε πέρασαν στη βόρεια Αφρική.

3. Η Ραιτία ήταν ρωμαϊκή επαρχία που περιελάμβανε τμήμα της σημερινής Αυστρίας, τα ανατολικά καντόνια της Ελβετίας και τμήματα της Βαβαρίας και της Βάδης-Βυρτεμβέργης.

4. Η Παννονία εκτεινόταν ανάμεσα στον Δούναβη, την Ιλλυρία και τη Μοισία.

5. Οι Σκίθες ήταν νορμανδικός λαός ιρανικής καταγωγής, που τον 7ο π.Χ. αιώνα μετανάστευσε από την κεντρική Ασία στη νότια Ρωσία. Οι Ρόγοι ήταν γοθτικό φύλο, που τον 5ο αιώνα εμφανίστηκε στον Δούναβη, τμήμα του δε εγκαταστάθηκε στη Θράκη. Οι Έρουλοι ήταν γερμανικό φύλο προερχόμενο από τη Σκανδιναβία, που εμφανίστηκε τον 2ο αιώνα στις εκβολές του Ρήνα και τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας.

6. Οι Γιούτες ήταν γερμανικό φύλο που έδωσε το όνομά του στη Γιουτλάνδη.

7. Το Νωρικό ήταν παλιά ρωμαϊκή επαρχία του Δούναβη, που περιελάμβανε τη σημερινή κεντρική Αυστρία και τμήμα της Βαβαρίας.

8. Οι σκρίβες (από το λατ. *scribe*) ήταν κρατικοί υπάλληλοι επιφορτισμένοι με τη σύνταξη των διοικητικών, θρησκευτικών και δικαστικών πράξεων.

9. Αρμορική: παλιά κελτική ονομασία της βορειοδυτικής Γαλατίας από τις εκβολές του Λίγηρα ως τις ακτές του Σηκουάνα (η σημερινή Βρετάνη).

10. Οι μαγιορδόμοι (από το λατ. *major domus*: διοικητής οίκου) ήταν αξιωματούχοι που στα τέλη του 6ου αιώνα διηύθυναν τον βασιλικό οίκο και το προσωπικό του. Με τον κληρονομικό χαρακτήρα της θέσης και τη μεγάλη επιρροή που ασκούσαν στα πολιτικά πράγματα, κατέληξαν τον 8ο αιώνα να υποκαταστήσουν τη μεροβίγγεια βασιλεία. Στην ελληνική βιβλιογραφία το αξίωμα αποδίδεται και ως *μείζων* ή *προεστίας του βασιλικού οίκου* και *πραπόζιτος*.

11. Μοισία: παλιά ονομασία περιοχής των Βαλκανίων που αντιστοιχεί εν μέρει με τη σημερινή Βουλγαρία και την αρχαία Θράκη.

12. Ο όρος *Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* αναφέρεται στην περίοδο από το 284 ως το 395, η οποία σημαδεύεται από την αποκατάσταση της ρωμαϊκής ισχύος πάνω σε νέες βάσεις, αυτές του χριστιανισμού.

13. Λουτέτια ήταν η παλιά ονομασία του Παρισιού και Ιλ-ντε-λα-Σιτέ η κεντρική του νησίδα μέσα στο Σηκουάνα.

14. Η Νορθουμβρία ήταν βασίλειο που εκτεινόταν βόρεια από τον ποταμό Χάμπερ της Μεγάλης Βρετανίας, από τη Θάλασσα της Ιρλανδίας ως τη Βόρεια Θάλασσα, με πρωτεύουσα το Γιορκ.

15. «Έναν και τον αυτόν Χριστόν, [...] εν δύο φύσεσιν ασυγχύτως, αδιαιρέτως, αχωρίστως [...]».

16. Η ονομασία *corpus juris civilis* δεν ανήκει στον Ιουστινιανό Α΄. Εμφανίζεται για πρώτη φορά στην έκδοση της *Ιουστινιάνειας Νομοθεσίας* από τον Γκοντοφρέντους το 1683.

17. Η Βαιτική ήταν παλιά ρωμαϊκή επαρχία, που αντιστοιχεί περίπου στην Ανδαλουσία.

18. Κομμαγηνή: παλιά ονομασία περιοχής της σημερινής μέσης νότιας Τουρκίας, μεταξύ Κιλικίας και Καππαδοκίας.

19. Οι Γέλιδες ήταν γερμανικό φύλο που ζούσε στις νότιες ακτές της Βαλτικής και κατά τα μέσα του 3ου αιώνα μετακινήθηκε νότια μέχρι τη Λυκία, αργότερα δε κυριεύσε το μεγαλύτερο μέρος της βόρειας Βαλκανικής.

20. Η εντολή του 726 δεν επέβαλε την αφαίρεση των εικόνων αλλά την υπερύψωση τους ώστε να περιοριστούν οι υπερβολικές εκδηλώσεις των πιστών. Το πρώτο και μοναδικό διάταγμα για την καθαιρέσή τους εκδόθηκε το 730 (βλ. παρακάτω στο κείμενο).

21. Μετά το θάνατο του συζύγου της Λέοντα Δ΄, η Ειρήνη ανέλαβε την κηδεμονία του δεκάχρονου γιου της Κωνσταντίνου ΣΤ΄, την οποία διατήρησε και μετά την ενηλικίωσή του. Ακολούθησαν διαδοχικές συγκρούσεις μεταξύ τους και εναλλαγές στην εξουσία, ώσπου η Ειρήνη, έχοντας ξαναγίνει κυρίαρχη της κατάστασης, υπέβαλε τον Κωνσταντίνο στην ποιή της τύφλωσης που προβλεπόταν για τους στασιαστές από το βυζαντινό δίκαιο.

22. Το γλαγολιτικό σύστημα είναι ένα από τα δύο αλφαριθμητικά συστήματα –το άλλο είναι το κυριλλικό– στα οποία είναι γραμμένα τα αρχαιότερα κείμενα της σλαβικής γραμματείας. Υπάρχουν ενδείξεις ότι το γλαγολιτικό αλφάβητο είναι παλαιότερο του κυριλλικού, το οποίο αποτελεί μετεξέλιξη του, και ότι αυτό επινόησαν οι δύο Έλληνες μοναχοί. Το γλαγολιτικό αλφάβητο προέρχεται από την ελληνική μικρογράμματα γραφή ενώ το κυριλλικό από τη μεγαλογράμματα. Το πρώτο κατέληξε να χρησιμοποιείται από τους καθολικούς Σλάβους, ενώ το δεύτερο από τους ορθόδοξους.

23. Οι αυτοκράτορες της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας Όθων Α΄ και Όθων Β΄ κατέλαβαν σημαντικά εδάφη στην Ιταλία, ενώ ο Όθων Γ΄ επεδίωξε να ανασυστήσει τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία σε ένα οικουμενικό χριστιανικό κράτος, με κέντρο διακυβέρνησης τη Ρώμη, στο οποίο η παπική εξουσία θα υπαγόταν στην αυτοκρατορική.

24. Ο πατριάρχης Νικόλαος Α΄ δεν έθεσε στην κεφαλή του Συμεών στέμμα αλλά το επιρριπτήριο του, για να δηλώσει έτσι την αδυναμία παραχώρησης του βασιλικού στέμματος, το οποίο έχει αποδοθεί από τον Θεό μόνο στον Βυζαντινό αυτοκράτορα.

25. Οι Χαζάροι ήταν λαός τουρανικής καταγωγής, που τον 9ο αιώνα έκανε αισθητή την παρουσία του στις περιοχές βόρεια από τη Μαύρη Θάλασσα.

26. Οι Πετσενέγκοι ήταν λαός μογγολικής ή τουρανικής καταγωγής, που εμφανίστηκε στις περιοχές του Κάτω Βόλγα γύρω στα μέσα του 7ου αιώνα.

27. Πρόκειται για τη μάχη του Κλειδίου (βυζαντινή ονομασία περιοχής της κοιλάδας του Μελένικου, λίγο βορειότερα από τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα).

28. Βάραγκοι: ονομασία των Σκανδιναβών που εγκαταστάθηκαν στον άξονα Νόβγκοροντ-Κιέβου κατά τον 9ο αιώνα.

29. Η αποτυχία της διπλωματικής αποστολής του Λούιπράνδου, που κράτησε τέσσερις μήνες, εξηγεί τη θέση του στη σχετική έκθεση, όπου αναφέρεται αυτή η στιχομυθία (*Relatio de legatione Constantinopolitana*). Τελικά πάντως, ο Όθων Β΄ παντρεύτηκε το 972 την αδελφή του Βασιλείου Β΄ πριγκίπισσα Θεοφανώ.

30. Πρόκειται για ελληνικό λεξικό αγνώστου συγγραφέα του 10ου αιώνα, στο οποίο διασώζονται περικοπές της αρχαίας ελληνικής γραμματικής και σχόλια επ' αυτών. Μέχρι πρόσφατα έφερε την ονομασία *Σουίδας*, νεότερες όμως μελέτες δέχονται ως ορθότερη τη *Σούδα* με την έννοια ότι αποτελεί διάυλο (αγωγό) παντοειδών γνώσεων.

31. Η *Θουριγγία* ήταν περιοχή της σημερινής κεντρικής Γερμανίας, ενώ η *Αλαμαννία* περιελάμβανε το νοτιοδυτικό τμήμα της Γερμανίας και τμήματα της Ελβετίας και της Βουργουνδίας.

32. Τον έχρισε για δεύτερη φορά, καθώς και τους δύο γιους του, νομιμοποιώντας έτσι την κληρονομικότητα της μοναρχίας.

33. Δηλαδή περίπου πενήντα χρόνια αργότερα.

34. Αναγνωρίστηκε ως Κάρολος Α' ο Μέγας (Καρλομάγνος) της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και ως Κάρολος Α' της Γαλλίας.

35. Οι Οβδορίτες ήταν σλαβικό φύλο εγκατεστημένο στο Χόλσταϊν και το Μεκλεμβούργο το οποίο νωρίς εγερμανίστηκε.

36. Ο χαρακτηρισμός «επίσκοπος των εκτός» (της Εκκλησίας) δόθηκε στον Μέγα Κωνσταντίνο με την έννοια ότι είχε την αυθεντία για την προστασία της εξουσίας και παράλληλα ήταν αυθεντικός φορέας της θεοδωρητής βασιλικής εξουσίας.

37. Πρόκειται για τη συνέλευση των Φράγκων πολεμιστών η οποία εξέλεγε τον βασιλιά και συζητούσε για τις υποθέσεις της αυτοκρατορίας κατά την καρολίγγεια εποχή. Στη συνέχεια μετατράπηκε σε στρατιωτική επιθεώρηση και εξαφανίστηκε μετά τη βασιλεία του Καρόλου Β' του Φαλακρού.

38. Τα ορατόρια ήταν αίθουσες προσευχής δίπλα στις ρωμαιοκαθολικές εκκλησίες. Αργότερα, τον 16ο αιώνα, καθιερώθηκε η παρουσίαση εκεί μουσικών και χορωδιακών έργων θρησκευτικού περιεχομένου, που εν τέλει προσέλαβαν την ίδια ονομασία.

39. Πρόκειται για τους πολέμους που διεξήγαγαν τα χριστιανικά βασίλεια για την ανάκτηση της μουσουλμανικής Ισπανίας.

40. Η *taille* ήταν ένας άμεσος φόρος με δύο σκέλη: ένα ποσό που καθοριζόταν από το βασιλικό συμβούλιο για κάθε περιοχή και στη συνέχεια κατανεμόταν στους φορολογούμενους· κι ένα ποσό που επιβαλλόταν σ' όσους δεν ήταν ευγενείς ή αστοί των μεγάλων πόλεων. Τελικά η *taille* βάρυνε μόνο τους αγρότες.

41. *Jacqueries*: αυτές οι αγροτικές εξεγέρσεις εναντίον των ευγενών στη βορειοανατολική Γαλλία (βλ. Κεφάλαιο 8) πήραν το όνομά τους από το *Zak* (Ιάκωβος) ή *Zak Μπονόμ* (χαζο-Ιάκωβος), όπως αποκαλούσαν περιφρονητικά οι ευγενείς τους χωρικούς.

42. Δεδομένου ότι ο αντίπαπας Κλήμης Γ' δεν αναγνωρίστηκε από τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, ως Κλήμης Γ' θεωρείται αυτός που ανέβηκε στον ποντιφικό θρόνο στην περίοδο 1187-1191.

43. Ο αντίπαπας Γρηγόριος δεν αναγνωρίστηκε από τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και τον αριθμό Η' φέρει ο μετέπειτα συνονομάτός του που ανέβηκε στην παπική έδρα για δύο μήνες το 1187.

44. Η τάξη των ιππέων, από την οποία ανανεωνόταν η Σύγκλητος, υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους θεσμούς της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Μέλη της γίνονταν εύποροι Ρωμαίοι πολίτες που έχαιραν καλής φήμης χωρίς να είναι απαραίτητα γόννοι αριστοκρατικών οικογενειών. Έπρεπε προηγουμένως να έχουν υπηρετήσει ως αξιωματικοί στο ιππικό (*militia equestra*) και αναλάμβαναν διοικητικές θέσεις φτάνοντας ως το αξίωμα του επάρχου (*praefectus*).

45. *Διάιτα* (από το λατ. *dieta*). Νομοθετικό σώμα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας που θεσμοθετήθηκε το 1100, συγκαλούνταν από τον αυτοκράτορα σε διάφορες πό-

λεις και απαρτιζόταν από τους κοσμικούς και εκκλησιαστικούς πρίγκιπες της αυτοκρατορίας. Ο θεσμός διατηρήθηκε ως το 1806 (με διάφορες μεταβολές στη σύνθεση και τις αρμοδιότητές του) και αναβίωσε την περίοδο 1871-1945.

46. Κατά μια άλλη εκδοχή η ονομασία *Exchequer* προέρχεται από το ένδυμα με τετράγωνα σχέδια (checkered cloth) που φορούσε ο θησαυροφύλακας, το οποίο χρησίμευε σαν ένα είδος αβακίου για την εκτέλεση των αριθμητικών πράξεων.

47. Η φεουδαρχική δικαιοσύνη διακρινόταν σε τρία επίπεδα: την κάτω και τη μέση δικαιοσύνη (*basse* και *moyenne justice*), που ασκούσαν οι ευγενείς και αργότερα οι κοινότητες, όπου εκδικάζονταν δευτερεύουσας σημασίας υποθέσεις, για τις οποίες δεν προβλεπόταν θανατική ποινή, και την άνω δικαιοσύνη ή του αίματος (*haute justice* ή *du sang*), που ασκούσαν οι χωροδεσπότες και οι μεγάλοι άρχοντες, οι μη υποκείμενοι σε έλεγχο (*immunités*).

48. Οι Αλμοραβίδες και οι Αλμοάδες ήταν βεββέρικα φύλα, οι πρώτοι από τη Σαχάρα και οι δεύτεροι, ορειβίβιοι, από τον μαροκινό Άνω Άτλαντα.

49. Το Μυριοκέφαλο ήταν οχυρωμένη στρατηγική περιοχή στην οδό προς το Ικόνιο της Μικράς Ασίας.

50. Δεν πρόκειται για τον στρατηγό και χρονικογράφο Βιλλεαρδουίνο Γοδεφρείδο, έναν από τους αρχηγούς της Δ΄ Σταυροφορίας, που έλαβε ως φέουδο τη Μοσινούπολη της Θράκης (κοντά στην Κομοτηνή), αλλά για τον συνονόματο ανιψιό του, ο οποίος κατά την άλωση της Κωνσταντινούπολης βρισκόταν στους Αγίους Τόπους. Κατά την επιστροφή του επενέβη στην Πελοπόννησο και μετά από αγώνες με τους Έλληνες τοπικούς άρχοντες αναγνωρίστηκε το 1210 ως ηγεμόνας της Αχαΐας με το όνομα Βιλλεαρδουίνος Γοδεφρείδος Α΄.

51. Πρόκειται για τη «Σταυροφορία των παιδιών» που προηγήθηκε της Ε΄ Σταυροφορίας.

52. Ο όρος *παρλαμέντο* (από τη λατινική έκφραση *regis in parlamento* = ανακτοβούλιο σε συνεδρίαση, συζήτηση) χαρακτηρίζει μια προηγούμενη μορφή κοινοβουλίου, πιο αποκεντρωμένη (στη Γαλλία κάθε επαρχία είχε το δικό της παρλαμέντο, ενώ εκείνο του Παρισιού είχε δικαιοδοσία περίπου στο μισό βασίλειο) και όχι κατ' ανάγκην αντιπροσωπευτική. Ο όρος *κοινοβούλιο* χρησιμοποιείται από την εποχή που το σώμα τούτο λαμβάνει αντιπροσωπευτικότερη σύνθεση.

53. *Dauphiné*: από την ονομασία της περιοχής προέρχεται εκείνη των διαδόχων του γαλλικού θρόνου, των *Δελφίνων* (*Dauphins*).

54. Ο κρίνος ήταν το σύμβολο των βασιλέων της Γαλλίας.

55. «Αλβιγνή σταυροφορία» ονομάστηκαν οι μακρόχρονοι διωγμοί που διπύθνε η ρωμαιοκαθολική Εκκλησία εναντίον των Αλβιγνών, θρησκευτικής ομάδας των Καθάρων, που εμφανίστηκε τον 12ο αιώνα.

56. Πρόκειται για τον μετέπειτα Ερρίκο Ζ΄ ο οποίος διετέλεσε βασιλιάς της Γερμανίας (1220-1235), αν και συνήθως δεν αναγνωρίζεται ως τέτοιος και έτσι τον αριθμό Ζ΄ φέρει και ο συνονόματός του που ανέβηκε στο θρόνο της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μεταξύ 1312 και 1313.

57. Η Διόκλεια (βυζαντινή ονομασία) ή Ζέτα (δυτική) αντιστοιχούσε στο μεγαλύτερο τμήμα του σημερινού Μαυροβουνίου.

58. Η Ρασκία περιελάμβανε τμήματα του Μαυροβουνίου, της Βοσνίας και της Σερβίας.

59. Η εθνικότητά τους αμφισβητείται μεταξύ Βουλγάρων και Βλάχων ιστορικών και εθνολόγων.

60. Χρυσή Ορδή: ονομασία που έδωσαν στον εαυτό τους και την επικράτειά τους οι απόγονοι του Τζένγκις Χαν. Στο απόγειό της η Χρυσή Ορδή περιελάμβανε το μεγαλύτερο τμήμα της Ρωσίας από τα Ουράλια ως τα Καρπάθια και ανατολικά εκτεινόταν ως τα βόρεια της Σιβηρίας.

61. Η στέψη του Πέτρου ντε Κουρτεναί δεν έγινε στη βασιλική του Αγίου Πέτρου αλλά στον Άγιο Λαυρέντιο τον εκτός των Τειχών για να υπογραμμιστεί ότι η Λατινική Αυτοκρατορία της Ανατολής δεν βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

62. *Curia* (ονομασία προερχόμενη από τους ρωμαϊκούς χρόνους): οι κεντρικές διοικητικές υπηρεσίες της παποσύνης.

63. Υπήρξε και τρίτη ομάδα που διαπνεόταν από φιλελεύθερες αρχές.

64. Δεν πρόκειται για την Αποκάλυψη του Ιωάννη αλλά για θρησκευτικό όρο που σημαίνει το φανέρωμα των θείων αληθειών ή προθέσεων στους ανθρώπους.

65. Η Ελοΐζα ήταν ανιψιά του κληρικού Φλυμπέρ και ο έρωτας του Αβελάρδου γι' αυτήν κατέληξε σε μυστικό γάμο. Κακοποιοί πληρωμένοι από τον Φλυμπέρ ευνούχισαν τον Αβελάρδο, ο οποίος κατόπιν τούτου αφιερώθηκε στη θρησκεία και αποσύρθηκε στο αβαείο του Σαιν-Ντενί, ενώ η Ελοΐζα περιβλήθηκε το μοναχικό σχήμα.

66. *Chemini de croix*: διαδοχή δεκατεσσάρων ζωγραφικών πινάκων που αναπαριστούν τις σκηνές των Παθών.

67. Και *κογκλάβιο* (από το λατ. *conclavium*): διοικητικός θεσμός της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στον οποίο συμμετέχουν οι καρδινάλιοι και ο οποίος από τον 11ο αιώνα εκλέγει τον πάπα.

68. Η φράση («Κριτότερον εστίν ειδέναι εν μέση πόλει φακιδόλιον βασιλείου Τούρκων ή καλύπτραν λατινική») αποδίδεται στον Λουκά Νοταρά, τελευταίο πρωθυπουργό του Βυζαντίου. Ο Νοταράς αγωνίστηκε μαζί με τον πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Γεννάδιο Β΄ το Σχολάριο κατά της ένωσης των δύο Εκκλησιών, θεωρώντας ότι ο ρωμαιοκαθολικισμός αποτελούσε μεγαλύτερο κίνδυνο για την ορθοδοξία απ' ό,τι το ισλάμ.

69. Οι ελεύθερες πόλεις υπάγονταν μεν στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, αλλά ήταν απαλλαγμένες από φόρους και στρατιωτικές υποχρεώσεις.

70. *Ινφάντης*, *ινφάντα*: τίτλος που έφεραν από τον 13ο αιώνα τα τέκνα των μοναρχών της Ισπανίας και της Πορτογαλίας.

71. Δηλαδή υπόκεινται σε στρατεύση.

72. Με το σύστημα της *encomienda* (από το ισπαν. *encomendar* = εμπιστεύομαι, αναθέτω), το ισπανικό στέμμα παραχωρούσε σε Ισπανούς κατακτητές ή αξιωματούχους έναν αριθμό ιθαγενών που ζούσαν σε ορισμένη περιοχή. Ο ενκομεντέρο είχε το δικαίωμα να τους επιβάλλει φόρο υποτέλειας με τη μορφή εισφοράς σε χρυσό, σε είδος ή σε εργασία, με αντάλλαγμα την προστασία και τον εκχριστιανισμό τους. Η ενκομιέντα δεν περιελάμβανε την παραχώρηση γης, στην πράξη όμως οι ενκομεντέρος είχαν στον έλεγχό τους τα εδάφη των ιθαγενών και δεν εκπλήρωναν τις υποχρεώσεις τους.

73. Μόνο στη Νέα Ισπανία ο ιθαγενής πληθυσμός μειώθηκε από 25.000.000 το 1519 σε 1.000.000 το 1605.

74. Το εμπόριο χαρακτηριζόταν τριγωνικό γιατί διεξαγόταν σε τρεις φάσεις: Τα πλοία απέπλεαν από ευρωπαϊκά λιμάνια με προορισμό αφρικανικές ακτές του Ατλαντικού (τα εμπορεία της Ακτής των Σκλάβων στον Κόλπο της Γουινέας), μεταφέροντας πυροβόλα, οινοπνευματώδη, βαμβακερά και ευτελή εμπορεύματα τα οποία ανταλλάσσονταν με σκλάβους. Με το φορτίο αυτό απέπλεαν για τις Δυτικές Ινδίες ή άλλα λιμάνια της Αμερικής. Από εκεί επέστρεφαν στην Ευρώπη φορτωμένα με προϊόντα του Νέου Κόσμου.

75. Το κιντάλιο αντιστοιχεί προς περίπου 100 χιλιόγραμμα και το εκτάριο προς 10.000 μ².

76. Ο Φραγκίων είναι ήρωας του έργου του Ρονσάρ *Φραγκιάς* (*Franziade*), κατά πρότυπο της *Αινειάδος* του Βιργίλιου, στο οποίο λογίζεται ως ο ιδρυτής του κράτους των

Φράγκων. Ο Αρμίνιος ή Αρμίν ήταν αρχηγός γερμανικού φύλου που το 9 μ.Χ. συνέτριψε τρεις ρωμαϊκές λεγεώνες και απώθησε τα σύνορα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στο Ρήνο.

77. Μεταξύ άλλων, η Συνθήκη Ειρήνης του Άουγκσμπουργκ καθόρισε ότι σε κάθε έδαφος της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας θα αναγνωριζόταν ένα από τα δύο δόγματα: του ρωμαιοκαθολικισμού ή της Αυγουσταίας Ομολογίας (δηλαδή του λουθηρανισμού). Ο πρίγκιπας του είχε το δικαίωμα επιλογής ενός απ' αυτά, όποιος δε υπήκοός του επιθυμούσε το άλλο θα έπρεπε να μεταναστεύσει σε αντίστοιχο έδαφος.

78. Το φώτισμα ήταν δόγμα ορισμένων περιθωριακών θρησκευτικών κινήσεων που πίστευαν σε ένα εσωτερικό φως ή μια αποκάλυψη εμπνευσμένη κατ' ευθείαν από τον Θεό.

79. Βοημοί Αδελφοί: ονομασία των τριών κλάδων του ακραίου προτεσταντισμού που προήλθαν από την τσέχικη Μεταρρύθμιση του 15ου αιώνα στη Βοημία. Ονομάζονταν και Μοραβοί Αδελφοί.

80. Χριστιανικότατος Βασιλιάς: προσωνυμία των βασιλιάδων της Γαλλίας.

81. Ηνωμένες Επαρχίες: ονομασία του βόρειου τμήματος των Κάτω Χωρών μεταξύ 1570 (Συνθήκη της Ουτρέχτης) και 1795 (Συνθήκη της Βασιλείας), το οποίο αποτέλεσε τον πυρήνα του ολλανδικού κράτους.

82. La Fronde: με την ονομασία αυτή χαρακτηρίζονται οι εμφύλιες συγκρούσεις στη Γαλλία μεταξύ 1648 και 1653, οι οποίες προήλθαν από την αντίδραση του παραλαμένου και των ευγενών εναντίον της ενίσχυσης της βασιλικής εξουσίας του Λουδοβίκου ΙΓ' και της πολιτικής του πρωθυπουργού του Ρισελιέ.

83. Port-Royal: Κίνηση με αφετηρία την ομώνυμη μονή, της οποίας ο ηγούμενος εισήγαγε την αυστηρή ηθική και τις αντιλήψεις της ρωμαιοκαθολικής αίρεσης του Ότο Γιάνσεν (του γιανσεϊσμού).

84. Οι Δεκαεπτά Επαρχίες των Κάτω Χωρών, μαζί με τη Φρανς-Κοντέ, συγκροτήθηκαν το 1548 από τον Κάρολο Κουίντο σε βουργουνδικό κύκλο (γερμ. *Kreis*, διοικητική υποδιαίρεση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας).

85. Toisson d'Or: ιπποτικό τάγμα που ιδρύθηκε το 1429 από τον δούκα της Βουργουνδίας Φίλιππο Γ' τον Καλό με σκοπό να συγκεντρώσει γύρω του τους ευγενείς. Αργότερα έγινε και ισπανικό και αυστριακό τάγμα.

86. Έμεινε γνωστό ως Συμβούλιο του Αίματος.

87. *Lettres de marque* ή *de course* (επιστολές καταδρομής ή ρύσιες επιστολές, από το ρήμα ρυσιάζω = αρπάζω δια της βίας, λαφυραγωγώ): επιστολές με τις οποίες οι ναυτικές δυνάμεις εφοδιάζαν μη πολεμικά πλοία για την άσκηση καταδρομής (κούρσου) εναντίον των αντιπάλων τους. Τα πληρώματα αυτών των πλοίων κρατούσαν σημαντικό ποσοστό της λείας, αποδίδοντας το υπόλοιπο στη χώρα που τους είχε παράσχει την επιστολή. Έτσι οι *κουρσάροι* διακρίνονταν από τους *πειρατές*, που ενεργούσαν αποκλειστικά για λογαριασμό τους, κρατούσαν ολόκληρη τη λεία και δεν καλύπτονταν από καμία σημαία. Στην πράξη όμως ελάχιστα διέφεραν.

88. Ως βασιλιάς της Γαλλίας, ο Ερρίκος Γ' της Ναβάρρας πήρε το όνομα Ερρίκος Δ', διατηρώντας παράλληλα και το θρόνο της Ναβάρρας.

89. Ο δούκας του Μπουρμπόν Κάρολος (γνωστός και ως καρδινάλιος της Βαντόμ) δεν αναγνωρίστηκε ως νόμιμος βασιλιάς της Γαλλίας και έτσι τον αριθμό Ι' φέρει ο συνονόματός του που βασιλεύσε μεταξύ 1824 και 1830.

90. Η Ένωση του Κάλμαρ (από την ομώνυμη παρόλια πόλη της νότιας Σουηδίας στην οποία αυτή συμφωνήθηκε το 1397) περιελάμβανε τη Δανία, τη Νορβηγία και τη Σουηδία. Κατά τη διάλυσή της η Νορβηγία είχε ήδη καταστεί υποτελής της Δανίας.

91. Η Μικρή Πολωνία είναι περιοχή της νότιας Πολωνίας που περιλαμβάνει τα υψί-

πεδα της Σιλεσίας, τη Λεκάνη Νίντα και τα όρη Σβιετοκρύνσκ, σε διάκριση από τη Μεγάλη Πολωνία που αποτελεί περιοχή της κεντροδυτικής χώρας.

92. Η «έρημος» των Σεβέν παραπέμπει στις «εκκλησίες της ερήμου» (églises du désert), των οποίων τα μέλη συνέρχονταν σε ερημικά σημεία για την τέλεση της λατρείας τους. Η ονομασία *camisards* προέρχεται από το ειδικό πουκάμισο (*camiso* στη γλώσσα λανγκεντόκ) που οι στασιαστές φορούσαν πάνω από τα ρούχα τους για να μην αναγνωρίζονται κατά τις νυχτερινές επιθέσεις τους.

93. Με το Έδικτο της Νάντης του 1598 ρυθμιζόταν η νομική θέση των προτεσταντών και της Εκκλησίας τους στη Γαλλία και τους παρέχονταν αμνηστία και εγγυήσεις για το μέλλον καθώς και για την τέλεση της προτεσταντικής λατρείας, με εξαίρεση το Παρίσι. Η ανάκλησή του το 1685 υπήρξε αποτέλεσμα της έντονης αντίθεσης των καθολικών σε συνδυασμό με ισχυρά πολιτικά συμφέροντα.

94. *Glorious Revolution*: έτσι ονομάστηκε η επικράτηση του Γουλιέλμου Γ΄ της Οράγγης μετά την αποβίβασή του στην Αγγλία (βλ. Κεφ. 18).

95. Αναφέρεται επίσης ως *Πράξη Εγκαθίδρυσης* και ως *Πράξη Διαδοχής*. Αποτελέσμα της ήταν η έναρξη της δυναστείας του Ανόβερου με πρώτο βασιλιά τον Γεώργιο Α΄.

96. *Ιακωβίτες* αποκαλούνταν οι υποστηρικτές της δυναστείας των Στιούαρτς. Δεν θα πρέπει να συγχέονται με τους *ιακωβίνους* (βλ. τέλος αυτού του κεφαλαίου και στο Κεφ. 22).

97. Οι *Gordon Riots* ξεκίνησαν στο Λονδίνο (1780) όταν οργισμένο πλήθος προτεσταντών, με επικεφαλής τον λόρδο Τζωρτζ Γκόρντον, κατευθύνθηκε στο κοινοβούλιο ζητώντας την ανάκληση του Νόμου Ανακούφισης (*Emancipation Act*) των καθολικών του 1778. Ακολούθησαν δύο εβδομάδες ταραχών με πολλές καταστροφές και περίπου 500 θύματα.

98. *Luddism*: η ονομασία προέρχεται από τον Τζων Λουντ, που είχε καταστρέψει μηχανές ύφανσης το 1780.

99. Στην Γκότα της Γερμανίας (Θουριγγίας), ο εκδοτικός οίκος του Γιούστους Πέρτες εξέδιδε μεταξύ άλλων το εν λόγω αλμανάκ, που περιελάμβανε τα γενεαλογικά δένδρα όλων των μεγάλων αριστοκρατικών οικογενειών της Ευρώπης.

100. Γαλ. *quartier*, αγγλ. *quarter*: όρος της εραλδικής. Οι ευγενείς είχαν το δικαίωμα να προσθέτουν στο θυρεό τους εκείνον της συζύγου τους, τα δε παιδιά τους να κληρονομούν τον σύνθετο που έτσι προέκυπτε, στον οποίο με τη σειρά τους προσέθεταν αυτόν της δικής τους συζύγου. Εν προκειμένω τα «τέσσερα τεταρτημόρια» σημαίνουν απόγονο τριών διαδοχικών γάμων μεταξύ ευγενών.

101. Στη Γαλλία υπήρχαν η «αριστοκρατία του ξίφους» (*noblesse d'épée*), στρατιωτικής προέλευσης, και η «αριστοκρατία της (δικαστικής) τήβεννου» (*noblesse de robe*), αποτελούμενη από αστούς τιτλοφορημένους χάρι στα λειτουργήματα ή τα αξιώματα τα οποία είχαν ασκήσει.

102. *Biens nationaux*: περιουσίες που το κράτος δήμευσε κατά τη Γαλλική Επανάσταση και πώλησε στους πολίτες με πλειστηριασμό.

103. *Place de Grève*: τμήμα της σημερινής πλατείας του Δημαρχείου του Παρισιού, το οποίο τότε (πριν από την πολεοδομική ανάπλαση του 19ου αιώνα) κατερχόταν με μικρή κλίση ως τις όχθες του Σηκουάνα σκεπασμένη με άμμο και χαλίκια – μορφή εδάφους που στα γαλλικά ονομάζεται *grève*, εξ ου και το όνομα της πλατείας, που στη συνέχεια κατέληξε να δηλώνει την *απεργία*, καθώς στην πλατεία αυτή συγκεντρώνονταν οι άεργοι εργάτες.

104. *Folies*: έκφραση που την εποχή εκείνη χαρακτήριζε τα εξοχικά σπίτια αναψυχής.

105. *Libertins*: ρεύμα διανόησης που εμφανίστηκε στη Γαλλία ήδη από τον 17ο αιώνα και χαρακτηριζόταν από θρησκευτική και ηθική ανεξαρτησία.

106. *Sanctio Pragmatica*: ονομασία που λάμβαναν τα διατάγματα για τη ρύθμιση θεμελιωδών ζητημάτων του κράτους και με την οποία έμεινε γνωστό εκείνο του Καρόλου ΣΤ΄ του 1713. Μετά τον πρόωγο θάνατο του γιου του και μοναδικού κατ' ευθείαν άρρενος απογόνου τού κλάδου του, ο Κάρολος ΣΤ΄ αναγνώρισε μ' αυτό το διάταγμα τα δικαιώματα διαδοχής των θηλέων τέκνων του στα εδάφη που ελέγχονταν από τους Αψβούργους της Βιέννης.

107. Τα «τετράδια» αυτά τηρούνταν από τους αντιπροσώπους στη Συνέλευση των Τάξεων.

108. Πρόκειται για τον Όρκο του Σφαιριστηρίου (*Jeu de romme* – όπου έλαβε χώρα).

109. Η επισκοπή της Λιέγης έχαιρε σχετικής αυτονομίας υπό την εξουσία των πανίσχυρων επισκόπων της.

110. Η Βω είναι περιοχή και καντόνι της σημερινής Ελβετίας, που τον 15ο αιώνα περιήλθε υπό την ηγεμονία της Βέρνης. Δυσανεστημένοι απ' αυτήν, οι κάτοικοί του υποδέχθηκαν με ενθουσιασμό τα γαλλικά στρατεύματα το 1798 και αργότερα ίδρυσαν την εφήμερη Δημοκρατία Λεμάν.

111. *Club des Jacobins*: πολιτική οργάνωση δημοκρατικών θέσεων κατά τη Γαλλική Επανάσταση. Τα μέλη της ονομάστηκαν ειρωνικά *ιακωβίνοι* από τους βασιλόφρονες λόγω της εγκατάστασής τους σε κατάλυμα δομικανής μονής κοντά στο Παρίσι, που αποτελούσε σταθμό κατά το ταξίδι των προσκυνητών για τον Άγιο Ιάκωβο της Κομποστέλλας, με αποτέλεσμα η προσωνυμία *ιακωβίνος* να έχει γίνει συνώνυμο του δομικανού προσκυνητή.

112. *Montagnards*: προσωνυμία των πλέον αδιάλλακτων βουλευτών της Συμβατικής εθνοσυνέλευσης, προερχόμενη από το ότι είχαν καταλάβει τα άνω έδρανα της αίθουσας. Ήταν αντίπαλοι των μετριοπαθέστερων γιρονδίνων (*Girondins*).

113. Από την ονομασία του κελτικού φύλου που ίδρυσε την πόλη κατά τους προρομαϊκούς χρόνους.

114. *Thermidor*: ο ενδέκατος μήνας του Δημοκρατικού Ημερολόγιου της Γαλλικής Επανάστασης (19 Ιουλίου - 17 Αυγούστου), το οποίο προέβλεπε ποιητικές ονομασίες των μηνών παρμένες από τη φύση (όπως ο *Floréal* /Ανθεστηριών, ο *Fructidor* /Οπωρώδης ή ο *Brumaire* /Ομιχλώδης, που αναφέρονται πιο κάτω), κατάργηση των εβδομάδων, διαίρεση των μηνών σε δεκαήμερα και μέτρηση των ετών με έναρξη το 1789. Αυτό το ημερολόγιο εφαρμόστηκε ως την 1η Ιανουαρίου 1806.

115. Η εκστρατεία του Ναπολέοντα στη Μέση Ανατολή στέφθηκε από αποτυχία. Μετά τις πρώτες γαλλικές επιτυχίες (κατάληψη της Μάλτας, της Αλεξάνδρειας και του Δέλτα του Νείλου) ο Ναπολέων ηττήθηκε από τους Άγγλους στη ναυμαχία του Αμπουκίρ (Αύγουστος 1798), ανακόπηκε κατά την προέλασή του στην Παλαιστίνη (Φεβρουάριος 1799) και αναγκάστηκε να υποχωρήσει στην Αίγυπτο.

116. *Cabinet noir*: απεκαλείτο το μυστικό γραφείο της αλληλογραφίας κατά την εποχή του Λουδοβίκου ΙΔ΄.

117. Η Εντεύθεν των Άλπεων Δημοκρατία μετατράπηκε σε βασιλείο της Ιταλίας το 1805.

118. *Sanfedisti*: λαϊκή κίνηση που ξεκίνησε το 1799 κατά των μέτρων περιορισμού της ελευθερίας στη Νεάπολη και προέβη στην οργάνωση του Στρατού της Σάντα Φέντε.

119. Δηλαδή τον Ναπολέοντα, που υπέγραψε με τον πάπα Πίο Ζ΄ το κοινόρδάτο του 1801.

120. *Cent-Jours*: η προσωρινή επανάκαμψη του Ναπολέοντα στο πολιτικό και στρατιωτικό προσκήνιο, από τη διαφυγή του από τη νήσο Έλβα ως τη δεύτερη παραίτησή του μετά τη μάχη του Βατερλώ.

Ευρετήριο

Συντμήσεις: Α.Ρ.Α.: Αγία Ρωμ. Αυτοκρατορία
Β.Α.: Βυζαντινή Αυτοκρατορία
Ρ.Α.: Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία

(Οι διάφοροι ηγεμόνες αναφέρονται με το σημαντικότερο τίτλο τους, ενώ προηγουμένως, συγχρό-
ως ή και διαδοχικά μπορεί να είχαν κι άλλους.)

- Άβαροι 31, 43-4, 60, 64, 79, 85
Αβελάρδος Π. (Abélard P.) 200, 203, 207-8, 533
Αβερρόης (Aveppōēs) 180, 207-8
Αβικέννας (Avicenna) 207
Αβινιόν 226, 238, 244-5, 247, 264-5, 411, 491, 520
Αβεντίνος, λόφος 127
Άγγελου, βυζ. δυναστεία 164
Αγγλία (και Βρετανία, Ηνωμένο Βασίλειο Μεγά-
λης Βρετανίας) 16, 38, 45-6, 51, 53, 79, 84, 96-7,
109-13, 116, 122, 133, 136-9, 144-50, 153, 169-
80, 203, 210-11, 217-8, 220, 223-227, 230-2,
235-8, 244, 246, 249-50, 254, 256-7, 268-9,
271-3, 275-6, 281-4, 535
Αγία Έδρα (και Θρόνος Αγ. Πέτρου) 76, 80, 88,
120, 122-3, 129, 179, 186, 196, 198, 202, 205,
248-9, 410-1
αγγλικανισμός 373
Αγία Ελένη, νήσος 525
Αγία Λίγκα 376-7, 380
Αγία Πετρούπολη 414, 457, 465· Συνθ. της (1722) 475
Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία 27, 109, 113, 120,
122-3, 125, 127, 131, 134-6, 161, 166-71, 175,
179, 186, 188, 202, 216, 224, 237-8, 246-7, 249,
255-6, 259-60, 264-6, 276-7, 281, 308, 329, 331,
334, 338, 346, 348-9, 368, 378, 380-1, 386-7,
393, 397, 399, 415, 418-9, 471, 473, 506-7, 530-4
Αγίας Σοφίας νάος 62, 65, 165, 195
Αγιούλφρος (Agilulf), βασιλ. Λομβαρδίας 44, 51
Άγιοι Τόποι 114, 133-4, 136, 141-2, 147, 157-61,
165-7, 173-4, 181, 210, 216
Άγιος Δομίνικος (και Ισπανιόλα) 286, 289-90
Άγιος Ιάκωβος της Κομποστέλλα 158, 202, 217
Άγιος Ιωάννης της Άκρας (Άκρο) 161, 166, 181
Άγιου Βαρθολομαίου, νύχτα (1563) 376
Αγκόλα 285
Αγνή του Πουατιέ (Agnès de Poitiers), σύζ. αυτ.
Α.Ρ.Α. 129
Αγοβάρδος (Agobart), άγιος 93, 106
Αγχιάλου μάχη (763) 66
Αδαλβέρτος της Ρενς (Adalbert de Reims) 134
Αδαλχάρδος της Κορμπι (Adalhard de Corbie) 93,
106
αδελφές Δημοκρατίες 482, 497, 500-1
Αδελφοί της Κοινοτικής Ζωής 327
Αδελφών Κηρύκων, Τάγμα 199, 206
Αδόλφος του Νασάου (Adolf von Nassau), αυτ.
Α.Ρ.Α. 183
Αδόλφος Β΄ του Χόλσταϊν (Adolf II von Holstein),
κόμης 167
Αδριανός Α΄ (Adrianus I), πάπας Ρώμης 84, 88
Αδριανός Δ΄ (Adrianus IV), πάπας Ρώμης 131
Αδριανός (Adrianus), αυτ. Ρ.Α. 58
Αδριανούπολη 73, 195, 259
Αδριατική Θάλασσα 35, 73, 101, 109, 165, 188-9, 259
Αέτιος (Aetius) 34, 37-8
Αζαί-λε Ριντώ 324
Αξενκούρ, μάχη του (1415) 273
Αζόρες 285, 288
Αζόφ 475
Αζοφική Θάλασσα 194
Αήττητη Αρμάδα (και Αρμάδα) 374-5
Αθήνα 52-3, 165
Αιγαίο Πέλαγος 15, 17, 64, 161, 195, 259
Αιγίδιος ο Γαλάτης (Aegidius) 38
Αιγκυλών Αρμ. ντε (Aiguillon Arm. de), υποκόμης
486
Αιγκ-Μορτ 174
Αίγυπτος 16-8, 37, 45, 56, 58, 64, 163, 174, 181,
284, 500, 536
Αικατερίνη Β΄ η Μεγάλη, τσαρ. Ρωσίας 467-9, 475
Αικατερίνη η Αραγωνική (Catherine of Aragon),
βασ. Αγγλίας 333
Αικατερίνη της Γαλλίας (Catherine de France),
σύζ. βασ. Γαλλίας 273
Αικατερίνη Γιαγκέλον (Katarine Jagelon), βασ.
Σουηδίας 403

- Αικατερίνη των Μεδίκων (Catherine de Médici), βασ. Γαλλίας 375-6
- Άιλιαου, μάχη του (1897) 508
- Αινώ 237, 276, 417
- Αιξ-αν-Προβάνς 354, 364
- Αιξ-λα-Σαπέλ (Άαχεν) 44, 79, 85, 87-90, 92, 104-7, 260, 305
- Αιξ-λα Σαπέλ, Συνθ. της (1668, 1748) 416, 473
- Αϊστόλφος (Aistulf), βασ. Λομβαρδίας 81-2
- Αίσωπος 214
- Ακουιτανία (βλ. και Γκυγιέν) 35, 42-3, 80, 83-4, 92, 122, 135-6, 139, 155, 197, 211, 525
- Αλαμαννία 80, 531
- Αλαμπέρ Ζ. ντ' (Alambert J. d') 457, 460
- Αλανσόν 275, 376
- Αλάριχος Α' (Alaricus I), βασ. Βησιγόθων 35
- Αλάριχος Β' (Alaricus II), βασ. Βησιγόθων 41
- Αλβανία 74
- Αλβέρτος Α' ο Αρχουδάς (Alberet I der Bär), μαργκρ. Βρανδεμβούργου 167
- Αλβέρτος Β' των Αψβούργων ο Σοφός (Albert II von Habsburg der Weise), αυτ. Α.Ρ.Α. 261
- Αλβέρτος ο Μέγας (Albertus Magnus), άγιος 199-200, 206, 208
- Αλβέρτος του Μεκλεμβούργου (Albert von Mecklenburg), βασ. Σουηδίας 263
- αλβιγηνοί (καθαροί) 180, 197, 532
- Αλβοίνο (Alboin), βασ. Λομβαρδίας 43-4
- Αλγκράβε 267
- Αλεξάνδρεια 19, 61, 65, 101, 147, 234, 304, 536-πατριαρχείο της 57, 82
- Αλέξανδρος Α' (Alexander I), πάπας Ρώμης 123, 157, 179
- Αλέξανδρος Α', τσάρ. Ρωσίας 507-8, 515, 524-5
- Αλέξανδρος Α' Γιαγκέλον (Alexander I Jagellon), μέγ. δούκας Λιθουανίας 402
- Αλέξανδρος Γ' ο Μέγας 18
- Αλέξανδρος Γ' (Alexander III), πάπας Ρώμης 131, 133
- Αλέξανδρος Ε' (Alexander V), αντιπ. Πίζας 247
- Αλέξανδρος ΣΤ' Βοργιάς (Alexander VI Borgia), πάπας Ρώμης 248, 327
- Αλέξανδρος Η' (Alexander VIII), πάπας Ρώμης 415
- Αλέξανδρος Νιέφσκι, μέγ. δούκας. Νόβγκοροντ, άγιος 168, 193-4
- Αλέξανδρος του Χέιλς (Alexander of Hales) 208
- Αλέξιος Α' Κομνηνός, αυτ. Β.Α. 159-60, 163, 190
- Αλέξιος Α' Μέγας Κομνηνός, αυτ. Τραπεζούντας 194
- Αλέξιος Β' Κομνηνός, αυτ. Β.Α. 164
- Αλέξιος Γ' Άγγελος, αυτ. Β.Α. 164-5
- Αλέξιος Δ' Άγγελος, αυτ. Β.Α. 165
- Αλέξιος Μιχαήλοβιτς, τσάρ. Ρωσίας 402
- Αλεσάντρια 133
- Αλίχη του Μπλουά (Alice de Blois) 211
- Αλκαλά δε Ενάρες 319-20
- Αλμαδέν 308
- Αλμείντα Φρ. δε (Almeida Fr. de) 287
- Άλμπα Φερ. δε Τολέδο δε (Alba Fer. de Toledo de), δούκας 371-2
- Αλμπερόνι Τζ. (Alberoni G.) 471
- Αλμπί 197
- Αλμπίτσι (Albizzi), οικογ. 266
- Αλμπουκέρκε Αφ. δε (Albuquerque Af. de) 287
- Άλπεις 42, 59, 83-4, 94, 131, 134, 150, 155-6, 420, 495, 499-500, 529
- Αλσατία 38, 93, 183, 187, 211, 216, 226, 260, 329, 384, 387, 417-8, 420, 423, 439, 448, 491, 518
- Αλταβίλα 156, 160
- Αλτάια όρη 44, 94
- Αλφιέρι. Βιτ. (Alfieri Vit.), κόμης 470, 490
- Αλφόνσος Β' (Alphonse II), βασ. Γαλλίας
- Αλφόνσος Γ' (Alfonso III), βασ. Πορτογαλίας 267
- Αλφόνσος Ε' ο Μεγαλόψυχος (Alfonso V el Magnánimo), βασ. Αραγωνίας 265
- Αλφόνσος ΣΤ' (Alfonso VI), βασ. Καστίλης-Λεόν 157
- Αλφόνσος Ι' ο Σοφός (Alfonso X el Sabio), βασ. Καστίλης-Λεόν 182, 267
- Αλφόνσος του Πουατιέ (Alphonse de Poitiers), κόμης 173-4
- Αμάλη 71, 146, 156
- Αμβέρσα 235, 294, 298-9, 304, 306, 309, 317, 319, 332, 336, 353, 360, 372, 415, 442
- Αμβούργο 96, 149, 168, 234, 442
- Αμέντ-Ολ Τζ. (Amend-All J.) 276
- Αμερικανική Επανάσταση 455, 483
- Αμερική (και Νέος Κόσμος) 95, 268, 280, 286, 288-91, 294, 299-300, 302-4, 306, 359, 366, 369, 374, 399, 401, 409, 426, 428, 433, 435, 441-2, 449, 471, 474, 477, 482-4, 533
- Άμερπαχ Μπ. (Amerbach B.) 319
- Αμιένη 219· Συνθ. της (1802) 502, 506
- Αμιενοά 171, 231
- Αιμολόφων, μάχη των (1658) 396
- Αμοριανοί, βυζ. δυναστεία 66, 69
- Αμόριο 69
- Αμπασίδες 45
- Αμπν αλ-Ραχμάν Α', ηγεμ. Ισπανίας 45
- Αμπόινα (Αμπον) 287
- Αμπόν (Abon), άγιος 135
- Αμπουάζ 324, 375
- Αμπουκίρ, ναυμαχία του (1798) 536
- Άμπστερνταμ 353, 415, 442
- Ανάκλητος (Anacletus), αντιπ. Ρώμης 156
- Ανάκτηση, ισπαν. (Reconquista) 112, 141, 157-8, 207, 216, 218, 251, 255, 266-7, 285
- Ανάνι 175, 196, 244
- Αναστάσιος ο Δίκωρος, αυτ. Β.Α. 57
- Ανατολικών Φράγκων Βασιλείο 98
- Ανγκέν 386

- Ανδαλουσία 220, 285, 306, 530
 Ανδεγαυιά 135, 139, 171, 174-5, 177, 183, 211, 213, 216, 246, 257-8, 264-5, 272, 275, 403, 405, 421
 Άνδεις 290
 Ανδρέας Μπογκολιούμποκι, πρίγκ. Σουξινταλίας 193
 Ανδρέας Β΄ (András II), βασιλ. Ουγγαρίας 167, 188
 Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός, αυτοκρ. Β.Α. 164, 188, 190, 194
 Ανδρόνικος Β΄ ο Γέρον, αυτοκρ. Β.Α. 258
 Ανζέρ 300
 Ανθήμεος των Τράλλων 62
 Ανκόνα 83, 133, 180, 265, 304
 Άννα η Αυστριακή (Anne d' Autriche), βασ. Γαλλίας 406
 Άννα Στιούαρτ (Anne Stuart), βασ. Αγγλίας 430
 Ανόβερο 431, 535· αγγλ. δυναστεία του 426, 430-1, 433
 Άνσελμος της Λαν (Anselme de Laon) 203, 207-8
 Αντάμ ντε λα Αλ (Adam de la Halle) 213
 Αντανσόν Μ. (Adanson M.) 458
 Αντζέλικο, Φρα (Angelico, Fra) 253, 321
 Αντίλλες (και Δυτ. Ινδίες) 286, 289-90, 299, 410
 Αντιόχεια 19, 57, 59, 61, 65, 73, 160, 163· πατρι-αρχείο της 57, 82
 Άουγκμποουργκ 149, 234, 283, 295, 304-5, 325, 353· Συνθ. του (1555) 331, 338, 348, 378, 534
 Άουσταντ, μάχη του (1806) 507
 Αούστερλιτς, μάχη του (1805) 507
 Απουλία 131, 182
 Άπω Ανατολή 147, 234, 287-8, 441
 Αραβία 16
 Αραγώνα 145, 157, 175, 180, 184, 196, 230, 246, 255, 267-8, 283, 339, 341-2· ισπ. δυναστεία της (Aragon) 265, 267, 343
 Αράς 149-50, 197, 213· Συνθ. του (1435) 275
 Αρδένες 85
 Άρειος 33, 39
 Αριστό Λ. (Ariosto L.) 323
 Αριστοτέλης 17-8, 20, 24, 180, 200, 207-9, 214, 252, 314, 320, 323, 362-3
 Αρκάδιος, αυτοκρ. Β.Α. 57
 Άρκαλε, μάχη του (1797) 499
 Άρκραϊτ Ρ. (Arkwright R.), σερ 444-5
 Αρλ 260
 Αρμανιάχ (ου) 273, 279
 Αρμενία 59, 64, 66, 68, 73
 Αρμίνιος ή Χέρμαν (Arminius ή Herman) 321
 Αρμορική 42, 87, 529
 Αρνόλδος της Μπρέσα (Arnoldo da Brescia) 132, 154, 197
 Αρνούλφος (Arnoulf), αυτοκρ. Α.Ρ.Α. 99, 125
 Άρπαντ (Arpad), ουγγρ. δυναστεία 188
 Άρτα 194
 Αρτεβέλντε Γ. βαν (Artevelde J. van) 231
 Αρτουά 344, 387· μάχη του (1415) 273
 Αρτουά Ρ. ντ' (Artois R, d') 271
 Ασία 16-8, 31, 55-7, 60, 147, 258-9, 284-6, 304, 306, 401, 529
 Ασίζη 198-9, 208, 253
 Ασικάγια, οίκος Ισπανίας σογκούν 292
 Ασκάνιοι (Askanier), γερμ. δυναστεία 260
 Ασπαρούχ (Asrapukh), χάν. Βουλγαρίας 64
 Αστουρία 45
 Αταούλφος (Athaulf), βασ. Βησιγόθων 35
 Ατινύ 85, 93
 Ατίς-συ-Ορς, Συνθ. του (1305) 271
 Ατλαντικός Ωκεανός 16-7, 21, 96, 149, 224, 235, 285-6, 288, 294, 305, 437, 442, 533
 Αττάλεια 163
 Αττίλας, βασ. Ούννων 34, 37-9
 Αυγουστίνος (Augustinus), άγιος 51, 199, 207, 410
 Αύγουστος Β΄ ο Κραταίος (August II der Starke), βασ. Πολωνίας 425, 475
 Αύγουστος Γ΄ (August III), αυτοκρ. Α.Ρ.Α. 475
 Αυστρασία 42-3, 51, 61, 80, 99
 Αυστρία 19, 122, 133, 186, 189, 224, 251, 260-1, 335, 341, 347, 386, 393, 399-400, 403, 423, 465, 467-8, 471-3, 491, 496, 499-500, 502, 507-8, 513-5, 519, 522, 529· πόλεμος διαδοχής της 455, 473-4
 Αφρική 16-8, 35, 37, 45, 55-6, 59-61, 64, 94, 156, 280, 284-5, 289-90, 410, 441, 529
 Αχαΐα 165
 Αχρίδα 195
 Αψβούργοι (Habsburg), αυτοκρ. και ισπαν. δυναστεία 183, 185, 255, 260-3, 295, 304, 309, 337-9, 341-3, 346-8, 366-8, 370, 378-88, 393-4, 397-401, 405, 412, 414-5, 420, 423, 468, 471-3, 475, 481, 536
 Βαβαρία 41, 79-81, 83-4, 92, 122, 125, 130-1, 133, 167, 185, 264, 273, 294, 378, 384, 414, 421, 466, 473, 507, 509, 517, 522, 529
 Βάγκραμ, μάχη του (1809) 508
 Βάδη 509, 517-8, 529
 Βάζα (Waza ή Vasa), πολων., σουηδ. δυναστεία 400
 Βάικ (Bajk), βασ. Ουγγαρίας 95
 Βαϊμάρα 385
 Βάνμπιλγκεν 131
 Βαϊτική 59, 530
 Βαλαδολιδ 205
 Βαλαί 509
 Βάλαφριντ Στράβων (Walafrid Strabo) 106
 Βάλδο ή Βάλντο Π. (Valdo ή Valdés P.) 197
 Βάλδιοι 170, 197
 Βαλδουίνος Α΄ της Βουλώνης (Baudouin de Boulogne), βασ. Ιερουσ. 160
 Βαλδουίνος Α΄ της Φλάνδρας (Baudouin I de Flandres), λατ. αυτοκρ. Κωνσταντινουπόλεως 164-5, 194

- Βαλδουίνος Β' (Baudouin II), λατ. αυτ. Κωνσταντινούπολεως 195
 Βαλεαρίδες 37, 94, 156, 267
 Βαλένθια 267
 Βάλενσταϊν Άλ. φον (Wallenstein Al. von), πρίγκ. 382, 384-5
 Βαλεντιανός Γ' (Valentianus III), αυτ. Ρ.Α. 37
 Βαλεντινούα 176
 Βάλια (Walila), βασι. Βησιγόθων 35, 37
 Βαλκάνια 18-21, 27, 33-4, 56, 60, 69, 73-4, 78, 188-91, 258-9, 401, 471, 529-30
 Βαλονία 231, 371
 Βαλμύ, μάχη του (1792) 494
 Βαλουά 171, 176· γαλ. δυναστεία (Valois) 265
 Βάλντεμαρ Δ' Άττερνταγκ (Valdemar IV Atterdag), βασι. Δανίας 263
 Βάλντερζεεμύλλερ Μ. (Waldersseemüller M.) 286
 Βάλτερ φον ντερ Φόγκελβάιντε (Walter von der Vogelweide) 213
 Βαλτική Θάλασσα 33, 96, 102, 109, 149, 166, 168, 187-8, 223, 234, 263-4, 282, 294, 304-6, 353, 383-4, 387, 400, 402-3, 405, 409, 418, 424-5, 442, 465, 518, 530
 Βάλχερεν 372
 Βαν Άικ. Γ. (Van Eyck J.) 253
 Βαν Λο Ζ.-Μπ. (Van Loo J.-B.) 465
 Βαν Ντάικ Αντ. (Van Dijk Ant.) 360
 Βαν ντερ Βάυντεν. Ρ. (Van der Weyden. R.) 253
 Βάρδας 69-70
 Βαρέν 492
 Βαρκελώνη 41, 46, 87, 149, 157, 251
 Βαρσοβία 508-9, 517
 Βασιλεία 102, 248, 250, 305, 317, 319, 327, 331, 495
 Βασίλειος Α' ο Μακεδών, αυτ. Β.Α. 70, 73, 99
 Βασίλειος Β' ο Βουλγαροκτόνος, αυτ. Β.Α. 70, 74-5, 189-90, 531
 Βασίλειος Β' ο Τυφλός (Vasily II Tëmme), μέγ. ηγεμ. Μόσχας 401
 Βαστίλη 488
 Βασύ 375
 Βατ Τζ. (Watt J.) 444-5
 Βαταβίας Δημοκρατία 497, 500
 Βατερλώ, μάχη του (1815) 525, 536
 Βατικανό 322-3, 335
 Βατώ Αντ. (Watteau Ant.) 466
 Βέγκα Λ. δε (Vega L. de) 359
 Βεγκέσλαος Α' (Wenceslaw I), βασι. Βοημίας 186
 Βεγκέσλαος Β' (Wenceslaw II), βασι. Βοημίας 187, 261
 Βεγκέσλαος Δ' (Wenceslas IV), αυτ. Α.Ρ.Α. 261
 Βέδασ ο Αιδέσιμος (Beda Venerabilis) 53
 Βεζελαιί 161
 Βέξερ 33, 85, 95, 387
 Βελάσκειθ Σ. δε (Velasquez S. de) 360
 Βέλγιο 16, 38, 41, 495-7, 519, 523
 Βέλζερ (Welsér), γερμ. οικουγ. 308
 Βελιγράδι 188
 Βελισσάριος 58-9
 Βέλφ (Welf), βαββαρ. δουκ. οικουγ. 130-1
 Βέμπερ Μ. (Wemer M.) 449
 Βεναισέν 491
 Βενέδικτος ΙΓ' (Benedictus XIII), αντιπ. Αβινιόν 247
 Βενέδικτος ΙΔ' (Benedictus XIV), πάπας Ρώμης 244
 Βενέδικτος του Αιλιανού (Benedictus d'Aniano), άγιος 93, 104, 122
 Βενέδικτος της Νουρσίας (Benedictus da Norcia) 32, 50
 Βενέδικτος ντε Σαιντ-Μαωρ (Benoit de Sainte-Maure) 212
 Βενεζουέλα 286, 290
 Βενετία 41, 43-4, 61, 67, 71, 78, 101, 132, 146-7, 152, 154, 159, 164, 168, 190, 223, 234-5, 258, 266, 304, 308-9, 317, 319-20, 323, 381, 409, 500
 Βένετσι 58, 62
 Βέντελ ντε (Wendel de), γαλ. οικουγ. 447-8
 Βερακρούξ 291
 Βέρβεροι 31, 43, 45
 Βερεγγάριος της Τουρ (Bérenger de Tour) 203
 Βερεγγάριος Α' του Φριούλι (Berengario I di Friuli), αυτ. Α.Ρ.Α. 99
 Βερμαντουά 135, 171
 Βερμέερ Γ. (Vermeer J.) 361
 Βερνάρδος (Bernardo), βασι. Ιταλίας 89, 92-3
 Βερνάρδος του Κλερβού (Bernard de Clairvaux), άγιος 161, 204, 206-7
 Βερνάρδος της Σαξονίας-Βαϊμάρης (Bernhard von Sachsen-Weimar.), δούκας 385
 Βερνάρδος της Σεπτιμανίας (Bernard de Septimanie), κόμης 93
 Βέρνη 331
 Βερνιά Π. (Vergniaud P.) 493
 Βερντέν 97, 348, 387, 418· μάχη του (843) 46, 79
 Βερόκιο (Verocchio) 321-2
 Βερολίνο 414, 467, 518, 522
 Βερόνα 39, 84, 197, 500
 Βερσαλιές 404, 413-4, 468, 513· Συνθ. των (1783) 474
 Βεσάλιος Άνδρ. (Vesalius Andr.) 316
 Βεσπούτσι Αμ. (Vespucci Am.) 286
 Βεσπαλία 167, 331, 508-9, 514-7, 519, 524· Συνθ. της (1648) 367, 386-8, 394, 399-400, 404-5, 414, 418, 423, 425, 490, 511
 Βηρυτός 234, 304
 Βης 466
 Βησιγόθοι 33, 35, 40-2, 60, 83
 Βιβάρουμ 51
 Βιβάλντι Αντ. (Vivaldi Ant.) 361
 Βιδουκίνδος (Widukind), Σάξ. άρχ. 85
 Βιέν 107, 218
 Βιέννη 27, 251, 308, 320, 347-8, 359, 366, 378,

- 380, 384, 388, 399, 419, 423, 467, 471, 475, 481, 515· Συνθ. της (1809) 508· συνέδρ. της (1814-1815) 525
- Βιέτ Φρ. (Viète Fr.) 316, 361
- Βιζύλ 448
- Βιθυνία 161
- Βικέντιος του Μπωβαί (Vincent de Beauvais) 210
- Βικοβάρο 50
- Βίκτωρ Γ' (Victor III), πάπας Ρώμης (βλ. Ντεζι-ντέριους)
- Βίκτωρ Δ' (Victor III), αντιπ. Ρώμης 132
- Βίκτωρ Αμεδαίος Γ' (Vittorio Amadeo III), βασι. Σαρδηνίας-Πεδεμοντιού 492
- Βιλλεαρδουίνος Γοδεφρείδος (Villehardouin Geoffroi, de), χωροδ. Μοσυνάπολης 200, 213, 532
- Βιλλεαρδουίνος Γοδεφρείδος Α' (Villehardouin Geoffroi I, de), ηγεμ. Αχαΐας 165, 532
- Βιλνέβ 145
- Βιλνέβ Π. ντε (Vileneuve P. de) 507
- Βιλφράνς 145
- Βιργίλιος (Virgilius) 206, 212, 215, 323, 533
- Βισκία 354
- Βισκόντι (Visconti), οικογ. 266
- Βίσμαρ 168
- Βιστούλας 33, 37, 185, 187-9, 383
- Βιτ Γ. ντε (Witt J. de) 397, 415-7
- Βίτελσμπαχ (Wittelsbach), βασιλ. δυναστεία 260
- Βιώ Τ. ντε (Viau Th. de) 364
- Βλαδίμηρος (Vladimir), ζουπ. Ζέτας 189
- Βλαδίμηρος Β' ο Μονομάχος (Vladimir II), μεγ. ηγεμ. Κιέβου 193
- Βλαστμίμι (Vlastimir), ηγεμ. Σερβίας 189
- βογόμιλοι 74
- Βοδίνος Κωνστ. (Bodin Const.), βασι. Σερβίας 190
- Βοήθιος Αν. (Boethius An.) 32, 39-40, 52, 206-7
- Βοημία 16, 143, 169, 182-3, 185-7, 216, 238, 250, 255, 260, 262, 305, 314, 333, 335, 337, 341, 347-8, 380-1, 385, 402, 465, 473, 494, 534
- Βοημοί (και Μοραβοί) Αδελφοί 331, 534
- Βοημόινδος Α' (Bohémond I), ηγεμ. Αντιόχειας 160
- Βοκκάκιος Τζ. (Boccaccio G.) 240, 254, 314
- Βόλγας 193, 530
- Βολέσλαος Α' ο Γενναίος (Boleslaw I Chronbry), βασι. Πολωνίας 129, 187
- Βολέσλαος Γ' ο Στραφόστομος (Boleslaw III), βασι. Πολωνίας 187
- Βολιβία 290, 292
- Βολταίρος (Voltaire) 429, 456, 459-61, 467, 469
- Βόνη 414
- Βονιφάτιος Η' (Bonifatius VIII), πάπας Ρώμης 175, 196, 243-4
- Βονιφάτιος Θ' (Bonifatius VIX), πάπας Ρώμης 247
- Βονιφάτιος (Βύνφριντ) [Bonifatius (Wynifrid)], άγιος 51, 80-1, 85
- Βονιφάτιος ο Μομφερατικός (Bonifacio di Monferrato), βασι. Θεσσαλονίκης 164-5
- Βόρεια Θάλασσα 54, 95, 109, 147, 149, 223, 234-5, 273, 282, 296, 306, 353, 372, 375, 382, 421, 442, 500, 518, 530
- Βόρις Α' (Boris I), βασι. Βουλγαρίας 66
- Βορμς 217· κονκορδ. της (1183) 131
- Βοσνία 16, 532
- Βόσπορος 62, 64, 160-1, 195
- Βούδα 399
- Βουέ Σ. (Vouet S.) 360
- Βουγιέ, μάχη του (507) 40-1
- Βούκερας Μ. (Butzer M.) 334
- Βουλγαρία 74, 189-91, 258
- Βουλώνη 160, 171
- Βουρβόνοι (Bourbons), γαλ. και ισπ. δυναστεία 375-6, 421, 423, 475, 508, 521
- Βουργουνδία 42-3, 80, 126, 135, 176, 216-8, 228-9, 231, 239, 253-4, 268, 272-3, 275-6, 278, 337, 341, 344-6, 368, 531
- Βουργουνδοί 273, 278
- Βραβάντη 43, 209, 237, 261, 276, 297-8, 353
- Βραζιλία 280, 288, 482
- Βρανδεμβούργο 167, 182, 187, 278, 329, 381, 384, 387, 393, 399, 412, 417, 424
- Βρέμη 149, 168, 385, 387
- Βρετάνη 40, 79, 87, 90, 135, 137, 139, 173, 176, 275, 277-8, 301, 354, 529
- Βρετίσλαος Β' (Bretislav II), βασι. Πολωνίας 187
- Βρυξέλλες 298, 371
- Βυζαντινή Αυτοκρατορία (και Βυζάντιο και Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία) 20, 23-4, 27, 34, 38-9, 43, 53, 57, 61, 64, 66-7, 69, 73-5, 77, 81-2, 88-9, 95, 99, 113, 146-7, 159-60, 163-4, 166, 169-70, 185, 188-91, 194-5, 216, 224, 255-9, 261, 338, 533
- Βυστεμβέργη 328-9, 509, 529
- Βύροτμποουργκ 517
- Βω 490, 536
- Βωμπάν Σ. ντε (Vauban S. de) 415, 422
- Γαέα 146
- Γαλατία 18-9, 31, 34-5, 37-40, 45-9, 52-4, 79, 82, 84, 87, 94-7, 101, 103-6, 529
- Γαληνός 19
- Γαλικία 45, 193, 475
- Γαλιλαίος Γαλιλίας (Galileo Gal.) 351, 361, 363-4, 455
- Γαλλία (και Δημοκρατία, Αυτοκρατορία) 16, 27, 81, 100, 109-13, 116-22, 126, 130-9, 144-5, 147-9, 152-3, 155, 161, 166, 169-76, 179-80, 184, 196-8, 200, 206, 211-3, 216-9, 223-7, 231, 237-9, 241-9, 253-7, 265, 268-79, 283, 298-308, 313-4, 319, 322-4, 332-48, 351, 360, 366-77, 381-88, 393-9, 401-5, 408, 410, 412, 415-28, 432, 436-42, 447-9, 452, 454, 457-9, 464-77, 481-3, 485, 489-509, 511-25, 532-5

- Γαλλική Επανάσταση 386, 435, 452, 462, 466, 481-4, 488, 490-7, 499, 502-3, 506, 511, 515, 520, 527
- Γάνδη 102, 149, 153, 232-3, 298, 325
- Γελάσιος Α΄ (Gelasius I), πάπας Ρώμης 131
- Γενέσιος Ιωσ. 77
- Γενεύη 234, 246, 305, 314, 332
- Γένοβα 44, 94, 133, 147, 154, 156, 223, 234-5, 266, 298, 304, 308, 500, 509, 518
- Γερβέρτος ντ' Ωριγιάν (Gerbert d'Aurillac) (βλ. και Σιλβέστρος Β΄ πάπας Ρώμης) 122, 127, 203
- Γερμανία 19, 80, 100, 109, 116, 120, 125-9, 141-2, 149, 152-3, 161, 166, 169, 179, 181-6, 197, 211-3, 218, 223-4, 227-9, 234, 244, 256, 260, 277, 283, 295, 299, 302-5, 308, 313, 325, 328-31, 335-7, 343-8, 353, 356, 380-7, 414, 424-5, 439, 449, 454-5, 466, 471, 474, 490, 516-22, 525, 531
- Γερμανός Α΄, πατρ. Κωνσταντινουπόλεως 68
- Γερμανός της Ωξέρ (Germain d'Auxer), άγιος 49
- Γεώργιος Α΄ (George I), βασι. Αγγλίας 430-1, 535
- Γεώργιος Α΄ Τερτερίος (Georgy I Terter), τσάρ. Βουλγαρίας 191
- Γεώργιος Β΄ (George II), βασι. Αγγλίας 430-3
- Γεώργιος Γ΄ (George III), βασι. Αγγλίας 426-7, 433-5, 492
- Γεώργιος του Ποντιεμπράντυ (George Podiebrady), βασι. Βοημίας 262
- Γιαγκέλων (Jagellon), πολων. δυναστεία 262, 383, 402-3
- Γιανγκ Άρθ. (Young Arth.) 440
- Γιανγκ Έντ. (Young Ed.) 463
- Γιάρομουθ 53
- Γιαροσλάβ ο Σοφός (Jaroslav), μεγ. δούκας Κιέβου 193
- Γιάφρα 161
- γιβελίνοι 130-1, 182, 184, 264, 266, 278, 345
- Γιβραλτάρ 44, 285, 399, 423
- Γιόρκ 53, 97, 530
- Γιόρκατον, μάχη του (1781) 434
- Γιόρκεσερ 443, 446
- Γιορντάνενς Γ. (Jordaens J.) 360
- Γιοουκατάν 289
- Γιούτες 38, 529
- Γιουτλάνδη 38, 509, 529
- Γιαγιόν 324
- Γκαετάνι (Gaetani), ιταλ. οικογ. 265
- Γκαίτε Γ. φον (Goethe J. von) 464, 470, 490
- Γγάλα Πλακίντια (Galla Placidia), ιταλ. πριγκ. 35
- Γγάμα, Βάσκο δα (Gama Vasco da) 285, 287
- Γκαμπόν 285
- Γκαντέ Μ. (Guadet M.) 493
- Γκαρόν 41
- Γκασαντί Π. (Gassendi P.) 364
- «Γχε» (ου) 371
- Γκέινσμπορω Τ. (Gainsborough Th.) 466
- Γκιζ (Guise), γαλ. οίκος 375-6
- Γκιμπέρ ντε Νοζάν (Guibert de Nogent) 153
- Γκιμπέρτι Λ. (Ghiberti L.) 254
- Γκι ντε Νταμπιέρ (Guy de Dampierre), κόμης Φλάνδρας 176
- Γκλόστερ 277
- Γκνάιξενου Άουγκ. φον (Gneizenau Aug. von), κόμης 522
- Γκόα 287-8
- Γκοντελσάκλι 107
- Γκοντεσό Ζ. (Godéchoi J.) 483
- Γκοντόυ Μ. δε (Godoy M. de), πρίγκ. 508
- Γκοντοφρέντους (Godofredus) 530
- Γκοντράν (Gontran), βασι. Βουργουνδίας 42
- Γκόρντον Τζ. (Gordon G.), λόρδος 434, 535
- Γκόσαερτ Γ. (Μαμπουσέ) [Gossaert J. (Mabuse)] 325
- Γκότλαντ 102
- Γκότσαλκ (Gottschalk) 106
- Γκοτσόλι Μπ. (Gozzoli B.) 253
- Γκουζόν Ζ. (Goujon J.) 325
- Γκούντομπαντ (Gundobad), βασι. Βουργουνδίας 38
- Γκουρναί Ζ.-Κλ. ντε (Gournay J.-Cl. de) 463
- Γκρανβέλ Αντ. ντε (Granvel Ant. de) 371
- Γκράουμπυντεν 107
- Γκρεζ Ζ.-Μπ. (Greuze J.-B.) 464
- Γκρενόμπλ 122
- Γκριμάλντι (Grimaldi), οικογ. 308
- Γκροστέστ Ρ. (Grossetest R.) 210
- Γκρίνεβαλτ 325
- Γκρυφ Σ. (Gryph S.) 319
- Γκυγιέν (βλ. και Ακουιτανία) 169, 174, 176, 269, 272, 275, 278
- Γκυγιόν ντυ Σενουά Ζ.-Μ. (Guyon du Chenoy J.-M.) 422
- Γκωτιέ ο Ακτήμεων (Gauttier sans Avoir) 160
- Γκωτιέ ντ' Αράς (Gauttier d' Arras) 212
- Γοδεφρείδος Δ΄ ο Βουιλώνιος (Godfrey IV de Bouillon), βασι. Ιερουσαλήμ 160-1
- Γοδεφρείδος του Λανύ (Geoffroy de Lagny) 212
- Γοδεφρείδος Πλανταγενέτης (Geoffroy Plantagenet), κόμης Ανδεγαυίας 139
- Γονδέρικος (Gonderih), βασι. Βανδάλων 37
- Γονδίκαιρος της Μαγεντίας (Günter von Mainz) 158
- Γουαδαράμα (Σιέρα) 369
- Γουατεμάλα 289-90
- Γουέλινγκτον Άρθ. (Wellington Arth.), δούκας 525
- γουέλφοι 130-1, 133, 182, 184, 266, 278, 345
- Γουέρτζγουερθ Γ. (Wordsworth W.) 490
- Γουέσεξ 53, 137
- Γουεστμίνστερ 137, 178, 431, 435
- Γουίκλιφ Τζ. (Wycliff J.) 249-50, 253, 334
- Γουίλκινσον Τζ. (Wilkinson J.) 445
- Γουνέα 285, 299, 533
- Γουίντσεστερ 150
- Γουλιέλμος Α΄ ο Ευσεβής (Guillaume I le Pieux), δούκας Ακουιτανίας 122

- Γουλιέλμος Α' ο Κακός (Guglielmo I il Malo), βασι. Σικελίας 132
- Γουλιέλμος Α' ο Κατακτητής (William I the Conqueror), βασι. Αγγλίας (βλ. και Γουλι. Β' ο Νόθος) 137, 139, 216
- Γουλιέλμος Α' του Νασσάου (Willem I van Nassau), πρίγκ. Οράγγης, κυβερν. Ηνωμένων Επαρχιών 371-2, 374, 397
- Γουλιέλμος Β' ο Αγαθός (Guglielmo II il Buono), βασι. Σικελίας 133
- Γουλιέλμος Β' ο Νόθος (Guillaume II le Bètarde), δούκας Νορμανδίας (βλ. και Γουλιέλμος Α' ο Κατακτητής) 136-7
- Γουλιέλμος Β' ο Πυρρόθυρος (William II Rufus), βασι. Αγγλίας 139
- Γουλιέλμος Β' της Οράγγης (Willelm II van Oranje), πρίγκ., κυβερν. Ηνωμένων Επαρχιών 397
- Γουλιέλμος Γ' της Οράγγης (William III of Orange), βασι. Αγγλίας 417, 419-21, 430, 535
- Γουλιέλμος του Λορίς (Guillaume de Loris) 200, 212
- Γουλιέλμος του Όκαμ (William of Ockham) 245, 252, 326
- Γουλιέλμος της Ολλανδίας (Willem van Holland), κόμης 182
- Γουλιέλμος ο Ολλανδικός (Wilhelm von Holland), αυτ. Α.Ρ.Α.
- Γουλιέλμος της Ουτρέχτης (Wilhelm von Utrecht) 158
- Γουλιέλμος του Σαμπώ (Guillaume de Champeau) 203, 208
- Γουόλπολ Ρ. (Walpole R.), κόμης 432
- Γουόλπολ Χ. (Walpole H.) 464
- Γουσταύος Α' Βάσα (Gustav I Vasa), βασι. Σουηδίας 382-3, 400
- Γουσταύος Β' Αδόλφος (Gustav II Adolph), βασι. Σουηδίας 367, 383-5, 400, 424
- Γουσταύος Γ' (Gustav III), βασι. Σουηδίας 492
- Γρανάδα 141, 255, 266, 284
- Γρατιανός (Gratianus) 205
- Γρηγόριος των Τουριώνων (Grégoire de Tours), άγιος 52
- Γρηγόριος Α' (Gregorius I Magnus), πάπας Ρώμης 50-1
- Γρηγόριος Β' (Gregorius II), πάπας Ρώμης 68
- Γρηγόριος Ζ' Χίλντεμπραντ (Gregorius VII Hildebrand), πάπας Ρώμης 123, 129-30
- Γρηγόριος Η' (Gregorius VIII), πάπας Ρώμης 531
- Γρηγόριος Η' (Gregorius VIII), αντιπ. Ρώμης 131, 531
- Γρηγόριος Θ' (Gregorius IX), πάπας Ρώμης 181-2
- Γρηγόριος Ι' (Gregorius X), πάπας Ρώμης 183, 186, 195
- Γρηγόριος ΙΑ' (Gregorius XI), πάπας Ρώμης 265
- Γρηγόριος ΙΒ' (Gregorius XII), πάπας Ρώμης 247
- Γροιλανδία 96, 166
- Δαβίδ Α' Μέγας Κομνηνός, αυτ. Τραπεζούντας 194
- Δαγοβέρτος (Dagobert), βασι. Φράγκων 42-3
- Δαλματία 39, 59-60, 266, 508, 517
- Δαμασκός 20, 73, 161
- Δανία 87, 166, 180, 263, 305, 331, 367, 382, 385, 424-5, 519, 534
- Δάντης Αλ. (Dante Al.) 184, 201, 214, 254, 256, 323
- Δαντών Ζ.-Ζ. (Danton G.-J.) 495
- Δαρδανέλλια (και Στενά) 160, 259
- Δεκαεπτά Επαρχίες 368, 371, 372, 534
- Δέκιος (Decius), αυτ. Ρ.Α. 33
- Διακήρυξη Δικαιωμάτων (αγγλ.) 419
- Διευθυντήριο (γαλ.) 482, 497, 499-501
- Διοκλητιανός (Diocletianus), αυτ. Ρ.Α. 18
- Δνειστερος 33, 60, 96
- Δοβρουτσά 65
- δομινικανών τάγμα 170, 199
- Δομίνκος της Όζμα (Dominico Guzman), άγιος 197, 199
- Δον (αρχ. Τάνας) 17, 425
- Δον Ιωάννης ο Αυστριακός (Don Juan d' Austria) 359, 370, 372
- Δορούαιο (Εσκή-Σεχίρ) 161
- Δούκες, βυζ. δυναστεία 70
- Δούναβης 18, 33-5, 43-4, 46, 56, 61-2, 65, 85, 90, 167, 189, 259, 261, 284, 305, 346, 529
- Δύο Ρόδων, Πόλεμος 276
- Δύο Σικελίες 257, 265, 368
- Δυρράχιο 159, 160, 265
- Δυτικών Φράγκων Βασίλειο 98, 134, 146
- Έβρος (Ελλάδας) 15
- Έβρος (Ισπανίας) 87, 91, 157
- Εγγύς Ανατολή 71, 466
- Έδεσσα (Ουρφά) 161
- Εδουάρδος ο Εξομολογητής (Edward the Confessor), βασι. Αγγλίας 137
- Εδουάρδος Α' ο Μακρόπους (Edward I Longshanks), βασι. Αγγλίας 178, 256, 268-9.
- Εδουάρδος Β' του Κάρναβον (Edward II of Carnarvon), βασι. Αγγλίας 179, 269, 271
- Εδουάρδος Γ' του Γουίντσορ (Edward III of Windsor), βασι. Αγγλίας 176-7, 230-1, 271-3
- Εδουάρδος Δ' του Λάνκαστερ (Edward IV of Lancaster), βασι. Αγγλίας 277
- Εδουάρδος Ε' (Edward V), βασι. Αγγλίας 277
- Εδουάρδος ΣΤ' (Edward VI), βασι. Αγγλίας 333
- εικονομαχία 67, 81
- Εϊνάρδος (Einard) 83, 105
- Ειρήνη η Αθηναία, αυτ. Β.Α. 530

- Ειρήνη του Θεού 108, 121
 Ειρηνικός Ωκεανός 286, 288, 401
 Εκ Γ. (Eck J.) 334
 Εκατό Ημέρες 525, 536
 Εκατονταετής Πόλεμος 177-8, 225-7, 231, 256, 269, 272, 274-7, 281, 402 108, 121
 Εκχειρία του Θεού 108, 121
 Εκουάν 325
 Ελαχίστων, Τάγμα 364
 Έλβας, ποτ. 33, 43, 85, 90, 126, 129, 228, 387
 Ελβετία (και Ελβετ. Συνομοσπ.) 37, 42, 50, 183, 185, 243, 260, 329, 335, 344, 412, 482, 509, 514, 518-9, 529, 531
 Ελ Γκρέκο (El Greco) 326
 Ελεονώρα της Ακουιτανίας (Aliénor d' Aquitaine), αυτ. βασι. Γαλλίας και Αγγλίας 136, 139, 211-2
 Ελίζα Βοναπάρτη (Élisa Bonaparte), βασι. Ετρουρίας 509, 516
 Ελισάβετ Α' (Elisabeth I), βασι. Αγγλίας 370, 374, 376
 Ελισάβετ των Βαλουά (Elisabetha de Valois), βασι. Ισπανίας 377
 Ελισάβετ Φαρνέζε (Elisabetta Farnese), βασι. Ισπανίας 471
 Ελκάνο Σ. δε (Elcano S. de) 286
 Ελλάδα 17, 21, 26, 37, 55-6, 60, 62, 64-5, 67, 156, 258, 466
 Ελντοράντο 290
 Ελουά (Eligius), άγιος 42
 Εμλία 83, 129
 εμποροκρατία 408, 410, 463
 Εντ (Eudes), βασι. Γαλλίας 134
 Εντεύθεν των Άλπεων Δημοκρατία 500, 536
 Ένωση για την Ειρήνη 121
 Ένωση του Κοινού Συμφέροντος 275
 Επαίτες της Θάλασσας 372, 374
 Επταετής Πόλεμος 455, 474
 Έρασμος Ντεζιντέριους (Erasmus Desiderius) 315, 317, 319, 320, 325, 328, 333
 Ερέρα Χ. δε (Herrera J. de) 326
 Έρικ Ζ' της Πομερανίας (Erik VII af Pommern), βασι. Δανίας, Νορβηγίας, Σουηδίας 263-4
 Έριδα περί Περιβολής 129
 Ερκουλάνουμ 466
 Ερμανάριχος (Ermanaric), βασι. Οστρογόθων 34
 Έρουλοι 38
 Ερρίκος Α' (Henri I), βασι. Γαλλίας 135-6
 Ερρίκος Α' (Henri I de Guise), δούκας Γκιζ 376-7
 Ερρίκος Α' Μπωκλαρ (Henry I Beauclerc), βασι. Αγγλίας 139
 Ερρίκος Α' ο Ορνιθοθήρας (Heinrich I der Volger), βασι. Ανατ. Φραγκίας 125
 Ερρίκος Β' (Henri II), βασι. Γαλλίας 334, 338, 347-8, 370, 375
 Ερρίκος Β' ο Άγιος (Heinrich II der Sankt), αυτ. Α.Ρ.Α. 129, 185
 Ερρίκος Β' Πλανταγενέτης ή της Ανδεγαυίας (Henry II Plantagenet ή of Anjou), βασι. Αγγλίας 136, 139-40, 171, 177-8, 211
 Ερρίκος Β' ο Φίλερις (Heinrich II der Zänker), δούκας Βαβαρίας 95
 Ερρίκος Γ' (Henry III), βασι. Αγγλίας 173-4, 178, 205
 Ερρίκος Γ' (Henri III), βασι. Γαλλίας 376-7, 403
 Ερρίκος Γ' (Enrique III), βασι. Ναβάρρας 366, 376-7, 534
 Ερρίκος Γ' ο Λέων (Heinrich der Löwe), δούκας Σαξονίας 133, 167
 Ερρίκος Γ' ο Μαύρος (Heinrich III der Schwartz), αυτ. Α.Ρ.Α. 185
 Ερρίκος Δ' (Heinrich IV), αυτ. Α.Ρ.Α. 130, 136, 186
 Ερρίκος Δ' (Henri IV), βασι. Γαλλίας 366, 377-8, 381, 534
 Ερρίκος Δ' ο Αδύναμος (Enrique IV el Impotente), βασι. Καστίλης-Λεόν 267
 Ερρίκος Δ' του Λάνκαστερ (Henry IV of Lancaster), βασι. Αγγλίας 273
 Ερρίκος Ε' (Heinrich V), αυτ. Α.Ρ.Α. 130
 Ερρίκος Ε' (Henry V), βασι. Αγγλίας 273
 Ερρίκος ΣΤ' (Henry VI), βασι. Αγγλίας 273, 276-7
 Ερρίκος ΣΤ' ο Αυστηρός (Heinrich VI der Streng), αυτ. Α.Ρ.Α. 133, 164, 179
 Ερρίκος Ζ' Τυδώρ (Henry VII Tudor), βασι. Αγγλίας 277
 Ερρίκος Ζ' (Heinrich VII), βασι. Γερμανίας 180-1, 532
 Ερρίκος Ζ' του Λουξεμβούργου (Heinrich VII von Luxemburg), αυτ. Α.Ρ.Α. 183-4, 214, 264, 532
 Ερρίκος Η' (Henry VIII), βασι. Αγγλίας 298, 319, 325, 333-4, 337, 343, 345, 373-4, 430, 472
 Ερρίκος ο Θαλασσοπόρος (Enrique o Navegador), πριγκ. 285
 Ερρίκος του Μόρουνγκεν (Heinrich von Morungen) 213
 Έσεξ 230
 Έση 81, 329
 Εσκοριάλ 326, 369, 378
 Εσπινόζα (Espinoso), ισπαν. οικολ. 308
 Έστε (Este), οικολ. 265
 Εστρεμαδούρα 285
 Εταιρεία της Ανατολής 409
 Εταιρεία Ανατολ. Ινδιών 409, 474, 483
 Εταιρεία του Βορρά 409
 Εταιρεία Δυτ. Ινδιών 409, 483
 Εταιρεία του Ιησού, τάγμα 334-5
 Εταιρεία της Σενεγάλης 409
 Ετρουρία 509
 Ευαγγελική Ένωση 378, 380-1
 Ευάριχος (Euric), βασι. Βησιγόθων 51
 Ευγένιος Δ' (Eugenius IV), πάπας Ρώμης 248
 Ευκλείδης 19
 Ευρασία 16

- Ευφράτης 55, 60, 74
 Έφεσος 19, 57
- ζακερί 119, 223, 230-1, 355, 531
 Ζαν λε Μπελ (Jean le Bel) 254
 Ζάρα 164
 Ζαχαρίας (Zacharia), πάπας Ρώμης 81
 Ζβάνι 102, 235
 Ζβίγγλιος Ούλ. (Zwingli Ul.) 331
 Ζέελαντ 332, 372
 Ζελέ Ζ. (Gellée J.) 214
 Ζελέ Κλ. (Gellée Cl.) 361
 Ζεμάτ, μάχη της (1792) 495
 Ζενσονέ Αρμ. (Gensonné Arμ.) 493
 Ζαράρ της Μπρόν (Gérard de Brogne) 122
 Ζερμινύ-ντε-Πρε 107
 Ζερσόν Ζ. (Gerson J.) 327
 Ζέτα (ή Διώκλεια) 189-90, 532
 Ζήνων. αυτ. Β.Α. 39, 57
 Ζιλμπέρ ντε λα Πορέ (Gilbert de la Porée) 207
 Ζιλ ντε Ραι (Gilles de Rais) 241
 Ζιραρντόν Φρ. (Girardon Fr.) 414
 Ζιρόντ 134, 493
 Ζοζέφ, πατήρ (Joseph, père) 383
 Ζουανβίλ Ιωαν. (Jainville J.) 174, 200, 213
 Ζουάφ 49
 Ζουρντάν Ζ.-Μπ. (Jourdan J.-B.), κόμης 499
 Ζουύ-αν-Ζοζά 447
 Ζυμιές 49, 137, 217
 Ζυνό Ζ. (Junot J.), δούκας 508, 517
 Ζυριέ Π. (Jurieu P.) 419
 Ζυρίχη 331
 Ζυσιέ Αντ.-Λ. ντε (Jussieu Ant.-L. de) 458
 Ζυσιέ Μπ. ντε (Jussieu B. de) 438
 Ζωφρέν Μ.-Τ. (Geoffrin M.-Th.) 468
- Ηνωμένες Επαρχίες 354, 361, 366, 372, 378, 382, 385, 393-4, 396-7, 411, 415-9, 421, 423, 439, 471-2, 490, 534
 ΗΠΑ 462, 468, 487
 Ήπειρος 60· δεσποτάτο της 194-5
 Ηράκλεια 194
 Ηρακλείδες, βυζ. δυναστεία 65
 Ηράκλειος, αυτ. Β.Α. 61-2
 Ηρόδοτος 16
- Θεοδόσιος Α΄ ο Μέγας, αυτ. Β.Α. 35, 56-7, 62, 82
 Θεοδούλφος της Ορλεάνης (Théodulfe d'Orléans) 107
 Θεοδώριχος Α΄ (Theodorich I), βασιλ. Οστρογότθων 31, 38-40, 52, 62
 Θεοδώρα, αυτ. Β.Α., αγία 58, 62, 69
 Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις, αυτ. Νίκαιας 195
 Θεόδωρος Άγγελος Δούκας Κομνηνός, δεσπ. Ηπείρου 194
 Θεοτοκόπουλος Δ. (βλ. Ελ Γκρέκο)
- Θέουτα 285
 Θεοφανώ, βυζ. πριγκ. 127, 530
 Θεόφιλος, αυτ. Β.Α. 69, 127
 Θεοβάντες Μ. δε (Cervantes M. de) 356, 359
 Θεσσαλία 64, 74
 Θεσσαλονίκη· βασιλείο της 60, 71, 73, 164-5, 258
 Θήβα 71, 165
 Θουριγγία 80-1, 308, 531
 Θουρμπάρν Φρ. (Zurbaran Fr.) 359
 Θράκη 17, 35, 55, 60, 65-6, 68, 191, 195, 258-9
 Θωμάς ο Ακινάτης (Tommaso d'Aquino), άγιος 199-200, 206, 208-9, 214
- Ιάκωβος Α΄ ο Κατακτητής (Jaime I el Conquistador), βασιλ. Αραγόνας 267
 Ιάκωβος Α΄ Στιούαρτ (James I Stuart), βασιλ. Αγγλίας 381, 395
 Ιάκωβος Β΄ (James II), βασιλ. Αγγλίας 418-20, 430
 Ιάκωβος Β΄ ο Δίκαιος (Jaime II el Justo), βασιλ. Καστίλης-Λεόν 267
 Ιάκωβος Εδουάρδος (James Edward), Άγγλ. πριγκ. Ιαπωνία 286-8, 292
 Ιβάν Γ΄ ο Μέγας (Ivan III Veliki), μεγ. πριγκ. Μοσχοβίας 194, 305, 393, 401
 Ιβάν Δ΄ ο Τρομερός (Ivan IV Grozny), τσάρ. Μοσχοβίας 305, 393, 401-2
 Ιβάν Ασάν Α΄ (Ivan Asen I), τσάρ. Βουλγαρίας 191
 Ιβάν Ασάν Β΄ (Ivan Asen II), τσάρ. Βουλγαρίας 191, 195
 Ιβάν Ασάν Γ΄ (Ivan Asen III), τσάρ. Βουλγαρίας 191
 Ιβηρική Χερσονήσος 19, 45, 52, 157, 267, 325, 342, 347, 370, 524
 Ιγνάτιος Α΄, πατρι. Κωνσταντινουπόλεως 69, 76
 Ιένα, μάχη της (1806) 507, 522
 Ιερά Εξέταση 198-9, 243, 267, 334, 347, 362, 370-1
 Ιερώνυμος Βοναπάρτης (Jérôme Bonaparte), βασιλ. Βεσφαλίας 508-9, 524
 Ιερουσαλήμων, πατριαρχείο 82, 89
 Ιερουσαλήμ 61, 73, 107, 134, 142, 158, 160-1, 166, 181, 202, 339
 Ιζαμπώ της Βαβαρίας (Isabeau de Bavière), βασιλ. Γαλλίας 273
 Ικόνιο 195, 532
 Ιλλυρία 18, 35, 37-8, 68, 159, 529
 Ιλλυρικές Επαρχίες 508-9, 517
 Ιλ-ντε-λα Σιτέ 46, 212, 529
 Ιλ-ντε-Φρανς 87, 135, 200, 217-8, 226-7, 229
 Ίνγκελχαΐμ 106
 Ινδία 16-7, 45, 281, 288, 474, 500
 Ινδίες 15-6, 280, 285, 287-90, 401, 409-10, 433, 449
 Ινδικός Ωκεανός 16-7, 287
 Ινδοκίνα 16
 Ιννοκέντιος Γ΄ (Innocentius III), πάπας Ρώμης 157, 164, 167, 171, 177, 179-80, 182, 196-9

- Ιννοκέντιος Δ' (Innocentius IV), πάπας Ρώμης
 182-3, 204
 Ιννοκέντιος Ε' (Innocentius V), πάπας Ρώμης 199
 Ιννοκέντιος ΣΤ' (Innocentius VI), πάπας Ρώμης
 245
 Ιννοκέντιος Ζ' (Innocentius VII), πάπας Ρώμης
 247-8
 Ιννοκέντιος ΙΑ' (Innocentius XI), πάπας Ρώμης
 411
 Ίνσιμπρουκ 348
 Ιόνια νησιά 164, 500
 Ιουδήθ της Βαβαρίας (Judith de Bavière), συζ.
 αυτ. Δύτης 93
 Ιούλιος Β' (Julius II), πάπας Ρώμης 288, 322, 327,
 339
 Ιουστινιάνεια, βυζ. δυναστεία 65
 Ιουστινιανός Α', αυτ. Β.Α. 40, 52, 55, 57, 60-3,
 65, 67, 530
 Ιουστινιανός Β' ο Ρινόμητορ, αυτ. Β.Α. 64-5
 Ιουστίνος Α', αυτ. Β.Α. 40, 57, 60
 Ιουστίνος Β', αυτ. Β.Α. 53, 60
 Ιππότες (και Αδελφοί) του Ξίφους, τάγμα 142,
 168, 194
 Ιππόνα (Αναμπα) 410
 Ιρλανδία 45, 49, 53, 95-6, 178, 198, 271, 335, 434,
 482, 530
 Ισαάκιος Α' Κομνηνός, αυτ. Β.Α. 70
 Ισαάκιος Β' Άγγελος, αυτ. Β.Α. 164-5, 191
 Ίσαυροι, βυζ. δυναστεία 65-7
 Ισαβέλλα Α' η Καθολική (Isabella I la Católica),
 βασ. Καστίλης-Λεόν 255, 267-8, 286, 370
 Ισαβέλλα της Γαλλίας (Isabel of France), βασ.
 Αγγλίας 179
 Ισαβέλλα-Κλαίρη-Ευγενία (Isabella-Clara-Eugenia),
 αρχιδούκισσα Αυστρίας 377
 Ισαυρία 65
 Ισημερινός 285, 290, 292
 Ισίδωρος της Μιλήτου 62
 Ισίδωρος της Σεβίλης (Isidorus de Sevilla), άγιος
 52-3
 Ισλανδία 96, 166, 396
 Ισπανία 18-20, 27, 31, 34, 37-41, 44-6, 51, 55, 59-61,
 79, 84-7, 94-5, 105, 110-3, 122, 141, 144, 150,
 155-8, 205, 210-3, 216-7, 220, 224-9, 237, 243,
 249, 255-7, 266-8, 278, 280, 282, 286-91, 299,
 303-4, 308-9, 313, 319, 327, 333-44, 347-50,
 353, 356, 359, 366-78, 380-2, 385-8, 393-8, 404-5,
 414-23, 438-41, 450, 454, 468, 470-3, 490, 492,
 496-7, 509, 516, 521, 525, 531, 533- πόλεμος
 διαδοχής της 405, 415-6, 422, 470
 Ίστρια 61, 266, 508
 Ιταλία 19, 31-2, 35, 38-9, 43-6, 49-52, 55-6, 59-64,
 73-4, 78-9, 82-9, 92-5, 99-100, 103-5, 113, 116,
 122, 126-34, 141, 144, 150-9, 163, 169, 181-4,
 195-8, 210, 214-7, 220, 224, 226, 232-5, 239,
 243-6, 251, 255-6, 260, 264-6, 277-81, 284, 297-9,
 302, 304, 320-5, 334-9, 344-50, 356-60, 368-70,
 378, 382, 414, 423, 438-41, 450, 454, 464, 466,
 470-3, 481-2, 499-500, 505-9, 514-20, 523-30, 556
 Ιωάννα Α' (Joanna I), βασ. Νεάπολης 265
 Ιωάννα Β' του Δυρραχίου (Joanna II di Durazzo),
 βασ. Νεάπολης 265
 Ιωάννα η Τρελή (Juana la Loca), βασ. Ισπανίας
 267
 Ιωάννα της Λοραίνης (Jeanne d'Arc) 241, 274,
 279
 Ιωάννης Α' (Jean I), βασ. Γαλλίας 271
 Ιωάννης Α' (Ioannes I), πάπας Ρώμης 40
 Ιωάννης Α' Τριμισικής, αυτ. Β.Α. 70, 73-4
 Ιωάννης Β' (Jean II), δούκας Αλανσόν 275
 Ιωάννης Β' Καζίμηρος Βάζα (Johann II
 Kazimierz Waza), βασ. Πολωνίας 403
 Ιωάννης Β' ο Καλός (Jean II le Bon), βασ. Γαλλίας
 231, 272, 278
 Ιωάννης Β' Κομνηνός, αυτ. Β.Α. 163
 Ιωάννης Β' ο Τέλειος (João II o Perfeito), βασ.
 Πορτογαλίας 288
 Ιωάννης Γ' (Johannes III), βασ. Σουηδίας 383
 Ιωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης, αυτ. Νίκαιας 191,
 195
 Ιωάννης Γ' Σομπιέσκι (Jan III Sobieski), βασ.
 Πολωνίας 399
 Ιωάννης Δ' ο Παλινορθωτής ή Τυχερός (João IV o
 Restaurador), βασ. Πορτογαλίας 398
 Ιωάννης Η' (Joanes VIII), πάπας Ρώμης 99
 Ιωάννης Ι' (Ioannes X), πάπας Ρώμης 120
 Ιωάννης ΙΑ' (Ioannes XI), πάπας Ρώμης 120, 122
 Ιωάννης ΙΒ' (Ioannes XII), πάπας Ρώμης 120, 126
 Ιωάννης ΚΒ' (Ioannes XXII), πάπας Ρώμης 244
 Ιωάννης ΚΓ' (Ioannes XXIII), αντιπ. Πίξας 247,
 250
 Ιωάννης ο Ακτμήων, (John Lackland), βασ. Αγγλίας
 171, 177, 180, 205
 Ιωάννης ο Αφοβός (Jean sans Peur), δούκας
 Βουργουνδίας 273, 275
 Ιωάννης του Γκοντ (John of Gaunt), δούκας Λάνκασ-
 τερ 246
 Ιωάννης του Γχορτζ (Jean de Gorze) 122
 Ιωάννης ντε Μαντεβίλ (Jean de Manteville) 284
 Ιωάννης του Μεν (Jean de Meung) 200, 214
 Ιωάννης του Μπερού (Jean de Berry), δούκας 272
 Ιωνάς της Ορλεάνης (Jonas d'Orléans) 106
 Ιωσήφ Α' ο Μεταρρυθμιστής (Jose I), βασ. Πορτο-
 γαλίας 468
 Ιωσήφ Β' (Joseph II), αυτ. Α.Ρ.Α. 468-9, 483
 Ιωσήφ Βοναπάρτης (Joseph Bonaparte), βασ.
 Ισπανίας 508-9, 513-4
 Ιωσήφ Φερδινάνδος (Joseph Ferdinand), εκλέκτ.
 Βαβαρίας 421
 Ιωσηφίνα Μπωαρναί ντε (Joséphine Beauharnais
 de), αυτ. Γαλλίας 500, 513

- Καετάνι (Caetani), ιταλ. οικογ. 244
Καζιμίηρος Α' ο Ανακαινιστής (Kazimierz I), δούκας Πολωνίας 185, 187
Καζιμίηρος Δ' ο Μέγας (Kazimierz IV), βασι. Πολωνίας 262
Καθολική Λίγκα 378
Καιλεστίνος Γ' (Coelestinus III), πάπας Ρώμης 204
Καινιξβέρη (Καλινινγκραντ) 168, 522
Κάιρο 20
Καλαβρία 35, 52, 61, 68, 122, 127, 131, 156
Καλαί 272, 298, 374
Καλβίνος Ι. (Calvinus I.) 332
Καλής Ελπίδας, Ακρ. 285
Κάλικουτ (Κόζικοντ) 287
Καλιόστρο Αλ. (Cagliostro Al.), κόμης 457
Καλιφόρνια 490
Κάλλιπτος Β' (Calixtus II), πάπας Ρώμης 131
Κάλμαρ, Ένωση του 263-4, 382, 534
Καλντερόν Π. δε λα Μπάγκα (Calderon P. de la Barca) 359
Καλογιάννης (Ιωαννίτις) (Kaloyan (Yoannitza)), τσάρ. Βουλγαρίας 191
Καλότ Ζ. (Callot J.) 381
καμιζάρ (σι) 412
Καμόενς Λ. δε (Camoens L. de) 356
Καμπανία 34, 109, 135-6, 150, 152, 164, 173, 175, 211-3, 231, 234-5, 375
Κάμπο Φόρμιο, Συνθ. του (1797) 499-500
Καμπραί 96· Συνθ. του (1529) 346
Καμπράλ Άλβ. (Cabral Alv.) 288
Καν 231
Καναδάς 16, 410, 474, 483
Κανάριοι νήσοι 268, 285
Κανόπα 129-30
Κανούτος Α' ο Μέγας (Canute the Great), βασι. Αγγλίας, Δανίας, Νορβηγίας 137
Κανούτος Β' (Knut II), βασι. Δανίας 97
Κανς 102
Καντ Ιμ. (Kant Im.) 462, 490
Καντέμπουρου 51, 53, 137, 139, 203, 230
Καντόνα 287
Καπετίδες (Capétiens), γαλ. δυναστεία 109, 134-6, 139, 150, 155, 169-71, 175-6, 179, 201, 218, 271
Καππαδοκία 66, 530
Καραβάτζιο Μ. (Caravaggio M.) 359-61
Καραϊβική Θάλασσα 292
Καραμζίν Ν. (Caramzine N.) 490
Καράτσι Αγκ. (Carracci Ag.) 359
Καράτσι Αν. (Carracci An.) 359
Καράτσι Λ. (Carracci L.) 359
Καρατσιόλο Ντ. (Carracisolo D.), αντιβασι. Σικελίας 467
Καράφα Β. (Carafa V.) 381
Καρθαγένη (Ισπανίας) 37, 304
Καρινθία (Καίρυντεν) 186, 303, 341, 508
Καρκασόν 220
Καρλ Γκ. (Carle G.) 231
Καρλομάγνος (Κάρολος Α' ο Μέγας) [Carlomagnum (Karolus I Magnus)], αυτ. Δύσης 20, 24, 27, 75, 79-80, 83-5, 87-94, 101-6, 113, 126-7, 131, 146, 185, 203, 339, 513, 523, 531
Καρλομάνος Α' (Carlomane I), βασι. Αυστρασίας 83
Καρλομάνος (Carlomane), μαγισσ. Αυστρασίας 80-1
Καρνιόλη 183, 186, 260, 341, 508
Καρνάνο Τζ. (Cardano G.) 316
καρολίγγεια, φραγκ. δυναστεία (και Καρολίδες) 85, 90, 94, 98-9, 107, 110, 112, 125, 134
Καρολίνα Βοναπάρτη (Caroline Bonaparte), βασι. Νεάπολης 509
Κάρολος Α' (Charles I), βασι. Αγγλίας 395-6
Κάρολος Α' της Ανδεγαυίας (Carlo I d'Angio), βασι. Σικελίας 169, 174-5, 183, 191, 195, 213, 257-8
Κάρολος Α' (Charles d'Orléans), δούκας Ορλεάνης 275
Κάρολος Β' (Carlos II), βασι. Ισπανίας 416, 420-1
Κάρολος Β' ο Εύθυμος (Charles II the Merry), βασι. Αγγλίας 396, 415-8
Κάρολος Β' ο Κακός (Carlo II el Malo), βασι. Ναβάρρας 231, 272
Κάρολος Β' ο Τρελός (Carlos II el Hechizado), βασι. Πορτογαλίας 398
Κάρολος Β' ο Φαλακρός (Charles II le Chauve) βασι. Γαλλίας και αυτ. Α.Ρ.Α. 93, 97-8, 106, 134, 531
Κάρολος Γ' (Carlos III), βασι. Ισπανίας 468
Κάρολος Γ' ο Απλός (Charles III le Simple), βασι. Γαλλίας 97, 136
Κάρολος Γ' ο Παχύς (Karl III der Dicke), αυτ. Α.Ρ.Α. 99
Κάρολος Δ' (Carlos IV), βασι. Ισπανίας 492, 508
Κάρολος Δ' του Λουξεμβούργου (Karel IV von Luxemburg), αυτ. Α.Ρ.Α. 260-1
Κάρολος Δ' ο Ωραίος (Charles IV le Bel), βασι. Γαλλίας 176, 271-2
Κάρολος Ε' (Κουίντος) [Carolus V (Quintus)], αυτ. Α.Ρ.Α. 27, 267, 281, 291, 299, 308-9, 319, 325, 329, 331, 333-5, 337-9, 341-8, 351, 366-9, 371, 373, 375, 378, 380, 386-7, 399, 527, 534
Κάρολος Ε' ο Σοφός (Charles V le Sage), βασι. Γαλλίας 227, 246, 249, 276
Κάρολος ΣΤ' (Karl VI), αυτ. Α.Ρ.Α. 471, 473, 536
Κάρολος ΣΤ' ο Πολυφίλητος (Charles VI le Bien-Aimé), βασι. Γαλλίας 240, 272-3
Κάρολος Ζ' (Karl VII), αυτ. Α.Ρ.Α. (συνήθως μη αναγνωρισμένος) 473
Κάρολος Ζ' (Charles VII), βασι. Γαλλίας 249, 253, 273-5
Κάρολος Η' (Charles VIII), βασι. Γαλλίας 323-4, 339

- Κάρολος Θ' (Charles IX), βασιλ. Γαλλίας 375-6, 403
- Κάρολος Θ' (Karl IX), βασιλ. Σουηδίας 383
- Κάρολος Ι' (Charles X), βασιλ. Γαλλίας 377
- Κάρολος Γ' Γουσταύος (Karl X Gustav), βασιλ. Σουηδίας 400
- Κάρολος ΙΑ' (Karl XI), βασιλ. Σουηδίας 424
- Κάρολος ΙΒ' (Karl XII), βασιλ. Σουηδίας 405, 424-5, 469-70, 475
- Κάρολος (Charles), βασιλ. Προβηγκίας 99
- Κάρολος των Αψβούργων (Karl von Habsburg), αρχιδούκας 420, 423, 508
- Κάρολος Μαρτέλος (Charles Martel) 43, 45, 78, 83, 104
- Κάρολος (Charles de Bourbon), δούκας Μπουρμπόν 377, 534
- Κάρολος ο Τολμηρός (Charles le Téméraire), δούκας Βουργουνδίας 268, 276, 341-2
- Καρφόν 446
- Καρπάθια 187-8, 532
- Καρταχένα (Κολομβίας) 291
- Καρτέσιος Ρ. (Descartes R.) 362-4, 400
- Κάρτγουϊτ Έντ. (Cartwright Ed.) 444
- Καρχηδόνα 15, 37, 53, 61, 63-4
- Κασπία Θάλασσα 15, 96
- Κασσιόδορος 32, 39, 52-3
- Καστίλη 152, 157, 173-4, 180, 182, 226, 235, 246, 255, 267, 283, 290, 301-2, 369-70
- Καστιλιόνε ντέλε Στιβιέρε, μάχη του (1797) 499
- Καταλανικών Πεδίων, μάχη των (451) 34, 57
- Καταλονία 35, 87, 116, 150, 213, 216, 267, 354
- Κατώ-Καμπρεζί, Συνθ. του (1559) 370, 374-5
- Κάτω Χώρες 224, 276, 298, 301, 304, 309, 320, 325, 331-2, 335, 351, 353, 360, 366, 368-9, 371-5, 378, 381-2, 399, 409, 416, 420-1, 423, 437, 439, 442, 447-8, 473, 490, 519
- Καίσαρος 15, 34, 56, 78, 194
- Κέιγκ Τ. (Gag Th.) 464
- Κέλτες 33, 529
- Κενάι Φρ. (Quesnay Fr.) 463
- Κενέλ Π. (Quesnel P.) 422
- Κεντ 51, 53
- Κέπλερ Γ. (Kepler J.) 351, 362, 455
- Κέρκυρα 156
- Κερσὺ 174, 269
- Κέυ Τζ. (Kay J.) 445
- Κεφαλάς Κωνστ. 77
- Κιέβο 56, 74, 78, 96, 188, 193, 531
- Κιερζύ-συρ-Ουάζ 106
- Κικέρων (Cicero) 206, 240, 320
- Κιλικία 133, 161, 164, 530
- Κίνα 45, 287, 292
- Κίτζι (Chigi), οικουγ. 308
- Κίτο 290
- Κλαιβιό 123, 207
- Κλαϊρώ Αλ. (Clairaut Al.) 457
- Κλαρί Ρ. ντε (Clari R. de) 200, 213
- Κλειδίου, μάχη του (1014) 530
- Κλεμάν Ζ. (Clément J.) 377
- Κλεμόν 96, 159
- Κλέφε 387
- Κλήμης Γ' (Clemens III), πάπας Ρώμης 531
- Κλήμης Γ' (Clemens III), αντιπ. Ρώμης 130, 133, 324, 531
- Κλήμης Ε' (Clemens V), πάπας Ρώμης 244
- Κλήμης ΣΤ' (Clemens VI), πάπας Ρώμης 265
- Κλήμης Ζ' (Clemens VII), αντιπ. Αβινιόν 246-7
- Κλήμης Ζ' (Clemens VII), πάπας Ρώμης 333-4, 345
- Κλόβις Α' (Clodis I), βασιλ. Φράγκων 31, 39-41, 48, 87
- Κλοδομίρος (Clodomir), βασιλ. Φράγκων 41
- Κλοθάριος Α' ή Λοθάριος (Clotaire I ή Lothaire), βασιλ. Φράγκων 41-3
- Κλυνύ (και τάγμα) 108, 122-3, 144, 157, 203, 208
- Κόζιμο των Μεδίκων Π. (Cosimo di Medici P.), μεγ. δούκας Τοσκάνης 266
- Κοϊμπρα 45, 205
- Κοινοπολιτεία Βρετανική 16
- Κόλα ντι Ριέντσο (Cola di Rienzo), δικτ. Ρώμης 265
- Κόλετ Τζ. (Colet G.) 317, 319-20
- Κολινιύ Γκασπάρ Β' ντε (Coligny Gaspar II de) 376
- Κολμπέρ Ζ.-Μπ. (Colbert J.-B.) 407-9, 413, 416
- Κόλομαν ο Βιβλιόφιλος (Kalman), βασιλ. Ουγγαρίας 188
- Κολομβία 290
- Κολόμβος Χρ. (Colon Chr.) 268, 281, 286, 289, 292
- Κολόμπ Ζ. (Colombe J.) 324
- Κολόνα (Colonna), ιταλ. οικουγ. 244, 265
- Κολόνα Σκ. (Colonna Sc.) 244
- Κολόνε Οντ. (Colone Od.) 247
- Κολουμβάνος (Columbanus), άγιος 32, 49-50, 53
- Κολχίδα 17, 59
- Κολωνία 149, 199, 206, 208-9, 260, 304, 309, 319, 395, 414, 419
- Κομίν 171
- Κομμαγηνή 59, 530
- Κομνηνοί, βυζ. δυναστεία 77, 188
- Κόμπλεντς 492
- Κομπτά 493
- Κόνινκ Π. ντε (Koninck P. de) 269
- Κονκ 217
- Κοντέ Λ.-Ζ. (Condé L.-J.), πρίγκ. (βλ. Λουδοβίκος Β' των Βουργόνων)
- Κοντορσέ Μ.-Ζ. ντε (Condorcet M.-J. de), μαρκ. 493
- Κοπερχάγη 263, 414, 425, 442, 457, 467-8· Συνθ. της (1660) 423
- Κοπέρνικος Ν. (Kopernick N.) 316, 362, 456

- Κορβιέ 203
Κόρδοβα 45, 59, 87, 157
Κορινθιακός Κόλπος 259
Κόρινθος 71, 73
Κορμπί 93, 105-6, 386
Κορνέιγ Π. (Cornille P.) 360-1, 413
Κορνούαλη 182, 303, 443
Κορράδος Α' (Konrad I), βασιλ. Ανατ. Φραγκίας 125
Κορράδος Β' (Konrad II), αυτ. Α.Ρ.Α. 129
Κορράδος Γ' (Konrad III), αυτ. Α.Ρ.Α. 161, 163
Κορράδος Δ' (Konrad IV), αυτ. Α.Ρ.Α. 182
Κορράδος Ε' ο Νεότερος (Κορραδίνος) [Konrad V der Junge (Konradin)], αυτ. Α.Ρ.Α. 182-3
Κορράδος της Μαζοβίας (Konrad de Mazovie) 167, 187
Κορσική 37, 45, 55, 59, 94, 156, 266-7
Κορτ Χ. (Cort H.) 445
Κορτές Ερν. (Cortes Hern.), μαρκ. 289, 299
Κοτ Ρ. ντε (Cotte J. de) 414
Κούβα 286
Κουεντοβίκ 96, 102
Κουλιμ (Χέλμο) 168
Κουρκούας Ιωάν. 73
Κουφλάνδη 168, 402
Κουρτράι (Κόρτεαϊχ), μάχη του (1302) 176, 178, 271
Κούσκο 289, 292
Κουστου Γκ. (Coustou G.) 466
Κουσύ 135
Κουτάνς 49
Κρακοβία 251, 308, 320, 325, 336, 403
Κράνμερ Τ. (Cranmer Th.) 333
Κρεζό 447
Κρεσθ, μάχη του (1346) 272
Κρετιέν ντε Τρουά (Crétien de Troyes) 200, 211-2
Κρήτη 66, 68, 73, 195
Κριμαία 33, 60, 194, 475
Κροατία 188-9, 508
Κρόμγουελ Όλ. (Cromwell Ol.), λόρδος 396, 494
Κρόμπτον Σ. (Crompton S.) 445
Κρούα 459
Κρούμμος (Krum), χαν. Βουλγαρίας 66
Κύπρος 16, 67, 73, 133, 161, 166, 246, 370-1
Κυρηναϊκή 56
Κύριλλος, άγιος 55, 69-70
Κύριλλος Α', πατρ. Αλεξανδρείας 57
Κτησιφών 62
Κωνσταντία 102, 247, 250, 261, 327
Κωνσταντία, Συνθ. της (1183) 133
Κωνσταντία (Konstanza), σύζ. αυτ. Α.Ρ.Α. 179
Κωνσταντίνος Α' ο Μέγας, αυτ. Β.Α. 19, 56, 62, 75, 81-2, 88, 165, 531
Κωνσταντίνος Ε' ο Κοπρώνυμος, αυτ. Β.Α. 66, 68
Κωνσταντίνος ΣΤ', αυτ. Β.Α. 88, 530
Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος, αυτ. Β.Α. 70, 73, 76-7
Κωνσταντίνος Τυχ (Konstantino Tych), τσάμ. Βουλγαρίας 191
Κωνσταντινούπολη 15, 34-5, 39-50, 55-8, 60-2, 64-9, 71, 73-5, 78, 82, 85, 87, 89, 99, 101, 127, 142, 146-7, 156, 158-60, 163-5, 180, 183, 190-1, 194-5, 255, 257-59, 281, 339, 401, 412, 532· πατριαρχείο της 50, 82
Κώνστας Β', αυτ. Β.Α. 62
Κως (Γαλλίας) 217
Λαβαλέτ (Lavallette) 511
Λαβουαζιέ Αντ.-Λ. ντε (Lavoisier Ant.-L. de) 457
Λα-Γκαρντ-Φρενέ 94
Λαγκράνζ Ζ.-Λ. ντε (Lagrange J.-L. de) 457
Λαδίσλαος Α' Άρπαντ (Wladislaw I Arpad), βασιλ. Βοημίας 188
Λαδίσλαος Β' (Wladislaw II), βασιλ. Βοημίας 186
Λαδίσλαος Γ' (Wladislaw III Heinrich), βασιλ. Βοημίας 186
Λαδίσλαος Γ' Γιαγκέλον (Wladislaw III Jagello), βασιλ. Πολωνίας 259
Λαμβέρτος του Σπολέτο (Lamberto di Spoleto), αυτ. Α.Ρ.Α. 100
Λαμπέρ Αν ντε (Lambert An. de), μαρκ. 458, 468
Λαν 153, 155, 203-4, 207, 218
Λανγκεντόκ 40, 150, 197-9, 217, 273, 278, 282, 412, 422
Λάνκαστερ 441, 446
Λάνκαστερ (Lancaster), οικηγ. 246, 273, 276, 277
Λανύ-συρ-Μαρν 150
Λ' Ανφάν Π.-Σ. (L'Enfant P.-Ch.) 468
Λαπλάς Π.-Σ. ντε (Laplace P.-S. de) 457
Λα Ρεβελιέρ Λ.-Μ. (La Révellière L.-M.) 495
Λα Ροσέλ 149, 235
Λα Ρος-ω-Μουιέν, μάχη του (1214) 177
Λας Κάσας Μπ. δε (Las Casas B. de) 290
Λας Νάβας δε Τολόσα, μάχη της (1212) 157, 266
Λατερανό, ανάκτ. 50, 69, 82, 123, 166, 180, 182, 184, 197, 199, 327
Λάτιμερ Χ. (Latimer H.) 233
Λατίνι Μπρ. (Latini Br.) 214
Λάτιο 82, 110, 208
Λα Τουρ Ζ. ντε (La Tour G. de) 361
Λα Τουρ Κ. ντε (La Tour Qu. de) 465
Λαφαιγιέ Μ.-Ζ. (La Fayette M.-J.), μαρκ. 462
Λα Φονταίν Ζ. ντε (La Fontaine J. de) 413
Λαφράνκ (Lafranc) 203
Λεάνδρος της Σεβίλλης (Leandro de Sevilla) 51-2
Λεξ-Εσάμ 145
Λέιφ Έρικσον ο Τυχερός (Leiv Eriksson den Herne) 96
Λειψία 234, 304, 308, 448· μάχη της (1813) 525
λ' Εκλύζ Σ. ντε (l'Écluse Ch. de) 316
Λε Μαν 153

- Λεμουάν Φρ. (Lemoine Fr.) 465
 Λεμπλόν Αλ. (Leblond Ch.) 414
 Λε Μπρεν Σ. (Le Brun Ch.) 413
 Λενιάνο, μάχη του (1176) 132
 Λε Νοτρ Αν. (Le Notre An.) 413
 Λεντίτ 150
 Λεόν 157, 182, 267
 Λεονάρντο ντα Βίντσι (Leonardo da Vinci) 313, 322
 Λεοπόλδος Α' (Leopold I), αυτ. Α.Ρ.Α. 399, 416-21
 Λεοπόλδος Β' (Leopold II), αυτ. Α.Ρ.Α. 468, 492, 494
 Λερέν 49
 Λε Σαπελιέ Ιζ. (Le Chapelier Is.) 488
 Λεσότ Π. (Lescot P.) 324
 Λε Τελιέ Μ. (Le Tellier M.) 406-7
 Λέτσε 133
 Λευκή της Καστίλης (Blanche de Castille), σύζ. βασι. Γαλλίας 173-4
 Λευκορωσία 403
 Λεφέβρ ντ' Ετάπλ Ζ. (Lefèvre d'Étaples J.) 328
 Λέχφελντ, μάχη του (955) 95, 126
 Λέων Α' ο Θραξ, αυτ. Β.Α. 57
 Λέων Α' ο Μέγας (Leo I Magnus), πάπας Ρώμης 34, 57
 Λέων Γ', αυτ. Β.Α. 65-7, 81
 Λέων Γ' (Leo III), πάπας Ρώμης 87-8
 Λέων Δ' ο Χάζαρος, αυτ. Β.Α. 68, 530
 Λέων ΣΤ' ο Σοφός, αυτ. Β.Α. 70, 73, 76
 Λέων Θ' (Leo IX), πάπας Ρώμης 76, 123
 Λέων Ι' (Leo X), πάπας Ρώμης 327, 329
 Λίβερπουλ 442, 446
 Λιβονία 383, 387, 402-3, 425
 Λιβόρνο 304, 518
 Λιβύη 17
 Λίγυρας 40-2, 103, 110, 155
 Λιγουρία 156, 516
 Λιγουρική Δημοκρατία 500
 Λιέγη 203, 305, 409, 490
 Λιθουανία 262, 402-3, 475
 Λίλη 153, 176, 214
 Λίμα 289-90
 Λιμουζέν 171, 174, 177, 269, 272
 Λίμπουργκ 171
 Λινναίος Κ. φον (Linné C. von) 458
 Λιόν Υγκ ντε (Lion Hugh de) 407
 Λισαβόνα 251, 285-6, 288, 306, 468
 Λογιόλα Ιγν. δε (Logiola Ign. de) 334
 Λοθαριγγία 98, 160, 203, 276
 Λοθάριος Α' (Lothar I), αυτ. Α.Ρ.Α. 66, 93-4, 97-8
 Λοθάριος Β' (Lothaire II), αυτ. Φράγκων 99
 Λοθάριος Β' (Lothar II), βασι. Λοιβαρδίας 126
 Λοκ Τζ. (Locke J.) 426-9, 459, 487-8
 λογάριοι 250
 Λομβαρδία 50, 118, 126, 133, 197, 216-7, 226, 234, 343, 499, 525
 Λομβαρδική Ένωση 130, 132-3, 182, 184
 Λομπ 203
 Λονδίνο 137, 149, 168, 171, 177, 223, 230, 234, 250, 276-7, 298, 306, 419, 434, 437, 441, 444, 458
 Λόντι, μάχη του (1797) 499
 Λοραίνη 98, 122-3, 125-7, 131, 176, 216, 241, 274, 276, 279, 377, 418, 423, 447, 494
 Λουβαίν 319-20
 Λουβουά Λε Τελιέ Φρ. ντε (Louvois Le Tellier Fr. de), μαρκ. 407, 411, 417, 420
 Λούβρο, ανάκτ. 220, 325, 413
 Λουδοβίκος Α' (Louis I d'Anjou), δούκας Ανδεγαυίας 246, 272
 Λουδοβίκος Α' (Louis I de Condé), πρίγκ. Κοντέ 376
 Λουδοβίκος Α' (Louis d'Orléan), δούκας Ορλεάνης 273
 Λουδοβίκος Α' ο Ευσεβής (Louis I le Pieux), αυτ. Δύσης 79-80, 89-90, 92-4, 97, 101, 104
 Λουδοβίκος Α' ο Μέγας (Lajos I Nagy), βασι. Ουγγαρίας 262
 Λουδοβίκος Β' (Louis II d'Anjou), δούκας Ανδεγαυίας 246
 Λουδοβίκος Β' των Βουρβόνων (Μέγας Κοντέ) [Louis de Bourbon (Grand Condé)], πρίγκ. 386, 395, 415
 Λουδοβίκος Β' (Louis II de Bourbon), δούκας Μπουριπόν 272
 Λουδοβίκος Β' (Louis II de Guise), δούκας Γκιζ 377
 Λουδοβίκος Β' ο Γερμανικός (Ludwig II der Deutsche), βασι. Ανατ. Φραγκίας 92, 94, 97-8, 125
 Λουδοβίκος Β' ο Νεαρός (Ludwig I der Junge), αυτ. Α.Ρ.Α. 99
 Λουδοβίκος Γ' ο Τυφλός (Ludwig III der Blinde), αυτ. Α.Ρ.Α. 100
 Λουδοβίκος Δ' ο Βαβαρικός (Ludwig IV der Bayer), αυτ. Α.Ρ.Α. 244, 264
 Λουδοβίκος Δ' ο Παις (Ludwig IV das Kind), βασι. Ανατ. Φραγκίας 125
 Λουδοβίκος ΣΤ' ο Παχύς (Louis VI le Gros), βασι. Γαλλίας 135-6
 Λουδοβίκος Ζ' ο Νεότερος (Louis VII le Jeune), βασι. Γαλλίας 136, 139, 161, 163, 211, 218
 Λουδοβίκος Η' ο Λέων (Louis VIII le Lion), βασι. Γαλλίας 171, 173, 198
 Λουδοβίκος Θ' ο Άγιος (Louis IX le Saint), βασι. Γαλλίας 173-6, 183, 205-6, 213, 268-9
 Λουδοβίκος Ι' ο Φίλιππος (Louis X le Hutin), βασι. Γαλλίας 176, 271
 Λουδοβίκος ΙΑ' (Louis XI), βασι. Γαλλίας 275-6, 339
 Λουδοβίκος ΙΒ' (Louis XII), βασι. Γαλλίας 324, 327, 339
 Λουδοβίκος ΙΓ' (Louis XIII), βασι. Γαλλίας 360, 382, 386, 406, 534

- Λουδοβίκος ΙΔ΄ (Louis XIV), βασι. Γαλλίας 387, 395, 398-9, 404-9, 411-24, 450, 459, 465, 467-9, 471-2, 484, 536
- Λουδοβίκος ΙΕ΄ (Louis XV), βασι. Γαλλίας 463, 468, 472, 474-5
- Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ (Louis XVI), βασι. Γαλλίας 481, 490, 492-4, 496
- Λουδοβίκος Βοναπάρτης (Louis Bonaparte), βασι. Ολλανδίας 506, 509, 514
- Λούθηρος Μ. (Luther M.) 313, 328-9, 331, 334, 344-5, 356
- Λουιτπράνδος (Liutprand), βασι. Λομβαρδίας 81, 530
- Λουιτπράνδος της Κρεμόνας (Liutprand di Cremona) 75, 531
- Λούκα 147, 184, 509, 516
- Λουκιανός 206
- Λουντ 217
- Λουντ Τζ. (Ludd J.) 535
- Λουξεμβούργο 183-4, 247, 250, 259-62, 264, 276, 341, 418
- Λουξεμβούργο, ανάκτ. 361
- Λουξεμβούργου, γερμ. δυναστεία 255, 339
- Λουσατία 341
- Λουρέτια (Παρίσι) 46, 529
- Λυδία 17
- Λυκία 530
- Λυλύ Ζ.-Μπ. (Lully J.-B.) 413
- Λύμπεκ 149, 167-8, 234· Συνθ. του (1629) 382
- Λυονβέλ, Συνθ. της (1801) 502, 506
- Λυξίεγ-λε-Μπαιν 49
- Λυόν 93, 106, 175, 182, 234, 294, 296, 304-5, 317, 319-20, 422, 519
- Λυς 102
- Λύτσεν, μάχη του (1632) 384
- Λωραζαί 197
- Μαγδεμβούργο 384, 387
- Μαγελάνος Φ. δε (Magelhães F. de) 286
- Μαγέν Σ. ντε Λωραίν ντε (Mayenne Ch. de Loiraine de) 377
- Μαγεντία (Μάντες) 34, 37, 51, 158, 182, 260, 317, 384-5
- μαγιωτέν (οι) 233
- Μάγκνα Κάρτα 177-8, 189, 429
- Μαγκρέμπ 144, 268
- Μάγχη 51, 916, 136-7, 155, 176-7, 224, 306, 474
- Μαδέρα 285
- Μαδρίτη 27, 199, 369, 386, 423, 475, 514· Συνθ. της (1526) 344-5
- Μαζαρέν Ζ. (Mazarin J.) 386-7, 394-6, 406
- Μαιν 41, 127, 135-6, 139, 171
- Μαιστρ Ζ. ντε (Maistres J. de), κόμης 492
- Μακεδονία 38, 64, 70, 74, 165, 191, 258
- Μακεδονική, βιζ. δυναστεία 55-6, 70
- Μακιαβέλι Ν. (Machiavelli N.) 324
- Μανουήλ Α΄ Κομνηνός, αυτ. Β.Α. 163, 188, 190-1
- Μανούτιος Άλδ. (Manutius Ald.) 317, 319
- Μάντσεστερ 446
- Μάντοβα 253, 499
- Μαξιμιλιανός Α΄ της Αυστρίας ή των Αιμβούργων (Maximilian I von Austria ή von Habsburg), αυτ. Α.Ρ.Α. 261, 268, 276, 308, 327, 339, 341-2
- Μαξιμιλιανός Β΄ (Maximilian II), αυτ. Α.Ρ.Α. 341, 370
- Μαργαρίτα (Marguerite de Parme), δούκας Πάρμας 371
- Μαρία Α΄ Τυδώρ (Mary I Tudor), βασι. Αγγλίας 333-4, 366, 373-4
- Μαρία Β΄ Στιούαρτ (Mary II Stuart), βασι. Αγγλίας 419, 430
- Μαρία Στιούαρτ (Mary Stuart), βασι. Σκωτίας 374-5
- Μαρία-Αντουανέτα (Marie-Antoinette), βασι. Γαλλίας 464, 493
- Μαρία-Λουίζα (Marie-Louise), αυτ. Γαλλίας 508, 513
- Μαρία Λουίζα της Πάρμας (Maria Luisa de Parma), βασι. Ισπανίας 508
- Μαρία-Θηρεσία (Marie-Thérèse), βασι. Γαλλίας 387, 415
- Μαρία Θηρεσία (Maria Theresia), σιζ. αυτ. Α.Ρ.Α., βασι. Ουγγαρίας-Βοημίας 467, 471, 473-4
- Μαρινάνο, μάχη του (1515) 339, 343-4
- Μάρκο Πόλο (Marco Polo) 147, 284, 286
- Μαρμαρά Θάλασσα 258
- Μαρξ Κ. (Marx K.) 308
- Μασσαλία 49, 166, 304
- Μαύρη Θάλασσα (και Ευξείνιος Πόντος) 15, 17, 33, 66, 96, 102, 147, 193-5, 224, 234, 425, 529-30
- Μαυρίκιος, αυτ. Β.Α. 60-1
- Μαυροβούνιο 532
- «Μεγάλη Μεσοβασιλία» (Α.Ρ.Α.) 182, 186
- Μεγάλη Στρατιά (γαλ.) 524
- Μεγάλη Συμμαχία της Χάγης 421
- Μέδικοι (Medici), ιταλ. οικογ. 235, 253, 266, 321-2, 345
- Μεθόδιος, άγιος 55, 69-70
- Μετλεμβούργο 167, 263, 531
- Μελάχθον Φ. (Melanchton F.) 329, 334
- Μεξικό 289-90, 292, 299
- Μέρντα 45-6
- μεροβιγγειανή (μέροβιγγιεννε), φραγκ. δυναστεία 41, 90, 104
- Μεσόγειος Θάλασσα 19, 23, 31, 45, 59, 67, 71, 73-4, 79, 83, 94, 96, 134, 141, 146-7, 149, 157, 159, 166, 183, 223-4, 234-5, 266-7, 282, 284, 294, 304-5, 346, 353, 368, 370, 409, 421, 500, 507, 518
- Μεσοποταμία 18, 56, 58-9, 64, 66, 73
- Μέσων Φράγκων Βασιλείο 98-9
- Μετς 41, 348, 418
- Μεύσης 42-3, 87, 98, 134, 147, 203, 305

- Μιχαρά Ασία 16-7, 55-6, 62, 64-7, 136, 158-61, 163, 165-6, 170, 194-5, 234, 258-9, 284, 532
- Μικρών Αδελφών, Τάγμα των 198, 206, 209
- Μιλάνο 44, 59, 126, 132, 147, 150, 152, 198, 227, 246-7, 266, 278, 298, 304, 322, 324, 337, 339, 343-4, 368, 420, 423, 499, 518
- Μιχαήλ Α΄ Κηρουλάριος, πατρ. Κωνσταντινουπόλεως 76
- Μιχαήλ Α΄ Άγγελος Κομνηνός, δεσπ. Ηπείρου 194
- Μιχαήλ Β΄ ο Τραυλός, αυτ. Β.Α. 66, 69
- Μιχαήλ Γ΄ ο Μέθυσος, αυτ. Β.Α. 69-70
- Μιχαήλ Δ΄ Φιοντόροβιτς (Michaïl IV Fiodorovich), τσάρ. Ρωσίας 402
- Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, αυτ. Β.Α. 195, 257-8
- Μιχαήλ Άγγελος Μπουοναρότι (Michelangelo Buonarroti) 313, 322, 357-8
- Μογγόλοι 15, 147, 193
- Μοζαμβίκη 288
- Μοισία 44, 191, 529
- Μολδαβία 425
- Μολιέρος (Molière) 413
- Μολούκας 286-8
- Μόναχο 359, 384
- Μοντελιέ 149-50, 176, 204, 316
- Μοντάιν Μ. ντε (Montaigne M. de) 350, 355
- Μόντε Κασίνο 50, 78, 81, 122-3, 203
- Μοντεσκιέ Σ.-Μ. ντε Σεκοντά ντε (Montesquieu Ch.-M. de Secondat de), βαρ. 456, 459, 461-2, 488
- Μόντενα 265, 499
- Μονφόρ, Σιμόν Δ΄ ο Ισχυρός ντε (Montfort, Simon IV le Fort de), κόμης Λέστερ 180, 198
- Μορ Τ. (More Th.) 315, 319-20, 333
- Μοραβία 69-70, 142, 185-6
- Μοριάς 210
- Μόσχα 15, 193, 260, 401-2, 467, 524
- Μοσχοβία 294, 401, 424
- Μπαίλ Π. (Bayle P.) 459, 469
- Μπάρι 66, 71, 94, 99, 146, 156, 246
- Μπάρντι (Bardi), ιταλ. οικογ. 232, 235, 253
- Μπεάρον 171, 412
- Μπέλα Γ΄ (Bela III), βασιλ. Ουγγαρίας 188-90
- Μπέλα Δ΄ (Bela IV), βασιλ. Ουγγαρίας 189
- Μπελάι Ζ. ντυ (Bellay J. du) 321, 355
- Μπελίνι Τζ. (Bellini G.) 253
- Μπενβέντο (και μάχη του, 1266) 44, 183
- Μπερζ 509, 515-6
- Μπερνίνι Π. (Bernini P.) 358, 413
- Μπερού 231, 272, 274
- Μπλουά 211, 324, 377
- Μπλοχ Μ. (Bloch M.) 117
- Μπολόνια 61, 132, 152, 199, 204-5, 251, 265, 298, 410
- Μποντέν Ζ. (Bodin J.) 300
- Μποργκέζε Καμ. (Borghese Cam.), πρίγκ. 509
- Μπόρις Γκοντουνόφ (Boris Godounov), τσάρ. Ρωσίας 402
- Μπορντελαί 171, 227
- Μπορντώ 96, 149, 251, 306, 354, 437, 442, 448, 518
- Μπος Χιερ. (Bosch Hier.) 325
- Μπουσέ Ζ. (Bossuet J.) 406, 412-3
- Μποτιτσέλι Σ. (Botticelli S.) 253, 321
- Μπουφίν, μάχη της (1214) 171, 177
- Μπουρζ 121, 220, 249, 273-4
- Μπουριπόν Κ. ντε (Bourbon Ch. de), δούκας 275, 344-5
- Μπράιτενφελτ, μάχη του (1631) 384
- Μπραμάντε Ντ. (Bramante D.) 322, 326
- Μπρόουνσβαίχ 133, 171
- Μπράχε Τυχ. (Brahe Tych.) 362
- Μπένερ, διάβ. 304, 348
- Μπρέσα 132, 154, 197
- Μπρισό Ζ.-Π. (Brissot J.-P.) 493, 495
- Μπρίστολ 437, 442
- Μπρουνελίσκι Φ. (Brunelleschi F.) 253, 321
- Μπρούνο Τζ. (Bruno G.) 361
- Μπρούξ 102, 149, 168, 176, 223, 234-5, 269, 298, 305-6, 325· Όρθρος της 269
- Μπιφόν Ζ.-Α. ντε (Buffon G.-L. de), κόμης 456, 458
- Μπωβιζί 210, 218-9, 324
- Μπωβαίζι 223, 230-1
- Μύνστερ 329, 331· Συνθ. του (1648) 394
- Μυρά Ζ. (Murat J.), βασιλ. Νεάπ. 509, 513-4, 516, 524-5
- Μυριοκέφαλο 163, 532
- Μωάμεθ 146
- Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής, σουλτ. Οθωμ. Αυτ. 259
- Ναβάρρα 145, 157, 231, 246, 267, 272, 366, 376-8, 416, 534
- Νανπού 276, 466
- Νάντη 96, 149, 437, 442, 448, 518· Έδικτο της (1598) 404, 411-2, 418, 422, 424, 535
- Ναός, Τάγμα του 161, 173, 175
- Ναπολέον Α΄ Βοναπάρτης (Napoléon I Bonaparte), αυτ. Γαλλίας 27, 481-2, 499-509, 511-7, 519-25, 536
- Ναπολέον-Λουδοβίκος (Napoléon-Louis), βασιλ. Νεάπολης 509
- Νάββα 305, 425
- Ναωσής 58-9
- Νασάου 183, 371, 397
- Ναυπάκτου (ή Λεπάντο), ναυμαχία (1571) 366, 370, 372
- Νέα Ισπανία 289-90
- Νεάπολη 59, 61, 146, 156, 184, 205, 246, 264-5, 298, 323, 339, 343, 416, 420, 423, 440, 468, 499, 507, 509, 511, 514, 516, 520-2, 536
- Νεμανίδες (Nemanjic), σερβ. δυναστεία 190-1
- Νεστόριος, πατρ. Κωνσταντινουπόλεως 57

- Νευστρία 43, 80
 Νεύτων Ισ. (Newton Is.) 454-7
 Νέμεν (Νέμιαν) 168, 383, 524
 Νίκα, Στάση του 58
 Νίκαια (Γαλλίας) 495-6, 499
 Νίκαια (Πόντου) και Αυτοκρ. της 56, 68, 161, 170, 190-1, 194-5, 258
 Νικηφόρος Α', αυτ. Β.Α. 66
 Νικηφόρος Β' Φωκάς, αυτ. Β.Α. 70, 75, 89
 Νικόλαος Α' (Nicolaus I), πάπας Ρώμης 69, 99
 Νικόλαος Α' ο Μυστικός, πατρ. Κωνσταντινου-πόλεως 530
 Νικόλαος Β' (Nicolaus II), πάπας Ρώμης 123, 129, 156
 Νικόλαος Ε' (Nicolaus V), αντιπ. Ρώμης 248
 Νικομηδεία 18
 Νιμβένης (Νέιμεγεν), Συνθ. της (1678) 417-8
 Νιουκόμην Τ. (Newcomen Th.) 444-5
 Νίχιλ Νόβι, Συντ. 402
 Νόβγκοροντ 96, 149, 168, 193, 234, 305, 401-2, 531
 Νογκαρέ Γκ. ντε (Nogaret G. de) 175, 244
 Νορβηγία 87, 263, 331, 534
 Νορθουμβρία 53, 97, 530
 Νορμανδία 41, 79, 87, 118, 135-7, 139, 152, 155, 171, 227, 247, 273, 354, 422, 496, 518
 Νόρτσα (και Νουσία) 32, 50
 Νοταμάς Α. 533
 Νουαγιόν 42, 83, 134 · Συνθ. της (1516) 339, 343
 Νταβίντ Α. (David L.) 466
 Νται, ναυμαχία (1213) 171
 Ντανς Σκότος Ι. (Duns Scotus J.) 209, 252
 Ντάντλυ Ρ. (Dadley R.), λόγδ. 374, 444
 Ντάντσιχ (Γκντανσκ) 149, 168, 305, 309
 Ντάριμπτ Έμπιτ. (Darby Abr.) 443-5
 Ντάσελ 131-2
 Ντέφτλινγκεν, μάχη (1634) 385
 Ντιντερό Ντ. (Diderot D.) 456, 460-1, 464, 465, 469
 Ντιντιέ (Didier), βασι. Λομβαρδίας 83-4
 Ντονατέλο (Donatello) 254, 321
 Ντουαί 149, 176, 497
 Ντυμουριέ Σ.-Φ. (Dumouriez Ch.-Fr.) 475, 495
 Ντύρερ Άλ. (Dürer Al.) 325, 329
 Ντωφινέ 176, 532
 Νυρεμβέργη 149-50, 260, 305, 309, 320, 325, 329, 353
 Νυρκιό 39, 529

 Οβίδιος (Ovidius) 206, 212
 Ογκοντάυ (Ogoday), χάν. Μογγόλων 189
 Οδόακρος (Odoaker), βασι. Ερσούλων 38-9, 57
 Οθωμαν. Αυτοκρατορία 475, 506
 Οθων Α' ο Μέγας (Otto I der Grosse), αυτ. Α.Ρ.Α. 24, 73, 75, 100, 126-7, 202, 530
 Οθων Β' (Otto II), αυτ. Α.Ρ.Α. 75, 127, 530
 Οθων Γ' (Otto III), αυτ. Α.Ρ.Α. 127, 129, 203, 338, 530
 Όθων Δ' του Μπράουνσβαϊχ (Otto IV von Braun-schweig), αυτ. Α.Ρ.Α. 171, 180
 Όθωνες, γεωμ. δυναστεία 120, 202
 Ολίβα, Συνθ. της (1660) 387, 400
 Ολλανδία 144, 167, 171, 182, 237, 261, 276, 305, 332, 354, 364, 382, 397, 412, 417, 419, 496-7, 506, 509, 514, 517, 519
 Ομηρος 323
 Ομουρτάγ (Omurtag), χάν. Βουλγαρίας 66
 Όντερ 33, 37, 126, 387
 Ονώριος (Honorius), αυτ. Ρ.Α. 35, 38
 Οξενστιέρνα Άξ. (Oxenstierna Ακ.), κόμης 384-5
 Οξιτανία 213
 Οξφόρδη 199, 205, 210, 249-51, 319, 336· Διατά-ξεις, της (1258) 178, 429
 Οράγγη 371-2, 374, 397, 417, 419-21, 430· ολλανδ. δυναστεία (Orange) 354, 393, 397, 416
 Ορλεάνη 34, 41, 46, 106-7, 135, 197, 204, 247, 273-5, 409, 450
 Οπρωγόθοι 31, 33, 38-41
 Ότακαρ Β' (Otakar II), βασι. Βοημίας 183, 186-7, 260-1
 Ουαλία 152, 178, 271, 301, 435, 438, 443, 446
 Ουάσιγγτον Γ. (Washington G.), πρόεδρ. ΗΠΑ 462, 468
 Ουγγαρία 19, 26, 94, 129, 164, 167, 180, 189, 217, 246, 256, 261-2, 308, 314, 333, 335, 337, 341, 348, 378, 494
 Ούγος Α' Καπέτος (Hughes I Capet), βασι. Γαλ-λίας 134-5
 Ούγος ο Μέγας (Hughes le Grand), δούκας Φρά-γκων 134
 Ουκρανία 34, 56, 234
 Ουλμ 260, 329· Συνθ. του (1805) 507
 Ουντόν Ζ.-Αντ. (Houdon J.-Ant.) 465, 468
 Ουνυαδής Ι. (Unyady J.) 262
 Ουράλια 15, 21, 401, 529, 532
 Ουρβανός Β' (Urbanus II), πάπας Ρώμης 130, 156, 158-60
 Ουρβανός Ε' (Urbanus V), πάπας Ρώμης 265
 Ουρβανός ΣΤ' (Urbanus VI), πάπας Ρώμης 246
 Ουτρέχτη 158, 372, 462· Συνθ. της (1713) 423, 470, 472
 Ουτσέλο Π. (Uccello P.) 253
 Ουψάλα 167

 Παβία 44, 46, 84, 150, 337, 344-5, 499
 Πάδος 44
 Παλαιό Καθεστώς 481-2, 485-7, 489-90, 492-3, 495-6, 500, 503, 506-7, 513, 521-2, 525
 Παλαιολόγοι, βιζ. δυναστεία 170
 Παλαισίνη 18, 56, 64, 147, 158, 160, 536
 Παλατινάτο 38, 260, 419-20
 Παλέριο 66, 156, 180, 184, 258, 298
 Παννονία 34, 38-9, 43-4, 79, 94-5, 126, 529
 Πάντοβα 319-20, 364

- Παπικά Κράτη 83, 509
 Παράκελσος (Paracelsus) 316
 Παρίσι 40-1, 46, 101-2, 134-5, 150-1, 173, 199, 203-6, 208-10, 218-20, 224-5, 233, 247, 249, 251, 269, 272, 275, 296, 298, 319-20, 325, 327, 336, 354, 361, 366, 377-8, 386, 395, 413-4, 417, 421-2, 452, 466-8, 484, 496, 513, 525, 529-30, 535·
 Συνθ. των 174, 176, 198, 269, 474
 Πάριμα 371-2, 468, 499, 516
 Πασκάλ Μπλ. (Pascal Bl.) 364
 Πασχάλης Α' (Pasquialis I), πάπας Ρώμης 93
 Πασχάλης Β' (Pasquialis II), πάπας Ρώμης 130-1
 Πασχάλης Γ' (Pasquialis III), αντιπ. Ρώμης 131-2
 παταρινοί 198
 Πατραϊκός Κόλπος 370
 Παύλος Γ' (Paulus III), πάπας Ρώμης 334
 Παύλος ο Διάκονος (Paul Diaconus) 44, 105
 Παύλος Μπράνοβιτς (Pavel Branovic), ηγεμ. Σερβίας 189
 Πεδεμόντιο 347, 491, 509, 516
 Πέιπους, μάχη του (1242) 168, 193
 Πελάγιος Β' (Pelagius II), πάπας Ρώμης 50
 Πελαγονίας, μάχη της (1259) 195
 Πελοπόννησος 16, 60, 165, 532
 Περινίδες (Périnides), φραγκ. δυναστεία 31, 43, 100
 Περίνος Α' (Périn I), βασιλ. Ακουιτανίας 92-3
 Περίνος Γ' ο Βραχύς (Périn III le Bref), βασιλ. Φράγκων 43, 79-84
 Περίνος του Λαντέν (Périn de Landen) 31, 43
 Πέργαμος 18, 65
 Περυγκόρ 174, 269, 272
 Περτιέ (Pergier), γαλ. οικογ. 448
 Περρού 289-90, 292
 Περρούτσι (Peruzzi), οικογ. 232, 235
 Περπινιάν 251
 Περσία 17
 Περσικός Κόλπος 287
 Πετράρχης Φρ. (Petrarca Fr.) 240, 245, 254, 256, 314, 323
 Πέτρος Α' (Piotr I), βασιλ. Βουλγαρίας 73
 Πέτρος Α' ο Μέγας (Piotr I Veliki), τσάρ. Ρωσίας 414, 424, 425, 471, 475
 Πέτρος Β' Ασάν (Piotr II Asen), τσάρ. Βουλγαρίας 191
 Πέτρος Γ' ο Μέγας (Pédro III el Grande), βασιλ. Αραγόνας 169, 184, 267
 Πέτρος ο Ερημίτης (Pierre l'Hermitte) 160
 Πέτρος ντε Κουρτεναί (Pierre de Courtenay), Λατ. αυτ. Κωνσταντινουπόλεως 194, 533
 Πιάστ (Piast), πολων. δυναστεία 169, 187, 262
 Πιατσέντσα 147, 150
 Πιέρο ντέλα Φραντσέσκα (Piero della Francesca) 253
 Πίζα 105, 133, 147, 156, 184, 247, 250, 362
 Πιθάρο Φρ. (Pizarro Fr.) 289, 299
 Πικαρδία 118
 Πίκο ντέλα Μιράντολα Τζ. (Pico della Mirandola G.), κόμης 315, 319
 Πίος Β' (Pius II), πάπας Ρώμης 256
 Πίος Ε' (Pius V), πάπας Ρώμης 357, 370
 Πίος ΣΤ' (Pius VI), πάπας Ρώμης 491
 Πίος Ζ' (Pius VII), πάπας Ρώμης 523, 536
 Πιρανέζι Τζ. (Piranesi G.) 466
 Πιρέν Ανρ. (Pirrenne Henr.) 146, 150-3, 157
 Πιτ Γ' ο Νεότερος (Pitt W. the Younger), κόμης 427, 434-5, 440, 496
 Πιτ Γ' ο Πρεσβύτερος (Pitt W. the Elder) 432, 434
 Πλανταγενέτες (Plantagenets), αγγλ. δυναστεία 155, 170, 174, 176, 178, 201
 Πλάτων 77, 314, 323
 Πλίνιος (Plinius) 314
 Πόλεμος των Δύο Ρόδων 276
 Πολωνία 123, 127, 129, 169, 180, 185, 187-8, 193, 216, 220, 246, 255-6, 259, 262, 283, 314, 333, 335, 383, 393-4, 399-403, 424-5, 455, 470, 474-5, 477, 500, 507-8, 520, 534· πόλεμος διαδοχής της 475
 Πομερανία 149, 167, 187, 263-4, 384, 387, 400, 425
 Πομπηία 466
 Πορ-Ρουαγιάλ 364, 422, 534
 Πορτιναρί Βεατρ. (Portinari Beatr.) 214-5
 Πορτογαλία 180, 198, 205, 211, 213, 235, 246, 267, 280, 286, 288, 335, 356, 359, 366, 368, 374, 398, 468, 472, 508, 516, 533
 Πόνστανι 468
 Ποτσιό 290, 299
 Ρουατιέ 53, 124, 129, 157, 173-4, 251, 354· μάχες του (732, 1356) 43, 45, 231, 272
 Ρουατού 174, 178, 217, 272, 354
 Ρούλια 122, 127
 Ρράγα 185, 250-1, 359· «εκταραθύρωση» της 380
 Ρράσινοι 58, 62
 Ρράσινου Ακρωτηρίου, νήσοι 285, 288
 Ρρεμισλίδες (Przemysl), βιοημ. δυναστεία 169, 185
 Ρρεσβούργου (Μπρατισλάβα), Συνθ. του (1806) 507
 Ρροβέν 150, 220
 Ρροβηγκία 39, 45, 49, 80, 94, 99-100, 110, 150, 174, 178, 183, 217, 226, 247, 344, 353
 Ρρωσία 167-8, 188, 260, 383, 387-8, 399, 401, 403, 419, 425, 438, 455, 462, 467-9, 473-5, 492, 496-7, 507-9, 515, 520, 522, 524-5
 Ρτολεμαίος 18, 20, 210
 Ρτωχές Κλάρες, Τάγμα των 199
 Ρτωχοί Λομβαρδοί 198
 Ρτωχοί της Ανόν 197
 Ρυθαγόρας 314, 316
 Ρυρηναία 40, 54, 87, 116, 136, 157
 Ρυρηνάων, Συνθ. των (1659) 367, 386, 388, 394, 398, 414, 418
 Ραβέννα 38-9, 41, 44, 46, 59, 61-2, 81-2, 106, 130, 180, 216

- Ραϊμόνδος ΣΤ΄ του Σαιν-Ζιλ (Raymond VI de Saint-Gill), κόμης Τουλούζης 171, 197-8
 Ραϊνάλδος του Ντάσελ (Rainald von Dassel) 131-2
 Ραϊτία 33, 39, 93, 529
 Ρακίνας Ζ. (Racine J.) 413
 Ραμπελαί Φρ. (Rabelais Fr.) 315, 319
 Ρασκία 190, 532
 Ράστατ, Συνθ. του (1713) 423, 470, 472
 Ρατσιλάβος (Rastislaw), ηγεμ. Μοραβίας 69
 Ράτισμπον (Ρέγκενσμπουργκ) 158, 206, 208, 260, 334, 383· σύμβ. (1803) 506
 Ραούλ Γκλαμπέρ (Raoul Glaber) 144, 158, 215
 Ραφαήλ Σάντι (Raffaello Santi) 313, 323
 Ρέισβικ, Συνθ. του (1697) 420
 Ρεκαρέδος Α΄ (Recared I), βασι. Βησιγόθων 41, 51
 Ρέμπραντ Χαρμ. (Rembrandt Harm.) 361
 Ρενς 40-1, 46, 99, 122-3, 134-5, 150, 207, 218, 274
 Ρέφελ (Τάλιν) 168, 305
 Ρηνανία 220, 234, 320, 327, 491, 495-6
 Ρήνος 18, 33, 37-8, 40, 42-3, 51, 85, 87, 98, 100, 102-3, 110, 112, 127, 149, 155, 182, 223, 228, 234, 276, 331, 384, 423, 491, 495-7, 499, 534
 Ρήνου Ομοσπονδία 507, 509, 514, 516-7
 Ρίβολι Βερονάζε, μάχη του (1797) 499
 Ρίγα 149, 166, 168, 425
 Ρισελιέ Αρμ.-Ζ. ντυ Πλεσί (Richelieu Arm.-J. du Plessis), δούκας 355, 367, 382-6, 395, 534
 Ριχάρδος Α΄ ο Λεοντόκαρδος (Richard I Lionheart), βασι. Αγγλίας 133, 161, 171, 177
 Ριχάρδος Β΄ (Richard II), βασι. Αγγλίας 273
 Ριχάρδος Γ΄ Πλανταγενέτης (Richard III Plantagenet), βασι. Αγγλίας 277
 Ριχάρδος της Κορνουάλης (Richard of Cornwall) 182
 Ριχάρδος της Υόρκης (Richard of York) 276-7
 Ροβέρτος Α΄ ντε Μπρους (Robert I de Bruce), βασι. Σκωτίας 271
 Ροβέρτος Β΄ ο Ευσεβής (Robert II le Pieux), βασι. Γαλλίας 135
 Ροβέρτος Γουισκάρδος ή της Αλταβίλα (Roberto Guiscardo ή Altavilla), δούκας Απουλίας 130, 156, 159-60
 Ροβεσπιέρος Μ. ντε (Robespierre M. de) 492-4, 496-7
 Ρογήρος Β΄ (Roger II), βασι. Σικελίας 131, 156, 163
 Ροδανός 134, 223, 234, 296
 Ροδόλφος Α΄ των Αψβούργων (Rudolph I von Habsburg), αυτ. Α.Ρ.Α. 169, 183-4, 187, 260
 Ροδόλφος Β΄ (Rudolf II), αυτ. Α.Ρ.Α. 362
 Ρολό (Rollo), Σκανδ. πειρ. 97, 136
 Ρομάνια 180, 265
 Ρομανόφ (Romanof), ρωσ. δυναστεία 394, 402
 Ρονσάρ Π. ντε (Ronsard P. de) 319, 321
 Ρονσεβιώ (Ρονθεσβάλιες) 87, 115
 Ροστόκ 168
 Ρότερνταμ 317
 Ρουάν 149, 218, 274, 306, 354, 518
 Ρούμπενς Π.-Π. (Rubens P.-P.) 360
 Ρουρ 448
 Ρούρικ (Rurik), ρωσ. δυναστεία 402
 Ρουσό Ζ.-Ζ. (Rousseau J.-J.) 460-2, 464, 487
 Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία 18, 20, 23, 25-7, 31-2, 34, 37, 46-9, 56, 59-60, 75, 89, 103, 151, 215, 228, 255-6, 529-31
 Ρωμαϊκή Αυτοκρ. Δυτική 23, 38-9, 43, 45, 47, 50-1
 Ρωμαϊκή Δημοκρατία 132
 Ρωμανία 259
 Ρωμανός Α΄ Λεκαπνός, αυτ. Β.Α. 70
 Ρωμανός Β΄, αυτ. Β.Α. 127
 Ρώμη 19, 24-5, 35, 37, 39, 50-1, 55, 57, 59, 61, 68, 70, 75-6, 82-4, 88, 93-4, 99, 106-7, 120, 123, 125-7, 129-30, 132, 140, 154, 158, 183-4, 190, 194-5, 197-9, 202, 238, 244-6, 248-50, 256, 260, 265, 296, 298, 304, 313, 319, 322-5, 328-9, 332, 336, 338, 345-7, 354, 356-9, 362, 373, 385, 393, 414, 500, 509, 513, 523, 530
 Ρωσία 15, 71, 149, 191, 193, 234, 299, 388, 401-3, 425, 439, 450, 468, 471, 475, 492, 496, 505-8, 532
 Σάαρ 418, 420
 Σαβοΐα 37, 246, 248, 419, 490, 492, 495-6, 499, 509
 Σαβοναρόλα Τζ. (Savonarola G.) 327
 Σαιν-Βικτόρ, μοναστ. 49, 203
 Σαιν-Γκαλ 106, 203
 Σαιν-Ζερμαίν-ντε-Πρε 100, 204
 Σαιν-Ζιλ 150, 160
 Σαιν-Κεντέν, μάχη του (1557) 369
 Σαιν-Κλαυρ-συρ-Επρ, Συνθ. του (911) 97
 Σαιν-Ντενί 42, 82, 102, 135-6, 150, 218, 220
 Σαιντόν 228, 272
 Σαιντ-Ομέρ 49, 149, 152-3
 Σαίξπηρ Γ. (Shakespeare W.) 325, 356
 Σαλαμάνκα 45, 205
 Σαλέρνο 130, 204, 209
 Σαμουήλ (Samuel), τσάρ. Βουλγαρίας 74, 189-90
 Σανς 96, 207, 208, 218
 Σαξονία 41, 78, 85, 87-8, 113, 125-7, 131, 133, 167, 182, 203, 260, 329, 345, 348, 381, 384-5, 424-5, 448, 474-5, 492, 507, 509, 518, 525
 Σαφαγόσα 45, 87, 251, 521
 Σαφθηνία 37, 45, 55, 59, 156, 267, 423, 473, 496
 Σαρμάτες 33, 529
 Σάφνορστ Γκ. φον (Scharnhorst G. von) 522, 525
 Σαρτρ I 16, 203-4, 207, 218-20
 Σαρτρέζ, Τάγμα της 108, 123
 Σασιανίδες, περσ. δυναστεία 64
 Σατωμπριάν Φρ. ντε (Châteaubriand Fr. de), υποκόμης 511
 Σβέιν Α΄ ο Διχαλογένης (Sven I Tveskaeg), βασι. Δανίας 97

- Σβιατοσλάβος Α' (Sviatoslav I), μέγ. ηγεμ. Κιέβου 74
 Σεβίλη 45-6, 52, 289, 291, 298-9, 306, 369
 Σεγιές Εμ.-Ζ. (Sieyès Em.-J.) 501
 Σενέκας 206, 240
 Σεπτιμάνια 40, 42, 83, 90
 Σερβία 189-90, 258-9, 532
 Σέργιος Α', πατρ. Κωνσταντινουπόλεως 64
 Σέργιος Γ' (Sergius III), πάπας Ρώμης 120
 Σετ 304, 409
 Σηκουάνας 41, 46, 97, 102, 136, 155, 233, 296, 529-30
 Σιβηρία 393, 532
 Σιγισμούνδος Γ' Βάζα (Sigismund III Waza), βασιλ. Πολωνίας 383, 403
 Σιγισμούνδος του Λουξεμβούργου (Sigismund von Luxemburg), αυτ. Α.Ρ.Α. 247, 250, 257, 261-2
 Σιένα 147, 150, 154, 184, 253, 308
 Σιέρα Λεόνε 285
 Σιτώ, Τάγμα των (και κίπερχανοί) 108, 122, 144-5
 Σικελία 35, 37, 45, 59, 64, 66, 68, 78, 94, 131, 133, 156, 158, 163, 175, 180-1, 183, 205, 220, 224, 265, 267, 341, 343, 353
 Σικελικός Εσπερινός 184, 195, 258, 269
 Σιλβέστρος Α' (Silvestrus I), πάπας Ρώμης 82
 Σιλβέστρος Β' (Silvestrus II), πάπας Ρώμης 95, 122, 127, 129, 203
 Σίλερ Φρ. φον (Schiller Fr. von) 461
 Σιλεσία 142, 185, 303, 341, 465, 473-4, 519
 Σινώπη 194
 Σίξτος Δ' (Sixtus IV), πάπας Ρώμης 322
 Σίξτος ΣΤ' (Sixtus VI), πάπας Ρώμης 354
 Σκάλδης (Εσκά) 102, 147, 483, 496
 Σκανδιναβία 26, 31, 33, 71, 87, 94-5, 97, 123, 142, 149, 198, 217-8, 263, 335, 382, 529
 Σκοπίων, μάχη των (1004) 74
 Σκυθία 17, 38, 529
 Σκωτία 152, 178, 246, 271, 314, 333, 335, 374, 396, 431, 443, 446
 Σκώτος Εριγένης Ι. (Scotus Erigena J.) 106, 207
 Σλέσβιχ 264, 382
 Σλοβενία 188
 Σμαλθαδική Ένωση 346-8
 Σμιθ Αντ. (Smith Ad.) 444, 463
 Σμύρνη
 Σομ 42, 386
 Σον 42, 134, 294
 Σορβόνη 319, 332
 Σουασόν 38, 40-1, 46, 83, 107, 208, 218
 Σουηβία 37, 125, 130, 164, 180, 203, 329
 Σουηδία 96, 166, 180, 263, 294, 303, 305, 331, 367, 382-4, 387-8, 394, 400-3, 405, 411, 418, 424-5, 438, 469-72, 492, 507, 534
 Σουλεϊμάν Β' ο Μεγαλοπρεπής, σουлт. Οθωμ. Αυτοκρ. 346
 Σπάγκερ 37, 346
 Σπάρτη 17, 71
 Σπινόλα (Spinoia), ιταλ. οικουγ. 308
 Σπολέτο 44, 100, 133, 180, 265
 Στανίσλαος Α' Λεστσίνσκι (Stanislaw I Leszczynski), βασιλ. Πολωνίας και αυτ. Α.Ρ.Α. 425, 475
 Στανίσλαος Β' Πονιατόφσκι (Stanislaw II Poniatowski), βασιλ. Πολωνίας 475
 Σταυροφορία Α' 141, 156· Β' 161, 163· Γ' 133-4, 164, 177· Δ' 147, 180, 213· Ε' 166, 532· ΣΤ' 166· Ζ' 166, 174, 213· Η' 166, 174· «τιων παιδιών» 532· αλβιγινή 178, 180, 197, 205, 532
 Στετίνο (Στσέτιν) 149, 168
 Στέφανος Α' ο Άγιος (Istvan I Szent), βασιλ. Ουγγαρίας 95, 129
 Στέφανος Β' (Stefanus I), πάπας Ρώμης 82-3, 122
 Στέφανος Β' Νέμανιτς ο Πρωτοσπεφής (Stefan II Nemanjic), βασιλ. Σερβίας 190
 Στέφανος Θ' (Stefanus IX), πάπας Ρώμης 129
 Στέφανος Θ' Δουσαν (Stefan IX Dusan), κράλ. Σερβίας 259
 Στέφανος Βοϊσλάβος (Stefan Voislav), ηγεμ. Ρωσίας 189-90
 Στέφανος Νεμάνια (Stefan Nemanja), ζουτ. Σερβίας 190
 Στιούαρτ (Stuart), αγγλ. δυναστεία 428, 535
 Στοκχόλμη 166, 414, 457, 467
 Στράβων 17-8
 Στρασβούργο 97, 102, 206, 208, 260, 317, 414, 418, 420, 519· Όρκοι του (842) 97, 106
 Στρούτσι (Strozzi), ιταλ. οικουγ. 235, 308
 Στρομμόνα, μάχη του (1014) 74
 Στυρία 183, 186, 260, 341, 380
 Συάγιος (Syagrius) 38, 40
 Συζέρ (Suger) 135-6, 218, 220
 Συμεών (Symeon), τσάρ. Βουλγαρίας 73-4, 189, 530
 Συμεών ο Μεταφραστής 77
 Σύμμαχος (Symmachus) 40
 Σύνοδοι Οικουμενικές Α' Νικαίας (325) 56· Γ' Εφέσου (431) 57· Δ' Χαλκηδόνας (451) 57, 60, 62· Ζ' Νικαίας (787) 68
 Σύνοδοι Ρωμαιοκαθολικές Βασιλείας (1431-1449) 248, 250, 327· Βατικανού (1962-1965) 335· Βερόνας (1184) 197· Κλερμόν (1095) 159· Κωνσταντίας (1414-1418) 247, 249-50, 261, 327· Λατερανού (863, 1059, 1215, 1241, 1512-1517) 69, 123, 166, 180, 182, 197, 199· Μπλακφράιερς (1382) 250· Πίζας (1409, 1511) 247, 327· Ρενς (1148) 207· Σανς (1140) 207-8· Σουασόν (1121) 208· Τριδέντου (1545-1563) 314, 335, 350, 356-7
 Συρανό ντε Μπερζεράκ Σ. (Cyrano de Bergerac S.) 360, 364
 Συρία 56, 58-9, 64, 66-8, 73, 158, 160, 284

- Σφενδόνη (Fronde) 354, 386, 393-7, 405, 410-1, 534
 Σφόρτσα Φρ. (Sforza Fr.), δούκας Μιλάνου 227, 266
- Ταγκρέδος της Αλταβίλλα (Tancredi di Altavilla), βασις Σικελίας 156, 160
 Ταγκρέδος του Λέτσε (Tancredi de Lecce), βασις Σικελίας 133
 Τάγος 374
 Τάκιτος (Tacitus) 20
 Ταλειυράνδος Σ.-Μ. ντε (Talleyrand Ch.-M. de), πρίγκ. 511, 513
 Ταλιακότσα, μάχη της (1268) 183
 Τάνεμπεργκ (ή Γρίνεβαλντ), μάχη του (1410) 262
 Τάραντας 66, 94
 Ταρίκ ιμπν Ζιγιάντ (Tarik ibn Ziyad) 44
 Τάσσο Τ. (Tasso T.) 356, 358
 Τάυλερ Γ. (Tayler W.) 223, 230, 250
 Τελωνειακή Ένωσις 519
 Τεργέστη 508, 518
 Τεργού, μάχη του (680) 43
 Τεύτενοι Ιππότες 142, 161, 167-8, 182, 188, 193-4, 226, 229, 260, 262, 399
 Τετονική Χάνσα 149, 168, 182, 223, 234, 260, 263-4, 282, 294, 305-6, 353, 382
 Τζένγκις Χαν 15, 147, 186, 193, 532
 Τζότο ντι Μποντόνε (Giotto di Bondone) 253, 321
 Τίβερης 50, 296, 521
 Τιβέριος Β΄ - Κωνσταντίνος, αυτοκρ. Β.Α. 60
 Τίγρης 64
 Τιερύ (Thierry), βασις Φράγκων 41, 80
 Τίλιστ, Συνθ. του (1807) 508, 522
 Τιμπώ Δ΄ (Thibaut IV), κόμης Καμπανίας, βασις Ναβάρρας 164, 173, 213
 Τιρόλο 303, 308, 465, 499, 521-2
 Τίρσο δε Μολίνα (Tirso de Molina) 359
 Τιτσιάνο Β. (Tiziano V.) 323
 Τολέδο 41, 45-6, 52, 157, 203-4, 209, 326, 342
 Τολμπιάν (Τσοϋλιπ), μάχη του (496) 38
 Τορδεσίλιας, συνθ. (1494) 288
 Τορκάνη 123, 130, 133, 182-4, 266, 368, 420, 468, 497, 509
 Τουλ Τζ. (Tull, J.) 440
 Τουλουζή 35, 52, 83, 159-60, 171, 173, 175, 180, 197, 199, 205, 247, 409
 Τουρ 105, 203, 418, 422
 Τουρκία 15, 475, 530
 Τουρναί 40, 171
 Τραπεζούντας Αυτοκρατορία 194
 Τραφάλγκαρ, ναυμαχία (1805) 507
 Τρεις Επισκοπές 418
 Τρηρ 122, 182, 260, 493
 Τριακονταετής Πόλεμος 353, 359, 366, 396, 398, 400, 403
 Τριπλή Συμμαχία της Χάγης 416
- Τρίπολη Συρίας (Ταραμπούλους αλ-Γκαμπρ) 161, 304
 Τρούα 212· Συνθ. της (1420) 273-4
 Τσαρτοφύσκι (Czarotycki), πολων. οικογ. 475, 517
 Τσόσερ Τζ. (Chaucer G.) 254
 Τυδός, αγγλ. Δυναστεία 277, 343, 373
 Τύνιδα 166, 174
 Τυρέν Ανρ. ντε (Turenne Henri de), υποκόμης 386, 415
 Τύρος 17, 161
 Τυρρηνική Θάλασσα 141, 147, 156
 Τυχοδιώκτες Έμποροι 234
- Υόρκη 276-7
 Υόρκης (York), αγγλ. οικογ. 276-7
 Υπατία (γαλ.) 482, 501-3, 511-2, 516
 Υπρ 149-50, 224, 232
- Φαρνέζε Αλέξανδρος της Πάρμας (Farnese Alessandro di Parma), δούκας 372, 374
 Φεράντε Α΄ (Ferrante I), βασις Νεαπόλεως 265
 Φερδινάνδος Α΄ (Ferdinand I), αυτοκρ. Α.Ρ.Α. 346-7, 378
 Φερδινάνδος Α΄ ο Μέγας (Fernando I el Magno), βασις Καστίλης-Λεόν 157
 Φερδινάνδος Β΄ (Ferdinand II), αυτοκρ. Α.Ρ.Α. 349, 366, 380-7, 527
 Φερδινάνδος Β΄ ο Καθολικός (Fernando II el Catolico), βασις Αραγωνίας 255, 267-8, 339, 341-2
 Φερδινάνδος Γ΄ των Αψβούργων (Ferdinand III von Habsburg), μεγ. δούκας Βύρτσμπουργκ 517
 Φερδινάνδος Ζ΄ (Fernand VII), βασις Ισπανίας 521
 Φέριμπελιν, μάχη (1675) 424
 Φίλιππίνες 288
 Φίλιππος Α΄ (Philippe I), βασις Γαλλίας 135
 Φίλιππος Α΄ ο Ωραίος (Felipe I el Hermoso), βασις Ισπανίας 268, 276, 341
 Φίλιππος Β΄ (Felipe II), βασις Ισπανίας 27, 291, 308, 333, 347-9, 353, 366-78, 380-1, 386-8, 398, 527
 Φίλιππος Β΄ Αύγουστος (Philippe II Auguste), βασις Γαλλίας 134, 161, 170-1, 174, 177, 180, 204, 220, 268, 309
 Φίλιππος Β΄ ο Τολμηρός (Philippe II le Hardie), δούκας Βουργουνδίας 273
 Φίλιππος Γ΄ (Felipe III), βασις Πορτογαλίας 398
 Φίλιππος Γ΄ ο Καλός (Philippe III le Bon), δούκας Βουργουνδίας 273-4, 534
 Φίλιππος Γ΄ ο Τολμηρός (Philippe III le Hardi), βασις Γαλλίας 175, 184, 271
 Φίλιππος Δ΄ (Felipe IV), βασις Πορτογαλίας 398
 Φίλιππος Δ΄ ο Ωραίος (Philippe IV le Bel), βασις Γαλλίας 175-6, 196, 243-4, 248, 256, 268-9, 271, 284, 406
 Φίλιππος Ε΄ (Felipe V), βασις Ισπανίας 387, 421, 423, 471-3

- Φίλιππος Ε' ο Ψηλός (Philippe V le Long), βασις Γαλλίας 176, 271
- Φίλιππος ΣΤ' των Βαλουά (Philippe VI de Valois), βασις Γαλλίας 176, 179, 271-2
- Φίλιππος της Σουηβίας (Philipp von Schwaben), αυτ. Α.Ρ.Α. 164, 180
- Φινλανδία 167, 402, 425
- Φιόντορ Α' Ιβάνοβιτς (Fiodor I Ivanovich), τσαρ. Ρωσίας 402
- Φίχτε Γ. (Fichte J.) 490, 521-2
- Φλάνδρα 101, 110, 121-2, 135-6, 141, 147, 150, 152, 161, 164-5, 169, 171, 176, 212, 230, 232-3, 235, 237, 269, 271, 273, 276, 297-8, 302, 306, 327, 332, 344, 346, 353, 371, 374, 378, 417-8
- Φλερύς, μάχη του (1794) 497
- Φλωρεντία 147, 150, 152, 154, 184, 214, 232-3, 235, 239-40, 251, 253-4, 268, 298, 302, 304, 313, 319-23, 336, 345, 361, 440
- Φονταινεμπλώ, Έδικτο του (1685) 412
- Φοντεναί-αν-Πιυζαί, μάχη του (841) 97, 106
- Φοντενέλ Μπ. (Fontenelle B.) 456, 459
- Φορτουνάτος (Fortunatus) 53
- Φούγκερ (Fugger), γεμ. οικογ. 283, 295, 308-9, 343
- Φούγκερ Γιάκομπ Β' (Fugger Jacob II) 308-9
- Φουκιώ Μ. (Foucault M.) 354
- Φουσέ Ζ. (Fouché J.), δούκας 511, 517
- Φραγκισκανών, Τάγμα των 170, 210
- Φραγκίσκος Α' (François de Guise), δούκας Γκιζ 348, 375-6
- Φραγκίσκος Α' της Ανγκουλέμ (François I d'Angoulême), βασις Γαλλίας 298, 306, 313, 319, 324, 332, 334, 337, 339, 343-7, 373
- Φραγκίσκος Β' (Franz II), αυτ. Α.Ρ.Α. 494, 507
- Φραγκίσκος Β' (François II), βασις Γαλλίας 375
- Φραγκίσκος της Ασίζης (Francesco d'Assisi), άγιος 198-9, 208
- Φραγκονία 122, 125, 385
- Φρανκφούρτη 150, 234, 260, 304, 517
- Φρανς-Κοντέ 261, 273, 341, 384, 415-8, 534
- Φρειδερίκος Α' (Frederik I), βασις Δανίας 382
- Φρειδερίκος Α' (Friedrich I), βασις Πρωσίας 469, 471
- Φρειδερίκος Α' Βαρβαρόσσα (Friedrich I Barbarossa), αυτ. Α.Ρ.Α. 131-3, 161, 163-4, 182, 186, 343, 346
- Φρειδερίκος Α' ο Σοφός (Friedrich I der Weise), εκλέκτ. Σαξονίας 329, 345
- Φρειδερίκος Β' Χόενσταουφεν (Friedrich II Hohenstaufen), αυτ. Α.Ρ.Α. 134, 166, 168-9, 179-83, 186, 195-6, 205, 220, 260, 264, 337-9, 343, 345-7
- Φρειδερίκος Β' ο Μέγας (Friedrich II der Grosse), βασις Πρωσίας 462, 468-9, 473-5, 477
- Φρειδερίκος Γ' (Friedrich III), αυτ. Α.Ρ.Α. 261, 341
- Φρειδερίκος Ε' (Friedrich), εκλέκτ. Παλατινάτου 380-2
- Φρειδερίκος Γουλιέλμος Α' (Friedrich Wilhelm I), βασις Πρωσίας 399-400, 471
- Φρειδερίκος Γουλιέλμος Β' (Friedrich Wilhelm II), βασις Πρωσίας 467, 469, 492
- Φρειδερίκος Γουλιέλμος Γ' (Friedrich Wilhelm III), βασις Πρωσίας 525
- Φρειδερίκος Γουλιέλμος των Χόεντσολερν (Friedrich Wilhelm von Hehenzolleern), εκλέκτ. Βρανδεμβούργου 387, 424
- Φρετεβάλ, μάχη του (1194) 171
- Φρήντλαντ, μάχη του (1807) 508
- Φριζία 33, 51, 85, 99, 101, 113, 372
- Φριζιοί 33, 79, 85
- Φρίουλι 43, 100
- Φωκάς, αυτ. Β.Α. 61
- Φώτιος Α' ο Μέγας, πατρ. Κωνσταντινούπολεως 69-70, 76
- Χάγη 416, 421
- Χαζάροι 74, 530
- Χαίντελ Γκ. (Haendel G.) 361
- Χαλκηδόνα 57, 60, 62
- Χάραλ Α' ο Κυανόδους (Harald I Blatand), βασις Δανίας 97
- Χάρολντ Β' του Γκόντγουιν (Harold II Godwinson), βασις Αγγλίας 137
- Χέγκελ Φρ. (Hegel Fr.) 521
- Χέιστινγκες, μάχη του (1066) 137
- Χέρντερ Γ. φον (Herder J. von) 470, 521
- Χιλδέριχος Α' (Childéric I), βασις Φράγκων 40
- Χιλδέριχος Γ' (Childéric III), βασις Φράγκων 81
- Χιλδεβέρτος Β' (Childebert II), βασις Φράγκων 41
- Χιλπερίχος Α' (Chilperic I), βασις Φράγκων 53
- Χίλντεμπραντ (Hildebrand), βλ. και Γρηγόριος Ζ' 123, 129
- Χόεντσοουφεν και Στάουφεν (Hohenstaufen και Staufen), γεμ. δυναστεία 131-2, 164, 179-80, 182-4, 186, 201
- Χόεντσολερν (Hohenzolleern), γεμ. δυναστεία 393, 399, 401, 473
- Χόλαντ 372, 393, 397
- Χόλσταϊν 167, 264, 382, 531
- Χομπς Τ. (Hobbes Th.) 426-9
- Χοσρόης Α', βασις Περσίας 57, 59
- Χοσρόης Β', βασις Περσίας 64
- Χουμπολτ Β. φον (Humboldt W. von), βαρ. 490, 522
- Χους Γ. (Hus J.) 250, 253, 261, 334
- Χούγκενς Κ. (Huyghens C.) 364
- Χριστιανός Α' του Όλντεμπουργκ (Christian I af Aldenburg), βασις Δανίας 264
- Χριστιανός Δ' (Christian IV), βασις Δανίας 367, 382
- Χριστίνα (Kristina), βασις Σουηδίας 400
- Χριστόφορος Γ' της Βαβαρίας (Christopher III af Bayern), βασις Δανίας 264

Χρυσή Οφδή 194, 401, 532
Χρυσό Κέρας (Κεράτιως Κόλπος) 62
Χρυσόμαλλο Δέρας, Τάγμα του 371, 534
Χρυσό Στρατόπεδο 298, 343

Ψελλός Μιχ. 76-7

Ωβέρνη 53, 140, 171, 216-7
Ωξέρ 107, 216